ज्ञानपीठ मूर्तिदेवी ग्रन्थमाला : संस्कृत ग्रन्थांक २९

आचार्य-शाकटायन-विरचितम्

शाकटायन-व्याकरणम्

[स्वोपज्ञ-अमोघवृत्तिसमलंकृतम्]

सम्पादक
पण्डित शम्भुनाथ त्रिपाठी
व्याकरणाचार्य, सप्ततीर्थ

प्रस्तावना
प्रो. डॉ. आर. बिरवे,
जर्मनी

भारतीय ज्ञानपीठ प्रकाशन

वीर नि० संवत् २४९७ : विक्रम संवत् २०२८ : सन् १९७१
प्रथम संस्करण : मूल्य १२.००

स्व० पुण्यश्लोका माता मूर्तिदेवीकी पवित्र स्मृतिमें तत्सुपुत्र साहू शान्तिप्रसादजी द्वारा

संस्थापित

भारतीय ज्ञानपीठ मूर्तिदेवी ग्रन्थमाला

इस ग्रन्थमालाके अन्तर्गत प्राकृत, संस्कृत, अपभ्रंश, हिन्दी, कन्नड़, तमिल आदि प्राचीन भाषाओंमें
उपलब्ध आगमिक, दार्शनिक, पौराणिक, साहित्यिक, ऐतिहासिक आदि विविध-विषयक
जैन-साहित्यका अनुसन्धानपूर्ण सम्पादन तथा उसका मूल और यथासम्भव
अनुवाद आदिके साथ प्रकाशन हो रहा है। जैन भण्डारोंकी
सूचियाँ, शिलालेख-संग्रह, विशिष्ट विद्वानोंके अध्ययन-
ग्रन्थ और लोकहितकारी जैन-साहित्य ग्रन्थ भी
इसी ग्रन्थमालामें प्रकाशित हो रहे हैं।

●

ग्रन्थमाला सम्पादक

डॉ. हीरालाल जैन, एम. ए., डी. लिट्.

डॉ. आ. ने. उपाध्ये, एम. ए., डी. लिट्.

●

प्रकाशक

भारतीय ज्ञानपीठ

प्रधान कार्यालय : ३६२०/२१, नेताजी सुभाष मार्ग, दिल्ली-६

प्रकाशन कार्यालय : दुर्गाकुण्ड मार्ग, वाराणसी-५

मुद्रक : सन्मति मुद्रणालय, दुर्गाकुण्ड मार्ग, वाराणसी-५

●

स्थापना : फाल्गुन कृष्ण ९, वीर नि० २४७० • विक्रम सं० २००० • १८ फरवरी १९४४

भारतीय ज्ञानपीठ

स्व० मूर्तिदेवी, मातेश्वरी सेठ शान्तिप्रसाद जैन

JÑĀNAPĪṬHA MŪRTIDEVĪ GRANTHAMĀLĀ : Sanskrit Grantha No. 39

ŚĀKAṬĀYANA-VYĀKARAṆAM

of

ĀCĀRYA ŚĀKAṬĀYANA

[With the Svopajña Commentary, Amoghavṛtti]

Edited by
Pt. SHAMBHUNATH TRIPATHI
Vyākaraṇācārya, Saptatīrtha

English Introduction
by
Prof. Dr. R. Birwé,
Germany

BHĀRATĪYA JÑĀNAPĪṬHA PUBLICATION

VĪRA SAṀVAT 2497 : V. SAṀVAT 2028 : 1971 A. D.
First Edition : Price Rs. 32/-

BHĀRATĪYA JÑĀNAPĪTHA MŪRTIDEVĪ
JAIN GRANTHAMĀLĀ

FOUNDED BY

SĀHU SHĀNTIPRASĀD JAIN

IN MEMORY OF HIS LATE BENEVOLENT MOTHER

SHRĪ MŪRTIDEVĪ

IN THIS GRANTHAMĀLĀ CRITICALLY EDITED JAIN ĀGAMIC PHILOSOPHICAL PAURĀNIC LITERARY HISTORICAL AND OTHER ORIGINAL TEXTS AVAILABLE IN PRĀKRTA SAMSKRTA APABHRAMŚA HINDI KANNADA TAMIL ETC ARE BEING PUBLISHED IN THEIR RESPECTIVE LANGUAGES WITH THEIR TRANSLATIONS IN MODERN LANGUAGES
AND
CATALOGUES OF JAINA BHANDARAS INSCRIPTIONS, STUDIES OF COMPETENT SCHOLARS & POPULAR JAIN LITERATURE ARE ALSO BEING PUBLISHED

General Editors

Dr Hiralal Jain, M. A , D. Litt.
Dr. A N. Upadhye, M. A. D. Litt.

Published by
Bharatiya Jnanapitha
Head office 3620/21 Netaji Subhash Marg, Delhi-6
Publication office Durgakund Road Varanasi-5

Founded on Phalguna Krishna 9, Vira Sam 2470, Vikrama Sam. 2000, 18th Feb, 1944

TABLE OF CONTENTS

GENERAL EDITORIAL

The *Śabdānuśāsana* of Śākaṭāyana, popularly known as the Śākaṭāyana-Vyākaraṇam, is one of the important of the later Sanskrit Grammars; and an edition of it, along with the *Amoghavṛtti*, the Commentary of the author himself, was a long-standing desideratum. Though much was written about Śākaṭāyana and his Grammar, an authentic edition was not brought out. The Bhāratīya Jñānapīṭha planned this edition many years ago, and the printing also was started; but, for reasons beyond our control, the edition lingered in the Press longer than expected. It is a relief for the General Editors that it is now put in the hands of scholars in a form worthy of this grammar. The delay in the publication of it has, indeed, been, in a way, a matter of advantage. When it came to the knowledge of the General Editors that Dr. R. Birwé was interested in this Grammar, they requested him to oblige them with an Introduction to this Edition of the Grammar. He kindly acceded to their request. His Introduction, it will be seen, is a thorough study of a number of problems connected with Śākaṭāyana and his grammar. Dr. Birwé has shed abundant critical light on a number of topics, listed in the Table of Contents.

Dr. Birwé is comparatively a young Indologist, but shows really the maturity and thoroughness of scholarship so characteristic of German Orientalists. Born in 1923 (at Düsseldorf), he got the degree of Dr. Phil. (Ph. D.) from the University of Cologne in 1950, after equipping himself with the study of Comparative Linguistics, Indology, Latin and Greek Philology, and History at the Universities of Cologne and Bonn. He was in Poona, Deccan College (1952-54), for the purpose of further studies in Indology and allied subjects. Since 1964 he is working as Professor for Indian Philology in the University of Cologne. As to his contribution, the following (both publications 1-3, and papers 4-10) may be given as a selective list—

1. Griechisch-arische Sprachbeziehungen im Verbalsystem (Linguistic relations in the Greek and Aryan verbal systems), Walldorf (Hessen) 1956. XV, 110 S.
2. Der Gaṇapāṭha zu den Adhyāyas IV and V der Grammatik Pāṇinis (The Gaṇapāṭha pertaining to the Adhyāyas IV and V of Pāṇini's grammar). Versuch einer Rekonstruktion (An attempt at reconstruction). Wiesbaden 1961. XIV, 492 S.
3. Studien zu Adhyāya III der Aṣṭādhyāyī Pāṇinis (Studies on Adhyāya III of Pāṇini's Aṣṭādhyāyī). Wiesbaden 1966. XV, 207 S.
4. Interpolationen in Pāṇinis Aṣṭādhyāyī (Interpolations in Pāṇini's Aṣṭādhyāyī) in: Studia Indologica. Festschrift für W. Kirfel. Bonner Orientalistische Studien, Neue Serie. Band 3. Bonn 1955. pp. 27-52.

5. Variae lectiones in Adhyāya IV and V der Aṣṭādhyāyī (Variant readings in the Adhyāyas IV and V of the Aṣṭādhyāyī) in : ZDMG, vol. 108, 1958, pp. 133–154.
6. Nārāyaṇa Daṇḍanātha's commentary on the rules III. 2, 106–121 of Bhoja's Sarasvatīkanṭhābharaṇa in : JAOS, vol. 84, 1964, pp. 150–152.
7. Fragments from three lost Kośas : I. Vācaspati's Śabdārṇava in : JAOS, vol. 85, 1965, pp. 524–543.
8. Fragments from three lost Kośas : II. Vyāḍi's Utpalinī in : JAOS, vol. 87, 1967, pp. 39–52.
9. Some more fragments from Vācaspati's Śabdārṇava in : JAOS, vol. 88, 1968, pp. 345–347.
10. Ist Candragomin der Verfasser der Candra-Vṛtti ? (Is Candragomin the author of the Candra-Vrtti ?) in : Mélanges d'Indianisme à la mémoir de Louis Renou. Publications de l'Institut de Civilisation Indienne. Fascicule 28. Paris 1968, pp. 127–142.

About thirty Reviews of books dealing with Indological and Linguistics subjects have also been written by DR. BIRWE' and are published in various Journals.

Incidentally it is necessary to touch upon a point here on which DR. BIRWE' has shed useful light, but which, with some writers, has needlessly become a topic of controversy.

In the grammar of Pāṇini, ten names of Pūrvācāryas are mentioned : Āpiśali, Bhāradvāja, Cākravarmana, Gālava, Gārgya, Kāśyapa, Śākaṭāyana, Śākalya, Senaka and Sphoṭāyana. It is held by some that these references are verbose, because the grammarian should be economical in their expressions even to the extent of an ardha-mātrā. But, for the history of pre-Pāṇinian Sanskrit grammar, these names have a special value. Devanandin, in his *Jainendra-Vyākaraṇa*, and Śākaṭāyana, in his *Śākaṭāyana-Vyākarana*, both of whom have used the material of Pānini, as already observed by F. KIELHORN, on the one hand make rules, 'for which Pānini happens to quote an authority, optional, by substituting the particle *vā* for the name given by Pānini' and that, on the other hand, they quote 'authority *only* in such rules as are optional with Pāṇini.'

The *Jainendra-Vyākarana*, which has come down to us in two recensions, gives the following names : Bhūtabali, Prabhācandra, Śrīdatta, Samantabhadra, Siddhasena and Yaśobhadra (not mentioned in the longer recension). In the *Śākaṭāyana-Vyākaraṇa* one finds the names of Āryavajra, Indra and Siddhanandin.

There is an interesting Ms., No. 1223 of 1891–95 which has some incorrectly written note which has led BELVALKAR to infer that the reference to Prabhācandra is a fiction (See *Systems of Sanskrit Grammar*, p. 66 f., Poona 1915). A good deal about this Ms. has come to light. It is an attempt to use the *Jainendra-Vyākaraṇa* and father its authorship on Mahāvīra (who was Jinendra) and fit all this in the traditional biography of Mahāvīra given in the canon. The Ms. is dated 1797 of the Vikrama Era, and it is a monkish adaptation of the *Jainendra-Vyākaraṇa*. One Ratnarṣi seems responsible for this feat, and this work is called *Bhagavadvāgvādinī* (*Jaina Sāhitya aura Itihāsa* by N. PREMI, 2nd ed. pp. 51 ff. Bombay 1956).

There is a grain of truth in BELVALKAR's observations: 'Devanandi alias Pūjyapāda,......nowhere quoted by name or acknowledged his obligations to authors and works not belonging to his own religion'; 'that the names so put in (according to F. KIELHORN) were simply added *pūjārtham*, and were of no value for the history of grammar and that probably 'they were merely well-known Jain authors who (as H. D. VELANKAR opines) used particular grammatical forms and not necessarily old grammarians.'

Whether the names mentioned by Pūjyapāda and Śākaṭāyana are those of grammarians should remain an open question till the Sanskrit grammars of them are discovered; and it need not be presumed that they were all grammarians. But one thing is beyond doubt that they are the names of Jaina teachers who were held in great respect by the respective grammarians. Abhayanandi suggests in his *Mahāvṛtti*, J (M) I. 4. 16, that he is aware of a grammarian Siddhasena by name, who is possibly to be distinguished from a poet of that name. Pūjyapāda attributes an usage to Siddhasena in his grammar, and this usage is traced to one of his *Dvātriṃśikās* (IX. 22) of Siddhasena; and a portion of verse from a *Dvātriṃśikā* (III. 16) is quoted in his *Sarvārthasiddhi* (VII. 13). This is a good indicator that Pūjyapāda's references deserve credence. The *Amoghavṛtti* also has in view this Siddhasena who composed a panegyric (III. 1, 186 *Siddhasenīyaḥ stavaḥ*).

In the lines of Jaina Ācāryas, the same name is borne by teachers more than one. Any way some attempt is made to get some details about the teachers mentioned by Pūjyapāda and Śākaṭāyana, besides Siddhasena (See N. PREMI : *Jaina Sāhitya aura Itihāsa*, pp. 47 ff., 2nd ed., Bombay 1956). i) Bhūtabali is a name associated with Puṣpadanta, both of whom have played an important role in the continuity of the Siddhānta tradition, ii) Prabhācandra is mentioned by Jinasena; as the author of the Candrodaya. iii) Śrīdatta, a Vādin, is mentioned by Jinasena; and Vidyānanda referers to the *Jalpanirṇaya* of *Śrīdatta*. iv) Yaśobhadra is also mentioned by Jinasena as a challenging Vādin. Likewise Indra, Siddhanandin and Āryavajra are well-known names of Jaina dignitaries as already shown by N. PREMI. Lastly comes the name of Samantabhadra on which a good deal of controversy has centred. Pūjyapāda says : *catuṣṭayaṃ Samantabhadrasya* and the *Mahāvṛtti* possibly refers to the same Samantabhadra as *tārkika* (I. 4. 15). Thus Pūjyapāda has in view apparently Samantabhadra whose works are well-known, namely, the *Devāgama*, *Svayambhūstotra*, etc. But it is necessary to consider the objections raised against this view.

More or less, in this very context, a doubt is expressed whether this Samantabhadra is a Jaina or Bauddha, and to substantiate the second alternative a reference to the *Vādanyāya* is given where we have *namaḥ Samantabhadrāya* (see *Anekāntajayapatākā*, II, Intro. p. 98; Baroda 1947). This reference is irrelevant, because the salutation is to Buddha who had the name Samantabhadra, so well-known from the *Amarakoś'a*. All the authors mentioned by Pūjyapāda are known to us from the galaxy of Jaina teachers; and unless there is any clear-cut evidence to the contrary, it is necessary to accept Samantabhadra, a Jaina author.

Then there are advanced a series of interdependent arguments as a result of which it is concluded that Samantabhadra is the name of a grammar of Candrakīrti

(S. SANGHAVI and B. J. DOSHI, *Sanmati-prakaraṇa*, Hindi, pp. 47 ff., Ahmedabad 1963).

i. There is no definite evidence that Samantabhadra has written any work on grammar.

ii. In Samantabhadra's works, so for available, nothing to substantiate *catuṣṭayam* is found.

iii. That reference might be having in view the Buddhist Samantabhadra-vyākaraṇa which is mentioned in the history of Budonon (?).

iv. If there was any Jaina grammar of the name Samantabhadra by Samantabhadra, Śākaṭāyana or Hemacandra would not have failed to mention it in their Sūtras or in their commentaries.

These points may be taken up one by one in their order ·

i. It is never claimed that Samantabhadra has written a grammar; nor is the presumption correct that Pūjyapāda is necessarily referring to grammarians. For instance, Siddhasēna's grammar, if at all there was one, has not come to light; and what is attributed to Siddhasena happens to be detected in one of his *Dvātriṃs'ikās*. Many other names are there, and they could not have been all grammarians.

ii. This is a negative evidence which by itself proves nothing. All the works of Samantabhadra are not available and hence the possibility of tracing the point (if at all it is so explicit) is not ruled out.

iii. The use of Genitive Singular, *Samantabhadrasya*, clearly shows that it is a reference to an author and not to a work. Had it been the name of a work, it should have been Loc. or Abl. On this point the opinion of the experts in Sanskrit grammar is unanimous. There could be a Sanskrit grammar by the Buddhist author Candrakīrti having the title Samantabhadra (or Sāmantabhadra) to perpetuate the name of Buddha (who had an alternative name Samantabhadra). The instinct that a grammar should be named after Buddha is natural, just as we have Śivasūtras and many works emanating from Brahman himself. As noted above, there was an attempt to ascribe the *Jainendra-Vyākaraṇa* to Mahāvīra himself; but it has proved abortive as critical scholars have shown. Further, no evidence is forthcoming to prove that Pūjyapāda is referring to a grammar of that name, and his use of Gen. Sing. clearly militates against the claim that he is referring to a work and not to any author. Lastly, Candrakīrti's grammar also is not available; so this is a baseless guess. It may also be pointed out that Abhayanandi explains Samantabhadrasya as Samantabhadrācāryasya. In this connection my friend Dr. R. N. DANDEKAR draws my attention to a very pertinent context. As many as eight stanzas with a remark 'Mālatīmādhavasya' are found in Jalhana's *Sūktimuktāvali*, G. O. S., LXXXII on pp. 39, 40, 65, 68, 88, 122, 184 and 369. These have nothing to do with a play of that name. The late R. G. BHANDARKAR attributed them to a poet of that name (see p. IX of his preface to the 2nd ed. of the *Mālatīmādhava* also his Report, p. XL, for the years 1887-91). This fully confirms that the use of Gen. refers to the author and not to a work. Whenever Jalhaṇa draws a quotation from any work, he uses Abl.

iv. Since the presumption of a Jaina grammar by Samantabhadra (there is a Prakrit grammar attributed to Samantabhadra, but it is later than Hemacandra's Prakrit grammar, as I have shown elsewhere) is not well founded, and therefore quite questionable, it is a pointless argument that it should have been, or could not but be, mentioned by Śākaṭāyana or Hemacandra. First, it is a negative argument. Secondly, it cannot be said that Śākaṭāyana and Hemacandra have mentioned all their sources by name. Hemacandra shows, it is true, a remarkable study of the earlier works on the subject, but it is no rule with him that he mentions them by name. For instance, he has used the Prakrit grammar of Vararuci while composing his Prakrit grammar, but he has not specified the name of Vararuci. These arguments are an unconfirmed guess often based on negative evidence.

Despite the above clear-cut mention of Samantabhadra by Pūjyapāda, it is held that Samandabhadra is not earlier than Pūjyapāda and a categorical conclusion is stated thus (See S. SANGHAVI : Prākkathana p. 8, *Akalaṅkagranthatrayam*, Bombay 1939, see also the Bhūmikā, p. 7, of V. S. AGRAWALA and Intro. essay by N. PREMI, pp. 30 ff. *Jainendra-Mahāvṛtti*, Benares 1956) : "Vidyānanda has clearly recorded in his *Āptaparīkṣā* and *Aṣṭasahasrī* that he, (i. e., Samantabhadra) wrote his *Āptamīmāṁsā* to uphold (or vindicate the definition of the Āpta praised by Pūjyapāda". A careful scrutiny of the passages in question clearly betrays that Vidyānanda has not at all mentioned the name of Pūjyapāda. All that Vidyānanda has said is that he has expounded the *stuti* or *stotra* which is composed by the *Śāstrakāra* at the beginning of the *Tattvārtha-śāstra* and which is Svāmi-mīmāṁsita. Her Svāmi stands for Samantabhadra and his *mīmāṁsā* has in view his *Āptamīmāṁsā*; but there is no unequivocal evidence to arrive at a categorical conclusion that the verse (*mokṣamārgasya*, etc.) is of Pūjyapāda : at least to be fair to Vidyānanda he has not mentioned the name of Pūjyapāda. All that he has stated is śāstra-kāra and at the beginning of the *Tattvārtha-śāstra*. It has been an age-old controversy whether the verse (*mokṣa-mārgasya*, etc.) is composed by the author of the *Tattvārtha-śāstra* or by Pūjyapāda who has written his commentary, the *Sarvārtha-siddhi*, on the *Tattvārtha-śāstra* or *sūtra*. Vidyānanda clearly attributes at to the author of the *śāstra* and not at all to Pūjyapāda. The argument that Pūjyapāda has not commented on it is a negative one and proves nothing. We should not be led and misled by the printed editions : we do not know what Mss. were before Pūjyapāda and how orally the text was inherited in his times. Eminent authors like Vīrasena in the South mention, in some places, the author of the *Tattvārtha-sūtra* as Gṛdhrapiccha. This has its basis possibly in a recension of the Sūtras which contained a verse mentioning the name of the author as Gṛdhrapiccha. It must be a forerunner of a verse found thus in some Mss.

तत्त्वार्थसूत्रकर्तारं गृध्रपिच्छोपलक्षितम् ।
वन्दे गणीन्द्रसंजातमुमास्वामि(ति)मुनीश्वरम् ॥

This hypothesis leads to another inference that in some recensions the text had an opening verse by way of *maṅgala* :

मोक्षमार्गस्य नेतारं भेत्तारं कर्मभूभृताम् ।
ज्ञातारं विश्वतत्त्वानां वन्दे तद्गुणलब्धये ॥

The presence of such a *maṅgala*, which has both a salutation and *vastu-nirdeśa* is quite consistent in the context. Having begun the *maṅgala* with the word *mokṣa-mārgasya*, the first Sūtra rightly defines what the *mokṣa-mārga* is. The two other main topics in the *śāstra* are Karman and Jñāna. So Vidyānanda has in view the author of the *Tattvārthaśāstra* and not at all Pūjyapāda. That Samantabhadra's style, ideas, etc. are of a later age is a subjective argument and quite nebulous; and, as we know the cross currents and flux of philosophical ideas and terms in India, this cannot be used as an argument to fix the relative chronology. All this clearly indicates that Samantabhadra mentioned by the *Jainendra-Vyākaraṇa* is the Tārkika, the author of the *Devāgama* or *Āpta-mīmāṁsā* and other works.

Then there is another view in the context of earlier authors, etc. mentioned in the *Jainendra-Vyākaraṇa* :

i. None of the Ācāryas mentioned is a grammarian.

ii. It appears that some Digambara Jaina has composed this grammar by mangling the Sūtras of Pāṇini and attributed it to Devanandi.

i. The first point is explained above.

ii. This is a sweeping remark which clearly shows ignorance of the history of the *Jainendra-Vyākaraṇa* and its studies. As this wild guess is not proved, it does not deserve to be disproved. It is some Ratnarṣi who mangled and misinterpreted some Sūtras and presented the *Jainendra-Vyākaraṇa* attributing its authorship to Mahāvīra and fitting it in the traditional biography of Mahāvīra. So far no evidence is brought forth to question the authenticity of the *Jainendra-Vyākaraṇa* which has come down to us in two recensions. It is only uncritical credulity that gives currency to such baseless opinions. (*Jaina Sāhityakā Bṛhad Itihāsa*, V, Varanasi 1969). Pūjyapāda Devanandi's grammar is not only authentic, inheriting a good deal of material from his predecessors like Pāṇini and others but has also lent substantial help to Śākaṭāyana and through him to Hemacandra and others.

Śākaṭāyana introduces a good deal of Jaina back-ground in his illustrations, references and quotations; and some of these are already discussed by DR. BIRWE' in his Introduction. Even after a casual reading of the Vṛtti one notices them, and some of them are noted here so that others might study the Vṛtti more closely.

Here are a few Jaina technical terms included in the illustartions : *śramaṇa*, *saṁyata* (I.2,162); Jinadatta (very often) for the usual Devadatta; expressions like *namo'rhadbhyaḥ* (I.3,142; definition of *mokṣa mārga* as well as that of *pudgala* (III.3,116) and specification of *jīva* and *ajīva* (III.3,73), having the *Tattvārtha-sūtras* in view; Candraprabha, the 8th Jina (III.4,118) and Śānti, a *bhagavān*, (IV.1,265) Tīrthaṅkaras of those names; *Videha*, etc. (IV.3,207); *naya-prastāraḥ* (IV.4,41); the distances in terms of *rajjus* in the measurement of the Loka (I.3, 184); mode of explanation in Syādvāda (I.4,14).

Some authors are referred to by name : Ārya Vajra (I.2,13), Siddhanandin, Sarvagupta (*Vyākhyātṛ*), Viśeṣavādin (*Kavi*), Śrutapāla, etc. (I.3,104; II.1,50, II.1,227 & 229; IV. 1,252-3). Texts of the type of Saṃgraha and Stava are attributed to Jainanandin and Siddhasena (III.1,186). Umāsvāti is mentioned (II.4,182) with reference to the ten chapters of his *Tattvārthasūtra*. Kumāra Śramaṇa (II.1,78) reminds us of Keśi Kumāra Śramaṇa, the pupil of Pārśva and a contemporary of Gautama. The Śramaṇa, indicating a type of ascetic, Muni Śrī VIDYANANDAJI points out to me, is to be identified with *vātaraśanā* asectics mentioned in the *Ṛgveda*. In this connection he has in view the following references : *Ṛgveda* 10.94.1; *Taittirīya Āraṇyaka* 2.7; *Bhāgavata* 11.2.2; and the *Rāmāyaṇa* of Vālmīki, 15.22. To Siddhasena is attributed (see the various reading on I.1.17) the opinion of Six Nayas, where Naigama gets itself included either under Saṃgraha or Vyavahāra. Pt. KAILASHCHANDRA SHASTRI writes to me that this starts from the *Sanmati*, I.4-5, and he has discussed this in his article (*Shri Mahāvira Jaina Vidyālaya Jubilee Volume*, pp.37 f., Bombay 1968).

Some names of works which are strikingly Jaina are mentioned here and there: Prābhṛta (I.3, 127), Dvādaśāṅga (I.3,171, also IV.4,42); Sūtra, Niryukti and Bhāṣya (I.4,120); Kālikasūtra (III.2,74); Anuyoga (IV.3,288-9), Chedasūtra (IV.4,133). In saying *śobhanaḥ Siddher vinis'cayaḥ Sivāryasya Śivāryeṇa vā* (I.3,168), Śākaṭāyana has in view a work of the name *Siddhivinis'caya* of Śivārya (a famous author II.1, 18) possibly the same as Śivasvāmin whose *Siddhiviniścaya* is quoted by an anonymous commentator on the *Strīmukti-prakaraṇa* (N.PEMMI : *Jaina Sāhitya aura Itihāsa*, Bombay 1962, p. 158). The illustartions have obviously in view the two chapters of the *Daśavaikālika* : Ṣaḍjīvanikāya and Piṇḍaiṣaṇā (II.1,18). The authorship of the *Uttarādhyayana* (in plural) is attributed to Bhadrabāhu (III.1,169). The line *svayaṃbhuvā*, etc. is the opening portion of the *Svayaṃbhūstotra* of Samantabhadra (IV. 3, 269).

Words are inadequate to express how much the General Editors feel obliged to Dr. R. BIRWE' for his scholarly Introduction, so kindly contributed by him to this volume. It will stand as an epoch-making study not only of the *Śākaṭāyana Vyākaraṇa* but also of other kindred grammars about which so many uncritical opinions are often expressed and credulously given currency to by earliar writers. There is not the least doubt that this solid study will be of great guidance to other scholars who are interested in these grammars. The Editors regret the delay in the publications of this book but this delay is compensated by ample reward in the form of this learned Introduction which could be included in this volume.

Our sincere gratitude is due to Shriman SAHU SHANTI PRASADAJI and to his enlightened wife Smt. RAMAJI for the patronage they have been extending to such Publications which are treasures of Ancient Indian Learning and Culture. Their generosity is exemplary; and the students of Indian Literature will feel ever obliged to them for publishing such works. Our sincere thanks are due to Vyākaraṇācārya Pt. SHAMBHUNATH TRIPATHI who has edited this work, but whose association could not continue up to the end. Our special thanks are due to Shri MAHADEO CHATURVEDI for his valuable co-operation in seeing this work through the press; and the Sanmati

Press, Varanasi, has been quite helpful throughout. Likewise, we have received ungrudging cooperation from Shri L.C. JAIN as well as Dr. G. C. JAIN in the publication of this work. Our thanks are due to the Manager of the Bhargava Bhushan Press, Varanasi, for his patient cooperation in printing the Introduction.

It is hoped that this edition of the *Śākaṭāyana Vyākaraṇa* with its learned Introduction will prove helpful in understanding the text better and bringing out a more worthy edition in future.

Manasa Gangotri
Mysore

—*H. L. Jain*
—*A. N. Upadhye*

INTRODUCTION

1. "The credit of having first prominently drawn attention to the grammar of Śākaṭāyana", said F. Kielhorn,[1] "certainly belongs to Dr. Bühler, ..." In the year 1864, A. D., G. Bühler[2] informed the Sanskrit scholars that he received some portion of a manuscript containing the grammar of Śākaṭāyana. Since he was aware of the fact that Śākaṭāyana is mentioned in three sūtras of Pāṇini's *Aṣṭādhyāyī*, the problem posed by the manuscript centered for him on the obvious question : Is the author of this *Śabdānuśāsana* really the predecessor of Pāṇini ? Having discovered in the manuscript the parallels to two of the Pāṇinian rules[3] Bühler concluded that the leaves of the manuscript at his disposal are belonging to the work of the old Śākaṭāyanācārya.

A short survey of the subject-matter treated of by Śākaṭāyana in Pāda 1 of Adhyāya I revealed to Bühler a close connection between the works of both grammarians. This connection he characterised as follows : "Pāṇini has furnished an 'enlarged, improved and partly recast edition' of the work of his predecessor".[4] In order to give further evidence regarding this assertion Bühler proceeded to compare closely the rules Ś I. 1, 25-38 with P[5] I. 4, 58-80. In evaluating the results of this comparison some coincidences between Śākaṭāyana and the Vārttikakāra Kātyāyana are noticed. From this it seems, in Bühler's opinion, to follow that the latter when composing the Vārttikas perused the work of the former. As final result of his investigations Bühler[6] repeated the view that Pāṇini's work should be regarded as an improved, completed and partly recast edition of the grammar of Śākaṭāyana.

1. *I(ndian) A(ntiquary)*, vol. 16 (1887), p. 25.
2. *Orient and Occident*, vol. 2 (1864), p. 691ff.
3. P VIII. 4,50; *triprabhṛtiṣu śākaṭāyanasya* corresponds to Ś I. 1,119 : *na saṃyoge*, and P VIII. 3,18 : *vyor laghuprayatnataraḥ śākaṭāyanasya* to Ś. I. 1,154 : *acy aspaṣṭaś ca.*
4. Bühler *loc. cit.* (note 2), p. 697.
5. Ś = Śākaṭāyana; P = Pāṇini.—Other abbreviations used are the following : C = Candra(gomin); H = Hemacandra; J(M) = shorter recension of the *Jainendra-Vyākaraṇa*; and J(Ś) = longer recension of the *Jainendra-Vyākaraṇa*.
6. *loc.cit.*, p. 703.

In the year 1865, A.D., BUHLER[1] busied himself again with the grammar of Śākaṭāyana. He furnished Śākaṭāyana's counterpart to the third Pāṇinian sūtra[2] which, owing to the scarce manuscript material at his disposal, he could not give in the year 1864, A. D. At the same time he did not conceal from the reader that he now noticed important differences between the systems of Śākaṭāyana and Pānini. For details BÜHLER referred to his forthcoming article to be published in the *Journal* of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society, an article which, however, never appeared.

2. A. C. BURNELL[3] was the next scholar to deal at length with Śākaṭāyana's grammar. In the year 1875, A D., he maintained regarding the present state of this work that it is not difficult to prove

"1. That it is more recent than Jinendra's Grammar ; and, therefore *a fortiori*

2. More recent than Pāṇini (as was first seen by Dr. ROST). But yet

3. That it represents the doctrine taught by the real Śākaṭāyana, as quoted by Pāṇini and others ".[4]

In order to verify the first two propositions BURNELL showed that Jinendra copied sūtras from Pāṇini; that regarding Śākatāyana's grammar " there is much in common with Jinendra' s Grammar, but that the Śākaṭāyana Grammar has also improved on some of the Jinendra sūtras"[5] and " that in some instances where Jinendra has sūtras identical with ones in Pāṇini, the Śākaṭāyana Grammar has improved on these." As far as the third proposition is concerned, it was self-evident to BURNELL that " there can be no doubt that the actual text of Śākaṭāyana represents substantially the grammatical doctrine taught by that very early grammarian ; Dr. BÜHLER has conclusively established this fact ".[6] Because of BÜHLER's equations[7] which are cited by BURNELL, the latter concluded : " These coincidences prove that our existing treatise is really based on the original work ; it is not likely that an Indian forger would have thought of such

1. *Orient und Occident*, vol. 3 (1865), p 181f.
2. P III. 4,111 : *laṅah śākaṭāyanasya* and 112 : *dviṣaś ca* correspond to Ś I. 4, 106 : *āddviṣo jher jus vā*.
3. *On the Aindra school of Sanskrit grammarians*, Mangalore 1875, p. 97ff.
4. BURNELL, *loc. cit.*, p. 97.
5. BURNELL, *loc. cit.*, p. 99.
6. BURNELL, *loc. cit.*, p 102.
7. See above p. 1, note 3 and p. 2, note 2.

details ; ... the present form of the Śākaṭāyana Grammar ... is a comparatively modern redaction of an old treatise effected under Jain influences not much earlier than the 12th century A. D., ..."[1]

3. In the year 1887, A. D., there appeared an article on the grammar of Śākaṭāyana written by F. KIELHORN,[2] one of the greatest experts in the field of Indian Grammar. Regarding BÜHLER's identification of the old Śākaṭāyana, quoted by Pāṇini, with the author of the Śākaṭāyana grammar KIELHORN is silent. But there can be no doubt that it was not approved of by him ; for, in his opinion, the grammar of Śākaṭāyana "holds an important place in the later grammatical literature of India".[3] Among the sources perused by Śākaṭāyana KIELHORN mentioned "the grammar of Candra, in addition to the works of the School of Pāṇini, the *Aṣṭādhyāyī*, the *Vārttikas*, and the *Mahābhāṣya*".[4] This follows, e.g., from the technical terms employed by Śākaṭāyana : "Many of his technical terms are Pāṇini's ; while in avoiding terms such as *Guṇa*, *Vṛddhi*, *Samprasāraṇa*, *Upadhā*, *ti*, *Nipāta*, *Sarvanāman*, *Parasmaipada* and *Ātmanepada*, *Abhyāsa* and *Abhyasta*, and in using *nāmni* for Pāṇini's *saṃjñāyām*, or *pāṭhe* for *upadeśe*, he follows Candra".[5] The grammar of Candra, as had been shown by KIELHORN[6] in the year 1886, A. D., is later than Patañjali's *Mahābhāṣya*. This, of course, implies that the Śākaṭāyana mentioned by Pāṇini and the Śākaṭāyana, who in composing his grammar followed Candra, cannot be one and the same person.

4. In the year 1893, A. D., G. OPPERT published *Śākaṭāyana's Grammar*.[7] The first volume contains the sūtras in the order as they occur in the *Śabdānuśāsana* and the *Prakriyāsaṃgraha* of Abhayacandra, a commentary of the *Kaumudī*-type. OPPERT intended to publish the *Amoghavṛtti* in the second volume, but this volume never came out In his Preface to vol. I,

1. BURNELL, *loc. cit.*, p 102f.
2. *IA*, vol. 16 (1887), p 24ff.
3. *IA*, vol. 16, p. 24.
4. *IA*, vol. 16, p. 24f.
5. *IA*, vol. 16, p. 26. In note 3 remarks KIELHORN : "Like Candra, Śākaṭāyana has *cādi* for *Nipāta*, *sarvādi* for *Sarvanāman*, *tan* or *tanāna* for *Ātmanepada*, *atan* or *atanāna* for *Parasmaipada*, *Upānta* or *Upāntya* for *Upadhā*, Pratyāhāras to denote *Guṇa*, *Vṛddhi*, *Samprasāraṇa*, etc. See *ante* [vol. 15] p. 184."
6. *IA*, vol. 15 (1886), p. 184.
7. Madras 1893.—The 2nd edition, London 1913, registered, e.g., by M. WINTERNITZ, *Geschichte der indischen Litteratur*, Band 3, Leipzig 1922, p. 401 note 1, and L. RENOU, *Durghaṭavṛtti*, Introduction, Paris 1940, p 42 note 3, is not at my disposal.

OPPERT[1] repeatedly speaks of the Śākaṭāyana mentioned by Pāṇini. While reading the Preface the reader is impressed with the idea of the old Śākaṭāyana being the author of the Śākaṭāyana-Vyākaraṇa now published, though OPPERT nowhere expressly stated that he agrees with, or declines, the opinion of BUHLER pronounced some thirty years ago.

OPPERT's attitude as regards the question concerned is rather astonishing ; for since the appearance of BÜHLER's first paper the researches in Indian Grammar had made great progress thanks to the labours of many scholars. As far as Śākaṭāyana is concerned, it may suffice to demonstrate that progress by referring to Th. AUFRECHT's *Catalogus Catalogorum*. In vol. I, which appeared in the year 1891, A. D., two Śākaṭāyanas are distinguished on p. 638b : " Śākaṭāyana ancient " and " Śākaṭāyana modern ", the author of the Śākaṭāyana-Vyākaraṇa. The existence of the modern Śākaṭāyana had been already made known before BUHLER published his paper on Śākaṭāyana in 1864, A. D. A reference to the *abhinavaśākaṭāyana* quoted by Vopadeva in his *Kāvyakāmadhenu*, a commentary on the *Kavikalpadruma*, had been given by Th. AUFRECHT[2] as early as 1859, A. D.

5. G. OPPERT's Preface to vol. I of *Śākaṭāyana's Grammar* caused F. KIELHORN's[3] second paper of 1894, A.D., on the grammar of Śākaṭāyana. With the view to refute finally the identity of the old and modern Śākaṭāyana KIELHORN published the rules II. 4, 128-239 of Śākaṭāyana together with the sources which for the first time teach the same as Śākaṭāyana does. In addition, to every rule of Śākaṭāyana the corresponding one of Hemacandra is supplied with the view to prove the complete dependence of Hemacandra upon Śākaṭāyana which had been previously asserted by KIELHORN.[4]

The following table is a recast of KIELHORN's survey. The wording of Śākaṭāyana's and Hemacandra's sūtras are omitted, since editions of these grammars are now easily available. The reference to the sūtra number is, therefore, deemed to be sufficient. Besides the column C(andra) KIELHORN's survey is moreover enlarged by references to both the recen-

1. *loc. cit.*, p. VI.
2. *Catalogus codicum manuscriptorum sanscriticorum postvedicorum quotquot in Bibliotheca Bodleiana adservantur*, Pars I, Oxonii 1859, p. 176a.
3. *Die Śākaṭāyana-Grammatik*, in : *Nachrichten von der Königl. Gesellschaft der Wissenschaften zu Gottingen*, Philologisch-historische Klasse [=*NGGW*], 1894, Nr. 1, p. 1ff.
4. *IA*, vol. 16(1887), p. 24; *Vienna Oriental Journal*, vol. 2, (1888), p 24.

sions of the *Jainendra-Vyākaraṇa*, because an investigation into the relationship between Śākaṭāyana and Jainendra seems to be necessary for properly assessing the rôle which Śākaṭāyana is playing in the history of Indian Grammar.

Concordance[1]

Śākaṭāyana II.4, 128-239 : Pāṇini, Candra, Jainendra and Hemacandra

Ś	P	C	J(M)	J(Ś)	H
2.4, 128	4.2, 37+	3.1, 43+	3.2, 32+	3.2, 38+	6.2, 9+
	38	44	33	39	10
129	45; 1	44G	39Vr	40	11
130	39+Bh	45	34+Vt.	41	12
131	40	46	35	42	13
132	41+	47+	36+	43	14
	47	48	39		
133	47+	49	39+ Vt.	44	15
	45Bh				
134	42	50	42	56	16
135	40Bh	50	35Vt.	47	17
136	48	51	40	46	18
137	48	52	40	45	19
138	43; 3	53	39Vt.	49	20

1. In this Concordance four types of letters are employed : 1. Roman white face 12 Point, 2. 10 Point Roman, 3 Black face 12 Point and 4. Black face 10 Point. The types 10 Point Roman, 12 Point Black face and 10 Point Black face signify that the sūtras printed in the same type are literally identical in the grammars mentioned in the head of the table.

[The forthcoming edition of the *Śabdānuśāsana of Malayagiri* (cf. below p. 20 note 2) contains a Concordance of seven grammars in the following sequence : Malayagiri, Śākatāyana, Hemacandra, Kātantra, Jainendra, Candra and Pāṇini. This Concordance is, however, not conducive for our purpose, 1. because of the sequence according to which it is arranged, 2. because it takes into consideration the J(M) recension only of the *Jainendra-Vyākaraṇa*, and 3. because it does not mark those sūtras which are literally identical in the different grammars.]

Besides the abbreviations mentioned above p. 1, note 5 the following ones are used in the Concordance : The sign + means 'and': Vt. = Vārttika: Vr = Vrtti: G = Gaṇa. In the column P the figure after the semicolon refers to the corresponding *Vārttika* of Kātyāyana on the sūtra concerned in KIELHORN's edition of the *Mahābhāṣya*. Bh after a sūtra number refers to Patañjali's Bhāṣya on the sūtra concerned, and Kāś to the *Kāśikā*.

Ś	P	C	J(M)	J(Ś)	H
2.4, 139	4.2, 42; 1+	3.1, 54		3.2, 51	6.2, 21+
	43; 1+2				22
140	46	–	3.2, 38	52	23
141	51+	58+	44+	58+	24
	5.2, 122; 9[1]	56G+	4.1, 56Vt.		
		55		53	
142	4.2, 49+	56	3.2, 41+	55+	25
	50		43	57+	
				54	
143	43+Bh	59	37+Vt.	50	28
144	45+	44G+	39Vr	48	26+
	51+	57			27
	50+				
	51; 1				
145	5.1, 10+Bh	53+	3.4, 9+Vt.	59	29
		3.3, 82+			
		3.3, 120+			
		4.1, 14			
146	4.3, 134+Vt.	3.3, 103	3.3, 102	3.3, 123	30
147	135	104+	103	124	31
		105			
148	152G	106+G	105+G	125	32
149	138	108	106	128	33
150	142	116	107	129	34
151 }					40
	168	126	125	151	
152 }					41
153	153	107	154	126	42
154	162	125	120	143	43
155	160+	122+	118+	141+	35
	161	124	119	142	
156	159	119	115	138	38
157	42+Vt.	119	115	138	39
158	157	117	116	139	36
159	158	118	117	140	37

1. Besides this KIELHORN refers to "Candra [III. 1, 55] and Kāśikā on P. IV, 2, 42, *vātād ūlaḥ*."

Ś	P	C	J(M)	J(Ś)	H
2.4, 160	4.3, **156**	3.3, **115**	3.3, **114**	3.3, 137	6.2, 44
161	154	105	105G	127	45
162	143	109	108	130	46
163	144[1]	114+	109+Vṛ	131	47+
		110			48
164	144+	111	109	131	49
	156; 7				
165	145+	110Vṛ+	113	134+	50+
	148	**112**		**133**	**51**
166	149+	113	112+	132+	52+
	146		**110**	**135**	**53**
167	147+	113Vṛ+	111+	136+	54+
	5.2, 23+Vt. 1	121	3.4, 141	144	55
168	4 3, 155; 5+Bh[2]	127	3.3, 105	145	61
169	166; 2	125 Vṛ	124 Vt.	150	57
170	163	125 Vṛ	**121**	**146**	58
171	**164**	125Vṛ	**122**	147	59
172	165	125Vṛ	**123**	**148**	60
173	4.2, 59	3.1, 37	3.2, **51**	3.2, **72**	**117**
174	60+Bh	38+G	52+Vt.	73	118+
					119
175	60; Bh	38G	52Vt.	74	120
176	60; Bh	38G	52Vt.	75	121
177[3]	60, Bh+	38G+	52Vṛ+	76	122+
	62	40Vṛ	53Vt.		123
178	60, Bh	39	52Vt.	77	124
179	60; Bh	38Vṛ	52Vr	78	125
180	**61+G**	**40+G**	**53+G**	**79**	126
181	60; Bh	38G	52Vt.	80	127
182	65+Bh	42	55	81	128
183	**64**	**41**	54	82	129

1. KIELHORN : "...and Candra's rule [III. 3, 110 :] *ekācaḥ* to which the *Kāśikā* on P IV, 3, 144 is referring."
2. KIELHORN : "(Candra III. 3, 127 : *na dviḥ*; Jainendra = Ś.)."
3. In this rule KIELHORN has °*ānubrāhmaṇī*, but in a note he remarks "I cannot decide whether °*bmaṇī* or °*bmaṇi* is to be read." The present edition of the *Amoghavṛtti* and the *Cintāmaṇivṛtti* have °*ānubrāhmanī*, and J(Ś) °*ānubrāhmaṇi*.

Ś	P	C	J(M)	J(Ś)	H
2.4, 184	4.2, 66+Bh	3.1, 69+ 79	3.2, 56	3.2, 83	6.2, 130
185	36+Vt. 1	60+Vṛ	31	60	62
186	36+Vt.2+3	60	31	61	63
187	36; 5	60Vṛ		62	64
188	52+ Bh on Vt. 1	61	45	64	65
189	54	63	47	65	68
190	53	62	46	66	66
191	52; 2+ 53	62G	45Vt.	67	67
192	69+ 70	64+ 65	59	86	69
193	67	67	57	84	70
194	68	66	58	85	71
195	85	68Vṛ	65	92	72
196	86	68Vṛ	66	93	73
197	87+Bh	68Vṛ	67+Vt.	94	74
198	88	68Vṛ	69	95	75
199	89	68Vṛ	68	96	76
200	80G	68Vṛ	60G+Vṛ	90	77
201	84+ 80	68Vṛ	64+ 60	91[1]	78
202	80+ 75+ 90+ 91	68+Vṛ	60+ 70+ 71	87+ 97+ 98	79-97
203	21	18	16	23	98
204	22	19	17	24	99
205	23	20	18	25	100
206	24	21	19	26	101
207	28; 1+ 26	23+ 24	23Vt.+ 21	30+ 27	102+ 103

1. Ś II. 4, 201 : ...*ṭhaṇchāṇ ca*; J(Ś) III. 2, 91 : ...*ṭhaṇchaṇ ca*. °*chaṇ* in the edition of J(Ś) is a misprint as follows from the examples given in the Vṛtti. Hence read °*chāṇ*.

Ś	P	C	J(M)	J(Ś)	H
2.4, 208	4 28; 2+	3.1, 25+	3.2, 21+	3.2, 28+	6.2, 104+
	27+	26	22+		105
	28		**23**	**29**	
209	29	27	24	31	106
210	**32**	30	**27**	34	108
211	**31**	**29**	26	33	**109**
212	**25+**	22+	20+	32[1]	107[2]
	30	**28**	**25**		
213	**35**	**32**	30	35	110
214	**34**	**31**	**29**	36	111
215	55	33		37	112
216	56	34	48	68	113
217	58	36	50Vṛ	70	114
218	58+	36Vṛ+	**50**	**71**	**115**
	6.3, 71	5.2, 84			
219	4.2, 57	3.1, 35	49	69	116
220	1	**1**	**1**	**1**	1
221	2[3]	**2**	3	2	2
222	2; 1[4]	3	3	3	3
223	2; 2+3	4	2	4	4
224[5]	—	—	—	5	5

1. In the printed edition, III. 2, 32 runs as follows : *kasomāt ṭyaṭn*. The Vṛtti has : *ābhyāṃ ghyan syāt* ... Read *ṭyaṇ* instead of *ṭyaṭṇ* and *ghyan*.
2. According to KIELHORN, the wording of this rule is : *kasomād yan*. In the editions of the *Bṛhad-* and *Laghuvṛtti* the sūtra runs thus : *kasomāt ṭyaṇ*. Hence it has the same wording as Ś II. 4, 212.
3. P IV. 2, 2 has two readings : 1. The older one : *lākṣārocanāṭ ṭhak*, occurring in the *Mahābhāṣya*, is identical with C III. 1, 2. 2. The younger one : *lākṣārocanā-śakalakardamāṭ ṭhak*, found in the *Kāśikā*, differs from J(M) III. 2, 3 only as regards the suffix, which is *ṭhaṇ* in J(M).
4. KIELHORN : "Vārt. 1 on P IV. 2, 2 without *vā* ; Candra with *vā*, and to his wording of the rule the *Kāśikā* on P IV. 2, 2 is referring."
5. KIELHORN : "Pāṇini, Vārt., *Mahābhāṣya*, Candra and *Kāśikā* do not have the rule, and *pañṣaḥ saṃvatsaraḥ* to be explained by it is put by the *Kāśikā* by mistake under P IV. 2, 21."

Ś	P	C	J(M)	J(Ś)	H
2.4, 225	4.2, 3+		3.2, 4	3.2, 6	
	4+	3.1, 5+Vṛ			6.2, 6
226	3; 1		5	7	
227	6	6	7	8	7
228	5+Bh	5Vṛ	6	9	8
229	7	7	72Vṛ	10	133
230	7; Bh	8	72Vt.	11	134
231	9	9	72Vt.	12	135
232	7; Bh	7Vṛ	72Vt.	13	136+ 137
233	10	10	8	14	131
234	11	10Vṛ	8Vṛ	15	132
235[1]	14	12	9	16	138
236	15	13	10	17	139
237[2]	16	14	11	18	140[2]
238	17+	15+	12+	19+	141+
	20+	17+	15+	22+	142+
	18+	16+	13+	20+	143+
	19	16Vr	14	21	144
239	92Kāś	3.2, 1 Vṛ	72Vṛ	99Vṛ	145

On the basis of the foregoing survey, excepting the columns C, J(M) and J(Ś), KIELHORN[3] arrived at the following conclusion : "It goes without saying that the *Śākaṭāyana-Vyākaraṇa* (*Ś-V*) is younger than the *Mahābhāṣya*, and I can save me the labour of producing the absurd attempted explanations of the facts to which the opposite view would force us. The special proof that Śākaṭāyana's grammar is younger than the grammar of Candra I wish to leave to the editor of the latter work which is to be published shortly.[4] In addition, I only want to express my conviction that

1. KIELHORN has : *tatroddhṛte 'matrebhyaḥ*; OPPERT, the present edition of the *Amoghavṛtti* and the *Cintāmaṇivṛtti* : *tatroddhṛtam amatrebhyaḥ*. The last reading is identical with P and J(M).
2. KIELHORN has : *saṃskṛte bhakṣye*: OPPERT, the present edition of the *Amoghavṛtti* and the *Cintāmaṇivṛtti*; *saṃskṛte bhakṣe*. H VI. 2, 140 : *saṃskṛte bhakṣye* is identical with KIELHORN's reading of Ś.
3. *NGGW* 1894, p. 12f.
4. This aims at the edition of the *Cāndra-Vyākaraṇa*, published by B. LIEBICH in the

the *Ś-V* is also younger than the *Kāśikā-Vṛtti*. Nowhere in this work I was able to discover the most trifling traces of the fact that its authors were acquainted with the teachings peculiar to Śākaṭāyana ... they never refer to Śākaṭāyana, and they fail to do so even where he alone has taught what is correct, and where they face some linguistic fact which cannot be explained by any rule of Pāṇini or by his interpreters ".

OPPERT, following BUHLER and BURNELL, does not fail to mention in the Preface the Pāṇinian rules referring to Śākaṭāyana and their counterparts in the *Śākaṭāyana-Vyākaraṇa*. With regard to the correspondence of P III. 4, 111 and Ś I. 4, 106, KIELHORN[1] remarked : " If we reflect upon the rules quoted by Professor OPPERT more closely, then already his first equation shows that the *Ś-V* in the rule [I. 4, 106] *āddviṣo jher jus vā* teaches exactly the same as Pāṇini does [in III.4, 111 and 112], but by no means that what Pānini makes his Śākaṭāyana say. The author of the *Ś-V* was also not at all thinking of pretending to be the Śākaṭāyana mentioned by Pānini. According to Pānini, the 3. persons plur. imperf. Par. of *yā-* and *dviṣ-* are *ayān* and *adviṣan*; according to Śākatāyana, as reported by P III. 4, 111 and 112, they are said to be *ayuḥ* and *adviṣuḥ*. For the later grammarians this naturally means that *ayān* and *adviṣan* as well as *ayuḥ* and *adviṣuḥ* can be formed, and that is exactly what the Śākaṭāyana-Vyākaraṇa is teaching ; its author has substituted for Pāṇini's *śākaṭāyanasya* the word *vā* ... If the *Ś-V* were the work of the old Śākaṭāyana the rule concerned ought to have the wording *āddviṣo jher jus*, and it could not run as *āddviṣo jher jus vā*. All these things are so simple that I must crave for indulgence to treat them here ".

6. KIELHORN's view regarding the age of the *Ś-V* was fully confirmed by the researches of K. B. PATHAK.[2] In the year 1914, A. D., this scholar succeeded in fixing the date of Śākaṭāyana with the help of the *Amoghavṛtti*. According to the rule Ś IV. 3, 208 : *khyāte dṛśye*, when the past not belonging to the present day is to be designated, the suffix *laṅ* (the endings of the imperfect) appears after the root for expressing some well-known event which could have been seen by the speaker provided he would have been present. On this rule the *Amoghavṛtti* gives two examples : *aruṇad devaḥ*

year 1902, A.D. (reprinted 1966), Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes [=*AKM*] Band 11, No. 4. LIEBICH, however, does not enter into a discussion of this subject.

1. *NGGW* 1894, p. 13.
2. *IA*, vol. 43 (1914), p. 205 ff.

pāṇḍyam " Deva besieged the Pāṇḍya " and *adahad amoghavarṣo 'rātīn* " Amoghavarsa burnt his enemies ".

The importance of these examples becomes evident from the following two counter-examples. The first one, namely : *cakāra kaṭaṃ devadattaḥ* " Devadatta made a mat ", does not refer to a well-known event. For this reason the suffix *liṭ* (the endings of the perfect) is employed after the root *kṛ-*. The second one, namely: *jaghāna kaṃsaṃ kila vāsudevaḥ* " Vāsudeva certainly killed Kaṃsa ", is , it is true, a well-known event, but it was impossible for the speaker, i. e. Śākaṭāyana, the author of the *Amoghavṛtti*, to see it, because it took place at a time when the speaker was not yet living. This necessitates the application of the suffix *liṭ* after the root *han-*.

From these two counter-examples it follows that the speaker Śākatāyana must have lived during the time when the well-known events referred to in the examples, namely : *aruṇad devaḥ pāṇḍyam* and *adahad amoghavarṣo 'rātīn*, took place. If this were not the case the employment of the suffix *laṅ* after the roots *rudh-* and *dah-* could by no means be justified.

" It is interesting to note ", said K. B. PATHAK,[1] " that the achievement attributed to Amoghavarsha I, namely, that he burnt his enemies *adahad amoghavarṣo 'rātīn*, is actually mentioned in a Rāshṭrakūṭa inscription, dated Śaka 832 [=910/11, A. D.] (*Ep. Ind.* Vol. I, p. 54) where the passage relating to Vallabha Amoghavarsha, is thus read by Prof. HULTZSCH *bhūpālāt katakābhi sapadi vighatitān vestai(yi)tvā dadāha.* It is proposed to read the first two words as *bhūpālān kaṃtakābhān*. And the passage means that Amoghavarsha I surrounded the kings who had suddenly turned disaffected, and burnt them. In this inscription the form *dadāha*, which is *liṭ*, is correct, because the writer of it could not have witnessed the event which was *śakyadarśana* to the author of the *Amoghavṛitti*, who deliberately uses the form *adahat* which is *laṅ*. But the constant warfare between Amoghavarsha I and his kinsmen of Gujarat is also alluded to in an earlier grant of the time of Amoghavarsha I himself, namely, the Bagumrā grant[2] of Śaka 789 [=867/8, A. D.], in which we are told that " Dhruva died on the battle field, covered with wounds, while routing the army of Vallabha-Amoghavarsha ". It is thus manifest that the event alluded to in the illustration, which we have been discussing, must have occurred shortly before Śaka 789. It may, therefore, be safely concluded that the *Amoghavṛitti*

1. *IA*, vol. 43, p. 207.
2. PATHAK refers to *IA*, vol. 12 (1883), p. 181.

was composed between Śaka 736 and 789 [=814/5-867/8, A. D.]." Thus it follows that Śākaṭāyana was contemporaneous with Amoghavarṣa I (c. 814-877, A. D.), the great patron of Digambara Jaina literature.

On Śākaṭāyana's second example *aruṇad devaḥ pāṇḍyam* PATHAK was silent in the year 1914, A. D. Four years later he[1] wrote with regard to it : "According to a Chitaldrug[2] inscription, of Śaka 859 [=937/8, A. D.], *deva* is a title of Kṛṣṇarāja II, who is spoken of as having defeated and killed a Pāṇḍya king. This exploit must have been performed by Kṛṣṇarāja while he was associated with his father [Amoghavarṣa I] in the government of the Rāṣṭrakūṭa empire. Or, we may take the word *deva* in the sense of His Majesty, referring to Amoghavarṣa I himself as Jinasena does in the *Pārśvābhyudaya* : *bhuvanam avatu devaḥ sarvadāmoghavarṣaḥ* ı

Whichever explanation is accepted, the fact is established beyond dispute that the Jaina Śākaṭāyana composed his sūtras and the *Amoghavṛtti* in the time of Amoghavarṣa I".

PATHAK's date of Śākaṭāyana is, moreover, supported by the fact "that this Jaina grammarian is largely indebted for the material of his *sūtras* and his *Amoghavṛtti* to the celebrated Nyāsakāra Jinendrabuddhi, the Buddhist Commentator of the *Kāśikā*."[3] PATHAK[4] postulates the date 700 A. D., for Jinendrabuddhi, which is nowadays, however, not agreed upon unanimously.

7. The fact of Śākaṭāyana being a Jaina had already been noticed by G. BUHLER.[5] He quoted from Yakṣavarman's introductory verse 3 to his *Cintāmaṇivṛtti* the word *mahāśramaṇasaṅghādhipati* referring to Śākaṭāyana. BURNELL,[6] believing, as stated above, the Ś-1 to be a modern redaction of an old treatise effected under Jaina influences, remarked that

1. *Annals of the Bhandarkar Institute*, vol. 1 (1918-20), p 12.
2. PATHAK refers to "*Ep. Carn.* Vol. XI, No. 76, p. 29"
3. PATHAK, *IA*, vol. 44 (1915), p. 275.—For details cf. his article on *The Nyāsakāra and the Jaina Śākaṭāyana*, in : *IA*, vol. 44, p. 275ff.; vol. 45 (1916), p. 25ff.
4. *IA*, vol. 45, p. 26. According to S. Ch. CHAKRAVARTI, *The Kāśikā Vivaraṇa Pañjikā (The Nyāsa)* .., vol. 1, Rajshahi 1913-1916, Introduction p. 26, the date of Jinendrabuddhi's Nyāsa is 725-750, A.D. L. RENOU agrees with this, *loc. cit.* (p. 3, f. note), p. 28 : 8th century A.D. Later on, *L'Inde classique*, vol. 2, Paris 1953, p. 91, §1528, he said that Jinendrabuddhi lived in the 8th or 9th century A.D. The later date is also advocated by P.V. KANE, *JBoRAS* XXIII, p. 91.
5. *loc. cit.* (p. 1, note 2), p. 706.
6. *loc. cit.* (p. 2, note 3), p. 103.

"the Grammar is said to be by 'Śrutakevalideśīya-Śākaṭāyana' or by 'Śākaṭāyana almost an *arhat*.'" To G. OPPERT[1] it was not quite clear that Śākaṭāyana was a Jaina : "If Śākaṭāyana was a Jaina, this omission [of the Svaravaidika in the *Śabdānuśāsana*] must be regarded as intentional."

K. B. PATHAK[2] attempted to show that Śākaṭāyana was a Śvetāmbara Jaina. In the Vṛtti on *Gaṇaratnamahodadhi*[3], v. 2 :

śālāturīyaśakaṭāṅgajacandragomi-
digvastrabhartṛharivāmanabhojamukhyāḥ

"Vardhamāna tells us that he restricts the term *digvastra*, i. e., Digambara to Devanandin the author of the *Jainendra-vyākaraṇa*. From this we are to infer that the other Jaina grammarian *śakaṭāṅgaja* Śākaṭāyana mentioned in the above verse was a Śvetāmbara.

Vardhamāna's view that Śākaṭāyana was a Śvetāmbara is amply borne out by numerous passages in the *Amoghavṛtti*.

atho kṣamāśramaṇais te jñānaṃ dīyate
atho kṣamāśramaṇair[4] *me jñānaṃ dīyate* — *Amoghavṛtti* I, 2, 201.
,, ,, I, 2, 202.

etakam āvaśyakam[5] *adhyāpaya* [।] *atho enam yathākramam sūtram* ।
imam āvaśyakam adhyāpaya । *atho enam yathākramam sūtram* ।
Amogh. I, 2, 203, 204.

bhavatā khalu chedasūtraṃ voḍhavyaṃ ।
niryuktīr adhīṣva ।[6]
niryuktīr adhīte । — *Amogh*. IV, 4, 133, and 140.
upa sarvaguptaṃ vyākhyātāraḥ । *upa viśesavādinaṃ kavayaḥ* ।[7]
Amogh. I, 3, 104.

1. *Śākaṭāyana's Grammar*, Preface, p VIII.
2. *IA*. vol. 43 (1914), p. 208f.
3. ed. by J. EGGELING, London 1879, 1881.
4. Read : °*ṇair*. The present edition of the *Amoghavṛtti* has by mistake *kṣamā śrama*° which is to be corrected into *kṣamāśrama*°.
5. The present edition of the *Amoghavṛtti* has *avaśyam*. The certainly correct *āvaśyakam* (cf. also *Bṛhadvṛtti* on H II. 1, 33 and 34) is given as a variant reading in the notes.
6. The *Amoghavṛtti* on Ś IV. 4, 140 has this example in the following passage : *sūtrāṇy adhīṣva, niryuktīr adhīṣva, bhāṣyāṇy adhīṣva*... The same is valid with regard to the next example.
7. There are two more examples in the *Amoghavṛtti* on Ś I. 3, 104 ; *anu śākaṭāyanam vaiyākaraṇāḥ* । *anu siddhanandinaṃ saṃgrahītāraḥ* ।—Who is meant by Śākaṭāyana in the first example, the old one or the modern one ? The Śākaṭāyana occurring in the *Kāśikā's* example *anu śākaṭāyanaṃ vaiyākaraṇāḥ* on P I. 4, 86 can only be the old one, the predecessor of Pāṇini.

kālikāsūtrasyānadhyāyadeśakālāḥ[1] *paṭhitāḥ*[2] *Amogh.* III. 2, 74.

The mention in the foregoing passages of Śvetāmbara authors and works and the fact that the study of the *Āvaśyaka* and the *Niryukti* is enjoined upon the readers leaves no room for doubt that Śākaṭāyana was a Śvetāmbara, and not a Digambara Jaina". PATHAK's view has been accepted, e. g., by S. K. BELVALKAR,[3] B. LIEBICH[4] and L. RENOU.[5]

It is, however, not difficult to show that PATHAK's interpretation of Vardhamāna's passage does not bear scrutiny. The Vṛtti on verse 2 quoted above informs us that *śālāturīya* and *pāṇini* as well as *śakaṭāṅgaja* and *śākaṭāyana* are synonymous (... *śālāturīyas* ... *pāṇiniḥ*[6] । *śakaṭāṅgajaḥ śākaṭāyanaḥ* ।). The same, of course, applies to *digvastro devanandī*. Considering the context there is, in my opinion, no room for any doubt that *digvastra* cannot be interpreted as 'Digambara', as maintained by PATHAK, but must be taken as synonymous with Devanandin. This means that Vārdhamāna cannot be regarded as authority for PATHAK's interpretation making Devanandin a Digambara and Śākaṭāyana a Śvetāmbara Jaina. In addition, regarding the creed adhered to by the grammarians mentioned in verse 2 Vardhamāna is silent. Since he does not state that, e.g., Pāṇini is a Hindu and Candragomin a Buddhist, why should he just mention that Devanandin and Śākaṭāyana are Jainas ?

The other two arguments advanced by PATHAK are not beyond all doubt. His claim that Sarvagupta and Viśeṣavādin are Śvetāmbara authors is disputed. Both are Digambaras according to the opinion of A. N. UPADHYE,[7] whereas N. PREMI[8] considers them as Yāpanīyas.

1. The present edition of the *Amoghavṛtti* reads *kalikā* °.—N. PREMI, *Jaina Sāhitya aur Itihāsa*, 2nd ed., Bombay 1956, p. 59 takes *Kālikasūtra* as a short form of *Daśavaikālikasūtra*. Both Vṛttis on H VI. 4, 76 do not mention this sūtra.
2. The context in which this sentence is found runs thus :
   candrasūryoparāgaś ca nirghāto bhūmikampanam ।
   tṛtīyaṃ garjitaṃ vidyud ulkā dāho diśāṃ tathā ।
   śmaśānābhyāśam aśucir utsavo daśasandhyayā ।
   iti kālikā°.
3. *Systems of Sanskrit grammar*, Poona 1915, p. 73 with note 1.
4. *Kṣīrataraṅgiṇī*, Indische Forschungen Heft 8/9, Breslau 1930, p. 287.
5. *loc. cit.* (p. 3, note f) , p. 41.
6. Cf. also Puruṣottamadeva's *Trikāṇḍaśeṣa* II. 7. 24 : *pāṇinis tu*.... । *śālotturīyo 'tha*... *śālotturīya* is a wrong reading for *śālāturīya*.
7. *Journal of the University of Bombay*, vol. 1, part 6 (May 1933), p. 230.
8. *loc. cit.* (see above note 1), p. 69, 73.

The study of the Āvaśyaka and the Niryukti proves according to PATHAK that Śākaṭāyana was a Śvetāmbara. With regard to this statement it must be remarked that the Digambaras have their own redaction of the Āvaśyaka : it "is... the only remainder of the Canon worth mentioning among the Digambaras, of the *Daśavaikālika* they have retained in their memory but some Ślokas ..."[1] The Niryuktis, however, are unknown to the Digambaras.

The first to question PATHAK's view regarding Śākaṭāyana being a Śvetāmbara was N. PREMI[2] in his article on Śākṭāyana's *Śabdānuśāsana*, published in the year 1916, A.D. He called attention to a passage in Malayagiri's commentary on the *Nandīsūtra* running thus : *śākaṭāyano 'pi yāpanīya-yatigrāmāgraṇīḥ svopajñaśabdānuśāsanavṛttāv ādau bhagavataḥ stutim evam āha—'śrīvīram amṛtaṃ jyotir natvādiṃ sarvavedasām.'*[3] Hereby we are informed that Śākaṭāyana, the author of the *Śabdānuśāsana* and the *Amoghavṛtti*, was neither a Śvetāmbara nor a Digambara, but a Yāpanīya.

Who are the Yāpanīyas ? In an article, published in the year 1933, A.D., A.N. UPADHYE[4] collected the extant informations about the Yāpanīya-saṅgha. "It was", says he,[5] "an independent and important sect like the Śvetāmbaras and Digambaras, with its origin as early as the 2nd century A.D. They were patronised by the Kadamba and other dynasties of the South. In their outward appearance Yāpanīyas looked like Digambara monks, but at the same time they subscribed to many Śvetāmbara doctrines. Unfortunately they were disclaimed by either, but possibly absorbed by Digambaras with their overwhelming majority in the South. They had their temples and images similar to those of Digambaras. Śākaṭāyana was a famous author of this sect whose *Śabdānuśāsana* with *Amoghavṛtti*

1. W. SCHUBRING, *Doctrine of the Jainas*, Delhi 1962, p. 58, note 2 is referring to E. LEUMANN, *Übersicht uber die Āvaśyaka-Literatur*, Hamburg 1934, p. 3.
2. *Śākaṭāyana kā śabdānuśāsana* in : *Jaina Hitaiṣī*, vol. 12 (1916), p. 349-362. This article has been reprinted in PREMI's *Jaina Sāhitya aur Itihāsa*, 2nd ed., Bombay 1956 p. 155-167.
3. PREMI, *Jaina Sāhitya aur Itihāsa*, p. 157, note 1 reads *sarvavedhasām* (cf. also K.B. PATHAK, *loc. cit.* (p. 13, note 1), p 7f.). A.N. UPADHYE, *loc. cit.* (p. 15, note f), p. 230 referring to the Agamodaya Samiti Edition, p. 15, of the *Nandīsūtra*, and the present edition of the *Amoghavṛtti* read *sarvavedasām*.
4. *Yāpanīya Saṅgha—a Jaina sect*, in : *Journal of the University of Bombay*, vol. 1, part 6 (May 1933), p. 224ff.
5. *loc. cit.*, p. 231.—S. B. DEO, *History of Jaina monachism*, Deccan College Dissertation Series 17, Poona 1956, p. 448f does not add any new information

is practically bequeathed to Digambaras of the South and his two Prakaraṇas to Śvetāmbaras."

The two mentioned Prakaraṇas, i.e. systematic treatises, deal with the salvation of women (*strīmukti*) and the taking of food by the Kevalin (*kevalibhukti*),—doctrines which are taught by the Śvetāmbaras and the Yāpanīyas,[1] but not by the Digambaras. After the *namaskāra* to Mahāvīra the published text[2] of these two works begins as follows :

yāpanīya-yatigrāmāgraṇibhadanta-śākaṭāyanācārya-viracitaṃ
strīmukti-kevalibhukti-prakaraṇayugmam
॥ *strīmuktiprakaraṇam* ॥

In the colophon after this Prakaraṇa no author is mentioned :

॥ *iti strīnirvāṇaprakaraṇam*[3] *samāptam* ॥

The *kevalibhuktiprakaraṇa* ends thus :

॥ *iti kevalībhuktiprakaraṇaṃ* ॥
॥ *iti strīnirvāṇa-kevalīyabhukti-prakaraṇam* ॥
॥ *kṛtir iyaṃ bhagavadācārya-śākaṭāyanabhadantapādānām iti* ॥

It is striking that the final colophon speaks only of *bhagavadācāryaśākaṭāyana* without mentioning the Saṅgha to which he belongs, whereas in the beginning the text exhibits with reference to Śākaṭāyana the word *yāpanīya-*

1 Cf Premi, *loc. cit.* (p 16, note 3), p. 59 and A. N. Upadhye, *loc. cit.* (p. 15, note 7), p. 227 who are quoting Śrutasāgara's commentary on *Ṣaṭprābhṛta*, Māṇikacandra Digambara Jaina Granthamālā, vol. 17, p. 11 : *yāpanīyās tu. . strīṇāṃ tadbhave mokṣaṃ kevalijinānāṃ kavalāhāram...kathayanti.*

2 *Jaina Sāhitya Saṃśodhaka*, vol. 2, Poona. The text is reprinted as Appendix II to this Introduction.

3 From this it appears that the correct title is *strīnirvāṇaprakaraṇa*, but not *strīmuktiprakaraṇa*. Cf. also verse 1 :

praṇipatya bhuktimuktipradam amalam dharmam arhato dilataḥ ।
vakṣye strīnirvāṇaṃ kevalibhuktiṃ ca saṃkṣepāt ॥

P. Peterson, *A Fifth Report...*, Bombay 1896, Appendix I, p. 143, makes known the first line of a Strīnirvāṇaprakaraṇa running thus :

iha ye strīnirvāṇam prati vipratipadyante ta evaṃ vācyāḥ ।

which is not found in the printed edition of the *Strīmuktiprakaraṇa*. Peterson's *Strīnirvāṇaprakaraṇa* is attributed by H.D. Velankar, *Jinaratnakośa*, vol. 1, Poona 1944, p. 454a to Śākaṭāyana.

According to Peterson, *loc. cit.*, as may be remarked in passing, the said Prakaraṇa ends thus :

syāt puṃvat strīṇāṃ siddhau nāparyāptādivad bādhate ।
kṛtaṃ vistareṇa ।

This is also not found in the printed *Strīmuktiprakaraṇa*.

yatigrāmāgraṇī which is likewise employed by Malayagiri. There is, however, one, as I think, important difference to be noted : The published text of the two Prakaranas does not contain any intimation that the Yāpanīya Śākaṭāyana composed the *Strīmukti-* and the *Kevalibhukti-prakaraṇa* as well as the *Śabdānuśāsana* with the *Amoghavṛtti*; and Malayagiri is silent about the two Prakaraṇas and their author.

This implies the possibility that both Śākaṭāyanas though being Yāpanīyas are not identical notwithstanding the fact that Śākaṭāyana is a very rare name in the history of Indian literature. This conclusion is, of course, only valid if the sentence *yāpanīya—...prakaraṇayugmam* is contained in the manuscript perused by the anonymous editor of both Prakaraṇas. If, however, it be not found in the manuscript, as I suspect since it reminds me of title-pages of modern editions of Sanskrit works, this testimony about Śākaṭāyana's belonging to the Yāpanīyasaṅgha and his authorship of the two Prakaranas cannot match Malayagiri's statement, for, in this case, it must be regarded as the editor's personal opinion being based upon inference of the following nature.

The unknown author of the *Bṛhaṭṭippaṇikā*[1] (15th century A.D.[2]) says regarding both Prakaraṇas :

kevalibhukti-strīmuktiprakaraṇam । *śabdānuśāsanakṛtaśākaṭāyanācāryakṛtaṃ tatsaṃgrahaślokāś ca* 94 ।[3]

From this follows that Śākaṭāyana composed the *Śabdānuśāsana* as well as the Prakaraṇas. Combining this information with that of Malayagiri we arrive at the result that Śākaṭāyana, the author of the two Prakaranas, must be a Yāpanīya, since he also composed the *Śabdānuśāsana*.

If we subscribe to this view far-reaching consequences are unavoidable with regard to the literature of the Yāpanīyas. Since the Yāpanīya Śākaṭāyana mentions the *Āvaśyaka, Chedasūtra, Niryuktis,* and *Kālikāsūtra,* we are justified in inferring that the Yāpanīyas in all probability used partly the same texts as the Śvetāmbaras, and partly texts which are peculiar to them, e.g., the *Yāpanīyatantra* referred to by Haribhadra.[4] This consequence is not invalidated even if we do not accept the identity of the Yāpanīya

1. Published in *Jaina Sāhitya Saṃśodhaka*, vol. 1, part 2, Poona 1925.
2. PREMI, *loc. cit.* (p. 16, note 3), p. 158.
3. Quoted after PREMI, *loc. cit.*, p. 158.
4. A. N. UPADHYE, *loc. cit.* (p. 16, note 4), p. 229.—N. PREMI, *loc. cit.*, p. 56ff., has consecrated an article to the literature of the Yāpanīyas.

Śākaṭāyana as author of the *Śabdānuśāsana* with the Śākaṭāyana as the author of the two Prakaraṇas,—an identity which nobody is able to prove at present.

The only question to be raised is : Can Malayagiri,—who as a contemporary of the Caulukya king Kumārapāla (*c.* 1143-1173, A.D.)[1] lived about three centuries later than Śākaṭāyana—, be regarded as a reliable authority regarding Śākaṭāyana's being a Yāpanīya in view of the fact that Śākaṭāyana himself in the Amoghavṛtti, as far as I can see, keeps silence about the Jaina sect to which he belongs ?

In the beginning of this Vṛtti, Śākaṭāyana speaks of himself as *mahāśramaṇasaṅghādhipatir bhagavān ācāryaḥ śākaṭāyanaḥ*[2]. In the colophons after each of the 16 Pādas of his grammar he says : *śrutakevalideśīyācāryaśākaṭāyana°*[3]. Other passages containing personal informations about Śākaṭāyana have not been noticed.

Taking the Amoghavṛtti as the only authentic document, since it has been written by the author himself, nobody could think of regarding Śākaṭāyana as a Yāpanīya. From this point of view PATHAK was certainly justified in making Śākaṭāyana a Śvetāmbara Jaina when he at first dealt with the matter under discussion. Later on, after having become acquainted with Malayagiri's statement,[4] he refrained from reconsidering the question. As far as his silence is concerned we are left to our own surmises. Is this perhaps due to his disapproval of, or mistrust in, Malayagiri ? However it may be, an answer to the question concerning Malayagiri's trustworthiness should not be evaded.

In the *Candrikā* commentary on *Kātantra*[5] IV. 3, 84, the *muṣṭikṛt* "the author of the *Muṣṭi*" is mentioned. In an unpublished list of manuscripts

1. F. KIELHORN, *NGGW* 1892, p. 320f
2. "The head of the great Sangha of Śramanas, the illustrious Ācārya Śākaṭāyana". The statement *bhagavān ācāryaḥ śākaṭāyanaḥ* is certainly a boastful self-praise of the author. But there are parallels to it in other works. Cf. K. B. PATHAK, *loc. cit.* (p. 13, note 1), p. 11f.
3. With regard to Umāsvāti, the author of the *Tattvārthādhigamasūtra*, to which the *Amoghavṛtti* on Ś II.4, 182 refers by saying *daś. ˈhā umāsvātīyāḥ*, the epithet *śrutakevalideśīya* "being almost a Śrutakevalin" is also employed, but not by himself as is the case with Śākaṭāyana. Cf. PREMI, *loc. cit.* (p. 16, note 3), p. 533.—In the colophons of the *Nyāsa* Jinendrabuddhi styles himself *śrībodhisattvadeśīyācāryaśrījinendrabuddhi°*. Is Śākaṭāyana's *śrutakevalideśīya* formed after Jinendrabuddhi's *°bodhisattvadeśīya°* ?
4. PATHAK, *loc. cit.* (p. 13, note 1), p. 7.
5. ed. by J. EGGELING, Calcutta 1874-78, p. 551.

in the possession of F. KIELHORN[1] the following information is met with : *muṣṭir vyākaraṇaṃ malayagirikṛtam* "the *Muṣṭi*, a grammar composed by Malayagiri". Of this grammar KIELHORN[2] has edited 36 rules together with Malayagiri's own commentary. An examination of the rules reveals that Malayagiri did not furnish anything of his own, which was to be expected as far as the contents of the sūtras is concerned. Regarding their wording and the employment of technical terms, etc., the author follows Śākaṭāyana and Hemacandra almost everywhere and in all details. To sum up, Malayagiri's grammar has no value of its own ; it only preserves faithfully what has been taught by his predecessors.

If this be also the case with Malayagiri's commentaries on canonical and other works—a question upon which the judgement must be left to the specialists in the field of Jainism—, his statement about Śākaṭāyana being a Yāpanīya might have been taken over by him from earlier sources. For this reason it should not be regarded as wholly untrustworthy. This implies the probability of Śākaṭāyana being a Yāpanīya, and the likelihood of the ensuing consequences set forth above.

8. Starting from another direction attempts have been made to show that Śākaṭāyana is a Yāpanīya. According to the tradition of the Digambaras, the Mūlasaṅgha has been divided by Arhadbalin into four Saṅghas : 1. Nandisangha, 2. Senasaṅgha, 3. Siṃhasaṅgha, and 4. Devasaṅgha. In order to exhibit their belonging to a certain Saṅgha the monks add certain words to their names. With reference to the Nandisaṅgha these are : Nandin, Candra, Kīrti, and Bhūṣaṇa; with reference to the Senasaṅgha : Rāja, Vīra, Bhadra, and Sena; etc.

The inscriptional material collected by A. N. UPADHYE[3] seems to admit the conclusion that Kīrti was, perhaps, a name-ending peculiar to the monks of the Yāpanīyasaṅgha; for the names of many Yāpanīyas mentioned in the inscriptions end in Kīrti.

Following N. PREMI[4], UPADHYE[5] maintains : "Śākaṭāyana who belonged to the Yāpanīya-saṅgha...... had his original name Pālyakīrti."

1. *NGGW* 1892, p. 318.
2. *NGGW* 1892, p. 321ff—A complete edition of the *Śabdānuśāsana of Malayagiri* shall be published shortly by the L. D. Institute of Indology, Ahmedabad. Of this frothcoming edition a set of clean proofs was kindly placed at my disposal by the Director of the L. D. Institute, Pt. DALASUKHA MALAVANIA, through the good offices of Professor A.N. UPADHYE.
3. *loc. cit.* (p. 16, note 4), p. 227ff.
4. *loc. cit.* (p. 16, note 3), p. 155f.
5. *loc. cit.*, p. 230.

N. PREMI's arguments leading to this assumption require an inspection. In the *Pārśvanāthacarita*, written in the year 1025, A.D., Vādirāja mentions in the introduction the name Pālyakīrti in the following verse[1] :

> *kutastyā tasya sā śaktiḥ pālyakīrter mahaujasaḥ* ।
> *śrīpadaśravaṇaṃ yasya śabdikān kurute janān* ॥

"Wherefrom is the power of this mighty Pālyakīrti coming whose *śrīpada-śravaṇa* makes people conversant with words ?"

In *śrī* of *śrīpadaśravaṇa* PREMI sees an allusion to *śrī* in *śrīvīram* occuring as *maṅgalācaraṇa* in the *Amoghavṛtti* of Śākaṭāyana. Śubhacandra (16th century A.D.), the commentator of the *Pārśvanāthacarita*, remarks on the Śloka quoted above : *tasya pālyakīrter mahaujasaḥ śrīpadaśravaṇam* । *śriyā upalakṣitāni padāni śākaṭāyanasūtrāṇi teṣāṃ śravaṇam ākarṇanam* ।[2] Here Śubhacandra explains the word *pada* met with in the compound *śrī-pada-śravaṇa* of Vādirāja by *śākaṭāyanasūtra*. If this is correct, there remains only the conclusion drawn by N. PREMI : Pālyakīrti is, according to Śubhacandra, the real name of the author of the Sūtras which go under the name of Śākaṭāyana.

Another reference to one Pālyakīrti is found in the introductory Śloka of Abhayacandra's *Prakriyāsaṃgraha* :

> *munīndram abhivandyāhaṃ pālyakīrtiṃ jineśvaram* ।
> *mandabuddhyanurodhena prakriyāsaṃgrahaṃ bruve* ॥

Unfortunately Abhayacandra, who composed his *Prakriyāsaṃgraha* "shortly before Śaka 1281"[3] [=1359/60, A.D.], does not comment upon this Śloka, so that we are in the dark as regards the personality of the named Pālyakīrti.

As an 'expert in grammar' one Pallakīrti is mentioned in the following verse of a pillar-inscription, dated Śaka 1046 [=1124/5, A.D.] :

> *pallakīrtir yathārūḍhaḥ purā vyākaraṇe kṛtī* ।
> *tathābhimānadāneṣu prasiddhaḥ pallapaṇḍitaḥ* ॥[4]

A quotation from one Pālyakīrti is met with in the *Kāvyamīmāṃsā*[5] of Rājaśekhara (9th century A.D.) :

1. Quoted after PREMI, *loc. cit.* (p. 16, note 3), p. 155.
2. Quoted after PREMI, *loc. cit.*, p. 156.
3. PATHAK, *IA*, vol. 45 (1916), p 27.
4. Quoted after PREMI, *loc cit.*, p 156 note 2. PREMI equates Pallakīrti with Pālyakīrti for reasons unknown to me.
5. *The Kāvyamīmāṃsā of Rājaśekhara*. Ed. with the Madhusūdhani commentary by Sāhityāchārya Pandit Madhusūdhana MIŚRA. Haridas Sanskrit Series 14. Benares 1934, p. 144.

'yathā tathā vāstu vastuno rūpaṃ vaktṛprakṛtiviśeṣāyattā tu rasvattā । tathā ca yam arthaṃ raktaḥ stauti taṃ virakto vinindati madhyasthas tu tatrodāste' iti pālyakīrtiḥ ।

Commenting upon this quotation Paṇḍit Madhusūdana Miśra says that Pālyakīrti was a certain Jaina Sādhu whose pupils are Abhayacandra, Vādibhasiṃha (Vādirāja), etc.[1] This view implies the identity of the Pālyakīrtis of Vādirāja and Abhayacandra, and, moreover, that this Pālyakīrti has composed some work on the theory of poetics.

Is the Pālyakīrti mentioned by Vādirāja identical with Abhayacandra's Pālyakīrti ? This problem cannot be decided for want of relevant information in spite of the fact that both Pālyakīrtis seem to be connected with grammatical matters. For the time being their identity is a mere hypothesis. It is, however, to be conceded that Pālyakīrti is, as far as I know, a very rare name in the history of Indian literature. But this alone can by no means be regarded as a sufficient argument in order to maintain their identity.

One Pālyakīrti has written a poetical work, as follows from Rājaśekhara's *Kāvyamīmāṃsā*. Accordingly he must be anterior to Rājaśekhara. This is all we can say at present. Considering all circumstances it is certainly a too assertive statement if this Pālyakīrti would be identified with the Pālyakīrtis of Vādirāja or Abhayacandra, as has been done by Paṇḍit Madhusūdana Miśra and N. Premi.

There is, however, a most important question still to be touched : Is Śubhacandra's interpretation of Vādirāja's *°pada°* by *śākaṭāyanasūtra* a solid basis for the inference that Pālyakīrti is the real name of the author of the Śākaṭāyanasūtras ? It is, in my opinion, impossible to answer this question in the positive.

There are two possibilities to look at Śubhacandra's interpretation: 1. He was possessed with direct knowlege handed down from teacher to pupil that Vādirāja regarded Pālyakīrti as the original name of Śākaṭāyana; and 2. his interpretation is not based upon the tradition : it is his own invention prompted by Vādirāja's words that Pālyakīrti's *śrīpadaśravaṇa* makes people conversant with words. Since I am not in a position to find out which alternative is to the point, Premi's conclusion, namely that Pālyakīrti is the real name of Śākaṭāyana, cannot be plainly assented to or

1. *loc. cit* (p. 21, note 5), p 145 : *pālyakīrtiḥ kaścij jainasādhur āsīt । yasya abhayacandravādibhasiṃhaprabhṛtayaḥ śiṣyā āsan iti tayor granthiyapadyāvalokanena jñāyate* । Then follow the verses of Abhayacandra and Vādibhasiṃha (Vādirāja) quoted above.

declined by me. Consequently, PREMI's view has to be taken as a conjecture, but not as a proven fact.

If one agrees to PREMI, it is to be asked why, in the *Amoghavṛtti*, the author of the *Śabdānuśāsana* calls himself Śākaṭāyana, but nowhere Pālyakīrti. PREMI's[1] answer to the question raised is this : just as later poets assumed the name of the famous poet Kālidāsa, the author of the *Meghadūta*, etc., so Pālyakīrti assumed that of the renowned grammarian Śākaṭāyana, the predecessor of Pāṇini. If this be so, KIELHORN's[2] suspicion that the real name of the author of the *Śākaṭāyana-Vyākaraṇa* "is very different from what it is supposed to be", would turn out to be correct.

9. Śākaṭāyana's relations to his predecessors are to be seen from the concordance given above in paragraph 5. For the purpose of elaborating this subject as clear as possible an extract from the concordance is useful. It shows only those sūtras which are literally identical in P, C, J(M), J(Ś) and Ś. Compared with the concordance the columns of the following extract are differently arranged.

P	C	J(M)	J(Ś)	Ś
	III. 1, 49		III. 2, 44	II. 4, 133
	51			136
	54			139
			52	140
			59	145
	III. 3, 103			146
		III. 3, 103	III. 3, 124	147
	106		125	148
			126	153
IV. 3, 159				156
157	117	116	139	158
		117	140	159
			127	161
		III. 3, 113		165
			III. 3, 145	168
			147	171

1. *loc. cit.*, (p. 16, note 3), p. 156.
2. *IA*, vol. 16 (1887), p. 28.

P	C	J(M)	J(Ś)	Ś
IV. 3, 165				II. 4, 172
			III. 2, 74	175
			77	178
			78	179
			82	183
			83	184
			64	188
			65	189
IV. 2, 53	III. 1, 62		66	190
			67	191
		III. 2, 65	92	195
		66	93	196
			94	197
			95	198
			96	199
			91	201
	18			203
	21		26	206
	27			209
			32	212
			35	213
			36	214
	33			215
			69	219
			2	221
	3		3	222
6		7	8	227
	8		11	230
	9			231
			15	234
14		9		235
	13		17	236

The foregoing extract shows that out of the 112 rules taught by Śākaṭāyana as II. 4, 128--239 there are 48, i.e. c. 43%, literally identical with sūtras occurring in the works of Śākaṭāyana's predecessors. The distribution of these 48 rules among P, C, J(M) and J (Ś) is as follows : 6 sūtras

occur in P, 15 in C, 8 in J(M) and 37 in J(Ś). The seeming discrepancy between the numbers 48 and 66 (6+15+8+37) finds its explanation by the fact that the 48 rules of Śākaṭāyana have literal correspondences in more than one of the older grammars. Taking into consideration the oldest source having the same wording of the rules as Śākaṭāyana, we arrive at the following figures : 6 sūtras occur in P, 13 in C, 5 in J(M) and 28 in J(Ś). Regarding J(M) and J(Ś) 4 rules are identical. If we subtract this figure from either 5 of J(M) or 28 of J(Ś), the result is 48 (6+13+1+28 or 6+13+5+24).

The conclusion that Ś has borrowed verbatim 6 rules from P would, however, be a premature one, because 4 of these rules occur also in post-Pāṇinian grammars older than Śākaṭāyana. What we can say with certainty is only that Ś must have borrowed 2 rules from P, 7 from C, 1 from J(M) and 24 from J(Ś)—provided that the preserved texts of J(M) and J(Ś) are older than that of Ś. Regarding the remaining 14 rules of Ś, definite statements about the source cannot be made, since surmises are no binding conclusions.

10. The great number of identical sūtras in J(Ś) and Ś is very striking in comparison with the few identical rules in J(M) and Ś. Before attempting to explain the relationship between J and Ś it is necessary to dwell upon the relation between J(M) and J(Ś).

There are, as is well-known, two recensions of the *Jainendra-Vyākaraṇa*. The shorter—or, as it has also been called, the northern[1]-one has been commented upon by Abhayanandin in his *Mahāvṛtti*, and contains 3.063[2] rules; the longer—or the southern[1]—one has been commented upon by Somadeva in his *Śabdārṇavacandrikā*, and contains 3.695 or, if the 13 Pratyāhārasūtras are included, 3.708[3] rules. Apart from the different number

1. ŚRILĀLA JAINA, *Śabdārṇavacandrikā*, Sanātana Jaina Granthamālā 6, Benares 1915, A. D., Preface p. 2.

2. This is the number of sūtras contained in : *Jainendra Vyākaraṇam by Pujyapāda Devanandi with Jainendra Mahāvṛtti of Shri Abhayanandi*. Ed. by Shambu Nath TRIPATHI and Mahadeo CHATURVEDI. Jñānapīṭha Mūrtidevī Jaina Granthamālā, Saṃskrit Grantha No. 17. Kāshī 1956, A.D. [The edition contained in the Paṇḍit vol.31 (1909)—41 (1919), which has been reprinted by the Medical Hall Press, Benares, n.d., is incomplete. It extends only to III. 2, 60.] According to F. KIELHORN, *IA*, vol. 10 (1881), p. 76, "the total number of Sūtras hardly amounts to 3000,.... ."

3. This is the number of sūtras contained in the *Śabdārṇavacandrikā* (see above note 1). [In Adhyāya V, Pāda 4, the number of sūtras is not, as stated in the edition, 168,

of sūtras in both recensions there are some more differences. These concern the formation of the Pratyāhāras, the employment of technical terms, and the arrangement and wording of the rules.

All the differences mentioned are responsible for the fact that with reference to the Jainendra counterparts to the rules Ś II 4, 128-239, we find only 30 sūtras identical with J, i.e., J(M) and J(Ś). How can it be explained that J(Ś) and Ś agree in many more cases than J(M) and Ś ? The most plausible answer would be that J(Ś) is older than Ś, whereas J(M) is younger than Ś. But such an answer would not be to the point, for it does not take into consideration that Ś must have borrowed literally, as stated above, one rule from J(M) and 14 from J(Ś). If we assume for the sake of argument the opposite view, namely that J(M) is older than Ś and J(Ś) younger than Ś, we experience the same difficulty as regards the first alternative : Devanandin or Pūjyapāda, the author of the *Jainendra-Vyākaraṇa*, is, whatever may be his date in absolute figures, undoubtedly older than Śākaṭāyana. Under these circumstances the most satisfying assumption would be that both recensions of J are older than Ś. But up to the present day no scholar has maintained this view.

Which of the two recensions of J is the original one, i.e., which has been written by Devanandin himself ? The scholars having dealt with this question assert on the one hand that J(M) is the original recension (F. KIELHORN,[1] N. PREMI[2]), and on the other hand that J(Ś) is the original one (Paṇḍit ŚRĪLĀLA JAINA,[3] K. B. PATHAK[4]). The arguments put forward till to-day must, therefore, be examined.

F. KIELHORN[1] based his view upon internal evidence only furnished by the traditional texts in opposition to the other scholars advancing also historical arguments.

- but only 167, since the figure 156 has been omitted.] According to KIELHORN, *loc. cit.* (p. 25 note 2), "Somadeva's text contains no less than 3,712 rules".

1. *IA*, vol. 10 (1881), p. 77f.
2. *Jaina Sāhitya aur Itihāsa*, 2nd. edition, Bombay 1956, p. 27ff. (PREMI's article on *devanandi kā jainendra vyākaraṇa*, first published in the *Jaina Hitaiṣī* of 1921, A.D., has also been reprinted in the edition of the *Jainendra Vyākaraṇa* (Preface p. 17ff.) mentioned on p. 25, note 2.)
3. Cf. above p. 25, note 1.
4. *IA*, vol. 43 (1914), p. 210f. ; *Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona* [= *ABhORI*], vol. 13 (1931-32), p. 25ff.

On P I. 2, 64, the first of the so-called Ekaśeṣa-rules (I. 2, 64-73), Kātyāyana remarks in Vārttika 33 that these sūtras could have been omitted by Pāṇini "because it lies in the nature of words that, e.g., the one base *rāma* should denote *two* or *more* Rāmas just as it denotes *one* Rāma." Like Candra, Devanandin in J(M) accepts this doctrine : "he omits all the rules on Ekaśesa, and to defend the course he has adopted he lays down the maxim—

[J(M)] I, 1, 99[1] *svābhāvikatvād abhidhānasyaikaśeṣānārambhaḥ*

'(The rules on) Ekaśeṣa I do *not* give, because it is in the nature (of words) to denote (two or more objects as well as one).'

Hence it is that the Jainendra-grammar is the *anekaśeṣam vyākaraṇam* just as Pāṇini's grammar is the *akālakam vyākaraṇam*."[2]

The Vṛtti on J(M) I. 4, 97 remarks : *devopajñam anekaśesavyākaraṇam*, and on J(M) III. 3, 84 : *daivanandinam anekaśesaṃ vyākaraṇam*. The same remarks, apart from slight alterations, are also met with in the Vṛtti on J(Ś) I. 4, 114 : *devopajñam anekaśeṣavyākaraṇam*, and on J(Ś) III. 3, 98 : *pujyapādam anekaśesavyākaraṇam*. The statement in the Vṛtti on J (Ś) that Devanandin and Pūjyapāda, respectively, invented the grammar containing no Ekaśesa-rules is most surprising, for J(Ś) does teach the rules on Ekaśesa as I. 3, 97-107, and has no rule corresponding to J(M) I. 1, 100. Based on this KIELHORN's conclusion was that the shorter recension J(M) is the original text of Devanandin's Grammar. Regarding the recension J(Ś), KIELHORN[3] remarked that it "cannot be the original one, ..., and I have no objection to its being ascribed to Gunanandin." It is to be noted that KIELHORN is silent about the absolute or relative date of J(Ś). We are, therefore, free to believe that J(Ś) is older or younger than Ś.

In the year 1914, A.D., K.B. PATHAK[4] drew the attention to the fact that "some of Śākaṭāyana's *sūtras* resemble those of the *Jainendra-vyākaraṇa*. They must have been borrowed from Pūjyapāda, who can be easily proved to have lived prior to Śākaṭāyana." Though this is nowadays universally acknowledged, it is nevertheless necessary to discuss three of PATHAK's arguments; for, if they are valid, they are apt to decide the question as to the original text of the two recensions of J in favour of J(Ś).

1. Thus KIELHORN, *loc. cit.* (p. 26, note 1). In the edition mentioned above p. 25, note 2 the sūtra number is I. 1, 100.
2. KIELHORN, *IA*, vol. 10, p. 77.
3. *IA*, vol. 15 (1886), p. 182 note 3.
4. *IA*, vol. 43, p. 210.

PATHAK's[1] first argument runs as follows : "The Jainendra *sūtra* (II, 3, 36) *bastādeye" nudy asteye ceḥ* was known to the authors of the *Kāśikā*, who remark : *uccayasya pratiṣedho vaktavyaḥ*/*Kāśikā*, III, 3, 40.

This is not a *vārttika* [of Kātyāyana] as Pāṇini's *sūtra* III, 3, 40 *bastādāne cer asteye* is not noticed in the *Mahābhāṣya*. It is, therefore, clear that Śākaṭāyana *sūtra* (IV, 4, 45) *bastādeye 'steye 'nudaś ceḥ* is based on the Jainendra *sūtra* quoted above."

To the sūtra J(Ś) II. 3, 36 : *bastādeye 'nudy asteye ceḥ* corresponds in J(M) the rule II. 3, 38 : *bastādāne cer asteye*, which has the same wording as P III. 3, 40. The difference in the teachings of J(Ś) and J(M) is the following : J(Ś) prohibits the suffix *ghañ* after the root *ci*- when it is preceded by the preposition *ud*-, whereas according to J(M) it appears after *ud*+*ci*-. The Vṛtti on the J(Ś)-rule gives *puṣpapracāya* and *phaloccaya* as examples. In the Vrtti on the J(M)-rule *phaloccaya* or a similar example ending in -*uccaya* is not given because the J(M)-rule does not contain the prohibition taught by J(Ś).

In connection with the rule P III. 3, 40 the *Kāśikā's* Vārttika quoted by PATHAK teaches indeed the same as the rule J(Ś) II. 3, 36 does. If PATHAK's conclusion that the J(Ś) recension must have been known to the *Kāśikā*, since the *Mahābhāṣya* as well as the grammar of Candra cannot be the source of the Vārttika occurring in the *Kāśikā*, were correct the terminus ad quem for the J(Ś) recension would be the date of the Kāśikā, i.e. 661, A.D. This implies that Śākaṭāyana (9th century A.D.) must have also been knowing the J(Ś) recension, and must have copied many rules from it, as is proved by the many identical rules in J(Ś) and Ś.

I can, however, not agree with PATHAK's view that the J(Ś) recension was known to the *Kāśikā*. In the 1952 edition of the *Kāśikā*,[2] the editor remarks on the Vārttika : *uccayasya pratiṣedho vaktavyaḥ* in a foot-note : *kvacid vārttikam idaṃ nāsti* "In some places [i.e. manuscripts[3]] this Vārttika does not occur." There is no doubt possible that the Vārttika was originally not contained in the *Kāśikā* for the following reasons : 1. The present text does not give any example in order to illustrate the Vārttika, which is the usual procedure of the *Kāśikā*. 2. The *Nyāsa* does not deal

1. *IA*, vol. 43, p. 10.
2. 3rd edition. Kāśī Samskrta Granthamālā, no. 37.
3. The Vārttika is missing, e.g., in the Kāśikā-manuscript nos. 2440, 2441 of the India Office Library. Cf. J. EGGELING, *Catalogue of the Sanskrit manuscripts in the Library of the India Office*, Part 2, London 1889, p. 159, nos. 591, 592.

with the Vārttika. This is all the more astonishing as Jinendrabuddhi is in the habit of rejecting all the Vārttikas as useless. 3. The Vārttika is also not noticed by Haradatta's *Padamañjarī* and, as far as I can see, by all other Pāninīyas. 4. The *Kāśikā* is one of the sources of Puruṣottamadeva's *Bhāṣāvṛtti* (1st half of the 12th century A.D.). Commenting upon P III. 3, 40, the author gives the example *phaloccāya,* which is not admissible according to the *Kāśikā.* From this we are to infer that the Vārttika *uccayasya pratiṣedho vaktavyaḥ* has been inserted into the *Kāśikā* after the time of Puruṣottamadeva. This accounts well for Jinendrabuddhi's silence about the Vārttika.

PATHAK'S[1] second argument asserts likewise the priority of J(Ś) to the *Kāśikā* : "The following three Jainendra *sūtras* :—

vaster ḍhañ	IV, 1, 207.
śilāyā[ḥ]	,, ,, 208.
ḍha ca[2]	,, ,, 209.

are thus alluded to in the *Kāśikā* :

kecid atra ḍhañam apṛcchanti [ı] *tadartham yogavibhāgaḥ kartavyaḥ* [ı] *śilāyā ḍhañpratyayo bhavati* ı *śaileyam* [ı] *tato ḍhaḥ* [ı] *śileyam* ı *Kāśikā* V, 3, 102."

The quoted Jainendra sūtras occur in J(Ś). Instead of three rules J(M) has only two : IV. 1, 155 : *vaster ḍhañ* and IV. 1, 156 : *śilāyā ḍhaḥ,* which are literally identical with P V . 3, 101 and 102. No rule of J(M) does account for *śaileya* formed according to J(Ś) IV. 1, 208. That the *Kāśikā* can only allude to that rule of J(Ś) is a hasty conclusion of PATHAK. The quoted remark from the *Kāśikā* on P V. 3, 102 can as well allude to the rule C IV. 3, 80 : *śilāyā ḍhaś ca* teaching *śileya* as well as *śaileya.* The dependence of the authors of the *Kāśikā* upon the grammar of Candra is too well-known to be discussed in this place.

PATHAK'S[1] third argument proves the priority of Devanandin to Śākaṭāyana. The *Kāśikā* is not implicated in the matter. PATHAK says : "The Jainendra *sūtra* (1, 1, 61) *ṭid ādiḥ* corresponding to Śākaṭāyana (I, 1, 52) is quoted by Akalaṅkadeva, who was contemporary with Sāhasatuṅga-Dantidurga, the Rāshṭrakūṭa king [*c.* 750, A.D.].

kvacid avayave ṭid ādir iti ı *Tattvārtharājavārttika* I, 5, 1 Benares ed. p. 37."

The sūtra *ṭid ādiḥ* is identical in J(Ś) I. 1, 61 and J (M) I. 1, 53. From the quotation it is, therefore, not to be seen which recension of J was known to Akalaṅkadeva.

1. *IA.*, vol 43, p. 10
2. Read : *ḍhac.*

To sum up, PATHAK has given no valid proofs that the recension J(Ś) is older than the *Kāśikā*. Moreover, his arguments do not even prove that Devanandin is older than the *Kāśikā*.

11. In order to fix the date of Devanandin PATHAK[1] is dealing with the rules P IV. 1, 102 (being identical with J(M) III. 1, 91), J(Ś) III. 1, 134 and Ś II. 4, 36. According to the mentioned rules of P and J(M), *āgniśarmāyano 'vārṣagaṇyaḥ'* cannot be formed, which is, however, possible by applying the rules J(Ś) III. 1, 134 and Ś II. 4, 36. "Now Vārṣagaṇya," continues PATHAK, "was the name of Īśvarakṛṣṇa, the author of the *Sāṅkhya-kārikās*, who is assigned by Dr. TAKAKUSU to A.D. 450"

In this connection PATHAK[2] adduces one more rule of J(Ś), namely III. 2, 5 : *gurūdayād bhād yukto 'bdaḥ*,[3] which has been "borrowed by Śākaṭāyana [II. 4, 224] and Hemachandra [VI. 2, 5]." The rule J(Ś) III 2, 5, remarks PATHAK, "is most important as it alludes to the twelve year Cycle of Jupiter according to the heliacal rising system. This system was in vogue in the time of the Early Kadamba kings and their contemporaries, the Early Gupta kings. Expressions like *pausa samvatsara* occur in the epigraphic records of that period...... The last two *sūtras* | J (Ś) III 1, 134 and III. 2, 5) ... enable us to assign the *Jainendra-vyākaraṇa* to the latter part of the fifth century A.D."

This conclusion of PATHAK does not bear scrutiny · it is easy to refute it.

As regards the rule J(Ś) III. 1, 134, J(Ś) is not the first grammar to teach the formation of the word *āgniśarmāyaṇa* denoting *vārṣagaṇya*. The Pāṇinīyas have in the Gaṇa *naḍādi* (P IV. 1, 99) the following Gaṇasūtra : *agniśarman 'vṛṣagaṇe'*, which is likewise found in Candra's Gaṇa *naḍādi* (C II. 4, 35). When dealing with the Gaṇas pertaining to the Adhyāyas IV and V of Pāṇini's *Aṣṭādhyāyī*, I have shown that the reconstructed form of every Gaṇa not given in the *Mahābhāṣya* must be younger than Patañjali, but older than the oldest text upon which the reconstruction is based.[4] This implies that already in the time before Candra the Gaṇasūtra *agniśarman*

1. *IA*, vol. 43 (1914), p. 210f.
2. *loc cit*, p 211.
3. PATHAK, *loc cit.*, reads : ..*yukto* (*kte*) *'bdaḥ* (*bde*). J(Ś) has : ..*yukto 'bdaḥ*, whereas Ś and H have : ...*yukte 'bde*.
4. R. BIRWÉ, *Der Gaṇapāṭha zu den Adhyāyas IV und V der Grammatik Pāṇinis*, Wiesbaden 1961, p. 29.

'*vṛṣagaṇe*' was part of the Gaṇa *naḍādi*. If Vārṣagaṇya denotes at all Īśvarakṛṣṇa, the Gaṇasūtra in question could at the most furnish a *terminus a quo* for the date of Candra. Regarding Devanandin's date it is to be regarded as irrelevant inasmuch as it gives no clue to the time passed by between Vārṣagaṇya and Devanandin, which, of course, applies also to Vārṣagaṇya and Candra.

The time of Īśvarakṛṣṇa is disputed. The proposed dates range from the 1st century A.D. to *c.* 500, A.D. It is, therefore, a rather hazardous affair to make Devanandin's date dependent on that of Īśvarakrsṇa. To this it must be added that PATHAK's identification of Vārṣagaṇya mentioned in the rule J(Ś) III. 1, 134 with Īśvarakṛṣṇa is by no means a proven fact, but only an assumption, which, in my opinion, does not even carry with it a certain degree of likelihood.

According to PATHAK, Devanandin is the first grammarian to teach expressions like *pauṣa saṃvatsara* in his rule J(Ś) III. 2, 5 : *gurūdayād bhād yukto 'bdaḥ* "After (the name of) the Nakṣatra in which there is the rising of the planet Jupiter (the suffix as prescribed appears, if) that which is connected (with the meaning denotes) the year", e.g. : *gurūdayena puṣyeṇa yukto 'bdaḥ pauṣaḥ saṃvatsaraḥ* "The year connected with (the Nakṣatra) *Puṣya* in which there is the rising of the planet Jupiter (is called) *pauṣaḥ saṃvatsaraḥ*."

No rule of P, C or J(M) makes provision for phrases like *pauṣa saṃvatsara*. On P IV. 2, 21 the *Kāśikā*, however, gives as example *pauṣaḥ saṃvatsaraḥ*. The sūtra P IV. 2, 21, the original wording of which is : *sāsmin paurṇamāsīti*,[1] teaches the formation of words denoting periods of time in which the full-moon day falls, e.g. : *pauṣī paurṇamāsī asmin pauṣo māsaḥ* "In this (time) the full-moon falls in the Nakṣatra Puṣya=the month Pauṣa." Patañjali expressly informs us that the words so formed are names of a month or a half-month as divisions of the year, whereas the *Kāśikā* maintains that the domain of the rule extends not only to the names of the months or the half-months of the year, but also to the names of the year itself.

"That Jayāditya is wrong," said KIELHORN,[2] "in forming the word *Pausha* or *Paushaḥ samvatsaraḥ* by P IV, 2, 21, seems certain. Explained by that rule, *Paushaḥ samvatsaraḥ* would mean 'the year which contains the

1. Cf. *Mahābhāṣya*. The *Kāśikā* and other texts add *saṃjñāyām*, as proposed by Kātyāyana in Vārttika 1 on P IV. 2, 21.
2. *IA*, vol. 22 (1893), p. 84.

Paushī paurṇamāsī,' or that particular year during which the moon is full in the *nakshatra* Pushya; but, as almost all years have such a full-moon, nearly every year would have to be named *Pausha,* and since such a year would ordinarily contain eleven other full-moon *tithis*, it would, according to Jayāditya, have to receive eleven similar names. " From this we learn that the *Kāśikā,* though being familiar with the twelve year Cycle of Jupiter, was not able to explain *pauṣaḥ saṃvatsaraḥ* correctly, namely by stating that it is that year in which the Jupiter rises in the Nakṣatra Pausya.

It is well-known that the *Kāśikā* often alludes—without, however, mentioning the name—to the grammar of Candra, where it is differing from Pāṇini or has additional rules. The fact that Jayāditya does not at all refer to the rule J(Ś) III. 2, 5, which is without any doubt essential for the proper explanation of the word *pauṣaḥ* in *pauṣaḥ saṃvatsaraḥ*, is an absolutely cogent argument admitting the conclusion that the *Kāśikā* is older than J(Ś). From this it follows that PATHAK's assigning of the Jainendra-Vyākarana to the latter part of the fifth century A.D. is untenable because, according to the Chinese pilgrim I-tsing, Jayāditya died in the year 661, A.D This furnishes an additional argument corroborating the view expressed above in contradiction to PATHAK, that the *Kāśikā's* Vārttika *uccayasya pratisedho vaktavyaḥ* on P III. 3, 40 and that text's remark *kecid atra ḍhañam icchanti...* on P V. 3, 102 are not based on J(Ś). As regards the grammatical data, there is no reason to place Devanandin before the *Kāśikā.*

12. In the year 1931, A.D., PATHAK[1] reverted to the question as to which recension of J is the original one. Right in the beginning of his paper he repeated his view that "the first and earlier redaction of the Jainendra sūtras is found in the *Śabdārṇavacandrikā* of Somadeva who composed his commentary in Śaka 1127 [=1205, A.D.]... The second and later redaction of the Jainendra sūtras appears in the *Mahāvṛtti* of Abhayanandimuni, who says [in introductory verse 2] :—

yac chabdalakṣaṇam asuvrajapāram anyair avyaktam uktam abhidhānavidhau daridraiḥ
tat sarvalokahṛdayapriyacāruvākyair vyaktīkaroty abhayanandimuniḥ samastam ||
In the first half of the last [i.e. the quoted] verse Abhayanandin attacks his predecessor Somadeva.."[2]

PATHAK's interpretation of the verse *yac chabdalakṣaṇam...* is very strange. Abhayanandin's remark about "other poor" commentators preceding him

1. *ABhORI*, vol. 13, p. 25ff.
2 *loc. cit.*, p. 25f.

does certainly not allow of PATHAK's conclusion that "Abhayanandin attacks his predecessor Somadeva." All we can say is that other commentators preceded Abhayanandin in commenting—as I suspect, the shorter recension of—the *Jainendra-Vyākaraṇa*.

Somadeva mentions Gunanandi (deva) in the introductory[1] and concluding[2] verse of the *Śabdārṇavacandrikā* as well as in the last verse of the Dhātupāṭha.[3] From this it appears that he ascribes the longer recension of the *Jainendra-Vyākaraṇa* to Guṇanandin. PATHAK fails completely to appreciate this fact when he maintains that the Guṇanandin mentioned by Somadeva wrote the *Jainendraprakriyā*, which is " an abridgement of some complete commentary on these sūtras either by Gunanandin himself or some other Jaina scholar."[4] Guṇanandin, the author of the *Jainendraprakriyā*, informs us that his teacher was Śrutakīrti, whom he styles as the lord of the poets (*kavipati*). This Śrutakīrti " may be identified with Śrutakīrti-traividya, who was living in Śaka 1040 [=1118/9, A. D.,]."[4] All this is rather fanciful, especially in view of the fact that PATHAK takes the identity of Gunanandin, the author of the *Jainendraprakriyā*, with the Guṇanandin mentioned by Somadeva simply for granted. To say it once again, identity of names does by no means imply identity of persons. For this very reason the identification of Guṇanandin's Śrutakīrti with Śrutakīrti Traividya is also nothing but a vague hypothesis.

Likewise phantastic is PATHAK's further argumentation in order to prove his, in my opinion, prejudiced view that the longer recension of J is the original one. I fail to see the point when PATHAK says that, e. g., the sūtra J(Ś) I. 2, 3 : *aprayogīt* has been written by Devanandin in this form, because its accuracy " is vouched for by the following nine authorities " :[5] 1. *Jainendraprakriyā*, Benares ed p. 2; 2. *Śabdārṇavacandrikā*, Benares ed. p. 9; 3. Śvetāmbara recension [the so-called *Bhagavadvāgvādinī*[6]]; 4. *Amoghavṛtti* I. 1, 5; 5. *Cintāmaṇi* I. 1, 5; 6. *Hemacandra* I. 1, 37 ; 7 *Rūpasiddhi*; 8. *Śākaṭāyanaprakriyā* of Abhayacandra, p. 1; and 9. [Karṇā-

1. *śrīpūjyapādam amalam guṇanandidevam somāmaravratipapūjitapādayugmam* | ... ||1||
2. *śrīsomadevayatinirmitam ādadhāti yā nauḥ pratītaguṇananditaśabdavārddhau* | ... ||1||
3. ... ... | ... ... *śabdabrahmā sa jīyādguṇanidhiguṇanandivratīśas susaukhyaḥ*||
4. *loc. cit.* (p. 32, note 1), p. 26.
5. *loc. cit.*, p. 27f.
6. For peculiarities of this recension see N. PREMI, *Jaina Sāhitya aur Itihāsa*, 2nd ed., Bombay 1956, p. 51ff.

ṭaka-] *Śabd anuśāsana* of Bhaṭṭākalaṅka,[1] p. 39.[2] The counter-part to J(Ś) I. 2, 3 : *aprayogīt* is, in the shorter recension, J(M) I. 2, 3 : *hkāryārto 'prayogīt*, which " is thus copied into the *Pañcavastuka*. From the evidence set forth above it is obvious that Abhayanandin has interpolated the expression *kāryārtha* into the text of the sūtra" .[3]

Regarding the question of the authenticity of the sūtras J(Ś) I. 2, 3 and J(M) I. 2, 3, one cannot arrive at any conclusion by counting the authorities agreeing with J(Ś) and J(M), respectively. The greater number of authorities as well as their geographical distribution is of no avail in this case. Even PATHAK's statement that Devanandin was a native of Southern India does not sanction the originality of the southern or longer recension of the *Jainendra-Vyākaraṇa*.

13. PATHAK's whole argumentation is rather astonishing, since he does not take notice of N. PREMI's article on the *Jainendra-Vyākaraṇa* (which appeared in the *Jaina Hitaiṣī* of 1921, i. e., 10 years before PATHAK's paper was published). For N. PREMI has shown the way how the question under discussion can be decided.

Besides his grammar Devanandin has written some more works.[4] Among them the *Sarvārthasiddhi*,[5] a commentary on Umāsvāti's *Tattvā-*

1. Ed. by B. LEWIS RICE, Bangalore 1890.
2. PATHAK's nine authorities are partly sham authorities For methodical reasons it is out of question to regard abridgements of, or commentaries on, a certain grammatical work as independent authorities. If, in the *Amoghavṛtti*, Śākaṭāyana himself reads I. 1, 5 : *aprayogīt*, it is the most natural thing of the world that we find the same wording in the *Cintāmaṇi* of Yakṣavarman, the *Rūpasiddhi* of Dayāpāla and the *Prakriyāsamgraha* of Abhayacandra. If it were otherwise there would be reason to be astonished Counting the three texts mentioned as independent authorities, as is done by PATHAK, turns the matter topsy-turvy. His procedure is misleading, since it is to be inferred from it that, in his opinion, these three texts borrowed the rule in question directly from J(Ś). Another question concerns Hemacandra. Did he borrow his rule I. 1. 37 from J(Ś) or from Ś ? According to the answer to this question Hemacandra, too, would have to be cancelled from PATHAK's authorities.
3. PATHAK, *loc. cit.* (p. 32, note 1), p. 28.
4. Cf., e g., *Sarvārthasiddhi of Pūjyapāda, the commentary on Āchārya Griddhrapiccha's Tattvārthasūtra*. Ed. by Pt. PHOOLCHANDRA SIDDHANT SHASTRY. Jñāna-Pītha Mūrtidevi Jain Granthamālā Samskrit Grantha No. 13. Benares 1955. Prastāvanā, p. 86ff.—I am thankful to Professor L. ALSDORF, University of Hamburg, who kindly placed this edition at my disposal.
5. The edition perused by me has been mentioned in note 4.

rthasūtra, deserves our notice. Indian commentators are in the habit of giving grammatical explanations by quoting, or alluding to, grammatical sūtras. Thus it is at once to be expected that Devanandin does the same in his *Sarvārthasiddhi*. Our expectations turn out to be correct as follows from a close inspection of that text. Furthermore, this inspection reveals that the *Sarvārthasiddhi* has been composed after the *Jainendra-Vyākaraṇa*, since grammatical sūtras quoted or alluded to are only to be traced in the last-named text.

The following two examples are meant to prove this statement :

1. On *Tattvārthasūtra* I. 1, the *Sarvārthasiddhi* declares the word *samyag°* to be a word the derivation of which is either impossible or possible (*samyag ity avyutpannaśabdo vyutpanno vā*). If it is to be derived it is done in the following way : *añcateḥ kvau samañcatīti samyag iti*. In this sentence the *kṛt*-suffix *kvi* is mentioned which appears after the root *añc*- according to J(M) II. 2, 57 and J(Ś) II. 2, 71. The earlier grammarians Pāṇini and Candra have the *kṛt*-suffix *kvin* (P III. 2, 59; C II. 2, 57) instead of *kvi* of J. The *n* of the suffix *kvin* being employed by P and C for the sake of accent has been omitted by Devanandin, since he does not deal with the accent in his grammar.

2. In *Tattvārthasūtra* X. 4, there is used with reference to the word *anyatra* the ablative *°siddhatvebhyaḥ*. The *Sarvārthasiddhi* justifies this by saying *anyatraśabdasyāpekṣayā kāṃirdeśaḥ*.[1] The technical term *kā* being peculiar to the *Jainendra-Vyākaraṇa* only—Pāṇini and Candra employ *pañcamī* instead—proves also the priority of that text to the *Sarvārthasiddhi*.

Thus Devanandin's *Sarvārthasiddhi* enables us to decide the question which of the recensions of his grammar is the original one.

14. With reference to the compound *ajīvakāyāḥ* in *Tattvārthasūtra* V. 1, the *Sarvārthasiddhi* quotes *viśeṣaṇaṃ viśeṣyeṇeti*. The sūtras J(M) I.3, 52 and J(Ś) I. 3, 48 have the same wording : *viśeṣaṇaṃ viśeṣyeṇeti*. The other grammars existing before Devanandin, namely Pāṇini and Candra, have the following counter-parts : P II. 1, 57 : *viśeṣaṇaṃ viśeṣyeṇa bahulam*; C II. 2, 18 : *viśeṣaṇam ekārthena*. The arising question is this : Is the *Sarvārthasiddhi* quoting a Jainendra sūtra or a sūtra of P in a mutilated form ? In the last case it would have to be assumed that Devanandin omitted

1. On this sentence the editor refers in a note to "*kāpadāne*—Jainendra [= J(Ś)] I. 4, 41" [corresponding to J(M) I. 4, 37]. That the ablative ending is used in connection with *anya* follows from J(Ś) I. 4, 43 and J(M) I. 4, 38, respectively.

bahulam. If the quotation of a Jainendra sūtra were presumed, we are in the same position; for *iti* being a substantial part of the J (M) as well as the J(Ś) sūtra,[1] the quotation should not run as *viśesaṇaṃ viśeṣyeṇeti*, but as *viśeṣaṇaṃ viśeṣyeṇetīti*. Whether some scribe is responsible for the omission of one *iti* or Devanandin quoted his sūtra only partially cannot be decided. It is, however, not necessary to dwell upon the matter, since the quotation gives no clue as to the original recension of J in view of the fact that the J(M) and J(Ś) sūtras are literally identical.

On *Tattvārthasūtra* IV. 19, the *Sarvārthasiddhi* quotes *tad asmin n-astīti* and *tasya nivāsa iti*. The first quotation alludes to P IV. 2, 67 : *tad asmin n-astīti deśe tannāmni*; C III. 1, 67 : *tad ihāsti ca*; J(M) III. 2, 57 : *tad asmin n-astīti deśaḥ khau*; and J(Ś) III. 2, 84 : *so 'trāstīti deśaḥ khau*. The wording of these four rules clearly shows that Devanandin cannot be alluding to the rules of C and J(Ś) in the *Sarvārthasiddhi*. On the other hand, however, it is impossible to decide whether he is quoting a disfigured sūtra from P or from J(M). —The second quotation corresponds to P IV. 2, 69 : *tasya nivāsaḥ*; C III. 1, 64 : *nivāse tannāmni*; J(M) III. 2, 59 : *tasya nivāsādūrabhavau*; and J(Ś) III 2, 86 : *tasya nivāsādūrabhavau*. The quotation met with in the *Sarvārthasiddhi* is identical with the rule of P. Does this mean that Devanandin is quoting a Pāṇinian rule ? This is, in my opinion, not beyond any doubt because, for making it clear that *adūrabhava* is not intended here, he could have quoted only that part of his own rule which is applicable. However it may be, further discussion does not lead to any result since the rules of J(M) and J(Ś) are identical.

In some places the *Sarvārthasiddhi* alludes to a rule regulating the position of members in a Dvandva compound. One example only shall be given.

In *Tattvārthasūtra* I. 1 the compound °*darśana-jñāna-cāritrāṇi* is met with. On this remarks the *Sarvārthasiddhi* that it would have been proper to place the word *jñāna* "knowledge" in the beginning of the compound, because "knowledge" precedes *darśana* "faith" and because the word *ñāna* has fewer vowels than the word *darśana* (*jñānagrahaṇam ādau nyāyyam, darśanasya tatpūrvakatvād alpāctaratvāc ca*). This objection is not appropriate, because *jñāna* and *darśana* arise simultaneously (*naitad yuktaṃ yugapad utpatteḥ*). The reason why *darśana* has been put in the first place in the com-

1. Mahāvṛtti on J(M) I. 3, 52 : *itiśabdaḥ kimarthaḥ ? yatra loke vivakṣātatra yathā syāt* ...; Vṛtti on J(Ś) I. 3, 48 : *itiśabdo laukikavivakṣārthaḥ* ...

pound is the following : That which is more honoured is placed before that having fewer vowels (*alpāctarād abhyarhitam pūrvaṃ nipatati*).

alpāctara(tva) refers to a rule, which is literally identical in P, J(M) and J(Ś) : P II. 2, 34 : *alpāctaram* = J(M) I. 3, 100=J(Ś) I. 3, 114. C has no corresponding rule. It is only the Vrtti on C II. 2, 48 which declares : *kvacid alpākṣaraṃ pūrvaṃ nipatati*. To which of the grammars, whether to P, J(M) or J(Ś), the *Sarvārthasiddhi* is referring cannot be decided because of the identity of the rule in three grammars.

The passage *abhyarhitaṃ pūrvaṃ nipatati* reminds at once of a Vārttika of Kātyāyana and Patañjali's Bhāsya thereon. On P II. 2, 34, Kātyāyana declares in Vārttika 4 : *abhyarhitam*. Patañjali paraphrases this as follows : *abhyarhitam pūrvam nipatatīti vaktavyam*. The grammar of Candra refers to this in the Vrtti on II. 2, 48 by saying : *abhyarhitaṃ pūrvaṃ nipatati*. In J(M) there is no rule teaching this peculiarity. It is only Abhayanandin who gives in the *Mahāvṛtti* on J(M) I. 3, 100 the following Vārttika : *abhyarhitasya ca*. Turning to the longer recension of J we come across the rule J(Ś) I. 3, 115 : *arcyam*, on which Somadeva remarks : *dvandve 'rcyam abhyarhitam pūrvam prayujyate*.

This rule of J(Ś) furnishes one argument for Śrīlāla Jaina who maintained, as stated above, that the southern or longer recension of J has been written by Devanandin himself. This argument is, however, of no value. It would have been an important one if Devanandin, in the *Sarvārthasiddhi*, would have used the word *arcya* instead of *abhyarhita*. Moreover, Śrīlāla Jaina shuts his eyes to the fact that the *Sarvārthasiddhi* contains many quotations from, or allusions to, the *Mahābhāṣya*.

15. Thus two Vārttikas of Kātyāyana are quoted :

Sarvārthasiddhi on *Tattvārthasūtra* :	Kātyāyana on Pānini :
IV. 22 :	I. 1, 70; 4[1] and I. 4, 109; 4 :
drutāyāṃ taparakaraṇe madhyamavilambitayor upasaṃkhyānam	*drutāyāṃ taparakaraṇe madhyamavilambitayor upasaṃkhyānam kālabhedāt*
VII. 16 :	VII. 1, 51; 1 :
aśvavṛṣabhayor[2] *maithunecchāyām*	*aśvavṛṣayor maithunecchāyām*.

Quotations from, or allusions to, Patañjali's Bhāsya found in the *Sarvārthasiddhi* have been collected in the Prastāvanā, p. 51 f., of the edition

1. In the column 'Kātyāyana on Pānini', the figure after the semi-colon refers to the number of Kātyāyana's Vārttika in Kielhorn's Mahābhāṣya-edition.
2. Thus the edition; read : °*vṛṣayor*.

by PHOOLCHANDRA SIDDHANT SHASTRY.[1] But their number can easily be enlarged. In the following I give only those ones noticed by me which are missing in the mentioned list.

Sarvārthasiddhi on *Tattvārthasūtra* :	Patañjali's Bhāṣya :
I. 1; I. 9; III. 1 :	I. 41, 12;[2] etc :
... *pratyekaṃ parisamāpyate*	*pratyekam ... parisamāpyate*[3]
I. 2 :	II. 246, 3 :
sarvanāma ca sāmānye vartate	... *sarvanāma ca sāmānyavācī*
I. 2 :	III. 408, 22 :
dhātūnām anekārthatvāt ...	*anekārthā api dhātavo bhavanti*
I. 14; III. 23 :	I. 101, 11 f. :
anantarasya vidhir vā bhavati pratiṣedho veti	*anantarsya vidhir vā bhavati pratiṣedho veti*[4]
I. 18; V. 27[5] :	I. 418, 15f. ; etc.:
siddhe vidhir ārabhyamāṇo niyamārtha ity antareṇaivakāraṃ niyamārtho bhaviṣyati	*siddhe vidhir ārabhyamāṇo 'ntareṇāpy evakāram niyamārtho bhaviṣyati*
I. 30 :	III. 231, 4 :
ādiśabdo 'vayavavacanaḥ	*ayam ādiśabdo 'sty evāvayavavācī*
I. 31; II. 32; etc.	I. 434, 9 :
caśabdaḥ samuccayārthaḥ	*kaḥ punaś cena kṛto 'rthaḥ ? samuccayaḥ ...*
II. 14.	I. 258, 24 :
ādiśabdo vyavasthāvācī	*ayam ādiśabdo 'sty eva vyavasthāyāṃ vartate*
II. 37 :	I. 306, 5f. :
paraśabdasyānekārthavṛttitve 'pi vivakṣāto vyavasthārthagatiḥ	*paraśabdo 'yaṃ bahvarthaḥ. asty eva vyavasthāyāṃ vartate*
III. 1 :	I. 180, 20; etc. :
sāhacaryāt tācchabdyam	*athavā sāhacaryāt tācchabdyaṃ bhaviṣyati*

1. Cf. above p. 34, note 4.
2. In the column 'Patañjali's Bhāsya', the figures refer to volume, page and line of KIELHORN's Mahābhāsya edition.
3. Cf. also Nāgojībhaṭṭa's Paribhāṣenduśekhara, ed. F. KIELHORN, Paribhāṣā No. 107.
4. This corresponds to Paribhāṣā No. 61 in Nāgojībhatta's *Paribhāṣenduśekhara*.
5. Here the reading runs as follows : *siddhe vidhir ārabhyamāno niyamārtho bhavati.*

III. 34 : *vyākhyānataḥ*	I. 35, 16f. : *vyākhyānato viśeṣapratipattir na hi saṃdehād alakṣaṇam iti*[1]
IV. 26; V. 36[2] : *ādiśabdaḥ prakārārthe vartate*	I. 258, 24 : *[ayam ādiśabdaḥ] asti prakāre vartate*
V. 2 : *āviṣṭaliṅgāḥ śabdā na kadācil liṅgaṃ vyabhicaranti*	I. 228, 18f; etc. : *āviṣṭaliṅgā jātir yal liṅgam upādāya pravartata utpattiprabhṛty ā vināśān na tal liṅgaṃ jahāti*
V. 3 : *caśabdaḥ ... 'nukarṣaṇārthaḥ*	I. 408, 22 : *kimarthaś cakāraḥ ? anukarṣaṇārthaḥ*
VI. 9 : *anyārthaḥ paraśabdaḥ*	I. 306, 5ff. : *paraśabdo 'yaṃ bahvarthaḥ ... asty anyārthe vartate*
VII. 17 : *sāmānyacodanāś ca viśeṣeṣv avatiṣṭhante*	II. 246, 6 : *sāmānyacodanās tu viśeṣeṣv avatiṣṭhante.*[3]

16. In some places of the *Sarvārthasiddhi*, e. g., on *Tattvārthasūtra* I. 26; II. 2; IV. 15, Devanandin remarks *arthavaśād vibhaktipariṇāmaḥ* (or '*mo bhavati*). This is a well-known Paribhāṣā with later grammarians, e. g. with Sīradeva, Paribhāṣā 123; with Bhoja, *Sarasvatīkaṇṭhābharaṇa* I. 2, 71, who both are reading *vipari°* instead of Devanandin's "*pari°*. The oldest source*, employing *(vi)pariṇāma* in this technical sense, is, according to my knowledge, the *Cāndraparibhāṣāsūtra*[4] 75 : *arthavaśād vibhaktivacanaliṅgapariṇāmaḥ*

The starting-point of this device is, according to L. Renou,[5] the Bhāṣya on P III. 1, 85, where Patañjali deals with *supāṃ vyatyayaḥ, tiṅāṃ vyatyayaḥ, varṇavyatyayaḥ, liṅgavyatyayaḥ* and *kālavyatyayaḥ*. Patañjali, however, does not employ the word *(vi)pariṇāma* in the technical sense of the later grammarians. Devanandin cannot be regarded as the author of the Paribhāṣā, because in J(M) I. 2, 157 as well in J(Ś) I. 2, 158 he employs the technical

1. This corresponds to Paribhāṣā No. 1 in Nāgojībhaṭṭa's *Paribhāṣenduśekhara*.
2. Here the reading runs as follows : *ādiśabdaḥ prakārārthaḥ*.
3. Thus Kātyāyana's Vārttika 3 : *sāmānyacodanās tu viśeṣeṣu* on P IV. 1, 92 is paraphrased by Patañjali.

*Correctional addition :
The oldest sources, of which I know now (December 1969), paribhāṣā no. 73 : *arthavaśād vibhaktivipariṇāmo bhavati* in Vyāḍi's Paribhāṣāsūcama, ed. K.V. Abhyankar.

4. Ed. by B. Liebich, *Konkordanz Pāṇini-Candra*. Indische Forschungen. 6. Heft. Breslau 1928. p. 49-52.
5. *Durghaṭavṛtti*, Introduction, p. 128.

term *vibhaktī*, but not *vibhakti*. Had he been the author, there is nothing that could have prevented him from using the technical term peculiar to him, just as he employed *kā* instead of *pañcamī*.[1] It is, therefore, clear that the source of Devanandin is Candra's *Paribhāṣāsūtra* 75. This furnishes another argument for the view that Candra lived prior to Devanandin.[2]

17. Regarding the date of Devanandin[3] a further suggestion may be permitted in this connection. On the word *iti* met with in *Tattvārthasūtra* VI. 12, Devanandin remarks *itiśabdaḥ prakārārthaḥ*. The same interpretation of the word *iti* is found on P V. 2, 93 in the *Kāśikā* : *itikaraṇaḥ prakārārthaḥ*. This explanation is unknown in the *Mahābhāṣya* and in the grammar of Candra.

The question now arising is this : Has Devanandin taken over the formula *itiśabdaḥ prakārārthaḥ* from the *Kāśikā* ? If it be so, he must be dated later than the year 661, A. D., when, according to I-tsing, Jayāditya, one of the authors of the *Kāśikā*, died. R. G. BHANDARKAR's[4] date of Devanandin, who placed him about 678, A. D., harmonizes with this. Regarding the fact that amongst the Sanskrit grammars none is more wanting in originality than the *Jainendra-Vyākarana*, it is highly improbable that Devanandin invented the formula. Now, one could object to Devanandin's copying from the *Kāśikā* that he could as well have taken over his interpretation from the Kośas. Those works, it is true, teach the meaning *prakāra* for *iti*, e. g. Hemacandra's *Anekārthasaṃgraha*,[5] the *Medinīkośa*,[6]

1. Cf. above p. 35.
2. According to S. K. BELVALKAR, *Systems of Sanskrit Grammar*, Poona 1915, p 64, the foundation of "the Jainendra would come a little before the Chāndra " This view is shared by K.C. CHATTERJI who maintains in his edition of the *Cāndravyākaraṇa of Candragomin* Poona 1953, 1961, in various places that "Candra evidently follows J[ainendra]." Cf. his remarks on C I. 1, 108; II. 1, 84 and VI. 4, 107. B. LIEBICH, *Kṣīrataraṅgiṇī*, p. 286, K. B. PATHAK, *ABhORI*, vol. 13, p 36 and L. RENOU, *Durghatavṛtti*, Introduction, p. 41, to name only these scholars, place Candra before Devanandin. Since Devanandin seems to know the *Kāśikā* (cf. below § 17), he can by no means placed before Candra who is older than Bhartrhari and the *Kāśikā*.
3. According to M. WINTERNITZ, *History of Indian Literature*, vol. II, Calcutta 1933, p. 478, Devanandin "lived between the 5th and 7th centuries." "A Digambara Pattāvalī", as stated by WINTERNITZ, *loc. cit.*, p. 478, note 3, "gives 251 A.D. as his date." Regarding this date cf. above note 2.
4. *Early History of the Deccan down to the Mahomedan Conquest*, in : Collected Works of Sir R. G. BHANDARKAR, vol. III, Poona 1927, p. 82.
5. Kashi Sanskrit Series No. 68, Benares 1929, p 148, verse 29.
6. Kashi Sanskrit Series No. 41, Benares 1940, p. 180, verse 22.

Halāyudha.[1] But amongst the extant Kośas the oldest one, namely that of Dhanamjaya,[2] in which this meaning is to be traced, is later than Devanandin.

Against Devanandin's want of originality and consequently against the proposed date one could point to the *Sarvārthasiddhi* on *Tattvārthasūtra* II. 41. Here Devanandin remarks *caśabdo vikalpārthaḥ*, a formula which has, according to my knowledge, not yet been noticed in grammatical commentaries. But in later Kośas, e. g., in Hemacandra's *Anekārthasaṃgraha*,[3] in the *Medinīkośa*,[4] the meaning *pakṣāntara* given for *ca* seems to equal Devanandin's *vikalpa*.

In order to explain Devanandin's interpretation of *ca* by *vikalpa*, we have to look into the Kośas. The word *vā*, usually expressing *vikalpa*, has also the meaning *samuccaya*,[5] and this is one of the meanings the *Mahābhāṣya*[6] already attributes to *ca*. It was, therefore, an article of comparison being present, a matter of routine to transfer the meaning *vikalpa* to *ca*. Moreover, *ca* expressing *vikalpa* is attested in literature, e. g. in the *Manusmṛti* XII. 89 : *iha cāmutra vā* " either (*ca*) here or (*vā*) in the other world ".

This consideration justifies, in my view, the conclusion that Devanandin did not invent the formula *caśabdo vikalpārthaḥ*. Accordingly, it cannot be used to maintain Devanandin's originality. To say it with other words : This formula is no argument against Devanandin's assumed copying from the *Kāśikā* and against his proposed date.

18. The excursion dealing with Devanandin's date being finished, we return to our real object, namely to show with the help of the *Sarvārthasiddhi* which recension of the *Jainendra-Vyākaraṇa* has been written by Devanandin himself.

On *sarvataḥ* in *Tattvārthasūtra* VIII. 24 the *Sarvārthasiddhi* informs us of the formation of this word by saying : *sarveṣu bhaveṣu* : *sarvataḥ*,

1. Sarasvatī Bhavana Prakāśanamālā 12, Benares *śakābdāḥ* 1879, p. 101, verse 887.
2. Jnana-Pitha Moorti Devi Jain Granthamala, Sanskrit Grantha No. 6, Benares 1950, p. 100, verse 40.—In the *Prastāvanā* p. 11 of this edition, Dhanaṃjaya is placed in the second half of the 8th and the first half of the 9th century, A.D.
3. *loc. cit.* (p. 40, note 5), p. 146, verse 13.
4. *loc. cit.* (p. 40, note 6), p. 179, verse 14.
5. Cf., e.g., Medinīkośa (p. 40, note 6), p. 185, verse 75; etc.
6. Ed. F. Kielhorn, vol. I, p. 434, l. 9f

"*dṛśyante 'nyato 'pi*" *iti tasi kṛte sarvataḥ*. The sūtras in P, C, J(M) and J(Ś) corresponding to the quotation *dṛśyante 'nyato 'pi* are the following :

P. V. 3, 14 : *itarābhyo 'pi dṛśyante* ;

C IV. 3, 12 : *bhavaddīrghāyurāyuṣmaddevānāmpriyais te 'nyābhyaś ca* ;

J(M) IV. 1, 79 : *dṛśyante 'nyato 'pi* ; and

J(Ś) IV. 1, 119 : *bhavatvāyuṣmaddīrghāyurdevānāmpriyaikārthāc ca*.

In this case it is evident that, in the *Sarvārthasiddhi*, Devanandin is quoting a sūtra from the J(M) recension of his grammar, which consequently must be the original one.

There is one more example demonstrating that Devanandin did not know the longer recension of his grammar which he composed according to PATHAK and others.

Commenting the word *vartanā* in *Tattvārthasūtra* V. 22, the *Sarvārthasiddhi* remarks : *vṛter ṇijantād karmaṇi bhāve vā yuṭi strīliṅge vartaneti bhavati*. This sentence printed thus by the edition makes no sense as far as *yuṭi* and *vartanā* is concerned. By adding the *kṛt*-suffix *yuṭ* to the causative root *varti*, i. e. the root *vṛt* - ending in the suffix *ṇic*, *vartana* is formed. In order to convert this into a feminine noun the suffix -*ī* is added : *vartanī* is formed in this way. The adding of the feminine suffix -*ī* is obligatory because of the anubandha *ṭ* of the suffix *yuṭ* as follows from P IV. 1, 15; C II. 3, 17; J(M) III. 1, 18 and J(Ś) III. 1, 18.

The clue for correcting the misprint in the edition is furnished by the text itself. Because of the word *ṇijantāt* we have to change *yuṭi* into *yuci*; for the suffix *yuc* only admits of the formation of the feminine noun *vartanā*.

The rule alluded to by the *Sarvārthasiddhi* is found in P, C, J(M) and and J(Ś) :

P III. 3, 107 : *ṇyāsaśrantho yuc* ;

C. I. 3, 97 : *ṇiśranthagranthavidāsaghaṭṭavando yuc* ;

J(M) II. 3, 89 : *ṇyāsagranthighaṭṭivandivido yuc* ; and

J(Ś) II. 3, 94 : *ṇyāsvicchranthighaṭṭivando 'naḥ*.

Of these rules all of which employ the generic *ṇi* comprising the suffixes *ṇic* and *ṇiṅ*, J(Ś) II. 3, 94 is striking, because it has not the suffix *yuc*, mentioned by Devanandin in the *Sarvārthasiddhi*, but the suffix *ana*. This *ana*, though derivable from *yu* according to P VII. 1, 1; C V. 4, 1 and J(M) V. 1, 1—in J(Ś) there is no rule teaching the substitution of *yu* by *ana*—, clearly indicates that Devanandin was not aware of the rule of J(Ś).

That is all what is to be concluded from the quoted sentence of the *Sarvārthasiddhi*. On the other hand, there is no indication to which of the three other grammars Devanandin is alluding because the rules concerned agree in so far as they all employ *ṇi* and *yuc*.

The same holds good with regard to some other allusions mentioning certain suffixes. The passages in question are met with in the *Sarvārthasiddhi* on

1. *Tattvārthasūtra* V. 12 : ... *loka iti. adhikaraṇasādhano ghañ*;
2. ,, IV. 19 : *cāturarthikenāṇā ... ity aṇ ... ity aṇ ...* ;
3. ,, III. 29 : *haimavate bhavā haimavatakā ity evaṃ vuñi sati ...*;
4. ,, VII. 28 : *kutsitā itvarī kutsāyāṃ ka itvarikā* ;
5. ,, III. 33 : *tatra kathaṃ suc ? adhyāhriyamāṇakriyābhyā-vṛttidyotanārthaḥ suc*; and
6. ,, IV. 20 : *tebhyas tasir vādhikā iti tasiḥ.*

Since all the four grammars mentioned above employ the suffixes *ghañ*, *aṇ*, *vuñ*, *ka*, *suc* and *tasi*, the distinct grammar alluded to by Devanandin cannot be identified.

This applies also to references to the *yathāsaṃkhya*-Paribhāṣā which are found on *Tattvārthasūtra* III. 38, VI. 4, etc.

To sum up, the inspection of the *Sarvārthasiddhi* furnishes the definite result that Devanandin cannot have composed the longer recension of his grammar for the following reasons :

1. On *Tattvārthsūtra* VIII. 24, he quotes the rule IV. 1, 79 from the shorter recension.
2. On *Tattvārthasūtra* I. 1,[1] IV. 19[2] and V. 22,[3] it is impossible that he refers to the longer recension.

On that account and because of the rule J(M) I. 1, 100[4] Devanandin must have composed the shorter recension of the *Jainendra-Vyākaraṇa*.

This conclusion is well-founded, since all testimonies, which do not admit of a definite attribution to a certain grammar, have intentionally not been taken into consideration though it would have been not impossible

1. Cf. above p. 36f.
2. Cf. above p. 36.
3. Cf. above p. 42.
4. Cf. above p. 27.

to do so; for Devanandin's citation of the rule J(M) IV. 1, 79 renders the assumption possible that he is always referring to the shorter recension unless the contrary can be proved, as has been done regarding the quotations from, or allusions to, Patañjali's *Mahābhāṣya*, etc.

19. The opinion presumed above[1] that both recensions of J are older than Ś has turned out to be correct as far as the shorter recension is concerned. Now, we have to occupy ourselves with the age of the longer recension, since it is self-evident that Ś can borrow rules from J(Ś) only under the condition that J(Ś) is older than Ś.

Another commentary on Umāsvāti's *Tattvārthasūtra* is the *Tattvārtharājavārttika*[2] written by Akalaṅka (deva) or, as he is also called, Bhaṭṭākalaṅka. This writer, being a contemporary of the Rāṣṭrakūṭa king Sāhasatuṅga-Dantidurga (*c.* 750, A.D.), lived prior to Śākaṭāyana who was contemporaneous with the king Amoghavarṣa I (*c.* 814-877, A. D.). The basis of Akalaṅka's *Tattvārtharājavārttika* is Devanandin's *Sarvārthasiddhi*. Consequently it would not be astonishing if we would come across rules quoted from the shorter recension of the *Jainendra-Vyākaraṇa*. If it be so, it would corroborate the conclusion that Devanandin composed the shorter recension. At the same time, provided the rules quoted by Akalaṅka and commented upon by Abhayanandin are identical, it would refute PATHAK's view that the commentator Abhayanandin tampered with the wording of the rules written by Devanandin, for Akalaṅka is older than Abhayanandin who, in the Vṛtti on J(M) III. 2, 55, mentions the *Tattvārthavārttika* (*tattvārthavārttikam adhīte tāttvārthavārttikaḥ*).

Like Devanandin in the *Sarvārthasiddhi*, Akalaṅka does not name in the *Tattvārtharājavārttika* the grammatical work or works referred to. In the following investigation, therefore, the same method is to be applied as has been done with regard to the *Sarvārthasiddhi* : Every quotation or allusion not attributable to a definite grammar cannot be taken into consideration.

20. To begin with, three quotations of this kind are already known from the *Sarvārthasiddhi*.

1. Cf. p. 26.
2. Sanātana Jaina Granthamālā No. 4, Benares 1915. Of this edition I could only peruse the first three parts, p. 1-240. Part 3 extends up to *Tattvārthasūtra* V. 32.— I am grateful to Professor W. SCHUBRING, University of Hamburg, who kindly placed this edition at my disposal.

For *viśeṣaṇaṃ viśeṣyeṇeti* [T[1] II. 2; 1[2] (p. 71, l. 32f.); V. 1; 1 (p. 187, l. 28)] see above p 35f.; and for *tad asmin n-astīti* [T IV. 19; 2 (p. 160, l. 8)]; *so 'smin n-astīti* [T III. 10; 5 (p. 121, l. 25f.)] and *tasya nivāsa iti* [T IV. 19; 2 (p. 160, l. 9)] see above p. 36.

The other quotations not attributable to a distinct grammar are the following :

... *tasyādūrabhavaḥ* ... [T III. 10; 5 (p. 121, l. 25)] and... *adūrabhavatvāt* ... [T III. 10; 17 (p. 128, l. 10f.)] can refer to P IV. 2, 70 : *adūrabhavaś ca*, C III. 1, 65 : *adūrabhave* or J(M) III. 2, 59 : *tasya nivāsādūrabhavau* = J(Ś) III. 2, 86.

According to T III. 11; 5 (p. 129, l. 22), the word *niṣadha* belongs to the Gaṇa *pṛṣodarādi*. This Gaṇa being an Ākṛtigaṇa is taught in P VI. 3, 109, C V. 2, 127, J(M) IV. 3, 214 and J(Ś) IV. 3, 280, but the word *niṣadha* is not met with in any of these texts.

The words *asyāstīti* of ... *rukmam asyāstīti* ... [T III. 11; 9 (p. 130, l. 1)] can allude to P V. 2, 94, C. IV. 2, 98, J(M) IV. 1, 23 or J(Ś) IV. 1, 40. Had the suffix which is added to *rukma* been mentioned, it would have been possible to seclude one text or the other; for P V. 2, 115 and C IV. 2, 119 teach the suffix *ini*. On the other hand, J(M) IV. 1, 41 and J(Ś) IV. 1, 76 employ the suffix *in*.

lakṣaṇahetvoḥ kriyāyāḥ [T III. 25; 1 (p. 135, l. 19)] is literally identical with P III. 2, 126 and J(M) II. 2, 104. In C and J(Ś) corresponding rules are missing. As regards C, the Vṛtti on I. 2, 84 and 86 gives some examples which are found in the commentaries on the mentioned rules of P and J(M).

Tasyedam [T IV. 7; 2 (p. 152, l. 24)] corresponds letter by letter to P IV. 3, 120 and J(M) III. 3, 88. The wording of C III. 3, 85 : *tasya svaṃ rathād yat* and J(Ś) III. 3, 102 : *tasya svam* is different.

The rule *alpāctaram* [T IV. 21; 5 (p. 169, l. 4)] is identical in P, J(M) and J(Ś), as has already been stated above p. 3f. In C this rule is missing.

The explanation *athavā vṛttir ayam anudāttetas tācchīliko yuc vartanaśīlā vartaneti* [T V. 22; 3 (p. 224, 1. 1f.)] can only refer to P III. 2, 149 : *anudāttetaś ca halādeḥ* or J(M) II. 2, 131 : *anudātteto 'yasūdadīpadīkṣo halādeḥ*, since C I. 2, 98 : *taṅvato halāder aṇaḥ* and J(Ś) II. 2, 144 : *halyādyantāñ ṅaidito*

1. In the following T designates *Tattvārtharājavārttika*.
2. The figures before the semicolon refer to the *Tattvārthasūtra*, and the figure after it to the corresponding Vārttika. In addition, page and line(s) of the edition mentioned on, p. 44 in note 2 are given in round brackets.

'ysūddīpdīkṣṇiṅaḥ do not employ the word *anudāttet*. As far as J(Ś) is concerned, it is to be added that this text does not know the suffix *yuc*, but only *anaḥ*.

21. Many of the remaining quotations found in the *Tattvārtharājavārttika* can only be traced in the *Jainendra-Vyākaraṇa*. They may be grouped as follows :

I. The Sūtras quoted are identical in both recensions of that grammar.

1. *ṭid ādiḥ* [T I. 11; 1 (p. 37, l. 28)].
   J(M) I. 1, 53 : *ṭid ādiḥ*=J(Ś) I. 1, 61.
   P I. 1, 46 : *ādyantau ṭakitau*; C I. 1, 13 : *ṭakitāv ādyantau*.
2. *striyāṃ ktiḥ* [T II. 18 (p. 91, l. 3)].
   J(M) II. 3, 75 : *striyāṃ ktiḥ*=J(Ś) II. 3, 80.
   P III. 3, 94 : *striyām ktin*=C I. 3, 74.
3. *halaḥ* [T II. 31; 4 (p. 98, l. 17)].
   J(M) II. 3, 102 : *halaḥ*=J(Ś) II. 3, 118.
   P III. 3, 121 : *halaś ca*; C I 3. 101 Vṛtti : *halantād ghañ ukta eva* [cf. I. 3, 7].
4. *apādāne 'hīyaruhau* [T II. 38; 3 (p. 104, l. 4)]; *apādāne 'hīyaruhoḥ* [T IV. 20; 9 (p. 168, l. 19f.)], *ahīyaruhoḥ* [T IV. 21; 4 (p 169, l. 2)].
   J(M) IV. 2, 50 : *apādāne 'hīyaruhoḥ*=J(Ś) IV. 2, 62.
   P V. 4, 45 : *apādāne cāhīyaruhoḥ*; C IV. 3, 6 : *avadhāv ahāgruhoḥ*.
5. *hṛtaḥ* [T IV. 4; 3 (p. 151, l. 12); V. 1; 27 (p 190, l. 23)].
   J(M) III. 1, 61 : *hṛtaḥ*=J(Ś) III. 1, 82.
   P IV. 1, 76 : *taddhitāḥ*; C, being the *asaṃjñakaṃ vyākaraṇam* (Vṛtti on C II. 2, 68), has no rule teaching the technical term *taddhita*.
6. *dravyaṃ bhavye* [T V. 2; 2 (p. 192, l. 4); V. 2; 17 (p. 195, l. 6, 11)].
   J(M) IV. 1, 158 : *dravyaṃ bhavye*=J(Ś) IV 1, 211.
   P V. 3, 104 : *dravyaṃ ca bhavye*; C IV. 3, 81 : *śākhādibhyo yaḥ* [*dru* is enumerated in the Gana *śākhādi*].

II. The following sūtras quoted or referred to in the *Tattvārtharājavārttika* occur only in the shorter (=J(M)) recension of the *Jainendra-Vyākaraṇa*.

1. '*Karaṇādhikaraṇayor*' *iti yuṭo vidhānāt* [T I. 1; 4 (p. 3, l. 33)].
   J(M) II. 3, 99 : *karaṇādhikaraṇayoḥ*.
   P III. 3, 119 : *karaṇādhikaraṇayoḥ*; C I. 3, 97 : *lyuṭ*; J(Ś) II. 3, 112 : *karaṇādhāre cānaṭ*.

The rules of P and J(M), it is true, are identical, but the suffixes are different. P (and C) has *lyuṭ*; on the other hand, J(M) has *yuṭ* (and J(Ś) *anaṭ*). Since T mentions the suffix *yuṭ* not only in the quoted passage, but also in the following one: *karaṇādhikaraṇayor yuḍ uktaḥ* ... [T I. 1; 27 (p. 7, l. 6)], it is obvious that the quotation must refer exclusively to J (M).

2. *yuḍvyā bahulam* [T I.1; 27 (p. 7, l. 4)].
J(M) II.3, 94 : *yuḍvyā bahulam.*
P III. 3, 113 : *kṛtyalyuṭo bahulam*; C I. 1, 103 : *bahulam*; J(Ś) II. 3, 109 *vyānaḍ bahulam.*

3. *dṛśyate 'nyato 'pi* [T I. 5 (p. 20, l. 23)].
This rule being J(M) IV. 1, 79 has also been quoted by Devanandin who, however, reads *dṛśyante* instead of T's *dṛśyate* (which seems to be a misprint). Cf. above p. 42.

4. *sarvādi sarvanāma* [T I. 11; 1 (p. 37, l. 27)]; *sarvādiḥ sarvanāma* [T II. 14; 4 (p. 89, l. 31)].
J(M) I. 1, 35 : *sarvādiḥ* [*sarvādi*][1] *sarvanāma.*
P I. 1, 27 ; *sarvādīni sarvanāmāni*; C has no rule teaching the technical term *sarvanāma*; J(Ś) I. 1, 40 : *smiḥ sarvādiḥ.*

5. *jvalitikasantān ṇaḥ* [T. I. 13; 1 (p. 41, l. 5)].
J(M) II. 1, 113 : *jvalitikasantāṇ ṇaḥ.*
P III. 1, 140 : *jvalitikasantebhyo ṇaḥ*; C I.1, 146: *jvalādibhyo ṇo vā*; J(Ś) II. 1, 144 : *jvalādigrahād vā.*

6. *vrīhyādipāṭhād ini siddhiḥ* || 3 || *tasmāt saṃjñāśabdād vrīhyādipāṭhād ini sati saṃjñina iti sidhyati* [T II. 24; 3 (p. 95, l. 7)]. The suffix taught to appear after *vrīhi* etc. is *in* according to J(M) IV. 1, 42, and *ini* according to P V. 2, 116; *vrīhyādibhyaś ca*. Both, J(M) as well as P, enumerate *saṃjñā* in the Gaṇa *vrīhyādi*. The locative *ini* employed by T shows, however, that J(M) is obviously referred to, for the locative of P's suffix *ini* is *inau*. The Gaṇa *vrīhyādi* of P and J(M) has been split by C and J(Ś) into three Gaṇas : *nāvādi* (C IV. 2, 118; J (Ś) IV.1,75), *vrīhyādi* (C IV.2,119; J(Ś) IV. 1, 77) and *śikhādi* (C IV. 2, 134; J(Ś) IV. 1, 75). Now the word *saṃjñā* appears with C and J(Ś) in *śikhādi*, but not in *vrīhyādi* as stated by T.

1. The Benares edition of 1956 reads *sarvādiḥ*, and the reprint from the Paṇḍit *sarvādi.*

7. *jyotiḥśabdāt svārthe ke sati jyotiṣkā iti niṣpadyate. katham svārthe kaḥ ? yavādiṣu*[1] *pāṭhāt* [T IV. 12; 2 (p. 155, l. 22f.)].
J(M) IV. 2, 35 : *ke 'vyāvādeḥ.*
P V. 4, 29 : *yāvādibhyaḥ kan*=C IV. 4, 12; J(Ś) IV. 2, 36 : *ko 'vyādibhyaḥ.*

The reference must be to J(M), because P and C do not have the suffix *ka* as J(M), but *kan*; and J(Ś) has the Gaṇa *avyādi* instead of *yāvādi* mentioned by T. The word *jyotiḥ* , it is true, is not found in the Gaṇas of the mentioned texts, but this does not invalidate T's referring to J(M), because many words which are said by commentators to belong to a certain Gaṇa, are not found in it, even if the Gaṇa concerned is not regarded as an Ākṛtigaṇa.

8. *devatādvandva ity ānañ* [T IV. 12; 6 (p. 155, l. 29 f.); IV. 12; 7 (p. 155, l. 31)].
J (M) IV. 3, 139 : *devatādvandve* // The suffix is *ānaṅ*.
P VI. 3, 26 : *devatādvandve ca* [suffix : *ānaṅ*]; C V.2, 23 : *devatānām avāyūnām vede saha śrutānām* [suffix : *ānaṅ*]; J(Ś) IV. 3, 180 : *agnendrādiṣu* [read : *agrendrādiṣu*] *devatānām* [suffix : *ṅān*].
From the suffixes given it follows that T's *ānañ* is to be changed into *ānaṅ*.

9. *ānañ dvandve* [T IV. 12; 7 (p. 155, l. 33)].
J(M) IV. 3, 138 : *ānaṅ dvandve.*
P VI. 3, 25: *ānaṅ ṛto dvandve*; C V. 2, 21 : *ṛtas tatrānaṅ*; J(Ś) IV. 3, 178 : *ṅān dvandve.*
In this case, too, T's *ānañ* is to be corrected into *ānaṅ*.

III. The following two sūtras are only found in the longer (=J(Ś)) recension of the *Jainendra-Vyākaraṇa*.

1. *labhādibhyaś ca* [T II. 18 (p. 91, l. 3)].
Regarding this quotation it seems necessary to cite the whole passage where it is occurring. On the word *labdhi* in *Tattvārthasūtra* II. 18, Akalaṅka remarks : *labdhir iti ko 'yam śabdaḥ ? lābho labdhiḥ. yady evam ṣitvād aṅ prāpnoti. anubandhakṛtam anityam iti na bhavati ... athavā striyām ktiḥ labhādibhyaś ceti ktir bhavati, iṣṭāś ca labhādaya iti* " ' Which word is *labdhi* ?'—'*lābha* is (equivalent to) *labdhi*.'—'If so, (the suffix) *aṅ*, results incorrectly, because (the root *labh-*) is furnished with the Anubandha

1. Thus the edition; read : *yāvā*°.

s (in the *Dhātupāṭha*).' — 'Since that which is caused by a (certain) Anubandha is not obligatory, (the suffix *aṅ*) does not appear (after the root *labh-*) ... Or because of (the rules) *striyām ktiḥ* and *labhādibhyaś ca* (the suffix) *kti* appears (after the root *labh-* so that the result is *labdhi*). And (besides this) *labhā* etc. (formed with the suffix *aṅ*) are desired (by the speech usage).' "

The rule prescribing the suffix *aṅ* is P III. 3, 104 : *ṣidbhidādibhyo 'ṅ*=J(M) II. 3, 86=J(Ś) II. 3, 101, and C I. 3, 86 : *bhidādiṣito 'ṅ*. This shows that the source referred to by Akalaṅka cannot be determined. The rule *striyāṃ ktiḥ* must have been quoted from J(M) or J(Ś) as stated above p. 46.

To the rule *labhādibhyaś ca* the counterparts are the following : On P III. 3, 94 remarks Kātyāyana in Vārt. 1 : *striyām ktin ābādibhyaś ca*. With regard to *ābādi* Patañjali gives *āpti*, *rāddhi* and *dīpti* as examples. Commenting upon the Vārttikas on P III 3, 104, Patañjali mentions five roots, but not *labh-*, to which the suffixes *aṅ* as well as *ktin* are added. — On C I. 3, 86 remarks the Vṛtti regarding *pakti*—the root *pac*-is furnished with the Anubandha *ṣ* in the Dhātupāṭha I. 625 : *ḍupacaṣ 'pāke'*— : *paktir iti bahulādhikārāt* [I. 1, 103]. Nowhere, as far as I can see, *labdhi* or the Gaṇa *labhādi* is mentioned in C. — The Kāśikā on P III. 3,94 enumerates *labdhi* in the Gaṇa *ābādi*. The Gaṇa *labhādi* is not found in this text. —J(M) has no rule teaching this Gana. It is Abhayanandin who, in the Vṛtti on J(M) II. 3, 86, justifies *labdhi* and *lābhā* by saying : *'yuḍvyā bahulam'* [II. 3, 94] *iti bahulavacanād labdhir labhetı ca bhavati.*

The Gaṇa *labhādi* is found in the rules J(Ś) II. 3, 81 : *labhādibhyaḥ*=Ś IV. 4, 62=Malayagiri IV. 5, 88. Of these grammars Śākaṭāyana and Malayagiri are, as we know for certain, posterior to Akalaṅka. Since this writer must have taken over the quotation under discussion from a grammatical work—the view that this rule could have been invented by Akalaṅka and later on incorporated into a grammar needs not to be discussed, because it is simply unrealistic—, his source cannot but be the longer recension of the *Jainendra-Vyākaraṇa*.

Against this conclusion it could be advanced that Akalaṅka's quotation *labhādibhyaś ca* and the wording of the rule J(Ś) II. 3, 81.

labhādibhyaḥ do not completely agree. The rule of J(Ś), it is true, does not contain the word *ca*, but this does not seem to be of great importance in this connection, because no other grammar can be made out which could be the source of Akalaṅka. Seeing that Akalaṅka is very accurate in citing his sources, it seems impossible to charge him with an inexact quotation in this case. However the *ca* may be explained, it furnishes no reason whatsoever which is apt to invalidate the postulated knowledge of the longer recension of the *Jainendra-Vyākaraṇa* by Akalaṅka.

2. There is another quotation of Akalaṅka which betrays his familiarity with the J(Ś) recension. On the compound *gatiśarīra°* in *Tattvārthasūtra* IV. 21 Akalaṅka remarks : *gatigrahaṇam ādau lakṣaṇadvayaprayogāt* // 5 // *gatigrahaṇam ādau kriyate. kutaḥ* ? *lakṣaṇadvayaprayogād dvandve sudhisa alpāctaram iti* [T IV. 21; 5 (p. 169, l. 3f.)]. According to this explanation, the word *gati* has been put in the beginning of the Dvandva compound because of the application of the two rules : *dvandve sudhisa* [?] and *alpāctaram*.

The second rule quoted, namely *alpāctaram*, is found in P, J(M) and J(Ś)[1].

The first one, namely *dvandve sudhisa* [?], must have been quoted from the *Jainendra Vyākaraṇa* as is shown by the technical terms occurring in it. Jainendra's *su* corresponds to Pāṇini's *ghi*; cf., e.g., J(M) I. 2, 97 : *sv asakhi*, J(Ś) I.2, 110 : *sv asakhipati* and P I. 4., 7 : *śeṣe ghy asakhi*. The *°dhi°* in Akalaṅka's quotation is a rather perplexing reading. Jainendra employs, it is true, the technical term *dhi*, defined as *akarmaka* by J(M) I.2, 1 : *akarmako dhiḥ*=J(Ś) I. 2, 1, but this makes no sense in a rule dealing with the position of the members in a Dvandva compound. On that account a misprint in the edition is to be assumed. The change of *dhi* into *ghi* recommends itself. Jainendra's *ghi* corresponds to Pāṇini's *laghu*; cf., e.g., J(M) I. 2, 99 : *pro ghi ca*=J(Ś) I.2, 111 and P I. 4, 10 : *hrasvaṃ laghu*. This *ghi* is intelligible in a rule dealing with Dvandva compounds as is shown on P II. 2, 34 by Kātyāyana's Vārt. 5 : *laghv akṣaram* laying down that a word having a light syllable is placed in the beginning, e.g., *kuśakāśam* "Kuśa and Kāśa grass". In this example the syllable *ku-* of *kuśa* is light in comparison with *kā-* of *kāśa*, which is heavy.

1. Cf. above p. 3f.

Having effected the change of *dhi* into *ghi* Akalaṅka's quotation running now as

'dvandve sughisa [?]'

is not literally identical with the rules
J(M) I. 3, 98 : *dvandve suḥ* and
J(Ś) I. 3, 112 : *dvandve ghisv ekam.*

The technical terms *su* and *ghi* are found in Akalaṅka's quotation and in the rule of J(Ś). This points to Akalaṅka's quoting from the longer recension of the *Jainendra-Vyākaraṇa,* though the element *-sa* is not contained in the rule of J(Ś) and the word *ekam* of J(Ś) not in Akalanka's quotation. The missing *ekam* may be explained by assuming that Akalaṅka did not cite the complete wording of the rule of J(Ś), but only a part of it. The element *-sa* in his quotation is puzzling. Assuming *sughisa* to be a misprint, one could think of a contamination of the *su* in J(M) and the *ghisu* in J(Ś) into *sughisu.* To speak frankly, this emendation is not completely satisfactory, but a better one is difficult to find provided that no radical change of the printed text is undertaken.

22. On *'samānasya tadādeś ca' iti ṭhañ* in T III. 19; 3 (p. 132, l. 13); IV. 4; 2 (p. 151, l. 7), the editor remarks that the passage put in quotation marks is a Jainendra sūtra. This assertion does not bear scrutiny ; for the wording of the rule J(Ś) III. 2, 169 : *samānāt tadādeś ca* is different as well as the suffix, which is *ṭhaṇ* according to J(Ś) and *ṭhañ* according to Akalaṅka. In J(M) the counterpart to J(Ś) III. 2, 169 is missing. In the *Mahāvṛtti* only we find on J(M) III. 3, 35 the following Vārttika : *samānāc ca tadādeś ca adhyātmādiṣu ceṣyate.*

The source of Akalaṅka's quotation is the first line of a *Ślokavārttika* running thus : *samānasya tadādeś ca adhyātmādiṣu ceṣyate,* which is met with in the Bhāṣya on P IV. 3, 60 (II. 310, 9). The wording of the first half of this line as well as the suffix *ṭhañ* is the same as that of Akalaṅka's quotation.

The second half of the quoted śloka could be referred to in T II. 46 (p. 107, l. 2) by the words... *aupapādikam. adhyātmāditvād ikaḥ...* Here the suffix *ika* is remarkable in so far as *ṭhañ* is met with in T III. 19; 3 (see above). The Gaṇa *adhyātmādi* is also found in the rules C III. 3, 29, J(Ś) III. 2, 168 and, as stated above, in a Vārttika on J(M) III. 3, 35.

dṛṣṭe nāmni ca jāte ca aṇ ḍid vā vidhīyate [T IV. 4; 3 (p. 151, l. 10f.)] is an obvious misquotation from the *Mahābhāṣya* on P IV. 2, 7 (II. 273, 13). The line of the *Ślokavārttika* referred to runs thus : *dṛṣṭe sāmani jāte*

cāpy aṇ ḍid dvir vā vidhīyate. C III. 1, 7 : *dṛṣṭaṃ sāma ḍid vā* or J(Ś) III. 2, 10 : *dṛṣṭaṃ sāma* and 13 : *jāte cānyo'ṇ ḍid vā* cannot be regarded as Akalaṅka's source because of the different wording.

In some places Vārttikas of Kātyāyana are quoted or alluded to. *saṃkhyāyā alpīyasyāḥ* [read : *alpīyasaḥ*] in T II. 9; 3 (p. 86, l. 16) corresponds to Vārt.8 on P II. 2, 34; and *tasprakaraṇa ādyādibhya upasaṃkhyānam* in T II. 38; 3 (p. 104, l. 5) and in T IV. 21; 4 (p. 169, l. 1), to Vārt. 1 on P V. 4, 44. This Vārttika seems also to be alluded to in T I. 5 (p. 20, l. 23) by the word *ādyāditvāt*. In this case, however, it would be possible to take into consideration also C IV. 3, 9 : *ādyādibhyaḥ* or J(Ś) IV. 2, 60 : *ādyādibhyas tasiḥ* as Akalaṅka's source. The word *abhyarhitatva* in T II. 9; 2 (p. 86, l. 13); II. 12; 6 (p. 88, l. 25) etc. can only be taken as an allusion to Kātyāyana's Vārt.4 on P. II. 2, 34[1].

There are still more passages in Akalanka's *Tattvārtharājavārttika* containing grammatical allusions, but they are passed over in silence, since they do not contribute anything to settling the question regarding the age of the longer recension of the *Jainendra-Vyākaraṇa*.

23. The inspection of a part[2] of the *Tattvārtharājavārttika* shows already that Akalaṅka is quoting from, or alluding to, both recensions of the *Jainendra-Vyākaraṇa*. As regards the J(M) recension, the wording of the rules quoted by him is not different from that commented upon by Abhayanandin. Hence PATHAK's view is refuted that Abhayanandin tampered with the wording of the rules of J(M)[3].

Remarkable is Akalaṅka's predilection for the shorter recension: Nine unobjectionable references to J(M) are opposed by two to J(Ś). Although it would be interesting to have a reason for it, we must rest satisfied with this statement.

Like Devanandin in the *Sarvārthasiddhi*, Akalaṅka is quoting from, or referring to, the *Mahābhāṣya*. Devanandin's referring to that text is easily explained by the fact that the shorter recension of the *Jainendra-Vyākaraṇa*, which he composed, did not contain rules laying down the teachings of the *Mahābhāṣya*. As regards Akalaṅka, the case is different. The teachings of the *Mahābhāṣya* are incorporated in form of sūtras into the longer recension of J, which represents a revised and enlarged version of the shorter

1. Cf. above p. 3f.
2. Cf. above p. 44, note 2.
3. Cf. above p. 34.

recension composed, in my opinion, by Guṇanandin. Although, strictly speaking, there would have been no necessity for Akalaṅka's referring to the *Mahābhāṣya*, nevertheless he did so. This procedure of Akalaṅka is by no means inconsistent with the view that he was familiar with the longer recension of the *Jainendra-Vyākarana*. In all probability, he referred to the *Mahābhāṣya*, because this text was much better known at his time than the longer recension of J, which must have been composed by Guṇanandin after Devanandin (*c.* 670, A.D. ?)[1], but shortly before the time of Akalanka (*c.* 750, A.D.).

Hence it follows that both recensions of the *Jainendra-Vyākaraṇa* are older than the grammar of Śākatāyana.

24. It has been shown above[2] that about 40-50% of the rules of the grammar of Śākatāyana have been literally taken over from the works of P, C, J(M) or J(Ś). In spite of this fact F. KIELHORN[3] maintained that Śākaṭāyana's grammar "holds an important place in the later grammatical literature of India." For this statement KIELHORN gives the following reasons : "For, not to mention that Śākaṭāyana is referred to again and again in the *Gaṇaratna-mahodadhi* and elsewhere, it is to him, ..., that Hemachandra has been indebted in the composition of his own grammar." Furthermore, he mentions that Śākaṭāyana has used the grammar of Candra in addition to the works of the system of Pāṇini, namely the *Aṣṭādhyāyī*, Kātyāyana's Vārttikas and Patañjali's Bhāṣya.

Are these reasons adduced by KIELHORN to be regarded nowadays as solid arguments ?

The later Indian grammarians, who did not belong to the Pāṇinian school of grammar, have practically added nothing to the teachings of the *muni-traya*, i.e Pāṇini, Kātyāyana and Patañjali. Generally speaking, the later grammarians based their grammatical systems neither on the facts of the language as employed in the older or contemporary literature nor did they aim at adapting the rules of their predecessors to the changed conditions of the language. They were engaged almost exclusively in rearranging the rules of their predecessors and in changing the terminology and wording of those rules, amounting to economising syllables in most cases.

1. Cf. above p. 40.
2. Cf. p. 24f.
3. *IA*, vol. 16 (1887), p. 24f.

25. As regards the subject-matter in the grammar of Śākaṭāyana, there is hardly anything new which is independent of the works of P, C, J(M) or J(Ś).

According to F. Kielhorn,[1] the following innovations are Śākaṭāyana's :

1. "P I. 4, 36 teaches that *spṛh-* governs the Dat.; Śākaṭāyana [I. 3, 139] teaches that it governs the Dat. or Acc."
2. "P II. 3, 44 teaches that *prasita* and *utsuka* govern the Instr. or Loc.; Śāk. [I. 3, 152] adds *avabaddha*..."
3. "P II. 1, 18 *pāre madhye ṣaṣṭhyā vā*; Śāk. [II. 1, 9] *pāre madhye 'ntaḥ ṣaṣṭhyā (vā)*; ..."
4. "P IV. 4, 29 *parimukhaṃ ca*; Candra [III. 4, 28], Śāk. [III. 2, 27] ... *parer mukhapārśvāt*."
5. "P V. 1, 126 *sakhyur yaḥ*; Candra [IV. 1, 142] *sakhidūtavaṇigbhyo yaḥ*; Śāk. [III. 3, 16], to save a syllable, *sakhivaṇigdūtād yaḥ*;..."
6. "P V. 2, 133 *hastāj jātau*; Candra [IV. 2, 130] *hastadantāj jātau*; Śāk. [III. 3, 172] ... *hastadantakarāj jātau*."
7. "P V. 2, 128 *dvandvopatāpagarhyāt prāṇisthād iniḥ*; Candra [IV. 2, 125] *cārtharogagarhitāt prāṇisthād asvāṅgād iniḥ*; Śāk. [III. 3. 164] *dvandvarugnindyāt prāṇisthād asvāṅgāt* ..."

Pace Kielhorn, these innovations cannot be attributed to Śākaṭāyana for the following reasons :

1. That *spṛh-* governs the Dat. or Acc. is already taught by J(Ś) I. 2, 135.
2. That *avabaddha*, in addition to *prasita* and *utsuka*, governs the Instr. or Loc. is also taught by J(Ś) in I. 4, 63
3. The word *antaḥ* is also found in J(Ś) I. 3, 15.
4. Kielhorn himself states that the rules of C and Ś are literally identical. Hence Ś cannot be the first grammarian to teach that the suffix *ya* appears after *pārśva*. Like the rule III. 3, 180 in J(Ś), Śākaṭāyana's rule III. 2, 27 has been borrowed from C.
5. The words enumerated in C IV. 1, 142 are also found in Ś III. 3, 16. The only difference is that Ś transposes the words *dūta* and *vaṇij*, and that he employs the singular in contradiction to C. But even these trivial changes have not been effected by him : Ś has literally taken over the rule J(Ś) III. 3, 16.

1. *IA*, vol. 16 (1887), p. 26 note 2.

6. As far as the word *danta* in Ś III. 3, 172 is concerned, Ś follows C. The source of *kara* in the rule of Ś is found in J(Ś) IV. 1, 94, which is literally identical with Ś III. 3, 172.
7. The source of the word *asvāngāt* in Ś III. 3, 164 and J(Ś) IV. 1, 88 is C IV. 2, 125. Pāṇini's *upatāpa* in V. 2, 128 furnishes a good example for demonstrating how the later grammarians are economising syllables. Replacing *upatāpa* by *roga*, C saves two syllables. J(Ś), followed by Ś, employs *ruj* instead of *roga* and saves thus a further syllable.

Some more innovations of Śākaṭāyana have been made known by V.S. SUKTHANKAR[1] from the Pāda 1 of Adhyāya I :

1. It is not permitted to nasalise in pause the final sound of the particles *ca* etc., excepting *ā* (Ś I. 1, 68).
2. In a compound the formations *sukharta*, *prarṇa* etc. are admissible (Ś I. 1, 89).
3. *gavākṣa* designates only 'window', otherwise *goakṣa* or *go'kṣa* are to be employed (Ś I. 1, 95—98).
4. Voiceless stops following an *anusvāra* and *visarjanīya*, respectively, can be doubled (Ś I. 1, 115).
5. After a prolated vowel at the end of a pada, *ch* can be doubled (Ś I. 1, 125)
6. It is not permitted to add the gliding sounds *t* and *s*, respectively, to *ḍ*, *n* and *n*, respectively, when *śca* follows (Ś I. 1, 146-147).
7. *saskartṛ* is a secondary form of *saṃskartṛ* (Ś I. 1, 152).
8. The sandhi in cases like *yajus+pītakam*, *sarpis+kālakam* etc. (Ś I. 1, 172).

Regarding these innovations it must, however, be remarked that, as far as I can see, only those given under nos. 2 and 7 can be put to Śākaṭāyana's credit. The remaining ones are already found in the two recensions of the *Jainendra-Vyākaraṇa* :

1. in J(Ś) V. 4, 157;
3. in J(Ś) IV. 3, 119;
4. in J(Ś) V. 4, 147; cf. also the Vārttikas in the Vṛtti on J(M) V. 4, 127;

1. *Die Grammatik Śākaṭāyana's* (*Adhyāya* 1, *Pāda* 1) *nebst Yakṣavarman's Kommentar* (*Cintāmaṇi*). Mit Übersetzung der Sūtras und Erläuterungen versehen. Berliner Dissertation. Leipzig 1921, p. 10.

5. in J(Ś) IV. 3, 72.;
6. in J(M) V. 4, 13-14 and J(Ś) V. 4, 15-16; and
8. in J(Ś) V. 4, 36; cf. also the Vrtti on J(M) V. 4, 32.

Even though Śākaṭāyana's two real innovations made known so far may appear to us as trifling ones, it would be desirable to undertake a special investigation into the subject.

26. The grammar of Śākaṭāyana is divided into four Adhyāyas, each of them containing four Pādas. The total number of Sūtras amounts to 3.236.[1] In this figure the 13 Śivasūtras, which are found in the beginning of the work, are not included. KIELHORN's[2] brief summary of the contents of the grammar shows that Śākaṭāyana arranged the subject-matter differently from his predecessors.

Adhyāya	Pāda	Number of sūtras	Contents
I	1	180[3]	*Saṃjñā*-rules and *Paribhāṣās*; rules of *Sandhi*.
	2	223	Declension; (changes of *n* to *ṇ*, of *s* to *ṣ* etc.).
	3	195	Formation of feminine bases; syntax of cases.
	4	123	Use of the *Parasmaipada* and *Ātmanepada*; personal terminations.
II	1	229	Formation of compounds; *Ekaśeṣa*; gender of compounds and arrangement of their members; *Samāsānta*-suffixes.
	2	172	Terminations retained in first members of compounds; insertion of *s*; *Puṃvadbhāva*; substitution in compounds, etc.
	3	113	Doubling of words or bases; *Pluti*; changes in bases before suffixes.
	4	239	*Taddhita*-suffixes.
III	1	201	*Taddhita*-suffixes continued.
	2	227	*Taddhita*-suffixes continued.

1. This is the number of sūtras contained in the present edition of the *Amoghavṛtti*. Cf. also KIELHORN, *IA*, vol. 16, p. 25 with note 1.
2. *IA*, vol. 16 (1887), p. 25f
3. The present edition of the *Amoghavṛtti* contains 180 sūtras. The last sūtra, it is true, is numbered as 181, but the number 178 has been omitted.

Adhyāya	Pāda	Number of sūtras	Contents
	3	181[1]	*Taddhita*-suffixes continued.
	4	146	*Taddhita*-suffixes continued.
IV	1	271[1]	Derivative verbal bases; reduplication; changes of roots before verbal terminations and *Kṛt*-suffixes; the past Pass. Partic. in *ta*, *na*, etc.
	2	261[1]	Strengthening, etc., of radical vowels; the augment; the intermediate *i*; insertion of *s* before roots; change of radical *s* to *ṣ*, of *n* to *ṇ*, etc.
	3	289[1]	*Vikaraṇas*; *Kṛt*-suffixes; syntax of the tenses and moods.
	4	186	*Kṛt*-suffixes continued; participles, the Infinitive, the Gerunds, etc.

"From this brief summary", remarked F. KIELHORN[2], "it will be apparent that Śākaṭāyana, differing in this respect from Pāṇini and Candra [and, we add to-day, from both recensions of J], has to a certain extant already adopted that arrangement of the subject-matter which is followed in the Kaumudīs and similar works."

There is another circumstance deserving our attention. As far as the number of Adhyāyas is concerned, Ś differs likewise from P, C and J : P has 8 Adhyāyas; C, as it is preserved to us, 6[3]; and J, in both recensions, 5. Like Ś, the *Kātantra* is divided into 4 parts. Moreover, it is striking that the arrangement of the subject-matter in the *Kātantra* is likewise to a certain degree similar to that adopted by Śākaṭāyana. To be sure, there are differences between both works, —e.g., in the original *Kātantra* the *taddhita*-suffixes have not been dealt with—, but they do not preclude the view that, as far as the arrangement of the subject-matter and the number of Adhyāyas is concerned, Śākaṭāyana is dependent on the Kātantra in the same way as the later works of the Kaumudī-type.

1. This number of sūtras is contained in the *Amogha*- and *Cintāmaṇivṛtti*. KIELHORN, *loc. cit.* (p. 56, note 2), p. 26, gives the numbers of sūtras for the Pādas concerned as 180, 270, 260 and 288.
2. *IA*, vol. 16, p. 26.
3. From the Candravṛtti it follows that the grammar of Candra should comprise 8 Adhyāyas and that the eighth of them should deal with the accent. Cf. Vṛtti on I. 1, 145 : *svaraviśeṣam aṣṭame vakṣyāmaḥ* and Vṛtti on IV. 3, 93 : *svaraviśeṣaṃ tu svarādhyāye vakṣyāmaḥ*. The *Svarādhyāya* has at least been begun by Candra, since, e.g., in the Vṛtti on I. 3, 45 one of its sūtras is quoted. It corresponds to P VI. 2, 144,

A further point of agreement between Śākaṭāyana and the *Kātantra* is that, in contradiction to Pāṇini, Candra[1] and Bhoja, both works give no rules on accents. These, however, are also neglected by the *Jainendra-Vyākaraṇa*. Hence this point cannot be stressed.

Like both recensions of J, Śākaṭāyana omits every reference to the language of the Veda. Accordingly he has no counterparts to those rules of Pāṇini containing the word *chandasi* etc. This implies that rules like P I. 1, 17-18 have a parallel in Ś I. 1, 104, although the teachings of Pāṇini refer according to Śākalya to the Padapāṭha, which, it is true, is regarded by the tradition as a non-vedic work, but which should be nevertheless of no concern to a Jaina author like Śākaṭāyana.

27. In comparison with Pāṇini's terminology that of Śākaṭāyana can be divided into three groups :

1. Many technical terms are identical in P and Ś, e.g., *anunāsika* (Ś I. 1, 68[2]), *anusvāra* (Ś I. 1, 110), *avyaya* (Ś I. 1, 39), *avyayībhāva* (Ś II. 1, 6), *it* (Ś I. 1, 5), *ut* (Ś I. 1, 2), *uttarapada* (Ś II. 1, 60), *upasarga* (Ś I. 1, 25), *karaṇa* (Ś I. 3, 128), *kartṛ* (Ś I. 3, 128), *karmadhāraya* (Ś II. 1, 58), *kṛt* (Ś I. 1, 43), *guru* (Ś IV. 4, 81), *ghi* (Ś I. 1, 40), *ghu* (Ś I. 1, 23), *caturthī* (Ś II. 1. 39), *tatpuruṣa* (Ś II. 1, 20), *taddhita* (Ś I. 1, 42), *tṛtīyā* (Ś I. 2, 158), *dīrgha* (Ś I. 1, 77), *dvandva* (Ś II. 1, 80), *dvigu* (Ś II. 1, 61), *dvitīyā* (Ś II. 1, 30), *dhātu* (Ś I. 1, 22), *pañcamī* (Ś II. 1, 41), *pada* (Ś I. 1, 62), *pratyaya* (Ś I. 1, 41), *prathamā* (Ś I. 3, 182), *pluta* (Ś I. 1, 125), *bahuvrīhi* (Ś II. 1, 2), *yuvan* (Ś I. 1, 14), *laghu* (Ś IV. 1, 101), *laṅ* (Ś IV. 3, 207), *laṭ* (Ś IV. 3, 215), *liṭ* (Ś IV. 3, 211), *luṅ* (Ś IV. 3, 205), *luṭ* (Ś IV. 3, 283), *lṛṅ* (Ś IV. 4, 108), *lṛṭ* (Ś IV. 3, 282), *vibhakti* (Ś I. 3, 181), *visarjanīya* (Ś I. 1, 162), *ṣaṣṭhī* (Ś I. 1, 47), *saṃyoga* (Ś I. 1, 119), *saṃkhyā* (Ś I. 1, 9), *saptamī* (Ś I. 3, 185), *samāsa* (Ś II. 1, 1) and *hrasva* (Ś I. 1, 74).

2. Śākaṭāyana employs other expressions for Pāṇinian terms such as *aṅga, adhikaraṇa, antaratama, apṛkta, abhyasta, abhyāsa, avasāna, asavarṇa, ātmanepada, āmantrita, āmreḍita, ārdhadhātuka, upadhā, upapada, upasarjana, ekavacana, ekaśeṣa, kṛtya, gati, guṇa, gha, ṭi, tadrāja, dvivacana, nadī, nipāta, niṣṭhā, parasmaipada, pragṛhya, bahuvacana, bha, lopa, vipratiṣedha, vṛddha, vṛddhi, samprasāraṇa, sarvanāman, sarvanāmasthāna, savarṇa* and *sārvadhātuka*.

Ś has *prakṛti* (I. 1, 59)[1] for Pāṇinian *aṅga*[1]; *ādhāra* (I. 3, 176) for P

a rule dealing with the accent. The *Svarādhyāya*, however, is not preserved to us, neither in any Sanskrit MS nor in the Tibetan translation.

1. Cf. p. 57, note 3.
2. Concerning Ś one place of occurrence only is given. Regarding P references are omitted, because they are easy to find in BOHTLINGK's *Pāṇini's Grammatik*,

adhikaraṇa; *āsanna* (I. 1, 7) for P *antaratama*; *al* (IV 2, 23) for P *apṛkta*; *dvyukti* (I. 4, 89) or *ajjhi* (I. 4, 107) for P *abhyasta*; *pūrva* (IV. 1, 76) for P *abhyāsa*; *virāma* (I. 1, 68) for P *avasāna*; *asva* (I. 1, 73) for P *asavarṇa*; *tañ* (I. 4, 90) for P *ātmanepada*; *āmantrya* (II. 3, 17) for P *āmantrita*; *dvyukti* (I. 2, 128) for P *āmreḍita*; *lyaśl* (IV. 2, 81) for P *ārdhadhātuka*; *upānta* (I. 2, 96) or *upāntya* (III. 3, 19) for P *upadhā*; *asyukta* (II. 1, 22) for P *upapada*; *nyac* (II. 1, 23) for P *upasarjana*; *eku* (I. 3, 98) for P *ekavacana*; *eka* (II. 1, 81) for P *ekaśeṣa*; *ghyap* (I. 3, 68) for P *kṛtya*; *ti* (I. 1, 26) for P *gati*; *eñar* (I. 1, 82) for P *guṇa*; *ña* (III. 4, 73) for P *gha*; *antyājādi* (I. 2, 107) for P *ṭi*; *vri* (II. 4, 98) for P *tadrāja*; *dvi* (I. 3, 98) for P *dvivacana*; *nityāt* (II. 2, 55) for P *nadī*; *cādi* (I. 1, 101) for P *nipāta*; *ktau* (IV. 1, 127) or *ktaktavatū* (IV. 3, 204) for P *niṣṭhā*; *atan* (IV. 2, 170) or *atañāna* (IV. 2, 173) for P *parasmaipada*; *git* (I. 1, 100) for P *pragṛhya*; *bahu* (I. 3, 98) for P *bahuvacana*; *apada gyusuṭchiṇyādi* (I. 2, 144) for P *bha*; *luc* (I. 2, 91) for P *lopa*; *spardha* (I. 1, 46) for P *vipratiṣedha*; *du* (I. 1, 17) for P *vṛddha*; *āraic* (I. 1, 19) for P *vṛddhi*; *ig yañaḥ sācaḥ* (IV. 1, 108) for P *samprasāraṇa*; *sarvādi* (I. 2, 170) for P *sarvanāman*; *śyanapsut* (I. 2, 109) for P *sarvanāmasthāna*; *sva* (I. 1, 6) for P *savarṇa* and *śli* (IV. 2, 147) or *ślela* (IV. 3, 19) for P *sārvadhātuka*.

3. Several Pāninian terms are given up by Śākaṭāyana, e.g., *anudātta*, *udātta*, *karmapravacanīya*, *prātipadika*, *ṣaṣ*, *saṃhitā*, *sat*, *saṃbuddhi* and *svarita*.

From this short survey of Śākaṭāyana's terminology it is plain that its sources are Pāṇini, Candra and Jainendra.

In P and Ś[1] only occur terms such as *avyaya*,[2] *avyayībhāva*,[3] *uttarapada*,[4] *upasarga*,[5] *karmadhāraya*,[6] *ghi*,[7] *ghu*,[8] *tatpuruṣa*,[9] *taddhita*,[10]

Leipzig 1887, p. 193* ff. or in PATHAK-CHITRAO's *Word Index to Pāṇini-Sūtra-Pāṭha and Pariśiṣṭas*, Government Oriental Series, Class C, No. 2, Poona 1935, p. 205ff.

1. For the sake of comparison the corresponding terms of C and J are given in the following notes.
2. C II. 1, 38 : *asaṃkhya*; J(M) I. 1, 74, J(Ś) I. 1, 88 : *jhi*.
3. C IV. 4, 90 : *asaṃkhyārtha*; J(M) I. 3, 4, J(Ś) I. 3, 4 : *ha*.
4. C II. 3, 72 : *°antu*; J(M) I. 3, 105, J(Ś) I.3, 127 : *dyu*.
5. C I. 1, 142 : *prādi*; J(M) I. 2, 130, J(Ś) I. 2, 159 : *gi*.
6. C. omits; J (M) I. 3, 44, J(Ś) I. 3, 42 : *ya*.
7. C VI. 2, 61 : *idut*: J(M) I. 2, 97, J(Ś) I. 2, 110 : *su*.
8. C I. 1, 63 : *dādhā*; J(M) I 1, 27, J(Ś) I. 1, 28 : *bhu*.
9. C IV. 1, 137 : *ananyārtha*, C V. 2, 119 : *uttarārtha*; J(M) I. 3, 19, J(Ś) I 3, 20 : *ṣa*.
10. C V. 3, 139 : *aṇādi*, C VI. 1, 11 : *apatyādi*; J(M) III. 1, 61, J(Ś) III. 1, 82 : *hṛt*.

dvigu,[1] *pratyaya*[2] and *bahuvrīhi*.[3]

In C and Ś[4] only are identical, e.g., *prakṛti*[5] (C V. 3, 1), *ajjhi*[6] (C V. 4, 32), *taṅ*[7] (C I. 4, 6), *upānta*[8] (C I. 1,65), *antyājādi*[9] (C V. 3, 138), *ataṅ*[10] (C I. 1, 73) or *ataṅāna*[10] (C VI. 1, 104) and *sarvādi*[11] (C II. 1, 6).

From the Jainendra-Vyākaraṇa Śākaṭāyana has borrowed terms[12] such as *asva*[13] (J(M) IV. 3, 104; J(Ś) IV. 3, 122), *nyac*[14] (J(M) I. 3, 93; J(Ś) III. 1, 60), *eka*[15] (J(Ś) I. 3, 97), *ti*[16] (J(M) I. 2, 131; J (Ś) I. 2, 160), *spardha*[17] (J(M) I. 2, 90; J (Ś) I. 1, 64), *du*[18](J(M) I. 1, 68; J(Ś) I. 1, 83) and *sva*[19] (J(M) I. 1, 2; J(Ś) I. 1, 4).

Alike in C, J(M) or J(Ś), and Ś[20] are terms such as *ādhāra*[21] (C I. 3, 72; J(Ś) I. 2, 140), *virāma*[22] (C VI. 4, 20; J(M) V. 4, 19), *eka*, *dvi* and *bahu*[23] (C I. 4, 148; J(M) I. 2, 155; J(Ś) I.2, 183).

It is due to the different sources that Śākaṭāyana's terminology is not uniform, since Ś sometimes employs terms belonging to different systems

1. C II. 2, 76 : *saṃkhyādi*; J(M) I. 3, 47, J(Ś) I. 3, 44 : *ra*.
2. C I. 1, 14 : *para*; J(M) II. 1, 1, J(Ś) II. 1, 1 : *tya*.
3. C II. 2, 46 : *anyārtha*; J(M) I. 3, 86, J(Ś) I. 3, 89 : *ba*.
4. For the sake of comparison the corresponding terms of P and J are given in the following notes.
5. P I .4, 13 : *aṅga*; J(M) I. 2, 102, J(Ś) I. 2, 114 : *gu*.
6. P VI. 1, 5 : *abhyasta*; J(M) IV. 3,4, J(Ś) IV. 3, 9 : *tha*.
7. P I. 4, 100 *ātmanepada*; J(M) I. 2, 151, J(Ś) I. 2, 178 : *da*.
8. P I. 1. 65 : *upadhā*; J(M) I. 1,66, J(Ś) I. 1, 77 : *un*.
9. P I. 1, 64 : *ti*; J(M) I. 1, 65, J(Ś) I. 1, 74 : *ti*.
10. P I. 4, 99 : *parasmaipada*; J(M) I. 2, 150, J(Ś) I. 2, 177 : *ma*.
11. P I. 1, 27 : *sarvanāman*, J(M) I. 1, 1,35 . *sarvanāman* ; J(Ś) I. 1,40 : *sni*.
12. For the sake of comparison the corresponding terms of P and C are given in the following notes
13. P. VI. 1, 127 : *asavarṇa*; C V 1, 132 : *asasthāna*; C V. 3, 84 : *asama*.
14. P I. 2, 43 : *upasarjana*; C II. 3, 61 · *apradhāna*.
15. P I. 2, 64 : *ekaśeṣa*; C omits.
16. P I. 4, 60 : *gati*; C omits.
17. P I. 4, 2 : *vipratiṣedha* ; C I. 1, 16 : *vipratiṣedha*.
18. P I. 1, 73 : *vṛddha*; C II. 4, 90 : *ādaijādyac*.
19. P I. 1, 9 : *savarṇa*; C VI. 4, 155 : *sasthāna*.
20. For the sake of comparison the corresponding Pāṇinian terms are given in the following notes.
21. P I. 4, 45 : *adhikaraṇa*. Thus also J(M) I. 2, 116.
22. P I. 4, 110 : *avasāna*. J(Ś) V. 4, 21 has *anta*.
23. P I. 4, 102 : *ekavacana*, *dvivacana*, *bahuvacana*.

of grammar for expressing one and the same notion.[1] Thus P *akarmaka* and C *anāpya* (II. 1, 44) are found in Ś I. 3, 117 and IV. 1, 59, respectively; P *karman* and C *āpya* (I. 3, 104) in Ś I. 3, 105 and I. 3, 133, respectively; P *gotra* and J(M), J(Ś) *vṛddha* (III. 1, 78; III. 1, 112) in Ś III. 4, 146 and I. 1, 13, respectively; P *napuṃsaka* and J(M), J(Ś) *nap* (I. 4, 93; I. 4, 106) in Ś II. 1, 91 and I. 2, 1, respectively; and P *saṃjñāyām* and C *nāmni* (I. 3, 77) in Ś IV. 4, 85 and I. 2, 22, respectively.[2]

The technical terms occurring in the native grammars may be classified as artificial (*kṛtrima*) and inartificial (*akṛtrima*). Artificial terms are, as we are informed by Patañjali on P I. 2, 53, e.g., *ti, ghu, bha* etc. Inartificial terms are those which have not been arbitrarily[3] created; they are taken over from the extant vocabulary and a special meaning has been attributed to them, e.g., *guṇa, vṛddhi, samprasāraṇa* etc. Terms belonging to the first category are rare in Ś, e.g., *nyac, ti, ṅa, ghi, ghu, vri* and *du*. Regarding inartificial terms Śākaṭāyana's attitude is divided. In agreement with Candra he rejects terms such as *ātmanepada, guṇa, parasmaipada, vṛddhi* and *samprasāraṇa* and uses instead *tan* (C *tan*), *enar* (C *aden*), *atan* (C *atan*), *āraic* (C *ādaic*) and *ig yaṇaḥ sācaḥ* (C *ig yaṇaḥ* or *yaṇa ik*). Other terms given up by C are retained by Ś, e.g., *avyayībhāva* (C *asaṃkhyārtha*), *upasarga* (C *prādi*), *taddhita* (C *aṇādi* or *apatyādi*), *dvigu* (C *saṃkhyādi*), *dhātu* (C *kriyārtha*).

1. Likewise C · *eka* (I. 4, 148) is used besides P *ekavacana* (VI. 3, 18), *dvi* (I. 4, 148) besides P *dvivacana* (V. 4, 58) and *bahu* (I. 4, 148) besides P *bahuvacana* (VI 3, 17).
2. Like Ś, C uses *saṃjñāyām* (I. 1, 123, II 3, 60, III. 3, 83, 113, 121) besides *nāmni* (I 3, 77 etc.). It is, however, to be mentioned that in Ś as well as in C *nāmni* is much more frequently used than *saṃjñāyām*.
3. K Ch. Chatterji, *Technical terms and technique of Sanskrit Grammar* Part I, Calcutta 1948, p V, is of the view that "even such apparently arbitrary technical terms as 'lat', 'bha', etc. have been found on examination to admit of acceptable explanations." Chatterji, *loc. cit.* p. 8, is "firmly convinced that there is nothing arbitrary in language. To say that a thing or phenomenon is arbitrary is merely to confess our ignorance. If we could find out all the links in the chain of association in the mind of a writer, we could explain what on the face of it would appear to admit of no explanation. And this is true of the technical terms of Sanskrit grammar also." According to Chatterji, *loc. cit.* p. 9, "it is the *la* of *kāla* that led Pāṇini to use the ten technical terms *laṭ liṭ luṭ* ..." It is not intended here to discuss Chatterji's explanation of *laṭ* etc. : It may be regarded as acceptable or otherwise. But the fact remains that already the choosing of *la* as an abbreviation of *kāla* is an arbitrary act. The question, which is not answered by Chatterji, is why just *la* has been selected and not *kā*. As long as this question is not satisfactorily answered, I prefer to speak of arbitrary terms.

The *Jainendra-Vyākarana*, as is well-known, abounds in, what cannot but be called, arbitrary terms, e.g., *vā, ip, bhā, ap, kā, tā, īp*[1] (=P, Ś *prathamā, dvitīyā, tṛtīyā, caturthī, pañcamī, ṣaṣṭhī, saptamī*), *gu* (P *aṅga*, Ś *prakṛti*), *ṅa* (P, Ś *anunāsika*), *tha* (P *abhyasta*, Ś *dvyukti* or *ajjhi*), *ca* (P *abhyāsa*, Ś *pūrva*), *bi* (P, Ś *avyaya*), *ha* (P, Ś *avyayībhāva*) etc. J replaces even, e.g., P *akarmaka* by *dhi* (J(M), J(Ś) I. 2, 2) and P *bhāvakarman* by *ṅi* (J(M) I. 1, 30; J(Ś) I. 1, 31) etc., and accordingly formulates sūtras like J(M) I. 2, 21 = J(Ś) I. 2, 27 : *dheḥ* and J(M) I. 2, 7 = J(Ś) I. 2, 7 : *ṅau*, corresponding to P I. 3, 26 : *akarmakāc ca* and P I. 3, 13 : *bhāvakarmaṇoḥ*, respectively.

Śākaṭāyana follows the *Jainendra-Vyakaraṇa*, especially the J(Ś) version, to a great extent. Due to this fact we find some arbitrary Jainendra terms in Ś, e.g., *nyac, ti, du* and *sva*. But, on the whole, Ś resisted Jainendra's tendency of economising syllables, because any grammar bristling with arbitrary terms is certainly not apt of being propagated and studied widely.

28. In the Pāninian grammar 10 *lakāras* are found, namely : *laṭ*,[2] *liṭ, luṭ, lṛṭ, leṭ, loṭ, laṅ, liṅ, luṅ* and *lṛṅ*. In place of the *l* contained in the enumerated *lakāras* the personal endings *tip, tas, jhi* etc. are substituted according to P III. 4, 77-78. In connection with the rule P III. 2, 123 *laṭ* designates those personal endings which appear after the root when the present time is to be expressed. Hence we can say that *laṭ* is a conventional term for the personal endings of the present. Another mode of expression, though not quite correct, but nevertheless convenient, would be the statement that *laṭ* designates the present. Taking this into consideration we understand why, e.g., Ś. Ch. Vasu[3] states : "*laṭ* present, *liṭ* perfect, *luṭ* first [periphrastic] future, *lṛṭ* second future, *loṭ* imperative, *leṭ* Vedic subjunctive, *laṅ* imperfect, *liṅ* potential and benedictive, *luṅ* aorist, *lṛṅ* conditional." Regarding this list it is remarkable that Pānini, in termino-

1. The explanation of these arbitrary terms is given by J himself Cf. J(M) I. 2, 158 and J(Ś) I. 2,18 5. The technical term *vibhaktī*, which is employed by J, consists of seven sounds : *v-i-bh-a-k-t-ī*. Now J adds *ā* to the consonants and *p* to the vowels in order to create the seven terms *vā, ip, bhā, ap, kā, tā* and *īp* which, according to the order of the sounds in the word *vibhaktī*, correspond to P *prathamā* etc The procedure of forming *vā, ip* etc. is responsible for Jainendra's employing the term *vibhaktī* in contradiction to P, C, Ś *vibhakti*. Had J used *vibhakti*, he would have received *ip* as term for *dvitīyā* and at the same time as term for *saptamī*. In order to avoid ambiguity he changed consequently *vibhakti* into the rather unusual *vibhaktī*.
2. For Chatterji's explanation of these terms see above p. 61, note 3.
3. *The Ashtādhyāyī of Pāṇini*. Reprint : New Delhi 1962. Vol. I, p. 589.

logical respect, employs only one term, namely *liṅ*, for expressing the moods of the potential and the benedictive.

Concerning the system of the *lakāras* Pāṇini is followed by Candra. The term *leṭ* (subjunctive) is not found in his grammar, as it is handed down to us.

The *Jainendra-Vyākaraṇa*, in both recensions, follows Pāṇini excepting that it does not employ the term *leṭ* confined with Pāṇini to the Vedic language. Hence it follows that J has 9 lakāras only : *laṭ, liṭ, luṭ, lṛṭ, loṭ, laṅ, liṅ, luṅ* and *lṛṅ*. This system is lacking in methodical consequence, since the vowel *e*, which is found in the *Śivasūtras* between *ṛ* and *o*, does not occur in it, and since it sticks to Pāṇini's *liṅ* designating both the potential and the benedictive.

Śākaṭāyana must have been aware of the defects of Jainendra's system of the *lakāras*. Hence he proceeded to improve it in the following manner : He took the vowels in the order as they are given by him in the *Śivasūtras*, namely *a, i, u, ṛ* and *e*, added them together with the Anubandhas *ṭ* and *ṅ*, respectively, to *l*, and formed thus, distinguishing in terminological respect between the potential and the benedictive, the following 10 *lakāras* : *laṭ, liṭ, luṭ, lṛṭ, leṭ, laṅ, liṅ, luṅ, lṛṅ* and *leṅ*. The first four terms correspond to those of P and J; *leṭ*, which is omitted by J since it is used by P with regard to the Vedic language only, matches with *loṭ* of P and J; *laṅ* tallies with P, J *laṅ*; *liṅ* with P, J *liṅ* in the sense of benedictive; *luṅ* and *lṛṅ* are parallels to *luṅ* and *lṛṅ* of P and J; and *leṅ*, a term coined by Ś, is the equivalent of P, J *liṅ* in the sense of potential.

The following table shows at a glance the systems of the *lakāras* in Ś, P, C and J :

Tense or Mood	Ś	P	C	J
Present	*laṭ* IV. 3, 217[1]	*laṭ* III. 2, 123	*laṭ* I. 2, 82	*laṭ* II. 2, 99[2]; II. 2, 117
Perfect	*liṭ* IV. 3, 212	*liṭ* III. 2, 115	*liṭ* I. 2, 81	*liṭ* II, 2, 95; II. 2, 113
Periphrastic future	*luṭ* IV. 3, 283	*luṭ* III. 3, 15	*luṭ* I. 3, 3	*luṭ* II. 3, 14; II. 3, 3
Second future	*lṛṭ* IV. 3, 282	*lṛṭ* III. 3, 13	*lṛṭ* I. 3, 2	*lṛṭ* II. 3, 11; II. 3, 2
Imperative	*leṭ* IV. 4, 126	*loṭ* III. 3, 162	*loṭ* I. 3, 122	*loṭ* II. 3, 138; II. 3, 152
Imperfect	*laṅ* IV. 3, 207	*laṅ* III. 2, 111	*laṅ* I. 2, 77	*laṅ* II. 2, 92; II. 2, 109
Benedictive	*liṅ* IV. 4, 136	*liṅ* III. 3, 173	*liṅ* I. 3, 121 Vṛtti	*liṅ* II. 3, 149; II. 3, 164
Aorist	*luṅ* IV. 3, 205	*luṅ* III. 2, 110	*luṅ* I. 2, 76	*luṅ* II. 2, 91; II. 2, 107
Conditional	*lṛṅ* IV. 4, 108	*lṛṅ* III. 3, 139	*lṛṅ* I. 3, 107	*lṛṅ* II. 3, 115; II. 3, 130
Potential	*leṅ* IV. 4, 126	*liṅ* III. 3, 161	*liṅ* I. 3, 117	*liṅ* II. 3, 137; II. 3, 151
Subjunctive		*leṭ* III. 4,7		

1. This is a reference to the sūtra giving the essential meaning to be expressed by *laṭ* etc.
2. The reference before the semicolon concerns *J(M)*, that after it *J(Ś)*.

Is Śākaṭāyana the first grammarian to distinguish in terminological respect between the potential and the benedictive ? This question is to be answered in the negative, for already in the *Kātantra* separate terms are found for both moods : *saptamī*[1] is applied to the personal endings of the potential and *āśīḥ*[2] to that of the benedictive. Hence it is plain that Śākaṭāyana follows the *Kātantra*. This observation corroborates the view expressed above that, as far as the arrangement of the subject-matter and the number of Adhyāyas is concerned, Śākaṭāyana is dependent on the *Kātantra*.

There is still another point of agreement between Śākaṭāyana and the *Kātantra* which cannot be passed over in silence in this connection. According to P I. 1, 2 the vowels *a, e, o* are termed as *guṇa*. In contradiction to this the *Kātantra*[3] defines *ar, e, o* as *guṇa*. Śākaṭāyana, as stated above,[4] does not employ the term *guṇa*. He uses instead *eṅar* in, e.g., I. 1, 82 : *iky eṅar*, corresponding to P VI. 1, 87 : *ād guṇaḥ*. Śākaṭāyana's use of *ar* along with *eṅ* (=*e, o*) clearly shows that he adopted the *Kātantra's* definition of the term *guna*.

The reason for his proceeding is difficult to find. Was he really of the view that *a* is not a *guṇa*-vowel ? Or did he employ *ar* for practical reasons only, i.e., in order to be able to do away with the rule P I. 1, 51 : *ur aṇ raparaḥ* ? This rule together with P VI. 1, 87 is to be applied namely for forming, e.g., *tavalkāraḥ*. According to Śākaṭāyana, *tavalkāraḥ* is formed by applying one rule only, namely I. 1, 82, since the *ar* occuring in it relieves him from the effort of framing a rule corresponding to P I. 1, 51

Śākaṭāyana's *āraic*, however, does not tally with the *Kātantra's*[5] definition of *vṛddhi* as *ār, ai, au*, because the *Amoghavṛtti* on, e.g., II. 3, 84 : *āraico 'kṣv ādeḥ* informs us that *ār°* is made up of *ā*, which is met with in Pāṇini's definition of *vṛddhi* (P I. 1, 1), and *ār*.

29. Now the Śivasūtras have to be discussed. Pāṇini has the 14 following ones : *aiuṇ* /1/, *ṛḷk* /2/, *eoṅ* /3/, *aiauc* /4/, *hayavaraṭ* /5/, *laṇ* /6/, *ñamaṅaṇanam* /7/, *jhabhañ* /8/, *ghaḍhadhaṣ* /9/, *jabagaḍadaś* /10/, *khaphachaṭhathacaṭatav* /11/, *kapay* /12/, *śaṣasar* /13/ and *hal* /14/. Candra sticks to these sūtras excepting that he reduces their number to 13 by combining the

1. III. 1, 25 in the editions of LIEBICH, Heidelberg 1919, and EGGELING, Calcutta 1874—78.
2. III. 1, 31 in the editions of LIEBICH and EGGELING.
3. IV. 4, 34 in LIEBICH's edition; III. 8, 34 in EGGELING's edition.
4. Cf. above p. 59.
5. IV. 4, 35 in LIEBICH's edition ; III. 8, 35 in EGGELING's edition.

Pāṇinian sūtras 5 and 6 into one, namely : *hayavaralaṇ*. Like P, he employs the Anubandha *ṇ* twice : 1. in *aiuṇ* and 2. in *hayavaralaṇ*. The combination of two sūtras into one may be called an improvement, but the retention of the Anubandha *ṇ* in two places is certainly none.

In the shorter recension (=J(M)) of the *Jainendra-Vyākaraṇa* no Śivasūtras are found. But the Pratyāhāras used in the grammar are the same as Pāṇini's. This implies that J(M) presupposes the Pāṇinian Śivasūtras. In support of this is the fact that in the rules J(M) V. 4, 86 and 137 the Pratyāhāra *aṭ* occurs, which can only be formed under the condition that the Anubandha *ṭ* is employed in the *Śivasūtras*; and this is the case with Pāṇini, but not with Candra.

The 13 Śivasūtras of J(Ś) are not identical with Candra's though J(Ś) took over his sūtra 5 : *hayavaralaṇ* from C. There are two changes effected by J(Ś) : 1. His sūtra 2 runs as *ṛk*, i.e. from Pāṇini's and Candra's sūtra *ṛḷk* J(Ś), following a suggestion of Kātyāyana, has omitted *ḷ*; 2. likewise following Kātyāyana, J(Ś) inserted the *Anusvāra*, the *Visarjanīya*, the *Jihvāmūlīya* and the *Upadhmānīya* into the Śivasūtras with the result that his sūtra 12 runs as follows : *śaṣasaaṃaḥxka≍par*.

Like C and J(Ś), Ś has 13 Śivasūtras which run as follows : *aiuṇ* /1/, *ṛk* /2/, *eoṅ* /3/, *aiauc* /4/, *hayavaralañ* /5/, *ñamaṅaṇanam* /6/, *jabagaḍadaś* /7/, *jhabhaghaḍhadhaṣ* /8/, *khaphachaṭhathaṭ* /9/, *caṭatav* /10/, *kapay* /11/, *śaṣasaaṃaḥxka≍par* /12/ and *hal* /13/. Of these sūtras, which are not identical with those of C and J(Ś), the second and the twelfth one have been borrowed from J(Ś). Apart from rearranging some Śivasūtras there is only one improvement in Ś as compared with P, C and J(Ś) : The Anubandha *ṇ* employed twice by these three works has been changed by Ś once, namely, in sūtra 5, into *ñ*. The result is that the ambiguity regarding the interpretation of, e.g., the Pāṇinian Pratyāhāra *aṇ* does not at all arise in the grammar of Śākaṭāyana; and that Ś, striving for not employing one letter twice as Anubandha, had to combine the Pāninian sūtras *jhabhañ* /8/ and *ghaḍhadhaś* /9/, which occur also in C and J(Ś), into one, namely : *jhabhaghaḍhadhaṣ*, in order to get rid of the Anubandha *ñ* after °*bha*.

The Anubandha *ñ* in Śivasūtra 5 represents an innovation of Śākaṭāyana, since he cannot have taken it over from his predecessors including the *Kātantra*, which, by the way, does not contain any Śivasūtra.

30. In the grammar of Pāṇini Anubandhas—P calls them *it*—are attached to grammatical elements in order to indicate, e.g., the accent, the

absence or otherwise of Guṇa or Vṛddhi and the modes of inflexion. The Anubandhas employed by Śākaṭāyana with regard to case and personal endings and to *kṛt-* and *taddhita*-suffixes are on the whole not different from Pāṇini's.

Since Śākaṭāyana does not care for the accent, the question arises what has happened to those Anubandhas which Pāṇini employed for the purpose of accent. Two possibilities are conceivable : 1. Ś gives up the Pāninian Anubandhas in question; and/or 2. Ś retains them by assigning to them another purpose.

Most of the Pāninian Anubandhas used for the purpose of accent are given up by Ś. Two examples may illustrate this :

1. Instead of Pānini's *kṛt*-suffix *anīyar* (III. 1, 96) Śākatāyana has *anīya* (IV. 3, 67), for, according to P VI. 1, 271, a word formed with a suffix having *r* as Anubandha has the *udātta* on the penultimate syllable, e.g., *karaṇíyam*.
2. For Pānini's *kṛt*-suffix *ṇvul* (III. 1, 133) [=*aka*] Śākaṭāyana has *ṇvu* (IV. 3, 85), since, according to P VI. 1, 193, the *udātta* appears on the syllable immediately preceding the suffix having *l* as Anubandha, e.g., *cikī́rṣ-akaḥ*.

Now we come in Ś across the suffixes *jātīyar* (III. 3, 179), *deśīyar* (III. 4, 77) and *tal* (II. 4, 143; III. 3, 5; III. 4, 127), which are identical with those of P (in the rules V. 3, 69; V. 3, 67; and IV. 2, 43, V. 1, 119, V. 4, 27). Since the Anubandhas *r* and *l* are not employed by Ś for the purpose of accent, as has just been shown, they must serve another end.

To the *taddhita*-suffixes *jātīya* and *deśīya* the Anubandha *r* has been attached by Śākatāyana as an indication that the rule II. 2, 48 is not applied with regard to words appearing before a suffix having the Anubandha *r*. Ś II. 2, 48 teaches that, e.g., in *māthurībhāryaḥ* the feminine *māthurī* is not changed into the corresponding masculine *māthura-*. The *puṃvadbhāva*, as the process of changing a feminine into the corresponding masculine is technically called, takes, however, place, e.g., in *māthurajātīyā*, because Ś teaches *aritsvārthe* in his rule II. 2, 48.

Regarding the Anubandha *l* of the *taddhita*-suffix *tal*, the Amoghavṛtti remarks on Ś II. 4, 143 : *lakāraḥ strītvārthaḥ* and on III. 3, 5 : *talantaṃ striyām*, i.e., the *l* shows that the word formed with the suffix *tal* is a feminine noun, e.g., *śuklatā*.

Śākaṭāyana's remarks *talantaṃ striyām* does not refer to his Sūtrapāṭha. It is his *Liṅgānuśāsana*, forming a part of the *Amoghavṛtti*, which declares in verse 31 that nouns formed with the suffixes *tal*, *mi* etc. are feminines.

This employment of the Anubandha *l* cannot be regarded as an innovation of Śākaṭāyana, for the *Jainendra-Vyākaraṇa* which, to say it again, like Śākaṭāyana does not take into account the accent, already uses the Anubandha *l* for the same purpose as Śākaṭāyana. Cf., e.g., the *Mahāvṛtti* on J(M) III. 4, 110 : *lakāras talantaḥ striyām iti viśeṣaṇārthaḥ*.

Pāṇini's rule VI. 3, 35 : *tasilādiṣv ā kṛtvasucaḥ* lays down that before the suffixes beginning with *tasil* (V. 3, 7) and ending with *kṛtvasuc* (V. 4, 17) the *puṃvadbhāva* occurs, e.g., *tasyām*=*tatra* (according to V. 3, 10). The wording of this rule is criticised by Patañjali because, before some suffixes taught from V. 3, 7 up to V. 4, 17 the *puṃvadbhāva* is not desired by the speech usage and before some suffixes taught elsewhere it is desired. By completely enumerating (*parigaṇana*) the suffixes before which the *puṃvadbhāva* takes place Patañjali gets over the difficulties. Candra V. 2, 31 follows Patañjali. The *Jainendra-Vyākarana* adopts a similar procedure : In J(M) IV. 3, 147 and J(Ś) IV. 3, 189 the Gana *tasādi* is mentioned and the suffixes concerned are enumerated in the Ganapāṭha.

Śākaṭāyana's attitude to this question is independent from that of his predecessors. He teaches in sūtra II. 2, 42 : *piti taddhite*, that the *puṃvadbhāva* is to be effected before a *taddhita*-suffix furnished with the Anubandha *p*. Thus by employing, e.g., in his rule III. 4, 17 the suffix *trap*,— in the corresponding rule P V. 3, 10 the suffix is *tral*—, he refers because of the Anubandha *p* to sūtra II. 2, 42. This device of Śākaṭāyana was only rendered possible by the fact that he did not take into account the accent, for in the system of Pāṇini the Anubandha *p* attached to a suffix shows that it is *anudātta* (P III. 1, 4).

31. There are many examples demonstrating the later grammarian's craving for economising syllables. One has already been given above[1] : The replacement of Pāṇini's *upatāpa* (V. 2, 128) by *roga* (C IV. 2, 125) and its replacement by *ruj* (J(Ś) IV. 1, 88; Ś III. 3, 164).

One more example only shall be given here. P III. 1, 15 : *karmaṇo romanthatapobhyāṃ varticaroḥ* teaches that the suffix *kyaṅ* appears after, e.g., the word *romantha*, when it is the object of the causative of the root *vṛt-* :

1. Cf. p. 55.

romantham vartayati=romanthāyate. On P III. 1, 15, Patañjali, pointing to the sentence *kīto romantham vartayati* where, in contradiction to the sūtra, the suffix *kyaṅ* does not appear after *romantha*, restricts the meaning of the formation *romanthāyate* : It can only be formed if 'movement of the jaws' (*hanucalane*) is to be expressed; with other words : *romanthāyate* expresses 'he ruminates'. Candra, following Patañjali, adds the restriction into his sūtra I. 1, 33 : *romantham vartayati hanucāle*. Compared with Patañjali's *hanucalane* Candra saves one syllable by saying *hanucāle*. J(Ś) II. 1, 22 : *romanthād uccarve* saves a further syllable by using *uccarve*. Contrary to our expectations, Ś IV. 1, 39 : *romanthād uccarvane* does not follow J(Ś) for reasons unknown to me. Did he employ the longer *uccarvane*, because J(Ś) *uccarve* is a rather unusual formation ?

32. In the case of synonyms, too, the tendency of economising syllables by the later grammarians comes to light. In the grammar of Pāṇini the notion of option is indiscriminately expressed by the words *anyatarasyām*, *vibhāṣā* or *vā*. With regard to the Paribhāṣā : *ardhamātralāghavena putrotsavam manyante vaiyākaraṇāḥ*[1] the employment of *anyatarasyām* and *vibhāṣā* remains inexplicable, because both words contain more syllables as well as *mātras* than *vā*. In palliation of this fact the Paribhāṣā : *paryāyaśabdānām lāghavagauravacarcā nādriyate*[2] was invented.

In the grammar of Candra the words *anyatarasyām* and *vibhāṣā* are not employed; here *vā* only is met with. Hence it is to be concluded that, in Candra's view, there is no reason whatsoever which could possibly justify the employment of these three words side by side. J(Ś) and Ś follow Candra, as was to be expected.

J(M) does not proceed as consistently as Candra. The Pāṇinian *anyatarasyām*, it is true, is not found in J(M), but *vibhāṣā* as well as *vā* are used. It must, however, be mentioned that *vā* is by far prevailing over *vibhāṣā*.[3]

Furthermore, in Pāṇini's grammar the notion of option is also expressed,

1. *The Paribhāṣenduśekhara of Nāgojībhaṭṭa*. Ed. by F. Kielhorn. Part II : Translation and Notes, Bombay 1874. 2nd ed. by K. V. *Abhyankar*, Poona 1960. Paribhāṣā 122, p. 526 : "Grammarians rejoice over the saving of (even) the length of half a short vowel as much as over the birth of a son."
2. *loc. cit.* (note 1), Paribhāṣā 115, p. 508 : "(In the employment) of synonyms the question as to their shortness or length is not taken into consideration "
3. According to my notes, *vibhāṣā* occurs eleven times, namely in I. 4, 153, II 1, 9. 117, II. 3, 13. 60, IV. 3, 44.102.104, V 3, 39, V. 4, 90 and 125.

as we are informed by Patañjali on Vārt. 19 on P I. 1, 44,[1] by the words *bahulam*, *ubhayathā* and *ekeṣām*.

"The proper domain of *bahulam* is", according to L. RENOU,[2] "that of the Vedic facts of which this term is the essential characteristic. In the primitive tradition the employment of *bahulam* was perhaps even totally limited to those facts." RENOU's supposition is certainly based on the fact that of the 34 Pāṇinian rules in which *bahulam* is employed, 19 refer to the Vedic language. Of these 19 sūtras 11 have the well-known wording : *bahulaṃ chandasi*. Not taking into account the Vedic rules there remain 15 in which *bahulam* is employed with reference to the common language (*bhāṣā*). This number of sūtras is to be regarded as comparatively great, and just this fact does not seem to favour RENOU's view.

The grammar of Śākatāyana invites us to reconsider the question under discussion. As compared with Pāṇini's 15 rules employing *bahulam* we find Śākaṭāyana using this word in 12 sūtras.[3] In the Amoghavṛtti he repeatedly declares *bahulagrahaṇaṃ prayogānusaraṇārtham*,[4] i.e., *bahulam* has been employed for the sake of following the (speech) usage. The use of *bahulam* is on a par with that of *dṛśyate* in Ś IV. 3, 179, where the *Amoghavṛtti* states *dṛśigrahaṇaṃ prayogānusaraṇārtham*.

From these statements of Śākaṭāyana it follows that we are not permitted to interpret the sūtras containing *bahulam* according to our liking. Their interpretation is to be guided by the *prayoga*. Regarding the interpretation of rules containing *vā*, we are nowhere referred to the *prayoga*. This implies that in such cases we have to apply only that what is taught in the sūtras (which, to be sure, are also based on the *prayoga*). The technical difference, if we may say so, between *vā* and *bahulam* may be seen in the following examples :

1. *Mahābhāṣya*, ed. KIELHORN, vol I, p. 105, l. 19f. · *ācāryaḥ khalv api saṃjñām ārabhamāno bhūyiṣṭham anyair api śabdair etam artham sampratyāyayati—bahulam anyatarasyām ubhayathā vā ekeṣām iti.* Cf also vol. 1, p. 400., l. 9f *avaśyam khalv asmābhir idaṃ vaktavyam—bahulam anyatarasyām ubhayathā vā ekeṣām iti* and vol. III, p. 146, l. 14f. where *vā* is missing.
2. *Durghaṭavṛtti*, Introduction, Paris 1940, p. 123.
3. Namely in I. 3, 149, II. 1, 1, II. 2, 14.83, II. 4, 169, III 4, 57. 125, IV 1, 12, 28., IV. 2, 26.209 and IV. 3, 58.
4. Cf. *Amoghavṛtti* on II. 1, 1, III. 4, 57.125, IV. 1, 12.28, IV. 2, 26 and 209 —Instead of *prayoga* Ś uses in the *Amoghavṛtti* on, e.g., I. 1, 22.179, III. 1, 27, IV. 2, 256 the word *śiṣṭaprayoga*, which is well known from Patañjali (*Mahābhāṣya*, ed. KIELHORN, vol. I, p. 259, l. 12f.) and the *Kāśikā* on P VI. 3, 137.

1. Ś I. 4, 52 : *vyaktavācāṃ sahoktau* teaches that, in place of *la* after the root *vad*- the endings of the Ātmanepada (*taṅ*) appear, when 'speaking together of those possessed of a distinct speech' is to be expressed, e.g., *sampravadante grāmyāḥ* "the villagers speak together".

In consequence of this rule only the Ātmanepada endings can appear after *vi+pra+vad* "to disagree", because in this case, too, those possessed of a distinct speech are speaking together. In order to prevent this Ś teaches in I. 4, 53: *vipralāpe vā* that, after *vad*- the Ātmanepada endings appear optionally, when 'speaking together with a distinct speech engaged in contradiction' is to be expressed. We are now permitted to form *vipravadante* as well as *vipravadanti bhiṣajaḥ* "the physicians disagree", because the only alternative to the Ātmanepada endings are those of the Parasmaipada according to Ś I. 4, 1.

The sūtra Ś I. 4, 53 furnishes an example of that what is technically termed as '*prāptavibhāṣā*,[1] i.e., an option allowed with regard to that what results incorrectly in an obligatory manner from the rule Ś I. 4, 52.

2. The rule Ś II. 2, 14 : *tatpuruṣe kṛti bahulam* lays down that in a *Tatpuruṣa*-compound, when its second member ends in a *kṛt*-suffix, the seventh [locative] case ending, which appears after a stem ending in consonant or -*a* is not elided *b a h u l a m*.[2] Of the examples given by the *Amoghavṛtti* for the sake of illustrating the purport of the rule a few only are selected here. In *kaṇṭhejapa* 'informer' the first member retains the locative ending. After some more instances of the same type the *Amoghavṛtti* continues : *kvacit pratiṣedho na bhavati. madracaraḥ ... kvacid vikalpaḥ. sarasiruham, saroruham. kvacid anyad eva. hṛdayaṃ spṛśatīti hṛdispṛk... dvitīyārthe saptamī* "Somewhere the prohibition does not take place (e.g., in) *madracara* 'going among the Madras' (where the locative ending of the first member has been elided) ... Somewhere option (takes place, e.g., in) *sarasiruha* 'lotus', *saroruha* 'lotus' (where the locative ending may be retained or otherwise) ... Somewhere something else even (takes place, e.g., in) *hṛdispṛś* 'charming' (where, as the analysis) *hṛdayaṃ spṛśati* (shows) the loca-

1. This term is not employed in the *Amoghavṛtti* on Ś I. 4, 53. In other places, e.g., on Ś I. 3, 169, we find *prāpte vikalpaḥ*.
2. This word has intentionally not been translated.—The translation of *bahulam* by S Ch. VASU (cf. p. 62 note 3) is not uniform · That of P VI. 3, 14 : *tatpuruṣe kṛti bahulam* is rendered by 'optionally', and that of P II. 1, 32 : *kartṛkaraṇe kṛtā bahulam* by 'diversely', To render *bahulam* by 'optionally' is not correct, as is shown below.

tive ending (which is here employed) in the meaning of the second [=accusative] case ending (is retained)."

In vindication of this interpretation, the basis of which is the employment of *bahulam* in the rule, Śākaṭāyana quotes then a verse stating that the meaning of that word is fourfold :

kvacid pravṛttiḥ kvacid apravṛttiḥ kvacid vibhāṣā kvacid anyad eva ।
vidher vidhānaṃ bahudhā samīkṣya caturvidhaṃ bāhulakaṃ vadanti ॥

Regarding other sūtras containing *bahulam* Śākaṭāyana does not exemplify the four meanings of that word in the *Amoghavṛtti*. Instead of this he simply states *bahulagrahaṇaṃ prayogānusaraṇārtham*.[1] This implies with reference to the rule Ś II. 2, 14, though in the Vṛtti on it the just quoted formula is missing, that its interpretation is not left to our will Hence, e.g.,**madrecara*, though the wording of the rule would not prohibit its formation, cannot be formed for the simple reason that this word is not attested by the *prayoga*.

In short, the employment of the word *bahulam* in a rule refers us for its interpretation to the *prayoga*, which is not the case with reference to *vā*. Moreover, *bahulam* produces results which are quite different from those which *vā* is able to cause. Synonymous with *vā* is *bahulam* only if it expresses option, but not with regard to its other meanings.

The technical difference between *bahulam* and *vā*, which has been made explicit above as far as the grammar of Śākaṭāyana is concerned, is also seizable in all the earlier grammars. The word *bahulam* comprises within it the connotation of incompleteness[2]. Hence its employment by the Sūtrakāras points to their admission of being unwilling or unable to take into consideration in their sūtras all the niceties of the *prayoga*. Under these circumstances it appears rather difficult to see why *bahulam* should have been originally limited to the Vedic facts only. This word furnishes a handy expedient for the Sūtrakāras to refer to the Vedic facts as well as to those of the common language. That *bahulam*, as far as the grammar of Pāṇini is concerned, occurs oftener in Vedic than in other rules is of no importance, since this can be explained in different ways. Thus it could point to considerable difficulties experienced either in observing the Vedic

1. Cf. above p. 70 with note 4.
2. In Vārt. 1 on P II. 1, 58 and Vārt. 2 on P VI. 3, 14 Kātyāyana says *bahulavacanasyākṛtsnatvāt* (Patañjali : *akṛtsnaṃ bahulavacanam*).

facts or in framing the rules dealing with those facts, difficulties which did not crop up in the same degree with regard to the common language.

33. In connection with *bahulam* the word *prāya* cannot be passed over in silence, since the *Amoghavṛtti* on Ś III. 1, 126 glosses *prāye* by the synonymous *bāhulyena*. Thus it is not astonishing that *prāya*, like *bahulam*, has the connotation of incompleteness[1] and is employed *prayogānusaraṇārtham*.[2] Pāṇini uses *prāyeṇa* in II. 3, 118[3] only. In C it is not found, as far as I can see. In J(M), J(Ś) and Ś its number is increasing : In J(M) it occurs in 7 rules,[4] in J(Ś) in 11,[5] and in Ś in 8.[6]

The word *kvacit* is another word converting a peremptory positive prescription into a general one. Like *bahulam* and *prāya*, *kvacit* is used *prayogānusaraṇārtham*, according to the *Amoghavṛtti* on Ś III. 4, 57. In the grammar of Pāṇini *kvacit* does not occur. C uses it only in V. 1, 124. In J(M) it is found in 2 rules,[7] in J(Ś) in 7,[8] and in Ś in 5.[9]

There is hardly any doubt possible that the words *bahulam*, *prāya* and *kvacit* produce the same effect. Why then have they been used side by side in J(M), J(Ś) and Ś ? This is done, it seems, for the sake of variety (*vaicitryārtham*), because the number of *mātrās* of all of them is nearly alike.

34. Besides employing *ubhayathā*, which is only found in four Vedic rules in P, there is another way of rendering a sūtra optional. The word *ekeṣām* "(according to the opinion) of some (Ācāryas)" expresses, like *vā etc.*, the notion of option according to Patañjali.[10]

In P *ekeṣām* is found only in the rule VIII. 3, 104. In C as well as in

1. Amoghavṛtti on Ś III. 1, 189 : *prāyaśśabdaḥ* [sic ! Read : °*yaśa*°] *śākalyasya* [sic ! Read : *sā*°] *kiṃcinnyūnatām āha*.
2. Cf. *Amoghavṛtti* on, e.g., Ś I. 3, 195.
3. In the following, the *prāya* occuring in P V. 2, 82, C IV. 2, 87, J(M) IV 1, 14, J(Ś) IV. 1, 25 and Ś III. 3, 107 is not taken into consideration, since it does not concern the suffix.
4. Namely in I. 3, 33, II. 2, 69, II. 3, 100, III. 3, 74, IV. 3, 128.226 and IV. 4, 155.
5. Namely in I. 3, 106, I. 4, 40, II. 3, 113, III. 3, 41.50.72.83, IV. 1, 25, IV.3, 127.296 and IV. 4, 143.
6. Namely in I. 3, 195, II. 1, 90, II. 4, 89, III. 1, 126.133.189.195 and IV. 4, 91.
7. Namely in II. 2, 62 and IV. 3, 173.
8. Namely in II. 1, 79, II. 2, 64.73.99, II. 3, 105, IV. 1, 191 and IV. 3, 228.
9. Namely in II. 4, 239, III. 4, 97, IV. 3, 38.200 and IV. 4, 84.
10. Cf. above p. 70, note 1.

J(M) it is not employed. J(Ś) uses *eke* in IV. 3, 5 and *anyesām*[1] "(according to the opinion) of other (Ācāryas)", which has the same effect as *eke* or *ekeṣām*, in V. 3, 75. Ś employs *ekeṣām* in III. 1, 65 and IV. 1, 50, and *anyeṣām* in I. 2, 78 and III. 2, 60.

The word *eke* occuring in J(Ś) IV. 3, 5 : *casyaike* has been changed by Ś into *ekeṣām* in IV. 1, 50 : *dvir ekeṣām.*[2] In order to find out to whom *eke* and *ekeṣām* are referring, it is necessary to look at the corresponding rules in the other grammars. The root *lū-* is to be reduplicated, when the Intensive-suffix *yaṅ* follows : *lolūya-*. If now the Desiderative of *lolūya-* is to be formed bv adding the suffix *san*, Candra V. 1, 6 and the *Kāśikā* on P VI. 1, 9 prohibit to reduplicate *lolūya-* once again. Hence, in their opinion, the Desiderative is *lolūyiṣate*. This view is not shared by J(Ś) and Ś. According to them *lulolūyiṣate* is to be formed, but they do not forget to mention that there is another doctrine about the reduplication of roots already reduplicated. Hence it seems plausible that J(Ś) and Ś refer by *eke/ekeṣām* to Candra and/(as here) or the *Kāśikā*.

The rule J(Ś) V. 3, 75 : *yaṅo 'nyeṣām* has the same wording as Ś I. 2, 78, because Ś borrowed it from J(Ś). According to the *Mādhavīyadhātuvṛtti*, of the root *dhā-* the 3rd Sing. Pres. Ind of the Parasmaipada Intensive, where the suffix *yaṅ* is elided, is *dādhāti* or *dādheti*, and the corresponding form of the Dual is *dhāttaḥ*. The last form is regarded as the usual one by J(Ś) and Ś. By the word *anyeṣām* they refere to other grammarians teaching *dāttaḥ* instead of *dhāttaḥ*. The source for the *anyeṣām* of J(Ś) and Ś is not known to me.

In Ś III. 1, 65 : *ūrdhvād damadehāṅ mak cordhvasyaikeṣām* it is laid down that *aurdhvadamika* and *aurdhvadehika* are the usual formations, and that some Ācāryas form *aurdhvamdamika* and *aurdhvaṃdehika* instead. On P IV. 3, 60 the formations *aurdhvaṃdamika* and *aurdhvadehika* are taught by a *Ślokavārttika*. In Candra's Gaṇa *adhyātmādi* (III. 3, 29) we find *aurdhvaṃdehika*; and *aurdhvadamika* and *aurdhvadehika* are formed according to J(Ś) III. 2, 170. The authority followed by Ś III. 1, 65 is J(Ś), since both works regard the formations without nasal as the usual ones. The *ekeṣām* of Ś

1. According to KIELHORN, *IA*, vol. 10 (1881), p. 77, note 9., *kecit* is also used in J(Ś), but the edition does not confirm this.
2. Hemacandra employs *ekeṣām* only once, namely in IV. 1, 10 : *punar ekeṣām*, which corresponds to Ś IV. 1, 50. The word *anyeṣām* or names of *pūrvācāryas* are not found in the sūtras of Hemacandra.

refers to the Ślokavārttika and/or Candra because both teach formations with nasal.

The *vā* in J(Ś) III. 3, 214 : *vaiṣṭyādibhyaḥ*[1] has been replaced by *anyeṣām* in Ś III. 2, 60 : *iṣṭādibhyo*[2]' *nyeṣām*. J(Ś) being the first grammar, as far as I see, to teach *aiṣṭīka* etc. besides *aiṣṭika* etc., it is difficult to say to which work(s) Śākaṭāyana's *anyeṣām* could refer.

35. The result effected by *ekeṣām* or *anyeṣām* is also achieved in P by mentioning the name of a *pūrvācārya* in a sūtra. Thus the naming of Cākravarmana in P VI. 1, 130 is done for the sake of rendering the rule optional.[3] But this does not apply to all sūtras in which *pūrvācāryas* are mentioned. Thus in P VI. 1, 92 Āpiśali is named for the sake of paying homage to him. In this case the name cannot render the rule optional, because the word *vā* used here along with Āpiśali serves already this purpose.[4]

In the grammar of Pāṇini, as is well known, ten *pūrvācāryas* are named : Āpiśali, Bhāradvāja, Cākravarmana, Gālava, Gārgya, Kāśyapa, Śākaṭāyana, Śākalya, Senaka and Sphoṭāyana. The employment of these names raises two questions : 1. Why at all have they been mentioned, since indeed the word *vā*, which is much shorter than, e.g., *cākravarmaṇasya*, would have effected the same result ? 2. Is the wording of those rules in which *pūrvācāryas* are mentioned *honoris causa* not too verbose with regard to the Paribhāṣā : *ardhamātralāghavena putrotsavam manyante vaiyākaraṇāḥ*[5] ?

Both questions are indirectly answered by Candra. Because of his not mentioning the name of any *pūrvācārya* and not employing the words *ekeṣām* and *anyeṣām* it is plain that he regarded the Pāṇinian rules in question as too verbose. From another point of view, however, the names of the *pūrvācāryas* mentioned in P are of great value, for they give us some information about the history of the native grammar.

The grammars which are later than that of Candra do not follow his practice.

1. Thus the edition. Read *veṣṭyā*°.
2. Thus the present edition of the *Amoghavṛtti*. It is very strange to note that the same misprint is also found in the edition of Yakṣavarman's *Cintāmaṇivṛtti*, Benares, E. J. Lazarus & Co., n.d. In both editions *iṣṭyādi*° is to be read, as J(Ś) III. 2, 214 and H VI. 3, 65 : *veṣṭyādibhyaḥ* show.
3. *Kāśikā* : *cākravarmaṇagrahaṇaṃ vikalpārtham*.
4. *Kāśikā* : *āpiśaligrahaṇaṃ pūjārtham. vety hy ucyata eva*.
5. Cf. above p. 69, note 1.

In J we find the names of

1.	Śrīdatta	in J(M) I. 4, 34; J(Ś) I. 4, 39;
2.	Yaśobhadra	in J(M) II. 1,99; J(Ś) II. 1, 119 omits the name;
3.	Bhūtabali	in J(M) III. 4, 83; J(Ś) III. 4, 102;
4.	Prabhācandra	in J(M) IV. 3, 180; J(Ś) IV. 3, 240;
5.	Siddhasena	in J(M) V. 1, 7; J(Ś) V. 1, 7; and
6.	Samantabhadra	in J(M) V. 4, 140; J(Ś) V. 4, 168.

In Ś we come across the names of

1.	Āryavajra	in I. 2, 13;
2.	Indra	in I. 2, 37; and
3.	Siddhanandin	in II. 1, 229.

Of the names mentioned in P none is found in J and Ś, and of those met with in J and Ś none in P.

As regards J(M) and J(Ś) it is striking that J(Ś) does not mention Yaśobhadra. Instead of using this name he supplies in II. 1, 119 the word *vā* from the preceding rule.

Comparing the names appearing in J and Ś it is noteworthy that both grammars mention different names.

36. Are the names occuring in J and Ś of value for the history of the native grammar ?

F. KIELHORN[1] was the first scholar to deal with this question. He expressed the view "that the names so put in were simply added *pūjārtham*, and were of no value for the history of grammar." He had noticed that, on the one hand, Devanandin and Śākaṭāyana make rules, "for which Pāṇini happens to quote an authority, optional, by substituting the particle *vā* for the name given by Pāṇini," and that, on the other hand, they quote "authorities *only* in such rules as are optional with Pāṇini.[2]" In addition to this he referred with regard to the names in J to a commentary on the *Dvyāśrayamahākāvya* of Hemacandra which "tells us that Siddhasena was *not* a grammarian," and then he continued : "The same we may believe of the rest until their grammars have been discovered."

1. *IA*, vol. 10 (1881), p. 77f.; *IA*, vol. 16 (1887), p. 27f.; *Festgruss an Otto von Böhtlingk* Stuttgart 1888, p. 52f.—The quotations given below have been taken from *IA* vol. 16, p. 27 and vol. 10, p. 78.
2. As regards the rules of J mentioned above, cf. P II. 3, 25, III. 1, 113. 120, V. 1, 86, VI. 3, 72, VII. 1, 7 and VIII. 4, 62, and as regards the rules of Ś, cf. P VII. 1, 72, Vārt. 5, VII. 2, 101 and V. 4, 154.

As regards the *Jainendra-Vyākaraṇa* S. K. BELVALKAR[1] reports that "the Deccan College Ms. no. 1223 of 1891-95......gives......a rather incorrectly written note which tends to say that since one of the above names, that of Prabhācandra,...... appears on the face of it to be a fiction, we may presume the same for all the rest." After mentioning KIELHORN's view "that all these names were fictitious" he arrived at the conclusion that "unfortunately we cannot decide the matter now." Regarding the names occurring in Ś, BELVALKAR[2] adopted the same attitude.

H. D. VELANKAR[3] advocates another opinion. Having remarked that some scholars regard the six names mentioned in J(M) as fictitious ones, he goes on saying : "But the more probable view is that they were merely well known Jain authors, who used particular grammatical forms and not necessarily old Grammarians."

The views of KIELHORN and VELANKAR being at variance, because the latter scholar regards the names in J(M) as those of historical personalities, it appears worth-while to examine the matter anew.

Siddhasena is, according to a commentary on the *Dvyāśrayamahākāvya* of Hemcandra, not a grammarian. Against this Abhayanandin's *Mahāvṛtti* on J(M) I. 4, 16 declares the contrary by saying : *upa siddhasenaṃ vaiyākaraṇāḥ* "(all) grammarians are inferior to (the grammarian) Siddhasena". The assertion that Siddhasena is not a grammarian seems to go back to the *Bṛhad-* or *Laghuvṛtti* on H II. 2, 39 where it is said : *anu siddhasenaṃ kavayaḥ* "(all) poets are inferior to (the poet) Siddhasena". From these two statements it is, in my opinion, to be inferred that Abhayanandin and Hemacandra had in view either different Siddhasenas, one of them being a grammarian and the other one being a poet, or one Siddhasena, who must then have been a grammarian as well as a poet.

It is not abnormal that one and the same name is borne by various Jaina teachers. It is, therefore, not astonishing to notice that the *Amoghavṛtti* on Ś I. 1, 17 refers to followers of a philosopher Siddhasena by

1. *Systems of Sanskrit Grammar*, p. 66.
2. *loc. cit.*, p. 70, note 5.—What is said in this foot-note is contradictory to the following sentence printed on p. 70 : "In his sūtra I. 2,.37 Śākaṭāyana seems to quote Indra who probably is to be identified with Pūjyapāda, the founder of the Jainendra school." I do not know of any fact which could justify this identification.
3. *Jinaratnakośa*, vol. I, p. 146. He refers to "*IA*, vol. X, p 75; BELVALKAR, *Systems of Grammar*, pp. 62-68 and *Jaina Hitaiṣī*, vol. 14, p. 350ff; vol. 15, 54ff." Cf. also N. PREMI, *Jaina Sāhitya aur Itihāsa*, 2nd ed., p. 47f. and p. 167.

saying : *ṣaḍ dravyāṇy āhuḥ siddhasenīyāḥ.* The *Amoghavṛtti* on Ś III. 1, 186 mentions still another Siddhasena who composed a panegyric (*siddhasenīyaḥ stavaḥ*). This Siddhasena may possibly be identical with the poet Siddhasena occurring with Hemacandra.

Samantabhadra is another name occurring in J. The Vṛttis on J(M) I. 4, 15 and J(Ś) I. 4, 16 mention a logician (*tārkika*) Samantabhadra. This cannot, in my view, be taken as to mean that the Samantabhadra of J(M) V. 4, 140 and J(Ś) V. 4, 168 is not a grammarian. As in the case of Siddhasena this seems to indicate the existence of two different Samantabhadras.

A grammarian Samantabhadra has composed the *Prākṛtavyākaraṇa*.[1] Particulars about him are not known to me.

KIELHORN's argument that besides Siddhasena the other five names occurring in J could not be regarded as those of grammarians, because their grammars have not yet been discovered, calls for objection for two reasons. At first, the idea that a grammarian must have written a complete grammar such as the *Aṣṭādhyāyī* etc. is untenable. If this were correct, there would be, to overstate the matter, no end of grammars in India, since an enormous number of native grammarians is known. To-day about a dozen complete Sanskrit grammars are existing. Are we now to assume that all the rest has perished beyond recovery ? Certainly not. For the designation 'grammarian' is justly due also to those who treat of individual subjects of grammar. It is inconceivable that anybody should be prepared to deny the designation 'grammarian' to , e.g., Kṣīrasvāmin who has not written a complete grammar, but only a commentary on the *Dhātupāṭha*. Hence there is no necessity for the assumption that Śrīdatta, Yaśobhadra etc. must have written complete grammars. Secondly, KIELHORN's argument is rather dangerous, for if a preserved text were the only criterion for the historicity of an author, nobody would be able to acknowledge that grammarians such as Senaka,[2] Vaiji,[3] Śaubhava,[3] Haryakṣa[3] and Kuṇi,[4] who are mentioned by Pāṇini[2], Bhartṛhari[3] and Kaiyaṭa,[4] respectively, have ever lived,—a view which has been nowhere expressed, as far as I

1. Cf , e.g., PISCHEL, *Grammatik der Prakrit-Sprachen*, Strassburg 1900, p 45. VELANKAR, *loc. cit.* (p. 77, note 3), p. 279a, refers to "UPADHYE at IHQ Dec. 1941, p. 511". This volume of the *IHQ* is inaccessible to me.
2. P V. 4, 112.
3. *Vākyapadīya* II. 487.
4. *Pradīpa* on *Mahābhāṣya* on P I. 1, 75. Cf. *Mahābhāṣya*, edition of the Nirnaya Sāgara Press, Bombay, vol. I, 5th ed., 1951, p. 586a.

can see. It is difficult to see why Senaka etc. and , e.g., Śākaṭāyana's Āryavajra, Indra and Siddhanandin should be treated differently. To say it in other words : Is there any reason to regard Śākaṭāyana as a less reliable authority than Pāṇini, Bhartṛhari and Kaiyaṭa ? I do not know of any fact which would permit us to answer this question in the positive. Even the fact that Śākaṭāyana employs these three names in rules which are optional with Pāṇini is of no importance, as shall be shown below.

Śākaṭāyana mentions Indra in rule I. 2, 37. In a paper on 'Indragomin and other grammarians' KIELHORN[1] flatly declared : "I have indeed been long aware of the fact that a grammar composed by *Indra* must have existed, because I knew that that grammar had been used by Hemachandra." This grammarian Indra, whose fuller name is Indragomin, is younger than Pāṇini, as has been shown by KIELHORN. In his *Bṛhadvṛtti*, Hemacandra introduces the opinions of other grammarians by the words *kecit, apare, eke, anye, kaścit* and *anyeh*. The author of the *Laghunyāsa*, a commentary on the *Bṛhadvṛtti*, tells us in many places to whom Hemacandra is referring by *kecit* etc Indragomin is mentioned thrice in the *Laghunyāsa*, namely on the *Bṛhadvṛtti* on H 1. 3, 22.32 and I. 4, 28.[2]

The question now arising is this : Is this Indragomin identical with Śākaṭāyana's Indra ? For want of relevant information nobody is able at present to answer this definitely, neither in the positive nor in the negative. Hence their identity may be assumed as a working hypothesis.[3]

1. *IA* vol. 15 (1886), p. 181
2 *loc cit* p. 181. The Laghunyāsa has *indragomikālāpakaprabhṛtayaḥ* on H I. 3, 22, *indragomicandraprabhṛtayaḥ* on H I. 3, 32, and *candrendragomiprabhṛtayaḥ* [thus KIELHORN; the edition, Ahmedabad *samvat* 1962, has *candrendugomi*°] on H I 4, 28.—Other references to Indra are met with in Vopadeva's *Kavikalpadruma*, verse 2 :

   indraś candraḥ kāśakṛtsnāpiśalī śākaṭāyanaḥ |
   pāṇinyamarajainendrā jayanty aṣṭādiśābdikāḥ ||

   and in the *Sārasvata-Vyākaraṇa*, Kashi Sanskrit Series no. 111, Benares 1935, introductory verse 2 ·

   indrādayo 'pi yasyāntaṃ na yayuḥ śabdavāridheḥ |
   .... ||

   The commentators Candrakīrti and Vasudevabhaṭṭa are not possessed of any knowledge as regards the Indra mentioned in the last verse. By quoting Vopadeva's Śloka as well as a story saying *divyaṃ varṣasahasraṃ ca kilendrāya bṛhaspatiḥ pārāyaṇaṃ provāca nāntaṃ jagāma*, which is also reported in the *Mahābhāṣya*, vol. I, p. 5, l. 25f., they leave it to the reader to regard Indra either as a grammarian or as a god.
3. BELVALKAR's identification (cf. above p. 77, note 2) of Śākaṭāyana's Indra with Pūjyapāda, which he considers probable, is, in my view, mere guess-work.

If this is correct, another question presents itself : Is it under these circumstances admissible to regard Śākaṭāyana's Āryavajra and Siddhanandin as fictitious names in contradiction to that of Indra ?

The Amoghavṛtti on Ś I. 3, 104 mentions a Siddhanandin who is called a *saṃgrahītṛ* "author of a compendium"[1]. This bare statement does not allow of any conclusion as regards the field of science in which this Siddhanandin was working. He may or may not be identical with the Siddhanandin mentioned in the rule Ś II. 1, 229.

In connection with Āryavajra and Siddhanandin it is necessary to take into consideration another fact. The *Amoghavṛtti* on Ś IV. 1, 252 and 253 mentions a man named Śrutapāla. From the context it follows that he must be a grammarian. The *Laghunyāsa*, commenting the *Bṛhadvṛtti* on H I. 4, 26, refers also to a grammarian Śrutapāla.[2] Other information about him not being available, his identity with Śākaṭāyana's Śrutapāla may be assumed as working hypothesis like that of Indra and Indragomin.

Reasoning on this hypothesis that Śākaṭāyana's Indra and Śrutapāla are actually grammarians, I consider it impossible to refuse this designation to Āryavajra and Siddhanandin in spite of the fact that we know only their names.

If we suppose that Śākaṭāyana copies Devanandin as regards the employment of names, then it is not permitted to regard the names occurring in the *Jainendra-Vyākaraṇa* as fictitious ones, since those found in Ś are not fictitious. Moreover, Siddhasena who is mentioned in J is really a grammarian, as has been shown above.

Why have Śākaṭāyana and Devanandin employed the names instead of the word *vā* ? I believe that they used them in order to pay homage to the grammarians concerned, since they are indebted to them and their works, and, at the same time, in order to render the rules in question optional. This implies that they did not borrow their rules directly from Pāṇini with

1. The *Bṛhadvṛtti* on H II. 2, 39 calls Umāsvāti likewise a *saṃgrahītṛ*. Since he is also called *saṃgrahakāra* (cf JACOBI, *ZDMG*, vol. 60 (1906), p. 287, note 1), *saṃgrahītṛ* is to be taken as synonymous with *saṃgrahakāra*. Hence the above translation "author of a compendium". This meaning is not given by BOHTLINGK in the *pw*. Here "one who wins over" and "charioteer" are found as meanings of *saṃgrahītṛ*, both of which do not suit the above context.
2. KIELHORN, *IA*, vol. 15 (1886) , p. 182. The *Laghunyāsa* has *durgasiṃhaśrutapālādiḥ*.

the exception of such cases in which the contrary can be proved beyond any doubt.

Against this one could object that the substance, but not the wording, of the rules Ś I. 2, 37: *jarāyā ṅas indrasya* and P VII. 2,101 : *jarāyā jaras anyatarasyām* is the same, and that this shows Śākaṭāyana's direct borrowing from Pāṇini.

Such an argument is, however, easily refutable. Both rules, it is true, lay down that in certain cases of the declension *jaras-* and *jarā-* can be used side by side, e.g., *jarasā* or *jarayā* in the Instr. Sg. But the procedure how this result is technically achieved is quite different. Pāṇini substitues the whole *jarā* by *jaras*, Śākaṭāyana, however, the final *-ā* of *jarā* only by *-as*. This technical difference does not speak in favour of Śākaṭāyana's direct borrowing from Pāṇini.[1] Moreover, attention is to be called on many other rules which clearly show that Śākaṭāyana did not borrow directly from Pāṇini, but from grammars which are later than the *Aṣṭādhyāyī*. Since many rules of these later grammars are agreeing in their substance with the corresponding ones of Pānini, it is not at all to be seen why Śākaṭāyana should not have borrowed from Indra who is younger than Pānini, although the substance of the rules Ś I. 2, 37 and P VII. 2, 101 is the same.

The fact that Śākaṭāyana mentions Indra furnishes a definite proof for his borrowing from him just as Pāṇini's mentioning of a name in a rule shows that he has borrowed the substance of the rule concerned from the quoted authority.

37. It has been asked above whether the reasons adduced by F. KIELHORN for his statement that Śākaṭāyana's grammar "holds an important place in the later grammatical literature of India" are nowadays still solid arguments. KIELHORN's arguments are still solid. But a new aspect is to be taken into consideration. Seeing that Śākaṭāyana is agreeing in many details with the longer recension of the *Jainendra-Vyākaraṇa*, as has been stated in the preceding paragraphs, KIELHORN's view about Śākaṭāyana's occupying an important place in the later grammatical literature of India is apt to cause some feeling of uneasiness. Śākaṭāyana's place has, in my opinion, been over-estimated, whereas that of the longer recension

1. Śākaṭāyana is following J(Ś) V. 2, 175 : *jarāyā ṅas*, where the same substitution as in Ś I. 2, 37 is employed. Though this is also found in J(M) V. 2, 160 : *jarāyā vāsaṅ*, the form of the substitute, which is *asaṅ* with J(M) and *ṅas* with J(Ś) and Ś, shows that J(M) is not Śākaṭāyana's source.

of the *Jainendra-Vyākaraṇa* has unjustly been neglected up to the present day. Comparing the history of Sanskrit grammar with a chain, we may say that the individual grammarian is nothing but a link of a chain which is connected with the adjoining ones. The individual links being never of equal strength, as experience shows, this comparison gives room enough to the idea of one grammarian being more prominent than another one.

38. "In the time of Hemacandra", says B. LIEBICH,[1] "the grammatical system consisted of five principal parts : Sūtrapāṭha, Dhātupāṭha, Vṛtti (with Gaṇapāṭha), Uṇādi and Liṅgānuśāsana." This statement is to be modified, for the enumerated parts constitute already the system of Śākaṭāyana.

It is somewhat astonishing that the Paribhāṣāsūtras are not mentioned by LIEBICH. Is this perhaps due to the fact that he had not at his disposal the *Bṛhadvṛtti* of Hemacandra ? However it may be, at the end of the *Bṛhadvṛtti* Hemacandra gives 57 Paribhāṣās, which he calls Nyāyas. This procedure shows, in my opinion, that the Paribhāṣās, like the Gaṇapāṭha, constitute an indispensable part of the Vṛtti and consequently of the grammatical system.

As far as the *Śabdānuśāsana* of Śākaṭāyana is concerned, there exists a separate collection of Paribhāṣāsūtras. The conclusion that already in the time of Śākaṭāyana the grammatical system consisted of six principal parts is, however, dependent on the answer to the question as to whether or not Śākaṭāyana himself has composed this collection of Paribhāṣās.

39. The later Sūtrakāras themselves commented their Sūtras This habit originating perhaps with Candra, who is one of the sources of Śākaṭāyana, points to the importance which these Sūtrakāras attach to the Vṛtti. With Śākaṭāyana the Vṛtti is an integrant part of his *Śabdānuśāsana*.

This fact as well as the craving for shortness of expression explains, according to V. S. SUKTHANKAR,[2] the conciseness of Śākaṭāyana's Sūtras, which give only catch-words, mere means for committing them to memory. There is, however, another aspect to be taken into consideration in this connection. The wish of guarding his Sūtras against misinterpretation is certainly a legitimate aim of the author. The natural way of achieving this was to reduce to writing the authentic interpretation. Prompted

1. *Kṣīrataraṅgiṇī*, p. 233.
2. *Die Grammatik Śākaṭāyana's* . . (cf. p. 55, note 1), p. 8.

by this the later Sūtrakāras themselves composed commentaries on their Sūtras.

40. In the year 1914, A. D., K. B. PATHAK[1] proved the *Amoghavṛtti* to be the work of the Sūtrakāra Śākaṭāyana. In the introductory verses[2] of the *Cintāmaṇi*, Yakṣavarman, who "lived before the twelfth century[3]", clearly states that his Vṛtti is an abridgement of the exceedingly voluminous Vṛtti (*atimahatī vṛttiḥ*) written by Śākaṭāyana himself. However, since the name of Śākaṭāyana's Vṛtti is not given in those verses,[4] PATHAK[5] compared the beginning and two other passages of the *Amoghavṛtti* with the corresponding ones of the *Cintāmaṇi* and, on finding that Yakṣavarman borrowed them from the *Amoghavṛtti*, concluded that the exceedingly voluminous Vṛtti of Śākaṭāyana cannot but be the *Amoghavṛtti*.

In order to corroborate this conclusion, PATHAK[6] pointed to a passage of Cidānandakavi's *Munivaṃśābhyudaya*, a Kāvya written, in Kanarese, under the reign of Cikkadeva Rājā of Mysore, 1672-1704, A.D., stating this expressively : "Having composed the excellent *Śabdānuśāsana*, to it (is) the name of the great Śākaṭāyana, he declared the *Amoghavṛtti*, 18000 verses in extent That world-famed Śākaṭāyana-muni, having composed the sūtras of the grammar, together with the complete *vṛtti*, acquired a variety of merit "

1. *IA*, vol. 43 (1914), p. 207.
2. *svasti śrīsakalajñānasāmrājyapadam āptavān |*
   mahāśramaṇasaṅghādhipatir yaḥ śākaṭāyanaḥ || 3 ||

   ekaḥ śabdāmbudhiṃ buddhimandareṇa pramathya yaḥ |
   sayaśaśśrī samuddadhre viśvaṃ vyākaraṇāmṛtam || 4 ||

   svalpagrantham sukhopāyaṃ sampūrṇam yad upakramam |
   śabdānuśāsanaṃ sārvam arhacchāsanavat param || 5 ||

   iṣṭir neṣṭā na vaktavyam vaktavyaṃ sūtrataḥ pṛthak |
   saṃkhyātaṃ nopasaṃkhyānam yasya śabdānuśāsane || 6 ||

   tasyātimahatīṃ vṛttiṃ saṃhṛtyeyaṃ laghīyasī |
   sampūrṇalakṣaṇā vṛttir vakṣyate yakṣavarmaṇā || 7 ||
3. K. B. PATHAK, *Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society*, vol. 6 (1930), p. 240. Cf. also KIELHORN, *IA* 16 (1887), p. 25.
4. This applies also to Malayagiri's statement quoted above p. 16, which is referred to by PATHAK, *Annals of the Bhandarkar Institute*, vol. 1 (1918-20), p. 7.
5. *IA*, vol. 43, p. 205f.
6. *loc. cit.*, p. 208.

As regards Śākaṭāyana's authorship of the *Amoghavṛtti*, PATHAK[1] calls also Vardhamāna to witness; for, in the *Gaṇaratnamahodadhi*, Vardhamāna "frequently[2] attributes statements which are found only in the *Amoghavṛtti*, but not in the *sūtras*, to Śākatāyana himself."

Pace PATHAK, Vardhamāna is a doubtful witness. Since he employs the word *bhojaḥ* in the Vṛtti on verse 123 as to mean the commentator Nārāyaṇa Daṇḍanātha, but not the Sūtrakāra Bhoja himself,[3] one may presume the word *Śākaṭāyanaḥ* to be used by him in the same way. However it may be, Vardhamāna does not mention the *Amoghavṛtti* by name Hence he should not be called to witness for Śākaṭāyana's authorship of the *Amoghavṛtti*.

In the year 1917 A. D., V. S. SUKTHANKAR[4] objected to PATHAK's opinion, which "leaves the mind of the reader in unutterable confusion as to the issues involved and the solutions proposed," and expressed the view that "it would be unsafe to conclude that the 'extensive commentary' abridged by Yakṣavarman must have been the *Amoghavṛtti* and can be no other."

SUKTHANKAR's objection, however, proved to be ineffectual; for, in the year 1940 A. D., L. RENOU[5] declared laconically : "Śākatāyana has composed his own commentary called *Amoghavṛtti*."

In the year 1961 A. D., K. V. ABHYANKAR[6] produced "*Amoghavarṣa*, a Jaina grammarian of the ninth century," as the author of "the gloss known as *Amoghavṛtti*."

The absurdity of this assertion is borne out by the *Amoghavṛtti* itself; for this work, which, to repeat it, constitutes an integrant part of Śākaṭāyana's *Śabdānuśāsana*, declares : "Thus creating a guard by the uttered *mangala*, the head of the great community of Śramanas, the illustrious Ācārya Śākaṭāyana undertakes this Śāstra, the *Śabdānuśāsana*, which is

1. *loc. cit.* p. 208.
2. There are 124 references to Śākaṭāyana, provided that my counting is correct.—Vāmana is most frequently referred to (143 references). Then follow Śākaṭāyana and Bhoja (113 references). All other authorities such as Candra, Pāṇini, etc., taken together are referred to 98 times.
3. R. BIRWE', *JAOS*, vol. 84 (1964), p. 160.
4. *IA*, vol. 46 (1917), p. 108.—Quotations after PATHAK, *Annals of the Bhandarkar Institute*, vol. 1, p. 10.
5. *Durghaṭavṛtti*, Introduction, p. 42.
6. *A Dictionary of Sanskrit Grammar*, GOS no. 134, p. 36.

complete, a small treatise (and) easy to acquire."[1] This statement establishes beyond question that Śākaṭāyana is indeed the author of the *Amoghavṛtti*.

In this sense the colophons after each Pāda are to be interpreted which, taken by themselves, are ambiguous. Take as an example : *iti śrutakevalideśīyācāryaśākaṭāyanakṛtau śabdānuśāsane amoghavṛttau* [*sic* !] *prathamādhyāyasya prathamaḥ pādaḥ samāptaḥ*; the apposition °*kṛtau* can be referred to *śabdānuśāsane* as well as to *amoghavṛttau*. It is due to this lax formulation that Hemacandra's colophons are very exact in this point, as is to be seen from the following one met with in the *Bṛhadvṛtti* : *ity ācāryaśrīhemacandraviracitāyāṃ siddhahemacandrābhidhānasvopajñaśabdānuṣāsanavṛttau prathamasyādhyāyasya prathamaḥ pādaḥ samāptaḥ.* Because of this formulation it would be tempting to remove the ambiguity in Śākaṭāyana's colophons by changing *śabdānuśāsane*, *moghavṛttau* into °*śāsanāmoghavṛttau*. But, placing reliance on the foot-notes in the edition of the *Amoghavṛtti*, none of the manuscripts perused supports such an alteration. Moreover, it is actually not necessary for proving that Śākaṭāyana has composed the *Amoghavṛtti*, as has been shown above.

41. In the passage translated above[2] from the *Amoghavṛtti*, Śākaṭāyana maintains that his *Śabdānuśāsana* is of small extent. The *Munivaṃśābhyudaya*, also quoted above,[3] states the extent of the *Amoghavṛtti* to be 18.000 verses, and such an extent is certainly not a small one. It may be recalled that Yakṣavarman characterises this work as an exceedingly voluminous Vṛtti (*atimahatīṃ vṛttim*).[4] The extent of Śākaṭāyana's *Śabdānuśāsana* is, however, actually small, if compared to works such as the *Mahābhāṣya*, the *Kāśikā* which alone contains 18.000 ślokas[5] according to the Chinese pilgrim I-tsing, and the *Kāśikāvivaraṇapañjikā* (*Nyāsa*), which are to be regarded as a whole, since they all belong to Pāṇini's system in the time of Śākaṭāyana.

1. *evam kṛtamangalarakṣāvidhānaḥ paripūrṇam alpagranthaṃ laghūpāyaṃ śabdānuśāsanam śāstram idaṃ mahāśramaṇasanghādhipatir bhagavān ācāryaḥ śākaṭāyanaḥ prārabhate...* This is found just before the Śivasūtras.
2. Cf. p. 84 f.
3. Cf. p. 83.
4. Cf. above p. 83, note 2.
5. According to LIEBICH's estimation, *Pāṇini*, Breslau 1891, p. 10, its extent is 15.000 ślokas. However it may be, the *Amoghavṛtti* and the *Kāśikā* are approximately of equal extent.

Śākaṭāyana's own commentary bears the name *Amoghavṛtti*. This compound is to be resolved as *amoghā vṛttiḥ*[1] "unfailing Vṛtti". Hereby Śākaṭāyana claims its superiority to all other commentaries existing in his time.[2]

Of Śākaṭāyana's *Śabdānuśāsana* it is reported by Yakṣavarman[3] that, "apart from the sūtras", it does contain no *iṣṭi*[4] "desideratum", no phrase employing the word *vaktavyam* and no *upasaṃkhyāna* "additional enumeration". This statement can only be taken to mean that, in his opinion, the *Amoghavṛtti* is superior to Patañjali's *Mahābhāṣya*, because in this work *iṣṭis* etc. occur often. The just observation of Yakṣavarman may be regarded as a characteristic of the *Amoghavṛtti*.

Another one is that it contains the *Liṅgānuśāsana*[5] after the rule Ś I 2, 1 Hemacandra follows this practice by placing his *Liṅgānuśāsana* into the *Bṛhadvṛtti* after the rule H I. 1, 29. Regarding the position of the Uṇādis Śākaṭāyana and Hemacandra differ. In the former's *Amoghavṛtti* the Uṇādis are not given,[6] whereas in the latter's *Bṛhadvṛtti* they appear after the rule H V. 2, 93.

A further characteristic, which is also not found in earlier Vṛttis, is that the *Amoghavṛtti*, as a comparison with the Śākaṭāyana-*Dhātupāṭha*

1. Thus in the *maṅgalācaraṇa* of the *Amoghavṛtti*.
2. Apart from this, the name *Amoghavṛtti* might also have been chosen in order to remember regardfully king Amoghavarṣa I, who was Śākaṭāyana's contemporary.
3. Cf. above p. 83, note 2.
4. I have no scruples in translating *iṣṭi* by "desideratum", since the *Cintāmaṇivṛtti* of Yakṣavarman is a late work. In the *Mahābhāṣya*, however, *iṣṭi* does not convey this meaning "Here it is always, . ., 'desirability' in the sense of 'what is desirable as established by good speech usage' " Cf. P. THIEME, *Göttingische Gelehrte Anzeigen*, 212 Jahrgang (1958), p. 37.
5. The text of the *Liṅgānuśāsana* as printed in the present edition of the *Amoghavṛtti* is not a good one. In this place, however, I desist from giving details. The text published by R O. FRANKE, *Die Indischen Genuslehren mit dem Text der Liṅgānuśāsana's des Śākaṭāyana* .. , Kiel 1890, p. 65-82, which is accompanied by extracts from Yakṣavarman's commentary, is in any case preferable.—Another edition of the *Liṅgānuśāsana* is contained in the edition of the *Cintāmaṇivṛtti* (cf. below p. 92, note 3)
6. This statement is based upon the present edition of the *Amoghavṛtti*. According to PATHAK, *JBORAS*, vol. 6(1930), p. 239; *ABHORI*, vol. 13 (1931-32), p. 156, the *Uṇādisūtras* are found in the *Amoghavṛtti* on Ś IV 3, 279. No manuscript(s) being at my disposal, I cannot reconcile this contradiction.

shows, enumerates nine *dhātugaṇas* completely, namely : *adādi* (IV. 3, 21), *bvādi* (IV. 3, 21), *divādi* (IV. 3, 22), *svādi* (IV. 3, 28), *tudādi* (IV. 3, 32), *rudhādi* (IV. 3, 34), *tanādi* (IV. 3, 33), *kryādi* (IV. 3, 30) and *curādi* (IV. 1, 7). Missing in the *Amoghavṛtti* is only *edhādi*, the first *dhātugaṇa* of the Śākaṭāyana-*Dhātupāṭha*.

The *dhātugaṇas* of the *Amoghavṛtti* and of the *Dhātupāṭha* differ in so far as in the *Dhātupāṭha* the meaning is given for each root, whereas in the *Amoghavṛtti* this is done very rarely only.[1] Seeing that no meanings are added to the roots in Hemacandra's *Bṛhadvṛtti*, which, like the *Amoghavṛtti*, contains all *dhātugaṇas* with the exception of *bhvādi*,[2] it is certain that the meanings appearing in the *Amoghavṛtti* are to be regarded as interpolations.

Why have nine *dhātugaṇas* been enumerated in the *Amoghavṛtti* ? Even making allowance for the missing meanings, one should think that it would have sufficed if Śākaṭāyana would have given the first two or three roots of each *dhātugaṇa*, as the *Kāśikā* does, instead of overloading the *Amoghavṛtti* with matter the proper place of which is the *Dhātupāṭha*. I am unable to adduce any plausible reason which could explain Śākaṭāyana's proceeding.

42. The *Amoghavṛtti* represents a work belonging to the class of Bṛhadvṛttis. In this running commentary Śākaṭāyana expounds his Sūtras in a perspicuous manner by supplying the *anuvṛtti* and by giving examples and counter-examples.

The *Kāśikā* is Śākaṭāyana's model in writing the *Amoghavṛtti*. This may be seen from the following three examples :

1 On Ś I. 4, 37 the *Amoghavṛtti* quotes *saṃśayya karṇādiṣu tiṣṭhate yaḥ* from Bhāravi's *Kirātārjunīya* III. 14. The same quotation is given by the *Kāśikā* on P I. 3, 23.

2. On Ś III. 1, 169 we come across the following examples : *bhadrabāhunā proktāni bhādrabāhavāṇy uttarādhyayanāni. yājñavalkena*[3] *proktāni yājñavalkāni brāhmaṇāni. pāṇininā proktaṃ pāṇinīyam. āpiśalinā proktam āpiśalam. kāśakṛtsninā kāśakṛtsnam.*

1. Cf., e.g., *curādi* (IV. 1, 7).
2. Cf. *Bṛhadvṛtti* on H III. 4, 71 : *adādi* (*bvādi* of P and Ś forms a part of *adādi* with H), III. 4, 72 : *divādi*, III. 4, 75 : *svādi*, III. 4, 81 : *tudādi*, III. 4, 82 : *rudhādi*, III. 4, 83 : *tanādi*; III. 4, 79 : *kryādi* and III. 4, 17 : *curādi*.
3. Thus the edition. Read : *yājñavalkyena*.

On P IV. 3, 101 the *Kāśikā* gives the following examples : ... *proktā māthurī vṛttiḥ. pāṇinīyam. āpiśalam. kāśakṛtsnam.* Śākaṭāyana's *yājñavalkāni* ... is found in the *Kāśikā* on P IV. 3, 105.

3. On Ś III. 2, 161 we find the examples : *aṣṭakaṃ pāṇinīyasūtram. daśakaṃ vaiyāghrapadīyam.* On P V. 1, 58 the *Kāśikā* has *aṣṭakaṃ pāṇinīyam, daśakaṃ vaiyāghrapadīyam* and *trikaṃ kāśakṛtsnam,* which is missing with Śākaṭāyana.

Against the view that the *Kāśikā* is Śākaṭāyana's model one could object that, since the tradition embodied in the examples is very tenacious, the examples of the *Kāśikā* are already inherited from earlier works. This applies certainly to many of them, but not to all. The *Kāśikā* is, as far as I can see, the first commentary to quote from the *Kirātārjunīya*. Since Śākaṭāyana has the same quotation as the *Kāśikā* is giving, it is evident that he has perused that commentary. Moreover, the *Amoghavṛtti* on Ś III. 1, 169 discloses by *bhādrabābhvāṇy uttarādhyayanāni* that Śākaṭāyana adds examples of his own to the inherited ones.

Śākaṭāyana's dependence upon the *Kāśikā* is also proved by his having recourse to the interpretative device *cakāro 'nuktasamuccayārthaḥ,*[1] which has been invented by that text.

43. Moreover, Śākaṭāyana is, as PATHAK[2] has shown, " largely indebted for the material of his sūtras and his *Amoghavṛtti* to the celebrated Nyāsakāra Jinendrabuddhi, the Buddhist Commentator of the *Kāśikā*."

In this place, one of PATHAK's examples only shall be given : The Pāṇinian rule II. 3, 39 : *svāmīśvarādhipatidāyādasākṣipratibhūprasūtaiś ca* lays down that in connection with the words *svāmin*, etc. the Genitive or the Locative can be used, e. g., *gavāṃ svāmī* or *goṣu svāmī* ' master of cows '. This rule has not been commented upon in the *Mahābhāṣya*; and Candra gives no counterpart to it in his Sūtrapāṭha.[3] The *Kāśikā* comments the rule P II. 3, 39 in the usual way.

1. Cf. *Amoghavṛtti* on I. 3, 100 and II. 4, 66.— Who is referred to by *keṣāṃcit* in the Vṛtti on II. 4, 66 ?

2. *IA*, Vol. 44 (1915), p. 275 ff. and *IA*, vol. 45 (1916), p. 25 ff.

3. The uselessness of the Pāṇinian rule II. 3, 39 is implied by the Vṛtti on C II. 1, 91, for here the Genitive in *gavāṃ svāmī* is explained by applying the rule C II. 1, 95, and the Locative in *goṣu svāmī* by applying the rule C II. 1, 88 (*gavāṃ svāmīti sambandhe ṣaṣṭhī goṣu svāmīti viṣayasaptamī*).

On this rule Jinendrabuddhi remarks :
svāmīśvarādhipatīnām ekārthatve 'pi bhedenopādānaṃ paryāyāntaranivṛttyartham. iha mā bhūt. grāmasya rājeti.
The underlying reasoning is as follows : Seeing that *svāmin*, *īśvara* and *adhipati* are synonyms (*ekārtha*), and that in other Pāṇinian rules synonyms are referred to by attaching °*artha* to one of them—e.g., *nityārtha* " having the sense of ' always ' " in P VI. 2, 61 —, the question arises as to why does not, e. g., *svāmyartha*° appear in the rule instead of *svāmīśvarādhipati*°. Jinendrabuddhi's answer is that *svāmin*, *īśvara* and *adhipati* have been distinctly enumerated in order to prevent the application of the rule to the word *rājan*, which is synonymous with *svāmin*, etc.

This vindication of *svāmīśvarādhipati*° in P II. 3, 39 by Jinendrabuddhi, who is the first grammarian to advance it, has been adopted by Śākaṭāyana in the *Amoghavṛtti* on I. 3, 179 :
svāmīśvarādhipatīti paryāyopādānāt paryāyāntarayoge na bhavati. grāmasya rājā. grāmasya patiḥ,
because his Sūtra I. 3, 179 is literally identical with P II. 3, 39.

The additional example and the easier wording of the argument make it plain that Śākaṭāyana is the borrower, but not Jinendrabuddhi.

44. Śākaṭāyana refers very often to the views of other grammarians. Excepting Patañjali and Śrutapāla, who are mentioned by name in the *Amoghavṛtti* on Ś I. 1, 99 and IV. 3, 252, 253, respectively, they are introduced by the words *ekaḥ*, *eke*, *ekesām*, *kaścit*, *kenacit*, *kecit*, *kesāṃcit*, *anyaḥ*, *anye*, *anyesāṃ*, *apare*, *apareṣām*, *pare* and *pareṣām*. There are about 210 references of this kind. In other places grammarians are referred to without mentioning them by name or by *kaścit*, etc. Three examples shall be discussed in this place, since they are likely to be of general interest.

1. Ś II. 3, 6 : *propotsaṃ pādapūraṇe* teaches that the prepositions *pra*, *upa*, *ut* and *sam* are doubled if, by doing so, the *pāda* of a verse is completed, e. g., *prapraṇamya jinaṃ bhavyaḥ*. From the concluding remark in the *Amoghavṛtti* declaring *idaṃ chandasīti kaścit* " ' This (Sūtra is applicable) in the Veda (only, ' teaches) somebody " it follows that Śākaṭāyana allows the doubling in the common language (*bhāṣā*). And this is exactly what the *Kāśikā* on P VIII. 1, 6 prohibits by saying that such an usage is not existent there : the rule applies in its opinion to Vedic verses only.

Is the usage taught by Śākaṭāyana, who follows J(Ś) V. 3, 8, attested in the *bhāṣā* ? I know it only from the Veda.

12

2. Ś IV. 4, 17 : *pramadasammadau harṣe* teaches *pramada* and *sammada* "joy" as *nipātana*-formations, i. e., as formations which are not derivable. The *Amoghavṛtti* justifies the wording of the rule by saying : *samprān mado harṣa ity anuktvā*[1] *nipātanam rūpanigrahanārtham. tenoapasargāntarādhikye na bhavati. prasammādaḥ, abhisammādaḥ.* The reasoning is as follows : Though it would have been possible to get the formations taught in the rule by adding the suffix *ac* to the root *mad-* preceded by the prepositions *pra* and *sam*, the sūtra has not been formulated as *samprān mado harṣe*. The *nipātana* is done for the purpose of holding fast to the word-forms *pramada* and *sammada*. Because of this it is not possible to compound both words with another preposition. If they are compounded we have to form *prasammāda* and *abhisammāda*.

Interesting is the statement *samprān mado harṣe*. By this Śākaṭāyana obviously refers to the rule 1. 3, 59 : *prasambhyāṃ harṣe* of Candra, who, among the grammarians living before Śākaṭāyana, is the only one to teach *pramada* and *sammada* as derivable formations.

Śākaṭāyana's *samprāt*, which is a Samāhāra-dvandva, differs from Candra's *prasambhyām* which is an Itaretara-dvandva. Since with Candra the singular prevails over the dual or plural when two prepositions are compounded, one may raise the following question : Is the singular in Śākaṭāyana's *samprāt* indicative of the fact that Candra, too, originally employed this number ? This is to be answered in the negative. Observing that the *Kāśikā*[2] and the Nyāsa on P III. 3, 68 corroborate Candra's reading *prasambhyām*, we are not entitled to call in question the reading given in the editions of the *Cāndravyākaraṇa*.

3. Ś IV. 4, 90 : *karanādhāre cānat* teaches that after a root the suffix *anaṭ* appears when an instrument or a location is to be expressed, e. g., *śmaśrukartanaḥ* – *śmaśru kṛtyate 'nena* "(the instrument) by which the beard is cut," i. e., "razor"; *śayanam* = *śayyate 'smin* "(the location) on which one lies down," i. e., "bed."

The rule Ś IV. 4, 90 corresponds to Pāṇini's sūtra III. 3,117. The preceding one, namely P III. 3, 116 : *karmani ca yena saṃsparśāt kartuḥ śarīrasukham*, which lays down obligatory compounds (*nityasamāsa*), as

1. The *Bṛhadvṛtti* on H V. 3, 33 reads as follows : . *anuktvā nipātanaṃ rūpanigrahārtham. tenopasargāntarayoge na bhavati* ... —The *Kāśikā* on P III. 3, 68 *pramadasammadau harṣe* adduces another reason in order to justify the *nipātana* : *prasambhyām iti noktam. nipātanaṃ rūḍhyartham.*

2. Cf. above note 1.

we are told by the *Kāśikā*, is not taught as sūtra by Śākaṭāyana[1], who follows J(Ś). In vindication of his proceeding he declares in the *Amoghavṛtti* on IV. 4, 90 : *payaḥpānaṃ sukham, odanabhojanam sukham ity atra payaḥpānam iti cāsamāso dṛśyata iti 'karmaṇe bhāve yena saṃspṛśārtuḥ śarīrasukham' iti nārabhyate.* Since *payaḥpānam* is attested as non-compound, i. e., since *payasaḥ pānam* or *payasāṃ pānam* is attested besides *payaḥpānam*, the rule *karmaṇe...* is not undertaken by Śākaṭāyana, who follows C and J (Ś). The wordingof the rule P III. 3, 116 as found in the *Amoghavṛtti* is, of course, corrupt.

After *nārabhyate* Śākaṭāyana continues : *ṣṭhivisivyor evenaṭikārasya*[2] *pakṣe dīrghaḥ nisthīvanaṃ nisṭhevanam nisīvanaṃ nisevanam iti kecit.* Who is referred to by *kecit* ? The first to teach *ṣṭhīvanam* and *sīvanam* is Candra in his rule 1. 3, 98 : *ṣṭhivusivo dīrghaś ca.* The Candravṛtti gives *sīvanam* and *sevanam* as examples, whereas the *Amoghavṛtti* has *nisīvanam* and *nisevanam*. In his commentary on *Kātantra* IV. 5, 92, Durgasiṃha, following Candra, says : *ṣṭhivusivor dīrghaś ca vā.* Since Durgasiṃha's examples *nisīvanam* and *nisevaṇam* do not agree with those found in the *Candravṛtti*, but, apart from the spelling, with those of the *Amoghavṛtti*, it appears certain that Śākaṭāyana is referring to Durgasiṃha. If this is correct, Śākaṭāyana's date (c. 814/5—867/8, A. D.) is established as *terminus ad quem* for Durgasiṃha whose time is uncertain according to H. LUDERS.[3] The *terminus a quo* for Durgasiṃha is furnished by the fact that he knew Candra's *Dhātupāṭha*. B. LIEBICH[4] placed Candra in the second half of the 5th century, A. D. This date, however, is probably to be revised, for if Bhartṛhari lived c. 450-510 A. D., as E. FRAUWALLNER[5] attempted to show some years ago, Candra, who is older than Bhartṛhari, must be dated earlier than it has been done by LIEBICH.[6]

1. It is worth mentioning that Hemacandra does not follow Śākaṭāyana. Cf. H V. 3, 125 : *yatkarmasparśāt kartrangasukham tataḥ.* The *Bṛhadvṛtti* on this rule does not take notice of Śākaṭāyana's view.
2. Thus the edition. Read : *evānaṭikārasya.*
3. *Philologica Indica*, Gottingen 1940, p.679. According to BELVALKAR, *Systems of Sanskrit Grammar*, p. 88, "Durgasiṃha probably is to be assigned to the eighth century."
4. *Kṣīrataranginī*, p. 266 ff.
5. *WZKSOA*, vol. 5 (1961), p. 134f.
6. Provided that Candragomin himself has written the *Candravṛtti*, the *terminus a quo* for Candra is Kālidāsa (5th century), since quotations from Kālidāsa's *Raghuvaṃśa* and *Kumārasambhava* are met with in the Vṛtti. Cf. R BIRWÉ, *Mélanges d'Indianisme à la mémoire de Louis Renou*, Publications de l'Institut de Civilisation Indienne, Fascicule 28, Paris 1968, p. 129, note 3.

45. With reference to the early history of grammar, the *Amoghavṛtti* contains, as far as I can see, only one information of importance. On Ś II. 4, 182, it is stated that the grammar of Āpiśali, who preceded Pāṇini, was, like the Aṣṭādhyāyī, divided into eight Adhyāyas (*aṣṭakā āpiśalapāṇinīyāḥ*). This definite statement the authenticity of which cannot be doubted, though it is not known from any other text, furnishes another piece of evidence that Pāṇini is not the first grammarian in India. Pāṇini is dependent on his predecessors, among whom Āpiśali seems to hold an important place, just as the later grammarians are dependent on Pāṇini.

The *ñ* of *uñ* occuring in Ś I. 1, 104 is designated by the *Amoghavṛtti* as an Anubandha of former Ācāryas (*ñakāraḥ pūrvācāryānubandhaḥ*). Does *pūrvācārya* aim at Pāṇini, who employs *uñ* in I. 1, 17, or at still earlier grammarians ?

Considering the great bulk of the *Amoghavṛtti*, it is somewhat disappointing what we learn from it regarding the history of grammar

46. " Besides the Śabdānuśāsana and the *Amoghavṛtti* ", says S. K. BELVALKAR,[1] " Śākaṭāyana is credited with the authorship of i *Paribhāṣā-sūtras*, ii. *Gaṇapāṭha* in sixteen pādas, iii. *Dhātupāṭha*, iv. *Uṇādisūtras* in four pādas, and v. *Liṅgānuśāsana* in seventy āryā stanzas ". Reading this passage disinterestedly, one is impressed with the idea that all the five works named are separate or accessory treatises to the Sūtrapāṭha and the Vṛtti. This is, however, not the case with regard to the *Liṅgānuśāsana* and the *Gaṇapāṭha*.

It has already been stated[2] that the *Liṅgānuśāsana* forms a part of the *Amoghavṛtti*. Since it exists also as separate treatise, it seems reasonable to assume that it has been excerpted from the *Amoghavṛtti*.

This applies also to the Gaṇapāṭha. There are, it is true, manuscripts containing the *Gaṇapāṭha* as separate treatise, e. g., the India Office MSS. nos. 5034, 5036 and 5037, but there can be no doubt that the *Gaṇapāṭha* has been extracted from the *Amoghavṛtti*.[3] This text does not contain the

1. *Systems of Sanskrit Grammar*, p. 71.
2. Cf. above p. 86.
3. The separate *Śākaṭāyanagaṇapāṭha*, which has been published in the *Paṇḍit*, vol. 38 (1916), has been reprinted in the edition of the *Śākaṭāyanavyākaraṇam Cintāmaṇilaghuvṛttisahitam...pam° Munnālāla-Jainena saṃśodhitam*, Kāśī : E.J. Lazarus and Co., n. d., p. 67-106. Of this Ganapātha it is maintained that it has been extracted from the *Amoghavṛtti* and corrected after the *Siddhāntakaumudī* (p. 106 : *gaṇapāṭho 'yam*

Gaṇapāṭha as a separate treatise, but only the individual Gaṇas in the Vṛtti on those sūtras containing the first word of the Gaṇa followed by *-ādi*, e. g., *rājadantādi* (II. 1, 109). Sometimes the plural points to a Gana, e. g., *tudbhyaḥ* (IV. 3, 32).

It is well-known that the Indian tradition knows two kinds of Ganas : 1. *paripūrṇagaṇa* and 2. *ākṛtigaṇa*. The *paripūrṇagaṇa* enumerates all words which are subject to a certain rule. The *ākṛtigaṇa*, on the other hand, gives only some specimens of words. Other words may be added if their form

amoghavṛttita uddhṛtya siddhāntakaumuditaḥ saṃskṛtya yāvad upalabdhaḥ prakāśitaḥ) This statement is of no value; for it has been shown by me (*Der Gaṇāpaṭha zu den Adhyāyas IV und V der Grammatik Pāṇinis*, p. 463 ff.) that Ganas alleged to be extracted from the *Amoghavṛtti* have simply been taken over from Bhaṭṭojīdīkṣita's *Siddhāntakaumudī* and passed off for Śākatāyana's.

The present edition of the *Amoghavṛtti* gives a separate *Śākaṭāyanagaṇapāṭha* on p. 473 ff. This Ganapātha is after all nothing else but a reprint of that just mentioned, though misprints are corrected and some few Ganas have been added. I refer only to the Gana *dvidandyādi* (II. 1, 136). In the *Amoghavṛtti*, the order of the words of this Gana is different from that in both separate Ganapāṭhas, which are agreeing with one another and with the *Siddhāntakaumudī* and other Pāṇinian Gaṇapāṭhas. Moreover, some variant readings are occurring; the *Amoghavṛtti* (and, to mention this in passing, the India Office MS. no. 5037) has *saṃhitapucchi*, *ācyapadi* (MS. *ābhyapadi*) and *prohyapadi*, whereas the Gāṇapāṭhas together with the *Siddhāntakaumudī* read *saṃhatapucchi*, *ādhyapadi* and *proṣṭ(h)apadi*.

As far as the Ganāpatha on p. 473 ff. in the present edition is concerned, it omits about 50 Ganas taught in the rules of Śākaṭāyana. Seeing that these Gaṇas are also missing in its predecessor, yet enumerated in the text of the *Amoghavṛtti* (and in the MS. mentioned), another proof is furnished for my above statement.

The Gaṇas missing on p. 473 ff. are the following : *svasrādi* (I. 3, 7), *ajādi* (I. 3, 13), *jyeṣṭhādi* (I. 3, 49), *yadādi* (I. 3, 90), *kākādi* (I. 3, 140), *gatādi* (II. 1, 21), *kākādi* (II. 1, 56), *nañādi* (II. 1, 67), *dadhipayaādi* (II. 1, 105), *sukhādi* (II. 1, 112), *gaḍvādi* (II. 1, 114), *indrasomādi* (II. 2, 33), *priyādi* (II. 2, 51), *kataradi* (II. 2, 95), *añjanādi* (II. 2, 95), *pīlvādi* (II. 2, 97), *ajādi* (II. 4, 24), *śvādi* (II. 4, 144), *ṛśyādi* (II. 4, 202), *paingākṣiputrādi* (II. 4, 207), *dhūmādi* (III. 1, 38), *veṇukādi* (III. 1, 56), *adhyātmādi* (III. 1, 64), *aśmādi* (III. 1, 87), *devāsurādi* (III. 1, 148), *indrajananādi* (III. 1, 189), *śaṇḍikādi* (III. 1, 201), *narādi* (III. 2, 49), *yogādi* (III. 2, 91), *utthāpanādi* (III. 2, 121), *aśvādi* (III. 2, 150), *gadulādi* (III. 3, 6), *budhādi* (III. 3, 7), *corādi* (III. 3, 20), *kākatālīyādi* (III. 3, 42), *guṇādi* (III. 3, 158), *kaṇḍvādi* (IV. 1, 6), *atyādi* (IV. 1, 10), *nidrādi* (IV. 1, 27), *udgādi* (IV. 1, 173), *yājādi* (IV. 1, 175), *bhīmādi* (IV. 3, 56), *lihādi* (IV. 3, 85), *nandyādi* (IV. 3, 86), *grahādi* (IV. 3, 87), *pārśvādi* (IV. 3, 165), *uttānādi* (IV. 3, 166), *mūlavibhujādi* (IV. 3, 174), *bhasmādi* (IV. 3, 203), *mitradrvādi* (IV. 3, 269), *gamyādi* (IV. 3, 281) and *bhidādi* (IV. 4, 84).

discloses their belonging to it. This means that the inclusion of a word into an *ākṛtigaṇa* depends on its usage by the learned (*śiṣṭaprayoga*).

The wording of the Pāṇinian Sūtras does not reveal whether a certain Gaṇa is a *paripūrṇa-* or an *ākṛtigaṇa*. In order to ascertain this we are dependent on commentaries. With Śākaṭāyana both kinds of Gaṇas are formally distinguished. The *paripūrṇagaṇa* is characterised by the singular, e. g., Ś III. 1, 46 : *kacchāder nṛnṛsthe*, and the *ākṛtigaṇa* by the plural, e. g., Ś I. 3, 4 : *rūḍhādibhyaḥ*; regarding *rūḍhādi* the *Amoghavṛtti* remarks : *bahuvacanād ākṛtigaṇo 'yam*. There are, however, Sūtras where this formal distinction is not found. Which kind of Gana is *gahādi* in Ś III. 1, 50 : *gahādi-gartottarapadebhyaḥ* ? Here the *Amoghavṛtti* informs us that *gahādi* is an *ākṛtigaṇa* (*gahādir ākṛtigaṇaḥ*).

Regarding such cases Hemacandra, who adopted Śākatāyana's practice of distinguishing between the two kinds of Ganas, proceeds more consistently. Instead of framing a rule like Śākaṭāyana's III. 1, 50, he gives two rules : H VI. 3, 57 : *gartottarapadād īyaḥ*, and H VI, 3, 63 : *gahādibhyaḥ*, making it thereby unmistakably clear that *gahādi* is an *ākṛtigaṇa* (*Bṛhadvṛtti* : *bahuvacanam ākṛtigaṇārtham*).

The formal distinction between *paripūrṇa-* and *ākṛtigaṇas* cannot be regarded as an innovation of Śākaṭāyana. It is already found in J(Ś), e. g., III. 2, 149 : *kacchādeḥ*, and III. 1, 86 : *kroḍādibhyaḥ*, corresponding to Ś III. 1, 46 and I 3, 4, respectively. Regarding the wording of Ś III.1, 50, Śākatāyana is dependent on J(Ś) III. 2, 153 : *gartadyugahādibhyaḥ*.[1] The *Śabdārṇavacandrikā*, to be sure, does not state the purpose of the singular in J(Ś) III. 2, 149 and of the plural in J(Ś) III. 1, 86, but what other ends than distinguishing *paripūrṇa-* and *ākṛtigaṇa* could these numbers serve ?

Compared with the Pāṇinian Gaṇas, it is a peculiarity of Śākaṭāyana's that they do not contain Ganasūtras. The Pāṇinian Ganasūtras are relegated by Śākaṭāyana, who follows J(Ś) and is followed by H, to the Sūtrapāṭha. Thus the Pāṇinian Ganasūtras : *śrotra 'śarīre'* and *kṛṣṇa ' mṛge '* (P V. 4, 38 : Gana *prajñādi*) appear in the rule Ś III. 4, 133 : *kṛṣṇa-oṣadhi-śrotrān mṛga-bheṣaja-śarīre*.[2]

1. J *dyu*=Ś *uttarapada*
2. Cf. J (Ś) IV. 2, 51 *kṛṣṇa-śrotra-oṣadher mṛga-aṅga-ajātau*, and H VII. 2, 166 : *śrotra-oṣadhi-kṛṣṇāt charīra-bheṣaja-mṛge*. With regard to *oṣadhi* in Ś III. 4, 133 etc., cf. P V. 4, 37 : *oṣadher ajātau*.

47. The correct interpretation of the grammatical rules requires certain basic principles. These are called Paribhāṣās. In the first Pāda of Adhyāya I a certain number of such maxims is given by Śākaṭāyana. Cf. the rules Ś I. 1, 45ff. It is, however, strange to see that a few of the indispensable Paribhāṣās do not appear in the Sūtrapāṭha. Thus the Paribhāṣā-rules P I. 3, 10 : *yathāsaṃkhyam anudeśaḥ samānām*, and P I. 1, 68 : *svaṃ rūpaṃśabdasyāśabdasaṃjñā* have no counterparts, though their existence is presupposed by Śākaṭāyana, as follows from the *Amoghavṛtti* on, e. g., Ś I. 1, 66, where the word *yathāsaṃkhyam* occurs, and on Ś II. 4, 153, where we read : *arthagrahaṇaṃ svarūpavidhinyudāsārtham*. Who now suspects that the two Paribhāṣās in question are given in the *Amoghavṛtti* or in a separate collection of Paribhāṣās shall be disappointed.[1] This means that Śākaṭāyana expects the student of his grammatical system to know the older grammatical literature. Hence his claim of having composed a complete (*paripūrṇa*) *Śabdānuśāsana*, i. e., a work, which is self-sufficient, cannot be taken for truth.

The Paribhāṣās appearing in the Sūtrapāṭha are supplemented by others which are found in the *Amoghavṛtti* Their given wording is either exact or slightly altered in comparison with Paribhāṣās, which are known from other grammatical works, or they are only alluded to by one or more words. Examples are (in the order as they occur) :

Amoghavṛtti on	*Paribhāṣā*
I. 1, 46	*nityānityāntaraṅgabahiraṅgotsargāpavādeṣu balavanto nityāntaraṅgāpavādā eva bhavanti*

1. Regarding the separate collection of Paribhāṣās, the above statement is based on my edition, which is given below, p. 110 ff. as Appendix I to this Introduction. Among the 57 Paribhāṣās styled as Nyāyas, which are given by Hemacandra in his *Bṛhadvṛtti* after the rule VII. 4, 122, we come across those two missing with Śākaṭāyana, namely : *svaṃ rūpaṃ śabdasyāśabdasaṃjñā* ॥1॥ ; and *yathāsaṃkhyam anudeśaḥ samānām* ॥10॥.

Hemacandra regards his enumerated Nyāyas as those which are not *sūcita* and *lokasiddha*; for he expressly states that regarding those which are *sūcita* and *lokasiddha*, no effort is made of enumerating them among the 57 Nyāyas given by him (*ye tu śāstre sūcitā lokasiddhāś ca na tadartham yatnaḥ kriyate*). Later on, to mention this in passing, Hemacandra's 57 Nyāyas have been supplemented by 84 others, bringing thus their number to 141. Cf. Hemahaṃsagaṇi's *Nyāyasaṃgraha* [in : K. V. Abhyankar, *Paribhāṣāsaṃgraha*, Poona 1967, p. 108ff.].

Amoghavṛtti on	Paribhāṣā
I. 1, 72; IV. 3, 95	*pūrve 'pavāda anantarān vidhīn bādhante nottarān*
I. 1, 84[1]	*yena nāprāpte yo vidhir ārabhyate sa tasya bādhako bhavati*[1]
I. 1, 123. 127. 137, etc.	*asiddhaṃ bahiraṅgam antaraṅge*
I. 1, 158; I. 3, 59,[2] etc.	*yena nāvyavadhānaṃ tena vyavahite' pi vacanaprāmāṇyād ekena varṇena vyavadhānam āśrīyate*[2]
I. 1, 162	*yaṃ vidhiṃ praty upadeśo 'narthakaḥ sa vidhir bādhyate*
I. 1, 162	*yam prati nimittam eva na sa bādhyate*
I. 1, 179[3]	*śtipā śapānubandhena nirdiṣṭam yad gaṇena ca / yac caikājgrahaṇaṃ kiṃcit pañcaitāni na yaṅluci //*
I. 2, 22. 133. 136	*arthavadgrahaṇe nānarthakasya*
I. 2, 37. 119. 220, etc.	*ekadeśavikṛtasyānanyatvāt* (°*tvam*)
I. 2, 40; II. 2, 115	*nirdiśyamānasyādeśāḥ* (°*śaḥ*)
I. 2, 119. 148; II. 1, 75, etc.	*prātipadikagrahaṇe liṅgaviśiṣṭasyāpi* (*grahaṇam*)
I. 2, 144	... *vyapadeśivadbhāvāt*
I. 2, 181; I. 4, 83[4]	*saṃnipātalakṣaṇo vidhir animittam tadvighātasya*[4]
I. 2, 186	*antaraṅgān api vidhīn bahiraṅgā*[5] *ślug bādhate*
I. 2, 206	*tanmadhyapatitas tadgrahaṇena gṛhyate*
I. 3, 83	*pratyayāpratyayoḥ pratyayasyaiva grahaṇam*
I. 3, 84; II. 2, 126; IV. 1, 90[6]	*an*° / *niranubandhakagrahaṇe na sānubandhakasya* (*grahaṇam*)[6]
I. 3, 138; IV. 3, 52	*akarmakā api dhātavaḥ sopasargāḥ sakarmakā bhavanti*[7]
I. 4, 6	*prakṛtivad anukaraṇam*
II. 1, 101	... *pratyekaṃ parisamāpyate*
II. 1, 174	*samāsānto vidhir anityaḥ*

1. On II. 3, 56 and IV. 2, 66 this Paribhāṣā is referred to by the words *yena nāprāptinyāyena*.
2. On I. 3, 59 the reading is : °*prāmāṇyād bhavatīty ekena* ...
3. In the present edition, the rule I. 1, 179 is inadvertently numbered as I. 1, 180.
4. On IV. 2, 118 this Paribhāṣā is referred to as *saṃnipātaparibhāṣā*.
5. Thus the edition. Read : °*go*.
6. On IV. 1, 201 this Paribhāṣā is referred to as *sānubandhaḥ* [sic !] *niranubandhaparibhāṣā*.
7. On IV. 3, 196 we find : *akarmakā api hi dhātavo 'nyarthe vartamānāḥ sakarmakā bhavanti*, which does not represent a Paribhāṣā. This goes back to the *Kāśikā* stating *antarbhāvitaṇyarthaḥ sakarmako bhavati* on P III. 2, 95.

Amoghavṛtti on	*Paribhāṣā*
II. 2, 19. 72. 87, etc.	*uttarapadādhikāre pratyayagrahaṇe pratyayasyaiva (pratyayamātrasya) grahaṇam (na tadantasya)*
II. 2, 80	*grahaṇavatā prātipadikena tadantavidhiḥ*[1]
II. 2, 128	*pratyayagrahaṇe yasmāt sa vihitas tadādes tadantasya grahaṇam*
II. 4, 151	*antyabhāve*[2] *'ntyasadeśasya*
III. 2, 67	*... vibhaktivipariṇāmena ...*
III. 2, 108	*vidhiniyamasambhave vidhir eva*
IV. 1, 40	*upapadavibhakteḥ kārakavibhaktir balīyasī bhavati*
IV. 1, 86. 94	*dvirbhāve pūrvavidhau bādhako na bādhakaḥ*
IV. 1, 169[3]	*lakṣaṇapratipadoktayoḥ pratipadoktasyaiva grahaṇam*[3]
IV. 1, 244	*prakṛtigrahaṇe yaṅśluco 'pi grahaṇam*
IV. 2, 116	*anityam āgamaśāsanam*
IV. 3, 45	*anirdiṣṭārthāḥ pratyayāḥ svārthe bhāva evaite bhavanti*
IV. 3, 97. 193	*madhye 'pavādāḥ pūrvān vidhīn bādhante nottarān*

48. As concerns these Paribhāṣās, it is strange to see that they exhibit technical terms which are alien to the Sūtrapāṭha. Two terms attract our attention :

1. *prātipadika*, which is missing in the Sūtrapāṭha, appears in the Paribhāṣās : *prātipadikagrahaṇe liṅgaviśiṣṭasyāpi (grahaṇam)* and *grahaṇavatā prātipadikena tadantavidhiḥ* [Read : °*r nāsti*].

2. *upapada*, in place of which the rule Ś II.1, 22 has *asyukta*, is employed in the Paribhāṣā : *upapadavibhakteḥ kārakavibhaktir balīyasī bhavati.*

The use of these terms is due to the fact that, in contradiction to Candra who changes *prātipadikagrahaṇe* into *nāmagrahaṇe* in his Paribhāṣā no. 3 : *nāmagrahaṇe liṅgaviśiṣṭasyāpi*, Śākaṭāyana borrowed the Paribhāṣās in question literally from earlier works. His carelessness in terminological respect accounts also for his using the two terms in the *Amoghavṛtti* outside of the mentioned Paribhāṣās. Thus *prātipadika* is found in the commentary on Ś III. 3, 65. 175 and IV. 1, 6; *prātipadikapāṭha* (=*gaṇapāṭha*) on Ś IV. 3, 86.87; and *upapada* on Ś IV. 4, 6-12.30-35, etc.

1. Thus the edition. Read : °*vidhir nāsti.*
2. Thus the edition. Read : *antyābhāve.*
3. On II. 1, 126 this Paribhāṣā is referred to as *lakṣaṇapratipadoktaparibhāṣā*, and on III. 1, 24 by the words *lakṣanapratipadoktayoḥ pratipadoktaparibhāṣā.*

In this connection another terminological curiosity may be mentioned. The rule Ś IV.4, 90 runs as follows : *karaṇādhāre cānaṭ*. Śākaṭāyana uses *ādhāra* for Pāṇini's *adhikaraṇa*, as has been mentioned above.[1] In the *Amoghavṛtti* on IV 4, 56 a reference to the rule IV.4, 90 is worded as *karaṇādhikaraṇayor anaṭi prāpte* ... This reference, which reminds at once of Pāṇini's rule III.3, 117 : *karaṇādhikaraṇayoś ca*, furnishes another document showing the influence, which is exercised on Śākaṭāyana by Pāṇini and the Pāṇinīyas.

49. Apart from the Paribhāṣās, which are scattered in the *Amoghavṛtti*, there exists a separate collection of Paribhāṣās belonging to the grammar of Śākaṭāyana. This is preserved to us, e.g., in the India Office MSS. nos. 5034, 5035, 5036 and 5037. My edition of the Paribhāṣās, which forms Appendix I to this Introduction, is based on the MSS. mentioned.

50. Who is the author of the 100 Paribhāṣās given in Appendix I ? In answering this question it is above all necessary to differentiate between the individual Paribhāṣā and the collection of Paribhāṣās. As far as the individual Paribhāṣā is concerned, its teaching as well as its wording has to be taken into consideration.

With regard to their teaching 99 Paribhāṣās out of 100 are known from grammatical texts existing in the time before Śākaṭāyana. The remaining one, Paribhāṣā no. 64, which I cannot trace in those older texts, runs as follows : *prakṛtigrahaṇe liṅgaviśiṣṭasyāpi grahaṇam*. If *prakṛti* is here taken in the sense of the Pāṇinian term *aṅga*, as the rule Ś I. 1, 59 does, the Paribhāṣā makes no sense. By comparing the Paribhāṣā no. 29 : *prātipadikagrahaṇe liṅgaviśiṣṭasyāpi grahaṇam* it is clarified that, in no. 64, the word *prakṛti* 'radical' does not include the meaning *prātipadika*'. Hence *prakṛti* obviously designates the meaning *dhātu* as in Paribhāṣā no. 65 : *prakṛtigrahaṇe yaṅluganta syāpi grahaṇam*. But there is no *dhātu*, which is characterised by suffixes denoting gender, e.g., the feminine gender. If it is, however, borne in mind that *prātipadikas* ending in the suffix *kvip*, which have the same appearance as *dhātus*, are also called *prakṛtis*,[2] the Paribhāṣā no. 64 does make sense, though it is, strictly speaking, only an amplification of Paribhāṣā no. 29.

1. Cf. p. 58 f.
2. Cf. *Vyāḍiparibhāṣāpāṭha*, ed. ABHYANKAR, *Paribhāṣāsaṃgraha* p. 43, no. 132 : *kvibantā dhātutvam na jahati prātipadikatvaṃ ca*, and Hemahaṃsagaṇi's Nyāya no. 105 : *kvibantā dhātutvam nojjhanti śabdatvam ca pratipadyante*.

The Paribhāṣā no. 8 : *akarmakā api hi dhātavaḥ sopasargāḥ sakarmakā bhavanti* looks rather strange in a collection of interpretative rules especially with regard to the fact that it is not found in any other collection of Paribhāṣās. In spite of this the Paribhāṣā no. 8 is of value in so far as it clearly betrays its dependence upon Patañjali's *Mahābhāṣya* declaring, e.g., in the *Bhāṣya* on P. III.1, 107; *akarmakā api vai dhātavaḥ sopasargāḥ sakarmakā bhavanti.*

Regarding the wording of the individual Paribhāṣās, literal correspondence with older texts is met with; thus the Paribhāṣā no. 1 : *arthavadgrahaṇe nānarthakasya* has the same wording in, e.g., Vyāḍi's *Paribhāṣāsūcana* and Patañjali's *Mahābhāṣya.* Disagreement in wording is natural, if technical terms are occurring which are different from those of older texts; thus in the Paribhāsā no. 65 quoted above Śākaṭāyana's *ilук* replaces the Pāninian *luk.* Other unimportant changes effected in the wording of the Paribhāsās are perhaps due to the craving for originality or some other reason; thus the Paribhāsā *lakṣaṇapratipadoktayoḥ pratipadoktasyaiva,* found in the *Mahābhāṣya,* has been enlarged by adding the words *grahaṇam na tu lākṣaṇikasya* (cf. no. 4).

The author of the collection of the 100 Paribhāsās, as follows from the preceding remarks, cannot be regarded as the author of the individual Paribhāṣās, excepting Paribhāṣā no. 64.

Is the modern Śākaṭāyana the author or rather the compiler of the collection of the 100 Paribhāṣās ? Comparing the Paribhāṣās of the collection with those quoted, or referred to, in the *Amoghavṛtti* we note that 1. all Paribhāṣās of the collection have not been quoted, or referred to, in the *Amoghavṛtti,* as far as I can see; that 2. all Paribhāṣās occurring in the *Amoghavṛtti* are not given in the collection; and that 3. the readings of Paribhāṣās occurring in the *Amoghavṛtti* as well as in the collection partly differ. Of these observations the last two are of great importance for answering the question just raised.

The following Paribhāṣās found in the *Amoghavṛtti* (*Avṛ.*) are missing in the collection :

1. *nityānityāntaraṅgabahiraṅgotsargāpavādeṣu balavanto nityāntaraṅgāpavādā eva bhavanti* (*Avṛ.* on Ś I. 1, 46),
2. *śtipā śapānubandhena nirdiṣṭaṃ yad gaṇena ca |*
   yac caikājgrahaṇaṃ kiṃcit pañcaitāni na yaṅluki ||
   (*Avṛ.* on Ś. I.1,179).

3. *nirdiśyamānasyādeśaḥ* (°*śāḥ*) (*Avṛ.* on Ś I.2,40; II. 2,115),
4. *antaraṅgān api vidhīn bahiraṅgo ślug bādhate* (*Avṛ.* on Ś I.2,186),
5. *pratyayāpratyayoḥ pratyayasyaiva grahaṇam* (*Avṛ.* on Ś I.3,83),
6. *uttarapadādhikāre pratyayagrahaṇe pratyayasyaiva* (*pratyayamātrasya*) *grahaṇam* (*na tadantasya*) (*Avṛ.* on Ś II. 2, 19.72.87),
7. *pratyayagrahaṇe yasmāt sa vihitas tadādes tadantasya grahaṇam* (*Avṛ.* on Ś II.2,128),
8. *vidhiniyamasambhave vidhir eva* (*Avṛ.* on Ś III. 2,108),
9. *upapadavibhakteḥ kārakavibhaktir balīyasī bhavati* (*Avṛ.* on Ś IV. 1, 40), and
10. *anirdiṣṭārthāḥ pratyayāḥ svārthe bhāva evaite bhavanti* (*Avṛ.* on Ś IV.3, 45).

The Paribhāṣās of the collection and in the *Amoghavṛtti* exhibit variant readings, e.g.,

1. The Paribhāṣā no. 24 : *dvirbhāve pūrvavidhāu apavādā notsargān bādhante* runs in the *Amoghavṛtti* on Ś IV. 1,86[1]. 94 as follows : *dvirbhāve pūrvavidhau bādhako na bādhakaḥ.*
2. Instead of *ananubandhakagrahaṇe* in Paribhāṣā no. 48 *niranubandhakagrahaṇe* is given by the *Amoghavṛtti* on Ś II.2,126 and IV. 1, 90.
3. In the Paribhāṣā no. 65 we read *yanślugantasyāpi*, whereas the *Amoghavṛtti* on IV.1, 244 has *yanśluco'pi.*

If the *Amoghavṛtti* as well as the collection of Paribhāṣās would have originated with Śākaṭāyana, there is no reason which could justify why the 10 Paribhāṣās quoted above from the *Amoghavṛtti* are not contained in the collection. This is all the more astonishing, since Śākaṭāyana takes pains in the *Amoghavṛtti* to demonstrate the existence of, e.g., the Paribhāṣās quoted under 4. and 6. by *jñāpakas.*[2]

Another observation cannot be passed over in silence. The Paribhāṣā no. 72, which is also found in Vyāḍi's Paribhāṣāsūcana as no. 66, directs that, in certain cases, the mentioning of the suffix *-tara* in a rule is not intended to teach anything (*atantram taranirdeśaḥ*). It is, therefore, not astonishing that, e.g., Haradatta, in the *Padamañjarī*, commenting the rule P II.2, 34 : *alpāctaram*, declares the suffix-*tara* to be

1. On Ś IV. 1, 86, the *Cintāmaṇivṛtti*, too, has *dvirbhāve pūrvavidhau bādhako na bādhakaḥ.*
2. Ś I. 2, 186 : *tvamau pratyayottarapade caikasmin*; *Amoghavṛtti*: *pratyayottarapadagrahanād anatarangān api vidhīn bahiraṅgā* [read : °*o*] *ślug bādhate.*— Ś II. 2, 72 : *kṛdante vā mam rātreḥ*; *Amoghavṛtti* : *idam evāntagrahaṇam jñāpakam iha 'uttarapadādhikāre pratyayagrahaṇe pratyayasyaiva grahaṇam na tadantasya' iti...*

added in the sense of *svārtha*,[1] but not in the sense prescribed by P V. 3, 57.[2] Hence the propriety of this Paribhāṣā in Vyāḍi's *Paribhāṣāsūcana* belonging to the system of Pāṇini cannot be questioned.

Regarding the Paribhāṣā-collection belonging to Śākaṭāyana's system the case is different. Seeing that in the Sūtras of Śākaṭāyana the suffix *-tara* is nowhere employed in the same way as in Pāṇini's rules—Śākaṭāyana replaces Pāṇini's *alpāctara* by *alpāc* in the rule Ś II. 1, 119—, we are at a loss how to justify the existence of Paribhāṣā no. 72 in the collection under the condition that its author is Śākaṭāyana himself.

On account of the arguments advanced above, it appears impossible to regard the modern Śākaṭāyana as the compiler of the collection of Paribhāṣās belonging to his system. It should be ascribed to some unknown Śākaṭāyanīya.

At the same time, this result of our inquiry gives a negative answer to the question as to whether or not the Paribhāṣās constituted a principal part of the grammatical system already in the time of Śākaṭāyana.[3]

51. I concur with ABHYANKAR's[4] opinion that the collection of Paribhāṣās is not "made from any of the two *vṛttis*, available to-day, written by Abhayacandra and Yakṣavarman on the *Śabdānuśāsana* of... Pālyakīrti Śākaṭāyana," but his view that "the list of *paribhāṣās* appears to be based on some treatise belonging to the system of the old Śākaṭāyana, who is referred to in the *Mahābhāṣya* and the Nirukta as an ancient grammarian" calls for objection.

In proof of this ABHYANKAR refers to words such as *spardha*, *dvirbhāva*, *sarūpa* and *śluk*, which are found in the extant collection of Paribhāṣās belonging to the school of Śākaṭāyana. Does he want to imply hereby that the old Śākaṭāyana perused these words in his grammatical system, notwithstanding the fact that of this work not a single rule is literally preserved to us ? With regard to the method of presenting surmises as facts, I prefer the pedestrian way of demonstration.

Consider as an example the word *spardha*, which is occurring in Paribhāṣā no. 38. The idea of 'conflict of two rules of equal strength' is expressed in the rules P I. 4, 2 and in C I. 1, 16 by the word *vipra-*

1. *ata eva nipātanāt svārthe tarap kutvābhāvaś ca*
2. *dvivacanavibhajyopapade tarabīyasunau*
3. Cf. above p. 82.
4. *Paribhāṣāsaṃgraha*, Poona 1967, Introduction, p. 16f.

tiṣedha; and in J (M) I. 2, 90, in J(Ś) I. 1, 64 and in Ś I. 1, 46, apart from later grammars, by the word *spardha*. The only possible conclusion to be drawn now is that the wording of the Paribhāṣā no. 38 cannot be older than the *Jainendravyākaraṇa*. Seeing that the *Jainendra-Paribhāṣā*,[1] which is corresponding to Paribhāṣā no. 38, employs *paranirṇaya* instead of *spardha*, I regard it as certain that the wording of the Paribhāṣā no. 38, but not its teaching, originated with the modern Śākaṭāyana, the author of the *Śabdānuśāsana*, or with one of his followers.

Another argument supporting my view shall be advanced. ABHYANKAR's[2] thesis that "the original Śākaṭāyana sūtras" are posterior to the *Aṣṭādhyāyī* of Pānini, and that among the *Cāndra-Paribhāṣāsūtras*, the author of which is Candragomin himself, "there are a few which are picked up from the list of Śākaṭāyana" is absurd, but in this place I refrain from entering into a discussion of the matter. If now, for the sake of argument, ABHYANKAR's thesis is supposed as correct, it is at once to be asked : Why does Candra, to speak only of him, employ the word *vipratiṣedha* instead of *spardha*, since indeed he adheres to the principle of economising syllables[3] wherever possible ? If Candra would have known the word *spardha* from the system of the old Śākaṭāyana, it remains completely inexplicable why he disregards the employment of this word. This argument, too, shows the weakness of ABHYANKAR's position as regards the question of the authorship of the Śākaṭāyana-Paribhāṣāsūtras.

To sum up, the collection of Paribhāṣās in question, which displays the same order as Vyāḍi's *Paribhāṣāsūcana*, cannot but belong to the grammatical school of the modern Śākaṭāyana; and this system reveals no traces that its author had at his disposal any grammatical text older than Pānini.

52. Śākaṭāyana's *Dhātupāṭha* has been edited twice; of these two editions the only one, which is useful for the purpose of research, is that by B. LIEBICH.[4]

1. *sakṛdgate paranirṇaye bādhito bādhita eva*. Cf. Abhayanandin's *Mahāvṛtti* on J(M) I. 2, 90.
2. *Paribhāṣāsaṃgraha*, Introduction, p. 16f.
3. Cf. above p. 68 f., 75.
4. *Kṣīrataraṅgiṇī*, Breslau 1930, Anhang III, p. 248-264.—The other edition, which appeared in the Paṇḍit, vol. 41 (1919) (and was reprinted in the edition of the *Cintāmaṇivṛtti*), abounds in misprints.

LIEBICH's remarks on the *Dhātupāṭha* may be given in this place in English translation :

"In the *Dhātupāṭha* to which the Gaṇa *kaṇḍvādi* (P III. 1, 27) is joined, Śākaṭāyana transposes Pāṇini's seventh and eighth classes, and inserts the ninth between the fifth and sixth, so that the seventh is immediately followed by the tenth.

A glance at the synopsis provides the best orientation over the general arrangement. The leading principle of classification within the classes is here as with Candragomin the *genus verbi* (voice). But while with Candra (and Hemacandra) the normal sequence is as follows: active (*parasmaipadin*), middle (*ātmanepadin*), both (*ubhayapadin*), Śākaṭāyana (following the old custom) begins with the *ātmanepadins*, as becomes evident especially in the first class. Characterising the *ātmanepadins* ending in consonants by the Anubandha *i* and, with Pāṇini, those ending in vowels by *u*, he summarizes the *ātmanepadins* as *ṅiditaḥ*, the *ubhayapadins* accordingly as *ñīditaḥ* (*ñ* designates, as with Pāṇini, the *ubhayapadins* ending in vowels, and *ī* those ending in consonants), and the *parasmaipadins*, negatively, as *aniñīditaḥ*. If a different Anubandha-vowel is added to a root ending in consonant, then this root, too, is treated like that ending in a vowel, e.g., *edhi*, but *gādhṛu* like *ṣmiṅ*, *bikkī*, but *dhāvūñ* like *veñ*.

The meanings added by Bhīmasena to the roots are not reduced to one at a time, as they are by Candra, but are given generally in full.

Śākaṭāyana's and Hemacandra's root-Anubandhas as against those of Pāṇini are shown in the following table :

P	Ś	H	P	Ś	H
a	*a*	*a*	*ṅ*	*n*	*p*
i	*u*	*u*	*ñ*	*ñ*	*g*
u	*ū*	*ū*	*t*	*t*	*ṭ*
ṛ	*ṛ*	*ṛ*	*ṇ*	*n*	*m*
ḷ	*ḷ*	*ḷ*	*p*	*v*	*v*
ā	*ā*	*ā*	*m*	—	—
ī	*ai*	*ai*	*ṣ*	*ṣ*	*s*
ū	*au*	*au*	*ir*	*ṝ*	*ṝ*
e	*e*	*e*	*ñi*	*ñi*	*ñi*
o	*o*	*o*	*ṭu*	*ṭu*	*ṭu*
k	*k*	*k*	*ḍu*	*ḍu*	*ḍu*

This table requires only a few comments. Since Śākaṭāyana, as just noted, employs *i* and *ī* with regard to the *genus verbi* (voice), this serves him, so to speak, as an occasion for shifting sounds artificially : he uses *u* instead of *i*, *ū* instead of *u*, *ai* instead of *ī*, and *au* instead of *ū*. Apart from this there are only minor deviations : the use of *v* instead of *p*ᶜ and that of *ṝ* instead of *ir*; *m* is not employed, because the verbs with a short radical vowel in the causative are treated by Śākaṭāyana in the Sūtrapāṭha. The close dependence of Hemacandra upon Śākaṭāyana is obvious."

53. The old Śākaṭāyana is, according to some sources, identical with his modern namesake,[1] and is the author of the *Uṇādisūtras*[2] given, e.g., by Bhaṭṭojīdīkṣita in the *Siddhāntakaumudī*. BELVALKAR[3] opposed this view by stressing the fact that the *Uṇādisūtras* of the modern Śākaṭāyana are by no means older than Pāṇini, and that they exhibit no traces of the old Śākaṭāyana and his work; and PATHAK[4] demonstrated "that the *Uṇādisūtras* of the Jaina Śākaṭāyana as found in the *Amoghavṛtti* are quite different from those given in the Appendix to Pāṇini's grammar."

Regarding Śākaṭāyana's *Uṇādisūtras* there is, in my view, some confusion to be observed :

1. PATHAK[5] quotes extracts from the *Amoghavṛtti* on Ś IV. 3, 279, which contain Uṇādisūtras, but the present edition of the *Amoghavṛtti*[6] does not give any Unādisūtra in this place.

2. According to PATHAK,[7] "Śākaṭāyana and Hemacandra do not divide their [Unādi] Sūtras into Pādas," but there are MSS. giving Śākaṭāyana's *Uṇādisūtras* in four[8] as well as in five[9] Pādas.—There is, as far as I know, only one edition[10] of the *Uṇādisūtras*. This edi-

1. K. B PATHAK, *IA*, vol. 45 (1916), p. 27; *Abhori*, vol. 13 (1931-32), p 154.
2. L. RENOU, *Durghaṭavṛtti*, Introduction, p. 17.
3. *Systems of Sanskrit Grammar*, p 71.
4. *JBoRAS*, vol. 6 (1930), p. 239.
5. *ABhORI*, vol. 13 (1931-32), p. 154-56.
6. Cf. also above p. 86.
7. *ABhORI*, vol. 13, p. 155.
8. Cf., e. g., *India Office Catalogue* nos. 5034 and 5037, and KIELHORN, *IA*, vol. 16 (1887), p. 25; BELVALKAR, *Systems of Sanskrit Grammar*, p. 71
9. Cf., e. g., *India Office Catalogue* nos. 5040, 5041 and 5042.
10. It is contained in the *Pāṇinīyaśikṣādidaśapāṭhasaṃgraha* ed. by Pandit Sri Kanakalal SHARMA, Haridas Sanskrit Series no. 1.

tion being inaccessible to me, I cannot say whether it divides them into Pādas or not.

The task of clarifying these two points must be left to further investigations.

54. In this paragraph an attempt is undertaken to collect the available information about the later history of Śākaṭāyana's school, since it is deemed conducive for further research to have the known data in one place.

"The later history of the Śākaṭāyana school—as is the case with almost every school—," BELVALKAR[1] remarks, "is to be divided into two parts : the period of commentaries and sub-commentaries, and the period of digests and manuals. The periods often overlap chronologically."

I. Commentaries on the *Śabdānuśāsana* and *Amoghavṛtti*[2]

1. The *Nyāsa* referred to in the *Mādhavīyadhātuvṛtti*[3] (14th century) is a commentary on the *Amoghavṛtti*. The authorship of this work, of which two Adhyāyas only are known,[4] is attributed to Prabhācandra[5] who must have lived before the 14th century.

1. *Systems of Sanskrit Grammar*, p. 71.
2. Cf. also AUFRECHT, *Catalogus Catalogorum*, vol. I, p. 638, vol. II, p. 151, and vol. III, p. 132; BELVALKAR, *loc. cit.*, p. 71 f.; H. D. VELANKAR, *Jinaratnakośa*, vol. I, p. 377.
3. This text, ed. by Svami DWARIKADAS SHASTRI, Prāchya Bhāratī Series 1, Varanasi 1964, p. 53, mentions only the *Śākaṭāyananyāsakṛt*, but not his name.
4. N. PREMI, *Jaina Sāhitya aur Itihāsa*, 2nd ed., p. 160.—An imperfect MS. is deposited in the Oriental Library in Mysore. Cf. PATHAK, *ABhORI*, vol. 13, p. 156.
5. PATHAK, *IA*, vol. 45 (1916), p. 27. —The identity as well as the approximate date of this Prabhācandra is disputed. According to PATHAK, *loc. cit.*, this *Nyāsa* has possibly been written by Prabhācandra, the author of the *Prameyakamalamārtaṇḍa* and *Nyāyakumudacandrodaya*, who "lived on into the first half of the ninth century". But the *Prameyakamalamārtaṇḍa* has been written in Dhārā during the reign of king Bhoja (c. 1010-1055, A.D.). Cf. WINTERNITZ, *History of Indian Literature*, vol. II, Calcutta 1933, p. 582.—In the opinion of Paṇḍit MAHENDRAKUMĀRA NYĀYĀCĀRYA (N. PREMI, *loc. cit.*, p. 160), the author of the *Nyāsa* is different from the author of the *Nyāyakumudacandrodaya*. As regards the question under discussion, K. V. ABHYANKAR, *Dictionary of Sanskrit Grammar*, p. 250 s. v. *Prabhācandra*, seems to resign, since he only says that Prabhācandra is "a Jaina grammarian who wrote a learned commentary named Nyāsa on the *Amoghavṛtti*."—In his *Tantrapradīpa*, a commentary on Jinendrabuddhi's Nyāsa (*Kāśikāvivaraṇapañjikā*), Maitreya Rak-

2. A work called *Amoghavistara* is likewise mentioned in the *Mādhavīyadhātuvṛtti*.[1] Details about it are not known.
3. A *Ṭīkā* or *Vṛtti* has been composed by Bhāvasenatraividya.[2]
4. The *Śākaṭāyanataraṅgiṇī*[3] is the work of an unknown author.
5. An imperfect *commentary on the Amoghavṛtti* is contained in the MS. BÜHLER 138 b [=*India Office Catalogue* no. 5043]. The name of the commentary and of the author is not given.
6. The *Cintāmaṇi*[4] or *Laghuvṛtti* is the work of Yaksavarman, who lived before the 12th century. Although the *Cintāmaṇi* is an abridgement of the *Amoghavṛtti*, some commentaries have been written on it :

ṣita (c. 1100, A.D.) refers to a work named *kṣapaṇakavyākaraṇamahānyāsa* Cf. Ś. Ch. CHAKRAVARTI, *Dhātupradīpa*, Rajshahi 1919, Introduction, p. 1 If by *kṣapaṇakavyākaraṇa* the Śabdānuśāsana of Śākaṭāyana is understood—*kṣapaṇaka* designates especially a Jaina monk wearing no garments; and the Yāpanīyas "remained naked with the external signs of Digambara ascetics" (A.N. UPADHYE, *Journal Univ. Bombay*, vol. 1, part 6 (1933), p. 227)—, the *Śākaṭāyananyāsa* and its author Prabhācandra have to be dated before 1100, A.D.—Regarding this conjecture, however, it is also to be taken into consideration that a commentary named *Nyāsa* or *Śabdāmbhojabhāskara* has been written by one Prabhācandra on the Jainendra-vyākaraṇa. This grammar can as well be understood by *kṣapaṇakavyākaraṇa*, since its author Devanandin is a Digambara Jaina. The Prabhācandra who composed the *Śabdāmbhojabhāskara* is, according to N. PREMI, *loc. cit.*, p. 35, identical with that Prabhācandra, who has written the *Prameyakamalamārtaṇḍa* and the *Nyāyakumudacandrodaya* The author of the *Śabdāmbhojabhāskara* mentions Abhayanandin (PREMI, *loc. cit.*, p. 35), the author of the *Jainendra-Mahāvṛtti*, who is later than Akalanka (c. 750, A.D.) (cf. above p. 44) —It would be tempting to identify the Prabhācandra, who composed the *Śabdāmbhojabhāskara*, with the *Śākaṭāyananyāsakṛt* Prabhācandra. But since about twenty Prabhācandras are known, "the students of Jaina Literature will have to be cautious in ascribing a particular work to a particular author." Cf. A. N. UPADHYE, *ABhORI*, vol. 13, p. 37.—To sum up this lengthy note, the question of the identity and the approximate date of the *Śākaṭāyananyāsakṛt* Prabhācandra cannot be regarded at present as finally settled, unless we are satisfied with the statement that he has lived between the 9th and the 14th century.

1. *loc. cit.* (p. 105, note 3), p. 61 : *maitreyasammatāmoghavistarakārādayaḥ.*
2. Cf. V. S. SUKTHANKAR, *Die Grammatik Śākaṭāyana's* .., p. 6, note 1. According to N. PREMI, *loc. cit.*, p. 160, he composed also a *Ṭīkā* on the *Kātantrarūpamālā*.
3. K. V. ABHYANKAR, *Dictionary of Sanskrit Grammar*, p. 360.
4. This work has been edited. Cf. above p. 92, note 3.

i. *Cintāmaṇiprakāśikā* by Ajitasena (12th century).
ii. *Cintāmaṇipratipada* by Maṅgarasa (Muṅgarasa).
iii. *Cintāmaṇiviṣamapadaṭīkā* or *Vṛttiṭippaṇa*[1] by Samantabhadra.
iv. An imperfect *Cintāmaṇivṛtti* is contained in the MS. MACKENZIE XII. 8b [=*India Office Catalogue* no. 5047]. The author's name is not given.

II. Recasts of the *Śabdānuśāsana*

1. *Prakriyāsaṃgraha*[2] by Abhayacandra (first half of the 14th century).
2. *Rūpasiddhi* by Dayāpāla (end of the 9th/beginning of the 10th century.)

III. Commentaries on the *Dhātupāṭha*

1. The MSS. BÜHLER 141 and 142 [=*India Office Catalogue* nos. 5040 and 5041] contain a *Dhātupāṭhavivarana*. This work is described by A. B. KEITH as "a simple exposition in alphabetical order with the 3rd singular of the present indicative appended as well as an *anubandha*, while the number of the class is prefixed ... It begins... : 1 / *aka* / *kuṭilāyām gatau* / *acati* / *ma* / It ends... : 7 / *hisa* / *hiṃsāyām* / *hinasti ripum hiṃsā ya i* /"
2. A man named *Dhanapāla*, who is referred to in the *Mādhavīyadhātuvṛtti*, is styled in the index to the 1964 edition of that work[3] —for reasons unknown to me—as *Śākaṭāyanadhātupāṭhavyākhyākāra*, and the *Dhanapālavṛtti* as *Śākaṭāyanadhātupāṭhavyākhyā*.

IV. Commentary on the *Liṅgānuśāsana*

A *Liṅgānuśāsanavyākhyāna* is found in the MSS. BURNELL 294 A b and BÜHLER 138 b [=*India Office Catalogue* nos. 5038 and 5039]. R. O. FRANKE,[4] who has published extracts from this work, regards Yaksa-

1. H. D. VELANKAR, *Jinaratnakośa*, vol. I, p. 377, erroneously states that this work is mentioned in the *Mādhavīyadhātuvṛtti*.
2. This work has been edited by G. OPPERT. Cf. above p. 3. OPPERT's edition has been reprinted by Jyeṣṭhārāmamukundajīśarmā and Pannālāla under the title *śrīmadabhayacandrasūripraṇītaprakriyāsaṃgrahasahitaṃ śākaṭāyanaṃ vyākaraṇam*, Bombay 1907, as stated by SUKTHANKAR, *loc. cit.*, p. 6. Is this the same edition as that one "published at Kolhapur, 1907", which BELVALKAR, *Systems of Sanskrit Grammar*, p. 72, mentions ?
3. *loc. cit.*, p. 630.—On p. 111, Dhanapāla is mentioned along with Śākaṭāyana : *dhanapālaśākaṭāyanau* and *dhanapālaśākaṭāyanavṛttyoḥ*.
4. *loc. cit.* (p. 86, note 5), p. 37.

varman, the author of the *Cintāmaṇi*, as its probable author. Since the MSS. do not mention the name of the author, we are free to accept or to decline FRANKE's ascription. However it may be, the *Liṅgānuśāsanavyākhyāna* appears to be older than Hemacandra, as FRANKE[1] has tried to show.

V. Commentary on the *Uṇādisūtrapañcapādī*

From the beginning and the end of the MS. BÜHLER 141, which have been published by KEITH, *India Office Catalogue* no. 5040, it appears that there is a short commentary or gloss on the *Uṇādisūtrapañcapādī*. Its author is not mentioned.

VI. Smaller treatises on particular subjects

1. A work called *Upasargārthāḥ* is contained in the MS. BURNELL 294 A a [=*India Office Catalogue* no. 5036 under VII.]

   A work named *Avyayāḥ* is found in the MS. BÜHLER 143 [=*India Office Catalogue* no. 5037 under III.].

   Though labelled differently, these two works seem to deal with the same subject, for the concluding verses are alike in both MSS.

2. A work called *Taddhitasaṃgraha* is met with in the MS. BÜHLER 138 b [=*India Office Catalogue* no. 5039].

   These two works may be compared with treatises like the *Samāsacandrikā*, the *Kṛdantavyūha* and the *Taddhitakalāpa*[2] belonging to Pāṇini's system.

The decline of Śākaṭāyana's system is, according to BELVALKAR[3], due to Hemacandra's *Śabdānuśāsana*, which may rightly be called an improved edition of Śākaṭāyana's.

55. A revival of the study of Indian grammar is to be observed throughout the world in the last years. The present edition of the *Amoghavṛtti* represents a welcome contribution to it. It is, however, a command of objectivity to remark that this *editio princeps* is not entirely free from errors, a few of which have been noted in the foregoing pages. By saying this I do not at all want to belittle the value of the edition.

1. *loc. cit.*, p. 3 f.
2. RENOU, *Durghaṭavṛtti*, Introduction, p. 35, note 3.
3. *Systems of Sanskrit Grammar*, p. 73.

56. In conclusion, I thank all who assisted me by words and deeds when writing this introduction, especially the late Professor W. SCHUBRING, the Professors L. ALSDORF, University of Hamburg, F. R. HAMM, University of Bonn, and A. N. UPADHYE, Kolhapur who generously placed at my disposal books and periodicals. My thanks are also due to my colleague Dr. B. KÖLVER, University of Cologne, for his assistance rendered in reading the proof-sheets.

Cologne, December 1969
Universität zu Köln
Institut für Indologie

ROBERT BIRWE'

APPENDIX I

The Paribhāṣāsūtras belonging to Śākaṭāyana's Śabdānuśāsana

The edition of the *Paribhāṣāsūtras* belonging to Śākaṭāyana's *Śabdānuśāsana* is based on the following four manuscripts, which contain the text of the Sūtras without any commentary[1] :

A = India Office MS. no. 5034 [=BURNELL 454], written, in sloping Kanarese characters, about A.D. 1874, p. 1-4.

The MS. contains 102 Paribhāṣās numbered with Arabic figures.

B = India Office MS. no. 5036 [=BURNELL 294 A a], written, in Malayālam characters, about A.D. 1870. p. 141-145.[2]
The number of the last Paribhāsā is 101.

C = India Office MS. no. 5035 [=BÜHLER 136b], written, in Devanāgarī characters, about A.D. 1865; 2 pages (numbered 195 and 196).

The Paribhāsās are not numbered.

D = India Office MS. no. 5037 [=BÜHLER 143], written, in Devanāgarī characters, about A.D. 1865, p. 33-36.[3]
100 Paribhāṣās are given; numbered are only three of them, namely : 80, 95 and 100.
In C and D Daṇḍas are found sporadically. Instead of them we come across hyphens, which are used in D at random.

As far as the mutual connexion of the MSS. is concerned, there are obvious relations between the Devanāgarī MSS. C and D on the one hand, and A and B on the other. Details may be seen from the subsequent foot-notes. These differences are certainly of different value, but they altogether justify, in my opinion, the above statement. It seems, however, unlikely that we are allowed to speak of two recensions of the *Paribhāṣāsūtras*, since there are some peculiarities common

1. There exists no commentary on the *Paribhāṣāsūtras*, as far as I know.
2. I am obliged to Śāstri Narasiṃhan N. POTI, M.A., at present a member of the staff of the Institute of Indology, University of Cologne, for a transcript of the MSS. A and B.
3. My thanks are due to the Librarian, India Office Library, for placing at my disposal the MSS. A, B and C in form of photostats, and the MS. D in form of a microfilm.

to the two groups of manuscripts or to one manuscript of each group at least. Differences between the two manuscripts of each group are also to be met with.

In the edition the orthography of the MSS. has been normalized. Some details may be mentioned in this place :

1. Instead of *rgg* (*utsargga* 24[4], 87), *rjj* (*parjjanya* 69), *rtt* (°*vai tta*(*u*)*te* 27, 53 etc.), *rtth* (*arttha* 1, 2, 3 etc.), *rdd* (*nirddiṣṭa* 27; *nirddeśa* 72, 99), *rbb* (*dvirbbaddha* 100), *rbbh* (*dvirbbhāve* 24), *rmm* (*karmma* 8), *ryy* (*kāryya* 5, 19, 23 etc.) and *rvv* (*pūrvva* 10, 11, 18 etc.; *sarvva* 60, 61) *rg*, *rj*, *rt*, *rth*, *rd*, *rb*, *rbh*, *rm*, *ry* and *rv* have been written.

   Doubling of *ṇ* after *r* is not found in the MSS. C and D. The MS. B has a double *ṇṇ* in *varṇṇa* 30.

2. The Devanāgarī MSS. double consonants after *r* not only inside a word (*karmma*), but also the initial consonant of a word which follows another one ending in *-r*, e.g.,
   °*pratipattir nna* 62,
   °*viddhir nnāsti* 31, 75, 76, 77,
   °*nityayor nnitya*° 95,
   vidhir bbalavān 92, 95, 96, 97 or *bbalīyān* 60, 61,
   viddhir bbādhyate 50 and
   vidhir vvā 20, 75.

3. The Anusvāra appears sometimes instead of the nasal of the class to which the following consonant belongs, e.g.,
   bādhaṃte 11 D,[4] but *bādhante* 10 D,
   anubaṃdha 13, 14 etc. D.

   Final *-m* at the end of a Paribhāṣā appears as Anusvāra, e.g., *anekālt* [*v*]-*aṃ*—14 D.

4. Peculiar to the MSS. A, C and D is that in some places *d* and *dh* have been confounded, e.g.,

   dātavaḥ 8 A, D,

   bādante 10, 11 A, *bādaṃte* 24 D, but *bādhaṃte* 11 D,
   cādanaṃ 25 D, *bādana* 83 D, *bādita* 38 D, but *bādhaka* 44 D,
   vidi 24, 37, 60, 61 D, but *vidhi* 10, 11, 20, 31, 44, 50 D etc.,

4. These are the numbers of the Paribhāṣās in which the mentioned word occurs.—The letters A, B, C or D refer to the MSS. concerned.

spa[r]dde 38 D,
avyavadāna 41 D, but *vyavadhāna* 41 D,
adikaraṇa 59 D, and
ādikya 79 C, D.

Excepting these peculiarities given above under 1.-4., the remaining variant readings contained in the MSS. are scrupulously recorded.

After seeing K. V. ABHYANKAR's edition of the *Śākaṭāyanaparibhāṣāsūtrāṇi*, in : *Paribhāṣāsaṃgraha*, Poona 1967, p. 44-46, I decided to publish my edition, which was finished in manuscript before I received ABHYANKAR's work. ABHYANKAR has perused two India Office manuscripts only, which he designated as A and B without mentioning any detail about them. After collating the readings in ABHYANKAR's footnotes it seems plain that he labelled the India Office MS. no. 5037 as A and the India Office MS. no. 5035 as B. Different readings in the text of ABHYANKAR's edition are given in the foot-notes.

The Paribhāṣāsūtras

arthavadgrahaṇe nānarthakasya[5] ||1||[6]
na[7] *varṇagrahaṇeṣu* ||2||[6]
aninasmaṅgrahaṇāny[8] *arthavatānarthakena*[9] *ca*[10] ||3||
lakṣaṇapratipadoktayoḥ[11] *pratipadoktasyaiva grahaṇaṃ na tu*[12] *lākṣaṇikasya* ||4||
gauṇamukhyayor[13] *mukhye*[14] *kāryasampratyayaḥ* ||5||
aupadeśikaprāyogikayor[15] *aupadeśikasyaiva grahaṇaṃ na tu prāyogikasya*[16] ||6||
kṛtrimākṛtrimayoḥ[17] *kṛtrime sampratyayo bhavati* ||7||
akarmakā api hi[18] *dhātavaḥ*[19] *sopasargāḥ sakarmakā bhavanti* ||8||
bahuvrīhau tadguṇasaṃjñānam[20] *api* ||9||
pūrve[21] *'pavādā anantarān vidhīn*[22] *bādhante nottarān* ||10||
madhye 'pavādāḥ pūrvān vidhīn[23] *bādhante*[24] ||11||

5. B *nānarthasya.*
6. C begins with Paribhāṣā no. 3 on p. 195 in line 5. In line 4 the remark 'broken' is given.
7. A *sa.*
8. A, B, C °*asmingra*°
9. B *arthakena* instead of *arthavatānarthakena.*
10. Against the MSS., ABHYANKAR has *arthavatā cānarthakena ca.*
11. B *lakṣaṇapratipādokta*°, C °*yo*; D °*yoḥ-*
12. Against the MSS., ABHYANKAR omits *tu.*
13. D °*yo.*
14. B *mukhya.*
15. C, D, *npa*° (In C *n* is underlined; traces of a correction are visible on the margin, but illegible in the photostat at my disposal.); B, C °*prāyaugika*°; D °*prāyonikā*°
16. B, C *prāyaugika*°; D *prāyonika*°.
17. C °*yo* ?; D °*mākṛtrimayoḥ-*
18. C om.; likewise *Amoghavṛtti* on I. 3, 138 and IV. 3, 52.
19. A, D *dā*°, B *dhātāvas.*
20. Against the MSS., ABHYANKAR has *tadguṇasaṃvijñānam,* which is found, e.g., with Nāgojībhaṭṭa, Paribhāṣā no. 77.
21. B *pūrvo.*
22. B *vidhan*; A *vidīn bādante.*
23. A *vidīn bādante.*
24. The *Amoghavṛtti* on IV. 3, 97 and 193 reads ... *bādhante nottarān.* The words *nottarān* are, however, not required to appear in Paribhāṣā no. 11, since they can be supplied from Paribhāṣā no. 10.

saṃnipātalakṣaṇo[25] *vidhir*[26] *animittaṃ tadvighātasya* ||12||
uccaritapradhvaṃsino[27] *'nubandhāḥ* ||13||
nānubandhakṛtam anekāltvam[28] ||14||
nānubandhakṛtam anejantatvam[29] ||15||
nānubandhakṛtam[30] *asārūpyam*[31] ||16||
ekadeśavikṛtam ananyavad bhavati[32] ||17||
bhūtapūrvagatir iha śāstre sambhavati ||18||
vartsyatpravṛttyeha[33] *śāstre kāryāṇi sambhavanti*[34] ||19||
anantarasya vidhir vā bhavati pratiṣedho vā ||20||
tadāgamas tadgrahaṇena[35] *gṛhyate* ||21||
tanmadhyapatitas tadgrahaṇena gṛhyate ||22||[36]
na[37] *nimittakāryaṃ naimittikasya* ||23||
dvirbhāve pūrvavidhāv[38] *apavādā notsargān bādhante*[39] ||24||

25. D *yo yam ātritya* [read : *āśritya*] *samutpannaḥ-sa tam prati sannipātaḥ-sannipātalakṣaṇo* ... This definition of the term *sannipāta*, which is missing in A, B and C, has been given by ABHYANKAR as part of Paribhāṣā no. 12.
26. A, B °*lakṣaṇavidhir*.
27. D *uccalita*°.
28. D °*tam*.
29. A, B, D *anekājantatvam*, C omits this Paribhāṣā. *anekā*° in A, B, D looks like a slip of the pen caused by *anekā*° in Paribhāṣā no. 15.—ABHYANKAR, following Nāgojībhaṭṭa no. 7, has also *anejantatvam*.
30. D *vānu*°.
31. C, D *āsārūpyaṃ*.
32. B °*vat vati*.
33. A, C, D *vatsapravṛtyeha*; B *vatsapravrttyeha*. For *vartsyat*° cf. Siradeva's Paribhāṣā no. 84.—Regarding the underlined *vatsa*° in C, the correction or gloss on the margin is illegible in the photostat at my disposal. The reading *vatsapravṛtyeha* is also found in the MS. of the Paribhāṣāsūtras of Candra. Cf. B. LIEBICH, Konkordanz Pāṇini—Candra, p. 52, note 15.—ABHYANKAR's text has *vatsa*°.
34. Thus D; B, C *kāryāṇi sambhavati*, A *śāstre sambhavati*.
35. C *tatgra*°; D °*banaina*.
36. C omits this Paribhāṣā.
37. In D p. 33, line 31 : *na nimittakāryyaṃ naimittikasya—dvirbbhāve pūrvvavidāv=apavādā notsarrgān* is struck out and bracketed. On p. 34, line 1 runs as follows : *dgrahaṇe—na gṛhyate na nimittakāryyaṃ naimittikasya—dvirbbhāve pūrvvavidāv - apavā*. The passage ending with *gṛhyate*, belonging to Paribhāṣā no. 22, has not been struck out by mistake.
38. A, B °*vidhān*.
39. The *Amoghavṛtti* on IV. 1, 86 and 94, and the *Cintāmaṇivṛtti* on IV. 1, 86 read : *dvirbhāve pūrvavidhau bādhako na bādhakaḥ*. The reading *bādhako na bādhakaḥ* is also found in Hemahaṃsagaṇi's Nyāya no. 81 : *dvitve sati pūrvasya vikāreṣu bādhako na bādhakaḥ*.

asati ca[40] *sambhave bādhanam*[41] *bhavati* ||25||
saty api sambhave tad ubhayaṃ syāt ||26||
ekayoganirdiṣṭānām[42] *apy ekadeśo 'nuvartate*[43] ||27||
itaretarāśrayāṇi ca[44] *kāryāṇi na prakalpante*[45] ||28||
prātipadikagrahaṇe liṅgaviśiṣṭasyāpi[46] *grahaṇam* ||29||
varṇaikadeśā[47] *varṇagrahaṇena gṛhyante* ||30||
tācchīlike[48] *sarūpavidhir nāsti* ||31||
pratyekaṃ vākyaparisamāptiḥ ||32||
samudāye vākyaparisamāptiḥ ||33||
ubhayathā vākyaparisamāptiḥ ||34||[49]
vyavasthitavibhāṣā ceha[50] *śāstre sambhavati* ||35||
ubhayagatir iha śāstre sambhavati ||36||
svaravidhau vyañjanam avidyamānavat ||37||
sakṛdgate[51] *spardhe yad*[52] *bādhitam*[53] *tad bādhitam*[54] *eva* ||38||
sahacaritāsahacaritayoḥ[55] *sahacaritasyaiva grahaṇam* ||39||
sāmānyāśrayam siddhaṃ vyāśrayaṃ tv asiddham eva[56] ||40||
yena[57] *nāvyavadhānaṃ tena vyavahite 'pi*[58] *vacanaprāmāṇyād ekena varṇena*[59] *vyavadhānam āśrīyate*[60] ||41||

40. B *su ca* instead of *ca*.
41. D *cādanam*.
42. A *'niddiṣṭā°*.
43. Thus C, D; A, B *varttate*.
44. B om.
45. A, B, C, D *prakalpyamte*—Likewise ABHYANKAR.
46. D *lingaśiṣṭa°*
47. D *varneka°*.
48. B *tacchīlike*; D *tācchirīkī* (In D, p. 34, l. 5, the words : *tācchirīkī sarūpavidhir nnāsti*— are underlined and on the margin there is the sign ×.)
49. C omits this Paribhāṣā.
50. D *jatha*.
51. B *°gata*.
52. B *yat*.
53. C *bāditaṃ*; D *vāditkaṃ*.
54. C *bāditam*; D *bhāditam*.
55. C *°yo*.
56. Thus C, D. A and B split this Paribhāṣā : *sāmānyāśraya* (A originally *-aṃ*) *tv* (B *sv*) *asiddham* ||40|| *vyāśrayaṃ* (B-*an*) *tu siddham* (A *tv asiddham*) *eva* ||41||
57. C *ena*.
58. A *pi ca va°*; B *pi ca/va°*; D *pi-va°*
59. A *varṇaina*.
60. B *āśrite*; D *āśriyate*.

nimittābhāve naimittikasyāpy abhāvaḥ ||42||
saṃniyogaśiṣṭānām[61] *anyatarābhāve*[62] *ubhayor apy abhāvaḥ* ||43||
yena[63] *nāprāpte yo vidhir ārabhyate sa tasya bādhako bhavati* ||44||
ślugvikaraṇāślugvikaraṇayor[64] *aślugvikaraṇasyaiva*[65] *grahaṇam*[66] ||45||
ubhayata āśraye[67] *nāntādivat* ||46||
ekānubandhakagrahaṇe na dvyanubandhakasya ||47||
ananubandhakagrahaṇe[68] *na sānubandhakasya* ||48||
tadanubandhakagrahaṇe[69] *nātadanubandhakasya*[70] ||49||
yaṃ vidhiṃ[71] *praty upadeśo*[72] *'narthakaḥ*[73] *sa vidhir bādhyate* ||50||
yaṃ prati[74] *nimittam eva na sa bādhyate*[75] ||51||
kāryakālaṃ hi saṃjñāparibhāsam[76] ||52||
yathoddeśaṃ[77] *saṃjñāparibhāṣam*[76] ||53||
uktārthānām aprayogaḥ[78] ||54||
śabdāntarasya prāpnuvan[79] *vidhir*[80] *anityaḥ* ||55||
nānarthake[81] *'lo' ntyavidhiḥ* ||56||

61. A, B °*gaviśiṣṭā*°
62. A, B, C, D °*bhāve ubha*°—Likewise ABHYANKAR
63. C *ena*.
64. B °*karaṇaślug*°; D *ślugikaraṇa*°
65. Thus ?—All MSS. have °*yoḥ ślug*°. No commentary on the *Paribhāṣāsūtras* of Śākaṭāyana being available, I change °*yoḥ ślug*° into °*yor aślug*° because of Nāgojībhaṭṭa's reading °*yor alug*° in no. 90.—Likewise ABHYANKAR
66. Against the MSS., ABHYANKAR has °*karaṇam* instead of °*karaṇasyaiva grahaṇam*.
67. C *āśrayo*.
68. C *anubaṃdha*°. On II. 2, 126 and IV. 1, 90 the *Amoghavṛtti* has *niranu*°.
69. A °*grahaṇai*.
70. C *na tad*°.
71. D *vidhi*.
72. D *apadeśo*.
73. D *varttbakaḥ*—
74. D p. 34, l. 15 : ... *yaṃ prati* [*naśā*. From *naśā* onwards follows some text having no concern with the Paribhāṣās. The text of Paribhāṣā no. 51 is resumed on p. 35, l. 15.
75. Against the MSS., ABHYANKAR unites the nos. 50 and 51 as Paribhāṣā no. 50.
76. B °*bhāṣā*.
77. C *tatho*°; D *yadho*°.
78. B *anuprayogaḥ*; C *apratyayogaḥ*.
79. A *prāpnuthan*; D *prāpnudan*.
80. C *vidbir*.
81. D °*thakai*.

antyābhāve 'ntyasadeśasya[82] ||57||
saṃjñāpūrvako vidhir anityaḥ ||58||
nañivayuktam anyasadṛśādhikaraṇe[83] *tathā hy arthagatiḥ*[84] ||59||
sarvavidhibhya[85] *iḍvidhir*[86] *balīyān*[87] ||60||
sarvavidhibhyo lopavidhir balīyān[88] ||61||
vyākhyānato[89] *viśeṣapratipattir na hi saṃdehād alakṣaṇam*[90] ||62||
cānukṛṣṭam uttaratra nānuvartate ||63||
prakṛtigrahaṇe liṅgaviśiṣṭasyāpi[91] *grahaṇam* ||64||
prakṛtigrahaṇe yaṅślugantasyāpi[92] *grahaṇam* ||65||
vyapadeśivadbhāvo[93] *na prātipadikagrahaṇena* ||66||
tadādeśas[94] *tadgrahaṇena*[95] *gṛhyate* ||67||
arthavaśād[96] *vibhaktipariṇāmaḥ* ||68||
parjanyaval lakṣaṇapravṛttiḥ[97] ||69||
akṛtavyūhāḥ[98] *śākaṭāyanīyāḥ*[99] ||70||
kṛtam api[100] *śāstram nivartayanti*[101] ||71||

82. Against the MSS., ABHYANKAR °*bhāve antya*° [sic!].
83. D °*ādikaraṇai*
84. Thus C and D A and B split this Paribhāṣā : *nañivayuktam* . ||60|| and *tathā hy arthagatiḥ* ||61||
85. A °*bhyaḥ*; D °*vidi*°
86. D *idvidhir*.
87. A *balīyā*.
88. Thus C, D, A, B *balavān*.
89. D *vyāyānato*.
90. C, D *ilakṣanam*.
91. B °*viśesasyāpi*; C °*viśistatyāpi*, D *liṃgaviṣṭa*°.
92. C *manślug*°. The *Amoghavṛtti* on IV 1, 244 has *yanśluco 'pi* —Against the MSS., ABHYANKAR has *yaṅlug*° (in agreement with, e.g., Nāgojibhaṭṭa no. 93.9).
93. A, B, D *vyapadeśavadbhāvo*, C *vyapadeśivadbhāve*.
94. C *tathādeśas*.
95. C *madgra*°, D *tradgra*°.
96. D *attha*°.
97. C °*vṛttiḥ—ṛjale varṣati sthale varṣati*–This is missing in A, B and D.—ABHYANKAR gives *jale* ... as part of his Paribhāṣā no. 68.
98. B °*vyahāḥ*
99. A °*nyāḥ*.
100. B *api ca*.
101. A, B, D give nos. 70 and 71 as separate Paribhāṣās; in C this appears as one Paribhāṣā.—ABHYANKAR follows C.

atantraṃ taranirdeśaḥ[102] *pravṛddhābālaviśiṣṭayoḥ*[103] ||72||
pradhānānvācayaśiṣṭayoḥ[104] *pradhāne*[105] *kāryasampratyayaḥ*[106] ||73||
yogavibhāgād iṣṭaprasiddhiḥ[107] ||74||
grahaṇavatā[108] *prātipadikena*[109] *tadantavidhir*[110] *nāsti* ||75||
prātipadikavidhau pratyayagrahaṇe tadantavidhir nāsti ||76||[111]
saṃjñāvidhau pratyayagrahaṇe tadantavidhir nāsti ||77||[111]
abhidhānalakṣaṇāḥ kṛttaddhitasamāsāḥ ||78||
akṣarādhikyād[112] *yogavibhāgo garīyān* ||79||
samāsānto vidhir anityaḥ ||80||
anityam āgamaśāsanam ||81||
lakṣaṇāntareṇa[113] *prāpnuvan vidhir anityaḥ*[114] ||82||
na lakṣaṇāntarabādhanenānityatvam[115] ||83||
punaḥprasaṅgavijñānāt siddham ||84||
asiddhaṃ bahiraṅgam antaraṅge ||85||
nājānantarye[116] *bahiṣprakḷptiḥ*[117] ||86||
apavādaviṣaye 'py[118] *utsargasamāveśaḥ*[119] ||87||

102. A, B, C, D *ataṃtrāṃtara*°
103. Thus ? A *pravaddhābālaviśeṣayoḥ*, B *pravṛddhābālaviśeṣayoḥ*; C *pravṛddhābālaśiṣṭayo* (follows a lacuna of about 20 *akṣaras*), D *pravṛddhābālaviśiṣṭayoḥ*—ABHYANKAR *pravṛddhabālaviśiṣṭayoḥ*.
104. A °*śiṣṭayoḥ* ||75|| *pradhāne* . ||76||, C has a hyphen after °*śiṣṭayoḥ*—
105. Against the MSS., ABHYANKAR has *pradhānaśiṣṭe*.
106. C has only *sampratyayaḥ*–Cf. above note 103.
107. A °*siddhi grahaṇavatā* ... ||77||, in B the Paribhāṣā is not numbered; C *viṣṭanna-prasiddhaḥ*
108. C *grahanavatām*, D *grahaṇavattā*.
109. C *prātipadikena*.
110. A *taṃdaṃta*°; B *tambhanta*°.
111. B omits this Paribhāṣā.
112. C °*ādikyār*.
113. B °*tarenā*.
114. D p. 35, l. 31 : ... *anityaḥ*--] *madhyapatitas ta*
p. 36, l. 1 : ... ... *na lakṣanā*
madhyapatitas ta belongs to Paribhāṣā no. 22. Cf. above p. 114, note 37. What appears in line 1 before *na* ... does not belong to the Paribhāṣās.
115. B °*bādhenā*°, D °*bādenā*°
116. Thus C, D; A, B *nānantarye*.
117. A *bahiḥpra*°; D *bahiḥ-pra*°.
118. A, C, D *vy*.
119. C *utsarggasakkhodeśaḥ*; B reads the Paribhāṣā as follows : *apavādaviṣayam* / *sarga-samāveśaḥ* ||88||

samudāye[120] *hi pravṛttāḥ śabdā avayaveṣv*[121] *api vartante* ||88||
prakṛtivad anukaraṇaṃ bhavati ||89||
avyakte guṇasaṃdehe[122] *napuṃsakaliṅgaṃ prayoktavyam* ||90||
avayavalopinām ato lopābhāvaḥ ||91||
antaraṅgavidheḥ[123] *pratipadavidhir balavān* ||92||
dhātupratipadād anubandhapratipadaṃ balīyaḥ[124] ||93||
sāmānyātideśe viśeṣānatideśaḥ ||94||
nityānityayor nityavidhir balavān ||95||
antaraṅgabahiraṅgayor antaraṅgo vidhir balavān ||96||[125]
sāvakāśānavakāśayor anavakāśo vidhir balavān[126] ||97||[125]
ubhayatreha śāstre ṣaṣṭhī[127] *na prakalpyate*[128] ||98||
ubhayanirdeśe pañcamīnirdeśo[129] *balavān* ||99||
durbaddhaṃ subaddhaṃ bhavati ||100||

iti śabdānuśāsane[130] *paribhāṣāsūtrāṇi samāptāni*[131] ||

120. C *samudā.*
121. C *avayaveṣtapi.*
122. C *°saṃdihe.*
123. A *°vidhe.*
124. C *balīya.*
125. B omits this Paribhāṣā.
126. Thus C, D; A *balīyān.*
127. C *ṣaṣthi*
128. C *prakalpyante.*
129. B *pañcamīdeśo.*
130. All MSS. agree in reading *iti śabdā°*. Against them, ABHYANKAR has *iti śākaṭāyanīye śabdā°*.
131. D *°tāniḥ.*

APPENDIX II*

॥ ॐ अर्हम् ॥

॥ नमोस्तु श्रमणाय भगवते श्रीमहावीराय ॥

यापनीय-यतिग्रामाग्रणि-भदन्त-शाकटायनाचार्य-विरचितं

स्त्रीमुक्ति-केवलिभुक्ति-प्रकरणयुग्मम्

॥ स्त्रीमुक्तिप्रकरणम् ॥

प्रणिपत्य भुक्तिमुक्तिप्रदममलं धर्ममर्हतो विशदः ।
वक्ष्ये स्त्रीनिर्वाणं केवलिभुक्तिं च संक्षेपात् ॥१॥

अस्ति स्त्रीनिर्वाणं पुंवद्, यदविकलहेतुकं स्त्रीषु ।
न विरुध्यति हि रत्नत्रयसंपद् निर्वृतेर्हेतुः ॥२॥

रत्नत्रयं विरुद्धं स्त्रीत्वेन यथाऽमरादिभावेन ।
इति वाङ्मात्रं नात्र प्रमाणमाप्ताऽऽगमो ऽन्यद् वा ॥३॥

जानीते जिनवचनं, श्रद्धत्ते, चरति चाऽऽर्यिका शबलम् ।
नाऽस्याऽस्त्यसंभवोऽस्यां नाऽदृष्टविरोधगतिरस्ति ॥४॥

सप्तमपृथिवीगमनाद्यभावमव्याप्तमेव मन्यन्ते ।
निर्वाणाऽभावेनाऽपश्चिमतनवो न तां यान्ति ॥५॥

विषमगतयोऽप्यधस्ताद् उपरिष्टात् तुल्यमासहस्रारम् ।
गच्छन्ति च तिर्यञ्चस्तदधोगत्यूनताऽहेतुः ॥६॥

वाद-विकुर्वणत्वादिलब्धिविरहे श्रुते कनीयसि च ।
जिनकल्प-मनःपर्ययविरहेऽपि न सिद्धिविरहोऽस्ति ॥७॥

वादादिलब्ध्यभाववद् अभविष्यद् यदि च सिद्ध्यभावोऽपि ।
तासामवारयिष्यद् यथैव जम्बूयुगादारात् ॥८॥

'स्त्री'ति च धर्मविरोधे प्रव्रज्यादोषविज्ञतो 'स्त्री'ति ।
बालादिवद् वदेयुर्न 'गर्भिणी बालवत्से' ति ॥९॥

---

* The following text of the *Strīmuktiprakaraṇa* and the *Kevalībhuktiprakaraṇa* of Śākaṭāyana is reprinted from the *Jaina Sāhitya Saṃśodhaka*, vol. 2, part 4, Poona 1924. Cf. above p. 17. प्रतिगतपाठाः—१. विकुर्वणि ।

यदि वस्त्राद् अविमुक्तिः, त्यजेत तद्, अथ न कल्पते हातुम् ।
[1]उत्सङ्गप्रतिलेखनवद्, अन्यथा देशको[2] दूष्येत ॥१०॥

त्यागे सर्वत्यागो ग्रहणेऽल्पो[3] दोष इत्युपादेशि ।
वस्त्रं गुरुणाऽऽर्याणां परिग्रहोऽपीति चुल्यादौ ॥११॥

यत् संयमोपकाराय वर्तते प्रोक्तमेतदुपकरणम् ।
धर्मस्य हि तत् साधनमतोऽन्यद् अधिकरणमाहाऽर्हन् ॥१२॥

अस्तैन्यबाहिर (*अस्त्यैर्यव्याहार) व्युत्सर्गविवेकैषणादिसमितीनाम् ।
उपदेशनमुपदेशो ह्युपधेरपरिग्रहत्वस्य ॥१३॥

निर्ग्रन्था …… ……शास्त्रे सर्वत्र नैव युज्येत ।
उपधेर्ग्रन्थत्वेऽस्याः[4] पुमानपि तथा न निर्ग्रन्थः ॥१४॥

संसक्तौ सत्यामपि चोदितयत्नेन परिहरन्त्यार्या ।
हिंसावती पुमानिव न जन्तुमालाकुले लोके ॥१५॥

वस्त्रं विना न चरणं स्त्रीणामित्यर्हतोक्यत, विनाऽपि ।
पुंसामिति न्यवार्यत (नाऽवार्यत), तत्र स्थविरादिवद् मुक्तिम् (मुक्तिः) ॥१६॥

अर्शो-भगंदरादिषु गृहीतचीरो यतिर्न मुच्येत ।
उपसर्गे वा चीरे ग्दादिः संन्यस्यते चान्ते ॥१७॥

उत्सङ्गमचेलत्वं[5] नोच्येत तदन्यथा नरस्याऽपि ।
आचेलक्या (क्यं) योग्यायोग्याऽसिद्धेरदीक्ष्य इव ॥१८॥

इति जिनकल्पादीनां युक्त्यङ्गानामयोग्य इति सिद्धेः ।
स्याद् अष्टवर्षजाताविरयोग्यो ऽदीक्षणीय इव ॥१९॥

संवर-निर्झररूपो बहुप्रकारस्तपोविधिः शास्त्रे ।
रोगचिकित्साविधिरिव कस्याऽपि कथंचिदुपकारी ॥२०॥

वस्त्राद् न मुक्तिविरहो भवतीत्युक्तं, समग्रमन्यच्च ।
रत्नत्रयाद् न वाऽन्यद् युक्त्यङ्गं शिष्यते[6] सद्भिः ॥२१॥

प्रव्राजना निषिद्धा क्वचित्तु रत्नत्रयस्य योगेऽपि ।
धर्मस्य हानि-वृद्धी निरूप्यर्द्धिविवृद्ध्यर्थम् ॥२२॥

अप्रतिवन्द्यत्वात् चेत् संयतवर्गेण नाऽऽर्यिकासिद्धिः ।
वन्द्यतां (वदन्तां) ता यदि ते, नोनत्वं कल्प्यते तासाम् ॥२३॥

[7]सन्त्यूनापुरुषेभ्यस्ताः स्मारण-वारणादिकारिभ्यः ।
तीर्थंकराऽऽकारिभ्यो न च जिनकल्पादिरिति गणधरादीनाम् ॥२४॥

अर्हन् न वन्दते न तावताऽसिद्धिरकृपणतेः ।
प्राप्ताऽन्यथा विमुक्तिः, स्यान्नं स्त्री-पुंसयोस्तुल्यम् ॥२५॥

आकृष्यते श्रिया स्त्री पुंसः सर्वत्र किं न तन्मुक्तौ ।
इत्यमुना क्षेप्यस्त्री-पुंसां सिद्धिः (सिद्धं) सममवस्त्वम् ॥२६॥

---

१. उत्सांगं । २. देसको । ३. ल्पो । ४. थेन्य । ५. मुत्संग । ६. सिध्यते । ७. सन्यूनाः ।

* ( ) एतच्चिह्नान्तर्गताः पाठाः संपादककल्पिताः ।

मायादिः पुरुषाकमपि वेकाचि (द्वेषादि) प्रसिद्धेभावश्च[1] ।
षण्णां संस्थानानां तुल्यो बर्मत्रयस्यापि ॥२७॥

'स्त्री' नाम मन्दसत्त्वा [2]उत्सङ्गसमप्रता न तेनाऽत्र ।
तत् कथमनल्पवृत्तयः सन्ति हि शीलाम्बुधेर्वेलाः[3] ॥२८॥

ब्राह्मी सुन्दर्याऽऽर्या राजीमती चन्दना गणधराऽन्या ।
अपि देव-मनुज-महिताः विख्याताः शील-सत्त्वाभ्याम् ॥२९॥

गार्हस्थ्येऽपि सुसत्त्वा विख्याता शीलवतितमा जगति ।
सीतादयैः कथं तास्तपसि विसत्त्वा विशीलाश्च ॥३०॥

संत्यज्य राज्यलक्ष्मीं पति-पुत्र-भ्रातृ-बन्धुसम्बन्धम् ।
पारिव्राज्यवहायाः किमसत्त्वं सत्यभामादेः ? ॥३१॥

महता पापेन स्त्री-मिथ्यात्वसहायकेन न सुवृष्टिम् ।
स्त्रीत्वं चिनोति, तद् न, तदङ्गे क्षपणेऽपि निर्मानम् ॥३२॥

अन्तःकोटीकोटीस्थितिकानि भवन्ति सर्व-कर्माणि ।
सम्यक्त्वलाभ एवाऽशे[4]षोऽप्यक्षयकरो मार्गः ॥३३॥

अष्टशतमेकसमये पुरुषाणामादिरागमः (माहुरागमे) सिद्धिः (सिद्धम्) ।
स्त्रीणां न मनुष्ययोगे गौणार्थो मुख्यहानिर्वा ॥३४॥

शब्दनिवेशनमर्थः प्रत्यासत्त्या क्वचित् कयाचिदतः ।
तदयोगे योगे सति शब्दस्याऽन्यः कथं कल्प्यः ॥३५॥

स्तन-जघनादिव्यङ्ग्ये 'स्त्री'शब्दोऽर्थे,[10] न तं विहायैषः ।
दृष्टः क्वचिदन्यत्र स्वग्निर्माणवकवद्[11] गौणः ॥३६॥

'आ षष्ठ्या स्त्री' त्यादौ स्तनादिभिस्त्री स्त्रियां इति च वेदः ।
स्त्रीवेद स्त्र्यनुबन्धास्तुल्यानां (बन्धः पल्यानां) शतपृथक्त्वोक्तिः ॥३७॥

न च पुंवेदे स्त्रीवेदोदयभावे प्रमाणमङ्गं च ।
भावः सिद्धौ पुंवद् पुंसां अपि (पुंसोऽपि) न सिध्यतो वेदः ॥३८॥

क्षपकश्रेण्यारोहे वेदेनोक्येत भूतपूर्वेण ।
'स्त्री'ति नितराममुख्ये मुख्येऽर्थे युज्यते नेतराम् ॥३९॥

मनुषीषु मनुष्येषु च चतुर्दशगुणोक्तिरार्जि (यि) कासिद्धौ ।
भावस्तदोपरिक्षप्य················नवस्थो नियत उपचारः ॥४०॥

पुंसि स्त्रियां, स्त्रियां पुंसि—अतश्च[12] तथा भवेद् विवाहादिः ।
यतिषु न संवासादिः स्यादगतौ निष्प्रमाणेष्टिः ॥४१॥

[13]अनडुह्याऽनड्वाहीं दृष्टाऽनड्वाहमनडुहाऽऽख्यम्[14] ।
स्त्रीपुंसेतरवेदो वेद्यो नाऽनियमतो वृत्तेः ॥४२॥

नाम-स्थविरिन्द्रियलब्धेरिन्द्रियनिवृत्तिमिव प्रमाणाङ्गम् ।
वेदोदयाद् विरचयेद् इत्यतदङ्गेन तद्वेदः ॥४३॥

---

१. द्वा । २. मुत्संग । ३. वेलाः । ४. स्य हिता. । ५. शीता । ६. शेषा । ७. अमु– । ८. कल्प्याः ।
९. व्यंगे । १०. द्वा । ११. वद्दौणः । १२. तश्च । १३. अनद्गुह्याऽनड्वाहीं । १४. नड्वाहमनडुहा ।

या पुंसि च प्रवृत्तिः, पुंसि स्त्रीवत्, स्त्रिया स्त्रियां च स्यात् ।
सा स्वकवेदात् तिर्यंग्[1] नवलाभे मत्तकामिन्याः ॥४४॥

विगतानुवादनीतौ सुरकोपादिषु चतुर्दश गुणाः स्युः ।
नव मार्गणान्तर इति प्रोक्तं वेदे ऽन्यथा नीतिः ॥४५॥

न च बाधकं विमुक्तेः स्त्रीणामनुशासकं[2] प्रवचनं च ।
संभवति च मुख्येऽर्थे न गौण इत्यार्यिका सिद्धिः ॥४६॥

॥ इति स्त्रीनिर्वाणप्रकरणं समाप्तम् ॥

---

१. तिर्यक् । २. अनुशासकम् ।

॥ केवलिभुक्तिप्रकरणम् ॥

अस्ति च केवलिभुक्तिः समग्रहेतुर्यथा पुरा भुक्तेः ।
पर्याप्ति-वेद्य-तैजस-दीर्घायुष्कोदयो हेतुः ॥१॥

नष्टानि न कर्माणि क्षुधो निमित्तं विरोधिनो[1] न गुणाः ।
ज्ञानादयो जिने किं सा संसारस्थितिर्नास्ति ॥२॥

तम इव भासो वृद्धौ ज्ञानादीनां न तारतम्येन ।
क्षुध् हीयतेऽत्र न च तद् ज्ञानादीनां विरोधगतिः ॥३॥

अविकलकारणभावे तदन्यभावे भवेदभावेन ।
इदमस्य विरोधीति ज्ञाने न तदस्ति केवलिनि[2] ॥४॥

क्षुद् दुःखमनन्तसुखं विरोधे तस्येति चेत् कुतस्त्यं तद् ।
ज्ञानादिवन्न तज्जं विरोधि न परं ततो दृष्टम् ॥५॥

आहारविषयकाङ्क्षारूपा क्षुद् भवति भगवति विमोहे ।
कथमन्यरूपताऽस्या न लक्ष्यते येन जायेत ॥६॥

न क्षुद् विमोहपाको यत् प्रतिसंख्यानभावननिवर्त्या ।
न भवति विमोहपाकः सर्वोऽपि हि तेन विनिवर्त्यः ॥७॥

शीतोष्णवार्त[3]तुल्या क्षुद् तद् तत्प्रतिविधानकाङ्क्षा तु ।
मूढस्य भवति मोहात् तथा भृशं [4]बाध्यमानस्य ॥८॥

तैजस[5]समूहकृतस्य द्रव्यस्याऽभ्यवहृतस्य पर्याप्त्या ।
अनुत्तरपरिणामे क्षुद् क्रमेण भगवति च तद् सर्वम् ॥९॥

ज्ञानावरणीयादेर्ज्ञानावरणादि कर्मणः कार्यम् ।
क्षुद् तद्विलक्षणाऽस्यां न तस्य सहकारिभावोऽपि ॥१०॥

क्षुद्बाधिते 'न जाने, न वेद्म' इत्यस्ति न तु विपर्यासः ।
तद् वेद्यं सहकारि तु, तस्य न तद् वेद्यसहकारि ॥११॥

ज्ञानावरणादीनामशेषविगमे[6] क्षुधि प्रजातायाम् ।
अपि तद् ज्ञानादीनां हानिः स्यादितरवत् तत्र ॥१२॥

नष्टविपाका[7] क्षुदिति प्रतिपत्तौ भवति चागमविरोधः ।
शीतोष्ण-क्षुद्-उदन्याऽऽदयो हि ननु वेदनीय इति ॥१३॥

उदये[8] फलं न तस्मिन् उदीरणेत्यफलता न वेद्यस्य ।
नोदीरणा फलास्मा तथा भवेदायुरप्यफलम् ॥१४॥

प्रतिगतपाठाः—१. विरोधेनो । २. केवलिनि । ३. वाच । ४. वाध्यमानस्य । ५. तैजसमूह । ६. विगमा । ७. नष्टविपाकः । ८. उदयं ।

अनुदीर्णवेद्य इति चेद् न क्षुद् वीर्यं किमत्र नहि वीर्यम् ।
क्षुदभावे क्षुदभावेन स्थित्यै क्षुधि तनोर्विलयः ॥१५॥

अपवर्तते कृतार्थं नायुर्ज्ञानादयो न हीयन्ते[1] ।
जगदुपकृतावनन्तं[2] वीर्यं किं मतत्रुषो भुक्तिः ॥१६॥

ज्ञानाद्यक्षयेऽपि जिने मोहेऽपि स्याद् क्षुद् उद्भवेद् भुक्तिः ।
वचन-गमनादिवच्च प्रयोजनं स्व-परै[3]सिद्धिः स्यात्[4] ॥१७॥

ध्यानस्य समुच्छिन्नक्रियस्य चरमक्षणे गते सिद्धिः ।
सा नेदानीमस्ति स्वस्य परेषां च कर्तव्या ॥१८॥

रत्नत्रयेण मुक्तिर्न विना तेनाऽस्ति चरमदेहस्यै ।
भुक्त्या तथा तनोः स्थितिरायुषि न त्वनपवर्त्येऽपि ॥१९॥

आयुरिवाऽभ्यवहारो[5] जीवनहेतुर्विनाऽभ्यवहृतेः ।
चेत् तिष्ठत्यनन्तवीर्ये विनाऽऽयुषा कालमपि तिष्ठेत् ॥२०॥

न ज्ञानवदुपयोगो वीर्ये कर्मक्षयेण लब्धिस्तु ।
तत्राऽऽयुरिवाऽऽहारोऽपेक्ष्येते[6] न तत्र बाधाऽस्ति[7] ॥२१॥

मासं वर्षं वाऽपि च तानि शरीराणि तेन भुक्तेन ।
तिष्ठन्ति[8] न चाऽऽकालं नान्यथा[9] पूर्वमपि भुक्तिः ॥२२॥

असति [10]क्षुद्बाधेऽङ्गे क्षये न शक्तिक्षयो न संक्लेशः ।
आयुश्चानपवर्त्यं[11] बाध-लयौ प्राक्तनवधुनापि ॥२३॥

देशोनपूर्वकोटीविहरणमेवं सतीह केवलिनः ।
सूत्रोक्तमुपपादि न, मुक्तिश्च न नियतकाला स्यात् ॥२४॥

अपवर्तहेत्वभावे[12]ऽनपवर्तनिमित्तसंपदायुष्कः[13] ।
स्याद् अनपवर्तं इति तत् केवलिभुक्ति समर्थयते ॥२५॥

कायस्तथाविधोऽसौ जिनस्य यदभोजनस्थितिरितीदम् ।
वाङ्मात्रे[14] नाऽत्रार्थे प्रमाणमाप्तागमोऽन्यद् वा ॥२६॥

अस्वेदादि[15] प्रागपि सर्वाभिमुखादि तीर्थंकरपुण्यात् ।
स्थितनखतादि [16]सुरेभ्यो न क्षुद् देहान्यता वाऽस्ति ॥२७॥

[17]भुक्तिर्दोषो यदुपोष्यते, न दोषश्च भवति निर्दोषैः ।
इति निगदतो निषद्याऽर्हति न स्थान-योगादेः ॥२८॥

रोगादिवत् [18]क्षुधो न व्यभिचारो वेदनीयजन्मायाः ।
प्राणिनि "एकादश जिन" इति जिनसामान्यविषयं च ॥२९॥

तद्हेतुकर्मभावात् परीषहोक्तिर्न जिन उपस्कार्यः ।
नश्चाऽभावासिद्धेरित्यादेर्न क्षुदाविगतिः ॥३०॥

---

१. हीयन्ते । २. त्तं । ३. द्धि । ४. स्या । ५. अत्यभ्यवहारो । ६. -पेक्षेत्त । ७. बाधा । ८. तिष्ठति । ९. चान्यथा । १०. क्षुद्बाधेगे । ११. श्चातपवन्यं त्वाध- । १२. -वो । १३. ष्को । १४. मात्रां । १५. दिः । १६ सुरेत्यो । १७. दोषो । १८. क्षु ।

तैलक्षये न दीपो न जलागममन्तरेण[1] जलधारा ।
तिष्ठति[2] तथा तनोः स्थितिरपि न [3]विनाऽऽहारयोगेन ॥३१॥

परमावधेर्युक्तस्य[4] छद्मस्थस्येव नान्तरायोऽपि ।
सर्वार्थदर्शनेऽपि स्याद् न चान्यथा पूर्वमपि भुक्तिः ॥३२॥

इन्द्रियविषयप्राप्तौ यदभिनिबोध[5]प्रसञ्जनं भुक्तौ ।
तच्छब्द-गन्ध-रूप-स्पर्शप्राप्त्या प्रतिव्यूढम् ॥३३॥

छद्मस्थे तीर्थंकरे विच्वणनानन्तरं च केवलिनि ।
चित्तामलप्रवृत्तौ व्यासेवाऽत्रापि भुक्तवति ॥३४॥

विग्रहगतिमापन्नाद्यागमवचनं च सर्वमेतस्मिन् ।
भुक्तिं ब्रवीति तस्माद् द्रष्टव्या केवलिनि भुक्तिः ॥३५॥

नाऽनाभोगाहारः सोऽपि[6] विशेषितो नाऽभूत् ।
युक्त्याऽभेदे नाङ्गस्थिति-पुष्टि-क्षुच्छमास्तेन ॥३६॥

तस्य विशिष्टस्य स्थितिरभविष्यत् तेन सा विशिष्टेन ।
यद्यभविष्यविहैषां [7]शाली-तरभोजनेनेव ॥३७॥

॥ इति केवलीभुक्तिप्रकरणम् ॥

॥ इति स्त्रीनिर्वाण[8]-केवलीय[9]भुक्ति-प्रकरणम् ॥
॥ कृतिरियं भगवदाचार्य-शाकटायनभदन्त[10]पादानामिति ॥

---

१. मत्तरेण । २. -ष्ट- । ३. विता । ४. यु- । ५. -वो- । ६. सो । ७. साली । ८. श्रीनिर्वाण ।
९. केवलीर्य । १०. कृदन्त- ।

शाकटायनव्याकरणम्

अमोघवृत्तिसमलङ्कृतम्

प्रथमोऽध्यायः

[प्रथमः पादः]

नमः श्रीवर्धमानाय प्रबुद्धाशेषवस्तवे ।
येन शब्दार्थसम्बन्धाः सार्वेण सुनिरूपिताः ॥१॥

श्रीवीरममृत ज्योतिर्नत्वाऽऽदिं सर्ववेदनम् ।
शब्दानुशासनस्येयममोघा वृत्तिरुच्यते ॥१॥

अविघ्नेनेष्टप्रसिद्ध्यर्थं मङ्गलमारभ्यते—नम इति । शब्दो वाचकः, अर्थो वाच्यः, तयोः सम्बन्धो योग्यता । अथवा—शब्द आगमः, अर्थः [1]प्रयोज्यमभ्युदयो निःश्रेयसं च, तयोः सम्बन्ध उपायोपेयभावः । [2]तं एव सर्वसत्त्वहितेन सता तत्त्वतः प्रज्ञापिताः, तस्मै परमार्हन्त्यमहिम्ना विराजमानाय भगवते वर्धमानाय षडपि द्रव्याणि अशेषाणि अनन्त[3]रूपाणि साकल्येन साक्षात्कुर्वते नमस्कुर्वे इत्युपस्कारः ॥१॥

एवं कृतमङ्गलरक्षाविधानः परिपूर्णमल्पग्रन्थं लघूपायं शब्दानुशासनं शास्त्रमिदं महाश्रमणसङ्घाधिपति-र्भगवानाचार्यः शाकटायनः प्रारभते, शब्दार्थज्ञानपूर्वकं च सन्मार्गानुष्ठानम्—

अइउण् ॥१॥ ऋृक् ॥२॥ एओङ् ॥३॥ ऐऔच् ॥४॥ हयवरलञ् ॥५॥ ञमङणनम् ॥६॥ जबगडदश् ॥७॥ झभघढधष् ॥८॥ खफछठथट् ॥९॥ चटतव् ॥१०॥ कपय् ॥११॥ शषस अंअः ᳵक ᳶप् ॥१२॥ हल् ॥१३॥

इति वर्णसमाम्नायः क्रमानुबन्धोपादानः प्रत्याहारयन् शास्त्रस्य लाघवार्थः । सामान्याश्रयणात् दीर्घप्लुतानुनासिकानां ग्रहणम् । तथा च भाव्यतकारोपलक्षितयोरतत्कालव्युदासे यतिष्यते । 'ऋ' इत्येव ऌवर्णस्य ग्रहणम् । तयोरेकत्वं हि 'गुरुर्वैकोऽनृत' [२।३।२७] इति ऌग्रहणात् प्रतिज्ञायते । तथा च 'ऋत्यकः' [१।१।७५] इत्यादिऌकारेऽपि सिद्धं भवति । अनुबन्धकार्यं च[4] पृथगनुबन्धसंज्ञानात् व्यवतिष्ठते; अन्यथा अन्यतर एवानुबध्येत, तावताऽर्थसिद्धेः । हकारस्य द्विरुपदेशोऽघादौ वलादौ च ग्रहणार्थः । हकारादिष्वकारादय उच्चारणार्थाः । णकाराद्यनुबन्धानां ('ञमङणनम्' इत्यादौ उपदिष्टानाम्) परार्थमुच्चारणमिति तत्तत्प्रत्याहारेष्वग्रहणम् । णकारस्य प्रत्याहारो—'वृलुड्वणः' [१।१।८०] इत्यकारेण, ककारस्य—'ऋत्यकः' [१।१।७५] इत्यकारेण; 'यमेवाचिकः' [१।१।७२] इतीकारेण; 'उगिदचोऽनेधादेः' [१।२।११४] इत्युकारेण, ङकारस्य—'देश एवैङ् ज्ञादौ'

---

1. प्रयोजनम् म० । 2. ते येन म० । 3. अनन्तपर्यायरूपाणि म० । 4. च इति म० पुस्तके नास्ति ।

[११२१२०१] इत्येकारेण, चकारस्य—'मिदचोऽन्त्यात्' [११११४५] इत्यकारेण; 'खितीच एकाचोऽमः' [२१२१३] इतीकारेण; 'एचोऽत्ययवायाव्' [११११७१] इत्येकारेण; 'यस्याच्वादिरादैच्' [१११११६] इत्यैकारेण, जकारस्य—'किम सः षि' [११२१६०] इतीकारेण; 'यञ्जेवादिकः' [१११७२] इति यकारेण, मकारस्य—'छ्व्यम्यप्रशानः' [१११११५०] इत्यकारेण; 'हलो यमि यमो वा' [१११११२२] इति यकारेण; 'ङमोऽङः' [ ] इति जकारेण; 'ह्रस्वान् ङमः पदान्ते' [१११११२३] इति ङकारेण, शकारस्य—'जषि जश्' [१११११२६] इति जकारेण; 'बशो भष् झषस्स्ध्वोश्चैकाचः प्रत्यये' [११२१७६] इति बकारेण, षकारस्य—'भ्योऽव्याघोभोभगोः' [१११११५३] इत्यकारेण; 'अतोऽह्रुष्युः' [१११११५७] इति हकारेण; 'वलादेरिवत्र वधुणादेः' [४१२११२४] इति वकारेण; 'जषि जश्' [१११११२६] इति जकारेण, 'बशो भष् झषस्स्ध्वोश्चैकाचः प्रत्यये' [११२१७६] इति झकारभकाराभ्याम्, टकारस्य—'व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः' ... 'श्रप्फलिभजत्रझट्कुजहादि-दृदिशसिकृतस्यातोऽन्तर्हलोः' [४१११६३] इति झकारेण, वकारस्य—'छ्व्यम्यप्रशानः' [१११११५०] इति छकारेण, यकारस्य—'मयोऽचि वोऽसन्[1]' [१११११०५] इति मकारेण; 'झनां जश्यपदान्ते' [१११११०६] इति जकारेण; 'खय् खयः शरि वा' [१११११११४] इति खकारेण, रेफस्य—'जरि जरः स्वे वा' [१११११२३] इति जकारेण; 'खरश्चर्' [४११७६] इति खकारचकाराभ्याम्; 'खय् खयः शरि वा' [१११११४] इति शकारेण, लकारस्य—'षष्ठ्याः स्थानेऽन्तेऽलः' [११४१४७] इत्यकारेण[2]; 'हलो यमि यमो वा' [११११२२] इति हकारेण; 'सिद्धस्यधातोः' [१११६४] इति वकारेण; 'यौ हलादेरलः संस्थोः' [४१११५२] इति रेफेण, 'जन्लो जश्' [११२१७५] इति जकारेण; 'शल्यनुस्वारः' [१११११०] इति शकारेण [च बोध्यः]।

सात्मेतेत् ॥ १ । १ । १ ॥ वर्णः समुदायो वा यो येन इता सहोपादीयते, स आत्मनः प्रभृत्या तस्मादितो व्यवस्थितानां संज्ञा भवति । आत्मना सह [3]आत्मनश्चेत्यर्थः । अण्, अक्, इक्, सुप्[4], मुट्, तिङ्, क्तण् । सात्मेति [5]आत्मार्थम् । इतेति [6]संज्ञिनिर्देशार्थम् । आ इत्—एदिति अव्ययीभावो मर्यादार्थः ।

उता स्वः ॥१।१।२॥ उकारेण इता सहोपादीयमानो वर्णः स्वस्य वर्गस्य संज्ञा भवति, आत्मना सह । 'श्चौ श्चु स्त्वोः' [१११११२७] तच्चरति । तच्छादयति । तच्छेने । भवाञ्छेने । 'ष्टौ ष्टु' [१११११२८] कष्टीकते । कष्ठकारेण । भवाण्डीनः । भवाण्डौकते । 'कुपौ ≍ [7]क ≍ पम्' [११११६६] कः करोति । कः खनति । कः पचति । कः फलति । वर्गाकृत्याश्रयणे—'रुहः पः' [४११११६६] इत्यादावपि स्यादिति वचनम् ।

तेयान् ॥१।१।३॥ तकारेण इता सहोपादीयमानो वर्ण इयान् इयत्तावच्छिन्नो यावन्मात्र उपात्त-स्तावन्मात्र एवासौ वेदितव्यः । 'अतोऽह्रुष्युः' [१११११५७] श्रवणोऽस्मि । धर्मो जयति । इह न भवति—देवा यत्र । देवा हसन्ति । द्रुतादिषु उच्चारणेषु वृत्तिषु न तत्कालो वर्णस्येति न वर्णस्य इयत्ताभेदः । सामान्याश्रयणा-दनुपातमात्रस्य परिग्रहे प्राप्ते तन्निवृत्त्यर्थं वचनम् ।

भाव्योऽग् ॥१।१।४॥ भाव्यो विधेयः । अगकारानुबन्धो इयान् इयत्तावच्छिन्न एव यावन्मात्र उपात्तस्तावन्मात्र एवासौ वेदितव्यः । भिक्षुः । अस्मै । अष्टाभिः । लविता । अगिति किम्? अमुम् । अमू । अननुनासिकोच्चारणाद् भाव्येऽनुनासिकव्युदासः । भाव्योऽगिति वचनात् सर्वत्र भाव्ये तकारोच्चारणं गुरु । 'उता स्वः' [११११२] इत्यादिर्न्यायानुवादः ।

अप्रयोगीत् ॥१।१।५॥ इह शास्त्रे उपदिश्यमानो वर्णः समुदायो वा लौकिकशब्दप्रयोगे न दृश्यते, स इत्संज्ञो भवति । अतएव चास्य प्रयोगाभावः सिद्धः । उपदेशस्तु कार्यार्थः । एधि—एधते । स्पर्धि—स्पर्धते । अइउण्, ऋक्—अक्, इक्, उक् । [8]ञिभिदा—भिन्नः । टु वेपृङ्—वेपथुः, । डुकृञ्—कृत्रिमम् । परम-कुलीन इति खित्त्वेऽपि कृदन्ते [9]मत्ववचनाददोषः । इत्प्रदेशाः—'सात्मेतेत्' [१।१।१] इत्येवमादयः ।

---

१. -नति मका -म० । २. -ति लका -म० । ३. आत्मतश्चेत्यर्थः म० । ४. सुप् सुट् म० । ५. -र्थम् । अन्यथा स्वयं संज्ञैव स्यात् न संज्ञि । उत्तरार्थश्च । इते—म० । ६. संज्ञा म० । ७. कष्करोति कष्खनति म० । ८. ञिमिदा—भिन्नः म० । ९. -मत्वचना -म० ।

स्वः स्थानास्यैक्ये ॥१।१।६॥ स्थानं कण्ठादि, यत्र पुद्गलस्कन्धस्य वर्णभावापत्तिः। आस्यं मुखम्, ओष्ठात् प्रभृति प्राक्काकलकात्। तत्र भवमास्यम् स्पृष्टतादि प्रयत्नपञ्चकम्, स्थानस्योक्तत्वात्। द्वयमेव ह्येतदास्ये वर्णाना भवति। विवारादयस्तु बाह्याः प्रयत्नाः। तयोरभेदे वर्णो वर्णस्य स्व आत्मीयो नाम वेदितव्यः। अकुहविसर्जनीयजिह्वामूलीयाः कण्ठ्याः। कुर्जिह्वामूले। हविसर्जनीयावुरस्यौ। जिह्वामूलीयो जिह्व्यः सर्वमुखस्थानमवर्णमिति एके। इ-ए-ऐ-चुयशास्तालव्याः। ए-ऐ कण्ठ्यतालव्यौ एकेषाम्। उ-ओ-औ-पूपध्मानीया ओष्ठ्याः[1]। ओ-औ-कण्ठ्योष्ठ्यौ एकेषाम्। वो दन्त्यौष्ठ्यः। सृक्कस्थानम् एकेषाम्। ऋटुरषा मूर्धन्याः। रेफो दन्तमूल एकेषाम्। लृतुलसाः दन्त्याः। नासिक्योऽनुस्वारः। कण्ठ्यनासिक्य एकेषाम्। आस्यं स्पृष्टं करणं स्पर्शानाम्। ईषत्स्पृष्टमन्तःस्थानाम्। विवृतमूष्मणा स्वराणाञ्च। ए-ओ विवृततरौ, ताभ्यामैच्, ताभ्यामवर्णः। ईषद्विवृतमूष्मणाम्। संवृतमकारस्येति। अ-अ-अ-इत्यकार [2]उदात्तोऽनुदात्तः स्वरितश्चाननुनासिकोऽनुनासिकश्चेति षट्। एवं दीर्घप्लुताविति द्वादश वर्णभेदाः परस्परस्य स्वे भवन्ति। एवम्, इवर्णादीनां त्वष्टादशभेदाः, तत्र [3]दीर्घप्लुत इति द्वादश भेदाः। एचा ह्रस्वाभावात् द्वादश भेदाः। यवलानामनुनासिकोऽननुनासिकश्चेति द्वौ भेदौ। वर्ग्याः पञ्च पञ्च रेफोष्मणा स्वे न भवन्ति। स्थानस्याऽऽस्यत्वे स्थानग्रहणम्, स्थानप्रयत्नयोः स्वत्वे पृथग्व्यापारव्युदासार्थम्। तेन अरुः श्च्योतति तर्सति [इत्यत्र] 'जरि जरः स्वे वा' [१।१।१२३] लुङ् न भवति। स्वप्रदेशाः—'उता स्वः' [१।१।२] इत्येवमादयः।

आसन्नः ॥१।१।७॥ इहाऽऽसन्नानासन्नप्रसङ्गे स्थानगुणप्रमाणादिभिर्यथास्वमासन्न एव विधिरुपात्तो वेदितव्यः। तत्र, स्थानेन 'दीर्घः' [१।१।७७] लोकाग्रे। मुनीन्द्रः। गुणेन '**क्तेऽनिट्चजः कुर्घिति**' [४।१।१७१] पाकः। त्यागः। चकारस्याघोषस्याल्पप्राणस्याननुनासिकस्य तादृश एव ककारो भवति। जकारस्य—घोषवतोऽल्प[4]प्राणस्याननुनासिकस्य तादृश एव गकारः। प्रमाणेन '**दो मोऽस्यादसो मादुवुश्चापि न्य**[5]**सन्**' [१।२।४४] अमुष्मै। अमूभ्याम्। मात्रिकस्य मात्रिकः, द्विमात्रस्य द्विमात्रः। अर्थेन '**मानिस्यैकार्थयोः स्यन्यस्तोऽनूः**' [२।२।४१] वातण्ड्य[6]युवतिः, दारदवृन्दारिका। [7]वतण्डिशब्दस्य तदर्थो वातण्ड्यभावः। दरच्छब्दस्य दारदभावः। वर्गाणा तृतीयचतुर्थपञ्चमा अन्तःस्थाः। हकारानुस्वारौ च घोषवन्तौ। अन्येऽघोषाः। वर्गाणां प्रथमतृतीयपञ्चमा अन्तःस्थाश्चाल्पप्राणाः।

> **एकमात्रो भवेद्ध्रस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते।**
> **त्रिमात्रस्तु प्लुतो ज्ञेयो व्यञ्जनं त्वर्धमात्रिकम्॥**

इति न्यायाराधनार्थं वचनम्।

सम्बन्धिनां सम्बन्धे ॥१।१।८॥ सम्बन्धिशब्दाना यत्कार्यमुच्यते[8] तत्सम्बन्ध एव भवति, नान्यत्र। 'श्वशुराद् यः' [२।४।४६] श्वशुर्यः। संज्ञाया श्वशुरादिञेव भवति, श्वाशुरिः। '**मातृपितुः स्वसुः षिः**' [२।२।१४१] 'ङः' [२।२।१४२] मातृष्वसा। अन्य[9]मातुर्न भवति—मातृस्वसा।

घत्विति संख्या ॥१।१।९॥ घतु डति प्रत्ययान्तं संख्यावद् भवति। एकाधिका संख्या तत्कार्यं प्रतिपद्यत इत्यर्थः। यावत्कः[10]। यावद्धा। यावत्कृत्वः[11]। तावत्कः। तावद्धा। तावत्कृत्वः। कियत्कः। कियद्धा। कियत्कृत्वः। कतिधा। कतिकृत्वः। यतिधा। यतिकृत्वः। ततिधा। ततिकृत्वः। अन्तरेणापि वतिमतिदेशा गम्यन्ते। यथा— अग्निर्माणवक इति।

---

१. उओऔपूपध्मानीया ओष्ठ्याः। लृतुलसा दन्त्या इति स्थानेनासन्नः। वर्गेष्वाद्या द्वितीयाश्च शषसा अप्यघोषकाः। द्वितीयचतुर्थवर्णाः स्युर्महाप्राणा हसंयुताः॥ म० टि०। २. कण्ठ्ये म०। ३. उच्चैरुदात्तो नीचैः स्यादनुदात्तः स्वरस्तथा। व्यामिश्रः स्वरितो ज्ञेयः प्रत्येकं विबुधैरिह॥ क० म० टि०। ४. नित्यं सन्ध्यक्षराणि दीर्घाणि म०। ५. अनल्पप्रा-म०। ६. -श्चापि न्यस-म०। ७. वातण्ड -म०। ८. वतण्डीति यञः स्त्रियां श्लुगिति श्लुचि व्यतेरस्त्रिय इति ञिः। म० टि०। पुरुद्वयज्मगश्चेत्यादिना विहितस्याणः "प्रेरतोऽप्राग्भर्गादेः" इति स्त्रियां श्लुक्। म० टि०। ९. धान्यमातुः, म०। १०. सङ्ख्याऽतेश्चासप्तिष्टेः क० म० टि०। ११. सङ्ख्याया वारेकृत्वस् म० टि०।

बहुगणं भेदे ॥१।१।१०॥ बहु गण इत्येतौ शब्दौ भेदे वर्तमानौ संख्यावद् भवतः । भेदो नानात्वम्, एकत्वप्रतियोगी। बहुकः । बहुधा । बहुकृत्वः । गणकः । गणधा । गणकृत्वः । भेदे इति किम् ? वैपुल्ये सङ्घे[1] च संख्याकार्यं मा भूत् । "बहुगणनाऽत्यन्ताय सङ्घ्यते" इति वचनम् । अत एव भूर्यादीति[2] निवृत्तिः ।

कसमासेऽध्यर्द्धः ॥१।१।११॥ अध्यर्द्धशब्दः कप्रत्यये समासे च विधातव्ये संख्यावद् भवति । अध्यर्द्धकम् । अध्यर्द्धशूर्पम् । क्रीते प्रत्ययस्य द्विगोः[3] श्लुक् । कसमास इति किम् ? 'संख्याया धा' [३।४।२७] इत्यादौ न भवति ।

अर्धपूर्वो डत् ॥१।१।१२॥ अर्धपूर्वपदो[4] डत्प्रत्ययान्तः शब्दः कप्रत्यये समासे च विधातव्ये संख्यावद् भवति । डदिति 'संख्यापूरणे डट्' [३।३।७६] इत्यारभ्य आ 'द्वित्रेस्तीयत्' [३।३।८६] इत्येतस्मात् तकारेण प्रत्याहारः । अर्धपञ्चमकम् । अर्धपञ्चमशूर्पम् ।

पौत्रादिवृद्धम् ॥१।१।१३॥ परमप्रकृतेरपत्यवतो यत्पौत्राद्यपत्यं तद् वृद्धसंज्ञं भवति । गर्गस्यापत्यं पौत्रादिर्गार्ग्यः । वात्स्यः । अनन्तरापत्यं गार्गिः वात्सिः इत्येव भवति । पौत्रस्यापत्यत्वात् तदाद्यत्वमेव[5] विज्ञायते । वृद्धप्रदेशाः 'वृद्धो यूनाऽनन्यार्थप्रकृतौ' [२।१।८७] इत्येवमादयः ।

प्रपौत्राद्यस्त्री वंश्यज्यायो भ्रात्रोः सति युवा ॥१।१।१४॥ प्रपौत्रः पौत्रापत्यम्, परमप्रकृतेश्चतुर्थः । वंशे भवो वंश्यः[6] । पित्रादिरात्मनः कारणम् । ज्यायान् भ्राता वयोऽधिक एकपितृक एकमातृको वा । परमप्रकृतेः प्रपौत्राद्यपत्यं स्त्रीवर्जितं वंश्ये जीवति सति पुत्रादिर्ज्यायसि भ्रातरि कनीयान् भ्राता युवसंज्ञो भवति । गार्ग्यायणः[7] । वात्स्यायनः । गर्गस्तस्यानन्तरापत्यं 'गार्गिः'[8] तदनन्तरापत्यं वृद्धं[9] गार्ग्यः[10] तृतीयः स्यात् । चतुर्थो गार्ग्यायणो युवा । प्रपौत्रादीति किम् ? पौत्रो गार्ग्यः । अस्त्रीति किम् ? स्त्री—गार्गी[11] । वंश्यज्यायोभ्रात्रोरिति किम् ? अन्यस्मिन्—गार्ग्यः । ज्यायोग्रहणं किम् ? कनीयसि भ्रातरि—गार्ग्यः । सतीति किम् ? मृते गार्ग्यः । वचनभेदः पृथङ्निमित्तार्थः ।

सरसपिण्डेऽधिवयस्स्थाने वा ॥१।१।१५॥ ययोः पूर्वः सप्तमः पुरुष एकस्तौ अन्योन्यस्य सपिण्डौ । वयो यौवनादि । स्थानम्—पिता, पुत्र इत्यादि । परम प्रकृतेः प्रपौत्राद्यपत्यं स्त्रीवर्जित वयस्स्थानाभ्यां द्वाभ्यामभ्यधिके सपिण्डे जीवति सति सञ्जीवदेव युवसंज्ञं वा भवति । पितृव्ये, पितृव्यस्य पितरि पितामहे पुत्रे वा वयोऽधिके जीवति । गर्गस्यापत्यं जीवत् गार्ग्यः गार्ग्यायणो वा । वात्स्यः वात्स्यायनो वा । सदिति किम् ? मृतो गार्ग्यः । सपिण्ड इति किम् ? अन्यत्र गार्ग्यः । अधिवयस्स्थान इति किम् ? द्वाभ्यामन्यतरेण वा न्यूने गार्ग्यः । प्रपौत्रादीति किम् ? पौत्रो गार्ग्यः । अस्त्रीति किम् ? स्त्री गार्गी । सतीति किम् ? मृते, गार्ग्यः । सपिण्डो वंश्यो भ्राता वा नेत्यारम्भः ।

[12]**युववृद्धं कुत्सार्चे** ॥१।१।१६॥ युवा च वृद्धं चापत्यं यथाक्रमं कुत्सायामर्चायां च विषये युवसंज्ञो वा भवति । अर्चा पूजा । यूनः कुत्सायां पक्षे युवत्वं निवर्त्यते, तत्र वृद्धप्रत्ययेनाभिधानं भवति । गर्गस्यापत्यं युवा कुत्सितो वा गार्ग्यः गार्ग्यायणो वा जाल्मः[13] । गुरुमान् भूत्वा स्वतन्त्र उच्यते । कुत्साया अन्यत्र गार्ग्यायण एव । वृद्धस्यार्चायां पक्षे युवत्वं प्राप्यते तत्र युवप्रत्ययेनाभिधानं भवति । गर्गस्यापत्यं वृद्धमर्चितं-तत्रभवान् गार्ग्यायणः गार्ग्यो वा । अर्चाया अन्यत्र गार्ग्य एव । अस्त्रीत्येव—स्त्री गार्गी एव ।

---

१. सङ्घाते म० । २. भूयादिति म० । ३. द्वगोः क०, म० । ४. पूर्वपदोऽत् क०, म० । ५. तदाद्यपत्यमेव क०, म० । ६. वंशशब्दस्य दिगादित्वात् "दिगादेर्वांशाद्यः" इति भवार्थे यः म० टि० । ७. यञिञः इति यून्यपत्ये फण् म०, टि० । ८. अत इञ् म० टि० । ९. वृद्धो म० । १०. वृद्धादेर्यञ् म० टि० । ११. यञोऽप्रावटात् इति ङी । लुगतः मत्स्यतद्धितस्य हलो यः इति यलुक् म० टि० । १२. समवचने यथासंख्यं शैलीयमाचार्यस्य म० टि० । १३. जाल्मोऽसमीक्ष्यकारी स्यात् कुण्ठो मन्दः क्रियासु यः । म० टि० ।

[1]**नाम दुः** ॥१।१।१७॥ यन्नामधेयं संव्यवहाराय हठात् नियुज्यते देवदत्तादि तत् दुःसंज्ञं भवति वा । [2]देवदत्तीयाः । दैवदत्ताः । षड् [3]द्रव्याण्याहुः सिद्धसेनीयाः [4]सिद्धसेनाः [इत्यादि] ।

त्यदादिः ॥१।१।१८॥ त्यदादयः शब्दाः दुःसंज्ञा भवन्ति । त्यदीयम् । तदीयम् । यदीयम् । इदमीयम् । अदसीयम् । एतदीयम् । एकीयम् । द्वीयम् । युष्मदीयम् । अस्मदीयम् । भवदीयम् । किमीयम् । यादायनिः । तादायनिः । योगविभागाद् वेति नानुवर्तते ।

यस्याज्वादिरादैच् ॥१।१।१९॥ यस्य शब्दस्य अचां मध्ये आदिरच् आकारः ऐज् वा स दुःसंज्ञो भवति । आम्रगुप्तायनिः । सालगुप्तायनिः । [5]आम्बष्ठ्यः । सौवीर्यः । शालीयः । मालीयः । ऐतिकायनीयः । औपगवीयः । यस्येति संज्ञिनिर्देशार्थम्, अनेन हि स इत्याक्षिप्यते । अज्विति हलामनपेक्षार्थम् । तेन बुद्धिनिष्कृष्टाच्[6]सन्निवेशापेक्षमादित्वं विज्ञायते इति हलादेरपि [7]दुःसंज्ञा सिद्धा भवति । [8]आदिरिति किम् ? सभासन्नयने भवः साभासन्नयनः । आदैजिति किम् ? दात्ताः । राक्षिताः । अत्राज्वादिरकारोऽस्तीति स्यात् । चैङ्कीया इत्यादिषु न स्यात् ।

देश एवैङ् छादौ ॥१।१।२०॥ देश एव वर्तमानस्य यस्य शब्दस्य अचामादिरजेङ् भवति स छादौ प्रत्यये विधातव्ये दुः[9]संज्ञो भवति । [10]सैपुरिकी । सैपुरिका । स्कौनगरिकी । स्कौनगरिका । सेपुरं स्कोनगरं च वाहीकग्रामः । देश इति किम् ? दैवनन्दिनम् । एवकारो वृत्तिव्यवच्छेदार्थः । तेन देशेऽन्यत्र च वर्तमानस्य न भवति । [11]क्रोड नाम उदग्ग्रामः, तत्र भवः क्रौडः । देवदत्त नाम वाहीकग्रामः तत्र भवो दैवदत्तः । क्रोडशब्दः स्वाङ्गेऽपि वर्तते । देवदत्तशब्दः पुस्यपि । क्रियाशब्दश्च । छादौ इति किम् ? [12]फिञादौ न भवति ।

प्राग्देशे ॥१।१।२१॥ प्राग्देशे वर्तमानस्य यस्य शब्दस्य अचामादेरजेङ् भवति स छादौ प्रत्यये विधातव्ये दुःसंज्ञो भवति । शरावती नाम नदी तदपेक्षा प्रागुदग्व्यवस्था । एणीपचनीयः । गोनर्दीयः । भोजकटीयः । कोशाम्रत्तीयः । गोमयह्रदीयः । [13]ऐकचक्रकः । क्रोड नाम प्राग्ग्रामस्तस्य क्रौडीयः । देवदत्त नाम प्राग्ग्रामस्तस्य काश्यादिपाठात् [14]ठञ्ञिठौ । दैवदत्तिकी । दैवदत्तिका । पूर्वकं देशग्रहणं एवकारेण [15]सम्बद्धमिति पुनर्देशग्रहणम् । आरम्भादेङादिनिवृत्तिरपि सम्भाव्येत । देश एवेति नियमनिवृत्त्यर्थं वचनम् ।

क्रियार्थो धातुः ॥१।१।२२॥ [16]क्रिया प्रवृत्तिः पूर्वापरीभूता साध्यमानरूपा, सा अर्थोऽभिधेयं यस्य स शब्दो धातुसंज्ञो भवति । भू—भवति । एधि—एधते । [स्पर्धि—स्पर्धते] गोपाय—गोपायति । पापच्य—पापच्यते । चिकीर्ष—चिकीर्षति । पुत्रकाम्य—पुत्रकाम्यति । [17]अन्वयव्यतिरेकाभ्यां क्रियार्थताऽवगमः । शिष्टप्रयोगानुसारित्वाल्लक्षणस्य आणपयति इत्यादिनिवृत्तिः । शिष्टज्ञानाय चेदं लक्षणम्, एतदविसंवादेन हि [18]शिष्टो ज्ञायते । धातुप्रदेशाः—'**धातोस्तिकारकसमस्तानेकाचो तस्संयोगाद्य्योः**' [१।२।३८] इत्येवमादयः ।

दाधा ध्वब् ॥१।१।२३॥ दारूपो धारूपश्च यो धातुः सोऽवकारानुबन्धो घुसंज्ञो भवति । दारूपाश्चत्वारः, धारूपौ द्वौ । दाण्—प्रणिदाता[19] । देङ्—प्रणिदयते । डुदाञ्—प्रणिददाति । दो—प्रणिद्यति । धेट्-प्रणिधयति । डुधाञ् प्रणिदधाति[20] । दाधारूपोपलक्षितस्य घुसंज्ञावचनात्, दो–देङ्–धेटां शित्यपि घुसंज्ञा सिद्धा । दीङः दारूपस्य बहिरङ्गत्वान्न भवति । उपादास्त । उपादासाताम् । उपादासत । उपदिदासते ।

१. जातिक्रियागुणद्रव्यान् वर्जयित्वा देवदत्तादि नाम म० टि० । २. युवत्वानिवृत्तिपक्षे म० टि० । ३. नयाना-म० । ४. सैद्धसेनाः म० । ५. नादिह्रिकुरुकोसलाजादाञ्ञ्यः म० टि० । ६. -यन्निवेशापे—क०, म० । ७. दुसंज्ञा क०, म० । ८. आदैजिति किम् क०, म० । ९. दुसंज्ञो क०, म० । १०. वाहकास्यादिवाहीकग्रामादिति ठञ्ञिठौ क०, म० । ११. न ना क्रोडं भुजान्तरम् क०, म० । १२. इञादौ क०, म० । दुसंज्ञा भवति क०, म०, टि० । १३. ईरोपान्त्याद् वुञ् क०, म० टि० । १४. ठञ्ञठ्ञिठौ क०, म० । १५. सम्बन्धमिति क०, म० । १६. यावत्सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेनाभिधीयते । आश्रितक्रमरूपत्वात् सा क्रियेत्यभिधीयते । क०, म० टि० । १७. सति सद्भावोऽन्वयः । असत्यसद्भावो व्यतिरेकः क०, म० टि० । १८. शिष्टा ज्ञायन्ते क०, म० टि० । १९. नेर्गुमादीति णत्वम् क०, म० टि० । २०. धातुत्वाभावादुपसर्गस्य न द्विर्भावः क०, म० टि० ।

अभिति किम्? दाप्—दातं बर्हिः। दैप्—अवदातं मुखम्। अबिति बकारो न [अपि तु] पकारः, दातिर्धातिश्च[1] बकारानुबन्धौ, तेन प्रणिदापयति प्रणिधापयतीत्यत्र घुसंज्ञा भवत्येव। घुप्रदेशाः—'घुस्थोरि च'[2] [४।१।१६८] इत्येवमादयः।

प्रादिर्नाप्रत्यये ॥१।१।२४॥ प्रादिः—स्वराद्यन्तर्गणो, न धातुः—[3]धातुरवयवो न भवति, त व्युदस्य ततः परमेव धातुसंज्ञो वेदितव्यः, अप्रत्यये न चेत्ततः परः प्रत्ययो भवति। [4]अभ्यमनायत। अभिमिमनायिषसे। [5]अभिमनाय्य। प्रासादीयत्, प्रासिसादीयिषति, प्रासादीय्य। प्रादेरिति किम्? अमहापुत्रीयत्। अप्रत्यय इति किम्? औत्सुकायत। [6]उत्सुकायिषते। उत्सुकायित्वा। अभिमनायादिः प्रत्ययान्तः सप्रादिः समुदायः क्रियार्थ इति तस्मिन् धातुसंज्ञे प्राप्ते प्रादिस्ततः प्रतिषेधेन बहिः क्रियते, ततश्च तत उत्तर एव धातुरिति, तस्याद् द्विर्वचने भवतः। प्रादेश्चोत्तरेण समास इति [7]प्यादेशः। [8]असंग्रामयत शूरः इति नायं सम्प्रादिः, [अपि तु] धात्ववयवोऽयम्, यथा—विच्छाद्यवयवः। संग्राम—इति एतावान् युद्धार्थो धातुः पठ्यते।

तस्यागतार्थाधिपर्यर्चास्वत्यतिक्रमात्युपसर्गः प्राक् च ॥१।१।२५॥ तस्य धातोः सम्बन्धी तदर्थद्योती प्रेत्यादिशब्दगणः उपसर्गसंज्ञो भवति, प्राक् च ततो धातोर्भवति, यौ गतार्थावधिपरी इति, यौ चार्चाविषयौ सु अति इति, यश्चातिक्रमविषयोऽतीति तानेतान् वर्जयित्वा। [9]प्रलम्भः। उपलम्भः। प्रणमति। [10]परिणमति। [11]अभिषजति। उपसर्गसंज्ञाया 'घञ्खेचोपसर्गात्' [४।२।२०७] इत्यादिना नमादि। प्रादिरिति किम्?—पुनर्नमति। साधु सिञ्चति। तस्येति किम्? वृक्षं [12]वृक्षमभिसिच्यते। प्रगता ऋच्छका-यस्मात् स प्रार्च्छको देशः। अगतेत्यादि किम्? गतार्थावधिपरी—अध्यागच्छति आगच्छत्यधि पर्यागच्छति आगच्छति परि। उपरिभावः सर्वतोभावश्चान्यतः प्रकरणादिः [13]प्रतिपन्न इति गतार्थत्वम्। अध्यागमन प्रयोजनमस्य अध्यागमनिकः। पर्यागमनिकः। अत्र 'प्रयोजनम्' [२।२।११७] इति ठणि। 'आरैचोऽत्रादेः' [२।३।८४] इति अधिपरिशब्दयोः [14]एकारो न भवति, पृथक्पदत्वात्। पर्यानतम्। पर्यानीतम्[15]। अत्रानुपसर्गत्वाण्णो न भवति। गतार्थग्रहण किम्? अध्यागच्छति। पर्यागच्छति। उपरिभावस्य सर्वतोभावस्य च प्रकरणादेरप्रतीतस्य द्योतने उपसर्गसंज्ञाऽस्त्येवेति प्राक्त्वनियमः। अर्चासु[16]—सु अति, सुसिक्तः भवता सुस्तुतं भवता। अतिसिक्तं भवता। अतिस्तुतं भवता। अत्र धात्वर्थः प्रशस्यते, अर्चा-पूजा-प्रशंसेत्यर्थ। अर्चाग्रहणं किम्? सुषिक्तं किं तवात्र। अत्र धात्वर्थः कुत्स्यते। अतिक्रमे[17] अति, अतिसिक्तमेव भवता। अतिस्तुतमेव भवता। अतिक्रमेण सेकः कृत इत्यर्थः। [18]अतिसिक्त्वा। अतिस्तुत्वा। समासाभावात् ल्यादेशो न भवति। यदर्थं क्रिया तस्मिन्निष्पन्नेऽपि क्रियाप्रवृत्तिरतिक्रमः। अतिक्रमणग्रहण किम्। अतिशय्य। उपसर्गप्रदेशाः—'ऋत्यारुपसर्गस्य' [१।१।६१] इत्येवमादयः। प्राक्चेत्यधिकारः प्रागव्ययसंज्ञायाः।

डाच्च्व्यूर्याद्यनुकरणं च ति ॥१।१।२६॥ डाजन्तं च्व्यन्तमूरी इत्येवमादि अनुकरणं उपसर्गसंज्ञं च-धातोः सम्बन्धि तिसंज्ञं भवति। डाच्—पटपटाकृत्य[19]। सपत्राकृत्य[20]। च्वि—मकधीकृत्य[21]। शुक्लीकृत्य[22]।

---

१. धायिश्च क०,म०। २. -रि चित्वे -क०,म०। ३. धातोर- क०,म०। ४. मनःशब्दात् क्यङ् सो वा लुक् च क०, म० टि०। ५. धातुत्वाभावादव्ययादुत्तरस्याप्यादेशः। क०, म० टि०। ६. न बन्द्रा वलि इति दस्य न द्विर्भावः क०, म० टि०। ७. ल्यादेशः क०, म०। ८. सङ्ग्रामी यदि चुरादिः क०, म० टि०। ९. घजवे चोपसर्गादिति नम् क०, म० टि०। १०. हिनुमीनानिणोऽदुरोऽन्तरश्च णः क०, म० टि०। ११. अभिषिञ्चति। विनिषिञ्चति। क०, म०। [स्थासेनिसेधसिच्सञ्जाम् इति षिः। क० म० टि०] १२. वीप्स्यलक्षणेत्थमिति अभिः सिचः सम्बन्धी न। क०, म० टि०। १३. ज्ञाने क०, म० टि०। १४. आकारो क०, म०। १५. अत्र उपसर्गत्वाभावान्नतिसंज्ञाततस्तिमः स्वत्याङ्कन्या इति न समासः तेनैव पृथक्परत्वाड्ढणि आकारो न स्यात् क०, म० टि०। १६. अर्चास्वति-क०, म०। १७. -क्रमाति-क० म०। १८. उपसर्गत्वाभावात्तिसंज्ञाभावः। ततः समासाभावः ततो न ल्यादेशः क०, म० टि०। १९. तिमः स्वत्या समासः। अनेकाचोऽव्यक्तानुकरणे इति डाच्। क०, म० टि०। २०. सपत्रनिष्पत्रादतिपीडते इति डाच् क०, म० टि०। २१. सुकधीकृत्य क०, म०। २२. कर्मकर्तृभ्यां प्रागतत्त्वे च्विः क०, म० टि०।

घटीकृत्य । ऊर्यादि—ऊरीकृत्य । ऊररीकृत्य । अनुकरणम्—खात्कृत्य । फट्कृत्य । उपसर्गः—प्रकृत्य । पराकृत्य । डाजादिग्रहणं किम् ? अतिसिक्त्वा । अतिस्तुत्वा । पिताकृत्वेति । अत्र डाच्च्वितो ग्रहणान्न भवति, च्विडाच्-साधर्म्यमूर्यादीनां[1] कृम्वस्तिभिरेव योगे तिसंज्ञा । उपसर्गाणामनुकरणानामनियमः, खादिति कृत्वा निरष्ठीवत् इत्यत्र धातुना खात् इत्यस्य न योगः, कस्य तर्हि ? इतेः, इति न भवति । ऊरी ऊररी अङ्गीकरणे विस्तारे च । पाथ्यौं[3] विध्वसे, माधुर्ये च । ताली-आताली वर्णे । [4]मूशी कान्तौ । शकला शंसकला ध्वंसकला भ्रंशकला आलक्षि(म्वि) केवाशी शेवाली पर्पाली[5] मस्मसा मसमसा मससस्ना एते हिंसायाम्, गुद्दु गुधा पीडायाम्, सजुः सहार्थे, फलू[6] फली आक्ली विक्ली विकारे, श्रौषट् वौषट् वषट् स्वाहा स्वधा दाने, श्रत् श्रद्धाने, प्रादुस् आविस् प्राकाश्ये, एते ऊर्यादयः । प्रादुराविःशब्दो 'साक्षादादौ [अच्वि]' [१।१।३५] च पठ्येते, तेनानयोः कृञ्योगे विभाषा भवति । प्रादुष्कृत्य । प्रादुष्कृत्वा । आविष्कृत्य । आविष्कृत्वा । तिप्रदेशाः 'कृत्सतिकारकस्यापि' [१।१।६०] इत्यादयः ।

कारिकालमदोऽन्तस्सदसतस्स्थित्यादिभूषानुपदेशापरीग्रहादरक्षेपे ॥१।१।२७॥ स्थित्यादौ भूषानुपदेशपरिग्रहादरक्षेप इत्येतेषु च अर्थेषु यथासंख्यं कारिका अलं अदस् अन्तर् सत् असत् इत्येते शब्दाः धातोः सम्बन्धिनः तिसंज्ञा भवन्ति । स्थितिः मर्यादा वृत्तिर्वा । आदिशब्दात् यत्नादिर्गृह्यते । तत्र कारिका-कारिकाकृत्य । भूषा मण्डनम्, तत्र अलम् । अलंकृत्य । स्वयं परामर्शः अनुपदेशः तत्र अदः । अदःकृत्य । परिग्रहः स्वीकारस्तद्[7]-भावे अन्तः अन्तर्हत्य । आदरः प्रीत्या सम्भ्रमः, तत्र सत् । सत्कृत्य । क्षेपोऽनादरः परिभवस्तत्र असत् । असत्कृत्य । स्थित्यादाविति किम् ? कारिका कृत्वा । कर्मेमित्यर्थः । अलङ्कृत्वा[8] । खलुकृत्वा । मा कारीत्यर्थः । अदः कृत्वा गतः । अत्र परस्योपदेशः । अन्तर्हत्वा मूषिका श्येनो गतः । परिगृह्य गत इत्यर्थः । सत् कृत्वा । विद्यमानमित्यर्थः । असत् कृत्वा । अविद्यमानमित्यर्थः ।

कणेमनः श्रद्धोच्छेदे ॥१।१।२८॥ कणे मनस् इत्येतौ शब्दौ श्रद्धाया अभिलाषस्योच्छेदे धातोः सम्बन्धिनौ तिसंज्ञौ भवतः । कणेहत्य । मनोहत्य । श्रद्धामुच्छि[9]द्येत्यर्थः । श्रद्धोच्छेद इति किम् ? तण्डुलस्य कणेहत्वा मनोहत्वा गतः ।

अस्तं पुरोऽव्ययम् ॥१।१।२९॥ अस्तं पुरस् इत्येते अव्यये धातोः सम्बन्धिनी तिसंज्ञे भवतः । अस्तगत्य । पुरस्कृत्य । अस्तमिति नाशे वर्तते । अव्ययमिति किम् ? अस्तं कृत्वा क्षिप्तमित्यर्थः । गतोऽस्तमर्कः । अस्तो नाम पर्वतः । पुरः कृत्वा । नगरीः इत्यर्थः ।

गत्यर्थवदोऽच्छः ॥१।१।३०॥ अच्छेत्यव्ययमभिशब्दार्थे दृढार्थे च वर्तते । तत् गत्यर्थस्य वदेश्च धातोः सम्बन्धि तिसंज्ञं भवति । अच्छगत्य । अच्छव्रज्य । अच्छोद्य[10] । गत्यर्थवद इति किम् ? अच्छकृत्वा । अव्ययमिति किम् ? अच्छमुदकं गत्वा ।

तिरोऽन्तर्धौ ॥१।१।३१॥ तिरस् इत्येतदन्तर्धौ व्यवधाने वर्तमानं धातोः सम्बन्धि तिसंज्ञं भवति । तिरोभूय । तिरोधाय । अन्तर्धाविति किम् ? तिरोभूत्वा स्थितः । तिर्यग्भूत्वेत्यर्थः ।

कृञो वा ॥१।१।३२॥ तिरस् इत्येतदन्तर्धौ वर्तमानं कृञो धातोः सम्बन्धि तिसंज्ञं भवति वा । तिर[11]स्कृत्य । तिरःकृत्वा । अन्तर्धाविति किम् ? तिरः कृत्वा काष्ठं गतः । तिर्यगित्यर्थः ।

मनस्युरस्युपाजेऽन्वाजे मध्ये पदे निवचने ॥१।१।३३॥ मनसि, उरसि, उपाजे, अन्वाजे, मध्ये, पदे, निवचने इत्येतानि शब्दरूपाणि सप्तम्येकवचनान्तप्रतिरूपकाणि अव्ययानि कृञो धातोः सम्बन्धीनि तिसंज्ञानि भवन्ति वा । मनसिकृत्य । मनसिकृत्वा । उरसिकृत्य । उरसिकृत्वा । उपाजेकृत्य । उपाजेकृत्वा । अन्वाजेकृत्य । अन्वाजेकृत्वा । मध्येकृत्य । मध्येकृत्वा । पदेकृत्य । पदेकृत्वा । निवचने[12]कृत्य । निवचने कृत्वा ।

---

१. साधर्म्यादु -क०, म० । २. -र्गानुकरणा -क०,म० । ३. पाथ्यौ क०, म० । ४. माशी क०, म० । ५. पार्दाली क० म० । ६. फलुत्य क० म० । ७. तदभावे क० म० । ८. निषेधेऽलंखलू क्त्वा क०, म० । ९. -मुच्छेद्य क० -म० । १०. वद व्यक्तायां वाचि क०, म० टि० । ११. तिरसस्तेः सिरिति सिः क०, म० टि० । १२. वचनाभावार्थः । वाचं नियम्येत्यर्थः । क०, म० टि० ।

अव्ययमिति किम् ? भार्यां मनसि कृत्वा सुखं गतः । उरसि पाणिं कृत्वा शेते । उरसि मनसि अव्यये अनत्याधानविषये । अत्याधानमुपश्लेष आश्रयं च ।

स्वाम्येऽधिः ॥१।१।३४॥ स्वाम्ये स्वामिभावविषये, अधि इत्ययमुपसर्गः कृञो धातोः सम्बन्धि तिसंज्ञो भवति वा । देवदत्तं ग्रामेऽधिकृत्य ग्रामेऽधिकृत्वा स्वामिनं कृत्वेत्यर्थः । स्वाम्ये इति किम् ? अधीत्यधिकृत्य उपसर्ग इति नित्यं प्राप्ते पक्षे अभावाद्यर्थं वचनम् । गतार्थत्वे भावार्थं च । प्रादिरुपसर्ग इति वर्तते, तेन उपसर्गसंज्ञाऽपि विकल्प्यत इति कृत्वाऽधीति प्राक्त्वेऽप्यनियमः ।

साक्षादाद्यच्वि ॥१।१।३५॥ साक्षादित्येवमादि शब्दरूपमच्वि[1] च्व्यर्थमच्व्यन्तं कृञो धातोः सम्बन्धि तिसंज्ञं भवति वा । साक्षात्कृत्य । साक्षात्कृत्वा । मिथ्याकृत्य । मिथ्याकृत्वा । अच्वीति किम् ? [2]लवणीकृत्य । उष्णीकृत्य । अत्र डावच्वीति[3] नित्यं भवति । अच्वीति[4] पर्युदासात् अच्व्यन्तस्य च्व्यर्थस्य ग्रहणम्, तेन इह न भवति-साक्षात् किञ्चित् करोति साक्षात्करोति । साक्षात् मिथ्या चिन्ता[5] भद्रा रोचना अमा आस्था[6] प्राजर्या[7] प्राजुरा जिजरा[8] जिजरुहा[9] संसर्या[10] अर्थे अग्नौ वशे एकपने[11] प्रहसने[12] विहसने । अर्थ इत्यादयः सप्तमीप्रतिरूपकाः । लवण उष्णं शीतमुदकमार्द्रं लवणादीनामिह तिसंज्ञासन्नियोगे [13]मकारान्तं निपात्यते । नमस् प्रादुस् आविस् इति साक्षादादिः ।

नित्यं हस्ते पाणौ स्वीकृतौ ॥१।१।३६॥ हस्ते पाणौ इत्येतौ सप्तमीप्रतिरूपकौ शब्दौ [14]आत्मीयीकरणे कृञो धातोः सम्बन्धिकौ नित्य तिसंज्ञौ भवतः । हस्तेकृत्य । हस्ते करोति । पाणौकृत्य । पाणौ करोति । स्वीकृताविति किम् ? हस्ते कृत्वा कार्षापणं गतः ।

जीविकोपनिषदिवे[15] ॥१।१।३७॥ जीविका उपनिषद् इत्येतौ शब्दौ, इवे इवार्थे गम्यमाने कृञो धातोः सम्बन्धिनौ तिसंज्ञौ नित्यं भवतः । जीविकामिव कृत्वा जीविकाकृत्य[16] । जीविकाकरोति । उपनिषदमिव कृत्वा उपनिषत्कृत्य । उपनिषत्करोति । इवेति किम् ? जीविकां कृत्वा, उपनिषदं कृत्वा ।

प्राध्वं बन्धे ॥१।१।३८॥ प्राध्वमित्येतन्मकारान्तमव्ययमानुकूल्ये वर्तते । तदानुकूल्य बन्धहेतुक बन्धमित्युच्यते । बन्धहेतुके आनुकूल्ये वर्तमानः प्राध्वशब्दः कृञो धातोः सम्बन्धी तिसंज्ञो भवति । प्राध्वंकृत्य[17] । बन्ध इति किम् ? प्रगतमध्वानं प्राध्वंकृत्वा शकटं गतः ।

तस्वन्ङामधण्तस्यांक्त्वाम्तुम्तिसुङ्मस्वाभास्वरादीन्यव्ययम् ॥१।१।३९॥ तस् वत् ङाम् इत्येतदन्तानि धण्वर्जिततस्यन्तानि आम् क्त्वा अम् तुम् इत्येतदन्तानि तिसंज्ञकानि सुङ्मस्प्रतिरूपकाणि[18] स्वरादीनि च शब्दरूपाणि अव्ययसंज्ञानि भवन्ति । तस् 'एकदिशि' [३।१।१७१] 'तस्' [३।१।१८०]—पीलुमूलतो विद्योतते । वत्—मुनिवद्वृ[19]तम् । क्षत्रियवद्युध्यते । ङाम्—उच्चैस्तराम्, उच्चैस्तमाम् । ङकारः किम् ? प्रतामौ । प्रतामः । पचताम् । पचेताम् । अधण्तसि—त्रिपृष्ठतः । अश्वग्रीवतः । सर्वतः[20] । सर्वत्र । बहुशः । अल्पशः । तसीति 'व्याश्रये तस्' [३।४।४] इत्यारभ्याशसेरिकारेण प्रत्याहारः । अधणिति किम् ? पथि द्वैधानि, सशयत्रैधानि । आम्—दयाञ्चक्रे[21] । आमिति लिङ्लेडामग्रहणम्[22] । क्त्वा—कृत्वा । हृत्वा । अम्—पूर्वं भोजम्, अग्रे

१. अत्र डाच्वि इति नित्यमेव तिसंज्ञा क०, म० टि० । २. कर्मकर्तृभ्यां प्रागतत्त्वे च्विः क०, म० टि० । ३. डाचि च्वौ क०, म० । ४. अच्वौदिति क०, म० । ५. चिन्ता क०, म० । ६. आस्था क०, म० । ७. प्राजर्या क०, म० । ८. बीजर्या क०, म० । ९. बीजरुहा क०, म० । १०. संसर्पा क०, म० । ११. विकपने प्रकपने । क०, म० । १२. प्रसहने । विसहने क०, म० । १३. मकारान्तत्वं क०, म० । १४. भार्याकरणे क०, म० । १५. जीविका च उपनिषच्च जीविकोपनिषच्च जीविकोपनिषदमिति समाहारद्वन्द्वे चुदषहस्समाहारे इति सूत्रेण अत्समासान्तप्राप्तिः । समासान्तस्य क्वचिदनित्यत्वादत्र न भवति क०, म० टि० । १६. तिसंज्ञत्वात्समासः क०, म० टि० । १७. बन्धेन स्ववशं कृत्वा क०, म० टि० । १८. प्रतिरूपाणि क०, म० टि० । १९. -वद्वृत्तम् क०, म० । २०. बह्वादिवैपुल्यात्सर्वादिकिंबहोः तस् क०, म० टि० । २१. -क्रे पलायाञ्चक्रे क०, म० । अय गतौ रो लो यौ इति रस्य लः क०, म० टि० । २२. विदाङ्करोतु क०, म०, टि० ।

भोजम्, स्वादुंकारम्, सम्पन्नकारम्, [1]कन्यादर्शं वरयति, यावज्जीवमदात् । अमिति णम्खमोर्ग्रहणम् । तुम्—कर्तुम्, हर्तुम् । ति—[2]अधःकृत्य । [3]**'अनव्ययस्य'** [१।१।१७५] इति सिप्रतिषेध । सुडाभम्—दात्रायाम्[4] [5]मात्रायाम्, अस्ति, स्वस्ति, असि, स्यात् । प्तस्त्राभ—यथा, तथा, कथम्, कुत । प्तसु इति **'अद्व्यादिवैपुल्यात् सर्वादिकिम्बहोः प्तस्'** [३।४।१२] इत्यत आरभ्य आ **'कथमित्थमुः'** [३।४।२६] [6]इत्यस्योकारेण प्रत्याहार । स्वरादि—[7]स्वस्तिष्ठति । स्व पश्यति । अत्युच्चैम् अत्युच्चैसम् इत्यत्र उच्चैर्यस्तमतिक्रान्तस्य । पूर्वपदार्थस्य सुबिति न। परमोच्चै परमनीचै इत्यत्र तु अव्ययस्यैव स्वस्तिमाशास्ते । च समुच्चये। पशुर्वै पुरुष इत्यादौ—अव्ययमिति महती संज्ञाऽन्वर्था । अव्ययमव्ययमिति विशेषणार्थेति न भवति । तदन्तविध्यर्था चेति परमोच्चै—इत्यादौ च भवति ।

'सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।
वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥' —इति ।

तमादिग्रहणं किम् ? एक, द्वौ, बहव , पञ्च, षट्, सप्त, अष्टौ । आपो वर्षा , पचतिरूपम्, पचतोरूपम्, पचतिकल्पम्, पचतस्कल्पम् । स्वर्, अन्तर् प्रातर्, पुनर्, [9]सर्, तर्, उच्चैम्, नीचैम्, शनैम्, [10]ऋधक्, [11]ऋते, युगपत्, आरात्, [12]पृथक् [13]ह्यम्, [14]श्वम्, दिवा, सायम्, चिरम्, ईषत्, मनाक्, जोषम्, ज्योषम्, तूष्णीम्, बहिम्, अवस्, निकषा, समया, मृषा, स्वयम्, नक्तम्, इच्छा, सामि,वता,सनम्, सनात्, तिरम्, अन्तरा, ज्योक्, कम्, शम्, सना, [15]नाना, विना, [16]अन्यत्, क्षमा, उपांशु, विहायसा, दोषा, मुधा, मिथ्या, पुरा, मिथो, मिथु, मिथस्, प्रायम्, मुहुम्, [17]प्रबाहु, आर्य, [18]अलम्, [19]अभीक्ष्णम्, सार्धम्, मनस्, हिरुक्, प्रशान्, [20]च, [21]वा, हा, अह, एव, एवम्, [22]मानम्, शश्वत्, नित्यम्, सूपत्, कूपत्, [23]कुवित्, [24]नेत्, [25]चेत्, [26]कश्चित्, यत्र, नह, हन्त, माकिम्, नकिम्, माङ्, नञ्, वावन्, त्वावत्, न्वावत्, त्वै, [27]न्वै, वै, रै, औषट्, वौषट्, वषट्, स्वाहा, स्वधा, ओम्, ह्रिम्, खलु, किल्, अधस्, अथ, स्म, अ, इ, उ, ऋ, लृ, ए, ऐ, ओ, औ, आदह, आतङ्क, यावत्, तावत्, किम्, यत्, यद्, तद्, धिक्, हे, है, पाट्, प्याट्, आहो, उताहो, अथो, अंधो, मा, नू, ननु, हि, तु, नु, इति, इव, चन, [28]शु, वत, आम्, शप्, [29]कूकम्, शुकम्, सुकम्, नुकम्, नहिकम्, सत्यम्, ऋतम्, अद्धा, नोहि, नचेत्, जातु, अय, अड, [30]अध, अहाह, स्विद्, बाह्या, दिष्ट्या, पशु, पट्, सह, अनुषक्, अङ्ग, पुत्, ताजक्, अरे, अये, अवे, वद्, वेद्, वाद्, हुँम्, चुम्, भोस्, क्वित्, मर्या, ईम्, किम्, सिम्, प्र, परा, अप, सम्, अनु, अव, निम्, दुम्, वि, आङ्, नि, अधि, अपि, अति, सु, उत्, अभि, प्रति, परि, उप—इति स्वरादय । आकृतिगणोऽयम् ।

---

१. विद्दशिभ्यः कार्त्स्न्ये णम् इति णम् क०, म० टि० । २. अस्य कृकमिकंसकुशेति न सिः कारिकालमध इति तिसंज्ञा क०, म० टि० । ३. णम् खम्णो प्र—क०, म० । ४. रात्रौ वेलायाम् क०, म० । ५. मात्रायाः म० । ६. इत्येतस्योका—क०, म० । ७ स्वर्गे तिष्ठतीत्यर्थः क०, म० टि० । ८ अष्टौ इति क० म० पुस्तकयोर्नास्ति । ९ सन् क०, म० । १० वियोगशीघ्रप्रवृत्तेषु क०, म० टि० । ११ वियोगार्थे क०, म० टि० । १२ योगे क०, म० टि० । १३ अन्तरातीते दिन इत्यर्थः क०, म० टि० । १४. अन्तरागामिनि दिन इत्यर्थः क०, म० टि० । १५. अस्ति स्वस्तीति कैश्चिदभिधीयते प्रीतिकरण इत्येके क०, म० टि० । १६. पृथग्भावे क०, म० टि० । १७. प्रोद्धतो बाहुरग्रेति प्रबाहु । कैश्चित् प्रबाहुगिति पठ्यते क०, म० टि० । १८ कैश्चिद् हलमिति पठ्यते । हल प्रतिषेधे विषादे च क०, म० टि० । १९ पुनः पुनरित्यर्थः क०, म० टि० । २० चशब्दादेकवचनादिषु क०, म० टि० । २१ विकल्पादिषु क०, म० टि० । २२ वितर्के क०, म० टि० । २३ योगप्रशास्तिभावेषु क०, म० टि० । २४ विचारे—क०, म० टि० । २५. सम्प्रश्ने चेति क०, म० टि० । २६. कश्चित—क०, म० टि० । २७ वै—क०, म० । २८ च—क०, म० । २९. क्वप् हिकम् क०, म० । ३० रध क०, म० ।

घ्यसख्यद्वन्द्वपतीदुत् ।१।१।४०। इकारान्तमुकारान्त च शब्दरूप घिसज्ञ भवति सखिशब्दं द्वन्द्वानवयवं च पतिशब्द वर्जयित्वा । मुनिना । साधुना । मुनये । साधवे । मुनिसुतौ ।[1] साधुसुतौ । असख्यद्वन्द्वपतीति किम् ? सख्या । सख्ये । पत्या । पत्ये । अद्वन्द्वग्रहणं किम् ? पतिसुतौ। पतिसखायौ । पति-सखिशब्दयोरय प्रतिषेधो न समुदायस्य, तेनेह भवत्येव—अतिसखेरागच्छ(ति)। अतिसखेः स्वम् । बहुसखेरागच्छति । बहुसखेः स्वम्। बहुपतेरागच्छति । बहुपते स्वम् । घिप्रदेशा —**'घेर्डौरनाट्'** [१।२।२६] इत्येवमादय ।

[2]**प्रत्ययः कृतोऽषष्ठ्याः ।१।१।४१।** इह य कृतो विहित स प्रत्ययसज्ञो वेदितव्य । अषष्ठ्या षष्ठ्यन्तार्थ षष्ठी न चेत् स षष्ठ्यन्ता[3]र्थविहितो भवति, आगमो विकारो वेत्यर्थ । **'नृदुगिदञ्चोऽस्वस्रादेर्ङी'** [१।३।७]—राज्ञी, । कर्त्री । **'अजाद्यताम्'**[4] [१।३।१२] अजा, खट्वा । **'सुऔजस्'** [ ] वृक्षः । वृक्षौ । वृक्षा । **'इञ्युद्धे'** [२।१।१३५]—केशाकेशि । दण्डादण्डि । **'प्राग् जितादण्'** [२।४।४]—औपगव. । कापटव । **'गुपौधूविच्छिपनूपणेरायः'**[5] [४।१।१]—गोपायति । धूपायति । **'तास्यौ लुलोः'** [४।३।१]—कर्ता । करिष्यति । घ्यण्—कार्यम् । हार्यम् । कृत इति किम् ? प्रकृत्यादीना[6] मा भूत् । ते हि सिद्धतया उपादीयन्ते । अषष्ठ्या इति किम् ? विकारागमयोर्मा भूत्, तौ हि कस्यचिद्विधीयेते । **'अजाद्यताम्'** [१।३।१२] इत्यभिधेयापेक्षा षष्ठी न विधेयापेक्षया । **'कसोऽपत्ये'** [२।४।१८] इत्यादावपि षष्ठ्यन्ताद्विधीयते न षष्ठ्यन्तार्थस्येति तत्र प्रत्ययसञ्ज्ञा भवत्येव । प्रत्ययप्रदेशाः—**'प्रत्यये'** [१।१।१७६] इत्येवमादय ।

इजाद्यायात्तद्धितः ।१।१।४२। **'इञ्युद्धे'** [२।१।१३५] इत्यारभ्य आ— **'गुपौधूविच्छिपनूपणेरायः'** [४।१।१] इत्येतस्माद् आ आयात्—आय प्रत्ययात् प्राग्यत्प्रत्ययसञ्ज्ञं तत्तद्धितसञ्ज्ञ भवति ।[7] केशाकेशि ।[8] अपङ्क्षीण ।[9] औपगवः । कापटव । इजादीति किम् ? मूढ्री । आ आयादिति किम् ? पनायन्ति । पटयन्ति । शिक्षयन्ति । नोपदस्येति लुक्, आदेरारैच्च प्राप्नोति । तद्धितप्रदेशा —**'मत्स्यतद्धितस्य इलो यः'** [१।३।७६] इत्येवमादयः ।

घ्याद्यतिङ् कृत् ।१।१।४३। घ्यणादिप्रत्ययसञ्ज्ञं तिङ्वर्जित कृत्सञ्ज्ञं भवति ।[10] घनघात्यः । उदके विशीर्णम् । गोधायो व्रजनि । घ्यादीति किम् ? चीयते प्रवातेन । अतिङिति किम् ? प्रनिस्ते । प्रयापयानि । कृत्प्रदेशाः—**'कृत्सतिकारकस्यापि'** [१।१।६०] इत्यादय ।

परः ।१।१।४४। य प्रत्ययः सः प्रकृते पर एव भवति । अजा । खट्वा । वृक्षः । वृक्षौ । वृक्षा ।

मिदचोऽन्त्यात् ।१।१।४५। (यो) मकारानुबन्धको यस्य विधीयते (स) तस्याचामन्त्यात्परो भवति । वन्दते । छिनत्ति । वनानि । यशासि । काष्ठतङ्क्षि । नम् सुपीत्यादौ सुपीत्यनेन नप इति विशिष्यते नाच इत्यन्तग्रहणम् ।

स्पर्द्धे । १।१।४६। द्वयोर्विध्योरन्यत्र सावकाशयोस्तुल्यबलयोरेकत्रोपनिपात स्पर्धः, तत्र य सूत्रपाठे पर स विधिर्भवति । **'अतोऽह्न्युः'** [१।१।१५७] को हसति । को धावति । हल्यनञ्समासे लुक्त सात्—एषत्सरुक. । एषत्सरति । एष हसति । स धावतीत्यत्र[11] **'लुग्व्योर्वक्वौ'** [२।३।३५] इति परो विधिर्लुग्भवति । नित्यानित्यान्तरङ्गबहिरङ्गोत्सर्गापवादेषु बलवन्तो नित्यान्तरङ्गापवादा एव भवन्ति । परस्परप्रतिबन्धेनावृत्तौ[12] पर्यायेण वा प्राप्तौ वचनम् ।

षष्ठ्याः स्थानेऽन्तेऽलः ।१।१।४७। षष्ठ्यन्तार्थ. षष्ठी, षष्ठ्यन्तार्थस्य विधीयमानो विधिस्तस्य योऽन्तेऽल् तस्य स्थाने प्रसङ्गे भवतीति वेदितव्यम् । **'नपोऽचो ह्रस्वः'** [१।२।१] ग्रामणिकुलम् । सेनानिकुलम् । षष्ठ्या[13] इत्युत्तरार्थम् । स्थान इत्यनन्तरार्थम् । अल इति किम् ? परमपुंस्कोकिल ।

---

१ साधुगुसौ–क०,म० । २ प्रतीयते येनार्थः स प्रत्ययः क०,म० । ३ -न्तार्थ विहि—क०, म० । ४ तामाद क०, म० । ५ पनूपणे क०, म० । ६ आदिशब्देन उपपदमुपाधिश्च गृह्य(ह्ये)ते । तत्र शोकापनुदेत्यादिकमुपपदम् । 'हतिनाथास्पशाविः' इत्यादिरुपाधिः । क० म० टि० । ७ इञ्युद्धे । आदिजन्से । ऐरिस्युलुक् । क०,म० टि० । ८. अपदर्क्षीणः क०,म० । ९. अवस्वयम्भुवः क०,म० टि० । १०. इषपा मुद्गरवनौ, क०,म० टि० । ११ लुगुत्वयोः, क०,म० । १२. -न्धेन वृ—क०,म० । १३ अनन्तरार्थम्, क०, म० ।

तस्मादादेः ।१।१।४८। तस्मात् षष्ठ्याः पञ्चमीविशिष्टस्य षष्ठ्यन्तार्थस्य परस्य विधीयमानो विधिस्तस्यादेरलः स्थाने भवतीति वेदितव्यम् । **'द्वयन्तरुपसर्गादीदपोऽनात्'** [२।२।१३८] द्वीप । अन्तरीप. । तस्मादिति किम् ? पचते । पचन्ते । **'ए टितः'** [१।४।४३] इति एत्वविधौ न किञ्चिदस्मादिति पूर्वमाश्रयते ।

शिदङिदल् ।१।१।४९। षष्ठ्या स्थान इति वर्तते, शिच्चाङिदल् चादेश षष्ठ्यन्तार्थस्य तस्यैव स्थाने भवति, नादेरन्त्यस्य वाऽल । शित्— **'जश्शसः शिः'** [४।१।६७] वसनानि, वनानि । **'स्म्येऽञ्'** [१।२।२०५] अस्मै । एप् । अङिदल्—**'सामामः'** [१।२।१७६] सर्वेषाम् । विश्वेषाम् । **'त्रिचतुरः स्त्रियां तिसृचतसृ'** [१।१।२२१] तिस्रः, चतस्र । **'युष्मदस्मदभ्यामाकम्'** [२।१।१७७] युष्माकम् । अस्माकम् । ङिदल्पर्युदासात् टिदल् न भवति । **'जराया ङसिन्द्रस्यावि'** [१।२।३७] जरा—जरसे । य । स । भावाश्रयाल्लुक्—भवान् । शिद्ग्रहणान्नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वम्—गाम् । गा । निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति ततः पाठी श्रुते —पचेयुः । पच्यासु । पेचुप । पेचुषेति वलभावादिडभावः ।

स्थानीवानलाश्रये ।१।१।५०। यस्य स्थाने यो विधीयते स स्थानी, इतर आदेश , स्थानं प्रसङ्ग । स्थानीव भवत्यादेश —स्थानिकार्यं प्रतिपद्यत इत्यर्थ. । अनलाश्रये—न चेत्तत्कार्यं स्थान्यलाश्रय भवति । युवा । राजा । सुब्लोपेऽपि[1]—**'न्यक्'**[१।२।१३४]इति दीर्घ पदत्वादि च । कस्मै । कस्मात् । किंवत् । सर्वादित्वात् स्मायादि । धर्मो वो वर्धताम्[2] । धर्मो नो वर्धताम् । सुबन्तत्वात् पदत्वादि । पचतु । पचन्तु । एकदेशादेशेऽप्यनुमेयस्य स्थान्यादेशभावादवयवधर्मेणाऽवयविव्यपदेशान् समुदाये वाऽवयवात्तभवात्—एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्वा सिद्धम् । इवग्रहण स्वाश्रयार्थम्, अन्यथाऽन्यादेशस्य संज्ञा विज्ञायेत । न च सज्ञाकार्यं प्रतिपद्यते, तेन स्थानिन्यादेशे च कार्यं सिद्ध भवति । आहन । आवधिष्ट । **यमूदनः स्वेऽङ्के चाङः'** [१।४।५८।] इति तङ् । अनलाश्रय इति किम् ? स । पन्था । अत्र स्थानिवत्त्वाभावाद्धल परत्वलक्षण. सोर्लुग् न भवति । क इष्ट., स उप्त हृपि हलीन्युत्वलोपो न भवत । श्राय स्थालीपाक —[अत्र] **'ए'** [२।३।७४] इति लुग् न भवति । आश्रयग्रहण किम् ? प्रदीव्य । प्रसीव्य । वलादेरिति इड् न भवति । शब्दार्थातिदेशेऽत्र गुण प्राप्नोति । अग्रहीत् इति **'च ईटीटः'** [४।२।७७] इति लुग् न स्यात् । स्थान्यलाश्रयप्रतिषेधादिह भवत्येव । सर्वेषाम् । अरुदिताम् । धवना । अनुबन्धकार्यमभावाश्रय नालाश्रयमिति भवति । शोभना दृषदोऽस्य सुदृपत् । सुदृषद्वान् इत्यत्र **'शलुचीगेनत'** [१।१।५२] इति नियमात्—एधादिसमासपरिग्रहादसद्विज्ञानादितिकरणाच्च स्थानिवद्भावो[3] नास्तीति [4]इन्दीर्घो न भवत ।

परेऽचः प्राचोऽक्विदीर्घयद्व्यासदस्कनुँग्विधौ ।१।१।५१। अजादेशः परनिमित्तकस्तत पूर्वविधौ कर्तव्ये स्थानिवद् भवति, क्विविधि दीर्घस्य विधिं यकारस्य विधि द्वयोर्द्वित्वस्य विधिम्,—आ एतस्मादारभ्य **'दोमोऽस्यादसोमाद् गुश्चापिन्यसन्'** [१।२।४४] इत्यसदधिकाराद्यो विधिर्विधीयते **'संयोगस्यादिस्कोर्लुक्'** [१।२।९१] इति लुर्ग्वजितस्तं वर्जयित्वा । कथयति । अवधीत्—अत्राल्लुगुपान्त्यविधौ कर्तव्ये स्थानिवद् भवति । पादिक—अत्र पद्भावे । [5]शातनो । पातनो । अत्र श्नादेशे । धारणि । रावणिः । अत्रान्त्याजादिलुक् । संस्यते । ध्वंस्यते । [6]अत्र णिलु चि न लुग् न लुनचि । [7]याज्यते । वाप्यते अत्र यञ इकि । निराद्य । समाद्य । अत्र जग्धादेशे । घात्यान्—अत्र वधादेशे । श्रायसौ । गोमतौ । अत्रैजादेशो नमि । [8]चासुरौ[9] । आनडुहौ—अत्र वादेशो । [10]पदि । अत्र पद्भावे । अन्यतरेण च व्यपदेश समुदायोऽव्यवहित । व्यवहितेऽपि प्राक्शब्दो लक्षणभेदात् । अवीवदद् वीणा परिवादकेनेति णिजात्याश्रयणाद्ध्रस्व । पर इति किम् ? वैयाघ्रपद्य. । अत्र पादस्यान्तलुग् न परनिमित्तेति पद्भाव. ।

१. सुबल्लोपेऽपि—क०, म० । २. धर्मेणा—क०, म० । ३ भावे, क०, म । ४ विन्दीर्घौ क०, म० । ५. स्वलुचि—क०, म० । ६ शातनी पातनी, क०, म० । ७ अत्र णिलुग्भवति न लु— क०, म० । ८ यजति कश्चित्तमन्यः प्रयुङ्क्ते प्रयुज्येति णि याजि, ततः श्ले...रेणेरित्येति णिलुकि याज्यते । अत्र णिलुचः स्थानिवद्भावाचक इग्न भवति । श्व्यादीत्यादि क०, म० टि० । ९. चातुरौ क०, म० । १०. पादे क०, म० ।

अच इति किम् ? आगत्य । अभिमत्य । अत्रानुनासिक [1]इति लुक्, नाच इति तक् । प्राच इति किम् ? नैधेय । निधीक । [2]परिखीयः । अत्र द्व्यज्लक्षणौ ढण्ठण्विधी चोपान्त्यलक्षणश्च [3]खन् प्राच इति आकारलुग् न स्थानिवत् । प्राच इति पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भाव इति अपीपचन् इति न जुम् [क्वि इत्यादि] क्वि-विष्यादिप्रतिषेधः किम् ? देवयते [4]द्यू । लवमाचष्टे लौ. । पौः । अत्र णिलुग् अचो क्विविधावूचि न स्थानिवत् । शामम् शामम् । अशामि । शशामम् शशामम् । अशंशामि । अत्र णि, ण्यन्ताद्यङ्, ण्यन्ताच्च खमुञि णौ च णिलुगल्लुचौ दीर्घविधौ । सौरी बलाका । ब्राह्मणकण्डूति. । क्षत्रियकण्डूति । अत्राल्लुग् यविधौ यलुचि । वाय्वो अध्वर्व्यो —इत्यत्र वकारो न प्रत्ययस्येति लुन्न भवति । दध्यत्र । मध्वत्र । अत्र यञ् धकारस्य द्वित्वविधौ स्थानिवत्त्वे ह्याचीति प्रतिषेध स्यात् । द्वित्वस्यासद्विधित्वेऽपि [5]द्विग्रहणमसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इत्येतद् बाधनार्थम् । नयनम् । लवनम् । वैयाकरण. । सौवस्व. । तौ स्त । यौ स्त । तानि सन्ति । अभिषन्ति । विषन्ति । अपयन्ति । वियन्ति । अत्रेड् यञ् अल्लुचो [ऽ] यादावमद्विधौ । सखीयते. पतीयतेश्च [6]क्विरपि, सख्युः । पत्युः । लुनीयते पुनीयतेश्च—क्विप्, लून्यु । पून्युः । [7]अत्रालुग्यञादेशे सति यञादेशे क्वौ विधावस्थानिवत्त्वाद्यकारस्य लुक् स्यात्, इमिडसोस्तु यञादेशोऽसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति न [8]लुप्यते । शिण्ढि । पिण्ढि । अत्राल्लुक् परस्वेऽनुनासिके । शिषन्ति । पिषन्ति । अत्रानुस्वारे । जक्षतु । जक्षु । अत्र चर्त्वे । दोहयतेः—धोक् । लेहयते —लेट् । पाचयते 'नाम्नि' [४।३।१०८] क्तौ पाक्ति । पापच्यते —पापक्ति । याजयते ——याष्टिः । यायज्यते —यायष्टि । स्कन्दयते —स्कन्धि । अत्र णिलुगल्लुचौ [9] । [10]श्लुग्विधिप्रतिषेध किम् ? सुकुस्मयते —सुकू । काष्ठ तक्षयति—काष्ठतक् । अत्र 'संयोगस्यादिस्कोर्लुक्' [१।२।११] इति लचि प्राप्ताया णिलुच स्थानिवद्भावात् 'पदस्य' [१।२।१२।] इति लुक् काष्टतडित्यण्यन्ते [11]अस्कृगिनि प्रायिकोऽय निषेधः, तेन मधुगित्यत्र सलोप. । अतएवासदिति परामर्दधिकार [12]व्याप्ति । वेतस्वान् इत्यत्र मत्वर्थे पदत्वाभावाद्विर्न भवति । [13]ब्रह्मबन्ध्वो । ब्रह्मबन्ध्व । कौर्यो. । गौर्यो. । काक्यर्थ वास्यर्थमित्यत्रासिद्ध बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति पददीर्घलचो न भवन्ति । षडिक इत्यत्र षडित्यतो जम्, द्वाभ्या देयमिति [14]द्वयोर्देय ऋण इति निपातनादत्वे न स्थानिवत् । बिम्ब्या फल बिम्बम् । आमलकम् । पञ्चभि पट्वीभि क्रीत पञ्चपटु । पञ्चखारः । पञ्चेन्द्राण्यो देवताऽस्येति—पञ्चेन्द्र । पञ्चाग्निरिनि । 'लुव्ययगोणीसूच्योः व्यतः' [१।३।८१] इति व्यच्छास्त्रस्य लुग्विज्ञानात् व्यतोऽनुत्पत्तिरिति सिद्धम् ।

श्लुचीगेनत् ॥१।१।५२॥ परस्य प्रत्ययस्य श्लुचि सजाताया श्लुग्भूतपरनिमित्तक पूर्वकार्य इक् एनत् [15]इत्येव भवति । वेवेढि । शोशवीति । जरीगृहीति । एनत् पश्य । एनच्छ्रितक. । स्थानीवानलाश्रय इति सिद्धे नियमार्थ वचनम्, तेनान्यानि न भवन्ति । तद् । गर्गा । कुवलम् । पञ्चगोणी. । जुहुत ।—श्लुच्यपि श्लुग्रूपताऽस्तीति नियम तथा श्लुयपि । तथा च 'निजामेत्' [४।१।६४] इति [16]श्लुचीति श्लुप्येत्ववचनं गकारविशेषणादिह नियमो न भवति । गोमान्, यवमान् । श्लुग्निमित्तनियमादिह न भवति । [17]संक्राम । प्रतिक्राम । अत्र णिद्दीर्घनिमित्त तस्मान्नडा न इति विशेषणम् । पूर्वकार्यनियमादिह न भवति—शिर कर्म । समुदायस्य हीय पदसज्ञा । पापक्ति, पापचीति इति यङन्तस्येद द्विर्वचनम् । अगात् । अध्यगात् । स्यश्लिकार्य विषयभावे ।

टिदादिः ॥१।१।५३॥ टितो यस्य विधीयते स तस्यादिः प्रथमावयवो भवति । 'कृस्तट् सोऽश्चः' [१।१।१४६] [18]श्वविट्त्सायें । 'लक्लुङ्लृङ्ग्यमाङाट्' [४।२।१३१] अयात् । अभात् । 'वलादेरिट्' [४।२।१३४]—वदिता । वदितुम् । आद्यन्तस्थानित्वापवादोऽयम् ।

---

१ 'इति' क०,म० नास्ति । २. पारिखीयः क०, म० । ३ खन क०,म० । ४ द्युः क०,म० । ५ द्विर्ग्र—क०, म० । ६ क्विपि क०, म० । ७ अत्रालुग्यञा—क०, म० । ८ लुप्यते क०, म० । ९. चौ । घुस्वादौ श्लु—क०, म० । १० स्कु क०, म० । ११ अस्कुलिगिति क०, म० । १२. -राभिव्या- क०, म० । १३ ब्रह्मबन्ध्वो क०, म० । १४ द्वावो द्वयो—क०, म० । १५ इत्येतदेव क०, म० । १६. श्लुप्ये क०, म० । १७. अतो हेः, इति हेः श्लुक् क०, म० । १८. श्वलिट्त्सायें क०, म० ।

किदन्तः ॥१।१।५४॥ किद्यो यस्य विधीयते स तस्यान्त —अवसानावयवो—भवति। **'नः शि जक्'** [१।१।१४७] भवाञ्छूरः। **'ह्रस्वस्य तक् पिति कृति'** [४।१।४२] अग्निचित्। प्रकृत्य। अन्ते स्थानित्वापवादोऽयम्। योगविभाग उत्तरार्थः।

विशेषणम् ॥१।१।५५॥ विशेषण विशेष्यस्य समुदायस्यान्तावयवो भवति। इह धात्वादि समुदायोऽभेदेनावयविविशेषणक उपादीयते, तत्र स तत्समुदायस्यान्तवत्त्वेन[1] नियम्यते। **'नपोऽचो ह्रस्वः'** [१।२।१] कीलालपं कुलम्। ग्रामणिकुलम्। इह न भवति—[2]आर्यशी कुलम्। **'ऋः'** [४।४।१४] इत्यच्। जय.। स्तव.। इह न भवति—सेक। योग। एयम्, अय इत्यादौ व्यपदेशिवद्भावाद् भवति।

प्राक्पञ्चमी ॥१।१।५६॥ पञ्चम्यन्तार्थं पञ्चमी, इह पञ्चमी विशेषणमसमानाधिकरणं विशेष्यात्प्राक् पूर्वं भवति। **'पदाद्वाक्यस्य वस्नसौ युष्मदस्मदोः'** [१।२।१३१] धर्मो वो वर्धताम्। धर्मो नो वर्धताम्। इह न भवति—युष्माक धर्मो वर्धताम्, अस्माकं धर्मो वर्धताम्। पदादित्यादौ दिग्योगलक्षणा पञ्चमी, तत्र पूर्वं परं च विशेष्य स्यादिति नियमार्थं वचनम्।

न सप्तम्यघ्यादिषु ॥१।१।५७॥ इह सप्तमीनिर्दिष्ट विशेषणं विशेष्यात् पूर्वं न भवति,—घ्यणादिविधेरन्यत्र। **'पृथोघ्ययवावाव'** [१।१।७१] मुनये। [3]साधवे। अचीति न [4]पूर्वविशेषणम्, इति परस्यायादिर्न भवति। अघ्यादिष्विति किम्? स्मरसि वत्स्याम कलिङ्गेषु। इह मा भूत्। अचीति आद्यौपश्लेषिकमधिकरण पूर्वं पर च भवति, तत्र पूर्वं न ग्राह्यमित्येनदर्थं वचनम्।

तस्यादिः ॥१।१।५८॥ सप्तम्यर्थस्य विशेषणं तस्यादिरवयवो वेदितव्य। **'जराया ङसोन्द्रस्याचि'** [१।२।३७] जरस। जरसाम्। इह न भवति। जरासु। **'ह्रष् फेर्नीचि स्यलौ'**[5] [४।२।१६] नेनिजानि। अनेनिजम्। इह न भवति। नेनेक्ति। **'हल्योरीत्'** [४।२।२१] यौति। रौति। इह न भवति। अब्रवीत्। जरसा। जरसे। [6]अयात्। अरौदित्यादौ व्यपदेशिवद्भावाद् भवति। सप्तमीत्यस्य स्त्रीत्वेऽपि तस्येत्यनेन स्त्रीत्वं न परामृश्यते। अन्तत्वापवादोऽयम्। सुबादिविशेष्येऽजाद्यवयवे कार्यविज्ञान इद शक्यमकर्तुम्। अजादिमात्रे च व्यपदेशिवद्भावात्तस्य तद्[7]भावः।

प्रत्ययन्यक्प्यत्प्रकृत्यादेः ॥१।१।५९॥ यस्माद्य प्रत्ययो विधीयते स तस्य प्रकृतिः, प्यदिति—**'गुरूपोत्तमस्यानार्षेऽपत्येऽणिञः ष्यङ्'** [१।३।२] इत्यारभ्य आ—**'यूनस्तिव'** [१।३।७६] इत्यतस्तकारेण प्रत्याहार, प्रत्ययो न्यग्गुपसर्जनञ्च प्यद्विशेषणं प्रकृत्यादे [8]समुदायस्य वेदितव्यं। नोनाधिकस्य प्रत्यय। मातृभोगीण। खारपायण। **'सुङ् पदम्'** [१।१।६२] इति पदसंज्ञा ऊनस्य न भवति। तेन **'अभिन्ने'** [१।२।५६] इति ण। राज्ञ पुरुषो राजपुरुष। **'षष्ठ्ययत्नात्'** [२।१।४३] इति समास। अधिकस्य समुदायस्य न भवति। वृद्धस्य राज्ञ पुरुष। गार्ग्यस्यापत्य गार्ग्यायण **'यञिञः'** [२।४।३३] इत्यादिना अधिकात्समुदायान्न भवति, देवदत्तो गार्ग्यायण। पुत्रमिच्छति पुत्रकाम्यति। **'सुपः कर्तुः काम्यः'** [४।१।१७] अधिकान्न भवति, महान्तं पुत्रमिच्छति। न्यक्ष्यत्। 'अतिकारीषगन्ध्याबन्धु। अतिकौमुदगन्ध्याबन्धु। **'बन्धौ ष्यस्येश्'** [२।२।११५] न भवति। अनुपसर्जनस्तु ष्यदधिकस्यापि भवति, परमकारीषगन्धीबन्धुः। परमकौमुदगन्धीबन्धु। प्रत्यय. प्रकृत्यादेरित्यूनाधिकनिवृत्त्यर्थम्[9][10]।

कृत्सतिकारकस्यापि ॥१।१।६०॥ कृत्प्रत्यय सतिसञ्ज्ञकस्यापि सकारकस्यापि सतिकारकस्यापि प्रकृत्यादेः समुदायस्य विशेषणं भवति, अपिशब्दात् केवलस्यापि। उदके विशीर्णम्। अवतप्तेन कुलस्थितम्।

---

१. -न्तत्वेऽनेन क०, म०। २. आर्यान् शास्तीति आर्यशीः क्वौविधिशासे रूपात्स्यस्यैकारः क०, म० टि०। ३ साधवोऽत्र:, क०, म०। ४ पूर्वं क०, म०। ५ इत्येवं न भवतीत्यर्थः, क०, म० टि०। ६. अयौत्, क०, म०। ७. तस्मिन् भावः, क०, म०। ८ न्यक्कृद्—क०, म०। ९ प्रकृतिप्रत्ययसमु—क०, म०। १०. न्यक्ष्यद्ग्रहणं नियमार्थम्। इत्यधिकः। क०, म०।

देवदत्तनखनिर्भिन्नम् । भस्मनिहुतम् । प्रवाहेमूत्रितम् । साकोटिनम् । सारविणम् । व्याक्रोशि । व्यात्युक्षि । प्रत्ययः प्रकृत्यादेरिति प्राप्ते वचनम् ।

तिङ वाक्यम् ॥१।१।६१॥ इह साक्षात् पारम्पर्येण वा तिङन्तस्य विशेषणं प्रयुज्यमानमप्रयुज्यमानं वा तेन तिङन्तेन प्रयुज्यमानेनाप्रयुज्यमानेन वा सह वाक्य भवति । धर्मो वो रक्षतु । धर्मो नो रक्षतु । साधुर्वो रक्षतु । साधुर्नो रक्षतु । शालीना ते ओदन ददाति[1] । [2]कुरुञ्वग्राम गच्छति । [3]लुनीहि सक्तूंश्च पिब । देवदत्तेन वो दातव्यम् । देवदत्तेन नो दातव्यम् । साकाङ्क्षत्वेऽपि तिङन्तभेदे वाक्यभेदार्थं वचनम् । ओदन पच, तव भविष्यति[4] । पच तव भविष्यति । मम भविष्यति । ओदन तव भविष्यति । मम भविष्यति । अर्थात्प्रकरणाद्वा—गतावप्रयोग. । वाक्यप्रदेशाः—'पदाद्वाक्यस्य वस्नसौ युष्मिभक्तेः' [१।२।६१] 'वाक्यस्य परिवर्जने'[5] [२।३।१६] इति ।

सुङ् पदम् ॥१।१।६२॥ सुङिति प्रथमैकवचनादारभ्य आ महिङो ङकारेण प्रत्याहार । सुङन्त पदसंज्ञं भवति । धर्मः । कर्म । पचत. । अपचन् । ब्रूमहे । व' । पदप्रदेशा —'पदान्तेऽत्येङः' [१।१।१४] इत्येवमादयः ।

नं क्ये ॥१।१।६३॥ नकारान्तं शब्दरूप क्ये प्रत्यये परे पदसज्ञ भवति । क्य इति [6]क्यच्क्यङ्क्यङा विशेषक[7]राननुबन्धानुत्सृज्य सामान्येन ग्रहणम् । राजीयति । राजायते । चर्मायति । चर्मायते । ऊष्मायते । नमिति किम् ? वाच्यति । स्रुच्यति । क्य इति किम् ? सामन्यः । वेमन्य । [8]सुप्तिङित्येवमन्या । प्रत्यये सुङ् पदमिति पदसंज्ञा वेति वचनम् ।

सिद्धल्यधातोः ॥१।१।६४॥ सिति वलादौ च प्रत्यये परे पूर्व पदसंज्ञ भवति ? अधातो —न चेत्स प्रत्ययो धातोर्विहितो भवति । सिति—भवदीय । ऊर्णायु । अहंयु । शुभयु । वलि—पयोभ्याम् । पयस्सु । राजभ्याम् । राजसु । राजता । वाक्त्वम् । राजकाम्यति । द्विपात्काम्यति । सिद्वलीति किम् ? भवन्ती । राजानौ । अधातोरिति किम् ? यज्वा । वच्मि । अन्तस्सुपा सिद्धे पदत्वे सिद्ग्रहण प्रत्यये परे नियमार्थम् । तेनेह न भवति—सौश्रुतम् । भागवतम् ।

न वृत्त्यन्तः ॥१।१।६५॥ परार्थाभिधान वृत्ति, तद्वांश्च शब्दसमुदाय समासादि., तस्यान्तशब्द पदसंज्ञो न भवति । परमगिरौ । परमदिवौ । स्वलिहौ । गोदुहौ । परमवाचो । [9]बहुसेचौ । बहुदण्डिनौ । वृत्तिग्रहण किम् ? देवदत्तस्य कर्म । अन्तग्रहणं किम् ? राजवाक् । वाक्त्वक्स्रुच.[10] तिस्र इति न त्रयाणा वृत्तौ न पृथक् द्वयोर्वृत्तिरिति न मध्यमस्य निषेध । वाक्त्वचमिति वृत्तेरनन्तत्वेऽपि समासार्थं समासान्त इति त्वचो न पदत्वम् । स्थानिवद्भावात्पदत्वं प्रत्यय प्रकृत्यादेरिति सिद्ग्रहणान्न निवर्तत इत्यारम्भ ।

स्तं मत्वर्थे ॥१।१।६६॥ सकारान्तं तकारान्त च शब्दरूपं मत्वर्थे प्रत्यये परे पदसंज्ञं न भवति । वलीति प्राप्ति । यशस्वी । यशस्वान् । विदुष्मान् । पेचुष्मान् । मरुत्वान् । उदश्वित्वान् । विद्युत्वन्तो वलाहका. । स्तमिति किम् ? तक्षवान् । राजवान् । मत्वर्थ इति किम् ? भवद्भ्याम् । यशोभ्याम् । मुख्यसम्भवे दुर्लभत्वादुपचारस्य मतावित्यर्थो दुष्प्राप इति प्रत्ययान्तरार्थमर्थग्रहणं विशेषणस्यापि मतोस्तदर्थवृत्ते प्रतिपत्ते. परिग्रह ।

मनुर्नभोऽङ्गिरो वति ॥१।१।६७॥ मनुस् नभस् अङ्गिरस् इत्येतानि शब्दरूपाणि वतिप्रत्यये परे पदसंज्ञानि न भवन्ति । मनुरिव मनुष्वत् । नभस्वत् । अङ्गिरस्वत् । पदत्वाभावाद् रिर्न भवति ।

विरामेऽगिदनाङ् चाद्यण्वानुनासिकः ॥१।१।६८॥ विरतिर्विराम, [11]न भवन्ननन्त पदमनुपसर्गस्य पदस्यान्ते भवति । गानुबन्धको गित्, चादिरसत्त्ववाची—आङ्वर्जित —अनाङ् चादिः, मुखनासिकावचनोऽनुनासिक., विरामे वर्तमानस्याणोगिदनाङ्चादिवर्जितस्य तदासन्नोऽनुनासिकशब्दश्चादेशो भवति वा । सामँ ।

---

१ -लि शालीनां मे ओदनं ददाति । कुरु—क०, म० टि० । २ कुरु३ क०, म० । ३ लुनीहीहि३ क०, म० । ४ -ष्यति मम भविष्यति । प—क० म० । ५ -जंनेनेति क०, म० । ६ क्यङ्क्यष्क्यचां क०, म० । ७ कारान—क०, म० । ८ सुप्तित्येवमन्याप्रत्यये क०, म० । ९ दधिसेचौ क०, म० । १० तिस्रः क०, म० प्रत्योर्नास्ति । ११ स क०, म० ।

साम । खट्वाँ । खट्वा । दधिँ । दधि । मधुँ । मधु । विराम इति किम् ? दधि करोति । मधु करोति । अगिदनाङ्यादिरिति किम् ? मुनी । साधू । अमू । अमी । किमु । अनाङ्ग्रहणं किम् ? पाटलिपुत्रादाँ । आँ इति विष्णो. सम्बोधनम् । प्लक्षश्च न्यग्नोधश्चेत्य[1]वयवस्य चस्य न वादि । अणिति किम् ? कर्त्तृ । हर्तृ ।

चर्जशः ॥१।१।६९॥ विरामे वर्तमानस्य जश स्थाने तदासन्नश्चरादेशो भवति वा । त्रिष्टुप् । त्रिष्टुभ् । वाक् । वाग् । षट् । षड् । तत् । तद् । जश इति किम् ? कर्तृत्वम् । विद्वान् । विराम इति किम् ? वागत्र ।

न ॥१।१।७०॥ इत ऊर्ध्वं यद् वक्ष्यते तद्विरामे वर्तमानस्य न भवतीत्यधिकृत वेदितव्यम् आपादपरिसमाप्तेः । ते आहु. । भवान् लुनाति । अग्निः अत्र । एङाजादीनामजाद्युपश्लेषविज्ञानाद्विरामेऽप्याद्यभावसिद्धौ वचन मन्दानुग्रहार्थम् । **'तदः पादपूरणे'** [१।१।७१।] इति च प्राप्नोति ।

एचोऽच्ययवायाव् ॥१।१।७१॥ एच स्थानेऽचि परे अय् अव् आय् आव् इत्येते क्रमेणादेशा भवन्ति । नयनम् । लवनम् । रायौ । नावौ । एच इति किम् ? त्वमत्र । किमत्र । अचीति किम् ? गोकुलम् । नौकुलम् । अचीति स्थान्युपश्लेषो विज्ञायते । नादेशो न सत्सप्तमीति व्यवहितस्य न भवति ।

यञेवादिकः ॥१।१।७२॥ एच स्थाने अवर्णात् परो य इगादिष्ट [2]तस्याचि परे यञेवादेशो भवति नान्य. । आगमा ३ अग्निभूता३यत्रागच्छ । आगमा ३ अग्निभूता३यिहागच्छ । अगमाम्बा पटाम्बावत्रागच्छ । अगमाम्बा पटाम्बावुदकमानय । एवकारो दीर्घबाधनार्थ, अन्यथा हि **'पूर्वेऽपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्ते नोत्तरान्'** इति ह्रस्वस्यैव बाधः स्यात् । आदिति किम् ? अतिरि अत्र । अति नु अत्र, अतिरीहते । अतिनूहते । इक इति किम् ? ग्लानम् । म्लानम् । एच इति किम् ? [3]गच्छतु देवदत्ताम्बा इ आगच्छतु । इ इति अस्यापत्य स्त्री ई, तस्य [4]ह्रस्वे इ इति । अचीति किम् ? अगमाम्बा अग्निभूताम्बा इ गच्छ ।

अस्वे ॥१।१।७३॥ इक स्थानेऽस्वेऽचि परे तदासन्नो यञादेशो भवति । दीर्घापवाद । दध्यत्र । मध्वत्र । पित्रथ । लाकृति । [5]दध्य्लृतकाय दीयताम् । साध्वृतश्च इत्याह । इक इति किम् ? पचति । पठति । अचीति किम् ? दधि करोति । मधु करोति । अस्व इति किम् ? दधीदम् । मधूष्ट्र । इको यञ्भिर्व्यवधानमित्येके । दधियत्र । मधुवत्र । रीगि ति रियङ् भूवादय तेषामिक इति पञ्चमी द्रष्टव्या, तेनेक. परो यञ् भवति ।

ह्रस्वो वाऽपदे ॥१।१।७४॥ इक स्थानेऽस्वेऽचि[6] परे ह्रस्वादेशो वा भवति, न चेत्ताविगचावेकत्र पदे भवत. । नदि एषा । नद्येषा । दधि अत्र । दध्यत्र । मधु अत्र । मध्वत्र । अति एति । अत्येति । ह्रस्वस्यापि ह्रस्व, पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्ते, ह्रस्वविधानसामर्थ्याच्चान्यत्कार्यं न भवति । अपद इति किम् ? नद्यौ । वध्वौ । नद्युदकम् । वध्वाननम् । अनुव्यचलदित्यत्र स्वरादेराकृतिगणत्वेनाव्ययत्वादेकपद्यम्, अत [7]एवात्रानुप्राविशदित्यत्र च **'पदास्प्रथमाया वा'** । [१।२।२०२] इत्यपि भवति । इक इति किम् ? मुनयाचर । साधवाचर । अचीति किम् ? नदी वहति । कुमारी रमते । अस्व इति किम् ? कुमारीयम् ।

ऋत्यकः ॥१।१।७५॥ अक स्थाने ऋति ऋकारे[8] चापि परे ह्रस्वो वा भवति । खट्व ऋश्य । खट्वर्श्य । मह ऋषिः । महर्षिः । धूलि ऋतु । धूल्यृतु । वधु ऋणं । वध्वृणम् । कर्तृ ऋश्य । कर्तृश्य । लृति—कन्य लृकार. । कन्यल्कारः । कन्यलृतकाय । कन्यल्तकाय । कन्य लृतक इत्याह । कन्यल्तक इत्याह । ऋवर्णलृवर्णयोरेकत्वप्रतिज्ञानादृतीति लृकारोऽपि गृह्यते । ऋतीति किम् ? दण्डाग्रम् । तकार. किम् ? कन्या ऋकार । अक इति किम् ? वृक्षावृश्य । अनिगर्थं पदार्थं स्वार्थं[9] वचनम् ।

ऋस्त्वोस्स्वाचः ॥१।१।७६॥ उः ऋवर्णस्य लृवर्णस्याक. स्थाने ऋति चाचि परे परेणाचा सहितस्य ऋर् इत्यच्समुदायो व्यञ्जनसमुदायो वर्णान्तरं वा ईषत्स्पृष्टकरणं द्विरेफतुरीयं वाऽध्यर्धाङ्मात्रं संवृततरं

---

१ -धश्च लृ इत्यवयवस्य न चादिः—क०, म० । २. तस्य स्थानेऽचि क०, म० । ३ गच्छ क०, म० । ४ ह्रस्वः । अची—क०, म० । ५ दध्यृतका—क०, म० । ६ -नेऽचि प—क०, म० । ७. वात्वानु—क०, म० । ८ -रे लृकारे—क०, म० । ९ -र्थं च स—क०, म० ।

वा [1]सकलरेफाकारमर्धमात्राऽभक्तिक द्विरेफश्रुतिक वाऽर्ध्य[2]र्धाज्मात्रादेशो भवति वा। पितृ ऋषभः। पितॄषभ.। लृति—पित्लृकार'। पितृलृकार। लृवर्णस्य ऋति पित्लृतक इत्याह। ऋवर्णलृवर्णयोरेकत्वं[3]विज्ञानात्—लृत्यादेशे ऋफिडादिदर्शनाल्लत्वम्। दीर्घस्वेऽप्यस्योत्तरेणोभयदीर्घलाभ। इहोत्वं[4] चकार इत्ययमपि गुरुरेवेति प्लुत। उरिति किम्? दध्यृच्छति। मध्वृनकाय। ऋतीति किम्? पित्रर्थ। लाकृति.। चकारो वेत्यस्यानुकरणार्थ। साच इत्यधिकार **'पदान्तेऽस्येङ.'** [१।१।६४] इति यावत्।

दीर्घः ॥१।१।७७॥ अक स्थानेऽचि परे परेणाचा सहितस्य तदामन्नो नित्य दीर्घादेशो भवति। दण्डाग्रम्। सागता। दधीदम्। नदीहते। मधूदकम्। वधूदरम्। पितॄषभ। पितॄकार। पितॄतकम्। तकारानपेक्षया [5]अत इत्यधिकारे दीर्घ इत्यावृत्त्याऽनुकरणादन्यत्र लृवर्णस्य [6]दीर्घो नास्तीति लृवर्णे ऋकार एव दीर्घ। प्रेजु., प्रोपु, इत्यत्रान्तरङ्गत्वादेडो दीर्घ। एङ्प्ययदोर्ह[7]लादेर्लुग्व्येड्। अक इति किम्? वागत्र। अचीति किम्? दधिशीतम्।

शस्यक् ॥१।१।७८॥ अक शसि द्वितीया बहुवचनेऽचि परे परेणाचा सहितस्य यथासंख्यमग्दीर्घ आदेशो भवति। शाला पश्य। माला पश्य। बुद्धी। धेनू। नदी। वधू। मातॄ। दुहितॄ। शसीति किम्? नद्य। वध्व। धनानि। त्रपूणि पश्य इत्यत्र [8]नपुंत्वाच्छिनमो भवत।

नस्तः पुंसः ॥१।१।७९॥ अक पुँल्लिङ्गसम्बन्धिनि शस्यचि परे परेणाचा सहितस्य यथासंख्यमग्दीर्घो नकारान्त आदेशो भवति। वृक्षान्। प्लक्षान्। मुनीन्। साधून्। पितॄन्। भ्रातॄन्। चञ्चा। रम्भा। पट्टिका। खरकुटी। उदपान् पुरुपान् पश्येत्यत्र चञ्चादय स्त्रीत्व नोज्झन्तीति न भवति।

ढ्रलुच्यणः ॥१।१।८०॥ ढकारस्य रेफस्य च लुचि पूर्वस्याणो दीर्घो भवति। लीढम्। गूढम्। पुनारात्रौ। [9]मालन्ता रमते। अग्नी रथेन। पटू राजा। अजर्घा। अपास्या। ढ्रग्रहण किम्? सहितम्। सततम्। लुचीति किम्? दधि ढौकते। मधु रहयते। अण इति किम्? आतृढम्। आवृढम्। द्वाभ्या विशेषणादिह न भवति-[10]एष ददाति। स करोति। लुच स्थानिवद्द्वारकं परत्व ढ्रयोर्लुगस्मिन्निति बहुव्रीहिणा वा लुग्निमित्तमुच्यते।

सहिवहोऽस्यौः ॥१।१।८१॥ [11]सहेर्वहेरवर्णस्य ढ्रलुच्योकार आदेशो भवति। सोढा। सोढुम्। वोढा। वोढुम्। [12]अवोढ। अस्येति किम्? ऊढ। औजिढत्। तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते। **'सिवूसहोऽङ्सोः'** [४।२।२३०।] इत्यत ओकारनिश्चय। अस्येत्यधिकार **'स्थानिणोध्येङ्'** [१।१।६३] यावत्।

इक्येङर् ॥१।१।८२॥ अस्य साच इति वर्तते। अस्यावर्णस्य स्थाने इकि परे परेणाचा सहितस्य यथासख्यं एङ् अर्, इत्येत आदेशा भवन्ति। दीर्घापवाद। देवेन्द्र। मालेयम्। खट्वोढा। गन्धोदकम्। मालोदकम्। मालोढा। महर्षि। परमर्षि। तवल्कार। स्वल्कारेण। तवल्कारेण। तवल्तक। स्वल्तक इत्याह। त्रिमात्राधिकयोरपि स्थानिनोरेङभाव्यत्वाद्दीर्घाधिकाराद्वा द्विमात्र एव भवति। अस्येति किम्? दधीदम्। मधूदकम्। दध्यन्नम्। इकीति किम्। दण्डाग्रम्।

एजूच्यैच् ॥१।१।८३॥ अवर्णस्य स्थान एचि [13]ऊचि च परे परेणाचा सहितस्य क्रमेणासन्न ऐजादेशो भवति। तवैषा। खट्वैषा। तवैन्द्री। तवौदन। खट्वौदन। तवौपगव.। खट्वौपगव'। ऊचि—धौत। धौतवान्। लौ। पौ। ऊच्येडोऽपवाद।

प्रस्योढोढ्यूहैषैष्ये ॥१।१।८४॥ प्रशब्दस्य यदवर्ण तस्य स्थान ऊढ-ऊढि-ऊह-एष-एष्य इत्येतेषु परेणाचा सहितस्यामन्न ऐजादेशो भवति। एडोऽपवादः। प्रौढ। प्रौढि। प्रौह.। प्रैष। प्रैष्य। प्रस्येति किम्?

---

१ फाकंरमर्दमात्रा—क०,म०। २ -र्धोऽज्मात्रमादेशो—क०,म०। ३ प्रतिज्ञानात्—क०,म०। ४ इहोत्वं चकार क०, म०। ५. उत क०, म०। ६. दीर्घा न सन्तीति, क०, म०। ७ -यवोर्ह—क०, म०। ८. पदत्वाच्छि—क०,म०। ९ मा अन्ता रमते, क०, म०। १० एष करोति। स ददाति, क०,म०। ११ सहिवहोर—क०, म०। १२ अवोढुम्, क०, म०। १३ ऊजादेशे क०, म०।

अपोढ[1] । ऊढादिष्विति किम् ? प्रेत: । प्रोत । एष्य प्रेष्य इनि, ईषतेर्घ्यणि ईष्य इति रूपम्, तस्याङ्पूर्वस्यापि आ ईष्य -एष्य प्रेष्य इत्येव भवति, 'ओमाङि पर:' [१।१।८६] इति । **येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधको भवतीति** । तथा—निणिष्येड्येडीति बाध्यते नोमाङि पर ।

स्वैरस्वैर्यक्षौहिण्याम् ॥१।१।८५॥ स्वैर स्वैरिन् अक्षौहिणी इत्येतेष्ववर्णस्य परेणाचा सहितस्य ऐजादेशो भवति । स्वस्य ईर. स्वैर । घञ्—स्व ईरोऽत्रेति स्वैरमास्यताम् । स्वयमीरतीति स्वैर अच् । स्वयमीरितुं शीलमस्येति स्वैरी । अक्षाणामूहोऽस्यामस्तीति अक्षौहिणी सेना ।

ओमाङि पर: ॥१।१।८६॥ अवर्णस्य स्थाने ओशब्दे आङादेशे च परे परेणाचा सहितस्य परोऽजादेशो भवति । [2]ऐज् दीर्घापवाद । तवोकार । कोमित्यवोचत् । आङि—आ-ऋश्यात् अर्श्यात् । अद्य-ऋश्यात् अद्यर्श्यात् । खट्वा-अर्श्यात् खट्वर्श्यात् । आ-इहि एहि । उप-एहि उपेहि । परा-एहि परेहि । आ-ऊढा ओढा । अद्य-ओढा अद्योढा । खट्वा-ओढा खट्वोढा । [3]शकन्धु , कर्कन्धु, कुलटा, सीमन्त इति शकन्ध्वादय पृषोदरादिषु द्रष्टव्या ।

एवेऽनियोगे॥१।१।८७॥ अवर्णस्य स्थाने एवशब्दे परे परेणाचा सहितस्य परोऽजादेशो भवति । ऐचोऽपवाद । अनियोगे—न चेत्स शब्दो नियोगे विषयेऽवधारणे वर्तते । नियोग —इदमेव कर्तव्यमिति । इहेव दृश्यते । अद्येव निष्ठति । [4]तत्त्वान्वाख्यानमेतत् । अनियोगे इति किम् ? इहैव भव माऽन्य गा: । अत्रैव त्वं तिष्ठेति । नियुज्यते इति नियोगोऽयम् । नियोगोऽवधारणम् । तदभावेऽयं विधि । क्वेव भोक्ष्यसे । अनवक्लृप्तावयमेवकार इत्येके ।

वौष्ठौतौ समासे ॥१।१।८८॥ अवर्णस्य ओष्ठशब्दे ओतुशब्दे च परे परेणाचा सहितस्य परोऽजादेशो वा भवति, तौ चेन्निमित्तनिमित्तिनावेकत्र समासे भवत । बिम्बोष्ठी । बिम्बौष्ठी । वटजोष्ठी । वटजौष्ठी । स्थूलोतु । स्थूलौतु । समास इति किम् ? राजपुत्रीष्ठ पश्य । देवदत्तौतुं [5]विजृम्भितं पश्य ।

आर्तृतीयाया ऋते ॥१।१।८९॥ तृतीयान्तसम्बन्धिनोऽवर्णस्य स्थाने ऋतशब्दे परे परेणाचा सहितस्य आरादेशो भवति । अरोऽपवाद । तौ चेन्निमित्तनिमित्तिनावेकत्र समासे भवत । सुखार्त । दु खार्त । 'ऋत्यारुपसर्गस्य' [१।१।९१] इति पुनरार्वचनाद् ह्रस्वो न बाध्यते । सुखऋत । दु खऋत. । तृतीयाया इति किम् ? परमर्त:[6] । ऋत इति किम् ? [7]सुखेत: । दु खेत: । समास इति किम् ? सुखेनर्त । दु खेनर्त: ।

प्रदशार्णवसनकम्बलवत्सतरस्यार्णे ॥१।१।९०॥ प्र दश ऋण वसन कम्बल वत्सतर इत्येतेषामवर्णस्य स्थाने ऋणशब्दे परे परेणाचा सहितस्यारादेशो भवति । अरोऽपवाद. । प्रगतमृणं—प्रार्णम् । दशानामृणं—दशार्णम् । दश ऋणानि यस्या: सा—दशार्णा नदी । दशार्णो जनपद: । [8]ऋणापनयनाय ऋणं—ऋणार्णम् । वसनमेव ऋणं—वसनार्णम् । एवम्, कम्बलार्णम् । वत्सतरार्णम् । ह्रस्वो न बाध्यते इति—प्रऋणमित्यादि भवति ।

ऋत्यारुपसर्गस्य॥१।१।९१॥ उपसर्गस्य यदवर्णं तस्य स्थाने ऋकारादौ धातौ परे परेणाचा सहितस्यारादेशो भवति । सर्वापवाद: । उपार्च्छति । प्रार्च्छति । उपार्च्छति । प्रार्च्छति । ऋतीति किम् ? अपेत: । उपेत । उपसर्गस्येति किम् ? इहर्च्छति । इह ऋच्छति । प्रगत: ऋच्छकोऽस्मात् प्रर्च्छको देश: । प्र-[9]ऋषभं वनम् प्रर्षभं वनम् । प्र-ऋश्यं वनम् प्रर्श्यं वनम् । आरिति वर्तमाने पुनरार्ग्रहणं परमप्यारं ह्रस्वो बाधते इति ज्ञापनार्थम्, तेन पूर्वत्र ह्रस्वो भवत्येव ।

सुपि वा ॥१।१।९२॥ उपसर्गस्य यदवर्णं तस्य स्थाने सुपि—सुबन्तावयवे—ऋकारादौ धातौ परे परेणाचा सहितस्यारादेशो वा भवति । पक्षे यथाप्राप्तम् । उपार्षभीयति । उपऋषभीयति । उपर्षभीयति । उपा-

---

१ अपोढ: । उपोढ: क०, म० । २ ऐजि दी—क० म० । ३ कर्मकन्धु: क० म० । ४. -न्वा-ख्यान—क० म० । ५ -तौ तु विजृ० । ६. -र्त: । उत्तमर्त: । क० म० । ७. सुखित: । दु:खित: क० म० । ८. -णावयव ऋणम् क० म० । ९ श्रेष्ठार्थस्वरभेदवृषवराहपुच्छकर्णरन्ध्रेषु ऋषभ:, क० म० टि० ।

ल्कारीयति । उपलृकारीयति । उपल्कारीयति । ऋवर्णलृवर्णयोरेकत्वप्रतिज्ञानात्—[1] लृकारेऽपि भवति । ऋतीति सतकारत्वादिह नित्यमेव भवति । उपऋकारीयति—उपर्कारीयति ।

तथाऽनिणेध्येङ्यङ् ॥१।१।९३॥ उपसर्गस्य यदवर्णं तस्य स्थाने इण् गतौ एधि वृद्धौ इत्येताभ्यामन्यस्मिन्नेङादौ धातौ परे परेणाचा सहितस्य एडादेशो भवति । तथा–सुब्धातौ[2] वा । ऐचोऽपवादः । प्रेलयति । प्रेषयति । उपोखति । प्रोखति । सुब्धातौ—उपेलकीयति । उपैलकीयति । उपोदनीयति । उपौदनीयति । अनिणेधीति किम् ? उपैति । प्रैधते । एडीति किम् ? उपायते । प्लायते । तथाग्रहणं सुब्धातौ विकल्पार्थम् ।

पदान्तेऽत्येङः ॥१।१।९४॥ पदान्ते य एङ् तस्याकारे परे परेणाचा सहितस्य एडादेशो भवति । अयवोरपवादः । तेऽत्र । पटोऽत्र । पदान्त इति किम् ? नयनम् । लवनम् । अतीति किम् ? तयिह । पटविह । तकारः किम् ? तयाहु । पटवाहु । एङ् इति किम् ? दध्यत्र । मध्वत्र । क्षीरपेण [3]द्वादशात्मिक । वृक्षे अपचे इति [4]पूर्वपरयोरचो. स्थानिवत्त्वात् स्थानिवद्भावेनैकाच् बह्वच सुङिडति व्यपदेशा. प्रवर्तन्ते इति णत्पदसंज्ञा भवन्ति, अत [5]साजादेशस्यान्तादिवद्भावो नोच्यते ।

गोरोद्वा ॥१।१।९५॥ साच इति निवृत्तम् । गोशब्दस्य य पदान्ते एङ् तस्य अकारे परे ओकारादेशो वा भवति । गो अग्रम् । गवाग्रम् । गोऽग्रम् । गोरिति किम् ? द्योऽग्रम् । एङ इति किम् ? चित्रग्वग्रम् । हे चित्रगोऽग्रमित्यत्र गोशब्दस्य लाक्षणिकत्वान्न भवति । अतीति किम् ? गवेङ्गितम् । गवाननम् । ओरोद्वचन प्रकृतिभावार्थम् ।

अवोऽच्यनक्षे ॥१।१।९६॥ गोशब्दस्य पदान्ते वर्तमानस्यैङ अचि परे अव इत्ययमादेशो भवति वा [6]न चेत्सोऽक्षशब्दस्थ. । गवाग्रम् । गोऽग्रम् । गोअग्रम् । गवेश्वर । गवीश्वर । पदान्ते इति किम् ? गवि । एङ इति किम् ? [7]चित्रग्वग्रम् । अनक्ष इति किम् ? गोऽक्षम् । गो अक्षम् ।

इन्द्रे ॥१।१।९७॥ गोशब्दस्य पदान्ते वर्तमानस्यैङ इन्द्रशब्दस्थेऽचि परे अव इत्ययमादेशो नित्यं भवति । गवेन्द्र । गवेन्द्रदत्त । नित्यार्थ वचनम् ।

वातायनेऽक्षे ॥१।१।९८॥ गोशब्दस्य पदान्ते वर्तमानस्यैङ अक्षशब्देऽचि परे वातायने वाच्ये अव इत्ययमादेशो नित्यं भवति । गवाक्ष. । वातायनमित्यर्थ । वातायन इति किम् ? गोऽक्षम् । गोअक्षम् ।

न प्लुतस्यानितौ ॥१।१।९९॥ प्लुतस्यानितावचि परे यत् प्राप्नोति तन्न भवति । देवदत्ता३—अत्रान्वसि । जिनदत्ता ३ इदमानय । सुश्लोका ३ आगच्छ । [8]सुमङ्गला ३ इदमानय । अनिताविति किम् ? सुश्लोकेति । सुमङ्गलेति । अग्नी इति, वायू इति [9]उत्तरेण प्रतिषेध । अचीति किम् ? देवदत्तामा । ई चाक्रवर्मणस्य [अष्टा० ६।१।१३०] इत्यप्लुतवद्भावः पतञ्जलेरनुपस्थितार्थ[10] [महा० ६।१।१३०] । तत्र चिनुहि इदम् । चिनुहीदम् । इति सर्व एव प्लुत. साहसमनिच्छता विभाषया वक्तव्य [महा० ८।२।९२] इति [11]विकल्पेनैव सिद्धम् ।

गितः ॥१।१।१००॥ गानुबन्धस्याचि परे तन्निमित्त यत् प्राप्नोति तन्न भवति । मुनी एतौ । साधू एतौ । त्रपुणी अत्र । काण्डे अत्र । शाले एते । माले इमे । अमू अत्र । अमी अत्र । पचेते अत्र । पचेथे अत्र । पचावहे आवाम् । गित्करणात् गित्कार्यं न गुग्यसत्त्वं भाव्योऽगित्येतावत्यर्थेऽनुबन्धान्तरमामज्येत । अचीति किम् ? तव ई तवे । प्रत्यासत्तेस्तन्निमित्तकार्यप्रतिषेधादिह न भवति तव ई आसाते तवे आसाते । पदान्त इत्येव, अमुया, अमुयोः । युष्मे इति । अस्मे इति । त्वे इति । मे इति । शेर्गित्त्व चादित्वं वाऽभ्युपगन्तव्यम् । योगविभागादिहानिताविति नास्ति ।

---

१ अकारेऽपि क० म० । २. -ब्धातौ तु वा क० म० । ३. द्वादशाग्निकः, क० म० । ४. पूर्वपरयोः, क० म० । ५. साजा—क० म० । ६ -स्सोऽक्ष- क० म० । ७ चित्रग्वर्थः, क० म० । ८. सुमङ्गलाम्बा ३ इदमानय, क० म० । ९. इत्युत्तरेण क० म० । १० -तार्थः स्थितः, क० म० । ११ प्लुतविकल्पेनैव क० म० ।

चादेरचोऽनाङः ॥१।१।१०१॥ चादिरसत्त्ववाची । आङ्वर्जितो योऽच् तस्याचि परे तन्निमित्तं यत् प्राप्नोति तन्न भवति । अ अपेहि । इ इन्द्रं न पश्य । उ उत्तिष्ठ । आ एवं नु मन्यसे । आ एवं किल तत् । चादेरिति किम् ? चकारात्र । [1]हे आगच्छ आगच्छ । अच इति किम् ? त्व चाहं च । अच इति चादेरित्यस्य विशेष्यं न विशेषणमित्यज्मात्रस्य ग्रहण नाजन्तस्य । अनाङ् इति किम् ? ईषदुष्णम् ओष्णम् । आ इहि एहि । आ उदकान्तात् ओदकान्तात् प्रियं पान्थमनुव्रजेत् । आ आर्येभ्य आर्येभ्योऽस्य यशो गत शाकटायनस्य ।

ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाऽभिविधौ च यः ।
एतमातं ङितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङित् ॥

[2]आङिति किम् ? जानु-उ । [3]उञा जानू । अचि परे प्रत्यासत्तेस्तन्निमित्तकप्रतिषेधादिह न भवति । जानू अस्य रुजति ।

ओतः ॥१।१।१०२॥ चादेरोकारान्तस्य शब्दरूपस्याचि परे यत् प्राप्नोति तन्न भवति । अहो इदम् । उताहो एवम् । अथो अस्मै । [4]अहो आगच्छ । नो इन्द्रियम् । चादेरिति किम् ? गवीश्वर । अगौर्गौः समपद्यत इति गोऽभवत् । भिक्षोऽत्र । भिक्षो इति चात्पूर्वं । तिरोऽभवन्नमोऽकरोदित्यादौ लाक्षणिकत्वाच्च न भवति । अहो इत्यादयोऽखण्डा निपाता इति पृथग्योग ।

सौ वेतौ ॥१।१।१०३॥ मुनिमित्त[6]को य ओकारस्तस्य इतिशब्दे परे यत् प्राप्नोति तन्न भवति वा । पटो इति, पटविति । साधो इति, साधविति । साविति किम् ? गवित्याह । अहो इति । इताविति किम् ? पटोऽत्र । साधोऽत्र ।

ऊं चोञः ॥१।१।१०४॥ उञित्येतस्य इतिशब्दे परे, ऊमित्ययं दीर्घोऽनुनासिक आदेशो भवति वा, चशब्दाद्यदन्यत्प्राप्नोति तच्च भवति वा । एव त्रैरूप्यं भवति । ऊ इति । ऊँ इति । विति । इताविति किम् ? कि उ उत्तिष्ठ । इह उ ऊञ् इत्युकारप्रश्लेष, तेनोञो विशेषणादिह न भवति । अह उ–अहो इति । उ ऊ इति चाद्यन्तरत्वेऽगिति परोऽपि प्रयुज्यते इत्यादेशवचनम् । अकार पूर्वाचार्यानुबन्ध ।

मयोऽचि वोऽसन् ॥१।१।१०५॥ मय इति प्रत्याहार । मय उत्तरस्य उञः स्थानेऽचि परे वकारादेशो भवति वा, स चासन्—न भूतवत् । [8]कुड्क्वास्ते, कुड्कु आस्ते । किम्वावपनम्, किमु आवपनम् । किम्वुष्णम्, किमु उष्णम् । तद्वस्य मतम्,—तदु अस्य मतम् । जान्वस्य रुजति, जानु अस्य रुजति । किम्विति, किमूं इति । किमु इति, कि विति । मय इति किम् ? स्वर् उ उपैति । अन्तर् उ उपैति । अचीति किम् ? इतावेव स्यात् । असत्त्वात् द्वित्वमनुस्वारानुनासिकभावश्च ।

हलोऽनुनासिकेऽनुनासिकः स्वः ॥१।१।१०६॥ पदान्ते वर्तमानस्य हलः स्थानेऽनुनासिके परे स्थानिनः स्वोऽनुनासिक आदेशो भवति वा । [9]मुखनासिकावचनोऽनुनासिक । वाङ्मधुरा, वाग्मधुरा । षण्णयाः, षड्नया सड्ग्रहादय । तन्नयनम्, तद् नयनम् । ककुम्मण्डलम्, ककुब् मण्डलम् । हलँ मात्रम्, हल् मात्रम् । साविति—त्वङ्[10] इति, त्वग्[11] इति । विश्वलिण्[12] इति, विश्वलिड् इति । तनूं इति, तदू इति । असन्नित्येव वर्तते, तेन [13]त्वङ् ल इत्यादौ '**ह्रस्वान्ङमः पदान्ते**' [१।१।१२३] इति द्वित्वं न भवति । ऊर्ङ्कर्यति त्वद् जयतीत्यादौ [14]व्यवस्थितविभाषाविज्ञानाज्जात्याश्रयणाद्वा न दोष. । हल इति किम् ? दधि मधुरम् । अनुनासिक इति किम् ? गुरुवाक्प्रमाणम् । स्व इति किम् ? स्वर्णायति । अन्तर्मधुरम् । पदान्त इति किम् ? यज्ञ , यत्न. ।

---

१. हे आ आग-क० म० । २ अचीति किम्, क० म० । ३. उञा जानू क० म० । ४ अहुहे-क०, म० । ५ -ण्डनिपा-क०, म० । ६ -मित्तो क०, म० । ७ ऊ इति क०, म० । ८ कुङ्ङ्वास्ते, कुङ्ङु आस्ते । ९ मुखसहितनासिका-क०, म० । १० त्वक् इति क०, म० । ११ त्वगूँ इति-क०, म० । १२ श्वलिणूँ, इति । श्वलिड्,इति क०,म० । १३. त्वङ्ङ् , इत्यादौ क०,म० । १४ -स्थिते विभा-क०,म० ।

प्रत्यये ॥१।१।१०७॥ पदान्ते वर्तमानस्य हलः स्थानेऽनुनासिकादौ प्रत्यये परे स्थानिनः स्वोऽनुनासिक आदेशो नित्यं भवति। वाङ्मयम्। गुडलिण्मात्रम्। षण्णाम्। पदान्त इति किम्? यज्ञः। यत्नः। नित्यार्थं वचनम्।

रोस्योः ॥१।१।१०८॥ पदान्ते वर्तमाने रेफे सकारे च ईकारानुबन्धे परे यः पूर्वस्तस्य स्थाने स्वोऽनुनासिक आदेशो भवति। नॄँन्पाहि। काँस्कान्। भवाँच्छादयति[1]। पुंस्कोकिल.। सस्कर्ता। ईदिदुपादानादिह न भवति। पटुरत्र। पटुस्तरति।

म्नां जय्यपदान्ते ॥१।१।१०९॥ मकारनकाराणामपदान्ते वर्तमानाना जयि परे [2]निमित्तस्य स्वोऽनुनासिक आदेशो भवति। मस्य—गन्ता। गन्तुम्। नस्य—शङ्किता। शङ्कितुम्। म्नामिति किम्? चर्ञ्चूर्ति। पम्पूर्ति। व्यङ्क्ता। व्यङ्क्तामिति अकारस्यानुनासिकस्यासदधिकारादसत्त्वाद् भवति। बहुवचन व्यक्तिभेदेन नकारस्य विध्यन्तरबाधनार्थम्। विस्रम्भ.। संरम्भ.। लषन्ति इति उचितम्। चरन्ति। असत्त्वादनुनासिकाभ्वास्य न भवति। जयीति किम्? गम्यते। हन्यते। अपदान्त इति किम्? भवान्परमः। स्वोऽनुनासिक इति उभय निमित्तस्वानुनासिकार्थम्।

शल्यनुस्वारः ॥१।१।११०॥ मकारनकाराणामपदान्ते वर्तमानाना स्थाने शलि परेऽनुस्वार आदेशो भवति। मस्य—पुंसि। गंस्यते। नस्य—दंशः। सुदींशि कुलानि। धनूंषि। यशांसि। गुडलींहि कुलानि। बहुवचनमेषा विध्यन्तरबाधनार्थम्। बृंहणम्। सर्पींषि। शिण्ढि। पिण्ढि। इत्यत्रासत्त्वेन जश्त्वे [3]शलाभावादनुस्वाराभाव। 'नमीजादेरेव' [४।१।२५०] इत्येवकारान्नत्वेनामस्त्रम्। अपदान्त इति किम्? भवाञ्छान्तः। भवान्हेतु.। शलीति किम्? गम्यते। हन्यते।

मम्मो हलि तौ ॥१।१।१११॥ पदान्त इति वर्तते, मम्ग्रहणान्ममागमस्य पदान्ते वर्तमानस्य च मकारस्य स्थाने हलि परे तौ निमित्तस्वोऽनुनासिकोऽनुस्वारश्च पर्यायेण भवत। चङ्क्रम्यते, चक्रम्यते। दन्द्रम्यते, दंद्रम्यते। [4]यय्यम्यते, यंयम्यते। [5]वहंल्लिहो गौ, वहलिहो गौः। [6]अभ्रंल्लिहो वायुः, अभ्रंलिहो वायु। मस्य—त्वङ्करोषि, त्वं करोषि। त्वन्तरसि, त्वं तरसि। संय्यन्ता, सयन्ता। 'ङ्ण्यम्यप्रशान्' [7] [१।१।१५०] इति लाक्षणिकत्वान्न भवति। स्व इति किम्? ररम्यते। शशम्यते। त्वं रमसि। त्वं शान्त। त्व साधु। पदान्त इति किम्? रम्यते, गम्यते। मम्ग्रहणमपदान्तार्थम्। तौग्रहणमुभयार्थम्। अन्यथा ह्यनन्तरोऽनुस्वार एव स्यात्।

हि ल्व्यम्नि ॥१।१।११२॥ पदान्ते वर्तमानस्य मकारस्य स्थाने ल व य म न इत्येतद्वर्णपरे हकारे परे लवयमनाना स्वोऽनुनासिकोऽनुस्वारश्च पर्यायेण भवत। किल्ँ [8]ह्लादयते, किं ह्लादयते। किव्ँ ह्वयते, किं ह्वयते। किय्ँ ह्य., किं ह्य.। किम् ह्मलयसि, किं ह्मलयसि। किं न् ह्नुषे, किं ह्नुषे। ल्व्यम्नीति किम्? किं हकार।

सम्राट् ॥१।१।११३॥ समित्यस्य राजतौ क्विबन्ते, उत्तरपदे परेऽनुस्वाराभावो निपात्यते। सम्राट्। सम्राड्। पञ्चमः शान्तिः (नाथ.)। साम्राज्यम् सार्वभौमन्ते।

खय् खयश्शरि वा ॥१।१।११४॥ पदान्त इति निवृत्तम्, खयः स्थाने शरि परे खयादेशो भवति वा। तछ्शेते, तच्शेते। [9]षठ्षण्ढे, षट्षण्ढे। वथ्स. वत्स.। ख्षीरं, क्षीरम्। अफ्सराः, अप्सरा। खय इति किम्? भवान् साधु.। शरीति किम्? वाक् चरति। खय इत्येतावान् प्रत्याहार उत्तरार्थः।

शरोऽनु द्वे ॥१।१।११५॥ शर. परस्य खयः स्थाने अनु यदन्यत्प्राप्नोति तस्मिन्कृते पश्चात् द्वे रूपे भवतो वा। त्वंख्खनसि, त्वं खनसि। कश्च्छादयति, कश्छादयति। कश्च्चरति, कश्चरति। कष्टुकारः, कष्ठ-

---

१ भवाँन् छादयति-क०, म०। २. -त्तस्वो, क०, म०। ३. शलभावात् क०, म०। ४ यँय्यम्यते क०, म०। ५ -हँल्लिहो क०,म०। ६. -भ्रँल्लिहो क०,म०। ७. -न इति क०, म०। ८. ह्लादते क०,म०। ९. षड्षण्ढे क०, म०।

कारः । स्त्थाली, स्थाली । स्फ्फीता, स्फीता । शर इति किम् ? भवान् करोति । खय इति किम् ? आस्यम् । असन्निति [1] निवृत्त्यर्थमन्वित्युच्यते, अतो द्वित्वे कृते प्राप्नुवच्चर्त्वादि भवति । पुनः खय. परस्य शर. स्थाने द्वे रूपे भवतो वा । तत् श्शेते, तत्शेते । षट्ष्षण्डे, षट्षण्डे । वत्स्स., वत्स. । क्ष्षीरम्, क्षीरम् । अप्स्सरा अप्सराः । खय इति किम् ? भवान् साधु. । शर इति किम् ? मध्नाति ।

यञो मयः ॥१।१।११६॥ यञ परस्य मय· स्थाने द्वे रूपे भवतो वा । वृक्षव्वकरोति । वृक्षव् करोति । उल्क्का, उल्का । वल्म्मीकम्, वल्मीकम् । यञ इति किम् ? भवान् मधुरः । मय इति किम् ? सेव्यम् । अन्वित्येव, [2] प्रोर्ण्णुनाव । ऊर्ज्जिजयिषति । पुन· मय. परस्य यञः स्थाने द्वे रूपे भवतो वा । दध्य्यत्र, दध्यत्र । त्रप्व्वत्र, त्रप्वत्र । मय इति किम् ? बाल्यम् । यञ इति किम् ? वाग्जयति ।

अचो ह्रोऽह्लचः ॥१।१।११७॥ अच उत्तरो यो हकारो रेफश्च ताभ्या परस्याह्लच—हकाराद्रेफादचश्चान्यस्य वर्णस्य स्थाने द्वे रूपे भवतो वा । ब्रह्म्मा, ब्रह्मा । बाह्य्यम्, बाह्यम् । आर्य्य , आर्य । सर्व्व , सर्व । मूर्ख्ख , मूर्ख । दीर्घ्घ , दीर्घ । [3] ऊर्क्क् , ऊर्क् । [4] ऊर्ग्ग् , ऊर्ग् । अच इति किम् ? ह्नुते, ह्वयते । अभ्यते । ह्र इति किम् ? आस्यम्, वास्यम् । अह्लच इति किम् ? [5] बर्हि । दह्र । अह वीर ।

अदीर्घात् ॥१।१।११८॥ अदीर्घादच. परस्याह्लच· स्थाने द्वे रूपे भवतो वा । दध्य्यत्र, दध्यत्र । पत्थ्यदनम्, पथ्यदनम् । [6] सर्य्यँयन्ता । सयँयन्ता । उरᳵᳵक , उरᳵक , [7] उर क , [8] परᳶᳶपर . परᳶपर , पर पर । त्वक्क्, त्वक्क् । त्वग्ग्, त्वग् । षट्ट्, षट् । षड्ड्, षड् । तत्त्, तत् । तद्द्, तद् । गो३न्त्रात , गो३त्रात । नौ३त्त्रात , नौ३त्रात । अन्वित्यधिकारात्कुत्वादौ कृते द्वित्वम् । अह्लच इति किम् ? सह्यम् । वह्यम् । [9] आर्य । वर्य । [10] तितउ । अदीर्घ इत्युक्तेरिह न भवति—सुपात्र भवान् । वाक् । अदीर्घादिक हलीत्यनुक्त्वा न सयोगे । अचीति योगद्वयारम्भाद्विरामेऽप्ययमादेश । अतएव च यत्नात् '**पदस्य**'[१।२।१२] इति लोपो न भवति ।

न संयोगे ॥१।१।११९॥ हलोऽनन्तरा सयोग. । सयोगे परेऽह्लच स्थाने द्वे रूपे न भवत । इन्द्रः । चन्द्र. । कृत्स्नम् । मृत्स्ना ।

पुत्रस्यादिपुत्रादिन्याक्रोशे ॥१।१।१२०॥ पुत्रशब्दस्यादिन्शब्दे परे पुत्रादिन्शब्दे च परे आक्रोशे विषये द्वे रूपे न भवत । पुत्रादिनी त्वमसि हा पापे । पुत्रपुत्रादिनी भव । आक्रोश इति किम् ? पुत्त्रादिनी शिशुमारी । पुत्त्रपुत्रादिनी ।

अचि ॥१।१।१२१॥ अदीर्घात्परस्याह्लच स्थानेऽचि परे द्वे रूपे न भवत । दधि । मधु ।

शरः ॥१।१।१२२॥ शरोऽचि परे द्वे रूपे न भवत । '**अचो ह्रोऽह्लचः**' [१।१।११७] इति प्राप्तिः प्रतिषिध्यते । दर्शनम् । अर्प । कर्ष । वर्ष. । [11] तर्ष । वर्सः । अचीति किम् ? [12] शश्शर्यते । वर्ष्ष्यते ।

ह्रस्वान्ङमः पदान्ते ॥१।१।१२३॥ ह्रस्वात्परस्य पदान्ते वर्तमानस्य ङम स्थानेऽचि परे द्वे रूपे भवत । कुड्ङास्ते । सुगण्णिह । कृषन्नास्ते । कृषन्निह । '**असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे**' इति णो न भवति । ह्रस्वादिति किम् ? प्राङास्ते । [13] अजानिह् । ङम इति किम् ? त्वमत्र । किमत्र । पदान्त इति किम् ? सामनि । वेमनि । अचीति किम् ? कुड् शेते । पठन् रमते ।

दीर्घाच्छो वा ॥१।१।१२४॥ पदान्ते वर्तमानाद्दीर्घात्परस्य छकारस्य द्वे रूपे भवतो वा । कन्याच्छत्रम् ।

---

१. निवृत्तमित्य- क० म० । २ प्रोर्णुनाव क० म० । ३ ऊर्क्कं, ऊर्क्‌ं-क० म० । ४ ऊर्ग्गं, ऊर्ग्‌ं—क०म० । ५ बर्हः, क०म० । ६ संय्यन्ता क० म० । ७ उरः: कः । उरः कः । क० म० । ८ उरः ᳶᳶपः । उरःᳶपः । उरः: पः । उरः पः । क० म० । ९ अर्यः—क० म० । १० तितउः—क० म० । ११ तर्सः क० म० । तॄ प्लवनतरणयोः, शॄ भरणे, अनयोः वृतॄमावद्यमिहनिकमिकषिभ्रुषिभ्यः सः, इति सप्रत्ययः अकक्विदित्पर् —क० म० टि० । १२ कर्ष्यते, क० म० । १३ राजानिह, क० म० ।

कन्याछत्रम् । मुनेच्छाया, मुनेछाया । दीर्घादिति किम् ? श्वेतच्छत्रम् । [1] राजच्छत्रम् । पदान्त इति किम् ? ह्रीच्छति । म्लेच्छति ।

प्लुतात् ॥१।१।१२५॥ पदान्ते वर्तमानाद्दीर्घस्थानिकात्प्लुतात्परस्य छकारस्य स्थाने द्वे रूपे भवतो वा । आगच्छ भो इन्द्र अग्निभूते चा३च्छत्रमानय, आगच्छ भो इन्द्र भूतेचा छत्रमानय । दीर्घादिति किम् ? आगच्छ भो देवदत्त३छत्रमानय ।

अजाङ् माङः ॥१।१।१२६॥ अचः आङो माङश्चाव्ययादुत्तरस्य छकारस्य द्वे रूपे नित्यं भवतः । इच्छति । गच्छति । ह्रीच्छति । म्लेच्छति । देवच्छत्रम् । आच्छिनत्ति । आच्छायाया । आच्छाया । माच्छिदत् । माच्छासीत् । ङकारः किम् ? आच्छायायाम्, आछायायाम् । वाक्ये स्मरणे वाऽयमाकारः । उपमाच्छत्रम्, उपमाछत्रम् । माच्छिन्दि, माछिन्दि । पुत्रो माच्छिनत्ति । पुत्रो मा छिनत्ति । आङ्साहचर्येणाव्ययस्य माङो ग्रहणादिह न भवति, प्रमिमीते इति प्रमा, अप्रत्यय । प्रमाच्छात्र , प्रमाछात्र. । आङ्माङ्ग्रहण विकल्पबाधनार्थम् । अन्वित्येव । प्रश्न । [2] पृष्टा । शषाभ्यामन्तरङ्गमपि द्वित्व न भवति । विच्छित्तेत्येड् न छकारस्येति भवति ।

डाज्भाजोऽतो लुगितौ ॥१।१।१२७॥ डाज्भाजोऽनेकाचोऽव्यक्तानुकरणस्य योऽच्छब्दस्तस्य इति शब्दे [3] परे लुक् । लुञ्चन [लुक्] लोपो भवति । छमत् इति छमिति । पटत् इति पटिति । घटत् इति घटिति । पतत् इति पतिति । अत् इति वचनात्सर्वलुक् । **'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे'** इति लुचि जशादशो न भवति । डाज्भाज इति किम् ? छत् इति छदिति । श्रत् इति श्रदिति । जगत् इति जगदिति । एकाचो व्यक्तवर्णस्य यदनुकरण तस्य च न भवति । अत् इति किम् ? मरुत् इति मरुदिति । मरत् इति मरदिति । इताविति किम् ? पटत् अत्र पटदत्र । घटदिति गम्भीरमम्बुदैर्नदित चकदिति तडिताऽपि कृतमिति दकारान्त द्रष्टव्यम् ।

न द्व्युक्तेः ॥१।१।१२८॥ द्वे उक्ती यस्य तस्य डाज्भाजो योऽच्छब्दस्तस्य इतौ परे लुग्न भवति । पटत्पटदिति । घटत्घटदिति । वीप्साया द्विवचनम् । द्व्युक्तेरिति किम् ? पटिति । पटत्पटिति करोति । इति समुदायानुकरण द्रष्टव्यम् ।

तः ॥१।१।१२९॥ द्व्युक्तेर्डाज्भाजोऽतो यस्तकारस्तस्य इतौ परे लुग् भवति । पटत्पटेति करोति । घटत्घटेति करोति । विधिनिषेधाभ्या द्वैरूप्यम् ।

डाच्यादौ ॥१।१।१३०॥ द्व्युक्तेरादौ पूर्वस्यामुक्तौ, अतो यस्तकारस्तस्य डाचि परतो नित्य लुग्भवति । पटपटाकरोति । दमदमाकरोति । आदाविति किम् ? पतपताकरोति । डाच्यन्त्याजादिलोप सति पद्रूपस्य न भवति । पत इत्यत्र तु योऽत् तस्य डाचो विप्रकर्षान्न भवति ।

ढो ढि ॥१।१।१३१॥ ढकारस्य रेफस्य च यथासख्य ढकारे रेफे च परे लुग्भवति । लेढा, लेढुम् । गोढा, गोढुम् । लीढम् । गूढम् । आतृढम् । आवृढम् । अग्नी रथेन । पटू राजा । अन्ना रौति । पुना रमते । ढ् इति किम् ? वाग्ढौकते । [4] वाग्राजते । ढ्रीति किम् ? दधि ढौकते । पटुरत्र । पुनर्गच्छति । अन्तरत्र । अन्तर्गच्छति । ढौकते । [5] ढोपदेशे लुचि पूर्वस्याणो दीर्घार्थं स्यात् । गुडलिड्ढौकते इत्यत्राय पुरस्तादपवादत्वात् **'अपि जश्'** [१।१।१३६] इत्यस्यैवानन्त [6] रस्यैव बाधको न **'झलो जश्'** [१।२।७५] इत्यस्येति पदान्ते जशेव भवति । चकुड्ढ्वे, लुलुड्ढ्वे इति द्वित्वं लाक्षणिकत्वात्, उत्तरवाग्रहणाभिसम्बन्धाद्वा न भवति ।

हलो यमि यमो वा ॥१।१।१३२॥ हल परस्य यमो यथासख्य यमि परे लुग्भवति वा । आदित्य्यः, आदित्यः । हल इति किम् ? अन्नम् । भिन्नम् । यमीति किम् ? शार्ङ्गम् । सर्वम् । यम इति किम् ? स्वँर्ज्ञ । पुनर्ज्ञः । यथासंख्यविज्ञानादिह न भवति—पित्र्यम् । [7] वर्ण्यन्ते । केषाञ्चित् यमामिति [द्र० अष्टा० ८।४।६४]

१ वाजच्छत्रम्, क० म० । २ प्रष्टा, क० म० । ३ -च्छदपरे, क० म० । ४ वाग्रजते, क० म० । ५ ढोपदेशो क० म० । ६ -रस्य वा-क० म० । ७. सङ्ज्ञः—क० म० । ८ वर्ण्यंते, क० म० ।

पाठ. । तेषा वचनभेदाद् यथासङ्ख्य नास्तीत्युदाहरणम्[1]—बभ्यते । बम्यते । बभ्रादीना त्रयाणा जलि रलोप केचिदिच्छन्ति वावप्ति[2] । बाबप्ति । अन्येषाम्—वावभ्रृति । बाबभ्रृति[3] ।

जरि जरः स्वे वा ॥१।१।१३३॥ हल परस्य जर स्वे जरि परे लुग्भवति वा । भिन्न , भिन्न्न । भिन्त्तः, भिन्त[4] । जरीति किम् ? सक्ष्ना । सवथ्ने । जर इति किम् ? [5]शार्ङ्ग. । शार्ङ्गी । स्व इति किम् ? [6]तर्प्ता । धप्ता । स्वग्रहणाद्[7]यासङ्ख्याभाव, तेन शिण्ढि । पिण्ढि । भिन्नः । भिन्द. । हल इति किम् ? बोद्धा । योद्धा । इह वाग्रहणमुत्तरत्राननुवृत्त्यर्थम् ।

उदस्स्थास्तम्भः ॥१।१।१३४॥ उद परस्य स्था-स्तम्भोर्धातोरवयवस्य जरो जरि परे नित्यं लुग्भवति । उत्थाता । उत्थातुम् । उत्तम्भिता । उत्तम्भितुम् । उत्थाता, उत्तम्भितेति त्रिसयोगः **'अर्दार्घात्'** [१।१।११८] इति द्वित्वेन भवति । उद इति किम् ? संस्थाता । संस्तम्भिता । स्थास्तम्भ इति किम् ? उत्स्तोना । उत्स्नन्न । जरि इति किम् ? उत्तिष्ठति । जर इति किम् ? उदस्थात् । उदस्तम्भत् । स्कन्धेरुत्कन्धको रोग इति पृषोदरादिषु द्रष्टव्य ।

खर् ॥१।१।१३५॥ जर स्थाने जरि परे चरादेशो भवति । देवच्छत्रम् । गुडलिट्चरति । दृषत्क्रियते[8] । त्रिष्टुप् पठ्यते । तप्स्यते । लप्स्यते । **'जषि जश्'** [१।१।१३६] इति वचनात् खरि चर्त्वम् । जरीति किम् ? भज्यते । भिद्यते । जर इति किम् ? भवान् खनति ।

जषि जश् ॥१।१।१३६॥ जर स्थाने जषि परे जशादेशो भवति । चरोऽपवाद । लब्धा । लब्धुम् । आरब्धा । आरब्धुम् । दोग्धा । द्रोग्धा । द्विड्भि । षड्भि. । बोद्धा । योद्धा । विद्युद्भद्रा । जषीति किम् ? वृत्तम् । नृत्तम् । त जयतीत्यादौ अनुस्वारस्यासन्नाभावान्न भवति ।

श्चौ श्चु स्त्वोः ॥१।१।१३७॥ सकारस्य शकारे चवर्गे चोपश्लिष्टस्य स्थाने शकार आदेशो भवति, तथा तवर्गस्य चवर्ग । आप्तश्शोभते । आगमश्शोभते । तपश्चरति । यशश्छत्रम् । श्च्योतते । वृश्चति । भृज्जति । मज्जति । तवर्गस्य—तच्शेते । भवाञ्शेते । तच्चरति । तच्छादयति । तज्जयति । तज्झषयति । भवाञ्ञकारेण । राज्ञा । यज्ञ. । श्चू स्त्वोरिति समवचने याथासङ्ख्यमिष्यते । नश्छवीति[10] विवेचने शैलीयमाचार्यस्य । **'न शात्'** [१।१।१३९] **'टोः पदान्ते'** [१।१।१४०] इति प्रतिषेधात्परे **'तो.षिः'** [१।१।१४१] इति निषेधात्पूर्वे च चुत्वष्टुत्वे षत्वकुत्वे **'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे'** इत्यसिद्धत्वात् **'प्रत्यये'** [१।१।१०७] इत्यधिकाराच्च न [11]भवति ।

ष्टौ ष्टु ॥१।१।१३८॥ षकारस्य स्थाने षकारे टवर्गे चोपश्लिष्टस्य षकार आदेशो भवति, तथा तवर्गस्य च टवर्ग । कष्षण्डे । कष्षडिक । कष्टीकते । [12]कष्टकारेण । तवर्गस्य—पेष्टा । पेष्टुम् । तट्टीकते । तट्टकारेण । तड्डीनम् । तड्ढौकते । तण्णकारेण । भवाण्डीनः । भवाण्ढौकते । भवाण्णकारेण । अड्डुति । अट्टते । ष्टुत्वे जश्त्वमसिद्ध बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति न भवति ।

न शात् ॥१।१।१३९॥ शकारात्परस्य श्चुत्व न भवति । अश्नाति । क्लिश्नाति ।

टोः पदान्तेऽनाम्नगरीनवतेः ॥१।१।१४०॥ पदान्ते वर्तमानाट्टवर्गादुत्तरस्य ष्टुत्वं न भवति नाम्नगरीनवतिशब्दान्वर्जयित्वा । मधुलिट्सीदति । गुडलिट्साये । [13]षट्तयम् । षण्नया । टोरिति किम् ? चतुष्टयम् । सर्पिष्टमम् । पदान्त इति किम् ? ईट्टे । अनाम्नगरीनवतेरिति किम्? षण्णाम् । षण्णगरी । षण्णवति । आमादेशप्रतिषेधादिह न भवति—[16]षण्नाम । मधुलिण्नाम । पदान्त इत्यधिकार आपादपरिसमाप्ते ।

१ -रणम् । बभ्यते, बभ्रयते, क० म० । २ वावप्ति, बावप्ति । क० म० । ३ वावभ्रि, बाबभ्रि क० म० । ४. -न्तः, भिन्त्ता, भिन्ता, क० म० । ५. शार्ङ्गम् क० म० । ६. तप्तो दृप्तो-क० म० । ७. -याथासंख्या-क० म० । ८ धात्वो-क० म० । ९. -यते । सकृतम्यते । त्रिष्टु-म० । १० वि (नि) वचने क० म० । ११. भवतः क० म० । १२ कष्टकारेण क० म० । १३. षट्तयोः क० म० । १४ षड्नाम । मधु-लिड्नाम-क० म० ।

तोः षि ॥१।१।१४१॥ तवर्गस्य पदान्ते वर्तमानस्य षकारे परे ष्टुत्व न भवति। अग्निचित् षडिक। महान् षण्ड। तोरिति किम्? कष्पण्डे। कष्षडिक। षीति किम्? तच्चरति। तट्टीकते।

लि लः ॥१।१।१४२॥ पदान्ते वर्तमानस्य तवर्गस्य स्थाने लकारे परे लकारादेशो भवति। तल्लुनाति। भवाल्ँलिखति। अनुनासिकोपदेशोऽन्यत्र भाव्येऽननुनासिकार्थं। इह तूभयोपदेशादुभयस्तोरासन्नो व्यवतिष्ठते।

जशो हो झष् वा ॥१।१।१४३॥ पदान्ते वर्तमानाज्जश परस्य हकारस्य स्थाने यथासंख्य वा झष् भवति। अज्झलौ। अज्हलौ। त्रिष्टुब्भुतम्। त्रिष्टुब्हुतम्। वाग्घरति। वाग्हरति। षड्ढलानि। षड्हलानि। तद्धितम्। तद्हितम्। जश इति किम्? प्राङ् हसति। भवान् हरति।

शश्छोऽमि ॥१।१।१४४॥ पदान्ते वर्तमानाज्जश उत्तरस्य शकारस्यामि परे छकारादेशो भवति वा। तच्छोभते। तच्शोभते। त्रिष्टुब् छ्रूयते। त्रिष्टुब्श्रूयते। वाक्छूर। वाक्शूर। षट्छ्यामा। षट् श्यामा। तच्छ्लोक। तच्श्लोक। तच्छ्मशानम्। तच्श्मशानम्। अमीति किम्? वाक्श्च्योतति। जश इति किम्? प्राङ् शूर। भवाञ्शोभन।

ङ्णोः गक् डक् शरि ॥१।१।१४५॥ पदान्ते वर्तमानयोर्ङकारणकारयो शरि परे यथासङ्ख्यं गक् डक् इन्येतावागमौ भवतो वा। कुङ्क्छेते, कुङ्शेते। प्राङ्क्षण्डे, प्राङ्षण्टे। प्रत्यङ्क्सिनोति, प्रत्यङ्सिनोति। [1]सुगण्ट् शेते, सुगण् शेते। पिनट्षण्डे, पिन् षण्डे। सुगण्ट् साधु। सुगण् साधु। ङ्णो इति किम्? भवाञ् शेते। महान् षण्डः। शरीति किम्? प्राङ्करोति। सुगण् चरति। पूर्वान्तिरकरण छत्वपत्वष्टुत्वार्थम्।

ङ्नस्तट् सोऽश्चः ॥१।१।१४६॥ पदान्ते वर्तमानाड्डकारान्नकाराच्च परस्य सकारस्य नडागमो भवति वा, अश्च—श्चसयोगस्यावयवश्चेत्सकारो न भवति। मधुलिट्त्सीदति, मधुलिट्सीदति। गुडलिट्त्ससदि, गुडलिट्ससदि। भवान्त्सीदति, भवान् सीदति। महान्त्ससदि, महान्ससदि। केचिद्ट्टोपादानाच्चत्वं नेच्छन्ति। ङ्न इति किम्? प्राङ्साधु। अक्षराधिक्याद्योगविभागो गरीयान, न इति चोत्तरं षष्ठ्यन्त पञ्चम्यन्तेन चेहार्थ इति न ग्रहणम्। स इति किम्? मधुलिट्षण्ड। महान् षण्ड। अश्च इति किम्? अड्श्च्योतति। षड्श्च्योतति। [2]भाश्च्योतति। श्च्युते सोपदेशात् शकारस्य [3]सोपदिष्ट कार्यं विज्ञायते, तेन श्च्युतेर्मधुगितिसिद्ध परादिकरण [4]ष्टुत्वाप्रतिषेधार्थम्?

नश्शि जक् ॥१।१।१४७॥ पदान्ते वर्तमानस्य नकारस्य शकारे परे जगागमो वा भवति, अश्च—श्च सयोगस्य तु शकारे न भवति। कुर्वञ्च्छेते, कुर्वञ्शेते। भवाञ्च्छर। भवाञ्शूर। शीति किम्? महान् षण्ड। अश्च इति किम्? भवाञ्श्च्योतति। प्रत्यय इत्यधिकारात्कुत्वं न भवति जकारविधानाच्च, अन्यथा हि गकार एव विधीयेत।

नॄनः पि री रक् ॥१।१।१४८॥ नॄनित्येतस्य नकारस्य पदान्ते वर्तमानस्य पकारे परे री इति ईकारानुबन्ध आदेशो रक् चागम पर्यायेण भवतो वा। नॄँᳲ पाहि, [5]नॄँःᳲपाहि, [6]नॄन् पाहि। री[7]ईकारो रीस्योरिति विशेषणार्थ।

काँस्कान् सी सक् ॥१।१।१४९॥ कांस्कानिति स्यवयव सगवयवञ्च शब्दरूप निपात्यते। कानित्येतस्य [8]शसन्तस्य द्विर्वचने कृते पूर्वस्य सी इति ईकारानुबन्ध आदेश सक्चागम पर्यायेण निपात्यते। काँस्कान्। कास्कान्। सीसकोर्विधानाद् रिर्न भवति। अन्यथा हि रीरगावेव विधीयेयाताम्। कांस्कानिति निपातनाच्च सयोगान्तलोपाभाव।

छव्यम्यप्रशानः ॥१।१।१५०॥ प्रशान्वर्जितस्य यो नकारस्तस्य पदान्ते वर्तमानस्य अम्परे छवि परतः सीरादेश. सक् चागम. पर्यायेण भवत। [9]भवाँश्छादयति, भवाश्छादयति। भवाँष्ठकारेण, भवाष्ठकारेण। भवाँ-

१ सुगणट्छेते, क० म०। २ भाञ्श्च्योतति, क० म०। ३ सकारोपदिष्टं-क० म०। ४ ष्टुत्वार्थम्-क० म०। ५ शत्व्यनुस्वारः, क०म० टि०। ६. उभयविकल्पे त्रैरूप्यम्। क० म० टि०। ७ री इति ईका-क०म०। ८ द्वितीया बहुवचनस्य-क०म०। ९ रींस्योरित्यनुनासिकः-क०म० टि०।

स्थुडति, भवास्थुडति । भवाँश्चरति, भवाश्चरति । भवाँष्टीकते, भवाष्टीकते । भवाँस्तरति, भवास्तरति । छवीति किम् ? भवान् फलति । भवान् करोति । अमीति किम् ? भवान्त्सरुक । अप्रशान इति किम् ? प्रशाञ्चरति । पदान्त इति किम् ? भवन्त. । श्रीमन्त. ।

पुमः खयि ॥१।१।१५१॥ पुमित्येतस्य यदन्त्यं तस्य पदान्ते वर्तमानस्य अम्परे खयि परत सीरादेश सगागमश्च पर्यायेण भवतः । पुंस्खातम्, पुंस्खातम् । पुँस्कामा, पुंस्कामा । पुँस्कोकिल, पुंस्कोकिल । पुँश्चलो, पुंश्चली । पुम इति किम् ? संख्यानम् । खयीति किम् ? पुमाद. । पुंगव । अमीति किम् ? पुक्षुर । पुक्षार ।

समस्कृसि ग्लुक् च ॥१।१।१५२॥ स्कृसि ससुट्कस्य कृञोऽवयवे सकारे परे समित्येतस्य सीरादेश. सगागमो ग्लुक् च पर्यायेण भवन्ति । सँस्स्कर्ता । सँस्स्कर्तुम् । सकि—संस्कर्ता । सस्कर्तुम् । ग्लुचि—सस्कर्ता । सस्कर्तुम् । सम इति किम् ? उपस्कर्ता । उपस्कर्तुम् । स्कृसीति किम् ? सम्भवति । सञ्चरति । स्कृग्रहण किम् ? सस्मरति । संस्खलति । ससकारोपादानं किम् ? संकृति । संकृत्य । साकृत्य । साकृत्यायन । सीग्रहणं सकार-परत्वाव्यभिचारार्थम्—तेन द्विर्वचनादौ न भवति । सञ्चस्कार । समस्करोत् । ग्लुचो गित्वमुत्तरार्थम् । चकार. सीगकोरनुकर्षणार्थ ।

व्योऽप्यघोभोभगोः ॥१।१।१५३॥ अवर्णान्तादघो भो भगो इत्येतेभ्यश्च परस्य पदान्ते वर्तमानस्य वकारस्य यकारस्य चापि परे ग्लुग्भवति । वृक्ष हसति । वृक्षवृश्चमाचक्षाणो वृक्षव् । देवा यान्ति । धार्मिका दयन्ते । अघो हसति । अघो देहि । भो हसति । भो देहि । भगो हसति । भगो देहि । व्य इति किम् ? वागत्र । वा पदत्र । अपीति किम ? वृक्षव्करोति ? अपीत्येतावान् प्रत्याहारो 'रेर्यः' [१।१।१५६] इत्येतदर्थं । इह हि हसीति पर्यन्तम् । अघोभोभगोरिति किम् ? दध्यत्र । मध्वत्र । पदान्त इति किम् ? भव्यम् । जय्यम् । भो व्योम ।

[1]**अच्यस्पष्टश्च** ॥१।१।१५४॥ अवर्णान्तादघो भो भगो इत्येतेभ्यश्च परस्य पदान्ते वर्तमानस्य वकारस्य यकारस्य च अचि परे ग्लुक्—गकारानुबन्धो लोप अस्पष्ट —अव्यक्तश्रुतिश्चासन्न आदेशो भवत । [3]पटउ, पटा । असाउ, [4]असाव । तउ, [5]तयु । तस्माउ, [6]तस्माय् । अघोउ, [7]अघोय् । अघोअत्र, [8]अघोयत्र । भो अत्र, [9]भोयत्र । भगोअत्र, [10]भगोयत्र । ग्लुचि गित्वादगिन इति सन्धिप्रतिषेध । अचीति किम् ? वृक्ष हसति । पदान्त इति किम ? नयनम् । लवनम् । रायौ । नावौ ।

[11]**वाऽनुञ्यान्** ॥१।१।१५५॥ अवर्णान्तस्य पदान्ते वर्तमानस्य वकारस्य यकारस्य च उञ्वर्जितेऽचि परे ग्लुगस्पष्टश्चादेशो वा भवत । पक्षे तादवस्थ्यम् । पटइह, पटविँह, पटविह । असाइन्दु, असाविँन्दु, असाविन्दुः । तआहु, तयाँहु, तयाहु । तस्माआसनम्, तस्मायाँसनम्, तस्मायासनम् । क आस्ते, कयाँस्ते, कयास्ते । देवा आसते, देवायाँसते, देवायासते । अनुञीति किम् ? पटउ, [12]पटव् । उञि द्वैरूप्यमेव । उञिति निपातो न प्रत्याहार । प्रत्याहारे ह्यनुञीत्यवर्णेवर्णयोरचो प्रतिपत्ति स्यात्, तत्र तावेव साक्षादुपादीयेयाताम् । चकारेण वा प्रत्याह्रियेत । न उतमुन्वेति वेञादेशो लाक्षणिकत्वान्न गृह्यते । आदिति किम् ? अघोअत्र, अघोयत्र । [13]अघो आदिभ्योऽपि द्वैरूप्यमेव । पदान्त इति किम् ? नयनम् । लवनम् ।

रेर्यः ॥१।१।१५६॥ अघो भो भगोरिति वर्तते नादिति अघो भो भगो [14]व्योर्ग्लुग्वचनात् । अवर्णादघो भो भगो इत्येतेभ्यश्च परस्य रेरिकारानुबन्धस्य रेफस्य स्थाने अपि परे यकारादेशो भवति । [15]पदान्त इत्यस्याप-वादः । कयास्ते । देवायाँसते । देवा हसन्ति । धार्मिका दयन्ते । अघोयत्र । अघो हसति । भोयत्र । भो हसति । भगोयास्ते । भगो हसति । रेरिति किम् ? भवान् दयते । अन्तर्दयते[16] । अघोभोभगोरिति किम् ? मुनिर्दयते । साधुर्दयते । अपीति किम् ? क. खनति । अघोः करोषि ।

---

१ व्योर्लघुतरप्रयत्नः शाकटायनस्य, इति पाणिनीयसूत्रम् क० म० टि० । २. उञ्वर्जितेऽचि विकल्पस्य वक्ष्यमाणत्वात्, अत्रोनेव दर्शितः क० म० टि० । ३ पटवुँ क०, म० । ४ असावुँ क०, म० । ५. तयुँ क०, म० । ६. तस्मायुँ क०, म० । ७ अघोयुँ क०,म० । ८. अघोयँत्र क०,म० । ९. भोयँत्र क०, म०, । १०. भगोयँत्र क०, म० । ११ वाँ क०, म०, । १२ पटवुँ क०, म० । १३ अघोयादि–क०, म० । १४. व्योः–क०, म० । १५ रः पदा –क०, म० । १६. अन्तर्दयते क०, म०,।

अतोऽह्यूष्यु: ॥१।१।१५७॥ अकारान्तात्परस्य रे स्थाने अकारे हषि च परे उकारादेशो भवति। यत्वापवादः। श्रमणोऽस्मि। संयतोऽस्मि। धर्मो जयति। धार्मिको दयते। अहोभ्याम्। अहोभि। अत इति किम्? मुनिरस्मि। साधुरस्मि। तकार. किम्? देवा यत्र। देवा यान्ति।[1] सुस्रोताम्बा यत्रान्वसि।[2] सुस्रोताम्बा देहि। अह्रषीति किम्? क इह। तकार किम्? सर्वज्ञ आस्ते।[3] सुस्रोतयाँबाश्चिदन्त। रेरिति किम्? अन्तरस्मि। मातरस्मि।

हल्यनञ्समासे लुक्तः सात् ॥१।१।१५८॥ तकारस्थानिकात् सकारात्परस्य रेर्हलि परे लुग्भवति, न चेत्स सकारो नञ्समासे भवति। एषत्सरुक। स क्षरति। एष करोति। स[4] दधाति। परमैष करोति। परमस[5] दधाति। न इति वचनात् एतदोऽपि षे पूर्वमेव लुक्, अन्यथा यदुत्तरत्र तद इति तदत्रैव क्रियेत न त इति। हलीति किम्? एषोऽस्मि। सोऽस्मि। अनञ्समास इति किम्? अनेषो गच्छति। असो गच्छति। त इति किम्? दासः करोति। मास प्रयाति। सादिति किम्? वान करोति। चेत प्रयाति। येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्याद्, एकेन वर्णेन व्यवधानमाश्रीयते इति वा। अत इति वाऽनुवृत्ते—सादकारात्परस्य भवति, इह तु न भवति—स्यः करोति, एषक करोति, सक करोति।

तदः पादपूरणे ॥१।१।१५९॥ तदादेशात्सकारात्परस्य रेरचि परेऽनञ्समासे लुग्भवति, पादपूरणविषये लोपे चेत्पाद पूर्येत। सैष दाशरथी राम। सैष राजा युधिष्ठिर। तद इति किम्? एनदो न भवति। पादपूरण इति किम्? स एष भरतो राजा यो न्याय्ये पथि वर्तते।

रोऽह्नोऽव्ययसुब्रूपरात्रिरथन्तरे ॥१।१।१६०॥ अहन्नित्येतस्य रेरषि परे रेफादेशो भवति, न सुब्रूपरात्रिरथन्तरेषु। अहरेति। अहरधीते। अहर्ददाति। अह्न इति किम्? पयोऽग। पयो ददाति। अषीति किम्? अह खण्डम्। असुब्रूपरात्रिरथन्तर इति किम्? अहोभ्याम्। अहोभि। दीर्घाह्रा निदाघः।[6] दीर्घाहाऽयम्। हे दीर्घोहो निदाघ। अहो रूप गतम्। अहो रात्रिरागता। अहोरात्र। अहो रथन्तरम्। रे रेफवचनमुन्वयत्वबाधनार्थम्।

विसर्जनीयस्य ॥१।१।१६१॥ विसर्जनीयस्यापि परे रेफादेशो भवति। मुनिरस्मि। साधुरस्मि। मुनिर्दयते। साधुर्दयते। सजूरत्र। सजूर्दयते। मातरस्मि। पितर्दयते। अषीति किम्? क खनति। तवप्रभ.। सुखार्तः। नार्कटे नार्पत्य इत्यत्र[7] रेफस्य बहिरङ्गत्वाद्विसर्जनीयादि न भवति। विसर्जनीयस्येत्यधिकार आपादपरिसमाप्ते।

वाऽहर्पत्यादिषु ॥१।१।१६२॥ अहर्पतीत्येवमादिषु शब्देषु विसर्जनीयस्य स्थाने रेफादेशो वा भवति। अहर्पति, अह पति। गीर्पति, गी पति। धूर्पति, धू पति। प्रचेता राजन्, प्रचेतो राजन्। आश्रयाद्रेरुत्वबाधया विसर्जनीयः। रेफाभावे रेविसर्जनीयस्य वा स्थानिवद्भावे नोत्व (?) रेफस्य विधानाच्च भवति, यं विधि प्रत्युपदेशोऽनर्थकः स विधिर्बाध्यते, य प्रति निमित्तमेव न म[8] बाध्यते इति लुग्भवत्येव।

सश्छव्यशरि ॥१।१।१६३॥ विसर्जनीयस्य स्थानेऽशर्परे छवि परत[9][10] सकारादेशो भवति। कश्छादयति। कष्ठकारेण। कस्थुडति। कश्चरति। कष्टीकते। कस्तरति। अन्तश्छादयति। मातष्ठकारेण। छवीति किम्? क खनति। क फलति। क करोति। क. पठति। अशरीति किम्? क त्सरु[11]। क त्सरति। अशर्पर इत्यधिकार आपादपरिसमाप्ते।

शरि वा ॥१।१।१६४॥ विसर्जनीयस्य स्थानेऽशर्परे शरि परत सकार आदेशो वा भवति। कश्शोभते, क शोभते। कष्षण्डे, क. षण्डे। कस्साये, क साये। अन्तश्शोभते, अन्त शोभते। मातष्षण्डे, मात.

---

१ –तां वा य–क०, म०। २ –तां वा देहि क०, म०। ३. –तयाँबाश्विदन्त क०, म०। ४. ददाति म०। ५. ददाति म०। ६. दीर्घाहायम् क०, म०। ७ इति रेफ-क०, म०। ८ व्ययमधि- क०, म०। ९ सम्बाध्यते क०, म०। १० सकार आदेशो क०, म०। ११ असेः त्सरुकः क०, म०।

षण्डे । शरीति किम् ? कः खनति । क· पठति । अशरीति किम् ? कः श्शाकार. । क स्सकार । वार्पु, गीर्पु इत्यत्र रः [1] सुप्सु इत्यधिकारार्थमिति न भवति ।

लुक् खयि परे ॥१।१।१६५॥ विसर्जनीयस्य खयि परे शरि परतो लुग्वा भवति । चेतस्खलति, चेतस्स्खलति, चेत स्खलति । चक्षुस्पन्दते, चक्षुस्स्पन्दते, चक्षु·स्पन्दते । अन्तस्खलति, अन्तस्स्खलति, अन्त.-स्खलति । खयीति किम् ? क. शेते, कश्शेते । परेग्रहणं शरीत्यस्यानिवृत्त्यर्थम्, [2] अन्यथा खय्येव स्यात् । असमास उत्तरत्र पर इत्यस्याननुवृत्त्यर्थं । खयीत्यधिकार आपादपरिसमाप्तेः ।

कुपौ [3] ≍क≍पम् ॥१।१।१६६॥ विसर्जनीयस्य स्थाने कवर्गीये पवर्गीये च अशर्परे खयि परे ≍क [4] ≍प इति जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ वा यथासङ्ख्यमादेशौ भवतः । क≍करोति । क करोति । क खनति । क≍खनति । क≍पचति, कः पचति । क≍फलति, क फलति । अन्त≍करोति, अन्त करोति । अन्त≍फलति । अन्त फलति । कुपाविति किम् ? कश्चरति । कश्छादयति । सविधि ≍कं≍पविधेर्विकल्पात्तदभावे गावकाश. स्यात्, यथासङ्ख्यार्थमुत्तरार्थञ्च । अशर्पर इति किम् ? वास. क्षौमम् । [5] दन्तै. स्फातम् । खयीति किम् ? अन्तर्गच्छति । अन्तर्भाषते । [7] ककारपकारावुच्चारणार्थौ । कुपावित्यधिकार आपादपरिसमाप्तेः ।

तिरसस्तेस्सिः ॥१।१।१६७॥ तिसंज्ञकस्य तिरस्शब्दस्य सम्बन्धिनो विसर्जनीयस्य स्थाने कवर्गीये पवर्गीये चाशर्परे खयि परे सिरादेशो भवति वा । तिरस्कृत्य, तिर.कृत्य । तिरस्करोति, तिर. करोति । तेरिति किम् ? तिर. कृत्वा काष्ठं गत·, तिर्यक् कृत्वेत्यर्थ ।

नमस्पुरसः ॥१।१।१६८॥ नमस्पुरस् इत्येतयोस्तिसञ्ज्ञयो सम्बन्धिनोर्विसर्जनीयस्य स्थाने कवर्गीये पवर्गीये चाशर्परे खयि परे सिरादेशो भवति । नमस्कृत्य, नमस्करोति । पुरस्कृत्य, पुरस्करोति । तेरिति किम् ? नम कृत्वा । पुरः करोति, नगरीरित्यर्थ । योगविभागो नित्यार्थः ।

चतुर्निर्दुर्बहिराविः [8] प्रादुसाम् ॥१।१।१६९॥ चतुर् निर् दुर् बहिस् आविस् प्रादुस् इत्येतेषा सम्बन्धिनो विसर्जनीयस्य स्थाने कवर्गीये पवर्गीये चाशर्परे खयि परे नित्यं सिरादेशो भवति । चतुष्कण्टकम्, चतुष्पात्रम् । निष्करोति । निष्पिबति । दुष्करोति । दुष्पिबति । बहिष्करोति । बहिष्पिबति । आविष्करोति । आविष्पिबति । प्रादुष्करोति । प्रादुष्पिबति । निष्कुलः । दुष्पुरुषः । निचा३ष्कुल । दुचा३ष्पुरुषः । नैष्कुल्यम् । दौष्पौरुष्यम् ।

सुचो वा ॥१।१।१७०॥ सुच्प्रत्ययान्तस्य सम्बन्धिनो विसर्जनीयस्य शब्दरूपस्य [9] स्थाने कवर्गीये पवर्गीये चाशर्परे खयि परे सिरादेशो वा भवति । द्विष्करोति, द्वि≍करोति, द्विः करोति । त्रिष्करोति, त्रि≍करोति, त्रि.करोति, त्रिष्खनति, त्रि≍खनति, त्रिः खनति । चतुष्पचति, चतु≍पचति, चतु· पचति । चतुरः सुचः परत्वादनेनैव विकल्प· । सुच इति किम् ? मुनिः करोति । साधु पठति । कुपाविति किम् ? द्विश्चरति । त्रिश्चरति । अशर्पर इति किम् ? द्वि क्षरति । त्रिः प्साति । खयीति किम् ? द्विर्गच्छति । द्विर्भाषते ।

इसुसोऽपेक्षायाम् ॥१।१।१७१॥ इसुस्प्रत्ययान्तस्य शब्दरूपस्य सम्बन्धिनो विसर्जनीयस्य स्थाने कवर्गीये पवर्गीये चाशर्परे खयि परे सिरादेशो वा भवति स्थानिनिमित्तपदे चेत्परस्परापेक्षाया विषये भवत । सर्पिष्करोति, सर्पि· [10] करोति । सर्पिष्पिबति, सर्पिः [11] पिबति । धनुष्खण्डयति, धनु≍खण्डयति, धनुः खण्डयति । धनुष्फलति, धनु· [12] फलति । परमसर्पिष्करोति, [13] परमसर्पि. करोति । परमधनुष्खण्डयति, परमधनु≍खण्डयति, परमधनु खण्डयति । इसुस इति किम् ? पयः करोति । प्रत्ययग्रहणादिह न भवति—मुनि. करोति । मुहु. [14] पठति ।

१ सुप्सीत्य—क०,म० । २ हि खय्ये –क०,म०, । ३ –पौ≍प≍पम् क०, म० । ४ –≍प≍प इति क०, म० । ५ –≍प≍प क०, म० । ६ दद्भिः स्फातम् क०, म० । दन्तैः क० म० टि० । ७ ककारपफकारा उच्चारणार्थाः क०, म० । ८ विष्प्रादु–क०, म० । ९. शब्दरूपस्य, इति क०, म० नास्ति । १० सर्पि≍करोति क०, म० । ११. सर्पि≍पिबति क०, म० । १२ धनु≍फलति क०, म० । १३ परमसर्पि≍करोति क०, म० । १४ मुहु≍पठति क०, म० ।

मुहुरव्युत्पन्नम्—तथा च पुंमुहुमो≍प्रतिषेध [1] इत्यषत्वम् । इसा साहचर्यादुसोऽनिडो ग्रहणादिह न भवति—चक्रुः कलहानि । भिन्द्युः पापानि । अपेक्षायामिति किम् ? तिष्ठतु सर्पिः पिब त्वमुदकम् । परमसर्पिः कुण्डम् ।

नाऽक्रियैकार्थे ॥१।१।१७२॥ इसुस्प्रत्ययान्तस्य शब्दरूपस्य सम्बन्धिनो विसर्जनीयस्य स्थाने कवर्गीये पवर्गीये चाशर्परे खयि क्रियापदवर्जितसमानाधिकरण[2]पदस्थ परे स्थानिनिमित्तपदयोरपेक्षाया विषये सिरादेशो न भवति । **'इसुसोऽपेक्षायाम्'** [१।१।१७१] इत्यस्यायं प्रतिषेधो नान्यस्य, तद्विषय एव विधानात् । सर्पिः कारकम् । यजुः पीतकम् । क्रियाया प्रतिषेध किम् ? सर्पिष्क्रियते, सर्पि≍क्रियते, सर्पिःक्रियते । धनुष्प्राप्तम्, धनु≍प्राप्तम्, धनुः प्राप्तम् । एकार्थ इति किम् ? सर्पिष्कुम्भे । सर्पि≍कुम्भे । धनुष्पुरुषस्य, धनु≍पुरुषस्य ।

समासेऽसमस्तस्य ॥१।१।१७३॥ पूर्वेणासमस्तस्य इसुस्प्रत्ययान्तस्य शब्दरूपस्य सम्बन्धिनो विसर्जनीयस्य स्थाने कवर्गीये पवर्गीये चाशर्परे खयि परे सिरादेशो भवति । ते चेत्स्थानिनिमित्ते पदे, एकत्र समासे भवतः । सर्पिष्कुण्डम् । सर्पिष्पानम् । [3]सर्पिष्कृत्यम् । धनुष्खण्डम् । [4]धनुष्कृत्यम् । धनुष्फलम् । समास इति किम् ? तिष्ठतु सर्पि पिब त्वमुदकम् । असमस्तस्येति किम् ? परमसर्पिःकुण्डम् । इन्द्रधनुःखण्डम् । [5]इसुस् ग्रहणे प्रत्ययः प्रकृत्यादेरिति नास्त्यत्रेदमेव लिङ्गम्, तेनापेक्षाया समस्तस्यापि भवति । इह च बहुसर्पिष्कुण्डमिति भवति ।

पदेऽधश्शिरसः ॥१।१।१७४॥ पूर्वेणाकृतसमासयो , अधस् शिरस् इत्येतयो सम्बन्धिनोर्विसर्जनीयस्य स्थाने पदशब्दे परे सिरादेशो भवति, ते चेत्स्थानिनिमित्ते एकत्र समासे भवत । अधस्पदम् । शिरस्पदम् । [6]पदमिति [पद इति] किम् ? शिरःखण्डम् । समास इति किम् ? अधः [7]पदम् । असमस्तस्येति किम् ? परमशिर≍पदम् ।

कृकमिकंसकुशाकर्णीकुम्भपात्रेऽतोऽनव्ययस्य ॥१।१।१७५॥ अनव्ययस्य पूर्वेणासमस्तस्य शब्द(रूपस्य) सम्बन्धिनोऽकारात्परस्य विसर्जनीयस्य स्थाने डुकृञ् करणे, कमुङ् कान्तौ, कंस कुशा कर्णी कुम्भ पात्र इत्येतेषु परत सिरादेशो भवति, ते चेत्स्थानिनिमित्ते, एकत्र समासे भवत । अयस्कृत् । अयस्कार । यशस्काम । पयस्कामः । अयस्कंसः । पयस्कंसः । अयस्कुशा । पयस्कुशा । अयस्कर्णी । पयस्कर्णी । पयस्कुम्भ । पयस्कुम्भी । यशस्पात्रम् । यशस्पात्री । **प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवति ।** शुनस्कर्ण कस्कादि । कृकम्यादिग्रहण किम् ? पय [8]पानम् । यश≍पदम । अत इति किम् ? गी कार । धू कार । तकार किम ? भा करणम् । भास्कर , कस्कादि । अनव्ययस्येति किम् ? स्व. कार. । पुनः कार । समास इति किम् ? अय करोति । यश कामयते । असमस्तस्येति किम् ? उपपय कार । उपपय काम. । परमयश कार । परमयश काम । समासे कृकम्यादीनामुत्तरपदत्वविज्ञानादिह न भवति । पयस कुम्भकपालम्—पय कुम्भकपालम् । अत्र हि कुम्भकपाल[9]मित्येतावदुत्तरपद न कुम्भशब्दः । अयस्कृत् अयस्कार इत्यत्र **'नहिवृतिवृषि'** [२।२।९०] इत्यादौ क्विग्रहणाद्धातुग्रहणे तदादिविज्ञानात्सिद्धम् । न कमिग्रहणे कामिग्रहणम्—तेन [10]पयः काम. । अत्र लिङ्गम्-शीलिकामिति णविधौ कामिग्रहण तद्विषयः कामेत्यण् बाधनार्थम् । पयस्कामीति-कमात्वणात्वणि भवति । पयस्काम्यति [11]घणि बहुव्रीहौ ।

प्रत्यये ॥१।१।१७६॥ अनव्ययस्य शब्दरूपस्य सम्बन्धिनो विसर्जनीयस्य स्थाने कवर्गीये पवर्गीये चाशर्परे खयि प्रत्ययस्थे परे सिरादेशो भवति, काम्य-कल्प-क-पाशाः प्रयोजयन्ति । यशस्काम्यति । यशस्कल्पम् । पयस्कल्पम् । यशस्कम् । पयस्कम् । यशस्पाशम् । पयस्पाशम् । गीष्कल्पम् । धूष्कल्पम् । गीष्पाशा । धूष्पाशा । सुगीष्पाशा । सुधूष्पाशा । अनव्ययस्येति किम् ? [12]प्रात.कल्पम् । पुन कल्पम् ।

न रङ्कः काम्ये ॥१।१।१७७॥ रेफान्तस्याङ्कश्च विसर्जनीयस्य स्थाने काम्यप्रत्यये परे सिरादेशो न

१ इत्युपपन्नत्वम् क०, म० टि० । २.-द प-क०, म० । ३ सर्पिष्कृत्य क०, म० । ४ धनुष्कृत्य क०, म० । ५ इसुस्प्र-क०, म० । ६ पद इति क०, म० । ७ अध≍पदम् । शिर≍पदम् क०, म० । ८ पय≍पानम्, क०, म० । ९ ल इत्येताव-क०, म० । १० तेन काम≍पयः का-क०, म० । ११ घञि क०, म० । १२ प्रातःकल्पम् । पुनःकल्पम् क०, म० ।

भवति। 'प्रत्यये' [१।१।१७६] इति प्राप्ति प्रतिषिध्यते। गी. काम्यति। धू. काम्यति। अह काम्यति। रङ्क्षः[1] काम्य इति किम् ? यशस्काम्यति। [2]र इत्यह्नो ग्रहणमत एवान्यत्रोभय ग्रहणम्।

ह्रस्वात्सुपस्ति ॥१।१।१७९॥ ह्रस्वात् परस्य विसर्जनीयस्य स्थाने सुबन्ताद्विहिते तकारादौ प्रत्यये परे सिरादेशो भवति। तर-तम-तम्-तय-त्व-तल्त्याः प्रयोजयन्ति। सर्पिष्टरम्। सर्पिष्टमम्। सर्पिष्ट। चतुष्टयम्, चतुष्ट्वम्, चतुष्टा। निष्टराम्, दुष्टराम्, निष्ट्य। ह्रस्वादिति किम् ? गीस्तरा, धूस्तरा। सुप इति किम् ? चक्रु[3]स्तराम्। तीति किम् ? सर्पिस्माद्भवति, धनुस्साद्भवति। प्रत्यय इति किम् ? सर्पिस्तरति, धनुस्तरति।

निसोऽनासेवायां तपे ॥१।१।१८०॥ निस्सम्बन्धिनो विसर्जनीयस्य तकारादौ तपतौ परत सिरादेशो भवति—अनासेवायामर्थे। अ[4]नासेवा = पुन. पुन करणम्। निष्टपति सुवर्णम्। निष्टप्ता अरातयः। अनासेवायामिति किम् ? निस्तपति सुवर्ण सुवर्णकार[5]। तीति किम् ? निरतपत्। शब्निर्देशादिह न भवति—निस्तातप्ति, निस्तातपीति।

"श्तिपा शपाऽनुबन्धेन निर्दिष्टं यद्गणेन च।
यच्चैकाज्ग्रहणं किञ्चित् पञ्चैतानि न यङ्लुकि॥"

कस्कादिषु ॥१।१।१८१॥ कस्क इत्येव प्रकारेषु शब्देषु विसर्जनीयस्य स्थाने पवर्गीये च अशपरे यपि परे सिरादेशो भवति। कस्क.[7]। कौतस्कुतः। सर्पिष्कुण्डिकादीनामिह [गण] पाठः समस्तार्थ, तेन परमसर्पिष्कुण्डिका परमबहिष्कलम् परमधनुष्कपालम्[8] परमयजुष्पात्रम् [इत्यादि] आकृतिगणत्वादस्य अविहितलक्षणस्याऽऽदेशकः शिष्टप्रयोग। भास्कर मेदस्पिण्ड इत्यादि कस्कादिषु द्र[9]ष्टव्यम्। कस्क। कौतस्कुत[10]। शुनस्कर्ण। सद्यस्काल[11]। मस्काण्डः। अयस्कान्त। अयस्पिण्ड. सर्पिष्कुण्डिका। धनुष्कपाल।[12] बहिष्पाल.। यजुष्पात्र इति कस्कादिराकृतिगण। बहुवचनग्रहणमस्या[13]ऽऽकृतिगणत्वं द्योतयति।

इति श्रुतकेवलिदेशीयाचार्यशाकटायनकृतौ शब्दानुशासने[14] अमोघवृत्तौ[15] प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः।

[द्वितीयः पादः]

नपोऽचो ह्रस्वः ॥१।२।१॥ इयमयमिदमिति शब्दस्य[16] व्यवहारहेतुरुपदेशगम्य प्रातिपदिकार्थधर्मो लिङ्ग स्त्रीपुनपुसकत्वानि। नपो नपुंसकार्थाभिधायिनोऽजन्तस्य शब्दरूपस्य ह्रस्वादेशो भवति। कीलालपम्-ग्रामणि। नतभ्रु। अनिहि। अतिरि। अतिद्यु। अतिनु कुलम्। नप इति किम् ? कीलालपा पुमान्। ग्रामणी स्त्री। अच इति किम् ? सुवाक् कुलम्। रमते कुलम्। काण्डे, कुड्ये, काण्डीभूतम् कुलमित्यत्र लिङ्गानुपादानान्न भवति—युगवरत्राय, युगवरत्रार्थम्। युगवरत्रेन्द्र इत्यत्र, **असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे**।

[17]नब्रूयच् मन्तमवेधो जरस्तथा मन्त्रकर्तरिग्रान्तम्। स्वाद्यास्वाद् बहुलं[18] द्यष्कानखभावोऽव्ययीभाव ॥१॥
द्वन्द्वैकत्वं सख्याऽव्ययपूर्वपदः पथोऽथ तत्पुरुषः। नञ् कर्मधारयो बहुरेभ्यश्छाया सभा शाला ॥२॥

१ रङ्क्ष इति क०, म०। २ इत्यह्नो गृहणान्निरनुबन्धगृहणम्। अतएवान्यत्रो–क०,म०। ३ भिन्धुस्तराम्, क०, म० पुस्तकयोरधिकः (पाठः)। ४. आसेवा क०, म०। ५ –कार इत्यासेवायाम् क०, म०। ६ कवर्गीये पवर्गीये च क०, म०। ७ प्राणिनां सुखमल्पीयो भूयिष्ठं दुःखमेव तत्। संमृतौ तदिहाश्वासः कस्कः कौतस्कुतोऽथवा॥ कौतस्कुतस्किमर्थं वा तवागमनमिष्यसौ। रावणेनानुयुक्तः सन् कुविलीवमभाषत॥ क०, म० टि०। ८ परमबहिष्पूलम्, क०, म०। ९. द्रष्टव्यः, क०, म०। १० –स्कुतः। भ्रातुष्पुत्र। क०, म०। –११. स्काल। साद्यस्कृत क०, म०। १२. बहिष्पूल क०, म०। शुनस्कर्ण इत्यादिषु विसर्गो नास्ति क० म० पुस्तकयोः। १३ नमस्याकृ–क०, म०। १४ –सने वृ–क०, म०। १५ प्रथमस्याध्यायस्य क०, म०। १६ –हद्व्यवस्थाहे–क०, म०। १७ लिङ्गानुशासनसूत्राणि क०, म०, टि०। १८ प्युक्ता म०। –प्युष्क्ता क०।

राजार्थराज्ञ रादेरराज [2] आदावुपक्रमोपज्ञम् । संज्ञायां कन्थोशीनरेषु सेना सुरा [3] छाया ॥३॥
शाला निशा च वोर्णो [4] स्थूणे शशगृहपरे सुदिनपुण्या–[5] देकाशब्दाहोरात्रः संख्यायां किल युगमपाने ॥४॥
फलभेदनयनजललवनं[6] धनाम्बहललोह विवर–मांसधनुर्जल [7] कुसुमतुल्यवर्णमुखदलरुधिरनामानि ॥५॥
दध्यस्थिसक्थिजत्रुश्मश्रुवलास्मश्रु वस्तुमस्तुजतु–त्रपुतालुजानुदारुकर्[8]शोरुस्वादूनि [9] वरुचार्थे ॥६॥
[10] चुंबुकांशुकशुल्कोल्मुकशाल्कप्रातिपदिकमुकु[11]टतटम् । पिटवटतिरीटलोष्टकरोटललाटानि श्रृङ्गाटम् ॥७॥
तुण्डाण्डभाण्डकुण्डं पर्णमृण ल[12]वल[13]तोरणो पं[13]रणम् । पीठोक्थरिक्थकाष्ठं पृष्ठाजिनजघनदधि(दीन)तुहिनम् ॥८॥
सोपानभुवनकाननमिथुनलवनगगनवेतनं वृजिनम् । कठिनश्मशानशासनरत्नविपिननिम्नजिह्माहः [14] ॥९॥
तलभं त्रिविष्टभं[15] भं रूपोडु [16] शिल्पपुष्पाणि । पापसमीपपरीपान्तरीपयुग्मेध्मसिध्मानि ॥१०॥
गुल्माध्यात्मं कुङ्कुमहिमकिसलयहृदयमिन्द्रियं वलयम् । प्रालेयमुत्तरीयं प्रान्तप्रत्यन्तराष्ट्राणि ॥११॥
द्वाराग्रवक्रतक्रस्फाराजिरचीरतीरकेयूरम् । चिप्रक्षुद्रश्वभ्रक्रूराम्बरनीरमाराणि [17] ॥१२॥
रन्ध्रं चीवरकेसरमुदरान्तरजठरगह्वरकुटीर–छिद्रकुकुन्दरपञ्जरमन्दिरचत्वरशरीराणि ॥१३॥
वैराचरपुष्करचाम्रं [18] शिशिरशिबिरं तनोः [19] शुक्रम् । पनसा ससाहसबिसं पीयूषपुरीषकल्माषम् ॥१४॥
शीर्षं जीर्षं किल्बिषमिन्द्रियमत्वं पृषद्दृषदुदश्वित् । वियताजगच्छकृच्छकृदलातपित्तं वृतं वृत्तम् ॥१५॥
नवनीतनिमित्तानृ[20]तरजतामृतपलितमरकतविचित्तम् । शबर्दीश(?)विश्वकुलिशाङ्कदैवगुदास्पदाकाशम् ॥१६॥
द्वन्द्वसुखदुःखबर्हं श्रद्धाङ्कशरावपार्श्वकिण्वानि । भयलिङ्गवर्षभगपदबिम्बकुटुम्बानि शफवृन्दम् ॥१७॥
शिक्य मध्य धान्य सत्यापन्याज्यपण्यधिष्ण्यानि । सस्यं कुड्य कुप्य [21] माल्याद्यखकव्यकाव्यानि ॥१८॥
हर्म्यं तूर्यं सैन्यं पिच्छकबचं[22]नामरोमाणि । यादोलान्तशतादीनि धानुनैकाधिकरण च ॥१९॥
सारं न्याय्ये धर्ममपूर्वनिमित्ते समे विभागेऽर्धम् ।

[इति नपुंसकलिङ्गम्]

असमाहारे द्वन्द्वः पुंसि भवेदश्ववडव इति ॥२०॥
णवजङ्घननखोः किरिमा विषवातारि पङ्कनिर्यास–स्वर्गसुरासुरवत्सर ऋतुमसमुद्रपुरुषाहः ॥२१॥
कण्ठोष्ठकेशदन्तस्तनगुल्फकपोलनखभुजात्माभ्र–[23] क्रनुमान खड्ग गिरिशरशरभ्यं[24] भिधानानि धान्यानि ॥२२॥
कटणथनपभमयरषसशब्दनसोनोहरिद्गरुद्गमुत् । अर्घो [25] वैमै केषां [26] विट्वणिजो दुन्दुभिर्ग्रन्थिः [28] ॥२३॥
पाण्यञ्जलिमणिसारथिदस्यषिवस्त्यतिथिकुक्षिरविराशिः [29] ।
ध्वनिमुनिकलिबलिकेलिकृमिकपिकविवह्निवृष्ण्यग्निः ॥२४॥
शङ्खौघशङ्कुपुङ्खतरङ्गमृदङ्गा समुद्गयुगपूगाः । मञ्चा ध्वजगजपुञ्जा नादाव्रणबल्वजा लाजाः ॥२५॥
हृदकन्दकुन्दबुद्बुदजनपदशब्दान्तकुन्तदूतमठाः । धूर्तमुहूर्तव्राता हस्ताहवपुस्तसङ्ग्रामाः ॥२६॥
गण्डकरण्डवरण्डाः पण्डो मुण्डः शिखण्डगुडमुण्डाः । गेहस्तम्भनितम्बाः ककरेककटाहनिर्यासा [30] : ॥२७॥
आत्माश्मानौ पाप्मश्लेष्मोष्मस्कन्धगन्धपदरार्थाः [31] (गन्धरार्थाः ?)।
सीरोधनराग्रान् हाहापाङ्गाः पल्लवो मेढ्रः ॥२८॥

---

१. –समादे क०,म० । २ राज्ञ क०, म० । ३. पुरा, क०,म० । ४. स्थूणे क०, म०, । ५ –देकाश्वाहो–क०, म० । ६ जलवन क०, म० । ७ शुल्वपत्तनरणमुख क०, म० । ८ कशेरु क०, म० । ९ वस्वर्थे क०,म० । १० चिबुकां–क०,म० । ११ मकुट क०, म० । १२ लवण क०, म० । १३ पणम् क०, म० । १४ चिह्न क०, म० । १५ त्रिविष्टपं क०, म० । १६ दुपशि–क०, म० । १७ तूराणि क०, म० । १८ चामराभ्र क०, म० । १९ तनौ क०, म० । २० वृत क०, म० । २१. मूल्याद्य क०, म० । २२ च बीज नाम क०, म० । २३ मास क०, म० । २४ क्रतु क०, म० । २५. रश्म्य क०, म० । २६ वैमैके–क०, म० । २७ विद् क०,म० । २८ ग्रन्थि क०,म० । २९ राशि क०,म० । ३०. निर्याहाः क०, म० । ३१. धारार्थाः क०, म० ।

वृत्ता मिश्राश्छात्राः[1] पुत्रो मन्त्रो दशास्तु वत्सस्य । वशांशपुरोडाशप्राग्वंशास्तण्डुलस्तरलः ॥२१॥
कम्बलच[2]षालभ्रमरकललताककुसूलदवला[3] वृषलाः । मुसलोपकरैकाकास्तूलो वाकप्रभृतयश्च पुल्लिङ्गम् ॥३०॥

[इति पुंल्लिङ्गम्]

ईवूदन्तं स्त्री स्त्री भू विद्युद्व्रिदिक्सरिन्नाम । गायश्यादीन्[4] प्राण्यङ्गं नौस्तं[5]मीन्यनीस्युक्ताः ॥३१॥
विंशत्याद्या नवतेः प्रियङ्गुसरयूद्गुतनुकुहूस्नायुः । रज्जुरधेनुदुन्दुभिरश्रीरुचिरशानिखनिनेमिः[6] ॥३२॥
कुटि[7]तुर्दिर्दाधितिकाकणिराश्रिबछविनीविवेणीपश्या[8] श्रीः । राज्याजिद्विंपङ्क्तिप्रवेणिनिःश्रेणिकृषिकोटिः ॥३३॥
धूलिवलिनालिशष्कुलिपाल्योपधिशक्तिशुक्तिकिकिवेर्दी । स्थालीवापीवर्तिविपणिकार्श्चीर्वाचिद्री ॥३४॥
मारी भेरी सूर्चा वाण्यटवी भारतीमुसुण्डी ज्या । माण्ड्याली[9] मञ्जरिखारी लाक्षा[10]वेर्मासिकाशष्पा ॥३५॥
जङ्घा पामा सीमा सीरा गदा नासिका शिफा ज्योत्स्ना । वीणा तूणा घोणा तृष्णा कृष्णा घृणा धिषणा ॥३६॥
शाला माला वेला दोला पेला तुला शिर्लाला[11] । हेला लाला ग्रैतैला राध्या[12] मन्दुरश्च मदुरा ॥३७॥
मदिरा कृसरा रशना शिरोधरा वागुरा सुरा वर्षाः । प्रतिसरया प्रतिसिरया शर्करया बालुका सिकता ॥३८॥
आरा हारा कारा तारा धारा भिधाच्छिदा मेधा । रेखा विधा गुहा वपवसा क्षिया क्षिपमृजा लेखा ॥३९॥
चूडा पीडा क्रोडा घोटा[13] घण्टा जटा सटा खट्वा । यात्रा मात्रा भस्त्रा दंष्ट्रा ग्रीवा वरत्रेधा ॥४०॥
जिह्वा स्पृहा स्फुलिङ्गा मञ्जिष्ठा रोचना कुथाथ[14] कन्था । मञ्जूषा गण्डूषा मूषा सास्ना रसा रास्ना[15] ॥४१॥
शाखा शिखा शलाका कक्षा स्वाहा स्वधा सुधा गोधा । यूकोकोल्का कषया क्षपा निशा मेखला लाक्षा ॥४२॥
छाया माया पेया दया बलाका कशेष्टिकेर्षीका । युक्ता[16] रम्भा सेना समा सभा पिण्डिका पृतना ॥४३॥
योग्या लता पताका शरद्दरद्दृषदुपानह[17]त्संसम्पत् । विपदापत् प्रतिपद्युत्संसत्परिषत्समित् क्षुद्भुत् ॥४४॥
संयत् प्रावृट्वि[18]प्रुड्विड्वणिक्सुमनसाशीः । भाश्छादि[19]र्गीर्धूः पूर्द्यौर्द्वार्वाक् त्वक् स्फिग्रुक् स्रक् स्रुक् ॥४५॥
पात्रादिवर्जिता[20]दन्तोत्तरपदको द्विगुः समाहारे । अब्नादन्वान्तो[21] वा नपुंसकं ङेऽर्थसो गुणिवत् ॥४६॥

[इति स्त्रीलिङ्गम्]

स्त्रीपुंसेऽशनिर्योनि[22]श्रोण्यूर्मिगविषुधिमणितरण्यरणि । तुटियष्टिमुष्टिपाटलिमरीचिमश्विवस्तिशाल्मलयः ॥४७॥
कर्कन्धुसिन्धुबाह्लीपुर्क[23]ड्वाणीमृत्युकिष्कुतिथिरेणुः । आपत्यतद्धितोऽर्चिः स्त्रीनपि नपि पुंसि चार्धर्चः ॥४८॥
मधुसिन्धुर्साधुकमण्डलुसक्तुसानु[24]पिप्लुषुरेणुदार्वपरे । मोदकतटाकमस्तकसरकादककण्टकार्नाकम् ॥४९॥
वर्चस्कटङ्क चपकपिटक[25]शुंशुकपिनाकशूकवल्मीकम् । तण्डकविटङ्कनिष्कफलकपङ्काः कल्कशुल्कौ च ॥५०॥
मूषकनिदाघमञ्चकनखपुङ्खविडङ्गश्रृङ्गमुद्योगः । [26]व्रजकुण्डकूर्चपुच्छध्वजकपाटकुटकूटाः ॥५१॥
[27]कर्वटकिरीटपिष्टं कवटानटनिकटशकट[28]मथ नीडाः । दण्डाण्डमण्डखण्डाः कुक्कुटदढकाण्डरणवरणाः[29] ॥५२॥
कार्षापणबाणव्रणसुवर्णतृणवर्णवारबाणानि । द्रोणसवर्णौ भूषणतोरणमपराह्णघृतभूताः ॥५३॥
वृत्तषवेडितलोहितपलितैरावतशतायुतप्रयुताः । [30]चुस्तवसन्तो हस्तः[31]पुस्तो यूथद्वियूथौ च ॥५४॥
गृथप्रोथौ तीर्थः कुकुदावादियोधमौपधकबन्धौ । अष्टापदायुधदीनस्थानासनमलिनपुलिनानि[32] ॥५५॥

१ –श्रच्छात्राः क०, म० । २ चपालभ्रमल क०, म० । ३. देवला क०, म० । ४ –दीरप्राण्य–क०, म० । ५. –स्तरमीन्य–क०, म० । ६ –मेति क०, म० । ७ तुटि क०, म० । ८. पेश्यश्रीः क०, म० । ९. मुष्ट्या –क० म० टि० । १० मासीसिका क० –मासिका म० । ११ शिलालीला क०,म० । १२. रथ्या क०, म० । १३. घोटा क०, म० । १४ था क–क०, म० । १५. रास्ना क०, म० । १६. मुक्ता भम्भा क०, म० । १७. नहः स–क०, म० । १८. ट् तृट् त्विट् रुट्वि–क०, म० । १९ श्छदि–क०, म० । २०. दान्तोत्तरपदको क०, म० । २१. दन्तान्तो–क०, म० । २२ नि यो–क०, म० । २३ कण्ड्वाणि क०, म० । २४. षदि–क०, म० । २५ शाक क०, म० । २६. कुञ्ज क० । कञ्ज म० । २७ कर्बट क०, म० । २८ मर क०, म० । २९. रणचरणाः क०, म० । ३० बुस्त क०, म० । ३१ पूस्तो क०, म० । ३२ नलिन क०, म० ।

खलीनसमानद्विपिनि चन्दनशतमानमानशयनानि । स्तैनापिजानयौवननिधनविमानोदनवितानाः ॥५६॥
उद्यानयानकुणपकुतपविटपाः शूर्पमण्डपद्वीपाः । विम्बं जृम्भ सङ्गमदाडिमगुल्माश्रमक्षेमाः ॥५७॥
ब्रह्मोद्याम[न] हिमकुसुमकुट्टिमकर्मनामलोमहिमम् ।
गोमयकपायमलयाव्ययवलयहिरण्यश्च[1] विलयानि ॥५८॥
मध्यारण्यो शल्यं विहारपुरचक्रतोमराङ्गाराः । क्षीरान्धकारशेखरशिखरोशीरातिखरवप्राः ॥५९॥
प्रतिसरससहस्रराष्ट्र वज्रसमरतिमिरपारवारार्द्राः । कान्तारजठरकन्धरशरीरकेदारदरवक्षम् ॥६०॥
सूत्रं पात्रं पत्रच्छत्रपत्राणि[2] वक्त्रनेत्रमलाः । मण्डलतमूलवल्कलमृणालनलमुसलवलबालाः ॥६१॥
शूलपलालचषालोत्पलखण्डलहलशकलफलमुकुलाः । नीलप्रवालकुण्डलसालकमलशीलमूलानि ॥६२॥
मङ्गलनिगलकपालाहलतैलविशालपार्श्वपौत्रीवाः[3] । रावशरावौ सैन्धवपूर्वप्रग्रीवगाण्डीवाः ॥६३॥
काशाकाशकशाङ्कुशकोशकलशकर्पवर्षविषयूपाः । [4]विषमाषकरीशरसाम्बरीपकार्पासनिर्यासे ॥६४॥
कसचमसकासमासोपवासदिवसा नृकसगृहपटहाः । देहोऽसु शङ्खपद्मौ स्वतो द्विधैतेऽर्थतः केचित् ॥६५॥

[इति उभयलिङ्गम्]

त्रिषु शृङ्खलवल्लवरविषाणहरीतकबिभीतकामलकाः । भल्लातकतरुपात्राः परलिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषे ॥६६॥
अतिवर्तन्ते स्वार्थे प्रत्ययकाः प्रकृतिलिङ्गवचनानि । प्रकृतिर्न निवासादिषु हरीतक्यादिका व्यक्तिम् ॥६७॥
वचनं तु खलतिकादिर्बहुविषयोत्तरपदं समासे नुः । साम्याद्गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि ॥६८॥

[इति त्रिलिङ्गम्]

स्त्रीपुंनपां सहोक्तौ वर नदति युष्मदस्मदन् सख्या । लिङ्गे सुक् धात्वव्ययवाक्यमवचनं च बहुलमिदम् ॥६९

पञ्चतोऽनेकतरस्यान्यादेर्दक् स्वमोः ॥१।२।२॥ नपुंसकाभिधायिनामन्यादीनां सर्वाद्यन्तर्वर्तिनानां पञ्चानां शब्दरूपाणां तत्सम्बन्धिनो सु अम् इत्येतयो दगागमो भवति एकतरशब्दं वर्जयित्वा । अन्यत्तिष्ठति[5] । अन्यतरत् । इतरत् । कतरत्तिष्ठति । कतरत्पश्यति[6] । यतरत् । ततरत् । कतमत्तिष्ठति । कतमत्पश्यति[7] । यतमद् ।[10] एकतमत् ।[11]पञ्चत इति किम् ? नेम तिष्ठति । नेम पश्य । अन्यतरस्येति[12] किम् ?[13] एकतर तिष्ठति । एकतर पश्य । नपुंसकस्येति किम् ? अन्यपुरुष । तत्सम्बन्धिनो स्वमोर्ग्रहणादिह न भवति—[14]प्रियान्यम् । अन्यन्यम् कुलम् । इह तु भवति—[15]परमान्यत्तिष्ठति । परमान्यत्पश्यसि ।

अलुग्वा ॥१।२।३॥ अलुग्यो 'न ङान्लुक्' [१।२।१२९] इति लुचोऽभाव प्रतिषेध उक्त स नपुंसकस्य वा भवति । हे चर्मन्, हे चर्म । हे दण्डिन्[16], हे दण्डिकुलम् ।

अतोऽम् ॥१।२।४॥ अकारान्तस्य नपुंसकस्य सम्बन्धिनो स्वमोरमित्ययमादेशो भवति । श्लुचोऽपवाद । कुण्ड तिष्ठति । कुण्ड पश्य । धन तिष्ठति । धन पश्य । अत इति किम् ? दधि[17] पश्य । दधि तिष्ठति । तकारो लाघवार्थ । अविधानं इमर्थम्—अतिजरसं कुल तिष्ठति ।

श्लुक् ॥१।२।५॥ नपुंसकस्य सम्बन्धिनोः स्वमो श्लुक् शकारविशिष्टो लोपो भवति । दधि तिष्ठति । दधि पश्य । मधु ।[18] उदश्वित् । शकारः सर्वादेशार्थः श्लुचोति कार्यार्थश्च । तत्कुलम् । यत्कुलम् ।

१ -ण्य खवियानि म० । -ण्यश्च वियानि क० । २ पवित्राणि म० । ३ तमाल क०, म० । ४. पूल क०, म० । ५ योत्री क०,म० । ६ मिष क०,म० । ७ -इति, अन्यत्पश्य, अन्य –क०,म० । ८ पश्यसि क०, म० । ९ पश्यसि क०, म० । १० मद्, ततमद्, एकत–क०, म० । ११. मत्, हे एकतमत्, पञ्च– क०, म० । १२ अनेकतर—क०, म० । १३ वैकादिति डतरप्रत्ययः म०, टि० । १४ प्रियोऽन्यो यस्य तत् म०, टि० । १५ परमं च तदन्यच्च इति परमान्यत् म०, टि० । १६ व्रीह्यादतोऽनेकाच इति मत्वर्थे, इन् म०, टि० । १७. दधि तिष्ठति, दधि पश्य, म०, टि० । १८. उदश्विन्मथितं तक्रम्, म०, टि० ।

जरसो वा ॥१।२।६॥ जरसन्तस्य नपुंसकस्य स्वमोः श्लुग् भवति वा । अतिजरः[1] अतिजरसं, कुलं तिष्ठति । अतिजरः, अतिजरस कुलं पश्य ।

इको लुक् ॥१।२।७॥ इगन्तस्य नपुंसकस्य सम्बन्धिनो स्वमो श्लुग् लुग्वद्वा भवति = लुग्भवतीत्यर्थः । हे वारे[2], हे वारि । हे त्रपो, हे त्रपु । हे जतो, हे जतु । हे कर्त । हे कर्तृ । प्रियतिसृ[3] कुलं तिष्ठति, प्रियत्रि कुलं तिष्ठति । प्रियतिसृ कुल पश्य, प्रियत्रि कुलं पश्य । इक इति किम् ? यत्कुलम्, तत्कुलम् । श्लुचो लुग्वचनमम: सर्वलोपार्थम् ।

पुमाँश्चान्यतोऽच्यापि ॥१।२।८॥ यदिगन्तं शब्दरूपमन्यतो विशेष्यवशान्नपुंसकार्थे वर्तते तदर्थोऽजादावापि टादौ सुपि परे पुंवद्भवति वा, नम्ह्रस्वौ न भवत इत्यर्थः । ग्रामण्या[4] कुलेन, ग्रामणिना कुलेन । ग्रामण्ये कुलाय, ग्रामणिने कुलाय । ग्रामण्य कुलात्, ग्रामणिन कुलात् । ग्रामण्य कुलस्य, ग्रामणिनः कुलस्य । ग्रामण्योः कुलयो , ग्रामणिनो कुलयो । ग्रामण्या कुलानाम्, ग्रामणीना[5] कुलानाम् । ग्रामण्या कुले, ग्रामणिनि कुले । एवं कर्त्रा, कर्तृणा । कर्त्रे, कर्तृणे । कर्तुः, कर्तृण. । कर्त्रो , कर्तृणो । कर्तरि, कर्तृणि । शुचये, शुचिने । मृदवे, मृदुने । शुचे , शुचिनः । मृदो , मृदुन । शुच्यो , शुचिनो. । मृद्वो , मृदुनो । शुचौ, शुचिनि । मृदौ, मृदुनि । चित्रगवे, चित्रगुणे । अतिराया, अतिरिणा । अतिनावा, अतिनुवा । अहंयवे, अहयुने । अन्यत इति किम् । त्रपुणे । जतुने । पीलुने,[6] फलाय । अचीति किम् ? ग्रामणीभ्याम्[7], ग्रामणीभिः कुलैः । आपीति किम् ? ग्रामणिनी कुले, शुचिनी कुले । इगिति किम् ? कीलालपेन कुलेन । चेन वाऽनुकर्षणमुत्तरत्राविकल्पार्थम् ।

दध्यस्थिसक्थ्यक्ष्णोऽनङ् ॥१।२।९॥ दधि अस्थि सक्थि अक्षि इत्येतेषामिगन्तानां नपुंसकानामनङादेशोऽ[8]जादावापि परे । दध्ना, दध्ने । दध्नि, दधनि । अस्थ्ना[9], अस्थ्ने । अस्थ्नि, अस्थनि । सक्थ्ना, सक्थ्ने । सक्थ्नि, सक्थनि । अक्ष्णा । अक्ष्णे । अक्ष्णि,अक्षणि । परमदध्ना । परमास्थ्ना[10]। परमाक्ष्णा । अतिदध्ना प्रियसक्थ्ना । अतिसक्थ्ना । प्रियाक्ष्णा पुरुषेण । [11]अतिदध्ना स्त्रिया प्रियदध्ना स्त्रिया प्रकृतावपि नप्यस्यं योगस्योत्तरत्रानुवृत्तेर्नम्बाधने[12]नायाऽनङ् भवति । अचीति किम् ? दधिभ्याम्, दधिभि । आपीति किम् ? दधिनी, दधीनि । नपुंसकस्येति किम् ? दधिना, दधये । दधिर्नाम कश्चिद्धानशीलो वा ।

नम् सुपि ॥१।२।१०॥ इगन्तस्य नपुंसकस्य, अजादौ सुपि परे नमागमो भवति । वारिणी । त्रपुणी । कर्तृणी कुले । वारिणा । वारिणे । वारिणः । वारिणो । वारीणाम् । वारिणि । सुपीति किम् ? तौम्बुरवं चूर्णम् । प्रत्ययः प्रकृत्यादेरिनीह न भवति—बहुवारी, निर्वारी कूपौ । अचीति किम् ? हे त्रपो, हे जतो । इक इति किम् ? काण्डये, कुड्ये । नपुंसकस्येति किम् ? मुनौ । साधू ।

शावचः ॥१।२।११॥ अजन्तस्य नपुंसकस्य शौ 'जश्शसः शिः' [२।१।१६७] इत्येतस्मिन्[13] परे नमागमो भवति । [14]वनानि । धनानि । वारीणि । त्रपूणि । कर्तृणि कुलानि । अच इति किम् ? विमलदीवि । चत्वारि । अहानि । अच इति प्रत्याहार उत्तरार्थः ।

---

१ जरामतिक्रान्तम्–[इति] समासे न्यग्गो स्यत इति ह्रस्वः अतिजर इति जाते । अतोऽमित्यमि जराया ङसिन्द्रस्यांचि इति ङस्, पुनर्लुक् म०, टि० । २ ह्रस्वैचो लुचि चारेङ् म०, टि० । ३ प्रियास्तिस्रो यस्य तत् लुचि सोः स्थानिवद्भावात् त्रिचतुरमिति तिस्रादेशः श्लुचि न भवति । म०,टि० । ४. प्रत्यये सुधिणः इति यण् म० टि० । ५ नस्य स्थानिवद्भावे सति अतिसृचतुर इति वचनादेव एकहुव्यवधानेऽपि दीर्घो भवति क०, म० । ६. पीलोर्विकार इत्यत्र विकार इत्यण् । फले इति विकार प्रत्ययस्य श्लुक्, म०, टि० । ७. -भ्यां कुलाभ्याम् क०, म० । ८ शो नित्यं भवति तत्सम्बन्धिन्यन्यसम्बन्धिनि वाऽजादावापि परे क०, म० । ९. स्नो नो ह्रस्वमात् म०, ठि० । १० -स्थ्ना, परमसक्थ्ना, परमा—क०, म० । ११ अतिदध्न्या स्त्रिया । प्रियदध्न्या क०, म० । १२ बाधया क०, म० । १३. -स्मिन् शौ परे क०, म० । १४ -न्यदिति दीर्घः म०, टि० ।

जलाम् ॥१।२।१२॥ अच. परा या जल्जातिस्तदन्तस्य नपुसकस्य शौ परे नित्यं नमागमो भवति । उत्तरविकल्पापवादः । उदश्विन्ति । पयासि[1] । यशासि । [2]काष्ठतड्क्षि । जलामिति जातौ बहुवचनम् । अच इति किम् ? [3]बहूर्जि । सूर्जि ।

ततः प्रागार्यवज्रस्य ॥१।२।१३॥ जलन्तस्य नपुसकस्य शौ परे ततोऽन्त्या या जल्जाति [4][तस्याः] प्रागार्यवज्रस्य मतेन नम् भवति । बहूर्न्जि । महोर्न्जि । मूर्न्जि । आर्यवज्रस्येति किम् ? बहूर्जि । महोर्जि । सूर्जि । आर्यवज्रादन्येषा न भवति । तत इत्युक्तेर्नपुसकात् प्राड्माभूदिति जल पूर्वो यथा स्यादिति ।

अज्झेः शतुः ॥१।२।१४॥ अद्भवति झिर्यम्मान् तनोऽज्झेर्ह्रिरुक्ताज्जक्षादेश्च पञ्चकात् परो यः शतृप्रत्ययस्तदन्तस्य नपुंमकस्य शौ परे आर्यवज्रस्य आचार्यस्य मतेन नम् भवति । 'न नम्' [१।२।१५] इत्यस्यायमपवाद. । ददन्ति[5] कुलानि, ददति कुलानि । दधन्ति, दधति । जक्षन्ति, जक्षति । जाग्रन्ति, जाग्रति । दरिद्रन्ति, दरिद्रति । शासन्ति, शासति । चकासन्ति, चकासति कुलानि । आर्यवज्रादन्येषा न भवति । अज्झेरिति किम् ? पचन्ति[6], पठन्ति कुलानि । शतुरिति किम् ? ददानानि, दधानानि कुलानि । शाविति किम् ? ददती, दधती कुले ।

न नम् ॥१।२।१५॥ अज्झेः परो यः शता तदन्तस्य शब्दरूपस्य यो नम् प्राप्नोति स सर्वोऽपि न भवति । [7]ददती स्त्री । दधती स्त्री । ददती कुले । दधती कुले । ददन् । दधत् । दधतौ । दधत । दधतम् । दधता । ददत् । ददतौ । ददत । ददतम् । ददतौ । जक्षत् । जक्षतौ । जक्षत । जक्षतम् । जक्षती । नम्ग्रहण नम्मात्रप्रतिषेधार्थम् ।

ङीग्योर्वादश्नः ॥१।२।१६॥ श्नावर्जितादवर्णात्परो य शता तदन्तस्य ङी गी इत्येतयो परयोर्नमागमो भवति वा । तुदन्ती स्त्री, तुदती स्त्री । तुदन्ती कुले, तुदती कुले । करिष्यन्ती स्त्री, करिष्यती स्त्री । करिष्यन्ती कुले, करिष्यती कुले । भान्ती स्त्री[8], । भान्ती कुले, भाती कुले । ङीग्योरिति किम् ? तुदता कुलेन । [9]अदिति किम् ? सुन्वती स्त्री । सुन्वती कुले । तन्वती स्त्री । तन्वती कुले[10] । रुदन्ती[11] स्त्री । रुदन्ती कुले । अश्न इति किम् ? क्रीणती[12] स्त्री । क्रीणती कुले । अत्र—आर्दिनि[13] निषधादश्न इति प्रतिषेधाच्च लोपदीर्घाभ्या पूर्व नम् भवति । भूतपूर्वतया वा अत इत्यनुक्त्वा अश्न इति वचनात् परत्वादन्तरङ्गत्वाच्च प्रथम श्लुक् पश्चाच्छदित्यदतीत्यादौ न भवति ।

शप् श्यात् ॥१।२।१७॥ अवर्णात् शप श्याच्च परस्य शतुर्ङीग्यो परत नित्य नमागमो भवति । भवन्ती स्त्री, भवन्ती कुले । दीव्यन्ती स्त्री, दीव्यन्ती कुले । आत् किम् ? अदती स्त्री, अदती कुले । घ्नती स्त्री । नित्यार्थ वचनम् ।

जश्शसः शिः ॥१।२।१८॥ नपुंसकस्य सम्बन्धिनोर्जश् शस् इत्येतयो. स्थाने शि इत्ययमादेशो भवति । वदनानि तिष्ठन्ति । वदनानि पश्य । वारीणि । त्रपूणि । कर्तॄणि । पयासि । यशासि । सुबधिकारादिह न भवति—कुण्डशो[14] ददाति । वनशः प्रविशति । शकार सर्वादेशार्थ. ।

---

१. ·स्महत्, इति दीर्घः म०, टि० । २ काष्ठं तक्ष्णोतीति काष्ठतट् । तक्षू तनूकरण क्विपि, संयोगस्येति कलुक्, जलो जश्, काष्ठतट्, काष्ठतड्, काष्ठतक्षी, काष्ठतङ्क्षि । स्नां जश्यपदान्ते म० टि० । ३. ऊर्ज बलप्राणनयोरिति धातुः, क्विप्, म०,टि० । ४ -तेः प्रागा—क०,म० । ५ डुदाञ् दाने ह्वादिः, सत्सद्वत्स्यंति शतृ, द्विः, बास्य अचोऽण्, इटि चातो लुक्, म०, टि० । ६ उगिदचो नेदादेरिति नम् म०, टि० । ७. अत्र ङीग्योर्वा, इति प्राप्तिः म०, टि० । ८. स्त्री । भाती स्त्री क० म० । ९ आदिति किम् क० म० । १० –ले । अदती स्त्री, अदती कुले ह—क० म० । ११ रुन्धती स्त्री, रुन्धती कुले क०, म० । १२ श्नोऽज्मिरात इति ह्रस्वः । म० टि० । १३ विशेषणाद्—क०, म० । १४ बह्वल्पार्थात्कारकाच्छसिष्टानिष्टे म० टि० ।

आङश्चौतो गी:[1] ॥१।२।१६॥ नपुंसकस्य आङन्त स्य च[2] शब्दरूपस्य सम्बन्धिन औकारस्य सुपः स्थाने गी इत्ययमादेशो भवति । वने तिष्ठत. । वने पश्य । वारिणी । त्रपुणी । पयसी । यशसी । आङ खल्वपि— शाले तिष्ठत. । शाले पश्य । बहुराजे[3] नगर्यौ । आङ इति ङिद्ग्रहणं किम् ?. कीलालपौ पुरुषौ । तत्सम्बन्धि-विज्ञानादिह न भवति—प्रियशालौ ग्रामौ । अतिशालौ पुरुषौ । इह तु न भवति—परमशाल्ले तिष्ठतः । परम-शाले पश्येति । नमा व्यवधानेऽपि भवति । गीति गकारः 'गितः' [१।१।१००] इति प्रतिषेधार्थः ।

ङितो याट् ॥१।२।२०॥ आङन्तस्य सम्बन्धिनो ङकारानुबन्धस्य सुपो याट्(ङि)इत्ययमागमो भवति । शालायै । शालाया.[4] । शालायाम् । बहुराजायै । बहुराजाया[5] । बहुराजायाम् । ङित इति किम् ? शालाः तिष्ठन्ति । शालाः पश्य । टित्त्वेन पराधिकरण न्यशादामित्येवमर्थम् । दीर्घ ऐज् दीर्घार्थ[6] । अकार उच्चार-णार्थ. स्यात् ।

टौस्येत् ॥१।२।२१॥ आङन्तस्य सम्बन्धिनो. टा ओम् इत्येतयो परत एकारादेशो भवति । शालया । परमशालया । शालयो । परमशाल्योः । बहुराजया । बहुराजयो. । आङ इति किम् ? पुरुषेण । प्रियशालेन । अतिशालेन । नकारोऽसन्देहार्थ ।

इदुतो गिग्वौतोऽस्त्रेः ॥१।२।२२॥ इकारादुकाराच्च परस्य औकारस्य सुपः स्थाने यथासंख्यं गि गु इत्येतावादेशौ भवत स्त्रीशब्देकार वर्जयित्वा । मुनी तिष्ठत । मुनी पश्य । यती तिष्ठत । यती पश्य । साधू तिष्ठत । साधू पश्य । इदुत इति किम् ? वृक्षौ । कीलालपौ । रायौ । नावौ । तकार किम् ? नद्यौ । वध्वौ । औत इति किम् ? मुनि । साधु । अस्त्रेरिति किम् ? अतिस्त्रियौ पुरुषौ । अतिशस्त्री पुरुषौ, इत्यत्र अर्थ-वद्ग्रहणे नानर्थकस्य इति प्रतिषेधो न भवति । अस्त्रेरितीदमेव ज्ञापकमियुवपवादेनेदुत्कार्यं भवतीति, तेन अतिँस्त्रिय , सहस्त्रिय , इत्यादि सिद्ध भवति । मकारो 'गितः' [१।१।१००] इति प्रतिषेधार्थ. ।

जस्येङ् ॥१।२।२३॥ इकारस्य उकारस्य च जसि परे एङादेशो भवति । मुनय । साधव । बुद्धयः । धेनव । जसीति किम् ? मुनि । साधु ।

ङिरौत् ॥१।२।२४॥ इकारादुकाराच्च परस्य ङि इत्यस्य स्थाने औ इत्ययमादेशो भवति । सख्यौ । पत्यौ । ङिरौत् इत्यभेदनयेन निर्देश तकारश्चासन्देहार्थ ।

न्यंशादाम् ॥१।२।२५॥ नी इत्येतस्मादंशादवयवाद् याट. आटश्च परस्य ङीतीकारस्य स्थाने आमित्ययमादेशो भवति । नियाम् । ग्रामण्याम् । शालायाम् । बहुराजायाम् । नद्याम् । वध्वाम् । न्यंशादिति किम् ? शरदि । धरदि । ङीत्यवयवे वृत्तेरशात् परत्वम् ।

घेर्डौरनाटि ॥१।२।२६॥ घिसंज्ञकात् परो यो ङिस्तस्यानाट. डौ इत्ययमादेशो भवति । मुनौ । पटौ[10] । बुद्धौ । धेनौ । घेरिति किम् ? सख्यौ । पत्यौ । पतौ इति केचित्[11] । अनाटीति किम् ? बुद्ध्याम् । धेन्वाम् । डकारो 'डित्यन्त्याजादेः' [१।२।१०७] इति लुगर्थ ।

नास्त्री टः ॥१।२।२७॥ घेरस्त्रीविषयस्य ट. इति तृतीयैकवचनस्य ना इत्ययमादेशो भवति । मुनिना । साधुना । मुनिपतिना । नरपतिना । अस्त्री ट इति किम् ? मुनि । साधु । अस्त्रीग्रहणं किम् ? बुद्ध्या । धेन्वा । पुंग्रहणं न कृतम् । अमुना कुलेन, इति नपुंसके'ना'भावार्थम् । नमि हि गुरसन् भवति । घेरिति किम् ? सख्या । पत्या ।

---

१. गी क०, म० । २. च इति नास्ति क०, म० । ३ मकान्बहुव्रीहेनंच इत्याड् म० टि० । ४. शालायाः, शालायाः, शालायाम्, क०,म० । ५ बहुराजायाः, बहुराजाया बहुरा—क०,म० । ६ ङितो यट्, इत्यनुक्त्वा दीर्घकरणं एदे इति लुग्बाधनार्थम् म०टि० । ७. अतिस्त्रयः,सहस्त्रयः, क०,म० । ८ इत्येतस्य क०,म० । ९ तद्व्यवयवात् क०,म० । १० साधौ म० । ११ इति च के—क०,म० । तथा चान्यमता-चार्यप्रयोगः क०, म० ।

ङ्केयेङ् ॥१।२।२८॥ घिसञ्ज्ञकस्य ङि इकारादौ सुपि परे एङादेशो भवति । मुनये । साधवे । बुद्धये । धेनवे । बुद्धे. । धेनो । ङीति किम् ? मुन्यो । साध्वो । बुद्ध्यै । धेन्वै । सुपीति किम् ? शुची[1] । पट्वी ।

स्त्रिया वाट् ॥१।२।२९॥ स्त्रिया स्त्रीलिङ्गमर्थमभिदधत इदुदन्ताच्छब्दात् परस्य तत्सम्बन्धिनो-ऽन्यसम्बन्धिनो वा ङित. सुप आडागमो भवति वा । बुद्ध्यै, बुद्धये । धेन्वै, धेनवे । बुद्ध्या , बुद्धेः । धेन्वा, धेन्वो[2] । बुद्ध्याम्, बुद्धौ । धेन्वाम्, धेनौ । मुष्ट्यै, मुष्टये । दृष्ट्यै, दृष्टये । शुच्यै, शुचये । पट्वै, पटवे । पत्यै, पतये । जीवपत्यै, जीवपतये स्त्रियै पुरुषाय वा । प्रियबुद्ध्यै, प्रियबुद्धये । अतिधेन्वै, अतिधेनवे । कन्यापत्यै, कन्यापतये स्त्रियै पुरुषाय वा । स्त्रिया इति किम् ? मुनये । साधवे । पञ्चम्या कार्यविशेषाद्— आटो ङिदादित्वम् ।

य्वोऽपुंसः ॥१।२।३०॥ अपुंसि स्त्रिया वर्तमानादीकारान्तादूकारान्ताच्च शब्दरूपात् परस्य तत्सम्ब-न्धिनोऽन्यसम्बन्धिनो वा ङित सुपो नित्यमाडागमो भवति । नद्यै । लक्ष्म्यै । नद्या । लक्ष्म्याः । नद्याम् । लक्ष्म्याम् । कुर्वै । वध्वै । कुर्वा । वध्वा । कुर्वाम् । वध्वाम् । अतिलक्ष्म्यै । अतिवध्वै स्त्रियै पुरुषाय वा । खरकुटीव खरकुटी, तस्यै खरकुट्यै स्त्रियै पुरुषाय वा । कुमारीव आचरतीति कुमारी, तस्यै कुमार्यै स्त्रियै पुरुषाय वा । आमलक्या फलाय, आमलकाय । अतिकुमार्ये । अतिकुमार इत्यत्र य्व इत्यलाश्रयत्वेन स्थानि-वद्भावाभावाद् ईकारोकारान्ततया नाम्तीति आट् न भवति । य्व इति किम् ? मात्रे । दुहित्रे । बुद्धये । धेनवे । अपुंस इति किम् ? ग्रामण्ये स्त्रियै । खलप्वे स्त्रियै ।

वेयुवोऽस्त्रियाः ॥१।२।३१॥ इयुवादेशभाविनौ यावीकारोकारौ तदन्तादपुमर्थात् स्त्रीवृत्ते शब्दरूपात् परस्य तत्सम्बन्धिनोऽन्यसम्बन्धिनो वा ङित सुपो[3] वा आडागमो भवति । नित्यापवाद, स्त्रीशब्द वर्जयित्वा । श्रियै, श्रिये । भ्रुवै, भ्रुवे । श्रिया , श्रिय । भ्रुवा , भ्रुव । श्रियाम्, श्रियि । भ्रुवाम्, भ्रुवि । अतिश्रियै, अतिश्रिये । पृथुश्रियै, पृथुश्रिये । अतिभ्रुवै, अतिभ्रुवे । पृथुभ्रुवै, पृथुभ्रुवे स्त्रियै पुरुषाय वा । इयुव इति किम् ? आध्यै । प्रध्यै । वर्षाभ्वै । पुनर्भ्वै । इयुवोऽनुक्त्वाप्येकवचनमार्डे प्राग्भावार्थम् । तेनाऽऽद्यन्त प्राग्भवति । अस्त्रिया इति किम् ? स्त्रियै । स्त्रिया । स्त्रियाम् । परमस्त्रियै । परमस्त्रिया । अपुस इति किम् ? यवक्रिये । कण्टप्रुवे स्त्रियै ।

नानामः ॥१।२।३२॥ इयुवादेशभाविनौ यावीकारोकारौ तदन्तादपुमर्थाच्छब्दरूपात् परस्य तत्सम्बन्धि-नोऽन्यसम्बन्धिनो वा आम षष्ठी बहुवचनान्तस्य नामित्ययमादेशो भवति वा नित्यापवाद स्त्रीशब्दं वर्ज-यित्वा । श्रीणाम्, श्रियाम् । भ्रूणाम्, भ्रुवाम् । अतिश्रीणाम्, अतिश्रियाम् । पृथुश्रीणाम्, पृथुश्रियाम् । अति-भ्रूणाम्, अतिभ्रुवाम् । पृथुभ्रूणाम्, पृथुभ्रुवाम् स्त्रीणा पुरुषाणा वा । अस्त्रिया इति किम् ? स्त्रीणाम् । परमस्त्रीणाम् ।

नम्ह्रस्वाट्साटः ॥१।२।३३॥ नमन्ताद्ध्रस्वान्तादाडन्तात् सम्भवदाटश्च शब्दरूपात् परस्य आम. षष्ठीबहुवचनस्य स्थाने नित्य नामित्ययमादेशो भवति । वारीणाम् । त्रपुणाम् । ह्रस्वात्-वृक्षाणाम् । वना-नाम् । मुनीनाम् । साधूनाम् । बुद्धीनाम् । धेनूनाम् । पितृणाम् । आड·—शालानाम् । बहुराजानाम् । साट·— नदीनाम् । वधूनाम् । स्त्रीणाम् । लक्ष्मीणाम् । नम्ग्रहण परानपि विधीन् बाधते इति ज्ञापनार्थम् । तेन वारीणि इत्यादि सिद्ध भवति ।

रष्णां सङ्ख्यानाम् ॥१।२।३४॥ रेफान्तस्य[4] नकारान्तस्य च सङ्ख्यावाचिन. शब्दस्य सम्बन्धिन आमः[6] नामित्ययमादेशो भवति । चतुर्णाम् । परमचतुर्णाम् । षण्णाम् । परमषण्णाम् । पञ्चानाम् । सप्ता-नाम् । परमसप्तानाम् । अष्टानाम् । परमाष्टानाम् । रष्णामिति किम् ? त्रिंशताम्[7] । चत्वारिंशताम् । आका-

१. सुचि क०, म० । २ पत्यै, पतये क०,म० । ३ सुपो—क०,म० । ४ साटः—क०,म० । ५. –स्य षकारान्तस्य नका—क०, म० । ६. आमः षष्ठीबहुवचनस्य स्थाने क०,म० । ७. त्रिंशताम् । चत्वारिंशताम् । क०, म० ।

रान्तस्यापि नाम्। 'वाष्टन आः' [१।२।२१३] इति व्यवस्थितविभाषा वा इति अष्टानाम् इति नित्यं नाम्। संख्यानामिति किम् ? गिराम्। विप्रुषाम्। मघनाम् । बहुवचननिर्देश षष्ठ्यभिव्यक्त्यर्थ., तेन तत्सम्बन्धिन एव भवति नान्यसम्बन्धिन । प्रियचतुराम् । अतिचतुराम् । अतिषषाम्। प्रियपञ्चाम् । अतिपञ्चाम् ।

त्रेस्त्रयः ॥१।२।३५॥ त्रिशब्दस्याऽऽम· सम्बन्धिनस्त्रयादेशो भवति। त्रयाणाम्। परमत्रयाणाम्। आम्सम्बन्धिविज्ञानादिह न भवति—अत्रीणाम्। अतिस्त्रीणाम्[1]। तिसृणाम् इत्यत्र 'स्पर्धे,[2] बुद्धयते।

मोऽणोऽमः ॥१।२।३६॥ अण परस्याऽऽम आदेर्मकारादेशो भवति। वनम्। धनम्। श्रमणम्। संयतम्। मुनिम्। साधुम्। बुद्धिम्। धेनुम्। नदीम्। वधूम्। अण इति किम् ? रायम्। नावम्।

जराया ङसीन्द्रस्याचि ॥१।२।३७॥ जराशब्दस्य तत्सम्बन्धिनि अन्यसम्बन्धिनि वा अजादौ सुपि पर इन्द्रस्याऽऽचार्यस्य मतेन ङस् इत्ययमादेशो भवति। जरस । जरसा[3] । जरसे। जरस । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्। अनिजरसौ। अनिजरसाम्। अतिजरासि कुलानि। अतिजरसा। अनिजरसे[4]। अनिजरस. आगनम्। अनिजरग स्वम्। अनिजरसो । इन्द्रस्येति किम् ? अन्येषा न भवनि। जरे। जरा । जराम्। जरया। अचीनि किम्? जराभ्याम्। जराभि । सुपीनि किम्? जराग्रम्, जारः। जारेय[5]। ङकार. 'शिदङिदल्' [१।१।४१] इति पर्युदासार्थ:।

धातोस्तिकाग्कसमस्तानेकाचोऽतत्संयोगाद्यच्योः ॥१।२।३८॥ तिना कारकेण च यो धातु· समस्त कृतसमासो यश्चानेकाच् तयोर्य्वोदीवर्णौ[6] तयोरजादौ सुपि परे यआदेशो भवति न चेत्तौ इवर्णोवर्णौ तस्य धातोरवयवात् सयोगात् परौ भवत। सुल्वौ। सुल्व । सुल्वम्। सुल्वौ। सुल्व । सुल्वा। सुभ्वौ[7]। सुभ्व.। यवल्वौ। यवल्वः। खलप्वौ। खलप्व । शतस्वौ। शतह्वौ। अनेकाच. वस्विच्छनि। वसू क्यच क्विप्। वस्वौ। वस्व । इवर्णस्य परत्वात् 'प्रत्ययेऽसुधीणः' [१।२।४०] इत्यनेनैव भवति। तद्ग्रहणमुत्तरार्थम्। धातोरिति किम् ? गुरू। साधू। निकारकसमस्तानेकाच इति किम् ? लुवौ। लुवः। परमलुवौ। परमलुव·। समस्तग्रहणादिह न भवति—यवस्य लुवौ यवस्य लुव । अतत्संयोगादिति किम् ? कटप्रुवौ। कटप्रुव । तद्ग्रहणादिह प्रतिषेधो न भवति—उल्वौ। सकुल्वौ। यजिति प्रत्याहार उत्तरार्थ । तयोरिति किम् ? पयोमुचौ। प्रत्नामौ। सुपीति किम् ? लुलुवतु। लुलुवु । पुपुवतु । पुपुवु । अचीति किम् ? सुलू । सुपू । श्नूहलश्नोश्चेयुवित्यस्यायमपवाद·।

दन्पुनःकरवर्षाभिर्भुवः ॥१।२।३९॥ दृन् पुनर् कर वर्षा इत्येतै सह समस्तस्य भू इत्येतस्य क्विबन्तस्य य उवर्णस्तस्याजादौ सुपि परे यआदेशो भवति। दृन्भ्वौ। दृन्भ्व[8]। वर्षाभ्वौ। वर्षाभ्व । एतैरिति किम् ? स्वयम्भुवौ। प्रतिभुवौ[9]। पूर्वेणैव सिद्धे नियमार्थं वचनम्, एतैरेव भुवो नान्यैरिति।

प्रत्ययेऽसुधीणः ॥१।२।४०॥ [10]तिकारकेण च यो धातु कृतसमास., यश्चानेकाच्, तयो सुधि इण् इत्येतद्वर्जितयोरिवर्णस्याजादौ प्रत्यये परे यआदेशो भवति न चेत्स इवर्णस्तस्य धातोरवयवात् सयोगात् परो भवति। सुन्यौ। सुन्य । सुन्यम्। सुन्यौ। सुन्य.। सुन्या। सेनान्यौ। सेनान्य.। सेनान्यम्। सेनान्यौ। आध्यौ। प्रध्यौ। अनेकाचः—लुन्यु । पुन्यु.। [11]चिच्ये। चिच्याते। चिच्यिरे। निन्ये। निन्याते। निन्यिरे। पृथग्योगकरणात् 'असुधीण.' इति प्रतिषेधाच्च, इवर्णस्यैवायं विधिः। प्रत्यय इति किम् ? मुनीन्द्र । सेनानीश । सुनियण्गीयदित्यादौ प्रत्यासत्तेरावृत्त्या वा योरिति प्रत्ययविशेषणात् प्रत्ययः प्रकृत्यादेरेव विशेषणमिति वा तदिवर्णोवर्णान्तप्रत्ययविधानान्न भवति। योरिति प्रकृतिविशेषणात् परमलूनी इत्यादौ भवति। निर्दिश्यमानस्या-

---

१. अतिस्त्रीणाम् क०,म०। २ स्पर्द्धी क०,म०। ३ जरसम्। जरसे। जरसाम्। क०, म०। ४. –रसे। अतिजर। अतिज—क०,म०। ५ ध्यस इति तण् क०, म० टि०। ६ यो र्य्वादीवर्णौ क०,म०। ७. सुभ्वौ, सुभ्वः, क०,म०। ८ –भ्वः। पुनर्भ्वौ। पुनर्भ्वः-करभ्वौ। करभ्वः। कर एव (इति) कारः एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादिति कारभ्वौ। कारभ्वः। कार इत्यपि पाठः। वर्षा—क०,म०। ९ भुवौ। विभुवौ, मित्रभुवे। पूर्वे—क०, म०। १०. तिना कार—क०,म०। ११ चिञ् चयने किद् क०,म० टि०।

ऽऽदेशा इति नेयुवौ सर्वादेशौ प्रत्यय इति कार्यविशेषणाद्वा सिद्धम् । अचीति किम् ? सुनीः । सेनानीः । असुधीण इति किम् ? सुधियौ । सुधियः । ईयतुः । ईयु. । अत एव इण· प्रतिषेधात् प्रकृतिप्रत्यययो. कार्यं बलीयः । सुष्ठु ध्यायनि दधातीति वा सुधीः । अस्मादेव निपातनाद्धोभाव· । धातोरिति किम् ? मुनी । यती । अवन्ती । कुन्ती । तिकारकसमस्तानेकाच इति किम् ? परमनियौ । परमनिय. । प्रधीयति । प्रपीयति । वियति[1] । अतत्सयोगादिति किम् ? यवक्रियौ । यवक्रिय । शिश्रियतुः । शिश्रियु । तद्ग्रहणादिह प्रतिषेधो न भवति । उन्न्यौ । उन्न्यः । उद्व्यौ । उद्व्यः ।

भ्रूहल्श्नो श्चेयुवौ[2] ॥१।२।४१॥ भ्रूशब्दस्य हल उत्तरस्य श्नुप्रत्ययस्य धातोश्च यौ इवर्णोवर्णौ तयोरजादौ प्रत्यये परे यथाक्रमं इय् उव् इत्येतौ आदेशौ भवतः । भ्रुवौ । भ्रुवः । आप्नुवन्ति । राध्नुवन्ति । नियौ । नियः । लुवौ । लुवः । शिश्रियतुः । शिश्रियुः । लुलुवतुः । लुलुवु. । भ्रूहल्श्नोश्चेति किम् ? नद्यौ । हल्ग्रहण किम् ? सुन्वन्ति[3] । चिन्वन्ति[4] । चकारो धातोरित्यस्य समुच्चयार्थ. । योरिति किम् ? ग्लायति । म्लायति । प्रत्यय इति किम् ? न्यग्रम् । न्यर्थम् । [5]त्वर्थम् । अचीति किम् ? भ्रूभ्याम्[6] । आप्नुत । नी. । लू । नयनम् । लवनम् । इत्यादौ परत्वादेङ् भवति ।

स्त्रियाः ॥१।२।४२॥ स्त्री इत्येतस्य शब्दस्य य इवर्णस्तस्याजादौ प्रत्यये पर इयादेशो भवति । स्त्रियौ । स्त्रिय । अतिस्त्रियौ । स्त्रीणाम् इत्यत्र तु नित्यत्वान्नामेव भवति ।

वाम्शसि ॥१।२।४३॥ स्त्री इत्येतस्य य इवर्णस्तस्य अमि शसि च परे वा इयादेशो भवति । नित्यापवाद । स्त्रियम्, स्त्रीम् । स्त्रिय , स्त्रीः । अतिस्त्रियम् अतिस्त्रीम् । अतिस्त्रिय , अतिस्त्रीन् पुरुषान् ।

दो मोऽस्यादसो माद्गुश्चापिन्यसन् ॥१।२।४४॥ अदस् इत्येतस्य अवर्णान्तस्य दकारस्य मकारादेशो भवति तस्माच्च मकारात् परस्याल स्थाने गु इत्ययमादेशो भवति । स च गु पेर्नाभावाच्च अन्यस्मिन् कार्ये कर्तव्ये असन्नलब्धात्मा पूर्वावस्थो भवति । अदस इत्यावृत्त्या मात्परावयवविज्ञानात्—अपिनीति वचनाच्च गोः स्थानिलाभ. । अमू । अमुम् । अमू । अमून् । अमूदृक् । अमूदृश । अमूदृक्ष । गकारो गित्कार्यार्थ. । दो मा[7] इति चान्त्यप्रतिषेधार्थम् । अमुया[8] । अमुकौ । अस्येति किम् ? अद कुण्डं प्रीयान् । असौ चकारः सन्नियोग[9]-विशिष्टार्थः, तेन उत्तरत्र गुर्न विकल्प्यते । अपिनीति किम् ? अमुष्मै । अमुना । अमू[10] इति स्थानिन्यविप्लवावितै[11] तद्द्वारक प्लुत । असन्निति किम् ? अमुष्मै । अमुष्मात् । अमुया । अमूभ्याम् । अमुयो. । अमू कुले । असद्वचनमादेशलक्षणाप्रतिषेधार्थं स्थानिलक्षणभावार्थम्[12] । असन् इत्यधिकार 'नोम्यादिभ्य' [१।२।१०१] इति यावत् ।

> 'असस्त्वेऽमू सुकर्माणः पिपर्ठाः[13] [14]सुभुदौजिढत्[15] ।
> गुडलिण्मान् भवानिष्टे[16] राजभिश्चेति सिद्धयति ॥'

वाऽद्रेः ॥१।२।४५॥ अद्र्यन्तस्य, अदसो दकारस्य वा यथासम्भव विकल्पेन मकारादेशो भवति, मकाराच्च परस्याऽऽल. स्थाने गुर्नित्य भवति । अमुद्र्यङ् । अदमुयङ् । अमुमुयङ् । अदद्र्यङ् ।

गी बहुष्वेः ॥१।२।४६॥ बहुपु वर्तमानस्य, अदसो मकारात् परस्येकारस्य स्थाने गी, इत्ययमादेशो भवति । गोरपवादः । अमी[17] । अमीभि । अमीभ्य[18] । अमीषाम् । अमीषु । बहुष्विति किम् ? अमू कुले । अमू

---

१ ति । पियति क०,म० । २ युव् क०,म० । ३. पुन् अभिषव्वादिः क०,म०टि० । ४ चिञ् क०, म०टि० । ५. स्वर्थम् क०,म० । ६ भ्रूभ्याम्–क०,म० । ७ मादिति वा—क०,म० । ८ दौस्येत्–क०,म० । ९. -नाशिष्टा—क०,म० । १०. अमू ३ क०,म० । ११.–न्यवि प्ला—क०,म० । १२ –वार्थं च क०,म० । १३. पिपरीः क०,म० । सप्त पृ पालनपूरणयोः क०,म० टि० । १४ बुधि, मनि ज्ञाने, क०,म० टि० । १५. वहि प्रापणे । लुङ्, ङ् प्रत्यये न्विः । क०,म० टि० । १६ यजिभस्महि इति नेट् क०, म० टि० । १७. अरमासः शिः, क०,म० टि० । १८. बहोस्भ्येत, क०,म० टि० । १९. आद्बौतो गी०म० टि० ।

कन्ये । एरिति किम् ? अमूः कन्याः । अमून् नरान् । अमूभिः । अमूभ्यः । अमूषाम् । अमूषु कन्यासु । मादिति किम् ? अमुके । अमुकेभ्यः ।

न्लुक् सुबाश्रये ॥१।२।४७॥ 'नः' [१।२।४५] इति यो नकारोऽसुपः[1] सुपि परतः यत्पूर्वस्य कार्यं यच्च सुपस्तस्मिन् कर्तव्ये असन् भवति । राजभ्याम् । राजभ्यः । राजसु । सुपः—राजभिः । सुबाश्रय इति किम् ? राजीयति । राजायते[2] । वृत्रहभ्याम्, वृत्रहभिः इत्यत्र 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इति तन्न भवति । आश्रयग्रहणमुभयपरिग्रहार्थम् । सुबाश्रय एवेति नियमार्थं वचनम् ।

श्योऽलुचि ॥१।२।४८॥ चक्षादेशस्य ख्याञः 'शो यः' [४।२।१४] इति यः शकारादेशो यकारः सलुचोऽन्यस्मिन् कर्तव्ये, असन् भवति । पुङ्ख्यानम्, पुख्यानम् । अत्रासत्त्वादमि 'पुमः खयि' [१।१।१५१] इति न भवति । नमः ख्यात्रे । 'कुपौ ≍क≍पम्' [१।१।१६६] इत्यस्य अशरीति प्रतिषेधः पर्याख्यानम् । 'श्चुल्टुस्तौ[3] नान्तरे' [१।२।५१] इति णत्वप्रतिषेधः—सौप्रख्यम् । योपान्त्ये-लक्षणो वुञ्[4] न भवति । आख्यात 'हलो यम आतोऽख्याख्यः' [४।१।२४७] इति नत्व न भवति । अलु-चीति किम् ? सौप्रख्यम् । 'हलो यमि यमो वा' [१।१।१३२] इति लोपः । चत्वं खोपदेशान्न भवति ।

परे ॥१।२।४९॥ अधिकारोऽयम्—'नोर्म्यादिभ्यः' [१।२।१०१] इति यावत् । परस्मिन् अर्म्[5] इत्येतदधिकृतं वेदितव्यम् । तत्र नोर्म्यादिभ्यः इत्यस्य परतो यदध्यर्द्धपादोनमनुक्रंस्यते तस्मिन्नेतत्सूत्रादारभ्य नोर्म्यादिभ्य इत्यतः प्रागनुक्रम्यमानो विधिरसन् भवति पूर्वं पूर्वस्य परे परे । पिपठीः[7] । सुभुद् । गुडलिड्मान्[8] । पर इति किम् ? सर्पिष्टरम् । गोस्तराम् । प्रदांस्तरति । भवांस्तरति । काष्ठतडित्यपवादो वचनप्रामाण्यात् णत्वाद्यन्तरङ्गागमकृद्भावेन[9] असद्भवति, तेन मापवापाणि मापवापाणि[10] । मातुःष्वसा[11], मातुःस्वसा । ह्रीणो[12] ह्रीण । ह्रीतो ह्रीत । अभिनो[13] अभिनः । अभिनद्, अभिनद् । द्रोग्धा[14] द्रोग्धा । द्रोढा, द्रोढा इत्येव भवति । न तु द्रोग्धा द्रोढा, द्रोढा, द्रोग्धा इति । औजिढत् इत्यत्र तु परिभाषानित्यत्वमाश्रीयते ।

षरान्नो णः ॥१।२।५०॥ परिभाषेयम् । [15]स्थाननिमित्तनियमार्थं[16] य कश्चिदिह शास्त्रे णो नाम विधीयते स सर्व षकाराद् रेफाच्च परस्य नकारस्य स्थाने भवति । स चाऽऽनः परे असद्भवतीति वेदितव्यः । वक्ष्यति अभिन्नेनो (णो) न भवतीति । तत्र षरान्नो णो भवति । पूष्णः । तक्षणः । चतुर्णाम् । तीर्णम् । आस्तीर्णम् । प्रादिति किम् ? यज्वना[17] । सहयुध्वना[18] । न इति किम् ? पेष्टा । कर्ता । णोऽसेरविणा गः—शूर्पणखा । षरादिति किम् ? देवनागः । न इति किम् ? इन्द्रजित् ।

श्चुल्टुस्तौ नान्तरे ॥१।२।५१॥ शकारे चवर्गे लकारे टवर्गे सकारे तवर्गे च अन्तरे स्थाननिमित्तयो-र्मध्ये सति णो न भवति । शकारे—रशना । राशिना । चवर्गे—अर्चना । मूर्च्छना । अर्जनम् । वर्जनम् । लकारे—वृषलेन । विरलेन । प्रक्लृप्यमानम्[19] । टवर्गे—दृष्टेन[20] । पृष्टेन । दृढेन । करणेन । सकारे—रसना । रसेन । तवर्गे—वर्तमानम् । तीर्थेन । नर्दनम् । वर्धनम् । एतेष्विति[21] किम् ? मूर्खेण । गर्वेण । तिसृणाम् । चतसृणाम् । मातॄणाम् । अज्भक्तिमध्यगतरेफमृवर्णं प्रतिज्ञायते । कर्षणाम् । ऋषिणा । गुरुणा । वृषेण ।

---

१. –कारलोपः सुबाश्रये सुपि परतः । २. क्यङ् म० टि० । ३ श्चुल् टुस्तौ क०, म० । ४. योपान्त्याद्गुरूपोत्तमाद् वुञ्, क०, म० टि० । २. वुञ् क०, म० । ६. असन्नित्येत—क०,म० । ७. पिपरीः क०,म० । ८ गुडलिण्मान् । ९ –रङ्गत्वादसकृद्भा—क०,म० । १०. माषवापानि माषवापानि क०,म० । ११ मातुःष्वसा । मातुःस्वसा । मातुःस्वसा क०,म० । १२. ह्रीणा प्रह्राघ्रोन्दनुद्विन्तेः इति तस्य वा नः म० टि० । १३. भिदृञ् विदारणे । लङ् । हवाप्नमून्लुश्च इति नम् । का इति सूत्रेण सिपः सकारस्य लुक् । सिपिदश्च वा इति दस्य वा रेफादेशः । म० टी० । १४. द्रुहमुहष्णिहो वेति हस्य वा घः । भवः लुट् । म० टि० । १५ स्थानि क०,म० । १६. –मार्थां क०,म० । १७. सु यजो ङ्वनिप् । न हलमा विति निषेधात् न श्नादेशः । म०टि० । १८ राज सहा कृञ्युधिभ्याम् । इति क्वनिप् म०टि० ।१९ –नम् । परिक्लृप्यमानम् क०,म० । २०. पृष्टेन । पृष्टेन । क०,म० । २१. एतेष्विति क०,म० ।

बर्हेण । कषायेण । गर्वेण । शुष्केण । मूर्खेण । वर्गेण । अर्घेण । पुष्पेण । दर्पेण । दर्भेण । कर्मणा । बृंहणम् । उरःकेण । उर≍केण । उरःपेण, उर≍पेण । षग्रहणं प्रतिषेधवचनं च ज्ञापकमन्यस्मिन्नन्तरे च भवतीति ।

घि घ्नः ॥१।२।५२॥ हन्तेर्घकारे स्थानिनिमित्तयोरन्तरे सति णो न भवति । वृत्रघ्ना । वृत्रघ्ने । ब्रह्मघ्ना । ब्रह्मघ्ने । घीति किम् ? वृत्रहणौ । वृत्रहण । घ्न इति किम् ? अर्घेण[1] ।

पदेऽनाङ्‌यतद्धिते ॥१।२।५३॥ आङ्‌वर्जिते पदे स्थानिनिमित्तयोरन्तरे सति णो न भवति न चेत् पदं[2] तद्धिते परे भवति । प्रावनद्धम् । पर्यवनद्धम् । माषकुम्भवापेन । चतुरङ्गयोगेन । अनाङिति किम् ? प्राणद्धम् । पर्याणद्धम् । अतद्धित इति किम् ? आर्द्रगोमयेण । शुष्कगोमयेण ।

अन्तः[3] क्षुभ्नादीनाम् ॥१।२।५४॥ पदान्तस्य क्षुभ्नादीनां च नकारस्य णो न भवति । वृक्षान् । नरान् । क्षुभ्नाति । क्षुभ्नीतः । क्षुभ्नन्ति । क्षुभ्नन् । क्षुभ्नान. । तृप्नोति । तृप्नुत । तृप्नुवन्ति । तृप्नु इत्यत एव पाठात् श्नु ––आचार्यानी । आचार्यभोगीन. । क्षुभ्ना, तृप्नु, आचार्यानी, आचार्यभोगीन, युवन् अहन्, षक्वन् वन मन सर्वनाम नटन घन[4] वन नदी विवेष[5] निवास अग्नि अनूप नन्दिन् नन्दन नर्तन गहन नदन इति क्षुभ्नादिराकृतिगण । अत्र-आचार्यभोगीनान्तेष्वभिन्न इति प्राप्तिः युवन् अहन् इत्यत्र पूर्वपदस्थात्[6] षत्वे[7] सक्वे वा चोरिति । ततो गहनान्तेषु णोऽसेरिति । नदने हि नुमीनाऽनिण इति च ।

नृतेर्यङः ॥१।२।५५॥ नृतेर्धातोर्यङन्तस्य णो न भवति । नरीनृत्यते । नर्नर्ति । नरीनर्ति । नर्नर्तीति । यङ इति किम् ? हरिर्णर्ति[8] ।

अभिन्ने ॥१।२।५६॥ ण इति वर्तते । षकाराद् रेफाच्च परस्य नकारस्य स्थाने ण इत्ययमादेशो भवति न चेत् स्थानिनिमित्ताद्भिन्नेऽन्यस्मिन् पदे वर्तेत । पूष्ण[9] । तक्ष्ण । चतुर्णाम् । तीर्णम् । आस्तीर्णम् । तिसृणाम् । चतसृणाम् । मातृणाम् । पद इति किम् ? मुनिर्नयति । साधुर्नयति । अत्र-अभिन्नवाक्ये मा भूत् । मेषनामिक । चर्मनामिकः इत्यत्र यद्यपि समासपदं[10] भिन्नमवयवौ तु भिन्नपदे । नृभिर्नृभिः इत्यत्र आवृत्तिभेदात् पदभेद इत्याश्रीयते । कुर्वन्नास्ते । कृषन्नास्ते इत्यत्र 'असिद्धं बहिरङ्ग' जात्याश्रयेण वा प्रतिषेध. । तथा च कुर्वन् इत्यपि सिद्धम् । क्षुभ्नादौ वा द्वित्वम् । गर्गभगोऽस्या अस्तीति गर्गभगिणी । मातृभोगीण । खारपायण इत्यत्र नकारः प्रत्ययस्थो न भिन्नपदस्थः ।

पूर्वपदस्थाद्वान्तनम्सुपः ॥१।२।५७॥ पूर्वपदस्थात् षकाराद् रेफाच्च परो य उत्तरपदस्यान्तो यश्च नम यश्च सुबवयवो नकारस्तस्य नकारादेशो वा भवति । माषवापिणौ । माषवापिनौ । व्रीहिवापिणौ । व्रीहिवापिनौ । नम्––माषवापाणि । माषवापानि । व्रीहिवापाणि, व्रीहिवापानि कुलानि । प्रहिण्वन्, प्रहिन्वन् । प्रेण्वन्, प्रेन्वन्[11] । माषवापेण, माषवापेन । व्रीहिवापेण, व्रीहिवापेन । माषवापाणाम्, (माषवापानाम्) । (व्रीहिवापाणाम्) व्रीहिवापानाम् । पूर्वपदस्थादिति किम् ? कूपवारिणा । पुरुषकारेण इत्यत्र––अन्तरङ्गत्वान्नित्यमेव णत्वम् । स्वस्थग्रहणं तदन्तविधिव्युदासार्थम् । तथा चैवोदाहृतम्––अन्तर्नम्[12] । सुप इति किम् ? दाक्षीणा भगिनी दाक्षिभगिनी । गर्गभगिनी । क्षारपायण । मातृभोगीण । माषवापिणी, माषवापिनी इत्यत्र णिन्नन्तस्य पूर्वं समास पश्चात् (द्) ङी । गर्गभगिनी इत्यत्र गर्गभगोऽस्या अस्तीतीन् । तत्र मातृभोगीण[13] इतिवत् 'अभिन्ने' [१।२।५६] इति णत्वम् । आर्ययून । क्षत्रिययून, प्रपक्वानि, परिपक्वानि, दीर्घाह्नी शरद् इति युवपक्वाहच्छब्दाः क्षुभ्नादिषु ।

सक्वेकाचोः ॥१।२।५८॥ पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्य कवर्गवत्येकाचि चोत्तरपदे तदन्तस्य नमः सुबवयवस्य[14] नकारस्य नित्यं णकार आदेशो भवति । मोक्षगामिणः । स्वर्गगामिणः । मोक्षकामाणि, स्वर्गकामाणि

१. व्याक्यार्थंनिद्राघावदाघण्र्नाति साधुः म० टि० । २. तत्पदं क०,म० । ३. अन्तक्षु––क०, म० । ४. घन गर नृत्त क०, म० । ५. निवेश क०,म० । ६. –स्थात् इति––क०,म० । ७. षक्वे सक्वेकाचोरि––क०,म० । ८ परिणर्ति क०,म० । ९. पूष्णः क०,म० । १०. सभिन्नमव–क०,म० । ११. न्वन् । सुप् । माष––क०,म० । १२ अन्तनम् क०,म० । १३. गोणवत् क०,म० । १४. –वस्य च नका––क०, म० ।

कुलानि । ऋषिमुखेण । गुरुमुखेण । पुष्पमेघाणाम् । क्षीरमेघाणाम् । एकाचि—ब्रह्महणी । वृत्रहणी । माषपाणि । क्षीरपाणि । माषपेण । क्षीरपेण । नित्यार्थं वचनम् ।

क्तोऽषि ॥१।२।५९॥ क्तक्तवत्वो: क्त्वाप्रत्ययस्य च तकारस्य त आदेश: स षादेशादन्यस्मिन्नस्मात् सूत्रात् परस्मिन् विधौ प्रवर्तमानेऽसन् भवति । क्षामिमान् । शुष्किका । लून्यु: । पून्यु: । बुद्ध्वा । दग्ध्वा । क्त इति किम् ? य. येन । ककार: किम् ? हे मन: [२] । असत्यत्र ककारे लुक्तोऽणीति लुचो [३] ऽसत्त्वान्मेत्यस्य प्लुत: प्रसज्येत । अषीति किम् ? वृक्ण । वृक्णवान् । पर इति किम् ? लग्न: [४] । मग्न: ।

क्विञ्ञ: सर्षिः ॥१।२।६०॥ परिभाषेयं स्थानिनिमित्तनिमित्तार्था [५] । य: कश्चिदिह शास्त्रे षिर्नाम विधीयते,स सर्व कवर्गादिञश्च परस्य सकारस्य स्थाने [६] भवति । स च परस्मिन् शास्त्रे प्रवर्तमानेऽसन् [७] भवतीति वेदितव्यम् । शास्त्वसिघसि सिकृतस्यासक[१]ातोऽबहुपदात् । तत्र क्विञ्ञ: सर्पिर्भवति । वाक्षु । त्वक्षु । प्राङ्क्षु । कुङ्क्षु । इञ्—सर्पिषा । धनुषा । पितृषु । मातृषु । एष. । दोषा । गोषु । नौषु । धूर्षु । क्विञ इति किम् ? शालासु । मालासु । स इति किम् ? मुनीनाम् । साधूनाम् । मातृपितृ ष्वसृष्विरितिवत् माने एत्यग. । श्रीषेण । वारिषेण: । क्विञ इति किम् ? वृषसेन: । वीरसेन: । स इति किम् ? श्रीदेव: ।

शर्नम: ॥१।२।६१॥ इयमपि परिभाषा । क्विञ् परो य: शर् नम् च तस्माच्च परस्य सकारस्य स्थाने षिर्भवतीति वेदितव्यम् । सर्पिष्षु । धनुष्षु । सर्पि:षु । धनु:षु । सर्पींषि । धनूंषि । नम्ग्रहणमनुस्वारनियमार्थम् । 'पुंसु निस्स्वे [८] निस्स्वे' इत्यत्र क्विञ: परात्परो नेति न भवति योगविभाग क्विञा शर्नम्भ्या विशेषणार्थ: । तेनेह न भवति—यशस्सु । यशासि ।

सिचो न यङि ॥१।२।६२॥ सिचि क्षरण इत्येतस्य यङि षिरादेशो न भवति । सेसिच्यते [११] । यङीति किम् ? सिषेच । अभिषिषिक्षति । परिभाषेयम्, तेन उपसर्गनिमित्ता षिप्राप्ति प्रतिषिध्यते ।

सुञ: स्यसनि ॥१।२।६३॥ सुञ: [१२] शसनि इत्येव सूत्रं साधीय: । सुञ: स्ये सनि च प्रत्यये षिरादेशो न भवति [१३] । अभिसोष्यति । परिसोष्यति । अभ्यसोष्यत् । पर्यसोष्यत् । सनि—सुसूषति [१४] । क्विप्—सुसू । स्यसनीति किम् ? सुषाव । अभिषुणोति । इयमपि परिभाषा ।

सेधतेर्गतौ ॥१।२।६४॥ सेधतेर्गतौ वर्तमानस्य षिरादेशो न भवति । अभिसेधति गा: । अभिसेधयति गा: । गताविति किम् ? निषेध [१५] प्रतिषेधत्यकार्यान् । इयमपि परिभाषैव ।

शास्त्वसिघस्सि कृतस्यासक्सातोऽबहुपदात् ॥१।२।६५॥ क्विञ: क्विञ्पराच्च शर्णम परो य: शासिवसिघसीनां यश्च सिस्किरानुबन्ध [१६] 'तिरसस्तेः सि:' [१।१।१६७] इत्यादिविहितो यश्च कृतो विहित: सगागम स स्थानिकवर्जितो यश्च कृतस्य सात्प्रत्ययवर्जितस्य—अवयव: सकारस्तस्य स्थाने षि: इत्ययमादेशो भवति न चेत् स बहुप्रत्ययात् पदाच्च भवति । शासि [१७]—अशिषत् । अशिषताम् । अशिषम् । शिष्ट: । शिष्टवान् । शिष्ट्वा । शिष्टि: । आशिषा । वसि—उषित: । उषितवान् । उषित्वा । उष्यते । घसि—जक्षतु: । जक्षु: । जक्षिवान् । सि—चतुष्कण्टकम् । द्विष्करोति । त्रिष्पचति । सर्पिष्कुण्डम् । धनुष्काण्डम् । कृत —एष. । सिषेच । कृतस्य—वाक्षु । त्वक्षु । विवक्षति । वक्ष्यति । शासादिग्रहणं किम् ? असिसेकत् । असिस्रेकत् । घसि प्रकृत्यन्तरमित्युपादीयते । असक्सात इति किम् ? दधिस्यति । मधुस्यति । निस्से । निस्से । सुपिस्यते [१८] । अत्र षड्ढित्वयोर्न भवति । वसेति [१९] न संयोगलोपोऽप्रदान्तत्वात् । मुनिसात्करोति । साधुसात्करोति । अपवादित्येव सिद्धे सात: प्रतिषेधो वक्षिपदादप्रतिषेधार्थं, तेन वाक्षु त्वक्षु मुनिषु साधुषु इत्यत्र प्रतिषेधो न

---

१. य क०, म० । २. हैमन: क०, म० । ३. लुशोऽस—क०, म० । ४. भग्न:—क०, म० । ५. नियमार्थो क०, म० । ६ —ने षिर्भ—क०, म० । ७. मानेऽस—क०, म० । ८. षस्सि क०, म० । ९. सकृस्सातो क०,म० । १०. निस्से क०,म० । ११. —ते । अभिसेसिच्यते क०,म० । १२. इति वाक्यं क०, म० पुस्तकयोर्नास्ति । १३. —ति । स्ये । अभि—क०,म० । १४. सुसूषते क०, म० । १५. सिषेध क०, म० । १६. सिरिकारानु—क०, म० । १७. शास् क०, म० । १८. सुतुष्यते क०, म० । १९. वसीति क०,म० ।

भवति । अबहुपदादिति किम् ? बहुसेक् । बहुसेचौ । बहुसेचः । दधिसेक् । दधिसेचौ । दधिसेचः । मुनिस्तरति, साधुस्तरति इत्यत्र सिग्रहणं पदान्ते नियमार्थम् असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे[1] वा । निस्त इतिवद् वा न भवति । तसुओस् इत्यादौ बाहुलकात् ।

षढः कः सि ॥१।२।६६॥ षकारस्य ढकारस्य च सकारे परे ककारादेशो भवति । पेक्ष्यति । तोक्ष्यति । विविक्षति । अविक्षत् । अद्राक्षीत् । अम्राक्षीत् । ढस्य—लेक्ष्यति । निहोक्ष्यति[2] । अलिलिक्षत् । षढ इति किम् ? अत्सि । भिनत्सि । सीति किम् ? द्वेष्टि । पिनष्टि ।

रः पदान्ते विसर्जनीयः ॥१।२।६७॥ रः रेफस्य पदान्ते वर्तमानस्य विसर्जनीयादेशो भवति । सजूः । सजूःषु । अहः । अहःसु । आशीः । आशीःषु । वृक्षः । प्लक्षः । प्रातः । पुनः । गीः । धूः । पदान्त इति किम् ! गिरौ । गिरः । तवर्कार । प्राच्र्छति । नार्कुटा, नार्पत्यम्[3] इत्यत्र असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति विसर्जनीय परे असञ्जिति च[4] भवति । पदान्त इत्यधिकार. 'पदस्य' [१।२।६२] इति यावत् ।

धातोर्वोर्ग्दीर्घोऽयहल्नि चाच्छुकुरोः ॥१।२।६८॥ छुर् कुर् इत्येतद्वर्जितस्य धातोरवयवे वकारे रेफे च पदान्ते यप्रत्ययवर्जितहल्परे नकारपरे रेफे च परे तदवयवपूर्व इग्दीर्घो भवति । गीः । धूः । आशीः । सजू. । गीर्षु । धूर्षु । आशीष्षु । सजूष्षु । अयहलि—विद्यात्[5] । सीव्यात् । तूर्वति । धूर्वति । मूर्च्छा । हूर्च्छा । शीर्णम् । अवगूर्णम् । कीर्तयति । कूर्दते । उद्दिदिवते[6] । चिकीर्षति । लुलूर्षति । निदीव्ना । दीव्ने । प्रतिदीव्ना । प्रतिदीव्ने । धातोरिति किम् ? चतुर्भिः । चतुर्थः धातोर्ग्रीत्यै[7] तस्य विशेषणं किम् ? दीव्ना । दीव्ने । दीव्यतेर्[8] इत्यर्थ. । इको विशेषणं किम् ? दधिव्रज्या । ग्रामणीव्रज्या इत्यत्र तु प्रत्यासत्त्यै शकाश्रयणान्न भवति । व्रीति किम् ? छिद् । भिद् । सिद्ध्यति । बुद्ध्यते । इगिति किम् ? अबिभः । अजाग । अव्यते । अर्यते । अयहल्नि चेति किम् ? गिरौ । गिरः । किरति । गिरति । हलित्येव सिद्धे न-ग्रहणम् 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इति, तेन इह न भवति—विव्यतु. । विव्युः । रिर्यतुः । रिर्युः । चतुर्यति । कुर्कुरीयति । मुर्मुरकाम्यति । गोर्यति । धूर्यति इत्यवयवधातुरबहिरङ्गः । य. प्रतिषेध[9] इति किम् ? गिर्यः । दुर्यः[10] । निरनुबन्धोपादानादिह भवत्येव—दीव्यति । सीव्यति । कीर्यते । गीर्यते । चकारः 'पदान्ते' इत्यनेनास्य समुच्चयार्थ. । अच्छु[11]कुरोरिति किम् ? छुर्यात् । कुर्यात् । उकारः किम् ? कुर शब्दे कूर्यात् । केचिदस्य ग्रहणमिच्छन्ति ।

म्वोश्च मो निः ॥१।२।६९॥ मकारान्तस्य धातोरन्तस्य पदान्ते मकारवकारयोश्च परयोर्नकारादेशो भवति । प्रशान् । प्रतान् । प्रदान् । प्रदान्भिः । प्रतान्भि. । प्रतान्सु । प्रदान्सु । त[12]स्वस्यासत्त्वाल् लुग् न भवति । म्वोः—नम्नन्मि । नम्नन्वः । नम्नन्मः । जङ्गन्मि । जङ्गन्व. । जङ्गन्म । जगन्वान् । म्वोश्चेति किम् ? प्रतामौ । प्रताम. । म इति किम् ? छिद् । भिद् । धातोरिति किम् ? इदम् । किम् ।

अनडुद्द्युदुष्णिग्दिक्दृक्स्पृग्दधृक्परिव्राट् ॥१।२।७०॥ अनडुदित्यादीनि शब्दस्वरूपाणि पदान्ते कृतदत्वादीनि निपात्यन्ते । 'अनडुह्' इत्येतस्य[13] दत्वम्—स्वनडुत्कुलम् । अनडुद्भ्याम् । अनडुत्सु । द्युत[14] इति । दिव इत्यस्य उत्वम्—विमलद्यु दिनम् । द्युभ्याम् । द्युषु । तकारो[15] द्य्वोर्योर्भवति द्युभवति[16] । म्वौ दीर्घो न भवति । अत एव तकारात् अस्यासत्त्वाभाव. । तेन 'द्योका[17]म्' इत्युकारस्यैच् सिद्धो भवति । उष्णिहः—उष्णिक् । उष्णिग्भ्याम् । उष्णिक्षु । दिशः—दिक् । दिग्भ्याम् । दिक्षु । दृशः—दृक् । दृग्भ्याम् । दृक्षु । वज्री चाभूत् सहस्रदृक् । यादृक् । तादृक् । स्पृश—घृतस्पृक् । घृतस्पृग्भ्याम् । घृतस्पृक्षु । दधृषः—

---

१. –ङ्गे, इति वा क०,म० । २. –ति । लिलिक्षति । अलि—क०,म० । ३. नार्पत्य इत्य–क०,म० । ४. च न भ—क०, म० । ५ दीव्यात् क०, म० । ६. ऊर्दिधिषते क०, म० । ७. वींत्येत—क०, म० । ८ इदीव्यत इत्य— क०, म० । ९. धः कि—क०, म० । १०. धुर्यः क०,म० । ११ अछुकुं—क०,म० १२. न स्वस्या—क०, म० । १३ इत्यस्य क०, म० । १४. धुत् क०, म० । १५. तकाराद्व्योर्यो— क०, म० । १६. वर्तते म्वौ दी— क०, म० । १७ द्यौकामिः क०, म० ।

दधृक् । दधृग्भ्याम् । दधृक्षु । एषा गत्वम् । परिव्राज्-इत्यस्य डत्वम् । परिव्राट् (ड्)। परिव्राड्भ्याम् । परिव्राट्सु । पदान्त इति किम् ? अनड्वाहौ । अनड्वाहः[1] । दिशौ । दिशः । घृतस्पृशौ । घृतस्पृशः । दधृषौ । दधृषः । परिव्राजौ । परिव्राजः ।

नश्वा ॥१।२।७१॥ नशिति नशेर्धातोः शकारस्य पदान्ते गत्वं[2] निपात्यते । जीवनग् । जीवनग्भ्याम्[3] । जीवनक्षु । पक्षे ष.—जीवनड् । जीवनड्भ्याम् । जीवनट्सु । पदान्त इति किम् ? जीवनशौ । जीवनशः ।

सजूरहःसोऽतिप्यकस्स्रंसुध्वंसो रिः ॥१।२।७२॥ सजुष् अहन् इत्येतयोरन्त्यस्याल्सः सकारस्य च पदान्ते वर्तमानस्य रिरादेशो भवति क्वसुस्रंसुध्वसु इत्येतान् वर्जयित्वा । अतिपि—न चेत्तिप्परो भवति । सजूः । सजूर्भ्याम् । सजूष्षु । अहः । अहोभ्याम् । अहस्सु । श्रमण संयन: । पय. । पयोभ्याम् । पयस्सु । अहस्सु-इति निर्देशात् "न रह्नः काम्ये" [१।१।१७०] इति प्रतिषेधात् 'रोऽह्नोऽव्ययसुप्परान्निरथन्तरे' [१।१।१६०] इति प्रत्याहाराच्च अनामन्त्रणेऽपि-अह्नो रि.[4] ।

सिपि दश्च वा ॥१।२।७३॥ पदान्ते वर्तमानस्य दकारस्य सकारस्य च सिपि परतः रिर्वा भवति । अभिनस्त्वम् । अभिनस्त्वम् । अचकास्त्वम् । अचकास्त्वम् । अन्वशास्त्वम् । अन्वशास्त्वम् ।

रः सुप्लि ॥१।२।७४॥ रेफस्य सुप. सकारे परे रिरादेशो भवति । वार्षु । द्वार्षु । गीर्षु । धूर्षु । र इति किम् ? भित्सु । छित्सु । अहस्सु पयस्सु इति न [5]रिरसत्त्वात् । सुप्(ब्)ग्रहणं किम् ? गीस्सुनोति । धूस्सुनोति[6] । लिग्रहण किम् ? गी. । धूः । इदमेव[7] ज्ञापक सुप्(ब्)ग्रहणे प्रत्याहारग्रहणमेवेति । रेफस्य रिवचनं विसर्जनीयबाधनार्थम् ।

झलो जश् ॥१।२।७५॥ झल पदान्ते वर्तमानस्य जशादेशो भवति । त्रिष्टुब् । त्रिष्टुब्भिः । सुभुग्[8] । सुभुग्भिः । गुडलिड् । गुडलिड्भिः । कुड्[9] । कुड्भिः । विद्युद् । विद्युद्भि । वाग् । वाग्भि । षड् । षड्भिः । विद्वद् । विद्वद्भि । उखास्रद् (ड्) । उखास्रड्भि । पर्णध्वद् (ड्) । पर्णध्वड्भि । सुपूर्वात् दु खयतेर्दुःखयतेर्वा क्विप्—सुधुग् । सुधुग्भि. । पदान्त इति किम् ? त्रिष्टुभौ । त्रिष्टुभः । इदं करोति, शंवान्, कस्तरति, कष्टीयते[10] चतुष्टयम् इत्यत्र असिद्ध बहिरङ्गमन्तरङ्गे विसर्जनीयस्थानिपरे असम्भिति च न भवति ।

बशो भष् झषस्ध्वोश्चैकाचः प्रत्यये ॥१।२।७६॥ पदान्ते यो झष् यश्च सकारादौ ध्वशब्दादौ च प्रत्यये परतस्तदन्तस्य—एकाच शब्दरूपस्य—अवयवस्य बशः स्थाने भषादेशो भवति । धर्मभुद् । धर्मभुत् । धर्मभुद्भ्याम् । धर्मभुत्सु । पर्णधुड्भ्याम्[12] । पर्णधुट्सु । तुण्डिभ कुर्वन्नाचक्षाणो वा तुण्डिप् । तुण्डिब्भ्याम्[13] । तुण्डिप्सु । गोधुक् । गोधुग्भ्याम् । गोधुक्षु । गर्दभं कुर्वन्नाचक्षाणो वा गर्भप्[14] । गर्धेर्धड्, श्लुक्, लड्, सिप्, अजगर्धाः । स्ध्वोः—भोत्स्यते । अबुद्धम् । निघोक्ष्यते[15] । न्यघुग्ध्वम्[16] । धोक्ष्यते । अधुग्ध्वम् । बश इति किम् ? क्रुध् । क्रोत्स्यति । झष इति किम् ? सुगण् दास्यति । स्ध्वोश्चेति किम् ? धर्मबुधौ । धर्मबुधः । ध्वशब्दोपादानादिह न भवति-दाश्दिध । एकाच इति किम् ? दामलिट् । प्रत्यय इति किम् ? दध्व. । दध्वहे । उत्तरार्थं च ।

धाञो जलि च ॥१।२।७७॥ झषन्तस्य धाञो धातोरवयवस्य बशः स्थाने जलि प्रत्यये परे भषादेशो भवति । धत्त । धत्थ. । धत्थ । धत्ते । धत्से । धद्ध्वे[17] । धाञ इति किम् ? दान्तः[18] । दात्तः । दात्वदेटः

---

१. -हः । दिवौ । दिवः । उष्णिहौ । उष्णिहः । दिशौ क०, म० । २ -त्वं वा नि—क०, म० । ३ जीवनग्भिः म० । ४ अह्नो रिः । अतिपीति किम् ? अचकाद् भवान् । अन्वशाद् भवान् । अकस् संसुध्वंसु इति किम् ? विद्वद् उपसेदिवद् कुलम् । उखास्रद् । पर्णध्वद् । अलोति ककारः किम् ? औः । श्रौमवः । चर्मवः । पदान्त इति किम् ? सजुषौ । सजुषः । अहनी । अहानि । पयसा पयसे । रीरिति ईकारो रेर्वे इति विशेषणार्थः । क० म० । ५ रेरस—क०, म० । ६. धूस्सुमता क०,म० । ७. -मेव च ज्ञाप—क०, म० । ८ सुभुग्, सुभुग्भिः, क०, म० । ९. कुड्, कुड्भिः, क०, म० । १०. कष्टीकते—क०, म० । ११ ध: स्ध्वोः—क०, म० । १२. पर्णधुद्, पर्णधुड्भ्याम् क०, म० । १३. तुण्डिब्भ्याम् । तुण्डिप्सु—क०, म० । १४. गर्धप्, क०, म० । १५. निघोघोक्ष्यते—क०, म० । १६. न्यधघध्वम्, न्यधुग्ध्वम्, न्यधुग्भिध्वम् म० । १७. धद्ध्वे—क०, म० । १८ दात्तः, क०, म० ।

झष इति किम् ? ददाति । ददासि । जलीति किम् ? दद्धः । दद्मः । चकारः पदान्ते इत्यनेनास्य समुच्चयार्थः । तेन उत्तरत्र जलि च पदान्ते च इत्युपस्थाप्येते[1] ।

धक्तोऽन्येषाम् ॥१।२।७८॥ दधातेर्यङ् इलुगन्तस्य झषन्तस्य बश स्थाने जलि प्रत्यये पर एकेषामाचार्याणां मतेन भषादेशो भवति । धात्त । धात्थ । धात्थ । अन्येषाम्—दात्तः । दात्थः । दात्थ । झष इति किम् ? दधाति[2] । दधासि । जलीति किम् ? दधाति[3] । दाद्ध. । दाद्मः ।

धेस्तथः[4] ॥१।२।७९॥ धेटो यङ्लुगन्तात्[5] झषन्तात् परयोस्तकारथकारयोः स्थाने एकेषामाचार्याणा मतेन भषादेशो भवति । दाद्धः । दाद्धः । दाद्ध । अन्येषाम्—दात्तः । दात्थः । दात्थ । धेरिति किम् ? धात्तः । धात्थः । धात्थ ।

अधः ॥१।२।८०॥ अदधतेर्[6]झषन्तात् परयोस्तकार-थकारयोः स्थाने भषादेशो भवति । लब्धा । लब्धुम् । अलब्धा । अलब्धाः । दोग्धा । दोग्धुम् । अदुग्ध । अदुग्धाः । लेढा । लेढुम् । अलीढ । अलीढाः । बोढा । बोद्धुम् । अबुद्ध । अबुद्धाः । धाप्रतिषेधात्—धत्तः । धत्ते । धत्थः । धत्थ ।

इञो लिलुङां धो ढः ॥१।२।८१॥ इञः परयोर्ल्यो.—लिङो लिटश्च लुङश्च धकारस्य ढकारादेशो भवति । चेषीढ्वम् । च्योषीढ्वम् । चकृढ्वम्[7] । ववृढ्वे । अचेढ्वम् । अच्योढ्वम् । इञ इति किम् ? पक्षीध्वम् । यक्षीध्वम् । लिलुङामिति किम् ? स्तुध्वम् । स्तुध्वे । अस्तुध्वम् । स्तुवीध्वम् । परिवेविध्[8], एध्वम् । च्योषिध्वम्[9] । लिक्षीध्वम्, धुक्षीध्वम्, मत्सीध्वम्[10] इत्यादौ परत्वात् ढत्वादि[11] न भवति ।

वेड् ञेः ॥१।२।८२॥ इञ. परस्मादिटो ञे ञिटश्च परेषा लिलुङा धकारस्य ढकारो भवति वा । अविषीढ्वम्, अविषीध्वम् । उपदिधेढ्वे, उपदिधेध्वे । अलविढ्वम्, अलविध्वम् । ग्रहीणोढ्वम्[12], ग्रहणोध्वम् । संवलिषीढ्वम्, संवलिषीध्वम् । ञेः—लाविषीढ्वम्, लाविषीध्वम् । अलाविढ्वम्, अलाविध्वम् । ग्राहिषीढ्वम्, ग्राहिषीध्वम् । इञ इति किम् ? आशिषीध्वम् । वर्तिषीध्वम् । हानिषीध्वम् । दर्शिषीध्वम् । ञिडिरोर्ल्विभक्तित्वेऽपि ल्योर्वचनात् तत. परत्वं विज्ञायते ।

हः ॥१।२।८३॥ हकारस्य पदान्ते जलि च प्रत्यये परे ढकारादेशो भवति । गुडलिट् । गुडलिड्भ्याम् । गुडलिट्सु[13] । परिषट् । परिषड्भ्याम् । परिषट्सु[14] । जलि—लेढा[15] । लेक्ष्यति । बोढा । वक्ष्यति । जलि चेति किम् ? गुडलिहौ । गुडलिहः ।

दादेर्धादेर्घः ॥१।२।८४॥ एधादेर्धातोर्यो धकारादिरवयवस्तदवयवस्य हकारस्य पदान्ते जलि च प्रत्यये घकारादेशो भवति । गोधुक् । गोधुग्भ्याम् । गोधुक्षु । काष्ठधक् । काष्ठधग्भ्याम् । काष्ठधक्षु । अधोक् । जलि—अधाक्षीत् । दोग्धा । धोक्ष्यति । दग्धा । धक्ष्यति । दादेरिति किम् ? गुडलिटा[16] । एधादेरिति किम् ? दामलिट् । दृषद्धुट्[17][18] । जलि चेति किम् ? गोदुहौ । गोदुह. । घविधान भष्भावार्थम् ।

नि घ्नः ॥१।२।८५॥ हन्तेर्धातोर्हकारस्य नकारे परे घकारादेशो भवति । वृत्रघ्ना । वृत्रघ्ने । घ्नन् । घ्नन्ति । श्लेष्मघ्नम् । पित्तघ्नम् । घ्न इति किम् ? अह्ना । पिह्ना[19] ।

द्रुहमुहस्नुहस्निहो वा ॥१।२।८६॥ द्रुह्, मुह्, स्नुह्, स्निह् इत्येतेषा हकारस्य पदान्ते जलि च प्रत्यये परे घकारादेशो वा भवति[20] । मित्रध्रुक् । मित्रध्रुग्भ्याम् । मित्रध्रुक्षु । मित्रध्रुट् । मित्रध्रुड्भ्याम् । मित्रध्रुट्सु । उन्मुक् । उन्मुग्भ्याम् । उन्मुक्षु । उन्मुट् । उन्मुड्भ्याम् । उन्मुट्सु । [21]उत्स्नुक् । उत्स्नुग्भ्याम् ।

---

१. -धस्यास्यते क०, म० । २. दाधाति क०, म० । ३. दाधति । ४ -स्यथः क०, म० । ५. -ड्लुग्-क०, म० । ६. अदधाते क०, म० । ७ चकृढ्वे क०, म० । ८. परिवेविषीध्वम् क०, म० । ९ ध इति किम् ? चेषीध्वम् । च्योषीध्वम् क०, म० । १०. मत्सिध्वम् क०, म० । ११. -दि भव— क०, म० । १२. ग्रहीषि(षी)ढ्वम् । ग्रहीषि(षी)ध्वम् क०,म० । १३ गुणलिट्सु क०,म० । १४. परिषट्सु क०, म० । १५ लेढा, लेक्ष्यति, क०, म० । १६ गुडलिट्, क०, म० । १७. दृषद्धट् क०, म० , १८. ट् । द इति किम् ? दद्धः । दाता । जलि—क०, म० । १९. ह्नीढा क०, म० । २०. ति, ध्रुक् । मि—क०, म० । २१. उत्स्नुक्, उत्स्नुग्भ्याम्, उत्स्नुक्षु । उत्स्नुट्, उत्स्नुड्भ्याम्, उत्स्नुड्भि, उत्स्निक्, उत्स्निग्भ्याम्, उत्स्निक्षु, उत्स्निट्, उत्स्निड्भ्याम्, उत्स्निट्सु क०, म० ।

उस्नुक्षु । उस्नुट् । उस्नुड्भ्याम् । उस्नुट्सु । उस्निक् । उस्निग्भ्याम् । उस्निक्षु । उस्निट् । उस्निड्भ्याम् । उस्निट्सु । जलि—द्रोग्धा, द्रोढा । मोग्धा, मोढा । स्नोग्धा, स्नोढा । स्नेग्धा, स्नेढा । जलि चेति किम् ? मित्रद्रुहौ । मित्रद्रुह. । दोद्रोग्धि, दोद्रोढ्ढि । इति यङ्लुगर्थं[1] न द्रुहादेरित्युच्यते ।

नहो धः ॥१।२।८७॥ नहो हकारस्य पदान्ते जलि च परे धकारादेशो भवति । उपानत् । उपानद्भ्याम् । उपानत्सु । परीणत् । परीणद्भ्याम् । परीणत्सु । जलि—संनद्धा । सन्नत्स्यति । जलि चेति किम् ? उपानहौ । उपानहः ।

चोः कुः ॥१।२।८८॥ चवर्गस्य पदान्ते जलि च प्रत्यये परे कवर्गादेशो भवति । वाच्—(वाक्), वाग् । वाग्भ्याम् । वाक्षु । त्वच्—त्वक्, स्रज्—स्रक् । स्रजीस्रग् । स्वप्नच्—स्वप्नक्[2] । ऋत्विज्—(ऋत्विक्), ऋत्विग् । जलि च—वक्ता । वक्तुम् । वक्ष्यति । जलि चेति किम् ? वाचौ । वाचः । प्रत्यय इति अधिकारादिह न भवति । इच्छति । मज्जति । इदङ्कुञ्चु., इदङ्चणः इत्यत्र च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया न भवति । तच्नुञ्च्, तच्चण इत्यत्र जशश्चुत्वं ञश्च[3] परे कुत्वे असन्निति च न भवति । युयुज्यम् । विकुञ्च । कुरित्येकेयोगत्वे[4] व्रश्चादिसूत्रे यथा च्छशा इति व्रश्चादिसाहचर्यात् धातोरेव ग्रहणं तथाऽत्रापि च्विति युज्यादिमाहचर्याद्विज्ञायते[5] । तथा च स्रुग् इत्यादौ न स्यादतो योगविभागः ।

युज्यञ्चिक्रुञ्चः ॥१।२।८९॥ युज् अञ्चु क्रुञ्चु इत्येतेषा पदान्ते जलि च प्रत्यये परे कवर्गादेशो भवति । युङ् । [युङ्भ्याम् । युङ्क्षु ।] प्राङ् । प्राङ्भ्याम् । प्राङ्क्षु । क्रुङ् । क्रुङ्भ्याम् । क्रुङ्क्षु । जलि—पूर्वेण सिद्धम् । पदान्ते पदस्येति लोपे नकारस्य न सिद्ध्यति । म्ना जय्यपदान्ते इत्यसन् । तथा च वाञ्छते क्विपि वान् वाशौ वाश. । क्रुञ्च इत्यत एव निपातनात् क्रुञ्चे केवलात् क्विपि रेफो नलोपाभावश्च ।

व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशः षः ॥१।२।९०॥ व्रश्च् भ्रस्ज् सृज् मृज् यज् राज् भ्राज् इत्येतेषा चवर्गस्य छकारस्य शकारस्य च पदान्ते जलि च प्रत्यये परे षकारादेशो भवति । मूलवृट् । मूलवृड्भ्याम् । धानाभृट् । धानाभृड्भ्याम् । तीर्थसृट् । तीर्थसृड्भ्याम् । कंसपरिमृट्(ड्) । कंसपरिमृड्भ्याम् । देवेट् । देवेड्भ्याम् । विराट् । विराड्भ्याम्[6] । शस्यविट् । शस्यविड्भ्याम् । गोलिट्[7] । गोलिड्भ्याम् । जलि—व्रष्टा । व्रष्टुम् । भ्रष्टा । भ्रष्टुम् । स्रष्टा । स्रष्टुम् । मार्ष्टा । मार्ष्टुम् । यष्टा । यष्टुम् । राष्टि । भ्राष्टि । छस्य—प्रष्टा[8] । प्रष्टुम् । शस्य—उपदेष्टा[9] । उपदेष्टुम् । उपविक्ष्यते । भ्राजे राजिसहचरितस्य षत्वम्, इतरस्य कुत्वमेव । विभ्राक् । 'ञ्णुञ्वोऽनुनासिके च'[10] [४।१।१४१] चित्रतीत्यनुवर्तते इति छग्रहणम् । जलि चेति किम् ? मूलवृश्चौ । मूलवृश्चः । प्रत्यय इत्यधिकारादिह न भवति-पृच्छति । व्रश्चादिसाहचर्यादधातोर्नेष्यते । निशायै[11] । निड्भ्याम् । निच्छु ।

संयोगस्यादिस्कोर्लुक् ॥१।२।९१॥ पदान्ते यः संयोगो यश्च जलि प्रत्यये परे तस्यादे सकारस्य ककारस्य च लुग्लोपो भवति ।[12] मस्ज्—साधुमृक्, साधुमृग्भ्याम् । साधुलक् । साधुलग्भ्याम् । तक्ष्—काष्ठतक्[13] । काष्ठतग्भ्याम् । जलि— लग्नः । लग्नवान् । वृक्ण । वृक्णवान् । तष्टा । तक्ष्यति । धर्ममाचष्टे । सयोगस्येति किम् ? स्याता कृतम् । आदिग्रहण किम् ? वक्ःः वावक्ति । शङ्क्ं शाशङ्कि । स्कोरिति किम् ? नर्नर्ति । जलि चेति किम् ? साधुमज्जौ । साधुमज्ज. । काष्ठतक्षौ । काष्ठतक्ष । प्रत्यय इत्यधिकारादिह न भवति[14] दङ्क्ष्प्सातम् ।[15] शक्त्साता । स्यर्थम्, काक्यर्थम् इत्यत्र बहिरङ्गस्य यत्र[16] असिद्धत्वादनेन उत्तरेण च लुग् न भवति ।

---

१. यङ्लुग्, -क०, म० । २ स्वप्नग्, क०, म० । ३. -स्वप्पर म०, टि० । ४. त्वेक-क० म० । ५. विज्ञायेत क०, म० । ६. -भ्याम् । विभ्राड्, विभ्राड्भ्याम् क०, म० । ७ गोविट्, गोविड्भ्याम्-क०, म० । ८ प्रष्टा, प्रष्टुम् क०, म० । ९. उपवेष्टा । उपवेष्टुम् । उपवेक्ष्यते । क०, म० । १० चेत्यत्र चित्रतीत्य-क०, म० । ११. निशायाः, निग्भ्याम् । क०, म० । १२. मस्ज् । साधुमक् । साधुमग्भ्याम-क०, म० । १३. काष्ठतक्, क०, म० । १४. दङ्क्षिः, प्सातम्-क०, म० । १५. शक्साता, क०, म० । १६. यत्र सिद्ध क०, म० ।

पदस्य ॥१।२।६२॥ संयोगान्तस्य पदस्य लुग्[1] न भवति । श्रीमान् । श्रेयान् । पुंम्याम् । पुंसु । पदग्रहणं जलोत्यरय निवृत्त्यर्थम् । स्कान्ता[2] । स्पन्ता ।

रात्सः ॥१।२।६३॥ रेफात् परो यः सकारस्तदन्तस्य पदस्य लुग्[3] न भवति । चिकी । चिकीर्भ्याम् । चिकीर्षु । जिहीः । जिहीर्भ्याम् । जिहीर्षु । पदस्येति सिद्धे नियमार्थं वचनम् । सर्वादिः । सर्वौ[4] निर्देशात् रात्स एवेति नियमः । तेनेह न भवति-[5]उर्ग् । उर्भ्याम् । न्यमार्ड् ।

ला ॥१।२।६४॥ लादेशेन सह प्रकृतेर्य संयोगस्तदन्तस्य पदस्य लुग्[6] न भवति । शकेः—अशाशक् । वस्केः—अवावक् । अभिभर्[7]भवान् । अजागर्भवान् । र्भयादिति नला सयोगादि[8]रेफस्य रादिति नियमस्य चायमपवाद ।

नः ॥१।२।६५॥ नकारान्तस्य पदस्य लुग् भवति । राजा । राजभ्याम् । राजभि । राजभ्यः । राजसु । पदस्येति किम् ? राजानौ । राजान. । सर्वस्मिन् । कुर्वीरन् इति सुड् नकारस्योपदेशसामर्थ्यान्न भवति । अहः, अहोभ्याम् इत्यादौ अह्न. सजूरहस्स इति निर्देशाद् रोह्‌नोऽव्यसुबिति प्रत्याहाराच्च रित्व नलोपस्य बाधक विज्ञायते ।

मान्तोपान्तजयो मतोर्मो वः ॥१।२।२६॥ पदस्येति निवृत्तम् । मश्च अश्च मौ । मान्तौ[10] अन्त्योपान्त्यौ यस्य तस्मात्—मकारान्तात्—मकारोपान्तादव[11]र्णोपान्तात् जयन्ताच्च परस्य मतोर्मकारस्य वकारादेशो भवति । मान्तात्—किवान् । मोपान्तात्—शमीवान् । दाडिमीवान् । अवर्णान्तात्—वृक्षवान् । प्लक्षवान् । शालावान् । मालावान् । अवर्णोपान्तात्—अह्वान् । पयस्वान् । यशस्वान् । जय —उदश्विन्वान् । विद्युत्वान् । [12]दृषत्वान् । मान्तोपान्तजय इति किम् ? अग्निमान् । वायुमान् । [13]नमिन इत्याकारो बहिरङ्ग. । म इत्युत्तरार्थ. । 'नाम्नि' [१।२।६७] इत्यत्र ह्यस्मादिति पूर्वस्य नाश्रयणात् । 'तस्मादादेः' [१।१।४८] इत्यस्य प्रवृत्ते 'पृटिसः' [१।४।६२] इत्येतवत् मे इत्यसत्यन्ते लः प्राप्नोति ।

नाम्नि ॥१।२।६७॥ नाम्नि सज्ञाया विषये मतोर्मकारस्य वकारादेशो भवति । अहीवती । कपीवती[14] । कृपीवती । मुनीवती । एत[15]नाम्न्यो नद्य । [16]आसन्धीवान नाम ग्राम. ।

अष्ठीवच्चक्रीवत्कक्षीवच्चर्मण्वद्रुमण्वत् ॥१।२।६८॥ अष्ठीवत् चक्रीवत् कक्षीवत् चर्मण्वत् रुमण्वत् इत्येते शब्दा.[17] नाम्नि विषये निपात्यन्त । अष्ठीवान् नाम शरीरैकदेश. । अत्र–अस्थिशब्दस्याष्ठीभावो निपात्यते । चक्रीवान् रासभ. । चक्रीवान् नाम राजा च । अत्र चक्रशब्दस्य चक्रीभाव । कक्षीवान् नाम ऋषि.,[18] करि(रो)र्वा । अत्र कक्षा[19]शब्दस्य कक्षीभाव. । चर्मण्वती नाम [20]नदी । नकारस्य लोपाभावो णत्व च । रुमण्वान्[21] नाम मन्त्री । अत्र लवणशब्दस्य रुमण्भाव । रुमन्निति प्रकृत्यन्तरमस्तीत्येके । तस्य वा णत्वम् । वत्वं तु यथायोगमस्त्येव । नाम्नीति किम् ? अस्थिमान् । चक्रवान् । कक्ष[22]वान् । चर्मवान् । लवणवान् ।

अब्धौ चोदन्वान् ॥१।२।६६॥ आपो धीयन्तेऽस्मिन्निति अब्धि । अब्धौ नाम्नि च उदन्वान्-इत्युदकशब्दस्य मतावुदन्भावो निपात्यते । उदन्वान् घट । उदन्वान् मेघ. । नाम्नि—उदन्वान् समुद्रः ।

---

१. लुग्भवति क०, म० । २. स्कन्ता, स्यन्ता, क०, म० । ३ -ग्भवति क०, म० । ४.-र्वौ सुपि समानिति क०, म० । ५ ऊर्क्, ऊर्ग्, ऊर्ग्भ्याम्, न्यमाट्-क०, म० । ६ लुग्भव-क०, म० । ७. अबिभर्भवान्-क०, म० । ८. भूयादिति-क०, म० । ९.-द्विलोपस्य रादि-क०, म० । १० तावन्त्यो-क०, म० । ११. -न्ताद्वर्णान्ताद्वर्णो-क०, म० । १२ दृषद्वान् क०, म० । १३ नामत इ- म० । नाम इ-क० । १४ -वती, कपीवती, कृपी क०, म० । १५ एवं नामानो-क०, म० । १६ आसन्दीवान्-क०, म० । १७ -ब्दा मती ना क०, म० । १८. ऋषिर्लौकिक क०, म० । १९ कक्षाशब्द-क०, म० । २० नाम । नरस्य लोपाभावो णत्वम् क०, म० । २१ रुमण्वान्नाम पर्वतः, रुमण्वान् नाम मन्त्री । क०, म० । २२. कक्षवान्-क०, म० ।

उदन्वान्[1] ऋषिः । उदश्वामा द्रुमः । अब्धौ चेति किम् ? उदन्वान्[2] घटः । अत्र घटस्य उदकसम्बन्धमात्र विवक्षितं न तद्वान् इत्यर्थः ।

राजन्वान् सुराज्ञि ॥१।२।१००॥ शोभनो राजा यस्य तस्मिन् विवक्षिते राजन्वानिति मतो लुगभावो[3] निपात्यते । राजन्वान् देश. । राजन्वती पृथिवी । राजन्वत्य प्रजास्त्वया । सुराज्ञि इति किम् ? राजवान् देशः ।

नोर्म्यादिभ्यः ॥१।२।१०१॥ ऊर्मि इत्येवमादिभ्यः परस्य मतोर्मो वत्वं न भवति । ऊर्मिमान् । यवमान् । गरुत्मान् । इक्षुमती । ऊर्मि भूमि वल्मि क्रिमि यव क्रुञ्च त्रिशा द्राक्षा गरुत् हरीन् (?) ध्रजिन् ककुद्-शिम्बि-इक्षु-गोद्रु मधु इति ऊर्म्यादि । आकृतिगणोऽयम् । यस्य सति निमित्ते मतोर्वा[4] न दृश्यते स ऊर्म्यादिषु द्रष्टव्यः ।

ङ्यौटंय्[5]तोऽपदस्यार् ॥१।२।१०२॥ 'अप्-स्वसृ-नप्तृ-नेष्टृ[6]-त्वष्टृ-क्षत्तृ-होतृ-पोतृ-प्रशास्त्रदीर्घः' [१।२।१३३] इत्यदीर्घवचनादसन्निति निवृत्तम् । अपदस्य ऋकारस्य ङौ औटि च परे अर् इत्ययमादेशो भवति । औटीति सुँड्प्रत्याहारादारभ्य-आ-औटष्टकारेण[7] प्रत्याहारः । अपदस्येति वचनात्—पितरि । पितरौ । पितर. । पितरम् । पितरौ । कर्तरि । कर्ता । कर्तारौ । कर्तार. । कर्तारम् । कर्तारौ । ङ्यौटीति किम् ? पित्रा । मात्रा । कर्तृणी, कर्तृणी इत्यत्र नम ह्रस्वार्द साट[8] इति नम्ग्रहणात् पूर्वं न भवतीति । ऋत इति किम् ? श्रमणौ । संयतौ । तकार किम् ? द्रौ[9] । ग्रौ । अपदस्येति किम् ? कर्तृ[10] कुलं पश्य ।

ङातो डुः ॥१।२।१०३॥ अपदस्य ऋकारात् परस्य ङातो ङकारोपलक्षितस्य ङसिङसोरकारस्य डुः—इत्ययमादेशो भवति । पितुरागच्छति । पितु स्वम् । मातुरागच्छति । मातु स्वम् । ङ[10] इति किम् ? पितरम्[11] । मातरम् । अत इति किम् ? पित्रे । मात्रे । तकार उत्तरार्थः । अपदस्येति किम् ? कर्तृश्रुते[12] कुल[13] कर्तृस्याः । [14]ङकारानुबन्धोऽन्त्याजादिलुगर्थ ।

ख्यत्य उः ॥१।२।१०४॥ आदस्य ख्यत्य इत्येताभ्यामनच्काभ्या परस्य ङातः [ऐ] ङसि ङसोर-कारस्य उकारादेशो भवति । सख्युरागच्छति सख्यु स्वम् । पत्युरागच्छतिः पत्यु स्वम् । सखि-पतिशब्दयोः सह खमस्थानेन वेति सख. । सखं सखायं वा इच्छति सखीः[15] पातीति पत , पतं पतिं वा इच्छतीति पतीरित्येत-योर्वा । लूनमिच्छतो लून्यु:, प्वन्यु. । 'क्तोऽषि' [१।२।५६] इति नत्वासत्त्वात्यरूपत्वम् । ख्यत्य इत्यनच्क-ग्रहणादिह न भवति । मुख्यात् । मुख्यस्य । आत्यात्, अपत्यस्य । अत इति तकारादिह न भवति— सख्याः । पत्या ।

एङो लुक् ॥१।२।१०५॥ अपदस्य एङ परस्य ङातो ङसिङसोरकारस्य लुग् भवति । मुनेरागच्छति मुने स्वम् । साधोरागच्छति साधोः स्वम् । गोः । द्यो.[16] । एङ इति किम् ? दृषदागच्छति दृषद. स्वम् ।

एदे ॥१।२।१०६॥ अकारान्तस्य अपदस्य एकारे अकारे च परे लुग् भवति । पचे । यजे । पचन्ति । पठन्ति । सः । तौ । ते । एद इति किम् ? श्रमणे । संयते । तकारादिह न भवति । श्रमणानाम । संयतानाम् । अत इति किम् ? आसे । अदन्ति । तकारः किम् ? यान्ति । वान्ति । अपदस्येति किम् ? तवैषा । दण्डाग्रम् ।

ङित्यन्त्याजादेः ॥१।२।१०७॥ अचा सन्निविष्टाना योऽन्त्योऽच् तदादेः शब्दरूपस्य ङिति परे

---

१. उदन्वाश्राम ऋषिः, क०, म० । २ उदकवान्, क०, म० । ३. म्लुगभावो, क०, म० । ४. मतोर्मो वो, क०, म० । ५. ट्यतो क०,म० । ६ तष्टृ क०,म० । ७. सु औ इत्यौकारादारभ्य-क०, म० । ८. स्वाट् साटः, क०, म० । ९. द्रौ ग्रौ-क०, म० । १०. ङ् इति-क०, म० । ११. पितरः, पितरम्-क०, म० । १२ स्तुते-क०, म० । १३ कर्त्रास्याः, क०, म० । १४ ङकारा क०, म० । १५. सखी क०, म० । १६. द्योः, क०, म० ।

लुग् भवति । मुनौ । साधौ । पितुः । मातुः । पिता । माता । आसन्नं च ता, अदूरे[1] च ताः । महत्या. करः महाकरः । महाघासः । त्रिंशता क्रीतं त्रिंशकम् । उपसरजो मन्दुरजः वादि डित्वादेकस्यापि तदादिविधिः । कुमुद्वान्, नड्वान् इत्यत्र अपदाविकारेऽप्यनु[2]करणसामर्थ्याद् भवति । द्विपदा ऋग् इत्यादौ परत्वात् लुचं बाधित्वा पद् भवति । ङितीति किम् ? दृषदौ । दृषद ।

न[3] पथिमथ्यृभुक्षः ॥१।२।१०८॥ पथिन् मथिन् ऋभुक्षिन् इत्येतेषा नकारान्तानामपदसञ्ज्ञानामन्त्याजादेर्लुग् भवति । पथ । पथा । मथ । मथा । ऋभुक्ष । ऋभुक्षा । सुपथी नगरी, सुमथी स्त्री । अनृभुक्षी सेना । न इति किम् ? पन्थानमिच्छत· पथ्यः पश्य[4] । सुपथीर्नगरी पश्य । सुमथी स्त्री पश्य । अपदस्येति किम् ? पथिभ्याम् । पथिभि ।

श्यनप्सुटथ्यन् ॥१।२।१०९॥ पथिन् मथिन् ऋभुक्षिन्नकारान्ताना शौ—अनपुंसकविषये च इत्येतेषा सुटि परे अन्त्याजादेरन्नित्ययमादेशो भवति । लुचोऽपवादः । सुपन्थानि कु[5]लानि । सुमन्थानि कुलानि । अनृभुक्षाणि बलानि । पन्थानौ । पन्थान· । पन्थानम् । पन्थानौ । मन्थानौ । मन्थान· । मन्थानम् । मन्थानौ । ऋभुक्षाणौ । ऋभुक्षाणः । ऋभुक्षाणम् । ऋभुक्षाणौ । श्यनप् सुटीति किम् ? पथिभ्याम् । पथिभिः । मथिभ्याम् । मथिभिः । नपः प्रतिषेध किम् ? सुपथी वनं । सुमथी कुले । अपदस्येति किम्[6] ? पन्थानमिच्छन्तौ पथ्यौ । मथ्यौ ।

थो न्ट् ॥१।२।११०॥ पथ्यादीना नकारान्ताना शौ अनपुसकविषये च सुटि परे थकारस्य नडागमो भवति । तथैवोदाहृतम् । थकार किम् ? अन्त्याजा[7]दिऋभुक्षश्च माभूत् ।

आस्स्यनः ॥१।२।१११॥ पथ्यादीना सकारादौ श्यनप्सुटि परे अन स्थाने आकारादेशो भवति । पन्था । मन्था. । ऋभुक्षाः । सीति किम् ? पन्थानौ । मन्थानौ । ऋभुक्षाणौ । अन इति किम् ? थकारस्य माभूत् ।

द्यौः ॥१।२।११२॥ दिव् इत्यव्युत्पन्नस्य प्रातिपदिकस्य तत्सम्बन्धिनि असम्बन्धि[8]नि वा सकारादौ श्यनप्सुटि परे औकारो निपात्यते । द्यौ । हे द्यौ । प्रियद्यौ । अतिद्यौ । अर्थादक्रियाशब्दस्य अव्युत्पन्नस्य निपातनात् अक्षद्यु इत्यत्र न भवति ।

अनडुहो नम् ॥१।२।११३॥ अनडुह् इत्येतस्य तत्सम्बन्धि[9]नि असम्बन्धिनि वा सकारादौ श्यनप्सुटि परे नमागमो भवति । अनड्वान् । बह्वनड्वान् ।

उगिदच्योऽनेधादेः ॥१।२।११४॥ उक् इत् यस्य तस्य अनेधादेरञ्चतेश्च तत्सम्बन्धिनि अ[10]सम्बन्धिनि वा श्यनप्सुटि परे नमागमो भवति । गोमन्ति, पचन्ति, प्राञ्चि कुलानि । गोमान् । गोमन्तौ । गोमन्त· । गोमन्तम् । गोमन्तौ । पचन् । पचन्तौ । पचन्त· । पचन्तम् । पचन्तौ । प्राङ् । प्राञ्चः प्राञ्चम् । उ[11]गिदिति किम् ? दृषद् । दृषदौ । अञ्चिग्रहणमनेधादेरिति प्रतिषेधार्थम् । अनेधादेरिति किम् ? उखास्रत्[12] । पर्णध्वत् । एधादे. प्रतिषेधादिहे[13] न भवति । गोमत्यतेरप्रत्ययः गोमान् । गोमन्तौ । श्यनप्सुटीति किम् ? गोमत. पश्य । गोमती कुले । योगविभागो[14]ऽमीत्यस्य निवृत्त्यर्थं ।

युजोऽसमासे ॥१।२।११५॥ युजृञ् योगे इत्यस्यासमासे श्यनप्सुटि परे नमागमो भवति । युञ्जि कुलानि । युङ् । युञ्जौ । युञ्ज । युञ्जम् । युञ्जौ । ऋतो निर्देश. किम् ? युजि समाधौ इत्यस्य मा भूत् । युजमापन्ना ऋषय । असमास इति किम् ? अश्वयुक् । अश्वयुजौ । अश्वयुज । श्यनप्सुटीति किम् ? युज. पश्य । युजी कुले ।

पुंसो ड्स् ॥१।२।११६॥ पुंसु इत्येतस्य तत्सम्बन्धिनि अ[15]सम्बन्धिनि वा श्यनप्सुटि परे ड्स् इत्ययमादेशो भवति । बहुपुमांसि कुलानि । पुमान् । पुमांसौ । पुमांसः । पुमांसम् । पुमांसौ । श्यनप्सुटीति

---

१. –रे च ताः क०, म० । २. –प्यनुबन्धकर-क०, म० । ३. नः क०, म० । ४. –श्य, मथ्यः पश्य । सुप-क०, म० । ५ वनानि, सुमन्थानि-क०, म० । ६. न इति किम् ? क०, म० । ७. –न्त्याजादेर्ऋभु-क०, म० । ८. अन्यसम्ब-क०, म० । ९. अन्यसम्बन्धिनि क०, म० । १०. अन्यसम्ब-क०, म० । ११. उगिदच इति म० । १२ उखास्रद्, पर्णध्वद्, क०, म० । १३. –दिह भवति, म० । १४. –गः सीत्य-क०, म० । १५. अन्यसम्बन्धिनि, क०, म० ।

किम् ? पुंसः पश्य । द्विपुंसी कुले । ङकारः 'शिदङिद्ल्' [१।१।४६] इति पर्युदासार्थ. । पुंस उदित्वान्नम् डीर्ह्रस्वविकल्पश्च । बहुपुंसि । बहुपुंसितरा ।

औत[1] औ ॥ १।२।११७ ॥ श्यनप्सुटि परे ओकारस्य औकारादेशो भवति । गौ । गावौ । गाव । द्यौ । द्यावौ । द्यावः । सुगौः । अतिगौः । प्रियद्यावौ । अतिद्यावौ । औत[2] इति किम् ? चित्रगुः, चित्रगू । तकारो निर्देशार्थः । लाक्षणिकत्वादिह न भवति—हे चित्रगो । हे चित्रगवः । श्यनप्सुटीति किम् ? गवा । द्यवा । ओ इत्यविभक्तिको निर्देशः ।

ङाप्शसः ॥१।२।११८॥ ङ[3]ञ्ओकारात् परस्य श्यनप्सुटयम शसश्चादेर्ङा इत्ययमादेशो भवति । गाम् । गा. । द्याम् । द्याः । ङकारोऽन्त्याजादिलुगर्थ । श्यनप्सुटीति किम् ? अचिनवम् । असुनवम् । गोशो गोकुल ददाति । द्योशः स्वर्गलोकं प्रविशति ।

ऋत्सखीकुशनस्पुरुदंशोऽनेहसः सोः ॥ १।२।११९ ॥ ऋकारान्तादिकारान्ताच्च सखिशब्दात् उशनस् पुरुदंशस् अनेहस् इत्येतेभ्यश्च परस्य श्यनप्सुटः सोर्डा इत्ययमादेशो भवति । प्रिया[4] । कर्त्ता । प्रियसखा । उशना । पुरुदंशा । अनेहा । तकारो दीर्घनिवृत्त्यर्थ । गृ निगरणार्थोऽद शब्दार्थ । इयं सखी । सखीयतेरप्रत्यय । सखा । अयमेव च सखीदिति तकारो ज्ञापयति–प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्, एकदेशविकृतस्य चाऽनन्यत्वमिति, तेन पयस्कुम्भी, पयस्पात्री, अनिजरसि इत्यादि सिद्धं भवति । सोरिति किम् ? उशनसौ । पुरुदंशसौ । श्यनप्सुटीति किम् ? कर्तृ सखि कुलम् ।

हल्ङ्याड्दीर्घाल्लुक् ॥१।२।१२०॥ हलो ङी आड् इत्येताभ्यां च दीर्घाभ्यां परस्य श्यनप्सुटः सोर्लुग् भवति । राजा । तक्षा । उखास्रत् । पर्णध्वत् । गौरी । किशोरी । बहुश्रेयसी । बहुप्रेयसी[5] । आड्-देवता । शाला । बहुराजा । हल्ङ्याड्दीर्घादिति किम् ? श्रमणः । संयत । ङ्याड्ग्रहण किम् ? लक्ष्मी. । तन्त्री । ग्रामणी । कीलालपाः । दीर्घग्रहणं किम् ? निष्कौशाम्बि । अतिखट्व. । श्यनप्सुटीति किम् ? तत्कुलम्[7] । पदस्येति सिद्धे हल्ग्रहण नलोपार्थ मयोगादिलोपाभावार्थ च ।

वोशनोशनघो भगो भोः स्वमश्चैकामन्त्रणे ॥ १।२।१२१ ॥ उशन उशनन् अघोर् भगोर् भोर् इति । उशनस् इत्येतस्य सकारस्य लोपो नकारश्च । अघवत् भगवत् भवत् इत्येतेषामवशब्दस्योत्पन्नमश्च रिरादेशो निपात्यते वा एकामन्त्रणे श्यनप्सुटि परत सु अम् इत्येनयोश्च लुक् । प्रसिद्धतत्सम्बन्धस्य कार्यान्तरं प्रत्यभिमुखीकरणमामन्त्रणं सम्बोधनमुच्यते । हे उशन, हे उशनन्, हे उशना. । हे अघो', हे अघवन् । हे भगोः, हे भगवन् । हे भोः, हे भवन् । स्वमश्चेत्युत्तरार्थम् । एकग्रहणं किम् ? हे उशनसौ । हे उशनस. । हे अघवन्तौ । हे अघवन्त । हे भगवन्तौ । हे भगवन्त । हे भवन्तौ । हे भवन्त । आमन्त्रण इति किम् ? उशना । अघवान् । भगवान् । भवान् । भोरिति सर्वादेर्भवच्छब्दस्य निपातनम् । इह न भवति—भान्यस्य सन्तीति मनु. भवतेर्वा शता हे भवन् । भो ब्राह्मणि, भो भो शृणुत सर्वेऽपि मम देशनिवासिन इति सुङ् प्रतिरूपमव्ययं द्रष्टव्यम् । इह च भोरिति भवतो निपातनं कर्तव्यम् । स भोः । तत्[8] (तो) भो । तत्र भो । अय भो. । इह भोः इति । भवदायुष्मद्दीर्घायुर्देवाना प्रियैकोऽर्थादिति यथा स्यादिति ।

ह्रस्वोऽञित्याटः ॥१।२।१२२॥ अकारान्तस्य यस्य च 'स्त्रिया वाट्' [ ] 'स्त्रो पुंसः' [१।२।३०] इति नित्यमाट् (ङ्) विधीयते । तस्य च एकामन्त्रणे श्यनप्सुटि ह्रस्वादेशो भवति । सोरमश्च लुक् । हे श्रमण । हे संयत । हे धन । हे नदि । हे वधु । हे अतिलक्ष्मि । हे अतितन्त्रि[9] । हे वन, हे धन इत्यत्र श्यनप्सुटचधिकारात्—हे उपकुम्भ इत्यत्र चाऽऽम परत्वात् सोर्लुग् नास्तीत्यामो लुगुच्यते । [10]अञित्याट इति

---

१. ओत क०, म० । २. ओत-क०, म० । ३. ङाप्शस ओका-क०, म० । ४. पिता, क०, म० । ५. क्विबिति यावत्-क०, म० टी० । ६. –वर्मा देवदत्तः । आ-क०, म० । ७. यत्कुलम्, तत्कुलम् क०, म० । ८. ततो भोः क०, म० । ९. हे अतितन्त्रि, क० म० । १०. ह्रस्वाञित्याट इति ह्रस्वः । श्यनप्सुटीत्यनुवृत्तावपि स्वमोश्च लुग् ग्रहणसामर्थ्याद् विधानसामर्थ्यात् च सर्वत्र भवतीति रूपसिद्धावुक्तम् क०, म० टि० ।

किम् ? हे कीलालपा. । हे सेनानीः । अट्(ङ्)ग्रहणमदेङ्बाधनार्थम् । नित्यग्रहणादिह न भवति—हे श्रीः । हे भ्रूः । [1]ह्रस्वग्रहणं नित्यार्थम् ।

द्व्यचोऽम्बार्थस्य ॥ १।२।१२३ ॥ द्वावचौ यस्य तस्य मात्रर्थस्य एकामन्त्रणे श्यनप्सुटि ह्रस्वो भवति सोश्च लुक् । हे अम्ब[2] । हे अक्क । हे अत्त । हे परमाम्ब । हे प्रियाम्ब । द्व्यच इति किम् ? हे अम्बाडे । हे अम्बाले । हे अम्बिके । अम्बार्थस्येति किम् ? हे मुनीः । हे सुलूः । हे मात इत्यत्र परत्वात्[3] डुमङेकामन्त्रणयो. (?) [4]तरोऽग्रम् वा देवते निदेहि[5] । देवनाया [6]निदेहि । हे देवत, हे देवते तच्छान्दसमाहुः ।

एदाडः[7] ॥१।२।१२४॥ आड एकामन्त्रणे एकारादेशो भवति सोश्च लुक् । हे शाले । हे माले । आड इत्याकारप्रश्लेषादिह न भवति—हे प्रियशाल ।

ह्रस्वैतो लुचि चारेऽङ् ॥ १।२।१२५ ॥ ह्रस्वान्तस्य एदन्तस्य च एकामन्त्रणे लुचि श्यनप्सुटि च आरेङ् चासन्न आदेशो भवति सोश्च लुक् । हे पितः । हे मात । हे मुने । हे साधो । हे अतिहे । हे से । हे परमे । 'हे' शब्दम् अतिक्रान्तः—अतिहे । इना समासे से । परमे[8] । लुचि—हे कर्त. कुल, हे हर्त. कुल । हे वारे । हे त्रपो । लुचि चेत्यनरीति प्रतिषेधाऽप्राप्ते[9] ग्रहणम् । हे नदि, हे वधु इत्यत्र ह्रस्वविधानसामर्थ्यान्न भवति ।

पुत्रेऽर्हे मातुः कचोऽङ् ॥१।२।१२६॥ स्वपदार्थोपसर्जनो यो मातृशब्दः पुत्रे वर्तते बहुव्रीहौ तस्मात् परस्य कच श्यप्सुनटि एकामन्त्रणे अङिति ङिदादेशो भवति । अर्हे—पुत्रस्य प्रशसायां गम्यमानायाम् । हे गार्गीमात । हे वात्सीमात । अत्र पुत्र. संभावितोत्कर्षया श्लाघ्यया मात्रा तत्पुत्रव्यपदेशयोग्यतया प्रशस्यते । पुत्र इति किम् ? गार्गीमातृके वत्से । अर्ह इति किम् ? अरे गार्गीमातृक । मातुरिति किम् ? हे गार्ग्यपितृक । ङकारोऽन्त्याजादिलुगर्थ. ।

वोऽनडुच्चतुरोः ॥१।२।१२७॥ अनडुह् चतुर् इत्येनयोरुकारस्य एकामन्त्रणे श्यनप्सुटि परे वशब्द आदेशो भवति । हे अनड्वन् । हे बह्वनड्वन् । हे प्रियचत्व. । हे अतिचत्व. । वकाराकार. प्रयोगी नेत् ।

वाः ॥१।२।१२८॥ अनडुच्चतुरोरुकारस्य श्यनप्सुटि परे वा इत्ययमादेशो भवति । बह्वनड्वाहि । चत्वारि कुलानि । अनड्वान् । अनड्वाहौ । अनड्वाहः । अनड्वाहम् । अनड्वाहौ । चत्वार. । प्रियचत्वा. । प्रियचत्वारौ । प्रियचत्वार. । प्रियचत्वारम् । प्रियचत्वारौ ।

नडान् लुक् ॥१।२।१२९॥ 'ऋत्स्मस्विन्०' [१।२।११९] इति यो डादेशो या च 'नः' [१।२।९५] इति नकारस्य लुक् तौ द्वावपि एकामन्त्रणे न भवत. । हे पित. । हे सखे । हे उशन. । हे पुरुदंश. । हे अनेहः । हे राजन् । हे दण्डिन् ।

सखित ऐ च ॥१।२।१३०॥ इकारान्तस्य सखिशब्दस्य तत्सम्बन्धिनि [10]असम्बन्धिनि वा श्यनप्सुटि परे ऐकारादेशो भवति न चैकामन्त्रणे । सखायौ । सखाय. । सखायम् । सखायौ । प्रियसखायौ । प्रियसखाय. । तकारः किम् ? इमे सख्यौ । सखीयतेरप्रत्यय । सख्यौ । सखीनि कुलानि इत्यत्र नित्यत्वान्नम् ह्रस्वात् साट इति नम्ग्रहणाच्च नमि सति तेन व्यवधानान्न भवति । श्यनप्सुटीति किम् ? सखीन् । सख्या । अनपीति प्रतिषेधाल्लुचीह न भवति सखि कुलम् । न चैकामन्त्रणे—इति किम् ? हे सखे । चकार एकामन्त्रणे नेत्यस्य समुच्चयार्थः, तेन उत्तरत्र श्यनप्सुटी न चैकामन्त्रणे इत्युभयमुपतिष्ठते ।

क्रोष्टोः क्रोष्टृ ॥१।२।१३१॥ क्रोष्टुशब्दस्य तत्सम्बन्धिनि अस[11]म्बन्धिनि वा श्यनप्सुटि परे क्रोष्टृ इति तृप्रत्ययान्त आदेशो भवति न चैकामन्त्रणे। क्रोष्टा । क्रोष्टारौ[12] । अतिक्रोष्टा । प्रियक्रोष्टा । बहुक्रोष्टा । बहुव्रीहौ—

---

१. ह्रस्ववचनं नित्याद्यर्थम् क०, म० । २. हे अम्ब । हे अक्क । हे अक्क क०, म० । ३. त्वादुर् ङ्येकामन्त्रणयोः क०, म० । ४. ततोऽग्रम् क०, म०, ह्रस्वम् क०, म० टी० । ५. निधेहि क०, म० । ६. निधेहि क०, म० । ७. एदाडः, क०, म० । ८. परम इः कामो यस्य क०, म० टि० । ९. -षेधादप्रा-क०, म० । १०. अन्यसम्बन्धिनि—क०, म० । ११. अन्यसम्बन्धिनि क०, म० । १२. -रौ, क्रोष्टारः, क्रोष्टारम्, क्रोष्टारौ । अति क०, म० ।

असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति अल्लक्षण. कम् न भवति। श्यनप्सुटीति किम् ? क्रोष्टून्। अनपीति प्रतिषेधात् लुजिह न भवति—कृशक्रोष्टृवचनम्। न चैकामन्त्रणे इति किम् ? हे क्रोष्टो। कृशक्रोष्टूनि वनानि इत्यत्र नित्यत्वान्नम्। ह्रस्वाद् साट इति नम्ग्रहणाच्च प्रथमं नमि सति तेन व्यवधानान्न भवति। क्रोष्टो[1] टृरित्यृकार-मनुक्त्वा समुदायवचनं प्रत्ययान्ताभिव्यक्त्यर्थम्, तेन क्रोष्टारौ इत्यादौ 'अप्स्वसृनप्तृ०' [१।२।१३३] इत्यादिना दीर्घ.।

वाऽच्यापि ॥१।२।१३२॥ क्रोष्टुशब्दस्य तत्सम्बन्धिनि [3]असम्बन्धिनि वा आपि तृतीयैकवचनादौ सुप्यजादौ परे वा क्रोष्टृ इत्ययमादेशो भवति। क्रोष्ट्रा, क्रोष्टुना। क्रोष्ट्रे, क्रोष्टवे। क्रोष्टुः, क्रोष्टोः। क्रोष्ट्रो, क्रोष्ट्वो। क्रोष्टरि, क्रोष्टौ। अचीति किम् ? क्रोष्टुभ्याम्। क्रोष्टुभिः। आपीति किम् ? क्रोष्टून्। क्रोष्टूनाम् इत्यत्र नित्यत्वान्नम् भवति। यद्यपि तृप्रत्ययान्तो मृगवाची स्यात् प्रयोगनियमो दुर्ज्ञान इत्यादेशोऽस्ति स्वादिवत्।

अप्स्वसृनप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृप्रशास्त्रां दीर्घः ॥ १।२।१३३ ॥ तृप्रत्ययान्तस्य अप् स्वसृ नप्तृ नेष्टृ त्वष्टृ क्षत्तृ होतृ पोतृ प्रशास्तृ इत्येतेषां च तत्सम्बन्धिनि अन्यसम्बन्धिनि वा श्यनप्सुटि परे तदासन्नोऽकारो दीर्घो भवति न चैकामन्त्रणे। तृ—कर्तारौ। कर्तार.। कर्तारम्। कर्तारौ कटस्य। वदिता। वदितारौ। वदितार। वदितारम्। वदितारौ जनवादान्। आपः—स्वापः। स्वसारौ। स्वसारः। स्वसारम्। स्वसारौ। नप्तारौ। नप्तार। नप्तारम्। नप्तारौ। नेष्टारौ। नेष्टारः। नेष्टारम्। नेष्टारौ। त्वष्टारौ। त्वष्टार। त्वष्टारम्। त्वष्टारौ। क्षत्तारौ। क्षत्तारः। क्षत्तारम्। क्षत्तारौ। होतारौ। होतारः। होतारम्। होतारौ। पोतारौ। पोतार। पोतारम्। पोतारौ। प्रशास्तारौ। प्रशास्तार.। प्रशास्तारम्। प्रशास्तारौ। अतिकर्तारौ। अतिकर्तारः। तृ इत्यर्थवत. प्रत्ययस्य ग्रहणमिति नप्त्रादीनामव्युत्पन्नानां सञ्ज्ञाशब्दानां तृशब्देनाग्रहणम्, अतस्तेषां पृथगुपादानम्। इदमेव ज्ञापकम् 'अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य' (ग्रहणम्) इत्यस्य। अद्ग्रहणं किम् ? अन्त्यस्य न स्यात्। स्वस्रादीनामनादेशाकारस्य श्यनप्सुटो विप्रकर्षान्न भवति। श्यनप्सुट इति किम् ? अर पश्य। कर्तरि। स्वसरि। न चैकामन्त्रण इति किम् ? हे कर्त। हे स्वस। केचिदपः—बह्वाम्भि तटाकानि इत्युदाहरन्ति तत्र भवितव्य समासान्तेन। अथापि न स्यात् नित्यत्वान्नमा प्रथमं भवितव्यम्। तत्राकारः श्यनप्सुटीति[4] प्रकृष्यते।

न्यक् ॥१।२।१३४॥ श्यनप्सुटि परे यो नकारस्तस्मिन् पूर्वोऽदीर्घो भवति न चैकामन्त्रणे। वनानि। धनानि। दधीनि। मधूनि। त्रपूणि। जतूनि। कर्तॄणि। हर्तॄणि। राजा। राजानौ। राजान। राजानम्। राजानौ। नीति किम् ? दृषद्। दृषदौ। दृषदः। अगिति किम् ? स्रुघ्नयतेरप्रत्यय[5]। स्रुग्। स्रुघ्नौ। स्रुघ्नः। अत्र घकारस्याकार स्यात्। श्यनप्सुटीति किम् ? कर्मणा। शर्मणा। अनपीति प्रतिषेधादिह न भवति—कर्मणि। शर्मणि। न चैकामन्त्रण इति किम् ? हे राजन्। हे तक्षन्।

स्महतः ॥१।२।१३५॥ सकारान्तस्य महच्छब्दस्य च श्यनप्सुटिनिमित्तो[6] यो नकारस्तस्मिन् पूर्वोऽदीर्घो भवति न चैकामन्त्रणे। श्रेयांसि, महान्ति कुलानि। सर्पींषि। धनूंषि। श्रेयान्। श्रेयांसौ। श्रेयांसः। श्रेयांसम्। श्रेयांसौ। महान्। महान्तौ। महान्त। महान्तम्। महान्तौ। प्रियश्रेयान्। अतिश्रेयान्। प्रियमहान्। अतिमहान्। न चैकामन्त्रण इति किम् ? हे श्रेयन्। हे महन्। श्यनप्सुटिनिमित्तविज्ञानादिह न भवति—सुहिन्। सुहिंसौ। सुहिंसः।

इन्हन्पूषार्यम्णश्शौ ॥ १।२।१३६ ॥ इन् हन् पूषन् अर्यमन् इत्येतेषां शौ परे यो नकारस्तस्मिन् पूर्वोऽदीर्घो भवति। बहुदण्डीनि, बहुवाग्मीनि कुलानि। बहुब्रह्माणि। बहु भ्रूणहानि। बहुपूषाणि। बह्वर्यमाणि। न्यगित्येव सिद्धे नियमार्थं वचनं शावेव नान्यत्र[7]। ब्रह्म हायते इत्यन्यनिमित्तो भवत्येव। अर्थवद्ग्रहणे नानर्थ-

१. -ष्टोर्क्ष्टरि-क०, म०। २. -न्तताभिव्य-क०, म०। ३. अन्यसम्बन्धिनि क०, म०। ४. -टि विप्र-क०, म०। ५. क्विप् क०, म०। ६. -मित्तो यो क०, म०। ७. -न्यत्रेति। तेनेह न भवति। दण्डिनौ, भ्रूणहणौ, पूषणौ, अर्यमणौ। हनः क्विपि हन्। हन्नित्यस्मादेव निपातनात् क्विब्झलि क्डित्यनुनासिक इति दीर्घो न भवति। अत्र अधिकः पाठः क०, म०।

कस्य' (ग्रहणम्) इति प्लीहानौ, प्लीहानः इत्यत्र नियमो न भवति । वाग्मिनौ, वाग्मिनः इत्यत्र अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवताऽनर्थकेन च इति भवति ।

सावतोऽच्च ॥१।२।१३७॥ अत्वित्युदनुबन्धस्य इन्-हन्-पूषार्यम्णा च सौ परे यो नकारस्तस्मिन् पूर्वोऽग्दीर्घो भवति न चैकामन्त्रणे । भवान् । गोमान् । एतावान् । कृतवान् । दण्डी । वाग्मी । ब्रह्महा । पूषा । अर्यमा । प्रियगोमान् । प्रियदण्डी । न चैकामन्त्रण इति किम् ? हे गोमन् । हे दण्डिन् । [1]अत्वित्युकारानुबन्धस्याद्रूपस्योपादानादिह न भवति । वृहत्-बृहन् । शतृ–पचन् , पठन् । जॄ-जरन्[2] । इन्नादीना शौ नियमादप्राप्ते ग्रहणम ।

असोऽनेधादेः ॥१।२।१३८॥ अनेधादेरसन्तस्य सौ परे यस्तदासन्नोऽक् स दीर्घो भवति न चैकामन्त्रणे । [3]अप्सरा । सुपया. गौ. । सुस्रोता. नदी । अनेधादेरिति किम् ? पिण्डग्रः । चर्मव. । एधादे. प्रतिपेधादिह भवति । स्थूलशिरस्यतेरप्रत्ययः–स्थूलशिरा. । न चैकामन्त्रण इति किम् ? हे वेध. । हे सुपयः । योगविभागो नित्यस्याभावार्थ । भावे हि सावेवेति नियमो विज्ञायेत[4] ।

श्चे ॥१।२।१३९॥ 'श्चो च' इति य. शकारानुबन्धश्चकार आदेशस्तस्मिन् पूर्वोऽग्दीर्घो भवति । प्राञ्च । प्राञ्चा । दधीच । दधीचा । मधूच । मधूचा । कर्तॄच । कर्तॄचा । प्राची । प्रतीची । प्राच्य । प्रतीच्य । शकारानुबन्धादिह[5] न भवति । 'अग्निचित्' शकारस्तदभिव्यक्त्यर्थ । अन्यथा हि मधुश्चुतमाचष्टे मधुग् । मधुश्चौ[6] इत्यत्र स्यात् । अगिति किम् ? स्नुक्चा । गुडलिट्चा ।

नाम्यतिसृचतुष्पः ॥१।२।१४०॥ नामि आमादेशे तिसृचतुष्पकारान्तवर्जितस्य पूर्वोऽग् दीर्घो भवति । श्रमणानाम् । संयतानाम् । मुनीनाम् । साधूनाम् । पितॄणाम् । मातॄणाम् । अतिसृचतुष्प[7] इति किम् ? तिसृणाम् । चतुर्णाम् । चतसृणाम्[8] । अगित्यलाश्रयविधेर्न प्रतिपेध । आदेशगतश्चालिति स्थानिवद्भावाद् अचतस्रपि प्रतिपेध । अप इति प्रतिपेधेन नामि व्यवधानेऽपि दीर्घो ज्ञाप्यते । सप्तानाम् । पञ्चानाम् । वारीणाम् । त्रपूणाम् । नामीति वचनादिह न भवति । दृषदाम् । चर्मणाम् । वर्मणाम् । दधिनाम् । दण्डनाम् इत्यत्र अनर्थकत्वाल्लाक्षणिकत्वाच्च न भवति ।

नुर्वा ॥१।२।१४१॥ नृ इत्येतस्य नामि परे पूर्वोऽग् दीर्घो भवति वा । नृणाम्, नॄणाम् । वाग्रहणमस्य विकल्पार्थम् ।

संख्याया विसायादह्नस्याहन् डौ ॥१।२।१४२॥ संख्याया[10] वि साय इत्येताभ्या च शब्दाभ्या परस्य अह्न इत्येतस्य डौ परे वा अहन् इत्ययमादेशो भवति । द्वयोरह्नोर्भवो द्व्यह्नस्तस्मिन्[11] द्व्यह्नि । [12]तावदह्नि, तावदहनि, तावदह्ने । विगतमहो व्यह्नस्तस्मिन् व्यह्नि, व्यहनि, व्यह्ने । सायमह्न सायाह्नस्तस्मिन् सायाह्नि, सायाहनि, सायाह्ने । संख्याविसायादिति किम् ? मध्याह्ने । अह्नस्येति किम् ? द्वयोरह्नोः समाहारो[13] द्व्यह्नस्तस्मिन् [14]द्व्यह्ने । डाविति किम् ? द्व्यह्नः । व्यह्नः ।

पद्दन्नोमास्हृन्निशसन्यूष[15]दोषन्यकन्शकन्नुदन्नासञ्श्वासुटि ॥१।२।१४३॥ असुटि [16]प्राप्ता प्रकृति. पदादीनाम[17] सन्ना कल्प्यते । पाद दन्त नासिका मास हृदय निशा [18]असृक् यूष दोष् यकृत् शकृत् उदक आसन इत्येतेषामसुटि सुटोऽन्यस्मिन् सुपि परे यथाक्रमं पद् दत् नस्[19] हृद् निश् असन् यूपन् दोषन् यकन् शकन् उदन् आसन् इत्येते आदेशा भवन्ति वा । पदा, पादेन । दद्भि, दन्तै । नसा, नासिकया । मासि, मासे । हृदि, हृदये ।

---

१. अत्वि-यु-क०, म० । २. जॄषोऽतृ—जरन्, क०, म० । ३. वेधाः, अप्सराः क०, म० । ४. विज्ञायेत क०, म० । ५. – न्धोपादानादि-क०, म० । ६. –श्चौ । मधुश्च इ-क०, म० । ७. –तुष्प. क०, म० । ८. –सृणाम् । षण्णाम्—क०, म० । ९. –तृ अचतुरिति चतुसुरपि–क०, म० । १०. सङ्ख्या वि-क०, म० । ११. द्व्यह्नि, द्व्यहनि, द्व्यह्ने । क०, म० । उभयविकल्पे, त्रैरूप्यम्—क०, म० टि० । १२. आवदह्नदहशहश्चे क०, म० टि० । १३. द्व्यहः, क०, म० । १४. द्व्यहे, क०, म० । १५. -षन्दो-क०, म० । १६. क्लृप्ता क०, म० । १७. –मास क०, म० । १८. असृज् क०, म० । १९. नस् मास् हृद् क०, म० ।

निशि, निशायाम् । अस्ना, असृजा । यूषा[1], यूषेण । दोष्णा, दोषा । यक्ना, यकृता । शक्ना, शकृता । उद्ना, उदकेन । आस्नि, आसनि । आसने । चकाराद्वा इत्युत्तरत्र नानुवर्तते । असुटीति किम् ? पाद । पादौ ।

पादोऽपदस्य ग्यसुट्च्छिण्यादौ पद् ॥ १।२।१४४ ॥ अपदसञ्ज्ञकस्य य पाद इत्यवयवः, तस्य गीत्येतस्मिन् सुट्च्छिण्यादिवर्जिते चान्यस्मिन् प्रत्यये परे पद् इत्ययमादेशो भवति । द्विपदी कुले । द्विपदः पश्य । द्विपदी इयम् । द्विपदिका ददाति । वैयाघ्रपद्यः । पदि गतौ पिव्[2] क्विपि पद. । पदेत्यत्र व्यपदेशिवद्भावात् । अपदस्येति किम् ? द्विपाद्भ्याम् । द्विपात्सु । द्विपात्काम्यति । ग्यसुट्च्छिण्यादाविति किम् ? द्विपादौ । द्विपाद. । व्याघ्रपान्दि कुलानि पश्य । पादयति[3] । व्याघ्रपाद्यति[4] । व्याघ्रपाद्यते[5] पादुक[6] ।

क्वस उस् ॥ १।२।१४५ ॥ अपदसञ्ज्ञकस्य अवयवो य क्वसुस्तस्य ग्यसुट्च्छिण्यादौ परे उसित्ययमादेशो भवति । विदुषी कुले । विदुषः । विदुषा । विदुष्मान् । पेचुषी कुले । पेचुषः । पेचुषा । पेचुष्मान् । पयुषी[7] कुले । पयुषः । पयुषा । पयुष्मान् । ग्यसुट्च्छिण्यादाविति किम् ? विद्वांसौ । पेचिवांसौ । विद्वांसि कुलानि । विद्वयति । विद्वस्यति । विद्वस्यते । अपदस्येति किम् ? विद्वद्भ्याम् । विद्वत्सु । ककार. किम् ? चर्मवसा । चर्मवसे ।

श्चोऽचः ॥ १।२।१४६ ॥ अपदसञ्ज्ञकस्यावयवो योऽञ्चतिर्लुप्तनकारस्तस्य ग्यसुट्च्छिण्यादौ परे श्च इत्ययमादेशो भवति । दधीचो, मधूचो कुले[9] । मधूच. । मधूचा । ग्यसुट्च्छिण्यादाविति किम् ? दध्यञ्चौ । दध्यञ्चि कुलानि । दध्ययति । दध्यच्यति । दध्यच्यते । अपदस्येति किम् ? दध्यग्भ्याम् । दध्यक्षु । लुप्तनकारग्रहणादिह न भवति—साध्वञ्चा । साध्वञ्चेरञ्चनेरर्चायां[10] लुग् नास्ति । शकारः सर्वादेशार्थः ।

उद ई ॥ १।२।१४७ ॥ उद् इत्येतस्मात् परस्य अपदसञ्ज्ञकस्य अवयवस्य लुप्तनकारस्याञ्चतेः ग्यसुट्च्छिण्यादौ प्रत्यये परे ई इत्ययमादेशो भवति । उदीची कुले । उदीच. । उदीचा । उदीचीयम् । ग्यसुट्च्छिण्यादाविति किम् ? उदञ्चौ । उदञ्च । उदञ्चि कुलानि । उदयति । उदच्यति । उदच्यते । अपदस्येति किम् ? उदग्भ्याम् । उदक्षु । लुप्तनकारग्रहणान् (?) सकारस्य न भवति—उदञ्चौ । उदञ्चे ।

श्वयुवन्मघोनां वस्येसुप्युश् ॥ १।२।१४८ ॥ श्वन् युवन् मघवन् इत्येतेभ्य अपदसञ्ज्ञकावयवेभ्य ग्यसुट्च्छिण्यादौ ई प्रत्यये सुपि च परे तदवयवस्य वशब्दस्य उशादेशो भवति । शुनीयम् । प्रियशुनी कुले । शुन । शुना । अतियूनीयम । अतियूनी कुले । यूनः । यूना । अतिमघोनीयम् । अतिमघोनी कुले । मघोनः । मघोना । ईसुपीति किम् ? शौन मासम् । यौवनम् । माघवनम् । ग्यसुट्च्छिण्यादाविति किम् ? श्वानौ । युवानौ । मघवानौ । प्रियश्वानि । प्रिययुवानि । प्रियमघवानि कुलानि । अपदस्येति किम् ? श्वभ्याम् । श्वभि । युवादीनि नकारोच्चारण नकारान्तसम्प्रत्ययार्थम् । इह न भवति—युवतीः पश्य । युवत्या । युवत्यै । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि (ग्रहणम्) इति प्राप्नोति । तन्वदृश्वना, मातरिश्वना इत्यत्र अर्थवद्ग्रहणान्न भवति । शकार सर्वादेशार्थः ।

श्वोऽनोऽहल्वमात् ॥ १।२।१४९ ॥ अपदसञ्ज्ञकावयवस्य अन् इत्येतस्य ग्यसुट्च्छिण्यादौ ई-सुपि परे श्वादेशो भवति, न चेत् सोऽन्शब्दो हलोऽनन्तराद्वकारान्मकाराच्च पर. स्यात् । राज्ञीयम् । राज्ञ । राज्ञा । तक्ष्ण. । तक्ष्णा । अहल्वमादिति किम् ? पर्वणा । चर्मणा । मातरिश्वन् । भस्मन् । हल्ग्रहणं किम् ? प्रतिदीव्ना । साम्ना । ग्यसुट्च्छिण्यादाविति किम् ? राजानौ । सुराजानि कुलानि । अपदस्येति किम् ? राजभ्याम् । राजभिः । ईसुपीति किम् ? राजान. । शकारः सर्वादेशार्थ ।

ङिङ्योर्वा ॥ १।२।१५० ॥ अपदसञ्ज्ञकावयवस्य असन्नित्यतेस्य डौ ग्यादेशे च परे श्वादेशो भवति वा, न चेत् सोऽन्शब्दो हल्वमात्परो भवति । राज्ञि, राजनि । तक्ष्णि, तक्षणि[11] । साम्नि, सामनि । अहल्वमादिति

---

१. पूष्णा क०, म० । २. णिज् क०, म० । ३. णिज्बहुलं कृञादिषु क०, म० टि० । ४. व्याघ्रपादमिच्छत्यात्मनः क्यच्चामाव्ययात्, क०, म० टि० । ५. क्यङ् क०, म० टि० । ६. लषपत्पद इत्युकण्—क०, म० टि० । ७. पपुषी कुले । पपुषः । पपुषा । पपुष्मान् क०, म० । ८. –हलोऽनोऽनर्चामिति क०, म० टि० । ९. –ले । दधीचः, दधीचा । मधू—क० म० । १०. न लुग्—क०, म० । ११. –क्षणि । दाम्नि, दामनि । साम्नि । क०, म० ।

किम् ? पर्वणि । चर्मणि । पर्वणी । चर्मणी । पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्प. ।

आतोऽनाऽडः श्लुक् ॥ १।२।१५१ ॥ अपदावयवस्य आकारस्य ग्यसुट्चिछण्यादौ सुपि परे श्लुग् भवति आडन्तं वर्जयित्वा । कीलालप । कीलालपा । शुभंय' शुभंया । आत इति किम् ? नदीः । नद्याः । अनाड इति किम् ? शाला: पश्य । माला पश्य । ग्यसुट्चिछण्यादाविति किम् ? कीलालपास्तिष्ठन्ति । कीलालपाः पश्य । अपदस्येति किम् ? कीलालपाभ्याम् । कीलालपाभि' । शकार उत्तरार्थ. ।

ष्णान्तसंख्यानां जश्शसः ॥१।२।१५२॥ इति षकारनकारान्तायाः सख्यायाः सम्बन्धिनो जश् शस् इत्येतस्य सुप' श्लुग् भवति । कति तिष्ठन्ति । कति पश्य । यति तिष्ठन्ति[3] । तति तिष्ठन्ति । तति पश्य । षट् तिष्ठन्ति । षट् पश्य । पञ्च तिष्ठन्ति । पञ्च पश्य । सप्त । नव । दश । परमषट् । परमपञ्च । डतिष्णामिति किम् ? त्रय', चत्वार , तावन्त , शतानि, सहस्राणि, इत्यत्र नमोऽवयवत्वान्न भवति । मिदचः परो हि नावयव । संख्यानामिति किम् ? विप्रुष । राजान । जश्शस इति किम् ? कतिभि । षड्भि । सप्तभिः । तत्सम्बन्धिविज्ञानादिह न भवति—प्रियषपस्तिष्ठन्ति । प्रियषप पश्य । प्रियपञ्चानस्तिष्ठन्ति । प्रियपञ्चः पश्य ।

अष्ट औश् ॥ १।२।१५३ ॥ अष्टा इति कृताकारान्तस्य अष्टन्नित्येतस्य सम्बन्धिनोर्जश्शसो औशादेशो भवति । अष्टौ तिष्ठन्ति । अष्टौ पश्य । परमाष्टौ । उत्तमाष्टौ । आकारान्तपरिग्रहणादिह न भवति—[4]प्रियाष्टा-(न)स्तिष्ठन्ति । प्रियाष्ट (ष्टन.) पश्य । णिचि क्विप्यप्यौशमिच्छन्ति, तदप्यत सिद्धम् ।

अव्ययस्य ॥१।२।१५४॥ अव्ययस्य सम्बन्धिन सुप श्लुग् भवति । स्व' । उच्चै । नीचै । परमोच्चै. । परमनीचैः । अत्युच्चैसौ[6] इत्यत्र असम्बन्धिविज्ञानान्न भवति ।

अव्ययीभावस्य ॥१।२।१५५॥ अव्ययीभावस्य सम्बन्धिन सुप. श्लुग् भवति । अधिस्त्रि । उपवधु । तत्सम्बन्धिविज्ञानादिह न भवति—प्रियोपवधुः । प्रत्युपवधु. । योगविभाग उत्तरार्थः ।

नातः ॥१।२।१५६॥ अकारान्तस्य अव्ययीभावस्य सुप' श्लुग् न भवति । उपकुम्भेन । उपकुम्भाभ्याम् । उपकुम्भै । उपकुम्भात् । उपकुम्भाभ्याम् । उपकुम्भेभ्य । उपकुम्भे । उपकुम्भयो । उपकुम्भेषु । अत इति किम् ? अधिस्त्रि । उपवधु ।

अमपञ्चम्याः ॥ १।२।१५७ ॥ अकारान्तस्य अव्ययीभावस्य सम्बन्धिन सुप अमित्ययमादेशो भवति पञ्चमी वर्जयित्वा । उपकुम्भं तिष्ठति । उपकुम्भं पश्यति । उपकुम्भ देहि । उपकुम्भं स्वम्[8] । अमपञ्चम्या इति किम् ? उपकुम्भात् । उपकुम्भादौ उपादव्ययपूर्वपदार्थप्रधानेऽव्ययीभावे स उपाद्यर्थो नानाविभक्तियोगी द्रष्टव्य ।

तृतीयाया वा ॥ १।२।१५८ ॥ अकारान्तस्य अव्ययीभावस्य तृतीयाया अमादेशो वा भवति । किं न उपकुम्भेन । कि न उपकुम्भम् ।

सप्तम्याः ॥१।२।१५९॥ अकारान्तस्य अव्ययीभावस्य सप्तम्या अमादेशो वा भवति । उपकुम्भे निधेहि । उपकुम्भ निधेहि । योगविभाग उत्तरार्थ ।

नद्यृद्धवंश्यस्य ॥१।२।१६०॥ नद्यन्तस्य ऋद्धान्तस्य वश्यान्तस्य चाकारान्तस्याव्ययीभावस्य सप्तम्या नित्यममादेशो भवति । [9]उन्मत्तगङ्गम् । लोहितगङ्गं वसति । द्वियमुनम् । [10]सप्तगोदावरं वसति । सुमद्रम् । सुमगधं वसति । एकविंशति भारद्वाजम् । [11]त्रिपञ्चाशद्गौतमम् । त्रिकोशलं वसति । प्रतिपदोक्तग्रहणादिह न भवति—उपगङ्गे । उपयमुने । नित्यार्थ वचनम ।

---

१. –नाडः क० म० । २. या, श्नः, टः, क्वः । आत इ—क०, म० । ३. –क्ति । यति पश्य । तति ति—क०, म० । ४. –न्तपरिग्रहादि—क०, म० । ५ प्रिया अष्टौ येषां ते—क०, म० । ६. –चैसौ । अत्युच्चैस इत्य—क०, म० । ७. अयतसम्बन्धिविज्ञा—क०, म० । ८. स्वम्, क०, म० । ९. नदीभिर्नाम्नीति समासः, क०, म० टि० । १०. सङ्ख्या वंश्यैश्च पूर्वपदार्थे, इतिसमासः । सङ्ख्याता नदी गोदावर्या इति अच् समासान्तः । क०, म० टि० । ११. त्रिपञ्चाशद् गौतमम्, क०, म० ।

परस्परान्योऽन्येतरेतरस्यां सुपो वाऽपुंसि ॥१।२।१६१॥ परस्पर अन्योऽन्य इतरेतर इत्येतेषाम्-पुंसि स्त्रिया नपुंसके च प्रयुज्यमानाना सम्बन्धिन सुप. स्थाने आमित्ययमादेशो भवति वा। इमे सख्यौ परस्परा भोजयत.। परस्परं भोजयत.। आभिः सखीभिः परस्परा भोज्यते। परस्परं भोज्यते। परस्परेण भोज्यते। इमाः सख्यः परस्परा प्रयच्छन्ति। परस्परस्मै प्रयच्छन्ति। इमे सख्यावन्योन्या भोजयत[१]:। अन्योन्यं भोज्यते। अन्योन्येन भोज्यते। इमे सख्यौ इतरेतरा भोजयतः। इतरेतर भोजयत। नपुंसके—इमे कुले परस्परा भोजयत., परस्परं भोजयत.। अन्योऽन्या भोजयत[२].। इतरेतर भोजयत। सुप इति स्यादिविषयेऽपि भवति। अपुंसीति किम्? परस्परमिमे जनाः भोजयन्ति। अमित्यन्ये। पुंसीत्यपरे। इमे परस्परादय. शब्दाः कर्मव्यतिहारैकत्वविषयाः सर्वत्र पुंस्त्वोपादाना अस्मादेव निपातनात् परादय सर्वादय [३]कृतद्विर्वचनादयो विज्ञेया.।

भ्यस्याः ॥१।२।१६२॥ भकारयकारादावकारादौ जसि शसि च सुपि परे अकारस्य आकारादेशो भवति। श्रमणाभ्याम्। संयताभ्याम्। श्रमणाय। संयताय। श्रमणाः। संयता.। श्रमणान्। संयतान्। कांस्कानिति वचनादतीति सामान्येन वचनाच्च शस्यात्वे 'आतोऽनाङः इलुक्' [१।२।१५१] इति श्लुग्न भवति। श्रमणमित्यपि नित्यत्वात् 'मोणोऽमः' [१।२।३६] इति मकारो भवति। श्रमणात्, श्रमणस्य इत्यत्र आत्स्येत्स्यौ युष्मभ्यम्, अस्मभ्यम् इत्यादौ युष्मदस्मदोः अमौद्धल्या इत्यत्र हल्ग्रहणान्न भवति। हल्ग्रहणस्य हि तस्य आकार[४]देव सुब्व्यवच्छेदः।

बह्वोसि स्भ्येत् ॥१।२।१६३॥ सकारभकारादौ बहुविषये ओसि च सुपि परे अकारस्य एकारादेशो भवति। एभि.। अमीभिः (?)। श्रमणेभ्य। संयतेभ्यः। सर्वेषाम्। विश्वेषाम्। श्रमणेषु। संयतेषु। श्रमणयो। संयतयो। स्भीति किम्? युष्माकम्। अस्माकम्। श्रमणानाम्। संयतानाम्। नामि दीर्घो मुनीनःम् इत्यादौ [५]शावकादाः, इह परत्वादेत्वेन बाध्यते।

ऐस् भिसोऽधशः ॥१।२।१६४॥ अकारात् परस्य सुपो भिस स्थाने ऐसादेशो भवति। अधशो दकारादेशो यो मकारस्तदन्तादकारादिदमादेशो[६]ऽच्छम परस्य तु न भवति। श्रमणै। संयतै। अतिजरसै। सुप इति किम्? देवदत्तभिस्सा। ओदन[७]भिस्सा। सुप इत्यनुवृत्तमिह अर्थवद्ग्रहणनिरपेक्षमैस्त्वं व्यवस्थापयति। अत इति किम्? मुनिभि। साधुभि। तकार किम्? शालाभि.। मालाभिः। अधश इति किम्? अमीभि। एभि। दकार किम्? कामै.। वामै। मकार किम्? छेदै। भेदै.। अमुकैः इत्यत्र मकारानन्तरो नाकार इति न भवति।

ङसाङस्येस्स्येनाद्यम् ॥ १।२।१६५ ॥ अकारात् परेषा ङस् आ अमि ए इत्येतेषा सुपा स्य इन् आत् य इत्येते यथाक्रममादेशा भवन्ति। श्रमणस्य। संयतस्य। श्रमणेन। संयतेन। श्रमणात्। संयतात्। श्रमणाय। संयताय। अतिजरसेन। अतिजरसात्। आदित्यादेशाद् ङसाद्यादेशे सन्निपातपरिभाषा नास्ति।

सर्वादेर्ङ्ङ्स्येः स्मिन्स्मात्स्मै ॥१।२।१६६॥ अकारान्ताना सर्वादीना शब्दरूपाणा सम्बन्धिना ङि ङसि ए इत्येतेषा सुपा यथाक्रम स्मिन् स्मात् स्मै इत्येते आदेशा भवन्ति। सर्वस्मिन्। सर्वस्मात्। सर्वस्मै। तस्मिन्। तस्मात्। तस्मै। परमसर्वस्मिन्। परमसर्वस्मात्। परमसर्वस्मै। तत्सम्बन्धिविज्ञानादिह न भवति—प्रियसर्वे। प्रियसर्वात्। प्रियसर्वाय। द्व्यन्याय। त्र्यन्याय। अतिसर्वे। अतिसर्वात्। अतिसर्वाय। आद्यपूर्वाय। अत इति किम्? भवति। भवतः। भवते। डतर-डतमौ प्रत्ययौ तदुपादानं स्वार्थिकप्रत्ययान्तैकदेशानामिहाग्रहणार्थम्। [८]सर्वतमे। सर्वतमात्। सर्वतमाय। दगर्थं च। त्व। त्वत्। एकोऽकारान्तोऽन्यस्तकारान्तः। समं सर्वार्थे। सम. शब्दः सर्वशब्दार्थे सर्वादिर्भवति। इह न भवति—समे

१. -यतः। अन्योऽन्यं भोजयतः। आभिः सखीभिरन्योऽन्या भोज्यते। अन्यो—क०, म०। २. -जयतः। अन्योऽन्यं भोजयतः। इतरेतरां भोजयतः इतरेत-क०, म०। ३. अन्योऽन्यं परस्परेतरेतरा क्रिया व्यतिहारे निपात्यन्ते इति द्विर्वचनं वर्धमानीये। क०, म० टि०। ४. आकारादिरेव सुब्व्यवच्छेदः, क०, म०। ५. शांखासः क०, म०। ६. ओदनभिस्सिद्धा क०, म०। ७. इन क०, म०। ८ प्रत्ययान्त्यैकदेशा क०, म०। ९. सर्वतमम्—क०, म०।

देसे–अविषमे इत्यर्थ । यथा[1]देशमनुदेश समानाम् तुल्यानामित्यर्थः । पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरा[2]धराणि व्यवस्थायाम् । स्वाभिधेयापेक्षावधिनियमो व्यवस्था । तत्रैतानि मर्वादीनि भव[3]न्ति नान्यत्र । दक्षिणाय गाथकाय प्रवीणायेत्यर्थ । स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् । स्व[4] इत्येतत्सर्वादि[5] भवति, ज्ञातिधनपर्यायस्तु न भवति । स्वाय ददाति, ज्ञातये इत्यर्थ । स्वाय क्लिश्यते, धनायेत्यर्थ । अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोरपुरि । बहिर्योगे बहिर्भावे[6] बाह्येन वा योगे-उपसंव्या[7]ने उपसवीयमाने च वर्तमान[8] इत्येतत्सर्वादि वा भवति, नान्यत्र । बहिर्योगेऽपि न पुरि[9] । अस्मिन् अन्तरे शीतानि उदकानि मध्ये इत्यर्थ. । अन्तराया पुरि वमति । भवतु इत्युदित्, तस्य पाठो दुत्वैकप्रयोगपूर्वनिपात (पूर्वो निपात) पुभावडद्रीगक् क्विकट् सार्थ[10] । संज्ञाया न[11] । सर्वाण्येव सर्वादीनि शब्दरूपाणि संज्ञाया न मर्वादीनि भवन्ति । सर्वो नाम कश्चित् तस्मै सर्वाय । मर्व विश्व उभ[12] यट् अन्य अन्यतर इतर डतर डतम त्व त्वत्[13] नेम[14] समं मर्वार्थे । पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायाम् । स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् । अन्तरं बहिर्योगोपमंव्यानयोरपुरि । त्यद् तद् यद् अदम् इदम् एतद् एक द्वि युष्मद् अस्मद् भवतु किम् । असंज्ञाया सर्वादि ।

जसश्शिः ॥१।२।१६७॥ अकारान्ताना सर्वादीना सम्बन्धिनो जस स्थाने शि इत्ययमादेशो भवति । सर्वे । विश्वे । उभये । ते । परमसर्वे । तत्सम्बन्धिविज्ञानादिह न भवति—प्रियमर्वा । अतिसर्वा । अत इति किम् ? भवन्त. । शकार सर्वादेशार्थ ।

नेमार्धप्रथमचरमाल्पकतिपयतयस्य वा ॥१।२।१६८॥ नेमादीना तय इत्येतत्प्रत्य[15]यान्ताना सम्बन्धिनो जस शि इत्ययमादेशो भवति वा । नेमे, नेमा । अर्धे, अर्धा । प्रथमे, प्रथमा । चरमे, चरमा । अल्पे, अल्पा । कतिपये, कतिपया । द्वितये, द्वितया । त्रितये, त्रितया । द्वये, द्वया । त्रये, त्रया । परमनेमे, परमनेमा । तत्सम्बन्धिविज्ञानादिह न भवति—प्रियनेमा । अतिनेमा । प्रत्ययान्ताग्रहणादिह न भवति—अर्धका । व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात् संज्ञाया च न भवति नेमा नाम[16] केचित् । अत इति किम् ? नेमा.[17] स्त्रिय ।

द्वन्द्वे ॥ १।२।१६९ ॥ द्वन्द्वसमासे वर्तमानानामकारान्ताना मर्वादीना सम्बन्धिनो जस स्थाने शि इत्ययमादेशो भवति वा । कतरकतमे, कतरकतमा । परमकतरकतमे, परमकतरकतमा । तत्सम्बन्धिविज्ञानादिह न भवति । वस्त्रान्तरवसनान्तरा । प्रत्ययान्तैकदेशानामसर्वादित्वादिह न भवति—कतरकतमका ।

न सर्वादिः ॥१।२।१७०॥ [18]द्वन्द्वसमासे मर्वादि मर्वादिर्न भवति । [19]पूर्वपराय, पूर्वपरात् । अधरोत्तराय, अधरोत्तरात् । [20]पूर्वपराणाम् । अधरोत्तराणाम् । कतरकतमानाम् । कतरकतमका । दक्षिणोत्तरपूर्वाणाम् । अपरदक्षिणोत्तराणाम् । द्वन्द्वस्य निषेधो नावयवस्येति पुंभावो भवत्येव । सर्वादित्वप्रतिषेधः मर्वादिसर्वकार्याभावार्थ ।

पूर्वावरं तृतीयायोगे ॥१।२।१७१॥ पूर्व अवर इत्येतौ सर्वादी तृतीयान्तेन योगे सम्बन्धे सर्वादी न भवत. । मासेन पूर्वाय मासपूर्वाय । संवत्सरेण अवराय संवत्सरावराय । पूर्वावर[21] इति किम् ? वाचाधरस्मै । तृतीयायोग इति किम् ? ग्रामात् पूर्वस्मै । योगग्रहणं किम् ? आगमिष्यति देवदत्तो मासेन । पूर्वस्मै दीयता कम्बल: ।

नव पूर्वा वादौ ॥ १।२।१७२ ॥ पूर्वादयो नव मर्वादय —अकारादौ इकारादौ सुपि परे मर्वादयो वा भवन्ति । पूर्वे, पूर्वा । पूर्वस्मात्, पूर्वात् । पूर्वस्मिन्, पूर्वे । परे, परा: । परस्मात्, परात् । परस्मिन्,

१. यथासङ्ख्यमनुदेशः समा-क०, म० । २. –रापधरा-क०, म० । ३. पूर्वस्मिन् पर्वते, इत्यादि क०, म० टि० । ४. स्वम् क० म० । ५. –र्वादिर्मव-क०, म० । ६. – वेन वा-क०, म० । ७. उपसंव्याने क०, म० । ८. -नमन्तर इत्ये—क०, म० । ९. अन्तरस्मै वनाय नगरबाह्यायेत्यर्थः । अन्तरस्मै वस्त्राय वस्त्रान्तरेणावृतायेत्यर्थः । अन्यत्र । क०, म० टि० । १०. सार्थः क०, म० । ११. असंज्ञायाम् सर्वाण्येव-क०, म० । १२. उभ, उभयट् क०, म० । १३. तत् क०, म० । १४. नेम सिम समं स्व-क०, म० । १५. तत्प्रत्ययानां चा-क०, म० । १६. नेम नाम केचित् क०, म० । १७. नेमाः स्त्रियः । क०, म० । १८. द्वन्द्वसमासः, क०, म० । १९. पूर्वापराय, पूर्वापरात् -क०, म० । २०. पूर्वापराणाम् क०, म० । २१. –रमि-क०, म० ।

परे। नवेति किम्? [1]ते। त्यस्मात्। पूर्वा इति किम्? सर्वे[2]। सर्वस्मिन्। अदाविति किम्? पूर्वस्मै। पूर्वेषाम्। पूर्वस्याः। पूर्वस्याम् इत्यत्र नित्यत्वात् पूर्वमेव याट्। सर्वादय इति किम्? उत्पादाख्ये पूर्वे आग्रायणीये। पूर्वे। पूर्वापरात्। अधरोत्तरात्। मासेन पूर्वा, मासपूर्वाः।

तीयं ङिति ॥१।२।१७३॥ तीयप्रत्ययान्तं शब्दरूपं ङिति ङित्कार्ये कर्तव्ये सर्वादि वा भवति। द्वितीयस्मै, द्वितीयाय। द्वितीयस्यै, द्वितीयायै। तृतीयस्मात्, तृतीयात्। तृतीयस्याः, तृतीयायाः। ङित्कार्येऽयं विकल्प इत्यण् न भवति। द्वितीयकाय। तृतीयकाय। प्रतिपदोक्तस्य तीयस्य ग्रहणम्, तेनेह न भवति—मुखतीयाय, मुखतीयात्। पार्श्वतीयाय, पार्श्वतीयात्।

विदिक् च ॥१।२।१७४॥ विदिग्वाची सर्वादिः सर्वादिर्वा भवति। उत्तरपूर्वस्यै, उत्तरपूर्वायै। उत्तरपूर्वासाम्, उत्तरपूर्वाणाम्। चकारो 'वा' इत्यस्य अनुकर्षणार्थः, अनुक्तसमुच्चयार्थो न। बहुव्रीहौ सर्वादि.। त्वत्कपितृको मत्कपितृकः इति ह्येके।

ङस्याट्थस्य ॥१।२।१७५॥ अवर्णान्ताना सर्वादीना तत्सम्बन्धिनि याडादौ सुपि परे ङस्—इत्ययमादेशो भवति। सर्वस्यै। सर्वस्याः। सर्वस्याम्। परमसर्वस्यै। तत्सम्बन्धिविज्ञानादिह न भवति—प्रियसर्वायै। अतिसर्वायै। अस्येत्युत्तरार्थम्।

सामामः ॥१।२।१७६॥ अवर्णान्तानां सर्वादीना सम्बन्धिन आम.–षष्ठीबहुवचनस्य स्थाने साम्—इत्ययमादेशो भवति। सर्वेषाम्। सर्वासाम्। तेषाम्। तासाम्। परमसर्वेषाम्। परमसर्वासाम्। तत्सम्बन्धिविज्ञानादिह न भवति—प्रियसर्वाणाम्। अतिसर्वाणाम्। अस्येति किम्? भवताम्। भवतीनाम्। सटाकमोऽपि प्राप्नोति[3] सावचनम्।

युष्मदस्मद्भ्यामाकम् ॥१।२।१७७॥ युष्मदस्मद् इत्येताभ्या परस्याऽऽमः षष्ठीबहुवचनस्य तत्सम्बन्धिनोऽन्यसम्बन्धिनो वा स्थाने आकमित्ययमादेशो भवति। युष्माकम्। अस्माकम्। प्रिययुष्माकम्। प्रियास्माकम्[5]। आकमित्याकारो [6]ण्यन्तरार्थः। युष्मानाचक्षाणानाम् युष्माकम्[7]। अस्माकम्।

ङश्शस्भ्यसोऽश्नाभ्यम् ॥१।२।१७८॥ युष्मदस्मद्भ्यामुत्तरेषा तत्सम्बन्धिनामन्यसम्बन्धिनां वा ङस् शस् भ्यस् इत्येतेषा सुपामश् नकार. अभ्यं च यथाक्रममादेशा भवन्ति। तव। मम। अतितव। अतिमम। युष्मान्। अस्मान्। प्रिययुष्मान्। प्रियास्मान्। युष्मभ्यम्। अस्मभ्यम्। प्रिययुष्मभ्यम्। प्रियास्मभ्यम्। भ्यसश्चतुर्थीबहुवचनस्याभ्यमादेश.। पञ्चमीबहुवचनस्य तुभ्योऽस्सोऽदिति वक्ष्यते। अशिति शकारः सर्वादेशार्थः असन्देहार्थश्च।

भ्योऽसोऽद् ॥१।२।१७९॥ युष्मदस्मद्भ्यामुत्तरस्य तत्सम्बन्धिनोऽन्यसम्बन्धिनो वा [8]अस्सहितस्य भ्यसः पञ्चमीबहुवचनस्य असश्च पञ्चम्येकवचनस्य अदित्ययमादेशो भवति। त्वद्। मद्। अतित्वद्। अतिमद्। युष्मद्। अस्मद्। अतियुष्मद्। अत्यस्मद्। युष्मदस्मद्भ्या भ्योऽसोऽद् यथासङ्ख्यं न भवति वचनभेदात्।

ङेसुटोऽम् ॥१।२।१८०॥ युष्मदस्मद्भ्या परस्य तत्सम्बन्धिनोऽन्यसम्बन्धिनो वा ङे इत्येतस्य सुटश्च सुपः स्थाने अमित्ययमादेशो भवति। तुभ्यम्। मह्यम्। अतितुभ्यम्। अतिमह्यम्। त्वम्। अहम्। अतित्वम्। अत्यहम्। युवाम्। आवाम्। अतियुवाम्। अत्यावाम्। यूयम्। वयम्। अतियूयम्। अतिवयम्। त्वाम्। माम्। अतित्वाम्। अतिमाम्। युवाम्। आवाम्। अतियुवाम्। अत्यावाम्। ङे सुट इति किम्? त्वया। मया।

दोर्लुक् ॥१।२।१८१॥ दकारान्तयोर्युष्मदस्मदोस्तत्सम्बन्धिन्यन्यसम्बन्धिनि वा सुपि परे लुग्भवति। युष्मभ्यम्। अस्मभ्यम्। अतियुष्मभ्यम्। अत्यस्मभ्यम्। त्वद्। मद्। अतित्वद्। अतिमद्। युष्मद्। अस्मद्।

---

१. स्ये, स्यस्मात्, स्यस्मिन्, क०, म०। २. सर्वे, सर्वस्मात्, सर्व—क०, म०। ३. प्राप्नोतीति क०, म०। ४. दोर्लुगिति लुग्, दीर्घश्च क०, म० टि०। ५. –कम्। अतियुष्माकम्, अत्यस्माकम्, क०, म०। ६. ण्यन्तार्थः क०, म०। ७. अन्यथा युषाकमस्माकमिति स्यात्, क०, म० टि०। ८. अस्सहचरितस्य।

अतियुष्मद् । अत्यस्मद् । युष्माकम् । अस्माकम् । अतियुष्माकम् । अत्यस्माकम् । लुच्यलिङ्गे युष्मदस्मदी इति स्त्रियामाद् (ङ्) न भवति । सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति वा । दोरिति किम् । मोत्तरो विकल्पः ।

पञ्चम्याश्च चतुर्थ्याश्च षष्ठी-प्रथमयोरपि ।
याम्यद्विवचनान्यत्र तेषु लोपो विधीयते ॥

वा ॥१।२।१८२॥ मकारान्तयोर्युष्मदस्मदोस्तत्सम्बन्धिन्यन्यसम्बन्धिनि वा सुपि परे वा लुग्भवति । युष्मानाचक्षाणेभ्यो युष्मभ्यम्, युषभ्यम् । अस्मभ्यम्, असभ्यम् । युष्मद्, युषद् । अस्मद्, असद् । युष्माकम्, युषाकम् । अस्माकम्, असाकम् ।

अमौश्चल्याः ॥१।२।१८३॥ युष्मदस्मदोस्तत्सम्बन्धिन्यन्यसम्बन्धिनि वा अमि द्वितीयैकवचने —औकारयोः—हलादौ च सुपि परे आकारादेशो भवति । त्वाम् । माम् । अतित्वाम् । अतिमाम् । युवाम् । आवाम् । अतियुवाम् । अत्यावाम् । युष्मान् । अस्मान् । अतियुष्मान् । अत्यस्मान् । युवाभ्याम् । आवाभ्याम् । अतियुवाभ्याम् । अत्यावाभ्याम् । युष्माभिः । अस्माभिः । अतियुष्माभिः । अत्यस्माभि । युष्मासु । अस्मासु । अतियुष्मासु । अत्यस्मासु । अमौह्वलीति किम् ? त्वम् । अहम् । त्वद् । मद् ।

यौसि यः ॥१।२।१८४॥ युष्मदस्मदोस्तत्सम्बन्धिष्वन्यसम्बन्धिषु वा इ आ ओम् इत्येतेषु सुप्सु परत· यकारादेशो भवति । त्वयि । मयि । त्वया । मया । युवयोः । आवयोः । प्रियत्वयि । प्रियमयि । प्रिययुवयि । प्रियावयि । प्रिययुष्मयि । प्रियास्मयि । योसीति किम् ? युष्माकम् । अस्माकम् । युगपवादो[1] योगः ।

मन्तस्य युवावौ द्वयोः ॥१।२।१८५॥ द्वित्वविशिष्टेऽर्थे वर्तमानयोर्युष्मदस्मदोर्मकारावसानो योऽवयवस्तस्य तत्सम्बन्धिन्यन्यसम्बन्धिनि वा सुपि परे यथासङ्ख्यं युव आव इत्येतावादेशौ भवतः । युवाम् । आवाम् । युवाभ्याम् । आवाभ्याम् । युवयोः । आवयोः । अतिक्रान्तौ युवामतियुवाम् । (अतिक्रान्तावावाम्) अत्यावाम् । अतिक्रान्तं युवामतियुवाम् । (अतिक्रान्तमावाम्) अत्यावाम् । अतिक्रान्तो [2] युवामतियुवाम् । (अतिक्रान्तावावाम्) अत्यावां पश्यन्ति । अतियुवान । अत्यावान् । अतियुवया । अत्यावया । अतियुवाभ्याम् । अत्यावाभ्याम् । अतियुवाभिः । अत्यावाभिः । अतियुवाभ्याम् । अत्यावाभ्याम् । अतियुवभ्यम् । अत्यावभ्यम् । अतियुवत् । अत्यावत् । अतियुवाभ्याम् । अत्यावाभ्याम् । अतियुवत् । अत्यावत् । अतियुवयोः । अत्यावयोः । अतियुवाकम् । अत्यावाकम् । अतियुवयि । अत्यावयि । अतियुवयो. । अत्यावयोः । अतियुवासु । अत्यावासु । सुजस्ङेङस्सु परत्वात्त्वाहादयः । मन्तस्येति किम् ? सर्वादेशो मा भूत् । युवयोः । आवयो. । युवकाभ्याम् । आवकाभ्याम् । द्वयोरिति किम् ? युष्मान् । अस्मान् । युष्माभिः । अस्माभि । युष्मभ्यम् । अस्मभ्यम् । युष्मत् । अस्मत् । युष्माकम् । अस्माकम् । युष्मासु । अस्मासु । युष्मदस्मद्विशेषण किम् ? युष्मानतिक्रान्तौ[3] अतियुष्मान् । अत्यस्मान् । अतियुष्माभ्याम् । अत्यस्माभ्याम् । अतियुष्मयोः । अत्यस्मयो । सुपीति किम् ? युष्मत्पुत्र । अस्मत्पुत्र । युष्मदीयम् । अस्मदीयम् ।

त्वमौ प्रत्ययोत्तरपदे चैकस्मिन् ॥१।२।१८६॥ एकत्वविशिष्टेऽर्थे वर्तमानयोर्युष्मदस्मदोर्मकारावसानो योऽवयवस्तस्य तत्सम्बन्धिन्यन्यसम्बन्धिनि वा सुपि परे प्रत्ययोत्तरपदयोश्च परत· यथासङ्ख्य त्व म इत्येतावादेशौ भवतः । त्वाम् । माम् । त्वया । मया । त्वद् । मद् । त्वयि । मयि । अतिक्रान्तस्[4]त्वामतित्वाम् । अतिक्रान्तो माम् अतिमाम् । अतिक्रान्तं त्वाम् (अतित्वाम्) । (अतिक्रान्तं माम्) अतिमाम् । अतिक्रान्तौ त्वामतित्वाम् । (अतिक्रान्तौ माम्) अतिमां पश्यन्ति । अतित्वान् । अतिमान् । अतित्वया । अतिमया । अतित्वाभ्याम् । अतिमाभ्याम् । अतित्वाभिः । अतिमाभिः । अतित्वाभ्याम् ।

---

१. युगपवादौ योगाः क०, युगपवादौ योगौ म०, लुगपवादौ योगो म० । २. अतिक्रान्तो यु-म० । ३. –क्रान्तो अतियुष्मात्, अत्यस्मात् म०, क० । ४. –क्रान्तौ त्वा—म० ।

अतिमाभ्याम् । अतियुष्मभ्यम् । अतिमह्यम् । अतित्वभ्यम् । अतिमभ्यम्[1] । अतित्वद् । अतिमद् । अतित्वाभ्याम् । अतिमाभ्याम् । अतित्वद् । अतिमद् । अतित्वयोः । अतिमयोः । अतित्वाकम् । अतिमाकम् । अतित्वयि । अतिमयि । अतित्वयोः । अतिमयोः । अतित्वासु । अतिमासु । त्वदीयः । मदीयः । त्वद्यति । मद्यति । त्वदयति । मदयति । त्वत्कृतम् । मत्कृतम् । त्वत्प्रधानः । मत्प्रधानः । त्वद्धित्तम् । मद्धित्तम् । त्वच्चित्तम् । मच्चित्तम् । त्वत्पुत्रः । मत्पुत्रः । प्रत्ययोत्तरपदे चेति किम् ? अधियुष्मद् । अध्यस्मद् । सुपीति दो म इत्याद्युत्तरार्थमनुवर्तते । प्रत्ययोत्तरपदग्रहणादन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गा हलुग्बाधते । तेन गोमत्यते । गोमत्प्रिय इत्यादौ नमादिर्न भवति । एकस्मिन्निति किम् ? युष्माकम् । अस्माकम् । युष्मदस्मद्विशेषणादिह न भवति युष्मानतिक्रान्तमतियुष्माम् । (अस्मानतिक्रान्तम्) अत्यस्माम् । अतियुष्मया । अत्यस्मया । अतियुष्मद् । अत्यस्मद् । अतियुष्मयि । अत्यस्मयि । मन्तस्येति किम् ? सर्वादेशो मा भूत् ।

त्वाहौ सौ ॥१।२।१८७॥ युष्मदस्मदोस्तत्सम्बन्धिन्यन्यसम्बन्धिनि वा सौ परे यथासङ्ख्यं त्व अह इत्येतावादेशौ भवतः । त्वम् । अहम् । अतिक्रान्तस्त्वामतित्वम् । (अतिक्रान्तो माम्) अत्यहम् । अतिक्रान्तौ युवामतित्वम् । (अतिक्रान्तावावाम्) अत्यहम् । अतिक्रान्तौ युष्मानतित्वम् । अतिक्रान्तावस्मान् अत्यहम् । साविति किम् ? युष्माभिः । अस्माभिः । युष्मासु । अस्मासु । त्वत्पुत्रको मत्पुत्रक इत्यत्र 'हलुचीगेनत्' इति नियमान्न भवति ।

यूयवयौ जसि ॥१।२।१८८॥ युष्मदस्मदोस्तत्सम्बन्धिन्यन्यसम्बन्धिनि वा जसि परे यथासङ्ख्यं यूय—वय—इत्येतावादेशौ भवतः । यूयम् । वयम् । प्रियस्त्वमेषा ते प्रिययूयम् । (प्रियोऽहमेषा ते) प्रियवयम् । प्रियौ युवामेषा ते प्रिययूयम् । (प्रियावावामेषा ते) प्रियवयम् । प्रिया यूयमेषां ते प्रिययूयम् । (प्रिया वयमेषाते) प्रियवयम् ।

तुभ्यमह्यौ ङयि ॥१।२।१८९॥ युष्मदस्मदोस्तत्सम्बन्धिन्यन्यसम्बन्धिनि वा ङयि परे यथासङ्ख्यं तुभ्य मह्य इत्येतावादेशौ भवतः । तुभ्यम् । मह्यम् । प्रियस्त्वं यस्य तस्मै प्रियतुभ्यम् । (प्रियोऽहं यस्य तस्मै) प्रियमह्यम् । प्रियौ युवा यस्य तस्मै प्रियतुभ्यम् (प्रियावावां यस्य तस्मै) प्रियमह्यम् । प्रिया यूयं यस्य तस्मै प्रियतुभ्यम् । (प्रिया वयं यस्य तस्मै) प्रियमह्यम् ।

तवममौ ङसि ॥१।२।१९०॥ युष्मदस्मदोस्तत्सम्बन्धिन्यन्यसम्बन्धिनि वा ङसि परे यथाक्रमं[2] तव मम इत्येतावादेशौ भवतः । तव । मम । प्रियस्त्वं यस्य तस्य प्रियतव । (प्रियोऽहं यस्य तस्य) प्रियमम । प्रियौ युवां यस्य तस्य प्रियतव । (प्रियावावां यस्य तस्य) प्रियमम । प्रिया यूयं यस्य तस्य प्रियतव । (प्रिया वयं यस्य तस्य) प्रियमम ।

पदाद्वाक्यस्य वस्नसौ युग्विभक्तेः ॥१।२।१९१॥ तिङ्ग वाक्यमित्युक्तलक्षणं वाक्यम् । द्वितीया चतुर्थी षष्ठी च युग्विभक्तिः । वाक्यावयवात् पदात्परयोस्तद्वाक्यस्यैवावयवयोर्युष्मदस्मदोर्युग्विभक्त्यन्तयोर्यथासङ्ख्यं वस् नस् इत्येतावादेशौ भवतः । धर्मो वो रक्षतु । धर्मो नो रक्षतु । शीलं वो दीयते । शीलं नो दीयते । शीलं वः स्वम् । शीलं नः स्वम् । पदादिति किम् ? युष्मान् धर्मो रक्षतु । अस्मान् धर्मो रक्षतु । वाक्यस्येति किम् ? ओदनं पचत युष्माकं भविष्यति । अस्माकं भविष्यति । वाक्य इति वक्तव्ये वाक्यस्येति षष्ठी पदावयवयोर्मा भूदिति—इति युष्मदुपाध्यायो ब्रूते । इत्यस्मदुपाध्यायो ब्रूते । इति युष्मान्पश्यन्ति । इत्यस्मान्पश्यन्ति । युग्विभक्तेरिति किम् ? ज्ञाने यूयं तिष्ठत । शीले वयम् । विभक्तिग्रहणं युक् सुप् व्युदासार्थम् । ज्ञाने युवां तिष्ठतम् । शीले आवाम् ।

वांनावौ द्वित्वे ॥१।२।१९२॥ वाक्यस्यावयवात् पदात्परयोस्तद्वाक्यस्यैवावयवयोर्युष्मदस्मदोर्द्वित्वविषये युग्विभक्त्यन्तयोर्यथासङ्ख्यं वां नावित्येतावादेशौ भवतः । धर्मो वां रक्षतु । धर्मो नौ रक्षतु । शीलं वां दीयते । शीलं नौ दीयते । शीलं वां स्वम् । शीलं नौ स्वम् ।

तेमयावेकत्वे ॥१।२।१९३॥ वाक्यस्यावयवात् पदात्परयोस्तद्वाक्यस्यैवावयवयोर्युष्मदस्मदोरेकत्व-

१. अतित्वभ्यम्, अतिमभ्यम् इति क० म० इत्यत्र नास्ति । २. –थासङ्ख्यं तव क०, म० ।

विषये युष्मदस्मदोस्तयोर्यथासङ्ख्यं ते मे इत्येतावादेशौ भवतः। शीलं ते दीयते। शीलं मे दीयते। शीलं ते स्वम्। शीलं मे स्वम्।

त्वामौ द्वितीयायाः ॥१।२।१९४॥ वाक्यस्यावयवात्परयोस्तद्वाक्यस्यैवावयवयोर्युष्मदस्मदोर्द्वितीयैकवचनान्तयोर्यथासङ्ख्यं त्वा मा इत्येतावादेशौ भवतः। शीलं त्वा रक्षतु। शील मा रक्षतु।

नेवामन्त्र्यं पूर्वम् ॥१।२।१९५॥ यदामन्त्र्यते सम्बोध्यते तत्पदं युष्मदस्मद्भ्यां पूर्वं नेव न भवतीव, अविद्यमानवद्भवतीत्यर्थः। अविद्यमानवत्त्वे प्रयोजनं वस्नसाद्यभावादि। देवदत्त युष्मान् रक्षतु धर्मः। देवदत्त अस्मान्रक्षतु धर्मः। देवदत्त युष्मभ्यं शीलं दीयते। देवदत्त अस्मभ्यं शीलं दीयते। देवदत्त युष्माकं शीलं स्वम्। देवदत्तास्माकं शीलं स्वम्। देवदत्त युवां रक्षतु धर्मः। देवदत्त आवां रक्षतु धर्मः। देवदत्त तुभ्यं शीलं दीयते। देवदत्त मह्यं शीलं दीयते। देवदत्त त्वा रक्षतु धर्मः। देवदत्त मा रक्षतु धर्मः। इवग्रहणं श्रवणार्थम्। आमन्त्र्यमिति किम्? धर्मो वो रक्षतु। धर्मो नो रक्षतु। पूर्वमिति किम्? मया तत्सर्वमाख्यातं युष्माकं मुनिपुङ्गवाः। सद्भावेऽत्र "पादाद्योरिति" निषेधो न स्यात्। पूर्वस्याविद्यमानवद्भावो व्यवहितस्याप्यविद्यमानवद्भावार्थः। अन्यथा हि नामन्त्र्यादित्येवोच्येत। तेन धर्मो वोऽथो रक्षतु। देवदत्त धर्मो नोऽथो रक्षतु—इत्यत्र पदात् प्रथमाया वेति विकल्पो न भवति।

जस्विशेष्यं वाऽऽमन्त्र्ये ॥१।२।१९६॥ तदतद्विषयं विशेष्यं तस्य व्यवच्छेदकं विशेषणम्। जसन्तमामन्त्र्यं पदं विशेष्यं युष्मदस्मद्भ्यां पूर्वं तद्विशेषणे आमन्त्र्यपदे परे अविद्यमानवद्भवति वा। नेत्यस्यापवादः। देवाः शरण्या युष्मानथो शरणं प्रपद्ये। देवाः शरण्या वोऽथो शरणं प्रपद्ये। देवाः शरण्या अस्मानथो रक्षत। देवाः शरण्या नोऽथो रक्षत। जसिति किम्? साधो सुविहित वोऽथो शरणं प्रपद्ये। साधो सुविहित नोऽथो शरणं प्रपद्ये[4]। साधो सुविहित नोऽथो रक्षत। विशेष्यमिति किम्? शरण्याः साधवो युष्मान् शरणं प्रपद्ये। शरण्याः साधवोऽस्मान् रक्षत। आचार्या उपाध्याया युष्मान्नमस्यामि। आचार्या उपाध्याया अस्मान्रक्षत। आमन्त्र्य इति किम्? देवा युष्मान् शरण्याः शरणं प्रपद्ये। साधवः शरण्या नोऽथो यूयं सुविहिता भवत। अन्वादेशे विकल्पार्थं वचनम्।

न ॥१।२।१९७॥ आमन्त्र्यपदं विशेष्यं युष्मदस्मद्भ्यां पूर्वमामन्त्र्ये तद्विशेषणे परे न नेवाविद्यमानवद्भवति[5]। साधू सुविहितौ वां शरणं प्रपद्ये। साधो सुविहित त्वा शरणं प्रपद्ये। साधू सुविहितौ नौ रक्षतम्। साधो सुविहित मा रक्ष।

पादाद्योः ॥१।२।१९८॥ उक्तपरिमाणमात्राक्षरपिण्डः पादः। पदात्परयोर्युष्मदस्मदोर्यदुक्तं वस्नसादि[7] ईक्षा दर्शनं तदर्थैर्धातुभिः सह (उपरितनैतन्चिह्नमारभ्यैतच्चिह्नपर्यन्तो ग्रन्थः—अमोघवृत्ति ताडपत्रपुस्तके च्युतः स च चिन्तामण्याख्यग्रन्थादुद्धृत्य सगृहीतस्तत्पादस्यादिभूतयोर्न भवति।)

वीरो विश्वेश्वरो देवो युष्माकं कुलदेवता।

स एव नाथो भगवानस्माकं पापनाशनः॥

मनसीक्षार्थैः ॥ १।२।१९९ ॥ पदात्परयोर्युष्मदस्मदोर्यदुक्तं वस्नसादि तन्न भवति। सा चेत्, ईक्षा मनसि मनोविषया भवति। जनो युष्मान् समीक्ष्यागतः[8]। जनोऽस्मान् समीक्ष्यागतः। जनस्त्वामुपेक्षते। जनो मामुपेक्षते। ज्ञानं तुभ्यं दीयमानमालोक्यागतः। ज्ञानं मह्यं दीयमानमालोक्यागतः। जनस्तव कार्यमालो-

---

१. मयैतत् स—क०, म०। २. मुनिपुङ्गवा इत्यस्य पादैकदेशस्यासद्भावे सम्पूर्णपादाभावात् क०, म० टि०। ३. –ति प्रतिषे क०, म०। ४. इदं वाक्यं क० म० इत्यत्र नास्ति। ५. –न्त्र्यपदे—क०, म०। ६. –द्विरा वां क०, म०। ७. –वस्नादि तत्पादस्यादिभूतयोर्न भवति 'वीरो विश्वेश्वरो देवो युष्माकं कुलदेवता। स एव नाथो भगवान् अस्माकं पापनाशनः॥' पादाद्योरिति द्विवचनं युष्मदस्मदभिसम्बन्धार्थम्। पादादाविति युच्यमाने—आमन्त्र्यमेवाभिसम्बध्येत। मनसीक्षार्थैः। ईक्षा दर्शनं तदर्थैर्धातुभिः सह तद्युक्ताक्यं तस्य पदात्परयोर्युष्मदस्मदोर्यदुक्तं वस्नसादि तन्न भवति। सा चेदीक्षा। म०। ८. विचार्य क०, म० टि०।

चयति। जनो मम कार्यमालोचयति। मनसीति किम्? जनो वः पश्यति। जनो नः पश्यति। चक्षुषेत्यर्थः। ईक्षार्थैरिति किम्? जनो वो मन्यते। जनो नो मन्यते।

च वाऽह हैव युक्ते ॥१।२।२००॥ च वा अह ह एव इत्येतैर्योगे सम्बन्धे पदात्परयोर्युष्मदस्मदोर्यदुक्तं वस्नसादि तन्न भवति। जनो युष्मांश्च पश्यति। जनोऽस्मांश्च पश्यति। जनो युष्मान् वा पश्यति। जनोऽस्मान् वा पश्यति। जनो युष्मानह पश्यति। जनोऽस्मानह पश्यति। जनो युष्मान् ह पश्यति। जनोऽस्मान् ह पश्यति। जनो युष्मानेव पश्यति। जनोऽस्मानेव पश्यति। ज्ञानं युष्मभ्यं च दीयते। ज्ञानमस्मभ्यं च दीयते। शीलं युष्माकं च स्वम्। शीलमस्माकं च स्वम्। जनो युवां च पश्यति। जन आवां च पश्यति। जनस्त्वां च पश्यति। जनो मां च पश्यति। योगग्रहणं किम्? ज्ञानं च शीलं च वः स्वम्। ज्ञानं च शीलं च नः स्वम्।

नित्यमन्वादेशे ॥१।२।२०१॥ कथितानुकथनमन्वादेशः। तेनान्येन वा शब्देन कस्यचित् किञ्चित् प्रतिपादयितुं कथितस्य प्रतिपाद्यान्तरप्रतिपादनाय तेन द्वितीयं कथनं तस्मिन् विषये पदात्परयोर्युष्मदस्मदोर्यदुक्तं वस्नसादि तन्नित्यं भवति। यूयं विनीतास्तद्वो गुरवो मानयन्ति। वयं विनीतास्तन्नो गुरवो मानयन्ति। युवां शीलवन्तौ तद्वां गुरवो मानयन्ति। आवां शीलवन्तौ तन्नौ गुरवो मानयन्ति। अथो क्षमा श्रमणैस्ते ज्ञानं दीयते। अथो क्षमा श्रमणैर्मे ज्ञानं दीयते। धनवांस्त्वमथो[2] त्वा लोको मानयति। धनवानहमथो[3] मा लोको मानयति। अन्वादेशे नित्यवचनादन्यत्र विकल्प.। धर्मो वो रक्षतु। धर्मो युष्मान् रक्षतु। धर्मो नो रक्षतु। धर्मोऽस्मान्रक्षतु। धर्मो वा रक्षतु। धर्मो युवां रक्षतु। धर्मो नौ रक्षतु। धर्म आवां रक्षतु। धर्मस्ते स्वम्। धर्मस्तव स्वम्। धर्मो मे स्वम्। धर्मो मम स्वम्। धर्मस्त्वा रक्षतु। धर्मस्त्वां रक्षतु। धर्मो मा रक्षतु। धर्मो मां रक्षतु।

पदात्प्रथमाया वा ॥१।२।२०२॥ पदात्परं यत्प्रथमान्तं पदं तस्मात्परयोर्युष्मदस्मदोरन्वादेशे यदुक्तं वस्नसादि तद्वा भवति। यूयं विनीतास्तद्गुरवो वो मानयन्ति। तद्गुरवो युष्मान् मानयन्ति। वयं विनीतास्तद्गुरवो नो मानयन्ति। तद्गुरवोऽस्मान् मानयन्ति। युवां सुशीलौ तद्गुरवो वां मानयन्ति। तद्गुरवो युवां मानयन्ति। आवां सुशीलौ तद्गुरवो नौ मानयन्ति। तद्गुरवो आवां मानयन्ति। अथो क्षमा श्रमणास्ते ज्ञानं प्रयच्छन्ति। अथो क्षमा श्रमणास्तुभ्यं ज्ञानं प्रयच्छन्ति। अथो क्षमा श्रमणा मे ज्ञानं प्रयच्छन्ति। अथो क्षमा श्रमणा मह्यं ज्ञानं प्रयच्छन्ति। धनवांस्त्वं तल्लोकस्त्वा मानयति। तल्लोकस्त्वां मानयति। धनवानहं तल्लोको मा मानयति। तल्लोको मां मानयति। पूर्वेण नित्ये प्राप्तेऽयमारम्भ.।

त्यदां द्वितीया टौस्येनदेतदः ॥ १।२।२०३ ॥ एतदित्येतस्य त्यदादीनां सम्बन्धिनि द्वितीयायां टायामोसि च सुपि परे अन्वादेश एनदित्ययमादेशो भवति। अधीतमेतत्सूत्रम्। अथो एनद् व्याचड्ढ्वम्। एतकमवश्यमध्यापय। अथो एनं यथाक्रमं सूत्रम्। सुशीलौ एतौ। अथो एनौ गुरवो मानयन्ति। सुस्थिताः सुपराक्रान्ता एते देवा अथो[5] एनान्नमस्कुर्वन्ति। एतेन रात्रिरधीता। अथो एनेन अहरप्यधीतम्। एतयोः शोभनं शीलमथो एनयोर्महती यशस्कीर्तिः। एनच्छ्रितक इत्यत्र अर्थात्प्रकरणाद्वाऽपेक्ष्य विज्ञाने इदमुदाहरणम्। त्यदामिति किम्[6]? एतदस्य पात्रम्। अन्वादेश इति किम्? देवदत्तमध्यापय एतं च गुरुदत्तम्। न पश्चात्कथनमात्रमन्वादेशः।

---

१. –वयोगे क०, म०। २. –मतस्त्वा क०, म०। ३. –मतो मा क०, म०। ४. –कमावश्यकम्—क०, म०। ५. 'एतं पुरुषं तिङ्सर्वादेरक्ष्यन्तात् पूर्वोऽक्, इत्यक्प्रत्ययः, क०, म० टि०। ६. –वा अथो—अप्येनान्नमन्ति क०, म०। ७. –किम्? एतदं संगृहाण, अथो एतदमध्यापय। सञ्ज्ञा न त्यदादिः। सुब्विशेषणं किम्? एतं संगृहाण। प्रियैतदमध्यापय। द्वितीयादौ सीति किम्? एतस्मै सूत्रं देहि। अथो एतस्मै अनुयोगमपि देहि। एताभ्यां रात्रिरधीता, अथो एताभ्यामहरप्यधीतम्। अभ्युदयनिःश्रेयसप्रदैषा प्रज्ञापना। अथो एतस्यै नमो भगवत्यै। एते मेधाविनो विनीताः। अथो एते श्रावकस्य पात्रम्। अन्वादेश इति किम्? क०, म०।

इदमः ॥१।२।२०४॥ इदम् इत्येतस्य त्यदादीनां सम्बन्धिनि द्वितीयाया टायामोसि च सुपि परे अन्वादेशे एनदित्ययमादेशो भवति। अधीतमिदं सूत्रम्। अथो एनद् नो व्याचड्ढ्वम्। इममावश्यकमध्यापय अथो एनं यथाक्रमं सूत्रम्। सुशीलाविमौ। अथो एनौ गुरवो मानयन्ति। सुस्थिताः सुपराक्रान्ता इमे अथो देवा अप्येनान्नमस्यन्ति। अनेन रात्रिरधीता अथो एनेनाहरप्यधीतम्। अनयोः शोभनं शीलम्। अथो एनयोर्महती यशस्कीर्तिः। योगविभाग उत्तरार्थः।

स्भ्येऽश् ॥१।२।२०५॥ इदमः सकार-भकार-यकारादिके त्यदादिसम्बन्धिनि सुपि परे अन्वादेशे अश्—इत्ययमादेशो भवति। शैक्षकोयकमध्येत अथोऽस्मै साधु दीयता सूत्रम्। शैक्षकाविमकावध्येतारौ अथो आभ्यां साधु दीयता सूत्रम्। बालिकेऽयकं याचते अथोऽस्यै दीयता मोदकः। स्भ्य इति किम्? इमे इमके। सौ परत्वान्मत्वादि भवति अन्वादेशे विधिः सुपा प्रकृतिं विशेष्य विधीयत इति परमैतं परमैभं परमेमकस्मै इत्येनदादि न भवति। शकारः सर्वादेशार्थः। सककारार्थं वचनम्।

अकः ॥१।२।२०६॥ इदम. ककाररहितस्य सकार-भकार-यकारादिके त्यदादि सम्बन्धिनि सुपि परे अश् इत्ययमादेशो भवति। अस्मै। अस्मात्। अस्य। एषाम्। आसाम्। अस्मिन्। एषु। आसु। आभ्याम्। एभिः। आभिः। एभ्यः। आभ्यः। अस्यै। अस्याः। अस्याम्। अक इति किम्? इमकस्मै, इमकाभ्याम्[1]। इदमेव ज्ञापकं तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते इति तेन दो म इत्यादि साकोऽपि भवति। त्यदादिसम्बन्धिनि[2] विज्ञानादिह न भवति। प्रियेदंसुप्रियेदंभ्याम्। अतीदंसुअतीदंभ्याम्। इह तु भवति[3] परमास्मै। परमाभ्याम्। परमास्यै। ते[4]नेन्द्रेति प्रतिषेधो ज्ञापयति पूर्वोत्तरपदयोस्तावत्कार्यं भवति न साजादेश इति।

टौस्यनः ॥१।२।२०७॥ इदमः ककाररहितस्य त्यदादि सम्बन्धिनि टावचने ओसि च सुपि परे अन इत्ययमादेशो भवति। अनेन। अनया। अनयोः। परमानेन। परमानया। परमानयोः। त्यदादिसम्बन्धिविज्ञानादिह न भवति। प्रियेदमा। अतीदमा। अक इति किम्? इमकेन। इमकयोः।

दो मः ॥१।२।२०८॥ सुपीति वर्तते। इदमः त्यदादिसम्बन्धिनि सुपि परे दकारस्य मकारादेशो भवति। इमे। इमौ। इमम्। इमान्। इमकौ। परमेमौ। त्यदादिसम्बन्धिविज्ञानादिह न भवति। प्रियेदमौ। अतीदमौ।

सौ ॥१।२।२०९॥ इदमस्त्यदादिसम्बन्धिनि सौ प्रथमैकवचने परे मकारादेशो भवति। अत्वापवादः। अयम्। परमायम्। इयम्। परमेयम्। साविति किम्? इमौ। इमे।

पुंसीदोऽय् ॥१।२।२१०॥ पुंसि वर्तमानस्येदम त्यदादिसम्बन्धिनि सौ परे इद्रूपस्य अय् इत्ययमादेशो भवति। इयोऽपवादः। अयम्। परमायम्। देवदत्त। पुंसीति किम्? इय स्त्री। इद इति किम्? सर्वस्य स्यात्। साविति किम्? इमौ। इमे। त्यदादिसम्बन्धिविज्ञानादिह न भवति। प्रियेदम्—अतीदं देवदत्तः।

इयय् ॥१।२।२११॥ इदादिसम्बन्धिनि सौ परे इद्रूपस्य इय् इत्ययमादेशो भवति। इयम् परमेयं स्त्री। पारिशेष्यात् स्त्रियामयमादेशः। नपुंसके तु नित्यत्वात् प्रथममेव श्लुग्भवति। इदं कुण्डम्।

औस्सु लुक्चादसोऽनोः ॥१।२।२१२॥ अनुकारस्यादस सौ परे औकारादेशो भवति। अत्वापवादः। तस्य च सोर्लुग्भवति। असौ असकौ पुमान्। हे असौ असकौ विद्वन्। असौ असकौ स्त्री। हे असौ हे असकौ अन्ये[5]। अनोरिति किम्? असुकः। साविति किम्? अद। अमू। सोरनौ वचनम्। हल्ङ्याद्दीर्घाल्लुक्। ह्रस्वो नित्याट। एदाङः। इच्चापुंसो नित्स्याङ्यसुपः, इत्येतत्कार्यनिवृत्त्यर्थम्। सोदोरौकारे हि एतानि कार्याणि स्युः।

---

१. –भ्याम्। इमकस्मै। इद—क०, म०। २. –न्धिविज्ञा—क०, म०। ३. भवसु क०, म०। ४. नेतेन्द्रेति (तेन्द्रेति) क०, म०। ५. अन्ये—आचार्याः हे असौ, हे असकौ—इत्यामन्त्रणमिच्छन्ति। अपरे नेच्छन्ति। तथा चोक्तं रूपसिद्धौ केचिदेवंप्रकाराणां सर्वनाम्नामामन्त्रणे (णं) नास्तीति मन्यन्ते। क०, म० टि०।

वाऽकोऽस्योः ॥१।२।२१३॥ अदसो योऽक् तस्याकारस्य सौ परे उकादेशो भवति वा। असुकः। असकौ। हे असुकः। हे असकौ।

दस्सः ॥१।२।२१४॥ अदसो दकारस्य सौ परे सकारादेशो भवति। असौ। असकौ। असुकः। अदस इति किम्? हे स से सा।

तोऽष्टानाम् ॥१।२।२१५॥ त्यदादीनामष्टाना तकारस्य त्यदादिसम्बन्धिनि सौ परे सकारादेशो भवति। स्यः। स्या। स्यकः। परमस्यः। स.[1] सकः। परमसकः[2]। एष। एषा। एषकः। परमैषः। अष्टानामिति किम्? भवति। साविति किम्? त्यद्। तद्। त्यौ। तौ। त्यदादिसम्बन्धिविज्ञानादिह न भवति। प्रियैतद्—अत्येतद् देवदत्त।

प्तसौ चात् ॥१।२।२१६॥ प्तमु इति प्तस आरम्य कथमित्थमु इत्युकारेण प्रत्याहारः। त्यदादीनामष्टाना तकारस्य[3] त्यदादिसम्बन्धिनि सुपि प्तसौ च परे अकारादेशो भवति। ततः। तत्र। तदा। यतः। यत्र। यदा। स्यः। त्यौ। त्ये। सः। तौ। ते। यं। इमे। अमी। एते। एकः। द्वौ। द्वे। त्यकौ। परमत्यौ। त्यदादिसम्बन्धिविज्ञानादिह न भवति—प्रियत्यदौ। अष्टानामिति किम्? भवान्।

किमः कः ॥१।२।२१७॥ किमित्येतस्य त्यदादिसम्बन्धिनि सुपि प्तसौ च परे क इत्ययमादेशो भवति। कदा। कः। कौ। के। कम्। कौ। कान्। साकोऽपि। कः। कौ। के। परमकौ। त्यदादिसम्बन्धिविज्ञानादिह न भवति—प्रियकिमौ। अतिकिमौ। प्तसौ चेति किम्? किम् ककिम्। अत्र नित्यत्वात् प्रथममेव श्लुक्, न च लक्षणान्तरबाधनेनानित्यत्वम्।

भेऽपोऽद् ॥१।२।२१८॥ अप् इत्येतस्य मकारादौ तत्सम्बन्धिनि अन्यसम्बन्धिनि (वा) सुपि परे अद् इत्ययमादेशो भवति। अद्भिः। अद्भ्यः। स्वद्भिः। अत्यद्भिः। भ इति किम्? आपस्तिष्ठन्ति। अपः पश्य। अपाम्। अप्सु। सुपीति किम्? अब्भक्षः। अब्भयम्।

वाऽष्टन आः ॥१।२।२१९॥ अष्टन्नित्येतस्य तत्सम्बन्धिनि अन्यसम्बन्धिनि वा सुपि परे आकारादेशो वा भवति। अष्टाभि, अष्टभि। अष्टाभ्य, अष्टभ्य। अष्टासु, अष्टसु। प्रियाष्टा, प्रियाष्टा। प्रियाष्टौ, प्रियाष्टानौ। प्रियाष्टाभि, प्रियाष्टभि। लिल। वन्यनुनासिकस्या इत्यनुनासिकोच्चारणात् भाव्येऽनुनासिकश्रुत्याश्रयणमित्याकारोऽनुनासिको न भवति[4]। सुपीति किम्? अष्टसूत्री। अष्टभृति.।

रायः स्भि ॥१।२।२२०॥ रै इत्येतस्य तत्सम्बन्धिन्यन्यसम्बन्धिनि वा सकारादौ भकारादौ च सुपि परे आकारादेशो भवति। रा। राभ्याम्। राभि.। राभ्य.। रासु। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्—अतिराभ्या कुलाभ्याम्। अतिरासु कुलेषु। स्भीति किम्? रायौ। राय। सुपीति किम्? रै सूत्रम्। रै भार।

त्रिचतुरः स्त्रियां तिसृचतसृ ॥१।२।२२१॥ त्रि चतुर् इत्येतयो. स्त्रीलिङ्गेऽर्थे वर्तमानयोस्तत्सम्बन्धिन्यन्यसम्बन्धिनि वा सुपि परे यथासङ्ख्यं तिसृ चतसृ इत्येतावादेशौ भवतः। तिस्रस्तिष्ठन्ति। तिस्र. पश्यन्ति। चतस्रस्तिष्ठन्ति। चतस्रः पश्यन्ति। तिसृभिः। चतसृभि। प्रियतिसा। प्रियचतसा देवदत्तः। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इत्युल्लक्षणकञ्ज (?) भवति। प्रियतिसृणी, प्रियतिसृणि[5] इत्यादौ रोऽनपोऽच्युरित्यनचीति प्रतिषेधाद्बलवतोऽपि नमः पूर्वं तिसृभावः। स्त्रियामिति किम्? त्रयः। चत्वार.। प्रियास्त्रयोऽस्या. प्रियत्रि., प्रियचत्वारीत्ययं स्त्रीत्यत्रापि त्रिचतुरी न स्त्रियामिति न भवति। सुपीति किम्? प्रियास्तिस्रो यस्य स प्रियतिसृक.[6]। प्रियचतुष्कः। इको लुगिति लुचि प्रियतिसृ कुलम्। श्लुचि तु—प्रियत्रि।

रोऽनपोऽच्युः ॥१।२।२२२॥ तिसृ चतसृ इत्येतयोर्ऋकारस्यानपुंसकस्य तत्सम्बन्धिन्यन्यसम्बन्धिनि वा अजादौ सुपि परे रेफादेशो भवति। तिस्रः तिष्ठन्ति। तिस्रः पश्यन्ति। चतस्रः तिष्ठन्ति। चतस्रः पश्यन्ति। प्रियतिस्र आगतम्। प्रियचतस्र आगतम्। प्रियतिस्रः स्वम्। प्रियचतस्र. स्वम्। अनप इति किम्? प्रियतिसृणी। प्रियचतसृणी। प्रियतिसृणि। प्रियचतसृणि। नमोबलीयस्त्वेऽप्यत एव वचनात् तिसृभावः। अचीति किम्?

---

१. सः, सा, सकः म०। २. परमसः क० म०। ३. –ष्टानां त्यदा—क०, म०। ४. –व्येऽननु—म०। ५. –नचि प्र इति क०, म०। ६. प्रियत्रिकः—क०, म०।

तिसृभिः । चतसृभिः । उरिति किम् ? तिसृचतस्रोरपवादो मा भूत् ।[1] शस्यगित्यादेरयमपवादो नामा तु बाध्यते नाम्यतिसृचतुष्षः[2] इति प्रतिषेधात् । तिसृणाम् । चतसृणाम् ।

ङ्यौटि नीचो वा ॥१।१।२२३॥ तिसृ चतसृ इत्येतयोरुपसर्जनयोः ऋकारस्य अनप्सम्बन्धिनि ङौ[3] औटि चादौ[4] सुपि परे रेफादेशो भवति वा । प्रियतिस्रि । प्रियचतस्रि । प्रियतिसरि । प्रियचतसरि । प्रियतिस्रौ । प्रियचतस्रौ । प्रियतिसरौ । प्रियचतसरौ । प्रियतिस्र । प्रियचतस्रः । प्रियतिसरः । प्रियचतसरः । प्रियतिस्रम् । प्रियचतस्रम् । प्रियतिसरम् । प्रियचतसरम् । ङ्यौटीति किम् ? प्रियतिस्रः स्वम् । प्रियचतस्रः स्वम् । नीच इति किम् ? तिस्रः । चतस्र । परमतिस्र । परमचतस्रः । चतसर्याद्युदात्तं[5] निपातनमिति त्रिचतुरादेशो विधिर्नातद्रूपानुकरणे । अनप इति किम् ? प्रियतिसृणी । प्रियचतसृणी । प्रियतिसृणि[6] । प्रियचतसृणि[6] । अचीति किम् ? प्रियतिसृ[6] कुलं पश्य ।[7]

इति श्रुतकेवलिदेशीयाचार्यशाकटायनकृतौ शब्दानुशासने अमोघवृत्तौ प्रथमाध्यायस्य[8] द्वितीयः पादः समाप्तः ।

[तृतीयः पादः]

क्रोष्टुः ॥१।३।१॥ स्त्रियामिति[9] वर्तते । क्रोष्टुशब्दस्य स्त्रिया वर्तमानस्य ऋकारादेशो[10] भवति । क्रोष्ट्री[11] । क्रोष्ट्र्या[12] । क्रोष्ट्रीभ्याम् । क्रोष्ट्रीभि । क्रोष्ट्रीभक्ति । पञ्चभि. क्रोष्ट्रीभि क्रीतै पञ्चक्रोष्टृभी रथै । पञ्चक्रोष्टुषु[13] क्रोष्ट्रो क्रोष्टृभ्या[14] चेत्युक्तौ टृधभावे पञ्चक्रोष्टृभी रथैरिति क्रोष्टृश्रुतिर्नेर्णतीह क्रोष्ट्रोर् इत्युच्यते इत्यत्र पिति[15] तद्धित इति पुम्भावो न भवति । पञ्चक्रोष्टारी रथौ, पञ्चक्रोष्टार रथा इत्यत्रैकदेशस्य[16] विकृतस्यानन्यत्वात् क्रोष्टुभाव ।

गुरूपोत्तमस्यानार्षेऽपत्येऽणिञः ष्यङ् ॥१।३।२॥ अनार्षेऽपत्ये स्त्रिया यौ विहितावणिञौ प्रत्ययौ तदन्तशब्दरूपस्य[17] गुरूपोत्तमस्य ष्यङादेशो भवति । उत्तमशब्दो व्युत्पन्नस्त्रिप्रभृतीनामन्त्यमाह तस्य समीपमुपोत्तमम् । गुरु उपोत्तमं यस्य तत्(द्)गुरूपोत्तमम् । अणिञन्तं[18] करीषगन्धेरपत्यं स्त्री कारीषगन्ध्या । कौमुदगन्ध्या । दैवदत्त्या । जैनदत्त्या । वाराह्या । बालक्या[19] । औदमेध्या । औडुलोम्या । शातलोम्या[20] । डित्वादणिञोरेवादेशो गुरुग्रहणात्—गुरोरुपोत्तमात्[21]—अनेकहल्व्यवधानेऽपि ष्यङ् । अन्यथा येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपीत्येकहल्व्यवधान एव स्यात् । दीर्घग्रहणमेव क्रियेत । गुरूपोत्तमस्येति किम् ? औपगवी । कापटवी । दाक्षी । प्लाक्षी । अनार्ष इति किम् ? वासिष्ठी[22] । वैश्वामित्री । अपत्य इति किम् ? अहिच्छत्रे जाता अहिच्छत्री कान्यकुब्जी । अणिञ इति किम् ? आर्ता भागी विदाद्यञ् । स्त्रियामिति किम् ?

---

१. ङ्यौष्टृतोपदस्यार् म० टि० । –पदस्यात क० टि० । २. चतुष्ट क०, म० । ३. ङ्यौ क०, म० । ४. चाजादौ म० । ५. चतसर्याद्यु—क०, म० । ६. अत्र अचीत्यवर्तमाने लुग्वद्भावपक्षे स्थानिवद्भावेन रेफः स्यात् , क०, म० टि० । ७. पश्य । सू० ४०२ क०, म० । ८. –थमस्याध्या—क०, म० । ९. इयमयमिदमिति येषु प्रसिद्धिरर्थेषु भवति लोकस्य स्त्रीपुंनपुंसकानि प्रोच्यन्ते तानि लोकेन ॥ न पुनः—स्तनकेशवती स्त्री स्याल्लोमशः पुरुषः स्मृतः । उभयोरन्तरं यच्च तदभावे नपुंसकमित्यस्य प्रायिकत्वादिति महोपाध्यायवर्द्धमानः क०, म० टि० । १०. –कार आदेशो क०, म० । ११. क्रोष्ट्रिः क० । १२. –ष्ट्र्या क्रोष्ट्र्यै क्रो—क०,म० । १३. –षु रथेषु क्रो—म० । १४. क्रोष्टृ क्य ध्य त्युक्तौ क०,म० । १५.वाच्यादिति पित्वम् क०, म० टि० । १६. –देशविकृ—म० । १७. –न्तस्य श—म० । १८. वोपमानादिति—इत् करीषगन्धिः पश्चात् अट् क् सापत्ये अण अत इञिति इञ् वा तयोर्द्वयोरपि कादेशः उभयत्रापीदमेवोदाहरणम् क० । क० टि,—षकादेशः—उभयत्राप्येकमे (व वारणम्) वोदारणम् , म० टी० । १९. बालाक्या क०, म० । २०. गोत्रे बाह्वादिभ्यः—इति अ् । सब्रह्मचारीति न लुक् । क० म० । २१. गुरोरुत्तमात् क० म० । २२. शिवाद्यृष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्योऽपत्येऽण् , क०, म० टि० ।

कारीषगन्धो वाराहिः, पुमान्, बहुकारीषगन्धा । निर्वाहिः स्त्री इत्यत्र स्त्रियामित्यणिञोर्विशेषणान्न भवति । षकारोऽन्यक्षदिति विशेषणार्थः । ङकारः षिड्डि दलिति पर्युदासार्थः । सौधर्मि:[1] । आयस्थूणी । भो लिङ्गी । आलम्बी । औदारमानीति गौरादिपाठाद् ङी ।

गोत्रावयवे वृद्धे ॥१।३।३॥ गुरूपोत्तमस्येति नानुवर्तते । प्रकाशैकादिपुरुषाभिधानस्तदपत्यसन्तानो गोत्रम् । अप्रधानं गोत्रं [3]गोत्रावयव । स्त्रियामनार्षे वृद्धसंज्ञके गोत्रावयवेऽपत्ये विहितयोरणिञो. ष्यङादेशो भवति । पुणिकस्यापत्यं वृद्धं स्त्री पौणिक्या । भौणिक्या । गौप्त्या । मौखर्या । पुणिकादयः कुलाख्या अनृषिप्रभवा अपि लोके गोत्राणीत्युपचर्यन्ते । [4]तत्राप्राधान्यविवक्षायामयं ष्यङ् । वृद्ध इति किम् ? अनन्तरे न भवति पौणिकी । भौणिकी । अनार्ष इति किम् ? गौतमी । भौरिकी । भौरकी[5] गौरादिः । अगुरूपोत्तमार्थं वचनम् ।

रूढादिभ्यः ॥१।३।४॥ रूढ इत्येवमादिभ्योऽपत्यमात्रे विहितस्य अण इञश्च स्त्रिया ष्यङादेशो भवति । रूढस्यापत्यं स्त्री इञ् रौढ्या । क्रौढ्या । आढ्या । व्याढ्या । आपिशल्या । चोपयतः अपत्यमण् चौपयत्या । चैटयत्या । शैकयत्या । रूढ, क्रोढ, आढ, व्यढ, अपिशल, अपक्षित, भूरोर्क, भूलीर्क, कपिष्ठल, शालास्थल, शालासुधात्री, चोपयत्, चैटयत्[6], शिकयत्, शीसयत्—इति रूढादयः । बहुवचनादाकृतिगणोऽयम् ।

देवयज्ञ-शुचिवृक्ष-सत्यमुग्र-कण्ठेविद्धाद्वा ॥१।३।५॥ देवयज्ञ शुचिवृक्ष सत्यमुग्र कण्ठेविद्ध इत्येतेभ्य इञः स्त्रियामपत्ये ष्यङादेशो भवति वा । दैवयज्ञ्या । दैवयज्ञी । शौचिवृक्ष्या । शौचिवृक्षी । सात्यमुग्र्या । सात्यमुग्री । काण्ठे[7]विद्ध्या । काण्ठेविद्धी ।

सूत्याभोज्ये युवति क्षत्रिये ॥१।३।६॥ सूत्याभोज्ये इति सूतभोजशब्दौ स्त्रियां ष्यङादेशान्तौ निपात्येते यथाक्रमं युवतिः क्षत्रिया च चेद्वाच्या भवति । सूत्या युवतिः प्राप्तयौवना मानुषीत्यर्थः[8] । अन्ये—सूतसम्बन्धिनी युवतिः सूत्या[9] न सा सर्वेत्याहुः । सूता अन्या । भोज्या भोजवंशजा क्षत्रियेत्यर्थः । भोजाऽन्या ।

नृदुगिदञ्चोऽस्वस्रादेर्ङी ॥१।३।७॥ नकारान्तात् स्वस्राद्यनवयव ऋकारान्तादुगिदन्तादञ्चत्यन्ताच्च शब्दरूपात् स्त्रियां वर्तमानाद् ङीप्रत्ययो भवति । न—राज्ञी । तक्ष्णी । दण्डिनी । छत्रिणी[10] । ऋत्—कर्त्री । हर्त्री । प्रसवित्री । प्रलवित्री । तकारः किम् ? प्रियःगृ । अतिगृः स्त्री । उगित्—भवती । महती । गोमती । यवमती । पचन्ती । पठन्ती । अतिभवती । अतिमहती । अतिपुंसी । निर्गोमती । भवती महतीत्यव्युत्पन्नं प्रातिपदिकं व्यपदेशिवद्भावेनोगिदन्तम् । अञ्चः—प्राची । प्रतीची । अवाची । उदीची । उगित्वात् सिद्धेऽञ्चतिग्रहणं—उगिद्ग्रहणे धातोरुगितोऽग्रहणार्थम् । उखास्रत् । पर्णध्वत् कन्या । अस्वस्रादेरिति किम् । स्वसा । परमस्वसा । [11]अस्वसा । अतिस्वसा । दुहिता । ननान्दा । याता । माता । तिस्रः । चतस्रः । इति चतस्रो स्वस्रादिषु पाठ. सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थः । तेन या सा अतिदध्न्या कन्या येत्यादि सिद्धं भवति । पञ्चकुमार्य. सप्तरोहिण्य इत्यत्र नान्ताया सङ्ख्याया [12]युष्मदस्मदोरिवालिङ्गत्वान्न भवति ।

न हृषोऽनुर्वनः ॥१।३।८॥ हृषः परो यो वनृप्रत्ययः ततः स्त्रियां ङीप्रत्ययो न भवति । न चेत्, स हृष ऋवर्णादेशावयवः (स्यात्) । यज्वा[13] । राजयुध्वा । अतियज्वा । सहयुध्वा स्त्री । हृष इति किम् ? [14]धीवरी । पीवरी । अपावरी । राजकृत्वरी । सहकृत्वरी । अनुरिति किम् ? शर्वरी ।

पादो वा ॥१।३।९॥ पाद(द्) इत्येतदन्ताच्छब्दरूपात् स्त्रिया वर्तमानाद् ङीप्रत्ययो भवति वा । [15]द्विपादी

---

१. सौधर्मी म० । २. प्रकाशोऽतिप्रसिद्धे स्यात् क०, म०, टि० । ३. गोत्रो क०, म० । ४. तत्राप्रधानवि—म० । ५. मौलिकी म० । मौकिकी क० । ६.—यत् चेटयत् शि—क०, म० । ७. कण्ठेविद्ध्या, कण्ठेविद्धी क०, म० । ८. अङ्गजायां हि सूत्यायामयोग्यं कालयापनम् क०, म०, टि० । ९. ब्राह्मण्यां क्षत्रियात्सूतस्तस्य सम्बन्धिनी सूत्या क०, म०, टि० । १०. मौञ्जदित्तोत् क०, म०, टि० । ११.—सा सस्वसा क०, म० । १२. युष्मदस्मदौ अव्यक्तलिङ्गौ षट्सञ्ज्ञकास्त्रिषु समाः । 'युष्मदस्मत्तिकां व्ययम्' इत्यमरः क०, म०, टि० । १३. सुयजोर्ङ्वनिप्युधुहृदाम् क्वनिप् ईहत्यपचिज्यावनो रः क०, म०, टि० । १४. अन्यत्र वनिति वन् । अनेवत् ज्यां वनो रः क०, क०, टि० । १५. द्विपदी, द्विपाद्, त्रिपदी त्रि—क०, म० ।

द्विपाद् । त्रिपादी, त्रिपाद् । पादिति कृतसमासान्तः[1] पादशब्दः मन्नन्बहुव्रीहेरिति योगं विभज्य पाद. स्त्रियां कार्यं बहुव्रीहेरिति वा विज्ञायते ।

कुम्भपद्यादौ ॥१।३।१०॥ कुम्भपदी-इत्येवमादौ पाच्छब्दान्ताच्छब्दरूपात् स्त्रियां नित्यं ङीप्रत्ययो भवति । कुम्भपदी । कलशपदी । द्रोणीपदी । सूचीपदी । जालपदी । एकपदी । अष्टापदी । शतपदी । शीतिपदी[2] । मुनिपदी । धासीपदी । गोधापदी । सूकरपदी । सुपदी । विपदी । निष्पदी । [3]अर्धपदी । कुणिपदी । कृष्णपदी । शकृत्पदी । [4]असुसंख्योपमानपूर्वस्यात एव बहुव्रीहौ पद्भावः । स[5] प्रत्यय पादा(द)न्तात् प्रत्ययमन्नियोग एव वेदितव्यः ।

ऋच्याट् ॥१।३।११॥ पाद् इत्येतदन्ताच्छब्दरूपादृचि स्त्रियामभिधेयायाम् आट्प्रत्ययो भवति । त्रिपदा ऋक्[6] । चतुष्पदा ऋक् । [7]परत्वादन्त्याजादलुचं बाधित्वा पद्भाव । टकार उत्तरार्थः । ऋचीति किम् ? द्विपदी देवदत्ता ।

मन्नन्बहुव्रीहेर्न च ॥१।३।१२॥ मन्नन्ताच्छब्दरूपाद् अन्नन्ताच्च बहुव्रीहेः स्त्रिया वर्तमानाद् आट्प्रत्ययो भवति । यश्च प्रत्ययः प्राप्नोति स च न भवति । एवं[8] द्वैरूप्यं भवति । दामे । दामाः । दामानौ । दामानः । पामे । पामाः । पामानौ । पामानः । सीमे । सीमाः । सीमानौ । सीमानः । अतिमहिमे । अतिमहिमाः । अतिमहिमानौ । अतिमहिमानः । अनिनस्मं(न्म)न्ग्रहणेऽनर्थकेन च अन् बहुव्रीहे. । प्रियश्वे । प्रियश्वाः । प्रियश्वानौ । प्रियश्वानः । प्रिययुवे । प्रिययुवा । प्रिययुवानौ । प्रिययुवान. । प्रियमघवे । प्रियमघवा । प्रियमघवानौ । प्रियमघवान. । सुपर्वे । सुपर्वा । सुपर्वाणौ । सुपर्वाण । प्रियधर्मे । प्रियधर्मा. । प्रियधर्माणौ । प्रियधर्माणः । बहुराज्ञीति दनवतो वेति भवति तेन मुक्ते बहुराजे । बहुराजा. । बहुराजानौ । बहुराजानः । अन्निति बहुव्रीहेर्विशेषणादिह न भवति । [10]सभर्त्री । सदण्डिनी । अन्निति पृथग्विज्ञाने मन्-ग्रहणमतिरिच्यते[11] । बहुव्रीहेरिति किम् ? अति पर्वणी यष्टिः । अतिप्रियश्वेति तदन्तविज्ञानान्नेति निषेधाच्चेत्याद्यर्थम् ।

अजाद्यतष्टाप् ॥१।३।१३॥ अज इत्येवमादीनामकारान्ताना शब्दाना वाच्याया स्त्रिया द्योत्यायां तत आदित्ययं प्रत्ययो भवति । अजादीना बाधकबाधनार्थमनकारान्तार्थं चोपादानम् । अजा । अश्वा । एलका । चटका । कोकिला । मूषिका । अत्र जातिलक्षणस्य ङयो[12] बाधः बाला । होडा । पाका । वत्सा । मन्दा । विलाता कन्या । अत्र वयोलक्षणस्य पूर्वापहाणा[13] निपातनाण्णत्वम् । परप्रहाणा अत्र टिल्लक्षणस्य । [14]त्रिफला । अत्र द्विगुलक्षणस्य । क्रुञ्चा । उष्णिहा । देवविशा[15] । अत्र हलन्तत्वादत इत्यप्राप्तिः तथा पाठाच्चान्त्याजादिलोपाभाव. । अत कारीषगन्ध्या । कौड्या । खट्वा । देवदत्ता । या । सा । खट्वादीनामकारान्तत्वम्—अतिखट्व. । प्रियखट्वः । पञ्चभिः खट्वाभिः क्रीतः पञ्चखट्व । दश खट्वप्रयोगादुपदेशाच्च निगृह्यते । तकार किम् ? कीलालपा कन्या हल् ङयाड् दीर्घाल्लुगिति सोर्लुग् न भवति । बहुवचनं षष्ठ्यभिव्यवस्यर्थं तेन तत्सम्बन्धिन्यामेव स्त्रिया भवति । इह न भवति पञ्चानामजाना समाहार. पञ्चाजी । दशाजी । इदमेव च ज्ञापकमिह तदन्तादपि भवतीति महाजा । नात्र अजशब्द. पृथगाडमुत्पादयति इति नादन्तस्य[16] वृत्ति. । तथा च व्याघ्र्यादि-

---

१. सुसङ्ख्यादेश्चाहस्त्यादेः पादस्य लुक् क०, म०, टि० । २.–र्शी, सूत्रपदी सूत्रशीतिपदी मु–क०, म० । ३. आर्द्रपदी क०, म० । ४. अंशस–क०, म० । ५. स मप्रत्योपादानान् प्र–क०, म० । ६. पादोऽपदस्येति परसूत्रत्वात् क०, म०, टि० । ७. सकृत्स्पर्द्धे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति पुनर्लुग्न भवति क०, म०टि० । ८. अट्प्रत्ययः पश्चाद् ङीप्प्रतिषेधः । तत्र ङीप्प्रत्ययाप्त प्रत्ययौ नहितरा क०, म०, टि० । ९. अनिन्मन्ग्रहणेन अर्थवता–मनर्थकेन च तदन्तविधिः क०, म०, टि० । १०.–ति सभत्री सद–क०, म० । ११. विभज्यते क०, म०, टि० । १२. बाधा म० । १३.–णा–अपरापहाणा निपा० क०, म० । १४. त्रिफला तु फलत्रिका, इत्यमरः क०, म०, टि० । १५. द्विगुसमा (क० द्विगुःषमा) चिन्तुषमा काकरात्रि यत्र शास्त्रदशामपि । चैत्यालोकादृते न स्यात् प्रायो देवविशा मतिः ॥ देवं परमात्मानं विशतीत्यनन्यशरणीभूय संश्रयतीति क्विबन्तादजाद्यतष्टाप् क०, म०, टि० । १६. नादन्तस्य वृत्तिः क० म० । महाजा नाम जातिरजैव क०, म०, टि० ।

सिद्धि.। महाजा चेति स्थ्यजादेर्विज्ञायते। इतः परं तत्सम्बन्धिन्यामेव स्त्रियां प्रत्ययः।

टिड्ढण्ढेअणञ्गौरादिभ्य: ॥१।३।१४॥ अत इति वर्तते तद्यथासम्भवं विशेषणं टितः ठण् ढ[1] इत्येताभ्यामिकारो य इञ् अण्योऽकारः—ततः-अञश्च प्रत्ययाद् गौरादिभ्यश्च स्त्रिया वर्तमानेभ्यो ङीप्रत्ययो भवति। टित्—कुरुचरी। मद्रचरी। पचमाना[3]। पठिता[4] विद्येत्यत्रानेकानुबन्धत्वान्न[5] भवति। सामगी। सुरापी। इत्यादौ टित्वमनवकाशमिति भवति। ठण्—लाक्षिकी। शालाकिकी। प्रास्थिकी। कौडुविकी। णकार. किम् ? धनिका। प्रावृषिका। ढ—सौपर्णेयी। वैनतेयी। निरनुबन्धको ढ स्त्रिया नास्तीति सानुबन्धको गृह्यते। इञ्—सौतङ्गमी। मौनि[6]वती नगरी। इकारप्रश्लेषः किम् ? वाराह्या। बालाक्या। अण्—औपगवी। कापटवी। कुम्भकारी। नगरकारी। कारीषगन्ध्या। कौमुदगन्ध्या। गौतमस्यापत्यं स्त्री गौतमा कन्येत्यत्राणोऽकारस्य ग्रहणान्न भवति। प्रो[7]क्तेऽण् न स्त्रियाम्। गौतम्यानी ते रथ्यंश्री गौतमेत्यत्र प्रोक्तेऽणो ङी लुग्विषये न जायते। अञ् औत्सी। औदपानी। गौरादिभ्य. गौरी। मत्सी। मनुषी। गौर, मत्स्य, मनुष्य, ऋष्य, हय, [8]गवय, मुकय, शिङ्ग, भृङ्ग, घट, पट, द्रुण, द्रोण, हरीव[9], कण, पटर[10], उकण, आमलक, कुवल, बदर, बिम्ब, तर्कार,[11] शर्कर, हरिण, सालद[12], शष्कुण्ड, गडुज, सुशव, पाण्डश, आनन्द, आढक, सृपाट, शष्कुल, [13]सूर्यसूच, सूष, यूष, मूष, बलालक[14], सल्लक, मालत, घातक, वेतस, वृस, अतस, उमा, भङ्ग, मह, [15]मठ, देह, लवण, मेद, सौधर्म, अयस्थूण, भौलिङ्गि, आलम्बि, आलर्क, [16]औदाहमनि, भौरिकि, भौलिकि, आरट, कटेट, नाट, मूलाट, अधिकार, सुन्दर, मन्दर, मण्डल, पट, पिण्ड, नूर्द, सूर्द, गूर्द, पाण्ड, लोहाण्ड, कदर, कदल, तरुण, तलुन, अनडुही, अनड्वाही, आग्रहायणी, पृथिवि, [17]विकल, विष्कल, आश्मरथ्य, काव्य, वैश्य,[18] एहि, पर्येहि, अराल, उदपिद, चण्ड, नद, भष, प्लव, चर, गर, तर, चोर, गहा, सूद, देव, पिप्पल, [19]कोशातक, शमहरीतक, करीर इति गौरादिराकृतिगण.। सप्रत्ययपाठ. पुम्भावनिवृत्त्यर्थ.। अनडुहीभार्य। अनड्वाहीभार्य। [20]श्लुगभूषार्थ इत्येके। पञ्चानडुहि। [21]दशानडुहि। पाठादेव चानडुहः स्त्रियामुकारस्य पक्षे वा शब्दादेश. सो नमभावश्च।

यञोऽपावटात् ॥१।३।१५॥ यञ्प्रत्ययान्तात् स्त्रियां वर्तमानाद् ङीप्रत्ययो भवति न चेत् स यञ् प-शब्दादवटशब्दाच्च परो भवति। [22]गार्गी। वात्सी। अपावटादिति किम् ? गौ कक्ष्या। शार्कराक्ष्या। पौतिमाष्या। आवट्या। इहापावटादिति प्रतिषेध आडर्थ.। यद्येतत् प्रतिषेधेनोत्तर एव विधि स्यादुत्तरत्रैव पावटग्रहणं क्रियेत लोहितादिवत्।

यञ्यञलोहितादिशकलान्तकौरव्यासुरिमाण्डूकाड्ड्फङ् ॥१।३।१६॥ यञो यञन्तेभ्यो लोहितादिभ्य. शकलपर्यन्तेभ्य. कौरव्य आसुरी माण्डूक इत्येतेभ्यश्च स्त्रिया वर्तमानेभ्यो ड्फङ् इत्ययं प्रत्ययो भवति। यञ्—गार्ग्यायणी। वात्स्यायनी। गौकक्ष्यायणी। शार्कराक्ष्यायणी। पौतिमाष्यायणी। आवट्यायनी। आश्मरथ्यस्य गौरादिपाठाद् ङी तेनाश्मरथीत्येव भवति। यञ् लोहितादि शकलान्त (?) लौहित्यायनी।

---

१. यत्र सम्भवव्यभिचारौ स्तः विशेषणत्वेऽपि न दोषः, तत्रेह प्रकरणे विशेषणम्। यत्र तु विशेषणत्वे दोषः—तत्र विशेष्यमेव विज्ञायते क०, म०, टि०। २. ठण् ढ इत्यत्र णकारः—ठकारढकाराभ्यां सह युज्यते कथं दण्डापूपन्यायेन क०, म०, टि०। ३. अत्र स्थानिवद्भावाट्टित्वम् क०, म०, टि०। ४. पतिता क०, म०। छटि अ। साहचर्यादागमस्य इट् क०, म०, टि०। ५.–न्धकत्वा–क०, म०। ६. मौनिचित्ती क०, म०। ७. ढः प्रोक्ते क. म.। ८.–गवयो रामः, मुमदो जाहकलक्वाक। मुकय गन्धर्वाः। मतान्तरबोधनार्थं पृथक्पाठः क०, म०, टि०। ९. हरीकण, हरकण, क०, म०। १०. पटर क०, म०। ११. वर्कर क०, म०। १२.–र्कर सालन्द क०, म०। १३. सूर्म क०, म०। १४. मालालक क०, म०। १५. मर क०, म०। १६. आलब्धि, आलब्धि, कालब्धि, औदा–क०, म०। १७. विकली, विष्कली क० म०। १८. वैश्य क०, म०, टि०। १९. कोशातक क०, म०। २०. 'लुगभावार्थं क०, म०। २१. दशानड्वाहिः, क०, म०। २२. गर्गादेर्यञन्ता क०, म०, टि०।

सांशीत्यायनी । बाभ्रव्यायनी । शाकल्यायनी । कौरव्य—कौरव्यायणी[1] । आसुरी—आसुरायणी[2] । मण्डूक—माण्डूकायनी[3] । अत: पूर्वोऽप्यन्त्य विधिरिति द्वैरूप्यम् । लोहितादेरयमेव यथा स्यादित्युपादानम् । तस्य यञिति विशेषणं किम् ? लोहिता शकली । यञाद्योगादिति ङी लोहिताविशकलान्तेत्याद्यन्तग्रहण पूर्वोत्तरव्युदासार्थं तत्रोभय भवति—[4]जारमाणी, आरमाण्यायनी । कण्ठी, कण्ठ्यायनी । इफञिति इकार आसुरेरिकारस्य लुगर्थ: । एरिति लुक्तद्धिते टकारो ङ्यर्थ. । पदान्तरेण[5]तेनान्यानन्यापेक्षेण विक्रिया सान्तरेतरनानैकप्रत्ययैर्लिङ्गदर्शनम् ।

वयस्यनन्त्ये[6] ॥१।३।१७॥ प्राणिना कालकृतावस्था बाल्यादिर्वयस्तस्मिन्ननन्त्येऽचरमे वर्तमानादकारान्ताच्छब्दरूपात् स्त्रियां ङीप्रत्ययो भवति । कुमारी । किशो[7]री । वधूटी । चिरण्टी[8] । अभिसरजस्का पुरुषेणासम्प्रयुक्ता कुमारी । वृद्धकुमारीत्युपमानात् । अनन्त्य इति किम् ? वृद्धा । स्थविरा । अत इति किम् ? शिशु: । उत्तानशया । लोहितपादिका[9] । द्विवर्षा । त्रिवर्षा । मध्येति नैता वय:श्रुतय: । बहिरङ्गात्र वय.प्रतीति: । बाला,[10] वत्सेत्यादिरजादि. ।

बहुव्रीहे: सङ्ख्यादेर्हायनात् ॥१।३।१८॥ सङ्ख्यादेर्हायनशब्दान्ताद् बहुव्रीहे: स्त्रियां वर्तमानाद् वयसि गम्यमाने ङीप्रत्ययो भवति । द्विहायनी । त्रिहायणी । चतुर्हायणी । शतहायनी । वडवा । [11]वयसि चतुस्त्रेर्हायण इति णत्वम् । बहुव्रीहेरिति किम् ? शते हायनेषु सम्भूता जाता भवा वा शतहायना । सङ्ख्यादेरिति किम् ? गतहायना । हायनादिति किम् ? द्विवर्षा । त्रिवर्षा । वयसीति किम् ? त्रिहायना । चतुर्हायना शाला ।

दाम्न: ॥१।३।१९॥ दामन्नित्येतदन्तात् संख्यादेर्बहुव्रीहे. स्त्रियां ङीप्रत्ययो भवति । इनवतो वेति विकल्पस्यापवाद । द्विदाम्नी । त्रिदाम्नी। दाम्न इति किम् ? द्विगुणा रज्जु. । सङ्ख्यादेरिति किम् ? [12]उद्दामाम् । उद्दामानम् । उद्दाम्नी वाऽनडुही पश्य ।

ऊध्न: ॥१।३।२०॥ ऊधन्नित्येवमन्ताद् बहुव्रीहे: स्त्रियां ङीप्रत्ययो भवति । कुण्डोध्नी । घटोध्नी । महोध्नी । पीवरोध्नी । इनवतो वेति विकल्पे वचनम् । स्त्रियामूधसोऽनङिति समासान्ते । पञ्चभि कुण्डोध्नीभि: क्रीत. पञ्चकुण्डोधेति[13] न स्यात् ।

अशिशो: ॥१।३।२१॥ अशिशुरित्येतस्माद्बहुव्रीहे: स्त्रियां ङीप्रत्ययो भवति । न विद्यते शिशुर्यस्या. सा अशिश्वी । बहुव्रीहेरिति किम् ? न शिशु:—अशिशु: ।

इनवतो वा ॥१।३।२२॥ इनवत. यस्य क्वचित् इनादेशो भवति तस्मादन्नन्ताद्बहुव्रीहे स्त्रियां ङीप्रत्ययो भवति वा । तेन मुक्ते [14]निषेधाड्प्रत्ययौ भवत. । बहुराज्ञी । बहुराज्ञ्यौ । बहुराज्ञ्य. । बहुराजानौ । बहुराजान । बहुराजे । बहुराजा । बहुधीवरी । बहुधीवर्यौ । बहुधीवर्य. । बहुधीवानौ । बहुधीवान । बहुधीवे । बहुधीवा. । बहुव्रीहेरिति किम् ? अतितक्षणी । निस्तक्षणी । इनवत इति किम् ? प्रियश्वानौ । प्रियश्वान. । प्रियश्वे, प्रियश्वा । सुपर्वाणौ । सुपर्वाण: । सुपर्वे, सुपर्वा: । अत्र द्वैरूप्यमेव ।

नाम्नि ॥१।३।२३॥ नाम्नि संज्ञाया विषये इनवतो बहुव्रीहे: स्त्रियां नित्यं ङीप्रत्ययो भवति । अधिराज्ञी, सुराज्ञी नाम ग्राम. । [15]आङ्प्रतिषेधनिवृत्त्यर्थं वचनम् ।

---

१. कुर्वादिभ्य: क०, म०, टि० । २. अत इञ् क०, म०, टि० । ३. पलाशमण्डूकाद्वा इत्यण् क०, म०, टि० । ४. काण्ठी क०, म० । ५. सान्तरप्रत्ययस्योदाहरणं गार्गीति । यञुषो यञौत्—इति ङी । निरन्तरनानाप्रत्ययस्योदाहरणमिदम्—गार्ग्यायणीति । यञ्यञिति ष्फञ् पश्चात् ङ्यणि तिकि, एकप्रत्ययस्योदाहरणमिदम्, राज्ञीति ऋदुगिति ङी क०, म०, टि० । ६. अनन्त्य इति—अन्त्यवयसो निषेधादादिमध्यवयसोर्ग्रहणम् । अतएव नञोऽत्र पर्युदासोऽर्थ: क०, म०, टी० । ७. कुमारी, किशोरी, वर्करी, करभी, कलभीत्यादय: क०, म०, टि० । ८. चिरिण्टी क०, म० । ९. अर्थादत्र वयो गम्यते न शब्दात् क०, म०, टि० । १०. बाला क०, म० । ११. वयसि चतुस्त्रेर्हायण इति णत्वम् । १२. मतान्यपत्रिके क०, म०, टि० । १३. कुण्डो वेति क०, म० । १४. मतान्बहुव्रीहेश्च क०, म०, टि० । १५. आङ्प्रतिषेधयो: क०, म०, टि० ।

अनाच्छादनाज्जातेः पूर्वपदात् क्ताद्जातकृतमितप्रतिपन्नात् ॥१।३।२४॥ अनाच्छादनं या जातिस्तद्वाचिनः पूर्वपदात् परो यः क्तान्तो जातकृतमितप्रतिपन्नशब्दवर्जितस्तदन्ताद्बहुव्रीहे स्त्रिया वर्तमानात् (ङ्) ङीप्रत्ययो भवति । शङ्खभिन्नी । ऊरुच्छिन्नी । गलकोत्कृती । केशलूनी । अनाच्छादनादिति किम् ? वस्त्रच्छन्ना । वसनच्छन्ना । जातेरिति किम् ? मासयाता । संवत्सरयाता । पूर्वपदादिति किम् ? प्रियशङ्खभिन्ना । प्रियगोरक्षिता । क्तादिति किम् ? दन्तप्रिया । जातादिप्रतिषेध. किम् ? दन्तजाता । स्तनजाता । दन्तकृता । दन्तमिता । दन्तप्रतिपन्ना । बहुव्रीहेरिति किम् ? पादपतिता । सव्यजानुप्रतिष्ठिता ।

पाणिगृहीतीति पत्नी ॥१।३।२५॥ पाणिगृहीतीत्येवं प्रकारो ङयन्तो बहुव्रीहि साधुर्भवति । पत्नी भार्या चेद्वाच्या भवति । पाणिगृ[2]हीती पत्नी । करगृहीती । पाण्यत्ती । करात्ती । पत्नीति किम् ? पाणिगृहीताऽन्या ।[3] पूर्वेण सिद्धे नियमार्थं वचनम् । पत्नीत्येतस्मादेव निपातनात् [4]पतिशब्दस्य भार्याया नकारादेशः ।

वाऽस्वाङ्गात् ॥ १।३।२६ ॥ अनाच्छादनमस्वाङ्गं या जातिस्तद्वाचिन पूर्वपदात् परो यः क्तान्तः जातकृतमितप्रतिपन्नवर्जितस्तदन्ताद्बहुव्रीहेः स्त्रियां ङीप्रत्ययो भवति वा । [5]शारङ्गजग्धी । शारङ्गजग्धा । पलाण्डुभक्षिती । पलाण्डुभक्षिता । सुरापीती । सुरापीता । अस्वाङ्गादिति किम् ? शङ्ख[6]भिन्नी । [7]ऊरुच्छिन्नी । पूर्वेण नित्यं भवति । अनाच्छादनादिति किम् ? वस्त्रच्छन्ना । वसनच्छन्ना । जातेरिति किम् ? मासयाता । संवत्सरयाता । पूर्वपदादिति किम् ? प्रियशारङ्गजग्धा । प्रियपलाण्डुभक्षिता । क्तादिति किम् ? शारङ्गप्रिया । अजातकृतमितप्रतिपन्नादिति किम् ? कुण्डजाता । कुण्डकृता । कुण्डमिता । कुण्डप्रतिपन्ना । बहुव्रीहेरिति किम् ? सुरामत्ता ।

असहनञ्विद्यमानान्नासिकोदरोष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाङ्गगात्रकण्ठाबहुच्संयोगोपान्त्यात् स्वाङ्गात् समासात् ॥१।३।२७॥ सह नञ् विद्यमान इत्येतद्वर्जितादस्वाङ्गवाचिन. पूर्वपदात्पर

---

१. कालाकृतिसुखादिभ्यो वा—इति पूर्वनिपातः स्त्रियाम् । यदित ऊर्ध्वमनुक्रंस्यते तत्स्त्रियां वर्तमानात्(न्) मृदः स्वार्थे भवतीत्येषोऽधिकारो ज्ञातव्यः । वक्ष्यति अजाद्यताम्, टाप् (डाप् म०) अजा, देवदत्ता, स्त्रियामित्येव अजो देवदत्तः । यदि स्त्रियामभिधेयायामिति स्यादेकत्वात् स्त्रीत्वस्य द्विबहू न स्याताम् । अनेकत्वोत्पत्तिश्च गौर्यौ गौर्यः गौरितरा स्त्रियामित्यस्य भावप्रधानत्वात् सामानाधिकरण्यञ्च गौरी देवदत्तेति । स्त्रियामेकाश्रया मृदः—इत्यभ्युपगमे च भूतमियं नारी कारणमियं कन्येति भूवादेः स्त्र्यर्थः प्रसज्येत । ततः स्त्रियामिति विषयनिर्देशः प्रकृतिविशेषणम् । स्त्रीत्वमिह प्रत्ययधर्मो व्यापकत्वादभिप्रेत्य न वस्तुधर्मः । शब्दो हि कर्णशष्कुलीकुहरमनुसरन्तमात्मान्वयिनं लिङ्गसङ्ख्याधर्मं प्रत्ययमादधाति । स चान्तरङ्गोऽभिधेयः खट्वादिषु रूपादिष्वभावादिषु च विद्यते तच्च स्त्रीत्वं क्वचित्पदान्तरेण व्यज्यते यथाकारणनियमावपनमियमुष्ट्रिकेति । क्वचित्तेनैवान्यापेक्षेण यदर्थः स्त्रीत्वम्—यथा गौरियं अशनिरियम् अन्यानपेक्षेण च यथा स्वसा, दुहिता । क्वचिद्विकारेण त्यसहितेन पीवरी, क्रोष्ट्री, यथा त्यरहितेन च तिस्रः, चतस्रः । तदुभयमपि सामान्येन विक्रियैव यथा पञ्चभिः क्रोष्ट्रीभिः क्रीतास्तै. पञ्चक्रोष्टृभिः रथैरिति । क्वचित्सान्तरेणानेकस्येन यथा कारितरा, हरिणितरा । निरन्तरेण गार्ग्यायणी तदुभयेनानेकेन वात्स्यायनितरा । क्वचिदेकेन खर्वा (खट्वा, खर्वा) राजिः । तदुक्तं पदान्तरेण तेनान्यानन्यापेक्षेण विक्रिया । सान्तरेतरनानेकप्रत्ययै-लिङ्गदर्शनम्—इति जैनेन्द्रचिन्तामणौ क०, म०, टि० । २. पाणिर्गृहीतोऽस्याः इति क०, म०, टि० । ३. यस्याः यथाकथञ्चित्पाणिर्गृहीतः सा पाणिगृहीता क०, म०, टि० । ४. पुंयोगे नकार. पत्युर्भार्या पत्नी वित्तवित्तस्वामिनीत्यर्थः । पुंयोगादन्यत्र पतिरियमस्य ग्रामस्य क०, म०, टि० । ५. साङ्गरजग्धी, साङ्गरजग्धा क०, म०, । साङ्गरं जग्धमनया (सा) साङ्गरजग्धी कालाकृतिसुखादिभ्यो वा, इति पूर्वनिपातः क०, म०, टि० । ६. शङ्खौ भिन्नावस्याः (इति) क०, म०, टि० । ७. उरच्छिन्नी क०, म० ।

यन्नासिकादि यच्च बह्वचः संयोगोपान्त्याच्चान्यात्[1] स्वाङ्गवाचिशब्दरूपं तदन्तादकारान्तात् समासात् स्त्रियां वर्तमानाद्वा ङीप्रत्ययो भवति। दीर्घनासिकी, दीर्घनासिका। तलोदरी, तलोदरा। बिम्बोष्ठी। बिम्बोष्ठा। समजङ्घी, समजङ्घा। चारुदन्ती, चारुदन्ता। लम्बकर्णी, लम्बकर्णा। तीक्ष्णशृङ्गी, तीक्ष्णशृङ्गा। मृदङ्गी, मृदङ्गा। [2]तनुगात्री, तनुगात्रा। कलकण्ठी, कलकण्ठा स्त्री। अबह्वच्संयोगोपान्त्यात्—[3]स्वङ्गी, स्वङ्गा। वृश्चिकी, वृश्चिका। स्निग्धकेशी, स्निग्धकेशा कन्या। पृथुस्तनी, पृथुस्तना रामा। बहुकेशी, बहुकेशा रथ्या। दीर्घमुखी, दीर्घमुखा प्रतिमा। असहनञ्विद्यमानादिति किम्? सहनासिका। अनासिका। विद्यमाननासिका। सहकेशा। अकेशा। विद्यमानकेशा। नासिकेत्यादि किम्? पृथुजघना। महाललाटा। पृष्ठगुल्फा[4]। चारुगुल्फा। चारुपार्श्वा। चारुप्रकोष्ठा। नासिकादिग्रहणं बह्वच्संयोगोपान्त्यार्थम्। स्वाङ्गादिति किम्? शुकनासिका शाला। [5]बहुशोफा। बहुकफा। बहुज्ञाना कन्या। दीर्घमुखा शाला। समासादिति समासमात्रार्थं[6] [7]निरोष्ठी। निरोष्ठा। अतिकेशी। अतिकेशा माला। निष्केशी, निष्केशा यूका। प्राप्तकेशी, प्राप्तकेशा लिक्षा। अलङ्केशी, अलङ्केशा स्त्री। अन्यथा बहुव्रीहेरेव स्यात्। द्विगोः परत्वान्नित्यमेव—द्विपादी। त्रिपादी। अस्वाङ्गादिति किम्? मुखनासिका। पाणिपादा। कल्याणीपाणिपादेत्यत्र स्वाङ्गसमुदायो न स्वाङ्गम्। बह्वच्चेति न भवति। पूर्वपदादिति किम्? तुङ्गदीर्घनासिका। स्निग्धप्रियकेशा। अत इति किम्? कल्याणपाणिः। परमशिखा। स्त्रियामिति किम्? दीर्घनासिकः। दीर्घमुख।

[8]अविकारोऽद्रवं मूर्तं प्राणिस्थं स्वाङ्गमुच्यते।
[9]च्युतं च प्राणिनस्तत्तन्निभं च प्रतिमादिषु॥

दीर्घजिह्वाद्वा[10] ॥१।३।२८॥ दीर्घजिह्व इत्येतस्मात् स्वाङ्गान्तात् समासात् स्त्रियां वर्तमानाद्वा ङीप्रत्ययो भवति। दीर्घजिह्वी, दीर्घजिह्वा कन्या। योगविभागो दीर्घजिह्वान्तात् समासादिति नीचोपमा विज्ञायते।

पुच्छात् ॥१।३।२९॥ असहनञ्विद्यमानादस्वाङ्गवाचिनः पूर्वपदात् परं यत् स्वाङ्गवाचि पुच्छ इति तदन्तात् समासात् स्त्रियां वा ङीप्रत्ययो भवति। कल्याणपुच्छी, कल्याणपुच्छा। निष्पुच्छी, निष्पुच्छा। असहनञ्विद्यमानादिति किम्? सहपुच्छा। अपुच्छा। विद्यमानपुच्छा। योगविभाग उत्तरार्थः।

कबरमणिविषशरात् ॥१।३।३०॥ कबर मणि विष शर इत्येतेभ्यः पूर्वपदेभ्यः परं यत्स्वाङ्गवाचि पुच्छेति तदन्तात् समासात् स्त्रियां ङीप्रत्ययो नित्यं भवति। [11]कबरपुच्छी। मणिपुच्छी। विषपुच्छी। नित्यार्थं वचनम्।

पक्षाच्चोपमानात् ॥१।३।३१॥ उपमीयते येन तदुपमानं तद्वाचिनः पूर्वपदात् परं यत्पक्ष पुच्छ इति तदन्तात् समासाद् ङीप्रत्ययो भवति। उलूकपक्षी शाला। उलूकपुच्छी सेना।

न नखमुखान्नाम्नि ॥१।३।३२॥ नखमुखान्तात् समासान्नाम्नि संज्ञाया विषये ङीप्रत्ययो न भवति। शूर्पणखा। चन्द्रणखा। गौरमुखा। कालमुखा। नाम्नीति किम्? [12]सूर्यनखी राक्षसी। चन्द्रमुखी कन्या।

---

१. सूत्रात् क०, म०, टि०। २. आकर्णयिष्यति तवाननगात्रवाणीम् इत्युदयाङ्के क०, म०, टि०। ३. बह्वच्त्वात् ङी भवति क०, म०, टि०। ४. सुगुल्फा क०, म०। संयोगोपान्त्यः क०, म०, टि०। ५. शोफस्तु श्वयथुः शोथः इत्यमरः क०, म०, टि०। ६. तत्पुरुषसमासस्यापि स्यादित्यर्थः क०, म०, टि०। ७. गन्नादिषु प्रादयः—इति समासः क०, म०, टि०। ८. अविकारादीनां बहुशोफादीनि क्रमेण प्रत्युदाहरणानि क०, म०, टि०। ९. च्युतनिभयोर्मूलोदाहरणं बहुकेशी रथ्यादि। क० म०, टि०, १०. दीर्घजिह्वात् क०, म०। ११. वर्णवाची कुब्जवाची वा कबरशब्दः क०, म०, टि०। १२. णोऽस्रेरिति सूत्रस्य व्याख्याने समुदाये नाम्नीत्युक्तत्वात्। अत्र समुदायनामाभावाण्णत्वं न सम्भवति क०, म०, टि०।

क्रोडादिभ्यः ॥१।३।३३॥ क्रोडाद्यन्तात् समासात् स्त्रिया ङीप्रत्ययो न भवति। कल्याणक्रोडा। कल्याणखुरा। क्रोड, खुर, [1]गोख, उख, पाल, शफ, गुड[2] इति क्रोडादिः। बहुवचनादाकृतिगणोऽयं तेन सुभगा। [3]सुकरा।

करणात् क्रीतात् ॥१।३।३४॥ करणवाचिन. पूर्वपदात् परं यत्क्रीतेति तदन्तात् समासात् स्त्रिया वर्तमानात् (द्) ङीप्रत्ययो भवति। वस्त्रक्रीती। वसनक्रीती। करणादिति किम् ? सुक्रीता। दुष्क्रीता। क्रीतादिति किम् ? वस्त्रकृता। वसनकृता। समासादिति किम् ? वस्त्रेण कृता। वसनेन कृता। पूर्वपदादिति किम् ? मनसा क्रीती। विभक्ति. सङ्ख्यामाहेति पक्षे न स्यात्।

क्तादल्पे ॥१।३।३५॥ करणपूर्वपदात् क्तप्रत्ययान्तात् समासात् स्त्रियां वर्तमानात् पूर्वपदार्थस्याल्पत्वे गम्यमाने ङीप्रत्ययो भवति। [4]अभ्रविलिप्ती द्यौः। सूपविलिप्ती पात्री। अल्पसूपेत्यर्थ.। अल्प इति किम् ? चन्दनानुलिप्ता कन्या। अनल्पेनेत्यर्थ.।

द्विगोः ॥१।३।३६॥ अकारान्तात् (द्) द्विगोः स्त्रियां वर्तमानात् (द्) ङीप्रत्ययो भवति। [5]पञ्चमूली। दशमूली। पञ्चखट्वी। [6]दशखट्वी। पञ्चतक्षी। दशतक्षी। [7]द्विगोरह्नोटीति—अट्समासान्तः।

परिमाणात्सेव लुचोऽविस्ताचितकम्बल्यात् ॥१।३।३७॥ परित आरो[8]हतः [9]परिणाहतश्च मान परिमाणं प्रस्थादि विस्त आचित कम्बल्य इत्येतच्छब्दवर्जितं यत्परिमाणवाचि तदन्तादेव द्विगोरकारान्तादणादिप्रत्ययाना लुचि सत्या तदन्तात् स्त्रिया वर्तमानात् (द्) ङीप्रत्ययो भवति। द्वाभ्या कुडवाभ्या क्रीता द्विकुडवी। त्रिकुडवी। द्व्याढकी। त्र्याढकी। परिमाणादिति किम् ? पञ्चभिरश्वैः क्रीता पञ्चाश्वा। दशाश्वा। द्विशता। त्रिशता। एवकार इष्टनियमार्थः। द्वयोः कुडवयोः समाहारः—द्विकुडवी। त्रिकुडवी। लुच इति किम् ? समाहारे नियमो मा भूत्। पञ्चानामश्वाना समाहारः पञ्चाश्वी। दशाश्वी। अविस्ताचितकम्बल्यादिति किम्। द्वाभ्या [10]विस्ताभ्यां क्रीता द्विविस्ता। त्रिविस्ता। द्व्याचिता[11]। त्र्याचिता। [12]द्विकम्बल्या। त्रिकम्बल्या। द्विपरमविस्तेत्यादौ अवयवावयवोऽपि समुदायावयवो[13] भवति। विस्तादिविशिष्टोत्तरपदान्तस्य वा प्रतिषेध·। केवलान्तस्य च व्यपदेशिवद्भावेनेति प्रतिषेध·।

[14]**काण्डादक्षेत्रे ॥१।३।३८॥** काण्डान्तात् (द्) द्विगोर्लुचि सत्या तदन्तात् स्त्रिया वर्तमानादक्षेत्रे विषये ङीप्रत्ययो भवति। द्वे काण्डे [15]प्रमाणं यस्याः[16] द्वाभ्यां काण्डाभ्या क्रीता वा द्विकाण्डी।। त्रिकाण्डी अक्षेत्र इति किम् ? द्विकाण्डा। त्रिकाण्डा क्षेत्रभक्तिः। काण्डं परिमाणं नेति नियमेन प्रतिषेधे वचनम्।

पुरुषात् प्रमाणाद्वा ॥१।३।३९॥ आयामः प्रमाणं प्रमाणवाची यः [17]पुरुषशब्दः तदन्तात् (द्) द्विगोर्लुचि सत्या स्त्रिया वर्तमानात् (द्) ङीप्रत्ययो वा भवति। द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्या. द्विपुरुषी, द्विपुरुषा। त्रिपुरुषी, त्रिपुरुषा परिखा। प्रमाणादिति किम् ? द्वाभ्या पुरुषाभ्या क्रीता द्विपुरुषा। त्रिपुरुषा वडवा। प्रमाणस्यापरिमाणत्वान्नियमेन प्रतिषेधे वचनम्। समाहारे तु नित्यमेव ङी भवति। द्वयोः पुरुषयोः समाहारो द्विपुरुषी। त्रिपुरुषी।

---

१. गोक क०, म०। २. गुद क०, म०। ३. सुकला क०, म०। ४. विश्वं जगद्दीप्सुरिवोदुवाह घोरअलिप्ताऽभ्युदितार्यमेव इति राघः क०, म०, टि०। ५. पञ्चपूली, दशपूली क०, म०। पूलं स्त्री तृणपुञ्जिका—इति वैजयन्ती क०, म०, टि०। ६. द्विगोरह्नोऽट् क०, म०, टि०। ७. द्विगोरह्नोऽडिति क०, म०। ८. उत्सेधतः क०, म०, टि०। ९. विशालतायाश्च क०, म०, टि०। १०. सुवर्णविस्तौ हेम्नोऽक्षे क०, म०, टि०। ११. आचितं दश भाराः स्युः। शाकटो भार आचितः क०, म०, टि०। १२. कम्बलमर्हतीति कम्बल्यम्—ऊर्णा पलशतमिति महोपाध्यायवर्द्धमानः क०, म०, टि०। १३. यथा पुंसोऽङ्गुलिः क०, म०, टि०। १४. काण्डं धनुरिति जैनेन्द्रम्। षोडशहस्तप्रमाणं काण्डमिति वर्द्धमानः क०, म०, टि०। १५. तद्वस्य प्रमाणान्मात्रट्। तस्य द्विगोः संशये चेति श्लुक् क०, म०, टि०। १६—स्याः सा द्वा—क० म०। १७. पुरुषः चतुर्हस्त इति वर्द्धमानवृत्तिः क०, म०, टि०।

नः पत्यन्तस्य ॥१।३।४०॥ पतिशब्दान्तस्य शब्दरूपस्य स्त्रियां वर्तमानस्य नकारादेशो[1] भवति वा[2]। [3]नृदुगिदक्चोऽस्वस्रादिङीति [4]ङी। वृद्धपत्नी, वृद्धपतिः। दासपत्नी, दासपतिः। अतिपत्नी, अतिपतिः। ग्रामपत्नी, ग्रामपतिः। अन्तग्रहणं [5]बहुप्रत्ययपूर्वार्थम्। बहुपत्नी, बहुपतिः।

सपत्न्यादौ ॥१।३।४१॥ सपत्न्यादिषु स्त्रियां वर्तमानेषु यः पतिशब्दस्तस्य नित्यं नकारादेशो भवति। सपत्नी। एकपत्नी। नित्यार्थवचनं समुदायनिपातनं समानस्य[6] सभावार्थं [7]पुम्भावार्थं च। सपत्नीभार्यः। [8]सपत्न, समान, एकवीर, पिण्ड, पुत्र, भ्रातृ इति सपत्न्यादिगणः।

पतिवत्न्यन्तर्वत्न्यावविधवागर्भिण्योः ॥१।३।४२॥ पतिवत्नीत्यविधवायामभिधेयायां पतिशब्दात् परस्य मतोर्वत्वं नक्चागमो निपात्यते। अन्तर्वत्नीति गर्भिण्यामन्तःशब्दादधिकरणप्रधानान्मतुर्नक्च। ङीप्रत्ययस्तु पूर्वेण सिद्धः पतिवत्नी अविधवा। अन्तर्वत्नी गर्भिणी। अविधवागर्भिण्योरिति किम्? पतिमती [9]पृथ्वी। अन्तरस्यां शालायामस्तीत्यन्तर्वती शाला।

रोहिणरेवतान्नक्षत्रे ॥१।३।४३॥ रोहिण रेवत इत्येताभ्यां नक्षत्रे स्त्रियां ङीप्रत्ययो भवति। रोहिणी। रेवती। नक्षत्र इति किम्? अन्यत्र [10]रोहिणा। रेवता।

नीलात् प्राण्योषध्योः ॥१।३।४४॥ नीलशब्दात् प्राणिनि ओषधौ च स्त्रियां वर्तमानाद् ङीप्रत्ययो भवति। नीली गौः। नीली वडवा। नीली ओषधिः। प्राण्योषध्योरिति किम्? नीला शाटी। नीला वनराजी।

नाम्नि क्तश्च वा ॥१।३।४५॥ नीलशब्दात् क्तप्रत्ययान्तात् शब्दरूपात् स्त्रियां वर्तमानात् नाम्नि संज्ञायां वा ङीप्रत्ययो भवति। नीली, नीला[11]। प्रबद्धविलूना।

केवलमामकभागधेयपापावरसमानार्यकृतसुमङ्गलभेषजात् ॥१।३।४६॥ केवलादिभ्यः स्त्रियां वर्तमानेभ्यो नाम्नि ङीप्रत्ययो भवति। केवली। मामकी। भागधेयी। पापी। अवरी। समानी। आर्यकृती। सुमङ्गली। भेषजी। नाम्नीति किम्? केवला। मामिका। मामकशब्दस्याअन्तस्य ग्रहणं नास्ति नियमार्थम्।

कुण्ड[12]भाजगोणस्थलनागकुशकामुककटकबरात् पात्रश्राणावपनाकृत्रिमस्थूलायसमैथुनेच्छुश्रोणिकेशवेशे ॥१।३।४७॥ कुण्ड भाज गोण स्थल नाग कुश कामुक कट कबर इत्येतेभ्यः शब्देभ्यः पात्र श्राण। आवपन अकृत्रिम स्थूल आयस मैथुनेच्छु श्रोणि केशवेश [13]इत्येतेष्वर्थेषु वर्तमानेभ्यो ङीप्रत्ययो भवति। कुण्डी पात्रम्। [14]कुण्डान्या। भाजी श्राणा पक्वा। भाजान्या। गोणी आवपनम्। [15]गोणान्या। स्थली अकृत्रिमा। स्थलाऽन्या। नागी स्थूला। नागान्या। अजातौ प्रत्युदाह्रियते। जातौ तु जातिलक्षणो ङीप्रत्ययो भवति। कुशी[16] आयसी। कुशान्या[17]। कामुकी मैथुनेच्छुः। कामुकान्या। कटी श्रोणिः। कटान्या। कबरी केशवेशः। कबरान्या। जानपदी वृत्तिश्चेत्। जानपदाऽन्येत्येके। सर्वत्र [18]जानपदैवेत्यन्ये।

आर्यक्षत्रियाद्वाऽन् ॥१।३।४८॥ आर्य क्षत्रिय इत्येताभ्यां स्त्रियां वर्तमानाभ्यां वा आन्-

---

१.–देशो वा भवति म०। २. 'वा' पदं क० प्रतौ नास्ति। ३.–ऋचोऽस्वस्रादेर्ङी इति क०, म०। ४. ङी दृढपत्नी, दृढपतिः सू—क०, म०। ५. सुपः प्राग् बहुर्वा ईषदसिद्धः पतिरस्याः—इति बहुपत्नी क०, म०, टि०। ६. समासस्य क०, म०। ७. पुम्भावाभावार्थं क० म०। ८. सापत्नः। ९. पृथिवी क०, म०। १०. कथं रेवतीरमणो रामः? रेवती शुष्करेवती? रेवत् शब्दो वत्वन्तोऽस्ति। कथं रोहिणी? रोहिणीशब्दः प्रकृत्यन्तरमस्ति। ११.–ला प्रबुद्धविलूनी प्र–क०, म०। १२. कुण्डं देवजलाधारे पिठरेऽथ कमण्डलौ। कुण्डिः कुण्डः स्मृतो जारपत्नीवत्नी सुतेऽपि च। क०, म०, टि०। १३.–तेषु श्रीत्वविशिष्टेष्वर्थे–क०, म०। १४. द्राह इत्यर्थः क०, म०, टि०। १५. सम्मोता क०, म०, टि०। हारे क०, म०, टि०। १६. कुशी भवन्त्ययोविकारः क०, म०, टि०। १७. काष्ठमयी तदाकृतिः क०, म०, टि०। १८. जानपद्येवेत्यन्ये क०, म०।

इत्ययं प्रत्ययो भवति । आर्याणी, आर्या । क्षत्रियाणी, क्षत्रिया । अर्य[1]योगेऽयं विधिः । धवयोगे तु परत्वात् ङी भवति । आर्यस्य भार्या आर्यी । क्षत्रियी इति ।

धवाद्योगादज्येष्ठादिभ्यः ॥१।३।४९॥ धवो भर्ता तदभिधायिनोऽकारान्तात् शब्दरूपाद् योगात् तत्संबन्धात् स्त्रियां वर्तमानाद् ङीप्रत्ययो भवति ज्येष्ठप्रकारान् वर्जयित्वा । पृष्ठस्य भार्या पृष्ठी । प्रचरी । गणकी । महामात्री । एते प्रष्ठादयः शब्दाः सोऽयमित्यभिसंबन्धाद् भार्यायां वर्तन्ते । तस्येदं विवक्षायां प्रष्ठी प्रचरीति भवति । कौमारी कुमार्यां भवः कौमारो[2] भर्ता । कुमारीमपूर्वपतिमुपयन्ता उच्यते तस्य भार्या कौमारीति प्रत्यासत्तेः सैवापूर्वपतिः कुमार्युच्यते । धवादिति किम् ? प्रसूता [3]प्रतिसृष्टा । योगादिति किम् ? देवदत्तो धवः । देवदत्ता भार्या स्वत एव न तद्योगात् । अत्र न भवति । अज्येष्ठादिभ्य इति किम् ? ज्येष्ठा । कनिष्ठा । मध्यमा । गोपालिका । पशुपालिका ।

पूतक्रत्वग्निवृषाकपिकुसितकुसीदादैङ् च ॥१।३।५०॥ पूतक्रतु अग्नि वृषाकपि कुसित कुसीद इत्येतेभ्यो धवाख्येभ्यस्तद्योगात् स्त्रियां वर्तमानेभ्यो ङीप्रत्ययो भवति । ऐकारश्चैषामन्त्यादेशः ।[4] पूतक्रतोर्भार्या पूतक्रतायी । अग्नायी । वृषाकपायी[5] । कुसितायी । कुसिदायी । कुसितकुसीदयोः पूर्वेण ङी सिद्धः । ऐकारार्थमिहोपादानम् । ऐङिति ङकार आदेशत्वद्योतनार्थः ।

मनोर्वा ङैच् ॥१।३।५१॥ मनुशब्दाद् धवाख्यात् तद्योगात् स्त्रियां वर्तमानाद् ङीप्रत्ययो भवति वा ङीसंनियोगे चास्य ऐजन्तादेशः । मनोर्भार्या मनायी, मनावी मनुः । ङैजिति ङकार आदेशत्वसूचनार्थः ।

मातुलाचार्योपाध्यायादान् च ॥१।३।५२॥ मातुल आचार्य उपाध्याय इत्येतेभ्यो धवाख्येभ्यस्तद्योगात् स्त्रियामर्थे वर्तमानेभ्यो वा ङी आन् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । आनि नृदुगिदङ्च इति । मातुली, मातुलानी, मातुला । आचार्यी, आचार्यानी, आचार्या । आचार्यानीति क्षुम्नादित्वाण्णत्वाभावः । उपाध्यायी, उपाध्यायानी, उपाध्याया ।

वरुणेन्द्रमृडभवशर्वरुद्रादान् ॥१।३।५३॥ वरुण इन्द्र मृड भव शर्व रुद्र इत्येतेभ्यो धवाख्येभ्यः तद्योगात् स्त्रियां वर्तमाने आनिति प्रत्ययो भवति । वरुणस्य भार्या वरुणानी । इन्द्राणी । मृडानी । भवानी । शर्वाणी । रुद्राणी । पुनः आन्ग्रहणं पृथग्भावार्थम् ।

सूर्याद्देवतायाम् ॥१।३।५४॥ सूर्यशब्दाद् धवाख्यात् तद्योगाद् देवतायां स्त्रियां वर्तमानाद् आन् प्रत्ययो भवति । सूर्यस्य भार्या देवता सूर्याणी । देवतायामिति किम् ? सूरी अन्या ।

आङ् ॥१।३।५५॥ सूर्यशब्दाद् धवाख्यात् तद्योगाद् देवतायां स्त्रियां वर्तमानाद् आङित्ययं प्रत्ययो भवति । सूर्यस्य भार्या देवता सूर्या । एवं च देवतायां द्वैरूप्यं भवति । योगविभाग उत्तरत्र आङननुवृत्त्यर्थः ।

यवनयवाल्लिपिदुष्टे ॥१।३।५६॥ यवन यव इत्येताभ्यां यथाक्रमं लिपौ दुष्टे चार्थे स्त्रियां वर्तमानाभ्यामान् प्रत्ययो भवति । यवनानां लिपिर्यवनानी । यवनान्या । दुष्टो यवो यवानी । यवान्या ।

हिमारण्यादुरौ ॥१।३।५७॥ हिम अरण्य इत्येताभ्यामुरौ महत्यर्थे स्त्रियां वर्तमानाभ्यामान् प्रत्ययो भवति । उरुहिमं हिमानी । हिमान्या । उर्वरण्यमरण्यानी । अरण्यान्या ।

इतोऽक्तिनो ङी ॥१।३।५८॥ इकारान्तादक्तिनन्तात् शब्दरूपात् स्त्रियां वर्तमानाद् वा ङीप्रत्ययो भवति । शक्तिः, शक्ती । यष्टिः, यष्टी । अङ्गुलिः, अङ्गुली । धमनिः, धमनी । अशनिः, अशनी । अरणिः,

---

१. अर्याणि स्वयमार्या स्यात्, क्षत्रिया क्षत्रियाण्यपि । क०, म० टि० । २. –रो भ–क०, म० । ३. –सा प्रतिसृ–क०, म० । ४. –मन्तादे–क०, म० । ५. 'हरिविष्णू वृषाकपी' । 'वृषाकपायी श्रीगौर्योः' इत्यमरः । क०, म०, टि० ।

अरभी । शकृत्करिः, शकृत्करी वत्सा । आत्मंभरिः, आत्मंभरी स्त्री ।[1] अक्तिन इति किम् ? कृतिः, लूतिः । नकारः किम् ? रन्तिः[2], रन्ती । केचिदक्तिन इति क्तिन्सदृशाद्धातुप्रत्ययान्तादेवायं विधिः । क्तिन्निति[3] क्तिन्प्रत्ययः सर्वोऽपि विज्ञायते तेन उद्गन्धिः । निष्कौशाम्बिः[4] । ग्लानि. । हानिः । काङ्कारिमाकार्षीः । अकर्णिस्ते आस्य भूयादित्यादौ च न भवतीत्याहुः । पूर्वो ङी व्यवहित इति पुनर्ङीग्रहणम् ।

गुणादुतोऽचोऽखरोः ॥१।३।५९॥ अचः परो य उकारस्तदन्तात् खरुशब्दवर्जिताद् गुणवचनात् स्त्रियां वर्तमानाद् ङीप्रत्ययो भवति वा । पटुः, पट्वी । मृदुः, मृद्वी कन्या । गुणमात्रवृत्तेः[5] स्त्रीत्वायोगात्ततो द्रव्यवृत्तेः प्रत्ययः । गुणादिति किम् ? आखुरियम्[6] । चिकीर्षुरियं कन्या । उत इति किम् ? श्वेतेयं कन्या । तकारः किम् ? पटयतेः क्विप् पटू स्त्री । अच इति किम् ? पाण्डुरियम् । बभ्रुरियम् । येन नाव्यवधानं[7] तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्याद् भवतीत्येकेन वर्णेन[8] व्यवधानमाश्रीयते । अखरोरिति किम् ? खरुरियं[9] कन्या ।

> द्रव्याश्रयो गुणो द्रव्यं क्रिया[10] पूर्वपरात्मिका ।
> आकृतिग्रहणा जातिर्लिङ्गानां च न सर्वभाक्[11] ॥

चन्द्रभागान्नद्याम् ॥१।३।६०॥ चन्द्रभागशब्दान्नद्यां स्त्रियां ङीप्रत्ययो वा भवति । चन्द्रभागी, चन्द्रभागा । एवंनामा नदी । चन्द्रभागान्या । पाठान्तरम्–चन्द्रभागान्नद्याम् । तत्र चान्द्रभागी, चान्द्रभागा नदी । चान्द्रभागान्या ।

बह्वादेः ॥१।३।६१॥ बहु इत्यादिभ्यः शब्देभ्यः स्त्रियां वर्तमानेभ्यो ङी प्रत्ययो भवति वा । बहुः, बह्वी । एवंनाम्नी[12] काचित् । गुणवचने तु पूर्वेणैव सिद्धः । पद्धति, पद्धती । पद्धतिशब्दात् क्तिन्नन्तत्वात् वेदक्तिनो ङीत्यप्राप्तिः । चण्डी, चण्डा । अराली, अराला । उपाध्यायी, उपाध्याया । उपेत्याधीयतेऽस्या इति इङो घञ् । स्त्रियां क्तिन् बाधया अत एव पाठात् भवति । बहु, पद्धति, चण्ड, अराल, उपाध्याय, कमल, कृपण, विशाल, विशङ्कट, विकट, भरुज, कल्याण, उदार, पुराण इति बह्वादिः ।

शोणश्येतैतहरितभरतरोहिताद्वर्णात्तो नश्च ॥१।३।६२॥ शोण श्येत एत हरित भरत रोहित इत्येतेभ्यो वर्णवाचिभ्यः स्त्रियां वर्तमानेभ्यो ङीप्रत्ययो वा भवति तत्संनियोगे च तकारस्य नकारादेशः । शोणी, शोणा । श्येनी, श्येता । एनी, एता । हरिणी, हरिता । भरणी, भरता । रोहिणी, रोहिता । लोहिनी, लोहिता इति ऋफिडादित्वाल्लत्वम् । शोणादिग्रहणं किम् ? श्वेता । पीता । वर्णादिति किम् ? अन्यत्र शोणा । श्येता । एता । चकारो नकारस्य ङीसंनियोगशिष्टार्थः[13] ।

---

१. श्री । इदिति किम् ? हनुः । पशुः । तकार किम् ? नीः । सेनानीः श्री । अक्तिन । म० २. नामि क्तिः यण्का दीर्घश्चेति लुग्दीर्घौ न भवतः ।१३।२६। पेजलीति दीर्घः । हम्मन्यमिति प्राप्ति न लुच्च । क०, म०, टि० । ३. –ति च क्ति– क०, म० । ४. निकौशाम्बिः क०, म० । ५. गुणमात्रोक्ते स्त्रीत्वाभावात्–द्रव्यवाचिनः–तस्य विधिः । सत्त्वे निविशते पैति पृथगजादिषु दृश्यते । आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः ॥ सत्त्वे द्रव्ये निविशते समुपेत्याश्रयति वायुः । स गुण इति संबन्धः । द्रव्यादपैत्य गच्छति यदा पुरि तदापि तु । तायामुत्पन्नायां पृथग्जातिषु दृश्यते । सैव हरिततावत्स्वेषु–आधेयः कार्यो-द्वर्णागिति लुगतः । यथा वस्त्रे पुष्पयोगाद् गन्धः आक्रियातोऽति शब्दः म०, टि० । कार्यो यथा वा पुष्पयोगाद् गन्ध आक्रियातोऽतिशब्दः क०, टि० । ६. नोत्पद्यते यथाकाशादिषु यदा संयोगो विभागो वा असत्त्वप्रकृति-द्रव्यस्वभावरहितो निर्गुण इत्यर्थः । क०, म०, टि० । ७. व्यवधानमस्तीत्यर्थः । द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं गमयतः । क०, म०, टि० । ८. हकारानुस्वारयोः सद्भावान्न भवति । क०, म०, टि० । ९. खरुर्दन्ते हरे दर्पे हये श्वेते तु वाच्यवत् । क०, म०, टि० । १०. पूर्वाकारं परित्यज्य अन्यस्वरूपेत्यर्थः । क०, म०, टि० । ११. सा जातिः सर्वविभक्तिलिङ्गभाग् न भवतीत्यर्थः । म०, टि० । सर्वेषु लिङ्गभाग् न भवतीत्यर्थः क०, टि० । १२. –नामा का– क०, म० । १३. –शिष्टार्थः, क०, म० ।

क्नोऽसितपलितात् ॥१।३।६३॥ असित पलित इत्येताभ्यां वर्णवाचिभ्यां स्त्रियां ङीप्रत्ययो भवति वा तत्संनियोगे च तकारस्य क्नादेशः। असिक्नी, असिता। पलिक्नी, पलिता। क्न इति ककारो नानुबन्धः। तथा च नकार एवान्तादेशः क्रियेत यथा नः परयन्तस्येति।

कालशबलसारङ्गपिशङ्गपिङ्गलकल्माषात् ॥१।३।६४॥ काल शबल सारङ्ग पिशङ्ग पिङ्गल कल्माष इत्येतेभ्यो वर्णवाचिभ्यः स्त्रियां नित्यं ङीप्रत्ययो भवति। काली। शबली। सारङ्गी। पिशङ्गी। पिङ्गली। कल्माषी। वर्णादि[1] किम्? अन्यत्र काला। शबला। सारङ्गा। पिशङ्गा। पिङ्गला। कल्माषा। योगविभागो नित्यार्थः।

[2]**जातेरस्त्रीयशूद्रात्** ॥१।३।६५॥ यदस्त्र्यर्थं जातिवाचि तस्मादकारान्तात् शब्दरूपात् स्त्रियां वर्तमानाद् ङीप्रत्ययो भवति न चेत् तथान्तं शूद्रशब्दो वा भवति। कुक्कुटी। मयूरी। व्याघ्री। कच्छपी। तटी। हरीतकी। ब्राह्मणी। वृषली। नाडायनी। भारायणी। कठी। बह्वृची। द्रोणी। कुटी। पात्री। [3]स्त्रीत्वेऽप्यस्त्रीत्वं न विरुध्यते तथा दर्शनात्। जातेरिति किम्? शुक्ला कृता देवदत्ता। अस्त्रीयशूद्रादिति किम्? यूका। मक्षिका। इभ्या। क्षत्रिया। शूद्रा। मत्सी। मनुषी। ऋ(रु)ष्यी। हयी। गवयी। मुकयीति गौरादि। य इत्यलुग्रहणमिति स्थानिवद्भावो नेति वतण्डीत्यत्र प्रतिषेधो[4] भवत्यत इत्यधिकारादुपान्त्यस्य यकार-स्यान्तोपचारः महाशूद्रीति समुदायात् ङी जातिलक्षणस्यायं प्रतिषेधः। धवयोगलक्षणो[5] भवत्येव शूद्रस्य भार्या शूद्री। अत इति किम्? आखुः। तित्तिरी।

आकृतिग्रहणा जातिरत्रिलिङ्गा चयान्विता।
आजन्मानाशमर्थानां सामान्यमपरे विदुः॥

पाककर्णपर्णबालान्तात् ॥१।३।६६॥ पाक कर्ण पर्ण बाल इत्येतदन्ताज्जातिवाचिनः स्त्रियां वर्तमानाद् ङीप्रत्ययो भवति। क्षणपाकी। ओदन[6]पाकी। आखुकर्णी। शङ्कुकर्णी। शालिपर्णी। पृश्निपर्णी। गोबाली। अश्वबाली। आसां जातीनामस्त्रीत्वं [7]नास्तीति वचनम्।

पुष्पात्सत्काण्डप्रान्तशतैकाञ्चः ॥१।३।६७॥ सत् काण्ड प्रान्त शत एक अञ्च इत्येतद्वर्जितात् परो यः पुष्पशब्दः तदन्ताज्जातिवाचिनः स्त्रियां वर्तमानाद् ङीप्रत्ययो भवति। शङ्खपुष्पी। सुवर्णपुष्पी। सदादिप्रतिषेधः किम्? सत्पुष्पा। काण्डपुष्पा। प्रान्तपुष्पा। शतपुष्पा। एकपुष्पा। प्राक्पुष्पा। प्रत्यक्पुष्पा।

फलात्सम्भस्त्राजिनैकशणपिण्डात् ॥१।३।६८॥ सम्भस्त्रा अजिन एकशण पिण्ड इत्येतद्वर्जितात् परो यः फलशब्दः तदन्ताज्जातिवाचिनः स्त्रियां वर्तमानाद् ङीप्रत्ययो भवति। दासी [8]फली। समादि-प्रतिषेधः किम्? सम्फला। भस्त्राफला। अजिनफला। एकफला। शणफला। पिण्डफला।

---

१. –दिति किम्? क०, म०। २. आकृतिग्रहणा जात्यं(तिः) लिङ्गानां च न सर्वभाक्। सकृदाख्यं-(?)त निर्ग्राह्या गोत्रं तु चरणैः सह॥ क०, म०, टि०। ३. स्त्रीप्रत्ययसद्भावे स्त्रीपुरुषवाचकत्वं न विरुध्यते। क०, म०, टि०। ४. –तिषेधो न भव– क०, म०। ५. –क्षणं भ– क०, म०। ६. सदृशाभिधानप्रत्यययोः प्रवृत्तेर्निमित्तं जातिर्मा भूत्। अतिप्रसंग इति ओदनस्य पाक इव पाकोऽस्याः सा ओदनपाकी क०, म०, टि०। ७. कुक्कुटी, मयूरी, व्याघ्री, कच्छपी, संस्थानमाकृतिर्ग्रहणमस्या सा जातिरस्तु। तदभावेऽप्युपदेशमात्रा-ज्जातित्वमस्तीत्यर्थः। ब्राह्मणत्वादेर्जातित्वे(त्वं) कथं लिङ्गानां च न सर्वभाक्। ब्राह्मणी, वृषली, द्रोणी, कुटी, पुत्री। न चैवमतिव्यापिनी यदृच्छा शब्दानामजातित्वात्—नहि देवदत्ता नाम काचिदेव जातिः लोकतोऽपि प्रतीयते किन्तु तटस्तटम् तटीत्येवमादिषु सकृदेकदाख्याता सती निश्चयेन ग्राह्या जातिरेव प्रवृत्तिनिमित्तम्—न सङ्केतादिरपि तु इह जातिवाचिन इत्यर्थः। तथा च देवदत्ता कारणा शुक्लेत्येवमादिषु नातिप्रसंगो येन व्यावर्त्यं नास्तीति जातिग्रहणमिहानर्थकं स्यात्। गोत्रं च लौकिकमपत्यमात्रं द्वितीय-लिङ्गेव दर्शने कृत्यर्थम्। नाडायनी, चारायणीति चरणमध्येन क्रियार्थम्। कठी, बह्वृची। जातेरिति किम्? कृता शुक्ला। क०, म०, टि०। ८. –फी पूणफली समा –म०।

मूलान्नञः ॥१।३।६९॥ नञ्वर्जितात् परो यो मूलशब्दस्तदन्ताज्जातिवाचिनः स्त्रियां वर्तमानाद् ङीप्रत्ययो भवति । दर्भमूली । अनञ इति किम् ? अमूला ।

नुरितः ॥१।३।७०॥ इकारान्तान्नुर्जातेर्मनुष्यजातिवाचिनः स्त्रियां वर्तमानाद् ङीप्रत्ययो भवति । अवन्ती । कुन्ती । आक्षायनी । [1]वात्सायनी । दाक्षी । प्लाक्षी । औदमेयी । नुरिति किम् ? तित्तिरिः । इत इति किम् ? विट् । दरट् । तकारः किम् ? अवन्तीयते. क्विप् अवन्ती स्त्री । जातेरिति किम् ? [2]निष्कौशाम्बिः कन्याः ।

ऊङुतोऽप्राणिनश्चायुरज्ज्वादिभ्यः ॥१।३।७१॥ उकारान्तान्नृजातिवाचिनः अप्राणिजातिवाचिनश्च स्त्रियां वर्तमानादूप्रत्ययो भवति यूशब्दान्तं रज्ज्वादींश्च वर्जयित्वा । [3]कुरूः । इक्ष्वाकूः । ब्रह्मबन्धूः । वीरबन्धूः । अप्राणिजातेः—अलाबूः । कर्कन्धूः । दीर्घोच्चारणं ब्रह्मबन्धूरित्यादौ कप्बाधनार्थम् । दीर्घोच्चारणे हि प्रश्लेषेण द्वावुकारौ विहितौ भवतः, तत्र द्वितीयः कप्बाधनार्थो भवति । उत इति किम् ? विट् । [4]दरट् । तकारः किम् ? अतिवधूः[5] । निर्वधूः । उप्रत्ययोऽत्र ह्रस्वः स्यात् । अप्राणिनश्चेति किम् ? आखुः । कृकवाकुः । जातेरिति किम् ? पटुः । चिकीर्षुः कन्या । अयुरज्ज्वादिभ्य इति किम् ? अध्वर्युरियं कन्या । रज्जुः । हनुः । रज्ज्वादयः प्रयोगतोऽनुसर्तव्याः ।

ऊरूत्तरपदादौपम्ये ॥१।३।७२॥ ऊरूत्तरपदात् शब्दरूपात् स्त्रियां वर्तमानाद् औपम्ये गम्यमाने ऊप्रत्ययो भवति । नागनासोरूः । कदलीस्तम्भोरूः । करिकरवृत्तोरूः । लाघवार्थमूर्वन्तादिति वक्तव्ये उत्तरपदग्रहणं किम् ? हस्तसाम्यूरुः । औपम्य इति किम् ? वृत्तोरुः ।

सहसफसहितसंहितलक्ष्मणवामादेः ॥१।३।७३॥ सह सफ सहित संहित लक्ष्मण वाम इत्येतदादेरुत्तरपदात् शब्दरूपात् स्त्रियां वर्तमानादूप्रत्ययो भवति । सहोरूः । सफोरूः । सफशब्दः संश्लि[6]ष्टार्थः । सहितोरूः । संहितोरूः । लक्ष्मणोरूः । वामोरूः ।

बाह्वन्तकद्रुकमण्डलोर्नाम्नि ॥१।३।७४॥ बाह्वन्तात् कद्रुशब्दात् कमण्डलुशब्दाच्च स्त्रियां वर्तमानान्नाम्नि संज्ञायां विषये ऊप्रत्ययो भवति । मद्रबाहूः । भद्रबाहूः । कद्रूः । कमण्डलूः । नाम्नीति किम् ? वृत्तबाहुः । कद्रुः । कमण्डलुः ।

नारी सखी पङ्गूः श्वश्रूः ॥१।३।७५॥ नारी सखी पङ्गू श्वश्रू इत्येते शब्दाः स्त्रियां वर्तमानाः ङ्यू प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । नारी इति नृनरयोः ङी नारादेशश्च नारी स्त्री । सखी इति सखिशब्दात् सखशब्दाच्च बहुव्रीहेः ङीप्रत्ययः सखी स्त्री । पङ्गू इति पङ्गुशब्दादूप्रत्ययो निपात्यते । पङ्गूः स्त्री । श्वश्रूः इति श्वशुरशब्दस्य धवयोगलक्षणे जातिलक्षणे च ङीप्रत्यये प्राप्ते ऊः प्रत्ययः । अकारोकारयो[7]र्लोपश्च । श्वश्रूः स्त्री ।

यूनस्तिः ॥१।३।७६॥ युवन्नित्येतस्मात् स्त्रियां वर्तमानात् तिप्रत्ययो भवति । ङीप्रत्ययापवादः[8] । युवतिः । तकारः ष्यादिति प्रत्याहारार्थः ।

ङ्यां वनोरः ॥१।३।७७॥ ङीप्रत्यये परे वनो रेफादेशो भवति । धीवरी । पीवरी । बहुधीवरी । बहुपीवरी । ङ्यामिति किम् ? धीवा । बहुधीवा । शुनी । अतियूनी । अतिमघोनीत्यत्र वनोऽनर्थकः[9] ।

लुगतः ॥१।३।७८॥ ङीप्रत्यये परे पूर्वस्याकारस्य लुक् (ग्) भवति । कुरुचरी । मद्रचरी । अत इति किम् ? पट्वी । कर्त्री ।

---

१. गार्ग्यायणी । वात्सी । प्ला— क०, म० । २. निष्कौशाम्बिः क०, म० । ३. कुरुः क०, म० । ४. दरद् क०, म० । ५. अतिदरधूः क० । ६. संश्लिष्टार्थ क०, म० । ७. —रलोप— क०, म० । ८ युवतो च यवन्यवन्या यतुरित्यादयोऽपप्रयोगा इति केचित । तयो ते काणादिककविप्रत्ययं लाङ्गली दुर्गातत्वभिकारो भवतीत्याहुः । क०, म०, टि० । ९. अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य, क०, म०, टि० ।

मत्स्यतद्धितस्य हलो यः ॥१।३।७९॥ मत्स्यशब्दस्य तद्धितप्रत्ययस्य च यो यकारो हल: पर: तस्य ङीप्रत्यये परे लोपो भवति । मत्सी । मत्स्यो नाम कश्चित्तस्यापत्यं स्त्री इञ् ङी मात्सी । ङ्य ङ्येकादेशो हि ङीग्रहणेन गृह्यते । तद्धितस्य मनुषी । मानुषी[1] । प्रकृतिमभ्यतीतत्वात् गार्गी । वात्सी । वार्कणी । मत्स्यतद्धितस्येति किम् ? ऋश्यी । गौरादि ङी । हल इति किम् ? कारिकेयी[2] । पूरिकेयी । ङ्यामिति किम् ? मत्स्यचरी । मात्स्यः । आवट्या ।

सूर्यागस्त्ययोश्छे च ॥१।३।८०॥ सूर्य अगस्त्य इत्येतयोर्यकारस्य छे च ङ्या च प्रत्यये परे लोपो भवति । सूर्यस्य भार्या सूरी । अगस्ती । सूर्यस्येयं सौरी । आगस्ती प्रभा । सौरीयः[3] । आगस्तीयः । छे चेति किम् ? सौर्यं । आगस्त्यः ।

लुक्यगोणीसूच्योः ष्यतः ॥१।३।८१॥ तद्धितस्येति वर्तते । ष्यदिति गुरूपोत्तमस्यानार्षेऽपत्येऽणिञः ष्यङित्यारभ्यायूनस्तिदित्यतस्तकारेण प्रत्याहार. । ष्यतोऽणादीनां तद्धितानां लुचि परत लुग्भवति गोणीसूचीशब्दौ वर्जयित्वा । पञ्चेन्द्राण्यो देवता अस्य पञ्चेन्द्रः । दशेन्द्र । पञ्चभि. शष्कुलीभि क्रीतः पञ्चशष्कुल. । दशशष्कुल । कुवल्या विकार. फलं कुवलम् । बदरम् । आमलकम् । लुचीति किम् ? औपगवी । औपगवीत्वम् । हरीतकी फलमित्यत्र लुगर्थस्य स्त्रीत्वात् पुन. ष्यत् । अवन्ती कुन्तीत्यत्र ष्यतो लुक् परानेति न भवति लुच: परत्वं स्थानिद्वारकं कल्प्यते । अगोणीसूच्योरिति किम् ? पञ्च[4] गोणि: । पञ्चसूचि. । दशगोणि: । दशसूचि: । ष्यत इति किम् ? पञ्चभि. प्रेयोभि: क्रीत: पञ्चप्रेयान् ।[5]

गोण्या ह्रस्वो मेये ॥१।३।८२॥ गोणीशब्द[6]स्योपचाराद् गोणी प्रमेयेऽर्थे वर्तमानस्य ह्रस्वो भवति । गोणी मात्रा गोणि. । मेय इति किम् ? गोणी ।

केऽणङ्यः ॥१।३।८३॥ अणो[7] ङीप्रत्ययस्य च कप्रत्यये परे ह्रस्वो भवति । सोमपकः । कीलालपक: । सोमपिका । कीलालपिका । लक्ष्मिका । तन्त्रिका । वधुका[8] । यवागुका । ङ्य पट्विका[9] । मृद्विका । ङीग्रहणं पुंभा[10]वबाधनार्थम् । पाक. इत्यत्र प्रत्ययाप्रत्यययो. प्रत्ययस्यैव ग्रहणमिति न भवति तद्धितस्येति वर्तते ।

न कचि ॥१।३।८४॥ कचि प्रत्यये परे अण्ङ्यो: ह्रस्वो न भवति । बहुकीलालपाकः । बहुलक्ष्मीक: । बहुकुमारीक: । बहुब्रह्मबन्धूक: । खारीक: । काकणीकः । न कचीति प्रतिषेध: पूर्वत्राननुबन्धकग्रहणेन सानुबन्धकस्येत्यस्याभावं ज्ञापयति तेन निपाहकष्वौ जात इति टिड्ढणकादेश. नैपाहकर्षुक: । शाबरजम्बुक: ।

वाऽऽङः ॥१।३।८५॥ आङ कचि परे ह्रस्वो वा भवति । पूर्वेण प्रतिषेधे प्राप्ते पक्षे ह्रस्व: क्रियते । प्रियखट्वकः । प्रियखट्वाकः । बहुमालक. । बहुमालाकः ।

इच्चापुंसोऽनित्क्याङ्यसुपः ॥१।३।८६॥ अपुंस: अपुंलिङ्गार्थात् शब्दाद्विहितस्याङ स्थाने अनित: अनकारानुबन्धस्य प्रत्ययस्यावयवे कि ककारे आङि आङ्परे परत. वा इकारो ह्रस्वश्चादेशो भवतः । असुपः स चेत् ककारात् पर आङ् सुप:परो न भवति । खट्विका, खट्वका, खट्वाका । परमखट्विका[11], परमखट्वका, परमखट्वाका । प्रियखट्विका, प्रियखट्वका, प्रियखट्वाका । चकारो ह्रस्वानुकर्षणार्थ: । उभय-

---

१. 'मनोर्याण् सक्चे'ति सूत्रेण यप्रत्यये सगागमे च सति मनुष्य:, ततः, 'कस: स्वे'इत्यण् ततः 'ञियां ङौ लुगत' इत्यणोऽकारस्य लोपः, तस्य च परेऽच: प्राच: इति न स्थानिवद्भाव: । यलोपस्य यविधित्वात् । क०, म०, टि० । २. अपूपविशेषवाचिनौ कारिकापूरिकाशब्दौ क०, म०, टि० । ३. दोश्छ इति छः । क०, म०, टि० । ४. पञ्चगोणि:, दशगोणि:, पञ्चसूचि:, दशसूचि: क०, म० । ५. पञ्चप्रियान् क०, म० । ६. कुम्भ: सूर्पोऽस्त्रियां वौ द्वौ गोणी वाहस्तु तद्द्वयम् । सौ द्वौ क०, म०, टि० । ७. अङ्वण् न स्वण् प्रत्ययः । क०, म०, टि० । ८. मधुका, क० । ९. कुत्सितेत्यादिना कप् । क०, म०, टि० । १०. पिति तद्धिते—इति । ११. सन्महत्परमेति समासः । ततः कप्—आङ् क०, म०, टि० ।

नित्यविकल्पे च नैकम्यं भवति। अपुंस इति किम् ? न विद्यते खट्वाऽस्या इति असखट्वा[1]। अल्पाऽखट्वा अखट्विका। खट्वामतिक्रान्ता अतिखट्वा। साऽल्पा अतिखट्विका। आङ इति किम् ? मातृका। अनित इति किम् ? अनुकम्पिता आर्द्रवस्ता आर्द्रका। कीति किम् ? खट्वाता। मालाता। आङोति किम् ? प्रियखट्वाको देवदत्त। असुप इति किम् ? प्रियखट्वाकमतिक्रान्ता अतिप्रियखट्वाका।

स्वज्ञाजभस्त्राधातुत्यः ॥१।३।८७॥ स्व ज्ञ अज भस्त्र इत्येतेभ्यः अधात्ववयवो यः ककारो यकारश्च, तस्माच्च परस्याङ स्थाने अनित्प्रत्ययावयवे ककारे आङ्परे परतः इकारादेशो वा भवति न चेत् स ककारात् पर आङ् सुपः परो भवति। कुत्सिता स्वा ज्ञातिः स्विका, स्वका। अस्विका, अस्वका। निःस्विका, निःस्वका। बहुस्विका, बहुस्वका। ज्ञिका, ज्ञका। अज्ञिका, अज्ञका। निर्ज्ञिका, निर्ज्ञका। बहुज्ञिका, बहुज्ञका। अजिका, अजका। अनजिका, अनजका। निरजिका, निरजका। बह्वजिका, बह्वजका। निर्भस्त्रिका, निर्भस्त्रका। बहुभस्त्रिका, बहुभस्त्रका। चटकिका, चटकका। एलकिका, एलकका। मूषकिका, मूषकका। इभ्यिका, इभ्यका। आर्यिका, आर्यका। क्षत्रियिका, क्षत्रियका। भस्त्राग्रहणं न्यगर्थम् अनीचो हि पूर्वेणैव विकल्पः सिद्धः। अधातुग्रहणं किम् ? सुशोकिका। सुनयिका। आङ इति किम् ? कुत्सिता स्वाऽऽत्मीया वा स्विका। साङ्काश्यिका। शुभंयिका। भद्रंयिका। प्रियहयिका। आङोति किम् ? प्रियभस्त्राकः। प्रियचटकाकः। असुप इति किम् ? प्रियभस्त्राकमतिक्रान्ता अतिप्रियभस्त्राका।

द्वेषसूतपुत्रवृन्दारकस्य[2] ॥१।३।८८॥ द्वि एष सूत पुत्र वृन्दारक[3] इत्येतेषामन्तस्य अनित्प्रत्ययावयवे ककारे आङ्परे परतः इकारादेशो वा भवति न चेत् स ककारात् पर आङ् सुपः परो भवति। द्विके, द्वके। एषिका, एषका। सूतिका, सूतका। पुत्रिका, पुत्रका। वृन्दारिका, वृन्दारका। द्विशब्दस्य साहचर्यात् एषेति सर्वादेरेतदो विकारनिर्देश.। स यत्रैतद्रूप तत्राय विकल्पो यथा स्यादित्येवमर्थः। इह न भवति एतिकाश्चरन्ति।

वौ वर्तिका ॥१।३।८९॥ वौ शकुनावभिधेये वर्तिकेति इत्व वा निपात्यते। वर्तिका, वर्तका शकुनिः। वाविति किम् ? वर्तिकाऽन्या।

त्यादयदाधतः ॥१।३।९०॥ त्यप्रत्ययान्तस्य यदादिवर्जितस्य च शब्दरूपस्य योऽकारस्तस्य अनित्प्रत्ययावयवे ककारे आङ्परे परत. नित्यमिकारादेशो भवति न चेत् स आङ् सुप. परो भवति। इहत्यिका। अमात्यिका। दाक्षिणात्यिका। जटिलिका। अष्टिका। खारी कारिका। हारिका। त्यग्रहणमधातुत्य इति विकल्पबाधनार्थम्। यदादिप्रतिषेधः किम् ? यका। सका। यके। तके। क्षिपका[4]। ध्रुवका। अत इति किम् ? नौका[5]। नौका। तकारः किम् ? प्रियकीलालपाका। अनित इति किम् ? अनुकम्पिता। देवदत्ता। देवका। जिनका। जीवका। जीवताज्जीवका। नन्दताम्नन्दका। अनित इति पर्युदासेन प्रत्ययग्रहणादिह न भवति। शक्नोतीति शका। करका। चटका। एलका। इष्टका। अष्टका नाम क्रिया। आङोति किम् ? कारकः। हारकः। असुप इति किम् ? बहुपरिव्राजका। मण्डकारा[6]। अत्र समासार्थात् सुपः पर आङ्। असुप इति प्रसज्यप्रतिषेधः तेनेहापि भवति। बहुचर्मिका नगरी।

नरिका मामिका ॥१।३।९१॥ नरिका, मामिका इति नरकशब्दस्य मामकशब्दस्य चाप्रत्ययावयवे ककारे आङ्परे परतः अकारस्येत्वं निपात्यते। नरान् कार्य[7]तीति नरिका। ममेयं मामिका।

तारका वर्णका ज्योतिस्तान्तवे ॥१।३।९२॥ तारका वर्णका इति निपात्यते यथाक्रमं ज्योतिषि तान्तवे चाभिधेये। तारका ज्योतिः। वर्णका तान्तवं प्रावरणविशेषः। ज्योतिस्तान्तव इति किम् ? तारिका, वारिका संसारस्य। वर्णिका, दारिका शासनस्य।

---

१. इति बहुव्रीहौ क०, म०, टि०। २. वृन्दारस्य क०, म०, टि०। ३. वृन्दार क०, म०, टि०। ४. –प(य)का, ध्रुवका, ध्रुव– क०, म०। ५. नाका, नोका क०, म०। ६. –का मथुरा अत्र –क०, म०। ७. कारयतीति क०, म०।

योगे[1] ॥१।३।९३॥ अधिकारोऽयमाशास्त्रपरिसमाप्तेः । वक्ष्यति ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः तत्सति योगे भवति नासतीति वेदितव्यम् । योगः सम्बन्धः स यथायोगमेकार्थता व्यपेक्षा वा – ऐकपद्ये एकार्थता अन्यत्र व्यपेक्षा । वक्ष्यति 'ह्राविक्नमयानिकषोपर्युपर्यध्यध्यधोऽधोऽत्यन्तरान्तरेण तद्युर्यभिसर्वोभयैश्चाप्रधानेऽम् औट् शस्' । तत्र देवदत्तं जिनदत्तं चान्तरा कमण्डलुः । इह न भवति देवदत्तजिनदत्तयोरन्तरा कमण्डलुः । अत्र हि देवदत्त-जिनदत्तयोः कमण्डलुना संबन्धो नान्तरेत्यनेन । द्वितीया श्रितादिभिः । धर्मं श्रितो धर्मश्रित. । इह न भवति—पश्य धर्मं श्रितो देवदत्तो गुरुकुलम् । तृतीया तत्कृते. । शङ्कुलया खण्डः । इह न भवति किं त्वं करिष्यसि शङ्कुलया खण्डो देवदत्त उपलेन[2] । 'ङसोऽपत्ये ।' उपगोरपत्यमौपगवः । इह न भवति गृहमुपगोरपत्यं देवदत्तस्य । कर्मणोऽण् । कुम्भं करोतीति कुम्भकारः । इह न भवति—पश्य कुम्भं करोति कटं देवदत्तः । 'स्मृत्यर्थेऽयदी लृट् ।' स्मरसि देवदत्त मगधेषु वत्स्यामः । इन न भवति—स्मरति देवदत्तो मातरमवसाम मगधेषु दीर्घम् ।

जातिर्बहुवच्चैकाख्यायाम् ॥१।३।९४॥ [4]जात्यर्थ एक आख्यायाम् नामधेयेऽभिधेयत्वेन वर्तमानो बहुवद्भवति वा । संपन्नो यवः । संपन्ना यवाः । संपन्नो व्रीहिः । संपन्ना व्रीहयः । जात्यर्थस्य[5] बहुवद्भावाद् तद्विशेषणानामपि बहुवचनम् । जातिरिति किम् ? देवदत्तो जिनदत्तः काश्यपप्रतिकृतिः काश्यपः । एकेति किम् ? शोभने अक्षिणी कलिङ्गेषु । सव्येतरयोरक्ष्णोः सन्निपातशोभाविवक्षायां बहुवद्भावो न भवति । एको व्रीहिः संपन्नः सुभिक्षं करोतीत्यत्र संख्याप्रयोगे विरुद्धं बहुत्वमेकत्वे नेति न भवति । आख्यायामिति किम् ? गोत्वम् । अश्वत्वम् । अथ यतो गौरित्यादि बुद्धिशब्दौ भवतः । तदभिधीयत[6] इति व्यापारशब्देन जातेराख्येति न भवति । द्रव्यविवक्षाया बहुवचन सिद्धम् । जातिविवक्षायां पक्षे बहुवचनार्थं वचनम् ।

द्वौ चास्मदोऽविशेषणे ॥१।३।९५॥ अस्मदो द्वावेकश्चार्थो बहुवद्भवति वा अविशेषणे न चेत् तस्य विशेषणं प्रयुज्यते । अहं ब्रवीमि । आवां ब्रूवः । वयं ब्रूमः । अविशेषण इति किम् ? अहं देवदत्तो ब्रवीमि । अहं गार्ग्यो ब्रवीमि । अहं पण्डितो ब्रवीमि । सविशेषणे प्रतिषेधार्थं वचनम् । एकानेकस्वभावस्यात्मनोऽनेकस्वभाव-विवक्षाया सिद्धं बहुवचनम् । अत एवान्ययुष्मदोरपि गुरौ बहुवचनं प्रयुज्यते । भवन्तो ब्रुवन्ति । यूयं ब्रूथ । इह भवन्तस्त्वाहुरिति ।

फल्गुनीप्रोष्ठपदस्य नक्षत्रम् ॥१।३।९६॥ फल्गुनीशब्दस्य प्रोष्ठपदशब्दस्य च द्वौ नक्षत्रशब्दवाच्या-वर्थौ बहुवद्भवतो वा । कदा पूर्वे फल्गुन्यौ, कदा पूर्वाः फल्गुन्यः । कदा पूर्वे प्रोष्ठपदे, कदा पूर्वाः प्रोष्ठपदाः । उदिते पूर्वे फल्गुन्यौ, उदिताः पूर्वाः फल्गुन्यः । उदिते पूर्वा(र्वे)प्रोष्ठपदे, उदिताः पूर्वाः प्रोष्ठपदाः । नक्षत्रमिति किम् ? फल्गुनीषु जाते फल्गुन्यौ माणविके । द्वाविति किम् ? एकस्मिन् ज्योतिषि मा भूत् । पञ्चाला जनपदः । गोदौ ग्रामः । खलतिकं वनानि । हरीतक्यः फलानि । पञ्चाला[8] मधुरे । पञ्चाला[9]भिरूपो मनुष्यः । आपो गृहा वर्षा इति सर्वलिङ्गसंख्ये वस्तुनि स्याद्वादमनुपतति मुख्योपच[10]रितार्थानुपातिनि च शब्दात्मनि रूढित-स्तत्तल्लिङ्गसंख्योपादानव्यवस्थाऽनुसर्तव्या ।

अव्ययात् स्वौजस् ॥१।३।९७॥ अव्ययात् सु औ जस् इत्येते प्रत्यया भवन्ति । अथो स्वस्ते[11] गृहम् । अथो स्वस्तव गृहम् । अथो उच्चैर्मे गृहम् । अथो उच्चैर्मम गृहम् । पदात् प्रथमाया वेति विकल्पः । औ-जस्ग्रहणमुत्तरार्थम् । सु—इत्युकारोऽवग्रहे उच्चारणार्थः । जसो जकारः संहितापाठे औकारस्यासंदेहार्थः ।

---

१. योगशब्दः संबन्धसामान्यवाची तेन समवायः संयोगोऽप्याश्रितः (गुणगुणिनोः समवायः । द्रव्ययोरेव संयोगः) क०, म०, टि० । २. तदर्थमि– क०, म० । ३. उपलो वा म० । ४. जातिर्नामा-यमेकार्थाद्विभिधाने एकवचनमेव प्राप्तम्, अत इदमुच्यते क०, म०, टि० । ५. जातिवचनेन व्यक्ति-रप्यभिधीयते जातिव्यक्त्योस्तादात्म्यानुबन्धात्, इति वर्द्धमानीये क०, म०, टि० । ६. अजातिशब्दानां संपन्नादीनाम् क०, म०, टि० । ७. अभिधीय इव इति । क० । ८. पञ्चालमधुरः क०, म० । ९. पञ्चालरूपो मनुष्यः क०, म० । १०. –पचरिता–क०, म० । ११. ते मयावेकत्वे पदात्प्रथमाया वा । क०, म०, टि० ।

एकद्विबहौ ॥१।३।९८॥ एकत्वादिसंख्ये[1]ऽर्थे वर्तमानात् शब्दरूपाद् यथासंख्यमेक-द्वि-बहुषु सु औ जस् इत्येते प्रत्यया भवन्ति। दृषद्, दृषदौ, दृषदः। एक-द्वि-बहावित्ययमधिकारः, ता तां ङ थासाथां ध्वमिड्वहिमहिङिस्यातङ्विधानात्।

आमन्त्र्ये ॥१।३।९९॥ प्रसिद्धतत्संबन्धस्य क्रियायामाख्यातुमभिमुखीकरणमामन्त्रणम्[2]। आमन्त्र्यमाणेऽर्थे वर्तमानात् शब्दरूपात् एक-द्वि-बहुषु सु औ अम् इत्येते प्रत्यया भवन्ति। हे देवदत्त। हे देवदत्तौ। हे देवदत्ता.। षष्ठीप्राप्तौ[3] वचनम्।

हाधिक्समयानिकषोपर्युपर्यध्यध्यधोऽधोऽत्यन्तरान्तरेण तसपर्यभिसर्वोभयैश्चाप्रधानेऽमौट्शस् ॥१।३।१००॥ परार्थमप्रधानं[4] हा धिक् समया निकषा उपर्युपरि अध्यधि अधोधस् अति अन्तरा अन्तरेण इत्येतैः तसन्तैश्च परि अभि सर्व उभय इत्येतैरव्ययैर्योगेऽप्रधानेऽर्थे वर्तमानात् (शब्दरूपात्) एकद्विबहुषु अम् औट् शस् इत्येते प्रत्यया भवन्ति। हा देवदत्तं वर्धते व्याधि.। धिक् देवदत्तमयशः प्रवृद्धम्। समया पर्वतं नदी। निकषा पर्वतं वनम्। उपर्युपरि ग्रामं ग्रामाः। अध्यधि ग्रामं ग्रामाः। अधोधो ग्रामं ग्रामाः। अतिवृद्धं तु कुरून् महद्बलम्। अन्तरा निषधं[5] नीलं च विदेहा.। अन्तरेण निषधं नीलं च विदेहा। अन्तरेण पुरुषकारं न किंचित्। [6]परितो ग्रामं वनानि। अभितो ग्रामं वनानि। सर्वतो[7] ग्रामं वनानि। अप्रधान इति किम्? प्रधाने न भवति—हा तात धिङ् मातरित्यादौ च तातादेरामन्त्र्यतया विवक्षा न हादि युक्तत्वेनेति न भवति। हा कृतं देवदत्तस्य। धिक् कृतं देवदत्तस्येत्यत्र च हादे कृते न्यग्भूतस्य न स्वयं योग। कस्य तर्हि? तद्विशिष्टस्य कृतस्य। हादिभि. साहचर्यादन्तरान्तरेण शब्दौ स्वरादी गृह्येते। तेनेह न भवति राजधान्या अन्तराया पुरि वससि। किं ते वाऽत्र शालङ्कायनानामन्तरेण गतेन। चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थ। तेन—बुभुक्षितं न प्रतिभाति किंचित्। वृणीष्व भद्रे प्रतिभाति यत् त्वाम्। योऽक्षपादमृषिं न्यायः प्रत्यभाद्वदतां वरमित्यत्रापि भवति। औटष्टकार[8] सुडिति प्रत्याहारार्थ। शसः शकारष्टकारस्यासन्देहार्थः।

वीप्स्ये[9]लक्षणेत्थंभवनेष्वभिना ॥१।३।१०१॥ अवयवश.[10] समुदायस्य क्रियादिना[11] साकल्येन प्राप्तीच्छा वीप्सा, तत्कर्म वीप्स्यम्। लक्ष्यते (दृश्यते) दर्श्यते येन तल्लक्षणं चिह्नम् केनचिद्विवक्षितेन विशेषेण[12] भाव इत्थंभावस्तद्विषय इत्थंभवनम्। एतस्मिन्नभीत्यनेन युक्तेऽप्रधानेऽर्थे वर्तमानात् (शब्दरूपात्) एक-द्वि-बहुषु अम् औट् शस् इत्येते प्रत्यया भवन्ति। वृक्षं वृक्षमभिसिच्यते। वृक्षं[13] वृक्षमभि विद्योतते विद्युत्।

---

१. धातुसुबन्तवाक्येभ्य एकत्वादिसंख्या क०, म०, टि०। २. आमन्त्र्यपदं क्रियाया विशेषणं भवति क०, म०, टि०। ३. प्रजाम्यहमिति तत्र क्रियाप्रधानेऽप्रधाने—इति वर्तमाने कर्मोसामिति षष्ठीत्यादिसंबन्धः क०, म०, टि०। ४. प्रधानमुपकार्यम्, यदर्थमन्यदुपादीयते ततोऽन्यत्तस्योपकारकम्—यत्तदर्थं तद्विशेषणम् तत्प्रधानम् म०, टि०। ५. निषधनीलयोरन्तरा विदेहा इत्यर्थः। अत्र हि निषधनीलयोर्विदेहेनाभिसंबन्धः। नान्तरेत्यनेनेति। एवं व्यपेक्षाऽव्यपेक्षादिरूपेण धर्मं श्रितः पश्य धर्मं श्रित इत्यादि क०, म०, टि०। ६. पर्यभिसर्वोभये— इति तस् क०, म०, टि०। ७. अद्र्यादिति तस् क०, म०, टि०। ८. सुडित्युक्ते सोकाटष्टकारेण ग्रहणम्। आहोस्वित् तृतीयैकवचनेन इना टकारेणेति सन्देहे सति व्याप्तिप्रत्यासत्त्योः प्रत्यासत्तिर्गरीयसीति न्यायेन सन्देहपरिहारः क०, म०, टि०। ९. अभि परि प्रति अनु उप इत्येतेषां कर्मप्रवचनीयसंज्ञा। तत्कथमिति चेत् लक्षणवीप्सेत्थंभूतेऽभिर्भागे च परिप्रती—अनुरेषसहार्थे च हीने चोपश्च कथ्यते कर्मप्रवचनीयैश्च कर्मप्रवचनीययोगे लिङ्गाद् द्वितीया भवतीत्युक्तत्वात् इति कातन्त्रवृत्तौ क०, म०, टि०। १०, संख्यैकाद् वीप्सायामिति शस् क०, म०, टि०। ११. आदिशब्देन जातिगुणद्रव्यस्वरूपपरिग्रहः क०, म०, टि०। १२. विशेषणभाव:, म०। १३. वृक्षमभि विद्योतते विद्युत्। क०, म०।

साधुर्देवदत्तो मातरमभि । एतेष्विति किम् ? यदत्र ममाभि स्यात्तद्दीयताम् । अत्राभिना भागसंबन्धो द्योत्यते योऽत्र मम भागः स्यादित्यर्थः । बहुवचनं यथासंख्यार्तभावार्थम्[1] ।

भागिनि च प्रतिपर्यनुभिः ॥१।३।१०२॥ स्वीक्रियमाणोंऽशो भागस्तदीश्वरो भागी । वीप्स्यलक्षणेत्थंभवनेषु भागिनि च प्रति परि अनु इत्येतैर्युक्तेऽप्रधानेऽर्थे वर्तमानात् (शब्दरूपात्) एकद्विबहुषु अम्औट्शसो भवन्ति । वीप्स्ये—वृक्षं वृक्षं प्रति सिच्यंते[2] । वृक्षं वृक्षं परि । वृक्षं वृक्षमनु । लक्षणे—वृक्षं प्रति विद्योतते । वृक्ष परि । वृक्षमनु । इत्थंभवने—साधुर्देवदत्तो मातरं प्रति । मातरं परि । मातरमनु । भागिनि—यदत्र मा प्रति स्यात् । मा परि । मामनु । तद्दीयताम् । एतेष्विति किम् ? अनु वनस्याशनिर्गता समीप इत्यर्थः ।

टार्थेऽनुना ॥१।३।१०३॥ हेत्वादिष्टार्थस्तस्मिन्ननु इत्यनेन योगेऽप्रधानेऽर्थे वर्तमानात् (शब्दरूपात्) एकद्विबहुषु अम्औट्शसो भवन्ति । वृषभस्य प्रव्रज्यामनु प्राव्रजन् राजानः । शान्तिपट्टकप्रसारणमनु प्रावर्षत् पर्जन्यः । तेन हेतुनेत्यर्थ । नदीमन्ववसिता[3] सेना । पर्वतमन्ववसिता सेना । तेन सहावबद्धा कृतान्ता वेत्यर्थ. । तृतीयार्थ[4] आदो योगः ।

उत्कृष्टेऽनूपेन ॥१।३।१०४॥ अनु उप इत्येताभ्या युक्तेऽप्रधानेऽर्थे उत्कृष्टेऽधिकेऽर्थे वर्तमानात् (शब्दरूपात्) एकद्विबहुषु अम्औट्शसो भवन्ति । अनु शाकटायनं वैयाकरणाः । अनु सिद्धनन्दिनं संग्रहीतार. । उपसर्वगुप्त व्याख्यातार. । उपविशेषवादिनं कवय । तस्माद्धीना इत्यर्थ. ।

कर्मणि[5] ॥१।३।१०५॥ क्रियते इति कर्म निर्वर्त्यं[6] विकार्यं[7] प्राप्यं च तस्मिन्नप्रधानेऽर्थे[8] वर्तमानात् (शब्दरूपात्) एकद्विबहुषु अम्औट्शसो भवन्ति । कुम्भं करोति । शर लुनाति । आदित्यं पश्यति । अहि लङ्घयति । वने व्याघ्रं पश्यति । ग्राम गच्छन् वृक्षमूलान्युपसर्पति । अजा[9] नयति ग्रामम् । भारं वहति ग्रामम् । गा[9] दोग्धि पय. । देवदत्त गा याचते इत्यादो गवादेरवपीडनादिक्रियाप्यत्र विवक्षाया प्राप्यते[10] इति कर्मत्वम् । प्राप्यमपि हि तत्क्रिया युक्तं क्रियते । गो· पयो दोग्ध्यपाययतीत्यपायादिविवक्षाया तु यथायोगं पञ्चम्यादयो भवन्ति । क्रियते कट· । कृतः कटः । शतेन क्रीतः शत्यः । प्राप्तमुदकं यं स. प्राप्तोदको ग्रामः इत्यत्राभिहितेऽभि[11]धेयाभावादप्रधानाधिकाराच्च[12] न भवति[13] । अभिहितं च प्रधानम्—कटं करोति भीष्ममुदारं दर्शनीयमित्यत्र[14] सत्यपि कटाद्यर्थैक्ये प्रतिशब्दमर्थभेद इति भवति कटः कृतो भीष्म उदारो दर्शनीय इत्यत्र करोति कर्ममात्रा[15]भिधानान्न भवति । अप्रधान इति पर्युदास इति अजां नयति ग्राममित्यजादौ ग्रामाद्यपेक्षया प्रधानेऽपि नयत्याद्यपेक्षयाऽप्रधानोपपत्तेर्भवति ।

---

१. यथासंख्याभावार्थम् । क० म० । २. भावे लकारः । क० म० टि० । ३. अवसिता षीङ् बन्धने इत्यस्य अवबद्धेत्यर्थः । अथवा षोऽन्तकर्मणि इत्यस्य धातोः कृतान्ता इत्यर्थः । क० म० टि० । ४. कर्तरि करणे वा तृतीया । क० म० टि० । ५. कर्मणीति नेदं स्वरूपग्रहणम्—अशब्दसंज्ञेति प्रतिषेधात् । यदि कर्मग्रहणे स्वरूपमेव गृह्णीत (तर्हि) संज्ञाविधानमनर्थकं स्यात् । क० म० टि० । ६. यन्निर्वर्त्यते यत्प्रागसदवस्थं सत् प्रादुर्भाव्यते । तन्निर्वर्त्यम्, क० म० टि० । ७. पुनस्त्रिविधं कर्म भवति । इष्टमनिष्टमिष्टानिष्टं चेति, क० म० टि० । ८. –धानार्थे च– क० म० टि० । ९. अकथितं कर्म, क० म० टि० । १०. प्राप्यतेतिकर्म– क० म० । ११. उक्ते क० म० टि० । १२. कर्मरूपाभिधेयाभावात्, क० म० टि० । १३. कृत्तद्धितसमासैरभिहितं कर्म । कर्मणि चाभिधेये द्वितीया । न चाभिहिते अभिधेयमस्तीति–अर्थे भावाद् द्वितीया न भवति । क० म० टि० । १४. दर्शयतीत्यत्र, क० म० । १५. पुनरुक्तकर्म द्विविधं भवति । गुणमुख्यभावेन कर्मान्तरापेक्षा गुणत्वम् अप्रधानाधिकारात् । महीत्यादि इत्यादि । क० म० टि० । (प्रधाने) क० म० टि० । (द्वितीयेत्यर्थः । तथैव कर्मणोऽभिहितत्वे सति द्वितीयासम्भवात्) क० म० टि० ।

दिवः करणे वा ॥१।३।१०६॥ येन कर्ता करोति तत्प्रकृष्यमाणव्यापारं कारकं करणम्, दीव्यत्यर्थस्य यत्करणं कारकमप्रधानं तस्मिन्नमीट्शसो भवन्ति वा। अक्षान्[1] दीव्यति। [2]शलाका दीव्यति। अक्षैर्दीव्यति। शलकाभिर्दीव्यति। दिव इति किम्? दात्रेण लुनाति। करण इति किम्? गृहे दीव्यति। परत्वात् तृतीयाया बाधा मा भूदिति द्वितीयाभि[3]धानम्।

कर्म च ॥१।३।१०७॥ दीव्यतेर्यत्करणं तत्कर्म च करण च भवति तदेकं कारकं यथायोगं तदुभयकार्याणि भजतीत्यर्थ। अक्षाणा [4]देवनम्—अत्र कर्मत्वे परत्वात्[5] करणतृतीया कर्मलक्षणा[6] षष्ठी बाधित्वा भवति। देवना[7] अक्षा, अत्र करणलक्षणोऽनट्। अक्षैर्देवयते देवदत्तो गुरुदत्तेन, अत्र करणत्वात् तृतीया, कर्मत्वाच्च प्रयोज्यस्य[8] कर्मत्वं[9] तत्प्रतिषेधश्च[10] न भवत। अक्षैर्द्यूतं देवदत्तेनेत्यत्र दिवः सकर्मकत्वे निवृत्तोऽक्षद्यूतादेरिति ज्ञापकाद्भावे क्त। चकारः समावेशार्थ।

न विनिमेयद्यूतपणम् ॥१।३।१०८॥ विनिमेयं—क्रेयविक्रेयं द्यूतपणं—द्यूतजेयं तदुभयं दिवेः प्राप्यं कर्म न भवति। कर्म कार्यं न करोतीत्यर्थ। शतस्य[11] दीव्यति। सहस्रस्य दीव्यति। क्रये विक्रये द्यूतस्य पणत्वे वा तन्नियुङ्क्त इत्यर्थ। कर्मत्वाभावे [12]षष्ठी–शतस्य दीव्यते। शतस्य द्यूतम्। शतस्य देवितव्यम्। शतस्य सुदेवम्। [13]भावे लक्तव्यप्खार्था। शतस्य द्यूतो देवदत्त, कर्तरि क्त.। विनिमेयद्यूतपणमिति किम्? देवान् दीव्यति, स्तौतीत्यर्थः। द्यूतग्रहणं किम्? भूमिं दीव्यति, सन्धिना विजिगीषत इत्यर्थ। सन्धिपणस्य प्रतिषेधो न[14] भवति। पणग्रहणं किम्? द्यूतं दीव्यति। अक्षान् दीव्यति।

वोपसर्गात् ॥१।३।१०९॥ उपसर्गात् परस्य दिवेः प्राप्यं यद् विनिमेयं द्यूतपणं च तद्विकल्पेन कर्म न भवति। पूर्वेण प्रतिषेधे पक्षे कर्मकार्यं प्राप्यते। शतं प्रदीव्यति। शतस्य प्रदीव्यतीत्यादि।

पणव्यवह्रोः ॥१।३।११०॥ पणतेर्व्यवपूर्वस्य च हरते प्राप्यं यद् विनिमेयं द्यूतपणं च तद्वा कर्म न भवति। शतस्य पणते, शतं पणते। शतस्य व्यवहरति, शतं व्यवहरतीत्यादि। विनिमेयद्यूतपणमिति किम्? साधून्पणायति, स्तौतीत्यर्थः। शलाका व्यवहरति। [15]विगणयन्[16] गोपायतीत्यर्थः।

स्मृत्यर्थदयीशां कर्म ॥१।३।१११॥ स्मरणार्थाना धातूनां दयतेरीष्टेश्च यत्कर्म तत्कर्म वा भवति। मातुः स्मरति, मातरं स्मरति। मातु. स्मर्यते, माता स्मर्यते। मातुः स्मर्तव्यम्, माता स्मर्तव्या। मातुः स्मृतम्, माता स्मृता। मातु सुस्मरम्, माता सुस्मरा[17]। माता स्मृता देवदत्तेन। मातुरध्येति, मातरमध्येति। सर्पिषो दयते, सर्पिर्दयते। लोकानामीष्टे, लोकानीष्टे। कर्मणः कर्मसम्बन्धीति च। सामान्यविशेषरूपाभ्यां स्वतो द्विधाऽवस्थितस्य द्विधेदमवस्थापनं नियमार्थम्। तेनैषां कारकान्तरं सामान्यरूपेण नोच्यते मात्रा स्मृतम्। मनसा स्मृतम्। अयत्नादिति [18]समासाभावार्थं च नेत्यनुवृत्त्या सिद्धे कर्मग्रहणमुत्तरार्थम्।

कृञः प्रतियत्ने ॥१।३।११२॥ पुनर्यत्नः प्रतियत्न। सतो गुणान्तराधानायागायपरिहाराय वा समीहा, तत्र वर्तमानस्य करोते कर्म कर्म वा भवति। एधो दकस्योपस्कुरुते, एधोदकमुपस्कुरुते। शस्त्रपत्रस्योपस्कुरुते, शस्त्रपत्रमुपस्कुरुते इत्यादि। प्रतियत्न इति किम्? कुम्भं करोति। नगरं करोति।

---

1. अक्षास्तु देवनाः पाशकाश्च ते, इत्यमरः क० म० टि०। 2. द्यूतोपकरणं शलाका, क० म० टि०। 3. –याविधानम्, क० म० टि०। 4. अत्र भावेऽनट्, क० म० टि०। 5. परसूत्रत्वात्, क० म० टि०। 6 कृत्कामुकस्येत्यादिना– क० म० टि०। 7. दीव्यन्त एभिरिति देवनाः, क० म० टि०। 8. देवदत्तस्य क० म० टि०। 9. नित्याकर्मेत्यादिना प्राप्तम्, क० म० टि०। 10. न प्राणिन्यणिज इत्यादिना प्राप्तो न भवति। दिव् धातोः सकर्मकत्वात। क० म० टि०। सं प्रतिषेधश्च क० म०। 11. प्रतिदानं कृत्वा शतं स्वीकरोतीत्यर्थः। क० म० टि०। 12. अपवादविनिर्मुक्तोऽस्य विषयः। क० म० टि०। 13. साप्येनाप्येति क० म० टि०। 14. नास्ति, क० म०। 15. विगणयगोपा क० म० टि०। 16. नो क० म० टि०। 17. सुस्मरा मातुः स्मृतो देवदत्तः माता म०। 18. –मासोऽभावार्थश्च, क० म०।

रुजोऽज्वरिसन्ताप्योः कर्तरि भावे ॥१।३।११३॥ रुक्, रुजा, पीडा तस्याज्ज्वरिसन्तापिभ्यामन्ये-नाभिधीयमानाया यत्कर्म तत्कर्म वा भवति कर्तरि भावे भावश्चेत् अस्या रुजः कर्ता भवति। चोरं रुजति रोगः[1], चोरस्य रुजति। चोरमामयति, चोरस्यामयतीत्यादि। रुज इति किम्? एति जीवन्तमानन्दः। अज्वरि-सन्ताप्योरिति किम्? औदारिकं ज्वरयति। अत्याशिनं सन्तापयति। कर्तरीति किम्? देवदत्तं रुजत्यत्यासने वातः। भाव इति किम्? देवदत्तं रुजति श्लेष्मा। अत्र कश्चित्—इह षष्ठी न भवति चोरं रुजति रोग इति। अव्यतिरेकेऽयं विधिरिष्यते। व्यतिरेकश्चात्र गम्यत इत्याह।

हिंसायां जासनाटक्राथपिषनिप्रघ्नाम् ॥१।३।११४॥ जासेति जस हिंसाया जस तोडने, नाटेति नट अवस्पन्दने, चुरादी गृह्यते, न जसू मोक्षणे, नट नृत्ताविस्यहिंसार्थत्वात्। क्राथेति श्नथ क्रथ क्लथ चथ हिंसार्थाः, घटादि, पिष संचूर्णने—एषां नि प्र इत्येवंपूर्वस्य च हन्तेर्हिंसायाम्, वर्तमानानां यत्कर्म तत्कर्म वा भवति। चोरस्योज्जासयति, चोरमुज्जासयति। चोरस्योन्नाटयति, चोरमुन्नाटयति। चोरस्योत्क्राथयति, चोर-मुत्क्राथयति। चोरस्य पिनष्टि, चोरं पिनष्टि। चोरस्य निहन्ति, चोरं निहन्ति। चोरस्य प्रहन्ति, चोरं प्रहन्ति। चोरस्य निप्रहन्ति, चोरं निप्रहन्ति। चोरस्य प्रणिहन्ति, चोरं प्रणिहन्ति इत्यादि। निप्रेति प्रयोगो नास्ती-त्येके। बहुवचनं सम्भवि [2]सर्वभङ्गपरिग्रहार्थम्। निप्रेत्युपादानादिह न भवति चोरं हन्ति, चोरमाहन्ति। हिंसायामिति किम्? देवदत्तं बन्धनाज्जासयति, मोक्षयतीत्यर्थः। नटन्तं नाटयति, नर्तयतीत्यर्थं। रागादि निहन्ति, निवर्तयतीत्यर्थः। जासेत्याद्याकारनिर्देशो यत्रा[3] ··· यथा स्यादित्येवमर्थः। तेनेह न भवति दस्युमुद-जीजसत्। दस्युमुदनीनटत्। दस्युमुदचीक्रथदिति। अत एव चोरस्योत्क्राथयतीति प्रतिषेधविषय आकारः। अभावार्थं[4] च वचनम्।

आशिषि नाथः ॥१।३।११५॥ नाथतेराशीरर्थे वर्तमानस्य यत्कर्म तत्कर्म वा भवति। सर्पिषो नाथते, सर्पिर्नाथते इत्यादि। सर्पिर्मे भूयादित्यादि (आ) शास्ते इत्यर्थः। आशिषीति किम्? माणवकमुपनाथति। अगपुत्रकादिष्विति याचत इत्यर्थ।

दृश्यभिवाद्योर्णेस्तङि ॥१।३।११६॥ तङीति तातङेति तकारादारभ्यामहिङो ङकारेण प्रत्याहारः। पश्यतेरभिवादयतेश्च यो णिस्तङ्विषये यत्र तङ्[5] भवति तस्य कर्मप्रयोज्य.[6] प्रकृतिः कर्ता कर्म वा भवति। पश्यन्ति भृत्याः राजानम्। दर्शयते भृत्यान् राजा भृत्यैरिति वा। अभिवदति[7] गुरुर्देवदत्तम्। तस्मिन्नाशिषं प्रयुङ्क्त इत्यर्थं। अभिवादयते गुरून् देवदत्त, गुरुणेति वा। आत्मन्याशिषं प्रयोजयतीत्यर्थः। अथवा—अभिवदते[8] गुरून् देवदत्तः, तमन्यः प्रयुङ्क्ते—अभिवादयते गुरुं देवदत्तं जिनदत्तः, देवदत्तेनेति वा। तङिति विषयोपलक्षणात् तङभावेऽपि भवति। दर्शयमानो भृत्यान् राजा भृत्यैरिति वा। अभिवादयमानो गुरुं देवदत्तः, गुरुणेति वा। अथवा अभिवादयमानो गुरुं देवदत्तं जिनदत्तः देवदत्तेनेति वा। तङीति किम्? [9]दर्शयति कार्षापणं रूपतर्कम्[10]। अभिवादयति गुरुं देवदत्तः। अथवा अभिवादयति गुरु देवदत्तं जिनदत्त। णेरिति किम्? दर्शयते कार्षापणं रूपतर्केण[11]। अभिवादयते गुरुं देवदत्तेन जिनदत्त इति। गुरुकार्षापणयोः प्रतिषेधो न भवति।

अकर्मकात् ॥१।३।११७॥ अविवक्षितकर्मकोऽकर्मकः, उत्तरत्र नित्यग्रहणात्, तस्मात् परो यो णिः तस्य कर्म कर्म वा भवति। पचति देवदत्तः, पाचयति देवदत्तम्, देवदत्तेन वा। लिखति देवदत्त., लेखयति देवदत्तं, देवदत्तेन वा। गच्छति देवदत्तः, गमयति देवदत्तम्। देवदत्तमिति परत्वाश्रित्य एव विधिः। किं

---

१. रोग इत्यस्य अकर्तरीति भावे घञ्, सोऽपि कर्ता, क० म० टि०। २. विकल्प क० म० टि०। ३. यत्रा इत्यनन्तरमष्टाक्षराणि खण्डितानि प्रायः– म० टि०। ४. अभावकर्तृकार्थम्, क० म० टि०। ५. अनात्मन्यनाप्याने, क० म० टि०। ६. व्यस्ततत्कर्मभूतः, परमप्रकृतेः कर्तृभूतः, क० म० टि०। ७. अभिवादयति, क० म०। ८. अभिवदति गुरुं देवदत्तः, क० म०। ९. अत्र दर्शयतीति न फलेशः कर्ता विवक्षितः, नापि प्रकृतकर्मणि, क० म० टि०। १०. सौवर्णिके रूपतक्षो रूपतर्कश्च कथ्यते, इत्यजयः। क० म० टि०। ११. रूपं तर्कयतीति रूपतर्कः सौवर्णिकः, क० म० टि०।

करोतीति व्यापारमात्रविवक्षायामविवक्षितकर्मको भवति । [1]तङीति नास्तीति योगविभागः ।

नित्याकर्मणिङ्गत्यर्थशब्दकर्मदृशोऽखादिक्रन्दशब्दायह्वः ॥१।३।११८॥ वेति निवृत्तमकर्मकाद्वा वचनात् नित्यमकर्मकेभ्यो गमेर्जानातेरदेश्चार्थो येषा तेभ्य· शब्दकर्मभ्य· शब्दनक्रियेभ्यः [2]शब्दार्थेभ्यश्च दृश् [3]इत्येतस्माच्च धातोर्यो णिस्तस्य कर्म कर्म भवति खाद अद् क्रन्द शब्दाय ह्वा इत्येतान् वर्जयित्वा । [4]आसयति देवदत्तम् । शाययति देवदत्तम् । गम्यर्थः–गमयति[5] [6]माणवकं ग्रामम् । यापयति माणवकं ग्रामम् । ज्ञाऽर्थः–ज्ञापयति माणवकं धर्मम् । बोधयति माणवक धर्मम् । अद्यर्थ —भोजयति माणवकमोदनम् । आशयति माणवकमोदनम् । शब्दनक्रियेभ्यः—विलापयति देवदत्तं पुत्रम् । आभाषयति देवदत्त गुरुम् । महतो [7]विभाषयति देवदत्तं गुरुदत्तः । [8]शब्दार्थेभ्यः—श्रावयति देवदत्त शास्त्रम् । विज्ञापयति देवदत्त वाक्यम् । उपलम्भयति देवदत्त विद्याम् । दृश्—दर्शयति रूपतर्कं कार्षापणम् । एतेभ्य इति किम् ? पाचयत्योदनं देवदत्तेन । भेदयति काष्ठं जिनदत्तेन । नित्यग्रहणं पूर्वत्राविवक्षितकर्मपरिग्रहार्थम् । अन्यथा विभागो न ज्ञायेत । नित्याकर्मकाश्च कालाध्वभावदेशै. न सम्भवन्ति । तैः सर्वेषा सकर्मकत्वादित्यन्यकर्माणो वेदितव्या. । गम्यर्थो देशान्तरप्राप्तिर्गृह्यते (तेन) इह न भवति स्त्रियं गमयति देवदत्तेन । [9]अजा नयति ग्रामं देवदत्तेनेत्यत्र च नयतिर्हि प्रापणार्थो न प्राप्तिः । ज्ञार्थो ज्ञानसामान्यार्थो न विशेषार्थ·, तथा च दृशिग्रहणं तेनेह न भवति प्रापयति देवदत्तेनोत्पलम् । स्पर्शयति गुरुदत्तेन वस्त्रम् । अखादक्रन्दशब्दायह्व इति किम् ? खादयति पिण्डी देवदत्तेन । आदयति पिण्डी देवदत्तेन । क्रन्दयति देवदत्तेन । शब्दाययति देवदत्तेन । ह्वाययति देवदत्तेन । कर्मक्रियाकर्मणि त्रिविधा [10]वाप्य क्रियाप्यं तत्रेदं विध्यर्थं नियमार्थं वा प्रकरणम् । कर्मत्वाभावे च कर्ता स्वक्रिया कर्तृत्वेनाभिधायिष्यते ।

भक्षोऽहिंसायाम् ॥१।३।११९॥ भक्षयतेर्हिंसावृत्तेः परस्य णे. कर्म कर्म भवति । भक्षयन्ति बलिवर्दा. सस्यम् । [11]भक्षयति बलीवर्दान् सस्यम् । सस्ये प्रसवप्ररोहसमर्थे प्राणवियोगलक्षणा हिंसास्ति । तद्भक्षणे तद्वान् हिंसितो भवतीति हिंसावृत्ति । हिंसायामिति किम् ? भक्षयति पिण्डी देवदत्तेन । भक्षयति राजद्रव्यं नियुक्तेन । भक्षयति पुत्रान् गार्ग्या । भक्षयतिरत्राक्रोशविषय. । अद्यर्थत्वात् पूर्वेण प्राप्ते नियमार्थं वचनम् ।

वहेः प्रवेयम् ॥१।३।१२०॥ वहते परस्य णेर्यत्कर्म प्रवेयं यत्प्राजन्ति तत्कर्म भवति । वाहयति बलीवर्दान् भार देवदत्तः । प्रवेयमिति किम् ? वाहयति भारं देवदत्तेन । प्राप्त्यर्थेऽकर्मके च वहो नियमार्थम् । प्रापणार्थे विध्यर्थ च वचनम् ।

हृक्रोर्वा ॥१।३।१२१॥ हरते करोतेश्च यो णिस्तस्य कर्म कर्म वा भवति । विहरति देशं देवदत्तः । विहारयति देशं देवदत्त देवदत्तेन वा । आहरत्योदनं देवदत्तः, आहारयत्योदनं देवदत्त, देवदत्तेन वा । हरति भारं देवदत्त., हारयति भार देवदत्तं, देवदत्तेन वा । विकुर्वते सैन्धवाः, विकारयति सैन्धवान्, सैन्धवैर्वा । विकुरुते स्वरान् क्रोष्टा, विकारयति स्वरान् क्रोष्टार, क्रोष्टुना वा । करोति कट देवदत्तः, कारयति कटं देवदत्तं, देवदत्तेन वा । णेरिति किम् ? विकरोति पयो देवदत्तः । प्राप्ते चाप्राप्ते—उभयत्र विकल्पोऽयं वेदितव्यः ।

शीङ्स्थासोऽधेराधारः ॥१।३।१२२॥ अधिपूर्वाणा शीङ् स्था आस् इत्येतेषा य आधारः क्रियाश्रयस्य कर्तुं कर्मणो वा धारणात् तत्कर्म [12]भवति । ग्राममधिशेते । ग्रामोऽधिशयितः । ग्राममधितिष्ठति । ग्रामोऽधिष्ठितः । ग्राममध्यास्ते । ग्रामोऽध्यासित· । अधेरिति किम् ? ग्रामे शेते । पर्वते तिष्ठति । नद्यामास्ते ।

---

१. पूर्वसूत्रे तङा भवितव्यम् । उत्तरसूत्रे तङ् नास्ति । क० म० टि० । २. शब्दाप्येभ्यश्च, क० म० । ३ इत्येतस्माच्च क० म० (न प्राणिभ्यणिज्यो णिजन्तस्य) क० म० टि० । ४. आस्ते देवदत्तः, क० म० टि० । ५. गच्छति माणवको ग्रामम्, गमयति माणवकं ग्रामं गुरु. । कर्तृकर्म । क० म० टि० । ६. शिष्यम् क० म० टि० । ७. न केवलं यो महतो विभाषते शृणोति तस्मादपि यः स पापभाक् । क० म० टि० । ८. शब्दाप्येभ्यः क० म० । ९ नाययति क० म० । १०. त्रिविधावाप्यक्रियाप्यं क० म० । ११. भक्षयति क० म० । १२. भवतीति कर्मवद्भावात् कर्मणीति द्वितीयेति शेषः (विशेषः क० टि०) म० टि० ।

आधार इति किम् ? ग्रामोऽधिशयितो देवदत्तेन । कर्ता न भवति । अकर्मका अपि धातवः सोपसर्गाः सकर्मका भवन्तीति सिद्धं कर्मत्वम् । आधारबाधनार्थं वचनम् ।

वसोऽनूपाध्याङः ॥१।३।१२३॥ अनु उप अधि आङ् इत्येतत्पूर्वस्य वसतेर्य आधारस्तत्कर्म भवति । ग्राममनु वसति । ग्रामोऽनूषितः । ग्राममुपवसति । ग्राम उपोषितः । ग्राममधिवसति । ग्रामोऽध्युषितः । ग्राममावसति । ग्राम ओषितः । अन्वादिसाहचर्यादुपेत्यस्य स्थानार्थस्यैव ग्रहणम्—नानशनार्थस्य, तेन ग्रामे उपवसति, भोजननिवृत्तिं करोतीत्यत्र न भवति ।

अभिनिविशश्च ॥१।३।१२४॥ अभि नीत्येतत्समुदायपूर्वस्य विशेराधारः कर्म भवति । ग्राममभिनिविशते । ग्रामोऽभिनिविश्यते । ग्रामोऽभिनिविष्टः । चकारः कर्म भवति न भवति चेति क्वचिदभावार्थः, तेन या या संज्ञा यस्मिन् यस्मिन् अभिनिविश्यते 'कल्याणेऽभिनिवेशः अर्थेऽभिनिविष्टा' इति सिद्धं भवति ।

कालाध्वभावदेशं वाऽकर्म[1] चाकर्मकाणाम्[2] ॥१।३।१२५॥ कालो मुहूर्तादिः, अध्वा गन्तव्यं क्षेत्रं क्रोशादि, भावः क्रिया [3]गोदोहनादिः, देशो जनपद ग्रामनदीपर्वतादिः सोऽयमाधारोऽकर्मकाणां वा कर्म भवत्यकर्म च । काल—माममास्ते, मास आस्यते । दिवस शेते, दिवस शय्यते । अध्वा—क्रोशं स्वपिति, क्रोशः[4] सुप्यते । [5]योजनं स्वपिति, योजनं सुप्यते । भाव —गोदोहमास्ते । ओदनपाक स्वपिति । गोदोहः शय्यते । ओदनपाकः स्थीयते । देश —कुरून् स्वपिति, कुरवः सुप्यन्ते । ग्राम वसति, ग्राम उष्यते । मासं पचति, मासः पच्यते । अहरधीतम्, रात्रिरधीता । पक्षे रात्रौ सुप्यते । रात्रौ नृत्तं च द्रक्ष्यसि । क्रोशे सुप्यते । गोदोह आस्ते । ओदनपाके स्वपिति । ग्रामे वासः । ग्रामे वासी । रात्रावधीतम् । दिवसे भुक्तम् । कालाध्वभावदेशमिति किम् ? प्रासाद आस्ते । शय्यायां शेते । अकर्म चेति किम् ? मासमास्यते । क्रोशं सुप्यते । गोदोहमासित । इदं गोदोहमासितम् । गोदोहमास्यते । कुरून् सुप्यन इति । गत्यकर्मण्याधारे च साप्या नाप्याल्लकृत्यक्तखार्थात् कर्मभाव इति कर्त्रादौ भावे च भवति । अकर्मकाणामिति किम् ? रात्रावुद्देशोऽधीतः । अह्न्यध्ययनमधीतम् । [6]प्राकृतमेवेदं कर्मेति प्रतिपत्तावप्यकर्म चेति एवमर्थमिदं वक्तव्यम् ।

कालाध्वनोर्व्याप्तौ ॥१।३।१२६॥ काले अध्वनि चाप्रधाने वर्तमानात् शब्दरूपात् व्याप्तौ स्वेन संबन्धिना द्रव्यादिनाऽत्यन्तसंयोगे द्योत्ये अम्औट्शसो भवन्ति । मासं गुडाऽपूपा । क्रोशं पर्वतः[7] । मासं कल्याणी । क्रोशं कुटिला नदी[8] । मासमधीते । क्रोशमधीते । कालाध्वनोरिति किम् ? स्थाल्या पचति । व्याप्ताविति किम् ? मासेऽधीते । मासस्याधीते । क्रोशेऽधीते । क्रोशस्याधीते । अत्राव्याप्तिः । षष्ठ्याः सप्तम्या वाऽयमपवादः ।

टाभ्यांभिस्सिद्धौ ॥१।३।१२७॥ सिद्धौ क्रियाफलनिष्पत्तौ द्योत्यायां कालवाचिनोऽध्ववाचिनश्च शब्दाद् व्याप्तौ एकद्विबहुषु टा भ्यां भिस् इत्येते यथासंख्यं प्रत्यया भवन्ति । मासेन प्राभृतमधीतम् । मासाभ्यां प्राभृतमधीतम् । मासैः प्राभृतमधीतम् । योजनेन प्राभृतमधीतम् । योजनाभ्यां प्राभृतमधीतम् । योजनैः प्राभृतमधीतम् । सिद्धाविति किम् ? मास प्राभृतमधीतम् । योजनं प्राभृतमधीतम् । अत्र व्याप्तिमात्रं गम्यते न सिद्धिः । टकारः पूर्वानुबन्धः । द्वितीयापवादो योगः ।

हेतुकर्तृकरणेत्थम्भूतलक्षणे ॥१।३।१२८॥ फलसाधनयोग्यः पदार्थो हेतुः । यः करोति स कर्ता । क्रियासिद्धौ स्वतन्त्रमगुणभूतं परैरप्रयोज्यं कारकं यद् व्यापारं धातुराह येन कर्ता करोति तत्करणं साधकतमं कारकम् । इमं कंचित् प्रकारमापन्न इत्थम्भूतः स लक्ष्यते येन तदित्थम्भूतलक्षणम्, एतस्मिन्नप्रधाने वर्तमानात् (शब्दरूपात्) एकद्विबहुषु टा भ्यां भिस् इत्येते प्रत्यया भवन्ति । हेतौ—धनेन कुलम् । विद्यया यशः ।

---

१. कर्तुं, क० म० टि० । २. चाकर्मणाम्, क० म० । ३. गोदोहादिः, क० म० । ४. चतुर्विंशत्यङ्गुलानां हस्तो हस्तचतुष्करः । तत्सहस्रे तु गव्यूतं क्रोशस्तौ द्वौ तु गोरुतम् ॥ क० म० टि० । ५. गव्या गव्यूति गव्यूति चतुष्क्रोशं तु योजनम् । इत्यभिधानचिन्तामणिः क० म० टि० । ६ पूर्वप्रकृतिसिद्धम्, क० म० टि० । ७. अत्र द्रव्येण व्याप्तिः, क० म० टि० । ८. तयोर्गुणेन व्याप्तिः क० म० टि० ।

कम्पया शोक: (म्)। तीक्ष्णेन[1] परशुना छिनत्ति । कर्तरि—देवदत्तेन कृतम् । गुरुदत्तेन भुक्तम् । करणे—दात्रेण लुनाति । परशुना छिनत्ति । इत्थम्भूतलक्षणे—अपि भवान् कमण्डलुना छात्रमद्राक्षीत् । अपि भवान् अवदातेन वर्णेन कुमारमैक्षिष्ट । [2]छात्रत्वादिक प्रकारमापन्नस्य मनुष्यस्य कमण्डल्वादिलक्षणम् । इत्थम्भूतग्रहणं किम् ? वृक्षं प्रति विद्योतनम् । अपि भवान् कमण्डलुपाणिं छात्रमद्राक्षीत्, इत्यत्र लक्ष्यप्रधानो निर्देशो न लक्षणप्रधान इति न भवति । इत्थम्भूतलक्षणं सहयोगादतिरिच्यत इत्युपादीयते समेन धावति । समेन पथा ग्रामं धावतीत्यर्थं । द्विद्रोणेन धान्यं क्रीणाति । द्विद्रोणेनार्थेन हिरण्येनेत्यर्थः । एवं पञ्चकेन पशून् क्रीणाति । सहस्रेणाश्वान् [3]इत्यादि तत्परिमाणेन वा [4]मूल्येनेत्यर्थः । क्रेयपरिमाणस्यापि क्रये [5]करणत्वमुपपद्यत एवेत्येषा करण एव तृतीया ।

सहार्थेन ॥१।३।१२९॥ सहार्थस्तुल्ययोगो विद्यमानता च तेन युक्तेऽप्रधानेऽर्थे वर्तमानात् (शब्दरूपात्) एकद्विबहुषु टा भ्या भिसित्येते प्रत्यया भवन्ति । पुत्रेण सहागत.[6] पिता । पुत्रेण सह स्थूलः । पुत्रेण सह गोमान् । शिष्येण सह ब्राह्मण । तिलै. सह माषान् वपति । [7]सहैव दशभि. पुत्रैर्भार वहति गर्दभो । अर्थग्रहणं किम् ? पुत्रेण साकम् । पुत्रेण सत्रा । पुत्रेण युगपदागतः । पुत्रेणागतः वृद्धो यूना । अर्थग्रहणात् पर्यायप्रयोगेऽप्रयोगेऽप्यर्थसत्ताया भवति[8] ।

यद्भेदैस्तद्वदाख्या ॥१।३।१३०॥ यस्य भेदेन प्रकारवतोऽर्थस्य[9] भेदैः[10] प्रकारैर्विशेषैस्तद्वतस्तत्प्रकारवदर्थकस्य[11] आख्या भवति ततः टा भ्या भिसित्येते प्रत्यया भवन्ति । अक्ष्णा काण. । हस्तेन कुणिः । पादेन खञ्ज । शिरसा खलति । प्रकृत्या दर्शनीय. । प्रायेण वैयाकरणः । काश्यपो गोत्रेण । ब्राह्मणो जात्या । यद्ग्रहण प्रकृतिनिर्देशार्थम् तत इत्याक्षेपात् । भेदग्रहणं किम् ? यष्टी. प्रवेशय । कुन्तान् प्रवेशय । तद्वद्ग्रहण किम् ? अक्षिकाणम् । आख्याग्रहणं प्रसिद्धिपरिग्रहार्थम्, (तेन) अक्ष्णा दीर्घ इति न भवति, अश्रुतक्रियाकल्पनया करणाद्विकल्पनाया यद्यपि तृतीया स्यात् (तथापि) तत्सम्बन्धे षष्ठी मा भूदित्यारम्भः ।

काले भाद् वाऽऽधारे ॥१।३।१३१॥ काले वर्तमानात् नक्षत्रवाचिनः शब्दात् आधारे, एकत्वे द्वित्वे बहुत्वे च द्योत्ये टा भ्या भिसित्येते वा यथासंख्यं प्रत्यया भवन्ति । पुष्येण पायसमश्नीयात्, पुष्ये पायसमश्नीयात् । मघाभि [12]पललौदनम्, मघासु पललौदनम् । काल इति किम् ? पुष्ये चन्द्रमा । मघासु ग्रहः । अध्वनिवृत्त्यर्थं कालग्रहणम् । भादिति किम् ? तिलपुष्पेषु यत् क्षीरम्, तिलच्छेदेषु यद्दधि । काल इति सप्तम्या तन्निमित्तको यदाऽन्यत्र वर्तते तदा न भवति, (यथा) चित्रासु जाता चित्रा माणविका तस्या चित्रायामास्ते । आधार इति किम् ? अद्य पुष्यं विद्धि । अद्य कृत्तिका. । आधारस्य करणविवक्षाया तृतीया सिद्ध्यति, अस्ति ह्याधारस्य करणविवक्षा, यथा स्थाल्या[13] पचतीति तत् क्रियते सम्बन्धविवक्षाया षष्ठीबाधनार्थम् ।

प्रसिताऽवबद्धोत्सुकै ॥१।३।१३२॥ प्रसित अवबद्ध उत्सुक इत्येतैर्युक्ते आधारेऽप्रधाने वर्तमानात् शब्दात् टा भ्या भिसित्येते वा प्रत्यया भवन्ति । केशै प्रसितः । केशेषु प्रसितः । प्रकर्षेण सितो बद्धः प्रसितः, नित्यप्रसक्त उच्यते । केशैरवबद्ध., केशेष्ववबद्ध. । केशैरुत्सुक', केशेषूत्सुकः ।

समोज्ञोऽस्मृतौ चाप्ये ॥१।३।१३३॥ सपूर्वस्य जानातेरस्मृतौ वर्तमानस्य [14]यदाप्यं कर्मेत्यर्थः, तत्र टा भ्या भिसित्येते प्रत्यया भवन्ति । मात्रा संजानीते । मातरं संजानीते । पित्रा सजानीते । पितरं संजानीते ।

---

१. तैक्ष्ण्येन, क० म० । २. दात्रत्वादिकम्, क० म० । ३. श्वान् (शुनः) क्रीणाति—इति तत्परि— क० म० । ४. मूलेनेत्यर्थः, क० म० । ५. –रणतोपप– क० म० । ६. गतः पुत्रेण स– क० म० । ७. सत्तायाम् क० म० टि० । ८. तद्यथा—साकं स्तनाभ्यां जघनं महत्ते, सत्रा भ्रूभ्यामस्य नयने महती, युगपत्कराभ्यामस्याः केशा दीर्घाः, सार्धं जनैर्धनवान्, राजा पुत्रेणागतः, भार्यया वीक्षितः, बन्धुभिः स्वर्गं गतः, क० म० टि० । ९. अक्ष्यादेः, क० म० टि० । १० काणत्वादिभिः– क० म० टि० । ११ देवदत्तादेः, क० ० टि० । १२. 'पललं तिलचूर्णे स्यात्' । क० म० टि० । १३. वस्तुतस्तदनिर्देश्यं न हि वस्तुव्यवस्थितम् । स्थाल्यां पच्यत इत्येषा विवक्षा दृश्यते यतः ॥ क० म० टि० । १४. –प्यं, भाप्यं–क– क० म० ।

सम इति किम् ? मातरं आनाति । पितरं[१] आनाति । ज्ञ इति किम् ? मातरं संवेत्ते । अस्मृताविति किम् ? मातरं संजानाति, मातुस्संजानाति । स्मरतीत्यर्थः । चकारो वेत्यस्यानुकर्षणार्थः । आप्य इति किम् ? मातरं स्वरेण संजानीते । करणे विकल्पो न भवति । मातुः संज्ञातेति कृति परत्वात् षष्ठी ।

दाणा धर्मे तङ् च देयैः ॥१।३।१३४॥ अधर्मरूपेऽर्थे वर्तमानेन समो दाण दान इत्यनेन योगे देयैर्दातिकर्मैराप्ये देयं यदा भवति (तदा) तत्राप्रधानेऽर्थे वर्तमानात् (शब्दरूपात्) टा भ्यां भिसित्येते प्रत्यया भवन्ति । तस्माच्च दाणस्तङ् भवति । दास्या संप्रयच्छते । वृषल्या संप्रयच्छते । कामुकः सन् द्रव्यं दास्यै ददातीत्यर्थ. । दाणा[२] इति किम् ? दास्यै संदधाति । अधर्म इति किम् ? पत्न्यै संप्रयच्छति । चकारः संनियोग-[३]शिष्टार्थः । देयैरिति किम् ? द्रव्यं वृषल्या[४] संप्रयच्छते, द्रव्याण्म भवति । सम इति किम् ? दास्यै प्रयच्छति । इह समो[५] दाणः प्रेणाव्यवधानाभावात् सम इति षष्ठीविज्ञानाद् वा व्यवधानेऽपि भवति विशिष्टा एव तङः ताता क्षेत्यत्र वा योगविभागेन नियम इति [६]तङोऽस्थानिकत्वात् दास्या सप्रयच्छत इति, संप्रदानस्य करण-विवक्षायां सहयोगे वा तृतीया । अप्रतिहृते तङिति योगानारम्भे नियमो दुर्ज्ञान इति वचनम् ।

ङे भ्यां भ्यस् ॥१।३।१३५॥ देयैराप्ये[७]ऽप्रधानेऽर्थे वर्तमानात् (शब्दरूपात्) एकद्विबहुषु यथाक्रमं ङे भ्यां भ्यसित्येते प्रत्यया भवन्ति । उपाध्यायाय गां ददाति । देवदत्ताय कन्यां प्रयच्छति । राज्ञे दण्डं वितरति । गुरवे चीवरं प्रयच्छति । छात्राय चपेटां ददाति । देयैरिति किम् ? अजा[८] नयति ग्रामम् । आप्य इति किम् ? देवदत्तेन धनं दीयते । रजकस्य वस्त्रं ददाति । ध्नतः पृष्ठं ददातीत्यत्र न [९]देयैराप्यतया रजकादिरुच्यत इति न भवति । ङकारोऽत्रोत्तरत्र चङिनो याङिति विशेषणार्थः ।

स्थानि वुणः ॥१।३।१३६॥ यस्यार्थः प्रतीयते न च प्रयोगः[१०] (सः) स्थानी क्रियायां तदर्थाया वुण्लृट् चेति क्रियाया तदर्थाया वुण् विहितस्तदन्तस्य स्थानिनो धातोराप्ये कर्मणि ङेभ्याम्भ्यसो भवन्ति । उदकाय व्रजति । एधेभ्यो व्रजति । पाकाय व्रजति । भूतये व्रजति । स्थानीति किम् ? एधानाहर्तुं व्रजति । एधानाहारको व्रजति[११] । वुण इति किम् ? प्रविश पिण्डीम् । प्रविश [१२]तर्पणम् । अत्र भक्षय [१३]पिण्डीमिति लेडन्तः स्थानी । आप्य इति किम् ? एधेभ्यो व्रजति शकटेन । द्वितीयापवादो योगः ।

क्रुद्द्रुहेर्ष्यासूयार्थैर्यं प्रति कोपो न च कर्म ॥१।३।१३७॥ अमर्षः क्रोध. । अपचिकीर्षा द्रोहः । अक्षमा ईर्ष्या । गुणेषु दोषाविष्करणमसूया । एतदर्थैर्धातुभिर्योगे यं प्रति कोपो भवति तस्मिन्नप्रधाने वर्तमानात् ङेभ्याम्भ्यसो भवन्ति न च तत्कर्म भवति[१४] । देवदत्तायेर्ष्यति । देवदत्ताय ईर्ष्यति । देवदत्तायासूर्ष्यति । देवदत्ताया-सूयति । क्रुद्द्रुहेर्ष्यासूयार्थैरिति किम् ? [१५]आरस्य द्विषन् । योऽस्मान् द्वेष्टि, यं च वयं द्विष्मः[१६], निष्पिपिक्षाया वा । यं प्रतीति किम् ? मनसा [१७]क्रुध्यति । मनसा द्रुह्यति । नाप्य इत्यत्राकर्मके संभवति । प्रतिग्रहणं किम् ? न यस्मिन्नित्युच्यते[१८] कर्तर्यपि स्यात् । देवदत्तेन क्रुध्यते । कोप इति किम् ? धनिनो द्रुह्यति धनेच्छया । भार्या-मीर्ष्यति कार्येण । देवदत्तमसूयति लिप्सया । कर्मप्रतिषेधो भावादी लाद्यर्थः । देवदत्तायेर्ष्यते[१९] । देवदत्ताया-सूयते । देवदत्तायेर्ष्यितव्यम्[२०] । जिनदत्तायासूयितव्यम् । देवदत्तायेर्षितम् । जिनदत्तायासूयितम् । देवदत्ताय दुरीर्ष्यम्[२१] । जिनदत्ताय दुरसूयम् । देवदत्तायेर्षितो गुरुदत्तः । जिनदत्तायासूयितो गुरुदासः ।

---

१. –रं सुजा– क० म० । २. दाणेरिति कि– क० म० । ३. –इतार्थः क० म० । ४. दासी क० म० टि० । ५. समादाण क० म० । ६. –ङो ऽस्थानिकत्वादि दा- क० म० । ७. अनिराकरणात् कर्तुः स्यागाङ्गं कर्मणेप्सितम् । प्रेरणाङ्गं मतिभ्यां वा लभते सम्प्रदानताम् ॥ क० म० टि० । ८. अजाश्च–क० म० । ९. देवेनाप्य–क० म० । १०. -गः सः स्थानी क० म० । ११. –ति । पाकं कर्तुं व्रजति । पाकं कारको व्रजति । वु– क० म० । १२. –श तर्प– क० म० । १३. पिण्डेति क० म० । १४. –ति । जिन-दत्ताय क्रुध्यति । देवदत्ताय कुप्यति । देवदत्ताय द्रुह्यति । दे –क० म० । १५. किम् ? चोर– क० म० । १६. –ष्मः । द्विड्विरप्रीतौ नि– क० म० । १७. –'स्वबिम्बमालोक्य विपक्षशङ्कया पुनर्विकुप्यन्ति च दर्पणमित्यपि ।' इति रायः । क० म० टि० । १८. –त्युच्येत, क– क० म० । १९. –तायेर्ष्य– क० म० । २०. –तायेर्षि–क० म० । २१. दूरीर्ष्यम्, क० म० टि० ।

क्रुद्द्रुहाकोपसर्गात् ॥१।३।१३८॥ उपसर्गात् परेण क्रुधिना द्रुहिणा च योगे यं प्रति कोपस्तस्मिन् ङेभ्यांभ्यसो न भवन्ति । देवदत्तमभि क्रुध्यति[1] । गुरुदत्तमभिद्रुह्यति । क्रुधिद्रुहो सोपसर्गौ सकर्मकाविति द्वितीया । अकर्मका अपि धातवः सोपसर्गाः सकर्मका भवन्ति । उपसर्गादिति किम् ? देवदत्ताय क्रुध्यति । देवदत्ताय द्रुह्यति ।

स्पृहेर्वा ॥१।३।१३९॥ स्पृहयतेर्धातोर्यद्व्याप्यं प्राप्यं कर्म तस्मिन् वा ङेभ्याम्भ्यसित्येते प्रत्यया भवन्ति, तदव्याप्यं न कर्म भवति । पुष्पेभ्यः स्पृहयति । पुष्पाणि स्पृहयति । आप्य इति किम् ? पुष्पेभ्य स्पृहयति मनसा । न च कर्मेति किम् ? पुष्पेभ्य. स्पृह्यते देवदत्तेन । पुष्पेभ्य स्पृहितो देवदत्त ।

मन्यस्याकाकादिषु यतोऽवज्ञा ॥१।३।१४०॥ यस्मादवज्ञाऽन्यस्य विज्ञायते तस्मिन्नकाकादिषु काकादिवर्जिते मन्यतेराप्ये कर्मणि ङे भ्या भ्यसित्येते वा प्रत्यया भवन्ति । न त्वा तृणाय मन्ये[2] । न त्वा बुसाय मन्ये । न त्वा बुस मन्ये । न त्वा लोष्टाय मन्ये । न त्वा लोष्टं मन्ये । न त्वा शुनं मन्ये । न त्वा श्वानं मन्ये । तृणायापि न मन्ये । तृणादपि[3] निकृष्टं मन्ये । इत्यवजानाति । मन्यस्येति किम् ? न त्वा तृणं चिन्तयामि । श्यनिर्देश· किम् ? न त्वा तृणं मन्ये । अकाकादिष्विति किम् ? न त्वा काकं मन्ये । न त्वा शुक मन्ये । न त्वा शृगालं मन्ये । यत इति किम् ? न त्वा तृणाय मन्ये । युष्मदो न भवति । अवज्ञेति किम् ? न त्वा कनकं मन्ये । ततोऽप्यधिकं मन्ये इति प्रशंसा ।

भद्रायुष्यक्षेमसुखार्थहितार्थहितैराशिषि ॥१।३।१४१॥ भद्र आयुष्य क्षेम सुख अर्थ हित इत्येतदर्थैर्हितशब्देन च योगेऽप्रधानेऽर्थे वर्तमानात् (शब्दरूपात्) आशीर्विषये ङे भ्या भ्यसित्येते वा प्रत्यया भवन्ति । भद्रमस्तु जिनशासनाय[4] । भद्रमस्तु जिनशासनस्य[5] । कल्याणमस्तु जिनशासनाय । कल्याणमस्तु जिनशासनस्य । आयुष्यमस्तु देवदत्ताय । आयुष्यमस्तु देवदत्तस्य[6] । दीर्घमायुरस्तु देवदत्ताय । दीर्घमायुरस्तु देवदत्तस्य । चिरं जीवितमस्तु देवदत्ताय । चिरं जीवितमस्तु देवदत्तस्य[7] । क्षेमं भूयात् संघाय । क्षेमं भूयात् संघस्य । कुशलं भूयात् संघाय । कुशलं भूयात् संघस्य । निरामयं भूयात् संघाय । निरामयं भूयात् संघस्य[8] । सुखं भवतात् प्रजाभ्य । सुखं भवतात् प्रजानाम् । शं[9] भवतात् प्रजाभ्य । शं भवतात् प्रजानाम् । शर्म भवतात् प्रजाभ्य· । शर्म भवतात् प्रजानाम्[10] । अर्थो जिनदत्ताय भूयात् । अर्थो जिनदत्तस्य भूयात् । प्रयोजनं जिनदत्ताय भूयात् । प्रयोजनं जिनदत्तस्य भूयात् । कार्यं जिनदत्ताय भूयात् । कार्यं जिनदत्तस्य भूयात् । हितार्थे—पथ्यं जिनदत्ताय भूयात् । पथ्यं जिनदत्तस्य भूयात् । हित—हितं जिनदत्ताय भूयात् । हितं जिनदत्तस्य भूयात् । हित-शब्दग्रहणमाशिषि पक्षे षष्ठी प्रापणार्थम् । चतुर्थी तु शक्तार्थेत्यादीना विहित एव । हितार्थग्रहणं तु पर्यायार्थं स्यात् । आशिषीति किम् ? आयुष्यं देवदत्तस्य तप, तत्त्वाख्यानेन भवति ।

शक्तार्थवषड्नमःस्वस्तिस्वाहास्वधाहितैः ॥१।३।१४२॥ शक्तार्थं वषट् नमस् स्वस्ति स्वाहा स्वधा हित इत्येतैश्च शब्दैर्योगेऽप्रधानेऽर्थे वर्तमानात् (शब्दरूपात्) ङे भ्या भ्यसित्येते प्रत्यया भवन्ति । शक्तो देवदत्तो जिनदत्ताय । शक्नोति जिनदत्तो देवदत्ताय । प्रभुर्जिनदत्तो देवदत्ताय । प्रभवति जिनदत्तो देवदत्ताय । अलं मल्लो मल्लाय । वषट्—वषडग्नये । नमस्—नमोऽर्हद्भ्य:[1] । स्वस्ति—स्वस्ति प्रजाभ्य: । स्वाहा—इन्द्राय

1. क्रियाविषय: कर्मवदक्रियया आप्यत्वे देवदत्तस्य देवदत्तं द्रुह्यति इति स्यात् । कोपे तं देवदत्तयेति । क० म० टि० । २ –न्ये । न त्वा तृणं मन्ये । न क० म० । ३. –णादेरपि क० म० । ४. 'शासनं दर्शनं शास्त्रमागमः पुरुषो मतम् ।' इति सुभूतिटके । क० म० टि० । ५. –स्य । भद्रमस्तु जिनशासनाय । भद्रमस्तु जिनशासनस्य । क– क० म० । ६. –स्य । क्षेम । क्षेमं क० म० । ७. –स्य । सुख । सुखं– क० म० । ८. 'दिष्ट्या समुपजोषं चेत्यानन्दे' –इत्यमरः । क० म० टि० । ९. –नाम् । अर्थ । अर्थो– क० म० । १०. नारायणं नमस्कृत्येति उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी इति द्वितीयैव । कथं नारायणाय नमस्कुर्याम् । स्वयम्भुवे नमस्कृत्येति ? आह्वाय क्रियाग्रहणं इत्यवसेयम् । इति वर्धमानीयवृत्तौ । "अनव्ययनमःशब्दोऽप्यस्ति यत्तमः किमः । किमपि कुसुम देवताभ्यस्ता-मन्तरेण नमसामवसानभूमिम् ॥" इति विदग्धचूडामणिः । क० म० टि० ।

स्वाहा[1]। स्वधा पितृभ्यः। हितम्—आतुराय हितम्। आमया विनेहितं स्वस्तिशब्दः क्षेमार्थः तद्योगे आशिष्यपि परत्वादनेन नित्यमेव भवति। तथा च तत्र हितग्रहणं स्वस्ति संघाय मा[2] भूत्। स्वस्ति प्रजाभ्यो भूयात्।

रुचिक्लृप्यर्थधारिभिः प्रेयविकारोत्तमर्णेषु ॥१।३।१४३॥ रुच्यर्थैः क्लृप्यर्थैर्धारिणा च धातुना युक्तेऽप्रधाने यथाक्रमं प्रेये विकारे उत्तमर्णे च वर्तमानात् (शब्दरूपात्,) ङे भ्यां भ्यसित्येते प्रत्यया भवन्ति। रुच्यर्थे. प्रेये.[3] प्रीयमाण इत्यर्थः। देवदत्ताय रोचते धर्मः। गुरुदत्ताय स्वदते मोदकः[4]। स्वाभिलाषं करोतीत्यर्थः। प्रेय इति किम् ? देवदत्ताय रोचते मोदको माधुर्येण। सर्वेषामेतद्रोचते कथं वा तवेत्यत्र प्रतिभावेन[5] प्रेयस्सम्बन्धमात्रविवक्षेति वा न भवति। क्लृप्यर्थैर्विकारे। मूत्राय कल्पते यवागू। उच्चाराय संपद्यते यवान्नम्। श्लेष्मणे जायते दधि। तद्विकाररूपमापद्यत इत्यर्थः। विकार इति किम् ? देवदत्तस्य संपद्यन्ते शालयः। अप्रधान इति किम् ? मूत्रमिदं संपद्यते यवागूः। उच्चारोऽयं संपद्यते यवान्नम्। मूत्रं संपद्यते यवाग्वाः। अपायविवक्षाया पञ्चमी। धारिणोत्तमर्णे। देवदत्ताय शतं धारयति। जिनदत्ताय सहस्रं धारयति। उत्तमर्ण इति किम् ? शतेन भवति ऋणेन उत्तमः। उत्तमर्णो धनिक उच्यते। अतएव निपातनात् पूर्वत्वम्।

प्रत्याङः श्रुवाऽभ्यर्थके[6] ॥१।३।१४४॥ प्रति आङ् इत्येताभ्यां परेण श्रृणोतिना युक्तेऽप्रधानेऽभ्यर्थके वर्तमानात् (शब्दरूपात्) ङे भ्यां भ्यसित्येते प्रत्यया भवन्ति। देवदत्ताय[7] प्रतिश्रृणोति। गुरुदत्तायाश्रृणोति। अभ्युपगच्छतीत्यर्थः। प्रत्याङ इति किम् ? देवदत्ताय गां प्रतिश्रृणोति। अभ्यर्थक इति किम् ? देवदत्ताय गां प्रतिश्रृणोति। देवदत्ताय गामाश्रृणोति। गवि मा भूत्।

प्रत्यनोर्गृणाख्यातरि ॥१।३।१४५॥ प्रति अनु इत्येताभ्यां परेण गृ शब्द इत्यनेन युक्तेऽप्रधान आख्यातरि अभ्यर्थके वर्तमानात् (शब्दरूपात्) ङे भ्यां भ्यसित्येते प्रत्यया भवन्ति। उपाध्यायाय प्रतिगृणाति। उपाध्यायायानुगृणाति। उपाध्यायेनोक्तमनुब्रवीति शंसन्तं वा तं प्रोत्साहयतीत्यर्थः। प्रत्यनोरिति किम् ? उपाध्यायं गृणाति[8]। आख्यातरीति किम् ? उपाध्यायाय मनसा प्रतिगृणाति। उपाध्यायाय मनसा अनुगृणाति। मनसि मा भूत्।

राधीक्षो यद्दैवे ॥१।३।१४६॥ दैवं शुभाशुभमदृष्टं यत् सम्बन्धि दैवविषयाया क्रियायां राध्यति रीक्षतिश्च वर्तते तस्मिन् राधीक्षिभ्यां युक्तेऽप्रधाने वर्तमानात् (शब्दरूपात्) एकद्विबहुषु ङे भ्यां भ्यसित्येते प्रत्यया भवन्ति। देवदत्ताय राध्यति[9]। देवदत्तायेक्षते। तस्य दैवं निरूपयतीत्यर्थः। केषाञ्चित् राधीक्षाविरयर्थनिर्देशस्ते राधयति, साधयति, पश्यति, जानीते इत्युदाहरन्ति। यद्ग्रहणं किम्। देवदत्तस्य शुभाशुभमीक्षते। शुभाशुभाभ्यां मा भूत्। देवदत्तात्तु योगाभावान्न भवति। दैवग्रहणं किम् ? देवदत्तमीक्षते। केषाञ्चित् यस्मिन् विप्रश्न्य इति पाठः। ते लाभाय राध्यति। लाभायेक्षते। इत्यप्युदाहरन्ति।

उत्पातेन ज्ञाप्ये ॥१।३।१४७॥ उत्पातेन ज्ञाप्यमानेऽप्रधाने वर्तमानात् (शब्दरूपात्) ङेभ्यांभ्यसो भवन्ति।

वाताय कपिला विद्युदातपायातिलोहिनी। पीता वर्षाय विज्ञेया दुर्भिक्षाय सिता भवेत्।

सा तं[10] ज्ञापयतीत्यर्थः। उत्पातेनेति किम् ? देवदत्तस्येव छत्रमायातम्। विद्धि देवदत्तम्।

श्लाघह्नुङ्स्थाशपां प्रयोज्ये ॥१।३।१४८॥ श्लाघ ह्नु ङ् स्था शप् इत्येतैर्युक्ते ज्ञाने प्रयोज्यो यो ज्ञाप्योऽर्थस्तस्मिन्नप्रधाने वर्तमानात् (शब्दरूपात्) ङेभ्याम्भ्यसो भवन्ति। देवदत्ताय श्लाघते। देवदत्ताय ह्नुते। देवदत्ताय तिष्ठते। देवदत्ताय शपते। प्रयोज्य इति किम् ? देवदत्तायात्मानं श्लाघते। देवदत्ताय

---

१. –हा। स्वधा। स्वधा। २. भूयात्, क० म० टि०। ३. –र्थैः प्रेये प्रीयमाण इ- क० म०। ४. -कः। तस्याभि- क० म०। ५. –भावेन क० म०। ६. प्रार्थनायां कर्ता सम्प्रदानम्– क० म० टि०। ७. पूर्वप्रार्थि(त)ते अभ्युपगच्छतीत्यर्थः, क० म० टि०। ८. गृह्णाति, क०, म०। ९. मौहूर्तिकः, क० म० टि०। १०. तज्ज्ञाप– क० म०।

शाठमपह्नुते । [1]इत्यादौ मा भूत् । केचित् य(त्र)–आक्यायते तत्रेच्छन्ति तत्र प्रयोज्य इति न कर्तव्यम् ।

गह्लादिभिर्बहुलम् ॥१।३।१४९॥ गह्लादिभिर्धातुभिर्योगेऽप्रधाने वर्तमानात् (शब्दरूपात्) ङे-भ्यांभ्यसो बहुलं भवन्ति । क्वचिन्नित्यम् । श्राद्धाय निगह्लुते । युद्धाय सन्नह्यति । पत्ये शेते । देवदत्ताय कथयति । देवदत्तायोपदिशति । क्वचिन्न भवति । अन्यदेव भवति । मनसाऽपि निगह्लुते ।[2] मनसा सन्नह्यति । क्वचित् विभाषा—देवदत्ताय धर्मं ब्रूते । देवदत्ताय धर्मं शास्ति । देवदत्त धर्मं शास्ति । प्रणम्य शास्त्रे । प्रणम्य शास्तारम् ।

क्वचित् प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद्विभाषा क्वचिदन्यदेव ।
विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुलकं वदन्ति ॥

देवैराध्य इत्यादिरस्यैव प्रपञ्च । पशुना रुद्रं यजते[3] इति देवपूजाकर्मकरणयोर्यदा प्राप्ते एव द्वितीयातृतीये[4] पशुं रुद्राय ददातीति प्रतिपत्तावपि, अतो बाहुलकात् सिद्धिः ।

यदर्थम् ॥१।३।१५०॥ यत्प्रयोजनकं किंचिद् विवक्ष्यते तस्मिन्नप्रधानेऽर्थे वर्तमानात् (शब्दरूपात्) ङेभ्याम्यसो भवन्ति । रथाय दारु । कुण्डलाय हिरण्यम् । रन्धनाय स्थाली । अवहननाय उलूखलम् ।

परिक्रये करणे वा ॥१।३।१५१॥ वेतनादिना कियन्तं काले स्वीकारः परिक्रयः, तत्करणे (वर्तमानात् शब्दरूपात्) ङे भ्या भ्यसित्येते प्रत्यया वा भवन्ति । शताय परिक्रीणीते । शतेन परिक्रीणीते । सहस्राय परिक्रीणीते । सहस्रेण परिक्रीणीते । परिक्रय इति किम् ? शतेन क्रीणाति । करण इति किम् ? शताय परिक्रीतो मासम् । शतेन परिक्रयं करोति ।

ङसि भ्यां भ्यस् स्तोकाल्पकतिपयकृच्छ्रादसत्त्वे ॥१।३।१५२॥ यतो द्रव्ये शब्दप्रवृत्तिः सपर्यायो गुणोऽसत्त्व तेनैव वा रूपेणाभिधीयमान द्रव्यादि तस्मिन् करणे स्तोक अल्प कतिपय कृच्छ्र इत्येतेभ्यः (शब्देभ्य) एकद्विबहुषु ङसि भ्या भ्यसित्येते प्रत्यया वा भवन्ति । स्तोकान्मुक्तः, स्तोकेन मुक्त. । अल्पान्मुक्तः । अल्पेन मुक्तः । कतिपयान्मुक्त', कतिपयेन मुक्तः । कृच्छ्रान्मुक्तः, कृच्छ्रेण मुक्त. । असत्त्व इति किम् ? स्तोकेन विषेण हतः । अल्पेन शीधुना मत्त । कृच्छ्रेण भोजनेन निर्विण्णः । करण इति किम् ? क्रियाविशेषणे न भवति । [5]स्तोकं चलति । भ्या भ्यसित्युत्तरार्थमिह द्वित्वे बहुत्वे न सम्भवतः ।

आराद्दर्थैः ॥१।३।१५३॥ आराद्दूरान्तिकयो. [6]तन्त्रेणोभयग्रहणं दूरार्थैरन्तिकार्थैश्च शब्दैर्युक्तादप्रधानात् (शब्दरूपात्) ङसि भ्या भ्यसित्येते प्रत्यया वा भवन्ति । दूरं ग्रामात्, दूरं ग्रामस्य, दूरं ग्रामाभ्याम्, दूरं ग्रामयो., दूरं ग्रामेभ्यः, दूर ग्रामाणाम् । विप्रकृष्टं ग्रामात्, विप्रकृष्टं ग्रामस्य । अन्तिकं ग्रामात्, अन्तिकं ग्रामस्य । अभ्याशं ग्रामात्, अभ्याशं ग्रामस्य । आराच्छब्दयोगे दिक्शब्देत्यादिना नित्यमेव पञ्चमी भवति ।

हेतौ गुणेऽस्त्रियाम् ॥१।३।१५४॥ अस्त्रीलिङ्गे गुणे द्रव्याश्रिते [7]पर्यायहेतौ वर्तमानात् (शब्दरूपात्) वा ङसि भ्या भ्यसित्येते प्रत्यया भवन्ति । जाड्याद् बद्ध., जाड्येन बद्ध । पाण्डित्यान्मुक्त., पाण्डित्येन मुक्तः । मोहाद् बद्ध. ? मोहेन बद्ध । ज्ञानान्मुक्तः, ज्ञानेन मुक्त. । हेताविति किम् ? जाड्यस्यैतद्रूपम् । गुण इति किम् ? धनेन कुलम । अस्त्रियामिति किम् ? जडतया बद्धः । बुद्ध्या मुक्तः । प्रज्ञया मुक्त' । अस्त्यत्राग्निर्धूमात् । [8]नास्त्यत्र घटोऽनुपलब्धे । इत्यादौ नाग्न्यादेर्धूमादिर्हेतु. । कस्य तर्हि तज्ज्ञानस्य, तत्र प्रासादात्प्रेक्षत इत्यादिवत् भवति ।

---

१. आस्मादौ, क० म० । २. गह्लुते, क० म० । ३. कर्मसम्प्रदानयोः करणकर्मणि यजेः प्रयोगे भवतः, इति वर्द्धमानवृत्तौ सूत्रम् । क० म० टि० । ४ भवतः, क० म० टि० । ५. क्रियाविशेषणं नपुंसकं च स्तोकं पचति क्रियायाः साध्यस्वात्तद्विशेषणमपि तथा । तेन द्वितीया । अतएव कर्मत्वयेऽपि तस्या नोक्तार्थत्वम् । तत्रौत्सर्गिकमेकवचनमनभिव्यक्तत्वाच्च नपुंसकत्वं न्यायसिद्धमिति वर्द्धमानीयवृत्तौ । क० म० टि० । ६. उपायेन– क० म० टि० । ७. पर्याये– क० म० । ८. नास्तीह क० म० ।

ऋणे ॥१।३।१५५॥ हेतौ ऋणेऽप्रधाने वर्तमानात् (शब्दरूपात्) नित्यं ङसि भ्यां भ्यसित्येते प्रत्यया भवन्ति । शताद् बद्धः । सहस्राद् बद्धः । हेताविति किम् ? शतेन बद्धः, शतेन बन्धितः । शतेन देवदत्तेन बन्धितः । कर्तरि प्रयोज्यप्रयोजके च तृतीया भवति, हेतुर्हि फलसाधनयोग्यः पदार्थः । कर्त्रादिभ्योऽन्यत्वेन [1]विवक्षिते योगविभागो नित्यार्थः ।

अपायेऽवधौ ॥१।३।१५६॥ अपायो विभागो विश्लेषस्तस्मिन् विषये निर्दिष्टे प्रतीयमाने वा योऽवधिरप्रधानं तस्मिन् (वर्तमानात् शब्दरूपात्) ङसि भ्या भ्यसित्येते प्रत्यया भवन्ति । ग्रामादपैति, ग्रामादागच्छति । पर्वतादवरोहति । [2]यवेभ्यो गा वारयति । [3]कूपादन्धं[4] प्रतिषेधति, निवर्तयतीत्यर्थ । कुसूलात् पचति, आगमात् शसति । ततो गृहीत्वेति प्रतीयते । वलाहकाद्विद्योतते ततो निस्सृत्य ज्योतिर्विद्योतते विद्योतमानं वा ततो[5] निर्धावतीति । कुतो भवान् ? पाटलिपुत्रात् । कुतो भवानागच्छति ? पाटलिपुत्रादागच्छामीति । [6]गवीधूमतः [7]साङ्काश्यं चतुर्षु योजनेषु, ततो निस्सृत्य गतेषु भवतीति । [8]कार्तिक्याः [9]आग्रहायणी मासे । ततः प्रभृति मासे गते भवतीति । वृकेभ्यो बिभेति । दस्युभ्यस्त्रस्यति, चित्तसंक्षोभपूर्वकं ततो निवर्तत इति । बिभेतिर्हि भयपूर्विकाया निवृत्तौ वर्तते । चौरेभ्यस्त्रायते । दस्युभ्यो रक्षति : तदुपघातप्रकारेण ततो निवर्तयतीति । [10]शृङ्गाच्छरो जायते । बीजादङ्कुर उत्पद्यते । तस्मादात्मानं प्रतिलभमानो निस्सरतीति । हिमवतो गङ्गा प्रभवति । महाहिमवतो रोहित्प्रभवति । तत्प्रथममुपलभ्यमाना ततो निस्सरतीति । [11]सन्ततत्वान्नात्यन्तायापक्रमः । [12] उपाध्यायादन्तर्धत्ते । उपाध्यायान्निलीयते । ततोऽदृश्यतयाऽपैतीति । अधर्माज्जुगुप्सते । अधर्माद्बीभत्सते । अधर्माद्विरमति । धर्मात् प्रमाद्यति । धर्मान्मुह्यति । जुगुप्सादिपूर्वकं ततो भावेनापैतीति । भोजनात् पराजयते । अध्ययनात् पराभवति, भावेन ततो न्यूनीभूय[13] निवर्तत इति । माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्य आढ्यतराः । देवदत्ताज्जिनदत्तः पटुः । अयमस्मादधिकः । अयमस्मादूनः । माथुरादयः पाटलिपुत्रकादिभिराढ्यत्वादिना संसृष्टास्ततोऽतिशायनादिना धर्मेण विभक्ताः प्रतीयन्ते । विभागश्चापायः । अपायेऽवधिविवक्षायामेव । विवक्षान्तरे तु यथायोगं विभक्तयो भवन्ति । यवेषु गा वारयति । वलाहको विद्योतते । वलाहके विद्योतते । चौरैर्भयम् । चौरैर्बिभेति । चौराणां बिभेतीति ।[14] शृङ्गं शरो जायते । अधर्मं जुगुप्सते । अधर्मेण जुगुप्सते । मौर्ख्येण प्रमाद्यति । भोजने पराजयते । शत्रून् पराजयते ।

आख्यातर्युपयोगे ॥१।३।१५७॥ आख्याता प्रतिपादयिता, उपयोगो नियमपूर्वकं विद्याग्रहणम्, आख्यातरि वर्तमानात् (शब्दरूपात्) उपयोगे विषये ङसि भ्या भ्यसित्येते प्रत्यया भवन्ति । उपाध्यायादधीते । उपाध्यायादागमयति । आचार्याच्छृणोति । आचार्यादधिगच्छति । आख्यातरीति किम् ? उपाध्यायाच्छास्त्रमागमयति । शास्त्रे न भवति । उपयोग इति किम् ? नटस्य शृणोति । ग्रन्थिकस्य शृणोति । अपायेऽवधावित्येव सिद्धे उपयोग इति वक्ष्यामीति सूत्रम् ।

आङा ॥१।३।१५८॥ अवधाविति वर्तते । [15]आङ्योगेऽवधौ (वर्तमानात् शब्दरूपात्) ङसि भ्या भ्यसित्येते प्रत्यया भवन्ति । आपाटलिपुत्रात् वृष्टो देवः । आगोदाभ्यां वृष्टो देवः । पाटलिपुत्रमवधीकृत्य तद्व्याप्य अव्याप्य वा वृष्ट इत्यर्थः । आकुमारेभ्यो यशः शाकटायनस्य गतम् ।

---

१. विवक्ष्यते क० म० । २. यवान् रक्षति, गां वारयतीत्यर्थः, क० म० टि० । ३. ईप्सितं कर्मेदम् क० म० टि० । ४. चनरसमन्धं कूपं जलमसृतमित्यादि भट्टहलायुधः, क० म० टि० । ५. प्रतीयते—क० म० टि० । ६. गवेरीधुक् इत्ययं त्यो भवति, गम्यते गम्यते नानादिग्वाणिजैरिति गवीधुका नगरी । अथवा गम्यते उपलभ्यते शरीरयात्रा अनेनेति गवीधुकं धान्यजातिः । उभयत्रापि विवक्षाऽत्र, क० म० टि० । ७. पुरम् । अत्र योजनसंबन्धिगमनं संकाशस्य भावस्य लक्षणं भवतीति सप्तमी, क० म० टि० । ८. कार्तिकपौर्णमास्याः, क० म० टि० । ९. मार्गशीर्षपौर्णमासी, क० म० टि० । १०. अपृथग्भावेऽपि शृङ्गस्य शरजन्मन्यवधिभावो विवक्षितः, क० म० टि० । ११. अत्यर्थम् क० म० टि० । १२. अपायः, क० म० टि० ।१३. मा क० म० टि० । १४. चौरेषु बिभेति म० । १५. अत्राङ् मर्यादाभिविध्योः क० म० टि० ।

वर्ज्येऽपपरिणा ॥१।३।१५९॥ अप[1] परि इत्येताभ्यां युक्ते वर्ज्येऽप्रधानेऽर्थे वर्तमानात् (शब्दरूपात्) ङसि भ्या भ्यसित्येते प्रत्यया भवन्ति। अप पाटलिपुत्राद् वृष्टो देवः। अप त्रिगर्तेभ्यो वृष्टो देवः। अप गोदाभ्यां वृष्टो देवः। परि पाटलिपुत्राद् वृष्टो देवः। परि गोदाभ्यां वृष्टो देवः। परि त्रिगर्तेभ्यो वृष्टो देवः। त्रिगर्तान् वर्जयित्वा इत्यर्थः। वर्ज्ये इति किम्? अपशब्दो देवदत्तस्य।

प्रतिनिधिप्रतिदाने प्रतिना ॥१।३।१६०॥ प्रतिनिधौ प्रतिदाने च वर्तमानेन प्रतिना योगेऽप्रधानेऽर्थे वर्तमानात् (शब्दरूपात्) ङसि भ्यां भ्यसित्येते प्रत्यया भवन्ति। अत्र योगो यतः प्रतिनिधिर्यतश्च प्रतिदानं तस्य भवतीति ततो विधिः। प्रद्युम्नो वासुदेवात् प्रति। वासुदेवस्य प्रतिनिधिः—सदृश इत्यर्थः। तिलेभ्यः प्रति माषान् प्रयच्छति। तिलान् गृहीत्वा माषान् ददातीत्यर्थः।

स्थानिप्यकर्माधारे ॥१।३।१६१॥ स्था[2]निप्यादेशान्तेन युक्ते कर्मण्याधारे (वर्तमानात् शब्दरूपात्) ङसिभ्याम्भ्यसो भवन्ति। प्रासादात् प्रेक्षते। आसनात् प्रेक्षते। स्थानिग्रहणं किम्? प्रासादमारुह्य प्रेक्षते। आसने उपविश्य प्रेक्षते।[3] प्यग्रहणं किम्? प्रविश पिण्डीम्। प्रविश तर्पणम्। वृक्षे शाखा। ग्रामे देवदत्तः।

दिक्शब्दान्यार्थाराद्बहिरितरैः ॥१।३।१६२॥ दिक्छब्दैरन्यार्थैराराद् बहिस् इतर इत्येतैश्च शब्दैर्युक्तेऽप्रधानेऽर्थे वर्तमानात् (शब्दरूपात्) ङसि भ्या भ्यसित्येते प्रत्यया भवन्ति। दिक्शब्दः—प्राग्ग्रामात्। प्रत्यग् ग्रामात्। पूर्वो ग्रामात्। अपरो ग्रामात्।[4] पूर्वो वसन्तात्। अपरो वसन्तात्। दिशि दृष्टाः शब्दा दिक्शब्दा इति। देशकालादिवृत्तावपि भवति—एतदर्थमेव च शब्दोपादानम्। अन्यथा हि दिग्वृत्तावेव स्यात् न कालादिवृत्तौ। प्राग्देवदत्तस्यावस्थित इति दिक्शब्दता नेति न भवति। अन्यार्थः—अन्यो देवदत्तात्। भिन्नो देवदत्तात्। अर्थान्तरं देवदत्तात्। हिरुक् देवदत्तात्। आरात्—आराद् ग्रामात्। आरात् पर्वतात्। बहिस्—बहिर्ग्रामात्। बहिर्नगरात्। इतर—इतरो देवदत्तात्। तस्य[5] द्वितीय इत्यर्थः। उपलक्षितयोर्द्वयोरन्यतरवचन इतरशब्दो नान्यार्थः। षष्ठ्यपवादोऽयं योगः। आराच्छब्दस्य—आरादर्थैरिति विकल्पापवादः। जिनदत्तादन्योऽयम्। देवदत्तस्य छात्राणां पूर्वमामन्त्रयस्व, कायस्य पूर्वमित्यादौ प्रत्यासत्तेस्तदर्थ्यकृतो योगो विज्ञायते इति न भवति।

ङसोसाम् ॥१।३।१६३॥ अप्रधान इति वर्तते। अप्रधानेऽर्थे वर्तमानात् (शब्दरूपात्) एकद्विबहुषु यथासंख्यं ङस् ओस् आम् इत्येते प्रत्यया भवन्ति। अपवादविनिर्मुक्तोऽस्य विषयः। स्वौजसेकद्विबहाविषयस्यायमपवादः। आमन्त्र्य इत्यादि सर्वमप्यस्य राज्ञः पुरुषः। पशोः पादः। देवदत्तस्य पुत्रः। चैत्रमैत्रयोर्माता। माषाणां राशिः। वारीणां वीचयः। नटस्य शृणोति। ग्रन्थिकस्य शृणोति।

स्तात्ता ॥१।३।१६४॥ स्तादिति परावरात् स्तात् इत्यारभ्य आ उपर्युपरिष्टात् इत्यतस्तकारेण प्रत्याहारः। स्तादित्येतत्प्रत्याहारगृहीतप्रत्ययान्तेन युक्तेऽप्रधाने वर्तमानात् (शब्दरूपात्) ङसोसाम् इत्येते प्रत्यया भवन्ति। परस्ताद् ग्रामस्य। अवरस्ताद् ग्रामस्य। दक्षिणतो ग्रामस्य। उत्तरतो ग्रामस्य। दक्षिणाद् ग्रामस्य। उत्तराद् ग्रामस्य। पश्चाद् ग्रामस्य। पुरो ग्रामस्य। पुरस्ताद् ग्रामस्य। उपरि ग्रामस्य। उपरिष्टाद् ग्रामस्य। पञ्चम्यपवादो योगः।

करणे ज्ञोऽज्ञाने ॥१।३।१६५॥ जानातेरज्ञानेऽर्थे वर्तमानस्य यत्करणं तस्मिन् (वर्तमानात् शब्दरूपात्) ङस् ओस् आम् इत्येते प्रत्यया भवन्ति। ज्ञानमत्रबोधः। सर्पिषो जानीते। मधुनो जानीते। सर्पिषा

---

१. इह अप परिवर्जने—क० म० टि०। २. यस्यार्थः प्रतीयते न च प्रयोगः स स्थानी—क० म० टि०। ३. अस्त्यत्राग्निर्धूमात्। नास्त्यत्र घटोऽनुपलब्धेः। धूममुपलभ्य अग्निरस्तीति प्रतिपत्तव्यम्। घटानुपलब्धिमुपलभ्य घटो नास्तीति प्रतिपत्तव्यम्। धूमादेर्हेतोः हेतौ वा पञ्चमी। चतुष्टयपाद्दर्षात् दर्शादिति निर्देशात्। क० म० टि०। ४. पूर्वा क० म०। ५. इतरशब्दस्य अन्यार्थत्वात् सूत्रे इतरशब्दग्रहणमनर्थकम्—इत्याशङ्कायां व्याख्यानकारः परिहारमाह तस्येत्यादिना। क० म० टि०।

करणभूतेन प्रवर्तत[1] इत्यर्थः । प्रवृत्तिरत्र जानातेरर्थः । अथवा अज्ञानमिति विपर्ययज्ञा[2]नमुच्यते—तत्र सर्पिषो रक्तः । प्रतिहतो वा तद्रूपेण सर्वं ज्ञेयं जानातीत्यर्थः । करण इति किम् ? तैलं सर्पिषो जानाति । अज्ञान इति किम् ? स्वरेण पुत्रं जानाति । तृतीयाबाधनार्थो योग. ।

कृत्कामुकस्यावुण्लकण्खार्थाव्ययैष्यदृणेनः कर्मकर्त्रोः ॥ १।३।१६६ ॥ वुणिति क्रियाया तदर्थायां वुण् लृट् चेति वुण्, लेति दशलकारा', क्तणिति क्तक्तवत्—इति क्तादारभ्य आ उक[3]णो णकारेण प्रत्याहारः । खार्थेति—दु[4]स्वीषतः कृच्छ्राकृच्छ्रे ख इति खः, अतोऽन इत्यनश्च, अव्ययाः– क्त्वादयः, एष्यतीन्–गम्यादिर्वर्त्स्यतीति ऋणे इति णिन्, ध्यै[5]यावश्यकादधमर्णं[6] इति—एतद्वर्जितो यः कृत्तदन्तस्य कामुकशब्दस्य च कर्मणि कर्तरि च (वर्तमानात् शब्दरूपात्)—एकद्विबहुषु यथासंख्यं ङसोसामो भवन्ति । द्वितीयातृतीयापवादः । अपां स्रष्टा । पुरां भेत्ता । वर्षशतस्य पूरक. । पुत्रपौत्राणां दर्शकः । भवतः शायिका । भवतः आसिका । दास्याः कामुकः । कृत्कामुकस्येति किम् ? कृतपूर्वी कटम् । भुक्तपूर्वी ओदनम् । क्तणिति प्रतिषेधे प्राप्ते कामुका[7]दिग्रहणम् । वुणादिप्रतिषेधः किम् ? वुण्—एधानाहारको व्रजति । कटं कारको व्रजति । कट करिष्यन् । पटं हरिष्यन् । क्तण् क्तः[8]—कृतः कटो देवदत्तेन । क्तवतुः—कट कृतवान् देवदत्तः । शानः—लोकं पवमानः । नदमाघ्नानः[9] । शतृ—अधीयन् पारायणम्, चौर द्विषन् । चौरस्य द्विषन्निति सम्बन्धविवक्षायाम् । तृ—वदिता[10] जनापवादान् । इष्णु—कन्यामलङ्करिष्णुः । ष्णुक्—रिपून् जिष्णु' । उः—ओदनं बुभुक्षु. । क्नु—मलं क्षिप्नुः । आरु—गुरून् वन्दारु. । रुः—धारुर्वत्सरो मातरम् । आलु—श्रद्धालुस्तत्त्वम् । इ—दधिशिचत्तम् । उकण्—ग्राममागामुक । खार्थ—सुकरः कटो भवता । सुज्ञानं तत्त्वं भवता । अव्यय—ओदनं भुक्त्वा—सक्तू[11]न् पायं पाय कटं कर्तुं गतः । एष्यतीन्[12]—ग्रामं गामी । ऋणेन्—शतं दायी । सहस्रं दायी । कारी मेसि कटम् । हारी मेसि भारम् । एष्यदृणग्रहणं किम् ? अवश्यंकारी कटकस्य[13] । कर्मकर्त्रोरिति किम् ? शस्त्रेण भेत्ता । साधु वक्ता । शोभनं पक्तेति क्रियाविशेषणं न कृदन्तक्रियायाः कर्म अपि तु सा क्रिया यस्यास्तस्या इति न भवति । केचित् क्रियाविशेषणात् प्रथमामेव मन्वते[14] ।

क्तस्य सदाधारे ॥१। ३ ।१६७॥ सति वर्तमाने य. क्तः मति-पूजार्थ-ञिच्छील्यादिभ्यः क्त इति । आधारेऽधिकरणे च यः क्त गत्यकर्मण्याधारे चेति तदन्तस्य धातोः कर्मणि कर्तरि च (वर्तमानात् शब्दरूपात्) ङसोसामो भवन्ति । सति क्तः—राज्ञां मतः[15] । राज्ञां पूजितः । कान्तो हरिश्चन्द्र इव प्रजानाम् । शीलितो देवदत्तेन । रक्षितो देवदत्तेनेति । भूतोऽयं क्तः । वर्तमानता प्रतीतिस्तु प्रकरणादिना । आधारे क्तः—इदमोदनस्य भुक्तम् । इद सक्तूनां पीतम् । इदमहेः सुप्तम् । इदमेषां भुक्तम् । इदमेषामासितम् । वाऽनाकस्य क्तेति विकल्पे क्तणिति प्रतिषेधे च प्राप्ते वचनम् ।

वाऽनाकस्य क्तध्यब्द्विप्राप्तेः कर्तरि ॥१।३।१६८। ध्यबिति ध्यणितीत्यत. आरभ्यावदः सुपः क्यप् चेति क्यपः पकारेण प्रत्याहार' । द्वयोः कर्मकर्त्रो. षष्ठीप्राप्तिर्यस्य (कृतः) स द्विप्राप्ति. क्तः ध्यप् द्विप्राप्तिश्च यः कृत् निरनुबन्धा[16]ऽकाराकप्रत्ययवर्जितः तदन्तस्य कर्तरि (वर्तमानात् शब्दरूपात्)

१. यस्य सर्पिःष्वभिसङ्गाद् विना तेन भुजिक्रियायामभिलाषो भवति, तस्य भोजने प्रवृत्तिं प्रति सर्पीरूपाय भावं प्रतिपद्य—क० म० टि० । २. सम्यग्ज्ञानकार्याकरणात् सर्पिषो जानीते । सर्पिषा मिथ्याज्ञानगृहीतेन प्रवर्तते । भ्रान्तिज्ञाने सर्पिषोऽसतः करणत्वाभावात् । क० म० टि० । ३. उणो क० म० । ४. दुस्स्वीषतः । ५. -ध्याप-क० म० । ६. -कादधमर्ण्यः क० म० । ७. -कग्रह- क० म० । ८. क्तेः म; तेः क० । ९. -ध्नो-क० म० टि० । १० -जनवादान् क० म० । ११. सक्तून्पायं पायं—क० म० टि० । १२. एष्यदित्—क० म० । १३. कटस्य क० म० । १४. मन्वते– क० म० । १५. मतः पूजितसम्मते इति विश्वः क० म० टि० । १६. बन्धाकाराकप्रत्य– क० म० । गमेरिन्—इत्ययं ण्यो भवति । गमिष्यति यास्यतीति । गमी-इति-औणादिकसूत्रम् । आङि णित् आङिवाधि गमेरित् णिच्च आगमिष्यतीति, आव्रजिष्यतीति, आगमिस्वपदार्थः इति औणादिकसूत्रम् ।

एकद्विबहुषु ङसोसामित्येते वा प्रत्यया भवन्ति । क्त—छात्रस्य हसितम् । छात्रेण हसितम् । मयूरस्य नृत्तम् । मयूरेण नृत्तम् । कोकिलस्य व्याहृतम् । कोकिलेन व्याहृतम् । ध्यण्—भवतः कार्यम्, भवता कार्यम् । भवतः कर्तव्यम्, भवता कर्तव्यम् । भवतः करणीयम्, भवता करणीयम् । भवतो जेयम्, भवता जेयम् । भवतः कृत्यम् भवता कृत्यम् । द्विप्राप्ते—साधु खल्विदं शब्दानामनुशासनमाचार्यस्य आचार्येण वा । शोभनः सिद्धेर्विनिश्चयः शिवार्यस्य शिवार्येण वा । साध्वी संग्रहणी कृतिः । क्षमा श्रमणानां श्रमणीर्वा[1] । अनाकस्येति किम् ? चिकीर्षा कटस्य देवदत्तस्य । भेदिका काष्ठानां देवदत्तस्य । द्विप्राप्तेरिति बहुव्रीहिविज्ञानं किम् ? आश्चर्यमोदनस्य च नाम पाकः अनिधिनां च[2] प्रादुर्भावः । कर्तरीति किम् ? साधु खल्विदं शब्दानामनुशासनमाचार्येण । कर्मणि विकल्पो न भवति । अकुण्लक्तणित्येव—कृतः कटो देवदत्तेन । इदमेषां भुक्तमोदनस्य । नपुंसके भावे क्तो भ्यादिश्च इति क्तः, तस्यैवाय विकल्पः । पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पः ।

कर्मणि गुणे ॥१।३।१६९॥ वुणादिवर्जितस्य कृतो गुणकर्मणि (वर्तमानात् शब्दरूपात्) एकद्विबहुषु ङसोसामो वा भवन्ति । नेताश्वस्य स्रुघ्नस्य । नेताश्वस्य स्रुघ्नम् । कर्मणीति किम् ? भेदिका काष्ठाना देवदत्तस्य जिनदत्तस्य । गुण इति किम् ? नेताऽश्वस्य । कर्ता कटस्य । कर्मान्तरापेक्षं गुणत्वमप्रधानाधिकारात्—अतो द्विकर्मका इहोदाहरणम् । दुहि, याचि, रुधि, प्रच्छि भिक्षि, जि, ब्रू, हृ, शासि, चिञि, वी, नी, कृष्, कृषि, वहि, चोदि, दण्डि, णीति द्विकर्मकम् । द्विकर्मकाणा गुणमुख्यकर्मणोर्नामिनी । पृथग्बाधके तत्र विरोधाभावात् षष्ठीद्वितीये तयोर्द्वयोरपि भवत—इति नित्ये प्राप्ते विकल्पः । लक्तध्यण्खलार्थास्तु धातोरभेदात् तुल्यकक्ष्यत्वाभावाच्च युगपदभिधाना[3]न्मुख्य एव कर्मणि भवन्ति । दुह्यते गौः पय । नीयते ग्राममजेति । अत्र हि मुख्यतः प्राप्नुवतश्च प्रेरणे गुणीभू[4]तस्य यत्क्रियाया कर्म तदप्रधानं पयो ग्रामश्च प्रेरयितु[5]र्गुणभूतस्य क्रियाया यत्कर्म तत्प्रधानं गौरजा च गां दोग्धि पय इति । गवा मोचयति पय इति हि प्रतीयते । अजा[6] नयति ग्राममिति च प्रापयतीति एवमन्यत्रापि ।

न ध्यण ॥१।३।१७०॥ ध्यणन्तस्य गुणकर्मणि (वर्तमानात् शब्दरूपात्) ङसोसामो न भवन्ति । नेतव्या ग्राममजा । क्रष्टव्या ग्राम शाखा । कर्मणीति किम् ? भेदयितव्यं काष्ठं देवदत्तस्य जिनदत्तस्य । गुण इति किम् ? गेयो माणवको गाथानाम् । प्रवचनीयो गुरुर्द्वादशाङ्गस्य ।

क्तेनो ङ्योस्सुप् ॥१।३।१७१॥ क्तान्तात् य इन् प्रत्ययस्तदन्तस्य कर्मण्यप्रधानेऽर्थे (वर्तमानात् शब्दरूपात्) एकद्विबहुषु ङि ओस् सुप् इत्येते प्रत्यया भवन्ति । अधीती[7] व्याकरणे । आम्नाती द्वादशाङ्गे । परिगणिती वियद्गणिते । क्तेन इति किम् ? कट करोति । क्तग्रहणं किम् ? कृतपूर्वी कटम् । भुक्तपूर्वी ओदनम् । कृत पूर्वमनेन भुक्त पूर्वमनेनेति इन्, तदन्तस्य कर्मविशेषापेक्षाया कटमोदनमिति चोपादीयते तत्र क्तोऽनपेक्ष एव क्रिया तु वाक्यवत् परतन्त्रापि कर्मापेक्षते । इन्ग्रहण किम् ? उपश्लिष्टो गुरुं देवदत्तः । अधिष्ठितो ग्रामं जिनदत्तः । पकार सुबिति प्रत्याहारार्थ । द्वितीयाबाधनार्थं वचनम् ।

हेतौ कर्मणा ॥१।३।१७२॥ कर्मणा युक्तेऽप्रधाने हेतौ वर्तमानात् (शब्दरूपात्) ङि ओस् सुप् इत्येते प्रत्यया भवन्ति । चर्माणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् । बालेषु चमरी हन्ति सीम्नि सीमलको हतः ॥ हेताविति किम् ? देवदत्तस्य पटं करोति । कर्मणेति किम् ? अन्नेन वसति । विद्यया वसति । तृतीयापवादो योग. ।

साधुनिपुणेनार्चायाम् ॥१।३।१७३॥ साधु निपुण इत्येताभ्यां युक्तेऽप्रधानेऽर्थेऽर्चायां गम्यमानायां (वर्तमानात् शब्दरूपात्)—ङि ओस् सुप् इत्येते प्रत्यया भवन्ति । साधुर्देवदत्तो मातरि । निपुणो

---

१. श्रमणीर्वा इति–क० म० । २. नीत्रायोर्हरतेश्चापि मन्थेर्दण्डयतेरपि । जयतेरपि मथ्यन्ते कृषेः कर्मद्वयं बुधाः ॥ क० म० टि० । ३. न योगान्मु–क० म० । ४. गुणभूतस्य क० म० । ५. -यितुर्गु–क० म० । ६. अजानयति–क० म० । ७. व्याकरणमधीतवानित्यर्थः, क० म० टि० ।

देवदत्तः[1] पितरि । असाधुर्देवदत्तो मातरीत्यत्रान्तरङ्गे साधुयोग एव सप्तमी नञा त्वसमर्थसमासः । अर्चायामिति किम् ? साधुर्भृत्यो राज्ञः । तत्त्वाख्यानेन भवति । साधुर्देवदत्तो मातरम् अभि, मातरं प्रति, मातरं परि, मातरमन्वित्यत्रा[2]भ्यादिभिरेव सविषयो द्योतित इति सप्तमी न भवति । षष्ठीबाधनार्थो योग ।

स्वेशेऽधिना ॥१।३।१७४॥ अधि इत्यनेन योगे स्वे ईशितव्ये ईशितरि स्वामिनि चाप्रधानेऽर्थे वर्तमानात् (शब्दरूपात्) ङि ओस् सुप् इत्येते प्रत्यया भवन्ति । अधि. स्वस्वामिसम्बन्धं द्योतयति, तत्र यः स्वस्वामिनो यदप्रधानत्वेन विवक्ष्यते ततो भवन्ति । स्वे—[3]अधि[4]मगधेषु श्रेणिकः । अध्यवन्तीषु प्रद्योतः[5] । ईशे—अधि[6] श्रेणिके मगधाः । अधि प्रद्योतेऽवन्तय । षष्ठीबाधनार्थो योगः ।

उपेनाधिकिनि ॥१।३।१७५॥ उप इत्यधि[7]कादिक[8]सम्बन्धं द्योतयति यत्तेन युक्तेऽधिकिनि(वर्तमानात् शब्दरूपात्) ङि ओस् सुप् इत्येते प्रत्यया भवन्ति । उपखार्यां द्रोण. । द्रोणेनाधिका खारीत्यर्थ. । उपनिष्के कार्षापणम् । कार्षापणेनाधिको निष्क इत्यर्थः । उपेन इति किम् ? खार्या उपरि द्रोण । अधिकिनीति किम् ? अधिके मा भूत् ।

आधारे[9] ॥१।३।१७६॥ क्रियाश्रयस्य कर्तु. कर्मणो वा य आधारो[10]ऽधिकरणं तस्मिन् (वर्तमानात् शब्दरूपात्) ङि ओस् सुप् इत्येते प्रत्यया भवन्ति । आसने[11] आस्ते । स्थाल्या पचति । गङ्गायां[12] घोषः । तिलेषु[13] तैलम् । आकाशे[14] शकुनय । गुरौ[15] वसति । कृष्णा[16] गोषु सम्पन्नक्षीरतमा । धावन्[17] यातेषु शीघ्रतम । कथं कृष्णा गवा सम्पन्नक्षीरतमेति षष्ठीसमुदायस्यैकदेशं प्रत्याधारभावविवक्षायां सप्तमी, सम्बन्धविवक्षाया तु षष्ठी भवति यथा वृक्षे शाखा, वृक्षस्य शाखेति । निर्धारण[18] तु कृष्णेत्यादेः पदान्तरात् ।

सुजर्थैः काले वा ॥१।३।१७७॥ सुजर्थो[19] येषा प्रत्ययाना[20] तदन्तैर्युक्ते काले आधारे[21] (वर्तमानात्

---

१. जिनदत्तः क० म० । २. वीप्स्यलक्षणेत्थंभवनेष्वभिना प्रतिपर्यनुभिरित्यभ्यादयः क० म० टि० । ३. पालनादिनिमित्तो वर्द्धनफलोऽत्र आधाराधेयभावोऽधिना व्यज्यते—इत्युभयत्र समित्यायादिति वर्द्धमानीयवृत्तिः, क० म० टि० । ४. अयमस्य स्वामी, इदमस्य स्वमिति स्वस्वामिनोर्यः सम्बन्धस्तमधि-द्योतयति । तत्र किञ्चिदनूद्य किञ्चिद्विधीयते । सत्यप्यधिना योगे युगपदप्रधानभावो नैवास्ति । विधेयं प्रधानं भवति, अनुवाद्यमप्रधानमिति । यस्तत्र अप्रधानतया विवक्ष्यते तत्र सप्तमी नेतरत्रेत्युभयत्र सप्तमी पर्यायेण भवति, न यौगपद्येन । अत्र मगधानामीश्वरः श्रेणिक इत्यर्थः । क० म० टि० । ५. राजा क० म० टि० । ६. श्रेणिकस्येशितव्या मगधा इत्यर्थः क० म० टि० । अधेः सुबर्थस्याभावाच्छब्दप्रदेति समासो न भवति । ७. अधिकस्याध्यारोढुः, अधिकिनश्चाध्यारुह्यमाणस्य द्वयोरपि योगः । तत्राधिकेनैव प्रत्यया भवन्ति । अधिकसम्बन्धं च "पुष्प्यत्सु भूतेषु गतोऽहमेषु, पक्वेषु सर्वेष्वधुना गतोऽस्मि । विजृम्भमाणेषु सरोरुहेषु प्राप्ताङ्गना राजगृहात् स्वगेहम् ॥" क० म० टि० । ८. –धिकाधिकस–क० म० । ९. आधीयते कर्तृ-कर्मस्था क्रिया यस्मिन् स आधारः, क० म० टि० । १०. "क्रियां प्रति य आधारो धारणात् कर्तृकर्मणोः । करणादिक्रिया सा हि तत्त्वाधिकरणं स्मृतम् ॥" करणादिकृतिरित्यर्थः इति वर्धमानीये । क० म० टि० । ११. औपश्लेषिककर्तुराधारः । औपश्लेषिके कर्मण आधारः । "औपश्लेषिकवैषयिकव्यापकासत्तिभेदवान् । चतुर्धाधार आख्यातो घटाकाशतिलादिवत् ॥" मूर्तयोः कठिनयोः, उपरि अधोभावः औपश्लेषिकः । मूर्ता-मूर्तयोः अयावद्द्रव्यभावित्वं वैषयिकम् । यावद्द्रव्यभावित्वं व्यापकम् । प्रत्यासत्तिः सामीप्यम् । क० म० टि० । १२. प्रत्यासत्तौ, क० म० टि० । १३. अभिव्याप्तौ, क० म० टि० । १४. वैषयिके, क० म० टि० । १५. उपचरिते, क० म० टि० । १६. निर्धारणे सप्तमी, क० म० टि० । १७. धावत्स्वगेषु, क० म० । १८. जातिगुणक्रियादिभिः समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणं निर्धारणम् । जातौ—पुरुषाणां तेषु क्षत्रियः शूरः । गुणे—गवां गोषु वा कृष्णा सम्पन्नक्षीरा । क्रियायाम्—गच्छतां तेषु वा धावन्तः शीघ्राः । द्रव्ये—यो देवदत्तो भवतां स आगच्छतु । इति वर्धमानीये । क० म० टि० । १९. सुचोऽर्थो—क० म० । २०. सुचोऽर्थो वारः क्रियाभ्यावृत्तिः, सुचा(ज)र्थप्रत्ययानामेवेत्याह । क० म० टि० । २१. -रे अप्रधाने क० म० ।

शब्दरूपात्)—ङि ओस् सुप् इत्येते प्रत्यया वा भवन्ति । द्विरह्नि भुङ्क्ते । मासे पञ्चकृत्वो भुङ्क्ते । मासस्य पञ्चकृत्वो भुङ्क्ते । बहुधाऽह्नि भुङ्क्ते । बहुधाऽह्नो भुङ्क्ते । सुजर्थैरिति किम् ? अह्नि भुङ्क्ते ।बहुव्रीह्या- श्रयणं किम् ? अप्रयोगे गम्यमानेऽर्थे मा भूत् । काल इति किम् ? द्विरह्नो भुङ्क्ते । आधार इति किम् ? द्विरह्नो भुङ्क्ते । नियमार्थो योगस्तत्र प्रत्युदाहरणं व्यवच्छेद्यम् ।

कुशलायुक्तेनासेवायाम् ॥१।३।१७८॥ कुशल[1] आयुक्त इत्येताभ्या युक्तेऽप्रधान आधार आसेवाया तात्पर्ये गम्यमाने (वर्तमानात् शब्दरूपात्) ङि ओस् सुप् इत्येते वा प्रत्यया भवन्ति । कुशलो[2] विद्याग्रहणे, कुशलो विद्याग्रहणस्य । आयुक्त[3]स्तपश्चरणे, आयुक्त[3]स्तपश्चरणस्य । आसेवायामिति किम् ? कुशलश्चित्रकर्मणि न च करोति । आयुक्तो गौः शकटे । आकृष्य युक्त इत्यर्थः । अनासेवायामेतदाधारस्य सामान्यरूपेणाविवक्षार्थं वचनम् ।

स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च ॥१।३।१७९॥ स्वामिन् ईश्वर अधिपति दायाद साक्षिन् प्रतिभू प्रसूत इत्येतैर्युक्तेऽप्रधाने (वर्तमानात् शब्दरूपात्)—वा ङि ओस् सुप् इत्येते प्रत्यया भवन्ति । गोषु स्वामी । गवा स्वामी । गोष्वीश्वर: । गवामीश्वरः । गोष्वधिपतिः । गवामधिपतिः । गोषु दायादः । गवा दायाद. । गोषु साक्षी । गवां साक्षी । गोषु प्रतिभू । गवा प्रतिभूः । गोषु प्रसूतः । गवा प्रसूतः । स्वामीश्वराधिपतीति पर्यायोपादानात् पर्यायान्तरयोगे न भवति । ग्रामस्य राजा । ग्रामस्य पतिः । सप्तम्यर्थं वचनम् । प्रसूतयोगे तु षष्ठ्यर्थमित्यन्ये । चकारो वेत्यस्यानुकर्षणार्थ ।

यद्भावो भावलक्षणम् ॥१।३।१८०॥ भावः क्रिया, प्रसिद्धं लक्षणमप्रसिद्ध लक्ष्यं यस्य सम्बन्धिना भावेन क्रियाया भावान्तरं लक्ष्यते तस्मिन्नप्रधाने ङि ओस् सुप् इत्येते प्रत्यया भवन्ति । गोषु[4] दुह्यमानासु गत., दुग्धास्वागतः । नान्दीतुर्येषु वाद्यमानेषु गत । देवार्चनाया क्रियमाणायामागतः । आग्नेषु[5] कलायमानेषु[6] गत, पक्वेष्वागत. । [7]कलायमानेष्विति जातेष्विति गम्यते । गम्यमानमपि विभक्तेर्निमित्तं भवत्येव । यथा वृक्षे शाखा । ग्रामे देवदत्तः । प्रविश पिण्डीम् । प्रविश तर्पणमिति । [8]ऋद्धेषु भुञ्जानेषु दरिद्रा आसते, दरिद्रेष्वासीनेषु ऋद्धा[9] भुञ्जते । दरिद्रेषु भुञ्जानेषु ऋद्धा[10] आसते । अत्र यद्यपि कारकार्हाणा[11] कारकत्वमकारकार्हाणामकारकत्वं तद्विपर्यासश्च गम्यते (तथापि) भावो भावस्य लक्षणं भवत्येव । यद्ग्रहणं प्रकृत्यर्थम् । भावग्रहणं किम् ? जटाभिस्तस्य भोजनम् । भावलक्षणमिति किम् ? यस्य भोजनं स देवदत्तः । तृतीयापवादो योगः ।

त्रयी त्रयी विभक्तिः ॥१।३।१८१॥ य इमाः स्वौजसित्यादयः सप्त त्रय्य एव विभक्तयो विभागा अनुक्रान्तास्ताः प्रत्येकमिह विभक्तिशब्दवाच्या वेदितव्याः । विभक्तिप्रदेशः—यदा यद्वाक्यस्य तस्तसौ सुब्विभक्तेरिति नियमार्थो योगः ।

प्रथमादिः ॥१।३।१८२॥ ताः सप्तविभक्तय इह प्रथमादिशब्दवाच्या वेदितव्याः । सु औ जसिति प्रथमा । अम् औट शसिति द्वितीया । टा भ्या भिसिति तृतीयेति प्रथमादिप्रदेशाः पदात्प्रथमाया वा इत्यादयः ।[12] नियमार्थो योग. ।

षष्ठी चानादरे ॥१।३।१८३॥ यद्भावो भावलक्षण तस्मादनादरेऽवज्ञाने गम्यमाने षष्ठीसप्तम्यौ

---

१. कुशलायुक्तशब्दौ निपुणव्यापृतपर्यायौ, क० म० टि० । २. तत्परो निपुण इत्यर्थः । क० म० टि० । ३. आयुक्तस्त—क० म० । व्यापृतः, क० म० टि० । ४. अत्र गवां दोहेन भावेन कालतः प्रसिद्धेन, अप्रसिद्धदेवदत्तादेर्गमनं भावो लक्ष्यते इति दोहवति सप्तमी । क० म० टि० । ५. ग्ने क० म० टि० । ६. भ्रे क० म० टि० । ७. द्व क० म० टि० । ८. ऋदन्तमसिसद्धे स्यात् सम्पन्नानैनु वाच्यमत् विद्वंः, क० म० टि० । ९. द्वा क० म० टि० । १०. द्वा क० म० टि० । ११. कारकार्हेण इकारतत्त्वम्, क० म० टि० । १२. इत्येवमादयः क० म० ।

विभक्ती भवतः । रुदति लोके प्राव्राजीत्, रुदतो लोकस्य प्राव्राजीत् । क्रोशति बन्धुवर्गे प्राव्राजीत् । क्रोशतो बन्धुवर्गस्य प्राव्राजीत् । तस्मिन् क्रोशति तमनादृत्य प्राव्राजीदित्यर्थः । चकारः षष्ठीसमुच्चयार्थः ।

गते स्थानिन्यध्वान्तेनैकः ॥१।३।१८४॥ कुतश्चित् परिगृहीतस्याध्वनोऽवसानमन्तो यद्भावो भावलक्षणं तस्यान्तेन युक्तस्याध्वनः स्थानिना गतशब्देन अवाच्ये भावे भावलक्षणे सति तेनान्तेनैवस्वभध्ववाचिनोऽन्तवाचिनैकार्था[1] सामानाधिकरण्यं तद्विभक्तिस्तत्र भवतीत्यर्थः । गवीधूमत[2] साङ्काश्य चत्वारि योजनानि । चतुर्षु योजनेषु गतेषु भवतीत्यर्थः । लोकमध्याल्लोकान्त उपर्यधश्च सप्त रज्जूरामनन्ति । गत इति किम् ? दग्धेषु लुप्तेष्विति वा प्रतीतो मा भूत् । स्थानिनीति किम् ? गवीधूमतः साङ्काश्य चतुर्षु योजनेषु गतेषु भवन्ति (भवति[3]) । अध्वेति किम् ? कार्तिक्या[4] आग्रहायणी मासे । अन्तेनेति किम् ? अध्वनश्चतुर्षु योजनेषु भोजनम् । अभेदोपकारे[5] कालेऽपि स्यादिति वचनम् ।

सप्तमी ॥१।३।१८५॥ यद्भावो भावलक्षणं तस्मादन्तेन युक्तादध्वनः स्थानिना गतशब्देन वाच्ये भावे भावलक्षणे सति सप्तमीविभक्तिर्भवति । गवीधूमतः साङ्काश्यं चतुर्षु योजनेषु । लोकमध्याल्लोकान्तम् उपर्यधश्च सप्त रज्जुष्वामनन्ति । एकत्वेन बाधा मा भूदित्यारम्भः ।

कारकमध्येऽध्वकाले पञ्चमी च ॥१।३।१८६॥ क्रियाया निर्वर्तकं कारकं, द्वयोः कारकयोर्मध्ये योऽध्वा कालश्च तस्मिन्नप्रधाने वर्तमानात् (शब्दरूपात्) सप्तमी विभक्तिर्भवति । पक्षे पञ्चमी च । इहस्थोऽयमिष्वास क्रोशे लक्ष्यं विध्यति । क्रोशाल्लक्ष्यं विध्यति । इह कर्तृकर्मणो कर्माधिकरणयोः कर्मापादानयोर्वा कारकयोर्मध्ये क्रोशोऽध्वा ।[6] अद्य भुक्त्वाऽयं मुनिर्द्व्यहे भोक्ता । द्व्यहाद्वा[7] भोक्ता । इह शक्तिः कारकमिति द्वयो भुजिक्रियाकर्तृशक्त्यो कर्त्रधिकरणयोर्मध्ये[8] द्व्यहः कालः । कारकमध्य इति किम् ? क्रोशस्य शेषः । दिवसस्य शेषः । कारकग्रहणमनयोर्ग्रामयोर्मध्ये क्रोशमस्वाप्सीत् । मध्यग्रहणं किम् ? मासस्य द्विरधीते । अध्वकाल इति किम् ? इतो मुक्तः शरः कुड्यस्य परतो लक्ष्ये पतति । चकारः पञ्चमीसमुच्चयार्थः । षष्ठी द्वितीयाबाधनार्थो योगः ।

चेष्टागत्याप्येऽनाक्रान्ते द्वितीयाचतुर्थ्यौ ॥१।३।१८७॥ चेष्टारूपाया गमनक्रियाया आप्ये कर्मण्यनाक्रान्ते कर्त्रनास्थितेऽसंप्राप्ते द्वितीयाचतुर्थ्यौ विभक्ती भवतः । ग्रामं गच्छति । ग्रामाय गच्छति । नगरं व्रजति । नगराय व्रजति । विप्रनष्टः पन्थानं गच्छति । पथे गच्छति । चेष्टागत्याप्य इति किम् ? ग्रामादागच्छति । चेष्टाग्रहणं किम् ? मनसा पाटलिपुत्रं गच्छति । गतिग्रहणं किम् ? ओदनं पचति । अनाक्रान्त इति किम् ? स्त्रियं गच्छति । पन्थानं गच्छति । चतुर्थी वेत्यनुक्त्वा द्वितीयाग्रहणं षष्ठीबाधनार्थम् । ग्रामं गन्ता । ग्रामाय गन्ता ।

तुल्यार्थैस्तृतीया ॥१।३।१८८॥ तुल्यार्थैर्युक्तेऽप्रधाने तृतीयाविभक्तिर्भवति । मात्रा तुल्यः । पित्रा समानः । गुरुणा[9] समानः । देवदत्तेन सदृक् । जिनदत्तेन सदृशः । गुरुदत्तेन सदृक्ष । अर्थग्रहणं पर्यायार्थम् । [10]उपमानोऽस्ति कृष्णस्य । [11]तुलानाऽस्ति कृष्णस्य । उपमानं नास्ति देवदत्तस्येत्यत्रोपमादयो न तुल्यार्था इति न भवति । तथा गौरिव गवयः । यथा गौस्तथा गवय[12] इत्यत्रापि ।

---

१. कार्थी सा- क० म० । २. अपायेऽवधाविति पञ्चमी, ततो निःसृत्य गतेष्विति प्रतीयते । क० म० टि० । ३. भवति, क० म० । ४. ततः प्रभृति मासेषु गतेषु भवतीति प्रतीयते—क० म० टि० । ५. -चकारे, क० म० । ६. शाङ्गा, क० म० । ७. -हाद् भोक्ता, क० म० । ८. -णयोर्वा म- क० म० । ९. समः, क० म० । १०. उपमा नास्ति, कृ- क० म० । ११. तुला ना- क० म० । १२. इत्यपि, क० म० ।

षष्ठी ।।१।३।१८९।। तुल्यार्थैर्युक्तेऽप्रधाने षष्ठीविभक्तिर्भवति । मातुस्तुल्यः । पितुः समानः । देवदत्तस्य सदृशः । [1]तृतीयायामविकल्प्य षष्ठीविधानं सप्तमीबाधनार्थम् । गवा तुल्यः स्वामी[2] । स्वामीश्वरेति सप्तमी न भवति । योगविभाग उत्तरार्थः ।

द्वितीया चैनेनानञ्चेः ॥ १।३।१९० ॥ अनञ्चेर्य एनप्रत्यय. तदन्तेन युक्ते (वर्तमानात् शब्दरूपात्) द्वितीया च षष्ठी च विभक्ती भवतः । पूर्वेण ग्रामम् । उत्तरेण ग्रामम् । पूर्वेण ग्रामस्य । उत्तरेण ग्रामस्य । अनञ्चेरिति किम् ? प्राक् ग्रामात् । प्रत्यक् ग्रामात् ।

पञ्चमी चर्ते ।। १।३।१९१ ।। ऋतेशब्देन [3]योगेऽप्रधाने (वर्तमानात् शब्दरूपात्) द्वितीयापञ्चम्यौ विभक्ती भवतः । ऋते धर्मात् कुतः सुखम् । चित्रं यथा श्रियमृते । नह्यङ्ग विक्रियते [4]रोगमृते ।

पृथग्नाना तृतीया च ।। १।३।१९२ ।। पृथक् नाना इत्येताभ्यां युक्ते (वर्तमानात् शब्दरूपात्) प्रधाने तृतीयापञ्चम्यौ विभक्ती भवतः । पृथग् देवदत्तेन, पृथग्देवदत्तात् । नाना देवदत्तेन, नाना देवदत्तात् ।

विनेमास्तिस्रः ।। १।३ १९३ ।। विनाशब्देन युक्तेऽप्रधाने (वर्तमानात् शब्दरूपात्) इमा अनन्तरोक्तास्तिस्रस्तृतीयापञ्चमीद्वितीयाविभक्तयो भवन्ति । विना वातेन । विना वर्षेण । विना वातात् । विना वर्षात् । विना वातम् । विना वर्षम् । इमा इत्यनुक्रान्तप्रदर्शनार्थम् अन्यथा कास्तिस्र इति न ज्ञायेत । तिस्र इति किम् ? षष्ठी मा भूत् ।

सप्तमी चासत्त्वारादर्थात् ।। १।३।१९४ ।। द्रव्य सत्त्वं ततोऽन्यदसत्त्वम् । आरात्, दूरान्तिकयोस्तन्त्रेणोभयग्रहणम्, असत्त्ववाचिनो दूरार्थात्, अन्तिकार्थाच्च शब्दात् सप्तमी इमाश्च तिस्र तृतीयापञ्चमीद्वितीयाविभक्तयो भवन्ति । दूरे ग्रामस्य, दूरेण ग्रामस्य, दूराद् ग्रामस्य, दूरं ग्रामस्य गच्छति । विप्रकृष्टे, विप्रकृष्टेन, विप्रकृष्टात्, विप्रकृष्टं, ग्रामस्य गच्छति । अन्तिके, अन्तिकेन, अन्तिकात्, अन्तिकं, ग्रामस्य गच्छति । अभ्याशे, अभ्याशेन, अभ्याशात्, अभ्याशं, ग्रामस्य गच्छति । असत्त्वग्रहण किम् ? दूरः पन्थाः, दूराय पन्थे[5], दूरस्य पथः स्वम् । आरादर्थग्रहणं किम् ? साधु पचति । स्वल्पं पचति[6] ।

हेतौ हेत्वर्थैः सर्वाः प्रायः ।। १।३।१९५ ।। हेतुर्निमित्तं कारणमिति पर्यायास्तदर्थैः शब्दैर्योगे हेतावप्रधाने (वर्तमानात् शब्दारूपात्) प्रायेण सर्वा विभक्तयो भवन्ति । धनेन हेतुना वसति, धनाय हेतवे वसति, धनाद्धेतोर्वसति, धनस्य हेतोर्वसति, धने हेतौ वसति । एवं धनेन निमित्तेन वसति, धनेन कारणेन वसति । कं हेतुं वसति, केन हेतुना वसति, कस्मै हेतवे वसति, कस्माद्धेतोर्वसति, कस्य हेतोर्वसति, कस्मिन् हेतौ वसति । किं प्रयोजनं वसति, केन प्रयोजनेन वसति, कस्मै प्रयोजनाय वसति, कस्मात् प्रयोजनात् वसति, कस्य प्रयोजनस्य वसति, कस्मिन् प्रयोजने वसति । एवं किं निमित्तं, केन निमित्तेन । हेताविति किम् ? कस्य हेतु । हेत्वर्थैरिति किम् ? केन वसति ? धनेन वसति । प्रायः इति प्रयोगानुसारार्थम् ।

इति श्रुतकेवलिदेशीयाचार्यशाकटायनकृतौ शब्दानुशासने अमोघवृत्तौ प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः ।

---

१. -तीयाम–क० म० । २. -मी गोभिस्तुल्यः स्वामी स्वा–क० म० । ३. -न युक्ते अ–क० म० । ४. –ते राग- क० म० । ५. -थे देहि दू– क० म० । ६. स्पष्टं जल्पति, क० म० टि० ।

[चतुर्थः पादः]

लोऽन्ययुष्मदस्मासु तिप् तस् झि सिप् थस् थ मिप् वस् मस् ॥ १।४।१ ॥ एकद्विबहाविति वर्तते । भावकर्मकर्तृषु वाच्येषु लडादयो दश लकारा विहितास्तेषां सामान्येन ल इति षष्ठीनिर्देशः । अन्ययुष्मदस्मदर्थेषु प्रत्येकमेकद्विबहुषु वर्तमानस्य धातोर्विहितस्य लकारस्य यथाक्रमं तिप् तस् झि सिप् थस् थ मिप् वस् मस् इत्येत आदेशा भवन्ति । अन्यत्वं युष्मदस्मदपेक्षं सन्निधानात् । अन्यस्मिन्नेकस्मिन्नर्थे तिप् । अन्ययोर्द्वयोस्तस् । अन्येषु बहुषु झि । एवं युष्मदर्थेषु एकद्विबहुषु यथाक्रमं सिप् थस् थ । अस्मदर्थेषु मिप् वस् मस् । स पचति । भवान् पचति । तौ पचतः । भवन्तौ पचतः । ते पचन्ति । भवन्तः पचन्ति । त्वं पचसि । युवां पचथ । यूयं पचथ । अहं पचामि । आवां पचाव. । वयं पचामः । ल इति किम स दाता । त्वं दाता । अहं दाता । पचति । पचत. । पचन्ति । पचसि । पचथः । पचथ । पचामि । पचावः । पचाम. । इत्यन्ययुष्मदस्मदामप्रयोगेऽपि तदर्थ एव लार्थे इत्यादेशा. । स च त्वं च पचथः । स च अहं च पचावः । त्वं च अहं च पचावः । स च त्वं च अहं च पचामः । इति पराश्रय एवादेशो भवति शब्दपरविप्रतिषेधात् । एहि मन्ये रथेन यास्यसि । न हि यास्यसि । यातस्ते पितेति प्रहासेऽपि यथाप्राप्तमेव प्रतिपत्ति. । रथेन यास्यसीति भावगमनाभिधानात् प्रहासगतिः । अनेकस्मिन्नपि प्रत्येकमेव परिहास इत्यभिधानवशान्मन्य इत्येकवचनमेव । पकारः इत्यब्लावित्याद्यर्थः ।

तातां झ थासाथां ध्वमिल्वहि महिङिङ्दिच्छीयसंक्ष्णवपस्कृनिविशः ॥१।४।२ ॥ ङकारेत इकारेतश्च धातोः शीयाच्च शदादेशात् संक्ष्णु अपस्कृ निविश इत्येतेभ्यश्च सोपसर्गेभ्यः परस्य लकारस्य एकद्विबहुषु अन्ययुष्मदस्मासु यथाक्रम त आताम् झ, थास् आथाम् ध्वम्, इल् वहि महिङ् इत्येते आदेशा भवन्ति । ङित् ह्नुङ्–स ह्नुते । भवान् ह्नुते । तौ ह्नुवाते । भवन्तौ ह्नुवाते । ते ह्नुवते । भवन्तः ह्नुवते । त्वं ह्नुषे । युवां ह्नुवाथे । यूयं ह्नुध्वे । अहं ह्नुवे । आवां ह्नुवहे । वयं ह्नुमहे । इदित्—एधि–एधते एधेते एधन्ते । एधसे एधेथे एधध्वे । एधे एधावहे एधामहे । चेति–चेतयते चेतयेते चेतयन्ते । गृहि–गृह्णते गृह्णेते गृह्णन्ते । शीय—शीयते शीयेते शीयन्ते । संक्ष्णु—संक्ष्णुते संक्ष्णुवाते संक्ष्णुवते । अपस्कृ—अपस्किरते वृषभो हृष्ट । अपस्किरते कुक्कुटो भक्षार्थी[1] । अपस्किरते श्वा आश्रयार्थी । निविश—निविशते निविशेते निविशन्ते । विधानकाले परत्वाद्विकरणेन व्यवधानेऽपि भवति । शीयादिसाहचर्यात् विकरणे इदिदिति न भवति । अशिश्वियत् । अश्वत् । अश्वसीत् । शीये शीयभावी शीयः वचनाद्वा भवति । तदागमस्तद्ग्रहणेन गृह्यन इत्यडागमे सत्यपि भवति । समक्ष्णुत । अपास्किरत । न्यविशत । आदेशोपादानात् प्रकृतेर्न भवति । शत्स्यति । अशत्स्यत् । विशिष्टोपसर्गोपादानादनुपसर्गादन्योपसर्गाच्च न भवति । क्ष्णौति । प्रक्ष्णौति । किरति । उपस्किरति । विशति । उपविशति । समुट्कोपादानादपुट्कान्न भवति । अपकिरति श्वा ओदनपिण्डमाशितः । इलिति लकारो रन्तौ झलोरिति विशेषणार्थः । ङकारः प्रत्याहारार्थ. ।

ऊह्यसोर्वोपसर्गात् ॥ १।४।३ ॥ उपसर्गात् पराभ्याम् ऊहि असू इत्येताभ्यां परस्य लकारस्य एकद्विबहुषु अन्ययुष्मदस्मासु यथाक्रमं त आताम् झ थास् आथाम् ध्वम् इल् वहि महिङ्[2] इत्येते आदेशा भवन्ति वा । समूहति, समूहते । निरस्यति, निरस्यते । असू इत्यूकारानुबन्धोपादानमस्तिनिरासार्थम् । समस्ति । उपसर्गादिति किम् ? ऊहते । अस्यति ।

युजोऽजुदः ॥ १।४।४ ॥ अजन्तात् उद् इत्येतस्माच्चोपसर्गात् परात् युजृन् योग इत्यतो लस्य पूर्ववत्तङो भवन्ति । प्रयुङ्क्ते । नियुङ्क्ते[3] । अजुद इति किम् ? संयुनक्ति । निर्युनक्ति । दुर्युनक्ति ।

---

१. भक्ष्यार्थी क० म० । २. -हिङो भ–क० म० । ३. -क्ते उदयुङ्क्ते अं–क० म० ।

न यज्ञे तत्पात्रे ॥ १।४।५ ॥ पूर्वेण प्राप्ते प्रतिषिध्यते । यज्ञे–यज्ञपात्रविषयात् युजेस्तङ् न भवति । द्वन्द्वं यज्ञपात्राणि प्रयुनक्ति । यज्ञ इति किम् ? यज्ञपात्राणि रन्धने प्रयुङ्क्ते । तत्पात्र इति किम् ? यज्ञे मन्त्रं प्रयुङ्क्ते । तद्ग्रहणं किम् ? रन्धनानि पात्राणि यज्ञे प्रयुङ्क्ते । [1]अनन्तरनिषेधादयुजे समाधाविषयस्येदिल्लक्षणस्तङ् भवत्येव । नास्यैतद्विषये प्रयोगोऽस्तीत्येके ।

परिव्यवात्क्रियः ॥ १।४।६ ॥ परि वि अव इत्येतेभ्य उपसर्गेभ्यः परात् क्रीणातेर्लकारस्य पूर्ववत्तङो भवन्ति । परिक्रीणीते । विक्रीणीते । अवक्रीणीते । उपरि क्रीणाति । गन्ति क्रीणाति । बहुविक्रीणाति[2] । वनमित्यत्रानर्थकत्वात् अयोगात् अनुपसर्गत्वाच्च न भवति । क्रिय अन्यत्र[3]—एव निर्देशात् प्रकृतिवदनुकरण इति सिद्धम् मुनो इत्याह । द्विष्प्रनीत्याहेति [4]परावरजेरित्यादौ वर्णमात्रस्यानुकरणं न साभिधेयस्य ।

पराव्रेजेः ॥ १।४।७ ॥ परा वि इत्येताभ्यामुपसर्गाभ्यां पराज्जयतेर्लकारस्य पूर्ववत्तङो भवन्ति । पराजयते । विजयते । पराजयति सेना[5] । विजयति वनमित्ययोगादनुपसर्गत्वाच्च न भवति ।

कर्मणोदश्चरः ॥१।४।८॥ उत्पूर्वाच्चरेः कर्मणा योगे सति लकारस्य पूर्ववत्तङो भवन्ति । ग्राममुच्चरते । सक्तूनुच्चरते । भक्षयतीत्यर्थः । गेहमुच्चरते । गुरुवचनमुच्चरते[6] । उत्क्रम्य गच्छतीत्यर्थः । अत्र चरिरुत्क्रमणाख्यायां गतौ वर्तते । कर्मणेति किम् ? [7]धूममुच्चरति । [8]वाष्पमुच्चरति । उद्गच्छतीत्यर्थः[9] । उद इति किम् ? चारी[10] चरति ।

समस्तृतीयया ॥१।४।९॥ संपूर्वाच्चरतेस्तृतीयान्तेन[11] योगे सति लकारस्य पूर्ववत्तङो भवन्ति । अश्वेन संचरते । रथेन सचरते । तृतीययेति किम् ? उभौ लोकौ संचरति ।

क्रीडोऽकूजे ॥१।४।१०॥ कूज शब्दनविशेषस्ततोऽन्यस्मिन् वर्तमानात् क्रीडतेः संपूर्वाल्लकारस्य पूर्ववत्तङो भवन्ति । संक्रीडते । अकूज इति किम् ? सक्रीडन्ति शकटानि । सम इति किम् ? क्रीडति ।

पर्यन्वाङः ॥१।४।११॥ परि अनु आङ् इत्येतेभ्य उपसर्गेभ्यः परात् क्रीडतेर्लकारस्य पूर्ववत्तङो भवन्ति । परिक्रीडते । अनुक्रीडते । आक्रीडते । माणवकमनुक्रीडति इत्यत्र धात्वनोरयोगादनुपसर्गाच्च न भवति । माणवकेन सह क्रीडतीत्यर्थः ।

शपनाथशिक्षभुजादुपलम्भनाशीर्जिज्ञासात्राणे ॥१।४।१२॥ शप नाथ[12] शिक्ष भुज इत्येतेभ्यो यथासंख्यमुपलम्भन आशिषि जिज्ञासायामत्राणे च लकारस्य पूर्ववत्तङो भवन्ति । शप उपलम्भने । उपलम्भनं प्रकाशनम् । देवदत्ताय शपते । जिनदत्ताय शपते । देवदत्तं प्रकाशयति—एवभूतोऽसाविति देवदत्तमाचष्ट इत्यर्थः । अथवा स्वाभिप्रायस्य परत्राविष्करणमुपलम्भनं शपथः । देवदत्ताय शपत इति वाचा मात्रादिशरीरस्पर्शनेन देवदत्ते स्वमभिप्रायमाविष्करोतीत्यर्थः । प्रोषितस्य वा भावाभावयोरुपलब्धय्योः कस्यचिदासेवनमुपलम्भनम् । देवदत्ताय शपत इति प्रोषिते देवदत्ते तस्य भावाभावयोरुपलब्ध्ययोः कंचिदासेवत इत्यर्थः । उपलम्भन इति किम् ? देवदत्तं शपति । आक्रोशतीत्यर्थः । आशिषि नाथ । सर्पिषो नाथते, सर्पिर्मे भूयादित्याशास्त इत्यर्थः । आशिषीति किम् ? मधु नाथति । माणवकमुपनाथति । याच्ञायां न भवति । ङित्व-

१. -न्तरस्य नि–क० म० । २. बहु वयोऽस्मिन्निति बस्तः । विशब्दोऽत्र पक्षिणि वर्तते । क० म० टि० । ३. इत्यत ए–क० म० । ४. -रावजेरि– क० म० । ५. ना बहु वि–क० म० । ६. अत्रोत्क्रमणाख्यायां गतौ वर्तमानश्चरति गुरुवचनेन–क० म० टि० । ७. धूम उच्च–क० म० । ८. -ष्प उच्च–क० म० । ९. उपरिष्टाद् गच्छतीत्यर्थः । नात्र किञ्चित्कर्म विवक्षितमिति अकर्मकत्वम् । क० म० टि० । १०. चारीति पशुभक्षणीयमित्यौणादिकः, क० म० टि० । ११. तृतीयेति तृतीयाविभक्तिर्गृह्यते तया चरतेरर्थद्वारको योगः । क० म० टि० । १२ ङित्वात् सिद्धे–आशिष्येन(व) नाथ आत्मनेपदम्, याजादिषु मा भूदिति यमा(नियमा)र्थम् । क० म० टि० ।

मनर्थकम् । शिक्षाजिज्ञासायाम्—विद्यासु शिक्षते । विद्याः शिक्षते । विद्याजिज्ञासितुमात्मनः शक्तिमिच्छतीत्यर्थः । जिज्ञासायामिति किम् ? भोक्तुं शिक्षति । शिक्षेति शक्तेः सनन्तस्येदं ग्रहणमकारान्तस्य न शिक्षि विद्योपादाने[1] इत्येतस्य । भुजादत्राणे—ओदनं भुङ्क्ते । उपभुङ्क्ते । परिभुङ्क्ते । अत्राण इति किम् ? पृथिवीं भुनक्ति । त्राणं पालनं तत्र प्रतिषेधे अन्यत्र सर्वत्र तङ् । तेन—'अम्बरीषश्च नाभागो बुभुजाते चिरं महीम्' इत्युपपन्नम् । नात्र हि पालनं विवक्षितम् । किं तर्हि ? तदाश्रय उपकारः । अनेकार्थाश्च धातवो भवन्ति । उभयपदीनमेनमन्ये मन्यन्ते । भुजाविति[2] साकारपाठस्योपादानात् 'भुजो कौटिल्ये' इत्येतस्मान्न भवति । निर्भुजति पाणिम् । प्रतिभुजति वासांसि ।

हृञो गतिताच्छील्ये ।।१।४।१३।। तत् शीलमस्येति तच्छीलस्तद्भावस्ताच्छील्यं तत् स भावता हरतेर्लकारस्य पूर्ववत्तङो भवन्ति गतेस्ताच्छील्ये गम्यमाने । पैतृकमश्वा अनुहरन्ते । मातृकं गावोऽनुहरन्ते । पितुरागतं पैतृकम् । गमनं स्वभावतो गच्छन्ति पितृवत्[3] सन् मातृवच्च गमनमेषां स्वभावत एवेत्यर्थः । गतौ ताच्छील्ये चेत्येके । उभयत्र तदेवोदाहरणम् । सामर्थ्यं तु विभज्यते । गतताच्छील्य इति च पाठः । विषयुक्तगतप्रकारा एकार्थाः प्रकारा ताच्छील्य इत्यर्थः । ताच्छील्य इत्यनेन चोत्पत्तेः प्रभृत्या विनाशात् यदनुगतं सादृश्यं तत्र तद्भवति न च(भ)ण्डाद्यनुकारे तदेवोदाहरणम् । पैतृकमश्वा अनुहरन्त इति । पितुरागतं सादृश्यं शीलयन्तीत्यर्थः ।

ण्यस्संमाननाचार्यकभृत्युत्संजनज्ञानव्ययविगणने ।।१।४।१४।। संमाननाचार्यकभृतिष्वर्थविशेषणेषु उत्संजनज्ञानव्ययविगणनेषु अर्थेषु[4] नी इत्येतस्माद्धातोर्लकारस्य पूर्ववत्तङो भवन्ति । संमाननं पूजनं, तत्र नयते विद्वान् स्याद्वादे प्रमाणव्याहारवित्[5]—स्याद्वादे जीवादीन्पदार्थान् युक्तिभिः स्थिरीकृत्य संमानयन् शिष्यबुद्धिं[6] प्रापयतीत्यर्थः । आचार्यस्य भावः कर्म वा आचार्यकं तत्र माणवकमुपनयते, स्वयमाचार्यो भवन् माणवकमात्मसमीपं यथाविधि प्रापयतीत्यर्थः । भृतिर्वेतनं, तत्र कर्मकरानुपनयते, भृतिदानेन कर्मकरानात्मसमीपे करोतीत्यर्थः । ऊर्ध्वं सजनम्[7]—उत्संजनम्, उत्क्षेपणम् । माणवकमुदानयते, उत्क्षिपति—उत्संगे करोतीत्यर्थः । ज्ञानं प्रमेयनिश्चयः, तत्र नयते विद्वान् स्याद्वादे, तत्र प्रमेयं[8] निश्चिनोतीत्यर्थः । धर्मादिषु विनियोगो व्ययः, शतं विनयते, सहस्रं विनयते, [9]धर्मव्ययार्थं शतं विनियुङ्क्त इत्यर्थः । ऋणादेर्निर्यातनं विगणनम्, माद्राः[10] करं विनयन्ते, निर्यातयन्तीत्यर्थः । एतेष्विति किम् ? अजां नयति ग्रामम् ।

कर्तृस्थेऽतनावाप्ये ।।१।४।१५।। कर्तृस्थे अतनावशरीरे आप्ये कर्मणि सति नयतेर्लकारस्य तङो भवन्ति । क्रोधं विनयते । मन्युं विनयते । हर्षं विनयते, शमयतीत्यर्थः । कर्तृस्थ इति किम् ? देवदत्तो जिनदत्तस्य क्रोधं विनयति । अतनाविति किम् ? गडुं विनयति । पूजां विनयति । आप्य इति किम् ? प्रज्ञया विनयति । बुद्ध्या विनयति । क्रोधं विनयत इत्यादौ क्रोधापगमादेः क्रियाफलस्य कर्तृसमवायित्वात् सिद्धस्तङ्, तत्रेदं नियमार्थम् । प्रत्युदाहरणं व्यवच्छेद्यम् ।

म्रियतेर्लुङ्लिङ्ललेः ।। १।४।१६ ।। म्रियतेर्धातोर्लुङ् लिङ् लट् लङ् लेट् लोट् इत्येतेषां लकाराणां तङो भवन्ति । अमृत । मृषीष्ट । म्रियते । अम्रियत । म्रियताम् । म्रियेत । लुङ्लिङ्ललेरिति किम् ? ममार । मर्तासि । मरिष्यति । अमरिष्यत् । तिनिर्देशात् मर्मर्ति ।

क्यषो वा ।। १।४।१७ ।। क्यषन्ताल्लस्तङो वा भवन्ति । निद्रायति, निद्रायते । लोहितायति, लोहितायते । पटपटायति, पटपटायते ।

---

१. हृत्यस्य– क० म० । २. शपमायेत्यादिसूत्रे –क० म० टि० । ३. पितृवन्मातृ– क० म० । ४. –षु चार्थे– क० म० । ५. व्यापार क० म० । ६. ते च युक्तिभिः स्थाप्यमाना संमानिता पूजिता भवन्ति । क० म० टि० । ७. –अनम् । क० म० । ८. निश्चयं करोति क० म० टि० । ९. –र्मार्थं– क० म० । १०. मद्रदेशीया. पुरुषा. । क० म० टि० ।

लोः कृपः ॥१।४।१८॥ कृपेर्धातोर्लोकारानुबन्धस्य लकारस्य तङो वा भवन्ति । कल्प्ता, कल्पिता । कल्प्तासि, कल्पितासि । लोके[1] क्लृप्स्यन्, अकल्पिष्टेति लुङ्युत्तरेणापि सिद्धयति । लोरिति किम् ? कल्पते ।

द्युद्भ्यो लुङः ॥ १।४।१९ ॥ द्युतादिभ्यो लुङस्तङो वा भवन्ति । व्यद्युतत्, व्यद्योतिष्ट । अलुठत्, अलोठिष्ट । अशुभत्, अशोभिष्ट । अरुचत्, अरोचिष्ट । अश्वितत्, अश्वेतिष्ट । अमिधत्, अमेधिष्ट । अस्विदत्, अस्वेदिष्ट । अघुटत्, अघोटिष्ट । अरुदत्[2], अरोदिष्ट । अलुटत्, अलोटिष्ट । अक्षुभत्, अक्षोभिष्ट । अनभत्, अनभिष्ट । अतुभत्, अतोभिष्ट । व्यस्रभत्, व्यस्रंभिष्ट । अस्रसत्, अस्रंसिष्ट । अध्वसत्, अध्वंसिष्ट । अवृ(ष)दत्, अव(र्धि)दिष्ट । अभ्रंशत्[3], अभ्रंशिष्ट । अस्यदत्, अस्यन्दिष्ट । [4]अक्लृपत्, अकल्पिष्ट । वृत्, लुङ इति किम् ? विद्योतिसे[5] ।

वृद्भ्यः स्स्यात् ॥ १।४।२०॥ वृतादिभ्य परो यो सम्यौ प्रत्ययौ ताभ्यां परस्य लस्तङो वा भवन्ति । विवृत्सति, विवर्तिषते । वर्त्स्यति, वर्तिष्यते । अवर्त्स्यत्, अवर्तिष्यत । विवृत्सति, विवर्धिषते । वर्त्स्यति, वर्धिष्यते । अवर्त्स्यत, अवर्धिष्यत । शिशृत्सति, शिशर्धिषते । शर्त्स्यति, शर्धिष्यते । अशर्त्स्यत्, अशर्धिष्यत । सिष्यन्त्सति, सिष्यन्दिषते । स्यन्त्स्यति, स्यन्दिष्यते । अस्यन्त्स्यत्, अस्यन्दिष्यते । चिक्लृप्सति, चिकल्पिषते । कल्प्स्यति, कल्पिष्यते । अकल्प्स्यत्, अकल्पिष्यत । वृतादय. पञ्च कृष्यन्ता । स्स्यादिति किम् ? वर्तते ।

क्रमोऽनुपसर्गात् ॥ १।४।२१ ॥ अनुपसर्गात् [6]क्रमधातोर्लकारस्य तङो वा भवन्ति । क्रमते, क्रामति । अनुपसर्गादिति किम् ? सङ्क्रामति ।

वृत्तिसर्गतायने ॥१।४।२२ ॥ वेति निवृत्तम् । वृत्तिरात्मयापनमप्रतिबन्धो वा । सर्गस्तात्पर्य-मुत्साहो वा । तायनं संतापन.[7] पालनं वा । एतेष्वर्थेषु वर्तमानात् क्रमेर्धातोर्लकारस्य नित्य तङो भवन्ति । वृत्तौ—शास्त्रस्य क्रमते बुद्धि । स्याद्वादेऽस्य क्रमते बुद्धिः । वर्तते तत्रात्मानं यापयति न [8]हन्यते वेत्यर्थः । सर्गे—सूत्राय क्रमते । अर्थाय क्रमते । तदर्थं तत्परो भवत्युत्सहते वेत्यर्थ । अनुज्ञामन्ये मन्यन्ते । सर्ग इति सति सर्गो लक्ष्यते । तायते—क्रमन्तेऽस्मिन् योगा । क्रमन्तेऽस्मिन् शास्त्राणि । सतन्यन्ते पाल्यन्ते वेत्यर्थः । स्फीततामन्ये तायनमाहु. ।

परोपात् ॥ १।४।२३ ॥ परा उप इत्येताभ्यां परात् क्रमेर्धातोर्लकारस्य तङो भवन्ति । पराक्रमते । उपक्रमते । अवृत्याद्यर्थ आरम्भ । अन्ये त्विह वृत्यादीनपेक्षन्ते । पूर्वत्र चानुपसर्गादिति तत्राय सोपसर्गार्थ-मारम्भो भवति ।

वेः पादविक्षेपे ॥ १।४।२४ ॥ विपूर्वात् पादविक्षेपे वर्तमानात् क्रमेर्लस्तङो भवन्ति । सुष्ठु विक्रमतेऽश्व. । पादविक्षेप इति किम् ? विक्रामति राजा—उत्सहते इत्यर्थ । विक्रामत्यजिनसन्धि । स्फुटतीत्यर्थ ।

प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम् ॥ १।४।२५ ॥ प्र उप इत्येताभ्यां समर्थाभ्यां समानार्थाभ्यां परात्क्रमतेर्ल-कारस्य तङो भवन्ति समानश्चार्थोऽनयोरादिकर्माङ्गीकरणं वा तेनादिकर्मण्यङ्गीकरणे च वर्तमानाभ्यां भवतीत्यर्थ । प्रक्रमते[9] भोक्तुम् । उपक्रमते भोक्तुम् । प्रारभत इत्यर्थ । प्रक्रमते शुश्रूषाम् । उपक्रमते शुश्रूषाम् । अङ्गीकरोतीत्यर्थः । समर्थाभ्यामिति किम् ? पूर्वेद्युः प्रक्रामति । गच्छतीत्यर्थः । अपरेद्युः[10] प्रक्रामति । गच्छतीत्यर्थ । आवृत्त्याद्यर्थमुपग्रहणम् । ये तु [11]परोपादीत्यवृत्त्याद्यर्थमाहुस्त इह पादविक्षेप इत्यपेक्षन्ते । [12]तेषामुपग्रहणं नियमार्थम् । पादविक्षेपे प्रेणतिमाणसमानार्थो (र्थौ)देवोपाद् यथा स्यादिति (?)

---

१. लोलोकपक्लृप्त अ- म० टि० । अक्लृपक्लृप्त, क० टि० । २. अरुद(ट)त् । अरोदि(टि)ष्ट । क० म० । ३. भ्रंशुङ् शब्दकुत्सायाम् । क० म० टि० । ४. अक्लृपत अ- क० म० । ५. विद्योतासे, क० म० । ६. -क्रमेर्धातो- क० म० । ७. -तापः, क० म० । ८. न प्रतिह- क० म० । ९. प्रक्रमः—स्यादुपक्रमः, क० म० टि० । १०. -द्युः उपक्रामति आग- क० म० । ११. -परो(रा)पा- । १२. -तेषामिहोप- क० म० ।

ज्योतिरुद्गतावाङः ॥१।४।२६॥ ज्योतिषां चन्द्रादीनामुद्गतौ वर्तमानादाङ्पूर्वात् क्रमेर्लकारस्य तङो भवन्ति। आक्रमते चन्द्रमाः। आक्रमते आदित्यः। आक्रमन्ते ज्योतींषि। उद्गच्छन्तीत्यर्थः। ज्योतिरुद्गताविति किम्? आक्रमति माणवकः कुतपम(व)पहन्तीत्यर्थः। ज्योतिर्ग्रहण किम्? आक्रमति धूमः। उद्गतिग्रहण किम्? नभः समाक्रामति, नष्टवर्त्मना स्थितैकचक्रेण[1] रथेन भास्करः व्याप्नोतीत्यर्थः[2]।

नुदाप्रच्छः ॥ १।४।२७ ॥ आङ्पूर्वेभ्यो नुदाप्रच्छिभ्यो लकारस्य तङो भवन्ति। आनुते शृगालः। धनमादत्ते। विद्यामादत्ते। आपृच्छते गुरून्। आपृच्छस्व प्रियसखम्। आङ् इति किम्? नौति। प्रणौति। ददाति। प्रददाति। पृच्छति। सपृच्छति देवदत्तम्।

गमेः प्रतीक्षायाम् ॥ १।४।२८ ॥ गमेर्ण्यन्तादाङ्पूर्वात् प्रतीक्षायां[3] प्रतिपालने वर्तमानाल्लकारस्य तङो भवन्ति। आगमयते गुरुं, प्रतीक्षत इत्यर्थः। आगमयस्व तावत्। कञ्चित् कालं प्रतीक्षस्वेत्यर्थः। प्रतीक्षायामिति किम्? आगमयति विद्याम्।

ह्वस्स्पर्धे ॥१।४।२९॥ ह्व ह्वेङ्धातोराङ्पूर्वात् स्पर्धे(अर्थे) लकारस्य तङो भवन्ति। स्पर्धे शब्दो यदा सघर्षस्तदा धात्वर्थस्योपाधिनिर्देश.। यदा संघर्षपूर्वकमाह्वानं तदाऽर्थनिर्देश.। मल्लो मल्लमाह्वयते। स्पर्धमानस्तस्याह्वानं करोतीत्यर्थ.। स्पर्ध इति किम्? गामाह्वयति।

सन्निवेः ॥ १।४।३० ॥ सं नि वि इत्येवंपूर्वाद् ह्वयतेर्लकारस्य तङो भवन्ति। संह्वयते। निह्वयते। विह्वयते।

उपात् ॥१।४।३१ ॥ उपपूर्वात् ह्वयतेर्लस्तङो भवन्ति। उपह्वयते। उपह्वयेते। उपह्वयन्ते। योगविभाग उत्तरार्थं।

यमो विवाहे ॥ १।४।३२ ॥ विवाहः पाणिग्रहणं—दारकर्म, विवाहे वर्तमानात् उपपूर्वाद् [4]यमेर्ल-(लकारस्य)स्तङो भवन्ति। भार्यामुपयच्छते[5]। विवाह इति किम्? [6]शकटमुपयच्छति। स्वीकरोतीत्यर्थ.। शाट-कान्तमुपयच्छति। उपसंहतीत्यर्थः। देवदत्तो जिनदत्तस्य भार्यामुपयच्छति। उपपादयतीत्यर्थः।

स्थः पथिमैत्रीदेवार्चासंगममन्त्रकरणे ॥ १।४।३३ ॥ पथि मैत्री देवार्चा संगम मन्त्रकरण-विषयादुपपूर्वात्तिष्ठतेर्लकारस्य तङो भवन्ति। पथि स्थोऽर्थ इति [7]धातुरूपे पथीत्युच्यते। मैत्र्युपस्थानस्य हेतोः प्रयोजनं वा। देवार्चा संगमो मन्त्रकरणश्च धातोरर्थाः। मन्त्रः करणं यस्य स मन्त्रकरणः। पथि–अयं पन्थाः[8] साकेतमुपतिष्ठते। मैत्र्या–रथिकानुपतिष्ठते। महामात्रानुपतिष्ठते। देवार्चायाम्–जिनेन्द्रमुपतिष्ठते[9]। संगमे—गङ्गा[10] यमुनामुपतिष्ठते। मन्त्रकरणे–जगत्या उपतिष्ठते। आग्नेय्या आग्नीन्द्रमुपतिष्ठते। एतेष्विति किम्? एतदेवास्य कापेयं [11]यदर्कमुपतिष्ठति। मैत्र्यं[12] मित्रतया मित्रं वा कर्तुमाचरणमुच्यते। संगमस्तु[13] विश्लेष.। मन्त्रग्रहणं किम्? भर्तारमुपतिष्ठति यौवनेन। करणग्रहणं किम्? शुचि विद्यामुपतिष्ठति।

लिप्सौ वा ॥ १।४।३४ ॥ उपपूर्वात्तिष्ठतेर्लिप्सौ वर्तमानस्य लकारस्य तङो वा भवन्ति। भिक्षुर्गृहपतिकुलाम्युपतिष्ठते, उपतिष्ठति वा। लिप्समान उपगच्छतीत्यर्थः।

उदोऽनूर्ध्वेहे ॥ १।४।३५ ॥ अनूर्ध्वे य ईहश्चेष्टा व्यापारः परिस्पन्दस्तत्र वर्तमानादुत्पूर्वा-

१. स्थितैक- क० म०। २. करै', क० म० टि०। ३. 'प्रतीक्ष्यौ प्रतिपाल्यार्थौ', इति वैजयन्ती। क० म० टि०। ४. यमेर्लकारस्य तङो- क० म०। ५. -ते कन्यामुपयच्छते वि- क० म०। परिणयतीत्यर्थः, क० म० टि०। ६. शाटकमु- क० म०। ७. -रूपि पथीह्युच्यते, म०। -रूपि प- क०। ८ पन्थाः सुघ्नमुपतिष्ठते सा- क० म०। ९. अर्चयतीत्यर्थः, क० म० टि०। १०. यमुना गङ्गामुप- क० म०। संगच्छ(ते)तीत्यर्थः। ११. यदुक्तमिति वा पाठः, क० म० टि०। १२. मैत्रीसङ्गमयोः को विशेषः—सङ्गमस्तूपश्लेषः, तद्यथा गङ्गा यमुनामुपतिष्ठते। मैत्र्यां तु नाप्युपश्लेषणम्, सम्बन्धमात्रः(म्) क० म० टि०। १३. -मस्तूपश्ले- क० म०।

स्तिष्ठतेर्लकारस्य[1] तङो भवन्ति। शास्त्रे उपतिष्ठते[2]। घटते। तत्रोद्योगं करोतीत्यर्थः। अनूर्ध्वेह इति किम् ? अस्माद्ग्रामाच्छतमुत्तिष्ठति। उत्पद्यत इत्यर्थः। अनूर्ध्वग्रहणं किम् ? आसनादुत्तिष्ठति।

संविप्रावात् ॥ १।४।३६ ॥ सं बि प्र अव इत्येवंपूर्वात्तिष्ठते[3]र्लस्तङो भवन्ति। संतिष्ठते। वितिष्ठते। प्रतिष्ठते। अवतिष्ठते।

स्थेयप्रकाशने ॥ १।४।३७ ॥ तिष्ठन्त्यस्मिन्निति स्थेयः। स हि शब्दोऽयं विवादपदे निर्णेता प्रमाणभूतः पुरुष उच्यते। स्थेयविषयाया क्रियाया[4] प्रकाशने च वर्तमानात्तिष्ठतेर्लस्तङो भवन्ति। त्वयि तिष्ठते[5]। संशय्य कर्णादिषु तिष्ठते यः। प्रमाणभूते निर्णयाय तिष्ठतीत्यर्थः। प्रकाशने–तिष्ठते कन्याच्छात्रेभ्यः। तिष्ठते वृषली ग्रामपुत्रेभ्यः। स्वाभिप्रायप्रकाशनाय तत्समर्थमाचरति–तत्समर्थाचरणेन वा स्वाभिप्रायं प्रकाशयतीत्यर्थः।

प्रतिज्ञाने ॥ १।४।३८ ॥ प्रतिज्ञानेऽभ्युपगमे वर्तमानात्तिष्ठतेर्लस्तङो भवन्ति। आपिशलिस्ति[6]शकारमुपतिष्ठते। [7]तदतदात्मकं तत्त्वमातिष्ठते। योगविभाग उत्तरार्थः।

समो गिरात् ॥ १।४।३९ ॥ सम्पूर्वाद् गिरात् गिरतेर्धातोः प्रतिज्ञाने वर्तमानाल्लस्तङो भवन्ति। संगिरते[8]। प्रतिज्ञान इति किम् ? संगिरति ग्रासम्। गिरादिति शविकरणनिर्देशो गृणातिनिवृत्त्यर्थः।

अवात् ॥ १।४।४० ॥ अवपूर्वाद् गिरतेर्लस्तङो भवन्ति। अवगिरते।

सम्प्रतेर्ज्ञोऽस्मृतौ ॥ १।४।४१ ॥ सम्प्रति इत्येवंपूर्वादस्मृतौ वर्तमानाज्जानातेर्लस्तङो भवन्ति। शतं संजानीते। शतेन संजानीते। शतं प्रतिजानीते। सहस्रं प्रतिजानीते। अस्मृताविति किम् ? मातरं संजानाति। स्मरतीत्यर्थः।

निह्नवे ॥ १।४।४२ ॥ निह्नवोऽपह्नुतिरपलापस्तत्र वर्तमानाज्जानातेर्लस्तङो भवन्ति। [9]शतमुपजानीते। सहस्रमुपजानीते[10]। अपह्नुत इत्यर्थः।

सनोऽननोः ॥ १।४।४३ ॥ सन्नन्ताज्जानातेर्लस्तङो भवन्ति न चेत् सोऽनोरुपसर्गात् परो भवति। धर्मं जिज्ञासते। अननोरिति किम् ? धर्ममनु जिज्ञासति। औषधस्यानुजिज्ञासते[11] इत्यकर्मके[12] प्राग्लङिति भवति।

श्रुवोऽप्रत्याङः ॥ १।४।४४ ॥ शृणोतेस्सन्नन्ताल्लस्तङो भवन्ति न चेत् स प्रत्याङ्भ्यामुपसर्गाभ्यां परो भवति। धर्मं शुश्रूषते। अप्रत्याङ इति किम् ? प्रतिशुश्रूषति[13]। देवदत्तं प्रति शुश्रूषत इत्यत्र योगाभावात् प्रतिषेधो न भवति।

स्मृदृशः ॥ १।४।४५ ॥ स्मरतेर्दृशश्च सन्नन्ताल्लस्तङो भवन्ति। सुस्मूर्षते। दिदृक्षते।

प्राग्वत्[14] ॥ १।४।४६ ॥ सनः प्राक् प्रकृतेर्लकारस्य यथा तङो भवन्ति तद्वत् सन्नन्तादपि लस्तङो भवन्ति। एदिधिषते। पिस्पर्धिषते। निरसिसिषति[15]। प्रयुयुक्षते। उपयुयुक्षते। अथ प्रकृतेर्नास्ति प्रत्ययान्तादपि नास्ति। इन्द्र यज्ञपात्राणि प्रयुयुक्षति। शिशत्सतीत्यत्र च शीयादेशात्तङ् न प्रकृतेरिति न भवति। लग्रहणं लसामान्यकार्यातिदेशार्थम्। श्वा मुमूर्षति। श्वा अमुमूर्षीत्। तिङादेरनुबन्धकरणसामर्थ्यात् तितिक्षत इत्यादौ प्राग्लङिति[16] भवति।

---

१. -तेर्लस्त- क० म०। २. -ते चरणे उत्तिष्ठते व- क० म०। ३. -तेर्लकारस्य त- क० म०।
४. अनेकार्थत्वाद्धातूनां तिष्ठतेरर्थप्रकाशनमित्यभिप्रायः। क० म० टि०। ५. -ते मयि तिष्ठते सं- क० म०।
६. -लिरर्हति- क० म०। ७. न(स)दत(स)दात्म- क० म०। ८. -ते परलोकं संगिरते प्र- क० म०।
९. -तमप- क० म०। १०. -समप-, क० म०। ११. -ज्ञासत, क० म०। १२. -र्मकादिति, क० म०।
१३. -ति आशुश्रूषति दे- क० म०। १४. प्राग्वत्, क० म०। १५. -ति निरसिसिषते, प्र- क० म०।
१६. प्राग्वदिति, क० म०।

आम कृञः ॥ १।४।४७ ॥ आमः कृञ परस्य लकारस्य प्रत्ययः प्रकृतेर्लकारस्येव तङो भवन्ति। ईहांचक्रे। ईक्षांचक्रे। समूहांचक्रे। समूहांचकार[1]। आम इति किम्? ईहते, करोति। कृञ इति किम्? ईक्षांबभूव। ईक्षामास। प्राग्वदिति[2] किम्? उदुब्जांचकार। उदुम्भांचकार।

न ॥ १।४।४८ ॥ आम परात् कृञो लस्तङो न भवन्ति। उदुब्जांचकार। उदुम्भांचकार। ञिदिति फलेशे प्राप्तिः प्रतिषिध्यते।

गन्धनावक्षेपसेवासाहसप्रतियत्नप्रकथाव्यये ॥ १।४।४९ ॥ गन्धनादिष्वर्थेषु वर्तमानात् कृञो लस्तङो भवन्ति। गन्धनमुपकारात्मकं[3] सूचनम्। तथ्येनातथ्येन वा गुणेन वा प्रकाशनम्। प्रोत्साहनादिकमन्ये प्राहुः। तत्र उत्कुरुते। उदाकुरुते। अद्याकुरुते सूचयतीत्यर्थ.। अक्षेपवणमवक्षेपः—कुत्सनं भर्त्सनं वा। दुर्वृत्तानवकुरुते,—कुत्सयतीत्यर्थ.। श्येनो वर्तिकामवकुरुते भर्त्सयतीत्यर्थ.। सेवाऽनुवृत्तिः—गणकान् प्रकुरुते। महामात्रान् प्रकुरुते। सेवत इत्यर्थः। सहसा प्रवृत्तिः साहसं साहसिकं कर्म। परिवारान्[4] प्रकुरुते। तेषु सहसा वर्तत इत्यर्थः। सतो गुणाधानं प्रतियत्नः। एधोदकस्योपस्कुरुते। काण्डगुणस्योपस्कुरुते। सतस्तस्य प्रकर्षाय व्यापत्तये वा किंचित् करोतीत्यर्थः। प्रकर्षेण कथनं कथनप्रारम्भो वा प्रकथा। जनवादान् प्रकुरुते। प्रकर्षेण कथयति कथयितुं वा प्रारभत इत्यर्थ.। धर्माद्यर्थं विनियोगो व्यय। शतं प्रकुरुते। सहस्रं प्रकुरुते। धर्माद्यर्थ विनियुङ्क्त इत्यर्थ।

प्रसहनेऽधेः ॥ १।४।५० ॥ अधिपूर्वात् प्रसहनेऽर्थे वर्तमानात् कृञो लस्तङो भवन्ति। प्रसहनमभिभवोऽपराजयो वा। शत्रूनधिकुरुते। तमधिचक्रे[5]। तं प्रसेहे। तमभिबभूव। तेन वा न पराजित इत्यर्थ.। प्रसहन इति किम्? अधिकरोति। अधेरिति किम्? शत्रून् प्रकरोति।

दीप्तिज्ञानेहाविमत्युपसंभाषोपमन्त्रणे वदः ॥ १।४।५१ ॥ दीप्तिज्ञानेहाविमतिषु विशेषणे उपसंभाषायामुपमन्त्रणे चार्थे वर्तमानात् वदतेर्लकारस्य तङो भवन्ति। दीप्तौ[6]—वदते विद्वान् स्याद्वादे। दीप्यमानो वदतीत्यर्थ। वदन् दीप्यत इत्येके। ज्ञाने—वदते विद्वान् स्याद्वादे। ज्ञात्वा वदतीत्यर्थः[7]। ईहा चेष्टा यत्न उत्साहस्तत्र—श्रुते वदते। तपसि वदते। तद्विषयमुत्साहं वदति। वाचाऽऽविष्करोतीत्यर्थः। नानामतिर्विमतिस्तत्र—गेहे विवदन्ते। क्षेत्रे विवदन्ते। विमत्या किंचिद्भाषन्त इत्यर्थः। उपसंभाषा—उपसान्त्वनमुपालम्भो वा—कर्मकरानुपवदते। उपसान्त्वयति, उपालभते वेत्यर्थः। उपमन्त्रणं रहस्युपच्छन्दनम्। कुलभार्यामुपवदते। परदारानुपवदते। उपच्छन्दयतीत्यर्थः। दीप्त्यादयः सर्वे धातोरर्था एवेत्येके। एतेष्विति किम्? देवदत्तो वदति।

व्यक्तवाचां सहोक्तौ ॥ १।४।५२ ॥ व्यक्ता वाग्येषां ते व्यक्तवाचः, यस्यां वाचि व्यक्ता वर्णा अर्थो वा गृह्यते सा व्यक्ता(वाग्)—व्यक्तवाचां सहोक्तौ संभूयोच्चारणे वदेर्लकारस्य तङो भवन्ति। संप्रवदन्ते ग्राम्याः। संप्रवदन्ते जना.। व्यक्तवाचामिति किम्? संप्रवदन्ति कुक्कुटा.[1]।

विप्रलापे वा ॥ १।४।५३ ॥ (वि) विरुद्धः प्रलापो विप्रलापः। विप्रलापयुक्तायां[10] व्यक्तवाचि सहोक्तौ वदतेर्लकारस्य तङो वा भवन्ति। विप्रवदन्ते मौहूर्ताः। विप्रवदन्ति मौहूर्ताः। विप्रवदन्ते भिषजः। विप्रवदन्ति भिषजः। परस्परप्रतिषेधेन युगपत्प्रलपन्तीत्यर्थः। विप्रलाप इति किम्? संप्रवदन्ते वैयाकरणाः। व्यक्तवाचामिति किम्? विप्रवदन्ति शकुनयः। सहोक्ताविति किम्? मौहूर्तो मौहूर्तेन सह क्रमेण विप्रवदति।

---

१. उब्जसो वेत्यादिना वा तक्। क० म० टि०। २. प्राग्वदि- क० म०। ३. -नमप- क० म०। ४. परदारान् क० म०। ५. तं ह्यधि- क० म०। ६. -प्तौ दीप्तो व- क० म०। ७. -र्थः वदितुं जानातीत्येके ई- क० म०। ८. भद्रे! भजस्व मामिदं ते स्यामिति एवमभीष्टार्थं प्रापयतीत्यर्थः, क० म०। ९. -टाः शुकसारिकादयः केषांचिद् व्यक्तवाचः। अपरेषां न। सहोक्ताविति किम्? ऋषिर्वदति। क० म०। १०. -लापात्मिकायां व्यक्तवाचां स- क० म०।

कर्मण्यसत्यनोः ॥ १।४।५४ ॥ व्यक्तवाचामिति वर्तते । अनूपसर्गाद्वदेर्व्यक्तवाचां संबन्धिनो लकारस्य तङ् भवन्ति कर्मण्यसति । अनुवदते देवदत्तो जिनदत्तस्य, यथा जिनदत्तो वदति तथा देवदत्तो वदति । जिनदत्तेन वा पूर्वमुक्ते पश्चाद् देवदत्तो वदतीत्यर्थः । अनुः सादृश्ये पश्चादर्थे वा । कर्मण्यसतीति किम् ? जिनदत्तेनोक्तमनुवदति देवदत्तः । पुनर्वदतीत्यर्थः । व्यक्तवाचामिति किम् ? अनुवदति वीणा ।

ज्ञोपस्थः ॥ १।४।५५ ॥ ज्ञा इत्येतस्मादुपपूर्वाच्च तिष्ठतेः कर्मण्यसति लस्तङ् भवन्ति । सर्पिषो जानीते । औषधस्य जानीते । तेनोपायेन प्रवर्तत इत्यर्थः । [1]यावद्भुक्तमुपतिष्ठते । यावदोदनमुपतिष्ठते । योगे–उपतिष्ठते । ज्ञानमूलस्य[2] श्रेयेमुपतिष्ठते । कर्मण्यसतीति किम् ? स्वरेण पुत्रं जानाति । राजानमुपतिष्ठति ।

समोऽर्तिस्वरतिश्रुदृशिविद्गमप्रछ्छः ॥ १।४।५६ ॥ सम्पूर्वेभ्योऽर्तिस्वरतिभ्यां श्रु दृ विद् गम प्रच्छि ऋच्छ इत्येतेभ्यश्च धातुभ्यो लस्तङ् भवन्ति कर्मण्यसति । समियृते । समरिष्यते । संस्वरते । संश्रृणुते । संपश्यते । संवित्ते । संगच्छते । संपृच्छते । समृच्छते । समृच्छिष्यते । कर्मण्यसतीति किम् ? रूपं संपश्यति । अर्तीत्यादिर्जुहोत्यादिश्च गृह्यते । विदि नित्यमतङ् । प्राप्तिमद्भिररत्यादिभि. साहचर्याद्वित्तिर्गृह्यते न विन्दतिः ।

वेः कृञः शब्दे चानाशे ॥ १।४।५७ ॥ विपूर्वात् करोतेरनाशेऽर्थे वर्तमानाल्लकारस्य तङ् भवन्ति कर्मण्यसति शब्दे च कर्मणि । कर्मण्यसति विकुर्वते सैन्धवाः । साध्वदिताः[3] शोभनं फलन्तीत्यर्थः । ओदनस्य पूर्णाश्छात्रा विकुर्वते । निष्फलं चेष्टन्त इत्यर्थः । शब्दे–विकुरुते क्रोष्टा । स्वरान् विकुरुते ध्वाङ्क्षः । स्वरान् नानोत्पादयतीत्यर्थः । शब्दे चेति किम् ? विकरोति पयः । अनाश इति किम् ? विकरोत्यध्याय विकरोति शब्दं विनाशयतीत्यर्थः ।

यमहनः स्वेऽङ्गे चाकः ॥ १।४।५८ ॥ आङ्पूर्वाद्यमेर्हन्तेश्च लस्तङ् भवन्ति कर्मण्यसति स्वे आत्मीये चाङ्गे कर्तुः कर्मणि । कर्मण्यसति–आयच्छते । आहते[4] । स्वेऽङ्गे–आयच्छते पाणिम् । आहते शिरः । स्वेऽङ्गे चेति किम् ? आयच्छति रज्जुम् । आहन्ति वृषलम् । स्व इति किम् ? आयच्छति पादौ देवदत्त । आहन्ति शिरो देवदत्तस्य । अङ्ग इति किम् ? स्वामायच्छति रज्जुम् । स्वं पुत्रमाहन्ति । स्वाङ्ग इति समासे पारिभाषिकप्रतिपत्तिः स्यादित्यसमासः चकारोऽसतीत्यस्याभिसंबन्धार्थः ।

व्युदस्तपः ॥ १।४।५९ ॥ वि उत् इत्येवंपूर्वात् तपेर्लस्तङ् भवन्ति । कर्मण्यसति स्वाङ्गे च कर्तुः कर्मणि । वितपते[5] राजा । दीप्यते इत्यर्थः । स्वेऽङ्गे–वितपते पाणिम् । उत्तपते पाणिम् । वितपते पृष्ठम् । उत्तपते पृष्ठम् । तापयतीत्यर्थः । व्युद इति किम् ? निष्टपति, स्वेऽङ्गे[6] (स्वाङ्गे) इति किम् ? वितपति पृथिवीं सविता । संतापयतीत्यर्थः । उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः । स्व इति किम् ? उत्तपति पृष्ठं देवदत्तस्य । अङ्ग इति किम् ? स्वं सुवर्णमुत्तपति ।

न प्राणिन्यणिञो णिञन्तस्य ॥ १।४।६० ॥ प्राणिकर्तृविषयेऽर्थे वर्तमानादणिञन्ताद्धातोर्यो णिञ् तदन्तात् परस्य लकारस्य तस्याणिञोऽणिञ्प्रकृतेर्धातोः कर्मण्यसति तङ् न भवन्ति । आस्ते देवदत्तः । आसयति देवदत्तम् । शेते देवदत्तः । शाययति देवदत्तम् । प्राणिनीति किम् ? शुष्यन्ति व्रीहयः । शोषयति व्रीहीन् । पतति कुसूल. । पातयति कुसूलम् । अणिञ इति किम् ? आरोपयमाणं प्रयोजयति–आरोपयते । अकारः किम् ? चेतयमानं प्रयोजयति चेतयति । अत्र तङ. प्रतिषेधो भवत्येव । णिञ इति किम् ? आस्ते ।

---

१. भोजने सन्निधीयत इत्यर्थः । क० म० टि० । २. ज्ञानमस्य क० म० । ३. साधुदान्ता (साध्वदन्ता) शोभनं वल्गन्तीत्यर्थः क० म० । ४. ताडयतीत्यर्थः, क० म० टि० । ५. -ते उत्तपते रा-, क० म० । ६. -ङ्गे चेति— क० म० ।

धेते । अकारः किम् ? चेतयते । अनुबन्धोऽनुवयते[1] देवदत्तमिनि सकर्मकार्थ. स्यात् । स्वार्थिको णिजिति[2] णिजि प्राणिनि भवति तस्येत्यणिअर्थमन्यथा णिञ एव कर्माभावः स्यात् । तत्रारोहयते हस्ती स्वयमेवेत्यत्र प्रतिषेधः स्यात् । नासयति देवदत्तमिति । कर्मण्यसतीति किम् ? कटं कुर्वाणं प्रयोजयति । कट कारयते । फलेशो कर्तरि प्राप्ति. प्रतिषिध्यते ।

अनात्मन्यनाध्याने[3] ॥ १।४।६१ ॥ अणिञो णिञन्तस्य कर्मणीति वर्तते । अणिञन्ताद्धातोर्यो णिञ् तदन्तात् परस्य लकारस्य तस्य णिञ्प्रकृतेरणिञ[4]स्तद्वृत्तिसमुदायिनो[5] धातोः कर्मणि कर्तरि वर्तमानस्य तङो भवन्ति न चेत् तत्कर्मात्मा भवति । स च णिञ् प्रकृतिर्धातुराध्याने स्मृतौ वर्तते । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपका । आरोहयते हस्ती स्वयमेव । पश्यन्ति भृत्याः राजानम् । दर्शयते भृत्यान् राजा स्वयमेव । अनात्मनीति किम् ? हन्त्यात्मानं घातयत्यात्मा । आरोहयत्यात्मानं हस्ती । अनाध्यान इति किम् ? स्मरति वनगुल्मं कोकिलः । स्मारयत्येनं वनगुल्मः । अणिञ इति किम् ? आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । आरोहयति हस्तिपकान् महामात्र. । आरोहयन्ति महामात्रेण हस्तिपकाः स्वयमेव । अकारः किम् ? [6]गुणयति गणं गोपालकः । [7]गुणयते गण. स्वयमेव । णिञ इति किम् ? आरुह्यमाणो हस्ती स्थलमारोहति । तस्येति किम् ? आरुह्यमाणो हस्ती स्थलमारोहयति । कर्मणीति किम् ? लुनाति दात्रेण । लावयति दात्रं स्वयमेव । आरोहन्ति हस्तिन हस्तिपकाः । आरोहयत्येनं महामात्र[8] इत्यत्र न तत्कर्मणि लकारो वर्तते इति न भवति । अफलेशे कर्तरि–कर्तृस्थक्रियार्थं वचनम् ।

भीष्मिल्यां षाकारे ॥ १।४।६२ ॥ णिञ इति वर्तते । भीष्मिली इत्येतेषां धातूनां षाकारे यस्मिन्नर्थ एतेषा[9] षकार आकारश्च क्रियते तस्मिन् वर्तमानाना णिञो लकारस्य तङो भवन्ति । षकारो भिय —आकारस्त्रयाणाम् । मुण्डो भीषयते । जटिलो[10] भीषयते । मुण्डो भापयते । जटिलो भापयते । मुण्डो विस्मापयते । जटिलो विस्मापयते । जटाभिरालापयते । कस्त्वामुल्लापयते । श्येनो वर्तिकामुपलापयते[11] । भीष्मिल्यामिति किम् ? अन्नं साधयति । विद्यां साधयति । ली इति लीनातिलीयत्योरुभयोरपि ग्रहणं बहुवचननिर्देशात् । षाकार इति किम् ? कुञ्चिकया भाययति । रूपेण विस्माययति । घृत विलीनयति । विलापयति विलालयति । निलापयति । प्रयोक्तृतो भयविस्मययोर्भीस्मिङोः षाकारो लियस्तु पूजाप्रलम्भाभिभवेष्वर्थोपादान आकार इति ततोऽन्यत्र न भवति ।

गृधिवञ्च्योर्विप्रलम्भे[12] ॥ १।४।६३ ॥ गृधिवञ्चोर्ण्यन्तयोर्विप्रलम्भेऽर्थे वर्तमानयोर्लस्तङो भवन्ति । विप्रलम्भनं विप्रलम्भः । विसंवादनं मिथ्याफलाख्यानम् । माणवकं गर्धयते । माणवकं वञ्चयते । प्रतारयतीत्यर्थः । विप्रलम्भ इति किम् ? श्वानं गर्धयति । काङ्क्षामस्योत्पादयतीत्यर्थ. । अहिं वञ्चयति । गमयतीत्यर्थः । विना निर्देशः सुदुर्म्यः उपसर्गादेवेति नियमार्थः ।

मिथ्या कृञोऽभ्यासे ॥ १।४।६४ ॥ मिथ्याशब्देन योगे करोतेर्ण्यन्तस्य लस्तङो भवन्ति अभ्यासे । अभ्यासः पुन. पुनः क्रियाया आवृत्तिः । मिथ्याकारणायाः–पदं मिथ्या कारयते । सूत्रं मिथ्या कारयते । सोपचारं[13] पुन. पुनरुच्चारयति । पाठयतीत्यर्थः । मिथ्येति किम् ? पदं सुष्ठु कारयति । कृञ इति किम् ? पद मिथ्या वाचयति । अभ्यास इति किम् ? पदं मिथ्या कारयति सकृत् ।

घेट्पाह्मायमावस्परिमुहरुचिनृतिवद्वसश्चात्यर्थेऽक् प्रद्रुसुधयुधनशजनः फलेशे

---

१. -नुवेतय- क० म० । २. णिजिरिति क० म० । ३. -नाध्याने क० म० । ४. णिञन्तैकदेश-त्वेनावस्थितस्य— क० म० टि० । ५. समवायि- क० म० टि० । ६. गण- क० म० । ७. गणय- क० म० । ८. 'महामात्रास्तत्प्रधाना' इति वैजयन्ती । क० म० टि० । ९. -षां णौ ष- क० म० । १०. 'जटिलस्तु जटाजूटे अविकमविलकौचकों' विश्वः । ११. -कामप- क० म० । १२. -वञ्चोर्वि- क० म० । १३. लक्षणेन विरुद्धं मुहुर्मुहुरुच्चारयतीत्यर्थः क० म० टि० ।

[1]**पाद्यर्थे पदगते तु वा ॥ १।४।६५ ॥** धेट् पा अद् दम् आयम् आयस् परिमुह रुचि नृति वद वसि–इत्येतेभ्यः चल्यर्थाद्यर्थेऽङ्प्रुद्रुस्रुबुधयुधनशजनः वर्जितेभ्यश्च धातुभ्य. परस्य णिजो लकारस्य फलेशे तत्क्रियाफलस्वामिनि कर्तरि वर्तमानस्य तङो भवन्ति। पदान्तरात्तु प्रतीते फलेशत्वे वा भवन्ति। स च फलेशो यत्फलं क्रियायाः पाकादेरोदनादिप्रधानं यदर्थः स क्रियाप्रारम्भः तस्येशो यस्य तत्फलभाक्त्वेनाध्यवसीयते स विज्ञायते न कर्मकरादि.[2]। धेट्–धापयते शिशुम्। पा–पाययते[3] देवदत्तम्। अद्–आदयते देवदत्तेन। दम्–दमयते हस्तिनम्। आयम्–आयामयते सर्पम्। आयस्–आयासयते देवदत्तम्। परिमुह—परिमोहयते देवदत्तम्। रुचि–रोचयते देवदत्तम्। नृति–नर्तयते देवदत्तम्। वद्–वादयते देवदत्तम्। वसि–वासयते देवदत्तम्। [4]चल्यर्थादिवर्जितेभ्य.–कटं कारयते। ओदनं पाचयते। पदाद्गते तु वा–स्वं पुत्रं धापयते। स्वं पुत्रं धापयति। स्वं पुत्रं पाययते। स्वं पुत्रं पाययति। धेटादिग्रहणमचल्यद्यर्थमिति च न प्राणिन्यणिज इति च प्रतिषेधे प्राप्ते पा इति पिबतेर्ग्रहणं पातेस्तु पाति देवदत्तो नोदास्ते पालयति देवदत्तमित्येव भवति। वसीति वसतेर्ग्रहणम्। वस्तेस्तु वस्ते देवदत्तो न नग्नः। वासयति देवदत्तमित्येव भवति। [5]चल्यर्थादिप्रतिषेधः किम्? चल्यर्थे–चलयति शाखाम्। कम्पयति शाखाम्। गमयति ग्राम देवदत्तम्।· चल्यर्थाश्चलनार्थाः। अद्यर्थे–निगारयति ग्रासं देवदत्तम्। अभ्यवहारयति ओदनं देवदत्तम्। ग्रासयति रसम्। आशयति। भोजयति। इङ्–सूत्रमध्यापयति। प्रु–प्रावयति राज्यम्। प्रापयतीत्यर्थः। द्रु–द्रावयत्ययः। विलाययतीत्यर्थः। स्रु–स्रावयति कुण्डिकाम्। स्पन्दयतीत्यर्थः। बुध–बोधयति पद्मम्। बोधयति शास्त्रं देवदत्तम्। युध्–योधयति काष्ठम्। योधयत्यूर्ध्वम्[6]। नश्–नाशयति दु:खम्। जन्–जनयति सुखम्। प्रुद्रुस्रूणामचलनार्थार्थ ग्रहणम्। चल्यद्यर्थादीनामप्राणिकर्तृकार्थं सकर्मकार्थं च। फलेश इति किम्? पाचयति नियोगी। वस्तुतः फलेशेऽपि तदविवक्षायामपि न भवति पदाद्गते तु वेति पदान्तरेण द्योतिते फलेशे तङ् न प्राप्नोति इति प्रापणार्थम्। कदाचिदेकेनार्थो द्योत्यते कदाचित् द्वाभ्या यथा अपि कपि इति पदान्तरेऽपि द्योतते प्राप्नोतीति प्रतिपत्तौ निवृत्त्यर्थम्। अथ पदान्तरात् फलेशप्रतिपत्तौ[7] लकारेण सामान्यविशेष-विवक्षेति विकल्पसिद्धिविस्पष्टार्थम्। तुशब्दो वाक्यभेदार्थः। धेटादीना विध्यर्थं चल्यादीना प्रतिषेधार्थं चेदं वचनम्। कारयते पाचयते इति ञित्त्वादेव सिद्धम्। चोरयति चिन्तयतीति णिचि ञकाराभावान्न भवति।

ञिदिद्पवदानुपसर्गज्ञः ॥१।४।६६॥ ञितः इदितः अपपूर्वस्य वदेरनुपसर्गस्य च जानातेर्धातोर्लकारस्य फलेशे कर्तरि वर्तमानस्य तङो भवन्ति पदाद् गते तु वा। ञित्–डुकृञ्–कुरुते। डुधाञ्–धत्ते। इदित् यजि–यजते। डुपचिष्–पचते। लक्षि–लक्षयते। अपवद–धनकामो न्यायमपवदते। अनुपसर्गज्ञः–तत्त्वं जानीते। पदाद्गते–स्वं दानं दत्ते। स्वं दानं ददाति। स्वं कटं करोति। स्वं कटं कुरुते। स्वमोदनं पचते। स्वमोदनं पचति। अपपूर्वग्रहण किम्? वदति। अनुपसर्गग्रहण किम्? स्वर्गं प्रजानाति। पन्थानं प्रजानाति। फलेश इति किम्? यजन्ति याजका। पचन्ति भक्तकराः। कुर्वन्ति कर्मकरा.। याजकादिलभ्यं दक्षिणादि न क्रियाजन्यं फलं क्रियायाः पूर्वं सह च भावात् तन्न तदीशः क्रियाफलेशः।

यमः समुदाङोऽग्रन्थे ॥१।४।६७॥ सम् उत् आङ् इत्येतेभ्यः परस्य यमेर्लकारस्य फलेशे कर्तरि वर्तमानस्य तङो भवन्ति अग्रन्थे। ग्रन्थविषयश्चेत् प्रयोगो न भवति। पदाद् गते तु वा। संयच्छते व्रीहीन्। उद्यच्छते भारम्। आयच्छते रज्जुम्। पदाद्गते–स्वान् व्रीहीन् संयच्छति। स्वान् व्रीहीन् संयच्छते। समुदाङ इति किम्? नियच्छति वाचम्। आङ्ग्रहणम् इहास्वाङ्गकर्मकार्थम्। अग्रन्थ इति किम्? उद्यच्छति चिकित्सितं चिकित्सिते ग्रन्थे। उद्यमं करोतीत्यर्थ.। फलेश इति किम्? संयच्छति[8] व्रीहीन्।

न पर्याङ्व्वेरमः ॥१।४।६८॥ परि आङ् वि इत्येतेभ्यः परस्य रमेर्लकारस्य तङो न भवन्ति। इदिति

---

१. -शे पदा- क० म०। २. ''इमे च पुरुषापातग्रभानो विप्रयमत्यरम्। भवन्तः सारमेयाश्च मीषयन्तेतरामिमे॥'' क० म० टि०। ३. पापयते—क० म०। ४. -चल्यर्था- क० म०। ५. चल्यद्यर्था- क० म०। ६. -त्यूर्मिम्- क० म०। ७. प्रतीतौ क० म०। ८. -च्छतीति क० म०।

प्राप्तिः प्रतिषिध्यते । परिरमति । आरमति । विरमति । पर्याङ्वेरिति किम् ? रमते । अभिरमते ।

उपात् ॥१।४।६९॥ उपपूर्वात् रमेर्लस्तङो न भवन्ति । उपरमति देवदत्तम् । उपरमयतीत्यर्थः । योगविभाग उत्तरार्थः ।

वाऽकर्मकात् ॥१।४।७०॥ अकर्मकाद् उपपूर्वाद् रमेर्लस्तङो वा न भवन्ति । उपरमति संतापः । उपरमते संतापः । उपरमत्यवद्यात् । उपरमतेऽवद्यात् ।

व्याङ्दाञोऽपराङ्गे ॥१।४।७१॥ व्याङ्पूर्वस्य दाञो लकारस्य तङो न भवन्ति । अपराङ्गे पराङ्ग-विषयश्चेत् स व्यादाञ् न भवति पराङ्गकर्मकश्चेन्न भवतीत्यर्थः । नुदाञ्–प्रच्छः । ङोदिति च प्राप्तिः । व्याददाति मुखं व्याघ्रः । कुलं व्याददाति । विपादिका व्याददाति । व्याग्रहणं किम् ? दत्ते । आदत्ते । विदत्ते । अपराङ्ग[1] इति किम् ? व्याददते पिपीलिका पतङ्गमुखम् । अकारो [2]देङ्निवृत्त्यर्थः ।

परानोः कुः ॥१।४।७२॥ परा अनु इत्येवंपूर्वस्य कुः कृञो लस्तङो न भवन्ति । पराकरोति । अनुकरोति । गन्धनादौ फलेशे प्राप्ति. ।

प्रत्यत्यभेः क्षिपः ॥१।४।७३॥ प्रति अति अभि इत्येवम्पूर्वस्य क्षिपेर्लस्तङो न भवन्ति । प्रतिक्षिपति । अतिक्षिपति । अभिक्षिपति । इदित्वात् प्राप्तिः ।

प्राद्वहः ॥१।४।७४॥ प्रपूर्वस्य वहतेर्लस्तङो न भवन्ति । प्रवहति । प्रवहतः । प्रवहन्ति । इदित्वात्प्राप्तिः ।

परेर्मृषश्च ॥१।४।७५॥ परिपूर्वस्य मृषेर्वहेश्च लस्तङो न भवन्ति । परिमृष्यति । परिवहति । इदित्वात् प्राप्ति. । केषाञ्चिच्चकारो नेत्यस्यानुकर्षणार्थः ।

व्यतिहृतेऽगतिहिंसाशब्दे हृवहश्चापरस्परान्योऽन्येतरेतरे॥१।४।७६॥ नेति निवृत्तम् । परस्परसंबन्धिहरणं व्यतिहारः । इतरसंबन्धिन इतरेणेतरसबन्धिनश्चेतरेण ग्रहणं तस्य कर्मव्यतिहृतं तस्मिन् गतिहिंसाशब्दवर्जितेऽर्थे वर्तमानस्य हरतेर्वहतेरन्यस्य च धातोर्लः कर्तरि वर्तमानस्य तङो भवन्ति । परस्पर अन्योऽन्य इतरेतर इत्येतस्मिन्नसति । व्यतिलुनते । व्यतिपुनते । व्यतिभवते ग्रामनगरयोः । व्यतिभवते सेनानाम् । व्यतिसंप्रहरन्ते राजानः । व्यतिवहन्ते नद्यः । व्यतिहृत इति किम् ? लुनन्ति । ततः संप्रहरिष्यन्तौ दृष्टौ[3] कर्णधनञ्जयौ । वहन्ति नद्यः । अगतिहिंसाशब्द इति किम् ? व्यतिगच्छन्ति । व्यतिघ्नन्ति । व्यति-हसन्ति । व्यतिजल्पन्ति । हृवहिग्रहणं प्रतिषेधार्थं चशब्दो धात्वन्तरार्थं । अपरस्पराऽन्योऽन्येतरेतर इति किम् ? परस्परस्य व्यतिलुनन्ति । अन्योऽन्यस्य व्यतिलुनन्ति । इतरेतरस्य व्यतिलुनन्ति । क्रिया[4] व्यतिहारो व्यतिनैनं [5]द्योतित इति परस्परादिभिस्तत्कर्माभिसंबध्यते । परस्परस्य केदारमिति ।

कर्मभावे ॥१।४।७७॥ कर्मणि भावे च यो लकारस्तस्य तङो भवन्ति । कर्मणि—क्रियते कटो देवदत्तेन । ह्रियते भारो देवदत्तेन । भावे—भूयते देवदत्तेन । सुप्यते देवदत्तेन । कर्मभावयोरनेन विधानात् कर्तरि गतः सर्वो विधिः ।

माङ्लट्शापेऽतङ् तङ्वच्छत्रानशौ ॥१।४।७८॥ माङो यो लट् शापे धातोर्माङा योग आक्रोशे यो लडित्यर्थः तस्य लः स्थानेऽतङ् तङ्वत् शत्रानशावादेशौ भवतः । यतः कुतश्चिद्येन केनचिद्वि-शेषणेन यथा कथंचिदतङ् तङ् वा भवति । ततो धातोस्तेन विशेषणेन तथा नित्यमनित्यं वा शत्रानशौ भवतः इत्यर्थः । अतङ्वच्छता भवति । तङ्वदानश् । मा जीवन् यः परावज्ञादुःखदग्धोऽपि जीवति । मा पचन् । मा पचमानः । अत एवादेशवचनादेतस्मिन् विषये लडपि विज्ञायते । अतङ् तङ्वदिति नियमार्थम् ।

---

१. परसंबन्धिना मुखेन सदा सकर्मको भवति तदैव तङ् न भवतीत्यर्थः,— क० म० टि० । -एवाङ्गकर्मके न भवति चेत् । २. देङ् रक्षणे— क० म० टि० । ३. दृष्टा क- क० म० । ४. क्रियाया व्य- क० म० । ५. -नैव द्यो- क० म० ।

सल्लृड्वत्स्यर्थेल्लृटो वाऽमितौ ॥१।४।७९॥ सति भवति वर्तमाने धात्वर्थे द्योत्ये यो लट् तस्य वत्स्यति भविष्यति यो लृट् तस्य च लः स्थानेऽतङ् तङ्वच्छतृशानशौ वा भवतः। अमितौ न चेत्सिमितशब्दो योगे प्रयुज्यते। यान् यान्तौ यान्तः। शयानः शयानौ शयानाः। निरस्यत्। निरस्यमानः। पचन्। पचमानः। पचत्तरः। पचत्तमः। लृटः खल्वपि—यास्यन्। यास्यन्तौ। यास्यन्तः। शयिष्यमाणः। शयिष्यमाणौ। शयिष्यमाणाः। पक्ष्यन्। पक्ष्यमाणः। पक्ष्यत्तरः। पक्ष्यत्तम। वावचनात् तिङोऽपि—याति। याति। आस्ते। शेते। निरस्यति। निरस्यते। पचति। पचते। पचतितराम्। पचतितमाम्। यास्यति। शयिष्यते। पक्ष्यति, पक्ष्यते। पक्ष्यतितराम्। पक्ष्यतितमाम्। पचन्तम्। पचमानम्। पचता। पचमानेन। पचन्ते। पचमानाय। पचतः। पचमानात्। पचतः। पचमानस्य। पचति। पचमाने। हे पचन्। हे पचमान। तिष्ठन् मूत्रयति। गच्छन् भक्षयति। शयाना वर्द्धते दूर्वा, आसीनं वर्द्धते बिसम्[1]। तिष्ठन्तोऽनुशासति गणकाः। शयाना भुञ्जते युवानः। अर्जयन् वसति। अधीयानो वसति। कौर्वत। पाचतः। वैक्षमाणिः। कुर्वद्भक्तिः। पचमानभक्तिरित्यत्राप्रथमासमानाधिकरणादौ तिङः सम्बन्धायोगान्नित्यावेवादेशौ। सल्लड्वत्स्यर्थग्रहणं किम्? वसन्तीह पुराच्छात्राः। अभिजानासि देवदत्त काश्मीरेषु वत्स्यामः। अमिताविति किम्? हन्तीति पलायते। वर्षतीति धावति। करिष्यतीति[2] व्रजति। हरिष्यामीति व्रजति।

लिटः क्वसुकानौ ॥१।४।८०॥ लिटो लः स्थानेऽतङ् तङ्वत् क्वसुकानौ आदेशौ वा भवतः। जग्मिवान् संयुगे। तस्थिवान् सः। जघ्निवान् अन्धकारम्। पेचिवान्। पेचान.। तितीर्वान्। [3]तितिराणः। पुपूर्वान्। पुपुराणः। आजीवान्। सस्वजानः। वाग्रहणात्तिङोऽपि भवन्ति—जगाम। जघान। तस्थौ। ततार।

श्रुवाण्वससदोऽनुवचश्च कर्तरि भूते ॥ १।४।८१ ॥ श्रु इण् वस् सद् इत्येतेभ्योऽनुपूर्वाच्च वचेः परस्य भूते सामान्ये द्योत्ये कर्तरि वर्तमानस्य लिटोऽतङ् तङ्वत् क्वसुकानौ आदेशौ वा भवतः। श्वादिभ्यः क्वसुः, अनुवचः कानः, एवमर्थः, एवं पृथङ्निर्देशः श्रु—शुश्रुवान्। उपशुश्रुवान्। इण्—ईयिवान्। समीयिवान्। उपेयिवान्। द्विर्वचनवत् इङपि द्विर्वचन एकादेशे कृते एकाजेव धातुरिति नित्यस्ततः परत्वादिटि कृतेऽत्र द्विर्वचनम्। वस्—ऊषिवान्। अनूषिवान्। सद्—आसेदिवान्। उपसेदिवान्। अनुवचः कानः—अनूचानः[4]। अनूचानौ। कर्तरीति किम्? अनुक्तमित्येवान्यत्र कानो भावकर्मणोरपि प्राप्नोति। क्वसुस्तु अतङ् तङ्वदिति नियमान्न प्राप्नोति अत एव च सम्पूर्वात् श्रुवोऽकर्मकात् व्यतिहृते च कर्तर्यपि क्वसुर्न भवति। भूतग्रहणं भूतसामान्यप्रतिपत्त्यर्थम् नाभूतेरिहास्ति तत्र च अतएव वचनादादेशपक्षे लिडनुमीयते। तदभावे लुङ्। अश्रौषीत्। अगात्। अवात्सीत्। उपासदत्। अन्ववोचत्। अनद्यतनस्यार्थप्रकरणादिनिरपेक्षं नैतेभ्यः प्रतिपत्तिरस्ति भूतसामान्येऽपि वृत्तेरर्थप्रकरणाद्यपेक्षायां च सामान्यशब्दानामपि विशेषे वृत्तिरस्तीति न तत्र यत्न. क्रियते।

अनाश्वान् ॥ १।४।८२ ॥ अनाश्वानिति अश् भोजन इत्येतस्मान्नञ्पूर्वात् कर्तरि भूते लिटः क्वसुरादेश इडभावश्च निपात्यते[5]। अनाश्वान्। अनाश्वांसौ। अनाश्वांस.।

दयायास्कासगुर्विजाद्यनेकाचोऽनृच्छूर्णोर्णोरां कृभ्वस्लिट्चानु ॥ १।४।८३ ॥ दय अय आस् कास् इत्येतेभ्यो गुरुरिजादिर्येषां तेभ्योऽनेकाच्भ्यश्च धातुभ्यः ऋच्छति-ऊर्णोतिवर्जितेभ्यः परस्य लिटोऽमादेशो वा भवति तस्य चामो लिडन्ताः कृभ्वस्तयोऽनु पश्चादनन्तरं प्रयुज्यन्ते। दयांचक्रे। दयांबभूव। दयामास। पलायाचक्रे[6]। पलायांबभूव। पलायामास। आसांचक्रे। आसांबभूव। आसामास। कासांचक्रे। कासांबभूव। कासामास। गुर्विजादेः—ईक्षांचक्रे। ईक्षांबभूव। ईक्षामास। उज्झांचकार। उज्झांबभूव। उज्झामास। उञ्छांचकार। उञ्छांबभूव। उञ्छामास। व्युच्छांचकार। व्युच्छांबभूव।

---

१. विषम् ता०। २. करिष्यामीति ता०। ३. ततिराणः ता०। ४. "अनूचानः प्रवचने साङ्गेऽधीती गणिश्च सः।" इति अभिधानचिन्तामणिः। क० म० टि०। ५. अभ्यासश्रावणार्थं प्राप्तप्रतिषेधार्थं च निपातनम्। क० म० टि०। ६. री कोऽयौ इति रस्य लः। आमः कृञः। क० म० टि०।

व्युर्णुनामास । एधांचक्रे । एधांबभूव । एधामास । गुरुग्रहणं किम् ? इयेष । इच्ग्रहणं किम् ? आनर्च । आदिग्रहणं किम् ? निनाय । लुलाव । ईङ्–आयांचक्रे । आयांबभूव । आयामासे । व्यपदेशिवद्भावाद्भवति । अनेकाचः–चुलुम्पाञ्चकार । चुलुम्पांबभूव । चुलुम्पामास । दरिद्रांचकार । दरिद्रांबभूव । दरिद्रामास । चकासाञ्चकार । चकासांबभूव । चकासामास । बुभूषांचकार । बुभूषांबभूव । बुभूषामास । लोलूयांचकार[1] । लोलूयाबभूव । लोलूयामास । केचिदिह प्रत्ययग्रहणमपि कुर्वन्ति तेषां गौरिव चकार । गवांचकार । गवाबभूव । गवामास । तदपरे नेच्छन्ति । लिङ्निमित्तात् गुर्विजादेरनेकाचश्च सन्निपातलक्षणो विधिर-निमित्तं तद्विघातस्येति न भवति । ईषतुः । ईषुः । बिभेद । चिच्छेद । अनृच्छूर्णोरिति किम् ? आनर्च । प्रोर्णुनाव । कृभ्वस्ग्रहणं धात्वन्तरव्युदासार्थम् । लिङ्ग्रहणं प्रत्ययान्तरव्युदासार्थम् । अनुग्रहणं पूर्व-व्यवहितव्युदासार्थम् ।

जागुषसमिन्धो वा ॥ १।४।८४ ॥ जागृ उष समिन्धी इत्येतेभ्यः परस्य लिट आमादेशो वा भवति, कृभ्वस्तिलिट् चास्यानुप्रयुज्यते । जागराञ्चकार । जागराबभूव । जागरामास । जजागार । ओषांचकार । ओषांबभूव । ओषामास । उवोष । समिन्धांचक्रे । समिन्धांबभूव । समिन्धामास । समीधे । सम्ग्रहणं किम् ? इन्धांचक्रे । प्रेन्धाचक्रे । केचिदिन्धिरुपसर्गेणाम्नं न लभत इत्याहुः । तेषां सम्ग्रहणमुप-सर्गोपलक्षणार्थं द्रष्टव्यम् ।

भीह्रीभृहोः श्लुवत् ॥ १।४।८५ ॥ भी ह्री भृ हु इत्येतेभ्यो लिट आमादेशो भवति स च श्लुवत् भवति । कृभ्वस्ति लिट् चास्यानुप्रयुज्यते । बिभयाञ्चकार । बिभयांबभूव । बिभयामास । बिभय । जिह्रयाचकार । जिह्रयाबभूव । जिह्रयामास । जिह्राय । बिभरांचकार । बिभरांबभूव । बिभरामास । बभार । जुहवाञ्चकार । जुहवाबभूव । जुहवामास । जुहाव । जुहवाञ्चक्रे । जुहुवे ।

विदाल्कित् ॥ १।४।८६ ॥ विद् ज्ञान इत्यतो धातोर्लिट आमादेशो वा भवति स च कित् कृभ्वस्तिलिट् चास्यानु प्रयुज्यते । विदाञ्चकार । विदांबभूव । विदामास । विवेद । आम्ये च प्राप्नोतीति किद्वचनम् । विदात्किद्वचनात् पूर्वयोगयोर्विभागाच्चामि स्थानिवद्भावेन लिट्कार्यं द्विर्वचनं किद्भावश्च न भवति । अजिनर्देशोऽदाद्यर्थः ।

लेटः कृ लोट् ॥ १।४।८७ ॥ विदाल्लेट आमादेशो वा भवति स च कित् लेडन्तश्चास्य कृञनुप्रयुज्यते । विदांकरोतु । वेत्तु । विदांकुरुताम् । वित्ताम् । विदांकुर्वन्तु । विदन्तु । कृग्रहणं भ्वस्तिव्युदासार्थम् ।

झोऽन्तः ॥ १।४।८८ ॥ धातोर्लादेशस्यावयवझकारस्य अन्तेत्ययमादेशो भवति । भवन्ति । अदन्ति । एधन्ते । वर्द्धन्ते । अकार उच्चारणार्थः । ल इति किम् ? उज्झिता । चरन्तः[2] । वेशन्तः । जयन्त इत्यौणादिकः ।

द्व्युक्ते जक्षपञ्चतोऽत् ॥ १।४।८९ ॥ द्वे उक्ती यस्य स द्व्युक्तिः । द्विरुक्त इत्यर्थः । पञ्चवर्गः पञ्चत् । जक्षाणां पञ्चत् जक्षपञ्चत् जक्षादिपञ्चकमित्यर्थः । द्विरुक्ताज्जक्षादिभ्यश्च पञ्चभ्यः परस्य आदेशा-वयवझकारस्य अदित्ययमादेशो भवति । अन्तापवादः । ददति । दधति । ददतु । दधतु । जक्षति । जक्षतु । जाग्रति । जाग्रतु । दरिद्रति । दरिद्रतु । चकासति । चकासतु । शासति । शासतु ।

तङोऽनतः ॥ १।४।९० ॥ तङो झकारस्यानतः अनकारादुत्तरस्य अत् इत्ययमादेशो भवति । चिन्वते । चिन्वताम् । अचिन्वत । लुनते । लुनताम् । अलुनत । तङ इति किम् ? चिन्वन्ति । सुन्वन्ति । अनत इति किम् ? च्यवन्ते । प्लवन्ते ।

शीङोरत् ॥ १।४।९१ ॥ शीङः परस्य तङो झकारस्य रत् इत्ययमादेशो भवति । शेरते । शेरताम् । अशेरत ।

---

१. लोलूयाञ्चक्रे क० म० । २. अरन्तः क० म० ।

वेत्तेर्वा ॥१।४।९२॥ वेत्तेः परस्य तङो झकारस्य रदादेशो वा भवति । संविद्रते । संविद्रताम् । समविद्रत । संविदते । संविदताम् । समविदत । तङ इति किम् ? विदन्ति । वेत्तेरित्यादादिकस्य ग्रहणाद्रौधादिकस्य न भवति । विन्दे । विन्दाते । विन्दते ।

एटितः ॥१।४।९३॥ तङ इति ल इति च वर्तते । धातोर्विहितस्य टितो लकारस्य यस्तङ् तस्य एकारादेशो भवति । पचते । पचन्ते । पचध्वे । पचे । पचामहे । टित इति किम् ? अपचत । अपचन्त । तङ इति किम् ? पचति । पचतः । पचमान ।

वह्यामो गेश् ॥१।४।९४॥ टितो लकारस्य तङो वहेरिकारस्य आमश्च गेश् इत्ययमादेशो भवति । पचावहे इति पचेते इति पचेथे इत्यादि गकारो गित्कार्यार्थ. । शकारः आमः सर्वादेशार्थः । अतएव वह्याम इति इकार प्रश्लिष्यते ।

थासस्से ॥१।४।९५॥ टितो लकारस्य थासः से इत्ययमादेशो भवति । पचसे । पेचिषे । पक्तासे । पक्ष्यसे ।

लोराझाड्डारौरस् ॥१।४।९६॥ लोष्टितो लकारस्य लुट आदेशस्य तङः आझात् त आता झ इत्येतेषा यथाक्रमं डा रौ रस् इत्येत आदेशा भवन्ति । एधिता । एधितारौ । एधितारः । लोरिति किम् ? एधते । आझादिति किम् ? एधितासे । टित इति किम् ? ऐधिष्ट । तङ इति किम् ? भवितासि । डकारो डित्कार्यार्थः । तेन तास आकारादारभ्य लुक् ।

झेः ॥१।४।९७॥ आ इति वर्तते । लोष्टितो लकारस्य लुट आझेरादेशस्य ति तस् झि इत्येतेषा यथाक्रमं डा रौ रस् इत्येत आदेशा भवन्ति । भविता । भवितारौ । भवितारः । लोरिति किम् ? भवति । टित इति किम् ? अभूत् ।

लिटस्तझस्यैशिरे ॥१।४।९८॥ लिडादेशयोस्त झ इत्येतयोः एश् इरे इत्येतौ यथासंख्यमादेशो भवत. । पेचे । पेचिरे । जग्मे ग्रामः । जग्मिरे ग्रामाः ।

णमेरौ शातः ॥१।४।९९॥ आकारान्ताद्धातोर्लिटो णश् मिपो रौशादेशो भवति । ददौ । तस्थौ सः । सुप्तोऽहं किल ययौ । पपौ । आ इति किम् ? जगाम मोक्षं भगवान् युगंधरः । सुप्तोऽहं किल बिललाप । विललप । मत्तोऽहं किल विरराम[1] । विररम । मिग्रहणमशर्थं शकारो मेः सर्वादेशार्थः ।

मिपोऽश् ॥१।४।१००॥ धातोर्लिटो मिप अशित्ययमादेशो भवति । णशोऽपवादः । वचनात् सोऽपि भवति । एवं चायं विकल्पः सुप्तोऽह किल विललप । विललाप । चकर । चकार । लुलव । लुलाव । शकारः सर्वादेशार्थः ।

अतङाणणतुसुस्थाथुसशणञ्वमाः ॥१।४।१०१॥ लिटोऽतङा नवानां यथासंख्यं णश् अतुस् उस् थ अथुस् अश् णश् व म इत्येते नवादेशा भवन्ति । पपाच । पेचतुः । पेचुः । पपक्थ । पेचथुः । पेच । पपाच(पपच) । पेचिव । पेचिम । णकारो णित्कार्यार्थ. । शकारः सर्वादेशार्थः ।

विदो लटो वा ॥१।४।१०२॥ विदोऽदादेर्धातोः परस्य लटोऽतङो नवाना यथासंख्यं णशादयो नवादेशा वा भवन्ति । वेद । विदतुः । विदुः । वेत्थ । विदथुः । विद । वेद । विद्व । विद्म । न भवन्ति वा । वेत्ति । वित्तः । विदन्ति । वेत्सि । वित्थः । वित्थ । वेद्मि । विद्वः । विद्मः । लट इति किम् ? विवेद । विविदतुः । विविदुः । विवेदिथ । विविदथु. । विविद । विवेद । विविदिव । विविदिम । लिटो नित्यमेव भवन्ति । अतङामिति किम् ? विन्ते[2] । विन्दाते । विन्दते । विन्दति[3] । विन्दत. । विन्दन्ति । इत्यत्र श्नेन[4] व्यवधानान्न भवति ।

---

१. मः ता० । २. विदि विचारणे रौधादिकः । क० म० टि० । ३. विद्लृ लाभे इति तुदादिः । विपादित्वाशुम् । क० म० टि० । ४. 'तुश्नयः श्नः' क० म० टि० ।

शतुः क्वसुः ॥१।४।१०३॥ विदोर्लटः शतुः क्वसुरादेशो भवति वा । तस्त्वं विद्वान् । तस्त्वं विदन् । विद्वान् साधुः । ककारः सजूरहस्सोऽतिप्यक्वस्स्रंसुध्वंसो रिरिति सामान्यग्रहणार्थः । उकारस्तदविघातार्थ. ।

ब्रुवस्तिप्पञ्चतो णशृपञ्चात् ब्रुवश्चाहः ॥१।४।१०४॥ ब्रूवो लटः तिप् तस् झि सिप् थस् इत्येतेषां पञ्चाना यथासंख्यं णश् अतुस् उस् थ अथुस् इत्येते पञ्चादेशा भवन्ति तत्सन्नियोगे च ब्रुवः आहादेशो भवति । आह । आहतुः । आहुः । आत्थ । आहथु. । न वा भवन्ति-ब्रवीति । ब्रूतः । ब्रुवन्ति । ब्रवीषि । ब्रूथः । तिप्पञ्चतः इति स्थान्यर्थमन्यथाऽनन्तरस्य शतुरेव स्यात् । व्यवहितापेक्षया[1] घातङा नवानामपि स्यात् । णश्पञ्चदित्यादेशार्थमन्यथानन्तरः क्वसुः स्याद् व्यवहितापेक्षायां च णशादयो नवापीति पञ्च स्युः । ब्रुव इति पुनर्ग्रहणमाह[2] स्तिप्पञ्चदादेशत्वनिवृत्त्यर्थम् । अन्यथा तस्य स्थानित्वेन प्रतीतत्वात् तस्यैवायमप्यादेशो विज्ञायते । पृथङ्निर्देशश्च णश्पञ्चतो यथासंख्यार्थः स्यात् ।

पर्ङितो लुक् ॥१।४।१०५॥ ङितो लकारस्यातङ एरिकारस्यान्तस्य[3] लुग्भवति । अपचत् । अपचन् । अपचः । ङित इति किम् ? पचति । अतङामिति किम् ? अपचे । अपचावहि । अपचामहि । इकारान्तस्य[4] विज्ञानाद् बहिरङ्गत्वाच्चेह न भवति । अरुदिताम् । अरुदित ।

आद्विषो झेर्जुस् वा ॥१।४।१०६॥ आकारान्ताद् द्विषश्च धातोः परस्य ङिल्लादेशस्य झेर्जुसादेशो वा भवति । अपुः,[5] अपान् । अयुः, अयान् । अद्विषुः । अद्विषन् । द्विषिसाहचर्यादा इति धातुविज्ञानाद् आकार(रे) लोपाच्च क्रोणन् इत्यत्र न भवति । अजानन्नित्यत्र व्यवधानाद् अददुः । अदधुरित्यत्र परत्वाच्च नित्य एव विधिः । जुसेति जकारो 'जुस्त्वक्येङर्' इति विशेषणार्थः ।

सिविदज्क्षेरभ्वः ॥१।४।१०७॥ सिप्रत्ययाद्विदः अज्क्षेश्च धातोः परस्य ङिल्लादेशस्य झेर्नित्यं जुसादेशो भवति अभ्वः न चेत् स सिर्भुवः परो भवति । सेः—अकार्षुः । अहार्षुः । अदुः । अधुः । अपुः । अस्थुः । अगुः । विद —अविदुः । अज्क्षे —अददुः । अदधुः । अबिभयुः । अजिह्रयुः । अजक्षुः । अजागरुः । अदरिद्रुः । अचकासुः । अशासुः । अभ्व इति किम् ? अभूवन् । अभ्व इति सिविदज्क्षेरित्यस्य व्यधिकरणं विशेषणम् । नज्क्षेरित्यस्येत्यबोभवुरित्यत्र जुस् भवत्येव ।

लेलेः ॥ १।४।१०८ ॥ ङितो लकारस्य लेर्लेङो लेर्लिङश्च झेर्जुसादेशो भवति । पचेयुः । पच्यासुः ।

ङ्याट् क्यासट् ॥ १।४।१०९ ॥ लेङादेशस्य लिङादेशस्य चातङा यथासङ्ख्यं ङ्याट् क्यासट् इत्येतावागमौ भवतः । टीयोऽपवादः । लेङ—यजेत् । यजेताम् । यजेयुः । पच्यात् । जागृयात् । लिङः—इज्यात् । इज्यास्ताम् । इज्यासुः । उच्यात् । जागर्यात्[6] । ङित्कितोर्यञि किजां कर्तरि च विशेषः । इदमेव च ङित्त्वं लिङ्गमकारगतं ङित्त्वं तदादेशङित्कार्याय न भवतीति । अचिनवम् । असुनवम् ।

रन्नौ झेलोः ॥ १।४।११० ॥ ङितो लकारस्य लेलेः झ इल् इत्येतयोर्यथासङ्ख्यं रन् अत् इत्येतावादेशौ भवतः । पचेरन् । पक्षीरन् । पचेय । पक्षीय । स्थान्यादेशयोर्यथासंख्यं लेलेस्तु वचनभेदान्न भवति ।

टीय् ॥ १।४।१११ ॥ लेङ (लेङादेशस्य) लिङादेशस्य (च) तङः टीयागमो भवति । पचेत । पचेयाताम् । पचेरन् । ह्नुवीत । ह्नुवीयाताम् । ह्नुवीरन् । लिङः सटा सहोत्तरत्रोदाहरिष्यामः ।

सट् स्थीयां लिङः ॥ १।४।११२ ॥ लिङादेशस्य तकारथकारयोरीयस्य सडागमो भवति । पक्षीष्ट । पक्षीयास्ताम् । पक्षीष्ठाः । पक्षीयास्थाम् । कृषीष्ट । कृषीयास्ताम् । कृषीष्ठाः । कृषीयास्थाम् । लिङ इति किम् ? पचेत । पचेयाताम् । पचेथाः । पचेयाथाम् । स्थीयामिति किम् ? कृषीरन् । कृषीध्वम् । कृषीय । कृषीवहि । कृषीमहि ।

---

१. -पेक्षायां चा- क० म० । २. आदेशस्य क० म० टि० । ३. -रिकारान्तस्य(रस्य) क० म० । ४. -न्तविज्ञा- क० म० । ५. अकुः । (अपुः) । अयान् (अपान्) क० म० । ६. जागर्यादि ता० ।

तस्थस्थमिब्वस्मस्मेस्तान्तंतवमां लेटश्च ॥ १।४।११३ ॥ ङितो लेटश्च लकारस्य तस् थस् थ वस् मस् मि इत्येतेषां यथासंख्यं ताम् तम् त व म अमित्येते आदेशा भवन्ति । ङितः—अपचताम् । अपचतम् । अपचत । अपचाव । अपचाम । अपचम् । अपक्ताम् । अपाक्तम् । अपाक्त । अपाक्ष्व । अपाक्ष्म । अपाक्षम् । लेटः—पचताम् । पचतम् । पचत । पचाव । पचाम । लेटो मेत्यादेशानां बाध्यत इति न भवति चकारो ङितोऽनुकर्षणार्थः ।

सीस्येष्वुन्याम् ॥ १।४।११४ ॥ लेटः सि इ मि ए इत्येतेषा यथासंख्यं हि उ नि आम् इत्येते आदेशा भवन्ति । लुनीहि । पुनीहि । पचतु । पचन्तु । पचानि । पठानि । पचताम् । पचेताम् । पचन्ताम् । पचेथाम् । हिन्योरिकारस्योच्चारणसामर्थ्यादुत्त्वं न भवति ।

म्वेनादेष्टाप् ॥ १।४।११५ ॥ मकारादेर्वकारादेरेकारादेर्नकारादेश्च लेडादेशस्य टापा(बा)गमो भवति । मादे.—करवाम । करवामहै । वादेः—करवाव । करवावहै । एकारादे.—करवै । तनवै । नादेः—करवाणि । तनवानि । टकारो देशविध्यर्थ । पकारः पित्कार्यार्थ. ।

एतोऽगैप् ॥ १।४।११६ ॥ लेडादेशस्य म्वेनादेरेकारस्य ऐबादेशो भवति । आमपवाद· । अग्—अगकारानुबन्धकः—करवै । करवावहै । करवामहै । चिनवै । चिनवावहै । चिनवामहै । नादेरेकाराभावादनुदाहरणम् । पचेताम् । पचेथाम् । पचावेदम् । पचामेदमित्यत्रासिद्ध बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति न भवति । अगिति किम् ? पचावहायावाम् । पकार इत्यर्थ.[2] । तत्र हि परत्वादैत्वे टाप् न स्यात् ।

स्वो वाम् ॥१।४।११७॥ लेडादेशस्य सकारवकाराभ्यां परस्यैकारस्य यथाक्रमं व अम् इत्येतावादेशौ भवत. । पचस्व । पचध्वम् । कुरुष्व । कुरुध्वम् ।

भृशाभीक्ष्ण्ये हिः ॥१।४।११८॥ भृशाभीक्ष्ण्ये प्रचये च यो लेट् तदादेशस्य हिरादेशो भवति । लुनीहि लुनीहीति लुनाति । लुनीहि लुनीहीति लुनीतः । लुनीहि लुनीहीति लुनन्ति[3] । व्रीहीन् वप लुनीहि पुनीहीति, यतते । व्रीहीन् वप लुनीहि पुनीहीति, यतेते । व्रीहीन् वप लुनीहि पुनीहीति, यतन्ते । एवं सर्ववचनानाम् । लेट इति किम् ? व्रीहीन् वपति । लुनाति । पुनातीति, यतते । अधीष्वमधीष्वमित्यधीष्व-मित्यत्र ध्वमोहाभाव[4] । [5]स्वर्येवितिह्यविधानात् विज्ञायते ।

थस्य वा ॥१।४।११९॥ भृशादौ लेटस्थस्य हिरादेशो वा भवति । लुनीहि लुनीहीत्येवं यूयं लुनीथ । लुनीत पुनीतेति यूयं लुनीथ । व्रीहीन् वप लुनीहि पुनीहीति यूयं यतेथे । व्रीहीन् वप लुनीत पुनीतेति यूयं यतध्वे ।

ध्वेस्स्वः ॥१।४।१२०॥ भृशादौ लेटो ध्वेः स्वादेशो वा भवति । अधीष्व अधीष्वेति यूयमधीध्वे । अधीध्वमधीध्वमित्येवं यूयमधीध्वे । सूत्राण्यधीष्व निर्युक्तीरधीष्व भाष्याण्यधीष्वेत्येवं यूयमधीध्वे । सूत्राण्यधीध्वं निर्युक्तीरधीध्वं भाष्याण्यधीध्वमित्यधीध्वे ।

तङः ॥१।४।१२१॥ वेति निवृत्तम् । भृशादौ लेटस्तङ. स्वादेशो भवति । हेरपवादः । अधीष्व अधीष्वेत्यधीते । अधीष्व अधीष्वेत्यधीयाते । अधीष्व अधीष्वेत्यधीयते । सूत्राण्यधीष्व निर्युक्तीरधीष्व भाष्याण्यधीष्वेत्यधीते । अधीयाते । अधीयते ।

तुह्योस्तातङ्ङाशिषि ॥१।४।१२२॥ आशिषि तुह्योस्तातङादेशो भवति वा । जीवतु भवान् । जीवताद् भवान् । जीव त्वम् । जीवतात् त्वम् । [6]आशिषि किम् ? जीवतु । जीव ।

हि चाप् ॥१।४।१२३॥ हि च तात्त्वादेश· । अयं[7] पिन्न भवति । स्थानिवद्भावेन प्राप्तं पित्वं प्रतिषिध्यते । कुरु लुनीहि लुनीहीति लुनाति कुरुतात्(म् ता०) अत्रापित्त्वे उत्वे त्वेङ्भावः ।

इति श्रुतकेवलिदेशीयाचार्यशाकटायनकृतौ शब्दानुशासने वृत्तौ प्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः अध्यायश्च प्रथमः ॥

---

१. न्या त० । २. इकारादेशैकारस्यानेन परत्वादैकाराग्न टाबिति यावत् । क० म० टि० । ३. प्रचये- क० म० टि० । ४. मो ह्यभावः- क० म० । ५. स्वः इवेति- क० म० । ६. आशिषीति किम्-क० म० । ७. अतः आप् भि- क० म० ।

द्वितीयोऽध्यायः

[प्रथमः पादः]

सुप्सुपा समासो बहुलम् ॥२।१।१॥ सुबन्तं सुबन्तेन सह समाससंज्ञं भवति बहुलम्। विस्पष्टः [1]पटुः—विस्पष्टपटुः। विस्पष्टलवणम्। व्यक्तपटुः। व्यक्तलवणम्। सुबिति किम्? चरन्ति गावो यस्य। सुपेति किम्? देवदत्तः पचति। बहुलमिति किम्? प्रयोगानुसरणार्थम्। बहुलग्रहणात् [2]क्वचिदसुपाऽपि समस्यते। भात्यर्कं[3] नभः। अनुव्यचलत्। अधिकारश्चायम्। द्वन्द्वः [4]समासोक्तौ, इति यावत्। समासप्रदेशाः—चौष्टौतो समास इत्येवमादयः।

सुज्वार्थे सङ्ख्या सङ्ख्ययाऽसङ्ख्येये बहुव्रीहिः ॥२।१।२॥ वार. सुचोऽर्थः। विकल्पः संशयो वाऽर्थस्तत्र सङ्ख्यावाचि सुबन्तं सङ्ख्यया सङ्ख्यावाचिना सङ्ख्येये वर्तमानेन सुबन्तेन सह समास[5]-संज्ञं भवति बहुव्रीहिसंज्ञं च। द्विर्दश द्विदशाः[6]। त्रिदशाः[7]। द्विविंशाः। त्रिविंशाः। द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः[8]। त्रिचतुराः। पञ्चषाः। अष्टदशाः। सुज्वाऽर्थ इति किम्? द्वावेव न त्रयः। सङ्ख्येति किम्? गावो वा दश वा अश्वा वा दश वा। सङ्ख्ययेति किम्? त्रयो वा गावो वा चत्वारो वा गावो वा। सङ्ख्येय इति किम्? द्विविंशतिर्गवाम्। बहुव्रीहिप्रदेशाः सप्तम्बहुव्रीहेरित्यादयः[9]।

आसन्नादूराधिकाध्यर्धार्धादिडद्द्वितीयाद्यन्यार्थे ॥२।१।३॥ डदिति डप्रत्ययादारभ्या द्विन्नेस्त्रियदिति तकारेण प्रत्याहारः। तस्यार्धादीति विशेषणम्। आसन्न अदूर अधिक अध्यर्ध इत्येतानि अर्धपूर्वपदानि च डदन्तानि सुबन्तानि सङ्ख्यावाचि[10]सुबन्तेन सह समस्यन्ते। सङ्ख्येये द्वितीयाद्यस्तस्यान्यस्य पदस्यार्थेऽभिधेये[11] समासो बहुव्रीहिसंज्ञो भवति। आसन्ना दश येषां त आसन्नदशाः नवैकादश वा। एवमासन्नविंशाः। आसन्नत्रिंशाः। अदूरदशाः[12]। अदूरत्रिंशाः। अधिका दश येषु ते अधिकदशाः—एकादशादयः। अधिकत्वं दशानामे[13]कत्वाद्यपेक्षम्। अवयवेन विग्रहः समुदायः समासार्थः। एवमधिकविंशाः। अधिकत्रिंशाः। अध्यर्धा विंशतिर्येषां तेऽध्यर्धविंशाः। त्रिंशदित्यर्थः। एवमध्यर्धत्रिंशाः। अध्यर्धचत्वारिंशाः। अर्धपञ्चमविंशतयो येषां ते अर्धपञ्चमविंशाः। नवतिरित्यर्थः। एवमर्धचतुर्थविंशाः। अर्धतृतीयविंशाः। आसन्नादिग्रहणं किम्? सन्निकृष्टा दश येषां ते सन्निकृष्टदशानः। डतोऽर्धादिविशेषणं किम्? पञ्चमी विंशतिर्येषां ते पञ्चमीविंशतयः। ऊनपञ्चमा विंशतयो येषां ते ऊनपञ्चमविंशतयः। डदिति किम्? अर्धद्वया विंशतिर्येषां ते अर्धद्वयविंशतयः। पूर्वेण सुज्वार्थे समास इति अध्यर्धाऽर्धादि डद्ग्रहणं सङ्ख्या संज्ञा चानयोर्द्विग्वर्था[14]। द्वितीयाद्यन्यार्थ इति

---

१. विस्पष्ट पटुः—विस्पष्टपटुः क० म०। पटुः क्षेत्रं तोषरते—इत्यभिधानम्। क० म० टि०। २. -दसुबप्यसुपा क० म०। ३. -त्यर्कंनभः म०। ४. सहोक्ताविति क० म०। ५. योगे—ऐकपद्यमेकविभक्तिकं तं चैवमादिकं समासस्य प्रयोजनम्। क० म० टि०। ६. द्विशब्दात् कालाध्वनोर्व्याप्ताविस्यौट्। आभ्यां वर्तमानक्रियया सम्बध्यमानो हि कालो वार इत्युच्यते। स कालोऽनेन द्विशब्देन संख्यायते। अत्र भवति क्रियाभ्यावृत्तिः एकभावो हि द्विरावर्तते। धात्वर्थस्य यौगपद्येन वृत्तिर्वा वारः। तत्र कर्मणीत्यौट् भवति। प्रतीयमानं कृत्वेऽपि क्रियापेक्षया कर्मत्वात्। द्वौ वारौ भवन्तीति विग्रहः। क० म० टि०। ७. त्रीन् वारान् दश इति विग्रहः—क० म० टि०। ८. "द्वित्रा द्वौ वा त्रयो वा स्यादेवं त्रिचतुरा अपि। चतुःपञ्चाः पञ्चषाश्च षट्सप्ताश्च लक्षिताः॥" इति वैजयन्ती। क० म० टि०। ९. -रित्येवमादयः क० म०। १०. -वाचिना सु- क० म०। ११. -ये स च समा- क० म०। १२. -शाः अदूरविंशाः। अ- क० म०। १३. -मेकाद्य- क० म०। १४. द्विसुसमास क० म०।

किम् ? आसन्ना दश । अधिका दशभिः । अधिका षष्टिर्वर्षाण्यस्येत्यधिकषष्टिर्वर्ष. । अधिकषष्टिशब्दयोर्न भवति । अधिका षष्टिर्वर्षाणामस्येति सङ्ख्याने वाक्यमेव । बाहुलकात् । सङ्ख्येय इति सङ्ख्याविशेषणाद् वा एकार्थं चेत्येव सिद्धे प्रतिपदविधानात् प्रमाणीसङ्ख्याड्डु इत्यत्रैतत्सम्प्रत्ययार्थं वचनम् ।

अव्ययम् ॥२।१।४॥ अव्ययं सुबन्तं संख्यावाचिना सुबन्तेन सह समस्यते द्वितीयाद्यन्यपदार्थे सङ्ख्येयेऽभिधेये स च समासो बहुव्रीहिसंज्ञो भवति । अधिकमुपगता. समीपे दश येषा ते—उपदशा· । नवैकादश वा । एवमुपविंशाः । उपत्रिंशा· । इदमपि प्रमाणीसङ्ख्याड्डु इत्यत्र सम्प्रत्ययार्थम् । योगविभाग उत्तरार्थः ।

एकार्थं च ॥२।१।५॥ एकः, समानः, अर्थो द्रव्यम्—अधिकरणं यस्य तदेकार्थम् । समानाधिकरण[1]मव्ययं च सुबन्तं सुबन्तेन सह द्वितीयाद्यन्तस्यान्यस्य पदस्यार्थे बहुलं समस्यते स च समासो बहुव्रीहिसंज्ञो भवति । प्राप्तमुदकं यं स प्राप्तोदको ग्रामः । ऊढो रथो येन स ऊढरथोऽनड्वान् । उपहृतो बलिर्यस्यै सोपहृतबलिर्यक्षी । उद्धृतमोदनं यस्याः सोद्धृतौदना स्थाली । चित्रा गावो यस्य स चित्रगुर्देवदत्तः । सुवर्णमलङ्कारो यस्य स सुवर्णालङ्कारः । केशाश्[2]चूडाया यस्य स केशचूड । अविद्यमानः पुत्रो यस्य सोऽविद्यमानपुत्रः । अविद्यमानभार्यः । प्रपतितानि पर्णानि यस्य स प्रपतितपर्णः । प्रपतितपलाशः । [3]ऊर्ध्वं तृतीयं येषा ते [4]ऊर्ध्वतृतीया द्रोणाः । असिर्द्वितीयः सहायो यस्य सोऽसिद्वितीय. । सङ्कर्षणद्वितीयः । वीराः पुरुषा. यस्मिन् स वीरपुरुषको ग्रामः । अव्ययम्—उच्चैर्मुखं यस्य स उच्चैर्मुख· । नीचैर्मुख. । नास्ति पुत्रो यस्य सोऽपुत्रः । अभार्यो देवदत्तः । प्रपतितानि पर्णानि यस्य स प्रपर्ण. । प्रपलाशो वृक्ष· । अस्ति क्षीरं यस्याः साऽस्तिक्षीरा गौः । सह पुत्रो यस्य येन वा स सपुत्र । आगतभार्य । सलोमकः । सपक्षक । सकर्मक· । तद्वानित्यर्थः । सुप्सुपेत्यस्य द्वगोः परिसमाप्तावपि [5]धर्मादिस्त्वपदादिति लिङ्गाद् बहूनामप्ययं समासः । लोहितस्तक्षकः प्रियो यस्य स लोहिततक्षकप्रिय. । कार्तवीर्यार्जुनप्रिय. । अव्ययग्रहणमनेकार्थार्थम् । एकार्थमिति किम् ? पञ्चभिर्भुक्तमस्य । द्वितीया[6]द्यन्यार्थ इति किम् ? वृष्टे देवे गतः । यथा मे माता तथा मे पिता । सुस्नातं भोः । अर्थग्रहणं लिङ्गसङ्ख्याविभक्त्यर्थम् । अन्यथा द्वितीयाद्यन्यस्मिन्निति तदन्ते विज्ञायमानेऽपि पदस्य विभक्त्यर्थप्रधानत्वात् तत्र समस्येत । बहुलमित्यधिकारात् पञ्च भुक्तवन्तो यस्य । सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभी । अमा, सार्धम्, सत्रा, साकम्—पुत्रा अस्येत्यत्र न भवति[7] । क्वचिदन्यत्रापि भवति । करे कृतं येन स कृतकरः । कण्ठे कालो यस्य स कण्ठेकाल. । उरसिलोमा । क्वचिन्नित्यः समासः । प्रपर्ण· । प्रपलाशः । सुमुखी कन्या । कुशीलः पुरुषः । उष्ट्रस्य मुखमिव मुखमस्य स उष्ट्रमुखः । खरमुख. । पितु. स्थानमिव स्थानं यस्य स पितृस्थानः । गुरुस्थान इत्यादौ वृत्तौ, उष्ट्रादिपदमुष्ट्रमुखादितुल्ये वर्तत इति समानाधिकरणानामेव समास· ।

मिथो ग्रहणे प्रहरणे च सरूपं युद्धेऽव्ययीभावः ॥२।१।६॥ मिथोऽन्योऽन्यं गृह्णन्ति यस्मिन् येन वाऽन्योऽन्यं प्रहरन्ति तत्र प्रवर्तमानं समानश्रुतिकं सुबन्तं तत्रैव प्रवर्तमानेन सुबन्तेन सह समस्यते द्वितीयाद्यन्यार्थे युद्धेऽभिधेये । स च समासोऽव्ययीभावसंज्ञो भवति । केशाश्च केशाश्चान्योऽन्यस्य ग्रहणं यस्मिन् युद्धे तत्केशाकेशि । कचाकचि । दण्डाश्च दण्डाश्चान्योऽन्यस्य प्रहरणं यस्मिन् युद्धे तद् दण्डादण्डि । मुसलामुसलि । मुष्टामुष्टि । यष्टायष्टि । अस्यसि वर्तते । मिथ इति किम् ? केशाश्च केशाश्च ग्रहणं युद्धेऽस्य । ग्रहणे [8]प्रहरणे इति किम् ? रथश्च रथश्च मिथो लङ्घनमस्मिन् युद्धे । करणाधिकरणाश्रयण किम् ? भटस्य च भटस्य ग्रहणमस्मिन् युद्धे । असमासकरणं पृथक्समासप्रतिपत्त्यर्थम् । इह न भवति—हस्तश्च हस्तश्चान्यस्य ग्रहणं प्रहरणं चास्मिन् युद्धे । सरूपमिति किम् ? केशाश्च कचाश्च मिथोग्रहणमस्मिन् युद्धे । युद्ध इति किम् ? हस्तश्च हस्तश्चान्योऽन्यस्य ग्रहणमस्मिन् सख्ये । अव्ययीभावप्रदेशाः अव्ययीभावस्येत्येवमादयः ।

नदीभिर्नाम्नि ॥२।१।७॥ नदीवाचिभिः सुबन्तैः सुबन्तं द्वितीयाद्यन्यार्थे संज्ञायां विषये समस्यते । स च सरूपो (समासो)ऽव्ययीभावसंज्ञो भवति । उन्मत्ता गङ्गा यस्मिंस्तद् उन्मत्तगङ्गम् । लोहितगङ्गम् ।

---

१. भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तयोः शब्दयोरेकाधिकरणे समावेशः समानाधिकरणम् , क० म० टि० । २. -श्चौ यस्य क० म० । ३. -अर्ध तृ- क० म० ।। ४. अर्धतृ- क० म० । ५. धर्मादिष्वपदा -क० । ६. -द्यन्या- क० म० । ७. सामानाधिकरण्येऽपि क० म० टि० । ८. -णे चेति क० म० ।

तूष्णींगङ्गम्। धानैर्गङ्गम्। इमानि देशनामानि। नदीभिरिति किम्? अर्ककीर्तिः। चन्द्रकीर्तिः। नाम्नीति किम्? शीघ्रगङ्गो देशः। द्वितीयाद्यन्यार्थ इति किम्? कृष्णवेणा।

सङ्ख्या वंश्यैश्च पूर्वपदार्थे ॥२।१।८॥ वंशे[1] भवो वंश्य आद्यः प्रथमः कारणपुरुषः। सङ्ख्यावाचि-सुबन्तं नदीवाचिभिर्वंश्यवाचिभिश्च सुबन्तैः सह समस्यते पूर्वपदार्थेऽभिधेयेऽव्ययीभावश्च समासो भवति। नदीभिः—सप्तगङ्ग.[2]। सप्तगङ्गम्। द्वियमुनम्। पञ्चनदम्। सप्तगोदावरम्[3]। वंश्यैः—द्वौ मुनी वंश्यौ व्याकरणस्य द्विमुनि व्याकरणम्[4]। त्रिमुनि व्याकरणम्[5]। सप्तकाशि। त्रिकोसलमस्य राज्यस्य। एकविंशतिभारद्वाजमस्य-कुलस्य। पूर्वपदार्थ इति किम्? द्वे इरावत्यावस्मिन् स द्वीरावतीको देशः। सप्तानां गोदावरीणां समाहारः सप्तगोदावरि। एका नदी, एकनदी। अत्रान्यपदाद्यर्थे यथायथं बहुव्रीह्यादयः समासा भवन्ति। द्विमुनि व्याकर-णम्। त्रिमुनि व्याकरणमिति विद्यया तद्वतामभेदविवक्षाया भवति।

पारे मध्येऽन्तः षष्ठ्या ॥२।१।९॥ पारे मध्ये अन्तरित्येतानि सुबन्तानि षष्ठ्यन्तेन सह समस्यन्ते पूर्वपदार्थेऽभिधेये स च समासोऽव्ययीभावसंज्ञो भवति। तत्सन्नियोगे च पारे मध्य इति एकारान्तत्वं निपात्यते गङ्गायाः पारं—पारेगङ्गम्। पारेसमुद्रम्। मध्यं गङ्गायाः—मध्येगङ्गम्। मध्येसमुद्रम्। गिरेरन्तः—अन्त-गिरम्। अन्तर्गिरि। पूर्वपदार्थ इति किम्? गङ्गापारम्। गङ्गामध्यम्। षष्ठ्येति किम्? शोभनं पारम्।

यावदवधारणे ॥२।१।१०॥ अवधारणमियत्ता परिच्छेदस्तस्मिन् गम्यमाने यावदित्येतत् सुबन्तं सुबन्तेन सह समस्यते पूर्वपदार्थेऽभिधेये स च समासोऽव्ययीभावसंज्ञो भवति। यावन्त्यमत्राणि। यावदमत्रम्। यावानोदनो यावदोदनम्। यावानवकाशो यावदवकाशमतिथीन् भोजय। यावन्त्यमत्राणि तावन्त इति निर्ज्ञातपरिमाणेनामत्रादिनाऽतिथिपरिमाणमिहावधार्यते[6]। यावदिति किम्? तावन्त्यमत्राणि। अवधारण इति किम्? यावद्दत्तं तावद्भुक्तं नावधारयामि कियन्मया भुक्तमिति।

बहिःपर्यपाञ्च् ॥२।१।११॥ बहिस् परि अप आङ् अच् इत्येतानि सुबन्तानि सुबन्तेन सह समस्यन्ते पूर्वपदार्थेऽभिधेये स च समासोऽव्ययीभावसंज्ञो भवति। बहिर्ग्रामात्। बहिर्ग्रामम्। परित्रिगर्तेभ्यः। परित्रिगर्तं वृष्टो देवः। अपत्रिगर्तेभ्य। अपत्रिगर्तम्। आ पाटलिपुत्रादापाटलिपुत्रं वृष्टो देवः। प्राग्ग्रामात्। प्राग्ग्रामम्। प्रत्यग्ग्रामात्। प्रत्यग्ग्रामम्। अवाग्ग्रामात्। अवाग्ग्रामम्। उदग्ग्रामात्। उदग्ग्रामम्। अपगतः शाखाया अपशाख इत्यत्र सुपः प्रतिपदविहितस्य ग्रहणान्न भवति।

लक्षणेनाभिप्रत्याभिमुख्ये ॥२।१।१२॥ अभि प्रति इत्येते सुबन्ते शब्दरूपे आभिमुख्ये वर्तमानेन[6] लक्षणवाचिना सुबन्तेन सह समस्येते पूर्वपदार्थेऽभिधेये स च समासोऽव्ययीभावसंज्ञो भवति। अग्निमभि। अभ्यग्नि। अभ्यरण्यम्। अग्नि प्रति प्रत्यग्नि। प्रत्यरण्य शलभाः पतन्ति। लक्षणेनेति किम्? साधुर्देवदत्तो मातरमभि[7]। मातरं प्रति। अभिप्रतीति किम्? येनाग्निस्तेन गतः। आभिमुख्य इति किम्? वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत्। पूर्वपदार्थ इति किम्? अभ्यङ्का गाव.[8]।

दैर्ध्येऽनुः ॥२।१।१३॥ अनु इत्येतत्सुबन्तं दैर्ध्ये आयामविषये यल्लक्षणं तद्वाचिना सुबन्तेन सह समस्यते पूर्वपदार्थेऽभिधेये स च समासोऽव्ययीभावसंज्ञो भवति। गङ्गामनु। अनुगङ्गं[9] वाराणसी। अनुयमुनं

१. विद्यया जन्मना वा प्राणिनामेकरूपः सन्तानो वंशः। क० म० टि०। २. -गङ्गाः स- क० म०। ३. वरम्। एकनदम्। वंश्यैः क० म०। ४. -णस्य क० म०। ५. निश्चित- क० म० टि०। ६. -माने लक्षण क० म०। ७. इत्थंभवने द्वितीया। भाविनि च प्रतिपर्यनुभिरिति द्वितीया- क० म० टि०। ८. अभ्यङ्का गावः- क० म०। ९. अत्राप्युपचारेणायामवाचित्वादनुरेवायामशब्देनोक्तः—अनुगङ्गं वाराणसीति। यद्यपि गङ्गावाराणस्यावुभे अप्यायामवत्यौ तथाप्यायामवत्तया प्रसिद्धत्वाद्गङ्गैवात्र लक्षणम्, नहि वाराणसी। प्रसिद्धं हि लक्षणं भवति, नाप्रसिद्धम्। तस्माद्गङ्गयैव समासो भवति।' न वाराणस्या। यमुनायामेन मथुरायामो लक्ष्यत इति यमुनया लक्षणभूतयेति वेदिता तं तस्मायस्याया-माद्याव्ययमनुशब्दः तेन लक्षणभूतेन समस्यते। यमुनायामवाच्यनुशब्दो न यमुनायामस्यायामोऽपरोऽस्ति। तस्माद्यमुनायामेनेति हेतावियं तृतीया। यमुनायामेन हेतुना तद्वत्या यमुनया लक्षणभूतया करणभावमा-पन्नया मथुरायामो लक्ष्यत इत्ययमत्रार्थो वेदितव्यः। क० म० टि०।

मथुरा[1] । अनुगङ्गमायात् । अनुयमुनमायात् । दैर्घ्ये इति किम् ? वृक्षमनु विद्योतते । लक्षणेनेति किम् ? वाराणस्या माभूत् ।

समीपे ॥२।१।१४॥ अनु इत्येतत् सुबन्तं समीपेऽर्थे वर्तमानमर्थात् समीपवाचिना सुबन्तेन सह समस्यते पूर्वपदार्थेऽभिधेयेऽव्ययीभावश्च समासो भवति । वनस्यानु अनुवनम् । अनुग्रामम् । [2]अन्त इत्येव सिद्धे वाक्यार्थं वचनम् ।

तिष्ठद्ग्वादयः ॥२।१।१५॥ तिष्ठद्गु इत्येवमादयः समासा अव्ययीभावसंज्ञा भवन्ति यथायोगं पूर्वपदार्थेऽभिधेये । तिष्ठद्गु । वहद्गु । पूर्वपदार्थ इति किम् ? समा भूमिः । समभूमिः । विषमैर्व्यवहारः । तिष्ठद्गु । वहद्गु । आयतिगवम् । एते काले वर्तन्ते । खलेयवम् । खलेबुसम् । लूनयवम् । लूयमानयवम् । पूतयवम् । पूतमानयवम् । संहृतयवम् । संहृतबुसम् । एते प्रथमान्ता काले देशे चेत्येके । समभूमि । समं भूमि । सम पदाति । समं पदाति । समपक्षम् । समानतीर्थम् । समानतीरम् । अधोनाभम् । सुषमम् । विषमम् । निष्षमम् । दुष्षमम् । अपरसमम् । आयतिसमम् । पुण्यसमम् । पापसमम् । एकान्तम् । प्राह्णम् । प्राञ्जम् । प्ररथम् । प्रमृगम् । प्रदक्षिणम् । अपदक्षिणम् । सम्प्रति । असम्प्रति । इज्—दण्डादण्डि । मुसलामुसलि । द्विदण्डि । द्विमुसलि । इति तिष्ठद्ग्वादिः । इजः तिष्ठद्ग्वादिषु पाठ इज् युद्ध इत्यस्य वृत्त्यन्तप्रतिषेधार्थः । द्विदण्ड्यादेरव्ययीभावार्थश्च । तिष्ठद्ग्वादिराकृतिगणः । तेन प्रसव्यम् । अपसव्यमित्यादि सिद्धम् । यदिह लक्षणेनानुपपन्नं तत्सर्वं निपातनात् सिद्धं वेदितव्यम्, अतएव पदान्तरेण समासाभावश्च—परमतिष्ठद्गु ।

नित्यं प्रतिनाऽल्पे ॥२।१।१६॥ अल्पेऽर्थे वर्तमानेन प्रतिशब्देन सुपा सुबन्तं नित्यं समस्यते अव्ययीभावश्च समासो भवति । अल्पः सूप इति सूपप्रति । शाकप्रति । नित्यग्रहणं वाक्यनिवृत्त्यर्थम् । तेनान्यत्र ग्रहणं वृत्तिर्वाक्यं च भवति । अल्प इति किम् ? वृक्षं प्रति विद्योतते ।

परिणाऽक्षशलाकासङ्ख्या द्यूतेऽजये ॥२।१।१७॥ अक्ष शलाका इत्येते सङ्ख्यावाचि च सुबन्तं परिणा सुबन्तेन सह नित्यं समस्यते । स च समासोऽव्ययीभावसंज्ञो भवति द्यूतविषयेऽजये द्योत्ये । अक्षेणैकेन न तथा वृत्तं यथा जये अक्षपरि । शलाकापरि । एकेनाक्षेण न तथा वृत्तं यथा जये—एकपरि । द्विपरि । त्रिपरि । चतुष्परि । परिणेति किम् ? सुबन्तमात्रेण मा भूत् । अक्षेति[3] किम् ? प्रासकेन[4] न तथा वृत्तम् । अक्षशलाकयोरेकस्यैवान्यथाभावे अजयेऽपि[5] तद्व्यवहार इत्येकवचनान्तयोरेव समासः । द्यूत इति किम् ? अक्षेण रथस्य न तथा वृत्तम् । अजय इति किम् ? पञ्चपरीति मा भूत् । पञ्चकानामद्यूतम्[6] । पञ्चभिरक्षैः[7] शलाकाभिर्वा दीव्य(व्य)ते । तत्र यदा पञ्चापि एकरूपा भवन्त्युता(त्ता)ना अवताना वा तदा पातयितुर्जयः । अन्यथा विघातस्तत्रायं समासो न जये ।

शब्दप्रथासम्पत्समृद्धिव्यृद्ध्यर्थाभावात्ययासम्प्रतिसुप्पश्चाद्युगपद्यथासदृक्साकल्यान्तेऽव्ययम् ॥२।१।१८॥ शब्दप्रथादावर्थे वर्तमानमव्ययं सुबन्तं सुबन्तेन सह नित्यं समस्यते पूर्वपदार्थेऽभिधेये स च समासोऽव्ययीभावसंज्ञो भवति । शब्दस्य प्रथा प्रकर्षेण ख्यातिः । इति शिवार्यम् । तच्छिवार्यम् । अहो शिवार्यं वर्तते । शिवार्यशब्दो लोके सुष्टु प्रथत इत्यर्थः । सम्पदन्यूनत्वम् । क्षत्रस्य सम्पत्सक्षत्रम् । यदूनां संवृतं[8] (?)सुविहितानाम् । समृद्धि[9]राधिक्यम् । मद्राणां समृद्धिः—सुमद्रम् । सुमगधम् । व्यृद्धिः—ऋद्धेरभावः—गव्दिकानां व्यृद्धिर्दुर्गव्दिकम् । दुर्यवनम् । अर्थाभावः—धर्मिणोऽसत्त्वम् । मक्षिकाणामभावो निर्मक्षिकम् । अमक्षिकम् । उन्मशकम् । निर्वातम् । विहिमम् । अर्थग्रहणाद्धर्माभावे न भवति । न भवति ब्राह्मणः । अत्ययोऽतीतत्वमतिक्रमः । शीतस्यात्ययो निःशीतम् । निर्हिमम् । उत्तृणम् । अतृणम् । निस्तृणम् । विशीते याहि । विहिमे याहि । सवितीकमधीते ।

---

1. मधुरा क० म० । 2. शब्दप्रथेति वक्ष्यमाणसूत्रे वर्तमानेनान्ते इत्यनेनैव सिद्धे सत्यपि समीपे इति सूत्रारम्भः । पक्षे वाक्यार्थं वनस्यानु । क० म० टि० । 3. अक्षादिति किम् क० म० । 4. प्रासके- क० म० । 5. अजये कितवव्यव- क० म० । 6. 'द्यूतोऽक्षिवामक्षवति तत्रेदाः पञ्चकायथः ।' इति वैजयन्ती । क० म० टि । 7. 'अक्षपञ्चिकाख्यैः द्यूतसाधनभूतैः कपर्दैः' क० म० टि० । 8. वृत्तस्य सम्पत्, क० म० टि० । 9. -द्धिर्वृद्धेरा- क० म० ।

[1]असम्प्रत्युपभोगादेर्वर्तमानकालप्रतिषेधः। तैसृकस्यायमकाल इति अतितैसृकम्। अत्याभ्रम्। तिसृका नाम ग्रामः। तत्र भवं तैसृकमाच्छादनम्। सुबर्थे—स्त्रीषु इति अधिस्त्रि। अधिकुमारि। पश्चादर्थे–रथानां पश्चादनुरथम्। पादातम्। युगपदर्थे—युगपच्चक्रेण चक्रे वा देहि सचक्रं देहि। समरं[2] प्राज। यथार्थे—योग्यतायाम्—रूपस्य योग्यमनुरूपं सुरूपो वहति। वीप्सायाम्—अर्थमर्थं प्रति प्रत्यर्थम्। प्रतिपर्यायम्। आमिनि च प्रतिपर्यनुभिरिति द्वितीयाविधानाद् वाक्यमपि भवति। पदार्थानतिवृत्तौ—ज्येष्ठानामनतिवृत्त्या अनुज्येष्ठं भवन्तः प्रविशन्तु। अनुवृद्धं साधूनर्चय। सादृश्ये—शीलस्य सादृश्यं सशीलमनयोः। सवृत्तमनयोः। सदृक् सदृशः। सदृशो देवदत्तेन सदेवदत्तम्। सदृग्ग्रहणं किमर्थम्? न यथेत्येव सिद्धं गुणभूतेऽपि सादृश्ये यथा स्यात्। साकल्यमनवशेषः। सतृणमभ्यवहरति। सतुषमभ्यवहरति। न किंचिदभ्यवहार्यं परिहरति (तीत्यर्थः)। अन्तः—समीपमवसानं च। कुम्भस्य समीपमुपकुम्भम्। उपाचार्यम्। षड्जीवनिकायमन्त कृत्वा सषड्जीवनिकायमधीते। सपिण्डैषणमधीते। शब्दप्रथादिग्रहणं किम्? प्लक्षो वा न्यग्रोधो वा। अव्ययमिति किम्? समीपं कुम्भस्य। पूर्वपदार्थमिति किम्? सुमद्राः। सुमगधाः। सच्छात्रः, सपुत्र आगतः। समृद्धौ साकल्ये च इति च प्राप्नोति।

यथाथाः ॥२।१।१९॥ यथेत्येतदथाप्रत्ययान्तमव्युत्पन्नमव्ययं सुबन्तेन सह नित्यं समस्यते पूर्वपदार्थेऽभिधेये स च समासोऽव्ययीभावसंज्ञो भवति। रूपस्य योग्यं यथारूपम्। सुरूपो वहति[3]। सूत्रानतिवृत्त्या यथासूत्रम्। यथामार्गम्। ये ये वृद्धा यथावृद्धमभ्यर्चय। अथा इति किम्? यथा जिनदत्तस्तथा गुरुदत्त.। प्रकारे था। यथेति पूर्वेण सिद्धे थानिषेधार्थं वचनम्।

तिदुस्स्वत्याङ्क्वन्यस्तत्पुरुषः ॥२।१।२०॥ तिसञ्ज्ञानि दुस् सु अति आङ् कु इत्येतानि चाव्ययानि सुबन्तानि सुबन्तेन सह समस्यन्ते स च समासोऽन्यो बहुव्रीह्यादिलक्षणरहितस्तत्पुरुषसंज्ञो भवति। ति—प्रगत्य। पटापटाकृत्य। ऊरीकृत्य। दुस्—निन्दितः पुरुषो दुष्पुरुषः। दूराजः। दुर्वृत्तम्। सुशोभनः पुरुषः सुपुरुषः। सुराजा। सुवृत्तम्। अति—अतिपुरुषः। अतिराजा। अतिवृत्तम्। सुसाहचर्यादतिरिह पूजायां समस्यते। इह न भवति अतिसिक्त्वा। अतिस्तुत्वा। अतिवृद्धं तु कुरून् महद्बलमत्रातिक्रमेऽतिस्तत्रापि समस्यत एकेस्येकः[4]। आङ्—ईषत् पिङ्गल., आपिङ्गलः। आकडारः। कु—पापः पुरुषः कुपुरुषः। कुराजा। ईषदुष्णं कोष्णम्। कामधुरम्। दुस्स्वत्याङ्ग्रहणमस्यर्थम्। तित्वे तु[5] तीत्येव सिद्धम्। अन्य इति किम्? निन्दितः पुरुषो यस्य, स दुष्पुरुषकः। अत्र बहुव्रीहित्वात् कज्भवति। मद्राणां समृद्धिः, सुमद्रम्। गब्दिकानां व्यृद्धिः, दुर्गब्दिकम्। अत्राव्ययीभावत्वादम्। अव्ययमिति किम्? कुर्विशाला पृथ्वीत्यर्थ. तत्पुरुषप्रदेशा गोस्तत्पुरुषादित्येवमादयः।

गतादिषु प्राद्यः ॥२।१।२१॥ प्र इत्येवमादि सुबन्त गतादावर्थे वर्तमानं सुबन्तेन सह समस्यते स च समासोऽन्यस्तत्पुरुषसंज्ञो भवति। प्रगत आचार्यः प्राचार्यः। प्रान्तेवासी प्रवासी। प्रकृष्टो वीरः प्रवीरः। सङ्गतोऽर्थः समर्थः। अतिक्रान्तः खट्वामतिखट्वः। उद्गतो वेलाम् उद्वेलः। अवकुष्टः कोकिलया अवकोकिलः। परिणद्धो वीरुद्भि परिवीरुत्। सन्नद्धो वर्मणा संवर्मा। परिग्लानोऽध्ययनाय पर्यध्ययनः। उत्सुकः सङ्ग्रामाय उत्सङ्ग्रामः। निष्क्रान्तः कौशाम्ब्या[6] निष्कौशाम्बिः। निर्वाराणसिः। अपगतः शाखायाः अपशाखः। अपशालः। अन्तर्गतोऽङ्गुल्याः अन्तरङ्गुलो नखः। उरसि प्रतिष्ठितं प्रत्युरसम्। गतादिष्विति किम्? अति सिक्त्वा। अतिस्तुत्वा। वृक्षं प्रति विद्योतते। साधुर्देवदत्तो मातरं प्रति। अन्य[7] इति किम्? प्राचार्यको देशः।

स्वकृतास्युक्तम् ॥२।१।२२॥ स्वाश्रयः कृत् स्वकृत्, असिना पञ्चम्येकवचनान्तेनाभिहितमस्युक्तम्। यस्माद्धात्वोः यः [8]कृद्विहितस्तदस्युक्तं सुबन्तं तेन स्वकृदन्तेन सुपा सह नित्यं समस्यते। तत्पुरुषश्च समासो भवति। कर्मणोऽण्—कुम्भकारः। नगरकारः। स्वकृतेति किम्? पदाद्वाक्यस्य वस्नसौ युष्मदस्मदोः।

---

१. -प्रतीप्सु- क० म०। २. सधुरं, क० म०। ३. परिणयति क० अ० टि०। ४. -त्येके, क० म०। ५. -त्वे हि ती- क० म०। ६. कौशाम्ब्या निष्कौशाम्बिः। क० म०। ७. अन्यत- इति क० म०। ८. यद् कृद्वि- क० म०।

धर्मो वो रक्षतु । धर्मो नो रक्षतु । स्वग्रहणं किम् ? कुम्भं कृत्वा । कुम्भं कृतवान् । नगरं कृतवान् । अस्युक्तमिति किम् ? निषेधेऽलंखलौ क्त्वा । खलु कृत्वा ।

टा ॥२।१।२३॥ नित्यमिति निवृत्तम् । टा तृतीयैकवचनान्तेनोक्तः स्वकृता समस्यते वा स च समासस्तत्पुरुषसंज्ञो भवति । तृतीयोपदंशः[1] । मूलकोपदंशं भुङ्क्ते । कृञोऽव्ययेनानिष्ठोक्तो णम्[2] क्त्वा—ब्राह्मण कन्या ते गर्भिणी जाता किं तर्हि वृषलोच्चैः [3]कृताचक्षे उच्चैः कृताचक्षे ।

नञ् ॥२।१।२४॥ नञित्येतत्सुबन्तं सुपा सह समस्यते वा स च समासस्तत्पुरुषसंज्ञो भवति । न गौः अगौः । अनश्वः । अनेकः । अवर्षः । अनुच्चैः । असर्वस्मै । अशानि. । वर्तमानतद्भाव उत्तरपदार्थः पर्युदासेन नञ्समासार्थः । प्रसज्यप्रतिषेधे नञ् पदान्तरसंबन्ध्युत्तरपदं वाक्यवत् स्वार्थ एव, [4]अप्रयोगेऽपि यथाऽभिधानं बहुलाधिकारात् समासः । अन्यमेव[5] न विद्यन्ते मक्षिका यस्मिन् सोऽमक्षिक. । अमशको देश. । मक्षिकाणामभावोऽमक्षिकम् । अमशकम् । नकारो निषेधप्रतिपत्तिनिवृत्त्यर्थः । नेति ह्युच्यमाने पूर्वस्योत्तरस्य वा विधेर्निषेधो विज्ञायेत ।

पूर्वापराधरोत्तरमंशिनाऽभिन्नेन ॥२।१।२५॥ अंशोऽवयव एकदेशस्तद्वान् अंशी । पूर्व अपर अधर उत्तर [6]इत्येतान्यंशवाचीनि सुबन्तान्यंशिवाचिना सुबन्तेन सह समस्यन्ते वा स तत्पुरुषश्च[7] समासो भवति । षष्ठीसमासापवादः । अभिन्नेन न चेत् सोऽशी भिन्नः । पूर्वं कायस्य पूर्वकायः[8] । अपरकायः । अधरकायः । उत्तरकायः । पूर्वादिग्रहणं किम् ? दक्षिणं कायस्य । सङ्ख्याविसायादह्नस्याहन् ङौ, इति लिङ्गादह्नोऽन्यदंशवाचि[9] सुबन्तं समस्यत इति । मध्याह्नः । सायाह्नः । इति सिद्धम् । अंशिनेति किम् ? पूर्वं नाभे.[10] कायस्य । अभिन्नेनेति किम् ? पूर्वं [11]छात्राणामामन्त्रयस्व—प्रसज्यप्रतिषेधादिह न भवति । पूर्वं पाणिपादस्य—समाहारस्यैकत्वेऽपि पाणिः पाद इति भिन्नः ।

समेऽर्धम् ॥२।१।२६॥ अर्धशब्दः प्रविभागे वर्तते । तस्य सम इति विशेषणं समप्रविभागे वर्तमान[12]मर्धमित्येतत्सुबन्तं शब्दरूपमंशवाच्यंशिवाचिना सुबन्तेन सह समस्यते वा स तत्पुरुषसमासो भवति । षष्ठीसमासापवादः । न चेत् सोंऽशी भिन्नः । अर्धं पिप्पल्याः अर्धपिप्पली[13] । अर्धकोशातकी । अर्धखट्वा । सम इति किम् ? ग्रामार्धो देशः । ग्रामार्धं क्षेत्रम् । दन्तार्धमस्योररतितं बभूव । सम प्रविभागः । येनेदमर्धमित्यादिष्टलिङ्गं नपुंसकमन्यत्रैकदेशेऽभिधेये लिङ्गं तत्रावयववत्पुल्लिङ्गम् । समप्रविभागेऽपि षष्ठीसमासः । अर्धपिप्पलीति विशेषणसमास इत्येके । अंशिनेति किम् ? अर्धं पिप्पली देवदत्तस्य । देवदत्तेन समासो न भवति । अभिन्नेनेति किम् ? अर्धं पिप्पलीनामर्धपिप्पल्य इत्येकशेषेऽर्धप्रचयोऽयं पिप्पलीप्रचये ह्येकवचनं स्यात् ।

द्वित्रिचतुर्ड्डा ॥२।१।२७॥ द्वि त्रि चतुर् इत्येतेभ्यो यो डत् तदन्तं सुबन्तं शब्दरूपमंशवाच्यंशिवाचिना सुबन्तेन सह समस्यते स तत्पुरुषश्च समासो भवति न चेत् सोंऽशी भिन्नः । द्वितीय भिक्षायाः,

१. स्वमुञ्विधायकं सूत्रम्– क० म० टि० । २. णक् क्त्वा– क० म० । ३. कृत्वा ता चक्षे– क० म० । ४. अयोगेऽपि– क० म० । ५. अन्यानन्य इत्येव म० । अनन्य इत्येव क० । ६. संख्यया दंशवाचीनीति गम्यन्ते । यदि हि पूर्वादीनि अंशवाचीनि न स्युः उत्तरपदस्यांशित्वं न गम्यते । अंशिना अंशेनापेक्षत्वात् । तस्मात्सामान्येनोक्ता अपि पूर्वादयः सामर्थ्यादंशवचनानि समस्यन्त इति गम्यते- क० म० टि० । ७. अंशिनेति वचनात् पूर्वादयोंऽशवचनादाश्रीयन्ते तत्रावयवी सम्बन्धेंऽशिनः षष्ठ्यामुपजातायां षष्ठीसमासः प्राप्नोतीति– क० म० टि० । ८. अत्र काय एकदेशे । एकं वाच्यमेकसंख्यायुक्तत्वात्– क० म० टि० । ९. -न्यदंश- क० म० । १०. नाभेरिति दिग्योगलक्षणा पञ्चमी । नाभेरपरिशाद् यत् पूर्वं कायस्येत्यर्थो विवक्षितः । तेनात्र नाभिरंशीत्येतद्वाची नाभिशब्दः पञ्चम्यन्तो न समस्यते । वस्तु, अत्रांशी तद्वाचिनस्तु कायशब्दस्य भवत्येव समासः । सत्यपि कायशब्दस्य सापेक्षत्वे कायपूर्वस्य च प्राधान्यात् । प्राधान्यस्य सापेक्षस्यापि समासो भवतीति ज्ञापितत्वात्– क० म० टि० । ११. एकदेशिनश्छात्रा इति न भवति समासः क० म० टि० । १२. अर्द्धमित्ये- क० म० । १३. परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषे । क० म० टि० ।

द्वितीयभिक्षा। भिक्षाद्वितीयं वा[1]। एवं तृतीयभिक्षा। भिक्षातृतीयं वा। चतुर्थभिक्षा। भिक्षाचतुर्थं वा। तुरीयभिक्षा। भिक्षातुरीयं वा। तुर्यभिक्षा। भिक्षातुर्यं वा। वा[2]ग्रहणं षष्ठीसमासप्रापणार्थम्। असमासो नित्याधिकाराभावेनैव सिद्धः। तेनेह ङदिति षष्ठीसमासप्रतिषेधो न भवति। द्वित्रिचतुरिति किम्? पञ्चमं भिक्षायाः। ङदिति किम्? द्वौ भिक्षायाः। अंशिनेति किम्? द्वितीयं भिक्षाया भिक्षुकस्य[3]। भिक्षुकेण समासो भवति। अभिन्नेनेति किम्? द्वितीयं भिक्षाणाम्।

कालो द्विगौ च मेयैः ॥२।१।२८॥ कालो मुहूर्तादिः। कालवाचि सुबन्तं केवलं द्विगौ च विषये वर्तमानं मेयवाचिना सुबन्तेन सह समस्यते वा (स) तत्पुरुषश्च समासो भवति। मासो जातस्य मासजातः। मासजातौ। मासजाताः। स्त्री—मासजाता। संवत्सरजातः। संवत्सरजातौ। संवत्सरजाताः। स्त्री—संवत्सरजाता। मासमृतः। संवत्सरमृतः। द्विगौ द्वेऽहनी जातस्य द्व्यह्नजातः। विग्रहे यद्यपि जातादिकालविशेषणं स्वभावात् समासो जातादिप्रधानस्तेन समासस्य लिङ्गं संख्या च तदीयमेव भवति पूर्वपदार्थसम्बन्धः समासेऽन्तर्भूतोऽन्यत्र विभक्तिः। जातादिश्च मेयस्य जन्मादेः प्रभृति सत्सम्बन्ध्या(धा) दित्यगतिपरिच्छेदात्। काल इति किम्? द्रोणो धान्यस्य। द्विगुग्रहणं त्रिपदसमासार्थम्। अन्यथा सुप्सुपेति, अन्यवृत्तेर्द्वयोरेव स्यात्। तत्र तस्य परिसमासे कथं द्व्यहजातः[4], त्र्यहजातः[5]। समाहारद्विगोर्जातेन समासः। चकारः केवलार्थः। मेयैरिति किम्? मासो देवदत्तस्य। षष्ठीसमासापवादो योगः।

स्वयं सामि क्तेन ॥२।१।२९॥ स्वयं सामि इत्येतौ सुबन्तौ क्तप्रत्ययान्तेन सुपा सह समस्येते वा स तत्पुरुषश्च समासो भवति। स्वयं धौतौ पादौ। स्वयं विलीनमाज्यम्[6]। सामिकृतम्। सामिभुक्तम्[7]। समास एकार्थे[8]स्त सुबिति। स्वायन्धौतिः[9]। [10]सामिकृतिरित्यादि सिद्धम्। क्तेनेति किम्? स्वयं कृत्वा। सामि कृत्वा।

द्वितीया खट्वा क्षेपे ॥२।१।३०॥ खट्वा इत्येतद् द्वितीयान्तं क्तान्तेन सुपा सह समस्यते क्षेपे निन्दायां गम्यमानायां स च समासस्तत्पुरुषसंज्ञो भवति। क्षेपः[11] समासार्थो न वाक्येन गम्यत इति नित्य एवायं समासः। खट्वारूढः। खट्वया[12] प्लुतो जाल्मः। उत्पथप्रस्थित एवमुच्यते। अधीत्य गुरुभिरनुज्ञातेन खट्वा[13] रोढव्या। यस्त्वन्यथा[14] खट्वारोहणं तदुत्पथप्रस्थानम्। उपलक्षणं चेह खट्वाऽऽरोहणमुत्पथप्रस्थानस्य। क्षेप इति किम्? खट्वामारूढः[15]। द्वितीयाग्रहणमुत्तरार्थम्। इह हि क्षेप इत्येव व्यवस्था लभ्यते।

कालः ॥२।१।३१॥ कालवाचि द्वितीयान्तं क्तान्तेन सुपा सह समस्यते वा स च समासस्तत्पुरुषसंज्ञो भवति। अहः अतिसृता अहरतिसृता मुहूर्ताः। रात्रिसंक्रान्ताः। रात्र्यारूढाः। षण्मुहूर्ताश्चराचरा उच्यन्ते। मासं प्रमितः मासप्रमितश्चन्द्रमाः[16]। मासं प्रमातुमारब्धः प्रतिपच्चन्द्र[17] उच्यते। अत्याप्त्यर्थं वचनम्।

व्याप्तौ ॥२।१।३२॥ क्तेनेति निवृत्तम्। व्याप्तौ या द्वितीया तदन्तः कालवाचिशब्दो व्यापकवाचिना सुपा सह समस्यते स तत्पुरुषश्च समासो भवति। मुहूर्तं सुखं मुहूर्तसुखम्। मुहूर्तरमणीयः। सर्वरात्रकल्याणी। सर्वरात्रशोभना। काल इति किम्? क्रोशं कुटिला नदी।

---

१. भिक्षाया द्वितीयो भाग इत्यर्थः। क० म० टि०। २. -हणमिह ष– क० म०। ३. न ग्रासावंशी, किं तर्हि? स्वामी– क० म० टि०। ४. द्वयोरह्नोः समाहारे समासो द्व्यहः। द्विगोरह्नोऽट् समासान्तः– क० म० टि०। ५. जात इति कथं स्यादिति चेत् समा- क० म०। ६. शीर्णं स्त्यानं सृतं पक्वं विलीनं विद्रुतं द्रुतम्। –अभिधानम्। क० म० टि०। ७. भक्तम्–क० म०। ८. ऐकार्थ्ये स्तः- म०। ऐकार्थ्ये वतः- क०। ९. स्वयन्धौतस्यापत्यं पुमान् स्वायन्धौतिः- क० म० टि०। १०. अत इञ्- क० म० टि०। ११ 'क्षेपो विलम्बे निन्दायां हेलाप्रेरणलङ्घने' इति विश्वः- क० टि०। १२. खट्वयाप्लु- क० म०। १३. खट्वेति 'कोकूशन्ति अध्याभार्गीणावृध्यवचनं शिष्या इति खट्वा,' आचार्यासनम्। शय्यिका- क० म० टि०। १४. अननुज्ञातेनापि खट्वाया आरोहणे- क० म० टि०। १५. खट्वामारूढोऽध्यापकोऽध्यापयति-. क० म० टि०। १६. चन्द्रमाः चन्द्रो मासनिशाकरौ– अभिधानम् क० टि०। १७. चन्द्रो मासो मीयतेऽनेनेति कर्मणि वीक्ष्यते क० म० टि०।

श्रितादिभिः ॥२।१।३३॥ द्वितीयाया यः सुप् तदन्तं श्रितादिभिः सुबन्तैः सह वा समस्यते स तत्पुरुषश्च समासो भवति। धर्मं श्रितः धर्मश्रितः। श्रीश्रितः। दुःखातीतः। नरकपतितः। श्रित, अतीत, गत, अत्यस्त, प्राप्त, आपन्न, गमिन्, गामिन् इति श्रितादयः। बहुवचनादाकृतिगणोऽयम्। तेन तत्त्वबुभुत्सुः। ओदनबुभुक्षुरित्यादि सिद्धं भवति।

प्राप्तापन्नं तया च ॥२।१।३४॥ प्राप्त आपन्न इत्येतौ सुबन्तौ तया द्वितीयान्तेन सह वा समस्येते स च समासस्तत्पुरुषसंज्ञो भवति। तत्सन्नियोगे च तयोरकारादेशः। प्राप्तो जीविकां प्राप्तजीविकः। आपन्नजीविकः। प्राप्तगवः। आपन्नगवः। [1]प्राप्तजीविका। आपन्नजीविका। प्राप्तगवी। आपन्नगवी। गोस्तत्पुरुषादित्यट्। अद्वचनं स्त्रीलिङ्गार्थम्। श्रितादित्वादनयोर्द्वितीयायाः पूर्वेण सूक्तत्वात् पूर्वत्वे प्राप्ते पक्षे परत्वार्थं वचनम्।

ईषद्गुणवचनैः ॥२।१।३५॥ ईषदित्येतत् सुबन्तमल्पार्थे वर्तते तद्गुणवचनैः सुबन्तैः सह समस्यते वा स तत्पुरुषश्च समासो भवति। यैर्गुण उक्तस्ते गुणवचनाः। ये गुणे वर्तित्वाद्द्रव्ये वर्तन्ते। ईषदल्पं(:) पिङ्गलः ईषत्पिङ्गलः। ईषद्विकटः। ईषदुन्नतः। ईषद्रक्तः। ईषत्कडारः। गुणवचनैरिति किम्? ईषद्भुक्तम्। ईषद्गार्ग्यः। समासे समुदायात्तद्धितोत्पत्तिः। ईषत्पिङ्गलस्येदम् ऐषत्पिङ्गलम्।

तृतीया तत्कृतैः ॥२।१।३६॥ तृतीयान्तं तत्कृतैः तृतीयान्तार्थकृतैर्गुणवचनैः सह समस्यते वा स तत्पुरुषश्च समासो भवति। शङ्कुलया कृतः खण्डः[2] शङ्कुलाखण्डो देवदत्तः। गिरिणा काणो गिरिकाणः। क्षारेण शुक्लः क्षारशुक्लः। कृतार्थो वृत्तावन्तर्भूतो न प्रयुज्यते। तत्कृतैरिति किम्? अक्ष्णा काणः। पादेन खञ्जः। शङ्कुलया हेतुना खण्डः। गुणवचनैरिति किम्? [3]गोभिर्धनवान्। धान्येन धनवान्। वचनग्रहणं किम्? गुण एव ये वर्तन्ते तैर्मा भूत्। घृतेन पाटवम्। विद्यया धार्ष्ट्यम्। अत्रापि समासमपरे मन्यन्ते।

साधनं कृता ॥२।१।३७॥ साधनं कारकं [4]क्रियानिर्वर्तकं तदिह कर्ता करणं च तद्वाचि तृतीयान्तं कृत्प्रत्ययान्तेन सुबन्तेन सह समस्यते वा स तत्पुरुषश्च समासो भवति। आत्मना कृतम् आत्मकृतम्। परकृतम्। दात्रेण लूनम् दात्रलूनम्। परशुच्छिन्नम्। देवदत्तेन नखनिर्भिन्नम्। कृत्सनि कारकस्यापि किं विशेषणम्। काकपेया[5] नदी। एवं नाम पूर्णेत्यर्थः। श्वलेह्यः कूपः। एवं नामाल्पोदक इत्यर्थः। कण्टकसञ्चेय ओदनः। एवं नाम विशद इत्यर्थः। [6]बाष्पच्छेद्यानि तृणानि। एवं नाम मृदूनीत्यर्थः। कुक्कुटसम्पात्या ग्रामाः। एवं नामासन्ना इत्यर्थः। अधिकार्थवचनेच्छया[7] समासमाहुः। अन्यत्रापि दृश्यते—बुसोच्छेद्यम्[8]। तृणोच्छेद्यम्। घनघात्यः। तद्बहुलाधिकारादेव व्यवस्था। साधनमिति किम्? विद्ययोषितः। अन्नेनोषितः। तेन हेतुनेत्यर्थः। पुत्रेण गतः। छात्रेणागतः। तेन सहेत्यर्थः। कृतेति किम्? गोभिर्वपावान्। धान्येन धनवान्। दात्रेण [9]लूनवान्। परशुनाच्छिन्नवान्। दात्रेण कृत्वा। परशुनाच्छित्त्वा। काकेन[10] [11]पातव्यः,—इत्यनभिधानाद् बहुलाधिकाराद्वा न भवति।

पूर्वाद्यूनार्थैः ॥२।१।३८॥ पूर्व इत्येवमादिभिः ऊनार्थैश्च सुबन्तैस्तृतीयान्तं समस्यते वा तत्पुरुषश्च समासो भवति। मासेन पूर्वः मासपूर्वः। संवत्सरपूर्वः। मासावरः। संवत्सरावरः। विद्यासदृशः। भोजनसदृशः। विद्यासमः। भोजनसमः। ऊनार्थे—माषोनम्। कार्षापणोनम्। माषविकलम्। कार्षापणविकलम्। पूर्वादियोगे हेतौ तृतीया। पूर्व, अवर, सदृश, सम,[12] विकल, निपुण, मिश्र, श्लक्ष्ण इति पूर्वादयः। आकृति-

१. -गवः प्राप्ता जीविकां प्रा- क० म०। २. 'अर्धे गुडविकारे च खण्डोऽस्त्री खण्डिते त्रिषु' इति ध्वनिमञ्जरी—क० म० टि०। ३. -भिर्वपावान् क० म०। होमान् क० म० टि०। ४. -याया नि- क० म०। ५. कर्तरि क० म० टि०। ६. बाष्प क० म०। उच्छ्वासवातः क० म० टि०। ७. -ने शपा स- क० म०। ८. -सोपेन्ध्यम् (पेन्ध्यम्) तृणोपेन्ध्यम् क० म०। ९. करणे क० म० टि०। १०. काकैः क० म०। ११. -व्यः श्वभिर्लेह्या इ- क० म०। १२. सम, कलह, नि- क०, म०।

गणोऽयं तेन धान्येनार्थः धान्यार्थः, हिरण्यार्थः । धान्यार्थी । हिरण्यार्थी । आत्मना पञ्चमः । आत्मना षष्ठः । एकेन[1] द्रव्यत्वादित्यादि सिद्धं भवति ।

चतुर्थी प्रकृतिस्वार्थार्थादिभिः ।।२।१।३९।। स्वार्थेत्यर्थविशेषणं प्रकृतिः परिणामिद्रव्यं तद्वाचिना सुबन्तेन अर्थाद्विकृतिवाचिस्वार्थेन चतुर्थ्यर्थाभिधायिना अर्थशब्देन तदादिभिरन्यैः[2] सुबन्तैः सह चतुर्थ्यन्तं समस्यते वा स तत्पुरुषश्च समासो भवति । रथाय दारु रथदारु । कुण्डलहिरण्यम् । स्वार्थार्थम्—पित्रे इदम्[3] पित्र्यर्थम् । अथ(स्थ)र्थम् । मदर्थम् । उदकार्थो वीवधः । अर्थशब्देन नित्यसमास एवायं वाक्ये हि चतुर्थ्या[4] तदर्थस्योक्तत्वादप्रयोगः । समासस्तु वचनाद्भवति । तदादि—कुबेरबलिः । महाराजबलिः । प्रजाहितम् । लोकहितम् । चतुर्थीति किम् ? कुण्डलं हिरण्यस्य । प्रकृत्यादिग्रहणं किम् ? रन्धनाय स्थाली । अवहननायोलूखलम् । स्वार्थेत्यर्थविशेषणं किम् ? पित्रेऽर्थः । मात्रेऽर्थः । धनमित्यर्थः । अर्थ, बलि, सुख, हित, रक्षित इत्यर्थादयः । आकृतिगणोऽयम् । तेन अश्वेभ्यो घासः अश्वघासः । श्वश्रू इनम[5] वासभवनलमुरं (?) हस्तिविबेत्यादि[6] सिद्धं भवति ।

तयाऽलम् ।।२।१।४०।। तया चतुर्थ्यन्तेन अलमित्येतत् सुबन्तं समस्यते वा स तत्पुरुषश्च समासो भवति । अलं जीविकायै अलंजीविकः । अलकुमारिः । तयेति किम् ? अलमतिप्रसङ्गेन ।

पञ्चमी भयादिभिः ।।२।१।४१।। पञ्चम्यन्तं भयादिभिः सुबन्तैः सह समस्यते वा स तत्पुरुषश्च समासो भवति । वृकाद्भयम्, वृकभयम् । चौराद्भयम्, चौरभयम् । भय[7], भीति, भी, निर्गत, जुगुप्सा, अपेत, अपोढ, मुक्त, पतित, अपत्रस्त इति भयादयः । बहुलाधिकारादिह न भवति—प्रासादात् पतितः । भोजनात्(द्) अपत्रस्तः । आकृतिगणोऽयं तेन[8] परस्पर इत्यादि[9] सिद्धं भवति ।

क्तेनासत्त्वे ।।२।१।४२।। असत्त्वे वर्तमाना या पञ्चमी तदन्तं क्तप्रत्ययान्तेन सुपा सह समस्यते वा स तत्पुरुषश्च समासो भवति । स्तोकान्मुक्तः । अल्पान्मुक्तः । कतिपयान्मुक्तः । कृच्छ्रान्मुक्तः । दूरादागतः । विप्रकृष्टादागतः । अन्तिकादागतः । अभ्याशादागतः । नोत्तरपदे सत्त्व इति स्लुग्न[10] भवति । क्तेनेति किम् ? स्तोकान्मोक्षः । असत्त्व इति किम् ? स्तोकाद्वर्द्धितम् । अल्पात् प्रवृद्धम् । स्तोकान्मुक्तः[11] । स्तोकाद् द्रव्यादित्यर्थः । समासेऽत्र समुदायात्तद्धितोत्पत्तिः ।

षष्ठ्ययत्नात् ।।२।१।४३।। षष्ठ्यन्तं सुबन्तेन सह समस्यते वा स तत्पुरुषश्च समासो भवति । अयत्नात् । ङसोसामिति षष्ठ्याः कर्मादौ द्वितीयादिकेऽपवादे सति न विनिमेयद्यूतपणमित्यादेर्यत्नाद्विशेषे चेत् सा न प्रापिता भवति । राज्ञः पुरुषः राजपुरुषः । ब्राह्मणकम्बलः । राजगोक्षीरम्[12] । राजगव्याः क्षीरं राजगविक्षीरम् । देवदत्तस्य यो गुरुस्तस्य कुलम् देवदत्तस्य गुरुकुलम् । एवं देवदत्तस्य दासभार्या, ऋद्धस्य राज्ञः पुरुष इत्यादौ सापेक्षस्यागमकत्वात् समासो न भवति । उद्दालकपुष्पभञ्जिका । वारणपुष्पप्रचायिकेत्यादौ नित्यः समासः । संज्ञा ह्येषा क्रीडायाः । न च संज्ञा वाक्येन गम्यते । अयत्नादिति किम् ? शतस्य द्यूतम् । शतस्य द्यूतो देवदत्तः । सर्पिषो ज्ञानम् । मधुनो ज्ञानम् । कटकरणस्यायुक्तः । रुदतः प्रव्रजितः । गोस्वामो

---

१. एकेन द्रव्यत्व(त)स्वादेकद्रव्यत्व(त)स्वादि क० म० । २ -मिश्रान्यैः– । ३. नित्यमर्थेनेदमर्थे– क० म० टि० । ४. चतुर्थ्यन्तमिदमर्थेनार्थशब्देन सह नित्यं समस्यते इति वर्द्धमानीयेन– इदमर्थोऽर्थशब्दः क० म० टि० । ५. श्वश्रू श्वमरवासभवनलसुरं क० म० । ६. आदिशब्देनात्मनेपदं परस्मैपदं पादाभ्यां ध्रियते पादहारको माष इत्यादयः क० म० टि० । ७. भय, भीत, भीति, भी- क० म० । ८. तेन तादपि परस्तपर इत्यादि क० म० । ९. आदिशब्देन द्वीपान्तरासेयात् लवङ्गपुष्पैरीभास्वद्ग्रामाद्गतेन स्थानभ्रष्ट इति च क० म० टि० । १०. तुङ्गपीनकठिनस्तनान्तरे कान्तदत्तनखलाञ्छनक्षत आवृणोति विवृणोति वीक्ष्यते कृच्छ्रलब्धमपि निर्धनो धनमित्यत्र लुचिसमासः कथमिति चेत्; न; तृतीयासमासत्वात् । पञ्चम्यन्तत्वे समासो न भवतीत्यर्थः । क० म० टि० । ११. अत इञ् क० म० टि० । १२. राज्ञो गोक्षीरं राज- क० म० ।

पृथिवीश्वरः । विद्यादायाद इति स्वामीश्वराधिपति षष्ठीवचनसिद्धा सप्तमी पक्षे प्राप्यत इति समासः । सक्तुस्य भद्रं भूयात् । शासनस्य भद्रं भूयादिति । मद्रायुष्यक्षेमसुखार्थहितार्थहितैराशिषि षष्ठ्या अर्थादौ—अर्थ, भक्ति, हित, सुख, रक्षितेति सुखग्रहणादसमास , अन्यथा हि प्रजासुखमित्यत्र केवलेनैव सिद्धत्वात् तत्र सुखग्रहणमनर्थकं स्यात् धर्मानुस्मरणमर्थानुचिन्तनमिति कृद्योगे षष्ठी सा च न कर्तरीति[1] प्रतिषेधात् समस्यते, कर्मादिवर्त्सिर्थ-मात्रापेक्षस्य षष्ठ्या सुबन्तेनायोगादसमासे धर्माश्रितादौ वचनात् समासं पक्षमत्रापि प्रतिपद्येतेत्स-त्याद्यादित्यनुवाद ।

याजकादिभिः ॥२।१।४४॥ याजक इत्येवमादिभिः शब्दैः षष्ठ्यन्तं समस्यते वा स तत्पुरुषश्च समासो भवति । ब्राह्मणाना याजकः ब्राह्मणयाजक. । साधुपूजकः । कर्मणि त्रा चेति प्रतिषेधवचनम् । याजक, पूजक, परिचा(चा)रक, परिवेषक, स्नापक, अध्यापक, उत्सादक, वर्तक, उद्वर्तक, होतृ, भर्तृ इति याजकादिः । आकृतिगणोऽयं तेन तत्प्रयोजको हेतुश्चेत्यादि सिद्धं भवति ।

[2]**पत्तिरथं गणकेन** ॥२।१।४५॥ पत्ति रथ इत्येतौ षष्ठ्यन्तौ गणकेन सुबन्तेन सह समस्यते वा स तत्पुरुषश्च समासो भवति । पत्तीना गणकः पत्तिगणक । रथगणक. । पत्तिरथमिति किम् ? कार्षापणाना गणकः । कर्मणि त्रा चेति प्रतिषेधे वचनम् ।

वुनाजीवे ॥२।१।४६॥ वुप्रत्ययान्तेन सुपा सह षष्ठी समस्यते स तत्पुरुषश्च समासो भवति आजीवे गम्यमाने । आजीवः समासार्थो न वाक्येन गम्यत इति नित्यसमास एवायम् । दन्तलेखक. । नखलेखकः । अवस्करसूदक । रमणीयकारक. । दन्तलेखनादिरस्याजीवो जीविकेति गम्यते । आजीव इति किम् ? ओदनस्य भोजकः । पयस पायक. । कर्मणि त्रा चेति प्रतिषेधे वचनम् ।

न कर्तरि ॥२।१।४७॥ कर्तर्या (कर्तरि या) षष्ठी सा वुप्रत्ययान्तेन न समस्यते । भवत आसिका । भवतः शायिका । भवतोऽग्रगामिका । कर्तरीति किम् ? इक्षुभक्षिकां मे धारयसि । पयःपायिका मे धारयसि ।

कर्मणि त्रा च ॥२।१।४८॥ कर्तरीति वर्तते । तदिह त्रोर्विशेषणम् । कर्तरि विहितो यो वुप्रत्ययस्तृ-प्रत्ययश्च तदन्तेन सुपा कर्मणि षष्ठी न समस्यते । ओदनस्य भोजक । सक्तूना पायक. । अपा स्रष्टा । पुरा भेत्ता । कर्मणीति किम्[3] ? जनि कर्ता गुणो गुणिविशेषकः । कर्तरीति किम् ? इक्षुभक्षिका मे धारयसि । पयःपायिकां मे धारयसि । भूभर्ता[4] वज्रभर्तेति भर्तृशब्दोऽयं पतिपर्यायस्तेन स्वस्वामिसम्बन्धेन षष्ठी याजकादि-भिरिति वा समासः । क्रियाशब्देन तु[5] नैव भवति ।

तृतीयायाम् ॥२।१।४९॥ कर्तरि तृतीयायां सत्या कर्मणि षष्ठी न समस्यते । आश्चर्यो गवां

१. -रीत्यादि प्र- क० म० । २. नोतृज्भ्यां कर्तरीति प्रतिषेधवचनम्— क० म० टि० । ३. ननु कां तु षष्ठीसमासप्रतिषेधविषयः । विशेषविहितः षष्ठीसमासप्रतिषेधे सम्बन्धषष्ठीसमासः केन वार्यते ? तथैव सद्व्यवहारेषु बहुलमुपलभ्यते । यथापि पूजायामपि राजपूजित इति कर्तरि विहिताभ्यामपि तृचकाभ्यां यथा नदी गतार्थदन्तप्रमाणम् । इतरकारकप्रयोक्तृत्वं क्रियालोपभोक्तृत्वं तरकश्चाटुकारकः । पुष्पेषु इकारवाचकाः शब्दाः इत्यादयः तदा कर्म अविशेषवाचकतानुपसर्गस्येति वार्तिकम् । गुणो गुणि-विशेषक इति भाष्यम् । अथ विशेषप्रतिषेध एवंविधविषये, अन्यथानुपमानाति प्रतिषेधं निद्ध्यात् । यद्येवं तर्हि धर्मस्य जिज्ञासेति तादर्थ्यविकारे षष्ठीसमासप्रतिषेधमपि विदधीत । सत्यमेतेषां सूत्राणां स्वरप्रक्रियामा-त्रुपयोगो दर्शितो वाक्यपदीये । हरिणेति—"लौकिकव्यवहारेषु यथेष्टं चेष्टतां जनः । वैदिकेषु च मार्गेषु विशेषोक्तिः प्रवर्तताम् ॥ इति पाणिनिसूत्राणामर्थवत्त्वमसौ यतः । जनि कर्तुरिति भूते तत्प्रयोजक इत्यपि ॥" कथं तर्हि जनि कर्तुः प्रकृतिरित्यादि कैश्चित्समास आश्रितस्तत्रोच्यते । वेदाङ्गे वेदवत्सूत्रं कर्तव्यमिति पाणिनिः । एवंकारमुपादाय दत्वं मतुदिभिः परैः ॥ इति वर्धमानीयवृत्तौ प्रोक्तं विज्ञातव्यम् । क० म० टि० । ४. भुवो भर्ता क्षितेः पोषक इत्यर्थः । क० म० टि० । ५. तु न भवत्येव क० म० ।

दोहोऽ[1]गोपकेन । साध्विदं शब्दानामनुशासनमाचार्येण । तृतीयायामिति किम् ? साध्विदं शब्दानामनुशासनमाचार्यस्य । साध्वी कटचिकित्सा देवदत्तस्य । कर्तरीति किम् ? साध्विदं शब्दानामनुशासनमाचार्यस्य नः पुण्येन । कर्मणीति किम् ? देवदत्तकृतो जिनदत्तेन आश्चर्यमद्य नः कटः करणं देवदत्तेन । ओदनस्य पाक इत्यत्रायोगान्न भवति ।

तृप्तार्थाव्ययनिर्धार्यडत्शत्रानशमतिपूजाधारक्तैः ॥२।१।५०॥ तृप्तार्थैरव्ययैर्निर्धार्यवाचिभिर्डदन्तैः शत्रन्तैरानशन्तैः मतिपूजार्थेति मत्यर्थे[2] स्तात्पूजार्थे[3] च (?) वर्तमाने यः क्तः, गत्यकर्मण्याधारे च आदाविति चाधारे यः क्तस्तदन्तैश्च सुबन्तैः षष्ठी न समस्यते । तृप्तार्थ—फलानां तृप्तः । फलानां सुहितः । सक्तूनां पूर्णः । ओदनस्याशितः । अव्यय—राज्ञः साक्षात् । ग्रामस्य पुरस्तात् । देवदत्तस्य कृत्वा । जिनदत्तस्य प्रकृत्य । अव्ययीभावस्याप्यन्वर्थविज्ञानादयं प्रतिषेध इष्यते । देवदत्तस्योपकुम्भमित्येके । निर्धार्य—गवां कृष्णा सम्पन्नक्षीरतमा । मनुष्याणां क्षत्रियः शूरतमः । समुदायादसाधारणेन धर्मेण बुद्ध्या पृथक्क्रियमाण एकदेशो निर्धार्यः । डत्—तीर्थंकराणां षोडशः[4] । चक्रधराणां पञ्चमः शान्ति (नाथः) । छात्राणां द्वितीयः । छात्राणां तृतीयः । शतृ—देवदत्तस्य पश्यन्[5] । रामस्य द्विषन् । आनश्—देवदत्तस्य पचमानः । देवदत्तस्य पक्ष्यमाणः । मति क्तः—राज्ञां मतः । राज्ञामिष्टः । राज्ञां बुद्धः । राज्ञां ज्ञातः । राज्ञां विदितः । पूजाक्त—राज्ञां पूजितः । राज्ञामर्चितः । आधारक्तः—इदमहेः सृप्तम् । इदमेषां यातम् । इदमेषां शयितम् । इदमेषां भुक्तम् । इदं सक्तूनां पीतम् । एतैरिति किम् ? ब्राह्मणकर्तव्यम् । इध्मप्रव्रश्चनः । फलशातनः । राज्ञः पाटलिपुत्रकस्य सर्वगुप्तस्याचार्यस्येत्यत्र बाह्यार्थापेक्षा षष्ठीत्यसामर्थ्यान्न भवति ।

गुणैरस्वस्थैः ॥२।१।५१॥ अस्वस्थैर्गुणैः[6] सह षष्ठ्यन्तं न समस्यते । ये स्वात्मन्येवाधितिष्ठन्ते न विशेष्यात्मानं न तल्लिङ्गसङ्ख्ये कदाचिदनु[7]विन्दन्ति ते स्वस्थाः । काकस्य कार्ष्ण्यम् । बलाकायाः शौक्ल्यम् । वृषलस्य धाष्टर्यम् । कण्टकस्य तैक्ष्ण्यम् । अत्र कार्ष्ण्यादेर्गुणस्य कृष्णः काक इत्यादौ[8] अस्वास्थ्यमुपलभ्यते । देवदत्तस्य शुक्ला । देवदत्तस्य कृष्णा । पटस्य शुक्लः । कम्बलस्य कृष्णः । घृतस्य तीव्रः । चन्दनस्य मृदुः । अत्र दन्ता वर्णो गन्ध इत्यर्थः । प्रकरणाद्वाऽपेक्ष्यस्य निर्ज्ञाने य इमे शुक्लास्ते देवदत्तस्येति सामर्थ्योपपत्तेः समासः प्राप्नोति । गुणैरिति किम् ? राजपुरुषः । अस्वस्थैरिति किम् ? घटवर्णः । कन्यारूपम् । चन्दनगन्धः । कपित्थरसः । स्तनस्पर्शः । गोविंशतिः । गोत्रिंशत् । गोशतम् । गोसहस्रम् । न वा समाहारैकत्वादित्यादि[9]-बहुलाधिकारात् ।

सप्तमी शौण्डादिभिः ॥२।१।५२॥ सप्तम्यन्तं शौण्डादिभिः सुबन्तैः सह समस्यते वा स तत्पुरुषश्च समासो भवति । अक्षेषु प्रसक्तः शौण्डः[10] अक्षशौण्डः । युद्धशौण्डः । शौण्डशब्द इह गौणो व्यसनिनि वर्तते वृत्तौ प्रसक्तिक्रियया अन्तर्भावः । पानशौण्डः । अक्षधूर्तः । शौण्ड, धूर्त, कितव, सव्याल, सव्य, आय, सव्यान, सवीप, अन्तर्, अजिन, पटु, पण्डित, कुशल, चपल, निपुण इति शौण्डादिराकृतिगणः । तेन काम्पिल्यसिद्धः । आतपशुष्कः । स्थालिपक्व, चक्रबन्ध इत्यादि सिद्धं भवति ।

नाम्नि ॥२।१।५३॥ नाम्नि संज्ञायां विषये सप्तम्यन्तं सुपा सह समस्यते स तत्पुरुषश्च समासो भवति । पूर्वोत्तरपदसमुदायः संज्ञा । नित्यसमासोऽयम् । न हि वाक्येन संज्ञा गम्यते । अरण्येतिलकाः । अरण्ये-

---

१. दोहोऽयोगाल्केन– क० म० । २. -र्थात् क० म० । ३. र्थाच्च क० म० । ४. कथं 'तान्युम्भ-पञ्चाङ्किवसिकतानि' ? सत्यम् ; पूरणेनैवेत्यवधारणं ग्रहणम् । इह तु पूरः । क० म० टि० । ५. पचन् क० म० । ६ गुणोऽत्र भावप्रत्ययवाच्यः । तथा चान्त्रसूत्रं न निर्धार्यं पूरणभावकृतार्थैरिति वचनात् क० म० टि० । ७. -विन्दन्ति क० म० । ८. नात्र कार्ष्ण्यादेर्गुणस्य तारतम्यं प्रतीयते, कृष्णः काक इति यथा । क० म० टि० । ९. आदिशब्देन बुद्धिकौशलमहत्त्वार्थं, कर्मपाटवम्, अर्थगौरवं, शब्दलाघवमित्यादि । क० म० टि० । १०. शौण्ड इव अक्ष- क० म० ।

माषकाः । कूपे[1] पिशाचिका । वनेबल्वजकाः । वनेकीश(कशे)रुकाः । वनेहरिद्रका । पूर्वाह्णेस्फोटिकाः[2] । अपराह्णेस्फोटिकाः[2] । हलत. सप्तम्या इति हलुगभावः ।

घ्यवावश्यके ॥२।१।५४॥ घ्यपूप्रत्याहारगृहीतप्रत्ययान्तेन सुबन्तेन सप्तम्यन्तं समस्यते आवश्यकेऽवश्यम्भाविनियोगे गम्यमाने स च समासस्तत्पुरुषसंज्ञो भवति । आवश्यकं समासार्थो न वाक्येन गम्यत इति नित्यसमास एवायम् । मासेऽवश्यं देयं मासदेयम् । संवत्सरदेयम् । पूर्वाह्णगेयम् । प्रातरध्येयम् । ग्रामदेयम् । नगरदेयम् । आवश्यक इति किम् ? मासे देया भिक्षा । घ्यपायप्रत्ययेनैव समासमाहु. । अन्यत्रापि दृश्यते संवत्सरकर्तव्यमिति(एषा)तद्बाहुलकादेव व्यवस्था ।

तत्राहोरात्रांशं क्तेन ॥२।१।५५॥ तत्रेत्येतद्अहरवयववाचि राज्यवयववाचि च सप्तम्यन्तं सुबन्तं क्तान्तेन सुपा सह समस्यते वा स तत्पुरुषश्च समासो भवति । तत्रकृतम् । तत्रभुक्तम् । पूर्वाह्णेकृतम् । पूर्वाह्णकृतम् । अपराह्णकृतम् । मध्याह्नकृतम् । पूर्वरात्रकृतम् । अपररात्रकृतम् । तत्राहोरात्राशमिति किम् ? घटे कृतम् । अहोरात्रग्रहणं किम् ? शुक्लपक्षे कृतम् । पक्षे(क्षो) मासांशः । अंशग्रहण किम् ? अह्नि भुक्तम् । रात्रौ नृत्तम् । क्तेनेति किम् ? तत्र भोक्ता । पूर्वाह्णे भोक्ता ।

काकादिभिश्च क्षेपे ॥२।१।५६॥ काकप्रकारैः (सुबन्तैः) क्तान्तेन(च) सुपा सह सप्तम्यन्तं समस्यते क्षेपे गम्यमाने स तत्पुरुषश्च समासो भवति । तीर्थकाकः । नगरवायस. । क्षारकाकः । तीर्थकुक्कुटः । तीर्थशृगाल.[3] । तीर्थश्वा । तीर्थसारमेयः । अन[4]वस्थित एवमुच्यते क्तेन—अवतप्ते नकुलस्थितम् । कार्येष्वनवस्थितत्वमुच्यते । भस्मनि हुतम् । प्रदा[5](वा)हे मूत्रितम् । उदकेऽवशीर्णम् । निष्फलं कृतमुच्यते सर्वत्रात्रोपमानात् क्रेय. (?) क्षेप । काकादिभिरिति किम् ? क्तेनैकेनैव स्यात् । चकार. किम् ? काकादिभिरेव स्यात् । क्षेप इति किम् ? तीर्थे काकस्तिष्ठति । अत्र भिन्नपदत्वम् ।

पात्रेसमितादयः ॥२।१।५७॥ पात्रेसमितादयः सप्तमीतत्पुरुषे[6] निपात्यन्ते क्षेपे गम्यमाने । पात्रेसमिताः । पात्रेबहुला. । अत्र पात्र एव समिता नान्यत्र कार्य इत्यवधारणात् क्षेपः । उदुम्बर[7]मशकः । उदुम्बरकृमि । कूपकच्छपः[8] । अवट[9]कच्छपः । कूपमण्डूकः । कुम्भमण्डूकः । उदपानमण्डूकः । नागरकाकः । आखनिकबकः । अत्रोपमया[10] क्षेप । मातरिपुरुष. । अत्र प्रतिषिद्धसेवनेन पिण्डीशूरः । गेहेक्ष्वेली । गेहेमेली । गेहेनर्दी । गेहेनदी । गेहेविचिति[11] । गेहेऽवजिती । गेहेव्यालः । गर्भेदृप्त । गर्भेतृप्त. । गर्भेधीर. । गर्भेदू(शू)र. । गोष्ठेशूरः । गोष्ठेक्ष्वेरी[12] । गोष्ठेऽविजिती । गोष्ठेपटु । गोष्ठेपण्डित । गोष्ठेप्रगल्भ. । कर्णेटिरिटिरिः[13] । कर्णेचुरुचुरु[14] । अत्र निरीहतया क्षेप. । निपातनात् सप्तम्या अलुक् । अत एव[15] परमा. पात्रेसमिताः, इति पदान्तरेणासमासः । आकृतिगणोऽयम् । एवमर्थमेव बहुवचनम् । पात्रेसमितादीना पूर्वेण सिद्धानामिहोपादानं पदान्तरेण समासप्रतिषेधार्थम् ।

विशेषणं व्यभिचार्येकार्थं कर्मधारयश्च ॥२।१।५८॥ भेदकं[16] विशेषणम्, भेद्यं विशेष्यम्,

---

१. केण्डुकः प्रावृषः स्त्री तु कूपे पिशाचिका । मण्डूकपर्यायः । क० म० टि० । २. स्फोटकाः (स्फाटिकाः) क० म० । ३. एभैः सदृशो दुष्ट उच्यते क० म० टि० । ४. तीर्थे, गुरुकुले, अन्यत्र वा—अनवस्थितः क० म० टि० । ५. प्रवाहे क० म० । ६. -पुरुषा नि । ७. यस्तत्रावरुद्धो न क्वचिद्गच्छति स तमेवं विशिष्टमवस्थानं मन्यते । नास्मात्परमस्तीति । सोऽयमदृष्टविस्तार उच्यते । एवं विशेषेष्वपि ऊह्यम् । क० म० टि० । ८. अदृष्टदेशवेचमुच्यते । क० म० टि० । ९. अवटः स्यात्प्रहावपि । क० म० टि० । १०. एत्य खनति— आवृणाति जलचरानिति आखनिकः । जलचरः खगः क० म० टि० । ११. गेहेविजिति । गेहेविचिति । क० म० । १२. क्ष्वेली क० म० । १३. टिरिटिरीति गत्यलंकरणम्, क० म० टि० । १४. चुरुचुरुरिति वाक्या(धान्या)लंकरणम् क० म० टि० । १५. एव च प-क० म० । १६. भेदकमिति यत्सामान्याकारेण प्रवृत्तमनेकप्रकारवद्वस्तु प्रकारान्तरेभ्यो व्यवच्छिद्यैकत्र प्रकारे व्यवस्थापयति तद्भेदकम् । भेद्यमिति यदनेकप्रकारवद्वस्तु प्रकारान्तरेभ्यो व्यवच्छिद्यैकत्र प्रकारे व्यवस्थाप्यते तद्भेद्यम् । क० म० टि० ।

तत्र चान्यत्र च [1]संचरद्व्यभिचारि तद्विशेषणवाचि, एकार्थं समानाधिकरणं सुबन्तं विशेष्यवाचिना सुबन्तेन सह समस्यते वा स च समासस्तत्पुरुषसंज्ञः कर्मधारयसंज्ञश्च भवति । नीलमुत्पलम् नीलोत्पलम् । कृष्णतिलाः । पुङ्गवः । मोषकगवी । खञ्जकुण्ड(टः) । कुण्ड(ट)खञ्ज । पूर्वा सा–उत्तरा च सा पूर्वोत्तरा, उत्तरपूर्वा वा विदिक् । दक्षिणपूर्वा पूर्वदक्षिणा वा विदिक् । नीलोत्पलादिषु उत्पलादिर्जातिशब्दो विशेष्यस्यैव निपातः । खञ्जकुण्डादौ[2] अनियम. । विशेषणमिति किम् ? लोहितस्तक्षकः । व्यभिचारीति किम् ? तक्षकः सर्पः । बहुलाधिकारात्[3] क्वचिद् व्यभिचारेऽपि भवति । पृथिवीद्रव्यम् । अप्द्रव्यम् । आम्रवृक्षः । शिंशिपावृक्षः । मेरुपर्वत इति । क्वचिद् व्यभिचारेऽपि न भवति । रामो जामदग्न्यः । अर्जुनः कार्तवीर्यः । संज्ञायां नित्यः । कृष्णसर्प । लोहिताहिः । गौरखुरा[4] । लोहितशालयः । एकार्थमिति किम् ? जातस्योक्षा जातोक्षा । वृद्धोक्षा । चकारस्तत्पुरुषकर्मधारयसंज्ञयो समावेशार्थः । कर्मधारयश्चेत्यधिकारः आमयूरव्यंसकादय इति । कर्मधारयप्रदेशाः कडारादयः कर्मधारय इत्यादयः ।

पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलम् ।।२।१।५९।। पूर्वः कालो यस्यार्थस्य(स) पूर्वकालः, तद्वाचि[5] एक मर्व जरत् पुराण नव केवल इत्येतानि चैकार्थानि सुबन्तानि सुबन्तेन सह समस्यन्ते वा स च समासस्तत्पुरुषसंज्ञः कर्मधारयसंज्ञश्च भवति । पूर्वकालः, अपरकालेन, पूर्व स्नातः पश्चादनुलिप्तः स्नातानुलिप्त.[6] । कृष्णमथोकृतम् । दग्धप्ररूढम् । एकः शुक्ल. एकशुक्लः । पूर्वशुक्लः । जरद्वैयाकरणः । पुराणवैयाकरण । नववैयाकरण । केवलवैयाकरणः । केवलजरत् । केवलपुराणम् । एकार्थमिति किम् ? स्नात्वाऽनुलिप्तः । स्नात्वेति असत्त्ववाचिनो नानुलिप्तपदेनैकार्थम् । पूर्वपदत्वव्यवस्थापनार्थं[7] वचनम् ।

दिगधिकं संज्ञातद्धितोत्तरपदे ।।२।१।६०।। दिग्वाचि अधिक इत्येतच्च सुबन्तमेकार्थं सुबन्तेन सह समस्यते[8] संज्ञाया तद्धिते प्रत्यये विषयभूते, उत्तरपदे च परे स च समासस्तत्पुरुषसंज्ञो भवति कर्मधारयसंज्ञश्च । दक्षिणा कोश(स)लाः दक्षिणकोश(स)ला. । उत्तरकोश(स)लाः । दक्षिणपाञ्चालाः[9] । समास. संज्ञा न वाक्यं, तत्र नित्यः समासः, पूर्वोत्तरपदविभागप्रदर्शनार्थं तु विग्रहवाक्यम् । तद्धिते—दक्षिणस्या शालाया भवः दाक्षिणशाल. । औत्तरशालः । अधिकया षष्ट्या क्रीतः, अधिका षष्टि भूतो भावी वा आधिकषाष्टिकः । आधिकसाप्ततिक । अयमपि नित्य समास । न हि तद्धिते वाक्यमस्ति । उत्तरपदे—दक्षिणशालाप्रिय. । उत्तरशालाप्रियः । दक्षिणगवधनः । उत्तरगवधन. । अधिकगवधन. । तत्पुरुषलक्षणो गोशब्दादट् । उत्तरपदेऽपि नित्यः समासः । वेति (?) स्वाभाविकयोर्व्यपेक्षैकार्थिभावयोर्निबन्धनम् । न च त्रयाणामेकार्थिभावे द्वयापेक्षा[10] सम्भवति । संज्ञादिग्रहणं किम् ? उत्तरवृक्षः[11] । विशेषणमित्येव सिद्धे नियमार्थं वचनम् ।

सङ्ख्यासमाहारे च द्विगुश्चानाम्न्ययम् ।।२।१।६१।। अनेकस्य कथञ्चिदेकत्वं समाहारः, सङ्ख्या सुबन्तमेकार्थं सुबन्तेन सह समस्यते वा संज्ञायां तद्धिते प्रत्यये विषयभूते उत्तरपदे परे समाहारे चाभिधेये स च समासस्तत्पुरुषसंज्ञ. कर्मधारयसंज्ञो द्विगुसंज्ञकश्च भवति । न चेत् समासो नाम्नि संज्ञाया भवति ।

---

१. सञ्चरद्व्यभिचारी क० म० । २. "काणः कुण्डस्तथा मुण्डो दुर्भगो बधिरः कुब्जः ।" इति सिद्धान्तसारः क० म० टि० । ३. "ननु नाम गुणो नीलमुत्पलं जातिरिष्यते । द्रव्यं तदाश्रयोऽप्यन्यदित्येकाश्रयता कुतः ।" तत्र यावद्द्रव्यं तदात्मैव जातिरिष्टेति तद्गुणेकरणक । द्रव्याविधायिता सिद्धिरनेकान्ताधिकारकः ॥ तद्द्वारैव विशेष्यत्वं जातेर्नीलत्वमित्यपि । वृत्तिरेकाश्रयापि स्यादन्यथा तदसम्भवः ।" इति जैनेन्द्रचिन्तामणौ । क० म० टि० । ४. -खराः क० म० । ५. अत्र कुतः पुनरयम् अनुक्तो विशेषो लभ्यते । सम्बन्धिशब्दत्वात् । पूर्वकालशब्दस्य न ह्यनपेक्ष्य परं कालं पूर्वकालः सम्भवति । अतः पूर्वकालपरिग्रहे कृते अपरकालपरिग्रहः कृतो भवति । क० म० टि० । ६. अत्र 'स्नात' शब्दः स्नानेन निमित्तेन प्रयुक्तः । अनुलेपनशब्दस्तु अनुलेपनेनेति तयोश्चैकत्र प्रवृत्तिरित्यस्ति समानाधिकरण्यम् । क० म० टि० । ७. -वस्थार्थं क० म० । ८. -स्यते वा सं- क० म० । ९. पञ्चाला क० म० । १०. द्वयो व्यपेक्षा क० । द्वयोपेक्षा म० । ११. -वृक्षाः । क० म० ।

संज्ञायां—पञ्चाम्राः । दशाम्राः । पञ्चवटाः । दशवटाः । पञ्चऋष(र्ष)यः । सप्तऋष(र्ष)यः । दशार्हाः । तद्धिते—पञ्चनापिति:[1] । पञ्चकपालः । पञ्चबलीनः । अध्यर्धकंसः[2] । अध्यर्धशूर्पा: । अर्धपञ्चशूर्पः । अर्धतृतीयशूर्पः । उत्तरपदे—पञ्चगवधनः । दशगवधनः । पञ्चना[3]मप्रियः । दशना[3]मप्रियः । द्व्यह्नजातः । त्र्यह्नजातः । समाहारे—पञ्चपूली । दशपूली । पञ्चराजी । दशराजी । षण्णगरी । दशग्रामी । पञ्चगवम् । दशगवम् । समाहारे चेति किम् ? अष्टौ प्रवचनमातरः । एकशाटीति—शाटीशब्देन पूर्वकालैकेति समासः । शाटशब्देन तु अनभिधानाद् एकशब्दो न समस्यते । एका[4]पूपीति समाहारः । एकस्याप्यनेकपर्यायोपनिपातिनोऽनेकत्वोपपत्तेः समाहारोपपत्तिः । द्विगुश्चेति चकारः, तत्पुरुषकर्मधारयसंज्ञासमुच्चयार्थः । अनाम्नीति किम् ? पञ्चऋषीणामिदं पञ्चार्षम् । अत्र लुग्द्विगोरिति इलुक् स्यात् । अनाम्नीति द्विगुसंज्ञा वार्यते । अयं ग्रहणमुत्तरत्र द्विगुश्चेत्यस्यानुवृत्त्यर्थम् । द्विगुप्रदेशात्( ) द्विगोरित्येवमादयः ।

निन्द्योऽपापाणकेन ॥२।१।६२॥ निन्द्यः कुत्स्यः । निन्द्यवाचि सुबन्तमेकार्थं पाप अणक इत्येतद्वर्जितेन निन्दनवाचिना सुबन्तेन सह समस्यते वा स च समासस्तत्पुरुषसंज्ञः कर्मधारयसंज्ञश्च भवति । खसूची—निष्प्रतिभो वैयाकरण वैयाकरणखसूची[5] । याज्ञिककितवः[6] । मीमांसकदुर्दुरूटकः[7] । क्षत्रियभीरुः । भिक्षुविटः । छान्दसवठरः । निन्द्य इति किम् ? वैयाकरणश्चोरः । प्रत्ययोत्पत्तेः[8] शब्दप्रवृत्ति[9]निन्दायामयं समास इष्यते । न च चौरत्वेन वैयाकरणत्वं निन्द्यते । किं तर्हि ? तदाश्रयो द्रव्यम् । वैयाकरणत्वं तु तदुपलक्षणमात्रम् । अपापाणके नेति किम् ? पापकुलालः । पापनापितः । अणककुलालः । अणकनापितः । विशेष्य[10]पूर्वनिपातार्थं वचनम् ।

गौणस्तेन ॥२।१।६३॥ अन्यत्र प्रसिद्धोऽन्यत्र गुणेन प्रवर्तमानो गौणः । गौणशब्द एकार्थो येन गुणेन स प्रवर्तते तत्सामान्यनिमित्तेन सुबन्तेन सह समस्यते वा स तत्पुरुषश्च समासो भवति । शस्त्रीव[11] शस्त्री, शस्त्री चासौ श्यामा च शस्त्रीश्यामा देवदत्ता । शस्त्रीव श्यामेत्यर्थः । एवं शरकाण्डगौरी । न्यग्रोधपरिमण्डला । सिंहशूरः । तित्तिरीकल्माषी । कुम्भकपाललोहिनी । कुमुदश्येनी । हंसगद्गदा । मृगचपला । गौण इति किम् ? देवदत्ता श्यामा । तेनेति किम् ? अग्निर्माणवकः । गौर्वाहीकः । फफलास्तण्डुला । पर्वता बलाहकाः । गौणस्तेनैवेति नियमार्थं वचनम् ।

व्याघ्रादिभिर्गौणैस्तदनुक्तौ ॥२।१।६४॥ एकार्थं सुबन्तं व्याघ्रादिभिर्गौणैः सुबन्तैः सह समस्यते वा स तत्पुरुषश्च समासो भवति येन गुणेन[12] व्याघ्रादयः प्रवर्तन्ते स चेद्गुणः[13] शब्देन न प्रतिपाद्यते । व्याघ्र इव व्याघ्रः पुरुषः पुरुषव्याघ्रः । एवं पुरुषसिंहः । पुरुषवृषभः । गौणैरिति किम् ? वृषभो सिंह इव वृषभसिंहः । वृषभशब्दस्य परनिपातो न भवति । तदनुक्ताविति किम् ? पुरुषव्याघ्रः शूर इति मा भूत् । व्याघ्र, सिंह, वृषभ, महिष, चन्दन, वृक, वराह, हस्ति, कुञ्जर, रुरु, पुण्डरीक, कुञ्चा, पलाशिका इति व्याघ्रादिः । बहुवचनादाकृतिगणोऽयम् । तेन वाग्वज्रः । मुखपद्मम् । पाणिपल्लवम् । करकिसलयम् । पार्थिवचन्द्रः । वानरश्वेत्यादि सिद्धं भवति ।

---

१. -तिः पाञ्चनापिति. प- क० म० । २. 'कांस्यं कंसोऽस्त्रियाम्' क० म० टि० । ३. -नाम- क० म० । ४. प्यापानपात्रे आढे केयं वैजयन्ती क० म० टि० । ५. वैयाकरणश्चासौ खसूचिश्चेति विग्रहः । यः पृष्टः सन् खं सूचयति निरीक्षते निष्प्रतिभो भवति स एवमुच्यते । क० म० टि० । ६. कितव इव कितवः । यथैव हि कितवः किं तवास्तीति धनमेव वीक्षमाणो द्यूते प्रवर्तते न तस्य जात्याद्यपेक्षते तथा याज्ञिकोऽपि याजने प्रवर्तमानो यस्तृष्णया याज्यस्य धन-सम्पत्तिमात्रमपेक्षते न च यागार्हताम् । स याज्ञिककितव इत्युच्यते । क० म० टि० । ७. मीमांसाशास्त्रमध्ययनफलमनवाप्य नास्तिको जात इति प्रतीयते- क० म० टि० । ८. प्रत्यासत्तेः क० म० । ९. -त्तिनिमित्तनि- क० म० । १०. -ष्यस्य पू- क० म० । ११. 'शस्त्रकोहाख्यो शस्त्री क्षुरिकायां च विश्रुता' इति विश्वः । १२. गुणेन ते व्या- क० म० । १३. गुणशब्देन क० म० ।

पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीरम् ॥२।१।६५॥ पूर्व अपर प्रथम चरम जघन्य समान मध्य मध्यम वीर इत्येतानि सुबन्तानि एकार्थानि सुबन्तेन सह समस्यन्ते वा स तत्पुरुषश्च समासो भवति। पूर्वः पुरुष. पूर्वपुरुषः। अपरपुरुषः। प्रथमपुरुषः। चरमपुरुष। जघन्यपुरुषः। समानपुरुषः। मध्यपुरुषः। मध्यमपुरुषः। वीरपुरुषः। [1]विशेषणमित्येव। एकवीरः, अत्र हि सङ्ख्यान्तरादवच्छिन्नं वीरत्वमसाधारणं प्रतीयते। विशेषणं व्यभिचारीत्यस्यायं प्रपञ्चः पूर्वपदत्वव्यवस्थार्थम्। पूर्वपटुः। पूर्वजरन्। वीरपूर्वः।

श्रेण्यादिः कृतादिभिश्च्वौ ॥२।१।६६॥ श्रेणी इत्येवमादि सुबन्तमेकार्थं कृतादिभिः सुबन्तैः सह च्व्यर्थे गम्यमाने समस्यते वा स तत्पुरुषश्च समासो भवति। अश्रेणय श्रेणय कृताः श्रेणिकृताः पुरुषाः। एवं मूककृताः। पूगकृताः। श्रेणिमताः। श्रेणिमिताः। श्रेणीभूताः। च्वाविति किम्? श्रेणयः कृताः। किं चित्, च्व्यन्तानां च्व्यर्थस्य च्विनैवोक्तत्वात्[2] नित्यमेव समासो भवति। च्व्यर्थे हि अयं समासः श्रेणीकृताः। ऊरीकृताः। श्रेणि, ऊर[3], पूग, कुन्दुम[4], राशि, विषय, विशिप, निधन, कृपण, इन्द्र, देव, मुण्ड, भूत, श्रमण, वदान्य, अध्यापक, ब्राह्मण, क्षत्रिय, पटु, पण्डित, कुशल, चपल, निपुण इति श्रेण्यादि। कृत, मत[5], मित, भूत, उप्त, समाज्ञात, समाम्नात, समाख्यात, संभावित, अवधारित, अवकल्पित, निराकृत, उत्कृत[6], उपाकृत, अपकृत इति कृतादिः। बहुवचनादाकृतिगणोऽयं तेन श्रेण्या स्थिता, श्रेण्या भूताः, श्रेण्यवबद्धा इत्यादि सिद्धम्। श्रेणिकृत[7] इत्यादौ क्रियाकारकसंबन्धो न विशेषणविशेष्यभाव इति वचनम्।

क्तनञाविभिन्नैः ॥२।१।६७॥ क्तान्तमेकार्थं सुबन्तं नञ् प्रकारैरेव भिन्नैः सुबन्तैः सह समस्यते वा स तत्पुरुषश्च समासो भवति। कृताकृतम्[8]। भुक्ताभुक्तम्। अशितानशितम्। क्लृष्टाकृशितम्। पूतापवितम्। शाताशितम्। छाताछितम्। कृतापकृतम्। भुक्तविभुक्तम्। पीतावपीतम्। नानिटेटि(डि)ति वचनाद्विकारागमावभेदकौ। क्तमिति किम्? कर्तव्यमकर्तव्यं च। नञादिभिन्नैरिति किम्? कृतं प्रकृतम्। अवधारणं किम्? सिद्धं चाभुक्तं च। कृत चाविहित च। कृत चाकर्तव्य च। गतश्च प्राप्तः। अगतश्चाज्ञातः। अत्र प्रकृतिरर्थः, प्रत्ययश्च भिन्नः, पूर्वनिपातव्यवस्थार्थं वचनम्।

नानिटेट् ॥२।१।६८॥ नञादिभिन्नेन क्तान्तेनानिटा इट् क्तान्तं सेट्(ण्)न समस्यते। पूर्वेण प्राप्ते प्रतिषेधः। क्लेशिताक्लिष्टे[9]। पविनापूतमिति मा भूत्। इड्ग्रहणमर्थभेदाहेतोरागमस्य विकारस्य चोपलक्षणम्। तेन—अनशिताशितम्। शिताशातम्। छिनाच्छातमिति न भवति। विन्ताविन्तमिति समासे क्तोपीति असत्त्वाद्भवति। अनिटेति किम्? अशितानशितेन जीवति पीताशीतम्। छिताछितम्। इडिति किम्? कृताकृतम्। शाताशातम्। छाताछातम्।

सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टं पूजायाम् ॥२।१।६९॥ सत् महत् परम उत्तम उत्कृष्ट इत्येतानि सुबन्तान्येकार्थानि सुबन्तेन सह समस्यन्ते वा पूजायां गम्यमानायां स तत्पुरुषश्च समासो भवति। (सन् पुरुष इति) सत्पुरुषः। महापुरुषः। परमपुरुषः। उत्तमपुरुषः। उत्कृष्टपुरुषः। पूजायामिति किम्? सन् जीवः। सन्[10]परो लोकः। उत्कृष्टा गौः[11] पूजायामर्थे[12] पूर्वनिपातव्यवस्थार्थं वचनम्।

वृन्दारकनागकुञ्जरैः ॥२।१।७०॥ वृन्दारक नाग कुञ्जर इत्येतैः सुबन्तैः सह सुबन्तमेकार्थं समस्यते वा पूजायां गम्यमानाया स च समासस्तत्पुरुषसंज्ञो भवति। गौर्वृन्दारक इव गोवृन्दारक.[13]। अश्व-

---

१. विशेषमित्ये- क० म०। २. -त्वात् तिति नि- क० म०। डाच्छार्व्येत्यादिना तिः। तिवुस्व-त्येदिना सः। क० म० टि०। ३. ऊरू क० म०। ४. कुदुम क० म०। ५. नत क० म०। ६. उपकृत, म०। ७. श्रेणीकृता इ- क० म०। ८. कृतञ्च तदकृतञ्चेति। कथं पुनरेकं वस्तु कृतं स्यादकृतं च? अवयवधर्मेण समुदायस्य तथा व्यपदेशान्न दोषः कृतभागसंबन्धात् कृतम्, अकृतसंभागसंबन्धाद-कृतम्। अथवा यदर्थं कृतं तत्राऽसमर्थत्वादकृतमित्युच्यते। यथा वा पुत्रकार्याक्षमत्वात्पुत्र एवापुत्र इति। क० म० टि०। ९. -क्लिष्टम्। क० म०। १०. परलोकः म०। ११. गौः कर्दमात् क० म०। १२. वा नियमार्थं— क० म०। १३. -क इव गोवृन्दारकः। क० म०।

वृन्दारकः । गौर्नाग इव गोनागः । अश्वनागः । गौः कुञ्जर इव गोकुञ्जरः । अश्वकुञ्जरः । पूजायामिति किम् ? सुसीमा नागः । सुसीमा स्फटा । देवदत्तो नाग इव मूर्खः । नात्र नागशब्दः पूजां गमयति । व्याघ्रादेराकृतिगणत्वात् सिद्धे पूजाऽर्थं गुणोक्त्यर्थं [1] वचनम् । गोनागो बलवान् ।

कतरकतमं जातिप्रश्ने ॥२।१।७१॥ कतर कतम इत्येतौ सुबन्तावेकार्थौ सुबन्तेन समस्येते वा जातिप्रश्ने गम्यमाने स तत्पुरुषश्च समासो भवति । कतरो गार्ग्यः कतरगार्ग्यः । कतमो गार्ग्यः कतमगार्ग्यः । कतरः करः कतरकरः । कतरकलापः [2] । कतरवाजसनेयी । कतमः कठः कतमकठः । [3] कतमकलापः । कतमवाजसनेयी । जातिप्रश्न इति किम् ? कतरो भवतोर्देवदत्तः । कतमो भवतां देवदत्तः । प्रश्नेऽयं समासः । नात्र गार्ग्यादिविशेषेऽवस्थेति वचनम् जातिप्रश्न एवेति नियमार्थं च ।

किं क्षेपे ॥२।१।७२॥ किमित्येतत्सुबन्तं सुबन्तेन सह समस्यते वा क्षेपे गम्यमाने स तत्पुरुषश्च समासो भवति । (कुत्सितो राजेति किंराजा) स किंराजा यो न रक्षति, स किंसखा योऽभिद्रुह्यति । स किंवैयाकरणो यः शब्दं न ब्रूते । स किंगौर्यो न वहति । सर्वत्रात्र तत्कार्याभावात् क्षेपः । क्षेप इति किम् ? को राजा पाटलिपुत्रे ?

पोटायुवतिस्तोककतिपयगृष्टिधेनुवशावेहद्बष्कयणीप्रवक्तृश्रोत्रियाध्या [4] पकधूर्तप्रशंसारूढर्जातिः ॥२।१।७३॥ पोटा युवति स्तोक कतिपय गृष्टि धेनु वशा वेहत् बष्कयणी प्रवक्तृ श्रोत्रिय अध्यापक [5] धूर्त इत्येतैः प्रशंसारूढैश्च सुबन्तैः सह जातिवाचि सुबन्तमेकार्थं समस्यते वा स च समासस्तत्पुरुषसंज्ञः कर्मधारयसंज्ञश्च भवति । पोटा—(इभ्या पोटेति) इभ्यपोटा । आर्यपोटा । पुरुषवेषधारिणी स्त्री पोटा । गर्भ एव [6] दास्यं गता युवतिः—(इभ्या युवतिरिति) इभ्ययुवतिः । क्षत्रिययुवतिः । नागयुवतिः । वृन्दारकयुवतिः । स्तोक—अग्निस्तोकम् । विषस्तोकम् । कतिपय—दधिकतिपयम् । उदश्वित्कतिपयम् । गृष्टि—गोगृष्टिः । अजागृष्टिः । गृष्टि—सकृत्प्रसूता (गोगृष्टिः) (अजगृष्टिः), धेनुः नवप्रसूता । गोधेनुः । अजधेनुः । वशा—गोवशा । अजवशा । वशा वन्ध्या । वेहत्—गोवेहत् । अजवेहत् । वेहद् गर्भघातिनी । बष्कयणी—गोबष्कयणी । अजबष्कयणी । बष्कयेण वृद्धवत्सेन या दुह्यते सा बष्कयणी । वेहद्वहति या गर्भं वशा या नोपजायते । सकृत्प्रसूता गृष्टिः स्याद् बष्कयस्त्वेकहायनः ॥ प्रवक्तृ—कठप्रवक्ता । कलापप्रवक्ता । श्रोत्रिय—कठ [7] श्रोत्रियः । [8] कलापश्रोत्रियः । [9] अध्यापक—कठाध्यापक [9] । [9] कलापाध्यापक [10] । धूर्त—कठधूर्तः । [10] कलापधूर्तः । [11] धूर्तग्रहणमनिन्द्यार्थम् । [12] प्रशंसारूढा मतल्लिकादय आविष्टलिङ्गास्तैः । गौर्मतल्लिका गोमतल्लिका । अश्वमतल्लिका । गोमचर्चिका । अश्वमचर्चिका । गोप्रकाण्डकम् । अश्वप्रकाण्डकम् । गोकुमारी । अश्वकुमारी । गोतल्लजिका [13] । अश्वतल्लजिका । रूढग्रहणादिह न भवति । गौः रमणीया । गौः शोभना । जातिरिति किम् ? देवदत्ता पोटा । जातेर्विशेषस्य पूर्वनिपातार्थं [14] वचनम् ।

---

1. -क्त्यर्थं च वच- क० म० । 2. कतरकालापः, क० म० । 3. कतमकालापः क० म० । 4. अध्यायक क० म० । 5. अध्यायक क० म० । 6. एव वा दासत्वं गता यु- क० म० । 7. काठश्रो- क० म० । 8. कालाप- क० म० । 9. अध्यायक क० म० । 10. कालाप क० म० । 11. अथ धूर्तग्रहणं किमर्थम् ? यावता कुत्साशब्दोऽयम्, तत्र कुत्सितादीन्निन्द्यैरित्येवमादि सिद्धमित्यत आह—धूर्तग्रहणमनिन्द्यार्थमिति । शब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य कुत्सायां कुत्सितानिन्द्यैरित्यादिना समासो विहितः । अयं तु पुनर्जातेः स्वयमकुत्सितायाः धूर्तसंबन्धे विवक्षिते समासो विधीयते न कुत्सायाम् । क० म० टि० । 12. त्रिप्रकारा हि प्रशंसाशब्दाः—केचिज्जातिशब्दाः परवादार्थे प्रयुज्यमानाः प्रशंसामाचक्षते, सिंहो देवदत्त इति । केचिद् गुणशब्दाः गुणसंबन्धेन वर्तमानाः प्रशंसावचना भवन्ति । रमणीयो ग्रामः । शोभनः पाकः इति । केचिद् रूढिशब्दाः मतल्लिकादयः । तेषां प्रशंसैव । तदिह रूढवचनग्रहणात् प्रशंसायामेव वर्तन्ते । प्रशस्ता गौः गौर्मतल्लिका । गोमतल्लिका । प्रशस्ता गौरित्यर्थः । क० म० टि० । 13. गोतल्लजिका, अश्वतल्लजिका क० म० । 14. -पातनार्थं क० म० ।

चतुष्पाद्गर्भिण्या ॥२।१।७४॥ [1]चतुष्पाज्जातिस्तद्वाचि सुबन्तमेकार्थं गर्भिणीशब्देन सुपा सह समस्यते वा स तत्पुरुषश्च समासो भवति। गौः गर्भिणी गोगर्भिणी। एवमजगर्भिणी। अश्वगर्भिणी। चतुष्पादिति किम् ? ब्राह्मणीगर्भिणी। जातिरिति किम् ? कालाक्षी गर्भिणी। स्वस्तिमती गर्भिणी। कालाक्षी स्वस्तिमतीति[2] संज्ञाशब्दाविमौ।

खलतिजरत्पलितवलितैर्युवा[3] ॥२।१।७५॥ युवशब्दः समानाधिकरणः खलति जरत् पलित वलित[4] इत्येतैः सह समस्यते वा। स तत्पुरुषश्च समासो भवति। युवा खलतिः युवखलतिः। एवं युवजरत्। युवपलितः। युववलितः। प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवति तेन युवतिः खलतिः युवखलतिः। युवजरती। युवपलिता। युववलिता। खलत्यादीनां पूर्वत्वप्रतिषेधार्थं वचनम्। अपरे युवत्वस्य खलतीत्वादेश्च न परस्परस्य विशेषणविशेष्यभावः। द्रव्यं ह्याभ्यामाश्रयो विशेष्यते, अतो न विशेषणं व्यभिचारीति समास इत्यारम्भः। खञ्जकुण्ठ[5]। कुण्ठखञ्जः इति मयूरव्यंसकादिः। अविहितलक्षणो[6] हि तत्पुरुषः शिष्टैः प्रयुज्यमानो मयूरव्यंसकादिरित्याश्रीयते। [7]नीलोत्पलमित्यादौ तु नीलाद्युत्पलादेर्द्रव्यस्याश्रयस्यैव विशेष्यस्य विशेषणं जातिर्हि द्रव्यान्न पृथगाश्रीयते अन्यथा[8] पूर्वोत्तरपदनियमः[9] स्यादित्याहुः[10]।

घ्यप्तुल्याख्यमजात्या ॥२।१।७६॥ घ्यप्प्रत्याहारगृहीतप्रत्ययान्तं तुल्यपर्यायं च सुबन्तमजातिवाचिना सुबन्तेन सह समस्यते वा स तत्पुरुषश्च समासो भवति। (भोज्य तदुष्णं चेति) भोज्योष्णम्। भोज्यलवणम्। पानीयशीतं जलम्। हरणीयपूर्णो घटः। भृत्यभरणीयः। एकोऽत्र घ्यबर्हार्थेऽन्यः शक्यार्थे। तुल्याख्य— तुल्यश्वेतः। तुल्यमहान्। सदृशश्वेतः। सदृशमहान्। सदृक्श्वेतः। सदृङ्महान्। अजात्येति किम् ? भोज्य ओदनः। तुल्यो वैश्यः। [11]शीतपानीयमित्यत्र पानीयशब्दस्य जातिवाचिनो विशेषणसमासः। जात्या[12] समासस्य अजात्या पूर्वत्वस्य च प्रतिषेधार्थं वचनम्।

वर्णो वर्णे ॥२।१।७७॥ वर्णविशेषवाचि विशेषणं सुबन्तमेकार्थं वर्णविशेषवाचिना विशेष्येण सुबन्तेन सह समस्यते वा स तत्पुरुषश्च समासो भवति। शुक्लकृष्णः। रोहितपाण्डुः। शुक्लबभ्रुः। हरितबभ्रुः। कृष्णसारङ्गः। लोहितसारङ्गः। कृष्णशबलः। लोहितशबलः। कृष्णकल्माषः। लोहितकल्माषः। इह विशेषणं सूत्रमिति न सारङ्गादेः पूर्वनिपातः। शुक्लादीनामवयवद्वारेण समुदाये वर्तमानानां मुख्यं सामानाधिकरण्यमिति वचनम्। शुक्लकृष्णादीनां परस्परस्य विशेषणविशेष्यभावो नास्ति इति वचनमित्यपरे।

कुमारः श्रमणादिना ॥२।१।७८॥ कुमार इत्येतत्सुबन्तं विशेषणं श्रमणादिभिः सुबन्तैः सह समस्यते वा स तत्पुरुषश्च समासो भवति। कुमारी श्रमणा कुमारश्रमणा। कुमारप्रव्रजिता। कुमारतापसी। कुमारोऽध्यापकः[13] कुमाराध्यापकः। कुमार्यध्यापिका कुमाराध्यापिका। कुमाराभिरूपकः। कुमाराभिरूपिका। प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवति, तस्य च श्रमणादीनां स्त्रीलिङ्गानां पाठो लिङ्गमन्यथा कुमारशब्दस्योपात्तस्य श्रमणादिभिः स्त्रीलिङ्गैः सामानाधिकरण्यं न संगच्छेत। कुमारशब्दस्य पूर्वतत्त्वार्थं[14] वचनम्। श्रमणा, प्रव्रजिता, तापसी, कुलटा, गर्भिणी, बन्धकी, दासी, अध्यापक, अभिरूपक, मृदु, पटु, पण्डित, कुशल, चपल, निपुण इति श्रमणादिः।

मयूरव्यंसकादयः ॥२।१।७९॥ मयूरव्यंसकादयस्तत्पुरुषसमासा निपात्यन्ते। व्यंसको मयूरः

---

१. -ष्पाद्या जाति- क. म०। २. -मतीति च सं- क० म०। ३. -लितैर्यु- क० म०। ४. वलित इ- क० म०। ५. कुण्टः। कुण्टखञ्जः क० म०। ६. -लक्षणे हि क० म०। ७. नीलोत्पलादौ तु क० म०। ८. पृथक्त्वे द्वयोर्विशेषणत्वे विशेषणविशेष्यत्वाभावे। क० म० टि०। ९. -पदानियमः क० म०। १०. कुण्टखण्डादिवत् पूर्वोत्तरानियमः क० म० टि०। ११. "पातव्येऽम्भसि पानीयं जलमात्रे च कीर्तितम्" क० म० टि०। १२. जातिर्जात्या समस्यते। नरसिंह चकटिद्विभ इति वर्द्धमानीये। क० म० टि०। १३. -ध्यापकः क० म०। १४. पूर्वत्वार्थं क० म०।

मयूरव्यंसकः । विसृष्टो[1] विलुप्तो वांऽसोऽस्येति व्यंसः, तत्तुल्यो व्यंसकः[2], व्यंसयति छलयतीति वा व्यंसकः, एवं [3]छात्रव्यंसकः, मुण्डः कम्भोजः कम्भोजमुण्डः । यवनमुण्ड । अत्र विशेष्यं पूर्वम् । एहि ईडे स्वो इति यस्मिन् कर्मणि वर्तते तदेहीडम् । एहि यवं वर्तते एहि वाणिजेति यस्यां (क्रियायां) सा एहिवाणिजा । अपेहिवाणिजा । प्रेहिवाणिजा । अपेहिद्वितीया । अपेहिप्रपूसा । अपेहि प्रकसं दूरमिति यस्यां सा अपेहिप्रकसा । एमि[4] स्वागतमिति यस्या सा [5]एमिस्वागता । प्रोह्न कटमिति यस्यां सा प्रोह्नकटा । प्रोह्नकपर्दा । उद्धमचूला । आहरचेला । आहरवसना । आहरवितता । [6]भिन्धिलवणा । पचलवणा । ह्यन्तस्येति भावप्रधानाः समासाः कृन्धि विक्षिणीहीति यस्या सा कृन्धिविक्षिणा । उद्धरोवसृजा । उद्धरोत्सृजा । उद्धमविरमा । उद्वपनिवसा । उत्पतनिपता । उच्चनिपचा । आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये इति[7] समासः[8] असावत्यार्थ[9]-मेषां पाठः । उदक् च वाक्[10] च उच्चावचम् । उच्चैश्च नीचैश्च उच्चनीचम् । आचितं चोपचितं च आचोपचम् । आचितं च पराचितं च आचपराचम् । निश्चितं च प्रचितं च निश्चप्रचम् । न किंचन आकिंचनम् । स्नात्वाकालकः । पीत्वास्थिरकः । भुक्त्वासुहितः । प्रोष्य[11] पापीयान् । उत्पतस्यया[12] कला निपत्यलोहिणी[13] । अत्र [14]परकालक्रियाभावेऽपि क्त्वा निपात्यते । निषण्णा श्यामा जाता निषण्णश्यामा । अद्यपञ्चमी । इहपञ्चमी । अद्यद्वितीया । इहद्वितीया । [15]इहैकपद्यं हि कर्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्तारं चाभिदधाति । जहि चोरमित्याभीक्ष्ण्यमाह । अहिजोडः[16] । उज्जहिजोड । उज्जहिस्तम्ब. । बहुलवचनान्न भवति । पचोदनम् । आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये । अश्नीत पिबतेति सततं (यत्र) वर्तते इति[17] अश्नीतपिबता । अश्नीतपचता । पचतभृज्जता । खादतमोदना । खादाचामा । आहरनिवपा । आवपनिष्कषा[18] । पचप्रकला वर्तते । गतप्रत्यागताद्य । गतं च तत् प्रत्यागतं च तत् गतप्रत्यागतम् । पातानुपातम्[19] । महान्क्रयः । अल्पाक्रयिका । क्रयावयवः क्रयः । क्रयिकावयवः क्रयिका । क्रयश्चासौ क्रयिका च क्रयाक्रयिका समुदायः । एवं घटाघटिका[20] । फलाफलिका । मानामानिका । अत्र व्यवस्थिते पूर्वोत्तरपदसमास. । शाकपार्थिवादय । शाकभोजी पार्थिवः शाकपार्थिवः । कुतपवासः सौश्रुत कुतपसौश्रुत । अजापथ्यस्तौल्वलि. अजातौल्वलिः । यष्टिप्रधानो मौद्गल्यः यष्टिमौद्गल्य. । घृतप्रधानो[21] राटि. घृतराटि । ओदनपाणिनिः । दध्युपसिक्तः ओदनः दध्योदनः । घृतौदनः । गुडसम्मिश्रा धाना गुडधानाः । गुडपृथुकाः । अश्वयुक्तो रथः अश्वरथः । दधिपूर्णो घटः दधिघटः । अत्र शाकपार्थिवादिषूत्तरपदलोप. । वृत्तौ शाकादि.[22] शाकभोज्यादौ तत्परे वर्तते इति । विशेषणसमासा इत्यपरे । यदिह लक्षणेनानुपपन्नं तत्सर्वं निपातनात् सिद्धम् । बहुवचनादाकृतिगणोऽयं तेन विस्पष्ट पटुः विस्पष्टपटु । पुना राजा पुनाराजः । पुनर्गवः । पदाभ्यां ह्रियते पादहारक । गले चोप्यत इति गलेचोपक । इत्यादि[23] विरहितलक्षणस्तत्पुरुष. शिष्टैः प्रयुज्यमानो मयूरव्यंसकादिरिति साधुर्मन्तव्यः । निपातनादेव मयूरव्यंसकादीना (समासः) अतः परमो मयूरव्यंसक इति पदान्तरेण समासो न भवति ।

---

१. विप्लुतौ विसृष्टौ वा अंसौ अस्येति क० म० । २. तुल्ये कः संज्ञाप्रकृत्योरिति कः । क० म० टि० । ३. छात्र इव व्यंसक छात्रव्यंसकः । तद्वान् । पापो धूर्तस्तु व्यंसकः । क० म० टि० । ४. एहि स्वा– क० म० । ५. एहि स्वा– क० म० । ६. भिन्धिल- क० म० । ७. इति क्रियासातत्ये स- क० म० । ८. अहो पुरुष इति यस्यां क्रियायां सा अहो पुरुषिका, अहं पूर्वं इति यस्यां सा अहम्पूर्विका । एवम् अहम्प्रथमिका । अहमहमिति यस्यां सा । अहमहमिका । इति वर्द्धमानीयवृत्तौ । क० म० टि० । ९. -स्वार्थं एषां– क० म० । १०. उदक् च अवाक् च उच्चा- क० म० । ११. प्राप्यपापीयान् क० म० । १२. उत्पत्यपाकला क० म० । १३. निपत्यरोहिणी क० म० । १४. अत्र अपर–क० म० । १५. अद्यैक-क० म० । १६. जहिजोड । क० म० । १७. वर्तते अश्नी- क० म० । १८. आवपनिष्करा क० म० । १९. पातानुपातम् क० म० । २०. घाटाघटिका क० म० । २१. रौढिः घृतरौढिः क० म० । २२. शाकादि शा- क० म० । २३. सायंदोहः । प्रातर्दोहः पुनर्दोहः । सायमाशः । प्रातराशः । "कल्यवर्तः प्रातराशः सायमाशो दिनान्तभुक् ।" इति वैजयन्ती । क० म० टि० ।

द्वन्द्वः सहोक्तौ ॥२।१।८०॥ सुबन्तं सुबन्तेन सह सहवचने समस्यते स च समासः द्वन्द्वसंज्ञो भवति । (प्लक्षश्च न्यग्रोधश्चेति) प्लक्षन्यग्रोधौ । धवाश्वकर्णौ । दन्तोष्ठम् । वाक्त्वचम्[1] । लघु द्व्यजाद्यदल्पाजर्च्यमेकमित्येकग्रहणाद्बहूनामपि द्वन्द्वो भवति । होतृपोतृनेष्टोद्गातारः, द्वयोर्द्वन्द्वे हि होतापोतानेष्टोद्गातार इत्येव स्यात् । इह वृत्तिपदैः प्रत्येकमुत्तरपदेन समुदायेन वा तदर्थाना पदान्तरवत्युगपत्प्रत्यायनं सहोक्तिः, अन्यथा वाक्यवत् तद्वचनैकयोगक्षेमनियमायोगात्तेषां सह क्रियाविसंबन्धस्य वाऽभिधानं[2] समाहारेऽपि सहोक्तिरस्त्येव सहोच्यमानाना समाहरणात् । सहोक्ताविति किम् ? प्लक्षश्च न्यग्रोधश्च । अहरहर्नयमानो गामश्वं पुरुषं पशुम् । वैवस्वतो न तृप्यति सुरया इव दुर्मतिः । देवदत्तं भोजय गुरुदत्तं च, एकविंशतिरित्यादि सङ्ख्यावद्वो[3] विंशत्यादिवत्, निमित्तानुविधानेन सङ्ख्येयमाचष्टे इति, एकवचनान्तो भवति । समाहारे चानवर्तेरिति[4] स्त्रीलिङ्गो भवति । द्वन्द्वप्रदेशाः, द्वन्द्व इत्यादयः ।

समानामेकः ॥२।१।८१॥ समाना तुल्याना[5] शब्दानामर्थस्य सहवचने तेषामेक एव प्रयोक्तव्यः । बहुवचनमतन्त्रम्[6] । वक्रश्च कुटिलश्च वक्रौ[7] कुटिलौ वा । सितश्च श्वेतश्च[8] शुक्लश्च सिता., शुक्लाः श्वेता वा । समानामिति किम् ? प्लक्षन्यग्रोधौ । धवखदिरौ । धवखदिरपलाशाः । सहोक्ताविति किम् ? वक्रश्च कुटिलश्च । [9]द्वन्द्वापवादोऽयमारम्भः । वक्रश्च कुटिलश्चेत्यसहोक्तावपि समानस्यापि शब्दान्तरस्य प्रयोग स्यात् ।

सुप्यसंख्येयः ॥२।१।८२॥ सुपि सर्वत्र ये शब्दाः समाना एकरूपा भवन्ति तेषां सहवचन एक एव प्रयोक्तव्य., संख्येयवाचि शब्दरूपं वर्जयित्वा । अक्षश्च शकटाक्षः अक्षश्च[10] देवनाक्षः । अक्षश्च[11] भीतकाक्षः अक्षाः । एवं पादश्च पादश्च पादश्च पादा । माषश्च[12] माषश्च माषश्च माषाः । श्येनी च श्येनी च श्येन्यौ । हरिणी च हरिणी च हरिण्यौ । रोहिणी च रोहिणी च रोहिण्यौ । वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षौ । वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षाः[13] । सुपीति[14] किम् ? मातृमातारौ । जनयित्रीवाचिनौ मातरौ, धान्यमातृवाचिनौ मातारौ, इत्यादिरूपं भिद्यते । यत्र तु न भिद्यते तत्र[15] मातृभ्या मातृभिरित्येके । यत्र यस्मिन् सुपि ये शब्दाः समाना एकरूपा भवन्ति तस्मिन् सुपि तेषां सहवचन एक एव प्रयोक्तव्य. इत्यर्थः । असंख्येय इति किम् ? एकश्च एकश्च द्वौ च द्वौ च अत्रैकशेषो न भवति । द्वन्द्वोऽपि न भवति अनभिधानात् । विंशतिश्च विंशतिश्च[16] विंशतिश्चेत्यत्र संख्यावाचित्वादेकशेषः । पूर्वं[17] समासार्थमिदं तु सरूपार्थम् ।

त्यदादिः ॥२।१।८३॥ त्यदादिनाऽन्येन च त्यदादेः सहवचने त्यदादिरेव एक. प्रयुज्यते । सा च देवदत्तश्च तौ । अयं च देवदत्तश्च इमौ । त्यदादीना मिथो यत् यत्पर तत्तदेवैकं प्रयुज्यते स च त्व च युवाम्, त्व च भवांश्च भवन्तौ । भवांश्च अहं च आवाम् । पुन्नपुंसकतो लिङ्गम् । सा च देवदत्तश्च तौ । सा च कुण्डं च ते[18] । द्वन्द्वविशेषणे द्वन्द्वलिङ्गमेव । स च कुक्कुटश्च[19] कुक्कुटौ तौ, सा च मयूरी च कुक्कुटमयूर्यौ ते । तत्पुरुषविशेषणेऽभेदोपक्रम एव अर्धपिप्पल्यौ ते इति । भेदोपक्रमे स्वर्धं च तत्पिप्पल्याः अर्धपिप्पली सेति नात्रैकशेषः[20] ।

---

१ सुवचहः समाहारे इत्यस्समासान्तः क० म० टि० । २. -भानसमाहा- क० म० । ३. -संख्याद्वन्द्वो विं- क० म० । ४ संख्यार्थे द्विबहुत्वे स्तः तासु चानवतेः स्त्रियामित्यमरः । क० म० । ५. तुल्यार्थानां क० म० । ६. अप्रधानम् 'तन्त्रं प्रधाने सिद्धान्ते' इति नामलिङ्गानुशासनम् । क० म० टि० । ७. विरूपैकशेषः क० म० टि० । ८. सितश्च शुक्लश्च श्वेतश्च । क० म० । ९. विभक्तिमकृत्वेव द्वन्द्वापवादेऽन्यशेषः क्रियते । प्रयुक्तशब्दोऽप्रयुज्यमानानां शब्दानामर्थमाचष्टे । अन्यथा सहोक्त्यनुपपत्तेः क० म० टि । १०. देवानक्षः क० म० । ११. अक्षश्च बिभी- क० म० । १२. ब्रम । क० म० टि० । १३. सरूपैकशेषः । क० म० टि० । १४. सुपि एकरूपैर्भवितव्यमिति नियमः कथमित्यर्थः । क० म० टि० । १५. तत्र भवत्येव मातृ- क० म० । १६. संख्यार्थे द्विबहुत्वे स्तः । क० म० टि० । १७. समासार्थम्—क० म० । १८. ते महति स च कुण्डं च ते । तच्च देवदत्तश्च ते । द्वन्द्व- क० म० । १९. क्कुटः सा च मयूरी कु- क० म० । २०. सेति न तत्रैकशेषः क० म० ।

भ्रातृपुत्राः स्वसृदुहितृभिः ॥२।१।८४॥ भ्रात्रर्थस्य स्वस्रर्थेन सहवचने भ्रात्रर्थः पुत्रार्थस्य दुहित्रर्थेन पुत्रार्थ एवैकः शब्दः प्रयुज्यते । भ्राता च स्वसा च भ्रातरौ । सोदर्यश्च स्वसा च सोदर्यौ । भ्राता च भगिनी च भ्रातरौ । पुत्रश्च दुहिता च पुत्रौ । सुतश्च दुहिता च सुतौ । पुत्रश्च सुता च पुत्रौ । बहुवचनं पर्यायार्थम् ।

पिता मात्रा वा ॥२।१।८५॥ पितृशब्दस्य मातृशब्देन सहवचने पितृशब्द एको वा प्रयुज्यते । माता च पिता च पितरौ मातापितरौ वा ।

श्वशुरः [1]श्वश्र्वा ॥२।१।८६॥ श्वशुरशब्दस्य श्वश्रूशब्देन सहवचने श्वशुरशब्द एव एकः प्रयुज्यते वा । [2]श्वश्रूश्च श्वशुरश्च श्वशुरौ । श्वश्रूश्वशुरौ वा । द्विवचनं जातौ विकल्पार्थम् । अन्यथा हि चयोगे सावकाशो विकल्पो नान्यार्थे स्त्रियेति परत्वात् नित्यविधिना बाध्येत ।

वृद्धो यूनाऽनन्यार्थप्रकृतौ ॥२।१।८७॥ [3]वृद्धस्य [4]यूना सहवचने वृद्धे वाच्ये वा एकः शब्दः प्रयुज्यते न चेत् वृद्धाद् यूनो युवत्वादन्योऽर्थो भिन्नोऽन्या च[5] प्रकृतिर्भवति । गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ । वात्स्यश्च वात्स्यायनश्च वात्स्यौ । दाक्षिश्च दाक्षायणिश्च दाक्षी । औपगवश्च औपगविश्च औपगवौ । वृद्ध इति किम् ? गर्गगार्ग्यायणौ, गार्गिगार्ग्यायणौ । यूनेति किम् ? गर्गगार्ग्यौ, गार्गिगार्ग्यौ । अनन्यार्थप्रकृताविति किम् ? [6]भागवित्तिभागवित्तिकौ । अत्र गर्हः सौवीरत्वं चान्योऽर्थः । वात्स्यायनफाण्टाहृतौ । अत्रान्या प्रकृतिः ।

पुरुषः ॥२।१।८८॥ [7]वृद्धस्त्रिया यूना सहवचने वृद्धवाच्यैकः[8] प्रयुज्यते सा च वृद्धा स्त्री पुरुषः पुरुष इव भवति । पुरुषस्यातिदेशोऽयं स्त्र्यर्थस्येति स्त्रीपुंसान्यत्वेऽपि तदेकप्रयोगो विज्ञायते । गार्गी च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ । वात्सी च वात्स्यायनश्च वात्स्यौ । दाक्षी च दाक्षायणश्च दाक्षी । औपगवी च औपगविश्च औपगवौ । अर्थातिदेशाद् गार्गी च गार्ग्यायणौ च गर्गा इति यञः श्लुक् । [9]गर्गानिति नत्वम्, पुंस इति नत्वम् । इमौ गार्ग्याविस्यनुप्रयोगस्यापि पुंस्त्वम् । पुमानित्यनुक्त्वा पुरुष[10] इत्युपादानमुत्तरत्रापि[11] प्रतिपत्त्यर्थम् ।

स्त्रिया ॥२।१।८९॥ पुरुषस्य पुंसः प्राणिनः स्त्रिया सहवचने पुरुषवाच्ये वा एकः प्रयुज्यते अनन्यार्थप्रकृतौ न चेत् पुरुषात् स्त्रियाः स्त्रीत्वादन्योऽर्थः प्रकृतिश्चान्या भवति । [12]ब्राह्मणश्च ब्राह्मणी च ब्राह्मणौ । कुक्कुटश्च कुक्कुटी च कुक्कुटौ । मयूरश्च मयूरी च मयूरौ । [13]कारकश्च कारिका च कारकौ । गोमांश्च गोमती च गोमन्तौ । पटुश्च पट्वी च पटू । गौश्चायं गौश्चेयम् इमौ गावौ । पुरुष इति प्राणिग्रहणं किम् ? तीरं नदनदीपतेः । [14]घटघटीशरावोदञ्चनानाम् । अनन्यार्थप्रकृताविति किम् ? गणकगणक्यौ । इन्द्रेन्द्राण्यौ । अत्र [15]धवयोगोऽन्योऽर्थः । द्रोणिकच्छपौ । [16]हंसवाटराटरे । ऋश्यरोहितौ । अत्र प्रकृतिः । ब्राह्मणवत्सा ब्राह्मणीवत्सौ । [17]अत्रार्थस्य विशेषणम् ।

---

१. श्वशुरः क० म० । २. श्वशुरश्च श्वश्रूश्च श्वशुरौ क० म० । ३. "वृद्धशब्द पूर्वाचार्याणां संज्ञा गोत्रस्यापत्यमन्तर्हितं वृद्धमिति"—क० म० टि० । ४. "युवशब्दो यद्यपि लोके प्रथमे वयसि तथापि वंशे ज्यायसि भ्रातरि च जीवति सति युवेति परिभाषावशादपत्ये यो वर्तते स एव लभ्यते न तस्साहचर्याद्वृद्धशब्दस्यापि अपत्यार्थवृत्तेरेव युक्तं ग्रहणमिति गोत्रग्रहणं तु न कृतम्"— क० म० टि० । ५. च परमा प्र- क० म० । ६. भागवित्तिभागवित्तिकौ क० म० । ७. वृद्धा या यूना- क० म० । "स्त्रियाः" क० म० टि० । ८. वाच्ये वैकः प्र- क० म० । ९. "गर्गान् पश्य इत्यत्र" क० म० टि० । १०. "पुमान् स्त्री चेति" क० म० टि० । ११. -त्र प्राणिप्रति- क० म० । १२. "जातियोगलक्षणम्" क० म० टि० । १३. "कारकः कर्तरि प्रोक्तः कर्मादावपि कारकम् । इति विश्वः ।" क० म० टि० । १४. "अत्र नदनदीशब्दयोः घटघटीशब्दयोरेकदेशे प्राप्ते प्राण्यग्रहणान्न भवतीत्यर्थः ।" क० म० टि० । १५. "पुंयोगलक्षणम्" क० म० टि० । १६. "मराला मन्दगामाश्च क्षीराशा वाटराटराः । इत्यमरकोशः ।" क० म० टि० । १७. "स्युः पुमांसः पञ्चजनाः पुरुषाः पूरुषा नरः । इत्यमरः ।" क० म० टि० ।

ग्राम्यद्विखुरसंघेऽशिशौ स्त्रीप्रायः ॥२।१।६०॥ ग्राम्या ये द्विखुराः पशवस्तेषां संघेऽशिशाव-तरुणसंबन्धिनी स्त्रीपुरुषाणां सहवचने प्रायः स्त्रीवाच्येव एकः प्रयुज्यतेऽनन्यार्थप्रकृतौ न चेत् पुरुषात् स्त्रियाः स्त्रीत्वादन्योऽर्थः प्रकृतिश्चान्या भवति। गावश्चेमे गावश्चेमाः इमा गावः। अजाश्चेमे अजाश्चेमाः इमा अजाः। ग्राम्यग्रहणं किम्? रुरवश्चेमे रुरवश्चेमाः इमे रुरवः। पृषताश्च पृषत्यश्च पृषताः। द्विखुरग्रहणं किम्? अश्वाश्चेमे अश्वाश्चेमाः इमे अश्वाः। गर्दभाश्च गर्दभ्यश्च गर्दभाः। मनुष्यश्च मनुष्याश्च मनुष्याः। पक्षिणश्च पक्षिण्यश्च पक्षिणः। संघ इति किम्? गौश्चायं गौश्चेयम् इमौ गावौ। अशिशाविति किम्? वत्साश्चेमे वत्साश्चेमाः इमे वत्सा.। बर्करादचेमे बर्कर्यश्चेमाः इमे बर्कराः। प्राय इति किम्? उष्ट्राश्चेमे उष्ट्र्यश्चेमाः इमे उष्ट्राः। छागाश्चेमे छाग्यश्चेमाः इमे छागाः। अनन्यार्थप्रकृताविति किम्? गोबलीवर्दम्।

नपुंसकमन्येनैकं च वा ॥२।१।६१॥ नपुंसक[1]शब्दरूपमन्येनानपुंसकेन सहोक्तावेकं प्रयुज्यतेऽनन्यार्थप्रकृतौ च न चेत्[2], अनपुंसकात् नपुंसकस्य नपुंसकत्वादनन्यार्थोऽन्या च प्रकृतिर्भवति तच्चैकं प्रयुज्य-मानमेकमेकार्थं[3] वा भवति। शुक्लञ्च वस्त्रं शुक्लश्च कम्बलः ते इमे शुक्ले तदिदं शुक्लं वा। शुक्लं च वस्त्रं शुक्ला च बृहतिका ते इमे शुक्ले तदिदं शुक्लं वा। शुक्लं च वस्त्रं शुक्लश्च कम्बलः शुक्ला च बृहतिका तानीमानि शुक्लानि तदिदं शुक्लं वा। नपुंसकमिति किम्? स्त्रीपुंसयोरपि[4] प्रयोगः स्यात्। अन्येनेति किम्? शुक्लं च शुक्लं च शुक्ले। शुक्लानि। [5]एवं चेति न भवति। अनन्यार्थप्रकृताविति किम्? कृष्णश्च कम्बलः शुक्लं च वस्त्रं ते कृष्णशुक्ले। हिमहिमान्यौ। अरण्यारण्यान्यौ। हिमारण्यां दुराविस्यर्थभेदः।

पुण्यार्थात् पुनर्वसुर्ज्योतिषि ॥२।१।६२॥ पुष्यार्थात् शब्दाज्ज्योतिषि वर्तमानात् परः पुनर्वसु-शब्दो ज्योतिष्येव वर्तमानः सहोक्तौ विषये द्व्यर्थः सन् नित्यमेकः एकार्थो भवति। उदितौ पुष्यपुनर्वसू। [6]तिष्यपुनर्वसू। सिध्यपुनर्वसू। पुष्यार्थादिति किम्? आर्द्रापुनर्वसवः। अर्थग्रहणं पर्यायार्थम्। पुनर्वसुरिति किम्? पुष्यमघाः। ज्योतिषीति किम्? पुष्यपुनर्वसवो माणवकाः। बहवः[7] पुनर्वसवो गताः। सहोक्ताविति किम्? पुष्यपुनर्वसू येषा ते इमे पुष्यपुनर्वसवः उन्मुग्धाः।

द्वन्द्वो वा ॥२।१।६३॥ [8]द्वन्द्वसमास एकार्थो वा भवति। देवदत्तजिनदत्तम्। देवदत्तजिनदत्तौ। वधूवरम्। वधूवरौ। तिष्यपुनर्वसु। तिष्यपुनर्वसू। ब्राह्मणक्षत्रियम्। ब्राह्मणक्षत्रियाः। [9]वात्रशालङ्कायनम्। वात्र[10]शालङ्कायनाः। स्थावरजंगमम्। स्थावरजंगमाः। द्वन्द्वार्थस्यैकत्वात् तत्समानाधिकरणस्याप्येकत्वम्। वधूवरमिदम्। द्वन्द्व इति किम्? वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षौ।

विरोध्यद्रव्यमभेदे ॥२।१।६४॥ विरोधि यदद्रव्यं गुणाद्याधारो न भवति तदवयवो द्वन्द्व एकार्थो वा भवति अभेदेन चेद् भिन्नोऽन्योऽवयवो भवति। सुखदुःखम्। सुखदुःखे। शीतोष्णम्। शीतोष्णे। जीवित-मरणम्। जीवितमरणे। लाभालाभम्। लाभालाभौ। संयोगविभागम्। संयोगविभागौ। विरोधीति किम्? रूपरसगन्धस्पर्शाः। कामक्रोधौ मनुष्याणां खादितारौ वृकाविव। अद्रव्यमिति किम्? सुखदुःखाविमौ ग्रामौ। शीतोष्णे इमे उदके। अभेद इति किम्? बुद्धि-सुख-दुःखेच्छा-द्वेष-प्रयत्न-धर्माधर्मसंस्काराः। बुद्धि-सुख-दुःखानि। पूर्वेणैव सिद्धे सर्वमिदं विकल्पानुक्रमणं नियमार्थम्। तत्र प्रत्युदाहरणं व्यवच्छेद्यम्।

अश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराः ॥२।१।६५॥ अश्ववडव पूर्वापर अधरोत्तर इत्येते द्वन्द्वा एकार्था वा भवन्त्यभेदे। अश्ववडवम्। अश्ववडवौ। पूर्वापरम्। पूर्वापरे। अधरोत्तरम्। अधरोत्तरे। अश्ववडवेत्यत एव निपातनाद् आटोद् निवृत्तिः।

---

१. नपुंसकं शब्द- क० म०। २. समुदायवाची क० म० टि०। ३. एकाभिधेयम्– क० म० टि०। ४. अभिद्यापादनमेतत्– क० म० टि०। ५. एकं चेति– क० म०। ६. तिष्यः-एकः, पुनर्वसू द्वौ, एतेषां द्वन्द्वो बह्वर्थस्तत्र बहुवचने प्राप्ते द्विवचनं विधीयते, क० म० टि०। ७. बहवः पुष्यपुनर्वसवो गता क० म०। ८. द्वन्द्वस्समासः– क० म०। ९. वात्रवत्ता- क० म०। १०. वात्रवत्ता- क० म०।

पशुव्यञ्जनानि ॥२।१।९६॥ पश्ववयवो व्यञ्जनावयवश्च द्वन्द्व एकार्थो वा भवत्यभेदे। पशु-गोमहिषम्। गोमहिषौ। वृष्णिस्तम्भम्। वृष्णिस्तम्भौ। महाचोरभ्रम्। महाचोरभ्रौ। व्यञ्जनम्—दधिघृतम्। दधिघृते। शाकसूपम्। शाकसूपौ। बहुवचनं पशुद्वन्द्वे सेनाङ्गैकत्वबाधनार्थम्। हस्त्यश्वम्। हस्त्यश्वाः। अत्र बहुवचनं सावकाशमिति नित्यवैरेषु नित्य एव विधिः। अश्वमहिषम्। अभेद इति किम्? गोनरौ। दधिवारिणी।

तरुतृणधान्यमृगपक्षिबह्वर्थांशः ॥२।१।९७॥ बहवोऽर्था अभिधेया येषां ते बह्वर्थाः (ते) अंशा अवयवा यस्य स (बह्वर्थांशः) तर्ववयवः[1] तृणावयवो धान्यावयवो मृगावयवः पक्ष्यवयवश्च द्वन्द्व एकार्थो वा भवत्यभेदे। तरु-प्लक्षाश्च न्यग्रोधाश्च प्लक्षन्यग्रोधम्। प्लक्षन्यग्रोधा। धवाश्वकर्णम्। धवाश्वकर्णाः। तृण-कुशकाशम्। कुशकाशाः। शरशीर्यम्। शरशीर्या.। धान्य-व्रीहियवम्। व्रीहियवाः। तिलमाषम्। तिलमाषा। मृग-रुरुपृषतम्। रुरुपृषताः। न्यङ्कुसूकरम्। न्यङ्कुसूकराः। पक्षि-हंसचक्रवाकम्। हंसचक्रवाकाः। तित्तिरिकपिञ्जलम्। तित्तिरिकपिञ्जलाः। बह्वर्थांश इति किम्? प्लक्षश्च न्यग्रोधश्च। प्लक्षन्यग्रोधौ। अर्थग्रहणं किम्? द्व्यवयवस्य न स्यात्। इह च स्याद् धवश्च खदिरश्च पलाशश्च धवखदिरपलाशा। अंशग्रहणं किम्? धवश्च खदिरश्च पलाशश्च धवखदिरपलाशाः। अत्र च[2] स्यात्। इह च स्यात्। प्लक्षौ च न्यग्रोधौ च प्लक्षन्यग्रोधाः। अभेद इति किम्? गोपृषताः। प्लक्षयवाः। मृगाणा पशुत्वात् पूर्वेणैव सिद्धे इहोपादानममृगैरेव[3] बह्वर्थांशत्वे चैकत्वाभावार्थम्।

सेनाङ्गक्षुद्रजन्तु ॥२।१।९८॥ वेति निवृत्तम्। सेनाया अङ्गान्यवयवा क्षुद्रजन्तवोऽल्पकायाः प्राणिनः आनकुलं स्मर्यन्ते सेनाङ्गावयवः क्षुद्रजन्त्ववयवश्च बह्वर्थांशो द्वन्द्व एकार्थो भवत्यभेदे। सेनाङ्गम्—अश्वश्च[4] रथश्च अश्वरथम्। रथिकाश्वारोहम्। क्षुद्रजन्तु—यूकालिक्षम्। यूकामत्कुणम्। दंशमशकम्। शतसूत्पादकम्। कीटपिपीलिकम्। बह्वर्थांश इति किम्? अश्वरथौ। अभेद इति किम्? हस्तिमशकाः।

फलं जातिः ॥२।१।९९॥ फलं या जातिस्तदवयवो बह्वर्थांशो द्वन्द्व एकार्थो भवत्यभेदे। बदराणि च आमलकानि च बदरामलकम्[5]। फलमिति किम्? ब्राह्मणक्षत्रियाः। जातिरिति किम्? द्रव्यपरचोदनायां मा भूत्। एतानि बदरामलकानि तिष्ठन्ति। बह्वर्थांश इति किम्? बदरं च आमलकं च बदरामलके। अभेद इति किम्? बदरशृगालाः।

शेषोऽप्राणी ॥२।१।१००॥ बह्वर्थांश इति निवृत्तम्। शेषो व्यञ्जनादिभ्यो योऽन्यः अप्राणी प्राणिवर्जिता द्रव्यजातिस्तदर्थो द्वन्द्व एकार्थो भवत्यभेदे। आराशस्त्री(स्त्रि) धानाशष्कुलि। युगवरत्रम्। कुण्डबदरम्। शेष इति किम्? दधिघृते। प्लक्षन्यग्रोधौ। कुशकाशौ। व्रीहियवौ। अप्राणीति किम्? ब्राह्मण-क्षत्रिय-विट्शूद्राः। अप्राणीति पर्युदासेन द्रव्यजात्याश्रयणादिह न भवति रूप-रस-गन्ध-स्पर्शाः। उत्क्षेपणापक्षेपणाकुञ्चनप्रसारणगमनानि। जातिरिति नन्दकपाञ्चजन्यौ। जातिपरिचोदनायामयमेकवद्भावः। अत्र[6] न भवति—इमौ[7] आराशस्त्र्यौ तिष्ठतः। अभेद इति किम्? बदरशृगालौ।

प्राणितूर्याङ्गम् ॥२।१।१०१॥ अङ्गशब्दः प्रत्येकं परिसमाप्यते। प्राण्यङ्गावयवस्तूर्याङ्गावयवश्च द्वन्द्व एकार्थो भवत्यभेदे। '[8]शङ्खशाङ्खिकादिसमुदायस्तूर्यम्। अङ्गमवयवः। प्राण्यङ्गे-दन्तोष्ठम्। पाणिपादम्। शिरोग्रीवम्। कर्णनासिकम्। तूर्याङ्गे—इदं शङ्खपटहम्। इदं भेरीमृदङ्गम्। मार्दङ्गिकवैणविकम्[9]। वीणावादकपरिवादकम्। अभेद इति किम्? पाणिगृध्नौ। पाणिपटही।

चरणं स्थेणोर्लुङ्यनुवादे ॥२।१।१०२॥ चरणशब्दो [10]वेदशाखानिमित्तकस्तदध्यायिषु पुरुषेषु

---

1. तर्वाद्यवयवः, क० म०। 2. अत्र स्यात् क० म०। 3. -मृगैरबह्वर्थांशत्वे– क० म०। 4. अश्वाश्च रथाश्च(इति)- क० म०। 5. -मलकम्, कुवकामलकम्, फल- क० म०। 6. इह न क० म०। 7. इमे, आरा- क० म०। 8. "स्याच्छाङ्खिकः" इत्यमरः। क० म० टि०। 9. -ङ्गिकपाणविकम्। क० म०। 10. कठादिप्रोक्ताध्ययनविशेषः शाखा। यदा तु तत्र चरणशब्दो वर्तते तदा जातिरप्राणिनामित्येव सिद्धः। [यदा शाखानिमित्तकः पूर्वेषु वर्तते तदा प्राणिनामिति प्रतिषेधान्न सिध्यतीति इदमारभ्यते। क० म० टि०।

वर्तते । प्रमाणान्तरप्रतिपन्नस्यार्थस्य शब्देन संकीर्तनमनुवादः । [1]यज्ञकर्मणि शंसितानुशंसनमित्येके । अनुकरणमित्यन्ये । लुङ्परयोः स्था इण् इत्येतयोर्यः कर्तृचरणं तदवयवो द्वन्द्वोऽनुवादविषय एकार्थो भवत्यभेदे । उदगात्कठकालापम्[2] । प्रत्यष्ठात्कठकौथुमम् । उदगान्मोदपैप्पलादम् । प्रत्यष्ठान्मोदपैप्पलादम् । चरणमिति किम् ? उदगुर्वत्सबाला: । स्थेणोरिति किम् ? अनन्दिषुः कठकलापा.[3] । अन्वशंसिषुः कठकौथुमाः । लुङीति किम् ? उद्यन्ति कठकलापाः[4] । प्रतितिष्ठन्ति कठकौथुमाः । अनुवाद इति किम् ? उदगुः कठकलापाः[5] । प्रत्यष्ठुः कठकौथुमाः ।

नित्यवैरा वैरे ॥२।१।१०३॥ नित्यं सदा वैरं[6] येषां ते (नित्यवैराः) तदवयवो द्वन्द्वो वा[7] एकार्थो भवत्यभेदे । देवासुरम् । अहिनकुलम् । मार्जारमूषकम् । श्वसृगालम् । श्ववराहम् । अश्वमहिषम् । काकोलूकम् । जातिनि[8]बन्धनिमित्तं वैरमुच्यते । वतिपदार्थस्तस्योपलक्षणम् । नित्यवैरा इति किम् ? गोपालशालङ्कायनाः । एषामर्थान्तरकृतं वैरम् । वैर इति किम् ? देवासुरैरमृतमम्बुनिधेर्ममन्थे । दक्षिणाद्ग्रा[9]गमनं प्रशस्तं श्वसृगालयोर्विद्यते लोके औत्पत्तिको विरोधः यथा मार्जारमूषकयोः । [10]श्वचाण्डालविसहास्ते इति गवाश्वादिः ।

पात्र्यशूद्रानपुंसकाध्वर्युक्रत्वधीत्यासन्नविलिङ्गनदीपूर्देशगवाश्वादि ॥२।१।१०४॥ पात्र्यशूद्रा[11] अनपुंसकाध्वर्युक्रतुः अधीत्यासन्नो विलिङ्गनदी विलिङ्गपुरं विलिङ्गदेशो गवाश्वादिश्च द्वन्द्व एकार्थो भवत्यभेदे । तत्र पात्र्यशूद्राः[12] येषां भुक्तं पात्रं संस्कारेण शुद्धयति ते पात्रमर्हन्तीति पात्र्याः । तच्छूद्रावयवः[13]—तक्षायस्कारम् । रजकतन्तुवायम् । कुलालवरुडम् ।[14] किञ्किन्धगब्धिकम् । शकयवनम् । पात्र्यग्रहणं किम् ? [15]चाण्डालमृतपाः । शूद्रग्रहणं किम् ? ब्राह्मणक्षत्रियाः । अनपुंसकाध्वर्युक्रतुः—अध्वर्यवो यजुःशाखाविदस्तेषां क्रतुर्यस्य [16]यजुःशाखासु विधानम् ।[17] अनपुंसकलिङ्गो योऽध्वर्युक्रतुर्नपुंसकलिङ्गं न भवति तदवयवः—अर्काश्वमेधम् । साह्नातिरात्रम्[18] । पौण्डरीकातिरात्रम् । अर्कादयः पुंल्लिङ्गाः । अनपुंसकग्रहणं किम् ? गवामयनादित्यानामयने । प्रसज्यप्रतिषेधः किम् ? राजसूयं वाजपेयं च राजसूयवाजपेये इमौ क्रतू[19] पुंल्लिङ्गावपि । अध्वर्युग्रहणं किम् ? [20]इषुवज्रौ । उद्भिद्बलभिदौ । एते ह्यध्वयः सामवेदविहिताश्च ।[21] क्रतुः सोमयागः । इह न भवति । [22]दर्शपौर्णमासौ । अधीत्यासन्नः अधीत्यासम्पाठेन । अविप्रकृष्टस्तदवयवः पदमधीयानः पदकः । क्रममधीयानः क्रमकः । पदकश्च क्रमकश्च पदकक्रमकम् । पदाध्ययनानन्तरं तस्यैवानतिभिन्नं क्रमाध्ययनमित्यासत्तिः । एवं क्रमकवार्तिके[23] । चर्चापारखण्डिकम् । अधीतग्रहणं किम् ? पितापुत्रौ । आढ्यदरिद्रौ । आसन्नग्रहणं किम् ? याज्ञिकवैयाकरणौ । विलिङ्गनदी विरुद्धं भिन्नं लिङ्गं

---

१. यज्ञयज्ञकर्म- क० म० । २. कठकालापम् क० म० । कठेन प्रोक्तमधीयत इति कठात्प्रोक्तार्थे अण् तस्य लुक् ततः तदधीते तद्वेत्यण् । तस्य प्रोक्ताल्लुक् । कलापिनोऽप्येवम् । कठाश्च कालापाश्चेति विग्रहः । क० म० टि० । ३. कठकालापा. क० म० । ४. -कालापा. क० म० । ५. कालापाः क० म० । ६. अवगतस्यैव प्राक् प्रमाणान्तरेण शब्देनार्थं प्रत्यायनमर्थस्य प्रश्ने च प्रतिवचने चोपदेशः । स यदा भवति तदा प्रत्युदाहरणं उदगुरिति । प्रथमत एवोपदेश इत्यर्थः क० म० टि० । ६. वैरो ये- क० म० । ७. -न्द्वो वैक एका- क० म० । ८. -बद्धनि- क० म० । ९. दक्षिणाद्ग्रामगमनं क० म० । १०. श्वचण्डालं सहास्ते क० म० । ११. -शूद्र अन- क० म० । १२. -शूद्रः एषां- क० म० । १३. तच्छूद्रावय: तक्षा- क० म० । १४. कुलालवरुडम् । १५. चण्डाल- क० म० । १६. यजुर्वेदः क० म० टि० । १७. सोऽध्वर्युक्रतुरित्यर्थः । प्रयोगप्रधानानुष्ठानात्मकविधिशास्त्रेणोच्यते । क० म० टि० । १८. साह्नश्च अतिरात्रश्च साह्नातिरात्रम् । क० म० टि० । १९. यत्र यदा नपुंसकलिङ्गौ प्रयुज्येते तदेतत् प्रत्युदाहरणम् । क० म० टि० । २०. इषुवज्रा- क० म० । इषुवज्रादयोऽध्वर्युक्रतवो न भवन्ति । न हि तेषामध्वर्युवेदे विधानम् । किं तर्हि सामवेदे— क० म० टि० । २१ विहिताः, क्रतु - क० म० । २२. दर्शपौर्णमासाविति क्रतुशब्दः सोमयागेषु रूढः । यत्र यत्र सोमयागं विहितं ते ते सोमयागाः । तेनैव क्रतुशब्दो कलौ न दर्शपौर्णमासौ सोमयागौ । क० म० टि० । २३. वार्तिकं च- क० म० ।

यासां ता नद्योऽवयवाः यस्य सः[1]। गङ्गा च शोणश्च गङ्गाशोणम्। विपाट् च चक्रभिच्च विपाट्चक्रभिदम्। विपाट् स्त्री। चक्रभिन्नपुंसकम्। विलिङ्गग्रहणं किम्? गङ्गायमुने। नदीग्रहणं किम्? कैलासगन्धमादने। विलिङ्गपुरम्—विलिङ्गपुरावयवः। मथुरापाटलिपुत्रम्। काञ्चीकुसुमपुरम्। विलिङ्गग्रहणं किम्? मथुरावाराणस्यौ। पुरां देशत्वे तद्ग्रहणं ग्रामावयवनिषेधार्थम्। जाम्बवतं[2] च शालूकिनी च [3]जाम्बवतशालूकिन्यौ ग्रामौ। पर्णिनी च चित्रभद्रं च पर्णिनीचित्रभद्रे ग्रामौ। [4]शौर्यं नगरं केतवना च ग्रामः शौर्यकेतवने। विलिङ्गदेशावयव.—कुरवश्च कुरुक्षेत्रं च कुरुकुरुक्षेत्रम्। कुरुकुरुजाङ्गलम्। देशो जनपदः। विलिङ्गग्रहणं किम्? मद्राश्च केकयाश्च मद्रकेकयाः। गवाश्वादिः—गवाश्वम्। गवैलकम्। गवाविकम्। अजैलकम्। अजाविकम्। कुब्जवामनम्। कुब्जकैरातकम्। पुत्रपौत्रम्। [5]श्वचाण्डालम्। स्त्रीकुमारम्। दासीमाणवकम्। शाटीपच्छिकम्। उष्ट्रखरम्। मूत्रशकृत्। मूत्रपुरीषम्। यकृन्मेदम्। मांसशोणितम्। दर्भशरम्। दर्भपूतिकम्। अर्जुनपुरुषम्। तृणोलपम्। कुटीकूटम्। [6]दासीदासम्। भागवतीभागवतम्। अत्र स्त्रियेत्येक[7]प्रयोगाभावो, निपातनात्। यथोच्चारितरूपग्रहणादिह न भवति—गोऽश्वौ, गो अश्वौ। गोऽविकौ, गो अविकौ।

न दधिपयआदिः ॥२।१।१०५॥ दधिपयआदिर्द्वन्द्व एकार्थो न भवति। दधिपयसी। सर्पिर्मधुनी। मधुसर्पिषी। ब्रह्मप्रजापती। शिववैश्रवणौ। स्कन्दविशाखौ। परिव्राजकौशिकौ। प्रवर्ग्योपसदौ। शुक्लकृष्णे। इध्माबर्हिषी। निपातनाद् दीर्घः। ऋक्सामे। वाङ्मनसे। अनयोरकारान्तत्वम्। याज्यानुवाक्ये। दीक्षातपसी। मेधातपसी। अध्ययनतपसी। श्रद्धातपसी। श्रद्धामेधे। उलूखलमुसले। आद्यवसाने।

संख्याने ॥२।१।१०६॥ वर्तिपदार्थानां संख्याने इयत्ता परिच्छेदे द्वन्द्व एकार्थो न भवति। दश हस्त्यश्वाः। शत यूकालिक्षाः। बहवः पाणिपादाः। कति मार्दङ्गिक[8]वैणविकाः। तावन्तो गवाश्वाः। एतावन्तो गवाविकाः।

वाऽन्तिके ॥२।१।१०७॥ संख्यानस्यान्तिके समीपे द्वन्द्व एकार्थो वा भवति। [9]उपदशं हस्त्यश्वम्। उपदशा हस्त्यश्वाः। उपदशाय हस्त्यश्वाय। उपदशेभ्यो हस्त्यश्वेभ्यः। द्वन्द्वार्थस्यैकत्वाद् अनुप्रयोगस्यापि बहुत्वेऽप्येकवचनम्। अव्ययीभावस्य त्वनुप्रयोगे। उपदशं[10] हस्त्यश्वाः। उपदशं हस्त्यश्वामिति भवति।

सूक्तं पूर्वम् ॥२।१।१०८॥ समासविधाने सुना प्रथमान्तेन निर्दिष्टं पूर्वं प्रयोक्तव्यम्। द्वितीया—[11]कृष्णश्रि(श्रि)तः। तृतीया—शङ्कुलाखण्डः। राजपुरुषकम्बलादौ राज्ञः पुरुषः राजपुरुषः। राजपुरुष[12] इत्यनुगमः। राज्ञ. पुरुषस्य कम्बल इति वा विगृह्यमाणे समानाधिकरणे षष्ठ्यौ स्यातामिति राजपुरुषयोः स्वस्वामिभावो न प्रतीयते[13] बाह्यापेक्षा च पुरुषे षष्ठी, तदनपेक्षो राजपुरुषसमास. सा तत्रासिद्धा भवति। वृत्तिवाक्ययोश्चोपसर्जनपूर्वत्वे सत्यभिन्नोऽर्थ.। सूक्तं पूर्वमिति च कृतं भवति। प्रधानपूर्वत्वे त्वर्थो भिद्यते, उपसर्जनषष्ठ्यैव च सुपेत्यस्य प्रत्यासत्त्या षष्ठीति निर्दिश्यते, वाक्यवत् समासेऽप्यनियमः स्यादिति वचनम्।

राजदन्तादौ[14] ॥२।१।१०९॥ राजदन्तादौ समासगणेऽप्राप्तपूर्वनिपातं पूर्वं निपतति। दन्तानां राजा राजदन्तः। वनस्याग्रे अग्रेवणम्। पाठादलुक्। पूर्वं वासितं पश्चाल्लिप्तं लिप्तवासितम्। नग्नमुषितम्। अवक्लिन्नपक्वम्। सिक्तसम्मृष्टम्। भृष्टलुञ्चितम्। अर्पितोतम्। उप्तगाढम्। उलूखलं च मुसलं च उलूखल-

1. स: उर्वश्च इरावती च उर्व्येरावती ग- क० म०। 2. जाम्बवं च क० म०। 3. -म्बवशा- क० म०। 4. शौर्यं च नगरं- क० म०। 5. श्वपच्चा- क० म०। 6. शुल्काशुल्कव्यतिकरविधौ पुष्पधन्वा मनोभूः भौढाप्रौढव्यतिकरविधाविक्षुधन्वा मनोभूः। राज्ञीराजव्यतिकरविधौ हेमधन्वा मनोभूः दासीदासव्यतिकरविधौ दारुधन्वा मनोभूः॥ क० म० टि०। 7. एकशेष क० म० टि०। 8. -कपाण- क० म०। 9. अव्ययमिति समासः। प्रमाणीसङ्ख्याड्डः। क० म० टि०। 10. दशानां समीपमुपदशम्, अव्ययेति समासः। अतः ५।१।५२। क० म० टि०। 11. कष्टश्रितः, क० म०। 12. -पुरुषकम्बल इ- क० म०। 13. -तीयेत बा- क० म०। 14. ऋणे अधमः अधमर्णः। एवम्, उत्तमर्णः। परश्शतम्, परस्सहस्रम्। क० म० टि०।

मुसले । तण्डुलकिण्वम् । आराट[1]यनिधाम्यनि । चित्ररथवह्लीकम् । स्नातकराजानौ । वैकारिमतरा[2]जवाजम् । गोपालिकाधानपूलासम् । कुरण्डस्थलपूलासम् । उशीरबीजशिञ्जास्थम् । दारजारौ । चारार्थम् । अवन्त्यश्मकम् । शूद्रार्यम् । चित्रास्वाती । भार्यापती । जायापती । जम्पती । दम्पती । जायाशब्दस्येह पाठाज् जम्भावदम्भावौ वा । स्वसृपती । पुत्रपती । पुत्रपशू । केशश्मश्रू । शिरोबिन्दुः ।

विशेषणसर्वादिसङ्ख्यं बहुव्रीहौ ॥२।१।११०॥ विशेषणं सर्वादिसङ्ख्यावाचि च शब्दरूपं बहुव्रीहौ समासे पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । विशेषणम्—चित्रगुः । शबलगुः । कण्ठेकालः । उरसिरोमा[3] । उदरेमणिः । सर्वादि—सर्वशुक्लः । सर्वकृष्णः । विश्वदेवः । विश्वमित्रः । संख्या—द्विकृष्णः । त्रिकृष्णः । पंचरक्तः । षडुन्नतः । द्व्यन्यः । त्र्यन्यः । बहुव्रीहाविति किम् ? उपसर्वम् । सूक्तमित्यनियमे नियमार्थं वचनम् ।

क्तः ॥२।१।१११॥ क्तप्रत्ययान्तं बहुव्रीहौ पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । कृतः कटो येन कृतकटः । भिक्षितभिक्षः । कटी[4]कृतमनेन कटकृतः । कृतविश्वः[5] । कृतप्रियः । बहुवचनं प्रियार्थम् । क्तस्य पूर्वनिपातो विशेष्यार्थः स्पर्धार्थः प्रियार्थश्च ।

कालाकृतिसुखादिभ्यो वा ॥२।१।११२॥ कालवाचिन आकृतिर्जातिस्तद्वाचिनः सुखादिभ्यश्च शब्दरूपेभ्यः बहुव्रीहौ समासे क्तान्तं पूर्वं वा प्रयोक्तव्यम् । काल—मासयाता । यातमासा । संवत्सरयाता । यातसंवत्सरा । आकृति—शाङ्ग[6]रजग्धी । जग्धशाङ्गरा । पलाण्डुभक्षिती । भक्षितपलाण्डुः । सुखादि—सुखयाता । यातसुखा । दुःखयाता । यातदुःखा । जातिग्रहणमकृत्वा आकृतिग्रहणाद् आकृत्या संस्थानेन या व्यज्यते जातिः सेह विज्ञायते । इह न भवति । आहूतब्राह्मणः । सेवितक्षत्रियः । तर्पितवणिक् । प्रीणितकठ इत्येके । क्ता इति किम् ? बहुशाङ्गरः, बहुपलाण्डुर्देशः, जातिपरत्वे आकृतिपूर्वनिपा[7]तो न व्यक्तिपरत्व इत्येके ।

प्रहर[8]णात् सप्तमी च ॥२।१।११३॥ प्रहरणवाचिनः सप्तम्यन्तं क्तान्तं च बहुव्रीहौ पूर्वं वा प्रयोक्तव्यम् । दण्डः पाणौ यस्य स दण्डपाणिः । पाणिदण्डः । वज्रहस्तः । हस्तवज्रः । अस्युद्यतः । उद्यतासिः । मुसलोद्यतः । उद्यतमुसलः । दर्भपवित्रपाणिः । दर्भपवित्रं गड्वाद्यनिष्टा[9]पातपरित्राणं प्रहरणमेव । दर्भपवित्रे पाणिर[10]स्येति वा । भार्यो[11]ढादिष्विति वा भवति ।

गड्वादिभ्यः ॥२।१।११४॥ गड्वादिभ्यः सप्तम्यन्तं बहुव्रीहौ पूर्वं वा प्रयोक्तव्यम् । गडुः कण्ठे यस्य स गडुकण्ठः । [12]अरुशिराः । बहेगडुः[13] ।

भार्योढादिषु ॥२।१।११५॥ भार्योढ इत्येवमादिषु बहुव्रीहिषु(ष्व)प्राप्तपूर्वनिपातनं[14] निपतति वा । भार्योढः । ऊढभार्यः । अर्थगतः । गतार्थः । अग्न्याहितः । आहिताग्निः । पुत्रजातः । जातपुत्रः । दन्तजातः । जातदन्तः । श्मश्रुजातः । जातश्मश्रुः । शीर्षच्छिन्नः । छिन्नशीर्षः । तैलपीतः । पीततैलः । घृत[15]पीतः । पीतघृतः । भार्योढादिराकृतिगणः, तेन[16] सिद्धं पीतदधिः ।

प्रियः ॥२।१।११६॥ प्रियशब्दो बहुव्रीहौ समासे पूर्वं वा प्रयोक्तव्यः । प्रियगुडः । गुडप्रियः । प्रियविश्वः । विश्वप्रियः । प्रियद्विः । द्विप्रियः ।

---

१. आरट्वायनि- क० म० । २. -मतगाज- क० म० । ३. -सिलोमा क० म० । ४. कटे कृत- क० म० । ५. विश्वः । कृतश्रिकः कृत- क० म० । ६. 'शाङ्गरं शृङ्गवेरकम्' क० म० टि० । ७. निपातनो न क० म० । ८. 'आयुधं च प्रहरणम्' इत्यभिधानात् । ९. -अनिष्टोपात- म० । १०. नेन्द्वादिभ्यः सप्तम्यन्तस्य पूर्वनिपातोऽस्ति । इन्दुः शेखरेऽस्य इन्दुशेखरः । कपिध्वजः । पद्मनाभः । पद्महस्तः । शङ्खपाणिरिति वर्द्धमानोपाध्यायः । क० म० टि० । ११. -ढादिरिति वा म० । १२. गात्रजस्फोटः 'व्रणोऽस्त्रियामीर्म(मी)मरुः' क० म० टि० । १३. 'स्कन्धप्रदेशस्तु वहम्' क० म० टि० । १४. -पातं पूर्वं नि- क० म० । १५. 'कपिरपि च कापिशायनमदमीतो वृश्चिकेन सन्दष्टः ।' इति प्रयोगः 'मुण्डा तु द्राक्षा स्वादुरसा कपिला मधुरी कापिशायनम् ।' क० म० टि० । १६. तेन किं सिद्धम् ? दधिपीतः । पी- क० म० ।

कडारादयः कर्मधारये ॥२।१।११७॥ कडारादयः कर्मधारये समासे पूर्वं प्रयोक्तव्याः। कडारजैमिनिः। जैमिनिकडारः। गडुलशाण्डिल्यः। शाण्डिल्यगडुलः। कूटदाक्षिः। दाक्षिकूटः। काणद्रोणः। द्रोणकाणः। खञ्जवात्स्यः। वात्स्यखञ्जः। कर्मधारय इति किम्? ईषत्कडारः। कडारादीनां गुणवचनत्वात् पक्षे परार्थ वचनम्। कडार, गडुल, कूट, काण, खञ्ज, कुण्ड[1], खेल, खलति, गौर, वृद्ध, भिक्षुक, पिङ्गल, तनु, वठर। कडारादिराकृतिगणः। बहुवचनमस्याकृतिगणतां द्योतयति।

धर्मार्थादिषु द्वन्द्वे ॥२।१।११८॥ धर्मार्थादिषु द्वन्द्वेषु अप्राप्तपूर्वनिपातनं पूर्वं वा निपतति। धर्मार्थौ। अर्थधर्मौ। कामार्थौ। अर्थकामौ। शब्दार्थौ। अर्थशब्दौ। सर्पिर्मधुनी। मधुसर्पिषी। आद्यन्तौ। अन्तादी। गुणवृद्धी। वृद्धिगुणौ। धर्मार्थादिराकृतिगणः।

लघ्वघ्यजाद्यदल्पाजर्च्यमेकम् ॥२।१।११९॥ द्वन्द्वे समासे लघ्वक्षरं घिसंज्ञमजाद्यदन्तमल्पाच् अर्च्यं चैकं पूर्वं प्रयोक्तव्यम्। अर्च्यमभ्यर्हितम्। लघु—कुशकाशम्। शरशीर्यम्। तृणकाष्ठम्। घि:—अग्निधूमम्। वायुतोयम्। व्रीहियवौ। अजाद्यत्—अस्त्रशस्त्रम्। इन्द्रचन्द्रौ। ऋश्यरोहितौ। उष्ट्रखरम्। उष्ट्रशशम्। इन्द्राग्नी। इन्द्रवायू। अर्केन्द्रौ[2]। अल्पाच्—प्लक्षन्यग्रोधौ। धवखदिरौ। वागग्नी। वाग्वायू। वागर्थौ। धवाश्वकर्णौ। अर्च्यम्—श्रद्धामेधे। दीक्षातपसी। मातापितरौ। वधूवरौ। आहवनीयोत्करौ। वासुदेवार्जुनौ। स्पर्धे—परम्परम्। लघ्वघ्यजाद्यदल्पाजर्च्यमिति[3] किम्? कुक्कुटमयूरौ। मयूरकुक्कुटौ। अध्येतृवेदितारौ[4]। अश्वार्कौ। ऋक्षाश्वौ। एकमिति किम्? अनेक[5]प्राप्तावेकस्य नियमः। अनियमः शेषे—गुरुरविभास्करतनयाः। रविभास्करतनयगुरवः। एतत् तु न भवति—भास्करतनयरविगुरव इति। एवम् अश्वरथेन्द्राः। शङ्खदुन्दुभिवीणाः। मृदङ्गशङ्खतुणवाः। धनपतिरामकेशवा इति। शङ्खरामशब्दयोरुत्तरेण वृत्तयो पूर्वेण वृत्तिः। द्वन्द्व इति किम्? विस्पष्टं पटुरिति विस्पष्टपटु।

वर्णभ्रात्रनुपूर्वम् ॥२।१।१२०॥ वर्णो भ्राता च द्वन्द्वे पूर्वं पूर्वं[6] प्रयोक्तव्यः। ब्राह्मणक्षत्रियौ। क्षत्रियवैश्यौ। वैश्यशूद्रौ। ब्राह्मणक्षत्रियविट्छूद्राः। भीमसेनार्जुनौ। बलदेववासुदेवौ। युधिष्ठिरभीमसेनार्जुनाः। अनुग्रहणादेकमिति निवृत्तम्।

भर्त्वेकसङ्ख्या च ॥२।१।१२१॥ भं नक्षत्रम् ऋतुश्च एकसङ्ख्या च सम[7]सङ्ख्याक्षरमनुपूर्वं पूर्वं[8] प्रयोक्तव्यम्। कृत्तिकारोहिण्यः। अश्विनीभरणीकृत्तिकाः। मृगशिरःपुनर्वसू। हेमन्तशिशिरे। हेमन्तशिशिरवसन्ताः। एकसङ्ख्यार्जित किम्? आर्द्रामृगशिरसी[9]। ग्रीष्मवसन्तौ।

सङ्ख्याऽल्पा समासे ॥२।१।१२२॥ समासे अल्पा सङ्ख्या महत्याः सङ्ख्यायाः पूर्वं प्रयोक्तव्याः। द्वित्राः[10]। त्रिचतुराः। द्विदशाः। त्रिदशाः। द्विशती। त्रिशती। त्रयोदश। चतुर्दश। अशीतिशतम्। नवतिशतम्। समासग्रहणं द्वन्द्वनिवृत्त्यर्थमुत्तरार्थं च।

---

१. कुण्ट क० म०। 'काणः कुण्टस्तथा मण्डो बधिरो दुर्मगः कुणिः।' इति सिद्धान्तसारे। क० म० टि०। २. अर्केन्दू क० म०। ३. -र्च्यमेकमिति क० म०। ४. -रौ। वेदित्रध्येतारौ। अश्वा- क० म० टि०। ५. एष चार्थो जातेः पदार्थस्य आश्रयणाल्लभ्यते व्यक्तौ हि पदार्थे प्रतिव्यक्तिशास्त्र(स्त्रा)प्रवृत्त्या भवितव्यमिति सर्वेषां नियमः स्यात्। आकृतौ पदार्थेऽवेकं लक्षणं सकृत्प्रवर्तते। तेन चैकस्य पूर्वनिपातनेन जातिसंस्कृतिशेषाणामनियमो भवति। एवमुत्तरस्याप्येकस्य नियमः। अनियमः शेषे। क० म० टि०। ६. पूर्वः पूर्वं पूर्वं- म०। ७. ऋतूनामानुपूर्व्यं प्रादुर्भावकृतं, नक्षत्राणामुदयकृतम्, ऋतुनक्षत्रमित्यत्रैव वर्णग्रहणं कस्मान्न कृतमिति पर्यनुयोगमाशङ्क्याह—समेत्यादि वा पृथग्वचनः। अनुपूर्वं खलु वर्णानां जन्मकृतम्। लौकिके व्यवहारे च प्रसिद्धम्। प्रसिद्धिश्च श्रुतिकृता, श्रुतौ हि पठ्यते मुखतो ब्राह्मणमसृजत्। बाहुभ्यां राजन्यम्। ऊरुभ्यां वैश्यं, पद्भ्यां शूद्रमिति। क० म० टि०। ८. -पूर्वं पूर्वं पूर्वं पूर्वं प्र- क० म०। ९. -सी, पुष्यपुनर्वसू ग्री- क० म०। १०. 'द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः स्यात् पूर्वं त्रिचतुरा अपि। चतुःपञ्चाः पञ्चषाश्च षट्सप्ताद्याश्च लक्षिताः॥'' क० म० टि०।

ङ्यब्गोप्यतोऽनंशीयो बहुव्रीहेर्ह्रस्वः ॥२।१।१२३॥ ङ्यबुपसर्जनं यो गोशब्दो यश्च ध्यरप्रत्याहारगृहीतप्रत्ययान्तस्तदन्तस्य समासस्य ह्रस्वादेशो भवति अनंशीयो बहुव्रीहेर्न चेद् असावंशी समासः। ईयसो यः व्यदीकारस्तदन्तश्च बहुव्रीहिर्भवति। चित्रा गावो यस्य स चित्रगुः। शबलगुः। पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः पञ्चगुः। दशगुः। खट्वामतिक्रान्तः अतिखट्वः। अतिमालः। प्रिया[1] खट्वा यस्य सः प्रियखट्वः। प्रियमालः। कौशाम्ब्याः निष्क्रान्तः निष्कौशाम्बिः[3]। निर्वाराणसिः। अतिब्रह्मबन्धुः। अतिदेवबन्धुः। अतिनक्षत्रमालः। निस्तिलपीडनिः। ङ्यब्ग्रहणं किम्? सुगौः। अतिगौः। नक्षत्रमाला। राजकुमारी। गोप्यद्ग्रहणं किम्? अतितन्त्रीः। अतिलक्ष्मीः। अतिश्रीः। अतिभ्रूः। अनंशीयो बहुव्रीहेरिति किम्? अर्धपिप्पली। तुर्यभिक्षा। बहुश्रेयसी। विद्यमानप्रेयसी। बहुव्रीहेरिति किम्? निःश्रेयसिः। प्राप्तश्रेयसिः। अलंश्रेयसिः। तदन्तस्य समासस्येति किम्? गोकुलम्[4]। कन्यापुरम्। सुगोः पुत्रः। सुगोपुत्रः। राजकुमारीपुत्रः। पञ्चकुमार्यः प्रिया यस्य[5] (सः)पञ्चकुमारीप्रियः, इत्यत्र योऽयं प्रतिङ्यङ्ङा[6] प्रत्यासत्तेस्तदन्तस्य विज्ञानान्न भवति। बहुकुमारीका[7] ब्रह्मवधूक इत्यत्र परत्वाद् ह्रस्वादेशात् पूर्वं समासान्ते कृते ङ्यदन्तता नास्तीति न भवति। समासार्थश्च समासान्तः। अतिखट्वाय। अतिखट्वार्थ्यम्। अतिखट्वेन्द्रः। अतिखट्वेभ्य इत्यत्रासिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे।

अन्तः ॥२।१।१२४॥ समासस्येति वर्तते। समासस्यान्त इत्ययमधिकारः आपादपरिसमाप्तेः। यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः (तत्)समासस्यान्तः अवसानावयवो भवतीति वेदितव्यम्। समासान्तत्वप्रयोजनं बहुव्रीह्यव्ययीभावद्विगुद्वन्द्वसंज्ञाः। सुजम्भे सुजम्भानौ स्त्रियौ—अत्रातो बहुव्रीहिग्रहणेन ग्रहणाद्, आङ्वि[8] निषेधः[9]। उपधुरम्[10], उपशरदम्[11]—अत्रातोऽव्ययीभावग्रहणेन ग्रहणात् सुपोऽम्भावः। द्विधुरी। त्रिधुरी—अत्र द्विगुग्रहणेन ग्रहणाद् ङी। कोशनिषदिनी। तत्रोपानहिनी—अत्र द्वन्द्वग्रहणेन ग्रहणादिन्। तथा सुसङ्ख्याव्ध्यह्रस्यादेः पादस्य लुक्—व्याघ्रपाद्, सिंहपाद्—अत्रान्त इति वचनादन्तस्यैव[12] भवति अन्यथा पादस्यादेः स्यात्। समासस्येति किम्? ऋचव्यधू पञ्चभूमयः।

न नञः ॥२।१।१२५॥ नञ्पूर्वात् समासाद् वक्ष्यमाणः समासान्तो न भवति। न ऋक् अनृक्। अराजा। असखा। अपन्थाः। अपथमिति पन्थशब्दस्य यथा कुपथम् नञिति[13] प्रतिपदोक्तसमासप्रतिपत्तेरिह प्रतिषेधो न भवति। न विद्यते धूरस्य इति अधुरं शकटम्। राज्ञामभावः अराजं वर्तते।

किमः क्षेपे ॥२।१।१२६॥ क्षेपे निन्दायां यः किंशब्दस्तस्मात् परे ये ऋगादयो यानुपादाय समासान्तो विधास्यते तदन्तात् समासाद् वक्ष्यमाण. समासान्तो न[14] भवति। सा किंधूर्या तथा गुर्वी। स किंगौर्यो न वहति। स किंराजा यो न रक्षति। स किंसखा योऽभिद्रुह्यति। किम इति किम्? कुराजः दुःखसुखिः[15]। क्षेप इति किम्? कस्य राजा किंराजः। किंसखः। क्षेपग्रहणाल्लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा इह नास्तीति विज्ञायते। तेन—का धूरस्य शकटस्य यैवं गुर्वी। किंधूः शकटम्। किमक्षे ब्राह्मण इत्यत्रापि प्रतिषेधः।

प्राक्टात् स्वतेः पूजायाम् ॥२।१।१२७॥ पूजायां यौ सु अति इति ताभ्या परे ये ऋगादयस्तदन्तात् समासाद् बहुव्रीहेः काष्ठे ट इति[16] प्रत्ययात् प्राग् यः समासान्तो वक्ष्यते स न भवति। सु—शोभना धूः

---

१. प्रिय(या) खट्वा यस्य स इति- क० म०। २. कौशाम्ब्या क० म०। निरादयो निर्गमनार्थे पञ्चम्या। निरादयः शब्दाः निर्गमनार्थे पञ्चम्या सह यत्र समस्यन्ते स समासस्तत्पुरुषसञ्ज्ञो भवति कौशाम्ब्या निर्गतः (इति)- निष्कौशाम्बिरित्यादि कप्रवृत्तौ। क० म० टि०। ३. निष्कौशाम्बिः। क० म०। ४. कोकुलम्- क० म०। ५. प्रिया अस्य इति क० म०। ६. -ङ्यक्प्रत्या- क० म०। ७. -रीको बहुमत्स- क० म०। ८. आङ् वि- क० म०। ९. निषेधो ड- क० म०। १०. 'धुरो बहुस्य' क० म० टि०। ११. 'शरदादेरित्यतः' क० म० टि०। १२. -कुम्भस्य म- क० म०। १३. नञ-व्ययसत्कल्याणा च इति- क० म० टि०। १४. -सान्तो भव- क० म०। १५. दुःखसखः- क० म०। १६. इति टप्रत्य- क० म०।

सुधूः । अतिधूः । सुराजा । अतिराजा । सुधूः शकटम् । अतिधूः शकटम् । प्राक् टादिति किम् ? स्वङ्गुलम् । अत्यङ्गुलं काष्ठम् । सुसखः । अतिसखः । स्वक्षः । अत्यक्षः । स्वतेरिति किम् ? परमधुरा । परमराजः । पूजायामिति किम् ? धुरमतिक्रान्तः अतिधुरा:[1] । अतिराजः ।

बहोर्डे ॥२।१।१२८॥ डप्रसङ्गो यत्र ततो बह्वन्तात् समासात् समासान्तो डः कच्च न भवति । आसन्नबहवः[2] । बहोरिति किम् ? द्वित्राः । उपदशाः । ड इति किम् ? प्रियबहुकः ।

कञ्[3] नाम्नि ॥२।१।१२९॥ नाम्नि संज्ञायां विषये कञ्[4] समासान्तो न भवति । बहुदेवदत्तः । विश्वदेवदत्तः । बहुविष्णुमित्रः । विश्वविष्णुमित्रः । विश्वदेवः । विश्वयशाः । पद्मश्रीः । श्वेताश्वतरिः । कञिति किम् ? श्रीपुरम्[5] । पिष्टपुरम् ।

ईयसः ॥२।१।१३०॥ ईयसन्तात् समासात् कञ्[6] समासान्तो न भवति । बहुश्रेयान् । बहुप्रेयान् । बहुश्रेयसी । विद्यमानप्रेयसी । विद्यमानश्रेयसी ।

सहात्तुल्ये ॥२।१।१३१॥ तुल्ययोगे यो वर्तते सहशब्दस्तदादेर्बहुव्रीहेः कञ्[7] समासान्तो न भवति । तुल्ययोगो वर्तिपदार्थस्य वृत्त्यर्थेन सह क्रियादिना साधारणः सम्बन्धः । सपुत्रः आगतः । सपुत्रः स्थूलः । अत्र पितुः पुत्रस्य चागमेन स्थौल्येन च तुल्ययोगः । सहादिति किम् ? श्वेताश्वको देवदत्त आगतः । तुल्य इति किम् ? सह विद्यमानानि लोमानि यस्य (सः) सलोमकः । सपक्षकः । सकर्मकः ।

भ्रातुस्स्तुतौ ॥२।१।१३२॥ भ्रात्रन्तात् समासान्तात् कञ्[8] समासान्तो न भवति स्तुतौ भ्रातुः समासान्तस्य[9] वा प्रशंसाया गम्यमानायाम् । सुभ्राता । कल्याणभ्राता । बहुभ्राता । प्रियभ्राता । भ्रातुरिति किम् ? सुमातृकः । स्तुताविति किम् ? दुर्भ्रातृकः । मूर्खभ्रातृकः ।

नाडीतन्त्र्याः स्वाङ्गे ॥२।१।१३३॥ स्वाङ्गे यौ नाडीतन्त्रीशब्दौ तदन्तात् समासात् कञ्[10] समासान्तो न भवति । बहुनाडिः कायः । बहुतन्त्रीर्ग्रीवा । तन्त्रीर्धमनीः । ङ्यदन्तो नेति ह्रस्वाभावः । स्वाङ्ग इति किम् ? बहुनाडीकः स्तम्भः । बहुतन्त्रीका वीणा । केचित् स्वमङ्गं स्वाङ्गमिति अन्यपदार्थैकदेशमाहुः तेषां बहुनाडिः स्तम्भः । बहुतन्त्रीर्वीणा । स्वाङ्गग्रहणादिह न भवति—बहुनाडीकः कुविन्दः[11] । बहुतन्त्रीको नटः ।

निष्प्रवाणिः ॥२।१।१३४॥ निष्प्रवाणिरिति कञभावो निपात्यते । प्रवाणि[12]स्तन्तुवायशलाका सा निर्गताऽस्मादिति निष्प्रवाणिः[13] पटः । निष्प्रवाणिः[14] कम्बलः, निष्पन्नो नव इति चार्थः । ऊयतेऽस्यामिति वानिः, प्रस्ता वानिः प्रवाणिः, सा निर्गता तन्तुभ्योऽस्येति निष्प्रवाणिः । सदश इत्येके ।

इज् युद्धे ॥२।१।१३५॥ युद्धे यः समासो विहितस्तस्मादिज् समासान्तो भवति । केशाकेशि । दण्डादण्डि । मुसलामुसलि । मुष्टामुष्टि । अस्यसि । जकार आदिजन्तविशेषणार्थः ।

द्विदण्ड्यादिः ॥२।१।१३६॥ द्विदण्डीत्येवमादयः समासा इजन्ताः साधवो भवन्ति । द्वौ दण्डावस्मिन् प्रहरणे इति द्विदण्डि । द्विमुसलि । उभादन्ति । उभयदन्ति[15] । उभाबाहु । उभयबाहु[16] । प्रहरति उभौ हस्तावस्मिन् पाने उभाहस्ति । उभयाहस्ति । उभापाणि । उभयापाणि । उभाञ्जलि । उभयाञ्जलि । उभाकर्णि । उभयाकर्णि । शृणोति अन्तेवासोऽस्मिन्नन्तेवासि तिष्ठति । संहितानि पुच्छानि, अस्मिन् सरणे संहितपुच्छि धावति । एकः पादोऽस्मिन् गमने एकपदि । समानौ पादावस्मिन् सपदि गच्छति । आढ्य-

---

१. -धुरः, अति- क० म० । २. बहवः, उपबहवः, बहो– क० म० । ३. कञ् नाम्नि क० म० । ४. कच् समा- क० म० । ५. श्रस्पृःपथ्यबोऽदित्यत्प्रत्ययः क० म० टि० । ६. कच्समासा- क० म० । ७. कच् समा- क० म० । ८. कच् समा- क० म० । ९. समासार्थस्य वा क० म० । १०. कच् समा- क० म० । ११. 'तन्तुवायः कुविन्दः स्यात्' क० म० टि० । १२. प्रवाणी तन्तु- क० म० । १३. 'अनाहतं निष्प्रवाणिः, तन्त्रकं च नवाम्बरे ।' इत्यमरः- क० म० टि० । १४. -वाणिः- क- क० म० । १५. उभयादन्ति- क० म० । १६. उभयाबाहु- क० म० ।

पादी—आढ्यपदि शेते। प्रोष्ठपादी—प्रोष्ठपदि हस्तिनं वाहयति। निकुच्यकर्णी—निकुच्यकर्णि धावति। उभाबाहु उभयाबाहु इति इजः वकुचि स्वामित्वङ्गाद् अव्ययीभावसंज्ञा। यदिह लक्षणे नानुपन्नं तत्सर्वं निपातनात् सिद्धम्। क्रियाविशेषणाच्चान्यत्र न भवति। द्वौ दण्डावस्यां शालायां द्विदण्डा। द्विमुसला।

खोऽषडक्ष्याशितङ्ग्वलंकर्मालंपुरुषात् ॥२।१।१३७॥ अषडक्ष, आशितङ्गु, अलंकर्म, अलंपुरुष इत्येतेभ्यः खः समासान्तो भवति। अदृष्यानि षडक्षीण्यस्य अषडक्षीणः। पितुः पितामहस्य पुत्रस्य वाद्दृश्योच्यते, अदृष्टानि अविद्यमानानि वा षडक्षीण्यत्राषडक्षीणो मन्त्रः। अषडक्षीणा क्रीडा। द्वाभ्यामेवाद्धेयेत्यर्थः (? द्वाभ्यां प्रारब्धेत्यर्थः) अषडक्षीणः कन्दुको येन द्वौ क्रीडतः। न विद्यन्ते वा [2]षडक्षीण्यस्याषडक्षीणोऽमनस्कः। विचारेण विना प्रवर्तत इत्यर्थः। आशिता गावो यस्मिन् तदाशितङ्गवीनमरण्यम्। निपातनान्मम्। अलङ्कर्मणे अलङ्कर्मीणः[3]। अलम्पुरुषेण[4] राजाधीनमित्यधीनेन समासः, अस्ति चाधीनशब्दः, वाक्यं वक्तर्यधीनं हीति।

वाऽञ्चोऽदिक्स्त्रियाम् ॥२।१।१३८॥ अञ्चत्यन्तात् समासात् खप्रत्ययो भवति वा न चेत् स दिक् (शब्दः)स्त्रियां वर्तते। प्राङ्—प्राचीनः। उदङ्—उदीचीनः। सम्यङ्—समीचीनः। अदिक्स्त्रियामिति किम्? प्राची। उदीची दिक्। दिग्ग्रहणं किम्? प्राचीना शाला। अर्वाचीना शाला। स्त्रीग्रहणं किम्? प्राक्—प्राचीनं रमणीयम्। विषयपि इलुगन्तं नपुंसकम्।

ऋक्पूःपथ्यपोऽत् ॥२।१।१३९॥ ऋक् पुर् पथिन् अप् इत्येतदन्तात् समासादकारः समासान्तो भवति। अर्धर्चः। उप[5]र्चः। उच्चारितर्चः। श्रीपुरम्। विष्णुपुरम्। उपपुरम्। त्रिपुरम्। स्फीतपुरो देशः। जलपथः। स्थलपथः। उपपथम्। प्रतिपथम्। विशालपथं नगरम्। द्विर्गता आपोऽस्मिन् द्वीप[6]म्। समीपम्। प्रतीपम्। बह्वपम्—तटाकम्। पुरपथ[7]शब्दाभ्या सिद्धे पुर् पथिन् इत्येतयोरुपादानमेतद्विषये तत्प्रयोगनिवृत्त्यर्थम्।

धुरोऽनक्षस्य ॥२।१।१४०॥ या धूरक्षसम्बन्धिनी न भवति तदन्तात् समासादकारः समासान्तो भवति। राजधुरा। महाधुरं शकटम्। उपधुरम्। अनक्षस्येति किम्? अक्षधूः। दृढधूरक्षः।

सङ्ख्योदक्पाण्डुकृष्णाद्भूमेः ॥२।१।१४१॥ सङ्ख्यावाचिनः उदक् पाण्डु कृष्ण इत्येतेभ्यश्च शब्देभ्यः परो यो भूमिशब्दस्तदन्तात् समासान्तो भवति। द्वयोर्भूम्योः समाहारः द्विभूमम्। त्रिभूमम्। द्विभूमः प्रासादः। त्रिभूमः प्रासादः। उदीची भूमिः उदग्भू[8]मः। उदग्भूमो देशः। पाण्डुभूमम्। पाण्डु[9]भूमो देशः। कृष्णभूमम्। कृष्णभूमो देशः। एतेभ्य इति किम्? सर्वभूमिः।

उपसर्गादध्वनः ॥२।१।१४२॥ उपसर्गाद्धातुयोगे यः प्रादिः उपसर्गसंज्ञां लभते तस्मात् परादध्वनः अत् समासान्तो भवति। प्रगतमध्वानं प्राध्वं शकटम्। प्राध्वो रथः। उपक्रान्तमध्वानमुपाध्वम्। निरध्वम्। अत्यध्वम्।

प्रत्यन्ववात् सामलोम्नः ॥२।१।१४३॥ प्रति अनु अव इत्येतेभ्यः परो यो सामन् लोमन् इत्येतौ शब्दौ तदन्तात् समासाद् अत्समासान्तो भवति। प्रतिगतं साम प्रतिसामम्। प्रतिगतं सामान् यः (सः) प्रतिसामः। एवम् अनुसामम्। अनुसामः। प्रतिलोमम्। प्रतिलोमः। अनुलोमम्। अनुलोमः। अवलोमम्। अवलोमः। अव्ययीभावे तु परत्वाद् विकल्पः, साम साम प्रतिसाम। प्रतिसामम्। अनुसाम। अनुसामम्। प्रत्यन्ववादिति किम्? निस्साम वचनम्। निर्लोमा पुरुषः। सामलोम्न इति किम्? प्रतिकर्म।

---

1. द्वाभ्यां सार्द्धाढ्येत्यर्थः अषड- क० म०। 2. षडक्षाण्य- क० म०। 3. अलङ्कर्मीणः, म०। 4. अलम्पुरुषीणः रा- क० म०। प्राचीनं प्राक् स्मृतं प्राङ्परपाचीनमपाक् तथा। प्रत्यक् चैव प्रतीचीनमुदीचीनमुदक् तथा ॥' क० म० टि०। 5. उपार्चः क० म०। 6. द्व्यन्तरुपसर्गादिदपोऽनात्, इति, अकारस्य ईकारः। क० म० टि०। 7. "बाटः पन्था मार्गश्च" इति त्रिकाण्डशेषः। क० म० टि०। 8. उदग्भूमम्, उद- क० म०। 9. 'कृष्णभूमः कृष्णभूमः स्यात्, पाण्डुभूमस्तु पाण्डुभूः।' इत्यभिधानचिन्तामणिः। क० म० टि०।

प्रतेरुरसः सप्तम्याः ॥२।१।१४४॥ प्रतिशब्दात् परो य उरस्शब्दः सप्तम्यन्तस्तदन्तात् समासात् अत् समासान्तो भवति। प्रत्युरसं वर्तते। उरसि वर्तत इत्यर्थः। सुबर्थेऽव्ययीभावः। उरसि प्रतिष्ठितं प्रतिगतमुरः प्रत्युरः।

समवान्धात्तमसः ॥२।१।१४५॥ सम अव अन्ध इत्येतेभ्यः परो यस्तमस्शब्दस्तदन्तात् समासाद् अत् समासान्तो भवति। सन्ततं तमः सन्ततं तमसा सन्ततं तमोऽस्मिन्निति वा सन्तमसम्। अवहीनं तमः, अवहीनं तमसा, अवहीनं तमोऽस्मिन्निति वा अवतमसम्। अन्धं करोतीत्यन्धम्, अन्धंतमः, अन्धंतमोऽस्मिन्, अन्धं[1] च तमश्चेति वा अन्धतमसम्।

तप्तान्ववाद्रहसः ॥२।१।१४६॥ तप्त अनु अव इत्येतत्पूर्वाद्रहसोऽत् समासान्तो भवति। तप्तं तप्तमय इवानधिगम्यं रहः तप्तरहसम्। तप्तं रहोऽस्येति तप्तरहसः। अनुगतं रहः अनुगतं रहसा वा अनुरहसम्। अनुगतं रहोऽस्येति अनुरहसः। अवहीनं रहः अवहीनं रहसा वा अवरहसम्। अवहीनं रहोऽस्येत्यवरहसम्[2]।

ब्रह्महस्तिराजपल्याद्वर्चसः ॥२।१।१४७॥ ब्रह्मन् हस्तिन् राजन् पल्य इत्येतेभ्यः परो यो वर्चस्शब्दस्तदन्तात् समासादत्समासान्तो भवति। ब्रह्मवर्चसम्। हस्तिवर्चसम्। राजवर्चसम्। पल्यवर्चसम्। एतेभ्य इति किम्? नृपा. सोमार्कवर्चसः। त्विषि[3] मात्र डा वर्चस्वीति समासान्तविधेः क्वचिदनित्यत्वात् तत्र जीविकोपनिषदिवे ऋक्पूःपथ्यपोऽदिति निर्देशाद्विज्ञायते।

अक्ष्णोऽप्राण्यङ्गे ॥२।१।१४८॥ अक्षिशब्दान्तात् समासादत् समासान्तो भवति न चेत् सोऽक्षिशब्दः प्राण्यङ्गे वर्तते। लवणाक्षम्। पुष्कराक्षम्। कबराक्षम्। गवाक्षम्[4]। महिषाक्षो गुग्गुलुः। अप्राण्यङ्ग इति किम्? अजाक्षी। उपाक्षी। वामाक्षी। परमाक्षी।

संकटाभ्याम् ॥२।१।१४९॥ सम् कट इत्येतत्पूर्वादक्षिशब्दादत् समासान्तो भवति। समक्षम्। कटाक्षम्। प्राण्यङ्गार्थं वचनम्।

प्रत्यनोरव्ययीभावात् ॥२।१।१५०॥ प्रति अनु इत्येतत्पूर्वो योऽक्षिशब्दस्तदन्तादव्ययीभावादत्समासान्तो भवति। प्रत्यक्षम्। अन्वक्षम् वर्तते। प्रत्यनोरिति किम्? उपाक्षि वर्तते। अव्ययीभावादिति किम्? प्रतिगतेऽक्षिणी (अस्येति) प्रत्यक्षिर्देवदत्तः।

शरदादेः ॥२।१।१५१॥ शरदाद्यन्तादव्ययीभावादत्समासान्तो भवति। उपशरदम्। प्रतिशरदम्। उपत्य[5]-दम्। शरद्, त्यद्, तद्, यद्, कियद्, हिरुक्, हिमवत्, सदस्, अनस्, मनस्, विपाश्, दिश्, दृश्, विश्, उपानह्, अनडुह्[6], दिव्, इति शरदादिः। अत्र जयन्तपाठो नित्यार्थः[7]।

जराया जस् च ॥२।१।१५२॥ जराशब्दान्तादव्ययीभावादत् समासान्तो भवति ङसित्ययं[8] चादेशश्च। उपजरसम्। प्रतिजरसम्। ङकारोऽन्त्यादेशार्थः।

अनः ॥२।१।१५३॥ अन्नन्तादव्ययीभावादत्समासान्तो भवति। उपराजम्। प्रतिराजम्। उपतक्षम्। प्रतितक्षम्। अध्यात्मम्। प्रत्यात्मम्।

नपुंसकाद्वा ॥२।१।१५४॥ यदन्नन्तं नपुंसकं तदन्तादव्ययीभावादत्समासान्तो भवति वा। उपचर्म। उपचर्मम्। प्रतिकर्म। प्रतिकर्मम्। प्रतिसाम। प्रतिसामम्। अनुलोम। अनुलोमं वर्तते। पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पः।

---

१. अन्धं तमस्त्वपीत्यमरः, क० म० टि०। २. -वरहसः, क० म०। ३. त्विषिमात्र् राजवर्च-स्विति समा- क० म०। ४. -वाक्षम्, रुद्राक्षम्, महिषा- क० म०। ५. उपत्यदम्, प्रतित्यदं शरद, क० म०। ६. -डुह्, चतुर्, दिव्, इति क० म०। ७. अन्यत्र जयन्ते गिरिनदीति सूत्रेण विकल्पः। क० म० टि०। ८. -त्ययं चादेशः। क० म०।

गिरिनदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः ॥२।१।१५५॥ गिरि नदी पौर्णमासी आग्रहायणी इत्येतच्छब्दान्ताज्जयन्ताच्चाव्ययीभावाद्वाऽत्समासान्तो भवति । गिरेरन्तः अन्तर्गिरम् । अन्तर्गिरि । गिरेः समीपम् उपगिरम् । उपगिरि । उपनदम् । उपनदि । उपपौर्णमासम् । उपपौर्णमासि । उपाग्रहायणम् । उपाग्रहायणि । उपदृषदम् । उपदृषद् । उपसमिधम् । उपसमित् । उपककुभम् । उपककुभ् ।

सङ्ख्याया नदीगोदावर्योः ॥२।१।१५६॥ वेति निवृत्तम् । सङ्ख्यावाचिनः परो यो नदीगोदावरीशब्दौ तदन्तादव्ययीभावादत्समासान्तो भवति । पञ्चनदम् । सप्तनदम् । द्विगोदावरम् । त्रिगोदावरम् । सप्तगोदावरम् । सङ्ख्याया इति किम् ? उपनदि । अव्ययीभावादिति किम् ? एकनदी । [1]सर्वमेकनदीतीरे । इह नदीग्रहणं नित्यार्थम् ।

सरजसोपशुनानुगवम् ॥२।१।१५७॥ सरजस उपशुन अनुगव इत्येतेऽव्ययीभावा अदन्ता निपात्यन्ते । सह रजसा सरजसमभ्यवहरति । साकल्येऽव्ययीभावः । शुनः समीपमुपशुनं तिष्ठति । निपातदेवोऽश् । आय[2]ती । गवामन्वायतं यानमनुगवम् । दैर्घ्येऽनुरित्यव्ययीभावः, दैर्घ्यादन्यत्र न भवति । गवां पश्चादनुगु यानम् ।

जातमहद्वृद्धादुक्ष्णः कर्मधारयात् ॥२।१।१५८॥ जात महत् वृद्ध इत्येतेभ्यः परो य उक्षन् शब्दस्तदन्तात् कर्मधारयात्[3] समासान्तोऽद्भवति । जात उक्षा जातोक्षः । महोक्षः । वृद्धोक्षः । जातमहद्वृद्धादिति किम् ? परमोक्षा । उत्तमोक्षा । उक्ष्ण इति किम् ? महाश्मश्रुः । कर्मधारयादिति किम् ? जातस्योक्षा जातोक्षा । महदुक्षा । वृद्धोक्षा ।

स्त्रियाः पुंसो द्वन्द्वाच्च ॥२।१।१५९॥ स्त्री इत्येतस्मात् परो यः पुंस[4] इति शब्दस्तदन्ताद् द्वन्द्वादत् समासान्तो भवति । चकारात्कर्मधारयाच्च । स्त्री च पुमांश्च स्त्रीपुंसम् । स्त्रीपुंसौ । स्त्रीपुंसाः विस्मयं गताः । कर्मधारयात्—स्त्रीभूत्वा पुमान् जातः स्त्रीपुंसः शिखण्डी । स्त्रीपुंसं विद्धि राक्षसम् । द्वन्द्वाच्चेति किम् ? स्त्रियाः पुमान् स्त्रीपुमान् ।

धेन्वनडुहर्ग्यजुषाहोरात्रनक्तंदिवरात्रिंदिवाहर्दिवोर्वष्ठीवपदष्ठीवाक्षिभ्रुवदारगवम् ॥२।१।१६०॥ धेन्वनडुहादयो द्वन्द्वा अ[5]प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । धेनुश्च अनड्वांश्च धेन्वनडुहौ । धेन्वनडुहाः । असमाहारार्थं धेन्वनडुहग्रहणम् । समाहारे तु उत्तरेण सिद्धम् । ऋक् च यजुश्च ऋग्यजुषम् । अहश्च रात्रिश्च अहोरात्रः । पुण्याविमावहोरात्रौ । नक्तं च दिवा च नक्तन्दिवम् । रात्रिश्च दिवा च रात्रिन्दिवम् । रात्रिं दिवाऽन्यत्र च पश्यसि तुल्यकालम् । निपातनान्मम् । अहश्च दिवा च अहर्दिवम् । अहरहरित्यर्थः । वीप्सायां द्वन्द्वोऽस्मादेव निपातनात् । अहर्निशमित्यर्थ इत्यपरे । अत्र समासेऽन्यतरः किल रात्रिवचनः । ऊरू च अष्ठीवन्तौ च ऊर्वष्ठीवम् । अन्त्याजादिलोपो निपातनात् । पादौ च अष्ठीवन्तौ च पदष्ठीवम् । अत्र पद्भावश्च । अक्षिणी च भ्रुवौ च अक्षिभ्रुवम् । दाराश्च गावश्च दारगवम् । अत एव निपातनादुपादेशोऽक्षिदारशब्दयोश्च पूर्वनिपातः । द्वन्द्वादिति किम् ? धेनोरनड्वान् धेन्वनड्वान् । ऋग्यजुर्यस्य स ऋग्यजुः । ऋक्सामवाङ्मनसयोरकारान्तत्वं दधिपयआदिषु तथा पाठात् ।

चुदषहः समाहारे ॥२।१।१६१॥ चवर्गदकारषकारहकारान्ताद् द्वन्द्वात् समाहारे वर्तमानादत् समासान्तो भवति । वाक् च त्वक् च अनयोः समाहार इति वाक्त्वचम् । वाक्समुच्छम्[6] । श्रीस्रुजम् । वाग्दृषदम् । सम्पद्विपदम् । वाक्त्विषम् । वाग्विप्रुषम् । छत्रोपानहम् । गोगोदुहम् । चुदषह इति किम् ? दृषद् च समिच्च दृषत्समिधम् । समाहार इति किम् ? प्रावृट्शरद्भ्याम् । द्वन्द्वादिति किम् ? पञ्चवाक् ।

---

१. -नदीतरे क० म० । २. 'आयतिर्दीर्घतायां स्यात्प्रभूतागामिकालयोः' इति वैजयन्ती क० म० टि० । ३. -धारयात्समासान्तो म- क० म० । ४. पुंसु, इति क० म० । ५. अत्प्रत्य- क० म० । ६. समाहारप्रधानमिदम्, क० म० टि० ।

"द्विगोरन्नह्नोऽट् ॥२।१।१६२॥ अन्नन्तादहन्शब्दाच्च द्विगोः समाहारे वर्तमानादट् समासान्तो भवति। (पञ्च तक्षाणः समाहृता इति) पञ्चतक्षी। पञ्चतक्षम्। दशाक्षी। दशाक्षम्। द्व्यहः। त्र्यहः। अह्नोऽह्ना टीति पर्युदासादकारस्य लुग् न भवति। द्विगोरिति किम्? समाहृतास्तक्षाणः सन्तक्षाणः। समह्नाः। समाहार इति किम्? द्वाभ्यामुक्षाभ्यां क्रीतः द्व्युक्षा। त्र्युक्षा। द्वयोरह्नोर्भवः द्व्यह्नः। त्र्यह्नः। अह्न इत्यमङ्विधानं समाहारेऽह्नादेशबाधनार्थम्।

द्वित्रेरायुषः ॥२।१।१६३॥ द्वि त्रि इत्येताभ्यां परो य आयुःशब्दस्तदन्ताद् द्विगोः समाहारे वर्तमानादट् समासान्तो भवति। द्वयोरायुषोः समाहारः द्व्यायुषम्। त्र्यायुषम्। द्वित्रेरिति किम्? चतुरायुः। समाहार इति किम्? द्व्यायुः प्रियः। त्र्यायुः प्रियः।

अञ्जलेश्चालुचः ॥२।१।१६४॥ द्वित्रिभ्यां परो योऽञ्जलिशब्दस्तदन्ताद् द्विगोरट् समासान्तो भवति न चेत् स द्विगुस्तद्धितलुगन्तो भवति। द्वयोरञ्जल्योः समाहारः द्व्यञ्जलम्। त्र्यञ्जलम्। द्वाभ्यामञ्जलिभ्यामागतम् द्व्यञ्जलमयम्। द्व्यञ्जलरूप्यम्। त्र्यञ्जलमयम्। त्र्यञ्जलरूप्यम्। द्वावञ्जली प्रियौ यस्य स द्व्यञ्जलिप्रियः[2]। द्व्यञ्जलिप्रिय इत्येवैके[3] तेषामुत्तरे[4] वा ग्रहणमिहापि सम्बध्यते। चकारो द्वित्रेरित्यस्यानुकर्षणार्थः। अलुच इति किम्? द्वाभ्यामञ्जलिभ्यां क्रीतः द्व्यञ्जलिः। त्र्यञ्जलिः। द्विगोरिति किम्? द्वयोरञ्जलिः द्व्यञ्जलिः। त्र्यञ्जलिः।

खार्या वा ॥२।१।१६५॥ खारीशब्दान्ताद् द्विगोरलुचोऽट् समासान्तो भवति वा। द्विखारम्। द्विखारी। पञ्चखारम्। पञ्चखारी। द्विखारमयम्। द्विखारीमयम्। पञ्चखाररूप्यम्। पञ्चखारीरूप्यम्। द्विखारप्रियः। द्विखारीप्रियः। पञ्चखारधनः। पञ्चखारीधनः। अत्र लुच्यविशेषः। तत्र[5] लुच्यगोणीसूच्योः व्यत इति लुचि पुन्नपुंसकयोर्द्विखारः। द्विखारम्। स्त्रियां द्विगोरितीकारे द्विखारी। द्विगोरिति किम्? उपखारि। अधिखारि।

अर्धाच्च ॥२।१।१६६॥ अर्धशब्दात् परो यः खारीशब्दस्तदन्तात् समासादलुचोऽट् समासान्तो वा भवति। समेंऽशेऽर्धं नित्यमित्यर्धशब्दस्य यः प्रतिपदं समासस्तत्र[6] विधिः। अर्धं खार्याः अर्धखारम्। अर्धखारी। योगविभाग उत्तरसूत्रेऽर्धाच्च द्विगोश्चेत्युभयोपस्थानार्थः।

नावः ॥२।१।१६७॥ वेति निवृत्तम्। अर्धशब्दात् परो यो नौशब्दस्तदन्तात् समासाद्द्विगोश्च नौशब्दादलुचोऽट् समासान्तो भवति। अर्धं नावः अर्धनावम्। अर्धनावी। द्विगोः—द्विनावम्। पञ्चनावम्। द्विनावमयम्। पञ्चनावमयम्। द्विनावरूप्यम्। द्विनावप्रियः। द्विनावधनः। अलुच इति किम्? द्वाभ्यां नौभ्यां क्रीतः द्विनौः। पञ्चनौः। अर्धाच्चेति किम्? राजनौः। परमनौः। टकारो ङ्यर्थः। अर्धनावम्। अर्धनावीति हि स्त्रीनपुंसकयोर्दृश्यते।

गोस्तत्पुरुषात् ॥२।१।१६८॥ गोशब्दान्तात् तत्पुरुषादलुचोऽट् समासान्तो भवति। राजगवः। राजगवी। पुङ्गवः। स्त्रीगवी। अतिगवः। अतिगवी। पञ्चगवम्। दशगवम्। पञ्चगवमयम्। पञ्चगवरूप्यम्। पञ्चगवप्रियः। तत्पुरुषादिति किम्? चित्रगुः। शबलगुः। अलुच इति किम्? पञ्चभिः गोभिः क्रीतः पञ्चगुः। दशगुः।

राजन्सखेः[7] ॥२।१।१६९॥ अलुच इति निवृत्तम्। राजन् सखि इत्येतदन्तात् तत्पुरुषादट् समासान्तो भवति। देवराजः। महाराजः। अतिराजः। पञ्चानां राज्ञां समाहारः पञ्चराजी। दशराजी। दशभिः राजभिः क्रीतो दशराजः। दशराजी। एवं राजसखः। महासखः। अतिसखः। अतिसखी।

---

1. अह्नोऽह्नादिति- क० म०। 2. -यः, त्र्यञ्जलिप्रियः, द्वा- क० म०। 3. इत्यप्येके, क० म०। 4. -मुत्तरं वा- क० म०। 5. तत्र हि लु- क० म०। 6. तत्राद्विधिः क० म०। 7. सखे क० म०।

पञ्चसखम् । दशसखम् । पञ्चसखः । दशसखी । पञ्चसखप्रियः । मद्राणा राज्ञी मद्रराज्ञी[1] । कश्मीरराज्ञी । विद्याराज्ञीति राजन्निति नकारान्तोपदेशादनकारान्ते न भवति । प्रधानस्त्रीहृद्‌भ्योऽबिति विपि [2]हृद्‌वृतद्धित-कोपान्स्याख्या इति निषेधार्थं [3]तत्समासान्ते पुम्भावाभावे ज्ञापक न भवति ।

ग्रामकौटात्तक्ष्णः ॥२।१।१७०॥ ग्राम कौट इत्येताभ्यां परो यस्तक्षन्‌शब्दस्तदन्तात् तत्पुरुषादट् समासान्तो भवति । ग्रामस्य तक्षा ग्रामतक्षः । ग्रामभृत. साधारणस्तक्षोच्यते । कुटी–शाला [4]अस्या भव: कौटः । कौटस्तक्षा कौटतक्षः । स्वापणशालाया यः कर्म करोति स्वतन्त्रोऽप्रतिबद्ध इत्यर्थः । ग्रामकौटादिति किम् ? राजतक्षा ।

राष्ट्राख्याद्‌ब्रह्मणः ॥२।१।१७१॥ राष्ट्रवाचिनः परो यो ब्रह्मन्‌शब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषादट् समासान्तो भवति । सुराष्ट्रेषु ब्रह्मा सुराष्ट्रब्रह्मः । यः सुराष्ट्रेषु वसति सौराष्ट्रको ब्राह्मण इत्यर्थः । एवमवन्तिब्रह्मः । काशीब्रह्मः । राष्ट्राख्यादिति किम् ? देवब्रह्मा नारदः । आख्याग्रहणं राष्ट्रवाच्यर्थम् ।

कुमहतो वा ॥२।१।१७२॥ कु महत् इत्येताभ्या परो यो ब्रह्मन्‌शब्दस्तदन्तात् तत्पुरुषादट् समासान्तो वा भवति । पापो[5] ब्रह्मा कुब्रह्मः, कुब्रह्मा । महान् ब्रह्मा महाब्रह्मः । महाब्रह्मा । महाब्राह्मण इत्यर्थः ।

श्वनोऽतेः ॥२।१।१७३॥ अतिशब्दात् परो यः श्वन्‌शब्दस्तदन्तात् तत्पुरुषादट् समासान्तो भवति । श्वानमतिक्रान्तोऽतिश्वो वराहः जवनः । अतिश्वः सेवकः–स्वामिभक्त । अतिश्वी सेवा । नीचा ।

गौणात् ॥२।१।१७४॥ गुणेन य शब्दः प्रसिद्धाद्विषयादन्यत्र विषयान्तरे तत्सदृशे वर्तते ततः परो यः श्वन्‌शब्दस्तदन्तात् तत्पुरुषादट् समासान्तो भवति । व्याघ्र इव व्याघ्रः श्वा व्याघ्रश्वः । व्याघ्रादिभिर्गौणैस्तदनुक्ताविति समासः । अत एव वचनात् श्वशब्दस्य परनिपातः । एवं सिंहश्वः । वृकश्व. । पुरुषश्वः । गौणादिति पूर्वपदविज्ञानादिह न भवति—वानरः श्वेव वानरश्वा । गौणोऽयं श्वा तदन्तादट् व्याघ्र. श्वेव व्याघ्रश्वः[6] । वृकश्वः । पुरुषश्वः । गौणादिति वचनादिह न भवति, कालकः श्वा, कालकश्वा समासान्तो विधिरनित्य इति वानरश्वेत्यत्र न भवतीत्येके ।

अप्राणिनि ॥२।१।१७५॥ अप्राणिनि यो गौणः श्वन्‌शब्दस्तदन्तात् तत्पुरुषादट् समासान्तो भवति । श्वेव श्वा आकर्षः[7] श्वा इति आकर्षश्वः । फलकश्वः । शकटश्वः । अप्राणिनीति किम् ? कालकः[8] श्वेव कालकश्वा । गौणादिति किम् ? आकर्षे[9] श्वा आकर्षश्वा । कुक्कुरवच्छारेऽपि[10] श्वशब्दो रूढो न गौणः । तथाप्युपमानादेवेत्याकर्षश्व इत्येव भवतीत्येके । केचित् तु गौणादिति[11] नापेक्षन्ते । अपरे गौणादप्राणिनीत्येकमेव[12] योगमधीयते । तेषा व्याघ्रश्व इत्यादि न भवति ।

मृगोत्तरपूर्वाच्च सक्थ्नः ॥२।१।१७६॥ मृग उत्तर पूर्व इत्येतेभ्यो गौणाच्च शब्दात् परो यः सक्थिशब्दस्तदन्तात् तत्पुरुषादट् समासान्तो भवति । मृगस्य सक्थि मृगसक्थम् । उत्तरं सक्थि सक्थि[13] उत्तरं वा, उत्तरसक्थम् । एवं पूर्वसक्थम् । गौणात्–फलकमिव फलकं, फलकं सक्थि फलकसक्थम् । मृगपूर्वादुत्तरपूर्वाच्च सक्थ्नोऽट् । चकारात्कुटसक्थमित्येके ।

---

१. नृधुगिधञ्च इत्यादिना ङी । क० म० टि० । २. विपि स्वब्रद्वततद्धित- क० म० । ३. तत्समा- क० म० । ४. शाला, तस्यां- क० म० । ५. 'पापकुत्सेषदर्थे कुः' इति नामालिङ्गानुशासनम्- क० म० टि० । ६. -श्वः, एवं सिंहश्वः, वृक- क० म० । ७. आकर्षश्वा आ- क० म० । "द्यूतेऽक्षे शारिफलके-प्याकर्षोऽक्षमिन्द्रिये ।" इत्यमरः, क० म० टि० । ८. 'अथ स्यादिङ्कोठः कालकोऽपिल्यायाम् ?' क० म० टि० । ९. आकर्षशब्दोऽत्र शारिवाचकः, क० म० टि० । १०. शारशब्दः शारिवाचकः, तथा प्रयोगः-"काक-काल्या सह बहुकः क्रीडति प्राणिसारैः ।" इति विदग्धमुखमण्डिः । क० म० टि० । ११. -दि विनापेक्षन्ते । क० म० । १२. नीतीत्ये- क० म० । १३. सक्थ्न उत्तरं क० म० ।

सरोऽनोऽश्मायसो जातिनाम्नोः ॥२।१।१७७॥ सरस् अनस् अश्मन् अयस् इत्येतदन्तात् तत्पुरुषादट् समासान्तो भवति जातावभिधेयायां नाम्नि च विषये सम्भवतो विशेषणम् । जलसरसम् । मण्डूकसरसम् । एवंनामनी सरसी । मण्डूकसरसीति[1] जातावित्येके । उपानसमित्यन्नविशेषस्य संज्ञा । महानसं पाकस्थानम् । राज्ञ उपस्थिनमित्येके । गोनसं जातिः । अमृताश्म. । स्थूलाश्मः । पिण्डाश्मः । कनकाश्मः । अश्मजातिविशेषा एते । पिण्डाश्म इति नामेत्येके । कालायसम् । लोहितायसम् । तीक्ष्णायसम् । अयोजातिविशेषा एते । लोहितायसमिति नामेत्येके । जातिनाम्नोरिति किम् ? परमसरः । परमानः ।

उरसोऽग्रे ॥२।१।१७८॥ अग्रं मुखं प्रधानं वा तत्र वर्तमानो यः उरश्शब्दस्तदन्तात् तत्पुरुषादट् समासान्तो भवति । अश्वा उरः अश्वोरसम् दृश्यते । अश्वाः सेनामुखमित्यर्थः । अश्वानामुरः अश्वोरसं वर्जयेत् । अश्वानां मुखमप्रदेशमित्यर्थः(श इत्यर्थ.) । अश्वोरसं वल्गति । अश्वानां प्रधानमित्यर्थः । एवं रथोरसम् । हस्त्युरसम् । अग्र इति किम् ? अश्वोरस्याघर्तः ।

अह्नः ॥२।१।१७९॥ अहन्शब्दान्तात् तत्पुरुषादट् समासान्तो भवति । परमाहः । उत्तराहः । एकाहम् । पुण्याहम् । [2]सुदिनाहम् ।

सङ्ख्याताद्वाऽह्नश्च ॥२।१।१८०॥ सङ्ख्याशब्दात् परो योऽहन्शब्दस्तदन्तात् तत्पुरुषादट् समासान्तो भवति तस्य चाहन्शब्दस्य वाऽह्लादेशो भवति । सङ्ख्यातमहः सङ्ख्याताह्नः, सङ्ख्याताहः । अह्लादेशार्थं वचनमट् तु सिद्ध । चकार उत्तरत्राह्लादेशस्याट् सन्नियोगशिष्टतार्थः । अन्यथा हि अटोऽपवादो विज्ञायेत । तथा च स्त्रियामोकारो न स्यात् ।

सङ्ख्याऽव्ययसर्वांशात् ॥२।१।१८१॥ सङ्ख्याशब्देभ्योऽव्ययेभ्य सर्वशब्दादंश एकदेशस्तद्वाचिभ्यश्च परो योऽहन्शब्दस्तदन्तात् तत्पुरुषादट् समासान्तो भवति तस्य चाहन्शब्दस्य नित्यमह्लादेशो भवति । द्वयोरह्नोर्भव. द्व्यह्नः पटः । द्व्यह्नी अष्टका । एवं त्र्यह्नः, त्र्यह्नी । द्वेऽहनी प्रिये यस्य स द्व्यह्नप्रियः । त्र्यह्नप्रियः । द्वेऽहनी जातस्य द्व्यह्नजात. । त्र्यह्नजातः । अत्ययम् । अत्यह्नः । अत्यह्नी कथा । निरह्नः, निरह्नी वेला । सर्वः–सर्वाह्नः । अंशात्-पूर्वाह्न । अपराह्नः । मध्याह्नः । सायाह्न ।

पुण्यवर्षादीर्घसङ्ख्यातैकाच्चाद्रात्रेः ॥२।१।१८२॥ पुण्य वर्षा दीर्घ सङ्ख्यात एक इत्येतेभ्यः शब्देभ्यश्चकारात् सङ्ख्यादिभ्यश्च परो यो रात्रिशब्दस्तदन्तात् तत्पुरुषादट् समासान्तो भवति । पुण्या रात्रिः पुण्यरात्र. । वर्षारात्रः । दीर्घरात्रः । सङ्ख्यातरात्र । एकरात्रः । सङ्ख्यायाः–द्वयोः रात्र्योः समाहारः द्विरात्रः । त्रिरात्र. । द्वयो रात्र्योर्भवः द्विरात्र. । द्विरात्रा । त्रिरात्रः । त्रिरात्रा । द्विरात्रप्रियः । त्रिरात्रप्रिय । द्विरात्रजातः । त्रिरात्रजात. । अव्ययात्–अतिरात्रः । अतिरात्रा । नीरात्रः, नीरात्रा । सर्वात्–सर्वरात्रः । अंशात्–पूर्वरात्रः । अपररात्र. । अर्धरात्रः । द्वितीयरात्र । एकग्रहणं सङ्ख्याग्रहणेनानेकस्याग्रहणार्थम् । तेन पूर्वस्य सूत्रस्य (?) अग्रहणम् । एकमहः एकाहम् । अटि प्रकृतेऽद्ग्रहणं स्त्रियां ङ्यभावार्थम् ।

श्वश्श्रेयसश्वोवसीयस-निश्श्रेयस-पुरुषायुष-गोष्ठश्व-द्विस्ताव-त्रिस्तावाः ॥२।१।१८३॥ श्वःश्रेयसादयोऽ प्रत्ययान्तास्तत्पुरुषा निपात्यन्ते । यदिह लक्षणेनानु[4]पपन्नं तत्सर्वं निपातनात् सिद्धम् । शोभनं श्रेयः श्वःश्रेयसम् । श्वोवसोयसमित्यस्यैव(अयम्)पर्याय. । आशीर्विषयेऽनयोः प्रयोगः । श्वश्श्रेयसं ते भूयात् । श्वोवसीयस ते भूयात् । निश्चित श्रेयो निःश्रेयसमनर्थरहितं कल्याणमित्यर्थः । पुरुषस्यायुः पुरुषायुषम् । गोष्ठे श्वा गोष्ठश्व.[5] । द्विस्तावती, द्विस्तावा । त्रिस्तावती, त्रिस्तावा । वेद्यामनयोः प्रयोगः । द्विस्तावा वेदिः[6] । त्रिस्तावा वेदिः । प्रकृतिवेद्या द्विगुणा त्रिगुणा च विकृतौ वेदिरेवमुच्यते अन्यत्रापि दृश्यते द्विस्तावोऽग्निः ।

---

१ -सीमिति क० म० । २. 'सुदिनं शोभनार्थे स्याद् दुर्दिनं तद्विपर्यये ।' इत्यभिधानम् । क० म० टि० । ३. -योऽप्रत्य- क० म० । ४. -नुत्पन्नं क० म० । ५. "गोष्ठश्वस्तु स यो द्वेष्टि स्थान इव स्थितः पुमान्" इत्यभिधानचिन्तामणिः क० म० टि० । ६. "वेदिरङ्गुलिमुद्रायां बुधेऽङ्कङ्कतभूतले" इति विश्वः । क० म० टि० ।

नञव्ययात् संख्याया डः ॥२।१।१८४॥ [1]नञव्ययाच्च परो यः संख्याशब्दस्तदन्तात् तत्पुरुषाद् डः समासान्तो भवति । न दश अदशाः । अनवाः[2] । न्यूना दशेत्यर्थः । नञ्पूर्वोऽयं वैकल्ये दृश्यते । निर्गत-स्त्रिंशतोऽङ्गुलिभ्यः निस्त्रिंशः[3] खड्गः । त्रिंशतो निर्गतानि वर्षाणि निस्त्रिंशान्यहानि । निश्चत्वारिंशानि । डकारोऽन्त्यावादिलोपार्थः । नञव्ययादिति किम् ? गोत्रिंशत् । गोचत्वारिंशत् । नञ्ग्रहणं न नञ् इति प्रतिषेध-निवृत्त्यर्थम् । सङ्ख्याया इति किम् ? निश् शकृत् । तत्पुरुषादिति किम् ? न विद्यन्ते त्रयो यस्य(सः) अत्रिः । शोभनास्त्रयो यस्य(सः)सुत्रिः । निर्गतास्त्रिंशदस्य निस्त्रिंशात् ।

सङ्ख्याऽव्ययादङ्गुलेः ॥२।१।१८५॥ सङ्ख्याया अव्ययाच्च परो योऽङ्गुलिशब्दस्तदन्तात् तत्पुरुषात्[4] समासान्तो डो भवति । द्व्यङ्गुलम् । त्र्यङ्गुलम् । द्व्यङ्गुलप्रियः । त्र्यङ्गुलप्रियः । निरङ्गुलम् अत्यङ्गुलम् । तत्पुरुषादिति किम् ? पञ्चाङ्गुलिर्हस्तः । अनङ्गुलिः पुरुषः ।

बहुव्रीहेः काष्ठे टः ॥२।१।१८६॥ अङ्गुल्यन्ताद्बहुव्रीहेः काष्ठे वर्तमानाद् टः समासान्तो भवति द्वे अङ्गुली यस्य (तत्) द्व्यङ्गुलम् । त्र्यङ्गुलम् । चतुरङ्गुलम् । पञ्चाङ्गुलम् । धान्यानां कण्टकानां व निक्षेपणं काष्ठमुच्यते । दीर्घाङ्गुली । तीक्ष्णाङ्गुली यष्टिः । बहुव्रीहेरिति किम् ? उपाङ्गुलिः । परमाङ्गुलिः अत्यङ्गुला यष्टिः । आत्माङ्गुलम् । प्रमाणाङ्गुलम् । उत्सेधाङ्गुलमिति प्रमाणाङ्गुलशब्दः [5]प्रकृत्यन्तरम् काष्ठ इति किम् ? पञ्चाङ्गुलिर्हस्तः । टकार. स्त्रियामीकारार्थः ।

सक्थ्यक्ष्णः स्वाङ्गे ॥२।१।१८७॥ स्वाङ्गवाची यः सक्थिशब्दोऽक्षिशब्दश्च तदन्ताद्बहुव्रीहेष्टः समासान्तो भवति । दीर्घसक्थः । दीर्घसक्थी । गौरसक्थी । गौरसक्थः । विशालाक्षः । विशालाक्षी । कमलाक्षः कमलाक्षी । सक्थ्यक्ष्ण इति किम् ? [6]सबाहुः । दीर्घजानुः । स्वाङ्ग इति किम् ? दीर्घसक्थि शकटम् । स्थूलाक्षिरिक्षु । बहुव्रीहेरिति किम् ? परमसक्थि । उत्तमसक्थि । वामाक्षि । दक्षिणाक्षि ।

द्वित्रेः मूर्ध्नो वा ॥२।१।१८८॥ द्वि त्रि इत्येताभ्या परो यो मूर्धन्शब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेष्टः समासान्तो भवति वा । द्विमूर्धा, द्विमूर्धः । त्रिमूर्धा, त्रिमूर्धः ।

प्रमाणीसङ्ख्याड्डः ॥२।१।१८९॥ प्रमाणीशब्दान्तात् सङ्ख्यावाचिशब्दान्ताच्च बहुव्रीहेर्ड समासान्तो भवति । स्त्रीप्रमाणी येषां ते स्त्रीप्रमाणाः । भार्याप्रमाणाः कुटुम्बिनः[7] । कल्याणं[8] प्रमाण्यस्य(सः) कल्याणप्रमाणः । सङ्ख्यायाः–द्वित्राः । पञ्चषाः । द्विदशाः । त्रिदशाः । आसन्नदशाः । उपदशाः । उपगणाः[9] सङ्ख्यान्तस्य प्रतिपदोक्तस्य विज्ञानादिह न भवति । अत्रिः । सुत्रिः । प्रियपञ्चानः ।

त्रिचतुरोपचतुराचतुरविचतुरसुचतुरसुप्रातसुश्वसुदिवैणिपदाजपदप्रोष्ठपदचतुरस्रशारिकुक्षाः ॥२।१।१९०॥ त्रिचतुरादयो बहुव्रीहयो डप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । सर्वमलाक्षणिकं निपातनात् सिद्धम् त्रयो वा चत्वारो वा त्रिचतुराः । चत्वारः समीपे येषां ते उपचतुराः । अदृश्यमानानि–अविद्यमानानि चत्वारि यस्य स अचतुरः । विदृश्यानि विगतानि वा चत्वारि यस्य स विचतुरः । सुदृश्यानि शोभनानि वा चत्वारि यस्य स सुचतुरः । (सु)शोभनं कर्म प्रातरस्येति सुप्रातः । (सु)शोभनं कर्म श्वोऽस्येति सुश्वः । (सु)शोभनं कर्म दिवाऽस्येति सुदिवः । एण्या इव पादावस्येति एणीपदः । पादशब्दस्य पद्भावः । एवमजपदः । प्रोष्ठपदः प्रोष्ठो गौरुच्यते । चतस्रोऽस्रयो[10]ऽस्येति चतुरस्रः । शारेरिव कुक्षिरस्येति शारिकुक्षः । निपातनाद्विषयव्यवस्था इह न भवति त्रयश्चत्वारोऽस्येति त्रिचत्वारुन्मुग्धः । उपगताश्चत्वारो येन(स)उपचत्वाः ।

---

1. नञः अव्यया- क० म० । 2. -वाः न्यूना नव न्यूना दशेत्यर्थः । क० म० । 3. निस्त्रिंश इव खड्ग इव । निस्त्रिंशः खलः । क० म० टि० । 4. -त् डस्समासान्तो भवति । क० म० 5. शब्दान्तरम् क० म० टि० । 6. किम् ? सुबाहुः । क० म० । 7. गृहस्थाः । "-प्रायेण गृहिणीनेत्राः कन्यार्थेषु कुटुम्बिनः" कुमारसम्भवः क० म० टि० । 8. कल्याणी प्रमा- क० म० । 9. 'बहु गणं भेदे इति संख्यात्वम्- क० म० टि० । 10. "अणिरस्रिः तथा कोटिरस्रः कोणश्च कथ्यते ।" इति हलायुध क० म० टि० ।

प्रधानस्त्री डवृभ्योऽप् ॥२।१।१९१॥ समासेनाभिधीयमानोऽर्थः प्रधानं या स्त्री तदर्थाभिधायी यो[1] डवृप्रत्ययान्तस्तदन्तात्बहुव्रीहेरप् समासान्तो भवति। कल्याणी पञ्चमी रात्रिर्यासां रात्रीणां ताः कल्याणीपञ्चमा रात्रयः। अत्र रात्रयः समासार्थः। तासु पञ्चम्यपि रात्रित्वेनानुप्रविष्टेति प्रधानम्। एवं कल्याणीषष्ठा भार्याः। कल्याणीतुर्याः। कल्याणीतुरीयाः। कल्याणीद्वितीयाः[2] कन्याः। बहुवचनात्कज् बाध्यते। प्रधानग्रहणं किम्? कल्याणपञ्चमीकः पक्षः। स्त्रीग्रहणं किम्? कल्याणपञ्चमका दिवसाः। कल्याणद्वितीयकान्यहानि। डवृग्रहणं किम्? द्वितीयकल्याणीका भार्याः। पकार. पिति तद्धित इति पुम्भावार्थः। तेनेह[3] स्त्रीत्वे निवृत्तिः काम्यत इति तत्र स्त्रियामुच्यमानः पुम्भावो न भवति।

अन्तर्बहिर्भ्यां लोम्नः ॥२।१।१९२॥ अन्तर् बहिस् इत्येताभ्यां परो यो लोमन्शब्दस्तदन्ताद् बहुव्रीहेरप् समासान्तो भवति। अन्तर्लोमानि यस्य स अन्तर्लोमः। बहिर्लोम. प्रावारः[4]।

नञ्बह्वोर्ऋचो माणवचरणे ॥२।१।१९३॥ नञ् बहु इत्येताभ्यामुत्तरो य ऋक्शब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरप् समासान्तो भवति यथासङ्ख्यं माणवे चरणे च वाच्ये। न विद्यन्ते ऋचोऽस्य अनृचो माणवकः। बह्वृचो ब्राह्मणः। माणवचरण इति किम्[5]? बह्वृक्कं सूक्तम्। ऋक्पूःपथ्यपोऽदित्येव सिद्धे नियमार्थं वचनम्।

भान्नेतुः ॥२।१।१९४॥ भान्नक्षत्रवाचिनः परो यो नेतृशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरप्समासान्तो भवति। मृगो नेता आसां रात्रीणां(ता·)मृगनेत्रा रात्रय.। पुष्यनेत्राः। भादिति किम्? चैत्रनेतृकाः। नेत्रेण[6] सिद्धे नेत्रक[7] प्रयोगनिवृत्त्यर्थं वचनम्।

नाभेर्नाम्नि ॥२।१।१९५॥ नाभ्यन्ताद्बहुव्रीहेरप्समासान्तो भवति नाम्नि संज्ञाया विषये। अवन्तः समुदायो नाम। (हिरण्यं नाभौ यस्य स)हिरण्यनाभ। पद्मनाभ.। ऊर्णनाभ.[8]। वज्रनाभ.। नाम्नीति किम्? विकसितवारिजनाभि। अधोनाभं प्रहसितवानिति[9]। अव्ययीभावोऽयं निष्ठादिषु[10] तथा पाठात् सिद्धः।

नञ्दुस्सोः सक्थिहलेर्वा ॥२।१।१९६॥ नञ् दुस् सु इत्येतेभ्य· परौ यौ सक्थि-हलिशब्दौ तदन्ताद् बहुव्रीहेरप् समासान्तो वा भवति। न विद्यते सक्थ्यस्य(स)असक्थः, असक्थिः। दुस्सक्थः, दुस्सक्थिः। सुसक्थ, सुसक्थि.। अहलः, अहलिः। दुर्हलः, दुर्हलिः। सुहल·, सुहलि.। नञ्दुस्सोरिति किम्? गौरसक्थी स्त्री। दीर्घसक्थि शकटम्। बहुहलिः पुरुष.। हलशब्दः प्रकृत्यन्तरमस्ति। तत्र हले समासान्तविधानं कज्बाधनार्थम्। तेन अहलक इति न भवति।

अस्प्रजायाः ॥२।१।१९७॥ नञादिभ्य. परो यः प्रजाशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरस् समासान्तो भवति। न विद्यते प्रजाऽस्येति अप्रजाः[11]। सुप्रजाः[12]। सुप्रजसः।

अल्पाच्च मेधायाः ॥२।१।१९८॥ नञादिभ्योऽल्पशब्दाच्च परो यो मेधाशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरस्समासान्तो भवति। न विद्यते मेधाऽस्येत्यमेधा। दुर्मेधाः। सुमेधा·। अल्पमेधा.। अल्पमेधसौ। अल्पमेधस.। मन्दाच्च मन्दमेधस इत्येके[13]।

धर्माद्न् द्विपदात् ॥२।१।१९९॥ धर्मशब्दान्ताद् द्विपदबहुव्रीहेरन् समासान्तो भवति। साधूनामिव धर्मोऽस्य(स.)साधुधर्मा। क्षत्रियधर्मा। अनन्तो धर्मोऽस्य(स·)अनन्तधर्मा। विनाशधर्मा। धर्मादिति किम्?

---

१. यो डवृप्रत्य- क० म०। २. द्वितीया कल्या- क० म०। ३. कल्याणीपञ्चमेत्यत्र कल्याणीशब्द इकारान्तो न ङीप्रत्ययान्तः। कल्याणपञ्चमीक इत्यत्र विशेष्यवशात् ङीप्रत्ययान्तः। क० म० टि०। ४. कम्बलः। "कम्बलः पटवच्छ्लेष्ममहावृष्टिनिवारणम्। स एव विपरीतश्लेष्ममहावृष्टिनिवारणम्॥" क० म० टि०। ५. किम्? अनृकं साम ब- क० म०। ६. नेत्रशब्देन- क० म० टि०। ७. नेतृक क० म०। ८. ऊर्णानां संस्थानं नाभौ यस्य इति पिति तद्धिते। क० म० टि०। ९. -निरयव्ययी- क० म०। १०. तिष्ठद्ग्वादि- क० म०। ११. -जाः दुष्प्रजाः, सु- क० म०। १२. -जाः सुप्रजसौ सुप्रजसः क० म०। १३. पूज्यपादस्वामिनः, महोपाध्यायवर्द्धमानश्च तथा च तत्सूत्रम्- मन्दाल्पाच्च मेधाया इति- क० म० टि०।

कम्बकर्णः । द्विपदादिति किम् ? परमः स्वो धर्मोऽस्य(सः)परमस्वधर्मः[1] । कृतः सर्वधर्मो येन सः कृतसर्वधर्मः । धर्मान्ते[2] द्विपदेऽपि बहुव्रीहौ प्रत्यासत्तेर्बहुव्रीहेर्धर्मविषयविज्ञानान्न भवति ।

सुहरिततृणसोमाज्जम्भात् ॥२।१।२००॥ सु हरित तृण सोम इत्येतेभ्यः परो यो जम्भशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरन् समासान्तो भवति । (सु)शोभनो जम्भोऽस्य सुजम्भा । हरितजम्भा । तृणजम्भा । सोमजम्भा[3] । सुहरिततृणसोमादिति किम् ? चारुजम्भः । पतितजम्भः । जम्भशब्दो[4]ऽभ्यवहार्यवचनः [5]दंष्ट्रावचनो वा ।

लुब्धेन दक्षिणेर्मा ॥२।१।२०१॥ दक्षिणेर्मेति बहुव्रीहेरन्नन्तो निपात्यते लुब्धेन व्याधेन योगे । दक्षिणमङ्गमीर्मं बहुव्रणं वाऽस्येति दक्षिणेर्मा[6] मृगः । वेद्धुकामस्य व्याधस्य दक्षिणभाग बहुकृत्यव्यधनसुखं स्थितः । व्याधेन वा दक्षिणभागे कृतव्रण उच्यते । लुब्धेनेति किम् ? दक्षिणेर्मं शकटम् । दक्षिणेर्मः पशुः ।

जातेश्छस्सामान्यवति ॥२।१।२०२॥ जातिशब्दान्ताद्बहुव्रीहेश्छस्समासान्तो भवति सामान्यवति सामान्याश्रयेऽन्यपदार्थे । ब्राह्मणे[7] जातिरस्य ब्राह्मणजातीयः । क्षत्रियजातीयः । सुजातीयः । दुर्जातीयः । नानाजातीयः । किंजातीयो भवान् । सामान्यवतीति किम् ? बहुजातिर्ग्रामः । अत्र ग्रामे न सामान्यवाक् । किं तर्हि ? तदधिष्ठानाः पुरुषाः । अजातीया इत्यत्र सामान्यवानेवान्यपदार्थः । प्रतिषेधस्तु नञर्थः । सामान्यग्रहणं किम् ? 'दुर्जातिः सूतपुत्रस्य तथा दुश्शासनस्य च ।' अत्र जाति[8]शब्दो जन्मपर्यायः । न सामान्यमर्थः । पितेव स्थानीयः पितृस्थानीयः । स्थीयतेऽस्मिन्निति स्थानीयः यथास्थानं[9] दुर्गमिति भवतीति स्थानान्ताद्विभाषा स्थानेनेति चेदिति नारभ्यते ।

भृतिप्रत्ययान्मासाट्ठः ॥२।१।२०३॥ भृतौ वर्तमानाद्यः प्रत्ययो विहितस्तदन्तात् परो यो मासशब्दस्तदन्तात् बहुव्रीहेष्ठः समासान्तो भवति । पञ्चभृतिरस्य पञ्चकः, पञ्चको मासोऽस्य पञ्चकमासिकः । सप्तकमासिकः[10] । त्रिंशकमासिकः । शत्यमासिकः । शतिकमासिकः कर्मकरः । भृतिप्रत्ययादिति किम् ? सुमासकः । भृतिग्रहणं किम् ? वर्षासु भवो वार्षिकः । वार्षिको मासोऽस्य वार्षिकमासिकः । प्रत्ययग्रहणं किम् । भृतिर्मासोऽस्य भृतिमासकः । मासादिति किम् ? पञ्चको दिवसोऽस्य पञ्चकदिवसः ।

सूत्पूतिसुरभेर्गन्धादिद्गुणे ॥२।१।२०४॥ सु उत् पूति सुरभि इत्येतेभ्यः परो यो गन्धशब्दो गुणे वर्तते तदन्ताद् बहुव्रीहेरित् समासान्तो भवति । (सु)शोभनो गन्धो गुणो[11]ऽस्येति सुगन्धिः । उद्गतो गन्धोऽस्य उद्गन्धिः । पूतिर्गन्धोऽस्य पूतिगन्धिः । सुरभिगन्धिः । सूत्पूतिसुरभेरिति किम् ? तीव्रगन्धो हिङ्गुः । उग्रगन्धा वचा । गन्धादिति किम् ? सुरसः । गुण इति किम् ? शोभना गन्धाः कुष्ठतगरादयो यस्य स सुगन्ध आपणिकः[12] । इदिति तकारो निर्देशार्थः ।

---

१. धर्मो यस्य(सः)- क० म० । २. धर्मान्तेऽत् द्विप- क० म० । ३. 'मृगकजङ्गकजम्भरसोम्भुत्व' इति धर्मशर्माभ्युदये । क० म० टि० । ४. दन्तपक्षे तृणमिव जम्भः जम्भा वाऽस्य(सः) तृणजम्भा । सोमश्चन्द्रस्तद्वज्जम्भो जम्भा वाऽस्य(सः) सोमजम्भ इति महोपाध्यायवर्द्धमानः । क० म० टि० । ५. "जम्भो दैत्यान्तरे दन्ते जम्बीरे भक्षणेऽपि च" इति विश्वः । क० म० टि० । ६. "दक्षिणाद्लुब्धयोगाद्दक्षिणेर्मा कुरङ्गकः ॥" क० म० टि० । ७. ब्राह्मणो जा- क० म० । अनेकासु करकलापादिव्यक्तिषु अनुवृत्तत्वाद् ब्राह्मणशब्दो जातिशब्दः । क० म० टि० । ८. जातिस्सामान्यजन्मनोरिति वर्णसम्भूतिर्जातिः । क० म० टि० । ९. स्थानीयं दु- क० म० । १०. -कः । त्रिंशकमासिकः । त्रिं क० म० । ११. गुणोऽत्र स्वाभाविको गृह्यते तेनागन्तुकश्चेद् गुणस्तर्हि विकल्पः, तदुक्तं महोपाध्यायवर्द्धमानेन- आगन्तोर्वा स्वादिभ्यः परस्यागन्तोः कन्धस्य इत्ता न भवति । आगन्तुराहार्यः सुगन्धिः सुगन्ध इति वेत्ति । क० म० टि० । १२. द्रव्यस्वामिनि न भवति गान्धिकः- क० म० टि० ।

वाऽल्पे[1] ॥२।१।२०५॥ [2]अल्पेऽर्थे यो गन्धशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरित् समासान्तो वा भवति । घृतस्य गन्धः[3] स्तोकं मात्राऽस्मिन्निति घृतगन्धिरोदनः । सूपगन्धिः । सूपगन्ध ओदनः । अन्नगन्धि, अन्नगन्धं भोजनम् । बहुवचनादसामानाधिकरण्येऽपि बहुव्रीहिः ।

चोपमानात् ॥२।१।२०६॥ उपमानात् परो यो गन्धशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेर्वेत्समासान्तो भवति । पद्मस्येव गन्धोऽस्येति[4] पद्मगन्धिः, पद्मगन्धः, उत्पलगन्धिः, उत्पलगन्धः । पुनर्वाग्रहणमुत्तरत्र वाऽधिकार-निवृत्त्यर्थम् ।

सुसङ्ख्याच्चाहस्त्यादेः पादस्य लुक् ॥२।१।२०७॥ सु इत्यत. सङ्ख्यावाचिनो हस्त्यादि-वर्जिताच्चोपमानवाचिनः शब्दात् परो यः पादशब्दस्तदन्तस्य बहुव्रीहेर्लुक् समासान्तो भवति । सु–शोभनौ पादावस्येति सुपात् । सङ्ख्या–द्वौ पादावस्येति द्विपात् । त्रिपाद् । चतुःपाद् । उपमानात्–व्याघ्रस्येव पादावस्येति व्याघ्रपाद् । सिंहपाद् । भृक्षपाद् । वृक्षपाद् । सुसङ्ख्याच्चेति किम् ? चारुपादः । अहस्त्यादेरिति किम् ? हस्तिपादः । कपोतपादः । पादस्येति किम् ? सुमुखः । चतुर्मुखः । व्याघ्रमुखः । हस्तिन्, कटोल, कटोलक, कण्टोल, कण्टोलक, गण्डोल, गण्डोलक, महेला, दासी, गणिका, कुसूल इति हस्त्यादि. ।

वयसि दन्तस्य दतृ ॥२।१।२०८॥ सुसङ्ख्यादिति वर्तते । सुशब्दात् सङ्ख्यावाचिनश्च परो यो दन्तशब्दस्तस्य बहुव्रीहेरवयवस्य दतृ[5] इत्ययमादेशः समासान्तो भवति वयसि गम्यमाने । सुशोभनाः सुजाताः समस्ता दन्ता अस्येति सुदन् कुमारः । सुदती कुमारी । द्वौ दन्तावस्य द्विदन् बालः । चतुर्दन् । षोडन्[6] । वयसीति किम् ? सुदन्तो दाक्षिणात्यः । चतुर्दन्त ऐरावतः । अत्र वयो नास्ति । अनुवृत्तिसामर्थ्यादवयव-स्यापीति केचित् ।

स्त्रियां नाम्नि ॥२।१।२०९॥ स्त्रीलिङ्गे नाम्नि संज्ञायां विषये बहुव्रीहेर्दन्तस्य दतृ इत्ययमादेशो भवति समासान्तः । अय इव दन्ता अस्या अयोदती । बालदती । परशुदती । एवंनामा काचित् । स्त्रियामिति किम् ? वज्रदन्त. । नागदन्तकः । नाम्नीति किम् ? समदन्ती । स्निग्धदन्ती । असमास[7] उत्तरत्र नाम्नीति एतावदनुवृत्त्यर्थः ।

श्यावारोकाद्वा ॥२।१।२१०॥ श्यावा रोक इत्येताभ्या परो यो दन्तशब्दस्तदन्तस्य बहुव्रीहेरवयवस्य दतृ इत्ययमादेशः समासान्तो भवति वा नाम्नि संज्ञाया विषये । श्यावा[8] दन्ता अस्येति श्यावदन्, श्यावदन्त. । अरोकदन्,[9] अरोकदन्तः । नाम्नीति किम् ? श्यावदन्तः । अरोकदन्त । अरोको[10] निर्दीप्तिः । निश्छिद्रता इत्येके ।

अग्रान्तशुद्धशुभ्रवृषवराहाहिमूषिकात् ॥२।१।२११॥ अग्रशब्दान्ताच्छब्दरूपात् शुद्ध शुभ्र वराह अहि मूषिक इत्येतेभ्यश्च परो यो दन्तशब्दस्तस्य बहुव्रीहेरवयवस्य दतृ इत्ययमादेशो भवति वा । कुड्मलाग्रमिव दन्ता अस्य कुड्मलाग्रदन् । शिखराग्रमिव दन्ता अस्येति शिखराग्रदन् । कुड्मलाग्रदन्तः । शिखरा-ग्रदन्तः । शुद्धा दन्ता अस्य शुद्धदन्, शुद्धदन्त. । शुभ्रदन्, शुभ्रदन्त । वृषस्येव दन्ता अस्य वृषदन्, वृषदन्तः । वराहदन्, वराहदन्तः । अहिदन्, अहिदन्तः । मूषिकदन्, मूषिकदन्त. । योगविभागान्नाम्नीति निवृत्तम् ।

पूर्णाल्लुक्काकुदस्य ॥२।१।२१२॥ पूर्णशब्दात् परो य. काकुदशब्दस्तदन्तस्य बहुव्रीहेर्लुक् समासान्तो भवति वा । पूर्णं काकुदं[11] तात्वस्य पूर्णकाकुद्, पूर्णकाकुदः । पूर्णादिति किम् ? रक्तकाकुदः ।

---

१. अल्पः शि । तात्पर्यंवृत्ति- क० म० टि० । २. 'गन्धो गन्धोपले मोदे लेशे सम्बन्धिगर्वयोः ।' इति विश्वः । क० म० टि० । ३. गन्धस्तोकं- क० म० । ४. पद्मस्य गन्ध इव गन्धोऽस्येत्यर्थः, क० म० टि० । ५ दन्- क० म० । ६. एकादशेत्यादिना निपातनमेतत्, क० म० टि० । ७ स्त्रियां नाम्नीति सूत्रे क० म० टि० । ८. श्यामकपिलाकारा- क० म० टि० । ९. अरोका निर्दीप्तय: "निष्प्रभे विगतारोकौ" इत्यमरः । क० म० टि० । १०. "रोको दीप्तौ बिले रोकं नौकाक्षपणभेदयोः" इति विश्वः । क० म० टि० । ११. "तालु तु काकुदम्" इत्यमरः, क० म० टि० ।

व्युदः ।।२।१।२१३।। वि उत् इत्येताभ्या परो यः काकुदशब्दस्तदन्तस्य बहुव्रीहेर्नित्यं लुक्समासान्तो भवति । विगतं काकुदमस्य विकाकुद् । उद्गत काकुदमस्य उत्काकुद् । योगविभागो नित्यार्थः ।

त्रेः ककुदस्याद्रौ ।।२।१।२१४।। त्रिशब्दात् परो यः ककुदशब्दस्तदन्तस्य बहुव्रीहेरद्रौ वर्तमानस्य लुक्समासान्तो भवति । त्रीणि [1]ककुदानि ककुदाकाराणि शिखराणि यस्य स त्रिककुदद्रिः । त्रेरिति किम् ? उत्ककुदोऽद्रिः । ककुदस्येति किम् ? त्रिकूटोऽद्रिः । अद्राविति किम् ? त्रिककुदोऽन्यः ।

अवस्थायाम् ।।२।१।२१५।। ककुदान्तस्य बहुव्रीहेरवस्थायां गम्यमानायां लुक्समासान्तो भवति । असञ्जातं ककुदमस्यासञ्जातककुद् । बाल इत्यर्थः । पूर्णककुद् । युवेत्यर्थः । सन्नककुद् । कृश इत्यर्थः । यष्टिककुद् । स्थूल इत्यर्थ. । पन्नककुद् । वृद्ध इत्यर्थः । स्थूलककुद् । बलवानित्यर्थ. । अवस्थायामिति किम् ? श्वेतककुदः ।

जायाया जानिः ॥२।१।२१६॥ बहुव्रीहेरवयवस्य जायाशब्दस्य जानिरादेशः समासान्तो भवति । युवतिर्जाया भार्या अस्य युवजानिः । [2]बधूजानिः । प्रियजानिः । शोभनजानिः ।

धनुर्नाम्नि ।।२।१।२१७।। नियमार्थमिदम् । धनु·शब्दोऽपि बहुव्रीहेरवयवः समामान्तो नाम्न्येव प्रयोक्तव्यः । शतं धनूंष्यस्य शतधनु. । दृढधनुः । नाम्नीति किम् ? शार्ङ्गधन्वा । गाण्डीवधन्वा । धनुःपर्यायो धन्वन्शब्दः शब्दान्तरमस्ति । नाम्न्येवेति नियमान्नाम्नि शब्दान्तरस्यापि प्रयोगः । विपरीतस्तु[3] नियमो न भवति । नाम्नि कजः प्रतिषेधात् ।

खरखुरान्नस् नासिकायाः ॥२।१।२१८॥ खर खुर इत्येताभ्यां परस्य नासिकाशब्दस्य बहुव्रीह्यवयवस्य नस् इत्ययमादेश समासान्तो भवति नाम्नि संज्ञायां विषये । खरस्येव नासिका अस्य खरणाः । खुर इव नासिका अस्य खुरणा· । नाम्नोति किम् ? खरनासिकः । खुरनासिक. । खरादिभ्य इत्येके । तत्र शितीनाः । अहिनाः । अर्चनाः ।

नसोऽस्थूलाच्च ।।२।१।२१९।। स्थूलवर्जितात् पूर्वपदात् खरखुरशब्दाभ्या (च) परस्य नासिकाशब्दस्य बहुव्रीह्यवयवस्य नाम्नि नस इत्ययमादेशः समासान्तो भवति । द्रु इव नासिका अस्य द्रुणसः । वाध्रीणसः । गोरिव नासिका अस्य गोनसः । खरणसः । खुरणसः । अस्थूलादिति किम् ? स्थूलनासिकः । चकारः पूर्वेणास्य बाधानिवृत्त्यर्थः । नाम्नीति किम् ? दीर्घनासिकः । तुङ्गनासिकः ।

उपसर्गात् ॥२।१।२२०।। धातुयोगे यः प्रादिरुपसर्गसंज्ञो भवति तस्मात् परस्य नासिकाशब्दस्य बहुव्रीह्यवयवस्य नस इत्ययमादेशः समासान्तो भवति । उद्गता नासिका अस्य उन्नसं मुखम् । प्रणता प्रवृद्धा वा नासिका अस्य प्रणसं मुखम् । असंज्ञार्थं वचनम् ।

वेः खुख्ग्राः ।।२।१।२२१॥ उपसर्गाद् विशब्दात् परस्य नासिकाशब्दस्य बहुव्रीह्यवयवस्य खु ख्य ग्र इत्येत आदेशाः समासान्ता भवन्ति । विगता नासिकाऽस्य विखुः । विख्यः । विग्रः । उपसर्गादिति किम् ? वेः पक्षिण इव नासिकाऽस्य विनासिकः ।

सम्प्राज्जानोर्ज्ञुज्ञौ ।।२।१।२२२॥ सम् प्र इत्येताभ्यां परस्य जानुशब्दस्य बहुव्रीह्यवयवस्य प्रत्येकं ज्ञु ज्ञ इत्येतावादेशौ समासान्तौ भवतः । सङ्गते जानुनी यस्य स संज्ञु· । संज्ञः[4] । प्रणते प्रवृद्धे वा जानुनी अस्य प्रज्ञुः । प्रज्ञः । सम्प्रादिति किम् ? विजानुः । वचनभेदाद् याथासंख्याभावः ।

---

१. हंसकूटस्तु ककुदः, क० म० टि० । २. वधोटा- क० म० टि० । ३. धनुश्शब्दनियमो नास्ति- क० म० टि० । ४. सञ्जसंगः संगतजानुकः क० म० टि० ।

वोर्ध्वात् ॥२।१।२२३॥ ऊर्ध्वशब्दात् परस्य जानुशब्दस्य बहुव्रीह्यवयवस्य वा ज्ञु ज्ञ इत्येतावादेशौ समासान्तौ भवतः। ऊर्ध्वे जानुनी अस्य ऊर्ध्वज्ञुः। ऊर्ध्वज्ञः। ऊर्ध्वजानुकः। ऊर्ध्वजानु.।

सुहृद्दुर्हृन्मित्रामित्रे ॥२।१।२२४॥ सुहृद् दुर्हृद् इति सुपूर्वस्य दु पूर्वस्य च हृदयशब्दस्य बहुव्रीह्यवयवस्य यथाक्रमं मित्रे सख्यौ अमित्रे शत्रौ चाभिधेये हृद् इत्ययमादेशो निपात्यते। (सु सुष्ठु हृदयं यस्येति) सुहृन्मित्रम्। (दुर् दुष्टं हृदयं यस्येति) दुर्हृदमित्रम्। मित्रामित्रे इति किम्? सु शोभनं हृदय यस्य (सः) सुहृदयः कारुणिकः। दुर्-पापं हृदयं यस्य स दुर्हृदय. क्रूर।

स्त्रियामूधसोऽनङ् ॥२।१।२२५॥ स्त्रिया वर्तमानस्य बहुव्रीहेरूध शब्दस्य नकारादेशः समासान्तो भवति। ङकार आदेशत्वाभिव्यक्त्यर्थः। कुण्डमिवोधोऽस्या कुण्डोघ्नी। घटोघ्नी। पीवरमूधोऽस्याः पीवरोघ्नी। महोघ्नी गौ। स्त्रियामिति किम्? महोधा. पर्जन्यः। बहुव्रीहेरिति किम्? ऊधः प्राप्ता प्राप्तोधाः गौः।

इनः कच् ॥२।१।२२६॥ इन्नन्ताद्बहुव्रीहेः स्त्रिया वर्तमानात् कच्प्रत्ययः समासान्तो भवति। बहवो दण्डिनोऽस्या बहुदण्डिका। बहुवाग्मिका। बहुस्वामिका। बहुग्रामभराविका शाला। स्त्रियामिति किम्? (बहवो दण्डिनो यस्मिन् स) बहुदण्डी, बहुदण्डिको ग्रामः। चकारो 'न कच्' इति विशेषणार्थः।

उरःप्रभृत्यृन्नित्याटः ॥२।१।२२७॥ उरम् इत्येवमाद्यन्तादृकारान्तान्नित्यमाडागमो यस्मात्तदन्ताच्च बहुव्रीहेः कच् समासान्तो भवति। व्यूढमुरोऽस्य व्यूढोरस्क। बहुसर्पिष्क। ऋत.–बहुकर्तृक। बहुहर्तृक। नित्याट—बहुकुमारीकः। बहुब्रह्मबन्धूक। नित्यग्रहणं किम्? पृथुश्री.। पृथुश्रीकः। अम्बभूः। अम्बभूक। (लम्बभूः। लम्बभूक) पूर्वत्र स्त्रियामिति योगविभाग। उरस्, सर्पिस्, उपानह्, दधि, मधु, शालि, पुमान्, अनड्वान्, पय, गौः, [1]अक्षि इत्युरःप्रभृतिः। [2]अत्र पुमानित्यादीनामेकवचनान्तानां पाठ.। तेन वचनान्तरे[3] शेषात् सिद्धनन्दिन. इति विकल्पो भवति। द्विपुमान्। द्विपुस्कः। बहुलक्ष्मी., बहुलक्ष्मीक। क्वचिल्लक्ष्मीदरीति च प्रातिपदिके पठन्ति। नित्याट इत्येव सिद्धे [4]तुल्ययोगेऽपि कजर्थम्। सलक्ष्मीको त्रिनाशित.। सदरीकः [5]स्नात। [6]लक्ष्मीपाठः [7]कृन्नित्यादौ विधिरय न भवति। बहुतन्त्रीः, बहुतन्त्रीकः, इत्येवमर्थ इत्येके।

नञोऽर्थात् ॥२।१।२२८॥ नञ. परो योऽर्थशब्दस्तदन्ताद् बहुव्रीहे. कच् समासान्तो भवति। न विद्यतेऽर्थोऽस्य अनर्थकम्। नञ इति किम्? अपार्थम्, अपार्थकम्।

शेषात् सिद्धनन्दिनः ॥२।१।२२९॥ यस्य समासान्त प्रत्यय आदेशो वा न विहितस्तस्माच्छेषाद् बहुव्रीहेः कच् समासान्तो भवति सिद्धनन्दिन आचार्यस्य। (बह्व्य खट्वा यस्य सः) बहुखट्वकः, बहुखट्वः। बहुमालकः। बहुमालः। शेषादिति किम्? प्रियपथ। प्रियमधुर। व्याघ्रपात्। सिंहपात्। असति शेषग्रहणे पक्षे परत्वात् कच् स्यात्। सिद्धनन्दिन आचार्यस्य ग्रहणं विकल्पार्थम्।

इति श्रुतकेवलिदेशीयाचार्यस्य शाकटायनस्य महाश्रमणसङ्घाधिपतेः कृतौ शब्दानुशासने वृत्तौ द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः [8]समासिमगमत् ॥२।१॥

---

१. लक्षिः क० म०। २. उरःप्रभृतिगणे क० म० टि०। ३. द्विवचनबहुवचनयोः क० म० टि०। ४. तद्गणे समानयोगे क० म० टि०। ५. श्वातः क० म०। ६. औणादिकग्रहणात्तृणीकारान्ता ना न भवतीत्यर्थः क० म० टि०। ७. कृन्नित्याटोऽयं विधिर्न भवति क० म०। ८. "समासिमगमत्" इति क० म० पुस्तके नास्ति।

[द्वितीयः पादः]

प्रत्ययस्य च सुपः श्लुक् ॥२।२।१॥ समासस्येति वर्तते । समासस्य प्रत्ययस्य च निमित्तस्य सुपः श्लुग्भवति । (चित्रा गावो यस्य सः) चित्रगुः । शबलगुः । चित्र अस् गो अस् इति स्थिते तस्य समाससंज्ञाया सत्या समासावयवस्य सुपः श्लुक् । उपगोरपत्यमौपगवः । कापटवः । उपगु अस् इति स्थिते तद्धितप्रत्ययान्तावयवस्य श्लुक् । पुत्रमिच्छत्यात्मनः पुत्रकाम्यति । वस्त्रकाम्यति । पुत्र अस् काम्य स्थिते [1]धातुप्रत्ययान्तावयवस्य श्लुक् । समासप्रत्ययान्ताभ्या तूत्पन्नस्य सुपः श्लुग्भवति । अव्ययीभावस्येत्यारम्भात् प्रत्ययस्येति च सुपोऽन्यः प्रत्ययः परिगृह्यते । चकारः [2]समासार्थः । अस्य योगस्य अव्ययस्येत्यत्राकृत्वेह पृथगारम्भः [3]श्लुबः प्रतिषेधे प्राप्त्यन्तरानुमानबाधनार्थः । [4] अन्यथा [5] हि [6] विश्लेषे भा(षा)सर्वविषयं [7] प्रत्यन्तरमनुमीयेत ।

नोत्तरपदेऽनस्वे ॥२।२।२॥ [8]वतेनोऽमस्व इति यः समास उक्तस्तदवयवस्य सुपः [9]पञ्चम्याम् उत्तरपदे न [10] श्लुग्भवति । स्तोकान्मुक्तः । अल्पान्मुक्तः । कतिपयान्मुक्तः । कृच्छ्रान्मुक्तः । आरादागतः । अन्तिकादागतः । उत्तरपद इति किम्? स्तोकान्मुक्ति । उत्तरार्थ च । असत्त्व इति किम् ? स्तोकभयम् । स्तोकापेतः ।

खितीच एकाचोऽमः ॥२।२।३॥ इजन्तादेकाचः परस्यामः खिदन्त उत्तरपदे श्लुग्न भवति । रायम्मन्यः । नावम्मन्यः । गाम्मन्या [11] । नरम्मन्यः । स्त्रीम्मन्यः । स्त्रियम्मन्यः । श्रियम्मन्यः । भ्रुवम्मन्यः । श्रियम्मन्यं कुलमित्यत्र श्रीशब्दः [12] कुलेऽपि वर्तमानः स्वलिङ्गं न जहाति । वाक्यविदिति नपुंसकश्लुग्भवति । अन्ये मन्यन्तेऽत्र विषयपरित्यक्तस्वलिङ्गः कुले वर्तते यथा प्रष्ठादयः स्त्रियाम् तत्र नपुंसकश्लुचि स्त्रीम्मन्यमिति भवितव्यम् । वृत्तिश्लुचश्चार्थं प्रतिषेधो न नपुंसकश्लुचः । खीति किम् ? [13] स्त्रीमानी । इच इति किम् ? ज्ञमन्यः । क्ष्मंमन्यः । वाङ्मन्यः । एकाच इति किम् ? कालीमन्या । हरिणीमन्या । पञ्चकेऽपि प्रातिपदिकार्थे अम श्लुक् प्रतिषेधादिह षष्ठी न भवति ।

ओजोऽञ्जस्सहोऽम्भस्तपसष्टः ॥२।२।४॥ ओजस् अञ्जस् सहस् अम्भस् तपस् इत्येतेभ्यः परस्य टस्तृतीयैकवचनस्योत्तरपदे परे श्लुग्न भवति । ओजसाकृतम् । अञ्जसाकृतम् । सहसाकृतम् । अम्भसाकृतम् । तपसाकृतम् । तपसाप्राप्तम् । तमस इत्येकेषां पाठः । तेषां तमसाकृतम् । ट इति किम् ? ओजसो भावः ओजोभावः ।

ङस्यात्मनः ॥२।२।५॥ आत्मन्शब्दात् परस्य टो ङदन्त उत्तरपदे परे श्लुग्न भवति । आत्मनापञ्चमः । आत्मनाषष्ठः । पूर्वादित्वात् समासः । जनार्दन स्वात्मचतुर्थ एवेति आत्मा चतुर्थोऽस्येति बहुव्रीहिः ।

मनस आज्ञायिनि ॥२।२।६॥ मनश्शब्दात् परस्य (टः) आज्ञायिन्नित्येतस्मिन्नुत्तरपदे परे श्लुग्न भवति । मनसा आज्ञातुं शीलमस्येति मनसाज्ञायी । मनसश्चाज्ञायिनीत्येकेषां तत्रात्मनाज्ञायी ।

नाम्नि ॥२।२।७॥ मनश्शब्दात् परस्य (टः) उत्तरपदे परे नाम्नि संज्ञाया विषये श्लुग्न भवति ।

---

१. कृतधातुरूपकाम्यप्रत्ययावयवस्य क० म० टि० । २. समासशब्दानुकर्षणार्थः क० म० टि० । ३. अव्ययीभावस्य प्रत्ययस्य सुपः श्लुगिति सूत्रे कृते समाससुपोऽपि नात इति श्लुबः प्रतिषेधे प्राप्तेऽमादिकम् (अम् पञ्चम्याः) प्राप्त्यन्तरं प्राप्नोति । अव्ययीभावेन सह पाठान्यथानुपपत्तेरित्यनुमानम् । तन्मा भूदिति पृथगारम्भः क० म० टि० । ४. बाधार्थः क० म० । ५. पृथगारम्भाभावे- क० म० टि० । ६. हि विभाषा सर्व- क० म० । तृतीया वा सप्तम्या- क० म० टि० । ७. -यं प्राप्त्यन्त- क० म० । अम्पञ्चम्याः क० म० टि । ८. क्तेनासत्त्वं- क० म० । ९. पञ्चम्या उ- क० म० । १०. -पदे श्लुग्न भवति, क० म० टि० । ११. गाम्मन्यः क० म० । कर्तुंरत्वः क० म० टि० । १२. कुलं कर्तृ । तथा च श्रीशब्देन न वा भवितव्यमिति चेत्; न; आरोपात् । क० म० टि० । १३. ह्रस्वः अनव्ययस्याजन्तस्य खिदन्त उत्तरपदे ह्रस्वादेशोः भवति क० म० टि० ।

पूर्वोत्तर[1]समुदायो नाम मनसा गुप्ता मनसा सङ्गता। एवं नामा काचित्।

ङेर्व्याकरणे ॥२।२।८॥ ङेश्चतुर्थ्येकवचनस्योत्तरपदे परे श्लुग्न भवति व्याकरणविषये नाम्नि, येन नाम्ना व्याकरण[2] व्यवह्रियते। परस्मैपदम्। परस्मैभाषः। आत्मनेपदम्। आत्मनेभाष। चिरन्तनेषु व्याकरणेषु संज्ञा एताः। ङेरिति किम्? सर्वेषां नाम सर्वनाम। तद्धित इति निपातनात् सिद्धम्। व्याकरण इति किम्? परहितः।

हलतः सप्तम्याः ॥२।२।९॥ हलन्तादनन्ताच्च परस्याः सप्तम्या उत्तरपदे परे श्लुग्न भवति नाम्नि संज्ञायां विषये। त्वचिसारः[3]। दृषदिमाषकः। अरण्येतिलकाः। अरण्येमाषकाः। वनेकशेरुका। वनेहरिद्रकाः। पूर्वाह्णेस्फोटिकाः। कूपेपिशाचिकाः। हल इति किम्? नदीकुक्कुटिकाः। भूमिपाशः। सप्तम्या इति किम्? उन्मत्ता गङ्गाऽस्मिन्नुन्मत्तगङ्गं नाम देशः। वृत्तावुपसर्जनपदार्थानां प्रातिपदिकाक्षिप्तैव संख्या न पृथग्विभक्तेर्विशेषः प्रतीयते सा चेह सर्वभेदानुगुणा अभेदैकत्वलक्षणेत्येकवचनं न्याय्यम्। तत्र[4]पूर्वपदैकवचनोपादानमेव कर्तव्यमुच्यते अत्रादीनि बहुत्वमाक्षिपन्तीति ततो बहुवचनेन भवितव्यमिति सप्तमीग्रहणम्। नाम्नीति किम्? अक्षशौण्डः।

कारे प्राचां हलि ॥२।२।१०॥ रक्षाऽर्थं प्रजाना राज्ञे धर्म्यं देयं कारः[5]। हलन्तादकारान्ताच्च परस्याः सप्तम्या हलादावुत्तरपदे परे प्राचां देशे य. कारस्तस्मिन् विषये श्लुग्न भवति। दृषदि[6] घातव्यो माषक. दृषदिमाषकः। एवं समिधिमाषकः[7]। स्तूपेशाणः। मुकुटेकार्षापण। हलेद्विपदिका। हलेत्रिपदिका। वृत्तौ वीप्सायाः दानं[8] ओस्य (?) चान्तर्भाव। कार इति किम्? अभ्याहितपशु। कारादन्यदेतद्देयम्। प्राचामिति किम्? यूथपशु। यूथवृषः। हलीति किम्? अविकटो[9] रणः। हल इति किम्? जङ्घाकार्षापणः। महिषीकार्षापण। नद्यांदोहः। पूर्वसूत्रे नाम्नीति लोके रूढो विज्ञायते। दृषदिमाषकादयश्च साम्प्रतिकाः कारा: न तदर्थेत्यारम्भ समासोऽन एव निषेधात् नियमार्थं वा तत्र त्रिभिर्नियमैरभ्याहितपशुरित्यादिर्व्यवच्छिद्यते।

मध्यान्ताद् गुरौ ॥२।२।११॥ नाम्नीति निवृत्तम्। मध्य अन्त इत्येताभ्या परस्या सप्तम्या गुरुशब्द उत्तरपदे परं श्लुग्न भवति। मध्येगुरुः। अन्तेगुरु.।

अकामेऽमूर्धमस्तकात् स्वाङ्गात् ॥२।२।१२॥ मूर्धमस्तकशब्दवर्जितात् स्वाङ्गवाचिनो हलन्तात् शब्दरूपात् परस्याः सप्तम्या कामशब्दवर्जित उत्तरपदे परे श्लुग्न भवति। उरसिलोमा। शिरसिशिखः। कण्ठेकाल। वहेगडु। [10]पुल्लेबलिः। [11]उदरेमणिः। अकाम इति किम्? [12]मुखे कामोऽस्य [13]मुखकाम। अमूर्धमस्तकादिति किम्? मूर्धशिखः। मस्तकशिख.। स्वाङ्गादिति किम्? अक्षशौण्डः। [14]मुखपुरुषा शाला। हल इति किम्? अङ्गुलिव्रणम्। जङ्घाबलिः।

बन्धे घञि वा ॥२।२।१३॥ हलदन्तात् परस्याः सप्तम्या घञन्ते बध्नातावुत्तरपदे परे श्लुग्भवति वा। हस्तबन्ध। हस्ते बन्धोऽस्येति हस्तेबन्धः। हस्तबन्धः। चक्रेबन्ध.। चक्रबन्ध.। घञीति किम्? अन्यत्र श्लुगेव भवति। हस्तबन्धनम्। चक्रबन्धनम्। हस्तबन्धः। चक्रबन्ध.। बध्नातीति बन्धः। एवत्र च। हल इति किम्? गुप्ति[15]बन्ध., काराबन्ध.। स्वाङ्गादस्वाङ्गाद्वाऽयं विकल्पः।

---

१. -त्तरपदसमु- क० म०। २. -करणे व्यव- क० म०। ३. नाम्नीति समासः। क० म० टि०। ४. पूर्वपदैक- क० म०। ५. कारस्त्रियामित्यमरकोशव्याख्याने क० म० टि०। ६. दृणाति चूर्णयति आस्तलगतं पेष्यद्रव्यमिति दृषत् अथवा दीर्यते पेष्यते पेषणीयं तत्रेति दृषत् पेषणी। क० म० टि०। ७. गुञ्जाभिः सप्तभिर्माषः शाणो माषचतुष्टयम्। शाणौ द्वौ वटकः कोलस्तौ द्वौ कर्ष उदुम्बरः॥ कर्ष पाणितलं ज्ञेयं सुवर्णं कवलग्रहः। पिचुर्षोडशकपदकं शुक्तिः पाणितलद्वयम्॥ क० म० टि०। ८. दानस्य चा- क० म०। ९. -कटो रणः क० म०। १०. पुलेबलिः क० म०। ११. उदकेरमणि क० म०। उपस्थे चोदकं प्रोक्तं भगमध्यगुह्यो मणिः। म० म० टि०। १२. मुखे कामो क० म०। १३. मुखकामः क० म०। १४. मुखपुरुषा क० म०। १५. गुप्ति कारागृहे प्रोक्ता क० म० टि०।

तत्पुरुषे कृति बहुलम् ॥२।२।१४॥ हलदन्तात् परस्या[1] सप्तम्याः कृदन्त उत्तरपदे तत्पुरुषे समासे बहुलं श्लुग्न भवति। स्तम्भेरमः। कर्णेजपः। भस्मनिहुतम्। भस्मनिमीढम्[1]। प्रवाहेमूत्रितम्, उदकेविशीर्णम्। अवतप्तेनकुलस्थितम्। क्वचित् प्रतिषेधो न भवति। मद्रचरः। ग्रामकारः। क्वचिद् विकल्पः। सरसीरुहम्, सरोरुहम्। क्वचिदन्यदेव। हृदयं स्पृशतीति हृदिस्पृक्। दिविस्पृक्। द्वितीयार्थे सप्तमी।

क्वचित् प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद्विभाषा क्वचिदन्यदेव।
विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुलकं वदन्ति॥

तत्पुरुष इति किम्? धन्वनि कारकोऽस्य स धन्वकारकः। कृतीति किम्? अक्षशौण्डः। हल इति किम्? कुरुचरः। रात्रिचरः। नदीचरः।

यद्योनिमतिचरजेऽपः ॥२।२।१५॥ अप इत्येतस्मात् परस्याः सप्तम्या यप्रत्यये योनिमति चरज इत्येतेषु चोत्तरपदेषु श्लुग्(न)भवति। अप्सुभवः। अप्सुभव्य। अप्सुयोनिः। अप्सुमतिः। अप्सुचरः। अप्सुजः।

द्युप्रावृड्वर्षाशरत्कालाज्जे ॥२।२।१६॥ दिव् प्रावृष् वर्षा शरत् काल इत्येतेभ्यः परस्याः सप्तम्या ज इत्येतस्मिन्नुत्तरपदे श्लुग्न भवति। दिविजः। प्रावृषिजः[2]। वर्षासुजः। शरदिजः। कालेजः।

क्षरवरशरवर्षाद्वा ॥२।२।१७॥ क्षर वर शर वर्ष इत्येतेभ्यः परस्याः सप्तम्या ज उत्तरपदे श्लुग्वा न भवति। क्षरेज, क्षरजः। वरेजः, वरजः। शरेजः, शरजः। वर्षेजः, वर्षजः।

शयवासिवासेऽकालात् ॥२।२।१८॥ अकालवाचिनः शरत्काल[3] इत्येतेभ्यः परस्याः सप्तम्याः शय वासिन् वास इत्येतेषूत्तरपदेषु वा श्लुग्न भवति। बिलेशयः, बिलशयः। वनेवासी, वनवासी। ग्रामेवासः, ग्रामवासः। अकालादिति किम्? पूर्वाह्णशयः। अपराह्णशयः। हलत इत्येव। गुहाशयः। भूमिशयः।

कालाद् ङतनट्काले ॥२।२।१९॥ हलदन्तात् कालवाचिनः परस्याः सप्तम्याः ङे तरे तमे च तनटि च प्रत्ययेषु कालशब्दे चोत्तरपदे परतः श्लुग्वा भवति। [4]पूर्वाह्णेतरे। अपराह्णेतराम्। अपराह्णतरे। पूर्वाह्णेतमाम्। पूर्वाह्णतमे। अपराह्णेतमाम्। अपराह्णेतमे[5]। पूर्वाह्णेतन, पूर्वाह्णतनः। अपराह्णेतनः, अपराह्णतनः। पूर्वाह्णेकाले, पूर्वाह्णकाले। अपराह्णेकाले, अपराह्णकाले। कालादिति किम्? शुक्लतरे। कालादिति स्वरूपग्रहणं न भवति तनटघसम्भवात्। ङतनट्काल इति किम्? मध्याह्नकल्पे। तनंडिति टकारः प्रत्ययाभिव्यक्त्यर्थः। उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे प्रत्ययमात्रस्य ग्रहणम्। [6]तनडन्तस्य कृदन्त[7] इत्यग्रहणात्। हलत इति किम्। रात्रितरायाम्।

नेन्सिद्धस्थे ॥२।२।२०॥ इन्नन्तं सिद्धस्थ इत्येतयोश्चोत्तरपदयो पञ्चम्याः[8] श्लुग्न न भवति। भवत्येवेत्यर्थः। स्थण्डिलवर्ती। स्थण्डिलशायी। साङ्काश्यसिद्धः। समस्थः। विषमस्थः। परमकारके। उत्तरकारके। इति। समन्तात् सप्तमीतत्पुरुष इति च कृति या सप्तमी कृन्निमित्ताया सप्तम्याः श्लुक्प्रतिषेधः यद्योनिमतिचरजेऽपः इत्यादि विधिविकल्प[9] प्रतिषेधानुक्रमणं तत्पुरुषे कृति बहुलमित्यस्यैव प्रपञ्चः। ते त्रै विषयः सुसङ्गृहीता भवन्ति तेषां[10] लक्षणं प्रपञ्चश्च।

ब्राह्मणाच्छंसिपुंसानुजअनुषान्धगोयुक्चरदिवोदासदेवानांप्रियाः ॥२।२।२१॥ ब्राह्मणाच्छंस्यादयोऽकृतविभक्तिश्लुका[11] निपात्यन्ते। ब्राह्मणाद् ग्रन्थाद् गृहीत्वा शंसतीति ब्राह्मणाच्छंसी ऋत्वि-

---

१. मीढं तु मूत्रिते क० म० टि०। २. 'स्यात् केण्डुकः प्रावृषिजः' क० म० टि०। ३. -नः परस्याः क० म०। ४. भवति। पूर्वाह्णेतराम्। पूर्वाह्णेतरे। क० म०। ५. -राह्णतमे क० म०। ६. -ह्णम्। न तदन्तस्य क० म०। ७. कृदन्ते याम् शात्रेऽतीत्यत्र क० म० टि०। ८. -द्यो सप्तम्या क० म०। ९. -ल्पप्रति- क० म०। १०. -न्ति येषां क० म०। ११. श्लुक्का नि- क० म०।

विशेष उच्यते अत्र पञ्चम्याः श्लुगभावः। पुंसा अनुजा पुंसानुजा कन्या। अनुषा जन्मना अन्धः अनुषान्धः। अविकृताक्षो जात्यन्ध उच्यते। अत्र तृतीयाया (श्लुगभावः)। अन्यस्य[1] श्लुग्भवत्येव। पुमांसमनुजाता पुमनुजा। गोषु[2] अप्सु चरतीति गोषुचरः। अत्र सप्तम्याः[3]। दिवः दासः दिवोदासः। दिवोदास नामा कश्चित् (पुरुषः)। देवानां प्रियः, अत्र षष्ठ्याः निपातन प्रसिद्धयुपसङ्ग्रहार्थम्।

षष्ठ्या आक्रोशे ॥२।२।२२॥ हलतः कृतीति च निवृत्तम्। आक्रोशे गम्यमाने षष्ठ्या उत्तरपदे श्लुग्न भवति। चोरस्यकुलम्। दासस्यभार्या। दास्याःपतिः। अन्यत्र चौरकुलम्। दासकुलम्। तत्त्वाख्याने न भवति।

पुत्रे वा ॥२।२।२३॥ आक्रोशे[4] गम्यमाने पुत्रशब्दे उत्तरपदे षष्ठ्याः श्लुग्वा न भवति। दास्याः पुत्रो दासीपुत्रः। वृषल्या.[5] पुत्रो वृषलीपुत्रः। आक्रोश इति किम्? दासीपुत्रः। पूर्वेण नित्ये प्रतिषेधे प्राप्ते विकल्पः।

वाग्दिक्पश्यतो युक्तिदण्डहरे ॥२।२।२४॥ वाक् दिक् पश्यत् इत्येतेभ्य. परस्या. षष्ठ्या यथाक्रमं युक्तिदण्डहरेषूत्तरपदेषु श्लुग्न भवति। वाचोयुक्तिः। दिशोदण्डः। पश्यतोहरः[6]। पश्यत इत्यनादरे षष्ठी। पश्यन्तमनादृत्य हर्ता पश्यतोहर[7] उच्यते। आमुष्यपुत्रिका[8]। आमुष्यकुलिकेत्यत्र[9] वुञि चोरादौ तथा पाठादश्लुक्। आमुष्यायण[10] इति फणि नडादिषु तथा पाठात्।

शेफपुच्छलाङ्गूलेषु नाम्नि शुनः ॥२।२।२५॥ श्वन्शब्दात् परस्याः षष्ठ्याः शेफ पुच्छ लाङ्गूल इत्येतेषूत्तरपदेषु नाम्नि सञ्ज्ञाया विषये श्लुग्न भवति। शुनश्शेफः। शुन पुच्छ.। शुनोलाङ्गूल। नाम्नीति किम्? श्वशेफ। श्वपुच्छम्। श्वलाङ्गूलम्। एके शेफपुच्छलाङ्गूलेष्विति विभज्य सिंहस्य शेफ। सिंहस्य लाङ्गूलम्। सिंहस्य पुच्छमित्युदाहरन्ति।

गोष्पदं सेवितप्रमाणे ॥२।२।२६॥ गोष्पदमिति षष्ठ्या. श्लुगभाव षत्वं च निपात्यते सेविते प्रमाणे चार्थे। गोष्पदो देश। यत्र गावः पद्यन्ते स गोभि. सेवितो ग्रामसमीपादिदेश उच्यते।[11] प्रमाणं गोष्पदपूर वृष्टो देव.। गोष्पदमात्रं क्षेत्रम्। अत्र गोष्पदमन्यस्येयत्ता परिच्छेत्तुमुपादीयमानं प्रमाण भवति। सेवितप्रमाणे इति किम्? गोपदम्।

असेविते ऽगोष्पदम् ॥२।२।२७॥ न विद्यते सेवितं सेवनं यस्मिन् तदसेवितं तस्मिन्नगोष्पदमिति निपात्यते। अगोष्पदेष्वरण्येषु विश्वासमुपजग्मिवान्। कतिचिदगोष्पदकाननोत्काराभिः गोष्पदप्रतिषेधादगोष्पदे विज्ञायमाने यत्र गवा प्रसङ्गो न ताभिः सेवितस्तत्र स्यात्। यथा अशुक्ल इति यत्र शुक्लगुणप्रसङ्ग. स उच्यते। नात्माऽकाशादि यत्र च गवामत्यन्तासम्भवस्तत्र न स्यात् तत्र यथा स्यादित्येवमर्थमिद वचनम्।

ऋतां विद्यायोनिसम्बन्धे ॥२।२।२८॥ ऋकारान्तानां विद्याकृते योनिकृते च सम्बन्धे निमित्ते सति प्रवर्तमानाना सम्बन्धिन्याः षष्ठ्या विद्यायोनिसम्बन्धनिमित्त एवोत्तरपदे श्लुग्न भवति। होतु पुत्र.। होतुरन्तेवासी। पितु पुत्र। पितुरन्तेवासी। ऋतामिति किम्? आचार्यपुत्र। मातुलान्तेवासी। बहु-

---

१ अन्यस्यास्तु श्लुग् क० म०। २. गोशब्दस्य प्रत्यर्थवाचकम्। क० म० टि०। ३ श्लुगभावः क० म० टि०। ४. "शापोऽधिक्षेप आक्रोशः कारणं स्याद्विलक्षणम्।" इत्यभिधानम्। क० म० टि०। ५. दासीपर्यायः अथवा 'वृषली कन्यका वन्ध्या, म्रियमाणसुतासु च।' क० म० टि०। ६. 'यः पश्यतो हरेदर्थं स चौरः पश्यतोहरः।' इत्यभिधानचिन्तामणिः। ७. "वणिग्भ्य परे न सन्ति पश्यतोहराः" इति नीतिवाक्यामृते। क० म० टि०। ८. स्वमामुष्यायणः किं न किं तेनामुष्यपुत्रिका। येनैवमुक्तो भूत्वा यास्यसत्कृत्य मद्विधान्॥ इति पूर्वपुराणे। क० म० टि०। ९. -कुलिकेति वुञि चो- क० म०। १०. "आमुष्यायण उत्पन्नो यः प्रख्यातकुलात् पितुः॥" इत्यभिधानम्। क० म० टि०। ११. प्रमाणगो- क० म०।

वचनं विद्यासम्बन्धस्य विद्यासम्बन्धे, योनिसम्बन्धस्य योनिसम्बन्धे, इति यथासंख्यप्रतिपत्त्युदासार्थम्[1], अत एव च विद्यायोनिसम्बन्ध इति, उभयविशेषणम् । षष्ठ्युत्तरार्थं । विद्यायोनिसम्बन्ध इति किम् ? भर्तृगृहम् । पूर्वपदविशेषणं किम् ? भर्तृशिष्यः । भर्तृपुत्रः । उत्तरपदविशेषणं किम् ? होतृधनम् । पितृधनम् । पितृगृहम् ।

स्वसृपत्योर्वा[2] ॥२।२।२९॥ विद्यायोनिसम्बन्धे वर्तमानानामृकारान्तानां षष्ठ्याः स्वसृ पति इत्ये[3]-तच्छब्दयोर्योनिसम्बन्धनिमित्तयोरुत्तरपदयोः उलुग्वा न भवति । होतुःस्वसा होतृस्वसा । पितुःस्वसा, [4]पितृ-स्वसा । मातुःस्वसा, मातृस्वसा । दुहितुःपतिः, दुहितृपतिः । ननान्दुः[5]पतिः, ननान्दृपतिः । विद्यायोनिसम्बन्ध इति किम् ? भर्तृस्वसा । होतृपतिः । पूर्वेण नित्ये प्रतिषेधे प्राप्ते विकल्पः ।

मातरपितरं द्वन्द्वे वा ॥२।२।३०॥ मातृपितृशब्दयोः पूर्वोत्तरपदयोर्द्वन्द्वे मातरपितर इति ऋकारस्य अरभावो निपात्यते । माता च पिता च मातरपितरौ । मातरपितराभ्याम् । मातरपितरयोः । मातापितरौ । मातापितृभ्याम् । मातापित्रोः । शब्दरूपानपेक्षो[6] नपुंसके वचननिर्देश उत्तरपदस्य अरभावाभिव्यक्त्यर्थः । इह वाग्रहणादुत्तरत्र वेति नास्ति ।

आङ् ॥२।२।३१॥ विद्यायोनिसम्बन्धे निमित्ते सति प्रवर्तमानानामृकारान्तानां यो द्वन्द्वस्तत्रोत्तरपदे परे पूर्वस्य आङ् आकारादेशो भवति । ङकार आदेशार्थः । होता च पोता च होतापोतारौ । नेष्टोद्गातारौ । प्रशास्ताप्रतिहर्तारौ । मातापितरौ[7] । याताननान्दारौ । होता च पोता च नेष्टा च उद्गाता च होतृपोतृनेष्टोद्गातारः[8] । ऋतामिति किम् ? गुरुशिष्यौ । [9]द्वन्द्वविशेषणं किम् ? पितृपितामहौ[10] । विद्यायोनिसम्बन्धनिमित्त इति किम् ? कर्तृकारयितारौ । विद्यायोनिभ्यां सम्बन्ध ऋतामेव मिथो विज्ञायते इतीह न भवति—देवदत्तस्य स्वसृदुहितरौ । देवदत्तस्य पितृभ्रातराविस्यत्र यद्यपि भ्राता देवदत्तस्य भ्राता भवन् पितरमपेक्षते तज्जनितस्य तथाभावात्, पिता तु पिता भवन् न भ्रातरमपेक्षते होतापोतारौ, मातापितराविस्यत्र तु होत्रादयस्तथा भवन्तः[11] परस्परमपेक्षन्ते स्वकर्मणि योगे प्रजनने च सहितानामेव प्रवृत्तेस्तत्कर्मनिमित्तश्च तेषां तथा व्यपदेशः । स्वसादुहितराविति केचित् ।

पुत्रे ॥२।२।३२॥ विद्यायोनिसम्बन्धे निमित्ते सति प्रवर्तमानानां यो द्वन्द्वस्तत्र पुत्रशब्द उत्तरपदे ऋकारान्तानामाकार आदेशो भवति । पितापुत्रौ । मातापुत्रौ ।

इन्द्रासोमादिषु देवतानाम् ॥२।२।३३॥ इन्द्रासोम इत्येवमादिषु देवतावाचिषु द्वन्द्वेषूत्तरपदे पूर्वपदस्याऽकारो भवति । इन्द्रश्च सोमश्च इन्द्रासोमौ । अग्नावरुणौ । इन्द्रापूषणौ । इन्द्राबृहस्पती । मित्रावरुणौ । सूर्याचन्द्रमसौ । [12]शुनासीरौ । अग्नामरुतौ । अग्नेन्द्रौ । अग्नाविष्णू । इन्द्रासोमादिष्विति किम् ? ब्रह्मप्रजापती । शिववैश्रवणौ । स्कन्दविशाखौ । अग्निवायू । वाय्वग्नी । इन्द्रवायू । विष्णुशक्रौ । सूर्यचन्द्रौ । दिवाकरनिशाकरौ । आदिशब्दः प्रकारार्थस्तद्द्योतनार्थं बहुवचनम् । उत्तरपदे परे दृश्यमानाकारत्वं प्रकारः । देवतानामिति किम् ? इन्द्रसोमौ माणवकौ ।

---

१. -प्रतिपत्त्युदासार्थम् क० म० । २. "स्वस्रीयो भागिनेयः स्याज्जामाता दुहितुः पतिः ।" इति नामलिङ्गानुशासनम् । क० म० टि० । ३. -त्स्येतयो- क० म० । ४. पितृष्वसा क० म० । ५. 'ननान्दा तु स्वसा पत्युः' क० म० टि० । ६. रूपापेक्षो क० म० । ७. -रौ । मातादुहितरौ या- क० म० । ८. -तारः । अन्त्यमुत्तरपदमिति नेष्टुराकारः होता च पोता च नेष्टोद्गातारौ च होतृपोतानेष्टोद्गातारः । होतापोतारौ च नेष्टोद्गातारौ च होतापोतानेष्टोद्गातार इत्ता- क० म० । ९. ऋकारान्तानां यो द्वन्द्व इति उक्तं विशेषणम्' क० म० टि० । १०. अत्र पितामहशब्दस्य अकारान्तत्वात्तो द्वन्द्वो न भवति । क० म० टि० । ११. होता भवन् पोता भवन् इति वक्तव्यम् । क० म० टि० । १२. शुनाशीरौ- क० म० । शुनासीर इति च विदग्धचूडामणाविन्द्रपर्याये' क० म० टि० ।

षोमवरुणेऽग्नेरीः ॥२।२।३४॥ अग्निशब्दस्य षोम वरुण इत्येतयोरुत्तरपदयोर्देवतानां द्वन्द्वे ईकारादेशो भवति । अग्नीषोमौ । अग्नीवरुणौ । षोमेत्यत एव निपातनादग्नेरीकारे सोमशब्दस्य षिर्विज्ञायते । षोमवरुण इति किम् ? अग्निवायू । देवतानामिति किम् ? अग्निसोमौ माणवकौ ।

नात्यविष्ण्विन्द्रे ॥२।२।३५॥ अग्निशब्दस्य अति [1]आदेरकारे विषयभूते विष्णु इन्द्र इत्येतद्वर्जित उत्तरपद आकारेकारौ न भवतः । अग्निमारुतं कर्म । अग्निवारुणी अनड्वाही । अविष्ण्विन्द्रग्रहणाद् आकारस्याप्ययं प्रतिषेधः । आतीति किम् ? अग्नामरुतौ । अग्निवरुणौ । आतीत्यादेराकारोऽस्य[2] गृह्यते नान्तस्य[3] प्रतिषेध्यत्वात् । अविष्ण्विन्द्र इति किम् ? आग्नावैष्णवम् । आग्नेन्द्रम् ।

उषासोषसः ॥२।२।३६॥ उषस् इत्येतस्योत्तरपदे परे देवताद्वन्द्वे उषासा इत्ययमादेशो भवति । उषश्च[4] सूर्यश्च उषासासूर्यम् । उषासानक्तम् । उषासानक्तेन । नक्तशब्दोऽकारान्तोऽप्यस्त्यनव्ययम् ।

दिवो द्यावा ॥२।२।३७॥ दिव् इत्येतस्योत्तरपदे परे देवताद्वन्द्वे द्यावा इत्ययमादेशो भवति । द्यावाक्षे[5] । द्यावाक्षमे । द्यावाभूमी । द्यावानक्ते ।

दिवस्पृथिव्यां वा ॥२।२।३८॥ दिव् इत्येतस्य पृथिवी इत्येतस्मिन्नुत्तरपदे परे देवताद्वन्द्वे दिवस् इत्ययमादेशो भवति । दिवस्पृथिव्यौ । द्यावापृथिव्यौ । [6]सकारनिर्देशाद्रित्वं न भवति । दिवः पृथिव्यामिति पाठः । तत्र दिव.पृथिव्यौ ।

वर्चस्कादिष्ववस्कारादयः[7] ॥२।२।३९॥ वर्चस्कादिष्वर्थेष्ववस्कारादय.[8] शब्दा· सषान्तपूर्वपदाः साधवो वेदितव्या । आदिशब्दो प्रकारार्थो । अवस्कीर्यत इत्यवस्करः । वर्चस्कमन्नमलम्, [9]तत्सम्बन्धाद्देशोऽपि अवस्करः । एवमपस्करो [10]रथासम् । कुस्तुम्बुरुरोषधि:[11] । जाति· । [12]अवरस्परा क्रियासातत्ये । आस्पदं[13] प्रतिष्ठा । [14]आश्चर्यमद्भुतम् । प्रतिष्कशो वार्तापुरुषः, सहायः पुरोयायी, प्रतिगन्ता वा । प्रस्कण्वो[15] ऋषिः । हरिश्चन्द्रो[16] ऋषिः । मा क्रियते प्रतिषिध्यतेऽनेनेति [17]मस्करो वेणुर्दण्डो वा माकरणशीलः । मस्करी परिव्राजक· । स ह्येव साहमाकृषत कर्माणि शान्तिर्वः श्रेयसीति । [18]कास्मीर नगरम् । [19]अस्तुरं नगरम् । कारस्करो[20] वृक्ष.। पारस्करो देशः। करस्करो वृक्षो गिरिश्च । रथस्या नदी [21]। निष्कुरं प्रहरणम्। [22]किष्कुप्रमाणम्। किष्किन्धः पर्वत· । किष्किन्धा गुहा[23] । आस्कन्धं नगरम् । तस्करश्चौरः । बृहस्पतिर्देवता । वनस्पतिरुण्यो[24] वृक्षः । प्रायश्चित्तम् । प्रायश्चित्तिः । अतिभाशोधनम्[25] । शतात्पराणि अधिकानि परश्शतानि[26] । परशब्देन समानार्थः । परश्शब्दः सान्त इत्येके । राजदन्तादित्वात् पूर्वनिपातः ।

---

१. आदेराकारे क० म० । "आदैचोश्चादेरित्यादितद्धिताकारे" क० म० टि० । २. कारो गृह्य- क० म० । ३. -स्य तस्य प्रति- क० म० । ४. 'उषा स्याद्रजनीशेषे आप इत्यपि दृश्यते ।' इति रभसः । क० म० टि० । ५ -वाक्ष्मे । क० म० । ६ -कारस्याविकारनिर्दे- क० म० । ७. -वस्करा- क० म० । ८. -वस्करात्- क० म० । ९. -त्सम्बन्धात्तद्देशो- क० म० । "देवासुरमनुष्येषु न तं पश्यामि पूरुषम् । जघनावस्करि स्त्रीणां यस्य नोपहतं मनः ॥" क० म० टि० । १०. रथाङ्गम्, क० म० । ११. -षधिजातिः, क० म० । १२. अपरस्प- क० म० । "कर्म क्रिया तत्सातत्ये गम्ये स्युरपरस्पराः" इत्यमरः । अपरे च परे च अपरस्परे इति । अपरस्परा इति सर्वादिर्विकल्पः ।" क० म० टि० । १३. "प्रतिष्ठा कृत्यमास्पदम्" क० म० टि० । १४. "सकारे पश्चात् च्युत्वम्" क० म० टि० । १५. -स्कण्व ऋषिः, क० म० । १६. -श्चन्द्र ऋषिः, क० म० । १७. मष्करो क० म० । १८. कास्तीरं क० म० । १९. अजस्तुदं क० म० । २०. "काशीरः" क० म० टि० । २१. रथस्फा नदी । क० म० । २२. किष्कीप्रमा- क० म० । २३. किष्किन्धगु- क० म० । २४. -तिरुण्यो क० म० । २५. अतिचारशो- क० म० । २६. परश्शताद्यास्ते येषां परा सङ्ख्या शताधिका । क० म० टि० ।

सर्वादिः सर्वोऽसुपि पुमान् ॥२।२।४०॥ सर्वादि सर्वोऽसुपि पुमान् भवति पुंशब्दस्येव तस्य रूपं भवतीत्यर्थः, न चेत् ततः सुप्परो भवति । सर्वासां प्रियः सर्वप्रियः । भवत्याः पुत्रो भवत्पुत्रः । एकस्याः क्षीरम् एकक्षीरम् । एकस्या आगतं एकरूप्यम् । एकमयम् । तया प्रकृत्या तथा । यथा । तस्यां वेलायां तदा । तर्हि । सर्वामिच्छति सर्वकाम्यति । भवत्काम्यति । एककाम्यति । सर्विका भार्याऽस्य सर्वकभार्यः । विश्वकभार्यः । सर्वा प्रियाऽस्य सर्वप्रियः । सर्वमनोज्ञः । सर्वादिरिति किम् ? कन्यापुरम् । कुमारीनिवासः । सर्व इति प्रतिषेधविषयेऽपि यथा स्यादिति । असुपीति किम् ? सर्वस्यै दक्षिणपूर्वस्यै । अत एव इह उत्तरपद इति नास्ति ।

मानिन्स्त्र्येकार्थयोः स्त्र्यन्यतोऽनूः ॥२।२।४१॥ अन्यतो विशेष्यवशाद् यः शब्दः स्त्रीलिङ्गः, अनूः, उप्रत्ययान्तो न भवति स मानिन् इत्येतस्मिन् स्त्रीलिङ्गे चैकार्थे समानाधिकरण उत्तरपदे परे पुमान्[1] पुल्लिङ्गो भवति । पुंशब्दस्येव तस्य रूपं भवतीत्यर्थः । दर्शनीयमानी अयमस्याः । दर्शनीयमानिनी इयमस्याः । शोभना भार्याऽस्य शोभनभार्यः । प्रसूतभार्यः । प्रजातभार्यः । गर्भभार्यः । पटुभार्यः । श्येतभार्यः । युवजानिः । वतण्ड-वृन्दारिका । वातण्ड्यवृन्दारिका । अङ्गत्री[4] वृन्दारिका [5]अङ्गत्रवृन्दारिका । गर्गवृन्दारिका । कपोतपाका वृन्दारिका कपोतपाकवृन्दारिका[7] । इडविडा वृन्दारिका । ऐडविडा वृन्दारिका । पट्वीमृद्व्यौ भार्ये यस्य पट्वीमृदुभार्यः । द्वन्द्वपदानां परस्परार्थं सङ्क्रमान्मृदुशब्दस्योत्तरेण सामानाधिकरण्यं पूर्वस्य तु व्यवधानान्न भवति । मानिन्स्त्र्येकार्थयोरिति किम् ? कल्याण्या वस्त्रं कल्याणीवस्त्रम् । मानिन्ग्रहणमस्त्र्य[9]र्थसमासाधि-करणार्थं च । स्त्रीग्रहणं किम् ? कल्याणी प्रधानमेषां कल्याणीप्रधानाः । कल्याणीप्रमाणाः । एकार्थग्रहणं किम् ? कल्याण्या माता कल्याणीमाता । स्त्रीति किम् ? ग्रामणीकुलम् । ग्रामणी दृष्टिरस्य ग्रामणीदृष्टिः । अन्यत इति किम् ? [10]दृणीभार्यः । द्रोणीभार्यः । अत्रार्थतः शब्दतश्चासत्त्री कच्छपद्रोणशब्दौ प्राप्नुतः । अनूरिति किम् ? ब्रह्मबन्धूमानी । ब्रह्मबन्धूभार्यः । [11]ब्रह्मबन्धूदारिका ।

पिति तद्धिते ॥२।२।४२॥ अन्यतः स्त्र्यनूः पिति तद्धिते प्रत्यये परतः पुमान् भवति । पथ्य[12]— अजायै हितम् अजथ्यं यूथम् । अजथ्या यूथिका । अरट्[13]—दर्शनीयचरी । प्तस्—बह्वीभ्यः बहुतः । त्रप्—बह्वीषु बहुत्र । पाशप्—दर्शनीयपाशा । तमप्—दर्शनीयतमा । तरप्—दर्शनीयतरा । रूपप्—दर्शनीयरूपा । कल्पप्—दर्शनीयकल्पा । देश्यप्—दर्शनीयदेश्या । कुत्सितादौ कप्—दारदिका । अप्—कल्याणीपञ्चमा रात्रयः । [14]अपि समासान्ते कृते पञ्चमीशब्दस्य पुम्भावे सति स्त्र्युत्तरपदं नास्ति इति पूर्वपदस्य पुम्भावाभावः । पितीति किम् ? पट्वीरूप्यम् । पट्वीमयम् । पटुजातीया । पटुदेशीयेत्यरि[15]द्ग्रहणाद्भवति । तद्धित इति किम् ? पटुषु[16] (पट्वीषु) । बह्वीषु । कुमारायते: कुमारी । एनी एतायते । श्येनी श्येतायते इति क्यङिति पित्करणसामर्थ्याद्भवति । प्रिलुक्[17] गतगता पञ्चवर्गो दशवर्ग इति च ।

जातिश्च ण्यञ्ज्यि ॥२।२।४३॥ अन्यतः स्त्र्यनूर्जातिश्चान्या च णावजादौ यकारादौ च तद्धिते विषयभूत उत्पत्स्यमाने तद्विवक्षायामेव पुमान् भवति । णौ—एनीमाचष्टे एतयति । श्येतयति । पट्वीमाचष्टे पटयति । लघयति । अचि—गार्ग्यायण्याः अपत्यं गार्गो गार्गिको जाल्मः । हस्तिनीनां समूहो हास्तिकम् । अति-

---

१. भाषितपुंस्कः । "यन्निमित्तमुपादाय पुंसि लिङ्गे (शब्दः) प्रवर्तते । क्लीबवृत्तौ तदेव स्यात् तद्धि भाषितपुंस्ककम् ॥" क० म० टि० । २. "चारु श्लक्ष्णं च रुचिरं प्रशस्तं हृद्यबन्धुरम् । दर्शनीयं मनोज्ञं च चित्तपर्यायहारि च ॥" इति धनञ्जयः । क० म० टि० । ३. 'जातापत्या प्रजाता च प्रसूता च प्रसूतिका ।' इत्यमरः क० म० टि० । ४. आङ्ग्यो वृ- क० म० । ५. अङ्गवृ- क० म० । ६. पाकवृ- क० म० । ७. -का कौआयन्यवृन्दारिका इति- क० म० । ८. मृदुशब्दस्यो- क० म० । ९. -र्थसमा- क० म० । १०. 'दृणी कच्छपिकायां च अकर्मोऽप्यामुदाहृता ।' इति विश्वः । क० म० टि० । ११ -न्धू-वृन्दारिका- क० म० । १२. -ति पथ्य अ- क० म० । १३. प्चरट्- क० म० । १४. प्रत्यये- क० म० । १५. नाजातैपतद्धितोऽरक्तविकारेऽरिस्त्वार्थे इति- क० म० टि० । १६. सुपि पित्त्वेऽपि तद्धितप्रत्ययो न भवति, क० म० टि० । १७. प्लुक्- क० म० ।

शयेन पट्वी पटिष्ठा । पटीयमी । यि–एन्या साधु एन्यः । श्येत्य । श्येन्या भाव श्यैन्यम् । लौहित्यम् । जातिग्रहणं जातिप्रतिषेधनिवृत्त्यर्थम् । सति तस्मिन्नचकारोऽन्यार्थ कर्तव्य । अकृते हि जातेरेव पुम्भावः स्यात् । व्यज्यीति किम् ? कठीरूप्यम् । कठीमयम् । पट्वीरूप्यम् । पट्वीमयम् । सापत्न इति सपत्नशब्दस्य सपत्नीशब्दस्य वा 'सपत्न्यादौ' इति निपातनान्नकारस्यानिवृत्ति । कौण्डिन्य इति कौण्डिन्यागस्त्ययोरिति निपातमात् । व्यज्यीति विषयसप्तम्याश्रयणं किम् ? पट्व्या भावः पाटवम् । मार्दवम् । अत्र प्रत्ययोत्पत्तेः पूर्वमेव पुम्भावे 'लघ्वादेरिकः' इति अण् भवति । णिग्रहणमतद्धितार्थम् । तद्धित इति किम् ? एन्य । एनीयति ।

ढेऽग्निः ॥२।२।४४॥ अन्यतः स्त्र्यनू. ढप्रत्ययेऽग्निरेव पुमान् भवति । अग्नायी देवताऽस्य आग्नेयः स्थालीपाक[1] । पूर्वेण सिद्धे नियमार्थं वचनम् । इह न भवति–श्येन्या अपत्यं श्यैनेयो रौहिणेय ।

गुणस्त्वते ॥२।२।४५॥ अन्यतः स्त्र्यनूर्गुणवचन शब्दस्त्वत इत्येतयोः परत. पुमान् भवति । पट्व्या भाव पटुत्वम्, पटुता । श्येत्या भाव श्येतत्वं, श्येतता[2] । गुण इति किम् ? कठीत्वम, कठीता । त्वत इति किम् ? पट्वीरूप्यम् । पट्वीमयम् ।

बह्वल्पार्थः शसि ॥२।२।४६॥ बह्वर्थोऽल्पार्थश्च शब्द शसि तद्धिते पुमान् भवति । बह्वीभ्यो देहि बहुशो देहि । अल्पाभ्यो देहि अल्पशो देहि ।

मृगक्षीरादिषु ॥२।२।४७॥ मृगक्षीरादिषु समासेषु यत्पूर्वपद तदनेकार्थेऽस्त्र्यर्थे चोत्तरपदे पुमान् भवति । मग्या. क्षीर मृगक्षीरम् । मृगपदम् । मृगशाव । [3]कर्कट्या अण्ड कर्कटाण्डम् । मयूराण्डम् । काकाण्डम् । काकशाव. । मृगक्षीरादय प्रयोगतोऽनुसर्तव्याः । मृगक्षीरादिषु स्त्रीपूर्वपद विवक्षितत्वात् सिद्धम् । वाचनिके तु पुम्भाव एकान्तेन स्त्रीशब्दस्य निवर्तितत्वात्, यत्रापि विशिष्टलिङ्गशब्दसम्बन्धत्वेनार्थित्वं तत्रापि निवृत्ति प्राप्नोति । मृग्या इद न [4]मृगस्येत्येके ।

नाजारैच् तद्धितोऽरक्तविकारेऽरिस्स्वार्थे ॥२।२।४८॥ अच स्थाने, आर, ऐच् च कृतो यस्मिन् तद्धिते तदन्तःशब्दोऽन्यत स्त्र्यनु अरिति अस्वार्थे च मानिस्त्र्येकार्थे उत्तरपदे परे न पुमान् भवति, न चेत् सोऽजारैच् तद्धितो रक्तविकारे चार्थे विहितो भवति । माधुरीमानी[5] । कार्तवीर्यीमानी[6] । वैदिशीमानी[7] । स्रौघ्नीमानी । माधुरीभार्य । माधुरीपाशा । माधुरीयते । अजारैजिति किम् ? शोभनतरभार्य । अर्धप्रस्थभार्य । [9]अर्धप्रस्थे भवा अर्धप्रस्थी । अज्ग्रहण किम् ? वैयाकरणभार्यः[10] । तावद्भार्य । आरैज्ग्रहणं किम् ?

---

1 चरुस्थालीं समुद्धृत्य हस्ताभ्यामनलात्पुन । त्रिरावृत्य क्षणं धृत्वा तत्स्थाने स्थापयेत्पुनः । एवमग्निमुखं कुर्यात स्थालीपाकान्तमुत्तमम् । यद्वोपलिप्तभूमध्यस्थण्डिलेऽग्निपुरं लिखेत् । तत्राग्निकुण्डले चुल्ल्यां स्थाली सजलतण्डुलाम् । आरोप्य पक्वस्थाल्यां तां चुल्लीं चान्यत्र विन्यसेत् ॥ क० म० टि० । २. चन्द्रमुख्याश्चन्द्रमुखत्वम् । एवम् "कामिनां मण्डनश्रीर्व्रजति च सफलत्वं वल्लभालोकनेन, सैव्या (न्य) स्त्रियामनुपभोगनिरर्थकत्व मिथ्यापवादमसृजं वननिम्नगानाम् । बभौ बहुच्छत्रतया पिनाकिनी स्याकोशकोकनदता दधती नलिन्यः ॥ इयेष सा कर्तुमवन्ध्यरूपतां सा मुमोच इति दुःखशालताम् । यदङ्गनारूपसरूपतायाः निरीक्ष्य मेने शरद कृतार्थताम् ॥ वपुरभिलिप्तपरिरम्भसुखव्यवधानभीलुकतया न वधूः ।, भर्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मा स्म प्रतीपं गमः ।, शिष्यतां निधुवनोपदेशिनः शङ्करस्य रहसि प्रपन्नया । शिक्षितं युवतिनैपुणं तया यत्तदेव गुरुदक्षिणीकृतम् ॥ बद्धकोपविकृता अपि रामा शान्ततामतितरामुपनिन्ये । तुल्यतामधुमदो दयितानामतिसुरभिरमाजिपुव्य ।, स्त्रियमतनु तत पुत्र सन्तान इति जातिसंज्ञायास्तु व्यावृत्तिः । कठीत्वं गार्गीत्वं रुक्मणीत्वम् इति वर्द्धमानवृत्तौ । ३. स्यात्कुलीरः कर्कटकः, इत्यमरः । क० म० टि० । ४. मृगस्येत्येके- क० म० । ५. आ क० म० टि० । ६. कार्तवीर्यमानी- क० म० । आर- क० म० टि० । ७. ऐच् । इकारस्यैकार.- क० म० टि० । ८. उकारस्यौकारः, क० म० टि० । ९. भवे इत्यण् परिमाणस्यासतोऽर्धाद्वादेरित्यारैज् विकल्पः- क० म० टि० । १०. अस्वे पदेऽचष्टैच् इति यनि यकारस्यारैच्- क० म० टि० ।

धन्यभार्यः । तद्धित इति किम् ? कुम्भकारभार्यः । अरक्तविकार इति किम् ? काषायबृहतिका[1] । लौहेषुकः । कषायेण रक्ता काषायी । लोहस्य विकारः लौही । अरित्स्वार्थ इति किम् ? जातीयर्—माथुरजातीया । देशीयर्—माथुरदेशीया । इदमेवारिद्ग्रहणं ज्ञापकमिति पुम्भावो भवतीति [2]माथुरवृन्दारिका[3] ।

उद्भुतद्धितकोपान्त्याख्याः ॥२।२।४९॥ डत् पूरणप्रत्ययान्तम् । वास्तद्धितस्य च प्रत्ययस्य यः ककारस्तदुपान्त्यम् स्त्र्याख्या च अरिति अस्वार्थे च मानिस्त्र्येकार्थे पुमान् न भवति । पञ्चमीमानी । द्वितीयामानी । पञ्चमीभार्य । द्वितीयाभार्य । पञ्चमीपाशा । द्वितीयापाशा । पञ्चमीयते । षष्ठीयते । कारिकामानी । हारिकामानी । कारिकाभार्यः । हारिकाभार्य. । कारिकापाशा । हारिकापाशा । कारिकायते । हारिकायते । विलेपिकाया धर्म वैलेपिकम् । मद्रिकामानी । लाक्षिकीमानी । मद्रिकाभार्य. । लाक्षिकीबृहतिक. । मद्रिकापाशा । लाक्षिकीपाशा । मद्रिकायते । लाक्षिकीयते । आख्या—दत्तामानी । गुप्तामानी । दत्ताभार्य । गुप्ताभार्य । दत्तापाशा । गुप्तापाशा । वुनद्धितविशेषण किम् ? पाकभार्यः । मूकभार्य । जल्पाकभार्य.[4] । जागरूकभार्यः । अरित्स्वार्थ इति किम् ? पञ्चमजातीया । पञ्चमदेशीया । पञ्चमवृन्दारिका । द्वितीयवृन्दारिका । कारकजातीया । कारकदेशीया । कारकवृन्दारिका । हारकवृन्दारिका । मद्रकजातीया । मद्रकदेशीया । मद्रकवृन्दारिका । लाक्षिकवृन्दारिका । दत्तजातीया । दत्तदेशीया । दत्तवृन्दारिका । गुप्तवृन्दारिका ।

स्वाङ्गाज्जातिश्चामानिनि ॥२।२।५०॥ स्वाङ्गान्ताद् य ईकारो विहितस्तदन्तं जातिवाचि चान्यत. स्त्र्यनू मानिन्वर्जितेऽरित्स्वार्थे पुमान्न भवति । दीर्घकेशीभार्य. । तनुगात्रीभार्य । दीर्घकेशीपाशा । तनुगात्रीपाशा । दीर्घकेशीयते । तनुगात्रीयते । जाति —कठीभार्य. । बह्वृचीभार्य । शूद्राभार्य । क्षत्रियाभार्य । कठीपाशा । बह्वृचीपाशा । शूद्रापाशा । क्षत्रियापाशा । कठीयते । बह्वृचायते । "आकृतिग्रहणा[5] जातिर्लिङ्गा च याऽन्वर्तिता । असर्वलिङ्गा नाशमर्थाना सामान्यमपरे विदु. ॥" अत्र यथापूर्वं जातिलक्षण तथा—कुमारीभार्य । किशोरीभार्य. । यथा तूत्तर तथा—कुमारभार्य. । किशोरभार्य । स्वाङ्गग्रहण किम् ? पटुभार्यः । ईद्ग्रहण किम् ? सकेशभार्यः । अकेशभार्यः । असमासोऽसन्देहार्थः । समासे हि ईदिति किम् ? जातेर्विशेषणमुत्स्वाङ्गस्य विशेष्यमाहोस्वित् तृतीय पृथगेवेति सन्दिह्येत । अमानीति किम् ? दीर्घकेशमानी । कठमानिनी । अरित्स्वार्थ इति किम् ? दीर्घकेशजातीया । दीर्घकेशदेशीया[10] । दीर्घकेशवृन्दारिका । कठवृन्दारिका ।

प्रियादौ ॥२।२।५१॥ अन्यत स्त्र्यनू. प्रियादावस्वार्थ उत्तरपदे पुमान्न भवति । कल्याणीप्रिय । कल्याणीमनोज्ञ.[11] । कथ दृढभक्ति. ? दृढं भक्तिरस्येति नपुंसकमत्र पूर्वपदम् । अस्वार्थ इति किम् ? कल्याण[12]-प्रिया । कल्याणमनोज्ञा[13] । भक्ति, कल्याणी, सुभगा, दुर्भगा, सचिवा, स्वा, कान्ता, क्षान्ता, समा, चपला, दुहितृ, वामना इति प्रियादिः ।

रूपकल्पङ्गोत्रमतहतचेलड्ब्रुवे ह्रस्वश्च वोगितः ॥२।२।५२॥ उगितोऽन्यतः स्त्रिया रूप कल्प इत्येतयोर्ङे तरप् तमपोश्च प्रत्यययो. गोत्र मत हत चेलट् (ड्) ब्रुव इत्येतेषु स्त्रीलिङ्गेष्वेकार्थेषु समानाधिकरणेषु परत पुम्भावो ह्रस्वश्चादेशो वा भवत । विद्वद्रूपा[14], विदुषीरूपा । विद्वत्कल्पा[15], विदुषीकल्पा ।

---

१. द्वौ प्राकारोत्तरासङ्गौ समौ बृहतिका तथा । इत्यमर.- क० म० टि० । २ माथुरी चासौ वृन्दारिकेति कर्मधारयत्वात्स्वार्थत्वम्– क० म० टि० । ३. -का वैदेशीवृन्दारिका- क० म० । ४ जल्पाकभार्यः- क० म० । ५. "आकृतिग्रहणा जातिर्लिङ्गानाञ्च न सर्वभाक् । सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या गोत्रं च चरणैः सह"- क० म० टि० । ६. सदृशपरिणामस्तिर्यक्खण्डमुण्डादिषु गोत्ववत्- क० म० टि० । ७. अनुवृत्तप्रत्ययहेतुः- क० म० टि० । ८. आजन्म- क० म० । ९. ऊर्ध्वतासामान्या क० म० टि० । १०. -शीया । कठजातीया । कठदेशीया । दीर्घ क० म० । ११. नोज्ञः । कल्याणीभक्तिः । क– क० म० । १२. कल्याणी (चासौ) प्रिया(चेति) कल्याणप्रिया, अन्यथा कल्याणीप्रिय इति स्यात् क० म० टि० । १३ -नोज्ञा । प्रियमनोज्ञा । म- क० म० । १४ -द्रूपा । विदुषिरूपा । विदु- क० म० । १५. -ल्पा । विदुषिकल्पा । विदु- क० म० ।

विद्वत्तमा[1], विदुषीतमा । श्रेयस्तमा[2], श्रेयसीतमा । पचत्तमा[3], पचन्तीतमा । विद्वद्गोत्रा[4], विदुषिगोत्रा, विदुषीगोत्रा । विद्वन्मता, विदुषिमता, विदुषीमता । विद्वद्धता, विदुषिहता, विदुषीहता । विद्वच्चेली[5], विदुषिचेली, विदुषीचेली । विद्वद्ब्रुवा, विदुषिब्रुवा, विदुषीब्रुवा । रूपादिग्रहणं किम् ? विद्वत्पाशा । विद्वद्वृन्दारिका । ङरूपकल्पाः प्रत्ययाः गोत्रादो[6] न्युत्तरपदानि तद्विभागार्थ एव ङस्य मध्ये क्षेः । चेलडिति टकार इत् ङो-प्रत्ययार्थः । ब्रुव इत्यस्मादेव निपातनात् । उगिदिति किम् ? गौरीरूपा । प्राचीरूपा । धातुरुगिद्ग्रहणेन च गृह्यते । तथा च नृदुगिदञ्च इति अञ्चतिग्रहणम् । एकार्थ इति किम् ? विदुष्या हता विदुषीहता । चकारः पुमानित्यस्यानुकर्षणार्थः ।

ङ्योऽनेकाचः ॥२।२।५३॥ अनेकाचो ङीप्रत्ययान्तस्यान्यत स्त्रिया रूपादिषु स्त्रीलिङ्गेष्वेकार्थेषु प्रत्ययोत्तरपदेषु परतः नित्यं ह्रस्वादेशो भवति । गौरिरूपा । गौरिकल्पा । नर्तकितरा । गौरितरा । गौरितमा । परत्वादनेन पुम्भावो बाध्यते । गौरिमात्रा[7] । गौरिमता । गौरिहता । गौरिचेली । गौरिब्रुवा । तीङ इति तकारादि-ङसंज्ञाविति । इह न भवति । पटिष्ठा, पटीयसी । पटीशब्दस्यात्र जातिश्च व्यर्ज्यति पुम्भावः । ङय इति किम् ? कारिकारूपा । हारिकारूपा । अनेकाच इति किम् ? जश्रितरा । राश्रितरा[8] । अन्यत स्त्रिया इति किम् ? आमलकितरा । एकार्थ इति किम् ? गौर्या हता, गौरीहता । नित्याटो वेत्यस्याथ पुरस्तादपकर्ष. ।

भोगवद्गौरिमतोर्नाम्नि ॥२।२।५४॥ भोगवद्गौरिमतोर्नाम्नि सज्ञाया वर्तमानयोर्ङ्याप्रत्ययस्य रूपादिषु स्त्रीलिङ्गेष्वेकार्थेषु नित्य ह्रस्वादेशो भवति । [9] भोगवतिरूपा । भोगवतिकल्पा । गौरिमती(ति)तरा । गौरिमतो(ति)तमा । नाम्नीति किम् ? भोगवद्रूपा, भोगवतिरूपा, भोगवतीरूपा ।

नित्याटो वा ॥२।२।५५॥ अनेकाचोऽन्यत स्त्रिया इति निवृत्तम् । सामान्येनैव विधानम् । नित्याट शब्दस्य रूपादिषु स्त्रीलिङ्गेष्वेकार्थेषु ह्रस्वादेशो वा भवति । अपवादविनिर्मुक्तोऽस्य विषय. । स्त्रिरूपा, स्त्रीरूपा । आमलकिकल्पा, आमलकीकल्पा । लक्ष्मितरा, लक्ष्मीतरा । तन्त्रितरा, तन्त्रीतरा । ब्रह्मबन्धुतरा, ब्रह्मबन्धूतरा । वामोरुतरा, वामोरूतरा । वामोरुगोत्रा, वामोरूगोत्रा । वामोरुमता, वामोरूमता । वामोरुहता, वामोरूहता । वामोरुचेली, वामोरूचेली । वामोरुब्रुवा, वामोरूब्रुवा । नित्याट इति किम् ? कारिकारूपा । हारिकारूपा । नित्यग्रहण किम् ? [10] श्रीरूपा । भ्रूरूपा । एकार्थ इति किम् ? स्त्रिया हता स्त्रीहता ।

मांस्पाकमांस्पचने ॥२।२।५६॥ [11] मास्पाक मास्पचन इति मासशब्दस्य पाक, पचन इत्येतयोरुत्तर-पदयोर्लोपो लोपेरित्वाभावश्च निपात्यते । मासस्य पाकः मास्पाकः । मास्पचनम् । मामपाक । मासपचनम् ।

दगर्थेऽन्यस्याषष्ठीतृतीयस्य ॥२।२।५७॥ अषष्ठ्यन्तस्यातृतीयान्तस्य चान्यशब्दस्यार्थशब्द उत्तरपदे नित्य दगागमो वा भवति । अन्यस्मै इदमन्यदर्थम् । अन्यार्थम्[12] । अन्यार्थ । अषष्ठीतृतीयस्येति किम् ? अन्यस्यार्थ अन्यार्थ । अन्येनार्थ. अन्यार्थ. ।

रागोत्सुकास्थितोत्याशास्थाशिषि ॥२।२।५८॥ अषष्ठ्यन्तस्यातृतीयान्तस्य चान्यशब्दस्य राग उत्सुक आस्थित ऊति आशा आस्था आशिष इत्येतेषूत्तरपदेषु नित्य दगागमो भवति । अन्यो रागः अन्यद्रागः । अन्यदुत्सुक. । अन्यदास्थित. । अन्यदूति. । अन्यदाशा । अन्यदास्था । अन्यदाशीः । अषष्ठीतृतीयस्येति किम् ? अन्यस्य राग अन्यरागः । अन्येनास्थितः अन्यास्थितः । योगविभागो नित्यार्थ ।

---

१. -त्तमा । विदुषितमा । विदु- क० म० । २. -यस्तमा । श्रेयसितमा । श्रेय- क० म० । ३. -चत्तमा । पचन्तितमा । पच- क० म० । ४. गोसमूहे भवा गोत्रा क० म० टि० । ५. चेलो नीचे-ऽप्यवचेलं वसने गर्हितेऽप्यवत् क० म० टि० । ६. -दीत्युत्त- क० म० । ७. गौरिगोत्रा क० म० । ८. –श्रेतरा क० म० । ९. नदीनगर्योर्नागानां भोगवत्यथ सङ्गरे इत्यमर क० म० टि० । १०. वेत्युक्तोश्रिया इति विकल्पिताट् । क० म० टि० । ११. मांस्पाकं स्यान्मांस्पचनम्- इत्यभिधानचिन्तामणिः क० म० टि० । १२. -न्यार्थम् । अन्योऽर्थोऽस्य(इति) अन्यदर्थः । अन्या- क० म० ।

छकारके ॥२।२।५९॥ अन्यशब्दस्य छप्रत्यये कारकशब्दे चोत्तरपदे परे दमागमो भवति । अन्यस्मै हितं अन्यदीयम् । तस्मै हित इति छः । अन्यस्येदमन्यदीयम् । गहादिपाठाच्छ. । अन्यस्य कारकमन्यत्कारकम् । योगविभागादषष्ठीतृतीयस्येति निवृत्तम् ।

नञोऽश् ॥२।२।६०॥ नञ उत्तरपदेऽशादेशो भवति । अहिंसा । अस्तेयम् । अमशकं वर्तते । अमक्षिकं वर्तते । अमशको देशः । अमक्षिको देशः । अकारो निपातस्य विस्पष्टप्रतिपत्त्यर्थः । शकारः सर्वादेशार्थः ।

तिङि क्षेपे ॥२।२।६१॥ तिङन्ते परत नञोऽशादेशो भवति क्षेपे निन्दाया विषये । अपचसि त्वं जाल्म । अकरोषि त्वं जाल्म । तिङीति किम् ? न पाचको जाल्मः । क्षेप इति किम् ? न पचति देवदत्तः । अनुत्तरपदार्थं वचनम् ।

एकादन्नादृनौ ॥२।२।६२॥ एकशब्दादुत्तरस्य नञ उत्तरपदे अन्न अद्न इत्येतावादेशौ भवतः । एकेनोना विंशति. एकान्नविंशति. । एकादृनविंशति । एकान्नत्रिंशत् । एकादृनत्रिंशत् ।

वागोऽप्राणिनि ॥२।२।६३॥ अप्राणिनि अग इति वा निपात्यते । न गच्छन्तीत्यगाः पर्वताः । नगाः पर्वता. । अगा वृक्षाः । नगा वृक्षा । अप्राणिनीति किम् ? [1]अगो वृषलः शीतेन । पूर्वेणादेशो नित्य. प्राप्तोऽनेन विकल्प्यते ।

अशोऽचि नट् ॥२।२।६४॥ नञोऽशादेशादजादावुत्तरपदे परे तस्योत्तरपदस्य नडागमो भवति । अनज । अनश्व । अश इति किम् ? नञ एव हि स्यात्तत्र द्वौ नकारौ श्रूयेयाताम् । अचीति किम् ? अहिंसा । टकार आदिविध्यर्थ. । स [2]चादरुत्तरपदस्य । अजादौ हि अशेव प्रतिषिध्येत । नभ्राट्नपान्नवेदानासत्यानमुचिनकुलो[3] नपुसक नक्षत्रं नक्रो नागो नाग इति रूढिशब्दा. पृषोदरादिषु द्रष्टव्या· ।

विष्वग्देवसर्वादेर्डद्रिगञ्चि क्वौ ॥२।२।६५॥ विष्वक् देव इत्येतयो. सर्वादेश्चाञ्चतौ क्विप्रत्ययान्त उत्तरपदे डद्रिक् (ग्) इत्ययमागमो भवति । विष्वगञ्चमञ्चति विष्वगञ्चति वा विष्वद्र्यङ् । विष्वद्र्यञ्चौ । विष्वद्र्यञ्च । विष्वद्रीच. । विष्वद्रीचा । विष्वद्रीचि । देवद्र्यङ् । देवद्र्यञ्चौ । देवद्र्यञ्च. । देवद्रीचः । देवद्रीचा । देवद्रीचि । सर्वद्र्यङ् । सर्वद्र्यञ्चौ । सर्वद्र्यञ्चः । सर्वद्रीच । सर्वद्रीचा । सर्वद्रीचि । तद्र्यङ् । तद्र्यञ्चौ । तद्र्यञ्च । तद्रीच. । तद्रीचा । तद्रीचि[4] । कद्र्यङ् । कद्र्यञ्चौ । कद्र्यञ्चः । कद्रीचः । कद्रीचा । कद्रीचि । विष्वगादेरिति किम् ? अश्वाचि । डद्रिगिति डकारो[5] देशविध्यर्थ. । अञ्चीति किम् ? विष्वग्युक् । क्वाविति किम् ? विष्वगञ्चनम् । धातुग्रहणे तदादिग्रहणं भवति ।

सम्सहस्य समिसध्रि ॥२।२।६६॥ सम् सह इत्येतयोरञ्चतौ क्विप्रत्ययान्त उत्तरपदे यथासङ्ख्यं समि सध्रि इत्येतावादेशौ भवतः । समञ्चतीति सम्यङ् । सम्यञ्चौ । सम्यञ्चः । समीच. । समीचा । समीचि । समीचीनः । सहाञ्चतीति सध्र्यङ् । सध्र्यञ्चौ । सध्र्यञ्चः । सध्रीचः । सध्रीचा । सध्रीचि । सध्रीचीनः । सम्सहस्येति किम् ? प्राङ् । प्राञ्चौ । [6]अञ्चतीति किम् ? [7]संयुक् । सहयुक् । क्वाविति किम् ? समञ्चनम् । सहाञ्चनम् ।

तिरसस्तिर्ये ॥२।२।६७॥ तिरस् इत्येतस्याञ्चतौ क्विप्रत्ययान्ते[8] उत्तरपदे तिरि इत्ययमादेशो भवति । तिर. तिरस्को वा अञ्चति[9] तिर्यङ् । तिर्यञ्चौ । [10]तिर्यञ्च. । तिर्यग्भ्याम् । तिर्यग्भिः । ए इति किम् ? तिरश्चः । तिरश्चा । तिरश्चीति तिरश्चीनम् ।

---

१. न गच्छतीति- क० म० टि० । २. -दि उत्त- क० म० । ३. -लौ नक्रो नपुं- क० म० । ४. तद्रीचि । अतद्र्यक्, अतद्र्यञ्चौ, अतद्र्यञ्चः । अतद्रीचा । अतद्रीचि । कद्र्यङ्- क० म० । ५. -कारोऽन्याजादिलुगर्थः । डकारो दे- क० म० । ६. अञ्चीति किम् क० म० । ७. संयुक्- क० म० । ८. -न्ते एकार उत्तर- क० म० । ९. -ञ्चतीति- क० म० । १०. -ञ्चौ तिर्यग्भ्याम् । क० म० ।

लुग्घ्यण्यवश्यमः ॥२।२।६८॥ अवश्यमित्येतस्य घ्यणन्त उत्तरपदे लुग्भवति । [1]अवश्यभाव्या । अवश्यपाठ्यम् । अवश्यकर्तव्यम् । अवश्यहर्तव्यम् ।

तुमो मनस्कामे ॥२।२।६९॥ तुमन्तस्य मनस्काम इत्येतयोरुत्तरपदयोर्लुग्भवति । भोक्तुमनाः । भोक्तुकामः ।

समः ॥२।२।७०॥ सम् इत्येतस्य मनस्काम इत्येतयोरुत्तरपदयोर्लुग्भवति । समनाः । सकामः । इदं सहशब्देनापि सिद्धम् । एतत्सम' प्रयोगनिवृत्त्यर्थं वचनम् । सम्मनीषेत्यादौ भावप्रत्यये वृद्धादौ तथा पाठादलेङ् योगविभाग उत्तरार्थः ।

हिततते वा ॥२।२।७१॥ सम् इत्येतस्य हित तत इत्येतयोरुत्तरपदयोर्लुग्भवति वा । सहितम् । संहितम् । सततम् । सन्ततम् । सातत्यमिति टघणिति नित्यमेव लुक् । व्यवस्थितविभाषेति [2]ज्ञानादनभिधानाद्वा न सततात् टघण् ।

कृदन्ते वा मम् रात्रेः ॥२।२।७२॥ रात्रिशब्दस्य कृदन्त उत्तरपदे ममागमो भवति वा । रात्रिंचरः रात्रिचरः । रात्रिमटः । रात्र्यटः । रात्रिंकरणम् । रात्रिकरणम् । कृदन्त इति किम् ? रात्र्यं स्वरम् । रात्रिंमन्य-[3]मरिस्यत्र परत्वान्नित्यमेव मम् । अन्तग्रहणं किम् ? रात्रिमिवाचरति रात्रयिता । इदमेवान्तग्रहणं ज्ञापकमिह उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे प्रत्ययस्यैव ग्रहणं न तदन्तस्येति ततङ्[4] तनङोन्यादौ प्रत्ययमात्रस्यैव ग्रहणं खितो च इत्यादौ तु असम्भवात् तदन्तग्रहणम् । केचित् तीर्थंकरः तीर्थकरः इत्यपीच्छन्ति तदर्थं कृदन्ते वा ममिति योगविभागः कर्तव्यः ।

सत्यागदास्तोः कारे ॥२।२।७३॥ सत्य अगद अस्तु इत्येतेषां [5]कारशब्द उत्तरपदे नित्यं ममागमो भवति । सत्यं करोति सत्यस्य कार इति वा [6]सत्यंकारः । एवमगदंकारः । अस्तुंकारः । अस्त्विति निपातोऽभ्युपगम्यते ।

भ्राष्ट्राग्न्योरिन्धे ॥२।२।७४॥ भ्राष्ट्राग्निशब्दयोरिन्धशब्द उत्तरपदे ममागमो भवति । भ्राष्ट्रमिन्धः । अग्निमिन्धः ।

भद्रोष्णयोः करणे ॥२।२।७५॥ भद्र उष्ण इत्येतयोः करणशब्द उत्तरपदे ममागमो भवति । भद्रंकरणम् । उष्णंकरणम् ।

लोकंपृणमध्यन्दिनानभ्याशमित्यधेनुम्भव्याः ॥२।२।७६॥ लोकंपृणादयः कृतममागमा निपात्यन्ते । लोकं पृणातीति लोकंपृणः । मध्यं दिनस्य मध्यन्दिनम् । अनभ्याशमित्यमस्येत्यनभ्याशमित्यः, दूरात्परिहर्तव्यमित्यर्थः । धेनुर्भव्या धेनुम्भव्या ।

गिलगिलगिलयोरचोऽगिलस्य ॥२।२।७७॥ अजन्तस्य गिलशब्दान्तवर्जितस्य गिल गिलगिल इत्येतयोरुत्तरपदयोर्ममागमो भवति । तिमिं गिलतीति तिमिङ्गिलः । तिमेर्गिलगिलः तिमिङ्गिलगिलः । गिलगिले गिलशब्दो नोत्तरपदमिति गिलगिलोपादानम् । अच इति किम् ? तद्गिलः । अगिलस्येति किम् ? तिमिङ्गिलं गिलतीति तिमिङ्गिलगिलः । गिलं गिलतीति गिलगिलः इत्यत्र गिलगिलेत्यतो निपातनादेव मम् न भवतीति अगिलस्येति गिलान्तस्य प्रतिषेधः ।

खित्यरुर्द्विषतश्चानव्ययस्य ॥२।२।७८॥ अनव्ययस्याजन्तस्य अरुष् द्विषत् इत्येतयोश्च खिदन्त उत्तरपदे ममागमो भवति । क्षेमंकरः । मेघंकरः । पण्डितंमन्यः । सुभगंमन्यः । आढ्यंभविष्णुः । सुभगंभविष्णुः ।

---

१. ओरावश्यके' इति घ्यण् । क० म० टि० । २. -भाषाविज्ञा- क० म० । अपवादविषयं परित्यज्य अन्यत्र वर्तमाना व्यवस्थितविभाषा । ३. -महरि- क० म० । ४. ततक्तन- क० म० । ५. कार- क० म० । ६. "अस्तुङ्कारोऽभ्युपगमे, सत्यङ्कारः पणार्पणे ।" इति धनञ्जयः । क० म० टि० ।

आढ्यंकरणम् । सुभगंकरणम् । मितङ्गमः । विहङ्गम । अरुन्तुदः । द्विषन्तपः । खितीति किम् ? पण्डितमानी । सुभगमानी । अर्द्विषतस्चेति किम् ? विद्वन्मन्यः । विपश्चिन्मन्यः । अनव्ययस्येति किम् ? दोषामन्यमहः । दिवामन्या रात्रिः । एतदेवानव्ययग्रहणं ज्ञापकमिह खिदन्तग्रहणस्य ।

ह्रस्व ।।२।२।७९।। अनव्ययस्याजन्तस्य खिदन्त उत्तरपदे ह्रस्वादेशो भवति । क्षमंमन्या । खट्वंमन्या[1] । हरिणिमन्या । परत्वात् पुम्भावो ह्रस्वेन बाध्यते मम तु ह्रस्वे कृते भवति । अनव्ययस्येति किम् ? दोषामन्यमह । दिवामन्या[2] रात्रिः । अच इति किम् ? विद्वन्मन्य । विपश्चिन्मन्य । चोर[3]कार स्यात् (?)

मालेषिकेष्टकस्यान्तस्य च भारितूलचिते ।।२।२।८०।। माला इषीका इष्टका इत्येतेषा केवलाना पूर्वपदानां च यथासंख्यं भारि तूल चित इत्येतेषूत्तरपदेषु ह्रस्वादेशो भवति । मालभारि । मालभारिणी । उत्पलमालभारिणी कन्या । बलाकामालभारिणाम् । इषीकतूलम । मुञ्जे[4]षीकतूलम् । [5]इष्टकचितम् । पक्वेष्टकचितम् । इदमेवान्तग्रहण ज्ञापकं ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिरिति तेन दिग्धपादोपहतः । सौत्रनाडिरित्यादौ पदादेशादि न भवति ।

भ्रुवोऽच्च कुटिकुंसे ।।२।२।८१।। भ्रू इत्येतस्य कुटि कुंस इत्येतयोरुत्तरपदयोर्ह्रस्व अदित्यय चादेशो भवति । भ्रुकुटि. । भ्रुकुंसः । भ्रकुटिः । भ्रकुंस ।

वेकोऽनीशङीयुव्यञः ॥२।२।८२॥ अनव्ययस्येक उत्तरपदे ह्रस्वादेशो वा भवति न चेत् इक् ईशादेशो ङीप्रत्यय इयुवो स्थानी यञश्चादेशो न भवति । लक्ष्मिपुत्र', लक्ष्मीपुत्रः । ग्रामणिपुत्र., ग्रामणीपुत्र' । ब्रह्मबन्धुपुत्र , ब्रह्मबन्धूपुत्र । खलपुपुत्र , खलपूपुत्र । इक इति किम् ? खट्वापाद । गोकुलम् । अनीशङीयुव्यञ इति किम् ? ईश—कौमुदगन्धीबन्धु । ङी—गार्गीपुत्रः । वात्सीपुत्र । इयुव—श्रीकुलम् । भ्रूकुलम् । यवक्रीकुलम् । कटप्रूकुलम् । [6]यञ्—इन्द्रहूपुत्रः । शकटहूपुत्र । अनव्ययस्येति किम् ? काण्डीभूतम् । वृषलीभूतम् । ऊरीकृत्य । उररीकृत्य ।

ङ्याडो बहुलं नाम्नि ॥२।२।८३।। ङ्यन्तस्याडन्तस्य चोत्तरपदे बहुलं ह्रस्वो भवति नाम्नि संज्ञाया विषये । रेवतिमित्र. । [8]भरणिगुप्त । मह्रिदात । मह्रिदत्तः । मह्रिगुप्तः । शिलरहम् । शिलप्रस्थम् । क्वचिन्न भवति—फल्गुनीमित्र । नान्दीमुखम् । नान्दीतूर्यम् । नान्दीकर: । नान्दीघोष । महिषीफलम् । महिषीकरः । महीविशाल । लोमकागृहम् । लोमकाषण्ड[9] । गङ्गाद्वारम् । क्वचिद्विकल्पः । पृथिविदत्त , पृथिवीदत्तः । पृथिवीगुप्त', पृथिविगुप्तः । गङ्गमह , गङ्गामह । गङ्गदेवी, गङ्गादेवी । शिशि[10]पस्थलम्, शिशिपा[10]स्थलम् । ङ्याड इति किम् ? श्रोपुरम् । नाम्नीति किम् ? नदीस्रोत । खट्वापाद ।

त्वे ।।२।२।८४॥ ङ्याडोस्त्वप्रत्यये बहुलं ह्रस्वो भवति । रोहिण्या भाव रोहिणित्व रोहिणीत्वं वा । अजाया भावः अजत्वम्, अजात्वम् वा । ङ्याड इति किम् ? ग्रामणीत्वं सामहत्त्वम् ।

शुनो दीर्घः ।।२।२।८५।। श्वन् इत्येतस्योत्तरपदे परे बहुलं दीर्घो भवति[11] । श्वादंष्ट्रा । श्वाकर्णः । श्वाकूर्दम्[12] । श्वावरोहम् । क्वचिन्न भवति—श्वफल्क:[13] । श्वमुखम् । क्वचिद्विकल्पः । श्वपदम्, श्वापदम् । श्वपुच्छम्, श्वापुच्छम् ।

वले ॥२।२।८६॥ वलप्रत्यये पूर्व[14]पदस्याचो बहुलं दीर्घो भवति । कृषीवलः । आसुतीवलः ।

---

१. -न्या- कालिमन्या हरि- क० म० । २. 'पूर्णेन्दुस्तु दिवामन्या'- इति विवृध० । क० म० टि० । ३. चोकारः क० म० । ४. मुञ्जेतिषीति वा पाठः । ५. उक्तञ्चार्थे- "स्वोपलैरुपहिता स्वर्णेष्टकचिताश्च ताः । कायान्तिकच परीवाहयुक्ता वा निम्नकोदकाः" इति । क० म० टि० । ६ सम्प्रसारणम्– क० म० टि० । ७. इन्द्रं हूयतीति क० म० टि० । ८. मित्र इति रोहिणिमित्रः म- क० म० टि० । ९. -ण्डः । लेपिकागृहम् । लेपिकाषण्डः । गङ्गा- क० म० । १०. शिंशप क० म० । ११. -वति श्वादन्तः श्वादं- क० म० । १२. -कूर्दः श्वावराहम् । क० म० । १३. श्वफल्कः श्वमुखः क० म० । १४. पूर्वस्याचो क० म० ।

दन्तावलः । [1]पुशबलः । उत्सङ्गाबलः । क्वचिन्न भवति । पितृबलः । मातृबल. । भ्रातृबलः । उत्साहबलः । प्रातिपदिके च न भवति । कायबलम् । नागबलः ।

आदिजन्ते ॥२।२।८७॥ इज्युद्धे इति य इच् तदन्त उत्तरपदे पूर्वपदस्याचो बहुलमाकारो दीर्घ आदेशो भवति । कचाकचि । केशाकेशि । दण्डादण्डि । मुसलामुसलि । यष्टायष्टि । क्वचिन्न भवति—अस्यसि । उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे प्रत्ययस्यैव ग्रहणमित्यन्तग्रहणम् ।

घञ्युपसर्गस्य च ॥२।२।८८॥ उपसर्गस्याजन्तस्य घञन्त उत्तरपदे परे[2] बहुलं दीर्घो भवति । नीक्लेदः । नीमेष[3] । नीमार्गः । क्वचिन्न भवति–[4] प्रवेशः । प्रहारः । निपातः । विषादः । क्वचिद्विकल्पः— प्रतिवेशः, प्रतीवेशः[5] । प्रतिहारः, प्रतीहारः । प्रतिबोधः, प्रतीबोधः । परिणामः, परीणामः । क्वचिद्विषय-भेदेन-प्रासादो गृहम्, प्रसादोऽन्यः । प्राकारो वरणः, प्रकारोऽन्यः । अपामार्ग ओषधिः अपमार्गोऽन्यः । नीहारः स्तुषारः, निहारोऽन्यः । परीरोधः मृगावरोधः । परिरोधोऽन्य । परीहारो देशानुग्रहः । परिहारोऽन्यः । वीतसः पक्षिबन्धनम् । वितसोऽन्यः । घञीति किम् ? अवसायः । अवहारः । णप्रत्ययोऽयम् । उपसर्गस्येति किम् ? चन्दनसार.[6] । खदिरसारः । मार्गमतिक्रान्त· अतिमार्गः । चकारो बहुलानुकर्षणार्थ । बहुलवचनात् क्वचिद्घञि अनुपसर्गस्यापि दीर्घः । दक्षिणापथः[7] । उत्तरापथ. । अन्धतमसम्[8] । क्वचिद्विषयभेदेन । अधी-दन्तः । अधीकर्णः । अधीकण्ठ. । अधीपादः । एते आधिक्ये । अन्यत्र अधिदन्त इत्येव भवति । क्वचिदनुत्तर-पदेऽपि विकल्प. । पुरुष. पूरुषः[9] । सदनं सादनम् । नरकं नारकम् । अनिशयनम् । अतिशायनम् । काशशब्दे च घञि विकल्पः निकाशो नीकाशः[10] । अजन्त उत्तरो विधि ।

काशत्तीकः ॥२।२।८९॥ इगन्तस्योपसर्गस्य काशशब्दे त्ति द्वितकारादौ चोत्तरपदे परतो नित्य दीर्घो भवति । नीकाशत इति नीकाशः । वीकाशः । प्रतीकाश · । अनूकाश । नीत्तम् । वीत्तम् । पचीत्तम्[11] । परीत्तवान् । परीत्तमः । प्रणीत्तमम् । काशत्तीति किम् ? सुदत्तम् । द्वितकारनिर्देशः किम् ? विततम् । इक इति किम् ? प्रकाशः । प्रत्तः । प्रत्तवान् ।

नहिवृतिवृषिव्यधिसहितनिरुचि क्वौ तिकारकस्य ॥२।२।९०॥ अच इति वर्तते । नहि-वृतिवृषिव्यधिसहितनिरुचिषु धातुषु क्विबन्तेषूत्तरपदेषु अ(च)जन्तस्य पूर्वपदस्य ते कारकस्य च दीर्घो भवति । नहि—उपानत् । परीणत् । वृति—उपावृत् । नीवृत् । वृषि—आवृट् । व्यधि—श्वावित् । मर्माचित् । हृदयाचित् । सहि—ऋलासट् । तुरासट् । तनि—परीतत् । [12]रुचि—वीरुक् । अतीरुक् । [13]रुजतीति पाठः तत्र रुचि-रुज्योर्विकल्पो भवति । तेन नीरुक् । अतीरुक् । अभीरुक् । इत्यपि भवति । क्वाविति किम् ? प्रणद(द्ध)म् । परिणद्धम् । अतः क्विग्रहणादन्यत्र धातुग्रहणे [14]तदादिविधिर्विज्ञायते । तेन अयस्कृतम्, अयस्कार इत्यत्र सिः सिद्धो भवति । अन्यथा हि अयस्कृत इत्यत्रैव स्यात् । तिकारकस्येति किम् ? पटुरुक् । तिग्मरुक् । तीव्ररुक् ।

चितेः कचि ॥२।२।९१॥ चितिशब्दस्य कचि परतः दीर्घो भवति । एकचितीक । द्विचितीक. । त्रिचितीकः ।

स्वचिह्नस्याविष्टाष्टपञ्चभिन्नच्छिन्नच्छिद्रस्रुवस्वस्तिकस्य कर्णे ॥२।२।९२॥ इदमस्य स्वमी-शितव्यमिति येन चिह्न्यते लक्ष्यते तत्स्वचिह्नं तद्वाचिनोऽजन्तस्य विष्ट अष्ट पञ्च भिन्न च्छिन्न च्छिद्र स्रुव

---

१. पुत्रावल: क० म० । २. परे बहुलं क० म० । ३. नोमेदः । नी- क० म० । ४. निषादः क० म० । ५. 'नेपथ्ये गृहमात्रे च वेशो वेश्यागृहेऽपि च' इति रभसकोशः । क० म० टि० । ६. चन्दनसार. क० म० । ७. विन्ध्यात्तु दक्षिणो देशो दक्षिणापथसंज्ञितः । विन्ध्यात्तूत्तरो देश उत्तरापथसंज्ञितः ॥ इत्यभि-धानम् । क० म० टि० । ८. -सम् । अन्धातमसम् क० म० । ९. पुरूषः(पूरुष) क० म० । १० नीकाशा क० म० । ११. परीत्तम् क० म० । १२. नीरुक् क० म० । १३. रुजीति वा पाठः क० म० । १४. तदादिर्विधि-क० म० ।

स्वस्तिक इत्येतद्वर्जितस्य कर्णशब्द उत्तरपदे दीर्घो भवति । दात्रमिव दात्रं, चिह्नं कर्णयोर्यस्य दात्रमिव वा कर्णौ यस्य(सः) दात्राकर्णः पशुः । एवं शङ्कूकर्णः । द्विगुणाकर्णः । द्व्यङ्गुलाकर्णः । स्वचिह्नस्येति किम् ? शोभनकर्णः । स्वग्रहणं किम् ? लम्बकर्णः । अविद्धकर्णो दृष्टः । चिह्नग्रहणं किम् ? वाहनस्य कर्णः वाहनकर्णः । अविष्टादेरिति किम् ? विष्टकर्णः । अष्टकर्णः । पञ्चकर्णः । भिन्नकर्णः । छिन्नकर्णः । छिद्रकर्णः । स्रुवकर्णः । स्वस्तिककर्णः । कर्णे इति किम् ? वक्रसक्थः[1] ।

हविर्युक्तेऽष्टनः कपालगवे ॥२।२।९३॥ अष्टन्शब्दस्य कपाल गव इत्येतयोरुत्तरपदयोः यथासंख्यं हविषि युक्ते चाभिधेये दीर्घो भवति । अष्टसु[2] कपालेषु संस्कृतमष्टाकपालं हविः । अष्टाभिर्गोभिर्युक्तमष्टागवं शकटम् । बहुव्रीहिद्विगुर्वाऽयं समासः । तत्र द्विपदे बहुव्रीहावत एव[3] निपातनात् समासान्तः । त्रिपदे दीर्घेण युक्तोऽर्थोऽन्तभाक्[4] वीत इति युक्तशब्दो निवर्तते । द्विगौ तु—अभेदोपचाराद् युक्ताभिधानम् । हविर्युक्त इति किम् ? अष्टानां कपालानां समाहारः अष्टकपालम् । अष्टगुः । अष्टगवं वाऽन्यत् । कपालगव इति किम् ? अष्टपात्रं हविः । अष्टतुरगो रथः । कपालगव इत्युत्तरपदं गवेति कृतसमासान्तोपादानात्ततोऽहविर्युक्त इत्यर्थनिर्देशो भवति ।

नाम्नि ॥२।२।९४॥ अष्टन्शब्दस्योत्तरपदे दीर्घो भवति नाम्नि संज्ञायाम् । अष्टापदः कैलासः । अष्टावक्रः । अष्टाविटपो नाम कश्चित् ।

कोटराञ्जनादीनां वनगिरौ ॥२।२।९५॥ कोटरादीनामञ्जनादीनां च यथासङ्ख्यं वनशब्दे गिरिशब्दे चोत्तरपदे दीर्घो भवति नाम्नि संज्ञायाम् । कोटरावणम् । मिश्रकावणम् । सिध्रकावणम् । पुरगावणम् । शारिकावणम् । अञ्जनागिरिः[5] । किंशुलकागिरिः । सल्वागिरिः । लोहितागिरिः । कुक्कुटागिरिः । कोटराञ्जनादीनामिति किम् ? असिपत्रवनम् । नन्दनवनम् । भद्रशालवनम् । कृष्णगिरिः । श्वेतगिरिः । नाम्नीति किम् ? कोटराणां वनं कोटरवनम् । अञ्जनस्य गिरिः अञ्जनगिरिः । कोटर, मिश्रक, सिध्रक, पुरग[6], शारिक इति कोटरादिः । अञ्जन, लाञ्जन, किंशुलक, सल्व, लोहित, कुक्कुट इति अञ्जनादिः । आकृतिगणोऽयम् । तेन नलागिरिरिति सिद्धम् ।

बह्वच्शरादीनां मत्यनजिरादेः ॥२।२।९६॥ बह्वचः शरादीनां च मतुप्रत्यये परे दीर्घो भवति नाम्नि संज्ञायां विषये अजिरादीन् वर्जयित्वा । उदुम्बरावती । मशकावती । [7]विगणावती । पुष्करावती । शरादेः—शरावती । अहीवती । बह्वच्शरादीनामिति किम् ? व्रीहिमती[8] । इक्षुमती । मधुमती । अनजिरादेरिति किम् ? अजिरवती । खदिरवती । नाम्नीति किम् ? [9]बलवती कन्या । शरवती कन्या । शरवती तूणा । शर, अहि, कपि, मणि, मुनि, शुचि, वार्द्ध, वेट इति शरादिः । आकृतिगणोऽयम् । तेन ऋतावती । शोभावतीत्यादि सिद्धम् । अजिर, खदिर, स्थविर, खपुर, पुलिन, कारण्डव, चक्रवाक इत्यजिरादिः ।

वहेऽपील्वादिकः ॥२।२।९७॥ वहशब्द उत्तरपदेऽपील्वादेरिको दीर्घो भवति नाम्नि संज्ञायाम् । ऋषीवहम् । मुनीवहम् । कपीवहम् । एवं नामानि नगराणि । पील्वादिप्रतिषेधः किम् ? पीलुवहम् । चारुवहम् । इक इति किम् ? पिण्डवहम् ।

विश्वस्य नरे ॥२।२।९८॥ विश्वशब्दस्य नरशब्द उत्तरपदे नाम्नि दीर्घो भवति । विश्वानरो नाम कश्चित् । नर इति किम् ? विश्वसेनः । नाम्नीति किम् ? विश्वनरो राजा ।

---

१. वक्रशक्थः- क० म० । २. अष्टासु- क० म० । ३. एव गवेति निपा- क० म० । ४. अन्तर्भावित इति- क० म० । ५. -रिः लाञ्जनागिरिः- क० म० । ६. पुरग- क० म० । ७. वीरणावती- क० म० । ८. व्रीहिमती- क० म० । ९. बलवती- क० म० ।

ऋषौ मित्रे ॥२।२।९९॥ विश्वशब्दस्य मित्रशब्द उत्तरपदे नाम्नि दीर्घो भवति ऋषावभिधेये। विश्वामित्रो नाम ऋषिः। ऋषाविति किम् ? विश्वमित्रो माणवकः। नाम्नीति किम् ? विश्वमित्रो मुनिः। ऋषावरादेशो ह्रस्वो वा भवति इति मित्र इत्येवोत्तरपदं विज्ञायते।

वसुराटोः ॥२।२।१००॥ विश्वशब्दस्य वसु राट् इत्येतयोरुत्तरपदयोः दीर्घो भवति। विश्वावसुः। विश्वाराट्। विकृतिनिर्देशादिह न भवति। विश्वराजौ। विश्वराजः। योगविभागान्नाम्नीति निवृत्तम्।

एकादश षोडश षोडन् षोढा षड्ढा ॥२।२।१०१॥ एकादशादयः शब्दाः दशादिषूत्तरपदेषु[1] कृतदीर्घत्वादयो निपात्यन्ते। एकोत्तरा दश, एकश्च दश(च)वा एकादश। अत्रैकशब्दस्योत्तरपदे दीर्घः। षडुत्तरा दश, षट् च दश च वा षोडश। अत्र षष उत्वं दकारस्य च डकारः। षट् दन्ता अस्य षोडन्। अत्र दन्तशब्दस्य दत्रादेशे कृते षोडन्निति प्रातिपदिकान्तरमन्यदेव निपात्यते। नकारान्तं राजेति यथा। तत षोडीयतीति सिद्धं भवतीत्येके। षड्भिः प्रकारैः षोढा। षड्ढा। अत्र धाप्रत्यये षषो वा उत्वं धकारस्य नित्यं ष्टुत्वम्।

द्व्यष्टा त्रयोऽनशीतौ प्राक् शतादबहुव्रीहौ ॥२।२।१०२॥ प्राक् शताद्या संख्याऽशीतिवर्जिता तस्यामुत्तरपदे द्वि अष्टन् त्रि इत्येतेषां द्वा अष्टा त्रयस् इत्येते यथासंख्यमादेशो निपात्यन्ते अबहुव्रीहौ समासे। द्वादश। द्वाविंशतिः। द्वात्रिंशत्। अष्टादश। अष्टाविंशतिः। अष्टात्रिंशत्। त्रयोदश। त्रयोविंशतिः। त्रयस्त्रिंशत्। अनाशीताविति किम् ? द्व्यशीतिः[2]। प्राक् शतादिति किम् ? द्विशतम्। त्रिशतम्। अष्टशतम्। त्रिसहस्रम्। अबहुव्रीहाविति किम् ? द्वित्राः। अष्टदशाः। त्रिदशाः। द्व्याद्यबाधाया द्वादीनामिह पूर्वपदान्तस्वविज्ञान उत्तरो विकल्पोऽनर्थकः स्यादिति द्व्याद्यादेशविज्ञानादिह न भवति। चतुर्दशाः। अनशीताविति पर्युदासात् प्राक् शतादित्यवधेश्च संख्यापरिग्रहादिह न भवति। द्वैमातुरः। त्रैमातुरः। आष्टमातुरः। द्विमुनि व्याकरणस्य। त्रिमुनि व्याकरणस्य।

चत्वारिंशदादौ वा ॥२।२।१०३॥ प्राक् शताद्या संख्याऽशीतिवर्जिता तस्यां चत्वारिंशदादावुत्तरपदे परे द्वि अष्टन् त्रि इत्येतेषां द्वा अष्टा त्रयस् इत्येत आदेशा वा भवन्ति अबहुव्रीहौ समासे। द्वौ च चत्वारिंशच्चेति द्विचत्वारिंशत्, द्वाचत्वारिंशत्,। द्विनवतिः, द्वानवतिः। अष्टचत्वारिंशत्, अष्टाचत्वारिंशत्। अष्टनवतिः, अष्टानवतिः। त्रिचत्वारिंशत्, त्रयश्चत्वारिंशत्। त्रिनवतिः, त्रयोनवतिः। पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पः।

महतः करघासविशिष्टे डाः ॥२।२।१०४॥ महत् इत्येतस्य कर घास विशिष्ट इत्येतेषूत्तरपदेषु डा इत्ययमादेशो भवति वा। महतः करो महाकरः, महत्करः। कर[3] एव कार इति महाकारो महत्कारः। महाघासो महद्घासः। महाविशिष्टः, महद्विशिष्टः। महत इति किम् ? राजकरः। करघासविशिष्ट इति किम् ? महत्पुत्रः। डकार उत्तरार्थः। अनेकार्थे[4] इयं विभाषा। एकार्थे तु परत्वान्नित्य एव विधिर्भवति।

ङ्यः ॥२।२।१०५॥ ङ्यन्तस्य महच्छब्दस्य करघासविशिष्टेषूत्तरपदेषु नित्यं डादेशो भवति। महत्याः करो महाकरः। महाघासः। महाविशिष्टः। ईकारस्य डादेशे कृते अद्रूपस्य लुक्। नित्यार्थं वचनम्।

जातीयैकार्थे ॥२।२।१०६॥ महच्छब्दस्य जातीये प्रत्यय एकार्थे चोत्तरपदे परतः डा इत्ययमादेशो भवति। (महाप्रकार इति) महाजातीयः। महाजातीया। वन्दे महाभागम्। (महांश्चासौ मुनिश्चेति महामुनिस्तम्) महामुनिम्। महायशसम्। महावीरम्। महादेवी। महाद्युतिः। अमहान् महान् संपन्नो महद्भूतश्चन्द्रमा इत्यत्र च्व्यन्तस्य क्रियाविशेषणस्योर्यादिवदसत्त्ववाचित्वात् सत्त्ववाचिना भूतशब्देन चैकार्थ्याभावात् डादेशो न भवति। तथा च गोमतीभूता महाशूद्रीति पुम्भावो न भवति। महद्भूता प्रज्ञेति मृगक्षीरादिष्विति सिद्धम्। मृगक्षीरादिराकृतिगणः। महतीभूनेत्येव च केचिदिच्छन्ति।

---

१. -रपदादिषु कृ- क० म०। २. तिः। व्यशीतिः प्रा- क० म०। ३. सिद्धाथः- क० म० टि०। ४. असमानाधिकरणे क० म० टि०।

आ सर्वनाम्नः ॥२।२।१०७॥ घतु प्रत्यये दृग्दृश दृक्ष इत्येतेषूत्तरपदेषु पूर्वस्याकारादेशो भवति। (यत्परिमाणमस्येति) यावान्। तावान्। एतावान्। स इव दृश्यत इति तादृक्। तादृशः। तादृक्षः। (असाविव दृश्यत इति) अमूदृक्। अमूदृशः। अमूदृक्षः। (भवानिव दृश्यत इति) भवादृक्। भवादृशः। भवादृक्षः। (अन्य इव दृश्यत इति) अन्यादृक्। अन्यादृशः। अन्यादृक्षः। दृगिति[1] दृशसाहचर्यात्[2] क्वयन्तस्य[3] ग्रहणं न क्विप.। तेनेह न भवति। त्रिरूपालिङ्कृतो[4]ऽर्यदृक्[5] कुवलयदृशामिति।

किमिदमः कीश् ॥२।२।१०८॥ किम् इदम् इत्येतयोः घतु दृक् दृश् दृक्ष इत्येतेषूत्तरपदेषु यथासङ्ख्यं कि ईश इत्येतावादेशौ भवतः। आत्वापवादः (किं परिमाणमस्येति) कियान्[6]। इयान्। (क इव दृश्यत इति) कीदृक्। कीदृशः। कीदृक्षः। (अयमिव दृश्यत इति) ईदृक्। ईदृशः। ईदृक्ष। ईशिति शकार. सर्वदेशार्थः।

सस्समानस्य धर्मादिषु च ॥२।२।१०९॥ समान इत्येतस्य दृक् दृश् दृक्ष इत्येतेषु धर्मादिषु चोत्तरपदेषु स इत्ययमादेशो भवति। आत्वापवाद.। (समाना दृगस्येति समानो दृश्यत इति) सदृक्। सदृशः। सदृक्ष.। घतुर्नास्ति। (समानो धर्मोऽस्येति) सधर्मा। साधर्म्यम्। सपक्षः। सगन्धः। सदेशः। सकरः। धर्म, पक्ष, गन्ध, देश, कर, जातीय, ज्योतिष, जनपद, रात्रि, नाभि, नाम, गोत्र, रूप, स्थान, वर्ण, वयस्, वचन, बन्धु इति धर्मादयः। बहुवचनादाकृतिगणोऽयम्।

सब्रह्मचारी ॥ २।२।११० ॥ सब्रह्मचारीति निपात्यते। समानो ब्रह्मचारी समाने ब्रह्मणि गुरुकुले व्रतचारीति वा सब्रह्मचारी। निपातनादेव मनशब्दस्यापि लोप.।

सहस्याकालेऽव्ययीभावे ॥ २।२।१११ ॥ सह इत्येतस्याकालवाचिन्युत्तरपदेऽव्ययीभावे समासे स इत्ययमादेशो भवति। [7]सचक्रं देहि। सधुरं प्राज। [8]सचक्रं यदूनाम्। सवृत्तं भुहितानाम्। अकाल इति किम्? सह पूर्वाह्णम्। सहापराह्णम्। अव्ययीभाव इति किम्? सहयुध्वा। सहकृत्वा।

ग्रन्थान्ताख्याधिक्याऽदृश्ये ॥ २।२।११२ ॥ सह इत्येतस्योत्तरपदे स इत्ययमादेशो भवति ग्रन्थान्ते, आख्यायाम्[9], आधिक्ये, अदृश्ये च। ग्रन्थस्यान्तो ग्रन्थान्तः। [10]काष्ठामन्तं कृत्वा सकाष्ठं ज्योतिषमधीते। [11]सकलं, [12]समुहूर्तं ग्रन्थम्। आख्या नाम तत्र सहाश्वत्थो यस्य येन वा तत् सा(सा)श्वत्थम्। सपलाशम्। सशिशपम्। एवं नामानि वनानि। सरसा दूर्वा। [13]आधिक्ये—समाषः कार्षापण। माषाधिक इत्यर्थः। एवं सकाकिणिको[14] माषः[15]। सद्रोणा[16] खारी[17]। अदृश्ये—[18]अदृश्यार्थ उत्तरपदे। साग्नि[19] कपोतः। समुसलो व्रीहिकंस.। [20]सपिशाची वात्या। सराक्षसिका शाला। ग्रन्थान्तेऽव्ययीभाव। शेषे [21]बहुव्रीहिः। तत्र ग्रन्थान्तग्रहणं कालार्थम्। शेषग्रहणं नित्यार्थम्।

---

१. त्यदाद्यन्यसमानाद्गौणाद्दृशोराप्ये क्विकट्क्साः क० म० टि०। २. दृशसाह- क० म०। ३. क्वयन्तस्य- क० म०। ४. पक्षधर्मत्व, सपक्षे सत्त्व, विपक्षाद्व्यावृत्ति क० म० टि०। ५. मन्मन् क्वनिब्विच इत्यत्र चशब्दात् क्विप्- क० म० टि०। ६. घस्विदं किमः घकारस्येय् क० म० टि०। ७. सचक्रं देहि राजेन्द्र। सधुरं प्राज सारथे इत्यार्षप्रयोगः क० म० टि०। ८. सक्षत्रं यदूनाम्, क० म०। ९. सुविदितानाम्, म०। १०. अष्टादशनिमेषास्तु काष्ठा, क० म० टि०। ११. त्रिंशत्तु ताः कलाः, क० म० टि०। १२. घटिकाद्वयम्–क० म० टि०। १३. अधिरूढाधिक, क० म० टि०। १४. काकिण्या अपि सङ्ग्रहो न विहितः क्षौरं यथा कार्यते वित्तक्षेपकृद्वस्त्रमात्रमपि वा तत्सिद्धये नाश्रितम्। हिंसाहेतुरहो जटाद्यपि तथा यूकाभिरप्रार्थनैर्वैराग्यादिविवर्धनाय यतिभिः केशेषु लोचः कृतः– क० म० टि०। काकिणी पणतुरीयांशे मानं दण्डे च काकिणी इति विश्वः। १५. मीयते ज्ञायते उपयुज्यते काकिणी अस्मिन्ननेन वा इति माषः क० म० टि०। १६. चतुर्भिः कुडवैः प्रस्थः प्रस्थैस्तैराढकोऽम्बितः चतुर्भिराढकैर्द्रोणः, इत्यभिधानचिन्तामणिः क० म० टि०। १७. खारी षोडशभिश्च तैः इत्यभिधानचिन्तामणिः क० म० टि०। १८. अदृश्ये-अनुमेये- इत्यर्थः क० म० टि०। १९. साग्निः म०। २०. सपिशाचा, क० म०। २१. बहुव्रीहिविधानात्सहचरतीति सहचरः, कुरण्टकः। सहदीव्यति सहदेवः कुरुः। सहदेवी-ओषधिः क० म० टि०।

वाऽन्यार्थे ॥ २।२।११३ ॥ अन्यार्थेऽन्यपदार्थे समासे बहुव्रीहौ सहशब्दस्योत्तरपदे सादेशो वा भवति। [1]सपुत्रः, सहपुत्रः। सच्छात्रः, सहच्छात्रः। सशिष्यः, सहशिष्यः। अन्यार्थ इति किम्?' सहकृत्वा। सहयुध्वा।

नाशिष्यगोवत्सहले ॥ २।२।११४ ॥ सहशब्दस्य गो वत्स हल इत्येतद्वर्जित उत्तरपदे आशिषि गम्यमानायां[2] सादेशो न भवति। स्वस्ति भवते सहपुत्राय। स्वस्ति सहलोकाय राज्ञे। भद्रं सहसङ्घायाचार्याय। आशिषीति किम्? सपुत्र आयातः। अगोवत्सहल इति किम्?' स्वस्ति भवते सगवे, सवत्साय, सहलाय।

बन्धौ व्यस्येश् ॥ २।२।११५ ॥ व्यस्य व्यादेशान्तस्य पूर्वपदस्य[3] बन्धुशब्द उत्तरपदेऽन्यार्थे बहुव्रीहौ समास ईशादेशो भवति। कारीषगन्ध्या बन्धुरस्य कारीषगन्धीबन्धुः। परमकारीषगन्धीबन्धुः। निर्दिश्यमानस्यादेश इति व्यस्येश्, न सर्वस्य। उत्तरपद इति किम्? 'कारीषगन्ध्या बन्धुकुलः कारीषगन्धीबन्धुकुल इत्यत्र कारीषगन्धीबन्धु कुलम-येति विग्रह.।

मातमातृमातृके वा ॥ २।२।११६ ॥ व्यादेशान्तस्य पूर्वपदस्य मात मातृ मातृक इत्येतेषूत्तरपदेऽन्यार्थे समास ईशादेशो भवति वा[4]। कारीषगन्ध्या माता[5] यस्य स कारीषगन्धीमात., कारीषगन्ध्यामातः। परमकारीषगन्धीमातः, परमकारीषगन्ध्यामात.। कारीषगन्धीमाता, कारीषगन्ध्यामाता। कारीषगन्धीमातृकः, कारीषगन्ध्यामातृकः। मातशब्दोपादानादिह मातृशब्दस्य मातादेशो विज्ञायते। पुत्रेऽर्हे मातुः कचोऽङीति [6]मातेति विज्ञायमाने मातृकग्रहणेनैव गतत्वान्मातशब्दोपादानमनर्थकं स्यात्। मातृमातृकेति पृथगुपादानादेवेह विषये पाक्षिक[7] कज्विज्ञायते।

पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे ॥ २।२।११७ ॥ व्यादेशान्तस्य पूर्वपदस्य पुत्र पति इत्येतयोरुत्तरपदयोस्तत्पुरुषे समास ईशादेशो भवति। कारीषगन्ध्याया पुत्रः कारीषगन्धीपुत्रः, कारीषगन्धीपति। परमकारीषगन्धीपुत्रः। परमकारीषगन्धीपति। तत्पुरुष इति किम्? कारीषगन्ध्यापतिर्ग्राम.।

कोः कदचि ॥ २।२।११८ ॥ कुशब्दस्याजादावुत्तरपदे तत्पुरुषसमासे कदादेशो भवति। कुत्सितमन्नं कदन्नम्। कदशनम्। कदजः। कदुष्ट्रः। अचीति किम्? कुतृणम्। कथं [8]कत्तृणानि नाम तृणजातिरिति? पृषोदरादित्वात् सिद्धम्। तत्पुरुष इति किम्? कूष्ट्रो राजा।

रथवदेषु ॥ २।२।११९ ॥ कुशब्दस्य रथ वद इत्येतयोरुत्तरपदयोः कदादेशो भवति। कुत्सितो रथः कद्रथ.। कद्वदः। बहुवचनात्तत्पुरुष इति निवृत्तम्। कुत्सितो रथोऽस्य कद्रथः। कद्वदः।

कत्त्रि ॥ २।२।१२० ॥ कुशब्दस्य किंशब्दस्य वा त्रिशब्द उत्तरपदे कत्त्रीति कदादेशो निपात्यते। कुत्सितास्त्रय. के वा त्रयः कत्त्रयः। कुत्सितास्त्रयोऽस्य के वा त्रयोऽस्य कत्त्रि.।

पुरुषे का वा ॥ २।२।१२१ ॥ कुशब्दस्य पुरुषशब्द उत्तरपदे परे का इत्ययमादेशो वा भवति। कु—निन्दित. पुरुषः कापुरुष कुपुरुषो वा। कावचनं सगर्थम्। आकरोक्तौ हि कका इति प्राप्नोति।

अल्पे ॥ २।२।१२२ ॥ ईषदर्थे वर्तमानस्य कुशब्दस्य नित्य का इत्ययमादेशो भवति। कु ईषन्मधुरं कामधुरम्। कालवणम्। काम्लम्। कापुरुषः। ईषदर्थे [10]चादौ पुरुषे च परत्वादयमेव विधिः।

पथ्यक्षयोः ॥ २।२।१२३ ॥ पथिन् अक्ष इत्येतयोरुत्तरपदयोः कोः कादेशो भवति। कु कुत्सितः पन्थाः कापथम्। कापथो देशः। कु कुत्सितोऽक्षः काक्षः। कुत्सिते अक्षिणी अक्षाणि वा यस्य सः काक्षः[11]। पथेति पथिन्शब्दग्रहणात् तत्पर्यायेऽप्युत्पन्ने [12]पथशब्दे न भवति। कुपथं वनम्। अनीषदर्थं वचनम्।

---

१. सह पुत्रो यस्य येन वा क० म० टि०। २. -नायामन्यार्थे सादे- क० म०। ३. पूर्वशब्दस्य क० म०। ४. कारीष्यगन्ध्या क० म०। ५. अकारान्तस्य क० म० टि०। ६. ऋकारान्तत्वेन विग्रहे कृते पश्चात्समासकाले मातृशब्दस्य मात इत्ययमादेशः—क० म० टि०। ७. माते वि- क० म० टि०। ८. कप्न विज्ञा– क० म०। ९. कर्तृणानि क० म०। १०. -र्थेऽजादौ पु– क० म०। ११. अपाङ्गवीक्षितं काक्षं, कटाक्षोऽक्षिविकूणिता। क० म० टि०। १२. वाटः पथश्च मार्गश्च—क० म० टि०।

काकवौ वोष्णे ॥ २।२।१२४ ॥ कुशब्दस्योष्णशब्द उत्तरपदे का कव इत्येतावादेशौ भवतो वा। कु ईषदुष्णं कुत्सितं वा कोष्णम्। कवोष्णम्। कदुष्णम्। आकारो [1]वर्णान्तरस्वासन्देहार्थम्(:)।

नस् नासिकायास्तस् क्षुद्रे ॥ २।२।१२५ ॥ नासिकाशब्दस्य तस्प्रत्यये क्षुद्रशब्दे चोत्तरपदे परे नसित्ययमादेशो भवति। नासिकायाः नस्तः। [2]नासिकायाः क्षुद्रः नःक्षुद्रः।

येऽवर्णे ॥ २।२।१२६ ॥ नासिकाशब्दस्य ये प्रत्यये परे वर्णाविल्वस्मिन्नभिधेये नसादेशो भवति। नासिकायै हितं नासिकाया वा नस्यम्। य इति किम्? नासिक्यं नगरम्। चातुरर्थिकोऽयं ण्यः। निरनुबन्ध-ग्रहणे न सानुबन्धकस्य ग्रहणं भवति। अवर्ण इति किम्? नासिक्यो वर्णः।

हृदयस्य हृद्याण्लासे ॥ २।२।१२७ ॥ हृदयशब्दस्य ये प्रत्यये अणि च लासशब्दे चोत्तरपदे परे हृद इत्ययमादेशो भवति। (हृदयस्य प्रियमिति) हृद्यम्। हार्दम्। हृल्लासः।

लेखे ॥ २।२।१२८ ॥ [3]अणन्ते लेखशब्द उत्तरपदे हृदयस्य हृदित्ययमादेशो भवति। हृदयं लिखतीति हृल्लेखः। अणीति किम्? हृदयस्य लेखः हृदयलेखः। घजन्ते न भवति। इदमेव लेख इति ज्ञापकम्-इहोत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे स्वरूपग्रहणमिति। यदि प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणं विज्ञायेत अणीत्येव सिद्धम्। लिति च इत्यादौ त्वसम्भवात्तदन्तविज्ञानम्। हृदयशब्दस्य[4] निवृत्त्यर्थो हृदादेशः। अन्यत्रोभयं प्रयुज्यते। सौहार्द्यम्, सौहृदय्यम्। हृच्छोकः, हृदयशोकः। हृद्रोगः, हृदयरोगः। हृच्छङ्कुः, हृदय-शङ्कुः। हृच्छूलम्, हृदयशूलम्। हृच्छल्यम्, हृदयशल्यम्।

पद्ः पादस्याज्यातिगोपहते ॥२।२।१२९॥ पादशब्दस्य आजि आतिग उपहत इत्येतेषूत्तरपदेषु पद इत्ययमादेशो भवति। पादाभ्यां पादयोर्वा आजिः पदाजिः। पादाभ्यामततीति पदातिः। पदगः। पदोप-हतः। पद इति शब्दान्तरमस्ति तत्र पादशब्दनिवृत्त्यर्थं वचनम्।

पत्काषिहिमहतिये ॥२।२।१३०॥ पादशब्दस्य काषिन्[5] हिम हति इत्येतेषूत्तरपदेषु यप्रत्यये च परतः पद् इत्ययमादेशो भवति। पादौ कषतीत्येवंशीलः पत्काषी। पद्धिमम्। पद्धतिः। पादौ विध्यन्तीति पद्याः शर्कराः। पादयोर्भवाः पद्याः पांसवः। पादाभ्यां हितं पद्यमौषधम्। पाद्यमुदकमित्यत्र पादार्घ्यं इति निपातनान्न भवति। परमपत्काषिण इति कषि तु पूजायाम्। पादपूजायां तु परमपादकाषिण इत्येव भवति। आज्यादिषु करणभावः। प्राण्यङ्गस्यैवेति पूर्वत्र पादशब्दः प्राण्यङ्गवचनः स एवात्रापि इति पद्भावोऽपि प्राण्यङ्ग एव। माषादिसाहचर्याच्च माषपणपादाद्य इत्यत्र पादः परिमाणं गृह्यते। पादसम्बन्धिषु वा पद्भावः। माषपणपादाद्य इति च द्विगोरुच्यते[6] तस्मिन्न भवति। सिद्धपाद्यम्। त्रिपाद्यम्। अध्यर्धपाद्यम्।

शस्यृचः ॥२।२।१३१॥ ऋचः सम्बन्धिनः पादस्य शस्प्रत्यये परे पदादेशो भवति। पादं पादं गायत्र्याः शंसति पच्छो गायत्रीं शंसति। [7]वृत्तौ वाक्ये गम्यमानस्य गायत्रीपादसम्बन्धस्य विनिवृत्तिः। शंसन-क्रियायाश्च गायत्र्याः कर्मत्वं स्वभावात्। शसीति तद्धितस्य ग्रहणं न सुपः। सुप्(व्)ग्रहणे सुप्प्रकरण एवं क्रियेत। ऋच इति किम्? पादशः कार्षापणं ददाति। पादशः श्लोकं कथयति।

मिश्रशब्दघोषनिष्के वा ॥२।२।१३२॥ [8]पादशब्दस्य मिश्र शब्द घोष निष्क इत्येतेषूत्तरपदेषु पदादेशो भवति वा। पन्मिश्रः, पादमिश्रः। पच्छब्दः पादशब्दः। पद्घोषः, पादघोषः। पन्निष्कः, पादनिष्कः।

---

१. वर्णान्तरत्वासन्देहार्थम् क० म०। २. नासिकया—म०। ३. अणन्तविधानात् लेखशब्दोऽणन्तो गृह्यते। तेनेह न भवति। हृदयस्य लेखो। हृदयलेखः अणीति सिद्धे लेखग्रहणं ज्ञापकम्-उत्तरपदाधि-(कारे)प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणम्। क० म० टि०। ४. हृदित्यु—क० म०। ५. पत्काषिणो व्रजन्ति—क० म० टि०। ६. –ते इति त—क० म०। ७. वाक्यगम्यस्य गायत्र्याः पादसम्बन्धस्य वृत्तौ निवृत्तत्वात् स्वाभाविकमेव शंसनक्रियायां कर्मत्वं भवति। क० म० टि०। ८. पादस्य—क० म०।

पूर्ये एकहल्युदकस्योदः ॥२।२।१३३॥ उदकशब्दस्य पूरयितव्यवाचिनि एकहलि असंयुक्त-हलादावुत्तरपदे उद इत्ययमादेशो वा भवति। (उदकस्य कुम्भ इति) उदकुम्भः। उदककुम्भः। उदघटः। उदकघटः। उदपात्रम्। उदकपात्रम्। उदभाजनम्। उदकभाजनम्। पूर्य इति किम्? उदकपर्वतः। उदकवेधः। [1]एकहलीति किम्? उदकामत्रम्। एकग्रहणं किम्? उदकस्थालम्।

मन्थौदनसक्तुबिन्दुवज्रवीवधभारहारगाहे ॥२।२।१३४॥ मन्थ ओदन सक्तु बिन्दु वज्र वीवध भार हार गाह इत्येतेषूत्तरपदेषु उदकशब्दस्य उद इत्ययमादेशो भवति वा। (उदकस्य मन्थ इति) उदमन्थ, उदकमन्थः। उदोदनः, उदकौदनः। उदसक्तवः, उदकसक्तवः। उदबिन्दुः, उदकबिन्दुः। उदवज्रः, उदकवज्रः। [2]उदवीवध, उदकवीवधः। उदभारः, उदकभारः। उदहारः, उदकहारः। उदगाहः, उदकगाहः।

धिपेषंवासवाहने ॥२।२।१३५॥ धि पेषं वास वाहन इत्येतेषूत्तरपदेषु उदकशब्दस्य उद इत्ययमादेशो नित्य भवति। उदकं धीयतेऽस्मिन्निति उदधिर्घटः। उदपेषं पिनष्टि। उदवासः। उदवाहनः। अनामार्थं वचनम्। नाम्न्युत्तरेणैव सिद्धम्। योगविभागो नित्यार्थः।

नाम्न्युत्तरपदस्य च ॥२।२।१३६॥ उदकस्य पूर्वपदस्य उत्तरपदस्य च नाम्नि संज्ञायाम् (विषये) उद इत्ययमादेशो भवति। उदपर्वतः। उदमेघो नाम कश्चित्। उत्तरपदस्य [3]लवणोदः। कालोदः। क्षीरोदः। एवं नामानः समुद्राः।

ङ्लुग्वा ॥२।२।१३७॥ पूर्वपदस्योत्तरपदस्य च ङ्लुग्वा भवति। देवदत्तः, देवः, दत्तः। सत्यभामा, सत्या, भामा। शब्दसाम्येऽर्थे तत्प्रकरणादेर्विशेषोऽवसेयः।

द्व्यन्तरुपसर्गादीप्योऽनात् ॥२।२।१३८॥ उत्तरपदस्येति वर्तते। द्विशब्दादन्तःशब्दादनवर्णान्तेभ्यश्चोपसर्गेभ्यः परस्य अप् इत्येतस्योत्तरपदस्य ईकारादेशो भवति। द्विर्गता आपोऽस्मिन्निति द्वीपम्। अन्तरीपम्। नीपम्। वीपम्। प्रतीपम्। समीपम्। अनादीति किम्? प्रापम्। परापम्। समापम्। प्रादिग्रहणमकृत्वोपसर्गग्रहणं यो धातुयोग उपसर्गो भवति तदर्थम्। तेनेह न भवति। स्वापः। स्वद्भिः। सुर्नार्चायामुपसर्गः।

देशेऽनोरुः ॥२।२।१३९॥ अनुशब्दात् परस्य अप इत्येतस्योत्तरपदस्य उकारादेशो भवति देशेऽभिधेये। अनुगता आपोऽस्मिन्निति अनूपो देशः। देश इति किम्? अन्वीपमन्यत्।

दिक्शब्दात्तीरस्य तारो वा ॥२।२।१४०॥ दिग्वाचिनः शब्दात्परस्य तीर इत्येतस्योत्तरपदस्य तार इत्ययमादेशो वा भवति। (दक्षिणस्यास्तीरमिति) दक्षिणतारम्, दक्षिणतीरम्। उत्तरतारम्, उत्तरतीरम्। दिक्शब्दादिति किम्? गङ्गातीरम्।

मातृपितुस्स्वसुः षिः ॥२।२।१४१॥ मातृ पितृ इत्येताभ्यां परस्य स्वसृ इत्येतस्योत्तरपदस्य षिरादेशो वा भवति। मातृष्वसा, मातुःष्वसा, मातुष्ष्वसा। मातुः स्वसा, मातुस्स्वसा। पितृष्वसा, पितुःष्वसा। पितुः स्वसा, पितुस्स्वसा। स्वसृपत्योर्वेति ङ्लुक्(न) भवति। उरिति वचनादनृवर्णान्तत्वेऽयं विधिः। तत्र वचनप्रामाण्याद् विभक्त्या व्यवधानेऽपि भवति।

उः ॥२।२।१४२॥ ऋवर्णान्ताभ्यां मातृ पितृ इत्येताभ्यां परस्य स्वसृ इत्येतस्योत्तरपदस्य नित्यं षिरादेशो भवति। मातृष्वसा। पितृष्वसा। योगविभागो नित्यार्थः।

विकुशमिपरे ष्ठलम् ॥२।२।१४३॥ वि कु शमि परि इत्येतेभ्य परस्य स्थलेत्यस्योत्तरपदस्य ष्ठलमिति षिर्निपात्यते। विष्ठलम्। कुष्ठलम्। शमिष्ठलम्। शमिति ह्रस्वोच्चारणाद्ध्रस्वादेषिर्न दीर्घात्। शमीस्थलम्। दीर्घादप्येके। परे परिष्ठलम्। एतेभ्य इति किम्? भूमिस्थलम्।

---

१. हलीत्युत्तरपदस्य प्रत्युदाहरणम् क० म० टि०। २. वीवधो विवधश्चापि परिहारे द्वयाभयोः इति विश्व। ३. तस्य प्रभेदाः क्षीरोदो लवणोदस्तथाऽपरे क० म० टि०।

कपेर्गोत्रे ॥२।२।१४४॥ कपि इत्यतः परस्य स्थल इत्युत्तरपदस्य ष्ठलमिति षिन्निपात्यते गोत्रेऽभिधेये। कपिष्ठलं गोत्राभिधानमेतत्। गोत्र इति किम्? कपीनां स्थलम् कपिस्थलम्।

गोऽम्बाम्बसव्यापद्वित्रिभूम्यग्निमञ्जिपुञ्जिशेकुशङ्कुकङ्गुबर्हिर्दिविपरमे ष्ठः ॥२।२।१४५॥ गो अम्बा अम्ब सव्य अप द्वि त्रि भूमि अग्नि मञ्जि पुञ्जि शेकु शङ्कु कु अङ्गु बर्हिस दिवि परमे इत्येतेभ्यः परस्य स्थ इत्येतस्योत्तरपदस्य ष्ठ इति षिन्निपात्यते। गोष्ठम्। अम्बाष्ठम्[1]। अम्बष्ठः। सव्यष्ठः। अपष्ठः। द्विष्ठः[2]। त्रिष्ठः[3]। भूमिष्ठः[4]। अग्निष्ठः। मञ्जिष्ठः। पुञ्जिष्ठः। शेकुष्ठः। शङ्कु[5]ष्ठः। कुष्ठः[6]। अङ्गु[7]ष्ठः। बर्हिष्ठः। दिविष्ठः। परमेष्ठः। अतएव निपातनात् श्लुग् न भवति। तत्पुरुषे कृति बहुलमितीदं नेति सिद्धमिति प्रतिषिध्यते।

प्रष्ठोऽग्रगामी ॥२।२।१४६॥ प्र इत्येतस्मात् परस्य स्थ इत्येतस्योत्तरपदस्य प्रष्ठ इति निपात्यते अग्रगामी चेद् अभिधेयो भवति। प्रष्ठोऽग्रगामी। प्रस्थोऽन्यः।

ज्योतिरायुषष्टोमः ॥२।२।१४७॥ ज्योतिस् आयुस् इत्येताभ्यां परस्य स्तोम[8] इत्येतस्योत्तरपदस्य ष्टोम इति षिन्निपात्यते। (ज्योतिषः स्तोम इति) ज्योतिष्टोमः। आयुष्टोमः।

ष्टुद्वाग्नेः ॥२।२।१४८॥ अग्नि इत्येतस्मात् परयोः स्तुत् स्तोम इत्येतयोरुत्तरपदयोः ष्टुत् ष्टोम् इति षिन्निपात्यते। (अग्निं स्तौतीति) अग्निष्टुत्। अग्निष्टोमः।

निर्दुस्सोः सेधसन्धिसाम्नाम् ॥२।२।१४९॥ निर् दुर् सु इत्येतेषा(भ्यः) परेषां सेध सन्धि सामन् इत्येतेषामुत्तरपदानां निरादेशो भवति। वचनभेदाद्यथासंख्याभावः। निष्षेधः। दुष्षेधः। सुषेधः। निष्षन्धिः। दुष्षन्धिः। सुषन्धिः। निष्षाम। दुष्षाम। सुषाम।

भीरुष्ठानादिषु ॥२।२।१५०॥ भीरुष्ठानादिषूत्तरपदस्य षिः साधुर्भवति। भीरूणां स्थानं भीरुष्ठानम्। अङ्गुलीनां सङ्गः अङ्गुलिषङ्गः। अङ्गुलिषङ्गा यवागूः। भीरुष्ठान, अङ्गुलिषङ्ग, सर्वपरमेष्ठिन्, सुष्ठु, दुष्ठु, अपष्ठु, गौरीषक्थ, प्रतिष्ठिका, नौषेचिका, दुन्दुभिषेवण। अविहितलक्षणो दृश्यमानः षिर्भीरुष्ठानादिषु द्रष्टव्यः।

निनद्याः स्नातेः कौशले ॥२।२।१५१॥ नि नदी इत्येताभ्यां परस्य स्नातेरुत्तरपदस्य षिरादेशो भवति कौशले नैपुण्येऽर्थे। निष्णः कटकरणे। निष्णातः कटकरणे। नदीष्णः प्रतरणे। नदीष्णातः प्रतरणे। कुशल इत्यर्थः। कौशल इति किम्? निस्नातः। नदीस्नातः।

प्रतेः ष्णातं सूत्रे ॥२।२।१५२॥ प्रतेः परस्य स्नात इत्येतस्योत्तरपदस्य ष्णातमिति षिन्निपात्यते सूत्रे। प्रतिष्णातं सूत्रम्। शुद्धमित्यर्थः। सूत्र इति किम्? [9]प्रतिस्नातमन्यत्। प्रत्ययान्तोपादानं प्रत्ययान्तरनिवृत्त्यर्थम्।

ष्णानं नाम्नि ॥२।२।१५३॥ प्रतेः परस्य स्नान इत्येतस्योत्तरपदस्य ष्णानमिति षिन्निपात्यते सूत्रविषये नाम्नि। समुदायश्चेत् सूत्रस्य नाम भवतीत्यर्थः। प्रतिष्णानं सूत्रमित्यर्थः। नाम्नीति किम्? प्रतिस्नानमन्यत्।

विष्टाराभिनिष्टानं छन्दोवर्णे ॥२।२।१५४॥ विष्टारेति वि इत्येतस्मात् परस्य तार इत्येतस्योत्तरपदस्य षिन्निपात्यते छन्दसि छन्दोविषये नाम्नि चेदवयवत्वेन शब्दो वर्तते। अभिनिष्टानमिति अभिनिस् इत्येतस्मात् परस्य स्तान इत्येतस्य वर्णविषये नाम्नि। विष्टार(:) पङ्क्तिश्छन्दः। विष्टार(:) बृहतिका छन्दः। अभिनिष्टानो[10] वर्णः। विसर्जनीय उच्यते। छन्दोवर्ण इति किम्? अन्यत्र विस्तारः। अभिनिस्तानः।

---

1. अम्बाष्ठः म०। 2. द्वयोस्तिष्ठतीति क० म० टि०। 3. त्रिषु तिष्ठतीति क० म० टि०। 4. भूमौ तिष्ठतीति क० म० टि०। 5. शङ्कौ तिष्ठतीति क० म० टि०। 6. कौ तिष्ठतीति क० म० टि०। 7. अङ्गौ तिष्ठतीति क० म० टि०। 8. स्तोमः स्तोत्रेऽध्वरे वृन्दे इत्यमरः क० म० टि०। 9. प्रतिस्नातमन्यत् क० म०। 10. अभिनिष्टानशब्दो विसर्जनीयेऽक्षरे मतः इति विश्वः। क० म० टि०।

वृक्षासनं विष्टरः ॥२।२।१५५॥ वि इत्येतस्मात् परस्य स्तर इत्येतस्योत्तरपदस्य विष्टर इति नाम्नि षिर्निपात्यते। वृक्षः आसनं चेदाख्यं भवति। विष्टरो वृक्षः। विष्टरमासनम्। विस्तरोऽन्यः।

युधि गवेः ष्ठिरः ॥२।२।१५६॥ युधि गवि इत्येताभ्यां परस्य स्थिर इत्येतस्योत्तरपदस्य ष्ठिर विर्निपात्यते नाम्नि, समुदायश्चेन्नाम भवति। युधिष्ठिरः। गविष्ठिरः। युधि गवीत्यस्मादेव निपातनात् उलुग् न भवति।

स्त्यगः ॥२।२।१५७॥ अगकारान्तात्पूर्वपदात्परस्योत्तरपदसकारस्यैकारे परे षिरादेशो भवति नाम्नि, समुदायश्चेन्नाम भवति। श्रीषेण.। वारिषेणः। मातृषेणः। ए इति किम्? हरिसिंहः। अग इति किम्? विश्वसेनः। वत्वे कृतेऽपि षिर्न भवति। अन्यथा प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात्। ककारमनुपादाय गकारोपादानमुत्तरार्थम्। नाम्नीति किम्? पृथुसेनो राजा।

भाद्वा ॥२।२।१५८॥ नक्षत्रवाचिनोऽगकारान्तात्पूर्वपदात्परस्योत्तरपदसकारस्य एकारे परे षिरादेशो भवति नाम्नि। भरणीषेणः। भरणीसेनः। रोहिणीषेणः। रोहिणीसेनः। रेवतीषेणः। रेवतीसेनः। अग इति किम्? अश्वयुक्सेनः। शतभिषक्सेनः।

नोऽसे ॥२।२।१५९॥ अगकारान्तं यत्पूर्वपदमस्यन्तं नतस्यात्तकाराद्रेफाच्च परस्योत्तरपदस्थस्य नकारस्य णकारादेशो भवति नाम्नि,[1] समुदायश्चेन्नाम भवति। खरणाः। खुरणाः। खरणस। खुरणसः। द्रुणसः। वाध्रीणसः। शूर्पणखा। चन्द्रणखा। वारिवाहण.[2]। नरवाहणः। असेरिति किम्? सर्पिष्णानः। उत्तरार्थं च। अग इति किम्? ऋगयनम्। नाम्नीति किम्? मेषनासिकः। चर्मनासिक। नृनमनसः। सर्वनामेत्यादिषु क्षुम्नादीनामिति न भवति। पदं नाभिन्नमिति वचनं णत्वविधौ न वृश्यन्त इति नास्ति। तत्रेदमेव णत्वशासनलिङ्गम्।

पुरगामिश्रकासिध्रकाशारिकाकोटराग्रणम् ॥२।२।१६०॥ पुरगा मिश्रका सिध्रका शारिका कोटर इत्येतेभ्य. परस्य वन इत्येतस्योत्तरपदस्य वणमिति णत्वं निपात्यते नाम्नि, समुदायश्चेन्नाम भवति। पुरगावणम्। मिश्रकावणम्। सिध्रकावणम्। (शारिकावणम्)। कोटरावणम्। एतेभ्य इति किम्? कुबेरवनम्। शतपत्रवनम्। असिपत्रवनम्। नाम्नीति किम्? शारिकाणां वनं शारिकावनम्। पूर्वेणैव सिद्धे नियमार्थं वचनम्। पुरगादीनां दीर्घोच्चारणादेतेभ्य एव वणमिति नियमः। न हि दीर्घान्तेभ्यः एतेभ्योऽन्यदुत्तरपदं सम्भवति, कोटराञ्जनादीनां वनगिराविति दीर्घविधानात्।

प्राग्रेऽन्तर्निश्शराम्रखदिरकार्ष्यपीयुक्षेक्षुप्लक्षात् ॥ २।२।१६१ ॥ प्र अग्रे अन्तर् निस् शर आम्र खदिर कार्ष्य पीयुक्षा इक्षु प्लक्ष (इत्येतेभ्यो) वन इत्येतस्योत्तरपदस्य वणमिति णत्वं निपात्यते। प्रवणम्। अग्रेवणम्। अन्तर्वणम्। निर्वणम्। शरवणम्। आम्रवणम्। खदिरवणम्। कार्ष्यवणम्। पीयुक्षावणम्। इक्षुवणम्[3]। प्लक्षवणम्। योगविभागान्नाम्नीति निवृत्तम्। तेन सामान्येनेदं विधानम्।

द्वित्र्यज्भ्योऽनिरिकादिभ्यो वृक्षौषधिभ्यो वा ॥ २।२। १६२ ॥ द्व्यज्भ्यस्त्र्यज्भ्यश्च इरिकादिवर्जितेभ्यो वृक्षवाचिभ्य ओषधिवाचिभ्यश्च परस्य वन इत्येतस्योत्तरपदस्य वणमिति णत्वं निपात्यते वा। शिग्रुवणम्। शिग्रुवनम्। दारुवणम्। दारुवनम्। शिरीषवणम्। शिरीषवनम्[4]। अक्कवणम्। अक्कवनम्। ओषधिभ्य.—माषवणम्। माषवनम्। दूर्वावणम्। दूर्वावनम्। व्रीहिवणम्। व्रीहिवनम्। नीवारवणम्। नीवार॰

---

१. पूर्वपदात्संज्ञायामग: पूर्वपदस्थनिमित्तादगकारात्संज्ञायां णत्वं भवति। सूर्पणखा। स्वर्भाणुरिति महोपाध्यायवर्धमानीयवृत्तौ। क॰ म॰ टि॰। २. हरिवाहण क॰ म॰। ३. इक्षवार्थे—रम्याः पुराकरग्रामसन्निवेशाश्च विस्तृताः। सरित्सरोवरारामशाकीक्षुवणमण्डलाः। इक्षुशाकटनिकूर्णा शाकिक्षुवणं वनम् क॰ म॰ टि॰। ४. नम्। बदरीवणम्। बदरीवनम्। करीरवणम्। करीरवनम्। अक—क॰ म॰।

वनम् । कौद्रवणम् । कौद्रवनम् । वरकवणम् । वरकवनम् । प्रियङ्गुवणम् । प्रियङ्गुवनम् । द्विव्यञ्ज्य इति किम् ? देवदारुवनम् । भद्रदारुवनम् । कोरमाषवनम् । राजमाषवनम् । अनिरीकादिभ्य इति किम् ? इरीकावनम् । तिमिरवनम् । शमिरवनम् । कुबेरवनम् । हरिवनम् । कर्मारवनम् । वृक्षौषधिभ्य इति किम् ? शिरीषवनम् । विदारीवनम् । बहुवचनाद् वाऽसंज्ञायां न भवति । तद्ग्रहणे (दूर्यति) बहुत्वप्रतिपत्त्यर्थम् । विशेषग्रहणमिष्यते । इह न भवति—दूर्वावनम् । मूर्वावनम् ।

फली वनस्पतिर्ज्ञेयो वृक्षाः पुष्पफलोपगाः ।
ओषध्यः फलपाकान्ता लता गुल्माश्च वीरुधः ॥

गिरिनद्यादीनाम् ॥ २।२।१६३ ॥ गिरिनद्यादीनां च उत्तरपदनकारस्तस्य णादेशो वा भवति । गिरिणदी, गिरिनदी । गिरिणखः, गिरिनखः । गिरिणद्धः, गिरिनद्धः । चक्रणदी, चक्रनदी । चक्रणितम्बा, चक्रनितम्बा । चक्रणितम्बा, चक्रनितम्बा । तूर्यमाणः, तूर्यमानः । माषोण , माषोन । आर्गयणः, आर्गयनः । ऋगयनस्य वोढाऽध्येता वेति वोद्प्रभृतेश्चेरित्यण् । ऋगयनस्य व्याख्यानं तत्र भवो वेति वा शिक्षादेश्चाणित्यण् ।

पाणं भावकरणे ॥ २।२।१६४ ॥ भावे करणे च यः पानशब्दस्तस्योत्तरपदस्य यो नकारः अस्यादेशात्तपूर्वपदस्थात्[3] प्राप्तपरस्तस्य पाणमिति णत्वं वा निपात्यते । कषायस्य[4] पानं कषायपाणम् , कषायपानम् । क्षीरपाणम्[5], क्षीरपानम् । सौवीरपाणम्, सौवीरपानम् । करणे—कषायपाणः, कषायपानः कंसः । वारिपाणः, वारिपानः कंसः[6] । भावकरण इति किम् ? पीयतेऽस्मिन्निति पानः । क्षीरपानः यूपः । असेरिति किम् ? सर्पिष्पानम्, यजुष्पानम् ।

देशे ॥ २।२।१६५ ॥ पानशब्दस्योत्तरपदस्य पाणमिति णत्वं नित्यं निपात्यते असेर्देशे गम्यमाने । कषायपाणाः गान्धारयः । क्षीरपाणाः । उशीनराः । [7]सुरापाणाः प्राच्याः । सौवीरपाणाः बाह्लीकाः । देशो देशस्था वा । देशस्थाभिधानेऽपि देशो गम्यते । असेरिति किम् ? सर्पिष्पानाः । देश इति किम् ? दाक्षीपानम् । क्षीरपानाः गोपालकाः । योगविभागो नित्यार्थः ।

ग्रामाग्रान्नीः ॥ २।२। १६६ ॥ ग्राम अग्र इत्येताभ्यां परस्य नी इत्यस्योत्तरपदस्य णीरिति णत्वं निपात्यते । ग्रामणीः । अग्रणीः ।

प्रणसः ॥ २।२। १६७ ॥ प्रादेः परस्य णस इति णत्वं निपात्यते । प्रगता प्रणद्धा वा नासिका यस्य स प्रणसः । प्रणसं मुखम् । निर्णसः । निर्णसं मुखम् ।

अतोऽह्नः ॥ २।२। १६८ ॥ अकारान्तपूर्वपदस्थात् प्राप्तपरस्य अह्न इत्येतस्योत्तरस्य अह्ण इति णत्वं निपात्यते । पूर्वाह्णः । अपराह्णः । अत इति किम् ? निरह्नः । दुरह्नः । पराह्नः । अह्न इत्यकारान्तनिपातनादिह न भवति । दीर्घाह्नी शरत् ।

वयसि चतुस्त्रेर्हायनः ॥ २।२। १६९ ॥ चतुर् त्रि इत्येताभ्यां परस्य हायन इत्येतस्योत्तरपदस्य हायण इति णत्वं निपात्यते वयसि गम्यमाने । चतुर्हायणो वत्सः । चतुर्हायणी वडवा । त्रिहायणो वत्सः । त्रिहायणी वडवा । वयसीति किम् ? चतुर्हायना शाला । चतुस्त्रेरिति किम् ? सहस्रहायनः पुरुषः ।

---

१. वन । उद्यानवनम् । कीर—क० म० । २. कोरदूषवनम् क० म० । ३. -णाद पूर्वपद—क० म० । ४. कषाये पीडकाले पेयपदार्थविशेषादिकमिति कषाय: तक्रादिरसः क० म० टि० । ५. पीयत इति पानम्, क्षीरं पानं येषां ते क्षीरपाणाः क० म० टि० । ६. अभिषवार्थकः कंसः वारि पानव्यवहाराय उपयुज्यमानः क० म० टि० । कंसोऽस्त्री पानभाजनम् इत्यमरः क० म० टि० । ७. सुरापाणाः क० म० ।

वाह्याद्वाहणम् ॥ २।२। १७० ॥ वाह्यवाचि यत्पूर्वपदं तत्स्थात्प्रात् (तस्मात्) परस्य वाहन इत्येतस्योत्तरपदस्य वाहणमिति णत्वं निपात्यते। इक्षुवाहणम्[1]। शरवाहणम्। वाह्यादिति किम्? दाक्षीवाक्षीश्रिनव्यं[2] दाक्षीवाहनम्। नरा वाहनमस्य नरवाहन।

क्त्वोऽनञः प्यः[3] ॥ २।२। १७१ ॥ नञ्वर्जितादव्ययात् पूर्वपदाद् यत्परमुत्तरपदं तदव्ययस्य क्त्वाप्रत्ययस्य प्यादेशो भवति। प्रकृत्य। प्रहृत्य। उच्चैस्कृत्य। नानाकृत्य। अनञ इति किम्? अकृत्वा। असुकृत्वा। परमकृत्वा। उत्तमकृत्वा। अनञ इति नञ्सदृशमव्ययं गृह्यते इतीह नञोऽव्ययाच्च न भवति। स्त्र्येणीकृत्येत्यत्रानुबन्धाविषयादपूर्वपदत्वाच्च नञ्प्रतिषेधः। उत्तरपदस्येति किम्? अलंकृत्वा। खलुकृत्वा। अव्ययः प्ये चेति प्यग्रहणादन्तरङ्गानपि विधीन् प्य बाधत इति प्रधाय, प्रदायेत्यादौ हित्वादि न भवति।

पृषोदरादयः ॥ २।२। १७२ ॥ पृषोदर इत्येवंप्रकाराः शब्दाः अविहितलोपागमादेशवर्णविकाराः शिष्टैः प्रयुज्यमानाः साधवो वेदितव्याः। पृषदुदरमस्येति पृषोदर.। पृषति उद्यानं पृषोद्यानम्। अश्व इव तिष्ठतीति अश्वत्थ.। कपिरिव तिष्ठतीति कपित्थ.[4]। मह्या तिष्ठतीति महीत्थः। दधिनि तिष्ठतीति दधीत्थः। पिशितमश्नातीति पिशाचः। मुहु(:)स्वनं लातीति मुसल.। वारिणो वाहको बलाहकः। ऊर्ध्वौ कर्णावस्येत्युलूक.[5]। जीवस्य[6] मूतो जीमून। मेहनस्य खस्य माला मेखला। मह्या रौतीति मयूरः। कौ जीर्यतीति कुञ्जर.। दिवि द्यौर्वा ओक एषामिति दिवौकसः। शवाना शयनं श्मशानम्। वृ बन्तोऽस्या सीदन्तीति बृसी। ऊर्ध्वं खं विलं वाऽस्येति उलूखलम्, उदूखलं वा। आश्या विषमस्येत्याशीविषः। बलिं[7] वर्धयतीति बलीवर्दः[8]। मह्या शेत इति महिषः। मनस[9] इष्टा मनीषा। बिलं दारयतीति बिडालः। मूबमालीयत इति मृणालः। असृगालीयत इति सृगाल। कृच्छ्रेण दास्यते निन्दितो दास इति वा दूडासः[10]। कृच्छ्रेण नाश्यते निन्दितो नाश इति वा दूणासः। कृच्छ्रेण दम्यते निन्दितो दम्भ इति वा दूढभ।[11] दुष्टु ध्यायतीति दुध्यः। पुरो डाश्यत इति पुरोडाशः। अश्वस्याम्बा बडवा। शकस्यान्धुः शकन्धुः। कर्कस्यान्धुः कर्कन्धुः।[12] कुलमटतीति कुलटा। अवागटन्त्यस्मिन्नित्यवट इति पृषोदरादयः यथाशिष्टोपदेशमनुगन्तव्याः।

वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौ[13] वर्णविकारनाशौ।
धातोस्तदर्थातिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम् ॥

इति श्रुतकेवलिदेशीयाचार्यशाकटायनकृतौ शब्दानुशासने वृत्तौ द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः समाप्तः।

---

१. उह्यतेऽनेनेति वाहनम् इक्षुवाहणं शकटम्। क० म० टि०। २. दाक्षीस्वामिकमित्यर्थः क० म० टि०। ३. आजो धौ दस्य ढः। आजो. परस्य दस्य ढादेशो भवति। आध्यायन्ति तमिति आढ्यः क० म० टि०। ४. कपयस्तिष्ठन्त्यस्मिन्निति वा कपित्थः क० म० टि०। ५ उलूकः क० म०। ६. जीवनस्य क० म०। जीवनं जलं तस्य मूत. पुटबन्धः जीमूतो मेघः। मूडे मूत आतञ्चने बाढौ, धान्यादीनां बन्धने तृणे इति वैजयन्ती क० म० टि०। ७. बिलं क० म०। ८. वृधु वृद्धाविति धातुरस्मात् क० म० टि०। ९. मनस इष्ट इति मनीषा क० म०। १०. दुर उद्वासनाशदम्भेषु तवर्गस्य टवर्गश्च। दुरशब्दस्य दाशादिषूत्तरपदेषु उकारान्तादेशः, उत्तरपदादेश्च तवर्गस्य टवर्गो भवति। कृच्छ्रेण दास्यते नाश्यते दम्यते दूडासः। दूणाशदूढभ इति महोपाध्यायवर्धमानमिश्रः। क० म० टि०। ११. दुध्याध्यायतीति क० म०। १२. विटवर्गान् क० म० टि०। १३. वर्णनाशो वर्णस्य लोप.। यथा पृषोदर इत्यत्र तकारस्य। धातोस्तदर्थातिशयेन तेन विशिष्टेन प्रसिद्धेनार्थविशेषेण योगः सम्बन्धः। यथा मह्यां रौतीति मयूर इति विशिष्टेन रवणेन शिखिन्येव सम्भविना योगः। नहि मयूर इति यो यो मह्यां रौति स(स)र्वः उच्यते। अपि तु कश्चिदेव। अतस्तद्गतमेव रवणमत्र रौतिराह—तदेतत्पञ्चविधं निरुक्तमुच्यते। निरुच्यते पूर्वमुक्तस्य शब्दान्तरार्थस्वार्थेनोक्तं कर्म भावो वा तद्विधायकग्रन्थोऽपि निर्वचनरूप उपचारान्निरुक्तं तत्सार्थं च निरुक्तम्। तेनेह पञ्चविधं निरुक्तम्। निरुक्तग्रन्थसाध्यमित्यर्थः। तदनेनैव सिद्धं प्रतिपत्तव्यम्। क० म० टि०।

[तृतीयः पादः]

सम्भ्रमेऽसकृत् ॥ २।३।१ ॥ सम्भ्रमः आशु प्रतिपादने प्रयोक्तुस्त्वरणम्, तस्मिन् द्योत्ये यद् वर्तते पदं वाक्यं वा तदसकृदनेकवारं प्रयुज्यते । अहिरहिरहिः । बुध्यस्व बुध्यस्व बुध्यस्व । हस्त्यागच्छति हस्त्यागच्छति । लघु पलायध्वं लघु पलायध्वम् । सम्भ्रमादौ पदं वाक्यं वा वर्तते न तदवयव इति नास्यासकृद् द्विर्वा भवति । तच्च पदं वाक्यं वा निष्पन्नं तत्र वर्तते नापरिनिष्पन्नमिति [1]त्वादिषु कृतेषु तदसकृद् द्विर्वा भवति नाकृतेष्विति वेदितव्यम् । तेन द्रोग्धा, द्रोग्धा, द्रोढा, द्रोढा, इत्येव भवति । न द्रोग्धा द्रोढा द्रोढा द्रोग्धेति ।

भृशाभीक्ष्ण्याविच्छेदे प्राग्द्विः ॥ २।३।२ ॥ क्रियायाः साकल्यमवयवक्रियाणां कार्त्स्न्यं भृशार्थः । पौनःपुन्यमावृत्तिराभीक्ष्ण्यम् सातत्यम् । क्रियान्तरैरव्यवधानमविच्छेदः । एतेषु द्योत्येषु यत्पदं वाक्यं वा वर्तते तत्प्रागातिशायिकात्, पूर्वमेव द्विरुच्यते । भृशे—लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनाति । अधीष्वाधीष्वेत्येवायमधीते । आभीक्ष्ण्ये—भोजं भोजं व्रजति । भुक्त्वा भुक्त्वा व्रजति । अविच्छेदे—पचति पचति । प्रपचति प्रपचति । प्रक्रमयं चरति चरति । एतेष्विति किम् ? लुनीहि । भुक्त्वा । व्रजति । पचति । यङ् भृशादावेवार्थ इति यङन्तं न तत्रैव द्विरुच्यते । अन्यत्र तु यङन्यत्र द्विर्भवत्येव । [2]पापच्यते भृशमविच्छेदेन पचतीत्यर्थः । गेहानुप्रवेशमास्ते[3] इत्यादौ समासेनैवाभीक्ष्ण्यं वीप्सा च गम्यते । प्रागिति किम् ? [4]पचति पचतितराम् । तिष्ठति । अत्र प्राग्ग्रहणात् पूर्वमेवातिशायिकाद्द्विर्वचनम् । अन्यथा ह्यनियमः स्यात् ।

नानावधारणानुपूर्व्याधिक्ये[5] ॥ २।३।३ ॥ नानाभूतानां भेदेनेयत्तावच्छेदो[6] नानावधारणम् । क्रमानुल्लङ्घनमानुपूर्व्यम् । प्रकर्ष आधिक्यम् । एतेषु यद्वर्तते शब्दरूपं तद्द्विरुच्यते । नानावधारणे—अस्मात् कार्षापणादिह[7] भवद्भ्यां माषं[8] माषं देहि, प्रत्येकं माषमात्रं दातव्यम्, नाधिकमित्यर्थः । अत्र कार्षापण-सम्बन्धिनो माषा न साकल्येन दित्सिता, इति न वीप्साऽस्ति । नानाग्रहणं किम् ? अस्मात्कार्षापणादिह भवद्-भ्यां माषं देहि । एकमेवेत्यर्थः । अवधारण इति किम् ? इह भवद्भ्यां माषं देहि । द्वौ त्रीन् वा देहि । आनु-पूर्व्ये मूले मूले स्थूलाः । अग्रे अग्रे सूक्ष्माः । ज्येष्ठं ज्येष्ठमनुप्रवेशय । मूलाद्यानुपूर्व्येणैषां स्थौल्यादय इत्यर्थः । अत्र मूलादीनां स्थौल्यादीनां चानेकरूपत्वात् सर्वकनीयसश्चाज्येष्ठत्वाद्वीप्सा नास्ति । आधिक्ये—नमो नमः । अधिकं नम इत्यर्थः । कन्या दर्शनीया दर्शनीया । अहो दर्शनीया, अहो दर्शनीया । मह्यं रोचते मह्यं रोचते । एष तवाञ्जलिः, एष तवाञ्जलिः । योगविभागात्प्रागिति निवृत्तम् । तेन मह्यं रोचतेतरां मह्यं रोचतेतरा-मित्यपि भवति ।

डतरडतमौ समानां स्त्रीभावे ॥ २।३।४ समाना केनचिद्गुणेन तुल्यत्वेन सम्प्रधारितानां स्त्रीलिङ्गभावे डतरान्तं डतमान्तं च यद्वर्तते शब्दरूपं तद्द्विरुच्यते । उभाविमावाढ्यौ कतराकतराऽनयोराढ्यता किं दैवकृता किं पौरुषकृतेत्यर्थः । कतमा कतमाऽनयोराढ्यता किं साधनसम्बन्धकृता उत रत्नसम्बन्धकृता । आहोस्विदुभयसम्बन्धकृतेत्यर्थः । एवं सर्व इम आढ्याः कतरा कतरा, एषामाढ्यता । कतमा कतमा, एषामाढ्यता । सर्व इम आढ्याः यतरा यतरा—एषा विभूतिः ततरा ततरा वक्तव्या । यतमा यतमा, एषा ततमा ततमा वक्तव्या । डतरडतमाविति किम् ? उभाविमौवाढ्यौ काऽनयोराढ्यता । अन्यस्यापि दृश्यते । उभाविमावाढ्यौ कीदृशी कीदृशी अनयोराढ्यतेत्येके । समानमिति किम् ? आढ्योऽयं कतरास्या-ढ्यता कतमास्याढ्यता । स्त्रीग्रहणं किम् ? उभाविमावाढ्यौ कतरोऽनयोर्विभवः । अत्रापि दृश्यत इत्येके । भाव-

1. हस्त्यत्वादिषु क० म० । 2. पापच्यते पापच्यते क० म० । 3. गेहं गेहं प्रवेशमास्ते क० म० टि० । 4. मूकोदाहरणमेतत् न प्रत्युदाहरणम् । क० म० टि० । 5. नु पूर्व्या–क० म० । 6. -त्ता परि–क० म० । 7. कार्षापण: कार्षिकः स्यात् क० म० टि० । 8. मीयते ज्ञायते–उपयुक्तोऽनेनास्मिन्वा काकणीचतुष्टयमिति माषः । क० म० टि० ।

ग्रहणं किम् ? उभाविमौ लक्ष्मीमन्तौ कतराऽनयोर्लक्ष्मीः । कतमाऽनयोर्लक्ष्मीः । कतराऽनयोराढ्यतेत्येवं प्राप्तं स्वार्थिकं द्विर्वचनम् ।

पूर्वप्रथमावन्यतोऽतिशये ॥ २।३।५ ॥ पूर्वशब्दः प्रथमशब्दश्चान्यतोऽतिशये सत्यर्थस्य प्रकर्षे द्योत्ये द्विरुच्यते । पूर्वं पूर्वं पुष्प्यन्ति । प्रथमं प्रथमं पच्यन्ते । अन्येभ्यः पूर्वतरं पुष्प्यन्ति प्रथमतरं पच्यन्ते इति । अन्यत इति किम् ? पूर्वतरं पुष्प्यन्ते । अत्र स्वव्यापारापेक्षोऽप्यतिशयो गम्यते । न तावदिमे किंशुकविंशाः यावत्पुष्पिताः न तावदिमे पुष्पिताः यावत्पक्वा इति । अतिशय इति किम् ? पूर्वं प्रथमम् ।

प्रोपोत्संपादपूरणे ॥ २।३।६॥ प्र उप उत् सम् इत्येतानि शब्दरूपाणि द्विर्भवन्ति पादपूरणे पादश्चेद्द्विर्वचनेन पूर्येत । प्रप्रणम्य जिन भव्य. । समाश्रित्य तपः परम् । उपोपपद्यते श्रेयः । उदुदुत्पन्नमहोदयः । पादपूरण इति किम् ? प्रणम्य प्रतिपातार्हम् । इद छन्दसीति कश्चित् ।

सामीप्येऽधोऽध्युपरि ॥ २।३।७ ॥ अधस् अधि उपरि इत्येतानि शब्दरूपाणि द्विर्भवन्ति सामीप्ये विवक्षिते । सामीप्यं प्रत्यासत्तिः, देशकृता कालकृता वा । अधोऽधो ग्रामम् । अध्यधि ग्रामम् । उपर्युपरि दुःखानि भवन्ति । सामीप्य इति किम् ? उपरि चन्द्रमाः । उपरि शिरसो घट. । इत्यत्रोत्तरार्थमात्रं विवक्षितं न सामीप्यमिति न भवति । सामीप्य इति वक्ष्यामीति सूत्रम् । हाधिक्समयानिकषोपर्युपर्यध्यधोऽध इत्यत्र द्विर्वचनप्रतीतावविशेषण स्यात् । यथायथमिति मकारान्तमव्ययम् । यथास्वमित्यर्थः । आमिषत्वे इति यथास्वे यथाऽमिति नारभ्यते ।

वीप्सायाम् ॥ २।३।८ ॥ बहूनां सजातीयानामर्थानां साकल्येन प्रत्येकं क्रियादिभिर्युगपत् प्रयोक्तुराप्तुमिच्छा वीप्सा, तस्यां यद्वर्तते शब्दरूपं तद्द्विरुच्यते । वृक्षं वृक्षं सिञ्चति । ग्रामो ग्रामो रमणीयः । योद्धा योद्धा क्षत्रिय. । ग्रामे ग्रामे पानीयम् । आढ्यतरमाढ्यतरमानय । कष्टकष्टश्रित । पृथक्संख्याविधानाच्च बहुवचनम् । इह तु प्रत्यर्थं शब्दनिवेश इति [3]समासेनैव वीप्साया गतत्वाद्द्विर्वचनं न भवति । नानावधारणादिसूत्रे वीप्साग्रहणमकृत्वेह करणमुत्तरार्थम् ।

प्रश्लुक् चैकस्यादौ सुपः ॥ २।३।९ ॥ एकशब्दस्य वीप्सायां द्विरुच्यमानस्यादौ या पूर्वोक्तिस्तस्य तस्य सुपः प्रश्लुग् भवति । एकैक । एक एक । एकैका । एकैकस्याम् । एकएका । एकएकस्याम् । एकैकस्याः । एकएकस्या. । शकार. सर्वादेशार्थ । पकार पुम्भावार्थ. । पित्त्वे हि पित्त्वानुबन्धकरणसामर्थ्यादतद्धितेऽपि पुम्भाव. । अभेदाश्रयणे सुप्पर इति न सर्वादि सव इति स्यात् । उत्तरार्थश्च चकारः । उत्तरत्र प्रश्लुग्द्विर्वचनयोः समुच्चयार्थ. । इह तु द्विर्वचनं पूर्वेणैव सिद्धम् । प्रश्लुङ् मात्रं विधीयत । आदाविति किम् ? उत्तरोक्तौ मा भूत् । सुप इति किम् ? एकस्य[4] मा भूत् ।

द्वन्द्वं वा ॥ २।३।१० ॥ द्वन्द्वमिति वीप्सायां द्विरुच्यमानस्य द्विशब्दस्यादौ सुप. प्रश्लुग् इकारस्य अम्भावः, उत्तरत्र [5]अत्व सुपश्च अम्भावो वा निपात्यते । द्वन्द्व तिष्ठतः । द्वौ द्वौ तिष्ठतः । पदकमहवत्स्यघोऽधो द्वन्द्व हीनानि । द्वाभ्यां द्वाभ्यां हीनानि । द्वन्द्व युद्धं वर्तते [6]द्वयोर्द्वयोर्वा युद्ध वर्तते । द्वन्द्वं कृतम्—द्वाभ्यां द्वाभ्यां कृतम् । द्वन्द्वं स्थितम्—द्वयोर्द्वयो स्थितम् ।

मर्यादोक्तिव्युत्क्रान्तियज्ञपात्रप्रयोगरहस्ये ॥ २।३।११ ॥ मर्यादोक्तिव्युत्क्रान्तियज्ञपात्रप्रयोगे रहस्यमित्यतेष्वर्थेषु द्विशब्दस्य द्विर्वचनमादौ सुप. प्रश्लुग् इकारस्याम्भाव उत्तरत्रात्व सुपश्चाम्भावो नित्यं निपात्यते । मर्यादोक्तौ—[8]आचतुरं हीमे पशवो द्वन्द्वं मिथुनायन्ते । माता पुत्रेण पौत्रेण तत्पुत्रेण च । मिथुनीभवन्तीत्यर्थः । उक्तिग्रहणं शब्दोपात्ताया मर्यादाया यथा स्यात् । प्रकरणादिगम्यायां मा भूदिति ।

1. इत्यर्थ क० म० । २. प्रतिपत्तौ क० म० । ३. संक्षेपेण क० म० टि० । ४. एकशब्दस्य प्रकृतेरित्यर्थः क० म० टि० । ५. समौ चात् क० म० टि० । ६. द्वयोर्द्वयोर्वर्तते क० म० टि० । ७. रहस्यं गुह्यं द्वन्द्वशब्दस्य वाच्यम् । इतरे विषयभूता. क० म० टि० । ८. चतुर्थं विहाय प्रयोगकर्मणां ग्रहणम् । क० म० टि० ।

व्युत्क्रान्तौ पृथगवस्थाने—द्वन्द्वं व्युत्क्रान्ताः । द्वैराज्येन पृथगवस्थिता इत्यर्थः । यज्ञपात्रप्रयोगे—द्वन्द्वं यज्ञपात्राणि प्रयुनक्ति । रहस्ये—द्वन्द्वं मन्त्रयन्ते । द्वन्द्वं मन्त्रितेन रहस्येनेत्यर्थः । द्वन्द्वः समासः । द्वन्द्वानि[1] सहन्त[2] इति शब्दान्तरम् ।

लोकज्ञातेऽत्यन्तसाहचर्ये ॥ २।३।१२ ॥ लोकज्ञातेऽत्यन्तसाहचर्ये द्विशब्दस्य द्वन्द्वमिति पूर्ववन्निपात्यते[3] । द्वन्द्वं नारदपर्वतौ । द्वन्द्वं रामलक्ष्मणौ । द्वन्द्वं बलदेववासुदेवौ । लोकज्ञात इति किम् ? द्वौ देवदत्तजिनदत्तौ । अत्यन्तसाहचर्य इति किम् ? द्वौ युधिष्ठिरार्जुनौ । [4]द्वन्द्वमिति नपुंसकं वेदितव्यमनुप्रयोगे नपुंसकार्यम् ।

आबाधे ॥२।३।१३॥ आबाधः पीडाप्रयोक्तुर्धर्मस्तस्मिन् विषये वर्तमानं शब्दरूपं द्विरुच्यते तत्र चादौ पूर्वोक्तो सुप्. प्लुग् भवति । सृक् सृक् । पूः पूः । न न करोति । सु सुगतम् । गतगतः । नष्टनष्टः । गतगता । नष्टनष्टा । अष्टमी अष्टमी । सृगादेर्द्विरुच्चारणाद्विना पीड्यमानः प्रयोक्ता एवं प्रयुङ्क्ते । अष्टमी अष्टमी इति इस्यादपुम्भाव[5] ।

रिद्गुणः सदृशे वा ॥ २।३।१४ ॥ गुणशब्दो गुणे गुणिनि वा गुणसदृशे वर्तमानो वा द्विरुच्यते । तत्र चादौ पूर्वोक्तसुपः प्लुग्भवति, सा च प्लुग् रिद् भवति । शुक्लशुक्लं रूपमस्य । शुक्लशुक्लः पटः । पटुपटु. । पटुपट्वी । कालककालिका । शुक्लादिसदृशमपरिपूर्णगुणमेवमुच्यते । रिद्ग्रहणमरिस्त्वार्थ इति पर्युदासार्थम् । गुण इति किम् ? [6]अग्निर्माणवकः । गौर्वाहीकः । सदृश इति किम् ? शुक्लः पटः । वाग्रहणाज्जातीयरपि भवति । शुक्लजातीयः । पटुजातीयः ।

प्रियसुखे चाकृच्छ्रे ॥ २।३।१५ ॥ प्रियसुखशब्दावकृच्छ्रे क्लेशाभावेऽर्थे वा द्विरुच्येते, तत्र चादौ पूर्वोक्त. सुप् प्लुग् भवति । प्रियप्रियेण ददाति । सुखसुखेनाधीते । सुखेनाधीते । अक्लेशेनेत्यर्थः । चकारः प्लुक् च सुप इत्यस्यानुकर्षणार्थः । अकृच्छ्र इति किम् ? प्रियः[7] पुत्रः । सुखो रथः ।

वाक्यस्य परिवर्जने ॥ २।३।१६ ॥ वाक्यस्यावयवो यः परिशब्दः सः पदस्यावयवो न भवति स वर्जने वा द्विरुच्यते । परि परि त्रिगर्तेभ्यो वृष्टो देवः । परि त्रिगर्तेभ्यो वृष्टो देवः । परि परि सौवीरेभ्यः । परि सौवीरेभ्यः । परि परि सार्वसेनीभ्यः । परि सार्वसेनीभ्यः । वाक्यस्येति किम् ? परित्रिगर्तं वृष्टो देवः । वाक्यस्यैवेत्यनवधारणविज्ञानात् पदावयवत्वं व्यवच्छिद्यते । परीति[8] किम् ? अप त्रिगर्तेभ्यो वृष्टो देवः । वर्जन इति किम् ? साधुर्देवदत्तो मातरं परि ।

आद्यामन्त्र्यं सम्मत्यसूयाकोपेऽन्त्यस्य च प्लुतः ॥ २।३।१७ ॥ आदाविति वर्तते । कार्यव्याभिमत्यं सम्मतिः पूजनं वा । परगुणानामसहनमसूया । कोपः क्रोधः । एतेष्वर्थेषु वर्तमानस्य वाक्यस्यादिभूतमामन्त्र्यमामन्त्रणीयार्थं पदं द्विरुच्यते तत्र च द्विर्वचन आदौ पूर्वोक्तो, अन्त्यस्य मध्येऽन्त्योऽच् प्लुतो वा भवति । सम्मतौ माणवका३ माणवक माणवक माणवक । अभिरूपका३ अभिरूपक अभिरूपक अभिरूपक । शोभनः खल्वसि माणवक । राजा३न् राजन् राजन् राजन् । शोभनः खल्वसि राजा । असूयायां माणवका३ माणवक माणवक माणवक । अभिरूपका३ अभिरूपक अभिरूपक रिक्तं ते आभिरूप्यम् । शक्तिके३ शक्तिके शक्तिके शक्तिके । यष्टिके३ यष्टिके यष्टिके यष्टिके रिक्ता ते शक्तिः । कुत्सनेऽप्यसूयाऽस्त्येव असूयन्नेव हि कुत्सयते ।

---

१. द्वन्द्व कलहयुग्मसमासादि द्विशब्दस्य निपात्यते । द्वन्द्वः कलहः । द्वन्द्वं युगलम् । द्वन्द्वः समासः । द्वन्द्वानि सहते दुःखानि सहते इत्यर्थः । इति वर्धमानोपाध्यायः । क० म० टि० । २. सहते इति क० म० । ३. द्वन्द्वं सूर्याचन्द्रमसाविति वर्धमानोपाध्यायः क० म० टि० । ४. द्वन्द्वं इति क० म० । ५. वधूमुखदिनकोषा-व्याख्याः इति पुंवद्भावाभावः क० म० टि० । ६. माणवकेऽग्निसमारोपो हि वक्तुरभिप्रायो भवति । न च प्रधानम् । आरोपितस्याप्रधानत्वात् । तत्र वस्तुतोऽप्रधानभूत एव । गौणमुख्ययोः मुख्ये सम्प्रत्यय इति वचनविरोधात् । इति तत्त्वार्थश्लोकवार्तिकालङ्कारे क० म० टि० । ७. अत्र कृच्छ्रविपर्यये प्रियसुखशब्दौ । किं तर्हि ? द्रव्ययोः गुणयोः क० म० टि० । ८. परिरिति क० म० ।

कोपे—माणवका३ माणवक माणवक माणवक। अविनीतका३ अविनीतक अविनीतक अविनीतक—इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म। आदिग्रहणं किम्? शोभनः खल्वसि माणवक। आमन्त्र्यमिति किम्? उदारो देवदत्तः। सम्मत्यसूयाकोप इति किम्? देवदत्त गामभ्याज शुक्लाम्। अश्चिवति किम्? हलन्तस्यापि यथा स्यात्। अन्त्य इति किम्? आदिर्मध्यो वा मा भूत्। चकारः समुच्चयार्थः। अन्यथा प्लुत एव स्यात् न द्विर्वचनम्।

भर्त्सनेऽन्यतरस्याम् ॥ २।३।१८ ॥ भर्त्सनं दण्डाविष्करणम्, तत्र वर्तमानस्य वाक्यस्यादिभूतमामन्त्र्यं पदं द्विरुच्यते तत्र चान्यतरस्यां पूर्वस्यामुत्तरस्या वा उक्तौ अक्ष्वन्त्योऽच् प्लुतो वा भवति। चोरा३ चोर चोर। चोरा३ चोर चोर। दस्यो३ दस्यो दस्यो, दस्यो३ दस्यो दस्यो घातयिष्यामि त्वा बन्धयिष्यामि त्वा।

तिङोऽपेक्षस्याङ्गेन ॥ २।३।१९ ॥ भर्त्सने वर्तमानस्य वाक्यस्याऽवयवा मध्ये योऽन्त्योऽच् तिङन्तस्य पदस्यापेक्षस्य वाक्यान्तराकाङ्क्षस्य सम्बन्धी प्लुतो वा भवति, अङ्ग इत्यनेन निपातेन[1] योगे सति। अङ्ग कूजा३ इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म। अङ्ग कूज इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म। अङ्ग व्यावहारा३ इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म। अङ्ग व्यावहार इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म। तिङ इति किम्? अङ्ग देवदत्त मिथ्या वदसि। अपेक्षस्येति किम्? अङ्ग पच। अङ्ग सक्तून् पिब। अङ्गेनेति किम्? देवदत्त कूज इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म। भर्त्सन इति किम्? अङ्गाधीष्व मोदकं ते दास्यामि।

क्रियाशीः प्रैषे ॥ २।३।२० ॥ क्रिया[2] आचारभ्रंशः[3], आशीः प्रार्थनाविशेषः, प्रैषः असत्कारपूर्विका व्यापारणा, एतेषु वर्तमानस्य वाक्यस्य योऽक्ष्वन्त्योऽच् वाक्यान्तराकाङ्क्षस्य तिङन्तस्य पदस्य सम्बन्धी(सः)प्लुतो वा भवति। क्रियायाम्—स्वयं रथेन याती३ उपाध्यायं पदातिं गमयति। स्वयं रथेन याति उपाध्यायं पदातिं गमयति। स्वयं[4] ह्योदनं भुङ्क्ते३ उपाध्यायं सक्तून् पाययति। स्वयं ह्योदनं भुङ्क्ते उपाध्यायं सक्तून् पाययति। आशिषि—पुत्राश्च लप्सीष्ठा३ धनं च तात। पुत्राश्च लप्सीष्ठा धनं च तात। प्रैषे—कटं च कुरु३ [5]ग्रामं च गच्छ। कटं च कुरु [6]ग्रामं च गच्छ। त्वं ह पूर्वं ग्रामं गच्छा३ देवदत्तो दक्षिणम्। त्वं ह पूर्वं गच्छ देवदत्तो दक्षिणम्। तिङ इति किम्? भवता खलु कटः कर्तव्यः ग्रामश्च गन्तव्यः। अपेक्षस्येति किम्? दीर्घं ते आयुरस्तु।

ओमः प्रारम्भे ॥ २।३।२१ ॥ प्रारम्भे प्रणामादेरभ्याधाने[7] वर्तमानस्य ओंशब्दस्य अक्ष्वन्त्योऽच् प्लुतो वा भवति। ओं३ ऋषभं पवित्रम्। ओं ऋषभं पवित्रम्। ओ३ अग्निमीडे पुरोहितम्। प्रारम्भ इति किम्? ओं ददामि। अत्राभ्युपगमे।

प्रतिश्रवणनिगृह्यानुयोगे ॥ २।३।२२ ॥ प्रतिश्रवणं परोक्तस्याभ्युपगमः, स्वयं प्रतिज्ञानं श्रवणाभिमुख्यं च। निगृह्य स्वमतात्प्रच्याव्यानुयोगो निग्रहपदस्याविष्करणं निगृह्यानुयोगः, एतयोर्वर्तमानस्य वाक्यस्याक्ष्वन्त्योऽच् प्लुतो वा भवति। अभ्युपगमे—ग्राम्ये देहि भोः[8] हन्त ते ददामी३। हन्त ते ददामि। स्वयं प्रतिज्ञाने। नित्यः शब्दो भवितुमर्हती३। नित्यः शब्दो भवितुमर्हति। श्रवणाभिमुख्ये—भो देवदत्त किं [9]मर्षा३। निगृह्यानुयोगे—नित्यः शब्द इत्यात्था३। नित्यः शब्द इत्यात्थ। नित्यः शब्द इति केनचित् प्रतिज्ञातं तमुपपत्तिभिर्निगृह्य साभ्यसूयकमेवमनुयुङ्क्ते! एवमद्य श्राद्धमित्यात्था३। अद्य श्राद्धमित्यात्थ। अद्यामावास्येत्यात्था३। अद्यामावास्येत्यात्थ।

१. निपातनेन क० म०। २. क्षये क्रिया इत्यमरः क० म० टि०। ३. आचारभ्रंश इत्यर्थः। क० म० टि०। ४. -प्रमोद—क० म०। ५. अहेतुवादश्चाध्येषीष्ठा३ः हेतुवादं च तात। अहेतुवादं चाध्येषीष्ठा हेतुवादं च तात क० म०। अहेतुवाद—आगमवाद क० म० टि०। हेतुवाद—युक्तिवाद। वक्तर्यनाप्ते यद्धेतोः साध्यं तद्धेतुसाधितम्। आप्ते वक्तरि तद्वाक्यात्साध्यमागमसाधितम्। इत्याप्तमीमांसायाम्। क० म० टि०। ६ ग्रामं गच्छ क० म०। ७. स्यादभ्यादानमुद्घात आरम्भ इत्यमरः क० म० टि०। ८. स्वम् क० म० टि०। ९. 'मृषु सहने' एदादौ अतो हेर्लुक् क० म० टि०।

चितीवे ॥ २।३।२३ ॥ इवार्थे उपमायां वर्तमाने चिद् इत्येतस्मिन्निपाते प्रयुज्यमाने वाक्यस्याक्ष्वन्त्योऽच् प्लुतो वा भवति । अग्निश्चिद्भूया३त्[1] । अग्निश्चिद्भूयात्[2] । अग्निरिवेत्यर्थः । राजाचिद्भूया३त् । राजाचिद्भूयात् । राजेवेत्यर्थः । चितीति किम् ? अग्निरिव भूयात् । इवेति किम् ? कथंचिदाहुः । अत्र चित् कुत्सार्थे चितोति रूपसत्ताश्रयणात्प्रयोगे न भवति । अग्निर्माणवको भूयात्[3] ।

पूर्वस्य विचारे ॥ २।३।२४ ॥ किमिदं स्यात्किमिदमिति तत्त्वविकल्पना विचारः, तत्र वर्तमानस्य पूर्वस्य वाक्यस्याक्ष्वन्त्योऽच् प्लुतो वा भवति । अहिर्नू३ रज्जुर्नु । अहिर्नु रज्जुर्नु । स्थाणुर्नू ३ पुरुषो नु । स्थाणुर्नु पुरुषो नु । पूर्वस्येति किम् ? परस्य मा भूत् ।

हेः प्रश्नाख्याने ॥ २।३।२५ ॥ प्रश्नस्याख्याने पृष्टप्रतिवचने वर्तमानस्य वाक्यस्य योऽक्ष्वन्त्योऽच् हि इत्येतस्य निपातनस्य[4] सम्बन्धी स प्लुतो वा भवति । अकार्षीः कटं देवदत्त ? अकार्षं ही३ । अकार्षं हि । अलावीः केदारं देवदत्त ? अलाविषं ही ३ । अलाविषं हि । हेरिति किम् ? अकार्षीः कटं देवदत्त ? करोमि ननु । प्रश्नग्रहणं किम् ? कटं देवदत्त अकार्षं हि । प्रश्नपूर्वकं न भवति । आख्यानग्रहणं किम् ? देवदत्तं कटमकार्षीर्हि । उत्तरेण सिद्धे नियमार्थं वचनम् ।

प्रश्ने च प्रतिपदम् ॥ २।३।२६ ॥ प्रश्ने प्रश्नाख्याने च वर्तमानस्य वाक्यस्य सम्बन्धिनः तदवयवस्य पदस्याक्ष्वन्त्योऽच् प्लुतो वा भवति । प्रश्ने—अगमा३ः पूर्वा३न् ग्रामा३न् देवदत्ता३ । अगमः पूर्वान् ग्रामान् देवदत्त । प्रश्नाख्याने—अगमा३ः पूर्वा३न् ग्रामा३न् देवदत्ता३ । अगमः पूर्वान् ग्रामान् देवदत्त । प्रश्ने चेति किम् ? देवदत्त ग्रामं गच्छ । प्रतिपदमिति किम् ? वाक्यस्यैवाक्ष्वन्त्यः प्लवेत ।

दूरादामन्त्र्यस्य गुरुर्वैकोऽनृत् ॥२।३।२७॥ वाक्यस्य योऽक्ष्वन्त्योऽच् दूरादामन्त्र्यस्य सम्बन्धी, अनन्त्यो वा लृकारः ऋकारवर्जितश्च गुरुरेकस्तदामन्त्र्यस्यैव सम्बन्धी स प्लुतो वा भवति । आगच्छ भो माणवक वलका३ । आगच्छ भो माणवक वलक । आगच्छ भोः क्लृप्तशिखा३ । आगच्छ भो क्लृ३प्तशिख । आगच्छ भोः क्लृप्तशिख । सक्तून् पिब देवदत्ता३ । सक्तून् पिब दे३वदत्त । सक्तून् पिब देवदा३त्त । सक्तून् पिब देवदत्त । पलायस्व देवदत्ता३ । पलायस्व दे३वदत्त । पलायस्व देवदा३त्त । पलायस्व देवदत्त । दूरादिति किम् ? शृणु देवदत्त । यत्र प्रकृतात् प्रयत्नात् प्रयत्नविशेष आश्रीयमाणे सन्देहो भवति श्रोष्यति न श्रोष्यतीति तद् दूरम् । आमन्त्र्यस्येति किम् ? आगच्छतु देवदत्तः । प्रधाने कार्यसम्प्रत्ययादिह न भवति । आगच्छ[5] भोः कपिलक माणव । माणवेति कपिलकेत्यस्य विशेषणम् । गुरुरिति किम् ? लघोर्मा भूत् । वाग्रहणमक्ष्वन्त्याचा सह गुरोरयौगपद्यार्थम् । एक इति अनेकस्य गुरोरयौगपद्यार्थम् । लृकारग्रहणमनृदिति प्रतिषेधनिवृत्त्यर्थम् । इदमेव ज्ञापकम् ऋवर्ण-लृवर्णयोरभेदेन सङ्ग्रहणस्य[6] । अनृदिति किम् ? कृष्णमित्रा३ । कृष्णमी३त्र । कृष्णमित्र । ऋकारस्य न भवति । तकारः किम् ? मातृ३कारः । अनृदिति गुरुर्विशेष्यते नाक्ष्वन्त्यः । तेनेह न भवति—आगच्छ भो भर्तृ३ । वाक्यस्याक्ष्वन्त्य इति च वचनादिह न भवति । देवदत्त अहो आगच्छ । अभिपूजिते प्लुतमेके प्राहुः । तदपरे नेच्छन्ति । अनुदात्तप्रश्नान्ताभिपूजितयोरिति नानेन प्लुतो विधीयते । किन्तु दूराद्[7]धूतादिविषयस्यानुदात्तत्वमात्रमित्याहुः ।

हे हैष्वेषामेव ॥ २।३।२८ ॥ दूरादामन्त्र्यस्य सम्बन्धिनौ यौ हे-हैशब्दौ; कौ च तौ ? यौ तदामन्त्रणे वर्तेते तयोः प्रयुज्यमानयोः तयोरेव[8] वाक्ये यत्र तत्रस्थयोरन्त्यः प्लुतो वा भवति । हे३ देवदत्त आगच्छ । हे देवदत्त । देवदत्त हे३ । देवदत्त हे । है३ देवदत्त आगच्छ । है देवदत्त । देवदत्ता है ३, है देवदत्त । हे-है-

---

१. श्चिद्भूयात् क० म० । २. श्चिद् भूयात् क० म० । ३. भूयात् । ४. निपातस्य म० । ५. सर्वाविपठितमपगुरुशब्दस्य सम्बोधन एव । तथापि एकवचनस्यैव ओरित्यादेशत्वाद्प्रधानत्वात् स्यात्सम्बन्धाभावाद्वा तद्धर्मत्वाद्वा । क० म० टि० । ६. ग्रहणस्य क० मु० । ७. दूराद्धूतादि क० म० । ८. देवं क० म० ।

भिन्नस्वकारकस्य विवक्षार्थम् । एवामिति स्थाननिर्देशार्थम् । बहुवचनं ह् + इ = हे ह् + ए = है इति लाक्षणिकयोरपि ग्रहणार्थम् । एवकारोऽन्यस्य प्लुतव्युदासार्थः । अत एव चैवकाराश्च तयस्वयोः प्लुतो विज्ञायते ।

भोश्च प्रत्यभिवादे चास्त्रीशूद्रे ॥२।३।२९॥ यद(योऽ)भिवाद्यमानो गुरुः कुशलानुयोजनमाशिषं वा प्रयुङ्क्ते स प्रत्यभिवादः, तस्मिन्नस्त्रीशूद्रविषये वर्तमानस्य वाक्यस्य योऽक्ष्वन्त्योऽच् भोश्शब्दस्य प्रधानस्य चामन्त्र्यस्य सम्बन्धी स प्लुतो वा भवति । अभिवादये देवदत्तोऽहं भोः आयुष्मानेधि भो३ः । आयुष्मानेधि भोः । आयुष्मानेधि देवदत्त भो३ः । आयुष्मानेधि देवदत्त भोः । आयुष्मानेधि देवदत्ता३ । आयुष्मानेधि देवदत्त । अभिवादये गार्ग्योऽहं भोः । आयुष्मानेधि गार्ग्या३ । आयुष्मानेधि गार्ग्य । कुशल्यसि गार्ग्या३ । कुशल्यसि गार्ग्य । भोश्चेति किम् ? देवदत्त कुशल्यसि । देवदत्त आयुष्मानेधि । भोग्रहणमप्रधानार्थम् । तस्मिन् क्रियमाणे । आमन्त्र्यार्थश्चकारः । प्रत्यभिवाद इति किम् ? स्थाली अहं भोः अभिवादये आयुष्मानेधि स्थाली३ अभिवादयिताऽऽह चरकुटोऽस्य मम ईकारान्ता संज्ञा । का तर्हि ? दण्डोऽस्याकारान्ता स प्रत्यभिवदते । आयुष्माने स्थाली३न् । सम्प्रत्याह—ईकारान्तैव मम संज्ञा स प्रत्युच्यते असूयकस्त्वमसि जाल्म न त्वं प्रत्यभिवादमर्हसि भिद्यस्व वृषलस्थाली । द्वितीयश्चकारो वेत्यस्यानुकर्षणार्थः । अस्त्रीशूद्र इति किम् ? गार्ग्यहं भोः अभिवादये । आयुष्मती भव गार्गि । तुषजकोऽहं भोः, अभिवादये । कुशल्यसि तुषजक ।

पूजाविचारप्रश्ने चादिदुत्परः सन्धेयस्यैचः ॥२।३।३०॥ सन्धेय एच् यः क्वचिदच्छरो भवति तस्मिंश्च विकारमापद्यते तस्य वाक्यस्याक्ष्वन्त्यस्य पूजायां विचारे प्रश्ने प्रत्यभिवादे च प्लुतो भवन् प्रत्यासत्त्या इकारपर उकारपरश्चाकारः प्लुतो भवति । पूजायां दूरादामन्त्र्यस्येति प्लुतः । शोभनः खल्वसि अग्निभूता३इ पटा३उ । विचारे[1]—वस्तव्यं किं निर्ग्रन्थस्य सागारिका[2]३इ उतानागारिके । प्रश्ने[3]—अगमा३ः पूर्वा३न् ग्रामा३न् अग्निभूता३इ पटा३उ इ अदास्तस्मा[4]३इ प्रत्यभिवादे । आयुष्मानेध्यग्निभूता३इ पटा३उ । आयुष्मन्तौ स्तः देवदत्तजिनदत्ता३उ । पूजाविचारप्रश्ने चेति किम् ? आगच्छ भोः, अग्निभूते३ । वाक्याक्ष्वन्त्यस्य विज्ञानादिह न भवति । अगमा३ः पूर्वौ३ ग्रामौ३ देवदत्ता३ । सन्धेयस्येति किम् ? भद्रकोऽसि गौ[5]. । अपाक्ता[6]३मोदना३म् कन्ये[7]३ । अगमा३ः पूर्वा३न् ग्रामा३न् हो ३ भो ३ः । एच इति किम् ? भद्रिकाऽसि कुमारी३ । प्लुतावैच इदुताविति नोच्यते, अन्यथैच एवाभावात् ।

छघढखफः प्रत्ययस्येयियेयीनायन् ॥२।३।३१॥ छकारादीनां वर्णानां प्रत्ययावयवाना यथासङ्ख्यमीयादय आदेशा भवन्ति । छस्य ईय्—स्वसुश्छः (स्वसुरपत्यं पुमानिति) स्वस्रीयः । घस्य इय्—"क्षत्राद्घः" क्षत्रियः । ढस्य एय्—"दितेश्च ढण्" दैतेयः । खस्य ईन्—"कुलात्ख." कुलीनः । फस्य आयन्—"नडादिभ्यः फण्" नाडायनः । चारायणः । "तिकादेः फ(फि)ञ्" तैकायनिः । कैतवायनिः । प्रत्ययस्येति किम् ? छिनत्ति । घूर्णते । ढौकते । [8]खनति । फक्कति । दघ्नटादेशानादेशयोर्लाघवविशेषाच्च भवति । ऊरुदघ्नम् । जानुदघ्नम् । षण्डादयो व्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि क्वतेरीयङ्वचनं वा तिङ[10]वा धातुप्रत्ययानामीयादद्यादेशो भावस्य प्रत्ययविधौ छादयुच्चारणं लाघवार्थम् ।

इक् ठः ॥२।३।३२॥ प्रत्ययावयवस्य ठकारस्य इग् इत्ययमादेशो भवति । ककारोऽप्रयोगी न देशविध्यर्थः । नापि प्रत्याहारार्थः । "प्रावृषष्ठः" (प्रावृषि जात इति) प्रावृषिकः । ठण् । साक्षिकः । शालाकिकः । प्रत्ययग्रहणं किम् ? पठति । वाठति । कर्मठ इति निपातनाच्च भवति । योगविभाग उत्तरार्थः ।

---

१. पूर्वस्य विचार इति वा प्लुतः क० म० टि० । २ ठौऽआरान्तात् इति नियुक्ते ठः । सप्तम्येकवचनम् । इकारे परेऽकारः प्लुतो भवति । क० म० टि० । ३. प्रश्ने च प्रतिपदमिति सूत्रेण सर्वत्र प्लुतः । क० म० टि० । ४. तस्मै इत्यत्र तस्य ए इ विविक्तं विधाय पश्चादैकारोऽपि न इति विश्लेषणीयः । तत्र अकारस्य प्लुतः क० म० टि० । ५. अत्र परविसर्जनीयपरत्वान्न सन्धेयः क० म० टि० । ६. लुचि मध्यमपुरुषद्विवचनम् क० म० टि० । ७. सम्बुद्धिद्विवचनम् क० म० टि० । ८. स्वसुश्छ क० क० म० । ९. खनते क० म० । १०. तिङ्क क० म० ।

दोसिसुसुगशश्वदकस्मात्तः कः ॥२।३।३३॥ दोस्शब्दात् इस् उस् इत्येवमन्तादुगन्तात् श(श्व)श्वदकस्माच्छब्दवर्जिताच्च तकारान्तात्परस्य प्रत्ययावयवस्य ठकारस्य ककारादेशो भवति। दोस्— दोर्भ्यां तरति दोष्कः। इस्— सर्पिष् पण्यमस्य सार्पिष्कः। बार्हिष्कः। उस्— धनुः प्रहरणमस्य धानुष्कः। याजुष्कः। उक्— निषादकर्ष्वां भवः नैषादकर्षुकः। शाबरजम्बुकः। औडुप्। मातुरागतं मातृकम्। पैतृकम्। उडुप्। अशश्वदकस्मात्— उदश्विता संस्कृतमौदश्वित्कम्। शकृता संस्कृतः शाकृत्कः। याकृत्कः। शश्वद-कस्मात्प्रतिषेधः किम्? शश्वद्भवं शाश्वतिकम्। आकस्मिकम्। आशिषा चरति आशिषिकः। उषायां चरति औषिकः इत्यत्र प्रतिपदोक्तयोरिसुसोर्ग्रहणान्न भवति। उषिति [2]वस्तेः क्विपि रूपम्। [3]मथितपण्यो माथितिक इत्यत्र लाश्रयत्वेन स्थानिवद्भावाभावान्न भवति।

वोरकः ॥२।३।३४॥ वु इत्येतस्य प्रत्ययस्य अक इत्ययमादेशो भवति। औपगवकम्। कापटवकम्। कारकः। हारकः। छकोरक इति निर्देशादयं धातुप्रत्ययस्यापि भवति। प्रत्ययस्येति किम्? वुवूर्षते। प्रावु-वूर्षति। वुविधानं लाघवार्थम्।

लुग्य्वोर्वल्क्यौ ॥२।३।३५॥ प्रत्ययस्यावयवे कार्ये वलि क्यौ च परे वकारयकारयोर्लुग्भवति। (वस्य)। देदिवः। सेसिवः। अचेचिवः। दीदिवान्। दीदिवांसौ। दीदिवांसः। यस्य— ऊतम्। ऊतम्। क्ष्मातम्। गोधेरः। पचेरन्। क्नोपयति। क्ष्मापयति। कण्डूमिच्छतीति कण्डूयतेः कण्डूः। कण्डुवौ। कण्डुवः। लोकूः। भोभूः। लूयुः। पूयुः। य्वोरिति किम्? पक्वः। वल्क्याविति किम्? ऊयते। क्ष्माप्यते। अप्रयोगीत्क्वाविति क्विग्रहणं वृक्षव् करोतीत्यत्र विच्। प्रत्ययस्येति किम्? व्रश्चकः। वकारोपदेशो व्रश्चेः वृश्चतीत्यादयर्थः स्यात्तत्र परिहारान्तरं वक्तव्यं भवति।

ओदौतोऽवाव्ये ॥२।३।३६॥ ओकारौकारयोः स्थाने यकारादौ प्रत्यये परे अव् आव् इत्येतौ क्रमेणादेशौ भवतः। गव्यति। गव्यते। गव्यम्। लव्यम्। पव्यम्। नाव्यति। नाव्यते। नाव्यम्। ओदौत इति किम्? रैयति। रैयते। यीति किम्? गोकाम्यति। नौकाम्यति। प्रत्ययस्येति किम्? गोयानम्। नौयानम्। गव्यूतिमात्रमध्वानं गत इति अध्वपरिमाणवृत्तिः पृषोदरादिः। उपोयते। औयत। लौयमानिः। पौयमानिः इत्यत्रासिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति न भवति।

क्यच्यसुक् सुक् लालसायाम् ॥२।३।३७॥ क्यचि यिप्रत्यये परे पूर्वस्य असुक् सुक् इत्येतावाग-मौ भवतो लालसायां गम्यमानायाम्। लालसा अभिलाषः, भक्षणे गृद्धिः। दधीच्छति लालसया दध्यस्यति। मध्वस्यति। दधिस्यति। मधुस्यति। क्षीरस्यति। लवणस्यति। क्यचीति किम्? काकायते लालसया। लालसायामिति किम्? दधीयति। मधूयति। क्षीरीयति। लवणीयति।

वृषाश्वयोर्मैथुने ॥२।३।३८॥ वृष अश्व इत्येतयोर्मैथुने वर्तमानयोः क्यचि असुक्सुगागमौ भवति। वृषस्यति गौः। अश्वस्यति वडवा। अश्ववृषावत्र मैथुने मनुष्यादावपि हि प्रयुज्येते। अश्वस्या वृषस्येति मैथुनेच्छापर्यायौ। मैथुन इति किम्? वृषीयति। अश्वीयति।

क्षुत्तृड्गर्धेऽशनायोदन्यधनायम् ॥२।३।३९॥ अशनाय उदन्य धनाय इत्येते क्यजन्ता निपात्यन्ते यथासंख्यं क्षुत्तृड्गर्धेषु वाच्येषु। अशनायति। उदन्यति। धनायति। अशनायधनाययोरित्वापवादः। आत्वं निपात्यते। उदन्येत्युदकस्योदन्भावः। क्षुत्तृड्गर्ध इति किम्? अशनीयति। उदकीयति। धनीयति।

च्वौ चास्यामव्ययस्ये ॥२।३।४०॥ अस्यावर्णस्यानव्ययस्य च्वौ च क्यचि च परे ईकारादेशो भवति। शुक्लीकरोति। शुक्लीभवति। शुक्लीस्यात्। खट्वीकरोति। खट्वीभवति। खट्वीस्यात्। पुत्रीयति।

---

१. संस्कृतः क० म०। २. वस्तेः क० म०। ३. मथितं अस्कं पण्यं यस्य सः क० म० टि०। ४. गोधोऽत्र इत्यादिना लुक् क० म० टि०। ५. पा० सू० ३।१।२१ ग्रहाणिपाठान्मः इति पाठात् क० म० टि०।

पट्वीभवति । अस्येति किम् ? पटूकरोति । पटूयति । अनव्ययस्येति किम् ? दोषाभूतमहः । दिवाभूता रात्रिः ।

यङ्क्येऽकेङ् कृति च ऋवर्णोरीर्यौ ॥ २।३।४१ ॥ चीति वर्तते । ऋकारस्य अवर्णस्य यङि केङ् कृद्-वर्जिते च यकारादौ क्ये च प्रत्यये परे यथासंख्यं रीईर्वर्णादेशौ भवतः । ऋतः यङि—(पुनः पुनरतिशयेन वा करोतीति) चेक्रीयते । जेह्रीयते । अकेङ् कृति—पित्रीयति । पित्रीयते । मात्रीयति । मात्रीयते । पित्र्यम् । च्वौ—पित्रीकरोति । पित्रीभवति । पित्रीस्यात् । मात्रीकरोति । मात्रीभवति । मात्रीस्यात् । अवः—यङि—चेचीयते । तोष्टूयते । अकेङ् कृति—चीयात् । स्तूयात् । भृशायते । सुखायते । मन्तूयति । वल्गूयति । चीयते । स्तूयते । च्वौ—शुचीकरोति । शुचीभवति । शुचीस्यात् । पटूकरोति । पटूभवति । पटूस्यात् । ऋस्येतिङ्यकारे रीभावापवादो यङ्यक्क्याश्वोरिति रीभावः । यङ्ग्रहणं रीबाधनार्थम् । केङ्कृत्प्रतिषेधः किम् ? ह्रियात् । चिनुयात् । गुयम् । ध्रुयम् । कुयम् । दिलस्यम् । त्रिस्त्यम् । प्रचित्येत्यादौ परत्वादल्लुगादि भवति ।

शिरसोऽप्ये तद्धिते शीर्षन् ॥ २।३।४२ ॥ शिरस इत्येतस्य व्यवर्जिते तद्धिते यिप्रत्यये परे शीर्षन् इत्ययमादेशो भवति । शीर्षण्यः स्वरः । शीर्षण्यो व्रणः । अप्य इति किम् ? हास्तिशीर्ष्या । पैलुशीर्ष्या । अत्र व्यशीर्षादेशयोः स्थानिवद्भावात् शीर्षन्नादेशः स्यात् । अत एव शिरस आदेशः प्रकृत्यवयवस्य हस्तिशीर्ष इत्यादौ विज्ञायते । तद्धित इति किम् ? शिरस्यति । शिरस्यते ।

केशे वा ॥२।३।४३॥ शिरस् इत्येतस्य केशविषये यिप्रत्यये तद्धिते परे शीर्षन्नादेशो वा भवति । (शिरसि भवा इति)—शीर्षण्याः केशाः । शिरस्याः केशाः ।

शीर्षोऽचि ॥२।३।४४॥ शिरस् इत्येतस्याजादौ प्रत्यये तद्धिते परे शीर्ष इत्ययमादेशो भवति । (हस्तिशिरसोऽयमिति)हास्तिशीर्षः । पैलुशीर्षः । मृगशिरसा चन्द्रोपेतेन युक्ता मार्गशीर्षी पौर्णमासी । स्थूलशिरस इदं स्थौलशीर्षम् । अचीति किम् ? शिरस्कल्पम्[2] । तद्धित इति किम् ? शिरसा ।

विन्मतोः श्लुक् णीष्ठेयसि ॥२।३।४५॥ विन् मत् इत्येतयोः प्रत्यययोः णि इष्ठ ईयस् इत्येतेषु परतः श्लुग्भवति । स्रग्विणमाचष्टे स्रजयति[3] । अयमेषां स्रग्विणां(अतिशयेन स्रग्वीति) स्रजिष्ठः । अयमनयोः स्रग्विणोः (अतिशयेन स्रग्वीति) स्रजीयान् । त्वग्वन्तमाचष्टे त्वचयति । अयमेषां त्वग्वतां(अतिशयेन त्वग्वानिति) त्वचिष्ठः । अयमनयोस्त्वग्वतोः(अतिशयेन त्वग्वानिति) त्वचीयान् । कुमुद्वन्तमाचष्टे कुमुदयति अयमेषां कुमुद्वतां (अतिशयेन कुमुद्वानिति) कुमुदिष्ठः । अयमनयोः कुमुद्वतोः(अतिशयेन कुमुद्वानिति) कुमुदीयान् । निर्दिश्यमानस्य प्रत्ययमात्रस्य श्लुक् । अत एव वचनादगुणवचनादपि इष्ठेयसौ ।

कन् वाऽल्पयूनोः ॥२।३।४६॥ अल्प युवन् इत्येतयोर्णीष्ठेयस्सु परतः कन् इत्ययमादेशो वा भवति । (अल्पमाचष्ट इति) कनयति । कनिष्ठः । कनीयान्[4] । अल्पयति । अल्पिष्ठः । अल्पीयान् । युवयति । यविष्ठः । यवीयान् । अल्पार्थं वा ग्रहणम् ।

प्रशस्य श्रः ॥२।३।४७॥ प्रशस्यशब्दस्य णीष्ठेयस्सु परतः श्र इत्ययमादेशो भवति । (प्रशस्यमाचष्ट इति) श्रयति । श्रेष्ठः । श्रेयान् ।

वृद्धस्य च ज्यः ॥२।३।४८॥ वृद्धशब्दस्य प्रशस्यशब्दस्य च णीष्ठेयस्सु परतः ज्य इत्ययमादेशो भवति । (वृद्धं प्रशस्यं वाचष्ट इति) ज्ययति । ज्येष्ठः । ज्यायान्[5] ।

ज्यायान् ॥२।३।४९॥ ज्यायानिति ज्यादेशात्परस्य ईयस आकारादेशो निपात्यते । (अयमनयोरतिशयेन वृद्ध इति) ज्यायान् । ज्यायसी । ज्यायः ।

---

१. ओदौतोऽवाश्चि इत्यत्र क० म० टि० । २. शिरस्कल्पम् क० म० । ३. अंत्याजादेरिति लुचि प्राप्तायां नैकाच इति प्रतिषेधः क० म० टि० । ४. कनीयांस्तु युवाल्पयोः इत्यमरः क० म० टि० । ५. वृद्धप्रशस्ययोर्ज्यायान् इत्यमरः क० म० टि० ।

वर्षः ॥२।३।५०॥ वृद्धशब्दस्य णीष्ठेयस्सु परतः वर्ष इत्ययमादेशो भवति । (वृद्धमाचष्ट इति)वर्षयति । वर्षिष्ठः । वर्षीयान् । एवं वृद्धशब्दस्य द्रैरूप्यं भवति ।

बाढान्तिकयोः साधनेदौ ॥२।३।५१॥ बाढ अन्तिक इत्येतयोर्णीष्ठेयस्सु परतः साध नेद इत्येतावादेशौ भवतः । (बाढमाचष्ट इति)साधयति । साधिष्ठः । साधीयान् । (अन्तिकमाचष्ट इति)नेदयति । नेदिष्ठः । नेदीयान् ।

प्रियस्थिरस्फिरोरुगुरुबहुलतृप्रदीर्घवृन्दारकस्येम्नि च प्रास्थास्फावर्गर्बंहत्रब्द्राघवृन्दम् ॥२।३।५२॥ प्रियादीनां णीष्ठेयस्सु इमनि च परतः यथासंख्यं प्रादय आदेशा भवन्ति । प्रियस्य प्रा—प्रापयति । प्रेष्ठः । प्रेयान् । प्रेमा । स्थिरस्य स्था—स्थापयति । स्थेष्ठः । स्थेयान् । स्थेमा । स्फिरस्य स्फा—स्फापयति । स्फेष्ठः । स्फेयान् । स्फेमा । उरोर्वर्—वरयति । वरिष्ठः । वरीयान् । वरिमा । गुरोर्गर्—गरयति । गरिष्ठः । गरीयान् । गरिमा । बहुलस्य बंह:—बंहयति । बंहिष्ठः । बंहीयान् । बंहिमा । तृप्रस्य[1] त्रप्—त्रपयति । त्रपिष्ठः । त्रपीयान् । त्रपिमा । दीर्घस्य द्राघ्—द्राघयति । द्राघिष्ठः । द्राघीयान् । द्राघिमा । वृन्दारकस्य वृन्द—वृन्दयति । वृन्दिष्ठः । वृन्दीयान् । वृन्दिमा । प्रियोरुगुरुबहुलदीर्घाः पञ्चैते पृथ्वादिषु पठ्यन्ते । तेनेतरेषां णीष्ठेयोऽर्थमेवोपादानम् । अन्ये दृढादिराकृतिगण[2] इतीमार्थमपीति मन्यन्ते । तथा च प्रयोगः । अहो स्थेमा द्विषामिति[3] ।

रः पृथुमृदुकृशभृशदृढपरिवृढस्योः ॥२।३।५३॥ पृथु मृदु कृश भृश दृढ परिवृढ इत्येतेषामृकारस्य णीष्ठेयस्सु इमनि च परतः रशब्द आदेशो भवति । प्रथयति । प्रथिष्ठः । प्रथीयान् । प्रथिमा । म्रदयति । म्रदिष्ठः । म्रदीयान् । म्रदिमा । क्रशयति । क्रशिष्ठः । क्रशीयान् । क्रशिमा । भ्रशयति । भ्रशिष्ठः । भ्रशीयान् । भ्रशिमा । द्रढयति । द्रढिष्ठः । द्रढीयान् । द्रढिमा । परिव्रढयति । परिव्रढिष्ठः । परिव्रढीयान् । परिव्रढिमा । केचित् वृढेति पठित्वा व्रढयतीत्यादयपि उदाहरन्ति । एतेषामिति किम् ? ऋजयति । ऋजिष्ठः । ऋजीयान् । ऋजिमा । कृष्णयति । कृष्णिष्ठः । कृष्णीयान् । कृष्णिमा । अनृजीयान् । स्मृजीयान् । कृतयति । उरिति किम् ? सर्वस्य मा भूत् ।

बहोर्णीष्ठे भूय् ॥२।३।५४॥ बहु इत्येतस्य णीष्ठेयो भूय् इत्ययमादेशो भवति । भावापवादः । भूययति । भूयिष्ठः । भूयान् । बहोर्णौ[4] । भावयतीति केचित् ।

भूर्लुक्चै ॥२।३।५५॥ बहु इत्येतस्य ईयसाविमनि च परतः भू इत्ययमादेशो भवति अनयोश्चेवर्णस्य लुग् भवति । भूयान् । भूयांसः । भूमा । भू ऊरित्यूकारप्रश्लेषाद[5]वादेशो न भवति । एरिति किम् ? अन्त्यस्य स्यात् ।

स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रक्षुद्रस्य लर्वादेरेक् चैकः ॥२।३।५६॥ स्थूल दूर युवन् ह्रस्व क्षिप्र क्षुद्र इत्येतेषां णीष्ठेयस्सु इमनि च परतः लकाररेफवकारादेर्लुग्भवति एङ् चैकः । स्थूल—(स्थूलमाचष्ट इति) स्थवयति । स्थविष्ठः । स्थवीयान् । दूर—(दूरमाचष्ट इति) दविष्ठः । दवीयान् । युवन्—(युवानमाचष्ट इति) यवयति । यविष्ठः । यवीयान् । ह्रस्व—(ह्रस्वमाचष्ट इति) ह्रसयति । ह्रसिष्ठ. । ह्रसीयान् । ह्रसिमा । क्षिप्रः—(क्षिप्रमाचष्ट इति) क्षेपयति । क्षेपिष्ठः । क्षेपीयान् । क्षेपिमा । क्षुद्र—(क्षुद्रमाचष्ट इति) क्षोदयति । क्षोदिष्ठः । क्षोदीयान् । ह्रस्वक्षिप्रौ पृथ्वादि । येन नाप्राप्तिन्यायेनान्त्यात्स्वरादिलोपोऽनेन बाध्यत इति लर्वादेरित्युच्यते । इक इति किम् ? ह्रसयति । क्षिप्रक्षुद्रयोश्च पकारदकारयोर्न भवति ।

अमन्त्यादादेः ॥२।३।५७॥ तृप्रत्ययान्तस्यान्त्यस्यानादेस्याप्यवयवस्य णीष्ठेयस्सु इमनि च परतो लुग्भवति । कर्तृमन्तमाचष्टे करयति । करिष्ठः । करीयान् । (पटुमाचष्ट इति) पटयति । पटिष्ठ. । पटीयान् । पटिमा ।

---

१. तुःस्वप्न क० म० टि० । २. पृथ्वादिरा—क० म० । ३. -भार्षिषामिति क० म० । ४. बहोर्णौ क० म० । ५. अवंस्वयम्भुव इति प्राहे क० म० टि० ।

कथयति । कथिष्ठः । कथीयान् । कथिमा । विमनिमा । सम्मनिमा । (मातरमाचष्ट इति) मातयति । मातयिता । भ्रातयति । इत्यत्रानर्थकत्वात्[2] न भवति ।

नैकाचः ॥२।३।५८॥ एकाचः शब्दरूपस्य योऽन्त्याजादिरवयवस्तस्य णीष्ठेयस्सु इमनि च परतः लुग्न भवति । स्रग्विणमाचष्टे स्रजयति । स्रग्वितमः । स्रजिष्ठः । स्रग्वितर । स्रजीयान् । त्रुग्वन्तमाचष्टे त्रुचयति । त्रुचिष्ठः । त्रुचीयान् । एकाच इति किम् ? वसुमन्तमाचष्टे वसयति । वसिष्ठः । वसीयान् । इमनि चेति किम् ? श्रिये हितः श्रियः । श्री देवताऽस्य श्रैः[3] स्थालीपाकः । इयान् । कियान् । योगविभागादेरि[4]त्यस्यापि प्रतिषेधः । श्रेष्ठ । श्रेयान् ।

दण्डिहस्तिनः फे ॥२।३।५९॥ दण्डिन् हस्तिन् इत्येतयोः फप्रत्यये परेऽन्त्याजादेर्लुग्भवति न । नोपदस्येति प्राप्तिः प्रतिषिध्यते । दण्डिनोऽपत्यं दाण्डिनायनः । हास्तिनायन. । फ इति किम् ? दण्डिना समूहो दाण्डम् । हास्तिकम् ।

वाशिजिह्वाश्यध्वाथर्वयूनः फिढखठाके ॥ २।३।६० ॥ वाशिन् जिह्वाशिन् अध्वन् अथर्वन् युवन् इत्येतेषा यथासंख्यं फि ढ ख ठ अक इत्येतेषु प्रत्ययेषु परतोऽन्त्याजादेर्लुग्न भवति । वाशिनोऽपत्यं वाशिनायनिः । दोर्वा वृद्धादिति फिञ् । जिह्वाशिनोऽपत्यं जैह्वाशिनेयः । शुभ्रादित्वाड्ढण् । अध्वानमलं गामी(ति) अध्वनीनः । "अध्वानं यत्नौ" । अथर्वणो बोद्धाऽध्येता वा आथर्वणिकः । न्यायादित्वाट्ठण् । यूनो भावः यौवनिका[5] । चोरादित्वाद्वुञ् । वाश्यादिग्रहणं किम् ? द्विवराजिका । फिढखठाक इति किम् ? युवा प्रयोजनमस्य यौविकम् ।

येनोऽटचे ॥ २।३।६१ ॥ अन् इत्येतदन्तस्य टचवर्जितयप्रत्ययेऽन्त्याजादेर्लुग्न भवति । सामनि साधुः सामन्यः । वेमन्यः । मूर्धनि भवः मूर्धन्यः । तक्ष्णोऽपत्यं ताक्षण्यः । कुर्वादेर्ञ्यः अटचा इत्यतः सानुबन्धेऽपि प्रतिषेधः । य इति किम् ? [6]परमराजि. । अन इति किम् ? छत्रिषु साधुः छत्र्य. । अटच इति किम् ? राज्ञो भाव. कर्म वा राज्यम् ।

अणि ॥ २।३।६२ ॥ अन् इत्येतदन्तस्याणि तद्धितेऽन्त्याजादेर्लुग्न भवति । सुत्वनोऽपत्यं सौत्वनः । याज्वनः । साम देवताऽस्य सामनम् । वैमनम् । योगविभाग उत्तरार्थः ।

गाथिविदथिकेशिफणिगणिसंयोगादेरिनः ॥ २।३।६३ ॥ गाथिन् विदथिन् केशिन् फणिन् गणिन् इत्येतेषा संयोग आदिर्यस्य इनस्तदन्तस्य च अणि परेऽन्त्याजादेर्लुग्न भवति । गाथिनोऽपत्यं गाथिनः । वैदथिनः । कौशिनः । फाणिनः । गाणिन । संयोगादेः—शाङ्खिण. । माद्रिणः । भाद्रिणः । वाज्रिण. । पात्रिणः । चाक्रिण । गाथ्यादिग्रहणं किम् ? मेधाविनोऽपत्यं मैधावः । अपत्यार्थोऽयमारम्भ ।

अनपत्ये ॥ २।३।६४ ॥ इन्नन्तस्यानपत्येऽर्थे योऽण् तस्मिन् परतोऽन्त्याजादेर्लुग्न भवति । सांकोटिनम् । साराविणम् । साम्मार्जिनम् । गुणिन इदं गौणिनम् । मैधाविनम् । गर्भिणीना समूहो गार्भिणम् । अणीति किम् ? गर्भिणा समूहो गार्भम् । [8]दण्डिना समूहो दाण्डम् । [9]चक्रिणा चाक्रम् । अनपत्य इति किम् ? मैधावः ।

म्नोऽवर्मणः ॥ २।३।६५ ॥ मन् इत्येवमन्तस्याऽनपत्य एवाणि परतोऽन्त्याजादेर्लुग्न भवति वर्मन् शब्दं वर्जयित्वा । चर्मण.[7]सुषमस्य चार्मणो रथः । साम देवताऽस्य सामनम् । वैमनम् । अणीत्येव सिद्धे म्नोऽन-

---

१. त्रुत्रज् जिह्वाश्विन्धत्व इति पुरुषार्थरहितत्वात् क० म० टि० । २. णौवत्त्विक कृदत्ययस्तस्य क्रमः । ३. श्री विद्वान् सोमजोऽपि च (सोमजो बुधः) क० म० टि० । ४. एरिति सूत्रस्यापि क० म० टि० । ५. न गता यौवनिका ते क० म० टि० । ६. परमराजः क० म० । ७. सुत्वा स्वभिषवे कृते इत्यमरः । सुत्वा(कृताभिषेक इत्यर्थः)सुत्रामपूजित इत्यार्थम् । क० म० टि० । ८. अहिंसार्थिकनृणिवनौ क० म० टि० । ९. चक्री, कुलालवैकुण्ठकोकाहिग्रामजालिषु क० म० टि० ।

चर्मण्वेति नियमो नापत्य इति निषेधो वाऽयम् । तेन सुषाम्नोऽपत्यं सौषामः । माद्रसामः । भाद्रसामः । म्न इति किम् ? सुत्वनोऽपत्यं सौत्वनः । याज्वनः । अवर्मण इति किम् ? चक्रवर्मणोऽपत्यं चाक्रवर्मणः ।

ब्राह्मम् ॥२।३।६६॥ ब्राह्ममिति ब्रह्मन्शब्दस्यानपत्येऽण्यन्त्याजादेर्लुग्निपात्यते । ब्रह्मण इदं ब्राह्ममस्त्रम् । ब्राह्मो मन्त्रः ।

जातौ ॥२।३।६७॥ जातावभिधेयायां ब्राह्म इत्यनपत्ये एवाण्यन्त्याजादेर्लुग्निपात्यते । ब्राह्मी ओषधिः । पूर्वेण सिद्धेऽनपत्य एवेति नियमो नापत्य इति प्रतिषेधो वाऽयम् । तेन ब्रह्मणोऽपत्यं ब्राह्मणः । अजातौ लुगेव—ब्रह्मणोऽपत्यं ब्राह्मो नारदः ।

औक्षम् ॥२।३।६८॥ औक्षमित्युक्षन्शब्दस्यानपत्येऽण्यन्त्याजादेर्लुग्निपात्यते ? उक्ष्ण इदम् औक्षं पदम् । अनपत्य इति किम् ? उक्ष्णोऽपत्यमौक्ष्णः ।

सब्रह्मचारिपीठसर्पिकलापिकुथुमितैतलिजाजलिलाङ्गलिशिलालिशिखण्डिसूकरसद्मसुपर्वनोऽपत्यस्य ॥२।३।६९॥ सब्रह्मचारिन् पीठसर्पिन् कुथुमिन् तैतलिन् जाजलिन् लाङ्गलिन् शिलालिन् कलापिन् शिखण्डिन् सूकरसद्मन् सुपर्वन् इत्येतेषां नकारान्तानां वाऽपदसंज्ञानां तद्धिते परेऽन्त्याजादेर्लुग्भवति । सब्रह्मचारिण इमे साब्रह्मचाराः । पीठसर्पिण इमे पैठसर्पाः । कलापिना प्रोक्तमधीयानाः कालापाः । कुथुमिन इमे कौथुमाः । तैतली, जाजली, लाङ्गली चाचार्याः, तत्कृतोऽपि ग्रन्थ उपचारात्तच्छब्दैरभिधीयते । एते तैतलाः । जाजलाः । लाङ्गलाः । तस्येदं विवक्षायां तु च्छो भवति । शिलालिन इमे शैलालाः । शिखण्डिन इमे शैखण्डाः । सूकरसद्मनः इमे सौकरसद्माः । सुपर्वणः सौपर्वाः । न.—द्वयहः । त्र्यहः । उत्तमाहः । मेधाविनोऽपत्य मैधावः । मायात्र. । औष्ट्रकोमिः । शारकोमिः । आग्निशर्मिः । हस्तिनां समूहो हास्तिकः । सब्रह्मचार्यादिग्रहणं किम् ? (विद्युत इदमिति) वैद्युतं तेजः । न इत्येव सिद्धे सब्रह्मचार्यादिग्रहणं 'येऽनोऽट्ये' इत्यादिप्रतिषेधबाधनार्थम् । अपत्यस्येति किम् ? मेधाविन्यं मेधाविमयम् । तद्धित इति किम् ? हस्तिना । हस्तिने ।

चर्मशुनः कोशसंकोचे ॥२।३।७०॥ चर्मन् श्वन् इत्येतयोरपदयोः क्रमेण कोशे संकोचे चार्थे तद्धिते परेऽन्त्याजादेर्लुग्भवति । चर्मणः कोशे—चार्मः कोशः । चर्मणोऽन्यः—शुनः संकोचे । शौनः संकोचः । शौवनोऽन्यः ।

विकारापत्येऽश्महितनाम्नो वा ॥२।३।७१॥ अश्मन् हितनामन् इत्येतयोरपदयोर्यथासंख्यं विकारेऽपत्ये चार्थे तद्धिते परेऽन्त्याजादेर्लुग्वा भवति । अश्मनो विकार आश्मः । आश्मनो वा । हितनाम्नोऽपत्यं हैतनामः, हैतनामनो वा । विकारापत्य इति किम् ? आश्मनः । हैतनामनः इत्येवान्यत्र । म्नोऽवर्मण इति नियमान्नित्यं लुचि प्राप्तायां च विकल्पः ।

स्वरादीनाम् ॥२।३।७२॥ स्वर् इत्येवमादीनामपदसंज्ञानां तद्धिते परेऽन्त्याजादेर्लुग्भवति । स्वर्भवः सौवः । बाह्यः, बाहीकः । सायम्प्रातिकः । पौनःपुनिकः । पौनःपुन्यम् । आदिशब्द इह प्रकारार्थः । येषामव्ययानां पदसंज्ञायां तद्धिते लुग्भवति त इह स्वरादयः । तेन आरातीयः । शाश्वतिकः । शाश्वतः । पार्थक्यमित्यादिषु न भवति ।

विंशतेस्तेर्डिति ॥२।३।७३॥ विंशतिशब्दस्यापदसंज्ञस्य यस्तिशब्दस्तस्य डिति तद्धिते परे लुग्भवति । आसन्ना विंशतिरेषां ते आसन्नविंशाः । विंशत्या क्रीतं विंशकम् । विंशतिरधिकाऽस्मिन् विंशं शतम् । विंशतेः पूरणो विंशः । एकविंशः । विंशतेरिति किम् ? एकसप्ततः । एकाशीतः । तेरिति किम् ? सर्वस्य स्यात् । तद्धित इति किम् ? विंशतौ ।

---

१. ब्राह्मी कपोतवेगा स्यात्सोमलता च सुवर्चला इति वैजयन्ती । क० म० टि० । २. औष्ट्रकोमिः क० म० । ३. इष्यते क० म० ।

एः ॥२।३।७४॥ अश्च इश्च इति एः, तस्यावर्णान्तस्येवर्णान्तस्य चापदस्य तद्धिते परे लुग्भवति । अस्य दक्ष—दक्षस्यापत्यं पुमानिति दाक्षिः । प्लक्ष—प्लाक्षिः । व्याघ—वैघ्रिः । बलाका—बालाकिः । एः—नाभिः-नाभेयः । निधिः—नैधेय. । श्येनी—श्यैनेयः । रोहिणी—रौहिणेयः । वत्सं प्रीणातीति वत्सप्रीः तदपत्यं वात्सप्रेयः । चतुष्पाद्ढण् । अपदस्येति किम् ? ऊर्णा[1]युः । शुक्लतरः । शुक्लतमः । तद्धित इति किम् ? वृक्षनिध्योः ।

अह्नोऽखाटि ॥२।३।७५॥ अहन्नित्येतस्यापदस्य ख अट् इत्येतद्वर्जिते तद्धिते परे यदवर्णं तस्य लुग्भवति । अह्ना निर्वृत्तम् आह्निकम् । अह्नां समूहः आह्नः । येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्या-दिति नकारव्यवहितस्यैव लुग्नाद्यस्य । अखाटीति किम् ? द्वाभ्यामहोभ्यां निर्वृत्तः द्वाभ्यामहोभ्यामधीष्टः भृतः, द्वेऽहनी भूतो भावी वा द्व्यहीनः । त्र्यहीणः । अटि—परमाहः । उत्तमाहः । द्वयोरह्नोः समाहारः द्व्यहः । त्र्यहः ।

षन्हन्धृतराज्ञोऽणि ॥२।३।७६॥ षन् हन् इत्येतदन्तस्य धृतराजन्नित्येतस्य चापदस्याणि तद्धिते परे यदवर्णं तस्य लुग्भवति । पूषन्—पौष्णम् । तक्षन्—ताक्ष्णम् । भ्रूणहन्—भ्रौणघ्नम् । वृत्रहन्—वार्त्रघ्नम् । धृतराजन्—धार्तराज्ञः । एणामिति किम् ? सामनम् । वैमनम्[2] । अणीति किम् ? तक्ष्णोऽपत्यं ताक्षण्यः ।

तैषपौषं भात् ॥२।३।७७॥ तैष पौष इति तिष्य पुष्य इत्येतयोर्भादणि प्रतिपदं नक्षत्राद्यो विहितो-ऽण् गुरूदयाद्युक्तेऽब्दे चन्द्राद्युक्तात्काले भर्तुः सन्ध्यादेरण् इति च तस्मिन्नणि यलुग्निपात्यते । तिष्येण गुरूदयेन युक्तः तैषः संवत्सरः । पुष्येण पौषः संवत्सरः । तैषमहः । तैषी रात्रिः । पौषमहः । पौषी रात्रिः । तिष्ये जातः तैषः । पौषः । भादिति किम् ? तिष्यो देवताऽस्य तैष्यश्चरुः । पौष्यश्चरुः । नायं भादिति प्रतिपदं विहितः ।

बिल्वकात् छस्य ॥२।३।७८॥ बिल्वक् इत्येवमादीनां सम्बन्धिनश्छ इत्येतस्यावयवस्य अपदस्या-पदसम्बन्धिनस्तद्धिते परे लुग्भवति । बिल्वा अस्यां सन्तीति बिल्वकीया नदी, तस्यां भवः बैल्वकः । वेणुकीयाया भवः वैणुकः । वेत्रकीयाया वैत्रकः । वेतसकीयायां वैतसकः । त्रिकीयायां त्रैकः । इक्षुकीयायामैक्षुकः । काष्ठकीयाया काष्ठकः । कपोतकीयाया कापोतकः । क्रुञ्चकीयायां क्रौञ्चकः । तक्षकीयाया भवस्ताक्षकः । बिल्व-कामिति सककारनिर्देशात् नडादेश्चेति छे कृते ककारादूर्ध्वस्य छस्याऽन्तस्य सिद्धत्वादादेश्चापञ्चमीनिर्देशान्न भवतीति सर्वस्य लुक् । क्रुञ्चा ह्रस्वत्वं तथा पाठात् । बिल्वकामिति किम् ? बाडकीयः, प्लक्षकीयः । बिल्वकादि-र्नडाद्यन्तर्गणः । छस्येति किम् ? बिल्वकादीनामेव स्यात् । तद्धित इति किम् ? बिल्वकीयायाम् । अपदस्येति किम् ? बिल्वकीयारूप्यम् । बिल्वकीयामयम् ।

हलोपश्चिक्यानात्यापत्यस्य ॥२।३।७९॥ अपत्ये विहितस्य प्रत्ययस्यापदस्य यो यकारो हलः परस्तस्य च्वौ क्येऽनाति—अनाकारादौ च तद्धिते परे लुग्भवति । च्वौ—गार्गीभूतः । वात्सीभूतः । गार्गीयति । वात्सीयति । [3]गार्गायते । वात्सीयते । अनाति—गर्गाणां समूहो गार्गकम् । वात्सकम् । गर्गस्यायं गार्गीयः । वात्सीयः । हल इति किम् ? कारिकेयीभूतः । हारिकेयीभूतः । कारिकेयीयति । हारिकेयीयति । कारिकेयिः । हारिकेयिः । य इति किम् ? शारद्वतायनीकः । च्विक्यानातीति किम् ? गार्ग्यायणः । वात्स्यायनः । अपदस्येति किम् ? सङ्काशेन निर्वृत्तं साङ्काश्यम्, तत्र भवः साङ्काश्यकः । य्वोपान्त्यलक्षणो वुञ् ।

राजन्यमनुष्ययोर्नाके ॥२।३।८०॥ राजन्यमनुष्यशब्दयोर्यकारस्याके प्रत्यये परे लुग्न भवति । राजन्य-कम् । मनुष्यकम् ।

ओर्ढेऽकद्र्वाः ॥२।३।८१॥ कद्रूशब्दवर्जितस्योवर्णान्तस्यापदस्य ढे तद्धिते परे लुग्भवति । कमण्डल्वा अपत्यं कामण्डलेयः । भाद्रबाहेयः । शैतिबाहेयः । जम्ब्वा अपत्यं जाम्बवेयः । रैरवाप्रेयः । ओरिति किम् ? वैमात्रेयः । शुभ्रादिढण् । ढ इति किम् ? माण्डव्यः । अकद्र्वा इति किम् ? काद्रवेयः ।

---

1 ऊर्णा मेषादिलोम्नि स्यात् सिद्धवदेकाज्जोरिति षत्वसंज्ञा । क० म० टि० । 2. वैमनम् क० म० । 3. गार्गायते । वात्सायते क० म० ।

अवस्वयम्भुवः ॥२।३।८२॥ स्वयंभूशब्दवर्जितस्योवर्णस्य तद्धिते परेऽवादेशो भवति। औपगवः। कापटवः। बाभ्रव्यः। माण्डव्यः। शंकव्यम्। दारुपिचव्यः। अस्वयंभुव इति किम्? स्वायंभुवम्।

केकयमित्रयुप्रलयस्येयादेर्ञ्णिति ॥२।३।८३॥ केकय मित्रयु प्रलय इत्येतेषां ञिति णिति च तद्धिते परे यकारादेः सस्वरकपस्य इय् इत्ययमादेशो भवति। केकयस्यापत्यं कैकेयः। राष्ट्रराज्ञः सरूपादित्यञ्। मित्रयोर्भावेन मैत्रेयिकया श्लाघते। गोत्रचरणाद् वुञ्। प्रलयादागतं प्रालेयमुदकम्। ञ्णिति किम्? केकयत्वम्।

आरैचोऽक्ष्वादेः ॥२।३।८४॥ ञिति णिति च तद्धिते परे यः पूर्वस्तदासन्नः प्रकृतिभागस्तस्याचां मध्ये य आदिरच् तस्य स्थाने आ आर् ऐच् ऐकार औकारश्चासन्ना आदेशा भवन्ति। ञिति—दाक्षिः। प्लाक्षिः। कार्ष्णिः। नैचाकविः। चौलिः। णिति—कापटवः। भार्गवः। शैवः। औपगवः। श्रीर्देवतास्य श्रायः[3]। ह्रायः स्थालीपाकः। ञ्णितीति किम्? शाङ्कव्यः। आरैच् (इति किम्)? दारुपिचव्यः कार्पासः। तद्धित इति किम्? चिकीर्षकः। जिहीर्षकः। अक्ष्विति हलामपरिग्रहार्थम्। तेन हलादेरपि भवति।

देविकाशिंशपादीर्घसत्रश्रेयसां तत्प्राप्तेरा ॥२।३।८५॥ देविका शिंशपा दीर्घसत्र श्रेयस् इत्येतेषामच्स्वादेरचः तत्प्राप्तेस्तेषामारैचां प्राप्तिर्यस्यास्ति तस्य ञ्णिति तद्धिते निमित्ते आकारादेशो भवति। देविकायां भवं दाविकमुदकम्। देविका कूले भवा दाविकाकूलाः शालयः। पूर्वदेविका नाम प्राग्ग्रामः, तत्र भवः पूर्वदाविकः पुरुषः। शिंशपाविकारः शांशपः स्तम्भः। शिंशपास्थले भवाः शांशपास्थला देवाः। पूर्वशिंशपा नाम प्राग्ग्रामः। पूर्वशांशपः पुत्रः। दीर्घसत्रे भवं दार्घसत्रम्। श्रेयोऽधिकृत्य कृतमिति श्रायसं द्वादशाङ्गम्। तत्प्राप्तेरिति किम्? सुदेविकायां भवः सौदेविकः। केवलपूर्वोत्तरपदभावार्थं वा प्राप्तिग्रहणमुत्तरार्थम्।

वहीनरस्यैत् ॥२।३।८६॥ वहीनरशब्दस्य ञ्णिति तद्धिते परेऽचामादेरचः स्थाने ऐकार आदेशो भवति। वहीनरस्यापत्यं वैहीनरिः। वहीनरस्येदं वैहीनरम्।

पदे य्वष्टैच् ॥२।३।८७॥ ञ्णिति तद्धिते तत्प्राप्तेरिवर्णस्योवर्णस्य च स्थाने यौ यकारवकारौ तयोः पदे परतष्टैजागमो भवति। टकारो देशविध्यर्थः। यकारस्यैकारः। वकारस्यौकारः। व्यसने भवं वैयसनम्। व्याकरणस्य बोद्धा अध्येता वा वैयाकरणः। न्यायस्य बोद्धाऽध्येता वेति नैयायिकः। न्यासस्य—नैयासिकः। स्वागमस्य सौवागमिकः। स्वश्वस्यापत्यं सौवश्वः। शिवाद्यण्। पूर्वत्र्यलिन्दे भवः पूर्वत्रैयलिन्दः। स्वाङ्गादेरारैज्वच-नान्नेह न वृस्यन्त इत्यस्ति। परस्यासिद्धत्वादचामारैजादेशात् प्रथममेव टैच्। पद इति किम्? यत इमे याताः छात्राः। यत् इति इणः शत्रन्तम्। य्व इति किम्? वैकल्प्यम्। सौकर्यम्। तत्प्राप्तेरिति किम्? दाध्यश्विः। माध्वश्विः। द्वाभ्यामशीतिभ्यां निर्वृत्तः द्वाभ्यामशीतिभ्यामधीष्टो भृतो द्वेऽशीती भूतो भावी वा द्वाशीतिकः। प्राप्तिग्रहणं तदभावार्थम्। भावे हि यत इमे याताः वैयाकरणभार्या इति च सिद्ध्यन्ति। प्राप्तिश्चाकारे यणा-देशस्य वेदितव्यम्। कृते हि इवर्णोवर्णयोरभावान्नास्ति प्राप्तिः।

द्वारादेः ॥२।३।८८॥ द्वार इत्येवमादीनां यो यकारो वकारश्च तत्प्राप्तिमतोऽच्यादेः[5] समीपे तस्य ञ्णिति तद्धिते टैजागमो भवति। द्वारे नियुक्तः दौवारिकः। द्वारपालस्यापत्यं दौवारपालिकः। स्वस्येदं सौवम्। स्वग्रामे भवः सौवग्रामिकः[6]। अध्यात्मादित्वाट्ठञ्। स्वाध्यायेन चरति सौवाध्यायिकः[7]। तत्प्राप्ते समीपस्येति किम्? व्यल्कशे भवः वैयल्कशः। वकारस्य टैच् न भवति। द्वार, स्व, स्वर, व्यल्कश, स्वस्ति, स्वर्, स्वस्, स्वाकृत, स्वादु, मृदु, श्वन् इति द्वारादिः।

न्यग्रोधस्य प्रकृतेः ॥२।३।८९॥ न्यग्रोधशब्दस्य प्रकृतिभूतस्य यो यकारः ञ्णिति तद्धिते तत्प्राप्ते-राकारादिप्राप्तिमतोऽचामादेरचः स्थाने समीपे वा तस्य टैजागमो भवति। न्यग्रोधस्य विकारो नैयग्रोधो दण्डः।

---

१. —व्यः कार्पासः क० म०। २. तदन्तात् क० म० टि०। ३. श्री अण् इत्यत्र श्रिञ् कृते श्रे अ इत्यत्र एचोऽयवायाव इति आयि कृते श्राय इति स्यात्। क० म० टि०। ४. दधिप्रियोऽश्वः, मधुप्रियोऽश्वः इति मध्यमपदलोपी मयूरव्यंसकादित्वात् समासः। अत इञ्। अत्र दकाराकारस्य प्राप्तिः। क० म० टि०। ५. तत्प्राप्तेराकारप्राप्ति —म०। ६. ग्रामस्य क० म० टि०। ७. स्वाध्यायप्रवर्तकः क० म० टि०।

नैयग्रोधः कषायः। यकाराभावादैकारागमो न भवति। प्रकृतेरिति किम्? न्यग्रोधमूले भवा इति न्यग्रोधमूलाः शालयः। न्यग्रोधा अस्यां सन्तीति न्यग्रोधिका अटव्यादीकः। न्यग्रोधिकायां भव इति न्यग्रोधिकः। न्यग्रोहतीति न्यग्रोध इति व्युत्पत्तिपक्षे नियमार्थम्, अव्युत्पत्तिपक्षे विध्यर्थमिदम्।

अः स्वङ्गादेः ॥२।३।६०॥ आरैच इति वर्तते। व्यतिहारे अः व्युञ इति यो अः प्रत्ययस्तदन्तस्य स्वङ्गादेश्च ञिति तद्धिते परेऽचामादेरचः स्थान आरैच आदेशा भवन्ति। ठेञपवादः। अस्य—व्यावक्रोशी। व्यावलेखी। व्यावचर्ची। व्यावहासी। स्वङ्गादेः—स्वङ्गस्यापत्यं स्वाङ्गिः। व्याङ्गिः[1]। स्वागतमित्याह स्वागतिकः। स्वध्वरेण चरति स्वाध्वरिकः। स्वपतौ साधुः स्वापतेयः। व्यवहारेण चरतीति व्यावहारिकः। स्वङ्ग, व्यङ्ग, व्यद, स्वागत, स्वध्वर, स्वपति, व्यवहार इति स्वङ्गादिः।

श्वादेरौ ॥२।३।६१॥ श्वन्शब्द आदिरवयवो यस्य तस्य शब्दस्वरूपस्येकारादौ ञिति तद्धिते परेऽचामादेरचः स्थान आकारादेशो भवति। टैञपवादः। श्वभस्त्रस्यापत्यं श्वाभस्त्रिः। श्वादंष्ट्रिः। श्वाशीर्षिः। श्वगणे चरति श्वागणिकः। श्वायूथिकः। आदिग्रहणं किम्? श्वभिश्चरति शौविकः। औ इति किम्? श्वहानस्येदं शौवहानम्। शौवभस्त्रम्। श्वदंष्ट्राविकारः शौवदंष्ट्रो मणिः।

इञः ॥२।३।६२॥ श्वादेरिञ्प्रत्ययान्तस्य ञ्णिति तद्धिते परेऽचामादेरचः स्थान आकारादेशो भवति। टैञपवादः। श्वाभस्त्रेरिदं श्वाभस्त्रम्। श्वाकर्णम्। इकारादौ निमित्ते उच्यमानः पूर्वेणापवादोऽन्यत्र न प्राप्नोतीति इदं वचनम्।

पदस्यानौ वा ॥२।३।६३॥ श्वादेः पदशब्दान्तस्य रूपस्याऽनिकारादौ ञ्णिति तद्धिते परेऽचामादेरचः स्थान आकारादेशो वा भवति। टैञपवादः। श्वपदस्येदं श्वापदम्। शौवापदम्। अत्राणि सति दीर्घः। अनाविति किम्? श्वपदैश्चरति श्वापदिकः। परत्वादनेन विकल्प्येत।

प्रोष्ठभद्राज्जाते ॥२।३।६४॥ जातेऽर्थे ञ्णिति तद्धिते यः प्रकृतिभागस्तदवयवात् प्रोष्ठशब्दाद् भद्रशब्दाच्चोत्तरस्य पदशब्दस्याचामादेरचः स्थान आकारादेशो भवति। प्रोष्ठपदासु जातः प्रोष्ठपादः। भद्रपादो माणवकः। जात इति किम्? प्रोष्ठपदासु प्रोष्ठपदो मेघः।

अंशादृतोः ॥२।३।६५॥ ञ्णिति तद्धिते यः प्रकृतिभागस्तदवयवादवयववाचिनः परस्य ऋतुवाचिनः शब्दरूपस्याऽचामादेरचः स्थाने आरैच आदेशा भवन्ति। पूर्वासु वर्षासु भवः पूर्ववार्षिकः। अपरवार्षिकः। वर्षाकालेभ्यष्ठण्। पूर्वशारदः। पूर्वनैदाघः। पूर्वहैमनः। अपरहैमनः। ऋत्वण्। अंशादिति किम्? सुपर्वासु ऋत्वन्तरान्तरान्तरितासु भवः पूर्ववार्षिकः। ऋतोरिति किम्? पौर्वपिप्पलः।

सुसर्वार्धाद्राष्ट्रस्य ॥२।३।६६॥ सु सर्व अर्ध इत्येतेभ्यः[3] परस्य राष्ट्रवाचिनो ञ्णिति तद्धिते परेऽचामादेरारैचो भवन्ति। सुपाञ्चालेषु भवः सुपाञ्चालकः। सर्वपाञ्चालकः। अर्धपाञ्चालकः। सुमागधकः। सर्वमागधकः। अर्धमागधकः।

दिशोऽमद्रस्य ॥२।३।६७॥ दिग्वाचिनः परस्य राष्ट्रवाचिनो मद्रशब्दवर्जितस्य ञ्णिति तद्धिते परेऽचामादेरारैचो भवन्ति। पूर्वपाञ्चालकः। दक्षिणपाञ्चालकः। उत्तरपाञ्चालकः। दिश इति किम्? पौर्वपाञ्चालकः। अत्र पूर्वशब्दोऽवयवे वर्तते, न दिशि। अमद्रस्येति किम्? पौर्वमद्रः।

प्राग्ग्रामाणाम् ॥२।३।६८॥ प्राग्देशग्रामवाचिनां योऽवयवो दिक्शब्दस्ततः परस्यावयवस्य दिशः परेषां च प्राग्ग्रामवाचिनां ञ्णिति तद्धिते[5] परेऽचामादेरारैचो भवन्ति। पूर्वकृष्णमृत्तिका नाम प्राग्ग्रामस्तत्र भवः पूर्वकार्ष्णमृत्तिकः। एवमपरकार्ष्णमृत्तिकः। पूर्वेषुकामशमी नाम प्राग्ग्रामस्तत्र भवः पूर्वैषुकामशमः।

---

१. –ङ्गि, व्यादिः, स्वा–क० म०। २. –स्य शब्दरूप –क० म०। ३. –भ्यः प्रकृत्यवयवेभ्यः पर—क० म०। ४. –ते अचा –क० म०। ५. –ते अचा –क० म०।

पूर्वस्मिन् कान्यकुब्जे भवः पूर्वकान्यकुब्जः । अपरकान्यकुब्जः । पूर्वपाटलिपुत्रकः । अपरपाटलिपुत्रकः । ग्रामग्रहणेन नगरमपि गृह्यते । प्राग्ग्रहणं किम् ? पूर्वदेवदत्तः । अपरदेवदत्तः । देवदत्तं नाम वाहीकग्रामः ।

संख्याधिकाभ्यां वर्षस्याभाविनि ॥२।३।९९॥ संख्याया अधिकशब्दाच्चोत्तरपदस्य वर्षशब्दस्य ञ्णिति तद्धितेऽचामादेराकार आदेशो भवति । न चेत् स तद्धितो भावीत्यस्मिन्नर्थे विहितो भवति । द्वाभ्यां वर्षाभ्यां निर्वृत्तः, द्वाभ्यां वर्षाभ्यां भृतोऽधीष्टो द्वे वर्षे भूतो वा द्विवार्षिकः, त्रिवार्षिकः, अधिकवार्षिकः । अभाविनीति किम् ? द्वे वर्षे भावी द्वैवर्षिकः । त्रैवर्षिकं धान्यम् ।

मानसंवत्सरस्याशाणकुलिजस्यानाम्नि ॥२।३।१००॥ मीयते परिच्छेद्यते येन तन्मानं संख्याया अधिकशब्दाच्च परस्य शाणकुलिजशब्दवर्जितस्य मानवाचिनः संवत्सरशब्दस्य च ञ्णिति तद्धिते परेऽचामादेरैच आदेशा भवन्ति, अनाम्नि असंज्ञाविषये । द्वौ कुडवौ प्रयोजनमस्य द्विकौडुविकः । त्रिकौडुविकः । द्वाभ्यां सुवर्णाभ्यां क्रीतं द्विसौवर्णिकम् । त्रिसौवर्णिकम् । द्विनैष्किकम् । त्रिनैष्किकम् । द्वाभ्यां षष्टिभ्यां निर्वृत्तः, द्वाभ्यां षष्टिभ्यामधीष्टो भृतो द्वे षष्टी भूतो भावी वा द्विषाष्टिकः । त्रिषाष्टिकः । अधिकषाष्टिकः । अधिकसाप्ततिकः । द्विषष्ट्यादि संख्येये काले वर्तत इति कालाधिकारविहितः प्रत्ययः । द्वाभ्यां नवतिभ्यां क्रीतं द्विनवति तेन द्विनवत्या वा क्रीतं द्विनावतिकम् । त्रिनावतिकम् । संवत्सरस्य—द्वाभ्यां संवत्सराभ्यामधीष्टो भृतो द्वौ संवत्सरौ भूतो भावी वा द्विसांवत्सरिकः । त्रिसांवत्सरिकः । अधिकसांवत्सरिकः । वचनभेदान्न यथासंख्यं[2] संवत्सरग्रहणात् कालो मानग्रहणेन न गृह्यते तेन द्वैसमिकः । द्वैरात्रिकः । त्रैरात्रिकः । अशाणकुलिजस्येति किम् ? द्वाभ्यां शाणाभ्यां क्रीतं द्वैशाणम् । त्रैशाणम् । द्वे कुलिजे पचन्[3] संभवन्नवहरन् वा द्वैकुलिजिकः । अनाम्नीति किम् ? पञ्चलोहिन्य परिमाणमस्य पाञ्चलोहितिकम् । पाञ्चकपालिकम् । तद्धितान्तमिदं नाम ।

परिमाणस्यानतोऽर्धाद्वादेः ॥२।३।१०१॥ अर्धशब्दात् परस्य परिमाणवाचिनः कुडवादेश्च शब्दरूपस्य ञ्णिति तद्धितेऽचामादेरचोऽनतोऽनकारस्यारैच आदेशा भवन्ति । आदेः परिमाणात् पूर्वस्य त्वर्धशब्दस्य वा भवति । अर्धकुडवेन क्रीतमर्धकौडुविकम् । आर्धकौडुविकम् । अर्धमौष्टिकम् । आर्धमौष्टिकम् । अर्धद्रौणिकम् । आर्धद्रौणिकम् । परिमाणस्येति किम् ? अर्धक्रोशः प्रयोजनमस्येति—आर्धक्रोशिकम् । अनत इति किम् ? अर्धप्रस्थिकम् । आर्धप्रस्थिकम् । अर्धकंसिकम् । आर्धकंसिकम् । अर्धचमसिकम् । आर्धचमसिकम् । आदिविकल्प उत्तरविध्यनपेक्ष एवेति भवति । तकारः किम् ? अर्धखार्यां भवा अर्धखारी सा भार्या अस्य अर्धखारीभार्यः । यद्यनानत इति प्रतिषेधः स्यात् अयं तद्धितो नाजारैज्निमित्त इति प्रतिषेधाभावात् पुम्भावः स्यात् । यथा अर्धप्रस्थभार्य इति ।

प्राद्वाहणस्य ढे ॥२।३।१०२॥ प्रशब्दात् परस्य वाहणशब्दस्य ढप्रत्यये ञ्णिति तद्धितेऽचामादेराकारादेशो भवति, आदे पूर्वस्य च प्रशब्दस्य वा भवति । प्रवाहयतीति प्रवाहणः, प्रवाहणस्यापत्यं प्रवाहणेयः । प्रावाहणेयः । प्रवाहणेयी भार्यः । शुभ्रादिढण् । नाजारैच् तद्धित इति पुम्भावप्रतिषेधः ।

ढस्य ॥२।३।१०३॥ ढप्रत्ययान्तावयवात् प्रशब्दात् परस्य वाहणशब्दस्य ञ्णिति तद्धितेऽचामादेराकार आदेशो भवति । आदेस्तु प्रशब्दस्य वा भवति । प्रवाहणेयस्यापत्यं प्रवाहणेयिः[5] । प्रवाहणेयस्येदं संघादि प्रवाहणेयकम् । बाह्यतद्धितनिमित्त आकारो द्वाश्रयेण विकल्पिनाऽशक्यो बाधयितुमित्यारम्भः ।

नञःश्वेश्वरक्षेत्रज्ञकुशलचपलनिपुणशुचेः ॥२।३।१०४॥ नञः परेषां क्षेत्रज्ञ कुशल चपल निपुण शुचि इत्येतेषां प्रकृत्यवयवानां ञ्णिति तद्धितेऽचामादेराकार ऐच्च भवति आदेर्नञस्त्वाकारो वा भवति । अनैश्वर्यम् । आनैश्वर्यम् । अक्षैत्रज्ञ्यम् । आक्षैत्रज्ञ्यम् । राजादिट्यण् । अकुशलस्येदमकौशलम् । आकौशलम् । अचापलम्[9] । आचापलम् । अनैपुणम् । आनैपुणम् । अशुचेरिदम्, न विद्यते शुचिर्यस्येत्यशुचिः, अशुचेर्भाव इति

१. –त्तरस्य वर्ष–क० म० । २. यथासंख्यं क० म० । ३. पञ्चन् क० म० । ४. –त्स्यावय– क० म० । ५. प्रवाहणेयिः । प्रावाहणेयः क० म० । ६. बाधितु—क० म० । ७. –मित्यस्यार—क० म० । ८. नैरात्म्यमित्यर्थः क० म० टि० । ९. अचापकम् । आचापकम् । क० म० ।

वा अयाथीयम् । आयाथीयम् । चकारो वेत्यस्यानुकर्षणार्थः । आयथातथ्यमिति समासान्तप्रत्ययः । अयाथातथ्यमिति प्रत्ययान्तेन समासः । एवमायथापूर्व्यम् । अयथापूर्व्यम् । यथा आयाथातुर्यम्, अयाथातुर्यम् । यथातथायथापुरयोः पर्यायेणेति नारभ्यते ।

जङ्गलधेनुवलजस्य वोत्तरपदस्य च ॥२।३।१०५॥ जङ्गल धेनु वलज इत्येवमन्तानां प्रकृतिभागानामादेः पूर्वपदस्याचामादेरारैच आदेशा भवन्ति, ञ्णिति तद्धित उत्तरपदस्य वा भवन्ति । कुरुजङ्गलेषु भवः कौरुजङ्गल । कौरुजाङ्गलः । वैश्वधैनवः । वैश्वधेनव । सौवर्णवलेजः[2] । सौवर्णवालजः । पूर्वपदविकल्पार्थं वाग्रहणं निवृत्तम् । इदमुत्तरपदविकल्पार्थम् ।

हृद्भगसिन्धोः ॥२।३।१०६॥ आदेरुत्तरपदस्य चेति वर्तते । हृत् भग सिन्धु इत्येवमन्तानां प्रकृतिभागानां ञ्णिति तद्धित आदेः पूर्वपदस्योत्तरपदस्य च अच्चादेरारैच आदेशा भवन्ति । सुहृदः सुहृदस्य वा इदं सौहार्दं तस्य भावः कर्म वा सौहार्द्यम्[3] । सुभगस्य भावः सौभाग्यम् । सुभगाया अपत्यं सौभागिनेयः । दौर्भाग्यम् । दौर्भागिणेय । सक्तुप्रधाना सिन्धव सक्तुसिन्धवस्तत्र भवः साक्तुसैन्धव. । पानसैन्धवः । लावर्णसैन्धवः[4] । माहासैन्धव. । कच्छादित्वादण् ।

नगरस्य प्राक्षु ॥२।३।१०७॥ नगरान्तस्य प्रकृतिभागस्य प्राक्षु प्राग्देशेषु वर्तमानस्य ञ्णिति तद्धित आदेः पूर्वपदस्योत्तरपदस्य चाचामादेरारैचो भवन्ति । सुह्मनगरे भव. सौह्मनागरः । पौण्ड्रनागरः । वाज्रनागरः । वैराटनागरः । गैरिनागरः । प्राक्ष्विति किम् ? मदनगरं नामोदक्षु, तत्र भवः मादनगरः ।

अनुशतिकादीनाम् ॥२।३।१०८॥ अनुशतिक इत्येवमादीना ञ्णिति तद्धिते पूर्वपदस्योत्तरपदस्य चाऽचामादेरारैच आदेशा भवन्ति । अनुशतिकस्येदमानुशातिकम्[5] । अनुहोडेन चरति आनुहौडिकः । अनुशतिक, अनुहोड, असंवरण, अगारवेणु, असिहत्या, अस्यहत्य[5], अस्यहेति, वध्योग, पुष्करसद्, अनुहत्[6], कुरुकत्, कुरुपञ्चाल, उदकशुद्ध, इहलोक, परलोक, सर्वपुरुष, सर्वभूमि, प्रयोग, परस्त्री, सूत्र, नट इति अनुशतिकादयः । बहुवचनादाकृतिगणोऽयम् । अभिगममर्हन्त्याभिगामिका गुणाः । अधिदेवे भवम्[7] आधिदैविकं दुःखम् । अतएव विद्याश्चातुर्वैद्यम् इत्यादि सिद्धं भवति ।

राजपौरुष्यम् ॥२।३।१०९॥ राजपौरुष्यमिति राजपुरुषशब्दस्य ट्यणि पूर्वोत्तरशब्दयोरारैच् निपात्यते । राजपुरुषस्य भावः कर्म वा राजपौरुष्यम् । प्रत्ययान्तरे त्वादेरेव राजपुरुषस्यापत्यं राजा पुरुषायणिः ।

देवताऽऽद्वादौ ॥२।३।११०॥ देवतार्थाना प्रकृतिभागानामात्वादौ[8] ञ्णिति तद्धिते परत आदेः पूर्वपदस्योत्तरपदस्य चाऽच्चादेरारैच आदेशा भवन्ति । अग्निश्च विष्णुश्च देवता यस्य आग्नावैष्णवम् । आग्निमारुतम् । आग्निवारुणम् । नात्यग्विष्णिन्द्र इति आत्वेत्वयोर्निषेधः । देवतेति किम् ? पैतापुत्रिका । आद्वादाविति किम् ? स्कान्दविशाखम् । ब्राह्मप्रजापत्यम् । इन्द्रासोमादिषु देवतानामित्यस्यतः प्रभृत्या दिवः पृथिव्या वेत्यतो विधिर्देवतादिः ।

नेन्द्रवरुणस्यात् ॥२।३।१११॥ अवर्णान्तात् पूर्वपदात् परस्येन्द्रशब्दस्य वरुणशब्दस्य चोत्तरपदस्य चाच्चादेरारैच् न भवति । अग्नीन्द्रौ देवता अस्य आग्नेन्द्रम् । इन्द्रावरुणम् । मैत्रावरुणम् । आदिति किम् ? ऐन्द्राग्नम् । आग्निवरुणम् । आग्नेन्द्रमित्यत्र, इकारस्यैकारादेशेऽकारस्य च, एरिति लोपे सति, इन्द्रशब्देऽजेव नास्तीति, इन्द्रशब्दस्य आरैचोऽप्राप्ति । तत्रेन्द्रग्रहणात्पूर्वं पूर्वोत्तरपदयोः कार्यं[9] पश्चादेकारादेश इति ज्ञाप्यते न पूर्वेषु[10] कारेशम इति त्यादिसिद्धं (?) भवति ।

---

1. –थापूर्व्यम् । क० म० । २. वलजे क्षेत्रपूर्वारे वलजा वल्गुदर्शना क० म० टि० । ३. –र्द्यम् । दौर्हार्दम् । क० म० । ४. –वण्यसि —क० म० । ५. अस्यहत्य म० । ६. अनुहत् क० म० । ७. भवन्ति, आधिदैविकम्, आधिभौतिकं दुःखम् क० म० टि० । ८. –दौ विषये ञ्णि –क० म० । ९. –देकादेश इति क० म० । १०. पूर्वेषुकामशम क० म० ।

भ्रौणहत्यधैवत्यसारवैक्ष्वाकमैत्रेयहिरण्मयम् ॥२।३।११२॥ भ्रौणहत्यादयः शब्दा टयणादिप्रत्ययान्ताः कृततत्त्वादयो निपात्यन्ते। भ्रूणघ्नो भावः कर्म वा भ्रौणहत्यम्। धीवन्नो धैवत्यम्। भ्रूणहन् धीवन् इत्येतयोष्ट्यणि तत्त्वम्। सरय्वां भवं सारवमुदकम्। सरयूशब्दस्याण् अय इत्येतस्य लोपः। इक्ष्वाकोरपत्यमैक्ष्वाक:[3]। इक्ष्वाकोरिदमैक्ष्वाकम्। इक्ष्वाकुशब्दस्य टयणि[4] अणि च उकारलोपः। मित्रयोरपत्यं[5] मैत्रेयः। मित्रयुशब्दस्य गृष्टयादिढणि युलोपश्च। अयं[6] मित्रयुशब्दो भिदादिषु किं न पठ्यते? तथा येयादेशेनैव सिद्ध्यति इति निपातनं न कर्तव्यं भवति यस्कादिषु च बहुषु लुगर्थं न पठितव्यं भवत्यन्य इत्येव सिद्धत्वादुच्यते अणि[7] मित्रयूणां संघो मैत्रेयक इत्यत्र वुञं बाधित्वाऽण् स्यात्। हिरण्यस्य विकारः हिरण्मयम्। मयटि यशब्दलोपः।

वान्तमान्तितमान्तितोऽन्तियान्तिषद् ॥२।३।११३॥ अन्तमादयः शब्दास्तमादिषु कृततिकादिलोपादयो वा निपात्यन्ते। अयमेषामतिशयेनान्तिकः अन्तमः। अन्तितमः। अन्तिकतमः। अन्तिकशब्दस्य तमेतिकशब्दस्य[8] च लोपो वा निपात्यते। अन्तमे इति सोऽसपभावश्च। अन्तिकादागच्छति, अन्तित आगच्छति। अन्तिकत आगच्छति। अत्रापादानलक्षणे तस्मिन्[9] कशब्दस्य अन्तिके साधुः[10] अन्तियः अन्तिक्यः। अत्र यप्रत्यये इकारस्य वा लोपः। दीर्घनिवृत्तिश्च अन्तिके सीदतीति अन्तिषद्। अन्तिकषद्। अत्र टिसदि क्विबन्ते कलोपः षत्वं च।

इति श्रुतकेवलिदेशीयाचार्यशाकटायनकृतौ शब्दानुशासने वृत्तौ
द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः।

■

[चतुर्थः पादः]

वाऽऽद्यात् ॥२।४।१॥ वा इति च आद्यादिति च द्वितयमधिक्रियते। तत्र वाऽधिकाराद्वक्ष्यमाणाः प्रत्यया विकल्प्यन्ते[11]। तेन पक्षे यथाप्राप्तं वाक्यं समासश्च भवति। उपगोरपत्यम् उपग्वपत्यमिति।[12] तद्धितस्योत्सर्गापवादविषये पीलामण्डूकादेति क्वचिद्वावचनान्न भवति। समासार्थं द्वितीयं[13] वाग्रहणमनुवर्तिष्यते। आद्यादित्यधिकारात् सूत्रे यत् पूर्वं निर्दिष्टं तत्प्रत्ययमुत्पादयति न परमिति। साऽस्य पौर्णमासी देवतेत्यादौ सेति प्रकृतिरस्येति प्रत्ययार्थो व्यवतिष्ठते। इन्द्रो देवताऽस्य ऐन्द्रं हविः। ऐन्द्रो मन्त्रः।

गोत्रोत्तरपदाद्गोत्रादेवा[14] जिह्वाहरितकात्यात् ॥२।४।२॥ जिह्वाहरितयोर्जिह्वापूर्वपदो हरितपूर्वपदश्च कात्यो जिह्वाहरितकात्यः। जिह्वाकात्यहरितकात्यवर्जिताद् गोत्रोत्तरपदाद् यद्गोत्रमुत्तरपदं तस्मादेव[15] वक्ष्यमाणः प्रत्ययो भवति। गोत्रमपत्यम्। कम्बलचारायणीयाः। घृतरौटीयाः। वृद्धाम्भीयाः। वृद्ध-

---

१. तस्य भावस्तत्त्वम् क० म० टि०। २. तकारादेशत्वम् क० म० टि०। ३. ऐक्ष्वाकः काश्यपो ब्रह्मा गौतमो नाभिजोऽग्रजः, इति धनञ्जयः। क० म० टि०। ४. त्र्यणि क०। त्र्यणि म०। ५. सगन्धो मित्रयुः सुहृत् इत्यभिधानम्। क० म० टि०। ६. अथ क० म० टि०। ७. अञि क० म०। ८. —स्य कशब्दस्य च म०। ९. तसि क० म०। १०. साध्यः म०। ११. विकल्प्यन्ते क० म०। १२. तद्धिता द्विप्रकाराः—प्रकृत्यर्थादर्थान्तरवृत्तयः स्वार्थिकाश्चेति। तत्राद्या द्विप्रकाराः—अनेकार्थाः प्रत्यर्थनियताश्चेति। अनेकार्था अणादयः। प्रत्यर्थनियता इञादयः। एकस्मिन्नेवार्थे वर्तमाना इत्यर्थः। स्वार्थिकाश्च द्विप्रकाराः, प्रकृत्यर्थविशेषद्योतिनः तावन्मात्रवृत्तयश्चेति। तत्राद्या द्विप्रकाराः, प्रातिपदिकार्थप्रधाना विभक्त्यर्थप्रधानाश्चेति। प्रातिपदिकार्थप्रधानाः प्रकारादयः। विभक्त्यर्थप्रधाना आदयः। तावन्मात्रवृत्तयोऽपि पूर्ववद्द्विप्रकाराः। प्रातिपदिकार्थप्रधानाष्ट्यणादयः। विभक्त्यर्थप्रधानाः प्तसादयः। प्रकृत्यर्था एव भवन्ति ये ते स्वार्थिकाः। क० म० टि०। १३. —यं वा वाग्र —क० म०। १४. देवा —क० म०। १५. दिव च —क० म०।

काश्यपेयाः । दौहच्छः । पैङ्गलकाण्वाः । शकलादेर्वृद्धादि इत्यण् । अजिह्वाहरितकात्यादिति किम् ? जिह्वाचपलः कात्यः जिह्वाकात्यः । हरितभक्षः कात्यः हरितकात्यः । तयोरिमे जैह्वाकाताः । हरितकाताः ।

गोर्योऽचि ॥२।४।३॥ गोशब्दादजादिप्रत्ययप्रसंगे यप्रत्ययो भवति इत्ययमधिकारः । गवि भवं गव्यम् । गोः स्वं गव्यम् । गौर्देवताऽस्य गव्यम् । गवा चरितव्यं गव्यम् । अचीति किम् ? गोरूप्यम् । गोमयम् ।

प्राग्जितादण् ॥२।४।४॥ प्राग्जितार्थाद्येऽर्थास्तेष्वण् प्रत्ययो वा भवति । अधिकारः परिभाषा विधिर्वाऽयम् । त्रिष्वपि पक्षेष्वपवादविषयं परिहृत्य वर्तते । उपगोरपत्यम् औपगवः । कापटवः । भिक्षाणां समूहो भैक्षम् । काकम् । कषायेण रक्तं काषायम् । हारिद्रम् । प्राग्जितादणित्युत्तरार्थम् । ठणादिवदणित्यधिकारेणाप्येतत्सिद्धम् ।

धनादेः पत्युः ॥२।४।५॥ धन इत्येवमादिभ्यो यः पतिशब्दस्तदन्ताद्धनपति इत्येवमादेः प्राग्जितीयेऽर्थे अण् प्रत्ययो वा भवति । ञ्यच्छापवादः । धनपतेरपत्यं धानपतः । आश्वपतः । राष्ट्रपतेरिदं राष्ट्रपतम्, धान्यपतम् । प्राणपतम् । धन, अश्व, शत, गण, क्षेत्र, कुल, गृह, पशु, सभा, धन्वन्, राष्ट्र, धान्य, प्राण इति धनादिः ।

पत्युत्तरपदयमादित्यदित्यदितेर्ञ्योऽणपवादे चास्वे ॥२।४।६॥ पतिशब्दोत्तरपदाद् यम आदित्य दिति अदिति इत्येतेभ्यश्च प्राग्जितीयेऽस्वे स्ववर्जितेऽर्थे पत्यादौ योऽणपवादस्तद्विषये च ञ्यप्रत्ययो वा भवति । बृहस्पतेरपत्यं बार्हस्पत्यः । प्राजापत्यः । सैनापत्यः । बृहस्पतिर्देवताऽस्य बार्हस्पत्यः । यम—याम्यम् । आदित्य—आदित्यम् । दिति—दैत्यम् । दितेरपत्यं दैत्यः । अदिति—अदितेरपत्यमादित्यः । अदितिर्देवताऽस्य आदित्यम् । अणपवादे च । वनस्पतीनां समूहो वानस्पत्यम् । अत्र परत्वादचित्तलक्षणष्ठन् स्यात् । यमस्यापत्यं याम्यः । आदित्यस्यापत्यमादित्यः । अत्र इञ्[1] स्यात् । ञ्यो हि प्राग्जितीयमणं बाधित्वा सावकाशः । अणाग्रहणं किम् ? वास्तोष्पत्यभार्यः । असत्यण्ग्रहणे स्वापवादविषयेऽप्य समावेशे सति नारेज् तद्धित इति पुम्भावनिषेधादाकारोऽपि श्रूयेत । अस्व इति किम् ? उष्ट्रपतिर्नाम वाहनं तस्य स्वम् औष्ट्रं वाहनादित्यञ् । ञकारस्य 'अश्वादेरारैच्' ञिदार्षादणि ञेरिति च प्रयोजनम् ।

बहिषष्टीकण् च ॥२।४।७॥ बहिस् इत्येतस्मात् प्राग्जितीयेऽर्थे टीकण् प्रत्ययो वा भवति चकाराञ् ञ्यश्च(श्चा) । बाह्यः । बाहीकः । बाह्या । बाहीकी । टकारोऽङ्यर्थः । णकारो णित्कार्यार्थः ।

कल्यग्नेर्ढण् ॥२।४।८॥ कलि अग्नि इत्येताभ्यां प्राग्जितीयेऽर्थेऽणपवादविषये चास्वे ढण्प्रत्ययो वा भवति । कलिर्देवताऽस्येति कालेयम् । आग्नेयम् । कलौ भवं कालेयम् । आग्नेयम् । कलेरागतं कालेयम् । आग्नेयम् । कलेः स्वं कालेयम् । आग्नेयम् ।

पृथिव्या ञ्याञ् ॥२।४।९॥ पृथिवीशब्दात् प्राग्जितीयेऽर्थेऽण्यपवादविषये चास्वे ञ्य अञ् इत्येतौ प्रत्ययौ वा भवतः । पृथिव्या अपत्यं, तत्र भवो वा पार्थिवः । पार्थिवा । पार्थिवी । ङी । बहुषु इलुक् । संघादिष्वणिति प्रयोजनमञ्विधानस्य ।

उत्सादेरञ् ॥२।४।१०॥ उत्स इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्यः प्राग्जितीयेऽर्थेऽणपवादविषये चास्वे अञ् प्रत्ययो वा भवति । अणस्तदपवादानां चापवादः । उत्सस्येदम् औत्सम् । औदपानम् । अणपवादे च । उत्सस्यापत्यमौत्सः[2] । तरुण्याः त(ता)रुणः । तालुनः । पञ्चालेषु भवः पाञ्चालः । अत्र इञ् ढण् वुञ् च प्राप्नुवन्ति । कुरोरपत्यं कौरव्य इति ञ्यविधौ कुरुशब्दोपादानस्यानवकाशत्वाद्भवति । कौरव इति[3] स्वत्वविवक्षायाम् । बष्कयादसमास इति बष्कयशब्दस्य समासे प्रतिषेधादुत्साद्यन्तस्यापि प्रत्ययः । गोधेनुभ्य आगतं गौधेनवम् । मयड्रूप्यौ न भवतः । द्विरञ्ग्रहणाद्योगविभागो गरीयान् । उत्स, उदपान, विकर, विनद, महानद, महानस, महाप्रपाण, तरुण, तलुन, धेनु, पंक्ति, जगती, त्रिष्टुप्, अनुष्टुप्, जनपद, भरत, उशीनर, ग्रीष्म, पीलु, कुण,

१. अत इञ् क० म० । २. –त्सः । औदपानः । क० म० । ३. –ति तु स्व –क० म० ।
४. सम्बन्धविवक्षायाम् क० म० टि० ।

वृषदंश, भल्लकीय, रथन्तर, मध्यन्दिन, बृहत्, महत्, महिमन्, सत्वत्, कुरु, पञ्चाल, इन्द्रावसान, उष्णिह, ककुभ्, सुवर्ण इति उत्सादिः ।

बष्कयाद्समासे ॥२।४।११॥ बष्कयशब्दादसमासे प्राग्जितीयेऽर्थेऽणपवादविषये चास्वेऽञ्प्रत्ययो वा भवति । बष्कयस्यापत्यं बाष्कयः । असमास इति किम् ? गोबष्कयिः ।

देवाद्यञ् च ॥२।४।१२॥ देवशब्दात् प्राग्जितीयेऽर्थेऽणपवादविषये चास्वे यञ् अञ् च वा भवतः । दैव्यम् । दैवम् । दैवी वाक् ।

स्थाम्नोऽत् ॥२।४।१३॥ स्थामन्शब्दात् प्राग्जितीयेऽर्थेऽत् इत्येष प्रत्ययो भवति । तकारो निर्देशार्थः । अश्वत्थाम्नोऽपत्यम् अश्वत्थामः ।

लोम्नोऽपत्येषु ॥२।४।१४॥ लोमन् इत्येवमन्ताच्छब्दरूपाद् अपत्येषु बहुष्वकारप्रत्ययो वा भवति । उडुलोम्नोऽपत्यानि बहूनि उडुलोमाः । शरलोमाः । उडुलोमिः । अपत्येष्विति बहुवचनं किम् ? औडुलोमिः । औडुलोमी । शारलोमिः । शारलोमी ।

श्लुग्द्विगोरलुचोऽनपत्येऽज्यादेः ॥२।४।१५॥ द्विगोर्लुगन्तात् परो यः प्राग्जितीयेऽपत्यवर्जितेऽर्थेऽजादिर्यकारादिश्च प्रत्ययस्तस्य श्लुग् भवति । पञ्चसु कपालेषु संस्कृतम् पञ्चकपाल्या वा पञ्चकपालम् । दशकपालम् । पञ्चेन्द्राण्यः । पञ्चेन्द्राणी देवताऽस्य पञ्चेन्द्रः । दशेन्द्रः । द्वयोरनुयोगयोर्द्व्यनुयोग्या वा बोढाऽध्येता वा द्व्यनुयोग[1] । यादे.—द्वयो रथयोर्द्विरथ्या वाऽयं द्विरथः । त्रिरथ. । "रथात् सादिश्च वो ढुङ्के यः" इति यः । द्विगोरिति किम् ? कैलासभक्षा.[2] । अलुच इति किम् ? पञ्चसु कपालेषु संस्कृतं पञ्चकपालं तस्येदं पाञ्चकपालम् । प्राग्जितादिति किम् ? द्वाभ्यामक्षाभ्या दीव्यति द्वैयक्षिकः । त्रैयक्षिकः । द्वौ रथौ[3] वहति द्विरथः[4] । अनपत्य इति किम् ? द्वैदेवदत्तिः । पाञ्चनापितिः । अज्यादेरिति किम् ? पञ्चगर्गमयम् । पञ्चगर्गरूप्यम् ।

स्त्रीपुंसाट् टनञ्स्नञ्वतः ॥२।४।१६॥ स्त्री पुंस इत्येताभ्या प्राग्वतो येऽर्था वक्ष्यन्ते तेष्वणपवादविषये चास्वे यथाक्रमं टनञ् स्नञ् इत्येतौ प्रत्ययौ वा भवतः । स्त्रिया अपत्यं स्त्रैणः[5] । [6]पौंस्नः । स्त्रिया इदं स्त्रैणम् । पौंस्नम् । स्त्रैणी । पौंस्नी । टकारो ङ्यर्थ. । प्राग्वत इति किम् ? स्त्रीवत् । पुंवत् । स्त्रीपुंसयोरञि नकि विधीयमाने नोऽदस्येति लुक् स्यात् । न चासति नकि लुक्प्राप्तिरस्ति । स्त्रीशब्दस्य च परत्वादेङ् स्यात् । यथा श्रायः स्थालीपाक इति ।

त्वे वा ॥२।४।१७॥ स्त्रीपुंसाभ्या त्वे त्वप्रत्ययविषये यथाक्रमं टनञ् स्नञ् इत्येतौ प्रत्ययौ वा भवत । स्त्रियो भावः स्त्रैणम् । स्त्रीत्वम् । पौंस्नम् । पुंस्त्वम् । इदं वाग्रहणं प्रत्ययविकल्पार्थं प्रकृतं तु बाधनार्थम् ।

ङसोऽपत्ये ॥२।४।१८॥ अणादयोऽनुवर्तन्ते । ङसः षष्ठ्यन्तादपत्येऽर्थे यथाविहितमणादयः प्रत्यया भवन्ति । उपगोरपत्यमौपगवः । कापटवः । भानव. । श्यामगवः । धानपतः । औष्ट्रपत्यम् । औपगवी । औपगवौ । औरगवा । अपत्य इति प्रजननमात्रं विवक्षितम् । न लिङ्गसंख्यम् । तथा च बहुष्वस्त्रियामित्यादि । ङस इति किम् ? देवदत्तेऽपत्यम् । अपत्य इति किम् ? भानोरयं भानवीयः । श्यामगवीय. । स्वे[7] इत्येव । अणादिसिद्धावपत्यविवक्षायां तदपवादबाधनार्थो योगः ।

---

१. द्व्यनुयोगः क० म० । २. कैलासा भक्षाः क० म० । कीकासे संस्कृताः कैलासाः, संस्कृते भक्षेनि सूत्रेणाण् । एवं भ्राष्ट्रापात्र इत्यादयः । तथा चोक्तम्—उत्तरपुराणे—"सागीचुल्लीगतस्थूलकिलासघृतमध्यगान् । उष्णापूपान् समादाय भक्षयिष्यति बालकः ॥" क० म० टि० । ३. रथौ क० म० । ४. द्विरथ्यः क० म० । ५. स्त्रियः प्राधान्यात् क० म० टि० । ६. पुंसः प्राधान्यात् क० म० टि० । ७. सर्व एव हि पूर्वजा व्यवहितजनितेनापि पुत्राग्नि नरके न पतन्तीत्याद्यप्रकृतीनां सर्वमपत्यं भवतीति वर्धमानवृत्तौ । अपत्यमिच्छन्ति तदेव साधवो न येन जातेन पतन्ति पूर्वजाः । इति स्वयाऽपत्यगुणैषिणा पतन्नुपेक्षणीयेन मयाभि संस्कृता इति धर्मशर्माभ्युदये । क० म० टि० ।

आद्यात् ॥२।४।१९॥ पौत्राद्यपत्यं पूर्वेषामापरमप्रकृतेरपत्यं भवति । तत्र तत्सम्बन्धविवक्षायामनन्तरादिभ्योऽपि प्रत्ययः प्राप्नोति—इति नियम आरभ्यते । अपत्ये य. प्रत्यय. स आद्यात् परमप्रकृतेरेव नानन्तरवृद्धयुवभ्यः । उपगोरपत्यं वृद्धमौपगवः । औपगवस्याप्यौपगवः । गर्गस्य गार्ग्यः । गार्गेरपि गार्ग्यः । गार्ग्यस्यापि गार्ग्यः । गार्ग्यायणस्यापि गार्ग्यः । अनन्तरादयोऽपि परमप्रकृतिरूपेणैवापत्ये प्रत्ययमुत्पादयन्ति[1] ।

वृद्धाद्यूनि ॥२।४।२०॥ यून्यपत्ये यः प्रत्ययः स आद्याद्वृद्धाद् प्रथमाद् यो वृद्धप्रत्ययस्तदन्ताद्भवति । आद्यादित्यस्यापवादो वृद्धादिति यूनि प्रकृतिर्विधीयते । उपगवस्यापत्यं युवा औपगविः । गार्ग्यस्यापत्यं युवा गार्ग्यायणः । नडस्यापत्यं युवा नाडायनिः । यूनीति किम् ? औपगवः । नाडायनः[2] । आद्यादिति किम् ? औपगवेरपत्यं युवा औपगविः । गार्ग्यायणस्यापत्यं युवा गार्ग्यायणः । फणिञ् च न भवति ।

अत इञ् ॥२।४।२१॥ ङसोऽपत्य इति वर्तते । अकारान्तात् परो यो ङस् षष्ठी, तदन्तादपत्येऽर्थे इञ्प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । दक्षस्यापत्यं दाक्षिः । प्लाक्षिः । आकम्पनि. । आश्वग्रीविः । कुतश्चरिः[3] । मायूरिः । केन कापिञ्जलिः कृशः । तपरकरणं किम् ? शुभंयु कीलालपा इत्यतो मा भूत् । अपत्य इति किम् ? प्रदीयतां दाशरथाय मेदिनी[4] । अत्र दशरथस्याय दशरथस्तस्मै दाशरथायेति स्वत्वविवक्षा । अपत्यविवक्षाया दाशरथय इत्येव भवति । शवस्यापत्यम्[5] । सर्वेषामपत्यम् । कुर्चरस्यापत्यम्[6] । वृद्धस्यापत्यम्[7] । कारकस्यापत्यमित्यादिष्वनभिधानान्न भवति । ञकारो ञित्कार्यार्थः ।

गोत्रे बाह्वादिभ्यः ॥२।४।२२॥ स्वापत्यसन्तानस्य स्वव्यपदेशकारणमृषिरनृषिर्वा यः प्रथमपुरुषः तदपत्यं गोत्रम् । बाह्वादिभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्यो गोत्रेऽपत्येऽर्थ इञ्प्रत्ययो भवति । बाहोरपत्यं बाहविः[8] । औदञ्चि । इह—उदञ्चीति सञ्कारपाठान्नलोपाभावः । गार्ग्यं[10] गम्यन्ते । (?) गोत्र इति किम् ? योऽपत्ये[11] बहुर्नाम तस्य बाहवः । [12]सम्भवापेक्षं विशेषणम् । तेन पञ्चानामपत्यं पाञ्चिः । साप्तिः । आष्टिरिति भवति । अनकारान्तार्थो बाधकं[13] बाधनार्थश्चारम्भ. । बाहु, उपबाकु, निबाकु, चाटाकु, उपबिन्दु, वाला[14], बलाका, वृकका[15], मूषिका, भगला, अगहा, दुवका, मृगी[17], मित्रा, पुष्करसद्, अनुरहत्, उदञ्, शिरस्, लोमन, देवशर्मन्, अग्निशर्मन्, कुनामन्, सुनामन्, पञ्चन्, सप्तन्, अष्टन्, स्वषावत्, माषशराविन्, क्षेमदृश्विन्, [18]शृङ्खलसादि, [19]खरसादिन्, नगरमर्दिन्, प्राकारमर्दिन्, अजीगर्तु, कृष्ण, युधिष्ठिर, अर्जुन, साम्पिगद, प्रद्युम्न, राम, संकर्षण, मध्यन्दिन, सत्यक—एते बाह्वादय । आकृतिगणोऽयम् । तेन सख्युरपत्यं साखिः । जङ्घाया जाङ्घ[20]: (जाङ्घि.) संवेशिनः सावेशिः, विदस्य वैदिरित्यादि सिद्धं भवति । इत प्रभृति गोत्र इत्यधिकाराद्गोत्रे सम्भवति ततोऽन्यत्र प्रतिषेधो वेदितव्यः ।

वर्मणोऽचक्रात् ॥२।४।२३॥ चक्रवर्जितात् परो यो वर्मन्शब्दस्तदन्तादपत्येऽर्थ इञ्प्रत्ययो वा भवति । ऐन्द्रवर्मिः । अचक्रादिति किम् ? चाक्रवर्मणः ।

---

१. योऽपि व्यवहितेन जनित. सोऽपि प्रथमप्रकृतेरपत्यं भवत्येव । गर्गस्यापत्यं गार्ग्यः । तत्पुत्रोऽपि गार्ग्यः । सर्वस्मिन्व्यवहितजनितेऽपि वृद्धापत्ये गर्गशब्दाद् यञेव भवतीति प्रत्ययो नियम्यते । अथवा वृद्धाऽपत्ये विवक्षिते, एक एव शब्दः परमप्रकृतिः प्रत्ययमुत्पादयति प्रकृतिर्नियम्यते इति काशिकावृत्तावुक्तम् क० म० टि० । २. नादायनः । क० म० । ३ कुतश्चरति क० म० । ४. मैथिली क० म० । ५. क्षतस्यापत्यम् क० म० । ६. कुजरस्यापत्यम् क० म० । ७. राजपुरुषस्यापत्यं कापुरुषस्यापत्यं कार—क० म० । ८. -हविः । औपबाकविः । औद—क० म० । ९. सनका –क० म० । १०. गोत्र गम्यते क० म० । ११. अपत्ये क० म० । (बहुर्नामधेयोऽयतनः, तस्यापत्यं बाहव इति जैनेन्द्रचिन्तामणिः क० म० टि०) । १२. यथासम्भवं च विशेषणमिदम् । तेनागोत्रेऽपीति वचनादिह न भवति, इति जैनेन्द्रचिन्तामणिः क० म० टि० । १३. बह्वादेरनदन्तार्थं इति यावत् क० म० टि० । १४. बाधके क० म० । १५. माला क० म० । १६. वृकला क० म० । १७. सुगृही क० म० । १८. शृंखलकसादिन् क० म० । १९. खरनादिन् क० म० । २०. जङ्घि. क० म० ।

अजादिभ्यो धेनोः ॥२।४।२४॥ अजादिभ्यः परो यो धेनुशब्दस्तदन्तादपत्येऽर्थे इञ्प्रत्ययो वा भवति । आजधेनविः । वाप्यधेनविः[1] ।

ब्राह्मणाद्वा ॥२।४।२५॥ ब्राह्मणशब्दात्परो यो धेनुशब्दस्तदन्तादपत्येऽर्थे इञ्प्रत्ययो वा भवति । ब्राह्मणधेनविः । ब्राह्मणधेनवः ।

साम्भूय्याम्भ्यामितौज्यौदिषाडिवाद्वलिः ॥२।४।२६॥ साम्भूयि आम्भि आमितौजि औदि षाडि, वाद्वलि इत्येते शब्दा अपत्येऽर्थे इञन्ता निपात्यन्ते । सम्भूयसोऽपत्यं साम्भूयिः । अम्भसः—आम्भिः । अमितौजसः अपत्यम् आमितौजिः । अत्र इञ् सलोपश्च निपात्यते । उदकस्यौदिः । अत्र इञ् कलोपश्च । षण्णां षाडिः । अत्र इञ् डत्वम् । वाग्वादस्यापत्यं वाद्वलिः । अत्रेञ् वाचो दत्वं वलभावश्चोत्तरपदस्य (निपात्यन्ते) ।

सुधातृव्यासवरुटनिषादचण्डालबिम्बस्याकङ् च ॥२।४।२७॥ सुधातृ व्यास वरुट निषाद चण्डाल बिम्ब इत्येतेभ्योऽपत्येऽर्थे इञ्प्रत्ययो भवत्यकङ् चैषामन्तादेशः । सुधातुरपत्यं सौधातकिः । वैयासकिः, वारुटकिः, नैषादकिः, चाण्डालकिः, बैम्बिकिः, सुधातृव्यासयोरणोऽपवादः । वरुटस्य कारिकेभ्यस्येञ्[2] च विधेय शेषाणामस्त्येव ।

पुनर्भूपुत्रदुहितृननान्दृभ्योऽनन्तरेऽञ् ॥२।४।२८॥ पुनर्भू पुत्र दुहितृ ननान्दृ इत्येतेभ्यो-ऽनन्तरेऽपत्येऽञ्प्रत्ययो वा भवति । पौनर्भव । पौनर्भवौ । पौनर्भवाः । पौत्रः । दौहित्रः । नानान्द्रः । अनन्तर इति किम् ? वृद्धेऽञ् न भवति । अञ् ष्यङर्थं । अन्यत्र स्वत्राऽन्यथि वा विशेषः । अगोत्रत्वाद् बहुषु न लुक् । सङ्ख्यादिष्वण् । पौत्रादवृद्धत्वाद्द्व्यचोऽण इति पञ्च न भवति । केचिच्च पुनर्भव इति लुचमुदाहरन्ति ।

पारशवः ॥२।४।२९॥ पारशव इति परस्त्रीशब्दस्यानन्तरेऽपत्येऽञ् परशुभावश्च निपात्यते । परस्त्रिया अनन्तरापत्यं पारशवः[3], परस्त्रीत्यमवर्णाया वर्तमानस्येदं निपातनम् । परस्त्रीत्यस्य तु पारस्त्रैणेय इति भवति, कल्याणादिपाठाड्ढण् । अनुशतिकादित्वादुभयोः पदयोरारैच् ।

विदादेर्वृद्धेऽनृष्यानन्तर्ये ॥२।४।३०॥ विदादिभ्यो वृद्धेऽपत्येऽञ् प्रत्ययो भवति न चेद्वृद्धविषय-मृषित्वस्यानन्तर्यमविच्छेदो गम्येत । विदस्यापत्यं वृद्ध वैदः । वैदौ । विदाः । और्वः । और्वौ । उर्वाः । वृद्ध इति किम् ? विदस्यापत्यमनन्तरं[4] वैदिः । अनृष्यानन्तर्य इति किम् ? इन्द्रह्यः सप्तमः । काश्यपानां भारद्वाजानां कतमोऽसि त्वम् ? काश्यपा. । भारद्वाजाः[5] । नैरन्तर्येणापत्यापत्यवत्सम्बन्धे[6] स्थिता वृद्धाः । [7]अञाणिति बहुषु लुक् स्यात् । कथं कौशिको विश्वामित्र इत्यञ् । एवं हि लौकिकः प्रवादः—विश्वामित्रस्तपस्तेपे नाऽनृषिः स्यामिति तत्रभवानृषि. सम्पन्नः । पुनस्तपस्तेपे । नाऽनृषेः[8] पुत्रः स्यामिति गाधिरप्यृषिः सम्पन्नः, पुनस्तपस्तेपे । नानृषेः पौत्रः स्यामिति कुशिकोऽप्यृषिः सम्पन्न इति तदेतदृष्यानन्तर्यम् । अत्रापत्यापत्यवत् सम्बन्धमात्रं प्रतीयते तस्यानन्तर्यम् । विद, उर्व, कश्यप, कुशिक, भरद्वाज, उपमन्यु, किलात, कैदर्भ, विश्वानर, ऋषिषेण[9], ऋतभाग, सृदाकु, पृदाकु, हर्यश्व, यियक[10], अपस्तम्भ, कुवाचर, शरद्वत्, शुनक, धेनु, गोपवन, शिग्रु, बिन्दु, ताजव[11], अश्वावतान, श्यामाक, [12]श्यामान, श्यापर्ण, हरित, किंदास, वस्यस्क, अर्कलुश, वध्योग, कृष्णु, वृद्ध, प्रतिबोध, रथीतर, गविष्ठिर, निषाद, मठुर, इति विदादिः । मठुरशब्दस्य गोपवनादौ चैकेषां पाठो-ऽलुगर्थः । परो हरितादिरञ् इति फणर्थः । [13]मठराद्धिरित्यपि केचित् पठन्ति । माठर्यः ।

कुञ्जादेर्ञ्फः ॥२।४।३१॥ कुञ्जादेर्वृद्धेऽपत्ये ञ्फ इत्ययं प्रत्ययो भवति । कुञ्जस्यापत्यं वृद्धं कौञ्जायन्यः । कौञ्जायन्यौ । कौञ्जायनाः । ब्राध्नायन्यः । ब्राध्नायन्यौ । ब्राध्नायनाः । ञकारो व्रातञ्फयस्त्रिया-

---

१. वाप्यधेनविः क० म० । २. चिञ् च क० म० । ३. भवेत्पारशवः पारस्त्रैणे शूद्रासुतेऽपि च । शूद्रायां विप्रतनये शस्त्रे पारशवो नरे क० म० टि० । ४. -मनन्तरः क० म० । ५. -द्वाजाश्च विषयो नैर -क० म० । ६. -म्बन्धेन स्थित—म० । ७. -ञाणि बहु—क० म० । ८. षिपु—क० म० । ९. ऋष्टिषेण क० म० । १०. पियक क० म० । ११. ताजम म० । १२. श्याम्याक म० । १३. मठाराद्वि-त्यपि क० म० ।

मित्यत्र विशेषार्थ आरंभर्थश्च । वृद्ध इति किम् ? कुञ्जस्याऽपत्यमनन्तरं[1] कौञ्जिः । कुञ्ज, ब्रध्न, शङ्ख, भस्मन्, गण, लोमन्, शट[2], शुण्डा, शुभा, विपाश[3], स्कन्द, स्कम्भ इति कुञ्जादिः ।

नडादिभ्यः फण् ॥२।४।३२॥ नडादिभ्यो वृद्धेऽपत्ये फण्प्रत्ययो भवति । नडस्यापत्यं नाडायनः । चारायणः । वृद्ध इति किम् ? नाडिरनन्तरः । णकारो वृद्ध्यर्थः । नड, चर, बक, कुञ्ज, इतिक, इतिश, उपक, लमक, सत्वल, वाज, व्यतिक, प्राण, नर, सायक, दास, मित्र, द्वीप, पिङ्गल, किङ्कर, कातर, काडव[4], काश्यप, काश्य, णव्य, अज, अमुष्य, लिगु, चित्र, कुमार, लोह, स्तम्ब, शिंशिपा, अग्र, तृण, शकट, मिमन, जन, अश्व्, इन्धन[5], अनन्धर, युगन्धर, हंसक, दण्डिन्, हस्तिन्, पञ्चाल, चमसिन, सुकृत्य, स्थिरक, ब्राह्मण, चटक[6], अश्वल, खरप, बदर, शोण, दुर्ग, आरोह, कामुक[7], ब्रह्मदत्त, उदुम्बर इति नडादिः । आकृतिगणः ।

यञिञः ॥२।४।३३॥ यञन्तादिञन्ताच्च वृद्धे वर्तमानाद् ङसोऽपत्ये यूनि फण् प्रत्ययो भवति । आद्याद् वृद्धाद्यूनीति वचनात् । गार्ग्यस्यापत्यं युवा गार्ग्यायणः । वात्स्यायनः । दाक्षायण. । प्लाक्षायणः[8] । तैलखलायनः । वृद्धवृत्तेरिञ् ग्रहणादिह न भवति । उदुम्बराणा राजा औदुम्बरि. तस्यापत्यमौदुम्बरः । औदुम्बरायणिः । गार्ग्या अपत्यं गार्ग्येयः, दाक्षेय इत्यत्र परत्वाड्ढणेव भवति ।

हरितादेरञः ॥२।४।३४॥ हरितादिर्विदाद्यन्तर्गणः । हरितादेरञन्ताद् वृद्धे वर्तमानादपत्ये यूनि फण् प्रत्ययो भवति । हरितस्यापत्यं युवा हारितायनः । कैन्दासायनः । हरितादेरिति किम् ? वैदस्यापत्यं युवा वैदः[9], इञः श्लुक् । अञ इति किम् ? हरितस्यापत्यं वृद्धं हारितिः[10] ।

क्रोष्टुशलङ्कोर्लुक् च ॥२।४।३५॥ क्रोष्टु[11] शलङ्कु इत्येताभ्यामपत्यं वृद्धे फण् भवति तयाश्चान्त्यस्य लुग् भवति । क्रोष्टायनः, शालङ्कायनः । पैलादिषु शार्लङ्कुरिति पाठादिञपि भवति ।

शरद्वच्छुनकरणाग्निशर्मकृष्णदर्भाद् भृगुवत्सवशिष्ठवृषगणब्राह्मणाग्रायणे ॥२।४।३६॥ शरद्वत् शुनक रण अग्निशर्मन् कृष्ण दर्भ इत्येतेभ्यो ङसन्तेभ्यो यथाक्रमं भार्गवे वात्स्ये वासिष्ठे वार्षगण्ये ब्राह्मणे आग्रायणे च वृद्धेऽपत्ये फण् प्रत्ययो भवति । शारद्वतायनो भार्गवः । शारद्वतोऽन्यः । शौनकायनो वात्स्यः । शौनकोऽन्यः । राणायनो वासिष्ठः । राणिरन्य । आग्निशर्मायणो वार्षगण्यः । आग्निशर्मिरन्यः । कार्ष्णायनो ब्राह्मणः । कार्ष्णिरन्यः । दार्भायण आग्रायणः । दार्भिरन्यः । शरद्वच्छुनकौ विदादी ।

द्रोणपर्वतजीवन्ताद्वा ॥२।४।३७॥ द्रोण पर्वत जीवन्त इत्येतेभ्योऽपत्यं वृद्धे फण् वा भवति । द्रौणायनिः । द्रौणिः । पार्वतायनः, पार्वतिः । जैवन्तायन, जैवन्तिः । वृद्ध इति किम्[12] ? द्रौणिरेवानन्तरः । द्रौणायनो द्रोणत. प्रतीतिरश्वत्थाम्नि । तस्मिन्नपेक्षायामसाधुरेव[13] तत परापेक्षा चेत् साधु, अध्यारोपो वा । एवं पाराशर्यो व्यास. । जामदग्न्यो राम इति ।

गर्गादेर्यञ् ॥२।४।३८॥ गर्ग इत्येवमादिभ्योऽपत्ये वृद्धे यञ् प्रत्ययो भवति । गार्ग्य । वात्स्यः । वृद्ध इति किम् ? गार्गिरनन्तरः । गोत्र इत्येव । गर्गो नाम कश्चित्तस्यापत्यं वृद्ध गार्गि. । ञकारो ञित्कार्यार्थ. । गर्ग, वत्स, राज, संकृति[14], अज, व्याघ्रपात्, पितृवर्ष, प्राचीनयोग, पुलस्ति, रेभ, अग्निवेश, शङ्ख, शर, धूम, अवट, नमस, धनंजय, वृक्ष, विश्वावसु, जरमान्, कुरुकत, अनडुह, लोहित, संशित,

---

१. –नन्तरः क० म० । २. षट क० म० । ३. विपाश क० म० । ४. काथल क० म० । ५. इन्ध क० म० । ६. चटका क० म० । ७. कामक क० म० । ८. –क्षायणः । औदुम्बरायणः । तैलख—क० म० । ९. वैद. क० म० । १० हारितः क० म० । ११. क्रोष्ट क० म० । १२. कथं द्रोणतः प्रत्ययोऽश्वत्थाम्नि द्रौणायन इति तन्पितुरपेक्षायामसाधुः । साधुरेवायम् । परद्रोणापेक्षायाम् । यदि वा शब्दसाम्यात् परद्रोणत्वं द्रोणे पितरि पुत्रे वाऽश्वत्थाम्नि पौत्राद्युपकारित्वात् प्रादिग्वस्तुपचर्यते । एवं पाराशर्यो जामदग्न्य इति जैनेन्द्रचिन्तामणिः क० म० टि० । १३. एव इति क० म० पुस्तकयोर्नास्ति । १४. सकृति क० म० ।

बभ्रु[1], वत्स, मण्डु, शंकु, मङ्क्षु, कक्षतु[3], क्रतु[4], गोहलु[5], जिगीषु, मनु, तन्तु, मनायीतन्तु, कत्यक, कन्था, तरक्ष, तलुक्ष, तण्डिन्, वतण्ड, कपि, कत, शकल, कण्व, वामरथ, गोरथ, गोकक्ष, कुण्डिनी, यज्ञवल्क, पर्णवल्क, अभयजात[6], विरोहित, वृषगण, अश्विका, मुद्गल, मुसल, पराशर, जतूकर्ण, अश्मन्, अवमण्ड, शर्कराक्ष, पूतिमाष[7], स्थूरा, अररका, पिङ्गल, कृष्ण, गोलुन्द, उलूक, तितिक्ष, भिषज्[8], भिषज[9], भण्डित, दल्भ, चिकित, देवहू[10], इन्द्रहू, यज्ञहू, एकलू, अम्लदू, वृहदग्नि, सुलोहिन्, सुलाभिन्[11], कुटिगु, उक्थ इति गर्गादिः।

मधुबभ्र्वोर्ब्राह्मणकौशिकयोः ॥२।४।३९॥ मधु बभ्रु इत्येताभ्यामपत्ये वृद्धे यञ्प्रत्ययो भवति यथासंख्यं ब्राह्मणे कौशिके च। माधव्यो ब्राह्मणः। माधवोऽन्यः। बाभ्रव्यः कौशिकः। बाभ्रवोऽन्यः। गर्गादौ बभ्रुपाठो लोहितादिकार्यार्थः। तत्रैव कौशिकग्रहणं न कृतम्। वैचित्र्यार्थमित्येके। गर्गादिर्बिदादि इत्यनित्यमिति[12] पृथगुच्यते। तेन पाराशर्यो व्यासः, जामदग्न्यो रामः, इत्यवमादयोऽपि यञ्मिच्छन्त्यपरे। कौशिके यञि बभ्रोर्लोहितं विधातुं दासार्थम्। तेन कौशिकी बाभ्रवी, बाभ्रव्यायणी च। अन्या बाभ्रव्यायण्येवेति केचित्।

कपिबोधादाङ्गिरसे ॥२।४।४०॥ कपि बोध इत्येताभ्यामपत्ये वृद्ध आङ्गिरसे यञ्प्रत्ययो भवति। कपेरपत्यं वृद्धमाङ्गिरसः काप्यः। बौध्यः। अन्यः कापेयः। कपिशब्दो गर्गादिषु पठ्यते। तस्येहोपादानं नियमार्थम्। आङ्गिरस एव यञ् नान्यत्रेति। गणे तु लोहितादिकार्यार्थः। काप्यायनी।

वतण्डात् ॥२।४।४१॥ वतण्डशब्दादपत्ये वृद्ध आङ्गिरसे यञ्प्रत्ययो भवति। वतण्डस्यापत्यं वृद्धमाङ्गिरसो वातण्ड्यः। आङ्गिरस इति किम्? वातण्ड्यः, वातण्डो वाऽन्यः। गर्गादिशिवादिपाठादन्यत्रोभयं भवति। इदं त्वाङ्गिरसेऽण्बाधनार्थम्। शिवादिपाठोऽप्यस्य वृद्ध एवाण्विधानार्थः। अन्यत्र हि ऋषित्वादेवाणा सिद्धम्।

स्त्रियां लुक् ॥२।४।४२॥ वतण्डशब्दादाङ्गिरसेऽपत्ये स्त्रियां यञो लुग्भवति। वतण्डस्यापत्यं स्त्री आङ्गिरसी वतण्डी। जातेरस्त्रीविषयादिति ङीष्। आङ्गिरस इति किम्? अन्या वातण्ड्यायनी वातण्डी वा। गर्गादिपाठाद्यञि ष्फः। शिवादिपाठादणि ङीप्।

अश्वादेः फञ् ॥२।४।४३॥ अश्वादिभ्यो वृद्धे फञ्प्रत्ययो भवति। अश्वस्य वृद्धापत्यं पुमानिति आश्वायनः। शाङ्खायनः। वृद्ध इति किम्? आश्विः। गोत्र इत्येव। अश्वो नाम कश्चित्, तस्याश्विः। ञकारो ञित्कार्यार्थः। अश्व, शङ्ख, जन, उत्स, ग्रीष्म, अर्जुन, चैत्य[13], अश्मन्[14], विद, कुकुटा[15], पुट, रोहिण, खर्जुल, खादिक[16], भटक, भडित, प्राधृत, रामोदृक्षाञ्च, ग्रीवका, शकाण, गोलाङ्ख, अर्कश्वन, शुन, वन, पदचक्र, कुल, श्रविष्ठा, पाविन्द्र[17], गोमिन्, श्याम, धूम्र, वाग्मिन्, विश्वतर, वतसनख, पद, अर्ह, वीक्ष, विशम्प[18], विशाल, गिरि, चपल, चुप, दासक, धार्योजात, शूद्रक, सुमनस्, आरव, किव, खिव, खदिर, इत्यश्वादिः। अत्र गोऽश्वादिः वृद्धकाण्डेऽन्यत्र च पठ्यते। तस्य सोऽपि भवति। अश्वशब्दाद्बिदादिषु पाठादञ्। इह फञ्। आश्वः। आश्वायनः। शङ्खशब्दाद्बिदादिष्वञ्। कुञ्जादिषु च्फञ्। गर्गादिषु यञ्। इह फञ्। शाङ्खः। शाङ्ख्यः[19]। शाङ्खायनः। जनशब्दान्नडादिषु फक्। इह फञ्। तत्र यूनि विशेषः। जानायनिः। जानायनो युवेति। उत्सग्रीष्मयोरुत्सादिषु पाठोऽनन्तरार्थोऽनपत्यार्थश्च। वृद्धे त्वयमेव। औत्सायनः। ग्रैष्मायणः। अर्जुनशब्दस्य बाह्वादिष्वनन्तरार्थः। वृद्धे तु आर्जुनायनः[20]। चैल्येति चेलिशब्दो ञ्यान्तः। ततो यूनि प्रत्ययः। चैल्यायनो युवा।

---

1. बभ्रु। वत्सि। म—क० म०। २. मधु क० म०। ३. शम्बु क० म०। ४. क्रतु क० म०। ५. गूहलु क० म०। ६. अभयजात क० म०। ७. पूतिमाषु क० म०। ८. भिष क० म०। ९. -भज। भिषज। भण्डित। वृ—क० म०। १०. देवहू। इन्द्रहू। यज्ञहू। क० म०। ११. सुलाभिन क० म०। १२.—लौह पृ—क० म०। १३. चैत्य क० म०। १४. अश्मन् क० म०। १५. कुकुट क० म०। १६. खादिक क० म०। १७. पाविन्द्र क० म०। १८. विशम्पिर म०। विशम्प क०। १९. शाङ्खायनः क० म०। २०. आर्जुनायः क० म०।

शफभरद्वाजादात्रेये ॥२।४।४४॥ शफ भरद्वाज इत्येताभ्यामात्रेयेऽपत्ये फञ्प्रत्ययो भवति । शाफायन: । भारद्वाजायन: । इति भवत्यात्रेयश्चेत् । शाफि:, भारद्वाज इति चान्य: । भारद्वाजो विदादि: ।

भर्गात्रेयो त्रैगर्तभारद्वाजे ॥२।४।४५॥ भर्ग आत्रेय इत्येताभ्यां यथाक्रमं त्रैगर्ते भारद्वाजे चापत्ये फञ्प्रत्ययो भवति । भर्गात् त्रैगर्ते वृद्धे प्रत्यय: । आत्रेयात्तु भारद्वाजे यूनि । आद्यादवृद्धाद्यूनीति वचनात् भार्गायणस्त्रैगर्तो वृद्ध: । भार्गिरन्य: । आत्रेयायणो भारद्वाजो युवा । आत्रेयिरन्य: ।

शिवाद्यृष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्योऽपत्येऽण् ॥४।२।४६॥ शिवादिभ्य: ऋषि अन्धक वृष्णि कुरुभ्यश्चापत्येऽण्प्रत्ययो भवति । ऋषयो लौकिका वशिष्ठादयोऽपत्ययोगात्[1] । अन्धका वृष्णय: । कुरवश्च प्रसिद्धा: । कुलाख्या: क्षत्रिया: । शिवादिभ्य:—शैव: । प्रौष्ठ: । प्रौष्ठिक: । ऋषिभ्य:—वाशिष्ठ: । वैश्वामित्र: । गौतम: । अन्धकेभ्य:—श्वाफल्क: । श्वैत्रक: । रान्ध्रस: । वृष्णिभ्य:—औदार: । प्रातिबाहत: । वाज: । वासुदेव: । आनिरुद्ध: । कुरुभ्य:—नाकुल: । साहदेव: । दौ:शासन: । आत्रेय: । जातसेन्य: । जातसेनि: । औग्रसेन्य: । औग्रसेनि: । वैष्वक्सेन्य: । वैष्वक्सेनि: । भैमसेन्य: । भैमसेनि: । इत्यत्र परत्वाड्ढण् ञ्यञो च भवत: । दौर्योधनिरिति[2] क्रियाशब्दत्वे । अपत्य इति च वृद्ध इत्यस्य निवृत्त्यर्थम् । अत इञित्यादेरपवादो योग: । शिव, प्रोष्ठिक[3], प्रोष्ठिक[4], [5]वज्ज, कुठार, अनभिमान, ककुत्स्थ, कोहड, कहूय, रोध, कलर, वतण्ड, तृण, कर्ण, क्षीर, ह्रद, जाल, इन्द्र[6], गोपिल, कवलक, जटिलक[7], वधिरक, मञ्जीरक, वृष्णिक, खर[8]चार, रेख, लेख, आरेखन[9], वर्तन, क्षपिटाक, वृक्षाक, नभाक, ऊर्णनाभ, सुपिष्ट, पिष्टु, मसुर, कर्ण, स्वदूर, क, यस्क, अह्य, द्रुह्य, अयस्थूल[10], मलन्द, विरूपाक्ष, भूरिसन्धि, मुनिभूभ[11], कुब्जा, कोकिला, सपत्नी, जरत्कारु[12], उत्क्षेपा, सुरोहिका, आर्या, श्वेता, ऋषिषेण[13], गङ्गा[14], विपाश, तक्षन्—इति शिवादि: । अत्र विरू[15]पाक्षादिरपवाद: । भूर्योर्य[16]नामार्य: । श्वेत-शब्दाड्ढण्[17] ऋषिषेणस्य सेनान्तञ्यञो विदादिपाठाद्वृद्धेऽञेव भवति । आर्ष्टिषेण: पिता । आर्ष्टिषेण: पुत्र: । ऋषिषेण:[18] । गङ्गापाठ: । शुभ्रादिढणा तिकादे: फिञा च समावेशार्थ: । गाङ्ग: । गाङ्गेय: । गाङ्गायनि: । विपाश्पाठ[19] कुञ्जादिञ्फेन । वैपाश: । वैपाशायन्य: । तक्षण: पाठ: कुर्वादिञ्येन । ताक्षण: । ताक्षण्य: ।

विकर्णच्छगलाद्वात्स्यात्रेये ॥२।४।४७॥ विकर्णच्छगल इत्येताभ्यां यथाक्रमं वात्स्य आत्रेये चापत्येऽण्प्रत्ययो भवति । वैकर्णो वात्स्य: । वैकर्णिरन्य: । छागल आत्रेय: । छागलिरन्य: ।

शुङ्गाभ्यां भारद्वाजे ॥२।४।४८॥ शुङ्गशब्दात् पुंल्लिङ्गाच्च भारद्वाजेऽपत्येऽण्प्रत्ययो भवति । शुङ्गस्य शुङ्गाया वाऽपत्यं शौङ्ग: भारद्वाज: । शौङ्गि: शौङ्गेयश्चान्य: । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्य ग्रहणेऽपि परत्वाढक् प्राप्नोति, तद्बाधनार्थं द्विवचनेन स्त्रीलिङ्ग: शुङ्गाशब्द उपादीयते ।

कन्यात्रिवेण्यो: कनीनत्रिवेणौ[20] च ॥२।४।४९॥ कन्याशब्दात्त्रिवेणीशब्दाच्चापत्येऽण्प्रत्ययो भवति । कनीन त्रिवेण[21] इत्येतौ च यथाक्रममादेशौ भवत: । कन्याया अपत्यं कानीन: । त्रिवेण्या अपत्यं त्रैवेण:[22] । चकार: सन्नियोगार्थ उत्तरयोरप्यनुवर्त्तते ।

विश्रवसोऽनङ्खणौ ॥२।४।५०॥ विश्रवस् इत्येतस्मादपत्येऽण्प्रत्ययो भवति तत्सन्नियोगे चास्य नङ्खणादेशौ भवत: । विश्रवसोऽपत्यं वैश्रवण: । रावण: । ङकारोऽन्तादेशार्थ: । अण्सिद्ध एव । आदेशार्थं वचनम् ।

---

१. वशिष्ठादयोऽपत्यसम्बन्धभाजो लौकिका गृह्यन्ते । न त्विह ब्रह्मचारिण इति जैनेन्द्रे क० म० टि० । २.—सम: । दौर्योधन: । आत्रे—क० म० । ३. प्रोष्ठ क० म० । ४. प्रोष्ठिक क० म० । ५. वज्ज । वज्ज । क० म० । ६. इन्द्र क० म० । ७. जटिकक म० । ८. खआर क० म० । ९. आलेखन क० म० । १०. अयस्थूण क० म० । ११. भूनि भूमि क० म० । १२. जरत्कारु क० म० । १३. ऋष्टिषेण क० म० । १४. गङ्गविपाश क० म० । १५. न आ वि—क० म० । १६. भूर्योर्योनामार्य: क० म० । १७ ऋष्टिषेण—क० म० । १८. ऋष्टिषेण: क० म० । १९. विपाट् क० म० । २०. त्रिवणी क० म० । २१. त्रिवण क० म० । २२. त्रैवण: क० म० ।

संख्यासम्भद्राम्मातुरुर् ॥२।४।५१॥ संख्यावाचिनः सम्भद्र इत्येताभ्यां च परो यो मातृशब्द-स्तदन्तादपत्येऽण्प्रत्ययो भवति उरित्ययं चादेशो भवति । द्वयोर्मात्रोरपत्यं द्वैमातुरः । षैमातुरः । शतस्य माता शतमाता तस्या अपत्यं शातमातुरो भरतः । संगता माता सम्माता तस्या अपत्यं साम्मातुरः[1] । भद्रमातुः । भाद्रमातुरः । संख्यासम्भद्रादिति किम् ? सौमात्रः । उकारोऽन्त्यादेशार्थः । अण्सिद्ध एवादेशार्थं वचनम् ।

नदीमानुषीनाम्नोऽद्रोः ॥२।४।५२॥ अद्रुसंज्ञकान्नदीनाम्नः मानुषीनाम्नश्चापत्येऽण्प्रत्ययो भवति । ढणोऽपवादः । यामुनः । ऐरावतः । उद्ध्यः[2] । वैतसः । पार्लेशिराः[3] । नार्मदो नोकः । मानुषीनाम्नः—दैवदत्तः । सौदर्शनः । सौतारः[4] । स्वायम्प्रभः । चैन्तितः । शौक्तिकः । नदीमानुषीग्रहणं किम् ? सौपर्णेयः । वैनतेयः । नामग्रहणं किम् ? शौभनेयः । अद्रोरिति किम् ? चान्द्रभागेयः । वायुवेगेयः ।

पीलामण्डूकाद्वा ॥२।४।५३॥ पीला मण्डूक इत्येताभ्यामपत्येऽण्प्रत्ययो भवति वा । पैलः । पैलेयः । माण्डूकः । माण्डूकी । पीलाशब्दाद् द्व्यचष्ढणि, मण्डूकशब्दादिञि प्राप्ते वचनम् । वाग्रहणं मण्डूकस्येञर्थम् ।

दितेश्च ढण् ॥२।४।५४॥ दितिशब्दान्मण्डूकशब्दाच्चापत्ये ढण् वा भवति । दैतेयः । दैत्यः । माण्डूकेयः । माण्डूकिः । चकारो मण्डूकार्थम् । पीलाशब्दाद् द्व्यचष्ढण्विकल्पादेव ढण्सिद्धः । वाऽनुवृत्तिर्दिते-र्ण्यार्था । ण्याणपवादे चास्य इति इतोऽनिञो ढणो बाधायां वचनम् ।

ङ्यतः ॥२।४।५५॥ [5]ङ्यत्प्रत्ययान्तादपत्येऽर्थे ढण्प्रत्ययो भवति । चान्द्रभागेयः । वायुवेगेयः[6] । सौवर्णेयः । वैनतेय. । योगविभागो नित्यार्थः ।

द्व्यचोऽनद्याः ॥२।४।५६॥ द्व्यच. ङ्यदन्तादनदीवाचिनोऽपत्ये ढण्[7] भवति । नदीमानुषीनाम्नोऽद्रोरि-त्यणोऽपवादः । दत्ताया अपत्यं दात्तेयः । गौप्तेयः । अनद्या इति किम् ? सीताया अपत्यं सैतः । सन्ध्याया अपत्यं सान्ध्यः । वैण्यः[8] । रैवः[9] । शौद्रः[10] । कौलः[11] । माहः[12] ।

इतोऽनिञः ॥२।४।५७॥ इकारान्तादनिञ. द्व्यच्कादपत्ये ढण्प्रत्ययो भवति । [13]दुर—दौरेयः । बलि—बालेयः[14] । नाभि—नाभेयः । अत्रि—आत्रेयः । अहि—आहेयः । इत इति किम् ? दाक्षिः । प्लाक्षिः । अनिञ इति किम् ? दाक्षायणः, प्लाक्षायणः । द्व्यच इति किम् ? मारीचः । आजवस्तेयः । शाकन्धेयः । पारिधेयः । आणिवेयः । इति शुभ्रादिस्वादिसद्धम् ।

शुभ्रादिभ्यः ॥२।४।५८॥ शुभ्र इत्येवमादिभ्यो ढण्प्रत्ययो भवति । यथायोगमिञादीनामपवादः । शौभ्रेयः । वैष्टपुरेयः । शुभ्र, विष्टपुर, विष्टार, ब्रह्मकृत, शतद्वार, [15]शलाहर, शलाचिक, शालूक, कृकलास, प्रवाहण, भाण, भारत, भारम, कुदत्त[16], [17]कर्मार, इतर, अन्यतर, आलीढ, सुदत्त, [18]सवक्ष, सुद, श्वक, शाप, वाधन[19], शनन, खदूर, कुसम्ब, शुक, विग्र, बीजाश्व, अजिर, मवक, मखण्डु, मकष्टु[20], सुकण्डु[21], जिह्माशिन, अग्निवस्ति, शकन्धि, परिधि, अणिवि, शलाका, भ्रूरेखा[22], भ्रूरोहिणी[23], विकसा,[24] गन्धपिङ्गला, मद्रो-

---

1. सत्यास्तु तनये साम्मातुरवद्भाद्रमातुरः इत्यभिधानचिन्तामणिः क० म० टि० । २. उद्ध्यः क० म० । ३. पलाशिराः क० म० । ४. सौतराः क० म० । ५. ङ्यत्र चाहारगृहीतप्रत्य—क० म० । ६. सौपर्णेयः क० म० । ७. ढण्प्रत्ययो भवति क० म० । ८. वेण्वः क० म० । (वेण्वाया अपत्यम् क० म० टि०) । ९. सैग्रः । रैवः । (सिप्राया अपत्यम् क० म० टि०) (रेवायाः क० म० टि०) १०. शुद्रायाः क० म० टि० । ११. कूलायाः क० म० टि० । १२. मह्याः क० म० टि० । १३. दुम क० म० । १४. -केयः । निधि । नैधेयः । क० म० । १५. शालाकक । चिक । क० म० । १६. कुदत्त क० म० । १७. कर्पूर क० म० । १८. सुदक्ष क० म० । १९. वादन क० म० । २० -कष्टु । मपुष्टु । सुक—क० म० टि० । २१. -ण्डु । मृकण्डु । जिह्मा—क० म० । २२. भुकेका क० म० । २३. -हिणी । रुक्मिणी क० म० । २४. कीकसा क० म० ।

भद्रा, कुमारिका, कुबेरिका, अम्बिका, अशोका, श्वन्, सुनामन्[1], विमातृ, विधवा, कद्रू, शोभा, [2]सुदामन इति शुभ्रादिः। भवकान्तानामिञोऽपवादो ढण्। मण्डूकादीनां विमात्रन्तानामणः, विधवाया ढूणः, कद्रूशोभयोरप्युष्पाद्युञः, सुनाम्न इञ. समावेशार्थं पाठः। आकृतिगणोऽयम्। [3]तेनाङ्गेयः। माण्डवेयः, इत्यादि सिद्ध्यति[4]।

लक्ष्मणश्यामाद्वासिष्ठे ॥२।४।५९॥ लक्ष्मण श्याम इत्येताभ्यामपत्ये वासिष्ठे ढण्प्रत्ययो भवति। लाक्ष्मणेयो वासिष्ठः। लाक्ष्मणिरन्यः। श्यामेयो वासिष्ठः। श्यामायनोऽन्यः। अश्वादित्वात्फञ्।

विकर्णकुषीतकात्काश्यपे ॥२।४।६०॥ विकर्ण कुषीतक इत्येताभ्यां काश्यपेऽपत्यविशेषे ढण्प्रत्ययो भवति। वैकर्णेयः काश्यपः। वैकर्णिरन्यः। कौषीतकेयः काश्यपः। कौषीतकिरन्यः।

भ्रौवेयः ॥२।४।६१॥ भ्रौवेय इति भ्रूशब्दस्य ढण्प्रत्ययोऽपत्ये वकारागमो निपात्यते। भ्रुवोऽपत्यं भ्रौवेयः।

कल्याण्यादेर्डिन् च ॥२।४।६२॥ कल्याणी इत्येवमादीनामपत्ये ढण्प्रत्ययो भवति डिन् इत्ययमादेशश्च। कल्याण्या अपत्यं काल्याणिनेयः। सुभगाया अपत्यं सौभागिनेयः। डिन्निति इकारोऽन्त्यादेशार्थः। कल्याणी, सुभगा, दुर्भगा, बन्धकी, जाता[5], बलीवर्दी, ज्येष्ठा, कनिष्ठा, मध्यमा, परस्त्री, अनुसृष्टी, अनुदृष्टी इति कल्याण्यादिः। परस्त्र्यन्तानां डिन् विधेयो ढण् सिद्ध एव ष्यत इति विशेषयोरुभयम्।

कुलटाया वा ॥२।४।६३॥ [6]कुलेष्वटतीति कुलटा। अत एव निपातनात्पररूपम्। कुलटाशब्दादपत्ये ढण् भवति डिन्नादेशश्च वा भवति। ढण् सिद्धः। तत्सन्नियोगे डिन्नित्यभिधेयः। तस्मात् डिन एव विकल्पो न ढण.। कुलटाया अपत्यं कौलटेय[7]। कौलटिनेयः। या तु[8] कुलान्यटति शीलं भिनत्ति ततः परत्वात् क्षुद्राल्लक्षणो ढण् भवति। कौलटेरः।

क्षुद्राभ्यो ढ्रण् वा ॥२।४।६४॥ क्षुद्रा अङ्गहीनाः शीलहीना वाऽनियतपुंस्काः स्त्रियस्ताभ्योऽपत्येऽर्थे ढ्रण्प्रत्ययो वा भवति। [10]ढणोऽपवादः। काणा[11]—काणेरः। काणेयः। दासी—दासेरः। दासेयः। नदी—नादेरः। नादेयः। कर्दना—कार्दनेरः। कार्दनेयः। पूणिका—पौणिकेरः। पौणिकेयः। वाग्रहणमुत्तरत्र वाधिकारनिवृत्त्यर्थम्।

गोधाया दुष्टे ॥२।४।६५॥ गोधाशब्दाद् दुष्टेऽपत्ये ढ्रण्प्रत्ययो भवति। गौधेरो दुष्टः[12]। गौधेयोऽन्यः।

पण्डजण्डाच्चारण् ॥२।४।६६॥ पण्ड जण्ड इत्येताभ्यामपत्येऽर्थे आरण्प्रत्ययो भवति। चकाराद् गोधायाश्च। ढ्रणोऽपवादः। वचनात्सोऽपि भवति। पाण्डारः। जाण्डारः। गौधारः। केषाञ्चिदनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः।

चटकादैरण् ॥२।४।६७॥ चटकशब्दादपत्येऽर्थे ऐरण्प्रत्ययो भवति। चटकस्यापत्यं चाटकैरः[13]। प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि इति। चटकाया अपि चाटकैरः।

चटका ॥२।४।६८॥ चटकेति ऐरण्प्रत्ययस्य लुग्निपात्यते। चटकस्यापत्य स्त्री चटका। चटकेति जातिशब्दोऽप्यस्त्येव। स्त्रिया प्रत्ययाश्रवणार्थं वचनम्।

१. सुदामन् क० म०। २. सुधामन् क० म०। ३. न गाङ्गेयः क० म०। ४. सिद्ध्यतु क० म०। ५. जरती क० म०। ६. भिक्षागृहेषु क० म० डि०। ७. कौलटेरः कौलटेयो, भिक्षुकी तु सती यदि। तदा कौलटिनेयः स्यात् कौलटेयोऽपि चात्मजे॥ अभिधानचिन्तामणिः क० म० टि०। ८. कुलानि विटगृहाणि। अथ बान्धकिनेयः स्याद्बन्धुलश्चासतीसुतः। बन्धकी कुलटा मुक्ता पुनर्भूः पुंश्चली खला॥ इत्यभिधानचिन्तामणिः क० म० टि०। ९. अरदन्ती क० म० टि०। १०. ढणोऽपवादः क० म०। ११. काणः स्यादेकलोचनः अभिधानचिन्तामणिः क० म० टि०। १२. -रः। तेन पापकार इत्यपि सिद्धं भवति। क० म०। १३. पुमपत्ये चाटकैरः। स्त्र्यपत्ये चटकैव हि क० म० टि०।

गृष्ट्यादिचतुष्पाद्भ्यो ढञ् ॥२।४।६९॥ गृष्टि इत्येवमादिभ्यश्चतुष्पाद्भ्योऽभिधायिभ्यश्च[1] शब्देभ्यो अपत्येऽर्थे ढञ्प्रत्ययो भवति। ढणादेरपवादः। गार्ष्टेयः। हार्ष्टेयः। चतुष्पाद्भ्यः—कामण्डलेयः[2]। शैतिबाहेयः। जाम्बबाहेयः। आग्नेयः। वालकेयः। माकुलेयः। गृष्टि, हृष्टि, हलि[3], बलि, विश्रि, कुद्रि, अजबस्ति, मित्रयु इति गृष्ट्यादिः। गृष्ट्यादयश्चतुष्पादर्थमुपादानम्। ञकारो ञित्कार्यार्थः। मैत्रेयः पिता। मैत्रेयः पुत्रः।

वाडवेयो वृषे ॥२।४।७०॥ वाडवेय इति वडवाशब्दाद् वृषे ढञ् ढण् वा प्रत्ययो निपात्यते। वृषो यो गर्भे बीजं[4] निषिञ्चति[5]। वडवाया वृषः, वाडवेयः। अपत्येऽणेव भवति। वाडवनिपातनं ढण्ढञोरुभयोरपि वृषे व्यवस्थापनार्थम्। अन्यथाऽन्यतरोऽपत्ये प्रसज्येत[6]।

भ्रातुर्व्यः ॥२।४।७१॥ भ्रातृ इत्येतस्मादपत्येऽर्थे व्यप्रत्ययो भवति। भ्रातुरपत्यं भ्रातृव्यः। [7]शत्रुरपि भ्रातृव्य उच्यते उपचारात्।

स्वसुश्छः ॥२।४।७२॥ स्वसृशब्दाद् भ्रातृशब्दाच्चापत्येऽर्थे छप्रत्ययो भवति। भ्रात्रीयः। स्वस्रीयः।

मातृपित्रादेर्डण्छणौ ॥२।४।७३॥ मातृ पितृ इत्येतदादिर्यः स्वसृशब्दस्तदन्तान्मातृस्वसृशब्दात् पितृस्वसृशब्दाच्चापत्ये[8] डण् छण् च प्रत्ययौ भवतः। मातृष्वसेयः। पैतृष्वसेयः। मातृष्वस्रीयः। पैतृष्वस्रीयः। [10]टित्वाड्डणि ऋकारस्य लुक्। वचनभेदाद्यथासंख्याभावः।

रेवत्यादेष्ठण् ॥२।४।७४॥ रेवतीत्येवमादिभ्योऽपत्ये ठण्प्रत्ययो भवति। ढणादीनामपवादः। रैवतिकः। आश्वपालिकः। रेवती, अश्वपाली, मृणिपाली[11], द्वारपाली, वृकवञ्चिन्, वृकग्रह, दण्डग्रह, कर्णग्रह, कुक्कुटाक्ष। इति रेवत्यादि.। द्वारपाल्यन्ताना ढणोऽपवादः। यदि मानुषीनामाणोऽपि[12], वृकवञ्चिनोऽण., शेषाणामिञः।

स्त्रीवृद्धाद् गर्हे णश्च ॥२।४।७५॥ स्त्रीलिङ्गाद् वृद्धापत्याभिधायिनः शब्दादपत्येऽणठणौ प्रत्ययौ भवतः गर्हे निन्दायां क्षेपे गम्यमाने। पितुरप्रसिद्धताज्ञापनार्थम्। मात्राऽपत्यस्य व्यपदेशो गर्हः। गार्ग्या अपत्यं [13]गार्ग्य, गार्गिको वा जाल्मः। ग्लुचुकायन्या ग्लौचुकायनः, ग्लौचुकायनिको वा जाल्मः[14]। आद्यादवृद्धा-[15]यूनीमौ प्रत्ययौ वेदितव्यौ। स्त्रीग्रहणं किम्? औपगविर्जाल्मः। वृद्धादिति किम्? कारिकेयो जाल्मः। गर्ह इति किम्? गार्गेयो माणवकः। मातुः संविज्ञानार्थमिदं वचनम्।

सुयाम्नः सौवीरेषु फिञ् ॥२।४।७६॥ सुयामन् इत्येतस्मात् सौवीरेषु जनपदे योऽर्थस्तस्मिन् वर्तमानादपत्ये फिञ्प्रत्ययो भवति। सौयामायनि.। सौवीरेषु। सौवीरेभ्योऽन्यत्राण्। सौयामः।

फाण्टाहृतिमिमताण्णफिञौ ॥२।४।७७॥ फाण्टाहृति मिमत इत्येताभ्यां सौवीरेषु जनपदे योऽर्थस्तत्र वर्तमानाभ्यां णफिञौ प्रत्ययौ भवतः। फाण्टाहृतेरपत्यं युवा सौवीरगोत्रः फाण्टाहृतः फाण्टाहृतायनिर्वा। मिमतस्य मैमतः, मैमतायनिर्वा। सौवीरेष्विति किम्? अन्यत्र फाण्टाहृतायनः। मैमतायनः। [16]पर्णमिमतो नडादिः। अनन्तरो मैमतिः।

भागवित्तितार्णबिन्दवाकशापेयाद् गर्हे ठण् वा ॥२।४।७८॥ भागवित्ति तार्णबिन्दव आकशापेय इत्येतेभ्यः सौवीरेषु वृद्धे वर्तमानेभ्यो यून्यपत्ये ठण्प्रत्ययो वा भवति गर्हे गम्यमाने। भागवित्तेरपत्यं युवा गर्हितः भागवित्तिक., भागवित्तायनो वा जाल्मः। तार्णबिन्दविकः, तार्णबिन्दविर्वा। आकशापेयिकः, आकशापेयिर्वा। गर्ह इति किम्? अन्यत्र भागवित्तायनः। तार्णबिन्दविः। आकशापेयिरित्येव भवति।

---

1. चतुष्पदो क० म०। 2. कामण्डलेयः म०। 3. हलि क० म०। 4. वीर्यम् क० म० टि०। 5. निक्षिपति क० म० टि०। 6. प्रसज्यः क० म० टि०। 7. भ्रातृव्यौ भ्रातृजद्विषौ इत्यमरः क० म० टि०। 8. त्ये डिड्डणः—क० म०। 9. मातृष्वसेयः। पैतृष्वसेयः। क० म०। 10. डित्वा—क० म०। 11. मणिपाली क० म०। 12. मानुषीनामत्वे क० म० टि०। 13. गार्ग्यः क० म०। 14. —ल्मः। ग्लुचुकायन्या (गर्हितापत्यं पुत्रादिकि) ग्लौचुकायनः ग्लौचुकायनिको जाल्मः। आद्या—क० म०। 15. यतिनि यूनीमौ क० म०। 16. पर्णमिमत—म०।

वृषसुयामयमुन्दात् फिञःइकश्च ॥२।४।७९॥ वृष सुयामन् यमुन्द इत्येतेभ्यः फिञन्तेभ्यः सौवीरेषु वृद्धे वर्तमानेभ्यो यून्यपत्ये छप्रत्ययो भवति ठण् च वा ; ताभ्यां मुक्तेऽण्प्रत्ययो भवति गर्हे गम्यमाने। वृषस्यापत्यं वार्षायणिः[1], तस्यापत्यं युवा गर्हितो वार्षायणीयः। वार्षायणिकः। वार्षायणिर्वा। अणः इलुक्[2]। सौयामायनः, सौयामायनीयः, सौयामायनिकः, सौयामायनिर्वा। यामुन्दायनेः—यामुन्दायनीयः, यामुन्दायनिकः, यामुन्दायनिर्वा। फिञ इति किम्? वृषस्यापत्यं वार्षायणिः। गर्हे इति किम्? अन्यत्र वार्ष्यायणिः। सौयामायनिः। यामुन्दायनिः। युवेत्यणेव भवति।

कुर्वादिभ्यः ॥२।४।८०॥ सौवीरेषु गर्हितेति च निवृत्तम्। कुरु इत्येवमादिभ्योऽपत्येऽर्थे ञ्यः प्रत्ययो भवति। कौरव्यः। शाकम्भव्यः। कुरु, शाकम्भू, पथिकारिन्, मतिमत्, पितृमत्, शलाका, केशिनी, कवि, हस्तिन्, पिण्डी, ऐन्द्रतालो[3], दानुजी, दामोष्णिकी, गाणकारी, कैशोरी, कापिञ्जला[4], गर्गर, मद्गूष, अभिमारक, रथवृक, कुटल, मुर, दर्भ, शूर्पणाय, श्यावनाय, श्यावरथ, श्यापुत्र, सत्यङ्कार, वलभिकार, स्तव, शाक, इन, रथकार, नापित, तक्षन्, शुभ्र इति कुर्वादिः। पितृमदन्तानामणपवादो ञ्यः। नादिद्विस्कुरुकोसलाजादञ्यः इति कुरुशब्दस्य ञ्य उच्यते। सक्षत्रियगोत्रात्ततोऽन्यत्रायम्। अयं चानयोर्विशेषः, तस्य बहुषु इलुक्। कुरवः। तस्य नास्ति कौरव्याः। ततो यूनि तिकादिपाठात्फिञ्। कौरव्यायणिः। अतो नास्ति कौरव्यः। शलाकाकेशिन्योर्ढणः, मानुषीनामत्वेऽणोऽपि। केशिनीशब्दस्य स्त्रीलिङ्गपाठादेव पुम्भावो न भवति। कैशिन्य। पुंल्लिङ्गनिवृत्त्यर्थस्तु स पाठो न भवति। गाथि, विदधि[5], केशिन्यपत्ये ण्यन्ताजादेर्लुक् प्रतिषेधात्। कविहस्तिपिण्डीना ढणः, ऐन्द्रजाल्यादीना कापिञ्जलाद्यन्ताना फण., गर्गरादीनामिञः, तक्षन्शब्दस्य शिवाद्यणः समावेशार्थः पाठः। शुभ्रस्य ढणः।

सम्राजः क्षत्रिये ॥२।४।८१॥ सम्राज इत्येतस्मात्क्षत्रियेऽपत्ये ञ्यप्रत्ययो भवति। सम्राजोऽपत्यं साम्राज्यः क्षत्रियश्चेत्। अन्यत्राणेव भवति साम्राजः। अन्ये साम्राजिरित्याहुः। तत्र सम्राड् बाह्वादिषु द्रष्टव्यः।

कारिसेनान्तलक्ष्मणादिञ् च ॥२।४।८२॥ कारिणः कारवः, तद्वाचिभ्यः सेनशब्दान्तेभ्यो लक्ष्मणशब्दाच्चापत्य इञ्प्रत्ययो भवति ञ्यश्च। कारिभ्य.—तान्तुकार्य[7]. । तान्तुवायिः। तौन्नवाय्यः। तौन्नवायिः। कौम्भकार्य्य.। कौम्भकारि.। रथकारनापिततक्षभ्यो ञ्य एव नेञ् कुर्वादिपाठात्। सेनान्तेभ्यः—हारिषेण्यः। हारिषेणिः। वारिषेण्यः। वारिषेणि। लक्ष्मणात्—लाक्ष्मण्यः। लाक्ष्मणिः। जातसेनादिभ्योऽण्बाधनार्थं व्यवन्तेभ्यो ढण्बाधनार्थञ्चेञ्ग्रहणम्। अन्यथा ञ्य एव विकल्पयेत।

तिकादेः फिञ् ॥२।४।८३॥ तिक इत्येवमादिभ्योऽपत्ये फिञ्प्रत्ययो भवति। इञादेरपवादः। तैकायनिः। कैतवायनि.। तिक, कितव, संज्ञा, बाल, शिखा, उरस, शाट्य[8], सैन्धव, यामुन्य[9], रूप्य, ग्राम्य, नील, अमित्र, कुरु, देवर, तैतल, शताल[10], औरश, कौरव्य, क्षौरिक, क्षौलिक, चोपयत, चैतयत, शैकयत, क्षैतयत, ध्वजावत[11], चन्द्रमस्, शुभगङ्ग, वरेण्य, वण्डा, अरड्का[12], वह्लाका, खल्यलोमका, उदन्य, यज्ञ इति तिकादिः। औरशशब्देन क्षत्रियप्रत्ययान्तेन साहचर्यात् कौरव्यशब्दः क्षत्रियप्रत्ययान्त एव फिञमुत्पादयति। अन्यत्र इञेव, तस्य च इलुक्। कौरव्य. पिता। कौरव्य. पुत्र.। फिञस्त्वविप्रादिति इलुग् नास्ति। विधानसामर्थ्यात्। कौरव्यः पिता। कौरव्यायणिः पुत्रः।

दगुकोसलकर्मारच्छागवृषाद्यट् च ॥२।४।८४॥ दगु कोसल कर्मार छाग वृष इत्येतेभ्योऽपत्येऽर्थे फिञ्प्रत्ययो भवति यट् च चास्य फिञ् आगमो भवति। दगु—दागव्यायनिः। कोसल—कौसल्यायनिः। जनपदसमानशब्दात् क्षत्रियात् ञ्य एव कौसल्य इति। कर्मार—कार्मार्यायणिः। छाग—छाग्यायनिः। वृष—वार्ष्यायणिः।

---

1. वार्ष्यायणिः क० म०। 2.—क्। सौयामायनेः सौया—क० म०। 3. गर्हे चेति क० म०। 4. ऐन्द्रकाली क० म०। 5. कापिञ्जकादि क० म०। 6. विदधि क० म०। 7. तान्तुवाय्यः क० म०। 8. शाट्य क० म०। 9. यमुन्द क० म०। 10. शैलाल क० म०। 11. ध्वजवत क० म०। 12. अरड्डा।

द्व्यचोऽणः ॥२।४।८५॥ अणन्ताद् द्व्यचोऽपत्ये फिञ्प्रत्ययो भवति। कर्तुरपत्यं पुमानिति कार्त्तः, तस्य कार्त्तायनिः। पौत्रायणिः। यास्कायनिः। आह्लायनिः। द्व्यच इति किम्? औपगविः। कापटविः। अण इति किम्? दाक्षिः। दाक्षायणः। प्लाक्षिः। प्लाक्षायणः। वृद्धादेवायं विधिः। अवृद्धादुत्तरेण विकल्पः। अङ्गानां राजा—आङ्गः तस्य—आङ्गायनिः। आङ्गिः। वाङ्गायनिः। वाङ्गिः।

दोर्वाऽवृद्धात् ॥२।४।८६॥ अवृद्धवाचिनो दुसंज्ञादपत्येऽर्थे फिञ्प्रत्ययो वा भवति। आम्रगुप्तायनिः, आम्रगुप्तिः। शालगुप्तायनिः। शालगुप्तिः। वायुरथायनिः। वायुरथिः। पञ्चालानां राजा पाञ्चालः। तस्यापत्यं पाञ्चालायनिः। पाञ्चालिः। नापितायनिः। नापित्यः। नापितशब्दस्येञ् नास्ति—तद्बाधनार्थं[2] कुर्वादिषु पठ्यते। दोरिति किम्? आकम्पनिः। आश्वग्रीविः। अवृद्धादिति किम्? दाक्षायणः। प्लाक्षायणः।

पुत्रान्तात् ॥२।४।८७॥ पुत्रान्ताद्दोरपत्ये फिञ्प्रत्ययो भवति वा। गार्गीपुत्रायणिः। गार्गीपुत्रिः। वासवदत्तापुत्रायणिः। वासवदत्तापुत्रिः। पूर्वेणैव सिद्धे वचनमिदं कमभावार्थम्। उत्तरेण च कं विधीयते। एवं त्रैरूप्यं भवति।

काकलङ्कावाकिनगारेथकार्कट्य[3]चर्मिवर्मिणश्च कं च ॥२।४।८८॥ काक लङ्का[4] वाकिन गारेथ कार्कट्य चर्मिन् वर्मिन् इत्येतेभ्यः पुत्रान्ताच्च दोरपत्ये फिञ्प्रत्ययो वा भवति तत्सन्नियोगेन[5] कं चैषां काकादीनां कमागमो भवति। काककायनिः। काकिः। लाङ्काकायनिः। लाङ्केयः[6]। वाकिनकायनिः। वाकिनिः। गारेथकायनिः। गारेथिः। कार्कट्यकायनिः। कार्कट्यः। चार्मिकायणिः। चार्मिणः। वार्मिकायणिः। वार्मिणः। पुत्रान्ताद्[7] दोः—गार्गीपुत्रकायणिः। गार्गीपुत्रिः। कमिति मिदकारान्त आगमः। तेन चर्मिवर्मिणोर्नकारस्य लोपो भवति। कमि[8] तु पुम्भावो न सिध्यति। चर्मिण्या अपत्यं चार्मिकायणिः। वर्मिण्या[9] अपत्यं वार्मिकायणिः।

प्रायोऽदोः फिः ॥२।४।८९॥ अदुसंज्ञकादपत्ये फिप्रत्ययो वा भवति प्रायः। ग्लुचुकायनिः। ग्लौचुकिः[10]। अहिचुम्बकायनिः। आहिचुम्बकिः। त्रिपुच्छायनिः। त्रैपुच्छिः। श्रिविजयायनिः। श्रैविजयिः। प्राय इति किम्? क्वचिदभावार्थम्। दाक्षिः। प्लाक्षिः। अदोरिति किम्? औपगविः। रामदत्तिः। रामदत्तायनिः पिता। रामदत्तायनिः पुत्रः।

कुलात्खः ॥२।४।९०॥ कुलशब्दान्तात्केवलाच्च कुलशब्दादपत्ये खप्रत्ययो भवति। इञ्फिञ्फी-णामपवादः। कुलीनः। आढ्यकुलीनः। क्षत्रिय कुलीनः। बहुकुलीनः। उत्तरसूत्रे समासे प्रतिषेधादिह कुलान्तः केवलश्च गृह्यते।

ढकञ्यौ वाऽसमासे ॥२।४।९१॥ कुलशब्दान्तात्केवलाच्च कुलशब्दादपत्येऽर्थे ढकञ् य इत्येतौ प्रत्ययौ वा भवतः। ताभ्यां मुक्ते खो भवति। न चेत्स कुलशब्दः समासे वर्तते। कौलेयकः। कुल्यः। कुलीनः। बाहुकुलेयकः। बहुकुल्यः। बहुकुलीनः। असमास इति किम्? आढ्यकुलीनः। क्षत्रियकुलीनः।

दुष्कुलाड्ढण् ॥२।४।९२॥ दुष्कुलशब्दादपत्ये ढण्प्रत्ययो वा भवति। दौष्कुलेयः। दुष्कुलीनः। परमदुष्कुलीन इत्यत्र असाधारणविज्ञानादसमास इत्यधिकाराच्च न भवति। एवमुत्तरत्रापि।

महाकुलादञ्खञौ ॥२।४।९३॥ महाकुलशब्दादपत्येऽञ् खञ् इत्येतौ प्रत्ययौ वा भवतः, ताभ्यां मुक्ते खो भवति। माहाकुलः। माहाकुलीनः। महाकुलीनः। महतः कुलं महत्कुलमित्यतो महाकुलशब्दो न भवतीति न भवति।

---

१. पाञ्चालः म०। २. –र्थं हि कुर्वा—क० म०। ३. कृ इति कटतीति कृकटः, तस्यापत्यम्, कुर्वादित्वाण्ण्यः। क० म० टि०। ४. लङ्का रक्षःपुरी शाखा शाकिनी कुलटासु च इति विश्वः क० म० टि०। ५. योगे कं चै—क० म०। ६. लाङ्केयः- क० म०। ७. –न्ताद्दोः—क० म०। ८. कमि तु—क० म०। ९. वर्मिण्या (अपत्यं पुमानिति) वार्मिकायणिरिति। १०. ग्लुचुकायनिः। ग्लौचुकिः। क० म०।

श्वशुराद्यः ॥२।४।९४॥ श्वशुरशब्दादपत्ये यः प्रत्ययो भवति । श्वशुर्यः[1] ।

जातौ राज्ञः ॥२।४।९५॥ राजन्नित्येतस्मादपत्ये यप्रत्ययो भवति जातौ गम्यमानायाम् । राजन्यो भवति क्षत्रियजातिश्चेत् । राजनोऽन्यः ।

क्षत्राद्घः ॥२।४।९६॥ क्षत्रशब्दादपत्ये घप्रत्ययो भवति । क्षत्रियो जातिश्चेत् । क्षात्रिरन्यः[2] ।

मनोर्याणौ षुक् च ॥२।४।९७॥ मनुशब्दादपत्ये जातौ य अण् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । तत्सन्नियोगेन च मनुशब्दस्य षुगागमो भवति । मनुष्याः । मानुषाः[3] । जाताविति किम् ? पालयामास लक्ष्मीवान् मानवो मानवीः प्रजाः । [4]मनुष्यमानुषशब्दाभ्यां सत्यसति चापत्येऽनभिधानादपत्येऽन्य पुनः प्रत्ययो न भवति । अपत्ये कुत्सिते मूढे, मनोरौत्सर्गिकोऽण् स्मृतः । नकारस्य च मूर्धन्यस्तेन सिध्यति माणवः[5] । तच्च वुञ् शिष्यदण्डमाणव इति निपातनात्सिद्धम् ।

राष्ट्रराज्ञः सरूपाद्राजापत्येऽञ् ञिः ॥२।४।९८॥ क्षत्रियसरूपाज्जनपदशब्दाज्जनपदसरूपात्क्षत्रियशब्दाद्यथासंख्यं राजनि रक्षितरि क्षत्रियेऽपत्ये चाभिधेयेऽञ्प्रत्ययो भवति । स च ञिसंज्ञो भवति । विदेहानां राष्ट्रस्य राजा वैदेहः । वैदेहौ । विदेहाः । विदेहस्य राज्ञोऽपत्यं वैदेहः । वैदेहौ । विदेहाः । एवम् ऐक्ष्वाकः । ऐक्ष्वाकौ । इक्ष्वाकवः । पाञ्चालः । पाञ्चालौ । पञ्चालाः । सरूपादिति किम् ? सुराष्ट्राणां राजा सौराष्ट्रकः । त्रिपृष्ठस्यापत्यं त्रैपृष्ठिः । दाशरथिः । ञिप्रदेशो ञेरतोऽप्राग्भर्गादेरित्यादि ।

गान्धारिशाल्वेयाभ्याम् ॥२।४।९९॥ गान्धारि शाल्वेय इत्येताभ्यां[8] राष्ट्रराजवाचिभ्यां सरूपाभ्यां राजन्यपत्ये चाञ् प्रत्ययो भवति ञिसंज्ञश्च । वचनभेदाद्यथासंख्याभावः । गान्धारीणां राजा गान्धारेरपत्यं [10]वा गान्धारः । गान्धारौ । गान्धारयः । शाल्वेयः । शाल्वेयौ । शाल्वेयाः । ण्यत्रिशासनयोः प्रतिषेधमकृत्वाऽञ्वचनं पैलाद्यत्रिप्रादिति लुग्बाधनार्थम् ।

[11]पुरुद्व्यच्मगधकलिङ्गशूरमसादण् ॥२।४।१००॥ पुरुशब्दाद्द्व्यच्कात् मगध कलिङ्ग शूरमस इत्येतेभ्यश्च सरूपेभ्यो राष्ट्रवाचिभ्यो राजवाचिभ्यश्च राजापत्ययोरण् भवति ञिसंज्ञः । पुरोरपत्यं पौरवः । पौरवौ । पुरवः । अङ्गानां राजा आङ्गः । आङ्गौ । अङ्गाः । एवं वाङ्गः । वाङ्गौ । वङ्गाः । सौह्मः । सौह्मौ । सुह्माः । पौण्ड्रः । पौण्ड्रौ । पुण्ड्राः । भार्गः । भार्गौ । भर्गाः । साल्वः । साल्वौ । सल्वाः । मागधः । मागधौ । मगधाः । कलिङ्ग—कालिङ्गः । कालिङ्गौ । कलिङ्गाः । शौरमसः । शौरमसौ । शूरमसाः । पुरुग्रहणमराष्ट्रसरूपार्थम् । अस्ति राजा पुरुर्नाम न तु राष्ट्रं, तस्याण्विधानं बहुषु लुगर्थम् । अञासिद्धेऽणविधानं सङ्घाद्यण्बाधनार्थम् । पौरवम् । आङ्गकम् । वाङ्गकम् । मागधकम् । कालिङ्गकम् । शौरमसकम् ।

साल्वांशाश्मककलकूटप्रत्यग्रथादिञ् ॥२।४।१०१॥ साल्वो नाम जनपदस्तदंशास्तदवयवा उदुम्बरादयस्तेभ्योऽश्मक कलकूट प्रत्यग्रथ इत्येतेभ्यश्च राष्ट्रवाचिभ्यो राजवाचिभ्यश्च सरूपेभ्यो यथासंख्यं राजन्यपत्ये च इञ्प्रत्ययो भवति ञिसंज्ञः । साल्वांशः उदुम्बराणां राजा उदुम्बरस्यापत्यं [12]वा औदुम्बरिः । औदुम्बरी । उदुम्बराः । एवं तैलखलिः । तैलखलौ । तिलखलाः । माद्रकारिः । माद्रकारी । मद्रकाराः । यौगन्धरिः ।

---

1. श्वशुर्यौ देवरश्यालौ इत्यमरः क० म० । 2. –रन्यथा क० म० । 3. जातिमात्रं स्वविषये न पात्राद्विव्यक्तिरिति बहुवद् भवतीति जैनेन्द्रचिन्तामणिः । 4. सत्यसति चापत्येऽर्थेऽपि शब्दद्वयादनभिधानाद् वा मानुषीमनुष्यशब्दाभ्यामपत्ये पुनरन्यस्त्यो न भवति क० म० टि० । 5. स्वाभाविकः क० म० टि० । 6. व्यक्तावण् । मानवो माणवक इति मनोरपत्ये कुत्सिते मूढे प्रसिद्धा इति वर्धमानीयवृत्तौ । क० म० टि० । 7. इक्ष्वाकोरिदमैक्ष्वाकमित्यणन्तान्निपातनम् । इक्ष्वाकुशब्दस्यापि सत्युकारलोपः । कथमिति चेत् ? भ्रूणहत्यदैवहत्यसारवैक्ष्वाकमैत्रेयहिरण्मयम् (भवति सति यकारलोपः) भ्रूणहत्यादयः शब्दाः ष्यणादिप्रत्ययान्ताः कृततत्वादयः (तकारादेशात्वम्) निपात्यन्ते । क० म० टि० । 8, -भ्यां इत्येताभ्यां रा— क० म० । 9. दाशायास—क० म० । 10. च क० म० । 11. द्व्यज्म—क० म० । 12. च, क० म० ।

औदुम्बरी । उदुम्बराः । मौलिङ्गिः । मौलिङ्गी । मुलिङ्गाः । शारदण्डिः । शारदण्डी । शरदण्डाः । आजमीढिः । अजमीढाः । आजकुन्दिः[1] । अजकुन्दाः । बौधिः । बुधाः । अश्मक—आश्मकिः । अश्मकाः । कलकूट । कालकूटिः । कलकूटाः । प्रत्यग्रथ—प्रात्यग्रथिः । प्रत्यग्रथाः । उदुम्बरास्तिलखला मद्रकारा युगन्धराः । मुलिङ्गाः शरदण्डाश्च साल्वांशा इति कीर्तिताः । अजमीढादय उदुम्बरादिविशेषाः, तेऽपि साल्वांशाः[2] । अश्मकादिग्रहणमसाल्वार्थम्[3] ।

नादिद्विस्कुरुकोसलाजादाञ्ञ्यः ॥२।४।१०२॥ नकारादिभ्यो दुसंज्ञेभ्य इकारान्तेभ्यः कुरु कोसल अजाद इत्येतेभ्यश्च राष्ट्रवाचिभ्यो राजवाचिभ्यश्च सरूपेभ्यो यथासंख्यं राजन्यपत्ये च ञ्यप्रत्ययो भवति त्रिसंज्ञः । नादि—नैषध्यः । नीषधाः । नैपथ्यः । निपथाः । नैप्यः । नीपाः । दु—नैश्यः । नैशाः । आम्बष्ठ्या । आम्बष्ठाः । सौवीर्यः । सौवीराः । काम्पिल्यः । काम्पिलाः । दार्व्यः । दार्व्याः[4] । इत्—आवन्त्यः । अवन्तयः । वासात्यः । वसातयः । कौन्त्यः । कुन्तयः । वैद्यः । विदयः । काश्यः । काशयः । कुरूणां राजा कुरोरपत्यं च कौरव्यः । कुरवः । एवं कोसल—कौसल्यः । कोसलाः । अजाद—आजाद्यः । अजादाः । तकारः किम् ? कुमारी नाम राष्ट्रं क्षत्रियाश्च ततोऽणेव कौमारः ।

पाण्ड्यः ॥२।४।१०३॥ पाण्ड्य इति पाण्डुशब्दस्य ञ्यप्रत्ययो[5]कारलोपा[6] निपात्यन्ते । पाण्डूनां पाण्डोरपत्यं च पाण्ड्यः । पाण्ड्यौ । पाण्डवः । कथम् असिद्धितीयोऽनुससार [7]पाण्डवमिति ? राष्ट्रराज इति तस्य सरूपस्य क्षत्रियस्येष्यो[8] जनपदः तदीश्वरश्च क्षत्रियो गृह्यते[9] । अत्र कुरवो जनपदस्तस्य राजा पाण्डुरिति न भवति ।

शकादिभ्यो[10] द्रेः लुक् ॥२।४।१०४॥ शक इत्येवमादिभ्यः परस्य प्रत्ययस्य लुग्भवति । राष्ट्रराज्ञः सरूपाद्रा[11]ष्ट्रापत्येऽञ् द्विरित्यादिना विहितस्य द्रेरयं लुग्विधिः । प्रकरणापेक्षणात् । शकानां राजा शकस्यापत्यं वा शकः । यवनः । [12]कुम्भोजः । चोलः । केरलः । आचारयः । विचारयः । उपचारयः । शकादयः प्रयोगगम्याः ।

कुन्त्यवन्तेः स्त्रियाम् ॥२।४।१०५॥ कुन्ति अवन्ति इत्येताभ्यां परस्य ञ्यप्रत्ययस्य लुग् भवति स्त्रियामभिधेयायाम् । कुन्तीनां राज्ञी कुन्तेरपत्यं स्त्री च कुन्ती । अवन्ती । स्त्रियामिति किम् ? कौन्त्यः । आवन्त्यः । प्रकृतस्य लुग्विधानात्स्वार्थिकस्य द्रेर्ण्य[13]: लोपो न भवति ।

कुरोर्वा ॥२।४।१०६॥ कुरुशब्दात्परस्य ञ्यस्य स्त्रियां लुग्वा भवति । कुरूणां राज्ञी कुरोरपत्यं च स्त्री कुरूः । कौरव्यायणी ।

द्रेरतोऽप्राग्भर्गादेः ॥२।४।१०७॥ प्राचो भर्गादींश्च वर्जयित्वाऽन्यस्मात्परस्याकारस्य द्रेः स्त्रियां लुग्भवति । शूरसेनानां राज्ञी शूरसेनस्यापत्यं वा स्त्री शूरसेनी । अपो[14]ष्ठा, मद्री, दरद्, पर्शवः, शस्त्रजीविसङ्घः । ततः स्त्रियां स्वार्थिकोऽण् । एवं परशू रक्षाः आसुरी । द्रेरिति किम् ? औपगवी । द्रेरित्यत एव भिन्नप्रकरणस्यापि लुक् । अत इति किम् ? औदुम्बरी । अतो[15] इत्यकारान्तग्रहणं न भवति । कुन्त्यवन्त्योः पृथक्लुग्वचनात्तेनेह न भवति । कौसल्या । आजाद्या । अप्राग्भर्गादेरिति किम् ? पाञ्चाली, वैदेही, आङ्गी, वाङ्गी, सौह्मी, पौण्ड्री, मागधी, कालिङ्गी, शौरमसी, पाञ्चालादयः प्राञ्चः । भर्गादिः—भार्गी, कारुशी,

1. आजक्रन्दिः । अजक्रन्दाः । क० म० । 2. –शा एव । क० म० । 3. –मसाल्वांशार्थम् । क० म० । 4. दार्वाः क० म० । 5. –स्य उका—क० म० । 6. वो निपात्यते क० म० । 7. पाण्डवा पस्य दासा इति च क० म० टि० । 8. ईश्वरत्वः क० म० टि० । 9. –तै प्रत्यासत्तेः क० म० (तेनाऽऽत्रेय क० म० टि०) । 10. –दिभ्यः लुक् क० म० । 11. –ष्ट्राज—क० म० । 12. कम्बोजः क० म० । 13. कम्बोजो न म० । ण्यः टी क० । 14. अपाष्ठानां राज्ञी, अपाष्ठस्य वा अपत्यं स्त्री वेति अपाष्ठा क० म० टि० । 15. अत इत्यत्रोदुम्बरोग्रहणं नाकारान्तस्य इति जैनेन्द्रविन्यासनिः । क० म० टि० ।

कैकेयी, भर्ग, कुरुक्ष, केकय, कश्मीर, साल्व, कुन्ताल, उशार, योधेय, सौक्रेय, कौक्रेय, [1]पूर्वेय, वार्तेय, जकाह्रिणेय, त्रिगर्त, भरत, उशीनर इति भर्गादिः। यौधेयादिभ्याहियेमान्तानां स्वार्थिकस्याञो ञेः लुक् प्रतिषिध्यते। यौधेयीनां सङ्घादि यौधेयमिति। सङ्घाद्यणर्थं न प्रकृतस्यासम्भवात्। भरतोशीनर-शब्दावुत्सादिषु पठ्येते, तयोरिहोपादानात्तस्यध्यणपवादे चेत्यस्मिन्नुत्सादावर्णं बाधित्वा इञेव भवतीति ज्ञाप्यते। तेन भरतानां राजानो भरताः। उशीनरा इति। राज्ञि लुक् सिद्धा भवति। उत्साद्यञि स्वगोत्रत्वात् स्यात्।

बहुष्वस्त्रियाम् ॥२।४।१०८॥ ञप्रत्ययस्य बहुषु वर्तमानस्य ञो ञिः प्रत्ययस्तस्यास्त्रियां लुग्भवति। पञ्चालस्यापत्यानि पुमांसो बहवो माणवका राजानो वा पञ्चालाः। पुरवः। अङ्गाः। वङ्गाः। लौहध्वजः। लौहध्वजौ। लोहध्वजाः। पञ्चालानां निवासः पञ्चालनिवासः। प्रिया वङ्गा यस्य स प्रियवङ्गः। अङ्गानति-क्रान्तोऽत्यङ्गः। पञ्चालेभ्य आगतं पञ्चालमयम्। पञ्चालरूप्यम्। लोहध्वजरूप्यम्। लोहध्वजमयम्। ञेरिति विशेषणस्यापि ञेः परिग्रहः। बहुष्विति किम्? पाञ्चालः। लौहध्वज्यः। प्रियो वाङ्गो येषां ते प्रियवाङ्गाः इत्यत्रैव ञप्रत्ययान्तं बहुष्विति लुग् न भवति। प्रत्ययः प्रकृत्यादेरिति हि न समासो ञप्रत्ययो भवति। पञ्चालस्यापत्यं (त्यानि) बहवो माणवकाः पञ्चैलाः इत्यत्र तु इञि लुप्ते ञप्रत्ययमेव बहुषु वर्तत इति लुक्। ञेः प्रत्ययस्य बहुवृत्तेरिति तु विज्ञायमाने न स्यात्। अस्त्रियामिति किम्? पाञ्चाल्यः। लौहध्वज्याः स्त्रियः। पञ्चभिः पाञ्चालाभिः क्रीतः पञ्चपञ्चालः इत्यत्र ठणि पुम्भावेन स्त्रीत्वनिवृत्तेः लुक्।

यस्कादिभ्यो गोत्रे ॥२।४।१०९॥ यस्कादिभ्यो यः प्रत्ययो विहितस्तदन्तस्य बहुत्वविशिष्टे गोत्रेऽर्थे वर्तमानस्य यः स प्रत्ययस्तस्यास्त्रियां विषये लुग्भवति। यस्कस्यापत्यं यास्कः। यास्कौ। यस्काः। लाह्यः। लाह्यौ। लह्याः। शिवादण्। कम्बलहारस्यापत्यं काम्बलहारिः। काम्बलहारी। कम्बलहाराः। अत इञ्—पुष्करसदोऽपत्यं पौष्कर-सादिः। पौष्करसादी। पुष्करसदः। बाह्वादित्वादिञ्। खरपस्यापत्यं खारपायणः। खारपायणौ। खरपाः। नडादित्वात्फक्। भदिलस्यापत्यं भादिलायन। भादिलायनौ। भदिलाः। अत्र[2] पश्वादित्वात्फञ्। त्रिश्रेरपत्यं त्रैश्रेयः। त्रैश्रेयौ। त्रिश्रयः। गृष्ट्यादित्वाड्ढञ्। इति नेयम्। यस्कादेरिति किम्? उपगोरपत्यम् औपगवः। औपगवौ। उपगवाः। यास्कायनयः। लाह्यायनयः। गोत्र इति किम्? यास्काः छात्राः। यस्कप्रकृतयो यस्का[3] इत्यत्र यद्यपि प्रत्ययो गोत्र उत्पन्नः, तदन्तं[4] गोत्रबहुत्वे। क्व तर्हि? [5]प्रकृतिस्विति न भवति। अस्त्रियामिति किम्? [6]यास्क्यः स्त्रियः। यस्क, लह्य, द्रुह्य, अयस्थूण, तृण, कर्ण, भलन्दन, कल, बल, हाल, सदामत[7], अहियोग, कर्णेदक, पर्णेदक, पिण्डीजङ्घ, पिकसक्थ, रक्षोमुख, जङ्घारथ, उत्कास, [11]कटुक, [12]मन्थ, विषपुट, उपरिमेखल, क्रोष्टुपाद, क्रोष्टुमाय, शीर्षमाय, सुगल, कथक, पदकर्षक[13], पुष्करसद्, खरप, भदिल, भटक, भदित, भण्डित[14], त्रिश्रि, कुद्रि, अजवस्ति, मित्रयु[15] इति यस्कादिः।

यञञोश्चोपकनादिभ्यापर्णान्तात् ॥२।४।११०॥ यञन्तस्याञन्तस्य च बहुत्वविशिष्टे गोत्रे[16] वर्तमानस्य यः स प्रत्ययस्तस्यास्त्रियां लुग्भवति। गोपवनादिभ्यः श्यापर्णान्तेभ्यो विहितं वर्जयित्वा। गोपवनादिः बिदाद्यन्तर्गणः। गार्ग्यः। गार्ग्यौ। गर्गाः। वात्स्यः। वात्स्यौ। वत्साः। बैदः। बैदौ। बिदाः। और्वः। और्वौ। ऊर्वाः। गर्गमयं गर्गरूप्यम्। यञोपवनादिभ्यापर्णान्तादिति किम्? गोपवनाः। शैग्रवाः। शैवयाः[17]। ताजमाः। आश्वावतानाः। श्यामाकाः। श्यापर्णाः। मठरशब्दमप्येके गोपवनादिषु पठन्ति। माठरा अपत्याः। आवत्तान इति च केचिद्विच्छिद्योदाहरन्ति। गोपवनादिग्रहणं किम्? बैनवः। बैनवौ। बैनवाः[18]। श्यापर्णान्तग्रहणं किम्? हारितः। हारितौ। हरिताः। कैन्दासः। कैन्दासौ। किन्दासाः। बैदस्य बैदयो वाऽपत्यं (त्यानि)

---

१. पूर्वेय दार्तेय क० म०। २. ञपन्नेव क० म०। ३. इत्यत्र गम्यमानं क० म०। ४. पञ्चाल क० म०। ५. अश्वादि—क० म०। ६. यास्का क० म०। ७. तदन्तं न गोत्रबहु—म०। ८. प्रकृति—म०। ९. यास्क्यः क० म०। १०. सदामतु क० म०। ११. कटुक क० म०। १२. मन्थ क० म०। १३. पदकर्षक क० म०। १४. भण्डित क० म०। १५. मित्रयु क० म०। १६. गोत्रेऽर्थे वर्त—क० म०। १७. बैम्बवाः क० म०। १८. बैनवाः म०।

बहवो माणवकाः विदाः इत्यत्रेञि[1] लुप्तेऽनन्तं बहुष्विति श्लुक्। विदानामपत्यं माणवको बैदो बैदायि-त्यत्राऽनन्तं नेवाणी बहुष्विति श्लुम्[2] भवति। पूर्वं गार्ग्येर्थे चेत्यवाचो विषयभूते[3] भवति। विदानामपत्यं बहवो माणवका इत्यत्र अनन्तं बहुष्विति भवति। कश्यपत्रत्रिकृतयः काश्यपौ[4] नेवाणी गोत्र इति श्लुम्[5] भवति। अस्त्रियामिति किम् ? गार्ग्यः। बैद्यः स्त्रियः। पञ्चभिर्गार्गीभिः क्रीतः पञ्चगार्गो वा दशगार्गो वा पट इत्यत्र ठैञि श्लीत्वनिवृत्तेः श्लुक्। गोत्र इति किम् ? औत्साः छात्राः। उत्समवेरम्। पीमर्भवाः। पौ.हुलाः। औरसः। मानान्द्राः। पारशवाः। पुनर्भूपुत्रदौहित्रननान्दृभ्योऽनन्तरेऽञ्।

कौण्डिन्यागस्त्ययोः कुण्डिनागस्ती च ॥२।४।१११॥ गत इति वर्तते। कौण्डिन्य अगस्त्य इत्येतयोर्बहुत्वविशिष्टे गोत्रे वर्तमानयोर्यञोऽणश्च प्रत्ययस्यास्त्रियां श्लुग्भवति। तयोश्च कुण्डिनागस्त्य-शब्दयोः कुण्डिन अगस्ति इत्येतावादेशौ भवतः। आगस्त्यशब्दस्य अनुष्यानन्तर्यादणो न सम्भवतः। कौण्डिन्यः। कौण्डिन्यौ। कुण्डिनाः। आगस्त्यः। आगस्त्यौ। अगस्तयः। प्रत्ययान्तस्यानादेशकरणम् आगस्तीयाभिमे आगस्तीया इत्येवमर्थम्। प्रत्ययान्तदेशे[6] ह्याकारोकादेशश्च न स्यात्। प्रत्ययश्लुकि तु मार्ग्येऽप्योति श्लुकि-वन्नागस्ती सिद्धौ भवतः। कुण्डिन्यामिति[10] शेषः। निषिद्धायामपि हि श्लुकि शाकलादित्वादणा भवितव्यम्। अस्त्रियामिति किम् ? कौण्डिन्यः। आगस्त्यः स्त्रियः।

भृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गिरोऽत्रेः ॥२।४।११२॥ भृगु कुत्स वसिष्ठ गोतम अङ्गिरस अत्रि इत्ये-तेभ्यो यः प्रत्ययस्तदन्तस्य बहुत्वविशिष्टे गोत्रेऽर्थे वर्तमानस्य यः प्रत्ययः तस्यास्त्रियां श्लुग्भवति। भार्गवः। भार्गवौ। भृगवः। कौत्सः। कौत्सौ। कुत्साः। वासिष्ठः। वासिष्ठौ। वसिष्ठाः। गौतमः। गौतमौ। गोतमाः। आङ्गिरसः। आङ्गिरसौ। अङ्गिरसः। आत्रेयः। आत्रेयौ। अत्रयः। अस्त्रियामिति किम् ? भार्गव्यः कौत्स्यः स्त्रियः। गोत्र इति किम् ? भार्गवाश्छात्राः। भृग्वादीन् यस्कादिषु पठित्वेदं वचनम्। यत्राविद्यमानेषु षष्ठ्या-स्तत्पुरुष इत्येवमर्थम्। अन्यथा भृगुकुलम्, भार्गवकुलमिति च न सिध्येत्।

बह्वचः प्राग्भरतेष्विञः ॥२।४।११३॥ बह्वचः प्रातिपदिकाद्य इञ्प्रत्ययस्तदन्तस्य बहुत्वविशिष्टे-ऽर्थे प्राग्गोत्रे च वर्तमानस्य य इञ्प्रत्ययस्तस्यास्त्रियां श्लुग्भवति। क्षीरकलम्भिः[11]। पान्नागारिः। पान्नागारी। पन्नागाराः। मान्थरेफणिः। मान्थरेफणी। मन्थरेफणाः। आसिबन्धकिः[12]। आसिबन्धकी। असिबन्धकाः। भरतेषु—औद्दालकिः[13]। उद्दालकाः। अत इञ्। यौधिष्ठिर—यौधिष्ठिरिः[14]। योधिष्ठिराः[15]। आर्जुनः—आर्जुनिः। आर्जुनी[16]। आर्जुनाः[17]। बाह्वादीञ्। बह्वच इति किम् ? चैकयः। पौष्पयः। काशयः। वाशयः। प्राग्भरतेष्विति किम् ? बालाकयः। हास्तिदासयः। भरताः प्राच्या एव। एषां पृथगुपादानं प्राग्ग्रहणेनाग्रहणार्थम्। तेन आर्जुनिः पिता, आर्जुनायनः पुत्रः। औद्दालकिः पिता, औद्दालकायनिः पुत्रः। इति प्राग्विन इति श्लुग्भवति। अपर आह प्राग्ग्रहणं भरत[18] एव विशेषणम्। क्षीरकलम्भादयो वैश्याः प्राग्भरताः। युधिष्ठिरादयो राजानः उदग्भरताः। तत्र प्राग्ग्रहणादुदीच्यभरतेषु राजसु माभूत्। यौधिष्ठिरेयः[19]। आर्जुनेयः[20]। भरत-ग्रहणात्प्राक्षु राजसु माभूत्। मात्सवत्सयः। भामवित्तय इति। इञ इति किम् ? कान्तलकाः।

वोपकादेः ॥२।४।११४॥ उपक इत्येवमादिभ्यो यः प्रत्यय[21]स्तस्यास्त्रियां वा श्लुग् भवति। उपकाः।

---

१. श्लुग्न भवति म०। २. गार्ग्ये क० म०। ३. -ते न भव—क० म०। ४. -पा इत्यत्र मे—क० म०। ५. श्लुग्न भ—म०। ६. ठणि क० म०। ७. कौण्डिन्या—क० म०। ८. -गणजी क० म०। ९. -कारीवत्यादेशेन क० म०। १०. -अविशेषः क० म०। ११. -म्भिः। क्षौरकलम्भी। क्षीरकलम्भाः क० म०। १२. -किः। आसिबन्धकी। असि—क० म०। १३. -किः। औद्दालकी। उद्दा—क० म०। १४. यौधिष्ठिरी क० म०। १५. यौधिष्ठिराः क० म०। १६. आर्जुनी क० म०। १७. अर्जुना क० म०। १८. एव इति क० म० पुस्तके नास्ति। १९. यौधिष्ठिरयः म०। युधिष्ठिरयः क०। २०. आर्जुनयः क० म०। २१. यस्तदन्तस्य बहुत्वविशिष्टे गोत्रे वर्तमानस्य यः स प्रत्ययस्तस्या—क० म०।

औपकायनाः । नडादिफण् । भ्राष्टकाः[1] । भ्राष्टकयः । कापिष्ठलाः[2] । कापिष्ठलयः । अत इञ् । सुपिष्ठाः[3] । सुपिष्ठाः[4] । पिष्ठाः[5] । पैष्टाः । शिवाद्यण् । करेलितयः । कारेलितयः । औत्सर्गिकोऽण् इति नेयम् । उपक, लमक, भृष्टक[6], कपिष्ठल, कृष्णाजिन, कृष्णसुन्दर, कृष्णपिङ्गल, बटारक[7], अरट्टक[8], अवसक, चकाचल, पतञ्जल, मदक, कुशीतक, [9]कशाकुत्स्न, मदाह्य[10], कलशीकण्ठ, दासकण्ठ[11], पिञ्जुलक, पिङ्गलक, जन्तुक, प्रतिलोम, अनुलोम, अपजग्ध, प्रतान, अनभिहित, सुपिष्ट, पिष्ट, मसुरकर्ण, कर्णक, पर्णक, जलदेजलक, बधिरक, करेरिति, खरीसन्, इत्युपकादिः ।

तिककितवादौ द्वन्द्वे ॥२।४।११५॥ तिककितवादिषु द्वन्द्ववृत्तेषु बहुषु गोत्रापत्येषु वर्तमानेषु तैकायनिकैतवायनीत्यादीनां यः स प्रत्ययस्तस्य स्त्रियां श्लुग्भवति । तैकायनयश्च कैतवायनयश्च तिककितवाः । तिकादिफिञ्[12] । अग्नि[13]वेशायनाश्च दासेरकयश्च अग्निवेशदासेरकाः । अग्निवेशो गर्गादिः । तस्य यञो वाऽन्येति प्राप्ते पाठः । औपकायनाश्च लाम[14]कायनाश्च उपकलमकाः । नडादिफण् । भ्राष्टकयश्च[15] कापिष्ठलयश्च भ्राष्टककपिष्ठलाः । अत इञ् । वाकनखयश्च श्वागुदयश्च परिणद्धयश्च वकनखश्वगुदपरिणद्धाः । अन्येषां वाकनखयश्च श्वागुदयश्च परिणद्धयश्चेति त्रिपदो द्वन्द्वः । एवं नेयम् । उपकलमकाः । भ्राष्टक[16]कपिष्ठलाः । कृष्णाजिनकृष्णसुन्दराः इत्येतेषामुपकादिषु पाठः, सोऽद्वन्द्वार्थः । द्वन्द्वेऽयमेव नित्यो विधिः । तिक, कितव, उब्ज, [17]कुकुम्भ, उर, शलङ्कुट, आग्निवेश[18], दासेर[19]क, शाण्डिलक, शकुत्स्न[20], उपकलमक, भृष्टक[21], कपिष्ठल, कृष्णाजिन, कृष्णसुन्दर, रम्घेर, भाण्डिरथ, पफक, उरक[22], वकनख, श्वगुद, परिणद्ध, लङ्कू, शान्तमुख । इति तिककितवादिः ।

तथाभ्र्यादेः ॥२।४।११६॥ द्वन्द्वे बहुष्वर्थेषु वर्तमानो[23] यो भ्र्यादिः प्रत्ययस्तस्य तथा श्लुग्भवति । यथापूर्वं वार्क्ष्यश्च[24] लोहध्वज्यश्च कौण्डीवृस्यश्च वृकलोहध्वजकुण्डीवृसाः । अङ्गवङ्गसुह्माः, गर्गवत्सबाजाः, बिदगर्गयस्काः । तथेति किम्? [25]यास्कलाह्यावच्छात्राः । गार्गीवात्सराजाः । शैभ्रव[26]: औपगवाः । बालकिहास्तिदासयः, यस्कमण्डि[27]नागस्तयः । पतञ्जलकमन्दकाः । पातञ्जलकामन्दकायः । भ्र्यादिग्रहणं गोत्राधिकारात् ।

वाऽन्येन ॥ २।४।११७॥ भ्र्यादेरन्येन सह भ्र्यादीनां द्वन्द्वे बहुष्वर्थेषु वर्तमानो यो भ्र्यादिः प्रत्ययस्तस्य तथा [28]श्लुग्भवति यथापूर्वम् । अङ्गवङ्गदाक्षयः । आङ्गवङ्गदाक्षयः । गर्गवत्सोपगवाः । गार्ग्यवत्सो[29]पगवाः । भृगुवत्साग्रायणाः । गार्ग्यकाश्यपगालवाः । पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थं वचनम् ।

यञादेर्न्र्येकेषु षष्ठ्यास्तत्पुरुषे ॥२।४।११८॥ षष्ठीतत्पुरुषे यत्पदं तस्याः षष्ठ्या विषये[30] एकस्मिंश्च वर्तते तस्य यः स यञादिः प्रत्ययस्तस्य तथा वा श्लुग् भवति यथापूर्वम् । गार्ग्यस्य गार्ग्ययोर्वा कुलं गर्गकुलम् । गार्ग्यकुलम् । बिदकुलम् । बैदकुलम् । अगस्तिकुलम् । आगस्तिकुलम् । भृगुकुलम् । भार्गवकुलम् । यञादेरिति

---

१. भ्रष्टकाः । भ्राष्टकयः क० म० । २. कपिष्ठकाः क० म० । ३. सुपिष्टाः क० म० । ४. सौपिष्टाः क० म० । ५. पिष्टाः । पैष्टाः । क० म० । ६. भ्राष्टक क० म० । ७. बट्टारक क० म० । ८. अटट्टक क० म० । ९. कशाकृत्स क० म० । १०. मद्राघ क० म० । ११. दामकण्ठ क० म० । १२. -ञ् । औब्जयश्च काकुभाश्च उब्जककुभाः, ककुभाच्छिवाद्यण् । औरसायनाश्च काङ्कव्याश्च उरसकङ्कटाः । उरसाच्छिकादिफिञ् । क० म० । १३. अग्निवेशाश्च दासेरकयश्च अग्निवेशदासेरकाः । अग्नि क० म० । १४. आमकायनाश्च उपक अमयकाः क० म० । १५. भ्राष्टकयश्च क० म० । १६. भ्रष्टकपिष्ठकाः क० म० । १७. ककुभ क० म० । १८. अग्निवेश क० म० । १९. दशेरक क० म० । २०. शकुत्स-क० म० । २१. भ्रष्टक क० म० । २२. तरक क० म० । २३. वर्तमाने क० म० । २४. वार्क्ष्यश्च क० म० । २५. याह्वावच्छात्राः क० म० । २६. शैभ्रवगौपवनाः क० म० । २७. कुण्डिना क० म० । २८. श्लुग्वा क० म० । २९. वत्स्यौ क० म० । ३०.-ये द्व्यौरेक—क० म० ।

किम् ? आङ्गकुलम् । यास्ककुलम् । द्व्येकेष्विति किम्[1] ? देवदत्तगार्ग्यः । देवदत्तगार्ग्यौ । तत्पुरुष इति किम् ? गार्ग्यस्य समीपमुपगार्ग्यम् ।

नाणर्थेऽचि ॥२।४।११९॥ गोत्र इति वर्तते । यस्कादेर्गोत्र इत्यादिना या श्लुगुक्ता साऽणर्थेऽप्रत्ययादौ प्राग्जितीयेऽर्थे यो विधीयते[2]ऽजादिस्तद्धितस्तद्विषये न भवति । गर्गाणां छात्रा गार्गीयाः । वात्सीयाः । आत्रेयीयाः । खारपायणीयाः । अणर्थ इति किम् ? गर्गेभ्यो हितं गर्गीयम्[3] । वत्सीयम् । अचीति किम् ? गर्गेभ्य आगतं गर्गमयम् । गर्गरूप्यम् । बिदानामपत्यं युवा बैदः । बैदाबित्यत्र, इञि विषयभूते तेन प्रतिषेधः । इञन्तु[4] श्लुचि सत्यामकर्न्तं न बहुष्विति श्लुचः प्राप्तिरेव नास्ति । यत्र त्वस्ति तत्र (तु) भवत्येव । बिदानामपत्यं बहवो माणवकाः बिदाः । अत्रीणां भारद्वाजानां च[5] विवाहः, अत्रिभरद्वाजिका । वशिष्ठकश्यपिका । कुत्सकौशिकिका[6], भृग्वङ्गिरसिकेत्यत्र प्रत्यासत्तेर्लोपे प्रत्ययान्तात् द्वितीयमाने प्रतिषेध इति द्वन्द्वाश्च भवति । गर्गभार्गविकेति वा नियमार्थं विज्ञायते । गोत्र इति किम् ? कुवल्याः फलं कुवलम्, तस्येदं कौवलम् ।

गर्गभार्गविका ॥२।४।१२०॥ गर्गभार्गविकेत्यणो विवाहे [7]लुब्यर्थेऽजादौ प्रत्यये श्लुक्प्रतिषेधो निपात्यते । गर्गाणां भृगूनां च यूनां विवाहः, गर्गभार्गविका । अत्रिभरद्वाजिका । द्विवदप्राप्तः प्रतिषेधो निपात्यते ।

यूनि ॥२।४।१२१॥ यून्यपत्ये विहितस्य प्रत्ययस्याणर्थेऽजादौ प्रत्यये विषयभूते विवक्षिते बुद्धिस्थेऽनुत्पन्न एव श्लुग्भवति । श्लुचि सत्यां यथायथं प्रत्यया भवन्ति । फाण्टाहृतस्यापत्यं फाण्टाहृतिः । फाण्टाहृतेरपत्यं फाण्टाहृतः । फाण्टाहृतिमिमताण्णश्चेति णः । फाण्टाहृतस्य स्व इति[8] विवक्षायां युवप्रत्ययस्य श्लुचि[9] संजातायाम्, इञन्तं प्रकृतिरूपं संपन्नम्[10] । तस्मात् इञ इत्यण् भवति । फाण्टाहृताश्छात्राः । भागवित्तस्यापत्यं भागवित्तिः । भागवित्तेरपत्यं भागवित्तिकः । सौवीरठण् तस्य स्व इत्यर्थविवक्षायां पूर्ववत् ठ-ठणिति वृत्ते अञ् । भागवित्ताश्छात्राः[11] । ग्लुचुकस्यापत्यं ग्लुचुकायनिः । फिः । ग्लुचुकायनेरपत्यं ग्लौचुकायनः । औत्सर्गिको[12]ऽण् । ग्लौचुकायनस्य स्व इति तस्मिन्निवृत्ते स एवाण् । ग्लौचुकायनाश्छात्राः । अणर्थ इति किम् ? भागवित्तिकाय हितं भागवित्तिकीयम् । अचीति किम् ? फाण्टाहृतरूप्यम् ।

फक्फिञोर्वा ॥२।४।१२२॥ फणः फिञश्च युवप्रत्ययस्य, अणर्थे [13]अचि तद्धिते विवक्षिते श्लुग्वा भवति । गर्गस्यापत्यं गार्ग्यः । गार्ग्यस्यापत्यं गार्ग्यायणः । गार्ग्यायणस्य छात्रा गार्गीयाः, [14]गार्ग्यायणीया वा । चिक्कस्यापत्यं चैक्किः, चिक्केः (चैक्केः) अपत्यं चैक्कायः(निः) । [15]चैक्कायस्य(नेः) छात्राः, चैक्कीयाः । चैक्कायनीया वा । फिञः खल्वपि यस्कस्यापत्यं यास्कः । शिवाद्यण् यास्कस्यापत्यं यास्कायनिः, इयपवोऽण्[16] इति फिञ् । यास्कायनेश्छात्रा यास्कीयाः[17] यास्कायनीया वा । पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पः ।

थीञः ॥२।४।१२३॥ त्रिसंज्ञो य इञ् तदन्तात्परस्य युवप्रत्ययस्य श्लुग्वा भवति । उदुम्बरस्यापत्यमौदुम्बरिः । औदुम्बरेरपत्यम् औदुम्बरिः । औदुम्बरायणो वा । त्रिग्रहणं किम् ? दाक्षिः पिता । दाक्षायणः पुत्रः ।

---

१. किम् ? गर्गाणां कुलम् गर्गकुलम् । बहुधा इति किम् ? गार्ग्यहितम् । परमगार्ग्यः । तत्पुरुषस्य विशेषणं किम् ? अन्तर्गार्ग्यः । द्व्येकेष्वित्यस्य किम् ? देव—क० म० । २. तेऽजा—क० म० । ३. गार्गीयम् क० म० । ४. इञस्तु क० म० । ५. भरद्वाजानां च क० म० । ६. किशकिका क० म० । ७. उभयणर्थे क० म० । ८. इत्यर्थविव—क० म० । ९. श्लुचि श्लुचि क० म० । १०. –सम्मिति क० म० । ११. –श्छात्राः । यामुन्दस्यापत्यं यामुन्दायनिः । तिकादिफिञ् । यामुन्दायनेरपत्यं यामुन्दायनीयः । इषसुधामयामुन्दारिकञ्छश्च । तस्य स्व इति पूर्ववच्छस्य श्लुचि यामुन्दायनीयाश्छात्राः । कपिञ्जलादस्यापत्यं कापिञ्जलादिः, कापिञ्जलादेरपत्यं कापिञ्जलादः । कुर्वादि ञ्यः । कापिञ्जलादस्य स्व इति ञ्यस्य श्लुचि इत्यण् । कापिञ्जलादाश्छात्राः । ग्लुचुकस्यापत्यं ग्लुचुकायनिः । फिः । १२. कोऽण् क० म० । १३. अजा क० म० । १४. गार्ग्यायणीया वा क० म० । १५. चैकायनीयस्य क० म० । १६. वाऽण इ—क० म० । १७. यास्कायाः क० म० ।

मात इञ् । इञ इति किम् ? अङ्गस्यापत्यमाङ्गः । पुरद्वयणमगधे[1]रित्यण् । अङ्गस्यापत्यमिति द्व्यचोऽण इति फिञ् । तस्योत्तरेण ल्लुक् । आङ्गः पिता । आङ्गः पुत्र. । पैलाद्यविप्रा[2]दिति नित्यं ल्लुकि प्राप्तायां [3]वचनम् ।

जिदार्षादणिञोः ॥२।४।१२४॥ ञित् आर्षश्च योऽपत्यप्रत्ययस्तदन्तात्परस्य युवप्रत्ययस्य अण इञश्च ल्लुग्भवति । वचनभेदाद्यथासंख्याभावः । ञितः—तिकस्यापत्यं तैकायनिः । फिञ् । तैकायनेरपत्य-मित्यण्, तस्य ल्लुक् । तैकायनिः पिता । तैकायनिः पुत्रः । बिदस्यापत्यं बैदः बिदाद्यण् । बैदस्यापत्यम्, अत इञ् तस्य ल्लुक् । बैदः पिता । बैदः पुत्रः । कुरोरपत्यं कौरव्यः । कुर्वादिभ्यः, कौरव्यस्यापत्यमत इञ्, तस्य ल्लुक्, कौरव्यः पिता । कौरव्यः पुत्रः । तिकादिषु कौरव्यशब्दसाहचर्यात् कौरव्यशब्दः क्षत्रियगोत्रवृत्तिर्विज्ञायते । अयं तु ब्राह्मणगोत्रवृत्तिरिति फिञ् न भवति आर्षात् । वासिष्ठः पिता । वासिष्ठः पुत्रः । ऋष्यण इञ् । आत्रेयः पिता । आत्रेयः पुत्रः । इतोऽनिञो ढण् इञ् । जिदार्षादिति किम् ? कुपादस्यापत्यं कौपादः । शिवाद्यण्, तस्यापत्यम्, कौपादिः । अणिञोरिति किम् ? दक्षस्यापत्यं दाक्षिः । दाक्षेरपत्यं दाक्षायणः ।

पैलादिभ्यश्च ॥२।४।१२५॥ पैलादिभ्योऽविप्रादब्राह्मणवाचिनश्च विहितस्य युवप्रत्ययस्य ल्लुग्भवति । पीलाया अपत्यं पैलः । पीलामण्डूकाद्वेत्यण् । पैलस्यापत्यमिति द्व्यचोऽण इति फिञ् । तस्य ल्लुक् । पैलः पिता । पैलः पुत्रः । शलङ्कोरपत्यं शालङ्किः, बाह्वादीञ् तैत एव पाठात् शलङ्काभावः, शालङ्केर-पत्यमिति फण्, तस्य ल्लुक्, शालङ्किः पिता । शालङ्किः पुत्रः । अविप्रात्—अङ्गस्यापत्यमाङ्गः तस्यापत्यमिति फिञ् । आङ्गः पिता । आङ्गः पुत्रः । मगधस्यापत्यं मागधः, मागधस्यापत्यमिति इञ्, मागधः पिता । मागधः पुत्रः । श्वफल्कस्य श्वाफल्कः । अन्धकादण् । श्वाफल्कस्यापत्यमितीञ् तस्य ल्लुक् , श्वाफल्कः पिता । श्वाफल्कः पुत्रः । भाण्डीजङ्घः पिता । भाण्डीजङ्घः पुत्रः । कार्णखरिकिः पिता । कार्णखरिकिः पुत्रः । मायूरिः पिता । मायूरिः पुत्रः । कापिञ्जलिः पिता । कापिञ्जलिः पुत्रः । अत्रात इञः फण् । श्वशुर्यः पिता । श्वशुर्यः पुत्रः । कुलीनः पिता । कुलीनः पुत्रः । स्वस्रीयः पिता । स्वस्रीयः पुत्र. । पैल, शालङ्कि, शात्य[6]कि, सात्यंकामि, औदव्रजि, औदभृज्जि, औदमज्जि, औदम्यी, औदञ्ची, औदमेघि, औदकशुद्धि, दैवस्थालि, राणि, राण[7]क्षिति, भौलिङ्गि, पैङ्गलादयनी, औदाहमानी, औज्जहानि इति पैलादिः ।

प्राच्येभ्यः ॥२।४।१२६॥ इञन्तात्प्राग्गोत्रादपत्ये वर्तमानात्परस्य युवप्रत्ययस्य ल्लुग्भवति । पान्नागारिः पिता । पान्नागारिः पुत्रः । मान्थरेषणिः पिता । मान्थरेषणिः पुत्रः । कैरकलम्बिः पिता । कैर[8]कलम्बिः पुत्रः । प्राच्येति किम् ? दाक्षिः पिता । दाक्षायणः पुत्रः । इञ इति किम् ? राघविः पिता । राघविः पुत्रः ।

न तौल्वल्यादेः ॥२।४।१२७॥ तौल्वल्यादिभ्यः परस्य युवप्रत्ययस्य ल्लुग्न भवति । तौल्वलिः पिता । तौल्व[9]लायनिः पुत्रः । दालीपिः पिता । दालीपायनः पुत्रः । दिलीपशब्दस्य अत एव निपातनादिभ्यक्षा-देराकारः । अपरे दलीप इति प्रकृत्यन्तरमाहुः । योगविभागाद् यस्कादिषु पुष्करसच्छब्दपाठाच्च तौल्व-ल्याद्यवयवस्येञश्च इञश्च बहुषु प्राग्भरतेष्विञः इति ल्लुगनेन प्रतिषिध्यते । तौल्वलिः । तौल्वली । तौल्वलयः । तौल्वलि, तैल्वलि, तैल्व[10]लकि [11]धारिणि, रामणि, दालीपि, देवोति, दैवमति, दैवयज्ञि, प्राढाहति, प्रदायति, [11]बाकहूकि, आनुराहति, आनुति, आर्हिंसि, [12]आसुरी, नैमिश्री[13], नैमिशि, [14]असिद्धकि, आखिकासि, बान्धकि, वैङ्कि [15]पौष्की, पौष्करवी, वैरकि, वैलकि, वैहति, वैकर्णि, [16]कारेणुपालि, इति तौल्वल्यादिः ।

भिक्षादिभ्यश्च समूहे ॥२।४।१२८॥ ङस इति वर्तते । ङसः षष्ठ्यन्तात् भिक्षादेरन्यस्मादप्य शब्दरूपात् समूहेऽर्थे यथाधिकृतं प्रत्यया भवन्ति । भिक्षाणां समूहो भैक्षम् । गार्भिणम् । यौव[17]नम् ।

---

१. गर्भेरत्यण् म० । २.—यच्चिप्रादि—क० म० । ३. विकल्पः क० म० । ४. अत एव क० म० । ५. माण्डीअङ्घिः पिता माण्डीअङ्घिः पुत्रः । क० म० । ६. शात्यकि क० म० । ७. राहक्षिति क० म० । ८. कैरकलम्बिः पुत्रः क० म० । ९. तौल्वकायनः पुत्रः । तैल्वकायनिः पिता, तैल्वकायनः पुत्रः । दाली—क० म० । १०. तैल्वलिकि क० म० । ११. धारिणि क० म० । १२. वाकहूकि क० म० । १३. आसुरि क० म० । १४. श्री । नैमिश्री क० म० । १५. आसिबकि क० म० । १६. कारेणु-पालि क० म० । १७. यौवतम् क० म० ।

अन्यस्मात्—काकानां समूहः काकम् । बार्कम् । कामस्पत्यम् । स्त्रैणम् । पौंस्नम् । पञ्चानां मूलानां समूहः इति पञ्चमूली इत्यत्र समूहः समाहार एव, स च समासार्थः, समासेनैव गत इति तद्धितो नोत्पद्यते । यद्युत्पद्येत को दोषः ? परिमाणादेव नैव इति नियमाद् ङी न स्यात् । इर्सत्स्वे इत्येवाणादिविधौ समूहविवक्षायां तदन्तादवाचकार्थो योगः । भिक्षादेवपादादर्यमाणिस्तठयो बाधनार्थम् । औलूकशब्दस्य योगवृत्तः युवतिपाठः पुम्भावबाधनार्थः । भिक्षा, गर्भिणी, युवति, क्षेत्र, करीष, अङ्गार, भर्मन्[3], वर्मन्, पद्धति, सहस्र, अथर्वन्, दक्षिणा, खण्डिक, वरत्रा, युगवरत्र, हलबन्ध, औलूक्य इति भिक्षादिः ।

क्षुद्रकमालवात्सेनानाम्नि ॥२।४।१२९॥ क्षुद्रकमालवशब्दात् समूहे यथाविहितमण्प्रत्ययो भवति सेनाया नाम्नि संज्ञायाम् । क्षुद्रकाश्च मालवाश्च क्षुद्रकमालवाः, तेषां समूहः क्षौद्रकमालवी । एवं नाम्नी काचित्सेना । सेनानाम्नीति किम् ? क्षौद्रकमालवकमन्यत् । गोत्रे[6]ऽञ्बाधनार्थं वचनम् । समूहाधिकारे हि तदन्तस्यापि ग्रहणम्, धेनोरनञ इति प्रतिषेधात् ।

गोत्रोक्षवत्सोष्ट्राजोरभ्रवृद्धमनुष्यराजन्यराजपुत्रराज्ञो वुञ् ॥२।४।१३०॥ स्वापत्यसन्तानस्य स्वव्यपदेशकारिणः प्रथमपुरुषस्यापत्यं गोत्रम् । गोत्रवाचिभ्य उक्षादिभ्यश्च समूहे वुञ्प्रत्ययो भवति, अणोऽपवादः । गोत्रात्—उपगूना समूह इति औपगवकम् । कापटवकम् । गार्गकम् । वात्सकम् । गार्ग्यायणकम् वात्स्यायनकम् । उक्षन्—औक्षकम् । वत्स—वात्सकम् । उष्ट्र—औष्ट्रकम् । अज—आजकम् । उरभ्र—औरभ्रकम् । वृद्ध—वार्द्धकम् । मनुष्य—मानुष्यकम् । राजन्य—राजन्यकम् । राजपुत्र—राजपुत्रकम् । राजन्—राजकम् ।

केदाराण्ण्यश्च ॥२।४।१३१॥ केदारशब्दात्समूहेऽर्थे ण्यश्च वुञ् च प्रत्ययौ भवतः । अचित्तठणोऽपवादः । कैदार्यम् । केदारम् ।

कवचिहस्त्यचित्ताच्च ठञ् ॥२।४।१३२॥ कवचिन् हस्तिन् इत्येताभ्यामचित्तवाचिभ्यश्च चकारात् केदाराच्च समूहे ठञ् भवति । कवचान्येषां सन्ति ते[9] कवचिनः, कवचिनां समूहः कावचिकम् । हास्तिकम् । अचित्तात्—आपूपिकम् । शाष्कुलिकम् । केदारात्—कैदारिकम् । एवं केदारशब्दस्य त्रैरूप्यं भवति । ण्यवुञ्भ्यां बाधायां केदाराच्च ठञ्विधानम् ।

धेनोरनञः ॥२।४।१३३॥ धेनुशब्दात्समूहे ठञ्प्रत्ययो भवति न चेत्स धेनुशब्दो नञः परो भवति । धेनूनां समूह : धैनुकम् । अनञ इति किम् ? अधेनूनां समूह आधेनवम् । धेनोरनञ इति प्रतिषेधो ज्ञापकम्, समूहे तदन्तस्यापि भवतीति । तेन ब्राह्मणराजन्यकम् । क्षौद्रकमालवकम् । गौधेनुकम् ।

ब्राह्मणमाणववाडवाद्यः ॥२।४।१३४॥ ब्राह्मण माणव वाडव इत्येतेभ्यः समूहे यः प्रत्ययो भवति । ब्राह्मण्यम् । माणव्यम् । वाडव्यम् ।

गणिकाया ण्यः ॥२।४।१३५॥ गणिकाशब्दात्समूहे ण्यप्रत्ययो भवति । गाणिक्यम् । [10]ब्राह्मणशब्दाद्यवचनं पुम्भावार्थं ण्ये हि पुम्भावो न भवति । ब्राह्मण्यायात्रः । गाणिक्यायात्रः । ब्राह्मणाः प्र[11]कृताः अस्यां यात्रायां ब्राह्मण्या यात्रा, गाणिक्या यात्रेति, तयोः समूहवाच्च बहुव्रीहि प्रसङ्गः ।

---

१. लुप क० म० । २. कसस्व इ—क० म० । ३. चर्मन् क० म० । ४. युगवरत्र क० म० । ५. कृतनाम्ना क० म० । ६. -ञ्गुण्वा—क० म० । ७. प्रकाशीकायिकुलाच्च। तत्कुलसन्तान इष्यते । गोत्रवती पतिगोत्रा स्यात् सगोत्रा बान्धवाः स्मृताः इत्येकसन्धी क० म० टि० । ८. औक्षिकम् क० म० । ९. -न्तीति क—क० म० । १०. ब्राह्मणादीनां वचनं क० म० । ११. प्रकृताः क० म० ।

केशाद्वा ॥२।४।१३६॥ केशशब्दात्समूहे ण्यप्रत्ययो भवति वा । कैश्यं । कैशिकम् ।

छोऽश्वात् ॥२।४।१३७॥ अश्वशब्दात्समूहे छप्रत्ययो भवति वा । अश्वीयम् । आश्वम् ।

पार्श्वम् ॥२।४।१३७॥ पार्श्वं इति पर्शुशब्दात्समूहे णस्प्रत्ययो निपात्यते । ठणोऽपवादः । पर्शूनां समूहः, पार्श्वम्[1] ।

पृष्ठ्याहीनौ क्रतौ ॥२।४।१३९॥ पृष्ठ्य, अहीन, इति पृष्ठशब्दात्, अहन्शब्दाच्च समूहे क्रतौ वाच्ये यथासंख्यं यखौ प्रत्ययौ निपात्येते । पृष्ठानां समूहः पृष्ठ्यः, अहर्गणः । अह्नां महीनः । पृष्ठशब्दः अहः-पर्य्यायः । रथन्तरादिसामपर्याय इत्यन्ये । क्रताविति किम् ? अह्नां समूहः आह्नमन्यत् । श्वादिभ्योऽण् इत्यण् ।

चरणाद्धर्मवत् ॥२।४।१४०॥ चरणं कठकलापादिः[2], तस्माद्यथाधर्मं प्रत्यया भवन्ति । वतिः सर्वसादृश्यार्थः । ते(न) याभ्य प्रकृतिभ्यो यः प्रत्ययो यथाधर्मे भवति ताभ्य एव प्रकृतिभ्यः स एव प्रत्ययः तथैवेह भवति । कठानां समूहः काठकम्, कालापम्, छान्दोग्यम्, [3]औक्थ्यम्, बाह्वृच्यम्, आथर्वणम् ।

गोरथवातात्त्रकट्यलम् ॥२।४।१४१॥ गो रथ वात इत्येतेभ्यः समूहेऽर्थे यथासंख्यं त्र, कट्य[5], ऊल, इत्येते प्रत्यया भवन्ति । गवां समूहः—गोत्रा । रथकट्या । वातूलम् ।

पाशादेश्च यः ॥२।४।१४२॥ पाशादिभ्यो गोरथादिशब्देभ्यश्च समूहेऽर्थे यः प्रत्ययो भवति, ठणोऽपवादः । पाशानां समूहः पाश्या । तृण्या । खल्या । गवां समूहो गव्या । रथ्या । वात्या । पाश, तृण, खज, धूम, अगार, पोटगल, पिटक, पिटाक, शर्कट, खल, हल, नल, वन—इति पाशादिः ।

ग्रामजनबन्धुगजसहायात्तल् ॥ २।४।१४३ ॥ ग्राम जन बन्धु गज सहाय इत्येतेभ्यः समूहेऽर्थे तल्प्रत्ययो भवति । ग्रामाणां समूहो ग्रामता । जनता । बन्धुता । गजता । सहायता । लकारः स्त्रीत्वार्थः ।

श्वखलादिभ्योऽञिनौ ॥२।४।१४४॥ श्वन् खल इत्येवं प्रकारेभ्यः समूहे यथासंख्यमञिनौ प्रत्ययौ भवतः । प्रकृतिभेदोपादानाद्यथासंख्यम् । शुनां समूहः शौवम् । अह्नामाह्नम् । दण्डिनां दाण्डम् । चक्रिणां चाक्रम् । युगानां यौगम् । नोऽपदस्येति लोपार्थं श्वादिभ्योऽञ्वचनम् । खलादिभ्यः । खलिनी । ऊकिनी । कुटुम्बिनी । एवं शब्दस्य पाशादित्वाद्यः, अयं च प्रत्यय इति द्वैरूप्यम् । श्वखलादयः प्रयोगगम्याः ।

पुरुषात्कृतहितवधविकारे च ढञ् ॥ २।४।१४५ ॥ पुरुषशब्दात्कृते हिते वधे विकारे चार्थे ढञ्प्रत्ययो भवति कृतादौ यथाभिधानं विभक्तियोगः । पुरुषाणां समूहः पौरुषेयम् । पुरुषेण कृतः पौरुषेयो ग्रन्थः । पुरुषाय हितं पौरुषेयं मुहूर्तं शासनम् (वा) । पुरुषस्य वधः पौरुषेयो वधः । पुरुषस्य विकारः पौरुषेयः ।

विकारे ॥ २।४।१४६ ॥ ङस इति वर्तते । षष्ठ्यन्ताद्विकारे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । द्रव्यस्यावस्थान्तरं विकारः । भस्मनो विकारः भास्मनः । मौक्तिकः । [11]आर्द्रिः । [12]हाहालः । सैरः । वैद । वार्जः । त्रैगर्त्त. । शाङ्कवः ।

प्राण्योषधिवृक्षेभ्योऽवयवे च ॥ २। ४। १४७ ॥ प्राण्योषधिवृक्षवाचिभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्यः शब्देभ्योऽवयवे विकारे च यथाविहितं प्रत्ययो भवति । प्राणिभ्यः— कापोतं सक्थि । कापोतं मांसम् ।

---

१. पार्श्वः क० म० । २. कालापादिः क० म० । ३. औक्थ्यम् क० म० । ४. कण्ठोक्तम् क० म० । ५. कट्य क० म० । ६. रथकट्या क० म० । ७. रथवात श—क० म० । ८. शाकटा क० म० । ९. कुटुम्बिनी म० । १०. यमाहंतम् क० म० । ११. आर्द्रिः क० म० । १२. हाकः क० म० ।

मायूरं सक्थि । मायूरं मांसम्[1] । आविकं मांसम् । अविशब्दादनभिधानान्न भवति । ओषधिभ्यः—दौर्वं काण्डम् । दौर्वं भस्म । मौर्वं काण्डम् । मौर्वं भस्म । वृक्षेभ्यः—कारीरं काण्डम् । कारीरं भस्म । बैल्वं काण्डम् । बैल्वं भस्म । प्राण्योषधिवृक्षेभ्य इति किम् ? पाटलीपुत्रस्यावयवः पाटलीपुत्रकः प्राकारः । पाटलीपुत्रकाः प्रासादाः । इत उत्तरं विकारे प्राण्योषधिवृक्षेभ्योऽवयवे चेति द्वयमप्यधिक्रियते । तेनोत्तरप्रत्ययाः प्राण्योषधिवृक्षेभ्योऽवयवविकारयोरन्येभ्यो विकार एव भवन्तीति वेदितव्यम् । वृक्षौषध्योः पृथगुपादानादिह शास्त्रे प्राणिग्रहणेन त्रसानां ग्रहणं विज्ञायते न स्थावराणाम् ।

तालाद्धनुषि ॥ २।४।१४८ ॥ तालशब्दाद् धनुषि विकारे यथाविहितमण्प्रत्ययो भवति । मयटोऽ[2]पवादः । तालं धनुः । धनुषीति किम् ? तालमयमन्यत् ।

त्रपुजतोः षक् च ॥२।४।१४९॥ त्रपु जतु इत्येताभ्यां विकारेऽण्प्रत्ययो भवति षक् च तयोरागमः । त्रपुषो विकारः त्रापुषम् । जातुषम् । अण्सिद्धः[3] । षगर्थं वचनम् । चकारः सन्नियोगार्थः ।

शम्या लक् ॥२।४।१५०॥ शमीशब्दाद् विकारेऽवयवे चाण्प्रत्ययो भवति लक् चास्यागमः । शामीलं भस्म । शामीला शाखा ।

परशव्यस्य यलुक् ॥२।४।१५१॥ परशव्यशब्दाद् विकारेऽण्प्रत्ययो भवति यशब्दस्य च तस्य लुग् भवति । परशव्यस्यायसो विकारः पारशवम् । अण्[4]सिद्धं यलुगर्थं वचनम् । एरित्येकान्त्यलुक्सिद्धौ लुग्वचनादन्त्यमावेऽन्त्यमदेशस्येति यकारलुक्सिद्धौ यग्रहणाद्यशब्दस्यैव लुक् तेनोत्तरत्र परेऽव इत्यस्याभावादेरिति इकारस्य[5] लुग्भवति ।

कंसीयाञ्ञ्यः ॥२।४।१५२॥ कंसीयशब्दाद्विकारे ञ्यप्रत्ययो भवति यशब्दस्य च तस्य लुग् भवति । कंसीयस्य विकारः कांस्यम् ।

हेमार्थान्माने ॥२।४।१५३॥ हेमवाचिनः शब्दान्माने[6] यथाविहितमण्प्रत्ययो भवति । द्रुमयटोऽपवाद । हाटको निष्कः । हाटकं कार्षापणम्[7] । जातरूपो निष्कः । जातरूपं कार्षापणम्[8] । अर्थग्रहणं स्वरूपविधिव्युदासार्थम् । मान इति किम् ? हाटकमयी यष्टिः ।

द्रोर्वयः ॥२।४।१५४॥ द्रुशब्दान्माने विकारे च वयप्रत्ययो भवति । यस्यापवादः । द्रुवयं मानम् ।

पयोद्रोर्यः ॥२।४।१५५॥ पयस् द्रु इत्येताभ्यां विकारे यप्रत्ययो भवति । पयसोऽणोऽपवादः । द्रोरेकाज्मयटः । पयसो विकारः पयस्यम्[9] । द्रोः दारुणो विकारो द्रव्यम् ।

एण्या ढञ् ॥२।४।१५६॥ एणीशब्दाद् विकारावयवयोर्ढञ्प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । एण्या विकारो अवयवो वा ऐणेयं मांसम् । ऐणेयी जङ्घा । ऐणमित्येणशब्दस्य भवति ।

कौशेयम् ॥२।४।१५७॥ कौशेयमिति कोशशब्दाद् विकारे ढञ्प्रत्ययो निपात्यते । कोशस्य विकारः कौशेयं वस्त्रम् । कौशेयं सूत्रम् । निपातनं रूढ्यर्थम् । तेन वस्त्रसूत्राभ्यामन्यत्र भस्मादौ न भवति ।

उष्ट्राद्वुञ् ॥२।४।१५८॥ उष्ट्रशब्दाद्विकारेऽवयवे च वुञ्प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । उष्ट्रस्य उष्ट्र्या अवयवो विकारो वा औष्ट्रकं मांसम् । औष्ट्र[10](ष्ट्रि)का जङ्घा ।

उमोर्णाद्वा ॥२।४।१५९॥ उमा ऊर्णा इत्येताभ्यां यथायोगं विकारावयवयोर्वा वुञ्प्रत्ययो भवति । उमा—अतसी, तस्या विकारोऽवयवो वा औमकम् । औमम् । ऊर्णाया विकार और्णकम् और्णं वा ।

---

१. आविकं सक्थि । आ—क० म० । २. द्रुमयटोऽपवादः । क० म० । ३. सिद्धम् क० म० । ४. सिद्धः क० म० । ५. ईकारस्य क० म० । ६. माने विकारे क० म० । ७. निष्को वराहः । वराहोऽब्दे किटौ [illegible] इति [illegible] क० म० टि० । ८. कार्षापणः कार्षिकः स्यात्कार्षिके [illegible] । इत्यमरः क० म० टि० । ९. पयस्यमाज्यं [illegible], [illegible] क० म० टि० । १०. औष्ट्रिका क० म० ।

मानात् क्रीतवत् ॥२।४।१६०॥ मीयते परिच्छिद्यते येन तन्मानम्, इयत्तापरिच्छित्तिहेतुः संख्यादिरुच्यते । मानवाचिनः शब्दाद् विकारे क्रीतवत्प्रत्ययविधिर्भवति । शतस्य विकारः शत्यः । शतिकः । साहस्रः । नैष्किकः । वतिः सर्वविधिसादृश्यार्थम् । तेन फोलुगप्यपि भवति । द्विशतः । त्रिशतः । द्विसाहस्रः[2] । त्रिसाहस्रः । द्विनिष्कैः[3] । त्रिनिष्कः ।

हेमादिभ्योऽञ् ॥२।४।१६१॥ हेमन इत्येवमादिभ्यो यथायोगं विकारावयवयोरर्थयोरञ्प्रत्ययो भवति । हेम्नो विकारः हैमं सारसनम् । हैमी यष्टिः । रजतस्य राजतः । हेमन्, उदुम्बर, निचुदार, कोहितक, बिभीतक, दण्डकार,[4] गविधु, पटली[5], श्यामाक इति हेमादयः । हेमादिराकृतिगणः । हेम्नोऽण्बाधनार्थमञ्वचनम् । अणि सति[6] येऽनोऽक्ये अनिति[7] अन्त्याजादेर्लुक् न स्यात् । रजतादीनामयड्बाधनार्थम् । पाटलीश्याम (श्याम) [8]कपाटसंपटः ।

वाऽभक्ष्याच्छादने मयट् ॥२।४।१६२॥ षष्ठ्यन्ताद् भक्ष्याच्छादनवर्जिते विकारेऽवयवे च यथायोगं मयट्प्रत्ययो भवति वा । भस्मनो विकारः भस्ममयम् । भास्मनम् । कपोतमयम्[9] । कापोतम् । दूर्वाया विकारोऽवयवो वा दूर्वामयं दौर्वं वा । शमीमयं[10] शामीलम् । अभक्ष्याच्छादन इति किम् ? मौद्गः सूपः । कार्पासः प्रावारः[11] । भक्ष्याच्छादनयोर्मयडभावपक्षे च गतो विधिः सावकाश इति परत्वादनेन स्वविषये बाध्यते ।

शराद्येकाचः ॥२।४।१६३॥ शरादिभ्य एकाज्भ्यश्च शब्देभ्यो यथायोगं भक्ष्याच्छादनवर्जिते विकारेऽवयवे च नित्यं मयट्प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । शरमयम् । दर्भमयम् । एकाचः—मृन्मयम् । वाङ्मयम्[12] । शरदर्भ, कुटी, सोम, तृण, बल्वज इति शरादिः ।

दोरप्राणिनः ॥२।४।१६४॥ दुसंज्ञकादप्राणिवाचिनो यथायोगं विकारावयवयोरभक्ष्याच्छादनयोर्मयट्प्रत्ययो भवति[13] । आम्रमयः । शालमयः । शाकमयम् । काशीमयम् । तन्मयम् । यन्मयम् । अप्राणिन इति किम् ? [14]श्वाविदो विकारोऽवयवो वा [15]शौवाविदम् । श्वाविन्मयम् । [16]भासमयम् ।

गोव्रीहेः शकृत्पुरोडाशे ॥२।४।१६५॥ गो व्रीहि इत्येताभ्यां यथासंख्यं शकृति पुरोडाशे च मयट्प्रत्ययो भवति । अणो यस्य चापवादः । गोः शकृत् गोमयम् । व्रीहिमयः पुरोडाशः । शकृत्पुरोडाश इति किम् ? अन्यद् गव्यम्, व्रैहम् । शकृद्गोर्विकारो[17] नावयवः । अतद्धर्मान्वयादनदेकदेशत्वाच्च । तत्र तस्य [18]स्वविषये गोर्मयड्विधानमिह शकृत्येव न विकारावयवयोरित्येवमर्थम् ।

तिलयवपिष्टादनाम्नि ॥२।४।१६६॥ तिल यव पिष्ट इत्येतेभ्यो यथायोगं विकारावयवयोरनाम्नि मयट्प्रत्ययो भवति । तिलयवाभ्यामणोऽपवादः पिष्टात् कस्य । तिलमयम् । यवमयम् । पिष्टमयम् । अनाम्नीति किम् ? तैलम् । यावकः । पिष्टिका ।

पिष्टिका हैयङ्गवीनम् ॥२।४।१६७॥ पिष्टिकेति पिष्टशब्दाद् विकारे कप्रत्ययः । हैयङ्गवीनमिति ह्योगोदोहशब्दाद् विकारे अञ्प्रत्ययः, प्रकृतेश्च हियङ्गुभावो निपात्यते । पिष्टस्य विकारः पिष्टिका । ह्योगोदोहस्य विकारः हैयङ्गवीनं घृतमुच्यते । घृतादन्यत्राणेव ह्यौगोदोहं तक्रम् । अनाम्नि मयड्विधानात्पारिशेष्यादयं नाम्नि कः । तत्साहचर्याद् हैयङ्गवीनमिति नाम्न्येव ।

---

1. पशुगाव्यपि क० म० । 2. द्विसाहस्रः । द्विसहस्रः । क० म० । 3. द्विनिष्कः । द्विनैष्किकः । क० म० । 4. कण्डकार क० म० । 5. कापटली क० म० । 6. हि क० म० । 7. अणिति क० म० । 8. -कपोर्धामपट: । 9. कपोतस्य विकारोऽवयवो वा कपो—क० म० । 10. शमीकम् क० म० । 11. उत्तरीयवस्त्रम् क० म० टि० । 12. -यम् । त्वङ्मयम् क० म० । 13. -वति । अणोऽपवादः । क० म० । 14. श्वाविधो क० म० । 15. शौवाविधम् क० म० । 16. भासम् । भासमयम् । क० म० । 17. -द्गोर्ण विका—क० म० । 18. स्वे क० म० ।

नातोऽफलद्रुमयात् ॥२।४।१६८॥ विकारेऽवयवे च च इमे प्रत्यया उक्ता अतएव[1] तदन्तात्फल-वाचिनो द्रुमयशब्दवर्जिताद् विकारावयवयोः प्रत्ययो न भवति। कपोतस्य विकारोऽवयवो वा कापोतम्। कापोतस्य विकारोऽवयवो वेति मयट्प्रत्ययो न भवति। विकारो मांसरसादिः। प्रकृतेर्विकृतेश्च विकारो भवति। अवयवावयवा[2]दिश्चाङ्गुल्यादिः समुदायस्यावयवस्य चावयवो भवति। तत्र विकारावयवाभ्यां प्रत्यये प्रतिषिद्धे प्रकृतिसमुदायाभ्यामेव प्रत्ययेन व्यपदेशो भवति। अफलद्रुमयादिति किम्? आमलकमयमस्ति। प्लाक्षमयम्। नैयग्रोधमयम्। द्रौवमयं शकलम्। गोमयं भस्मेति—गोमयस्य गोरविकारावयवत्वाद् भवति।

बहुलं लुक् पुष्पमूले ॥२।४।१६९॥ विकारावयवयोर्विहितस्य प्रत्ययस्य पुष्पे मूले च विकारत्वेनाऽवयवतया च[3] विवक्षिते बहुलं लुग्भवति। मल्लिकाऽवयवो विकारो वा पुष्पं मल्लिका। यूथिका। नवमालिका। मालती। जातिः। पाटलम्। कुन्दम्। सिन्दुवारम्। कदम्बम्। करवीरम्। चम्पकम्। अशोकम्। विदार्या मूलं विदारी। अंशुमती। बृहती। बिसम्। मृणालम्। (क्वचित्) न भवति—बैल्वानि मूलानि। क्वचिदन्यत्रापि भवति—आमलकस्य विकारो वृक्ष आमलकी। बदरी। व्रीहीणां विकारः[4] स्तम्बः व्रीहिः।

फले ॥२।४।१७०॥ विकारेऽवयवे वा फले विवक्षिते प्रत्ययस्य लुग्भवति। आमलक्या विकारोऽवयवो वा फलम् आमलकम्। बदरम्। कुवलम्। व्रीहिः। यवः। माषः। मुद्गः। गोधूमः। हरीतकी। पिप्पली। कोशातकी। कोषातकी। नखरजनी। शष्कण्डी। दाडी। दोडी। दधिदोडी। श्वेतपाकी। अर्जुनपाकी। कला। शाला। द्रक्ष। गङ्गा। गङ्गारिका। कण्टकारिका। शेफालिका। ओषधिहरीतक्यादिभ्यः लुचि प्रकृति-लिङ्गमेव। तत्र स्त्रिया पूर्वस्य ष्यतः लुचि पुनः ष्यत्। आमलकादीनि सन्ति प्रकृत्यन्तराणि। आमलक्यादिभ्यः प्रत्ययश्रुतिनिवृत्त्यर्थं लुग्वचनम्।

प्लक्षादेरण् ॥२।४।१७१॥ प्लक्ष इत्येवमादिभ्यो विकारेऽवयवे वा फले विवक्षितेऽण्प्रत्ययो भवति। मयटोऽपवादः। विधानसामर्थ्यादस्य न लुग्भवति। प्लक्षस्य विकारोऽवयवो वा फलं प्लाक्षम्। नैयग्रोधम्। प्लक्ष, न्यग्रोध, अश्वत्थ, इङ्गुदी, सगु, वेणु, ककन्तु, बृहतीति प्लक्षादिः।

जम्ब्वा वा ॥२।४।१७२॥ जम्बूशब्दाद् विकारेऽवयवे वा फले विवक्षितेऽण्प्रत्ययो भवति वा। पक्षे यथाप्राप्तम्। तस्य लुग्भवति। जम्ब्वा विकारोऽवयवो वा फलं जाम्बवम्। जम्बु। जम्बूः। लुचि जम्बवा[5]। लिङ्गमुभय[6]त्रापि भवति।

बोद्धध्येत्रोः ॥२।४।१७३॥ ङस इति वर्तते। षष्ठ्यन्ताद्बोद्धरि अध्येतरि च यथाविहितं प्रत्ययो भवति। निमित्तानां बोद्धा नैमित्तिकः। मौहूर्तिकः[7]। औत्पातः। छन्दसोऽध्येता[8] छान्दसः। व्याकरणस्य बोद्धाऽध्येता वा वैयाकरणः। घटस्य बोद्धा पटस्य बोद्धा इत्यत्रानभिधानान्न भवति।

न्यायादिपदकल्पलक्षणान्तक्रत्वाख्यानाख्यायिकाट्ठण् ॥२।४।१७४॥ न्यायादिभ्यः पदकल्प-लक्षणशब्दान्तेभ्यः क्रतु-आख्यानाख्यायिकावाचिभ्यश्च षष्ठ्यन्तेभ्यो बोद्धध्येत्रोष्ठण्प्रत्ययो भवति। न्यायस्य बोद्धाऽध्येता वा नैयायिकः। वै[9]यासिकः। पदान्तात्—पौर्वपदिकः। औत्तरपदिकः। आनुपदिकः। बहुप्रत्यय-पूर्वात्र भवति अनभिधानात्। मातृकल्पिकः। पाराशरकल्पिकः[10]। लक्षणान्तात्—गौलक्षणिकः। आश्व-लक्षणिकः। आनुलक्षणिकः। सौलक्षणिकः। लाक्षणिक इति न्यायादित्वात्सिद्धम्। क्रतु—आग्निष्टोमिकः[11], वाजपेय:(यिकः)। ज्योतिष्टोमिकः। राजसूयिकः। आख्यान—यावक्रीतिकः। प्रैयङ्गुकः। आविमारकिकः। आख्यायिका—वासवदत्तिकः। सौमनोहरिकः। न्याय, न्यास, लोकायत, पुनरुक्त, परिषद्, चर्चा, क्रमेतर, श्लक्ष्ण, संहिता, पदे-पदे, क्रम, सङ्घटा, सङ्घाटा, वृत्तिसंग्रह, गण, गुण, आयुर्वेद, इतिहास, पुराण, द्विपदा,

---

१. अत एतदुक्ता—क० म०। २. -यवश्चा—क० म०। ३. वा क० म०। ४. तम्बो क० म०। ५. अस्त्रादिः क० म०। ६. -मुभयथापि क० म०। ७. मौहूर्तं क० म०। ८. औत्री छान्दसोपमा क० म० टि०। ९. नैयासिकः क० म०। १०. -ल्पिकः। आनुकल्पिक.। क० म०। ११. आग्निष्टोमिकः क० म०।

ज्योतिष, अनुसू, लक्ष्य, लक्षण, अनुलक्ष्य, सुलक्ष्य, वसन्त, वर्ष, शरद्, हेमन्त, शिशिर, प्रथमगुण, अनुगुण, चरमगुण, अथर्वन्, आथर्वण इति न्यायादिः।

अकल्पात् सूत्रात् ॥२।४।१७५॥ कल्पशब्दवर्जितात्परो यः सूत्रशब्दस्तदन्ताद् बोद्‌ध्रध्येत्रोष्ठण्-प्रत्ययो भवति। वार्तिसूत्रिकः। साङ्ग्रहसूत्रिकः। अकल्पादिति किम्? सौत्रः। काल्पसूत्रः।

अधर्मक्षत्रसंसर्गाङ्गत्रेर्विद्या ॥२।४।१७६॥ धर्म क्षत्र संसर्ग अङ्ग त्रि इत्येतच्छब्दवर्जितात्परो यो विद्याशब्दस्तदन्तात्षष्ठ्यन्ताद् बोद्‌ध्रध्येत्रष्ठण्प्रत्ययो भवति। वायसविद्यिकः। सार्वविद्यिकः। अधर्मादेरिति किम्? वैद्यः। धार्मविद्यः। क्षात्रविद्यः। सासर्गविद्यः। आङ्गविद्यः। त्रैविद्यः। [1]त्रिविधा विद्या त्रिविद्येति कर्मधारयात् प्रत्ययविश्रुतिः। तिसृणां विद्यानां बोद्धेति द्विगोः श्लुग्भवति—त्रिविद्यः।

याज्ञिकौक्थिकलौकायतिकानुब्राह्मणी ॥२।४।१७७॥ याज्ञिकादयः शब्दा बोद्‌ध्रध्येत्रोर्नि-पात्यन्ते। याज्ञिकेति यज्ञशब्दाट्ठण् याज्ञिक्यशब्दाच्च ठण् इकयलोपश्च निपात्यते। यज्ञस्य याज्ञिक्यस्य वा बोद्धाऽध्येता वा याज्ञिकः। औक्थिकेति उक्थशब्द. [2]सामसु कः.[3]। लोकायतिकेति ठणि इकारः। लोकायति-[4]कस्य बोद्धाऽध्येता वा लौकायतिकः। लोकायतिक इति न्यायादिपाठात्सिद्धम्। अनुब्राह्मणीतीन्। अनुब्राह्मणं बोद्धाऽध्येता वा अनुब्राह्मणी। इन्निपातनमण्-बाधनार्थम्।

शतषष्टेः पथष्ठट् ॥२।४।१७८॥ शत षष्टि इत्येताभ्यां परो य. पथिन्शब्दस्तदन्तात् षष्ठ्य-न्ताद् बोद्‌ध्रध्येत्रोष्ठट्प्रत्ययो भवति। शतपथिकः। शतपथिकी। षष्टिपथिकः। षष्टिपथिकी।

पदोत्तरपदेभ्यष्ठः ॥२।४।१७९॥ पदशब्द उत्तरपदं यस्य तत. पदशब्दादुत्तरपदशब्दात्पदोत्तरपद-शब्दाच्च बोद्‌ध्रध्येत्रोष्ठप्रत्ययो भवति। पूर्वपदिकः। उत्तरपदिकः[5]। एवं पदोत्तरपदस्य द्वैरूप्यम्[6]। पदोत्तर-पदात् पदोत्तरपदिकः। बहुवचनं सर्वभङ्गपरि[7]ग्रहार्थम्।

शिक्षामीमांसासामक्रमपदाद् वुच् ॥२।४।१८०॥ शिक्षा मीमांसा सामन् क्रम पद इत्येतेभ्यः बोद्‌ध्रध्येत्रोर्वुच्प्रत्ययो भवति। शिक्षकः। मीमांसकः। सामकः। क्रमकः। पदकः। चकारः सामान्यग्रहण-विघातार्थ.। क इच्छापुस इति प्राप्नोतीति वुच्वचनम्।

ससर्वादेः श्लुक् ॥२।४।१८१॥ सादेः सर्वादेश्च बोद्‌ध्रध्येत्रोः प्रत्ययस्य श्लुग्भवति। सवार्तिकः। सर्ववार्तिकः। ससंग्रह.। सर्ववेद.। सर्वतनुः[8]। सर्वविद्य.।

संख्याकात्सूत्रे ॥२।४।१८२॥ संख्यायाः यः क प्रत्ययो विहितस्तदन्तात्षष्ठ्यन्तात्सूत्रे वर्तमानाद् बोद्‌ध्रध्येत्रो. प्रत्ययस्य श्लुग्भवति। अष्टका आपिश[9]लपाणिनीयाः, त्रिकाः[10] काशकृत्स्नाः, दशका उमास्वातीयाः, चतुष्का. शाकटायनीयाः। संख्याग्रहणं किम्? माहावार्तिकाः। कालापकाः। कादिति किम्? चातुष्टयाः।

प्रोक्तात् ॥२।४।१८३॥ प्रोक्तप्रत्ययान्ताद्विहितस्य बोद्‌ध्रध्येतृप्रत्ययस्य श्लुग्भवति। गौतमेन प्रोक्तं गौतमम्, तस्य बोद्‌ध्रध्येत्री वा गौतमा। सौधर्मा। आपिशला। पाणिनीया। आर्चाभिनः। वाज[11]सनेयिनः।

वेदेन्ब्राह्मणम् ॥२।४।१८४॥ प्रोक्तग्रहणमिहानुवृत्तं प्रथमान्तं विपरिणम्यते। प्रोक्तप्रत्ययान्तं वेदवाचि इन्नन्तं च ब्राह्मणवाचि बोद्‌ध्रध्येत्रोरेव प्रयुज्यते। वेद—कठेन प्रोक्तस्य वेदस्य बोद्धारोऽध्येतारो वा काठाः। कालापा.। मौला.[12]। पैप्पलादाः। [13]आर्चाभिनः। वाजसनेयिनः। इन्—ब्राह्मणम्—ताण्ड्येन प्रोक्तस्य

१. ष्यवयवा क० म०। २. कंपुचित्सामसु क० म०। ३. -कः। ततस्तादृध्यात्सद्व्याख्यानग्रन्थे औक्थिक्याख्यं वर्तमानाट्ठण्। औक्थिक्यशब्दाच्च ठण् इकयलोपश्च निपात्यते। उक्थस्य औक्थिकस्य वा बोद्धाऽध्येता औक्थिकः। क० म०। ४. लोकायतस्य क० म०। ५. -दिकः। पूर्वपदिका। उत्तरपदिका। क० म०। ६. -दात्। पदात्। पदिकः। क० म०। ७. परिग्रहणार्थम् क० म०। ८. सर्वातनुः क० म०। ९. आपिशल क० म०। १०. त्रिः काकाशकुत्स्ना क० म०। ११. राजसनेयिन. क० म०। १२. मौदाः क० म०। १३. आर्चाभिनः क० म०।

ब्राह्मणस्य बोद्धारोऽध्येतारो वा ताण्डिनः। भाल्लविनः। शाट्यायनिनः। ऐतरेयिणः। इन्निति किम्? याज्ञवल्क्यानि ब्राह्मणानि। सौलभानि ब्राह्मणानि। ब्राह्मणमिति किम्? पैङ्गी कल्पः। ब्राह्मणं वेद एव। न्येव सिद्धे नियमस्य नियमनिवृत्त्यर्थमिन्ब्राह्मणग्रहणम्। प्रोक्तानुवर्तनं किमर्थम्? ऋचः यजूंषि सामानि मन्त्राः। बोद्धध्येतृभ्यामन्यत्रास्य प्रोक्तप्रत्ययान्तस्य पदस्य प्रयोगनिवृत्त्यर्थं वचनम्।

मातृपितुर्भ्रातर्युलड्व्यम् ॥२।४।१८५॥ षष्ठ्यन्ताभ्यां मातृ पितृ इत्येताभ्यां भ्रातर्यर्थे यथासंख्यं डुलट् व्य इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः। मातुर्भ्राता मातुलः। पितुर्भ्राता पितृव्यः। डकारो लुगर्थः।

पित्रोर्डामहट् ॥२।४।१८६॥ षष्ठ्यन्ताभ्यां मातृ पितृ इत्येताभ्यां मातापित्रोरभिधेययोर्डामहट्प्रत्ययो भवति। मातुः पिता मातामहः। मातुर्माता मातामही। पितुः पिता पितामहः। पितामही। द्विद्विस्वाभ्यां पित्रोरिति मातापित्रोरिति ज्ञायते। डकारो लुगर्थः। टकारो ङ्यर्थः।

दुग्धेऽवेस्सोढदूसमरीसम् ॥२।४।१८७॥ ङसन्तादविशब्दाद्दुग्धेऽर्थे सोढ दूस मरीस इत्येते प्रत्यया भवन्ति। अवेर्दुग्धम् अविसोढम्। अविदूसम्। अविमरीसम्।

राष्ट्रेऽनङ्गादिभ्यः ॥२।४।१८८॥ ङस इति वर्तते। राष्ट्रं जनपदः, विषयो देश इत्यर्थः। षष्ठ्यन्तादङ्गादिवर्जिताद्राष्ट्रेऽभिधेये यथाविहितमण्प्रत्ययो भवति। ईशितव्येऽयं प्रक्रम.। निवासे वक्ष्यते। द्विधा च राष्ट्रसम्बन्धो भवति। शिबीनां राष्ट्रं शैबम्। उपुष्टाना राष्ट्रम्, औपुष्टम्। गान्धारीणां गान्धारम्। अनङ्गादिभ्य इति किम्? अङ्गानां राष्ट्रं वङ्गानां राष्ट्रमिति वाक्यमेव भवति। अङ्ग, वङ्ग, सुह्म, पुण्ड्र, इत्यङ्गादयः प्रयोगगम्याः।

भौरिक्यैषुकार्यादेर्विधभक्तम् ॥२।४।१८९॥ भौरिक्यादिभ्य ऐषुकार्यादिभ्यश्च राष्ट्रेऽभिधेये यथासख्यं विध भक्त इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः। अणपवादः। भौरिकीणां राष्ट्रम् भौरिकिविधम्। भौलिकिविधम्। ऐषुकारीभक्तम्। सारस्यायनभक्तम्। भौरिकि, भौलिकि, चोपयत, चोटयत, वैदयत, चैकयत, शैकयत, क्षैतयत, काणेय, वालिकाज्य इति भौरिक्यादिः। ऐषुकारी, सारस्यायन, चान्द्रायण, ताक्ष्यायण, द्व्याक्षायण, त्र्याक्षायण, औलायन, सौवीर, दासमित्रि, दासमित्रायण, शौद्रकायण, शयण्ड[2], शायण्डायन, खादायन, वैश्वधेनव, वैश्वमाणव. वैश्वदेव, तुण्डदेव, शायण्डी इत्यैषुकार्यादिः।

राजन्यादिभ्यो वुञ् ॥२।४।१९०॥ राजन्यादिभ्यो राष्ट्रेऽभिधेये वुञ्प्रत्ययो भवति। राजन्यानां राष्ट्रं राजन्यकम्। दैवयातवकम्। राजन्य, दैवयातव, आवृत, बाभ्रव, शालङ्कायन, बाभ्रव्य, जालन्धरायण, कौन्ताल, आत्मकामेय, अम्बरीपुत्र, वैल्वन, शैलूषज, उदुम्बर, तैतल, सम्प्रिय, दाक्षि, उर्णनाभ इति राजन्यादिः। आकृतिगणोऽयम्। तेन आर्जुनायनकम्। वैराटकम्। मालवकम्। त्रैगर्तकमित्यादि सिद्धं भवति। योगविभागोऽस्याकृतिगण[3]त्वाद्योतनार्थमुत्तरार्थश्च।

वसातेर्वा ॥२।४।१९१॥ वसातिशब्दाद्राष्ट्रे वुञ्प्रत्ययो भवति वा। वसातीनां राष्ट्रं वासातकम्। वासातम्।

निवासादूरभवाविति देशे नाम्नि ॥२।४।१९२॥ ङस इति वर्तते। ङसः षष्ठ्यन्तान्निवासादूरभव इत्येतयोरर्थयोर्यथाविहितं प्रत्ययो भवति देशे नाम्नि, प्रत्य[4]यान्तं चेद् देशस्य नामधेयं भवति। इतिकरणो विवक्षार्थः। तेनानुवृत्ते व्यवहारमनु[5]पत्ते नाम्नि विशेयं न सञ्जाते। निवसन्त्यस्मिन्निति निवासः, तत्र ऋजुनावो निवासः आर्जुनावम्। उपुष्टस्य निवासः औपुष्टम्। शकलायाः शाकलम्। अदूरे भवः अदूरभवः। तत्र वरणासाया अदूरभवा वारणासी नगरी। विदिशायां वैदिशं नगरम्। वैदिशो जनपदः। व्रीहिमत्या

1. "अविसोढाविदूसाविमरीसानि पयस्पतेः" इत्यमरः क० म० टि०। 2. -पण्ड। शयाण्ड। शायाण्डायन। क० म०। 3. -द्यो—क० म०। 4. प्रत्याख क० म०। 5. -मनुपतते क० म०।

वैदिशमतम् । यवमतम् यावमतम् । अङ्गानां निवासः अङ्गाः । वङ्गाः । कलिङ्गाः । सुह्माः । मगधाः । पुण्ड्राः । कुरवः । पञ्चालाः । मत्स्याः । वारो[1]णानामदूरभवं नगरं वारो[2]णाः नगरम् । स्रुघ्नशाल्कै[3]लयोर्ग्रामः । गोदौ ग्रामः अविच्छायनपर्वाः । शकन्धी, अलपदा, मथुरा, उज्जयिनी, गया, तक्षशिला, वरणा, बदरी, कुटुकबदरी, अलतिकं वनानीति प्रत्ययान्तं न देशनाम किर्ताहि ? प्रकृतिमात्रमिति न भवति ।

सोऽस्त्यस्मिन् ॥२।४।१९३॥ स इति प्रथमान्तादस्मेति सप्तम्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यः प्रथमान्तः स चेदस्तीति भवति । स इति लिङ्गसंख्यादिकमविवक्षितम् । प्रथमार्थमात्रं तु विवक्षितम् । देशे नाम्नि प्रत्ययान्तं चेद्देशस्य नाम भवति । इतिकरणो विवक्षार्थोऽनुवर्तत एव । उदुम्बरा अस्मिन् देशे सन्ति औदुम्बरं नगरम् । औदुम्बरो जनपद. । बाल्वजः पर्वतः ।

तेन निर्वृत्तं च ॥२।४।१९४॥ तेनेति तृतीयान्तान्निर्वृत्तमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति देशे नाम्नि प्रत्ययान्तं चेद्देशस्य नाम भवति । तेनेति कर्तरि हेतौ वा तृतीया । निर्वृत्तमिति कर्मणि कर्तरि वा क्तः । कुशाम्बेन निर्वृत्ता कौशाम्बी नगरी । ककन्देन निर्वृत्ता काकन्दी । मकन्देन माकन्दी । सगरैः सागरः । सहस्रेण निर्वृता साहस्रा परिखा । चकारः चतुर्णां योगानामुत्तरत्रानुवृत्त्यर्थः । तेनोत्तरेव प्रत्यया यथायोगं चातुर्थ्यर्थेषु भवन्ति ।

नद्यां मतुः ॥२।४।१९५॥ तस्य निवासस्तस्यादूरभवः सोऽस्त्यस्ति तेन निर्वृत्तं वेत्येतेष्वर्थेषु यथायोगं मतुप्रत्ययो भवति नद्या देशे नाम्नि, प्रत्ययान्त चेन्नदीविषयं देशस्य नामधेयं भवति । नदीनामेत्यर्थः । उदुम्बरावती । वर्णावती । मशकावती । पुष्कलावती । द्रुमवती । इक्षुमती । भागीरथेन निर्वृत्ता भागीरथी । भैमरथी । जाह्नवी । सौवास्तवीति । अमत्वन्तानि एतानि नदीनामानीति न भवति ।

मध्वादेः ॥२।४।१९६॥ मध्वादिभ्यो मतुप्रत्ययो भवति चातुरर्थिको देशे नाम्नि प्रत्ययान्तं चेद्देशस्य नाम भवति । मधुमान् । बिसवान् । अनद्यर्थमारम्भः । मधु, बिस, स्थाणु, उष्टि, इक्षु, वेणु, कुकुन्दय, शमी, शरीर, हिम, किशरा, शार्याण, मुवत्, यदि, किशरु, इष्टका, शुक्ति, आसुती, आसन्दी, शकली, वेद, पीड़ा, अक्षशिला, आमिषो इति मध्वादिः ।

कुमुदनडवेतसमहिषाड्डित् ॥२।४।१९७॥ कुमुद नड वेतस महिष इत्येतेभ्यो डित्प्रत्ययो भवति चातुर्थिको देशे नाम्नि । कुमुद्वान् । नड्वान् । वेतस्वान् । महिषमान् नाम देशः तत्र भवा माहिष्मती नगरी । डित्वादन्त्यादादिलोपः ।

नडशादाड्वलः ॥२।४।१९८॥ नड शाड इत्येताभ्या डिद् वलप्रत्ययो भवति । चातुरर्थिको देशे नाम्नि । नड्वलम् । शाड्वलम् ।

शिखायाः ॥२।४।१९९॥ योगविभागाड्डिदिति निवृत्तम् । शिखाशब्दाद् वलप्रत्ययो भवति देशे नाम्नि चातुरर्थिकः । शिखावलं नाम नगरम् ।

शिरीषाट्ठकण्[4] ॥२।४।२००॥ शिरीषशब्दाट्ट[5] कण् इत्येतौ प्रत्ययो भवत. चातुरर्थिको देशे नाम्नि । शिरोषाणामदूरभवो ग्रामः शिरीषकः । शैरीपक. ।

शर्कराया ष्ठण् छाण् च ॥२।४।२०१॥ शर्कराशब्दाट्ठ कण् ठण् छ अण् इत्येते प्रत्यया भवन्ति चातुरर्थिका देशे नाम्नि । शर्करा अस्मिन् ग्रामे सन्तीति शार्करिक[6]ः । शार्करिकः । शर्करीयः । शार्करः । शिरीषा. शर्करा इत्ययौगिकम् सोऽयमित्यभिसम्बन्धाद् वा ।

---

१. वराणानां क० म० । २. वराणाः क० म० । ३ शाल्मलयो क० म० । ४. -षाट्ठकण् क० म० । ५. -ब्दाट्ठकण् क० म० । ६. शार्करिका क० म० ।

रेम्लेल[1]बुक्कवेय्यण्ढञ्ण्फिञ्कुकच्छयककणछणोऽश्मप्रेक्षातृणकाशारीहणसुपन्थि-सुतङ्गमबलाहस्सखिपन्थिकर्णोत्करनडकुशाश्वत्थवराहकुमुदाश्वादिभ्यः ॥२।४।२०२॥ अश्मा-दिभ्य एकान्नविंशतेर्गणेभ्यो यथासंख्यं रादय एकान्नविंशतिश्चातुरर्थिकाः प्रत्यया भवन्ति देशे नाम्नि । अश्मादे रः—अश्मरः । यूपरः । अश्मन्, यूप, ऊम, यूथ, मीन, गुद, दर्भ, कूट, गुहा, वृन्द, नगर, काण्ड, शिखा इत्यश्मादिः । प्रेक्षादेरिन्—प्रेक्षी । फलकी । प्रेक्षा, फलका, बन्धुका, ध्रुवका, क्षुवका, क्षिपका, न्यग्रोध, इक्कट, कण्टक[2], सङ्कट, गर्त, परिवाप, वुक, यवाष, कूप, हिरण्य इति प्रेक्षादिः । तृणादेः सः—तृणसा । नडसा । तृण, नद, बुस, पर्ण, वर्ण, वन, वराण, अर्ण, जिन, बिल, पुल इति तृणादिः । काशादेरिलः—काशिलम् । वाशिलम् । काश, वाश, अश्वत्थ, पलाश, बर्बुल, शोपाल, पीयुक्षा, कपित्थ, बिस, कर्दम, नद, वन, तृण, कण्टक, गुहा इति काशादिः । अरीहणादेर्वुञ्—आरीहणकम् । खाण्डवकम् । अरीहण, खण्डु, द्रुघण, खरदी, भूगोल[3], भलन्दन, उलुन्द, खार्खुरायण[4], खानुरायण, कोष्टायन, रौद्रायण, भास्त्रायण, त्रैगर्तायिन[5], रायस्पोष, विपथ, विपाशर्व, उद्दण्ड, ऐदायत, औम्बवति, शिशपा, किरण, धीरण, धौमतापन, यज्ञदत्त, सुयज्ञ, बधिर इत्यरीहणादिः । सुपन्थ्यादेर्ञ्यः—सौपन्थ्यम् । सांकाश्यम्[6] । काम्पिल्यम् । सुपथः प्रत्ययेथोनटो[7] निपातनात् । सुपन्थिन्, संकाश, कम्पिल, सुर्पथ्य, अश्मन्, नाथ, कूट, वदिता[8], सुष्टि, आगस्त्य, शूर, चिरन्त, विकर, नासिका, प्रगदिन्, मगदिन्, कदीद, कदीप, चूडार, सदार, कोविदार—इति सुपन्थ्यादिः । सुतङ्गमादेरिञ्—सौतङ्गमिः । मौनिचित्ति । सुतङ्गम, मुनिचित्त, महाचित्त, महापुत्र, शुक्रश्वेत, विप्रश्वन्, अर्जुन, अजिर, गदिक, विज, वाप, कर्ण इति सुतङ्गमादिः । बलादेर्यः—बल्यम् । वुल्यम् । बल, वुल, पुल[10], उल, [11]कुल, नुल, नल, वन इति बलादिः । अहरादिभ्योऽञ्—आह्नम् । लौमम् । तेन निर्वृत्तेऽर्थे देशे नाम्नि करणायमहः शकशादञ्विशेषविहितत्वाद्बाधकः । अहन्, लोमन्, वेमन्, गङ्गा—इत्यहरादिराकृतिगणः । सख्यादेर्ढञ्—साखेयं[12] । सखि, सखिदत्त, [13]वासवदत्त, गोफिल, भल्ल, चक्र, चक्रवाक, छगल, अशोक, तीरक, सरक, चोर, वीर, सरस, समल इति सख्यादिः । पथ्यादेः फण्—पान्थायनः । पाक्षायणः । [14]तैषायणः । पथः प्रत्ययेथोनटो निपातनात् । पन्थिन्, पक्ष, तुष, अण्डक, पौलिक, पाकविश, अतिश्वा, कुम्भी, [15]सीकर, लोमन्, लोमक, पुंसक, सकर्ण, सरक, सहक, सरस, समल इति पथ्यादिः । कर्णादेः फिञ्—कार्णायनिः, वासि-ष्ठायनिः । कर्ण, वसिष्ठ, [16]अर्कलाश, द्रुपद, आनडुह्य, पाञ्चजन्य, स्फिग, कुलिश, आकनी, जित्वन्, जैत्र, आण्डीवत्, जीवन्—इति कर्णादिः । उत्करादेश्छः—उत्करीयः, कङ्कुरीयः । उत्कर, सङ्कर, सम्पर, सम्पल, सम्फल, पिप्पल, मूल, अर्क, आत्मन्, सुवर्ण, सुपर्ण, पर्ण, [17]इता, [18]अजिर, अग्नितिक, कितव, आतप, अनेक, पलाश, [19]श्रैःनण, पिचुक, अश्वत्थ, काश, कुद्रा, भस्त्रा, विशाल, शाला, अरण्य, अजिन, आजान, खण्डा-जिन, चण्वण, उत्क्रोश, क्षान्ध, खण्ड, खदिर, शूर्पणाय, श्यावनाय, नैवाकव, नितान्त, वृक्ष, आर्द्रवृक्ष, इन्द्रवृक्ष, अग्निवृक्ष, धन्त्राणार्ह्य, अरिहणा, वातामर, विजिगोषा, संभ्रम, रोहिधर्त, निचापक इत्युत्करादिः । नडादेश्छः-नडकीयः । प्लक्षकीयः । नड, प्लक्ष, बल्व, वेणु, वेत्र, वेन[20], रात्रि, काष्ठ, कपोत, कुञ्च, तक्षन्—इति नडादिः । कुशाश्वादेश्छण्—काशाश्वीयः, आरिष्टीयः । कुशाश्व, अरिष्ट, अरिष्य, वेश्व[21], विशाल, रोमक, लोमक, कवल, कूट, रोमश, वर्बुल, [22]पूरग, सूकर, [23]दूरक, [24]पूरक, सन्दृश, पुरगा, सुख, धूम्र, विनत, विकुट्या, अयस्, इरस्, अरुस् मौद्गल्य—इति कुशाश्वादिः । अश्वत्थादेः कः—आश्वत्थकः । न्यग्रोधकः । अश्वत्थ, न्यग्रोध,

---

१. बुक्कण्यो । २. कङ्कट क० म० । ३. भगल क० म० । ४. खाबुरायण क० । ५. -यन । रैवत । रायस्पोष—क० म० । ६. साङ्काश्यम् क० म० । ७. नटा क० म० । ८. सुपथ्य क० म० । ९. मादिता क० म० । १०. मुल क० म० । ११. कुक क० म० । १२. साखिदत्तेयः क० म० । १३. वादव क० म० । १४. तौषायणः क० म० । १५. सीरक क० म० । १६. अर्कलूष क० म० । १७. इदा क० म० । १८. अजिर क० म० । १९. शैवक क० । २०. वेमस । चि । क० म० । २१. बेक्ष्य क० म० । २२. पूगर क० म० । २३. दूकर क० म० । २४. पूकर क० ।

वार, निविन[1], निवास, विनद्ध, निनद्ध[2], स्थूलबाहु, खदिर[3], विदग्ध, विजग्ध, विभग्न, विभक्त इति वराहादिः। कुमुदादेष्ठः—कुमुदिकम्। इक्कटिकम्। कुमुद, इक्कट, नियामि, कण्डक[4], गर्त, परिवास, यवाप, कूप, विकङ्कत[5], बल्वज, अश्वत्थ, न्यग्रोध इति कुमुदादिः। अश्वत्थादेष्ठण्—आश्वत्थिकम्। कौमुदिकम्। अश्वत्थ, कुमुद, गोमर, रथकार, दाशग्राम, पूस्न[6], कुन्द, शाल्मलि, मुनि, स्थल, कुट, मुचु, कूर्णि इत्यश्वत्थादिः। इति करणास्तथा निदर्शनं, प्रत्ययव्यवस्थायामर्थप्रकृत्युपादानं प्रपञ्चार्थम्।

साऽस्य पौर्णमासी ॥२।४।२०३॥ [7]नाम्नीति वर्तते। सेति प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमान्तं पौर्णमासी चेद्[8] भवति, नाम्नि प्रत्ययान्तं चेन्नाम भवति। इतिकरणो विवक्षार्थः। तेन मासार्धमासयोरेव संवत्सरपर्वणोः प्रत्ययः। अस्येत्यवयवसम्बन्ध इह षष्ठी। पौषी पौर्णमासी अस्य मासस्य पौषो मासः। पौषोऽर्द्धमासः। माघो मासः। माघोऽर्धमासः। इह न भवति—पौषी पौर्णमासी—अस्य पञ्चरात्रस्य दशरात्रस्य भृतकमासस्य वा पौर्णमासीति—पूर्णो मासः मासो वाऽस्यां तिथौ। पूर्णमासा वा युक्ता तिथिरित्यत एव निपातनादण्। पूर्णमास इति वामा इति चन्द्रः।

आग्रहायण्यश्वत्थाट्ठक् ॥२।४।२०४॥ आग्रहायणी इत्येतस्मात् अश्वत्थ[10] इत्येतस्माच्च शब्दात्सेति प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे ठण्प्रत्ययो भवति। यत्तत्प्रथमान्तं पौर्णमासी चेत्सा भवति नाम्नि, प्रत्ययान्तं चेन्नाम भवति। आग्रहायणी पौर्णमासी अस्य आग्रहायणिको मासोऽर्धमासो वा। अश्वत्था पौर्णमासी अस्य अश्वत्थिको मासोऽर्धमासो वा। आग्रहायणी। मार्गशीर्षी। अश्वत्था। आश्वयुजी।

चैत्रीकार्तिकीफाल्गुनीश्रवणाद्वा ॥२।४।२०५॥ चैत्री कार्तिकी फाल्गुनी श्रवणा इत्येतेभ्यष्टण्प्रत्ययो भवति वा साऽस्य पौर्णमासीति नाम्नीत्यस्मिन्विषये। चैत्री पौर्णमासी अस्य चैत्रिकः चैत्रो वा मासोऽर्धमासो वा। एवं कार्तिकिकः, कार्तिकः। फाल्गुनिकः, फाल्गुनः। श्रावणिकः, श्रावणः।

देवता ॥२।४।२०६॥ साऽस्येति वर्तते। सेति प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यत्तत्प्रथमान्तं देवता चेत्सा भवति। अर्हन् देवताऽस्येति—आर्हतो जैनः, आग्नेयो ब्राह्मणः, ऐन्द्रं हविः, ऐन्द्रो मन्त्रः। बार्हस्पत्यश्चरुः।

पैङ्गाक्षिपुत्रादिशुक्राच्छघम् ॥२।४।२०७॥ पैङ्गाक्षिपुत्र इत्येवमादिभ्यः शुक्रशब्दाच्च यथासंख्यं छ घ इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः साऽस्य देवतेत्यस्मिन् विषये। पैङ्गाक्षिपुत्रीयम्। तार्णबिन्दवीयम्। शुक्रात्—शुक्रीयं हविः। पैङ्गाक्षिपुत्रादयः प्रयोगगम्याः।

शतरुद्रापोनपादपान्नपातस्तृचातः ॥२।४।२०८॥ शतरुद्र, अपोनपात्, अपान्नपाद्, इत्येतेभ्यश्छ घ इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः साऽस्य देवतेत्यस्मिन्विषये प्रत्ययसन्नियोगे चापोनपादपान्नपातोरात् इत्येतस्य रूपस्य तृ इत्ययमादेशो भवति। शतरुद्रीयम्। शतरुद्रियम्। अपोनप्त्रीयम्। अपोनप्त्रियम्। अपान्नप्त्रीयम्, अपान्नप्त्रियम्।

महेन्द्राद् वा ॥२।४।२०९॥ महेन्द्रशब्दाच्छ घ इत्येतौ प्रत्ययौ वा भवतः साऽस्य देवतेत्यस्मिन्विषये, ताभ्यां मुक्तेऽण् भवति। महेन्द्रीयं, महेन्द्रियं, माहेन्द्रं हविः।

द्यावापृथिवीशुनाशीराग्नीषोममरुत्वद्वास्तोष्पतिगृहमेधाच्छयौ ॥२।४।२१०॥ द्यावापृथिवी शुनाशीर अग्नीषोम मरुत्वत् वास्तोष्पति गृहमेध इत्येतेभ्यश्छ य इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः साऽस्य देवतेत्यस्मिन्विषये। द्यावापृथिव्यौ देवताऽस्य द्यावापृथिवीयम्, द्यावापृथिव्यम्। शुना वायुः, सीर आदित्यः,

1. निवात क० म०। 2. परिगूढ। उपगूढ। उत्तराश्मन्। स्थूल— क० म०। 3. -दिर। बाहु। अनडुह। परिवंश। खण्ड। वीरण। इति ऋश्यादिः। वराहादेः कण्। वाराहकम्। पालाशकम्। वराह। पलाश विनद्ध। निनद्ध। स्थूलबाहु। खदिर। विदग्ध—क० म०। 4. कण्डक क० म०। 5. विकङ्कत क०। 6. पूस क० म०। 7. इति नाम्नी—क० म०। 8. चेत्सा क० म०। 9. इय-मिति क० म०। 10. अश्वत्था क० म०।

री देवताऽस्य शुनासीरीयम् । शुनासीर्यम् । अग्नीषोमौ देवताऽस्य अग्नीषोमीयम् । अग्नीषोम्यम् । मरुत्वान् देवताऽस्य मरुत्वतीयम् । मरुत्वत्यम् । वास्तोष्पतिर्देवताऽस्य वास्तोष्पतीयम्, वास्तोष्पत्यम् । वास्तोष्पतिरित एव निपातनात् षष्ठ्या अलुक् षत्वं च । गृहमेधो देवताऽस्य गृहमेधीयम् । गृहमेध्यम् ।

वायूषःपितृतोर्यः ॥२।४।२११॥ वायु उषस् पितृ ऋतु इत्येतेभ्यो यः प्रत्ययो भवति साऽस्य देवतेत्यस्मिन् विषये । वायव्यम्[२] । उषस्यम् । पित्र्यम् । ऋतव्यम् ।

कसोमाट्ट्यण् ॥२।४।२१२॥ कशब्दात् सोमशब्दाच्च साऽस्य देवतेत्यस्मिन्विषये टयण्प्रत्ययो भवति । टकारो ङ्यर्थः । को देवताऽस्येति कायं हविः । कायी इष्टिः । सौम्यम् । सौमी । एरिति लोपात्परस्याकारः । कशब्दः प्रजापतेर्वाचकः ।

महाराजप्रोष्ठपदाट्ठण् ॥२।४।२१३॥ महाराज प्रोष्ठपद इत्येताभ्यां ठण् प्रत्ययो भवति सोऽस्य[३] देवतेत्यस्मिन् विषये । महाराजो देवताऽस्य माहाराजिकम् । प्रोष्ठपदो देवताऽस्य प्रौष्ठपदिकम् ।

कालाद्भववत् ॥२।४।२१४॥ कालविशेषवाचिभ्यः[४] पदेभ्यो भवेऽर्थे प्रत्यया भवन्ति [५]तदा साऽस्य देवतेत्यस्मिन्नपि विषये भवन्ति । वतिः सर्वसादृश्यार्थः, तेन याभ्यः प्रकृतिभ्यो येन विशेषेण ये प्रत्यया भवेऽर्थे भवन्ति ताभ्य एव प्रकृतिभ्यस्तेनैव विशेषेण त एव प्रत्यया इह भवन्ति । मासो देवताऽस्य मासिकम् । अर्द्धमासिकम् । सांवत्सरिकम् । वासन्तम् । प्रावृषेण्यम् ।

आदेश्छन्दसः प्रगाथे ॥२।४।२१५॥ साऽस्येति प्रकृतिः, प्रत्ययार्थश्चानुवर्तते, तस्य विशेषणमेतत् । सेति प्रथमान्तादादिभूताच्छन्दसोऽस्येति षष्ठ्यर्थे प्रगाथेऽभिधेये यथाविहितं प्रत्ययो भवति । यत्र द्वे ऋचौ प्रगथ्येते न तिस्रः क्रियन्ते स मन्त्रः प्रगाथः । पङ्क्तिरादिरस्य प्रगाथस्य स पाङ्क्तः प्रगाथः । आनुष्टुभः[६] । आदेरिति किम् ? अनुष्टुम्मध्यमस्य प्रगाथस्य । छन्दस इति किम् ? पदे[७] मा भूत् । [८]प्रगाथ इति किम् ? पङ्क्तिरादिरस्यानुवाकस्य ।

युद्धेऽर्थयोद्धृभ्यः ॥२।४।२१६॥ साऽस्येति प्रकृतिः प्रत्ययार्थश्चानुवर्तत एव । तस्येदं विशेषणं सेति प्रथमान्तादर्थवाचिनः योद्धृवाचिनश्चास्येति षष्ठ्यर्थे युद्धेऽभिधेये यथाविहितं प्रत्ययो भवति । अर्थः प्रयोजनं [९]प्रवृत्तिसाध्यं फलम्, ततः सुभद्रार्थः प्रयोजनमस्य सौभद्रं युद्धम् । सीतारं युद्धम् । अत्र सुभद्रादिशब्दस्तत्प्राप्तौ वर्तत इति प्रयोजनम् । योद्धृभ्यः—विद्याधरा योद्धारोऽस्य [१०]युद्धस्येति वैद्याधरं युद्धम्[११] । युद्ध इति किम् ? सुभद्रा प्रयोजनमस्य दानस्य । [१२]अर्थयोद्धृभ्य इति किम् ? सुभद्राऽपेक्षिकाऽस्य युद्धस्य ।

भावघञोऽस्यां णः ॥२।४।२१७॥ भावे यो घञ् तदन्तात् प्रथमान्तादस्यामिति सप्तम्यर्थे स्त्रीलिङ्गे णप्रत्ययो भवति । दण्डाघातोऽस्यां तिथौ दाण्डाघाता तिथिः । मुसलघातोऽस्यां भूमौ मौसलघाता भूमिः । भावग्रहणं किम् ? प्राकारोऽस्याम् । प्रासादोऽस्याम् । घञ इति किम् ? दण्डपातनमस्याम् । मुसलपातनमस्याम् । स्त्रीलिङ्गग्रहणादिह न भवति । [१३]दण्डघातोऽस्मिन् दिवसे । मुसलपातोऽस्मिन् दिवसे ।

श्यैनम्पातातैलम्पाते ॥२।४।२१८॥ श्यैनम्पाता तैलम्पाता इति श्येनशब्दस्य तिलशब्दस्य च णप्रत्ययपरे [१४]पातशब्दे परतो मगागमो निपात्यते । [१५]प्रत्ययस्तु पूर्वेणैव सिद्धः । श्येनपातोऽस्यां वर्तते श्यैनम्पाता । तिलपातोऽस्यां वर्तते तैलम्पाता ।

प्रहरणात् क्रीडायां णः ॥२।४।२१९॥ प्रह्रियते येन तत् प्रहरणम्, तद्वाचिनः प्रथमान्तादस्यामिति सप्तम्यर्थे क्रीडायां णप्रत्ययो भवति । [१६]दण्डः प्रहरणमस्यां क्रीडायां दाण्डा । [१७]मौष्ठा । पादा क्रीडा । प्रहरणादिति

---

१. -रित एव क० म० । २. वायव्यम् क० म० । ३. साऽस्य म० । ४. -भ्यः यथा भवे—म० । ५. तथा म० । ६. -भः । आनतः । आ—म० । ७. पदाभ्मा म० । ८. प्रगाथ म० । ९. -त्तिः सा—म० । १०. -स्य वैद्या—म० । ११. -द्धम् । मारतं युद्धम् । म० । १२. अर्थे योद्धृभ्य म० । १३. दण्डपातो—म० । १४. पात म० । १५. प्रत्ययस्तु म० । १६. दण्डप्रह—म० । १७. मौष्टा म० ।

किम् ? माला भूषणमस्यां क्रीडायाम् । क्रीडायामिति किम् ? खड्गः प्रहरणमस्यां सेनायाम् । भावकोऽस्यां च वृत्ति वः । क्रीडायामित्यर्थान्तरे समूहादिविधावनन्तरो नानुवर्तते । यथाविहितमित्येव विज्ञायत इतीह नवहृणम् ।

टो रागाद्रक्ते ॥२।४।२२०॥ रज्यते येन स [2]रागः कुसुम्भादिः, शुक्लस्य [3]रूपान्तरोपादानमिह [4]रञ्ज्यर्थः । ट इति तृतीयान्ताद्रागवाचिनो [5] रक्तमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । कुसुम्भेन रक्तं कौसुम्भं वस्त्रम् । कौङ्कुमम् । काषायम् । माञ्जिष्ठम् । हारिद्रम् । माहाराजतम् । रागादिति किम् ? देवदत्तेन रक्तम् । पाणिना रक्तम् । रागशब्देन प्रसिद्धा एव कुसुम्भादयो रागाः गृह्यन्ते इतीह च न भवति । कृष्णेन रक्तम् । पीतेन रक्तम् । एते हि वर्णा द्रव्यवृत्तयो न रागाख्याः । काषायौ गर्दभस्य कर्णौ । हारिद्रौ कुक्कुटस्य पादाविति सादृश्याद्भवति ।

लाक्षारोचनाट्ठण् ॥२।४।२२१॥ लाक्षा रोचना इत्येताभ्यां तृतीयान्ताभ्यां रक्तेऽर्थे ठण्प्रत्ययो भवति । लाक्षया रक्तं लाक्षिकम् । रौचनिकं वस्त्रम् ।

शकलकर्दमाद्वा ॥२।४।२२२॥ शकल कर्दम इत्येताभ्यां तृतीयान्ताभ्यां रागवाचिभ्यां रक्तेऽर्थे ठण्प्रत्ययो भवति वा । शकलेन रक्तं शाकलिकम् । (शाकलम्) । कार्दमिकम् । कार्दमम् ।

नीलपीतकम् ॥२।४।२२३॥ नील पीतक इत्येतौ द्वौ शब्दौ रक्तेऽर्थे निपात्येते । नील्या रक्तं नीलं वस्त्रम् । पीतेन पीतकम् । पीतकेन वा पीतकम् । [6]नीलशब्दात् पीतकशब्दाच्चाकारप्रत्ययः । पीतशब्दात्कोऽणि वृत्त्यर्थं निपात्यते । पीतं पीतकमिति च कुसुम्भस्य प्रथमनिर्यास उच्यते ।

गुरूदयाद्भाद्युक्तेऽब्दे ॥२।४।२२४॥ ट इति वर्तते । गुरुर्बृहस्पतिरुदितो यस्मिन् भे नक्षत्रे तारकाविशेषे तद्वाचिनः ट इति तृतीयान्ताद् युक्तेऽर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति [7] । पुष्येण बृहस्पत्युदयेन युक्तं पौषं वर्षम् । पौषः संवत्सरः । फाल्गुनं वर्षम् । फाल्गुनः संवत्सरः । गुरूदयादिति किम् ? शनैश्चरोदयेन पुष्येण युक्तं वर्षम् । अत्र न भवति । भादिति किम् ? बृहस्पत्युदयेन पूर्वरात्रेण युक्तं वर्षम् । अब्द इति किम् ? मासे दिवसे च न भवति ।

चन्द्रोपेतात्काले ॥२।४।२२५॥ ट इत्यनुवर्तते । चन्द्रेण यदुपेतं नक्षत्रं तद्वाचिनष्ट इति तृतीयान्ताद् युक्तेऽर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति स चेद्युक्तोऽर्थः[8] कालो भवति । पुष्येण चन्द्रोपेतेन युक्तमहः पौषमहः । पौषी रात्रिः । पौषोऽहोरात्रः[9] । पौषः कालः । माघमहः । माघी रात्री । माघोऽहोरात्रः । माघः कालः । चन्द्रोपेतादिति किम् ? शुक्रोपेतेन पुष्येण युक्तः कालः । काल इति किम् ? चन्द्रोपेतेन पुष्येण युक्तो ग्रहः ।

ल्लुबप्रयुक्ते ॥२।४।२२६॥ चन्द्रोपेतात् काल इति योऽण् प्रत्ययो विहितस्तस्य ल्लुग् भवत्यप्रयुक्ते न चेत्तस्य कालस्य वाचकः कालशब्दोऽन्यः प्रयुज्येत । पुष्येण [10]पायसमश्नीयात् । मघासु [11]पललोदनम् । अद्य पुष्यः । अद्य कृत्तिकाः । दिवा कृत्तिकाः । रात्री रोहिण्यः । अप्रयुक्त इति किम् ? पौषमहः । पौषी रात्रिः । पौषोऽहोरात्रः । पौषः कालः ।

द्वन्द्वाच्छः ॥२।४।२२७॥ चन्द्रोपेतं यद्द्वन्द्वं नक्षत्रं तद् द्वन्द्वाट्ट इति तृतीयान्ताद् युक्ते काले छप्रत्ययो भवति । राधाऽनुराधाभिर्युक्तमहः राधानुराधीयमहः । अद्य राधानुराधीयम् । तिष्यपुनर्वसुभ्यां युक्तं तिष्य-

---

१. -विधान—म० । २. "रागोऽनुरागे मात्सर्ये गानाङ्गे रोचनादिषु" म० टि० । ३. वर्णान्तरोपा—म० । ४. रञ्ज्यर्थः म० । ५. -द्रागविशेषवाचि—म० । ६. नीलीशब्दात् म० । ७. -ति । योऽसौ युक्तोऽर्थः स चेदब्दो वर्षं संवत्सरः स्यात् पुष्ये—म० । ८. -युक्तेऽर्थः म० । ९. चेत्यनद्वृहस्त्व-ञुषाहोरात्रेत्यादिना निपातः । म० टि० । १०. क्षैरेयं पायसं प्रोक्तं परमान्नं च पायसम् इत्यभिधानम् । क० म० टि० । ११. पललं तिलचूर्णके क० म० टि० ।

पुनर्वसवीयम् अहः । अत्र तिष्यपुनर्वसवीयम् । हलुगप्रयुक्त इति हलुक् । चन्द्रयुक्तात् काल इत्यौत्सर्गिकस्यैव च न छस्य तथा चासौ [1]तदनन्तरं क्रियते । अन्यथा हि छात्परात् क्रियेत [2] ।

श्रवणाश्वत्थान्नाम्नः [3] ॥२।४।२२८॥ चन्द्रयुक्तनक्षत्रवाचिनः श्रवणशब्दादश्वत्थशब्दाच्च ट इति तृतीयान्ताद् युक्ते कालेऽकारप्रत्ययो णोऽपवादो भवति नाम्नि । प्रत्ययान्तं चेत्कस्यचित् कालविशेषस्य नाम भवति । श्रवणा रात्रिः । श्रवणा पौर्णमासी । श्रवणो मुहूर्तः । अश्वत्था रात्रिः । अश्वत्था पौर्णमासी । अश्वत्थो मुहूर्तः । सत्यपि योगे कालमात्रे वृत्त्यभावान्नामत्वम् । नाम्नीति किम् ? श्रावणमहः । श्रावणी रात्रिः । आश्वत्थमहः । आश्वत्थी रात्रिः ।

दृष्टे साम्नि ॥२।४।२२९॥ ट इति नाम्नीति [4] च वर्तते । दृष्ट [5]इत्यप्रत्ययार्थे । साम्नीति [6]विशेषणम् । ट इति तृतीयान्ताद् दृष्टे साम्नि यथाविहित प्रत्ययो भवति । [7]साम्नि प्रत्ययान्तं चेत्साम्नो [8] नाम भवेत् । क्रुञ्चेन [9] दृष्टं क्रौञ्चं साम । मायूरम् । तैत्तिरम् । वासिष्ठम् । वैश्वामित्रम् । मार्गीयवम् । कालेयम् । आग्नेयम् । एवं नामानि सामानि ।

गोत्रादङ्कवत् ॥२।४।२३०॥ गोत्रवाचिनष्ट इति तृतीयान्ताद् दृष्टे साम्नि अङ्कवत् प्रत्ययो भवति । यथा तस्यायमङ्क इत्यत्र स्वे प्रत्ययो भवति । तथाऽत्रापीत्यर्थः । औपगवेन दृष्टं औपगवकं साम । कापटवकम् । वाहनवकम् ।

वामदेव्यम् ॥२।४।२३१॥ वामदेव्यमिति वामदेवशब्दात्तृतीयान्ताद् दृष्टे साम्नि यप्रत्ययो निपात्यते । वामदेवेन दृष्टं वामदेव्यं साम ।

जाते चाण् द्विर्डिद्वा ॥२।४।२३२॥ दृष्टे साम्नि तत्र जात इत्यस्मिश्चार्थे योऽण्प्रत्ययो द्विरुत्सर्गतः प्राप्तोऽपवादेन बाधितः पुनर्विधीयते स डिद्वा भवति । उशनसा दृष्टं साम औशनम् । औशनसम् । शतभिषजि जातः शातभिषः । [10]शातभिषजः । द्विरिति किम् ? हिमवति जातः हैमवतः । जातेऽण् [11] विशेषणम् । न दृष्टे साम्न्यणोऽसम्भवात् ।

छन्ने रथे ॥२।४।२३३॥ ट इति वर्तते । छन्न इति प्रत्ययार्थो [12] रथ इति तद्विशेषणम् । ट इति तृतीयान्तात् छन्ने रथे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । वस्त्रेण छन्नो [13] वास्त्रो रथः । काम्बलः । चार्मणः । द्वैपेन चर्मणा द्वैपः । वैयाघ्रः । रथ इति किम् ? वस्त्रेण छन्नः कायः । छन्नं समन्ताद्वेष्टितं व्याप्तम् । तेनेह न भवति— पुत्रैः परिवृतो रथः ।

पाण्डुकम्बली ॥२।४।२३४॥ पाण्डुकम्बलीति पाण्डुकम्बलशब्दात्तृतीयान्ताच्छन्ने रथे इन् प्रत्ययोऽणोऽपवादो निपात्यते । पाण्डुकम्बलेन छन्नः पाण्डुकम्बली रथः ।

तत्रोद्धृतममत्रेभ्यः ॥२।४।२३५॥ तत्रेति सप्तम्यन्तादमत्रवाचिन उद्धृतमित्यस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । शरावेषूद्धृतः शारावः ओदनः । माल्लकः [14] । [15]खार्परः । अमत्रेभ्य इति किम् ? पाणावुद्धृत ओदनः । बहुवचनं विशेषार्थम् ।

स्थण्डिलाच्छेते व्रती ॥२।४।२३६॥ स्थण्डिलशब्दात् सप्तम्यन्ताच्छेते इत्यस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । योऽसौ शेते स चेद् व्रती तत्र शप् [16] न भवत्यन्यत्र शयनान्निवृत्त इत्यर्थः । स्थण्डिल एव शेते स्थाण्डिलो भिक्षुः । व्रतीति किम् ? स्थण्डिले शेते बालः ।

---

१. तदनन्तरं क० म० । २. क्रियेत क० म० । ३. -त्थाच्चाम्नः क० म० । ४. -म्नीति च व— क० म० । ५. इति प्रत्ययार्थः क० म० । ६. तद्विशेषणम् क० म० । ७. साम्नि क० म० । ८. चेद्विशेषस्य क० म० टि० । ९. ऋषिणा क० म० टि० । १०. शातभिषः क० म० । ११. -तेऽणेव वि— क० म० । १२. प्रत्ययार्थो क० म० । १३. -न्नो रथः वा— क० म० । १४. मल्लः पात्रे प्रतापिनि क० म० टि० । १५. कार्परः क० । कर्परः स्यात्कपाले च शस्त्रभेदकटाहयोः । खर्परस्तस्करे धूर्ते भिक्षापात्रकपालयोः । क० म० टि० । १६. शयनव्रतो क० म० ।

संस्कृते भक्ष्ये ॥२।४।२३७॥ तत्रेति वर्तते। संस्कृत इति प्रत्ययार्थः। तस्य विशेषणं भक्ष इति। तत्रेति सप्तम्यन्तात्संस्कृते भक्ष्ये यथाविहितं प्रत्ययो भवति। [1]सत उत्कर्षाधानं संस्कारः। [2]भ्राष्ट्रे संस्कृता भ्राष्ट्राः अपूपाः। कैलासाः[3]। [4]पात्राः। भक्ष इति किम्? पुष्पफलके संस्कृतो मालागुणः।

शूल्योख्यक्षैरेयदाधिकौदश्वित्कौदश्वितम् ॥२।४।२३८॥ शूल्यादयः शब्दा निपात्यन्ते तत्र संस्कृते भक्ष्ये। शूल्योख्येति शूलोखाभ्यां यो निपात्यते। शूले संस्कृतं शूल्यं मांसम्। उखायां संस्कृतम् उख्यम्। उख्या स्थाली। क्षैरेयम्, क्षीराड्ढण्। क्षीरे संस्कृतं क्षैरेयम्। क्षैरेयी यवागूः। दाधिकेति दध्नष्ठण्। दध्नि संस्कृतं दाधिकम्। औदश्वि[5]त्कौदश्वितेति उदश्वितष्ठण् वा। उदश्विति संस्कृतम् औदश्वित्कम्। औदश्वितम्।

क्वचित् ॥२।४।२३९॥ अपत्यादिभ्योऽन्यत्राप्यर्थे क्वचिद् यथाविहितं प्रत्ययो भवति। चक्षुषा गृह्यत इति चाक्षुषं रूपम्। श्रावणः शब्दः। दार्शनं स्पार्शनं च द्रव्यम्। रासनो रसः। दृषदि [7]पिष्टा दार्षदाः [8]सक्तवः। उलूखले क्षुण्णो यावक[9]। औलूखलो यावकः। अश्वैरुह्यते आश्वो रथः। चतुर्भिरुह्यते चातुरं शकटम्। चतुर्दश्यां दृश्यते रक्षः चातुर्दशं रक्ष.।

इति श्रुतकेवलिदेशीयाचार्यशाकटायनस्य कृतौ शब्दानुशासने वृत्तौ द्वितीयस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तोऽध्यायश्च द्वितीयः ॥२।४॥

तृतीयोऽध्यायः

[प्रथमः पादः]

नद्यादिराष्ट्रदूरोत्तराड्ढण्घैत्याहञ् ॥३।१।१॥ प्राग्जितादिति वर्तते। प्राग्जितादर्था वक्ष्यन्ते। तेषु नद्यादिभ्यः राष्ट्र दूर उत्तर इत्येतेभ्यश्च यथासंख्यं ढण् घ एत्य आहञ् इत्येते प्रत्यया भवन्ति। अणाद्यपवादाः। नद्यादेर्ढण्। नद्यां जातो भवो वा नादेयः। माहेयः। राष्ट्राद्घः। राष्ट्रियः। दूरादेत्यः। दूरेत्यः। उत्तरादाहञ्। औत्तराह.। औत्तराहा स्त्री। औत्तराहीत्यौत्त[10]राहेत्यणि प्रकरणभेदेन वक्ष्यमाणेष्वर्थेषु विधानाद् गतेष्वणादय एव भवन्ति। नदीनां समूहो नादिकम्। राष्ट्रस्यापत्यं राष्ट्रिः। नदी, मही, वाराणसी, श्रावस्ति, कौशाम्बी, वनकौशाम्बी, वनवासी, काश्य[11]पेठी, खादिरी, पूर्वनगरा[12], पावा, मावा, माल्वा, दार्वा, [13]सनकी इति नद्यादिः।

पारावारावारपारेभ्यः खः ॥३।१।२॥ पार अवार पारावर अवारपार इत्येतेभ्यः प्राग्जितीये वक्ष्यमाणे कृताद्यर्थे खप्रत्ययो भवति। पारीणः। प्रावारीण. (अवारीणः)। पारावारीणः। अवारपारीणः। पारावाराच्च पारावाराच्चेत्येकशेषात् संघातस्य विगृहीतयोश्च ग्रहणम्।

ग्रामाद्यखञ् ॥३।१।३॥ ग्रामशब्दाद्य खञ् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः प्राग्जितीये वक्ष्यमाणे कृताद्यर्थे। ग्राम्यः। ग्रामीणः[14]। [15]ग्रामीणा भार्या। अकारो नाजारेच् तद्धित इति पुम्भावप्रतिषेधार्थः।

---

१. सतो गुणस्य गुणान्तराधानं संस्कारः क० म० टि०। २. ह्यो वेऽम्बरीषं भ्राष्ट्रो ना इति नामलिङ्गानुशासनम्। क० म० टि०। ३. साग्निचूर्णागतस्थूलकिलासघृतमध्यगात्। उष्णासुखान् समादाय भक्षयिष्यति बालकः। इत्युत्तरपुराणे। क० म० टि०। ४. पत्रेषु पर्णेषु संस्कृताः क० म० टि०। ५. -कौदश्वित्कौदश्वितम् क० म० टि०। ६. -दश्वित्कौदश्वितेति उदश्वित....उदश्वि....श्वि....श्वि क० म०। ७. पिष्टाः क० म०। ८. चक्षुष्या शिम्बिका भूम्नि पुंलिङ्गेऽपि च सक्तवः क० म० टि०। ९. यावके कुल्माषौ यावके तोयपिण्डिका ॥ इति वैज० क० म० टि०। १०. -हीत्युत्तराहे भवेत्यणि प्रक—क० म०। ११. काशपठी क०। काशपरी म०। १२. पूर्वनगर म०। १३. सेनकी क० म०। १४. ग्रामीणस्तु ग्रामभवे ग्राम्यग्रामेयकावपि इत्यभिधानम् क० म० टि०। १५. योषितो लिप्सया कामिर्वक्रैश्च परिष्कृताः। पश्यन्त्योऽस्य मनो जहुर्ग्रामीणाः संश्रिताः वृताः (ति) क० म० टि०।

कर्त्र्यादेश्च ढकञ् ॥३।१।४॥ कर्त्रि इत्येवमादिभ्यो ग्रामशब्दाच्च प्राग्जितीये कृतादावर्थे ढकञ् प्रत्ययो भवति। कार्त्रेयकः। पौष्करेयकः। ग्रामात् ग्रामेयकः। एवं (च) ग्रामशब्दस्य त्रैरूप्यं भवति। कर्त्रि, पुष्कर, पुष्कल, उम्बि, कुण्डिना, नगर, महिष्मती, चर्मती इति कत्र्यादिः। नगरशब्दो महिष्मत्यादिसाहचर्यात् संज्ञा ढकञमुत्पादयति। अन्योऽणमेव।

कुण्डयाया यलुक् च ॥३।१।५॥ कुण्डयाशब्दात् कृतादावर्थे ढकञ् प्रत्ययो भवति यकारस्य च लुग्भवति। [1]कुण्डयायां भवः कौण्डेयकः। कौण्डेयक इति निपातनात्सिद्धे[2] लक्षणवचनादन्येषामपि ढकञ् यलुक् च विज्ञायते। तेन कुण्डया[3] कौण्डेयकः। कुण्या कौणेयकः। [4]उन्य—औनेयकः। भण्डया—भाण्डेयकः। ग्रामकुण्डया—ग्रामकौण्डेयकः। तृण्या—तार्णेयकः। वन्या—वानेयकः। वल्या—वालेयकः। बुल्या[5]—बौलेयकः। मुल्या—मौलेयक इति।

कुलकुक्षिग्रीवाच्छ्वास्यलङ्कारे ॥३।१।६॥ कुल कुक्षि ग्रीवा इत्येतेभ्यो यथासंख्यं श्वास्यलङ्कार-विशिष्टे प्राग्जितीये कृताद्यर्थे ढकञ्प्रत्ययो भवति। अणोऽपवादः। कुले शुद्धान्वये जातो भवो वा कौलेयकः श्वा। कौलोऽन्यः। कुक्षि—कौक्षेयकोऽसिः। यः [6]कुंकु कुक्षि निर्जीर्णेनायसा कृतः। कौक्षोऽन्यः। ग्रीवा—[7]ग्रैवेय-कोऽलङ्कारः। ग्रैवोऽन्यः।

दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यण् ॥३।१।७॥ दक्षिणा पश्चात् पुरस् इत्येतेभ्यः प्राग्जितीये कृताद्यर्थे त्यण्प्रत्ययो भवति। दाक्षिणात्यः। पाश्चात्यः। पौरस्त्यः। पश्चात्पुरस्शब्दसाहचर्याद् दक्षिणा इति दिग्वृत्तं[8] वा गृह्यते। तेनेह न भवति—दाक्षिणापि[9] जुहोति। अत्र दक्षिणाशब्दो गवादिवचनः।

क्वेहामातस्त्रास्त्यच् ॥३।१।८॥ [10]क्वादिभ्यस्तस्त्रप्रत्ययान्तेभ्यश्च [11]प्राग्जितीयेऽर्थे त्यच् भवति। क्वत्यः। इहत्यः। अमात्यः। ततस्त्यः। यतस्त्यः। तत्रत्यः। यत्रत्यः। क्वेहेति विस्पष्टार्थः। चकारः त्यापवाद्यत इति त्यण्-त्यचोः सामान्यग्रहणार्थः। नित्यमिति नित्यं प्रतिनाऽल्प इति निपातनात्सिद्धम्।

निसो गते ॥३।१।९॥ निस् इत्येतस्माद्गतेऽर्थे त्यच्प्रत्ययो भवति। निर्गतो निष्ट्यः। निर्गतो वर्णा-श्रमादिभ्य इति निष्ट्यश्चण्डालादिः।

वैषमोह्यश्श्वसः ॥३।१।१०॥ ऐषमस् ह्यस् श्वस् इत्येतेभ्यः प्राग्जितीये कृताद्यर्थे त्यच्प्रत्ययो वा भवति। ऐषमस्त्यम्। ऐषमस्तनम्। ह्यस्त्यम्। ह्यस्तनम्। श्वस्त्यम्। श्वस्तनम्। शौवस्तिकम्।

द्युदक्प्रागपाक्[12] प्रतीचो यः ॥३।१।११॥ दिव् उदच् प्राच् [13]अपाच् प्रत्यच् इत्येतेभ्यः प्राग्जितीये कृताद्यर्थे यप्रत्ययो भवति। दिव्यम्। उदीच्यम्। प्राच्यम्। [14]अपाच्यम्। प्रतीच्यम्। कालवाचिनस्त्वव्ययात्पर-त्वात्तनट् भवति। प्राक्तनः[15]।

कन्थायाष्ठण् ॥३।१।१२॥ कन्थाशब्दात् प्राग्जितीये कृताद्यर्थे ठण्प्रत्ययो भवति। कान्थिकः।

वर्णौ वुञ् ॥३।१।१३॥ नदसमीपदेशो वर्णुस्तद्विषयार्थवाचिनः कन्थाशब्दात्प्राग्जितीये कृताद्यर्थे वुञ्-प्रत्ययो भवति। ठणोऽपवादः। कान्थकः।

वल्ह्युर्दिपर्दिकापिश्याः ष्फट् ॥३।१।१४॥ वल्ही उर्दि पर्दि [16]कापिशी इत्येतेभ्यः प्राग्जितीये कृताद्यर्थे ष्फट्प्रत्ययो भवति। [17]वाल्हायनः। वाल्हायनी। और्दायनः। और्दायनी। [18]पार्दायनी। [19]कापिश्या-यनः। कापिश्यायनी द्राक्षा।

---

1. कुण्डयां भवः कौण्डीयकः क० म०। 2. ध्यसाध्ये क० म०। 3. कुण्ड्य कौण्डेयकः क० म०। 4. उम्ब्या औम्बेयकः क० म०। 5. बुल्या बौलेयकः क० म०। 6. कङ्कु—क० म०। 7. –ग्रीवाऽलङ्करणं सर्वं ग्रैवेयकमिति स्मृतम् इति वैज०—क० म० टि०। 8. दिगव्ययं क० म०। 9. दाक्षिणानि क० म०। 10. क्वइह अमा इत्येतेभ्यस्तसप्रत्ययान्तेभ्यस्त्रप्रत्ययान्तेभ्यश्च प्राग्जि—क० म०। 11. ये कृताद्यर्थे त्य –क० म०। 12. –गपाक् क० म०। 13. अपाच् क० म०। 14. अपाच्यम् क० म०। 15. प्राक्तनम् क० म०। 16. कापिशी क० म०। 17. वाल्हायनः क० म०। 18. पार्दायनः पार्दायनी क० म०। 19. कापिशायनं मधु। कापिशायनी द्राक्षा क० म०। सुधा स्वादुरसा कवचा मधूली कापिशायनम् इत्यभिधानम्। मध्वम् क० म० टि०।

रङ्कोः प्राणिनि वा ॥३।१।१५॥ रङ्कुशब्दात् प्राग्जितीये कृताद्यर्थे प्राणिनि ष्फट्प्रत्ययो भवति वा । राङ्कवायणो गौः । राङ्कवो गौः । प्राणिनीति किम् ? राङ्कवः कम्बलः । मनुष्ये कच्छादिपाठाद्वुञ् भवति । कच्छादिषु रङ्कोः पाठोऽप्राण्यर्थो वुञर्थश्च स्यादतः प्राणिनि ष्फडणोः बाधकः स्यादिति वा ग्रहणम् ।

कूप्योत्तरपदादरण्याण्णः ॥३।१।१६॥ कूप्योत्तरपदादरण्यशब्दाच्च प्राग्जितीये कृताद्यर्थे णप्रत्ययो भवति । वार्ककूप्यः । वार्ककूप्या । शैविकूप्यः । शैविकूप्या । आरण्याः पशवः । आरण्याः सुमनस. । माणिकूप्यक इति दोर्घोपान्त्यलक्षणो वुञ् भवति । कूप्यान्तग्रहणं बहुपूर्वनिवृत्त्यर्थम्[1] ।

दिगादेरनाम्नः ३।१।१७॥ दिगादेर्दिक्पूर्वपदादनाम्न· प्राग्जितीये कृताद्यर्थे णप्रत्ययो भवति । पौर्वशाल: । पौर्वशाला । आपरशालः । आपरशाला । अनाम्न इति किम् ? पूर्वेषुकामशमी । अपरेषुकामशमी । पूर्वकार्ष्णमृत्तिकी । अपरकार्ष्णमृत्तिकी ।

मद्रादञ् ॥३।१।१८॥ मद्रशब्दाद्दिक्पूर्वात्प्राग्जितीये कृताद्यर्थे अञ्प्रत्ययो भवति । पौर्वमद्रः । पौर्वमद्री । आपरमद्रः । आपरमद्री । अञ्विधानं को वुञ् वा मा भूदिति । इदमेव[2] लिङ्गम् सुपर्वार्द्धदिक्शब्देभ्यो जनपदस्यैत्यस्य । तेन सुपाञ्चालक· । सुमागध[3] । सर्वपाञ्चालकः । सर्वमागधः[4] । अर्धपाञ्चालकः । अर्द्धमागध[5] । पूर्वपाञ्चालकः । पूर्वमागध.[6] । इत्यादि सिद्धम् ।

उदग्ग्रामाद्यकृल्लोम्नः ॥३।१।१९॥ उदीच्यग्रामवाचिन. यकृल्लोमन्शब्दात् प्राग्जितीये कृताद्यर्थेऽञ् प्रत्ययो भवति । याकृल्लोम. । उदग्ग्रामादिति किम् ? अन्यस्मादणेव । याकृल्लोमन. । यकृल्लोम इति किम् ? प्रैक्षिण· ।

गोष्ठीतैकीगोमतीशूरसेनवाहीकात् ॥३।१।२०॥ गोष्ठी तैकी गोमती शूरसेन वाहीक इत्येतेभ्यः प्राग्जितीये कृताद्यर्थे अञ्प्रत्ययो भवति । गौष्ठ· । तैकः । गौमतः । शौरसेन· । वाहीकः । गोष्ठीतैकीभ्यां वाहीकग्रामलक्षणयोः ठणिठयोः कोपान्त्यलक्षणस्य च छस्य गोमतीशब्दादिलक्षणस्य कुञः[7] वाहीकशब्दाच्छस्यापवादोऽयम् ।

शकलादेर्वृद्धात् ॥३।१।२१॥ शकलादेर्वृद्धे यो यञ्प्रत्ययो विहित. तदन्तात् प्राग्जितीये कृताद्यर्थे अञ्प्रत्ययो भवति । छापवादः । शकलादिर्गर्गाद्यन्तर्गणः[8] । शकलस्यापत्यं वृद्धं शाकल्य·, तस्य छात्राः शाकलाः । काण्डाः । वामरथाः । गोकक्षाः । वृद्धादिति किम् ? शकला देवता अस्य शाकलः, तस्येदं शाकलीयकम्[9] । उत्तरार्थं च वृद्धग्रहणम् ।

इञः ॥३।१।२२॥ वृद्धे य इञ् विहितस्तदन्तात्प्राग्जितीये कृताद्यर्थेऽञ्प्रत्ययो भवति । छापवादः । दक्षस्यापत्यं वृद्धं दाक्षिः । तस्य छात्रा दाक्षाः । प्लाक्षाः । माहकाः । पान्नागाराः । वृद्धादिति किम् ? सुतङ्गमेन निर्वृत्त. सौतङ्गमिः, तत्र जातो भवो वा सौतङ्गमीयकः । औपगवस्यापत्यं युवा औपगविः । तस्य छात्रा औपगवीयाः । शालङ्कैर्यूनश्छात्राः शालङ्काः इत्यत्र पैलादिपाठेन फणि लुप्ते यद्यपि ञ्यन्तं यूनि वर्तते तथापि इञ्वृद्धे इत्यञ् भवति ।

न द्व्यचः प्राग्भरतेषु ॥३।१।२३॥ यद द्व्यच्कमिञन्तं प्राच्यगोत्रे भरतगोत्रे च वृद्धे वर्तते तस्मादञ् प्रत्ययो न भवति । पूर्वेण प्राप्तः प्रतिषिध्यते । प्राक्षु–चैकीयाः[10] । पौष्णीयाः[11] । भरतेषु–कौपीयाः । वाणीयाः । द्व्यच इति किम् ? पान्नागार. । मान्थरफणाः । प्राग्भरतेष्विति किम् ? दाक्षाः । प्लाक्षाः । प्राग्ग्रहणेन भरतग्रहणं नेति भरतग्रहणम् ।

---

1. -प्यान्ताग्र- क० म० । 2. इदमेवं क० म० । 3. सुमागधकः क० म० । 4. सर्वमागधकः क० म० । 5. अर्धमागधकः क० म० । 6. पूर्वमागधक. क० म० । 7. ञः शूरसेनाद्ग्राष्ट्रवुञः वाही—क० म० । 8. त्लादिर्गर्गा—क० म० । 9. –शाकलीयम् क० म० । 10. चैङ्कीयाः म० । चिङ्कस्यापत्यमत इञ् म० टि० । 11. पौष्पीयाः क० म० ।

भवतष्ठण्छसौ ॥३।१।२४॥ भवत् इत्येतस्मात्प्राग्जितीये कृताद्यर्थे ठण् छस् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः। छापवादः। भवतो भवत्या वा इदं भावत्कम्। भावत्की। भवदीयम्। सकारः सिद्धकीति पदत्वार्थः। लक्षण-प्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तपरिभाषया सर्वादेरन्यस्य भवतः[1]। भावतः।

जनपरराज्ञोऽकञ्छः ॥३।१।२५॥ जन पर राजन् इत्येतेभ्यः प्राग्जितीये कृताद्यर्थेऽकञ्प्रत्ययो भवति। जनकीयम्। परकीयम्। राजकीयम्। अकारः पुम्भावार्थः[2]। राज्ञः इदं राजकीयम्। कछे हि पुम्भावो न स्यात्। इह केचित् स्व-देव-ग्रहणमपीच्छन्ति। स्वकीयम्। देवकीयम्।

दोश्छः ॥३।१।२६॥ दुसंज्ञकात् प्राग्जितीये कृताद्यर्थे छप्रत्ययो भवति। देवदत्तीयः। जिनदत्तीयः। तदीयः। यदीयः। गार्गीयः। वात्सीयः। शालीयः। मालीयः। गोनर्दीयः। भोजकटीयः[3]।

उष्णादिभ्यः कालात् ॥३।१।२७॥ उष्णादिभ्यः परो यः कालशब्दस्तदन्तात्प्राग्जितीये कृताद्यर्थे छ-प्रत्ययो भवति। उष्णकालीयम्। शीतकालीयम्। उष्णादयः शिष्टप्रयोगगम्याः।

व्यादिभ्यष्ठण्णिठौ ॥३।१।२८॥ वि इत्येवमादिभ्यः परो यः कालशब्दस्तदन्ताट्ठण् णिठ् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः प्राग्जितीये कृताद्यर्थे। इकारः उच्चारणार्थः। णकार एवोभयत्रापि[4] विशेषोऽनुबन्धः। तत्र स्त्रियां विशेषः। वैकालिकः। वैकालिकी। वैकालिका। आनुकालिकी। आनुकालिका। ऐदंकालिकी। ऐदंकालिका। धौमकालिकी। धौमकालिका। आपत्कालिकी। आपत्कालिका। कै (को) पकालिकी। कै-(को) पकालिका। क्रोधकालिकी। क्रोधकालिका। और्ध्वकालिकी[5]। और्ध्वकालिका। पौर्वकालिकी। पौर्वकालिका। व्यादयः प्रयोगगम्याः।

काश्यादिवाहीकग्रामात् ॥३।१।२९॥ दोरिति वर्तते। काशि एवमादिभ्यो वाहीकदेशग्रामवाचि-भ्यश्च दुसंज्ञेभ्यः प्राग्जितीये कृताद्यर्थे ठण्णिठौ प्रत्ययौ भवतः। वचनभेदाद् [6]यथासंख्याभावः। काशिकः। काशिकी। काशिका। चैदिकः। [7]चैदिकी। चैदिका। वाहीकग्रामेभ्यः—कारन्तयिकः। कारन्तयिकी। कारन्तयिका। शाकलिकः। शाकलिकी। शाकलिका। मान्थनिकः[8]। मान्थनिकी। मान्थनिका। आरात्कः। आरात्की।। आरात्का। कास्तिरिकः। कास्तिरिकी। कास्तिरिका। सैपुरिकः। सैपुरिकी। सैपुरिका। स्कौनगरिकः। स्कौनगरिकी। स्कौनगरिका। नायिका[9]। वास्तुकः। वातानप्रस्थकः। नान्दीपुरकः[10]। कौकुटी वहकः। दाशरूप्यकः। इति परत्वाट्ठुण्वुञौ[11]। सौसुकीय इत्यत्र छोऽपवादः। कथं मौञ्जीयम्? मौञ्जं नाम वाहीकावधिरन्यदीयो न वाहीकग्रामः। दश द्वादश वा ग्रामा विशिष्टसन्निवेशावस्थाना मौञ्जेनामन[12] (क) ग्रामः राष्ट्रं वेत्येके। दोरिति किम्? देवदत्तं[13] वाहीकग्रामः—तत्र जातः दैवदत्तः। देवदत्तशब्दस्य काश्यादिषु पाठः प्राग्देशार्थः। तत्र हि दुसंज्ञा भवति। ये तु काश्यादिषु[14] त एव तेषां पाठसामर्थ्याद्भवति काशिशब्दस्येवि-साहचर्याच्च[15] न पदे वर्तमान इति[16] न इमौ प्रत्ययावुत्पादयति। अन्यत्र काशीयाश्छात्राः। एवं देवदत्तीयाः। नाम दुरिति व्यवस्थितविभाषा। ठण्णिठयोर्णान्तत्वे[17] हिरण्यकर्णीति[18] केषाञ्चिद्देतावती प्रकृतिः। हैरण्य-[19] कर्णिकी। हैरण्यकर्णिकः। हैरण्यकर्णिका। अपरे[20] हिरण्येति प्रकृति.। करणीति[21] प्रत्ययार्थविशेषणम्। हैरण्यकः। हैरण्यकी[22]। हैरण्यका। परचादिकरणमुच्यते (?) काशि, चेदि[23], देवदत्त[24], सायति[25], सांवाह,

1. अत्रेव म० टि०। 2. आतेश्च व्यादिति पुम्भावः म० टि०। 3. भोजकटीयः क० म०। 4. भयत्रापि विदे क० म०। 5. ऊर्ध्वकालिकी। ऊर्ध्वकालिका। क० म०। 6. याथासङ्ख्याभावः क० म०। 7. वैदिकः। वैदिकी। वैदिका। क० म०। 8. मान्दविकः। मान्दविकी। मान्दविका क० म०। 9. नापिता क० म०। 10. नान्दीपुरकः क० म०। 11. वुञौ क० म०। 12. मौञ्जं नाम नाम्नौ ग्रामणा ग्रामो राष्ट्रं क० म०। 13. -दत्तं नाम वाही—क० म०। 14. -दिषु पु—क० म०। 15. वर्जितपदे वर्त—क० म०। 16. इमा क० म०। 17. -योर्णान्तत्वेके क० म०। 18. हिरण्यकर्णेति क० म०। 19. हैरण्यकरणी क० म०। 20. अपरेषाम् क० म०। 21. करण इति क० म०। 22. हैरण्यिकी। हैरण्यिका म०। 23. चेदि क० म०। 24. देवदत्त क० म०। 25. सांवाति क० म०।

ब्रध्नुल, सौषम, श्व, कुलाल, हस्तिकर्णाके[1] नाम, (?) हिरण्यकरण, अरिन्दम, सर्वमित्र[2], सिन्धुमित्र, वामामित्र[3], छागमित्र, शावावलान[4], गौवाशन, तारङ्गि, युवराज, उपराज, देवराज इति काश्यादिः।

उशीनरग्रामात् ॥३।१।३०॥ उशीनरेषु जनपदेषु यो ग्रामो दुसंज्ञस्तस्मात्प्राग्जितीये कृताद्यर्थे ठण्ञिठौ प्रत्ययौ[5] भवतः। आह्वाजालिकः। आह्वाजालिकी। आह्वाजालिका। आह्वाजालीयाः। सौदर्शनिकः। सौदर्शनिकी। सौदर्शनिका। सौदर्शनीयः।

वृजिमद्राद्देशात्कः ॥३।१।३१॥ वृजिमद्रशब्दाभ्यां देशवाचिभ्यां प्राग्जितीये कृताद्यर्थे कप्रत्ययो भवति। राष्ट्रवुञोऽपवादः[6]। वृजिक.। मद्रकः। सुसर्वार्धदिक्शब्देभ्यो जनपदस्य प्रत्ययो भवति। तत्र मद्राद्दिक्पूर्वपदात् मद्रादञित्यञ् विहितः। शेषपूर्वपदादयं भवति। सुमद्रकः। सर्वमद्रकः। अर्द्धमद्रकः। देशादिति किम् ? मनुष्यवृत्ते:। वार्जः। माद्रः।

ओष्ठण् ॥३।१।३२। उवर्णान्ताद् देशवाचिनः प्राग्जितीये कृताद्यर्थे ठण्प्रत्यो भवति। अणपवादः। परत्वाच्छठञ्णिठामपि बाधते। शबरजम्बू—शाबरजाम्बुकः। निषाहकर्षु—नैषाहकर्षुकः। दाक्षिकर्षु—दाक्षिकर्षुकः। प्लाक्षिकर्षु—प्लाक्षिकर्षुकः। नापितवास्तु वाहीकग्रामः। तत्र भवः नापितवास्तुकः। यः प्राग्ग्रामस्तस्मादुत्तरेण भवति। आम्रीतमायकः। बैह्लवकः। इति परत्वाद्वुञ्, ऐक्ष्वाक इत्यण्। ओरिति किम् ? दैवदत्तः। देशादिति किम् ? पटोश्छात्राः पाटवाः। ठण्ग्रहणं णिठनिवृत्त्यर्थम्।

दोरेव प्राचः ॥ ३।१।३३ ॥ शरा[10]वत्या नद्याः प्राच्यां दिशि देशः प्राग्देशः। तद्वाचिन उवर्णान्ताद्दुसंज्ञकादेव प्राग्जितीये कृताद्यर्थे ठण्प्रत्ययो भवति। आढकजम्बू—आढकजम्बुकः। नापितवास्तु—नापितवास्तुकः। पूर्वेण सिद्धं नियमार्थं वचनम्। इह न भवति, मल्लवास्तु प्राग्ग्रामः, तत्र जातः[11] माल्लवास्तुवः। एवकार इष्टनियमार्थः, दोः प्राचः एवेति मा भूत्।

ईरोपान्त्याद्वुञ् ॥३।१।३४॥ दोर्देशादिति वर्तते। प्राच इति च। [12]ईकाराद्रेफान्ताच्च प्राग्देशवाचिनो दुसंज्ञकाद्वुञ् प्रत्ययो भवति। काकन्दी—काकन्दकः। माकन्दी—माकन्दकः। रोपान्त्यात्—पाटलिपुत्रकः। ऐकचक्रकः। प्राच इति किम् ? दान्तामित्रीयम्।

प्रस्थपुरवहान्तयोपान्त्यधन्वनः ॥३।१।३५॥ दोर्देशादिति वर्तते। प्रस्थ पुर वाह (?) इत्येवमन्ताद् यकारोपान्त्याद्धन्ववाचिनश्च देशवाचिनो दुसंज्ञात् प्राग्जितीये कृताद्यर्थे वुञ्प्रत्ययो भवति। धन्वेति मरुदेश उच्यते। प्रस्थान्तात्—मालाप्रस्थकः। शाणा[13]प्रस्थक.। माक्षिप्रस्थकः। पुरान्तात्—कार्तीपुरकः हारितपुरक.[14]। वहान्तात्—पैलुवहकः। फाल्गुनीवहकः। कौक्कुटीवहकः। योपान्त्यात्-साङ्काश्यकः। काम्पिल्यकः। [15]माणिकव्यकः। [16]आम्रीतमायकः। धन्वनः—पारेधन्वकः। आपारेधन्वकः। ऐरावतकः। पुरग्रहणमप्रागर्थं प्राचो हि रोपान्त्यादित्येव सिद्धम्।

राष्ट्रेभ्यः ॥३।१।३६॥ राष्ट्रेभ्यो देशेभ्यो दुसंज्ञकेभ्यः प्राग्जितीये कृताद्यर्थे वुञ्प्रत्ययो भवति। आभिसारकः। आदर्शकः। औपुष्टकः। श्यामायनकः। बहुवचनं[17] प्रकृतिबहुत्वं द्योतयदपवादविषयेऽपि प्रापणार्थम्। [18]अभिसारागर्तकः। अत्र गर्तोत्तरपदलक्षणः छः प्राप्नोति। राष्ट्रसमुदायो न राष्ट्रग्रहणेन गृह्यते इतीह न भवति। काशिकोशलीयाः।

---

१. हस्तिकर्णाके नाम क० म०। २. सवमित्र क० म०। ३. छागमित्र क० म०। ४. शौवावलान क० म०। ५. -यौ वा भव—क० म०। ६. -ष्ट्रवुञोऽप—क० म०। ७. -कर्ष्वें क० म०। ८. कर्ष्वः क० म०। ९. -कर्ष्वः क० म०। १०. -शरावत्याः क० म०। ११. वस्तवः क० म०। १२. इकारान्त्याद्रेफोपान्त्याच्च क० म०। १३. शौणाप्रस्थकः क० म०। १४. -कः। नान्दीपुरकः क० म०। १५. -कः। वासवव्यकः। आ—क० म०। १६ आम्रीतमाणवकः क० म०। १७. वुञ्प्रकृति क० म०। १८. आभिसारकः क० म०।

बहुविषयेभ्यः ॥३।१।३७॥ दोरिति निवृत्तम् । अतः परं सामान्येन विधानम् । राष्ट्रेभ्यो देशेभ्यो बहुविषयेभ्यः प्राग्जितीये कृताद्यर्थे वुञ्प्रत्ययो भवति । अणाद्यपवादः । अङ्गेषु जातः आङ्गकः । वङ्गेषु वाङ्गकः । दार्वेषु दार्वकः । काम्बलेषु काम्बलकः । जिह्मेषु [1]जैह्मकः । अजमीढेषु आजमीढकः । आजक्रन्देषु आजक्रन्दकः । कालञ्जरेषु कालञ्जरकः । वैकुलिशेषु वैकुलिशकः । विषयग्रहणमन्यत्र भावार्थम् । वर्तनी च वर्तनी च वर्तनी च वर्तन्यः । तत्र जातो वार्तनः । बहुवचनमपवादविषयेऽपि प्रापणार्थम् । त्रैगर्तकः । अद्व्यर्थं वचनम् । दोस्तु पूर्वेणैव सिद्धम् ।

धूमादिकच्छाग्निवक्त्रवर्तोत्तरपदात् ॥३।१।३८॥ देशादित्येव वर्तते । धूमादिभ्यः कच्छ अग्नि वक्त्र वर्त इत्येतदुत्तरपदेभ्यश्च देशवाचिभ्यः प्राग्जितीये कृताद्यर्थे वुञ्प्रत्ययो भवति । अणाद्यपवादः । धौमकः । पाण्डकः । कच्छ—भारुकच्छकः । पैप्पलकच्छकः । अग्नि—काण्डाग्नकः । वैभुजाग्नकः । वक्त्र—ऐन्दुवक्त्रकः[2] । वर्त—बाहुलवर्तकः । चाक्रवर्तकः । उत्तरपदग्रहणं बहुपूर्वार्थम् । ईषदसमाप्तः कच्छः बहुकच्छो देशः । ततो वुञ् न भवति । धूम, [3]षण्ड, [4]शशादन, आर्जुनाव, दण्डायनस्थली, मानकस्थली, घोषस्थली, राजगृह, सत्रासाह[5], मद्रकुल, अङ्गकुल, द्व्याहाव, [6]त्र्याहाव, [7]संस्फीय, बर्बर, गर्त, वर्ज्य[8], विनाय, हिमकान्त, विदेह, आनर्त, माथूर, पारेय, घोष, षष्प, बणीय, [9]वल्की, आराज्ञी, वार्तराज्ञी, अवया, तीर्थ, कुक्षी, अनरोप[10], अरुण, उज्जयिनी, दक्षिणापक्ष[11], साकेत इति धूमादिः । दण्डायनस्थलीत्यादीनामिकारान्तानां पाठोऽप्रागर्थः । विदेहानर्तयो राष्ट्रे वुञ् सिद्धः सामर्थ्याद्देशार्थः पाठः । विदेहानामानर्तानां च क्षत्रियाणां स्वं वैदेहकम्, आनर्तकम् । पारं पाद्येषात्पाद वुञ् सिद्ध आदेशार्थः पाठः । परेरपत्यं पारेयस्तस्य स्वं पारेयकम् ।

सौवीरेषु [12]कुलात् ॥३।१।३९॥ सौवीरदेशवाचिनः [13]कुलशब्दात् प्राग्जितीये कृताद्यर्थे वुञ्प्रत्ययो भवति । कौलकः सौवीरेषु । कौलोऽन्यत्र ।

समुद्रान्नृनावोः ॥३।१।४०॥ समुद्रशब्दाद्देशवाचिनः प्राग्जितीये कृताद्यर्थे वुञ्प्रत्ययो भवति स चेन्मनुष्यो नौर्वा भवति । सामुद्रको मनुष्यः । सामुद्रिका नौः । नृनावोरिति किम् ? सामुद्रं लवणम् ।

नगरात् कुत्सादाक्ष्ये ॥३।१।४१॥ नगरशब्दाद् देशवाचिनः प्राग्जितीये कृताद्यर्थे वुञ्प्रत्ययो भवति प्रत्ययार्थस्य कुत्सायां दाक्ष्ये नैपुण्ये च गम्यमाने । केनायं मुषितः ? इह नगरे मनुष्येण स भाव्यते । एतन्नागरके चौरा[14] हि नागरका भवन्ति । केनेदं चित्रं लिखितम् ? इह नगरे मनुष्येण स भाव्यते । एतन्नागरका दक्षा हि नागरका भवन्ति । कुत्सादाक्ष्य इति किम् ? नागरः पुरुषः । नाम्नस्तु कत्र्यादिपाठाद् ढकञ् प्रत्युदाहर्तव्यः । नागरेयकः ।

पथ्यध्यायन्यायविहारनृभेऽरण्यात् ॥३।१।४२॥ अरण्यशब्दाद्देशवाचिनः प्राग्जितीये कृताद्यर्थे पथ्याद्युपाधौ वुञ्प्रत्ययो भवति । पथि—आरण्यकः पन्थाः । अध्याये—आरण्यकोऽध्यायः । न्याये—आरण्यको न्यायः । विहारे—आरण्यको विहारः । नरि—आरण्यको ना । इभे—आरण्यको हस्ती । पथ्यादाविति किम् ? आरण्याः सुमनसः । आरण्या ओषधयः ।

गोमये वा ॥३।१।४३॥ अरण्यशब्दाद्देशवाचिनः प्राग्जितीये कृताद्यर्थे वुञ्प्रत्ययो भवति वा स चेद् गोमयो भवति । आरण्यका गोमयाः । आरण्या गोमयाः । हस्तिजातौ आरण्या हस्तिन इत्यप्यपरे प्रयोगमिच्छन्ति ।

---

१. जैह्मवः क० म० । २. -वक्त्रकः । ऐन्दुवक्त्रकः । क० म० । ३. षदण्ड क० म० । ४. शशादन क० म० । ५. –ह । मद्राणि । मद्र— क० म० । ६. त्र्याहाव क० म० । ७. संस्फीया । बर्बर । क० म० । ८. -र्ज्य शाकुन्ति । विनाप । हि— क० म० । ९. वल्की क० म० । १०. अनरोप क० म० । ११. दक्षिणापथ क० म० । १२. कुलात् क० म० । १३. कुलशब्दात् क० म० । १४. चोरा क० म० ।

कुरुयुगन्धरात् ॥३।१।४४॥ कुरुयुगन्धरशब्दाभ्यां देशवाचिभ्यां प्राग्जितीये कृतार्थे वुञ्प्रत्ययो भवति वा । कौरवकः । कौरवः । यौगन्धरकः । यौगन्धरः । कुरुयुगन्धरौ राष्ट्रशब्दौ बहुविषयौ । तत्र युगन्धरान्नित्यं राष्ट्रवुञ् विकल्पः । कुरोस्तु कच्छादिषु पाठादयं विकल्प्यते । उत्तरो वुञ्[1] नृनृस्थयोर्नित्यः । कौरवको मनुष्यः । कौरवकमस्य हसितम् ।

साल्वाद्गोयवाग्वपत्तौ ॥३।१।४५॥ साल्वशब्दाद्देशवाचिनः गवि यवाग्वामपत्तावपत्तौ च मनुष्ये[2] कृतार्थे वुञ्प्रत्ययो भवति । साल्वको गौः । साल्वका[3] यवागूः । साल्वको मनुष्यः । गोयवाग्वपत्ताविति किम् ? साल्वा व्रीहयः । साल्वः पत्तिः । राष्ट्रेभ्यो वुञ् कच्छादिपाठादेवाप्नोति[4] । गोयवागूग्रहणं विध्यर्थम् । अपत्तिग्रहणं नरि नियमार्थम् । नृनृस्थयोर्हि उत्तरेण सिद्ध एव वुञ् । एवं च गोयवाग्वोरपत्तौ मनुष्ये मनुष्यस्थे साल्वकः । अन्यत्र साल्व इति स्थितम् । अयं च विभागः साल्वावयवोरपि विज्ञेयः । अन्यथा हि यवादिभ्योऽन्यत्र यदि साल्वः साल्वकमित्युभयमिष्टं स्यात् गणे सूत्रे च[5] पाठोऽनर्थकः सूत्र एव दुरुत्व उपादेयः स्यात् । अपत्तीति कच्छादेर्नृनृस्थे इत्युपात्तं नृनृस्थं परिग्राहिष्यते न नृमात्रं[7] कच्छादेश्च नृनृस्थ इति वा चशब्दः करिष्यते इति नृस्थे रूपद्वयं न भविष्यति ।

कच्छादेर्नृनृस्थे ॥३।१।४६॥ कच्छ इत्येवमादिभ्यः प्राग्जितीये कृतार्थे नरि मनुष्ये नृस्थे मनुष्यस्थे च वुञ्प्रत्ययो भवति । काच्छको मनुष्यः, काच्छकमस्य हसितम् । स्मितमीक्षितं स्थितम् । काच्छिका चूडा । सैन्धवको मनुष्यः । सैन्धवकमस्य हसितं स्मितमीक्षितम् । सैन्धविका चूडा[8] । कच्छ, सिन्धु, वर्ण[9], मधुमत्, कम्भोज[10], साल्व, कुरु, अनुषण्ड[11], कश्मीर, विजाय[12], अजवाह, कुलूतरङ्कु[13] इति कच्छादिः । कच्छादौ ये बहुविषया राष्ट्रशब्दास्तेभ्यो वुञि तदपवाद उत्तरेऽणि तदपवादोऽयं वुञ् । वर्णसिन्धुभ्यामोत्सर्गिकेऽपि कुरोर्विकल्पे विज्ञापकस्य कोपान्त्याणि कच्छस्यौत्सर्गिकाणि अपरे कच्छमपि बहुविषयराष्ट्रमाहुः ।

कोपान्त्याच्चाण् ॥३।१।४७॥ देशादित्येव वर्तते न नृनृस्थ इति । कोपान्त्यात् कच्छादेश्च देशवाचिनः प्राग्जितीये कृतार्थेऽण् प्रत्यये प्रत्ययो भवति । ठञ्वुञोरपवादः । कोपान्त्यात्—ऋषिका जनपदः, तत्र जातः आर्षिकः । माहिषिकः । आश्मकः । ऐक्ष्वाकः । कच्छादेः—काच्छः । सैन्धवः । वार्णवः[14] । अथाण्ग्रहणं किमर्थम् ? योऽन्येन बाधितो न प्राप्नोति तदर्थमिद स्यात् । स चाणेव न चेदं वुञर्थम् । तथा हि[15] वुञ्विधानमनर्थकं स्यात् । सैतद[16] स्त्यसत्यण्ग्रहणे इक्ष्वाकोष्ठण् स्यात् । स हि ततो राष्ट्रवुञा बाधितः ।

पृथिवीमध्यान्निवासान्मध्यमश्चास्य चरणे ॥३।१।४८॥ पृथिवीमध्याद्देशान्निवासीभू[17] तान्चरणे निवस्तरि प्राग्जितीये कृतार्थेऽण्प्रत्ययो भवति । मध्यम[18] श्चास्य पृथिवीमध्यशब्दस्यादेशः । पृथिवीमध्यं निवासोऽस्य चरक[19] स्य माध्यम. चरकः[20] । त्रयः प्राच्याः । त्रयं उदीच्याः । त्रयो मध्यमाः । निवासादिति किम् ? पृथिवीमध्यादागतं मध्यमीयं चरणम् । [21] पृथिवीमध्यं निवासोऽस्य देवदत्तस्य मध्यमीयो देवदत्तः । सोऽनिवासादस्योत्पत्तेरिदं कर्तव्यमिह क्रियते उत्तरार्थम् ।

छः ॥३।१।४९॥ पृथिवीमध्यान्मध्यमश्चास्येति वर्तते न चरणे निवासादिति । पृथिवीमध्याद्देशात् प्राग्जितीये कृतार्थे छप्रत्ययो भवति । मध्यमश्चास्यादेशः । पृथिवीमध्ये जातो भवो वा पृथिवी[22] मध्यमीयः ।

गहादिगर्तोत्तरपदेभ्यः ॥३।१।५०॥ देशादिति वर्तते । तद्गहादीनां यथासम्भवं विशेषणम् ।

---

१. नृनृस्थ—क० म० । २. कृतार्थे क० म० । ३. साल्विका यवागूः, क० म० । ४. –प्नोतीति क० म० । ५. च साल्वपाठो—क० म० । ६. –वादुत्त—क० म० । ७. नृमात्रं क० म० । ८. चूडा क० म० । ९. वर्णु क० म० । १०. कम्बोज क० म० । ११. अनुषण्ड क० म० । १२. विजापक क० म० । १३. कुलूतरङ्कु क० म० । १४. वार्णव. क० म० । १५. हि पूर्वकं तु—क० म० । १६. सैतदस्त्य– क० म० । १७. निवासभूता—क० म० । १८. मध्यमश्च क० म० । १९. चरकस्य म० । २०. चरणः म० । २१. –यम् । चरण इति किम् ? पृथि—क० म० । २२. वा मध्यमीयः क० म० ।

गहादिभ्यो यथायोगं देशवाचिभ्यो गर्तोत्तरपदेभ्यश्च देशवाचिभ्यः प्राग्जितीये कृतार्थे छप्रत्ययो भवति । अणाद्यपवादः । गहीयः । अन्तःस्थीयः । गर्तोत्तरपदात्—श्वाविद्गर्तीयः । वृकगर्तीयः । रोहिद्गर्तीयः । सृगालगर्तीयः । अभिसारगर्तीयः । गैगर्तक इति बुञ् बहुवचनाद्भवति । गह, अन्तःस्थ[2], सम, विषम, उत्तम, अङ्ग, मगध, शुक्लपक्ष, पूर्वपक्ष, अपरपक्ष, अधमशाख, उत्तमशाख, समानशाख, एकग्राम, एकवृक्ष, एकपलाश, इष्वग्र, दन्ताग्र, इक्ष्वनीक, अवस्यन्द, कामप्रस्थ, खाडायनी, कारेरणी, काचेरणी, शैशिरी, शौङ्गी, आसुरी, आहिंसी[3], आमित्री, व्याधि[4], भोजी, आश्वायनी[5], अश्वत्थी, औद्वाहमानी, औपबिन्दवी, आग्निशर्मी, दैवशर्मी, श्रौति, आराटकी[6], वाल्मीकि, क्षेमवृद्धी, उत्तर, अन्तर, मुखतस्, पार्श्वतस्, एकतस्—इति गहादयः । गहादिराकृतिगणः । तेन मध्यीयः, हंसीय इत्यादि सिद्धं भवति ।

दोः कन्थापलदनगरग्रामह्रदोत्तरपदककोपान्त्यात् ॥३।१।५१॥ कन्था पलद नगर ग्राम ह्रद इत्येवमुत्तरपदात् ककारोपान्त्यात् खकारोपान्त्याच्च दुसंज्ञकाद्देशवाचिनः प्राग्जितीये कृतार्थे छप्रत्ययो भवति । ठञ्णिठादेरपवादः । दाक्षीकन्थीयः[7] । दाक्षीपलदीयः । माहकीपलदीयः । दाक्षीनगरीयः । माहकीनगरीयः । दाक्षीग्रामीयः । माहकीग्रामीयः । दाक्षीह्रदीयः । माहकीह्रदीयः । कोपान्त्यात्—आरीहणकीयः । द्रौघ्यणकीयः[8] । आष्टकीयः । ब्राह्मणकीयः । वालाकीयः[9] । आश्वत्थकीयः । शाल्मलीकीयः । सौसुकीयः । खोपान्त्यात्—कौदिशिखीयः[10] । माविशिखीयः । आयोमुखीयः[11] । दोरिति किम् ? आर्षिकः । माहिषिकः ।

कटादेः प्राचः ॥३।१।५२॥ प्राग्देशवाचिनः कटादेः कटपूर्वपदशब्दरूपात् प्राग्जितीये कृतार्थे छप्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । कटनगरीयः । कटग्रामीयः । कटघोषीयः । कटपल्वलीयः ।

पर्णकृकणाद्भारद्वाजात् ॥३।१।५३॥ पर्ण कृकण इत्येताभ्यां भारद्वाजदेशवाचिभ्यां प्राग्जितीये कृतार्थे छप्रत्ययो भवति । पर्णीयः । कृकणीयः । भारद्वाजादिति किम् ? पार्णः । कार्कणः ।

पर्वतान्नरे ॥३।१।५४॥ पर्वत[12] इति शब्दाद्देशवाचिनः प्राग्जितीये कृतार्थे नरे मनुष्ये छप्रत्ययो भवति । विकल्पापवादः । पर्वतीयो मनुष्यः । पर्वतीयो राजा ।

वा ॥३।१।५५॥ पर्वतादिति वर्तते । नगरे इति पर्वतात् प्राग्जितीये कृतार्थे छप्रत्ययो भवति वा । पर्वतीयमुदकम् । पार्वतमुदकम् । पर्वतीयानि फलानि । पार्वतानि फलानि ।

वेणुकादिभ्यश्छण् ॥३।१।५६॥ वेणुक इत्येवमादिभ्यः यथायोगं देशवाचिभ्यः प्राग्जितीये कृतार्थे छण्प्रत्ययो भवति । वैणुकीयः । वैत्रकीयः । औत्तरपदीयः । प्रास्थीयः । माध्यमकीयः ।

युष्मदस्मदोऽञ्खञौ वाकञ्चैकस्मिंस्तवकममकम् ॥३।१।५७॥ देशादिति निवृत्तम् । युष्मद् अस्मद् इत्येताभ्यां प्राग्जितीये कृतार्थेऽञ् खञ् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतो वा तत्सन्नियोगे च तयोरकञादेशो भवति । यदा तु तौ युष्मदस्मदौ एकस्मिन्नेकत्वविशिष्टेऽर्थे वर्तेते तदा तयोर्यथासङ्ख्यं तवक ममक इत्येतावादेशौ भवतः । प्रत्यययोर्यथासङ्ख्यं नास्ति वचनभेदात् । यौष्माकः । आस्माकः । यौष्माकीणः । आस्माकीनः । एकस्मिन्—तावकः । मामकः । तावकीनः । मामकीनः । पक्षे दोश्छः । युष्मदीयः । अस्मदीयः । त्वदीयः । मदीयः ।

यो ऽर्घात् ॥३।१।५८॥ अर्घशब्दात्प्राग्जितीये कृतार्थे यो भवति । अर्घ्यम् ।

सादेष्ठण् ॥३।१।५९॥ सादेः सपूर्वादर्घशब्दात् प्राग्जितीये कृतार्थे ठण्प्रत्ययो भवति । पौष्करार्घिकः । वैजयार्घिकः । कानेयार्घिकः । गौतमार्घिकः । क्षैमार्घिकः ।

---

१. आभिसारगर्तकः क० म० । २. अन्तःस्था क० म० । ३. आहिंसी क० म० । ४. व्याडि म० । ५. आश्वयवी क० म० । ६. आट । ठकी क० म० । ७. -थः । माहकीकन्थीयः क० म० । ८. द्रौघ्यणकीयः क० म० । ९. वालाकीयः क० म० । १०. कौदिशिखीयः । माविशिखिनः क० म० । ११. आयामुखीयः क० म० । १२. मरुत्वत—क० म० ।

दिगादेर्यठणौ ॥३।१।६०॥ दिगादेरर्द्धात् प्राग्जितीये कृताद्यर्थे तौ यठणौ प्रत्ययौ भवतः। ठणोऽपवादः। पूर्वार्द्ध्यम्। पौर्वार्द्धिकम्। दक्षिणार्द्ध्यम्। दाक्षिणार्द्धिकम्। पश्चार्द्ध्यम्। पाश्चार्द्धिकम्।

ग्रामराष्ट्रस्याण्ठणौ ॥३।१।६१॥ ग्रामस्य राष्ट्रस्य च यदर्द्धं[1] तदेकदेशवाची योऽर्द्धशब्दस्तदन्ताद्दिक्पूर्वात् प्राग्जितीये कृताद्यर्थे अण् ठण् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः। यठणोऽपवादः। ग्रामस्य राष्ट्रस्य वा—पौर्वार्द्धः। पौर्वार्द्धिकः। दाक्षिणार्द्धः। दाक्षिणार्द्धिकः।

परावराधमोत्तमादेर्यः ॥३।१।६२॥ पर अवर अधम उत्तम इत्येवंपूर्वादर्द्धान्तात् प्राग्जितीये कृताद्यर्थे यप्रत्ययो भवति। ठणोऽपवादः। परार्द्ध्यम्। अवरार्द्ध्यम्। अधमार्द्ध्यम्। उत्तमार्द्ध्यम्। परावरयोर्दिक्शब्दत्वेऽपि परत्वादयमेव। आदिग्रहणं किम्? परावराधमोत्तमानामेव प्रकृतित्वं विज्ञायते।[2]

अन्तावोऽधसोऽमः ॥३।१।६३॥ अन्त अवस् अधस् इत्येतेभ्यः प्राग्जितीये कृताद्यर्थेऽमप्रत्ययो भवति। अन्तमः। अवमः। अधमः। अकारादित्वमवोधसोरन्त्यस्यादिलुगर्थम्।

समानादिलोकोत्तरपदाध्यात्मादिभ्यष्ठण् ॥३।१।६४॥ समानशब्दादवयवेभ्यः लोकोत्तरपदेभ्यः अध्यात्मादिभ्यश्च यथायोगं कृताद्यर्थे ठण्प्रत्ययो भवति। समानग्रामे कृतो भवो वा सामानग्रामिकः। [3]सामानदैशिकः। इह लोके कृतो भवो वा ऐहलौकिकः। पारलौकिकः। सार्वलौकिकः। अध्यात्मं भवमाध्यात्मिकम्। आधिदैविकम्। सामासिकम्[4]। ऐहिकम्। आमुत्रिकम्। और्ध्वमौहूर्तिकम्। अध्यात्मादयः प्रयोगगम्याः।

ऊर्ध्वाद्दमदेहाच्चैकस्य चोर्ध्वस्यैकेषाम् ॥३।१।६५॥ ऊर्ध्वशब्दात्परो यो दमदेहौ तदन्तात्प्राग्जितीये कृताद्यर्थे ठण्प्रत्ययो भवति। अस्य चोर्ध्वस्य[5] केषाञ्चिदाचार्याणां मगागमो भवति। और्ध्वदमिकः। और्ध्वदेहिकः[6]। और्ध्वन्दमिकः। और्ध्वन्देहिकः।

वर्षाकालेभ्यः ॥३।१।६६॥ वर्षाशब्दात् कालविशेषवाचिभ्यश्च शब्देभ्यः प्राग्जितीये कृताद्यर्थे ठण्प्रत्ययो भवति। अणपवादः। दोश्छमपि परत्वाद्बाधते। वार्षिकः। ऋतोर्ञप्रत्ययः[7]। तदवयवादेरपि वेदितव्यः। पूर्ववार्षिकः[8]। एवमुत्तरत्रापि। कालेभ्यः—मासिकः। अर्धमासिकः। निशासहचरितमध्ययनं निशा। प्रदोषसहचरितं प्रदोषः। तत्र[9] अपि नैशः[10]। प्रादोषिकः। कदम्बपुष्पसहचरितः[11] कदम्बपुष्पम्। व्रीहिपलालसहचरितः व्रीहिपलालम्। तत्र देयमृणं कादम्बपुष्पिकम्। व्रैहिपलालिकम्। वर्षाग्रहणमृत्वण्बाधनार्थम्। सन्ध्यादिभ्योऽण्विधानात् कालविशेषवाचिभ्योऽयं विधिर्विज्ञायते तत्र बहुवचनं यथा कथञ्चित् कालवृत्तिभ्योऽपि प्रापणार्थम्।

कालशब्दाच्च कालार्थादकालार्थाच्च कालतः। अकालादपि कालार्थात् कालेभ्य इति यो विधिः।

शरदः कर्मणि श्राद्धे ॥३।१।६७॥ शरच्छब्दात् कालवाचिनः प्राग्जितीये कृताद्यर्थे श्राद्धकर्मणि ठञ्प्रत्ययो भवति। ऋत्वणोऽपवादः। शारदिकं श्राद्धं कर्म। कर्मणीति किम्? शारदः श्राद्धः। श्रद्धावान् इत्यर्थः। श्राद्ध इति किम्? शारदं विरेचनम्।

रोगातपे वा ॥३।१।६८॥ शरच्छब्दात् कालवाचिनः प्राग्जितीये कृताद्यर्थे रोग आतपे ठण्प्रत्ययो भवति वा। ऋत्वणोऽपवादः। शारदिको रोगः। शारदो रोगः। शारदिक आतपः। शारद आतपः। रोगातप इति किम्? शारदं दधि।

निशाप्रदोषहेमन्तात् ॥३।१।६९॥ निशा प्रदोष हेमन्त इत्येतेभ्यः कालवाचिभ्यः प्राग्जितीये कृताद्यर्थे ठण्प्रत्ययो वा भवति। नित्यापवादः। नैशिकः। नैशः। प्रादोषिकः। प्रादोषः। हैमन्तिकम्। हैमन्तम्।

---

१. यदर्थं क० म०। २. विज्ञायेत क० म०। ३. सामानदेशिकः क० म०। ४. सामाजिकम् क० म०। ५. चोर्ध्वशब्दस्यैकं—क० म०। ६. -हिकः। अन्येषाम्। और्ध्व—क० म०। ७. -तोर्ञिप्रत्य- क० म०। ८. अंशादृतोरित्युत्तरपदवृद्धि.। इत्यमेव ज्ञापकम्, तदवयवादेरपि भवतीत्यस्य। क० म० टि०। ९. अपी क० म०। १०. नैशिकः क० म०। ११. -तः कालः कद्—क० म०।

लुक्तोऽणि ॥३।१।७०॥ हेमन्तशब्दस्य कालवाचिनः प्राग्जितीये कृताद्यर्थेऽणि तकारस्य [1]लुग्भवति। हैमनम्। हैमन्तम्। एवं द्वैरूप्यं भवति। त इति किम्? अन्त्यस्यैव लुग् विकल्पो मा भूत्। अणीति किम्? ठणि मा भूत्।

पुराणम् ॥३।१।७१॥ पुराणमिति पुराशब्दात्तनट्प्रत्ययस्तशब्दस्य वा लुग् निपात्यते। पुराणम्। पुरातनम्।

श्वसस्तट् च ॥३।१।७२॥ श्वस् इत्येतस्मात् कालवाचिनः प्राग्जितीये कृताद्यर्थे ठण्प्रत्ययो वा भवति तस्य च ठणस्तडागमो नित्यं भवति। एवमस्य त्रैरूप्यम्। शौवस्तिकः। श्वस्त्यः। श्वस्तनः।

पूर्वाह्णे[2]पराह्णात्तनट् ॥३।१।७३॥ पूर्वाह्ण [3]पराह्ण इत्येताभ्यां कालवाचिभ्यां प्राग्जितीये कृताद्यर्थे तनट्प्रत्ययो भवति वा। पूर्वाह्णे जातो भवो वा पूर्वाह्णेतनः। अपराह्णेतनः। पूर्वाह्णे[4]जयी। पूर्वाह्णतनः अपराह्णतनः। जयिनि बहुलाधिकारात् व्यवस्थितविभाषाविज्ञानाद्वा नाप्लुग् भवति। इष्यते च पक्षे ठण्। पौर्वाह्णिकः। आपराह्णिकः। टकारो ङ्यर्थः। पूर्वाह्णेतनी। पूर्वाह्णतनी। अपराह्णेतनी। अपराह्णतनी।

सायंचिरंप्राह्णेप्रगेऽव्ययात् ॥३।१।७४॥ योगविभागाद्वेति निवृत्तम्। सायं चिर प्राह्णे प्रगे इत्येतेभ्योऽव्ययेभ्यश्च कालवाचिभ्यः प्राग्जितीये कृताद्यर्थे तनट्प्रत्ययो भवति नित्यम्। सायन्तनः। प्राह्णेतनः। प्रगेतनम्। अव्ययात्—दिवातनम्। दोषातनम्। नक्तन्तनम्। पुरस्तनम्। प्रातस्तनम्। प्राक्तनम्। सायमिति यन्मकारान्तमव्ययं तस्याव्ययादित्येव सिद्धम्। सायशब्दस्येदं प्रत्ययसन्नियोगे(न) रूपान्तरनिवृत्त्यर्थं मान्तत्वं निपात्यते। चिरमिति चिरशब्दस्य प्राह्णे प्रगे इत्येकारान्तत्वम्।

चिरपरुत्परारेस्त्नः[5] ॥३।१।७५॥ चिर परुत् परारि इत्येतेभ्यः प्राग्जितीये कृताद्यर्थे त्नप्रत्ययो भवति। चिरत्नः। परुत्नः। परारित्नः। एवं चिरशब्दस्य पूर्वं तनट्, अयं च त्नः, इति द्वैरूप्यम्।

भर्तुसन्ध्यादेरण् ॥३।१।७६॥ भं नक्षत्रं तच्छब्देभ्यः ऋतुशब्देभ्यः सन्ध्यादिभ्यश्च कालवाचिभ्यः प्राग्जितीये कृताद्यर्थेऽण्प्रत्ययो भवति। ठणोऽपवादः। पुष्ये जातो भवो वा पौषः। तैषः। सौवातः। ऋतुभ्यः—ग्रैष्मः। शैशिरः। वासन्तः। सन्ध्यादेः—सान्ध्यः। सान्धिवेलः। आमावास्यः। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादमावस्याशब्दादपि भवति। आमावस्यः। अपरग्रहणं स्यात्तिपौर्णमासीभ्यां बाधनार्थं यथाविहितमित्युच्यमाने दोषः प्राप्नोति। सन्ध्या, सन्धिवेला, अमावस्या, त्रयोदशी, चतुर्दशी, पञ्चदशी, पौर्णमासी, प्रतिपत्, शश्वत् इति सन्ध्यादिः। अशाश्वदित्यतः शाश्वतिकः इति ठणपि।

संवत्सरात्पर्वफले ॥३।१।७७॥ संवत्सरशब्दात् कालवाचिनः प्राग्जितीये कृताद्यर्थे पर्वणि फले चाऽण्प्रत्ययो भवति। सांवत्सरं पर्व। सांवत्सरं फलम्। पर्वफल इति किम्? सांवत्सरिको रोगः।

प्रावृष एण्यः ॥३।१।७८॥ प्रावृष इत्येतस्मात् कालवाचिनः प्राग्जितीये कृताद्यर्थे एण्यप्रत्ययो भवति। अणोऽपवादः। प्रावृषि भवः प्रावृषेण्यः। एण्य इति मूर्धन्यो णकारोऽनिमित्तक[6]। ण्यन्तात्त्विवपि प्रावृषेणीति मूर्धन्यार्थः।

ण्योऽन्वब्धिद्वीपात् ॥३।१।७९॥ कालाधिकारो निवृत्तः। अन्वब्धि अब्धिः समुद्रस्तस्य समीपे यो द्वीपस्तद्वाचिनो द्वीपशब्दात् प्राग्जितीये कृताद्यर्थे ण्यप्रत्ययो भवति। कच्छाद्यण्-वुञोरपवादः। द्वैप्यम्। द्वैप्यो मनुष्यः। द्वैप्यमस्य हसितम्। अन्वब्धीति किम्? अनुनदि यो द्वीपस्तस्माद् द्वैपम्। द्वैपको व्यासः। द्वैपकमस्य हसितम्।

पश्चादाद्यन्ताग्रादिमः ॥३।१।८०॥ पश्चात् आदि अन्त अग्र इत्येतेभ्यः प्राग्जितीये कृताद्यर्थे इमप्रत्ययो भवति। पश्चिमः। आदिमः। अन्तिमः। अग्रिमः।

---

1. लुग्वा भ—क० म०। 2. पूर्वाह्णापरा—क० म०। 3. अपराह्ण क० म०। 4. पूर्वाह्णेऽजयी क० म०। 5. -रे त्नः क० म०। 6. निर्निमित्तकः क० म०।

मध्यान्मः ॥३।१।८१॥ मध्यशब्दात् प्राग्जितीये कृताद्यर्थे मप्रत्ययो भवति । मध्यमः ।

उत्कर्षापकर्षयोरः ॥३।१।८२॥ उत्कर्षापकर्षयोर्मध्यस्तत्र वर्तमानान्मध्यशब्दात् प्राग्जितीये कृताद्यर्थे अ इत्ययं प्रत्ययो भवति । मापवादः । नात्युत्कृष्टो नापकृष्टो मध्यपरिमाणो मध्यो वैयाकरणः, मध्याः पुरुषाः, मध्या स्त्री । नातिदीर्घं नातिह्रस्वं मध्यप्रमाणम् । मध्यं काष्ठम् । नातिस्थूलो नातिकृशो मध्यः कायः । अवस्थाऽवस्थात्रोर्भेदविवक्षादया(छाया)मवस्थाप्रकृत्यर्थः अवस्थाता प्रत्ययार्थ इति मः प्राप्नोतीति वचनम् ।

स्थामाजिनान्ताल्लुक्[1] ॥३।१।८३॥ [2]स्थामान्तादजिनान्ताच्च परस्य प्राग्जितीये कृताद्यर्थे प्रत्ययस्य लुब्भवति । अश्वत्थाम्नो[3] जातो भवो वा अश्वत्थामा । सिंहाजिनः । तोटकाजिनः । वृकाजिनः ।

ङेः कृतलब्धक्रीतसम्भूते ॥३।१।८४॥ अणादयो ठणादयश्च स्वविशेषसम्बन्धा अनुवर्तन्ते । ङेरिति सप्तम्यन्तात्कृते लब्धे क्रीते सम्भूते चार्थे यथायोगमणादयो ठणादयश्च प्रत्यया भवन्ति । अवक्लृप्ति-राधारप्रमाणानतिरिक्तप्रमाणता आधेयस्य सम्भूतिः । स्रुघ्ने कृतः लब्धः क्रीतः सम्भूतो वा स्रौघ्नः । एवं माथुरः । नादेयः । राष्ट्रियः । पारीणः । ङेरिति किम् ? देवदत्तेन कृतः । कृतलब्धक्रीतसम्भूत इति किम् ? शयने शेते । आसने आस्ते ।

कुशले ॥३।१।८५॥ ङेरिति वर्तते । ङेरिति सप्तम्यन्तात् कुशलेऽर्थे[4] यथाविहितमणादयो ठणादयश्च प्रत्यया भवन्ति । स्रुघ्ने कुशलः स्रौघ्नः । माथुरः । नादेयः । राष्ट्रियः । योगविभाग उत्तरार्थः ।

पथोऽकः ॥३।१।८६॥ पथिन्शब्दात्तत्र कुशलेऽकप्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । पथि कुशलः पथकः ।

कोऽश्मादेः ॥३।१।८७॥ अश्मन् इत्येवमादिभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यः कुशलेऽर्थे कप्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । अश्मनि कुशलः अश्मकः । अशनिकः । आकर्षकः[5] । अश्मादयस्तद्विषयाया क्रियाया वर्तमानाः प्रत्ययमुत्पादयन्ति । तत्र कुशलार्थयोगात्प्रत्ययान्तरकरणमिकारोकारान्तरार्थकम्[6] । अश्मन्, अशिमन्[7], आकर्ष, त्सरु, पिशाच, पिचण्ड, पाद, शकुनि, निचय, जय, नय, ह्लाद, ह्राद इत्यश्मादि ।

जाते ॥३।१।८८॥ ङेरिति सप्तम्यन्ताज्जातेऽर्थे यथाविहितमणादयो ठणादयश्च प्रत्यया भवन्ति । स्रुघ्ने जातः स्रौघ्नः । माथुरः । नादेयः । पारीणः । राष्ट्रियः । ङेरिति किम् ? देवदत्ताज्जातः । जात इति किम् ? शयने शेते । आसने आस्ते ।

प्रावृषष्ठः ॥३।१।८९॥ प्रावृष् इत्येतस्मात्तत्र जाते ठप्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । प्रावृषि जातः प्रावृषिकः ।

शरदो वुञ् नाम्नि ॥३।१।९०॥ शरद् इत्येतस्मात्तत्र जाते वुञ्प्रत्ययो भवति । ऋत्वणोऽपवादः । नाम्नि प्रकृतिप्रत्ययसमुदायश्चेत्कस्यचिन्नाम सञ्ज्ञा भवति । [8]शारदा दर्भाः । शारदा मुद्गाः । दर्भविशेषाणां मुद्गविशेषाणां चेदं केषांचिन्नाम । आ उत्तरार्थनिर्देशान्नाम्नीति केचिदपेक्षन्ते ।

सिन्ध्वपकरात्काणौ ॥३।१।९१॥ सिन्धु अपकर इत्येताभ्यां तत्र जातार्थे[9] नाम्नि क अण् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । सिन्धोः कच्छाद्यण्वुञोरपवादः । अपकरादौपसर्गिकाणोः[10] वचनभेदाद्यथासङ्ख्यं नास्ति । सिन्धौ जातः सैन्धुकः[11] । सैन्धवः । अपकरे जातः अपकरकः । आपकरः ।

पूर्वाह्णापराह्णार्द्रामूलप्रदोषावस्कराद्वुन् ॥३।१।९२॥ पूर्वाह्ण अपराह्ण आर्द्रा मूल प्रदोष अवस्कर इत्येतेभ्यस्तत्र जाते वुन्प्रत्ययो भवति । ठञादेरपवादः । नाम्नि सञ्ज्ञायां विषये । पूर्वाह्णकः

---

१. –नान्ताच्छ्लु—क० म० । २. –न्ताद्वृजि—क० म० । ३. अश्वत्थाम्नि क० म० । ४. कुशलेऽर्थे क० म० । ५. –कः । त्सरुकः म० । ६. –न्तार्थम् म० । ७. अशनि म० । ८. शारदका दर्भाः शारदका मुद्गा म० । ९. जातेऽर्थे म० । १०. –दौत्सर्गिकाणः म० । ११. सैन्धवः म० ।

अपराह्णकः । [1]अणठञ्खलनटोरपवादः । आर्द्रकः । मूलकः । अत्र भावः । प्रदोषकः । अत्र ठणञोः । अवस्करकः । अत्रौत्सर्गिकाणः । नाम्नीति किम् ? अनाम्नि यथाप्राप्तं ठणादयो भवन्ति । चकारः सामान्यग्रहणार्थः । वुञ्-[2] विधानमार्द्रिकेत्येवमर्थम् ।

पन्थकः ॥३।१।९३॥ पन्थकः इति पथिन्शब्दस्य तत्र जाते वुञ् प्रत्ययः पन्थादेशश्च नाम्नि निपात्यते । अणोऽपवादः । पथि जातः पन्थकः ।

वाऽश्चामावास्यायाः ॥३।१।९४॥ अमावास्या इत्येतस्मात्तत्र जातेऽर्थे नाम्नि विषये अकारो वुञ्च प्रत्ययौ भवतः । ताभ्यां मुक्ते सन्ध्यादण् । अमावास्यः । अमावास्यकः । आमावास्यः । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वा-दमावस्याया अपि भवति[3] ।

श्रविष्ठाषाढाच्छण् च ॥३।१।९५॥ श्रविष्ठा आषाढा इत्येताभ्यां तत्र जातेऽर्थे नाम्नि विषये छण् चाऽकारश्च प्रत्ययौ भवतः । आणोऽपवादः । श्रविष्ठाः । धनिष्ठाः । तासु जातः [4]श्राविष्ठः । श्राविष्ठेयः । [5]आषाढयोर्जातः आषाढः । [6]आषाढेयः ।

फल्गुन्याष्टः ॥३।१।९६॥ फल्गुनीशब्दात्तत्र जातेऽर्थे नाम्नि विषये टप्रत्ययो भवति । आणोऽपवादः । फल्गुन्योः जातः फल्गुनः । फल्गुनी स्त्री । टकारो ङ्यर्थः ।

पुष्यार्थपुनर्वसुहस्तविशाखाऽनुराधाबहुलास्वातेश्श्लुक् ॥३।१।९७॥ पुष्यार्थेभ्यः पुनर्वसु हस्त विशाखा अनुराधा बहुला स्वाति इत्येतेभ्यश्च परस्य आणस्तत्र जातेऽर्थे नाम्नि श्लुग्भवति । विकल्पा-पवादः । श्लुचि स्त्रीप्रत्ययस्यापि लुक् । पुष्यार्थात्—पुष्ये जातः पुष्यः । तिष्यः । सिध्यः[7] । पुनर्वस्वोः—पुनर्वसुः । हस्ते—हस्तः । विशाखयोर्विशाखः । अनुराधासु अनुराधः । बहुलाः कृत्तिकास्तासु जातः बहुलः । स्वातौ—स्वातिः ।

चित्रारेवतीरोहिण्याः स्त्रियाम् ॥३।१।९८॥ चित्रा रेवती रोहिणी इत्येतेभ्यः परस्य आणः तत्र जातेऽर्थे स्त्रियां नाम्नि विषये श्लुग् भवति । चित्रायां जाता चित्रा माणविका । रेवत्यां । रेवती । रोहिण्यां रोहिणी । रेवतीरोहिणीति रोहिणीरेवत्योर्नक्षत्र इति सप्रत्ययपाठात् श्लुचि स्त्रीप्रत्ययस्य लुक्न भवति । स्त्रियामिति किम् ? चैत्रः । रैवतः । रौहिणः ।

वान्यवत्सशालात् ॥३।१।९९॥ श्रविष्ठादिभ्यो येऽन्ये नक्षत्रशब्दास्तेभ्यः परस्य आणः वत्सशाल-शब्दाच्च परस्यौत्सर्गिकाणः तत्र जातेऽर्थे नाम्नि विषये श्लुग्वा भवति । अभिजिति जातः अभिजित् । आभि-जितः । अश्वयुजि जातः अश्वयुक् । आश्वयुजः । शतभिषजि—शतभिषक् । शातभिषजः । कृत्तिकासु जातः[8] कृत्तिकः । कार्त्तिकः । मृगशिरसि—मृगशिराः । मार्गशीर्षः । वत्सशालात्—वत्सशाले वत्सशालायां वा जातः वत्सशालः । वात्सशालः ।

स्थानान्तगोशालखरशालात् ॥३।१।१००॥ स्थानशब्दान्ताद् गोशालात् खरशालाच्च[9] प्रत्ययस्य तत्र जातेऽर्थे नाम्नि नित्यं श्लुग् भवति । गोस्थानः । अश्वस्थानः । गोशालः । खरशालः । योगविभागो नित्यार्थः ।

[10]सोदर्यसमानोदर्यौ ॥३।१।१०१॥ [11]सोदर्य समानोदर्य इति तत्र जाते यप्रत्ययान्तौ निपात्येते । समा-नोदरे जातः [12]सोदर्यः । समानोदर्यः । पक्षे समानस्य भावः । निपातनादभिधेयव्यवस्था । नाम्नीत्यधिकाराच्च ।

---

१. अत्र म० । २. वुञ् क० । ३. –ति । अमावस्यः । अमावस्यकः । आमावस्यः म० । ४. श्रविष्ठः श्राविष्ठीयः म० । ५. अषाढयो—म० । ६. अषाढः । आषाढीयः म० । ७. सिध्यः म० । ८. जातः इति नास्ति म० पुस्तके । ९. च परस्य प्रत्य—म० । १०. सौदर्य म० । ११. सौदर्य म० । १२. सौदर्यं म० ।

कालात्साधुपुष्प्यत्पच्यमाने ॥३।१।१०२॥ ङेरित्यव । सप्तम्यन्तात् कालविशेषवाचिनः साधौ पुष्प्यति पच्यमाने चार्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । हेमन्ते साधुः हेमन्तः[1] प्रावारः । शैशिरमनुलेपनम् । वसन्तेषु पुष्प्यन्ति वासन्त्यो लताः । ग्रैष्माः पाटलाः । शरदि पच्यन्ते शारदाः शालयः । ग्रैष्मा यवाः ।

उप्ते ॥३।१।१०३॥ ङेरिति कालादिति च वर्तते । ङेरिति सप्तम्यन्तात्कालवाचिनः उप्ते यथाविहितं प्रत्ययो भवति । शरद्युप्ताः शारदा यवाः । हेमन्ते हैमन्ता[2] यवाः । ग्रीष्मे ग्रैष्माः शालयः । निदाघे—नैदाघाः शालयः । योगविभाग उत्तरार्थः ।

आश्वयुज्या वुञ् ॥३।१।१०४॥ [3]आश्वयुजीशब्दात् सप्तम्यन्तादुप्तेऽर्थे वुञ्प्रत्ययो भवति । ठणोऽपवादः । आश्वयुज्यामुप्ता आश्वयुजका माषाः । आश्विनीभिश्चन्द्रोपेताभिर्युक्ता पौर्णमासी आश्वयुजी । अश्विनीपर्याय[4] आश्वयुक्शब्दः ।

ग्रीष्मवसन्ताद्वा ॥३।१।१०५॥ ग्रीष्म वसन्त इत्येताभ्यां सप्तम्यन्ताभ्यामुप्तेऽर्थे वुञ्प्रत्ययो वा[5] भवति । ऋत्वणोऽपवादः । ग्रैष्मकं सस्यम् । ग्रैष्मं सस्यम् । वासन्तकं सस्यम् । वासन्तं सस्यम् ।

देय ऋणे ॥३।१।१०६॥ ङेरिति कालादिति च वर्तते । सप्तम्यन्तात् कालवाचिनो देयेऽर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । यत्तद्देयमृणं चेद् भवति । मासे देयमृणं मासिकमृणम् । अर्धमासिकम् । सांवत्सरिकम् ऋणम् । मासे गते देयमित्यर्थः । ऋण इति किम् ? मासे देया भिक्षा । स्वातौ देयं स्वस्तिवाचनम् ।

कलाप्यश्वत्थयवबुसोमाव्यासैषमसोऽकः ॥३।१।१०७॥ कलापिन् अश्वत्थ यवबुस उमाव्यास ऐषमस् इत्येतेभ्यः कालवाचिभ्यस्तत्र देये ऋणेऽकप्रत्ययो भवति । ठणाद्यपवादः । यस्मिन् काले मयूराः केदारा इक्षवो वा कलापिनो भवन्ति स कालस्तत्साहचर्यात् कलापी । तत्र देयमृणं कलापकम् । यस्मिन् कालेऽश्वत्था फलन्ति स कालोऽश्वत्थफलसहचरितोऽश्वत्थः[6] । तत्राश्वत्थकम् । यस्मिन् काले यवानां बुसं भवति स कालः यवबुसं तत्र यवबुसकम्, उमा व्यस्यन्ते विक्षिप्यन्ते यस्मिन्काले स काल उमाव्यासस्तत्र उमाव्यासकम् । ऐषमोऽस्मिन् संवत्सरे देयमृणमैषमकम् ।

ग्रीष्मावरसमाद् वुञ् ॥३।१।१०८॥ ग्रीष्म अवरसमा इत्येताभ्यां कालवाचिभ्यां तत्र देये ऋणे वुञ्प्रत्ययो भवति । अण्ठणोरपवादः । जित्वमाद्यच आरैजर्थम् । ग्रीष्मे देयमृणं ग्रैष्मकम् । अवरसमायाम् आवरसमकम् ।

संवत्सराग्रहायण्याष्ठण् च ॥३।१।१०९॥ संवत्सर आग्रहायणी इत्येताभ्या तत्र देये वुञ् ठण् च प्रत्ययौ भवतः । अण्ठणोरपवादः । संवत्सराद्विफले ऋणेऽण् प्राप्नोति । संवत्सरे देयमृणं सांवत्सरिकम् । सांवत्सरकम् । आग्रहायणिकम् । आग्रहायणकम् । वाग्रहणमकृत्वा ठण्चेति वचनमण्बाधनार्थम् ।

रुवति मृगे ॥३।१।११०॥ ङेरिति कालादिति च वर्तते । सप्तम्यन्तात्कालवाचिनः रुवत्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति रुवंश्चेन्मृगो भवति । निशायां रुवन्मृगः नैशिकः । नैशो मृगः । प्रादोषिकः । प्रादोषो मृगः । मृग इति किम् ? निशायां रौत्युलूकः । प्रभाते रौति शकुनिः ।

जयिनि च ॥३।१।१११॥ ङेरिति कालादिति च वर्तते । जयोऽस्यास्तीति जयी तस्मिंश्च सप्तम्यन्तात् कालवाचिनो यथाविहितं प्रत्ययो भवति । निशायां जयी नैशिकः । नैशः । प्रादोषिकः । प्रादोषः । वासन्तः । वार्षिक. । केवलकालविषयजयायोगात् निशादिसहचरिताध्ययनादिवृत्तयो निशादयः प्रत्ययमुत्पादयन्ति । चकारः कालादित्य[7]नुकर्षणार्थः तेनोत्तरत्रानुवर्तते ।

---

१. हैमन्तः म० । २. हैमना म० । ३. आश्वयुजी म० । ४. योऽश्वयु—म० । ५. वा इति म० नास्ति । ६. –तोऽश्वत्थम् म० । ७. –दित्यस्यानुकर्षणार्थः म० ।

भवे ॥३।१।११२॥ केरिति वर्तते। सप्तम्यन्ताद्भवेऽर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति। भवतिरत्र सत्तार्थो न जन्यर्थः। जन्यर्थवान्[1] च प्रत्ययो भूत इति भवजातौ भिद्येते। स्रुघ्ने भवः स्रौघ्नः। माथुरः। नादेयः। राष्ट्रियः। पारीणः।

दिगाद्यङ्गांशाद्यः ॥३।१।११३॥ दिगादिभ्योऽङ्गांशाच्छरीरावयववचनाच्च सप्तम्यन्ताद् भवेऽर्थे यप्रत्ययो भवति। अणोऽपवादः। दिशि भवो दिश्यः। वर्ग्यः। अङ्गांशात्—दन्त्यः। कण्ठ्यः[2]। ओष्ठ्यः। पाद्यः। पद्यः। दिश्, वर्ग, पूग, गण, यूथ, पक्ष, धार्य, मित्र, मेधा, अन्तर्, पथिन्, उखा, साक्षिन्, आदि, अन्त, मुख, जघन, मेघ, न्याय, वंश[3], अनुवंश, देश, काल, वेश, आकाश इति दिगादिः। मुखजघनयोरनङ्गांशार्थं गणे ग्रहणम्। सेनाया यन्मुखं तत्र भवः मुख्यः। सेनाया यज्जघनं तत्र भवः जघन्यः। उदक्येति[4] रजस्वला नाम तत्रोदकास्तत्र साधुरित्येव यः।

मध्यान्मश्छणादिना मश्च ॥३।१।११४॥ मध्यशब्दात्तत्र भवे छणादिना[5] इत्येते प्रत्यया भवन्ति मश्चास्यागमः। मध्यमीयः। माध्यमः।[6] मध्यमा। मध्यन्दिनः।

जिह्वामूलाङ्गुलेश्च छः ॥३।१।११५॥ जिह्वामूल अङ्गुलि इत्येताभ्यां मध्याच्च तत्र भवे छप्रत्ययो भवति। यापवादः। जिह्वामूले भवः जिह्वामूलीयः। अङ्गुलीयः। मध्यीयः। मध्यग्रहणं मगभावार्थम्।

वर्गान्तात् ॥३।१।११६॥ वर्गान्तात्तत्र भवे छप्रत्ययो भवति। अणोऽपवादः। कवर्गीयो वर्णः। चवर्गीयो वर्णः।

यखौ चाशब्दे ॥३।१।११७॥ वर्गान्तात्तत्र भवे यखौ प्रत्ययौ भवतः छश्च न[7] शब्दे न चेत्स भवः शब्दे भवति। भरतवर्ग्यः। भरतवर्गीणः। भरतवर्गीयः। बाहुलिवर्ग्यः। बाहुलिवर्गीणः। बाहुलिवर्गीयः। युष्मद्वर्ग्यः। युष्मद्वर्गीणः। युष्मद्वर्गीयः। अस्मद्वर्ग्यः। अस्मद्वर्गीणः। अस्मद्वर्गीयः। अशब्द इति किम्? शब्दे छ एव। कवर्गीयो वर्णः।

दृतिकुक्षिकलशिवस्त्यहेर्ढण् ॥३।१।११८॥ दृति[8] कुक्षि कलशि वस्ति अहि इत्येतेभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यः भवेऽर्थे ढण्प्रत्ययो भवति। अणाद्यपवादः। दृतौ भवं दार्तेयं जलम्। कौक्षेयो व्याधिः। कालशेयं तक्रम्। वास्तेयं सूत्रम्। आहेयं विषम्।

आस्तेयम् ॥३।१।११९॥ आस्तेयमिति अस्तिशब्दात्तिङन्तप्रतिरूपकादव्ययाद् धनविद्यमानपर्यायात् ढण्, असृक्शब्दस्य वाऽस्त्यादेशाद् ढण् च निपात्यते तत्र भवे धने विद्यमाने। असृजि वा भवमास्तेयम्।

ग्रीवाया अण् च ॥३।१।१२०॥ ग्रीवाशब्दात् सप्तम्यन्ताद् भवेऽर्थेऽण्प्रत्ययो भवति ढण् च। यापवादः। ग्रीवायां भवं ग्रैवम्। ग्रैवेयकम्[9]।

चतुर्मासान्नाम्नि ॥३।१।१२१॥ अणिति वर्तते। चतुर्मासशब्दात्तत्र भवेऽण्प्रत्ययो भवति नाम्नि समुदायश्चेन्नाम भवति। चतुर्षु मासेषु भवा चातुर्मासी। पौर्णमासी। आषाढी। कार्तिकी। फाल्गुनी चोच्यते। नाम्नीति किम्? अन्यत्र चतुर्मासः। भव इत्यणः इलुक्द्विगोः[10] रलुचोऽनपत्येऽज्यायादेरिति इलुक्। अस्य[11] विधानं इलुग्बाधनार्थमिति न भवति।

यज्ञे ञ्यः ॥३।१।१२२॥ चतुर्मासार्थात्तत्र भवेऽर्थे यज्ञे ञ्यप्रत्ययो भवति। चतुर्षु मासेषु भवानि चातुर्मास्यानि।

गम्भीरपञ्चजनबहिर्देवात् ॥३।१।१२३॥ गम्भीर पञ्चजन बहिस् देव इत्येतेभ्यस्तत्र भवे ञ्यप्रत्ययो भवति। अणादेरपवादः। गम्भीरे भवं गाम्भीर्यम्। पाञ्चजन्यम्। बाह्यः। दैव्यः।

---

१. —जन्यर्थ—म०। २. कण्ठ्यः म०। ३. वंश म०। ४. उदक्येति म०। ५. छणादि- म०। ६. माध्यमः। माध्यमा। माध्यन्दिनः म०। ७. अशब्देन चेत्स म०। ८. दृतिर्दृतिमन्थनघटः म० टि०। ९. ग्रैवेयम् म०। १०. इलुग्द्वि—म०। ११. अस्य तु म०।

परिमुखादेरव्ययीभावात् ।।३।१।१२४।। परिमुख इत्येवमादिभ्योऽव्ययीभावेभ्यस्तत्र भवे ञ्यप्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । परितो मुखं परिमुखम् । अतएव निपातनादव्ययीभावः । वर्जन एवात्र परिः । परिमुखे भवः पारिमुख्यः । पारिहनव्यः । पार्योष्ठ्यः । परिमुखादेरिति किम् ? औपकूलम् । औपमूलम् । औपशालम् । औपकुम्भम् । औपखलम् । अनुकूलम् ।[1] अनुकुम्भम् । अनुखलम् । अव्ययीभावादिति किम् ? परिगतानो मुखाय परिमुखस्तत्र भवः पारिमुख. । परिमुख, परिहनु, पर्योष्ठ, पर्युलूखल, परिरथ, परिसरि, उपसीर, अनुसीर, उपस्थूण, उपकपाल, अनुपथ, अनुपग,[2] अनुतिल, अनु[3]सीत, अनुमाष, अनुयव, अनुपूय[4], अनुवंश— इति परिमुखादिः ।

पर्यनोर्ग्रामाट्ठण् ।।३।१।१२५।। परि अनु इत्येताभ्यां परो यो ग्रामशब्दस्तदन्तादव्ययीभावात्तत्र भवे ठण् भवति । अणोऽपवादः । ग्रामात् परि परिग्रामम्, ग्रामस्य समीपमनुग्रामम् तत्र भवः पारिग्रामिकः । आनुग्रामिकः ।

उपाज्जानुनीविकर्णात्प्राये ।।३।१।१२६।। उप इत्येतस्मात्परे ये जानुनीविकर्णशब्दास्तदन्तादव्ययीभावाट्ठण्प्रत्ययो भवति तत्र भवे प्राये यस्तत्र बाहुल्येन भवति न कदाचिद्भवति । जानुनः समीपमुपजानु तत्र प्रायभव औपजानुकः सेवकः । औपजानुकं[5] शाकटकम् । औपनीविकं कार्षापणम् । औपनीविकं ग्रीवादाम[6] । औपकर्णकः सूचकः । प्राय इति किम् ? नित्यं मा भूत् । औपजानवं मांसम् । औपजानवं गदम्[7] । जानुशब्दोऽङ्गावयवो नोपजानुशब्द इति यो न भवति ।

अन्तःपूर्वात् ।।३।१।१२७।। अन्तःशब्दपूर्वपदादव्ययीभावात् तत्र भवे ठण्प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । अगारस्यान्तः अन्तरगारं तत्र भवः आन्तरगारिकः । आन्तर्गेहिकः । आन्तर्वेश्मिकः । आन्त.पुरिकः । अव्ययीभावादिति किम् ? अन्तर्गतमगारस्य अन्तःस्थं वाऽगारस्य अन्तरगारं तत्र भवमान्तरगारम् । आन्तःपुरम् । आन्तःकरणम् ।

ठोऽन्तःपुराद् रूढौ ।।३।१।१२८।। अन्त.पुरशब्दात् तत्र भवे ठप्रत्ययो भवति रूढौ विषये स चेदन्तःपुरशब्दः क्वचिद्रूढः एकपुरुषपरिग्रह.[8] स्त्रीसमुदायः । अन्तःपुरे भवा आन्तःपुरिका स्त्री । रूढाविति किम् ? पुरस्यान्तर्गतम् अन्तःपुरम् । यथा अन्तरङ्गुलो नखः इति तत्र भवः आन्तःपुर. । पुरस्यान्तर्योऽन्त.पुरमित्यव्ययीभावाट्ठण् भवति । आन्तःपुरिकमिति[9] ।

कर्णललाटात्कः ।।३।१।१२९।। रूढाविति वर्तते । सेह रूढि समुदायस्य विशेषणम् । कर्ण ललाट इत्येताभ्यं तत्र भवे कप्रत्ययो भवति रूढौ । प्रकृतिप्रत्ययसमुदायश्चेत्क्वचिद्रूढो भवति । कर्णिका[10] कर्णाभरणविशेषः पद्मावयवश्च । ललाटिका । ललाटमण्डनम् । रूढाविति किम् ? कर्णे भवं कर्ण्यम् ।

ङसो व्याख्याने च ग्रन्थात् ।।३।१।१३०।। ङस इति षष्ठ्यन्ताद्व्याख्यानेऽर्थे ङेरिति सप्तम्यन्ताद् भवेऽर्थे ग्रन्थवाचिनो यथाविहितं प्रत्ययो भवति । ग्रन्थ. शब्दसन्दर्भः स व्याख्यायतेऽवयवशः कथ्यते येन तद्व्याख्यानम् । सुपां व्याख्यानं सौपम् । तिङां व्याख्यानं तैङम् । कार्तम् । प्रातिपदिकीयम् । चकारो ङेर्भव इत्यस्य समुच्चयार्थ. । भवव्याख्यानयोर्भवे[11] ङेस स्व इति सिद्धं ऽणादिर्ठणादिश्च प्रत्ययः तत्रायमुभयोर्युगपदपवादविधानार्थः प्रक्रमः । योगविभाग उत्तरत्र द्वयोरधिकारार्थः । अपवादविधिवाक्येनास्यैकयोगत्वे चानुकृष्टत्वाद् ङेर्भव इत्यस्य ततः परमननुवृत्तिः स्यात् । योगविभागे तु इहानुवृत्तिरनर्थकेति द्वयोरुत्तरत्रानुवृत्तिर्भवति । उदाहरणोपन्यासस्त्वनुवादमात्रः । ग्रन्थादिति किम् ? पाटलिपुत्रस्य व्याख्यानेषु कोसलमथुरायां भवः । अत्र बह्वच इति ठण् न भवति ।

---

1. आनुकूलम् । आनुखेलम् । म० । 2. अनुगग म० । 3. अनुशीत म० । 4. अनुपूप म० । 5. शाटकम् म० । 6. प्रीवोद्दाम म० । 7. गद्दु म० । 8. परिग्रहे म० । 9. पुरिक इति म० । 10. कर्णिका कर्णिकश्चाथ पद्मार्क्षं पद्मकंकटा इति वैजयन्ती । कर्णिका करिहस्ताग्रे करमध्याङ्गुलावपि । क्रमुकादिफलदांशे च कर्णिका कर्णभूषणे । इति विश्वः म० टि० । 11. भेकसः स्व इति च सि—म० ।

ऋगृगयनादिज्याग्निकठण् ॥३।१।१३१॥ ऋच् इत्येतस्माद्, द्व्यचकाद्, ऋकारान्ताद् इज्याभ्यो यागशब्देभ्यश्च ग्रन्थवाचिभ्यस्तस्य व्याख्याने तत्र भवे च ठण्प्रत्ययो भवति[1]। ऋचां व्याख्यानम् ऋक्षु भवं वा आर्चिकम्। द्व्यचः—आङ्गिकम्। पौषिकम्। सौत्रिकम्। तार्किकम्। [2]बाहिकम्। ऋकारान्तात्—चातुर्होतृकम्। पाञ्चहोतृकम्। इज्याभ्यः—आग्निष्टोमिकम्। राजसूयिकम्। पाकयज्ञिकम्। नावयज्ञिकम्। पाञ्चौदनिकम्। दाशौदनिकम्। इज्याग्रहणं बह्वचः प्राय इत्यस्य प्रपञ्चः।

ऋषेरध्याये ॥३।१।१३२॥ ऋषिशब्देभ्यो ग्रन्थवाचिभ्यस्तस्य व्याख्याने तत्र भवे चाऽध्याये ठण्प्रत्ययो भवति। वाशिष्ठस्य ग्रन्थस्य व्याख्यानं तत्र भवो वाशिष्ठिकोऽध्यायः। वैश्वामित्रिकोऽध्यायः। अध्याय इति किम्? वाशिष्ठी ऋक्। बह्वचः प्राय इति प्रायवचनात्[3]प्राप्तिकल्पनाया विकल्पे[4] प्राप्तावध्याय एवेति नियमार्थम्[5]।

बह्वचः प्रायः ॥३।१।१३३॥ बह्वचो ग्रन्थवाचिनस्तस्य व्याख्याने तत्र भवे च प्रायः ठण्प्रत्ययो भवति। षात्वणत्विकम्। तातानिकम्[5]। ब्राह्मणिकम्। प्राथमिकम्। आध्वरिकम्। [6]पौरश्चरणिकम्। नामाख्यातिकम्। प्रायवचनात् क्वचिन्न भवति। साहितम्।

पौरोडाशपुरोडाशाट्ठट्ठौ ॥३।१।१३४॥ पौरोडाश पुरोडाश इत्येताभ्यां ग्रन्थवाचिभ्यां तस्य व्याख्याने तत्र भवे च ठट् ठ इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः। कणोष्ठणोऽपवादः। वचनभेदाद्यथासङ्ख्याभावः। [7]ठण्ठयोः स्त्रियां विशेषः। पुरोडाशाः पिष्टपिण्डास्तेषां संस्कारको मन्त्रः पौरोडाशस्तस्य[8] व्याख्यानं तत्र भवो वा पौरोडाशिकः। पौरोडाशिकी। पौरोडाशिका। पुरोडाशसहचरितो मन्त्रः [9]पुरोडाशस्तस्य व्याख्यानं तत्र भवो वा पुरोडाशिकः। पुरोडाशिकी। पुरोडाशिका।

छन्दसो यः ॥३।१।१३५॥ छन्दस्शब्दाद् ग्रन्थवाचिनस्तस्य व्याख्याने तत्र भवे च यप्रत्ययो भवति। छन्दसो [9]व्याख्यानं तत्र भवो वा छन्दस्यः।

शिक्षादेश्चाण् ॥३।१।१३६॥ शिक्षा इत्येवमादिभ्यः छन्दस्शब्दाच्च ग्रन्थवाचिनस्तस्य व्याख्याने तत्र भवे चाऽण्प्रत्ययो भवति। ठणोऽपवादः। शिक्षाया व्याख्यानं तत्र भवो वा शैक्षः। आर्गयनः। छन्दसः—छान्दसः। एवं छन्दश्शब्दस्य द्वैरूप्यं भवति। अण्ग्रहणं छबाधनार्थम्। [10]नैशायम्(नैशायम्)। वास्तुविद्यम्। शिक्षा, ऋगयन, पदव्याख्यान[11], छन्दोमान, छन्दोभाषा, छन्दोविचिति, न्याय, पुनरुक्त, निरुक्त, व्याकरण, निवाप[12], वास्तुविद्या, अङ्गविद्या, क्षत्रविद्या, त्रिविद्या, विद्या, उत्पात, उत्पाद[13], संवत्सर, मुहूर्त, निमित्त, उपनिषद्, इति शिक्षादिः। बह्वचाम् अबह्वचामुपादानं प्रायग्रहणस्य प्रपञ्चः।

ङसः स्वे ॥३।१।१३७॥ ङस् इति षष्ठ्यन्तात् स्वे[14] सम्बन्धिनि यथाविहितमणादयो ठणादयश्च प्रत्यया भवन्ति। उपगोरिदमौपगवम्[15]। औष्ट्रम्। माथुरम्[16]। यामुनः प्रस्थः। गाङ्गोऽनूपः। वार्क्षी शाखा। नादेयम्। राष्ट्रियम्। पारीणम्। भानवीयम्। श्यामगवीयः। पाटलिपुत्रकः[17]। आम्रगुप्तायनेरपत्यमाम्रगुप्तायनिः। भवती भावतायनिरिति पृथङ्निर्दिष्टेऽपत्यादावर्थे। तेन ठणादयो वृषपुषामयमुराफिलश्चेति वचनात् गोत्रोऽक्षेति गोत्रग्रहणाद्राजन्यादिषु दैवेयॉतनग्रहणाच्च न भवन्ति। भावे हि दोषकः गोत्रादङ्कवदित्यः[19] वुञ्शिष्यदण्डमाणव इति च सिद्धयतीति तदनर्थकं स्यात्। देवदत्तस्यानन्तरः, ग्रामस्य समीपं, विंशतेरवयवः, एकः शतस्य, द्वौ सहस्रस्य पञ्चेत्यनभिधानान्न भवति। क्वचिदिति च वर्तते। ङस इति ङेरित्यस्य निवृत्त्यर्थं द्वयं हि प्रवृत्तम्।

हलसीराट्ठण् ॥३।१।१३८॥ हल सीर इत्येताभ्यां ङस् इति षष्ठ्यन्ताभ्यां स्वे द्वितीये सम्बन्धिनि ठण्प्रत्ययो भवति। अणोऽपवादः। हालिकम्, सैरिकम्।

---

१. -ति। अणादेरपवादः। म०। २. बाहिकम्। म०। ३. -प्राप्तिं कल्प–म०। ४. -र्थं वचनम्। म०। ५. तातानिकम् म०। ६. ठट्ठयोः म०। ७. व्याख्यानः म०। ८. पौरोडाश. म०। ९. व्याख्यानः म०। १०. नैशायं म०। ११. -यान, छन्दोव्याख्यान म०। १२. निगम क०। १३. उत्पादा म०। १४. स्वकीयसम्ब—म०। १५. -वम्। कापटवम् म०। १६. माथुरम् म०। १७. -त्रकः प्राकारः म०। १८. दैवयातव म०। १९. -मुक्ति- म०।

समिध आधाने टेन्यण् ॥३।१।१३९॥ समिध इत्येतस्मात् षष्ठ्यन्तात् स्वे सम्बन्धिनि आधाने आधीयते येन समिध् तस्मिन् टेन्यण्प्रत्ययो[1] भवति । अणोऽपवादः । टकारो ङ्यर्थः । समिधामाधानो मन्त्रः सामिधेन्यो मन्त्रः । सामिधेनी ऋक् । सामिधेनीरन्वाह । पञ्चदश सामिधेन्यः ।

आग्नीध्रं गृहे ॥३।१।१४०॥ आग्नीध्रमिति अग्नीध् इत्येतस्माद् [1]ध्रण्प्रत्ययो [2]ङसस्तदभावश्च स्वे सम्बन्धिनि गृहे निपात्यते । अग्नीध् ऋत्विग्विशेषस्य गृहम् आग्नीध्रम् ।

रथात्सादेश्च वोढङ्गे ॥३।१।१४१॥ नियमसूत्रमेतत् । रथशब्दात्सादेः सपूर्वाच्च रथशब्दात् स्वार्थे यः प्रत्ययः स रथस्य वोढरि रथाङ्गे एव भवति । रथस्याय वोढा रथ्यः । द्विरथ्य. । त्रिरथ्य. । रथस्येदं रथ्यं चक्रम् । रथ्यं युगम् । [3]अश्वरथं चक्रम् । आश्वरथं युगम् । वोढृङ्गे एवेति नियमादन्यत्र वाक्यमेव न प्रत्ययः । रथस्येद स्थानम् । अश्वरथस्यायं स्वामी ।

यः ॥३।१।१४२॥ रथाद् ङस इति षष्ठ्यन्तात् सादेः सपूर्वाच्च रथान्तात् स्वेऽर्थे सम्बन्धिनि यप्रत्ययो भवति । अणाद्यपवादः । रथ्यं चक्रम् । परमरथ्यम् । काष्ठरथ्यम् ।

वाहनादेरञ् ॥३।१।१४३॥ वाहनादे रथान्ताद् ङसः स्वेऽर्थेऽञ्प्रत्ययो भवति । यापवादः । आश्वरथं [4]चक्रम् । औष्ट्ररथम् । रासभरथम् ।

वाहनात् ॥३।१।१४४॥ वाहनवाचिनः षष्ठ्यन्तात् स्वे सम्बन्धिनि अञ्प्रत्ययो भवति । अणाद्यपवाद. । औष्ट्रः । रासभः । हास्तो रथः ।

वाह्यपथ्युपकरणे ॥३।१।१४५॥ नियमोऽयम् । वाहनाद्योऽञ् प्रत्यय उक्तः स वाह्यपथ्युपकरणेष्वेव स्वविशेषेषु वेदितव्यः । आश्वो रथः । आश्व पन्था । आश्वं पल्ययनम् । आश्वी कशा । वाह्यपथ्युपकरण एवेति नियमादन्यत्र वाक्यमेव भवति न प्रत्ययः । अश्वानां पुंसः[5] ।

वहेस्तुरिट् च ॥३।१।१४६॥ वहेस्तृप्रत्ययान्ताद् ङस इति षष्ठ्यन्ताद् अञ्प्रत्ययो भवति तस्य च तुरिडागमो भवति । वोढु. स्वं वाहित्रम् । संवोढु. स्वं सांवहित्रम् । संवोढा सारथि. ।

द्वन्द्वाद्विवाहे वुञ् ॥३।१।१४७॥ द्वन्द्वात् षष्ठ्यन्तात् स्वे सम्बन्धिनि विवाहे वैवाह्ये मैथुनिकायां वुञ्प्रत्ययो भवति । अणाद्यपवादः । अत्रिभरद्वाजाना विवाहः अत्रिभरद्वाजिका । [6]वशिष्ठकाश्यपिका । भृग्वाङ्गिरसिका । कुत्सकुशिकिका । गर्गभार्गविका । कुरुवृष्णिका । कुरुकाशिका । वुञिति चकारः वोरक इति सामान्यग्रहणविघातार्थ. ।

वैरेऽदेवासुरादिभ्यः ॥३।१।१४८॥ द्वन्द्वात् षष्ठ्यन्ताद् देवासुरादिवर्जितात् स्वे सम्बन्धिनि वैरे वुञ्प्रत्ययो भवति । अणाद्यपवादः । अहिनकुलस्य स्वं वैरम् अहिनकुलिका । श्ववराहिका[8] । काकोलूकिका । बाभ्रवशालङ्का[9]यिका । अदेवासुरादिभ्य इति किम् ? दैवासुरम्, राक्षोऽसुरम् । देवासुरादयः प्रयोगगम्याः ।

चरणाद्वुञ् ॥३।१।१४९॥ चरणशब्दो वेदशाखानिमित्तकः तदध्यायिषु वर्तते । चरणात् षष्ठ्यन्तात् स्वेऽर्थे वुञ्प्रत्ययो भवति । ञकारो[10]ऽनुबन्धः अणादेर्बाधकः । कठानां स्वं काठकम् । चरकाणां चारककम् । [11]कलापाना कालापकम् । मोदाना मोदकम् । पैप्पलादाना पैप्पलादकम् । अर्चाभानाम् आर्चाभकम् । वाजसनेयिना वाजसनेयिकम्[12] ।

---

१. -स्मादण् प्रत्य- म० । २. ङसश्चा- म० । ३. आश्वरथं चक्रम् । आश्वरथं युगम्- म० । ४. -क्रम् । आश्वरथं युगम्- म० । ५. पुंसः म० । ६. वशिष्ठग- म० । ७. -हणाथिवा- म० । ८. श्वाववराहिका म० । ९. -ङ्कायिनिका म० । १०. -रानुब- म० । ११. कालापानां म० । १२. वाजसनेयकम् म० ।

धर्माम्नाये ॥३।१।१५०॥ नियमोऽयम्। चरणाद्योऽसौ वुञ्प्रत्ययो विहितः स धर्माम्नाययोरेव भवति। काठकः। कालापकः। [2]धर्माम्नाय एव नियमादन्यत्र वाक्यमेव न प्रत्ययः। कठानां क्षेत्रम्। कालापानां[3] गृहम्।

छन्दोगौक्थिकयाज्ञिकबह्वृचनटाञ्ञ्यः ॥३।१।१५१॥ छन्दोग औक्थिक याज्ञिक बह्वृच इत्येतेभ्यः चरणेभ्यः नटशब्दाच्च तस्य स्वे विषये ञ्यप्रत्ययो भवति। चरणवुञोऽणश्चापवादः। स च धर्माम्नाययो[4]र्भवति। छन्दोगानां धर्मः आम्नायो वा छान्दोग्यः। औक्थिक्यः। याज्ञिक्यः। बाह्वृच्यम्[5]। नाट्यम्। धर्माम्नाय एवेति वाक्यभेदेन नियमाद् अन्यत्र वाक्यमेवेति न प्रत्ययः। नटानां गृहं कथकं नृत्तं नाट्यम्। नटस्य भावः कर्म वा[6] नाट्यम्।

आथर्वणोऽण् ॥३।१।१५२॥ आथर्वण इति आथर्वणिकशब्दस्य चरणवाचिनः अणिति [7]अण्णन्तत्वं निपात्यते स्वविषये। चरणवुञोऽपवादः[8]। स च धर्माम्नाययोरेव वेदितव्यः। आथर्वणिकानामयमाथर्वणो धर्मः। आथर्वण आम्नायः। आथर्वणी विद्या[10]। अण्णन्तत्वा[11]त्पुम्भावाभावश्च।

शाकलात् सङ्घघोषाङ्कलक्षणे वा ॥३।१।१५३॥ शाकलशब्दाच्चरणवाचिनः षष्ठ्यन्तात् स्वसम्बन्धिनि अण्प्रत्ययो वा भवति तच्चेत् स्वं सङ्घो घोषोऽङ्को लक्षणो[12] वा भवति। शाकलेन[13] प्रोक्तस्याध्येतारः शाकलास्तेषां स्वं शाकलम्। सङ्घो घोषोऽङ्को वा। शाकलं लक्षणम्। वावचनाद्धर्माम्नाययोर्नियमितोऽपीह पक्षे वुञ् भवति। अङ्कलक्षणयोः को भेदः। लक्षणं लक्ष्यस्यैव स्वं यथा शिखादि। अङ्कः पुनर्लक्ष्ये स्वे गवादौ स्थितः स्वामिनोऽपि स्वं भवति। यथा स्वस्तिकादि।

गोत्राद्ब्यञिञः ॥३।१।१५४॥ अअन्तादञन्तादिञन्ताच्च गोत्रवाचिनः षष्ठ्यन्तात् स्वे नित्यमण्प्रत्ययो भवति। वुञोऽपवादः। तच्चेत्स्वं सङ्घो घोषोऽङ्को लक्षणं वा भवति। अञि वैदाना[14] स्वं वैदः सङ्घो घोषोऽङ्को वा[15]। लक्षणं वैदः। यञ्–गार्ग्याणां स्वं गार्गः सङ्घो घोषोऽङ्को वा। गार्गं लक्षणम्। इञ्–दाक्षीणां स्व[16] दाक्ष. सङ्घो घोषोऽङ्को वा। दाक्षं लक्षणम्। गोत्रादिति किम्? [17]सौगतनीयं सङ्घादि[18]। अब्यञिञ इति किम्? औपगवकः सङ्घादिः।

वुञशिष्यदण्डमाणवे ॥३।१।१५५॥ गोत्रादिति वर्तते। गोत्रवाचिनः षष्ठ्यन्तात् स्वे शिष्यदण्डमाणववर्जिते वुञ्प्रत्ययो भवति। औपगवस्य स्वम् औपगवकम्। कापटवकम्। दाक्षकम्। प्लाक्षकम्। गार्ग्यकम्[19]। गार्ग्यायणकम्। ग्लौचुकायनकम्। अशिष्यदण्डमाणव इति किम्? काण्वस्य स्वे काण्वाः शिष्याः दण्डमाणवा वा। गौकक्ष्यस्य स्वे गौकक्षाः। दाक्षेः स्वे दाक्षाः। प्लाक्षाः। साहकाः शिष्याः। अध्ययनार्थाः अन्तेवासिनः। दण्डप्रधाना माणवाः (दण्डमाणवाः) आश्रमिणां रक्षापरिचरणार्थाः।

रैवतिकादेश्छः ॥३।१।१५६॥ रैवतिकादेर्गोत्रवाचिनः तस्य स्वे छप्रत्ययो भवति। [20]वुञादेर्बाधकः। रैवतिकीयं[21] शकटम्। रैवतिकीयः सङ्घादिः[22]। गौरग्रीवीयाः[23] शिष्यदण्डमाणवाः। [24]यञिञप्रतिषिद्धेऽपि रैवतिकस्य छः सिद्ध्यतीति। क्षेमवृत्त्येश्च महादिपाठादसङ्घादावण्[25]। शेषेभ्यश्च [26]सङ्घादावन्यत्र वाऽञिञन्तत्वा-

---

१. काठकम्। कालापकम्। म०। २. -धर्म आम्नायोवानि- म०। ३. कालापानां म०। ४. -ययोरेव म०। ५. बाह्वृच्यः म०। ६. वेति म०। ७. -नः कृते कलापः अ- म०। ८. अ(ण्ण)न्तो म०। ९. -भोरपवा- म०। १०. विद्यः म०। ११. -त्वाद्की पुम्भा- म०। १२. लक्षणं म०। १३. शाकल्येन म०। १४. विदानां स्वं म०। १५. वा वैदो लक्षणम् म०। १६. स्वः म०। १७. सौतगमीयं म०। १८. सङ्घादिः म०। १९. गार्गकम् म०। २०. आदिशब्देनाण: परिग्रहः म० टि०। २१. रेवतीनक्षत्रं रोहिणरेवतानक्षत्र इति ङी। रेवत्यां जातीत्यणि तस्य चित्रारेवतीरोहिण्याः स्त्रियामिति लुप्यपि रेवती, रेवत्या अपत्यं रैवतिकः, अणिच्यत इति ढणि नदीमानुषीनाम्नोऽवोरिति चाणि प्राप्ते रेवत्यादेष्ठणिति ठणि रैवतिकस्य स्वमिति अविदोक्ते तदपवादे ठञेति वुञि प्राप्ते छः। म० टि०। २२. -दिः। रैवतिकीयाः शिष्यदण्डमाणवाः गौरग्रीवीयं शकटम्। गौरग्रीवीयः सङ्घादिः। गौरग्री- म०। २३. गौरी ग्रीवाऽस्येति गौरग्रीवः, तस्यापत्यं गौरग्रीविः, अत इञ्। तस्य स्वम्। म० टि०। २४. ञिञि म०। २५. -दसङ्घादौ म०। २६. सङ्घादौस्त्वण् म०।

आप्नोतीति अविधानम् । रैवतिक, गौरग्रीवि, स्वापिशि, क्षैमवृद्धि, औदमेघि, औदमज्जि, वैजवापि इति रैवतिकादिः ।

कौपिञ्जलहास्तिपदादण् ॥३।१।१५७॥ कौपिञ्जल हास्तिपद इत्येताभ्यां गोत्रवाचिभ्यां तस्य स्वे अण्प्रत्ययो भवति । व्नञादेर्बाधकः । कुपिञ्जलस्यापत्यं कौपिञ्जलः । हस्तिपादस्य हास्तिपदः । अतो निपातनादण्वद्भावो । तयोः स्वं कौपिञ्जलं शकटम् । कौपिञ्जलाः शिष्यदण्डमाणवाः । हास्तिपदं शकटम् । हास्तिपदाः शिष्यदण्डमाणवाः । अथाण्ग्रहणं किमर्थम् ? न यथाविहितमित्येवाण् विज्ञायेत न च छः प्राप्नोति । तदभीष्टौ[2] रैवतिकादावेव पठ्येयाताम् । वुञ्वचनमनर्थकम्[3] । नैतदस्ति शिष्यदण्डमाणवेष्वसत्यग्रहणे ञ्नञर्थमेतत् स्यात् । तत्र हि वुञ्प्रतिषिद्धः । णित्वं ङीपुम्भावाभावार्थम् । कौपिञ्जली स्थूणा[4] । हास्तिपदी स्थूणा[5] ।

ङसेरागते ॥३।१।१५८॥ ङसेरिति पञ्चम्यन्ताद् आगतेऽर्थे यथाविहितमणादयो ठणादयश्च प्रत्यया भवन्ति । स्नुघ्नादागतः स्रौघ्नः । माथुरः[6] । बार्हस्पत्यः । नादेयः । राष्ट्रियः । पारीणः । स्नुघ्नादागच्छन् वृक्षमूलादागत इत्यत्र[7] वृक्षमूलान्नान्तरीयकापायान्न प्रत्ययो भवत्यनभिधानात् ।

विद्यायोनिसम्बन्धाद्वुञ् ॥३।१।१५९॥ विद्याकृतो योनिकृतश्च सम्बन्धो यस्य तद्वाचिनः पञ्चम्यन्तादागते[8] वुञ्प्रत्ययो भवति । आचार्यादागतम् आचार्यकम् । औपाध्यायकम् । शैष्यकम् । आत्विजकम् । मातुलकम् । मातामहकम् । पैतामहकम् ।

पित्र्यं वा ॥३।१।१६०॥ पित्र्यमिति पितृशब्दाद्योनिसम्बन्धवाचिनः पञ्चम्यन्तादागते यप्रत्ययो वा निपात्यते । ठणोऽपवादः । पितुरागतं पित्र्यम्, पैतृकं वा ।

ऋतष्ठण् ॥३।१।१६१॥ ऋकारान्ताद्विद्यासम्बन्धवाचिनो योनिसम्बन्धवाचिनश्च ङसेरागते ठण्प्रत्ययो भवति । वुञोऽपवादः । होतुरागतं हौतृकम् । पौतृकम् । प्राशास्तृकम् । प्रातिहर्तृकम् । शास्तृकम् । योनिसम्बन्धात्– मातृकम् । भ्रातृकम् । स्वासृकम् । दौहितृकम् । यातृकम् । नानान्दृकम् । मातुरागता मातृकी विद्या । ठण् इति ङीप्रत्ययः ।

आयस्थानात् ॥३।१।१६२॥ स्वामिग्राह्यो भाग आयः । तस्योत्पत्तिदेश आयस्थानम् । तद्वाचिनः पञ्चम्यन्तादागतेऽर्थे ठण्प्रत्ययो भवति । अणादेर्बाधकः । शुल्कशालाया आगतं शौल्कशालिकम् । आकरिकम् । आपणिकम् । गौल्मिकम् । दौवारिकम् ।

शुण्डिकादेरण् ॥३।१।१६३॥ शुण्डिक इत्येवमादिभ्यः पञ्चम्यन्तेभ्यः आगतेऽर्थेऽण्प्रत्ययो भवति । ठणादेरपवादः । शुण्डिकः[9] सुरापणः, तस्मादागतं शौण्डिकम् । औदपानम् । कार्कणम् । अण्ग्रहणं विस्पष्टार्थम् । यद्यनेनाप्यायस्थानाट्ठण् तीर्थाद्यमादिवुञ् । कृकण पर्ण इत्येताभ्यां च छः स्यात् ।[10] वचनमनर्थकं स्यात् । न चोदपानादिह ठञ्ञणि वा विशेषोऽस्ति । अथ शुण्डिकादीनि सर्वाण्यायस्थानान्येव तदा[11] वुञ्छबाधनार्थम् । शुण्डिक, उदपान, कृकण, पर्ण, तृण, तीर्थ, स्थण्डिल, उपल, उदक, भूमि, पिप्पल इति शुण्डिकादिः[12] ।

नृहेतुभ्यो मयड्रूप्यौ वा ॥३।१।१६४॥ मनुष्यवाचिभ्यो हेतुवाचिभ्यश्च पञ्चम्यन्तेभ्य आगतेऽर्थे मयट् रूप्य इत्येतौ प्रत्ययौ वा भवतः । ताभ्यां मुक्ते यथाप्राप्तम् । वचनभेदाद्यथासंख्यं नास्ति । हेतुः कारणम् । नृग्रहणमहेत्वर्थम्[13] । देवदत्तमयम् । देवदत्तरूप्यम् । दैवदत्तम् । जिनदत्तमयम् । जिनदत्तरूप्यम् । जैनदत्तम् । अत्रापायेऽवधौ पञ्चमी । हेतुभ्यः–समादागतं सममयम् । समरूप्यम् । समीयम् । विषममयम् ।

---

१. -नादेर्बाधकः पञ्चाद्यः म० । २. -ष्टौ हि रैवति- म० । ३. -मनर्थकं स्यात् म० । ४. स्थूणः म० । ५. स्थूणम् म० । ६. माथुरः म० । ७. -कालान्तरीयकापायान्न भवत्यनभिधानात् म० । ८. अञ् म० । ९. सुण्डिकः म० । १०. वचनमिदमन- म० । ११. अञ् म० । १२. सुण्डिकादिः म० । १३. -र्थम् । देवदत्तादागतं देव- म० ।

विषमरूप्यम् । विषमीयम् । महार्विपाकान्तकः । पापमयम् । पापरूप्यम् । पापीयम् । शोकः । अत्र हेतौ पञ्चमी टकारो ङ्यर्थः । देव(दत्त)मयी । समयी ।

गोत्रादङ्कवत् ॥३।१।१६५॥ गोत्रवाचिनः शब्दात् पञ्चम्यन्तादागतेऽर्थे ङसः स्वेऽङ्क[1] इव प्रत्ययो भवति । यथा भवति वैदः[2] । गार्ग्यः[3] । दाक्षोऽङ्कः इत्यण् । तथेहापि—विदेभ्यः आगतं वैदम् । गार्गम् । दाक्षम् । यथा भवति । औपगवकम् । कापटवकम् । नाडायनकम् । गार्ग्यायणकम् । इति वुअन्ते तथेहापि । औपगवेभ्य आगतम् औपगवकम् । कापटवकम् । नाडायनकम् । गार्ग्यायणकम् । एवं रैवतिकादेश्च[4] रैवतिकेभ्य आगतं रैवतिकीयम् । गौरग्रीवीयम् । कौपिञ्जलहास्तिपदादण् कौपिञ्जलादागतं कौपिञ्जलम् । हास्तिपदम् ।

प्रभवति ॥३।१।१६६॥ ङसेरिति वर्तते । ङस इति पञ्चम्यन्तात् प्रभवति प्रकाशमाने यथाविहितं प्रत्यया भवन्ति । प्रथमत उपलभ्यमानता प्रभवः । अन्ये प्रभवति जायमान इत्याहुः । जात इति भूते सप्तम्यन्तादयं तु पञ्चम्यन्ताद्वर्तमाने । हिमवतः प्रभवन्ती हैमवती गङ्गा । काश्मीरी वितस्ता[5] ।

त्यदादेर्मयट् ॥३।१।१६७॥ त्यदादिभ्यः पञ्चम्यन्तेभ्यः प्रभवति मयट्प्रत्ययो भवति । तन्मयी । भवन्मयम् । भवन्मयी ।

वैडूर्यः ॥३।१।१६८॥ वैडूर्य इति विडूरशब्दाद् ङसेः प्रभवति ञ्यप्रत्ययो निपात्यते । विडूरात्प्रभवति वैडूर्यो मणिः । विडूरे ग्रामे ह्ययं संस्क्रियमाणो मणितपाः ततः प्रभवति बालवायात्तु पर्वतात् प्रभवन्नसौ न मणिः किन्तु पाषाणः । अथवा बालवायशब्दस्य विडूरभावश्च निपात्यते । बालवायपर्याय एव[6] विडूरशब्दः । प्रतिनियतविषयाश्च रूढयो भवन्ति । यथा जित्वरीति वणिक्षु वाराणसीति प्रसिद्धिः ।

टः प्रोक्ते ॥३।१।१६९॥ प्रकर्षेण व्याख्यातमध्यापितं वा प्रोक्तं न तु कृतम् । कृते ग्रन्थे इत्येव गतत्वात् । तस्मिन् ट इति तृतीयान्ताद् यथाविहितं प्रत्ययो भवति । भद्रबाहुना[7] प्रोक्तानि[8] भाद्रबाहवाण्युत्तराध्ययनानि, [9]याज्ञवल्केन प्रोक्तानि याज्ञवल्कानि ब्राह्मणानि । पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम् । आपिशलिना प्रोक्तमापिशलम् । काशकृत्स्निना काशकृत्स्नम् ।

मौदादिभ्यः ॥३।१।१७०॥ मोद इत्येवमादिभ्यष्टान्तेभ्यः प्रोक्ते यथाविहितं प्रत्ययो विहितोऽपवादैर्बाधितः सो[10] न भवति । मोदेन प्रोक्तस्य बोद्धध्येतारो मोदाः । पैप्पलादाः । [11]माधुकरी वृत्तिः । सौकमानि ब्राह्मणानि । मौदादयः प्रयोगगम्याः । अणपवादबाधनार्थो योगः ।

कठादिभ्यः श्लुर्वेदे ॥३।१।१७१॥ कठ इत्येवमादिभ्यः प्रोक्ते यः प्रत्ययस्तस्य श्लुर्भवति । स चेत्प्रोक्तो वेदो भवति । कठेन प्रोक्तस्य वेदस्य बोद्धध्येतारः कठाः । चरकाः । कर्कराः । वेणुकण्ठाः । [12]गौरण्डाः । वेदेन ब्राह्मणमिति बोद्धध्येत्रोर्नियमाद् बोद्धध्येत्रोः प्रत्ययस्य श्लुक् [13]शस्त्राभिधानं तु चरणाद्वुञित्यादिना विहितेन काठकं कालापकमिति । वेद इति किम् ? चरकेण प्रोक्ताः चरकाः श्लोकाः । चरको वैशम्पायनः । कठादयः प्रयोगगम्याः ।

तित्तिरिवरतन्तुखण्डिकोखाच्छण् ॥३।१।१७२॥ तित्तिरि वरतन्तु खण्डिक उख इत्येतेभ्यस्तृतीयान्तेभ्यः प्रोक्तेऽर्थे छण्प्रत्ययो भवति । अणपवादः । स चेत् प्रोक्तो वेदो भवति । तित्तिरिणा प्रोक्तस्य वेदस्य बोद्धध्येतारः तैत्तिरीयाः । वारतन्तवीयाः । खाण्डिकीयाः । औखीयाः । वेद इति किम् ? तित्तिरिणा प्रोक्ताः तैत्तिराः श्लोकाः । वेदादौ बोद्धध्येत्रोर्नियमः ।

छगलिनो णिढन् ॥३।१।१७३॥ छगलि इत्येतस्माट्टः प्रोक्ते वेदे णिढन् प्रत्ययो भवति । अणपवादः । छगलिना प्रोक्तस्य वेदस्य बोद्धध्येतारः छागलेयिनः ।

---

१. स्व अङ्क म० । २. वैदः म० । ३. गार्गाः म० । ४. रैवतिकादेश्छः म० । ५. वितस्ता म० । ६. एव वा म० । ७. भद्रबाहुना म० । ८. भाद्रबाहवाण्युत्त- म० । ९. याज्ञवल्केन म० । १०. सोऽण् अ- म० । ११. माधुरी म० । १२. गौरण्डाः म० । १३. शस्त्राभि- म० ।

शौनकादिभ्यो णिन् ॥३।१।१७४॥ शौनक इत्येवमादिभ्यस्तृतीयान्तेभ्यः प्रोक्ते वेदे णिन्प्रत्ययो भवति। अणाद्यपवादः। शौनकेन प्रोक्तस्य वेदस्य बोद्धाध्येतारः शौनकिनः। शार्ङ्गरविणः[1]। [2]वाजसनेयिनः। वेद इति किम्? शौनकीया शिक्षा। शौनक, शार्ङ्गरव, वाजसनेय, कापेय, शाष्पेय, स्कन्द, स्कम्भ, देवदर्श, रज्जुभार, रज्जुकण्ठ, कठशाठ, [3]कुशाय, तल, वकार, पुरुषा,[4] शक, हरिद्रु, तुम्बुरु, उलप, आलम्बि, पृङ्गि, कमल, ऋचाभ, आरुणि, ताण्डय, श्यामायन, खादायन इति शौनकादयः। आकृतिगणोऽयम्। तेन भाल्लविना प्रोक्तस्य ब्राह्मणस्य बोद्धाध्येतारो भाल्लविनः[5]। शाट्यायनिनः[6]। ऐतरेयिणः इत्यादि सिद्धं भवति। ब्राह्मणमपि वेद एव। मन्त्रब्राह्मणं हि वेदः।

पुराणे कल्पे ॥३।१।१७५॥ तृतीयान्तात्[7] प्रोक्तेऽर्थे णिन्प्रत्ययो भवति। अणा[8]पवादः। स चेत्प्रोक्तः पुराणः कल्पो भवति। पिङ्गेन प्रोक्तः कल्पः पुराणश्चेत् पैङ्गी कल्पः। अरुणपराजेन अरुणपराजी कल्पः। पुराण इति किम्? आश्मरथः कल्पः। आश्मरथेन[9] प्रोक्तः कल्प इतरकल्पेभ्यः [10]आरतीय इति श्रूयते।

काश्यपकौशिकाद्वेदवच्च ॥३।१।१७६॥ काश्यप कौशिक इत्येताभ्यां तृतीयान्ताभ्यां प्रोक्ते पुराणे कल्पे णिन्प्रत्ययो भवति। छापवादः। वेदवच्चास्मिन् कल्पे कार्यं भवति। काश्यपेन प्रोक्तस्य पुराणस्य कल्पस्य बोद्धाध्येतारः काश्यपिनः। कौशिकेन कौशिकिनः। काश्यपिनां धर्म आम्नायो वा काश्यपकम्। [11]कौशिकीना कौशिककम्। वेदवच्चेत्यतिदेशात् वेदेन ब्राह्मणमिति बोद्धाध्येतृविषयता चरणाद्वुञ् इति प्रत्ययश्च भवति। वेदवच्चेत्यतिदेशार्थं वचनम्।

शिलालिपाराशर्यान्नटभिक्षुसूत्रे ॥३।१।१७७॥ शिलालिन् पाराशर्य इत्येताभ्यां प्रोक्ते यथासङ्ख्यं नटसूत्रे भिक्षुसूत्रे चाभिधेये णिन्प्रत्ययो भवति। अणपवादः। वेदवच्चास्मिन् कार्यं भवति। नटानामध्ययनं नटसूत्रम्। भिक्षूणामध्ययनं भिक्षुसूत्रम्। शिलालिना प्रोक्तस्य[12] बोद्धाध्येतारः शैलालिनो नटाः। पाराशर्येण प्रोक्तस्य भिक्षुसूत्रस्य बोद्धाध्येतारः पाराशरिणो भिक्षवः। [13]शैलालिकः। पाराशरकम्। नटभिक्षुसूत्र इति किम्? शैलालम्। पाराशरम्।

कृशाश्वकापिलेयकर्मन्दादिन् ॥३।१।१७८॥ नटभिक्षुसूत्र इति वर्तते। तद्यथासम्भवं विशेषणम्। कृशाश्व कापिलेय इत्येताभ्यां टान्ताभ्यां नटसूत्रे, कर्मन्दाद् भिक्षुसूत्रे प्रोक्ते इन्प्रत्ययो भवति। अणछयोरपवादः। वेदवच्चास्मिन् कार्यं भवति। कृशाश्विनो नटाः। कापिलेयिनो नटाः। कर्मन्दिनो भिक्षवः। काशाश्वकम्[14]। कापिलेयम्। कार्मन्दकम्।

एकदिशि ॥३।१।१७९॥ ट इत्येव। ट इति तृतीयान्तादेकदिशि यथाविहितं प्रत्ययो भवति। एका समाना साधा[15]रणी दिग्यस्य स एकदिक् तुल्यदिगित्यर्थः। सुदाम्ना एकदिक् सौदामनी विद्युत्। सुदामा नाम पर्वतः। यस्या दिशि विद्युत् तदेक[16]दिगुच्यते। हेमेन[17] हैमवती। त्रैकुटी[18]। पैलु[19]माली।

तस् ॥३।१।१८०॥ ट इति तृतीयान्तादेकदिशि तसित्ययं प्रत्ययो भवति। पूर्वेण यथास्वमणादयो इणादयश्च विहिताः। प्रत्ययान्तरमिदं सर्वप्रकृतिविषयं विधीयते। सुदामतः। हिमवत्तः। त्रिककुत्तः। पीलुमा[20]लतः।

यश्चोरसः ॥३।१।१८१॥ उरस् इत्येतस्मात् तेनैकदिशि य इत्ययं प्रत्ययो भवति। तसित्ययं प्रत्ययो भवति। तमित्ययं चाणपवादः। उरसा एकदिक् उरस्यः। उरस्तः। उर[21]सन्तमव्ययम्।

---

१. शार्ङ्गरवीणः म०। २. वाजसनेयीनः म०। ३. कुशापत लवकार म०। ४. पुरुषांशक म०। ५. भाल्लाविनः म०। ६. साट्यायनिनः म०। ७. -यान्तात्प्रोक्ते म०। ८. अणाद्यपवादः म०। ९. आश्मरथ्येन म०। १०. आरातीय म०। ११. कौशिकिनाम कौशिकिकम् म०। १२. प्रोक्तस्य नटसूत्रस्य म०। १३. शैलालकः म०। १४. कापिलेयकम् म०। १५. साधारणा म०। १६. तेनैकदि- म०। १७. हैमं हैम- म०। १८. त्रैकुकटी म०। १९. पैलुमूकी म०। २०. पीलुमूकतः म०। २१. उरस्तुतसमयम- म०।

उपज्ञाते ॥३।१।१८२॥ ट इत्येव । प्रथमतो विनोपदेशेन वा ज्ञातमुपज्ञातम् । तस्मिन्नर्थे ट इति तृतीयान्ताद् यथाविहितं प्रत्ययो भवति । पाणिनिनोपज्ञातं पाणिनीयमकालकं व्याकरणम् । काशकृत्स्नं[1] गुरुलाघवम् ।

नाम्नि कृते ॥३।१।१८३॥ ट इति तृतीयान्तात् कृत उत्पादितेऽर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति नाम्नि प्रत्ययान्तं चेत् कस्यचिन्नाम भवति । मक्षिकाभिः कृतं माक्षिकम्[2] । सरघाभिः[3] सारघम् । गर्मुद्भिः कृतं गार्मुतम् । गर्मुकाभिः गार्मुकम् । पुत्तिकाभिः पौत्तिकम् । क्षुद्राभिः क्षौद्रम् । भ्रमरैः भ्रामरम् । वटरैः वाटरम् । वातपैः वातपम् । वातपशब्दाच्छान्तं नाम न भवति । किं तर्हि ? अणन्तमेवेत्यणेव भवति न छः । नाम्नीति किम् ? मक्षिकाभिः कृतं शकृत् ।

कुलालादेर्वुञ्[4][5] ॥३।१।१८४॥ कुलाल इत्येवमादिभ्यष्टान्तेभ्यः कृते वुञ्प्रत्ययो भवति नाम्नि सञ्ज्ञायाम् । कुलालेन[6] कौलालकम् । वारुटकम्[7] । नाम्नीत्यभिधेयनियमार्थम् । तेन घटघटीशरावो[8]दञ्चनादिभाण्डं कौलालकम् । नान्यत् कुलालकृतम् । शूर्पपिटकघटिकापञ्चिकादिभाण्डं वारुटकम् । नान्यत् । एवमन्यत्राप्यभिधेयनियमः । कुलाल, वरुट, कर्मार, निषाद, चण्डाल, सेना, सीरध्र[9], देवराज, परिषद्, वधू[10], रुरु[11], रुद्र[12], अनडुह्, ब्रह्मन्, कुम्भकार, श्वपाक इति कुलालादिः ।

छन्दस्यौरस्यौरससर्वचर्मीणसार्वचर्मीणाः ॥३।१।१८५॥ छन्दस्य उरस्य औरस सर्वचर्मीण सार्वचर्मीण इत्येते शब्दाः ट इति तृतीयान्तात् कृते यादिप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । नाम्नीत्यधिकारा[13]भिधेयनियमः । छन्दसा इच्छया कृतः छन्दस्यः । न तु प्रवचनेन गायत्र्यादिना वा । निपातनात् क्वचिदन्यत्रापि भवति । ओ[14] श्रावयेति चतुरक्षरम् । अस्तु श्रौषडिति चतुरक्षरम् । ये यजामहे इति पञ्चाक्षरम् । यजेति द्व्यक्षरम् । वषट्कारश्चेत्येष सप्तदशाक्षरः छान्दस्यः । यज्ञमनुविहितः । स्वार्थेऽत्र[15] प्रत्ययः । यथाऽनुष्टुबादि[16]रक्षरसमूहः छन्दः तथैषा सप्तदशानामक्षराणा समूहश्छन्दस्य उच्यते । उरसा निर्मितः उरस्यः पुत्रः । अत्र यप्रत्ययः । तथा औरसः पुत्रः, अत्राण् । सर्वचर्मणा कृतः सर्वचर्मीणः । सार्वचर्मीणः । अत्र खखञौ । स[17]शब्दस्य कृतापेक्षस्य चर्मणा योगे समासोऽपि निपातनादेव ।

ग्रन्थे ॥३।१।१८६॥ ट इति तृतीयान्तात् कृतेऽर्थे ग्रन्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । ग्रन्थः शब्दसन्दर्भः । वाररुचानि वाक्यानि । भौलू[18]काः श्लोकाः । जैननन्दिनः संग्रहः । सिद्धसेनीयस्स्तवः । अमामार्षं वचनम् ।

अमोऽधिकृत्य ॥३।१।१८७॥ कृते ग्रन्थे इति वर्तते । अमो द्वितीयान्ताद् अधिकृत्य कृतेऽर्थे ग्रन्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । अधिकृत्य प्रस्तुत्ये[19] इत्यर्थः । तदपेक्षा द्वितीया । भद्रामधिकृत्य कृतो ग्रन्थो भाद्रः । सुभद्रां सौभद्रः । सुतारां सौतारः । सुलोचनां सौलोचनः । भीमरथमधिकृत्य कृताऽऽख्यायिका भैमरथी । ग्रन्थ इति किम् ? भद्रामधिकृत्य कृतः प्रासादः । वासवदत्तामधिकृत्य कृता आख्यायिका वासवदत्ता । उर्वशीसुमनोहरा । क्वचिन्नभवनम् । सीताहरणमित्युपचाराद्ग्रन्थे वाच्ये भवनम् ।

ज्योतिषम् ॥३।१।१८८॥ ज्योतिषमिति ज्योतिश्शब्दाद् द्वितीयान्तादधिकृत्य कृते ग्रन्थेऽण्प्रत्यय इकारस्याभावश्च निपात्यते । ज्योतींषि अधिकृत्य कृतो ग्रन्थः ज्योतिषम् ।

द्वन्द्वेन्द्रजननादिभ्यः प्रायश्छः ॥३।१।१८९॥ द्वन्द्वसमासादिन्द्रजननादिभ्यश्चामन्तेभ्योऽधिकृत्य कृते ग्रन्थे प्रायः छप्रत्ययो भवति । अणाद्यपवादः । प्रायश्शब्दः शाकल्यस्य किञ्चिन्न्यूनतामाह । प्रायविषयः प्रायः । द्वन्द्वात्—श्रीमतीवज्रजङ्घीयम् । श्येनकपोतीयम् । शब्दार्थसम्बन्धीयम् । वाक्यपदीयम् । द्रव्यपर्यायीयम् ।

---

१. काशकृत्स्निना उपज्ञातम् इदम् इत्यर्थम् म० टि० । २. माक्षिकं मधु म० । ३. -भिः कृतं सार- म० । ४. पुत्तिकाभिः कृतं पौत्तिकम् म० । ५. -देर्वुञ् म० । ६. -लेन कृतं कौला- म० । ७. वारुटकम् म० । ८. शरावो वर्धमानकः इत्यमरः म० टि० । ९. सीरध्र म० । १०. वधूय म० । ११. रुरु इति नास्ति म० पु० । १२. रुद्र म० । १३. -रादभिधे- म० । १४. द्वि म० । १५. -त्र यः म० । १६. -बादिरक्षरसमूहः छन्दः म० । १७. सर्वशब्द- म० । १८. भाल्लुकाः म० । १९. प्रस्तुत्येत्यर्थः म० ।

इन्द्रजननादिभ्यः—इन्द्रस्य जननमिन्द्रजननं तदधिकृत्य कृतं काव्यम् इन्द्रजननीयम्। प्रद्युम्नप्रत्यागमनीयम्। प्रद्युम्नोदयनीयम्। सीताहरणीयम्। यदुशिरीयम्[1]। शिशुक्रन्दीयम्। केचित्तु–शैशुक्रन्दमिच्छन्ति[2]। इन्द्रजननादयः प्रयोगतोऽनुसर्तव्याः। प्राय इति किम्? दैवासुरम्। राक्षसासुरम्[3]। गौणमुख्यम्। प्रायग्रहणं द्वन्द्वार्थम्। एवं च द्वन्द्वात्प्राय इति इन्द्रजननादिभ्य इत्यस्यैव प्रपञ्चः।

गच्छति पथि दूते ॥३।१।१९०॥ अम इति वर्तते। अमः द्वितीयान्तात् गच्छत्यर्थे पथि दूते[4] च यथाविहितं प्रत्ययो भवति। स्रुघ्नं गच्छन् स्रौघ्नः। माथुरः[5]। नादेयः। राष्ट्रियः पन्था दूतो वा। पथि स्वेषु गच्छत्सु तद्धेतुः पन्थाः गच्छतीत्युच्यते। स्रुघ्नादिप्राप्तिर्वा पथो गमनम्। पथि दूत इति किम्? स्रुघ्नं गच्छति देवदत्तः। पाटलिपुत्रं गच्छति नौः पण्यं वणिग्वा।

अभिनिष्क्रामति द्वारे ॥३।१।१९१॥ अम इत्येव। अमो द्वितीयान्तादभिनिष्क्रामति[6] अभिगच्छतीत्यर्थे द्वारे यथाविहितं प्रत्ययो भवति। स्रुघ्नमभिनिष्क्रामति स्रौघ्नम्। [7]माथुरः। नादेयः। राष्ट्रियः। द्वारम्। करणस्येयमभिनिष्क्रामतीति स्वातन्त्र्यविवक्षा यथा साध्वसिः छिनत्तीति। रचनाबहिर्भावे वा निष्क्रमिः। यथा गृहकोणे निष्क्रान्त इति। द्वार इति किम्? स्रुघ्नमभिनिष्क्रामति देवदत्तः।

भजति ॥३।१।१९२॥ अम इति वर्तते। अमो द्वितीयान्ताद् भजतीत्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति। स्रुघ्नं भजति [8]स्रौघ्नम्। माथुर.। नादेयः। राष्ट्रियः।

महाराजाचित्ता[9]द्देशकालाट्ठण् ॥३।१।१९३॥ महाराजशब्दाद्देशकालवर्जितं यदचित्तं तद्वाचिनश्च शब्दाद् अमन्ताद् भजति ठण्प्रत्ययो भवति। अणादेर्बाधकः। महाराजं भजति माहाराजिकः। अचित्तात्—अपूपान् भजति आपूपिकः[10]। मौदकिक.। [11]पायसिकः। अदेशकालादिति किम्? स्रौघ्नः। पूर्वातनः। अचित्तादिनि प्राप्तिः प्रतिषिध्यते।

वासुदेवार्जुनाद्वुच् ॥३।१।१९४॥ वासुदेव अर्जुन इत्येताभ्यां भजति [12]वुच्प्रत्ययो भवति। छवुञोरपवादः। वासुदेवशब्दो हि सञ्ज्ञाशब्दः। क्षत्रियाख्याप्यस्ति। अर्जुनशब्दः क्षत्रियाख्या। वासुदेवं भजति वासुदेवकः। अर्जुनक[13]। किं वुजुच्यते न क? वासुदेवीं भजति वासुदेवकः। अर्जुनीमर्जुनकः।

गोत्रक्षत्रियेभ्यः प्रायो वुञ् ॥३।१।१९५॥ गोत्रवाचिभ्यः क्षत्रियवाचिभ्यश्च द्वितीयान्तेभ्यो भजति वुञ्प्रत्ययो भवति प्रायः। अणाद्यपवाद.। ग्लुचुकायनी भजति ग्लौचुकायनिकः। म्लौचुकायनिकः। औपगवकः[14]। गार्गकः। गार्ग्यायणकः। क्षत्रियेभ्य.—नाकुलकः। साहदेवकः। दौर्योधनकः। दौःशासनकः। बहुवचनं क्षत्रियविशेषपरिग्रहार्थम्। प्राय इति किम्? [15]पाणिनिं भजति पाणिनीयः। पौरवीय.।

सरूपाद् द्रेरा[16]ज्यवत्सर्वम् ॥ ३।१।१९६ ॥ राष्ट्रराज्ञः सरूपाद्राजापत्येऽञ्द्रिरिति प्रस्तुत्य सरूपायो द्रिसञ्ज्ञितः तदन्तस्यामन्तस्य भजति राष्ट्रवत् सर्वं प्रकृतिः प्रत्ययश्च भवति। राष्ट्रवाचिनी या प्रकृतिः वृजि इत्यादिः ततश्च यः प्रत्ययः वृजिमद्राद्देशात्क इत्यादिना विहितः तदुभयं वार्ज्य इत्यादेः सरूपाद् द्रेरस्मिन् विषये भवतीत्यर्थः। वार्ज्यं वार्ज्यौ वृजीन् वा भजति वृजिकः। माद्रं माद्रौ मद्रान् वा भजति माद्रकः[17]। अत्र कः। पाण्ड्यं पाण्ड्यौ पाण्डून्[18] वा भजति पाण्डवकः। आङ्गकः। वाङ्गकः। कालिङ्गकः। पाञ्चालकः। वैदेहकः। औदुम्बरकः। तैलखलकः। बहुविषयेभ्य इति वुञ्। कौरवः। यौगन्धरकः। यौगन्धरः। कुरुयुगन्ध-

---

१. यमशिखीयम् म०। २. -मितीच्छ- म०। ३. राक्षसासुरम् म०। ४. द्युते म०। ५. माथुरः म०। ६. अभिनिर्ण- म०। ७. माथुरः म०। ८ स्रौघ्नः। माथुरः। म०। ९. -त्तादेश म०। १०. -पिकः। शाष्कुलिकः। मौ- म०। ११. क्षैरेयं पायसं प्रोक्तं परमान्नं च सूरिभिः इति हलायुधः म० टि०। १२ अण् म०। १३. आर्जुनकः म०। १४. -वकः। दाक्षकः। गा- म०। १५. पाणिनं म०। १६. राष्ट्र- म०। १७. मद्रकः म०। १८. पाण्ड्यान् म०।

रादिति वा [1]वुञ् । ऐक्ष्वाकः । [2]कोपान्त्याद्विरयण् । सरूपादिति किम् ? पौरवीयः पुरु राजा । अनूषण्डो जनपदः । इति साक्रूप्यं नास्ति । पुरुद्वयजनमधेति पुरुग्रहणं [3]सरूपार्थम् । [4]ब्रेरिति किम् ? पञ्चालान् ब्राह्मणान् भजति पाञ्चालः । सर्वग्रहणं प्रकृत्यतिदेशार्थम् । तत्र बाज्यंमद्रपाण्ड्याः प्रयोजयन्ति । अन्यत्र हि नास्ति विशेषः ।

सोर्निवासादस्य ॥३।१।१९७॥ सोः प्रथमान्तान्निवासवाचिनस्तस्येति[5] षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । निवसन्त्यस्मिन्निति निवासो देश उच्यते । स्रुघ्नो निवासोऽस्येति स्रौघ्नः । माथुरः । नादेयः । राष्ट्रियः । दोषच्छ इत्यादौ दोर्यः सुस्तदन्तादिति विशेषणं सोर्निवासादिति न्यासे [6]सूपपाद्यते न सोऽस्य निवास इत्येष प्रक्रमः ।

अभिजनात् ॥३।१।१९८॥ सोर्निवासादस्येति वर्तते । सोः प्रथमान्तादभिजनान्निवासोऽस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । अभिजनः पूर्वबान्धवाः । तत्र वासा[7]दुपचारेणाभिजनबन्धोरभिजनत्वेन वाऽध्यवसितात् प्रत्ययः । स्रुघ्नोऽस्याभिजनो निवासः स्रौघ्नः । माथुरः । नादेयः । राष्ट्रियः ।

छोऽस्त्राजीवेऽद्रेः ॥३।१।१९९॥ अद्रिर्योऽभिजनो निवासस्तदभिधायिनः प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे छप्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । अस्त्राजीवे अस्त्रमायुधमाजीव्यं जीविका यस्य तस्मिन्नायुधजीविन्यभिधेये इत्यर्थः । हृद्गोलः पर्वताभिजननिवासोऽस्यास्त्राजीवस्य हृद्गोलीयः । [8]अन्धधर्मीयः । खलीयः । भोजखलीयः । रोहितगरीयः अस्त्राजीवः । अस्त्राजीव इति किम् ? [9]अक्षोदः पर्वतोऽभिजनितो निवासोऽस्य आक्षोदो[10] ब्राह्मणः । पृथु पार्थिवः[11] । अद्रेरिति किम् ? साङ्काश्यकोऽस्त्राजीवः ।

तूदिवर्मत्या ढण् ॥३।१।२००॥ तूदि वर्मति इत्येताभ्यां प्रथमान्ताभ्यामभिजनवासवासिभ्यामस्येत्यस्मिन्नर्थे ढण्प्रत्ययो भवति । तौदेयः । वार्मतेयः ।

शण्डिकासिन्ध्वादिशलातुरात्ण्याञ्छण् ॥३।१।२०१॥ शण्डिकादिभ्यः सिन्ध्वादिभ्यः शलातुरशब्दाच्च प्रथमान्तेभ्यः अभिजननिवास[12]वासिभ्योऽस्येत्यस्मिन्नर्थे यथासङ्ख्यं ण्य अञ् छण् इत्येते प्रत्यया भवन्ति । अणाद्यपवादः । शण्डिकादेर्ण्यः[13] । [14]शाण्डिक्यः । [15]कौचवार्यः । शण्डिक, कूचवार, सर्वसेन, सर्वकेश, शक, शट, रक, चणक, शङ्ख, बोध[16] इति शण्डिकादिः । सिन्ध्वादेरञ् । सैन्धवः । [17]वार्णः । सिन्धु, [18]वर्ण, मधुमत्, कम्भोज, कश्मीर, सल्व, [19]गन्धार, किष्किन्ध, गब्दिक, उरस्, दरद, ग्रामणी, काण्ड, वरक इति सिन्ध्वादिः । सालवन्तेभ्यो नृनृस्ववुञोऽग्रावादोऽञ् । शेषेभ्यो राष्ट्रलक्षणस्य ग्रामणीकाण्डवरकाभ्यां छस्य । शलातुरात् छण्—शालातुरीयः ।

इति श्रुतकेवलिदेशीयाचार्यशाकटायनकृतौ शब्दानुशासने वृत्तौ तृतीयाध्यायस्य

प्रथमः पादः समाप्तः ॥ ३।१ ॥

---

१. अञ् म० । २. -त्याच्चेत्यण् म० । ३. -र्णं वा सरू- म० । ४. ब्रिरिति म० । ५. अस्येति म० । ६. सूपपद्यते म० । ७. -सात् योगाद्रुप- म० । ८. अन्धधर्मीयः म० । ९. औक्षोदः म० । १०. आक्षोदो म० । ११. पार्थवः म० । १२. वासिभ्यः म० । १३. ण्यः म० । १४. शण्डिको ग्रामः, सोऽस्याभिजनः, म० टि० । १५. कौचवार्यः म० । कूचस्य वारः, कूचवारः सोऽस्याभिजनः, म० टि० । १६. बोध म० । १७. वार्णवः म० । १८. वर्णु म० । १९ गान्धार म० ।

[द्वितीयः पादः]

[1]ठण् ॥३।२।१॥ अधिकारोऽयम् । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः । तत्र यावत् प्रकृतिसामान्यविषयमनुपात्त-प्रकृतिविशेषं प्रत्ययान्तरमधिक्रियते । य इति तावट्ठणित्यपवादविषयं परिहृत्य अधिकृतं वेदितव्यम् ।

टो जितजयद्दीव्यत्खनत्सु ॥३।२।२॥ ट इति तृतीयान्ताज्जिते जयति दीव्यति खनति चार्थे ठण् प्रत्ययो भवति । अक्षैर्जितमाक्षिकम् । शालाकिकम् । अक्षैर्जयन् आक्षिकः । शालाकिकः । अक्षैर्दीव्यन् आक्षिकः । शालाकिकः । अभ्र्या खनन् आभ्रिकः[2] । खानित्रिकः । ट इतीह करणे तृतीया वेदितव्या नान्यत्रानभिधानात् । तेन देवदत्तेन जितम् । धनेन जितम् । इत्यत्र न भवति । अभ्रया खनत्यङ्गुल्या खनतीत्यत्र सत्यप्यङ्गुलेः करणत्वे मुख्यः करणभावोऽभ्रया एव नाङ्गुल्या इति अङ्गुलेर्न भवति । यथा ग्रामादागच्छन् वृक्षमूलादागत इति ।

संस्कृते ॥३।२।३॥ ट इति वर्तते । ट इति तृतीयान्तात् संस्कृते ठण्प्रत्ययो भवति । सतो[3] उत्कर्षाधानं संस्कारः । दध्ना संस्कृतं दाधिकम् । [4]शार्ङ्गवैरिकम् । मारीचिकम् । उपाध्यायेन संस्कृतः औपाध्यायिकः शिष्यः । विद्यया वैद्यिकः । योगविभाग उत्तरार्थः ।

कोपान्त्यकुलत्थादण् ॥३।२।४॥ कोपान्त्यात् कुलत्थशब्दाच्च तेन संस्कृतेऽण्प्रत्ययो भवति । कोपान्त्यात्—तिन्त्रिणिकेन संस्कृतं तैन्त्रिणिकम् । मरण्डचकेन मारण्डचकम् । दर्दुरकेण—दार्दुरकम् । कुलत्थात्—कौलत्थम् । कुलत्थेत्यपरे प्रातिपदिकमाहु ।

तरति ॥३।२।५॥ ट इति वर्तते । तृतीयान्तात्तरति ठण्प्रत्ययो भवति । [5]उडुपेन तरन् [6]औडुपिकः । काण्डप्लविकः । शारप्लविकः । गौपुच्छिकः ।

नौद्व्यचष्ठः ॥३।२।६॥ नौशब्दात् द्व्यचकाच्च शब्दरूपात् या टा तृतीया तदन्तात्तरति ठप्रत्ययो भवति । नावा तरति नाविकः । नाविका । पादिकः । प्लविकः । वृतिकः । बाहुकः ।

चरति ॥३।२।७॥ ट इति तृतीयान्ताच्चरति गच्छति भक्षयति च ठण्प्रत्ययो भवति । [7]तन्त्रेणार्थद्वयस्यापि परिग्रहः । गच्छति—हस्तिना चरन् हास्तिकः । शाकटिकः । आकर्षिकः । भक्षयति—दध्ना चरति दाधिकः । शार्ङ्गवेरिकः ।

पर्पादेष्ठट् ॥३।२।८॥ पर्प इत्येवमादिभ्यस्तृतीयान्तेभ्यश्चरति ठट्प्रत्ययो भवति । पर्पेण चरति पर्पिकः । पर्पिकी । अश्विकः । अश्विकी । पर्प, अश्व, अश्वत्थ, रथ, व्यास, व्याल इति पर्पादिः ।

पदिकः ॥३।२।९॥ पदिक इति पादशब्दात्तेन चरति ठट्प्रत्ययो पद्भावश्च निपात्यते । पादाभ्यां चरन् पदिकः ।

श्वगणाद्वा ॥३।२।१०॥ श्वगणशब्दात् तेन चरति ठट्प्रत्ययो वा भवति । तेन मुक्ते पक्षे ठण्प्रत्ययो भवति । श्वगणेन चरन् श्वगणिकः । श्वगणिकी । श्वागणिकः । श्वागणिकी ।

वेतनादेर्जीवति ॥३।२।११॥ ट इत्येव । वेतन इत्येवमादिभ्यः तृतीयान्तेभ्यो जीवत्यर्थे [8]ठट्प्रत्ययो भवति । वेतनेन जीवन् वैतनिकः । वाहिकः । वेतन, वाह, अर्द्धवाह, धनुस्, दण्ड, धनुर्दण्ड, जालवेश, उपवेश, पेषण, भृति[9], उपस्था, उपस्थान, सुख, शय्या, उन्ति, उपनिषद्, स्फिग, [10]जाल, उपदेश, पाद इति वेतनादिः ।

---

1. -धिकरिष्यते म० । 2 -कः । कौद्दालिकः । खा- म० । 3. सतो गुणस्य गुणान्तराधानं संस्कारः म० टि० । 4. शार्ङ्गवेरिकम् म० । 5. उडुपेन म० । 6. औडुपिकः म० । 7. तन्त्रं प्रधाने सिद्धान्ते सूत्रवाये परिच्छदे । एकस्यैवोभयार्थत्वे कुटुम्बव्यापृतावपि म० टि० । 8. ठण् म० । 9. भृति । उपवेशे उप- म० । 10. चाल म० ।

वस्नक्रयविक्रयेभ्यष्ठः ॥३।२।१२॥ वस्न क्रय विक्रय इत्येतेभ्यस्तेन जीवति ठप्रत्ययो भवति । वस्नं मूल्यम्—तेन जीवन् वस्निकः । क्रयिकः । विक्रयिकः । क्रयविक्रयिकः । बहुवचनं क्रयविक्रयौ क्रयविक्रयाश्च क्रयविक्रया इत्येकशेषद्योतनार्थम् ।

छश्चायुधात् ॥३।२।१३॥ आयुधशब्दात् तेन जीवति छश्च ठश्च प्रत्ययौ भवतः । आयुधेन जीवन् आयुधीयः । आयुधिकः । आयुधिका । आयुधाट्ठणो. स्त्रियां विशेषः ।

व्रातीनञ् ॥३।२।१४॥ व्रातीनञ् इति व्रातशब्दात्तेन जीवति खञ्प्रत्ययो निपात्यते । नानाजातीया अनियतवृत्तयः शरीरायासजीविनः सङ्घाः व्राताः, तत्कर्मणा जीवन् व्रातीनः । तेषामेवान्यतम उच्यते नान्यः । निपातनं हि रूढ्यर्थम् । ञित्वं पुम्भावार्थम् । व्रातीनाभार्यः ।

भस्त्रोत्सङ्गादेष्ठट्ठण् हरति ॥३।२।१५॥ [1]तृतीयान्तेभ्यो भस्त्रादिभ्य उत्सङ्गादिभ्यश्च हरत्यर्थे यथासङ्ख्यं ठट्ठण् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । भस्त्रया हरन् भस्त्रिकः । भस्त्रिकी । [2]भरणिकः । भरणिकी । ठण्—औत्सङ्गिकः । औष्टुपिकः[3] । भस्त्रा, भरण[4], शीर्ष, भार[5], असम्भार, इति भस्त्रादिः । उत्सङ्ग, उष्टुप्[6], उत्पुत, पिटक, पिटाक इत्युत्सङ्गादिः ।

विवधवीवधात् ॥ ३।२।१६ ॥ विवध वीवध इत्येताभ्यां तेन हरति प्रत्येकं ठट्ठणौ प्रत्ययौ भवतः । विवधेन हरन् विवधिकः । विवधिकी । वैवधिकः । वैवधिकी । वीवधेन हरन् वीवधिकः । वीवधिकी । वैवधिकः । वैवधिकी । विवधवीवध-शब्दौ पथिकार्थे पर्याहारे च वर्तेते ।

अण् कुटिलिकायाः ॥ ३।२।१७ ॥ कुटिलिकाशब्दाट्टान्ताद् हरत्यण् प्रत्ययो भवति । कुटिलिकया हरन् मृगो व्याधं कौटिलिको मृगः । कुटिलिकया अङ्गारान् हरन् कौटिलिकः कर्मारः ।

निर्वृत्तेऽक्षद्यूतादेः ॥ ३।२।१८ ॥ ट इत्येव । अक्षद्यूत इत्येवमादिभ्यस्तृतीयान्तेभ्यो निर्वृत्ते ठण्प्रत्ययो भवति । अक्षद्यूतेन निर्वृत्तमाक्षद्यूतिकं वैरम् । जाङ्घाप्रहृतिकं वैरम् । अक्षद्यूत, जङ्घाप्रहृत, पादसेवन, कण्ठमर्दन, गतागत, यातोपयात, अनुगत इत्यक्षद्यूतादिः ।

भावादिमः ॥ ३।२।१९ ॥ भाववाचिनो भावप्रत्ययान्तात् तेन निर्वृत्ते इमप्रत्ययो भवति । पाकिमम् । सेकिमम् । त्यागिमम् । दानिमम्[7] । कुट्टिमम् । सम्मूर्च्छिमम् ।

क्त्रिमे ॥ ३।२।२० ॥ क्त्रिप्रत्ययान्तं शब्दरूपमिमप्रत्ययपरमेव प्रयोक्तव्यम् । पाकेन निर्वृत्तं पक्त्रिमम् । वापेन उप्त्रिमम् । करणेन कृत्रिमम् । वाक्यनिवृत्त्यर्थमर्थान्तरे[8] निवृत्त्यर्थं वचनम् ।

याचिताऽपमित्यात्कण् ॥ ३।२।२१॥ याचित अपमित्य इत्येताभ्यां टान्ताभ्यां निर्वृत्ते कण्प्रत्ययो भवति । याच्ञा याचितम् । तेन निर्वृत्तं याचितकम् । अपमित्य प्रतिदानेन निर्वृत्तमपमित्यकम् ।

संसृष्टे ॥ ३।२।२२ ॥ ट इत्येव तृतीयान्तात् संसृष्टेऽर्थे ठण्प्रत्ययो भवति । [9]संसृष्टं सम्मिश्रमेकीभूतम् । दध्ना संसृष्टं दाधिकम् । शार्ङ्गबेरिकम् । पैप्पलिकम् । वैशिका भक्ताः । आशुचिकमन्नम् ।

चूर्णलवणमुद्गादिनाण् ॥ ३।२।२३ ॥ चूर्ण लवण मुद्ग इत्येतेभ्यः शब्देभ्यष्ठ इति तृतीयान्तेभ्यः संसृष्टेऽर्थे यथासङ्ख्यं इन, अ, अण्, इत्येते प्रत्यया भवन्ति । चूर्णेन संसृष्टाश्चूर्णिनोऽपूपाः । चूर्णिन्यो धानाः । लवणेन संसृष्टः लवणः सूपः । लवणः शाकः । लवणा यवागूः । मुद्गैः संसृष्टः मौद्गः ओदनः । मौद्गा यवागूः । संसृष्टविवक्षायां ठण्बाधनार्थम् । चूर्णादिन्वचना[10]भिधानं ह्यागतिका गतिः । लवणशब्दो[11] द्रव्यशब्दो गुणशब्दश्च । तत्र द्रव्यशब्दो लवणग्रहणं प्रयोजयति ।

---

१. ट इति तृती- म० । २. भरटिकः । भरटिकी म० । ३. औडुपिकः म० । ४. भरट भरण म० । ५. -र, शीर्षभार अ- म० । ६. उडुप् म० । ७. रागिमम् म० । ८. स्वोभनि- म० । ९. संसृष्टः म० । १०. ममभि- म० । ११. ब्दास् म० ।

व्यञ्जनैरुपसिक्ते ॥ ३।२।२४ ॥ व्यञ्जनवाचिनस्तृतीयान्तादुपसिक्तेऽर्थे ठण्प्रत्ययो भवति । सूपेन उपसिक्तः सौपिक ओदनः । दाधिक ओदनः । पूतिकः सूपः । तैलिकं शाकम् । व्यञ्जनैरिति किम् ? उदकेनोपसिक्त ओदनः । [1]व्यञ्जनशब्दोऽयं रूढिशब्दः सूपादौ वर्तते । उपसिक्त इति किम् ? सूपेन [2]सृष्टा स्थाली । उपसिक्तमित्योदनादिकमुच्यते । व्यञ्जनैः संसृष्टे उपसिक्त एव । उपसिक्ते च व्यञ्जनैरेव संसृष्टे प्रत्ययो यथा स्यादिति प्रकृतिप्रत्ययार्थव्यवस्थार्थं वचनम् । व्यञ्जनैरिति बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम् । ट इति कृते तृतीयानुवाद एव ।

ओजस्सहोऽम्भसा वर्तते ॥३।२।२५॥ ओजस् सहस् अम्भस् इत्येतेभ्यः तृतीयान्तेभ्यो वर्तत इति वर्तमाने ठण्प्रत्ययो भवति । वृत्तिरात्मयापना चेष्टा वा । ओजसा बलेन वर्तमान ओजसिकः । सहसा प्रहसनेन पराभवेन साहसिकः । अम्भसा जलेन आम्भसिकः ।

तत्प्रत्यनोर्लोमकूलेपात् ॥३।२।२६॥ तदिति द्वितीयान्तात् प्रति अनु इत्येताभ्यां परो यो लोम कूल ईप इति तदन्ताद् वर्तमाने ठण्प्रत्ययो भवति । प्रतिलोमं वर्तमानः प्रातिलोमिकः । आनुलोमिकः । प्रातिकूलिकः । आनुकूलिकः । प्रातीपिकः । आन्वीपिकः । सर्वप्रक्रियाविशेषणात् प्रत्ययः ।

परेर्मुखपार्श्वात् ॥३।२।२७॥ परि इत्येतस्मात् परो यो मुखशब्दः पार्श्वशब्दश्च तदन्ताद् द्वितीयान्ताद्वर्तमाने ठण्प्रत्ययो भवति । परिमुखं वर्तमानः पारिमुखिक., परिपार्श्वं [3]पारिपार्श्विक । परिर्वर्जने सर्वतोभावे वा स्वामिनो मुखं वर्जयित्वा वर्तमानः । परितो मुखं यतो यतो वा स्वामिनो मुखं ततस्ततो वर्तमानः पारिमुखिकः सेवकः । एवं पारिपार्श्विक. ।

दधानेऽवृद्धेर्गर्ह्ये ॥३।२।२८॥ तदिति वर्तते । तदिति द्वितीयान्ताद् वृद्धिशब्दवर्जिताद् दधाने प्रयच्छति ठण्प्रत्ययो भवति । योऽसौ ददाति[4] (दधाति) स चेद्गर्ह्यो निन्द्यो भवति । अन्यायेन दानाद् द्विगुणार्थं द्विगुणमेकं तद्दधानो द्वैगुणिकः । त्रैगुणिक. । वृधुषि वृद्धिम् । वृद्धयर्थं ददानो वार्धुषिकः । अल्पं दत्त्वा बहु जिघृक्षन्नयमन्यायकारी निन्द्यते । अवृद्धेरिति किम् ? वृद्धिं दत्ते । वृद्धिशब्देन वाक्यमेव न वृत्तिः । गर्ह्य इति किम् ? द्विगुणं प्रयच्छत्यधमर्ण ।

कुसीदाट्टट् ॥३।२।२९॥ तदिति द्वितीयान्तात् कुसीदशब्दाद् ददाने (दधाने) गर्ह्ये ठट्प्रत्ययो भवति । कुसीदं वृद्धिः । तदर्थमपि द्रव्यं कुसीदं तद्ददा(धा)नः कुसीदकः[5] । कुसीदकी ।

दशैकादशाट्ठश्च ॥३।२।३०॥ तदिति द्वितीयान्ताद् दशैकादशशब्दाद् ददाने (दधाने) गर्ह्ये ठश्च ठट् च प्रत्ययो भवतः । एकादशार्था[6] दश दशैकादशं शब्देनोच्यते[7] । तान् ददा(धा)नो दशैकादशिकः, स्त्री दशैकादशिका दशैकादशिकी वा । ठठटोः स्त्रिया विशेष. । दशैकादशादित्यत एव निपातनादकारान्तत्वम् । तच्च वाक्ये प्रयोगार्थम् । दशैकादशान् ददातीति । अन्ये दशैकादश प्रयच्छतीति विगृह्णन्ति । तदप्यबाधकान्यपि निपातनानि भवन्तीत्युपपद्यते ।

रक्षदुञ्छतोः ॥३।२।३१॥ तदिति वर्तते । तदिति द्वितीयान्ताद् [8]रक्षत्युञ्छति ठण्प्रत्ययो भवति । समाजं रक्षन् सामाजिक. । सामवायिकः । नागरिकः । [9]सान्निवेशिकः । वदराण्युञ्छन्नुञ्छन्[10] बादरिकः । श्यामाकिकः । नैवारिकः ।

मीनमत्स्यपक्षिमृगार्थाद्घ्नति ॥३।२।३२॥ तदित्येव । मीनशब्दात् मत्स्यार्थात् पक्ष्यर्थाद् मृगार्थाच्च शब्दाद् द्वितीयान्ताद् घ्नति हन्त्यर्थे ठण्प्रत्ययो भवति । मीनान् घ्नन् मैनिकः । मत्स्यान् घ्नन् मात्सिकः ।

---

१. निष्ठानं तेमनं तच्च व्यञ्जनं स्याद् घृतादि च इति वैजयन्ती म० टि० । २. संसृष्टा म० । ३. पारिपार्श्विकम् म० । ४. दत्ते म० । ५. कुसीदिकः कुसीदिकी म० । ६. -शार्थो दश म० । ७. नोच्यन्ते म० । ८. रक्षदुञ्छ- म० । ९. सन्निवेशो निकर्षणम् इत्यमरः- म० टि० । १०. उञ्छन्नन् म० ।

शार्करिकः । शाकुलिकः । पक्षि-पाक्षिकः । शाकुनिकः । मायूरिकः । तैत्तिरिकः । मृग–मार्गिकः । हारिणिकः । सौकरिकः । नैयङ्कुकः । अर्थग्रहणं स्वरूपपर्यायविशेषपरिग्रहार्थम् । मीनग्रहणादन्यस्य मत्स्यपर्यायस्य न भवति । अजिह्मान् हन्ति । अनिमिषान् हन्ति ।

परिपन्थं तिष्ठति च ॥३।२।३३॥ परिपन्थशब्दाद्द्वितीयान्तात् तिष्ठति च घ्नति चार्थे ठण्प्रत्ययो भवति । परिपन्थं तिष्ठन् घ्नन् वा पारिपन्थिकश्चोरः । परिवर्जने सर्वतोभावे वा । द्वितीयाप्रकरणे द्वितीयोच्चारणं लौकिकप्रदर्शनार्थम् । तेन वाक्येऽपि परिपन्थशब्दः साधुर्विज्ञायते । अन्यथा परिपन्थशब्दस्य प्रत्ययसन्नियोगे परिपन्थादेशो विज्ञायेत ।

परिपथम् ॥३।२।३४॥ तिष्ठतीति वर्तते । परिपथशब्दाद् द्वितीयान्तात् तिष्ठत्यर्थे ठण्प्रत्ययो भवति । परिपथं तिष्ठन् पारिपथिकः । [1]परिपथमिति द्वितीयोच्चारितेति प्रक्रमाभेदेन परिपथमिति [2]द्वितीयान्तम् ।

माथोत्तरपदपदव्याक्रन्दाद्धावति ॥३।२।३५॥ तदित्येव । माथ उत्तरपदं यस्य तस्मात् पदवीशब्दादाक्रन्दशब्दाच्च द्वितीयान्ताद्धावति ठण्प्रत्ययो भवति । दण्डमाथं धावद् दाण्डमाथिकः । माथः पथिपर्यायः । पदवीं धावन् पादविकः । आक्रन्दम् आक्रन्दिकः । आक्रन्दन्ति यत्र स देश आक्रन्दः । आक्रन्द्यत इति वा । आर्तायनं शरणमुच्यते । अन्तग्रहणमकृत्वा माथोत्तरपदेत्युत्तरपदग्रहणं बहुप्रत्ययपूर्वव्युदासार्थं बहुमाथं धावति ।

पश्चात्यनुपदात् ॥३।२।३६॥ तद्धावतीति वर्तते । पश्चातीति प्रकृतिविशेषणं पश्चादर्थः । पश्चादर्थे वर्तमानादनुपदशब्दाद् द्वितीयान्ताद् धावति ठण्प्रत्ययो भवति । पदस्य पश्चादनुपदम् । अनुपदं धावन् आनुपदिकः । प्रत्यासाद्य धावन्नित्यर्थः । पश्चातीति किम् ? अनुपदं धावति दैर्घ्येऽनुः समीपे गत्यादिषु प्रादय इति समासेन भवति ।

परदारादीन् यति ॥३।२।३७॥ परदार इत्येवमादिभ्यो यति गच्छत्यर्थे ठण्प्रत्ययो भवति । परदारान् गच्छति पारदारिकः । गौरुतल्पिकः । परदारादयः प्रयोगगम्याः ।

प्रतिपथाट्ठश्च ॥३।२।३८॥ प्रतिपथ इत्येतस्माद् द्वितीयान्ताद् यति ठप्रत्ययो भवति ठण् च । पन्थानं पन्थानं पथोऽभिमुखमिति वा प्रतिपथं यन् प्रतिपथिकः, प्रातिपथिको वा ।

पदोत्तरपदपदार्थललामप्रतिकण्ठाद् गृह्णति ॥३।२।३९॥ पदोत्तरपदात् पद अर्थ ललाम प्रतिकण्ठ इत्येतेभ्यश्च द्वितीयान्तेभ्यो गृह्णत्यर्थे ठण्प्रत्ययो भवति । पूर्वपदं गृह्णन् पौर्वपदिकः । औत्तरपदिकः । आदिपदिकः । आन्तपदिक. । प्रतिकण्ठ—प्रातिकण्ठिकः ।

धर्माधर्मौ चरति ॥३।२।४०॥ धर्म अधर्म इत्येताभ्यां द्वितीयान्ताभ्यां चरत्यर्थे ठण्प्रत्ययो भवति । चरतिरासेवायां तात्पर्येणानुष्ठाने । धर्मं चरन् तात्पर्येण [3]उत्तिष्ठन् धार्मिकः । अधर्म—आधर्मिकः ।

समूहान् समवेते ॥३।२।४१॥ समूहवाचिभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः समवेते तादात्म्यापन्ने तदेकदेशीभूतेऽर्थे ठण्प्रत्ययो भवति । बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम् । समूहं समवेतः सामूहिकः[4] । सांसदिकः । सामवायिकः । गौष्ठिकः । तदेकदेशीभावमनुभवन्नेवमुच्यते समवेत्यापन्नते[5] तु समवेति[6] शब्दो नास्ति । यथा सुप्तोत्थिते सुप्तसु[7] शब्द इति न भवति ।

परिषदं ण्यः ॥३।२।४२॥ परिषदमिति परिषद् इत्येतस्माद् द्वितीयान्तात् समवेते ण्यप्रत्ययो भवति । ठणोऽपवादः । परिषदं समवेतः पारिषद्यः ।

सेनां वा ॥३।२।४३॥ सेनाशब्दाद् द्वितीयान्तात् समवेते ण्यप्रत्ययो भवति वा । ठणोऽपवादः । पक्षे सोऽपि भवति[8] । सेनां समवेतः [9]सैनिकः । सैन्यमिति स्वार्थेऽपि ट्यण् वक्ष्यते ।

---

१. परिपन्थमिति म० । २. द्वितीया म० । ३. अनुतिष्ठन् म० । ४. -ह्निकः । सामाजिकः म० । ५. -त्यापन्नते म० । ६. समवेत म० । ७. सुप्तशब्द म० । ८. भवति म० । ९. -वेतः सैन्यः सैनिकः म० ।

सुस्नातादिभ्यः पृच्छति ॥३।२।४४॥ सुस्नात इत्येवमादिभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः पृच्छत्यर्थे ठण्प्रत्ययो भवति । सुस्नातं पृच्छन् सौस्नातिकः । सौखरात्रिकः । सौखशायनिकः । सौखसुप्तिकः । सौखशयनिकः । सुस्नातादयः प्रयोगगम्याः ।

प्रभूतादिभ्यो ब्रुवति ॥३।२।४५॥ तदित्येव प्रभूतादिभ्यो द्वितीयान्तेभ्यो ब्रुवत्यर्थे ठण्प्रत्ययो भवति । प्रभूतं ब्रुवन् [1]प्राभूतिक. । [2]पार्याप्तिकः । प्रभूतादयः प्रयोगगम्याः । क्रियाविशेषणात्प्रत्ययः ।

माशब्दमित्यादिभ्यः ॥३।२।४६॥ माशब्दमित्येवमादिभ्यो वाक्येभ्यो ब्रुवत्यर्थे ठण्प्रत्ययो भवति । इतिशब्दो वाक्यपरामर्शार्थः । माशब्दमिति ब्रुवन् माशब्दिकः । मा शब्दं कार्षीरिति ब्रुवन्नित्यर्थः । कार्यशब्द इति ब्रुवन् कार्यशब्दिकः । नित्यशब्द इति नैत्यशब्दिकः, माशब्द[3] इत्यादयः प्रयोगगम्याः । वाक्यात् प्रत्ययविधानार्थं वचनम् ।

शाब्दिकदार्दरिकलालाटिककौक्कुटिकः[4] ॥३।२।४७॥ शाब्दिकादयः शब्दाः यथास्वं प्रसिद्धेऽर्थविशेषे ठण्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । शब्दं कुर्वन् शाब्दिकः, यः कश्चित् शब्दं करोति काकभेकादिः स[5] स सर्वः शाब्दिकः । कस्तर्हि ? यः शब्दं जानाति वैयाकरणः । सो विनष्टं शब्दमुच्चारयन् शाब्दिकः । निपातनं हि रूढ्यर्थम् । एवं दार्दरिकः । दर्दरो घटो वादित्रं च । तत्र वादित्रं कुर्वन्नेवमुच्यते । ललाटं पश्यन् लालाटिकः सेवकः । दृष्टं स्वामिनो ललाटमिति दूरतो याति न स्वामिकार्येषूपतिष्ठते यः स उच्यते । कुक्कुटीं पश्यन् कौक्कुटिकः । कुक्कुट्या कुक्कुटीपातो लक्ष्यते । तेनापि देशस्याल्पता । तेन गच्छन् पुरो युगमात्रार्पितदृष्टिः संयतो भिक्षुरुच्यते । [6]दाम्भिको वा । कुक्कुटीमाचरन् [7]कौक्कुटिकः । कुक्कुटीति[8] ह दाम्भिकक्रियामिथ्याशौचादिरुच्यते ।

ङसो धर्म्ये ॥ ३।२।४८ ॥ ङस इति षष्ठ्यन्ताद्धर्म्ये ठण्प्रत्ययो भवति । धर्मो न्यायोऽनुवृत्त आचारस्तस्मादनपेतं प्राप्यं धर्म्यम् । शुल्कशालायाः धर्म्यं शौल्कशालिकम् । आपणिकम् । आन्तरिकम् । गौल्मिकम् ।

नराद्यृतोऽण् ॥ ३।२।४९ ॥ नर इत्येवमादिभ्यः ऋकारान्तेभ्यश्च षष्ठ्यन्तेभ्यो धर्म्ये अण्प्रत्ययो भवति । नरस्य धर्म्यं नारम् । नारी स्त्री । महिष्याः—माहिषम् । ऋतः—नुर्धर्म्यं नारम् । नारी स्त्री । मातृ—मात्रम् । पितृ—पैत्रम् । शास्तृ—शास्त्रम् । विकर्तृ—वैकर्त्रम् । [9]वैकर्त्री । होतृ—हौत्रम् । पोतृ—पौत्रम् । नर, महिषी, प्रजावती, प्रजापति, विलेपिका, प्रलेपिका, [10]आनुरिपिका, वर्णकपेविका[11], मणिपाली, पुरोहित, अनुचारक, जयमान इति नरादिः ।

वैशस्त्रवैभाजित्रे ॥ ३।२।५० ॥ वैशस्त्र वैभाजित्र इति विशसितृ विभाजयितृ इत्येताभ्यां षष्ठ्यन्ताभ्यां धर्म्ये अणन्ते शब्दरूपे निपात्येते । विशसितुः धर्म्यं वैशस्त्रम् । अत्राण् ऋत इत्यस्त्येव । इटो लुग् निपात्यते । विभाजयितुः वैभाजित्रम् । [12]अत्राणि लुक् ।

अवक्रये[13] ॥३।२।५१ ॥ ङस इत्येव । अवक्रियते येनासौ अवक्रयः । कियन्तमपि कालमापणादेरिच्छानियमितेन द्रव्येण ग्रहणमवक्रयणम् । षष्ठ्यन्ताद् अवक्रये ठण्प्रत्ययो भवति । आपणस्य अवक्रयः आपणिकम् । शौल्कशालिकम् । आकरिकम् । गौल्मिकम् । लोकपीडया धर्मातिक्रमेणापि अवक्रये भवतीति धर्मान्निवृत्तते ॥

---

१. प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यम् इत्यमरः म० टि० । २. पर्याप्तिः स्यात्परित्राणं हस्तवारणमित्यपि इत्यमरः म० टि० । ३. माशब्दमि- म० । ४. टिकाः म० । ५. न स म० । ६. स्यात्तु दाम्भिकः कौक्कुटिको यश्च दूरेरितेक्षणः इति नामलिङ्गानुशासनम् म० टि० । ७. भिक्षाचरः कौक्कुटिकः इत्यभिधानम्, म० टि० । ८. -ति हि म० । ९. विकर्तितृ-वैकर्तित्रम्, म० । १०. अनृकेपिका म० । ११. वार्णिकपेविका म० । १२. अत्र णिलुक् म० । १३. भाटकं अवक्रयः स्मृतः इति हलायुधः म० टि० ।

तदस्य पण्यम् ॥ ३।२।५२ ॥ तदिति प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे ठण्प्रत्ययो भवति । यत्तत्प्रथमान्तं तच्चेत्पण्यं [1]विक्रेयं भवति । अपूपाः पण्यमस्य आपूपिकः । पण्यार्थो वृत्तावन्तर्भूत इति पण्यशब्दस्याप्रयोगः । एवं शाष्कुलिकः । मौदकिकः । लावणिकः ।

किशरादेष्ठट् ॥ ३।२।५३ ॥ किशर इत्येवमादिभ्यस्तदस्य पण्यमित्येतस्मिन् विषये ठट्प्रत्ययो भवति । किशरादयो गन्धविशेषवचनाः । किशरं पण्यमस्य किशरिकः । किशरिकी स्त्री । तगरिकः । तगरिकी । किशर, तगर, स्थगर, नलद, उशीर, हरिद्रा, हरिद्रु, [2]पर्ण, गुग्गुल इति किशरादिः ।

[3]**शलालुनो वा** ॥ ३।२।५४ ॥ शलालुशब्दात् [3]तस्य पण्यमित्येतस्मिन् विषये ठट्प्रत्ययो वा भवति । पक्षे ठण् । शलालु पण्यमस्य शलालुकः । शलालुकी । शालालुकः । शालालुकी । शलालवर्थो नपुंसक[4]शब्दः पुंलिङ्गनिर्देशः ।

शिल्पम् ॥ ३।२।५५ ॥ तदस्येति वर्तते । तदिति प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे ठण्प्रत्ययो भवति यत्तत् प्रथमान्तं चेद् भवति । शिल्पं कौशलं विज्ञानप्रकर्षः । नृत्तं शिल्पमस्य नार्तिकः । वादनं वादनिकः । मृदङ्गवादनं शिल्पमस्य मार्दङ्गिकः । पाणविकः[5] । वैणविकः । वादनार्थः शिल्पार्थश्च वृत्तावन्तर्भूतो यथा [6]तद्योऽने उपसिक्तार्थ इति शिल्पवादनशब्दयोरप्रयोगः । मृदङ्गकरणं शिल्पमस्य मार्दङ्गकरणिकः । वैणा-करणिकः । सर्वोत्पत्तिमता साधारणः करोत्यर्थो विशेषप्रकृतिकेन तद्धितोक्तेन शक्योऽन्तर्भावयितुमिति वृत्तौ करणशब्दस्यानिवृत्तिः । वादनादिस्त्वसाधारणं साधनविशेषविषयं [7]विशेषशब्दैरन्तर्भाव्यते ।

मड्डुकझर्झराद्वाऽण् ॥ ३।२।५६ ॥ मड्डुक झर्झर इत्येताभ्यां तदस्य शिल्पमित्यस्मिन् विषये-ऽण्प्रत्ययो भवति वा । पक्षे ठण् । मड्डुकवादनं शिल्पमस्य माड्डुकः । माड्डुकिकः । झार्झरः । झार्झरिकः ।

प्रहरणम् ॥ ३।२।५७ ॥ तदस्येति वर्तते । तदिति प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे ठण्प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमान्तं तच्चेत् प्रहरणं भवति । असिः प्रहरणमस्य आसिकः । प्रासिकः । चाक्रिकः । मौष्टिकः । मौद्-गरिकः । मौसलिकः । त्सारुकः । धानुष्कः । चरति व्यापारसाधनात्प्रत्ययो यथा [8]तेन चरतीति । शिल्पमिति विज्ञानातिशये । अनेन तु व्यापाराभावेऽपि[9] परिहरणपरिज्ञानमात्रे प्रत्ययः ।

परश्वधाद्वाऽण् ॥ ३।२।५८ ॥ परश्वधशब्दात् तदस्य प्रहरणमित्यस्मिन् विषयेऽण्प्रत्ययो वा भवति । पक्षे ठण् । परश्वधः प्रहरणमस्य पारश्वधः । पारश्वधिकः ।

शक्तियष्टेष्टीकण् ॥ ३।२।५९ ॥ शक्ति यष्टि इत्येताभ्यां तदस्य प्रहरणमित्यस्मिन् विषये टीकण्प्रत्ययो भवति । शक्तिः प्रहरणमस्य शाक्तीकः । शाक्तीकी । याष्टीकः । याष्टीकी ।

इष्वादिभ्योऽन्येषाम् ॥ ३।२।६० ॥ इषु इत्येवमादिभ्यः तदस्य प्रहरणमित्यस्मिन् विषये टीकण्प्रत्ययो भवत्यन्येषामाचार्याणाम् । इषुः प्रहरणमस्य ऐषीकः । ऐषीकी । काम्पनीकः । काम्पनीकी । आम्भसीकः । आम्भसीकी । दाण्डीकः । दाण्डीकी । अपरेषां ठणि च ऐषुकः । काम्पनिकः । आम्भसिकः । दाण्डिकः ।

दैष्टिकास्तिकनास्तिकाः ॥ ३।२।६१ ॥ दैष्टिक आस्तिक नास्तिक इत्येते शब्दास्तदिति प्रथमान्ताद-स्येति षष्ठ्यर्थे ठणन्ता निपात्यन्ते । [10]निपातनं रूढ्यर्थम् । दिष्टा [11]प्रहरणानुपातिनी मतिरस्य, दिष्टं दैवं [12]प्रहरण-मिति वा मतिरस्य दैष्टिकः । अस्ति परलोकः पुण्यं[13] पापमिति च मतिरस्येत्यास्तिकः । नास्ति परलोकः पुण्य-

---

१. विक्रेयं पणितव्यं च पण्यम् म० टि० । २. पर्णा गुग्गुल- म० । ३. तदस्य म० । ४. -सर्वं श- म० । ५. -विकः । मौरविकः । वैण- म० । ६. तद्योधने म० । ७. -पशब्दोरन्त- म० । ८. -शस्त्रेण म० । ९. व्यापाराभावेऽपि म० । १०. -सर्वं हि रू- म० । ११. प्रमाणानु- म० । १२. प्रमाणमिति म० । १३. पुण्यपापमिति म० । 'आहुः अदृष्टमुक्तास्तिकाः' इति वैजयन्ती म० टी० ।

पापमिति च मतिरस्य नास्तिकः । अस्तिनास्तिशब्दौ निपातौ । निपातनादेव तदिति प्रथमाधिकारेऽपि तिङन्तात् परस्मात्राङ्केष प्रत्ययः ।

शीलम् ॥३।२।६२॥ तदस्येत्येव । तदिति प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे ठण्प्रत्ययो भवति यत् प्रथमान्तं शीलं चेत्तद् भवति । शीलं प्राणिनां स्वभावः । फलनिरपेक्षा प्रवृत्तिः । अपूपभक्षणं शीलमस्य आपूपिकः । शाष्कुलिकः । मौदकिकः । ताम्बूलिकः । भक्षणार्थः शीलार्थस्य वृत्तावन्तर्भूत इति शीलभक्षणशब्दयोरप्रयोगः ।

छत्रादेरञ् ॥३।२।६३॥ छत्र इत्येवमादिभ्यस्तदस्य शीलमित्यस्मिन् विषयेऽण्प्रत्ययो भवति । छत्रं शीलमस्य छात्रः । [2]छात्र इति गुरुकार्येष्वाहितस्य शिष्यस्य छत्रक्रिया तुल्या गुरुच्छिद्रावरणादिका क्रियोच्यते । [3]शिष्यो हि छत्रवद् गुरुच्छिद्रावरणादिप्रवृत्तश्छात्र उच्यते । अभ्यासापेक्षापि क्रिया शीलमत्युच्यते । यथा शीलिता विद्येति । शिक्षा शीलः शैक्षः । चुक्षा शीलः चौक्षः । कर्म शीलमस्येति कार्मः छत्र, शिक्षा, चुक्षा, भिक्षा, तितिक्षा, चुरास्था, विश्वधा, उदस्थान, पुरोधा, [4]कृषिकर्म, तपस्, [5]सत्य, अनृत, विशिका इति छत्रादिः । स्थाशब्दः [6]स्त्रीप्रत्ययान्तः । स चोपसर्गपूर्वात्प्रत्ययः । आस्था संस्थेति केवलपाठः सर्वोपसर्गपरिग्रहणार्थः ।

तूष्णीकः ॥३।२।६४॥ तूष्णीक इति तूष्णीति[7] शब्दात्तदस्य शीलमित्यस्मिन् विषये कप्रत्ययो मकारलोपश्च निपात्यते । तूष्णीम्भावः शीलमस्य तूष्णीकः ।

वृत्तोऽपपाठोऽनुयोगे ॥३।२।६५॥ तदस्येति । तदिति प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे ठण्प्रत्ययो भवति । यत्तत्प्रथमान्तमनुयोगविषयं विषयश्चेद् वृत्तोऽपपाठो भवति । अनुयोग परीक्षा । एकमन्यदस्यापपाठरूपमनुयोगे वृत्तम् ऐकान्यिकः । एकान्यशब्दयोस्तद्धितविषयभूते समासस्ततस्तद्धितः । वृत्तोऽपपाठोऽनुयोग इत्यस्य वृत्तावन्तर्भावादप्रयोगः । अत्यत्वं चापपाठस्य सम्यक् पाठापेक्षम् । एवं द्वैयन्यिकः । त्रैयन्यिकः । वृत्त इति किम् ? वर्तमाने वर्त्स्यति वा मा भूत् । अपपाठ इति किम् ? एकमन्यदस्य दुःखमनुयोगे वृत्तमयेऽनुयोगे वृत्तः । अनुयोग इति किम् ? स्वैराध्ययने मा भूत् ।

बह्वच्पूर्वपदाट्ठः ॥३।२।६६॥ बह्वच्पूर्वपदात्तदिति प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे ठप्रत्ययो भवति यत्प्रथमान्तं तच्चेद्वृत्तोऽपपाठोऽनुयोगे भवति । एकादशान्यान्यस्यापपाठरूपाण्यनुयोगे वृत्तानि एकादशान्यिकः । एकादशान्यिका स्त्री । द्वादशान्यिकः । द्वादशान्यिका । त्रयोदशान्यिकः । त्रयोदशान्यिका स्त्री । चतुर्दशान्यिकः । चतुर्दशान्यिका ।

भक्षोऽस्मै हितम् ॥३।२।६७॥ तदित्येव । तदिति प्रथमान्तादस्मै इति चतुर्थ्यर्थे ठप्रत्ययो भवति यत्प्रथमान्तं भक्षश्चेत्स भवति तच्च हितम् । अपूपा भक्षा हितमस्मै आपूपिकः । शाष्कुलिकः । मौदकिकः । भक्ष इति किम् ? देवदत्तो हितोऽस्मै । हितमिति किम् ? अपूपा हितमस्मै । अस्मै इत्युत्तरार्थमिह विभक्तिविपरिणामेनापि चतुर्थ्यर्थः शक्यो विज्ञातुम् ।

नियुक्तं दीयते ॥३।२।६८॥ तदस्मै इत्येव । तदिति प्रथमान्तादस्मै इति चतुर्थ्यर्थे ठण्प्रत्ययो भवति यत्प्रथमान्तं तच्चेन्नियुक्तमव्यभिचारेण नित्यं वा दीयते । [8]अग्रभोजनमस्मै नियुक्तं दीयते आग्रभोजनिकः । आपूपिकः । शाष्कुलिकः । मौदकिकः । मासिकः । अस्मै इति किम् ? रजकस्य वस्त्रं नित्यं देयम् । आद्यमित्यर्थः ।

भक्तौदनाद्वाण् ठट् ॥३।२।६९॥ भक्त ओदन इत्येताभ्यां यथासङ्ख्यम् अण् ठट् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतो वा तदस्मै नियुक्तं दीयते इत्येतस्मिन् विषये । भक्तमस्मै नियुक्तं दीयते भाक्तः । भाक्तिकः[9] । ओदनोऽस्मै नियुक्तं दीयते ओदनिकः । ओदनिकी । ठणि औदनिकः । औदनिकी ।

---

१. अण् म० । २. छत्रमिति । ३. उपचाराच्छिष्यो- म० । ४. कृषिकर्मन् म० । ५. सत्य म० । ६. -धान्तम् म० । ७. तूष्णीम् श- म० । ८. भिक्षाचाम् म० टि० । ९. भाक्तिकः म० ।

आणामांसौदनाट्ठः ॥३।२।७०॥ आणा मांसौदन इत्येताभ्यां ठप्रत्ययो भवति वा । पक्षे ठण् । तदस्मै नियुक्तं दीयत इत्यस्मिन् विषये । आणाऽस्मै नियुक्तं दीयते आणिकः । आणिका । ठण्—आणिकी । मांसौदनिकः । मांसौदनिका[1] । ठठणोः स्त्रियां विशेषः ।

नवयज्ञादयोऽस्मिन् वर्तन्ते ॥३।२।७१॥ नवयज्ञादिभ्यः प्रथमान्तेभ्यो वर्तन्ते इत्येवमुपाधिभ्योऽस्मिन्निति सप्तम्यर्थे ठण्प्रत्ययो भवति । नवयज्ञा अस्मिन् वर्तन्ते नावयज्ञिकः । पाकयज्ञिकः । नवयज्ञादयः प्रयोगगम्याः ।

तत्र नियुक्ते ॥३।२।७२॥ तत्रेति सप्तम्यन्तान्नियुक्तेऽर्थे ठण्प्रत्ययो भवति । नियुक्तोऽधिकृतो व्यापारित इति प्रत्ययार्थः । पूर्वकं नियुक्तमिति क्रियाविशेषणमव्यभिचारो नित्यमिति चार्थः । शुल्कशालाया नियुक्तः शौल्कशालिकः । आपणिकः । आन्तरिकः । आक्षपटलिकः । [2]गौल्मिकः । दौवारिकः ।

ठोऽगारान्तात् ॥३।२।७३॥ अगार इत्येवमन्तात् ठप्रत्ययो भवति तत्र नियुक्ते । देवागारे नियुक्तः देवागारिकः । कोष्ठागारिकः । भाण्डागारिकः । भाण्डागारिका । आयुधागारिकः । आयुधागारिका ।

अध्यायिन्यदेशकालात् ॥३।२।७४॥ तत्रेत्येव । अध्ययनस्य यावदेशकालौ तद्वाचिनः सप्तम्यन्तादध्यायिनि ठण्प्रत्ययो भवति । अशुचावध्यायी आशुचिकः । श्माशानिकः । श्मशानाभ्याशिक. । अकालात्—सान्ध्यिकः । आकपोतिकः । आनध्यायिकः ।

> चन्द्रसूर्योपरागश्च निर्घातो भूमिकम्पनम् ।
> तृतीयं गर्जितं विद्युदुल्का दाहो दिशां तथा ॥ १ ॥
> श्मशानाभ्याशमशुचिरुत्सवो दशसन्ध्यया ।

इति [3]कलिकाद्युत्रस्यानध्यायदेशकाला. पठिता. । अदेशकाल इति किम् ? विहारभूमावध्यायी । पूर्वाह्णेऽध्यायी ।

संस्थानप्रस्तारतदन्तकठिनान्तेषु व्यवहरति ॥३।२।७५॥ संस्थान प्रस्तार इत्येताभ्यां संस्थानान्तात् प्रस्तारान्तात् कठिनान्ताच्च सप्तम्यन्ताद् व्यवहरत्यर्थे ठण्प्रत्ययो भवति । व्यवहरति क्रियातत्त्वे यथा लौकिक्या व्यवहार इति । संस्थाने व्यवहरन् सांस्थानिकः । प्रास्तारिकः । [4]तदन्तात्—गौसंस्थानिक. । आश्वसंस्थानिकः[5] । कांसप्रस्तारिकः । कठिनान्तात्—वांशकठिनिकः । वार्द्धकठिनिकः[6] । कठिनं तापसभाजनम् । पीठं वार्तौ च कठिनश्च ते इत्येकप्रयोगेण तदन्त इति स्यात् । एकान्तग्रहणे तत्र कठिनान्तार्था नावगम्यत इति द्विरन्तग्रहणं बहुवचनं कठिनान्तेति सरूपग्रहणं मा भूदिति ।

निकटादिषु वसति ॥३।२।७६॥ नकट इत्येवमादिभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यो वसत्यर्थे ठण्प्रत्ययो भवति । निकटेन वसन् नैकटिकः । यो ग्रामस्य समीपे वसत्यारण्यको भिक्षुः स उच्यते[7] । वृक्षमूले वसन् वार्क्षमूलिकः । [8]आभ्यवकाशिकः । श्माशानिकः । आवसथिकः । निकटादयः प्रयोगगम्याः ।

सतीर्थ्यः ॥३।२।७७॥ सतीर्थ्य इति समानतीर्थशब्दात् सप्तम्यन्ताद्वसत्यर्थे यप्रत्ययः समानशब्दस्य समावश्च निपात्यते । समानतीर्थे वसन् सतीर्थ्यः । तीर्थमिह गुरुरुच्यते ।

सङ्ख्यादेश्चार्हदलुचः ॥३।२।७८॥ आ अर्हदर्थाद् या प्रकृतिरुपादास्यते तस्याः केवलायास्तदन्ताच्च सङ्ख्यादेः स वक्ष्यमाणः प्रत्ययो भवतीति वेदितव्यं न चेत् स लुगन्तो भवति । चान्द्रायणं चरन् चान्द्रायणिकः ।

---

1. -निका । मांसौदनिकी । ठ- म० । 2. सेनाभेदे रोगभेदे स्तम्बे च वल्कलाञ्चने । गुल्मदिरक्षणो-स्थाने सैन्यरक्षणभेदयोः ॥ विटपानाथ सञ्चाले गुल्मः पुंसि विभाषितः । म० टि० । 3. कालिका म० । 4. तदन्ता म० । 5. -कः । कौटवस्तारिकः । कठि- म० । 6. वार्द्धकठिनिकः म० । 7. -च्यते प्रसिद्धः वृक्ष- म० । 8. आभ्यवकाशिकः म० ।

द्वे चान्द्रायणे चरन् द्वैचान्द्रायणिकः । पारायणमधीयानः पारायणिकः । द्वे पारायणेऽधीयानः द्वैपारायणिकः । संख्यादेरिति किम् ? परमपारायणमधीते । महापारायणमधीते । चकारः केवलार्थः । आर्हदित्यभ्यर्थम् अभिविधौ चायमाकारः । तेनार्हदर्थेऽपि भवति । द्वे सहस्रे द्विसहस्रं वार्हन् द्विसाहस्रिकः । [1]द्विशतिकः । अलुच इति किम् ? द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पम् । द्विशूर्पेण क्रीतं [2]द्विशौर्पिकम् । त्रिशौर्पिकम् ।

गोदानादीनां ब्रह्मचर्ये ॥३।२।७९॥ गोदानादिभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्यो ब्रह्मचर्येऽभिधेये ठण्प्रत्ययो भवति । निर्देशादेव षष्ठ्यन्तता । गोदानस्य ब्रह्मचर्यं गोदानिकम्[3] । आदित्यव्रतानामादित्यव्रतिकम् । महानाम्नीनां माहानाम्निकम् । गोदानादयः प्रयोगगम्याः । येभ्योऽस्मिन्नर्थे प्रयोगे ठण् दृश्यते ते गोदानादयः ।

चान्द्रायणं च चरति ॥३।२।८०॥ चान्द्रायण इत्येतस्माद् द्वितीयान्ताद् गोदानादिभ्यश्च द्वितीयान्तेभ्यश्चरत्यर्थे ठण्प्रत्ययो भवति । चान्द्रायण इति निर्देशाच्चान्द्रायणस्य द्वितीयान्तता । गोदानादीनां चार्थात् । चान्द्रायणं[4] चरन् चान्द्रायणिकः । गोदानं चरन् गौदानिकः । आदित्यव्रतिकः । महानाम्न्यो नाम ऋचः—तत्साहचर्यात्तासां व्रतमपि महानाम्न्यः । महानाम्नीव्रतं चरन् महानाम्निकः[5] ।

देवव्रतादीन् डिन् ॥३।२।८१॥ देवव्रतादिभ्यो द्वितीयान्तेभ्यश्चरत्यर्थे डिन्प्रत्ययो भवति । देवव्रतं चरन् देवव्रती । तिलव्रती । [6]आवान्तरदीक्षि । देवव्रतादयः प्रयोगगम्याः ।

ड्वुश्चाष्टाचत्वारिंशच्चातुर्मास्यं यलुक्च ॥३।२।८२॥ अष्टाचत्वारिंशत् चातुर्मास्य इत्येताभ्यां द्वितीयान्ताभ्यां चरत्यर्थे ड्वुप्रत्ययो डिश्च चातुर्मास्ययकारस्य लुग्भवति । अष्टाचत्वारिंशकम् । अष्टाचत्वारिंशी । चातुर्मास्यानि चरन् [7]चातुर्मासः । चातुर्मासी । चतुर्षु मासेषु भवानि चातुर्मास्यानि । यज्ञञ्य इति ञ्यान्तः ।

तुरायणपारायणयजमानाधीयाने ॥३।२।८३॥ तुरायण पारायण इत्येताभ्यां द्वितीयान्ताभ्यां यथासंख्यं यजमाने अधीयाने [8]चार्थे ठण्प्रत्ययो भवति । तुरायणं यजमानः [9]तौरायणिकः । तुरायणं नाम यज्ञः । पारायणमधीयानः पारायणिकः ।

संशयं प्राप्तेऽर्थे ॥३।२।८४॥ संशयमिति द्वितीयान्तात् प्राप्तेऽर्थे ठण्प्रत्ययो भवति । अर्यत(अर्थत) इत्यर्थः । गम्यो ज्ञानस्य विषय इत्यर्थः । संशयं प्राप्तोऽर्थः सांशयिकः । सांशयिकोऽयमूर्ध्वः[10] न जाने स्थाणुरुत पुरुषः । सांशयिको देवदत्तः न जाने जीवत्युत मृतः । अर्थ इति किम् ? संशयितरि मा भूत् । सोऽपि हि संशयं प्राप्तो भवति तस्य तद्भावात् ।

[11]**क्रोशयोजनाच्छताद्योजनाच्चाभिगमार्हे** ॥३।२।८५॥ क्रोशशब्दाद् योजनशब्दाच्च परो यः शतशब्दस्तदन्ताद् योजनशब्दाच्च पञ्चम्यन्तादभिगमार्हेऽर्थे ठण्प्रत्ययो भवति । क्रोशशतादभिगमार्हः क्रोशशतिको मुनिः । योजनशतिको गुरुः[12] । योजनिकः साधुः ।

तद्यात्येभ्यः ॥३।२।८६॥ तदिति द्वितीयान्तेभ्य एभ्यः क्रोशशत योजनशत योजन इत्येतेभ्यो याति गच्छत्यर्थे ठण्प्रत्ययो भवति । क्रोशशतं यान् क्रोशशतिकः । योजनशतिकः । योजनिको दूतः । एभ्य इति किम् ? नगरं याति देवदत्तः ।

पथष्ठट् ॥३।२।८७॥ पथ[13] इत्येतस्माद्[14] द्वितीयान्ताद् यात्यर्थे ठट्प्रत्ययो भवति । पन्थानं यान् पथिकः । पथिकी स्त्री । ठणमकृत्वा ठड्वचनादन्तरङ्गत्वात्समासे कृतेऽपि भवति ।

---

१. द्विप्रतिकः म० । २. द्विशौर्पिकः । त्रिशौर्पिकः म० । ३. गौदानिकः म० । ४. -वर्णं च चर- म० । ५. माहानाम्निकः म० । ६. अवान्तरदीक्षी म० । ७. चातुर्मासकः । चतुर्मासी म० । ८. चार्थे म० । ९. यजमानः म० । १०. ऊर्ध्वः स्थाणुरिति तुक्के इत्यभिधानम्- म० टि० । ११. योजनच्छता- म० । १२. गुरुः म० । १३. पथिन्नित्ये- म० । १४. -स्मात्पदिति द्विती- म० ।

नित्यं णः पन्थश्च ॥३।२।८८॥ पथिन्शब्दात् द्वितीयान्तान्नित्यं याति णप्रत्ययो भवति पथिन्शब्दस्य च पन्थ आदेशः। नित्यमिति प्रत्ययार्थविशेषणम्। पन्थानं नित्यं याति पान्थः। पान्था स्त्री। द्वौ पन्थानौ नित्यं याति द्वैपन्थः। द्वैपन्था। नित्यमिति किम्? पथिकः।

शङ्कूत्तराजवारिस्थलजङ्गलकान्तारादिनाहृते च ॥ ३।२।८९ ॥ शङ्कु उत्तर अज वारि स्थल जङ्गल कान्तार[1] इत्येतत् पूर्वपदात् पथिन्नन्तात् तृतीयान्तादाहृते याति चार्थे ठण्प्रत्ययो भवति। निर्देशादेव तृतीयान्तता। शङ्कुपथेनाहृतः—शाङ्कुपथिकः। शङ्कुपथेन याति शाङ्कुपथिकः। एवमौत्तरपथिकः। आजपथिकः। वारिपथिकः। स्थालपथिकः। जाङ्गलपथिकः[2]।

स्थलादिनाऽण् मधुकमरिचे ॥ ३।२।९० ॥ स्थलादेः पथ्यन्तात्तृतीयान्तादाहृतेऽर्थेऽण्प्रत्ययो भवति। ठणपवादः। तच्चेदाहृतं मधुकं[3] मरिचं वा भवति। स्थलपथेनाहृतं स्थालपथं मधुकं मरिचं वा। मधुकमरिच इति किम्? स्थालपथिकमन्यत्।

योगाद्यये शक्ते ॥ ३।२।९१ ॥ योग इत्येवमादिभ्यः चतुर्थ्यन्तेभ्यः शक्तेऽर्थे ठण्प्रत्ययो भवति। निर्देशादेव चतुर्थ्यन्तता। योगाय शक्तो यौगिकः। सान्तापिकः। योग, सन्ताप, सन्नाह, सङ्ग्राम, संयोग,[4] सम्पेष, निष्पेष,[5] निसर्ग, निस्सर्ग, विसर्ग, उपसर्ग, प्रवास, उपवास, सङ्घात, सङ्क्रम, सपाद, सक्तु, मांस, ओदन, मांसौदन, सक्तुमांसौदन इति योगादिः।

योग्यकार्मुके ॥ ३।२।९२ ॥ योग्य कार्मुक इति योग कर्मन् इत्येताभ्यां चतुर्थ्यन्ताभ्यां शक्तेऽर्थे यथाक्रमं य उकण् इत्येतौ प्रत्ययौ निपात्येते। योगाय शक्तो योग्यः। कर्मणे शक्तं कार्मुकम्। एवं योगशब्दस्य द्वैरूप्यम्।

यज्ञानां दक्षिणायाम् ॥ ३।२।९३ ॥ यज्ञवाचिभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्यो दक्षिणायामर्थे ठण्प्रत्ययो भवति। अग्निषोमस्य[6] दक्षिणा आग्निषोमिकी। वाजपेयिकी। राजसूयिकी। नावयज्ञिकी। पाकयज्ञिकी। पाञ्चौदनिकी। दाशौदनिकी। ऐकादशाहिकी। द्वादशाहिकी। द्वैवाजपेयिकी। यज्ञानां दक्षिणा यज्ञेषु भवा भवतीति ऋग्द्व्यचृग्ज्याभ्यष्ठण्[7] विधीयमाने इज्यान्तान्न स्यात्। इह तु संख्यादेश्चार्हदलुच इति भावे। भवत्यपि[8] द्विगोः प्लुक् स्यात्। स्वविवक्षाया चाण् प्राप्नोति। दक्षिणार्थं च प्रत्ययार्थो यथा स्यादिति वचनम्।

तेषु देये ॥ ३।२।९४ ॥ तेष्विति यज्ञवाचिभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यो देयेऽर्थे ठण्प्रत्ययो भवति। [9]अग्नीषोमे देयमाग्निषोमिकं भक्तम्। वाजपेयिकं भक्तम्।

काले कार्ये च भववत् ॥३।२।९५॥ कालवाचिनः सप्तम्यन्ताद् देये कार्ये चार्थे भववत् प्रत्यया भवन्ति। याभ्यः प्रकृतिभ्यो येन विशेषेण ये प्रत्यया भवेऽर्थे भवन्ति ताभ्यः प्रकृतिभ्यस्तेन विशेषेण कार्ये देये चार्थे ते प्रत्यया भवन्तीत्यर्थः। वतिर्हि सर्वसादृश्यार्थः। यथा—वर्षासु भवं वार्षिकं तथा वर्षासु देयं कार्यं च वार्षिकम्। मासिकम्। एवं शारदिकं श्राद्धं कर्म। शारदिकः। शारदो रोग आतपो वा। एवं नैशम्। नैशिकम्। प्रादोषम्। प्रादोषिकम्। हैमन्तम्। हैमन्तिकम्। हैमनम्। पुराणम्। पुरातनम्। श्वौवस्तिकम्। ह्यस्त्यम्। ह्यस्तनम्। पौर्वाह्णिकम्। पूर्वाह्णेतनम्। सायन्तनम्। चिरन्तनम्। चिरत्नम्। परुत्नम्। पौषम्। शैशिरम्। पान्थ्यम्। सांवत्सरं पर्व फलं वा। प्रावृषेण्यम्। प्रत्ययस्य भावोऽत्राविश्यते नाभाव इति द्विगोः प्लुग् न भवति। द्वयोर्मासयोः कार्यं देयं वा द्वैमासिकम्। त्रैमासिकम्।

---

१. महारण्ये दुर्गपथे कान्तारं पुन्नपुंसकम् इत्यमरः म० टि०। २. -थिकः। कान्तारपथिकः म०।
३. मधुकं क्लोतकं यष्टीमधुका मधुयष्टिका इति नामलिं० म० टि०। ४. -न सम्पराय सम्पे- म०।
५. निष्पेष म०। ६. अग्निष्टोमस्य दक्षिणा इति आग्निष्टोमिकी म०। ७. -ष्ठण् इति ठण् विधी- म०।
८. भवति सिद्धि- म०। ९. अग्निष्टोमे देयमाग्निष्टोमिकं म०।

व्युष्टादिष्वण् ॥३।२।९६॥ व्युष्टादिभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यो देये कार्ये चार्थे[1] ठण्प्रत्ययो भवति। व्युष्टे देयं कार्यं[2] वैयुष्टम्। नैत्यम्। व्युष्टसाहचर्यात् नित्यशब्द. कालशब्दो गृह्यते। ततः सप्तम्यपवादेन कालाध्वनो-र्व्याप्ताविति द्वितीयाविधानाद्वित्यं देयं कार्यं चेति द्वितीयान्तादेव प्रत्ययः। व्युष्ट, नित्य, निष्क्रमण, प्रवेशन, तीर्थ, सङ्ग्राम, सङ्घात, प्रवास, उपवास, [3]अग्नीप, पीलुमूल इति व्युष्टादिराकृतिगणोऽयम्।

तेन हस्तयथाकथाचाद्यणम् ॥३।२।९७॥ तेनेति तृतीयान्ताभ्यां हस्त यथाकथाच इत्येताभ्यां यथासङ्ख्यं य ण इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः। प्रत्येकं देये कार्ये चार्थे यथाकथाचेति निपातसमुदायोऽनादरेणेत्य-स्मिन्नर्थे वर्तते अस्य तृतीयान्तता न संभवति। हस्तेन देयं कार्यं वा हस्त्यम्। यथाकथाचानादरेण याथा-कथाचम्।

सम्पादिनि ॥३।२।९८॥ तेनेति तृतीयान्तात् सम्पादिन्यर्थे ठण्प्रत्ययो भवति। गुणोत्कर्ष. सम्पत्तिः। आवश्यके गृहादित्वादत एव निपातनाद्वा कर्तरि णिन्। कर्णवेष्टकाभ्या सम्पादि कार्णवेष्टकिकं मुखम्। कर्णवेष्ट-काभ्यां विशेषतः शोभत इत्यर्थः। एवं वास्त्रयुगिकं शरीरम्। औपानहिकौ पादौ।

कर्मवेषाद्यः ॥३।२।९९॥ कर्म वेष इत्येताभ्यां तृतीयान्ताभ्यां सम्पादिन्यर्थे यप्रत्ययो भवति। कर्मणा सम्पादि कर्मण्यं शौर्यम्। वेषेण सम्पादि वेष्या नटी।

कालात्परिजय्यलभ्यकार्यसुकरे ॥३।२।१००॥ कालवाचिनः शब्दात् तेनेति तृतीयान्तात् परिजय्ये लभ्ये कार्ये सुकरे चार्थे ठण्प्रत्ययो भवति। परितो जेतु शक्यं परिजय्यम्। लभ्यकार्ययोः शक्येऽर्हेवायः। अकृच्छ्रेण क्रियते यत्तत् सुकरम्। मासेन परिजय्यः मासिको व्याधिः। मासिको हस्ती। आर्धमासिकः। सांवत्स-रिकः। मासेन लभ्यः मासिकः पटः। मासेन कार्यं मासिकं चान्द्रायणम्। मासेन सुकर. मासिकः प्रासादः। कालादिति किम्? देवदत्तेन परिजय्यम्।

निर्वृत्ते ॥३।२।१०१॥ तेन कालादिति[4] वर्तते। तृतीयान्तात् कालवाचिनो निर्वृत्तेऽर्थे ठण्प्रत्ययो भवति। अह्ना निर्वृत्तमाह्निकम्। मासिकम्। सांवत्सरिकम्। योगविभाग उत्तरत्रानुकृत्यर्थः[5]।

तस्मै भृताधीष्टे ॥३।२।१०२॥ कालादिति वर्तते। तस्मै इति चतुर्थ्यन्तात् कालवाचिनो भृते-ऽधीष्टे चार्थे ठण्प्रत्ययो भवति। तस्मै इति यदर्थमिति चतुर्थी[7] वेतनेन व्यापारितः। अधीष्ट[6] सत्कृत्य[8] मासाय भृतो मासिक. कर्मकरः। मासकर्मणे भृत इत्यर्थ.। एवमार्धमासिकः। सांवत्सरिकः। मासायाधीष्टः मासिकोऽध्यापकः। मासमध्यापनायाधीष्ट इत्यर्थः। एवमार्धमासिकः। सांवत्सरिकः।

तं भावि भूते च ॥३।२।१०३॥ कालादित्येव। तमिति द्वितीयान्तात् कालवाचिनः भाविनि भूते चार्थे ठण्प्रत्ययो भवति। स्वसत्तया व्याप्स्यमानः[9] कालो भावी। व्याप्त.[10] कालो भूतः। मासं भावी मासिक उत्सवः। मासं भूतो मासिको व्याधिः। चकारः तेन निर्वृत्ते तस्मै भृताधीष्टे तं भावि भूते चेति त्रयाणामनुवृत्त्यर्थः।

षण्मासाण्ण्यठौ ॥३।२।१०४॥ षण्मास इत्येतस्मात् [11]कालवाचिनस्तेन निर्वृत्ते, तस्मै[12] भृताधीष्टे च, तं[13] भावि भूते[14] चार्थे ण्य ठ इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः। षड्भिर्मासैर्निर्वृत्तः षड्भ्यो मासेभ्यो भृतोऽधीष्टो वा षण्मासा[15] भूतो भावी वा षाण्मास्यः। षण्मासिकः। अवयस्ययं विधिः। वयसि तु षण्मासाट्ण्यण्वा इति भवति।

समायाः खः ॥ ३।२।१०५ ॥ समाशब्दात्तेन निर्वृत्त इत्यादिषु पञ्चसु विषयेषु खप्रत्ययो भवति। समया निर्वृत्तः समायै भृतोऽधीष्टो वा समा[16] भावी भूतो वा समीनः।

---

१. अण् म०। २. -र्थे वा वै- म०। ३. अग्निपद म०। ४. -दिति च वर्त- म०। ५. -त्राऽस्यानुवृ- म०। ६. -र्थी भृतो वेतनेन म०। ७. याचितः म० टि०। ८. अभ्यर्थ्य विना वेतनदानेन कर्मणि व्यापारित उच्यते म० टि०। ९. नका-म०। १०. व्याप्तकालो म०। ११. कालशब्दात् म०। १२. भृतेऽधीष्टे म०। १३. भाविनि भूते म०। १४. -र्थे विषये ण्य म०। १५. षण्मासान् म०। १६. समां म०।

राज्यहःसंवत्सराच्च द्विगोर्वा ॥३।२।१०६॥ रात्रि अहन् संवत्सर इत्येवमन्तात् समासान्तात् द्विगोस्तेन निर्वृत्त इत्यादिषु पञ्चसु विषयेषु खप्रत्ययो भवति[1] तेन[2] ठण् । द्वाभ्यां रात्रिभ्यां निर्वृत्त इत्येवमादिना विगृह्य द्विरात्रीणः । [3]द्विरात्रिकः । त्रिरात्रीणः । त्रैरात्रिकः । अहन्—द्वाभ्याम् अहोभ्यां निर्वृत्त इत्यादिना विगृह्य द्व्यहीनः । [4]द्व्यह्निकः । त्र्यहीणः । [5]त्र्यह्निकः । अहरन्तात् खवचनस्यानवकाशत्वात् समासान्तमतं[6] बाधित्वाऽयं ख एव[7] भवति । तत्र समासान्तासियोगे[8] उच्यमानः सङ्ख्याव्यय सर्वांशादित्यह्लादेशो न भवति । [9]द्वैह्निक इति द्व्यहशब्दात् समाहारद्विगोष्ठण् । [10]संवत्सरम्-द्वाभ्यां संवत्सराभ्यां निर्वृत्त इत्यादिना विगृह्य द्विसंवत्सरीणः । द्विसांवत्सरिकः । त्रिसंवत्सरीणः । त्रिसांवत्सरिकः । [11]माससंवत्सरस्येति तूत्तरपदादेश्च आकारः द्विसमीनः । द्वैसमीकः । त्रिसमीनः । त्रैसमीकः । सामान्यात् पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पः । शेषादप्राप्ते ।

वर्षादीश्च ॥३।२।१०७॥ वर्षशब्दो यः कालवाची तदन्ताद् द्विगोस्तेन निर्वृत्त इत्यादिषु पञ्चसु विषयेषु अकारप्रत्ययः[12] खश्च वा भवतः । ताभ्यां मुक्ते ठण् । एवं त्रैरूप्यं भवति । द्विवर्षः । द्विवर्षीणः । द्विवार्षिकः । भाविन्यादिपदादेश्च [13]एवारेच् । द्विवर्षं भावी द्वैवर्षिकः । त्रैवर्षिकः ।

प्राणिनि भूते ॥३।२।१०८॥ कालवाचिवर्षशब्दान्ताद् द्विगोर्भूतेऽर्थे नित्यमप्रत्ययो भवति प्राणिनि चेद् भूतः प्राणी भवति । द्वे वर्षे भूते[14] द्विवर्षो दारकः । त्रिवर्षो नायकः । प्राणिनीति किम् ? द्विवर्षीणः-द्विवार्षिकश्च व्याधि. । भूत इति किम् ? द्वाभ्यां वर्षाभ्यां भृतोऽधीष्टो वा द्विवर्षीणः । द्विवार्षिकः मनुष्यः । पूर्वेण विकल्पे प्राप्ते नित्योऽयं विधिर्न भूत एव । प्राणिनीति नियमः, विधिनियमसम्भवे विधिरेव । विधौ हि शास्त्रमनुगृहीतं भवति[15] नियमेऽननिगृहीतमनिवाददोषश्च ।

मासाद्वयसि यः ॥३।२।१०९॥ मासान्ताद् द्विगोर्भूतेऽर्थे यप्रत्ययो भवति वयसि गम्यमाने । द्वौ मासौ भूतो द्विमास्यः । त्रिमास्यः दारकः । वयसीति किम् ? द्वैमासिको व्याधिः । द्वैमासिको नायकः । भूत इति किम् ? द्वौ मासौ भावी द्वैमासिको युवा ।

खञ्च ॥३।२।११०॥ द्विगोरिति निवृत्तम् । मासशब्दाद्भूते खञ्प्रत्ययो भवति यश्च वयसि गम्यमाने । मासीनः । मास्यः दारक. । अकारः [16]पुम्भावार्थं. । मासीन.[17] दुहितृकः । वयसीति किम् ? मासिको नायकः ।

षण्मासाट्ठण्यण्याः ॥३।२।१११॥ षण्मासशब्दात् कालवाचिनो भूते ठण् यण् य इत्येते प्रत्ययाः भवन्ति वयसि गम्यमाने । षण्मासान् भूतः षाण्मासिकः । षाण्मास्यो दारकः । भूत इति किम् ? षण्मासान् भावी षाण्मास्यः । षण्मासिकः । वयसीति किम् ? षाण्मास्यः । षाण्मासिको[18] नायकः । अन्यत्र ण्यठौ भवतो न यठणौ ।

सोऽस्य ब्रह्मचर्यतद्वतोः ॥ ३।२।११२ ॥ स इति प्रथमान्तात् कालवाचिनोऽस्येति षष्ठ्यर्थे ठण् प्रत्ययो भवति ब्रह्मचर्ये तद्वति ब्रह्मचारिणि चाभिधेये । यत्तदस्येति निर्दिष्टं तच्चेद्ब्रह्मचर्यं ब्रह्मचारी वा भवतीत्यर्थः । मासो ब्रह्मचर्यस्य मासिकं ब्रह्मचर्यम् । अर्धमासिकम्[19] । सांवत्सरिकम् । मासोऽस्य ब्रह्मचारिणः मासिको ब्रह्मचारी । [20]अर्धमासिकः । सांवत्सरिकः ।

समयात् प्राप्तात् ॥ ३।२।११३ ॥ सोऽस्येति वर्तते । स इति प्रथमान्तात् समयशब्दात् प्राप्तोपाधिकाद् अस्येति षष्ठ्यर्थे ठण्प्रत्ययो भवति । समयः प्राप्तोऽस्य सामयिकं कार्यम् । उपनतकालमित्यर्थः ।

---

१. -ति वा । म० । २. -न मुक्ते ठण- म० । ३. द्वैरात्रिकः म० । ४. द्वैयह्निकः म० । ५. त्रैयह्निकः म० । ६. -न्तमतं वा-म० । ७. ख एव भ-म० । ८. सान्तसन्नि-म० । ९. द्वैयह्निक इति म० । १०. संवत्सर म० । ११. मानसंव-म० । १२. -रः प्रत्य-म० । १३. -वारेच् म० । १४. भूतो म० । १५. -यमे निगृहीतमनुवा- म० । १६. पुम्भावाभावार्थः म० । १७. मासीना म० । १८. षण्मासिको म० । १९. आर्धमासिकम् म० । २०. आर्धमासिकः म० ।

ऋत्वादिभ्योऽण् ॥ ३।२।११४ ॥ कालादि निर्वृत्तम्[1] । ऋतु इत्येवमादिभ्यः प्राप्तोपाधिभ्यः सोऽस्येत्यस्मिन् विषयेऽण्प्रत्ययो भवति । ऋतुः प्राप्तोऽस्यार्तवं पुष्पं[2] फलम् । उपवस्ता[3] प्राप्तोऽस्य औपवस्त्रम् । प्राशिता प्राप्तोऽस्य प्राशित्रम् । ऋत्वादयः प्रयोगगम्याः ।

कालाद्यः ॥३।२।११५॥ काल इत्येतस्माच्छब्दात् [4]प्राप्तोऽभिकात् सोऽस्येत्यस्मिन् विषये यप्रत्ययो भवति । कालः प्राप्तोऽस्य काल्यस्तापः । काल्यो मेघः ।

दीर्घात् ॥३।२।११६॥ [5]कालशब्दाद् दीर्घोपाधिकात्[6] सोऽस्येत्यस्मिन् विषये ठण् भवति । दीर्घः कालोऽस्य कालिकम् ऋणम् । कालिकं वैरम् । कालिकी सम्पत् । योगविभागाट्ठण् । यविधाने हि कालाद्दीर्घाच्च य इत्येक एव योगः [7]क्रियते ।

प्रयोजनम् ॥३।२।११७॥ सोऽस्येति वर्तते । स इति प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे ठण्प्रत्ययो भवति यत्प्रथमान्तं तच्चेत् प्रयोजनं स्यात् । प्रयोजनं प्रयोजकं प्रवर्तकं जनकमुत्पादकम् । जिनमहः प्रयोजनमस्येति[8] जैनमहिकम् । ऐन्द्रमहिकम् । आभिषेचनिकम् ।

एकागाराच्चौरे[9] ॥३।२।११८॥ एकागारशब्दात्तदस्य प्रयोजनमित्यस्मिन् विषये ठण्प्रत्ययो भवति चौरे यदस्येति निर्दिष्टं स [10]चेच्चौरो भवति । एकमसहायमगारं प्रयोजनमस्य ऐकागारिकः । [11]चौरः चौरे नियमार्थं वचनम्, अन्यत्र न भवति । एकागारं प्रयोजनमस्य भिक्षोः ।

चूलादिभ्योऽण् ॥३।२।११९॥ चूलादिभ्यस्तदस्य प्रयोजनमित्यस्मिन् विषयेऽण् प्रत्ययो भवति । चूला प्रयोजनमस्य चौलम् । श्रद्धा श्राद्धम् । चूलादयः प्रयोगगम्याः ।

विशाखाषाढान्मन्थदण्डे ॥३।२।१२०॥ विशाखा आषाढ इत्येताभ्यां तदस्य प्रयोजनमित्यस्मिन् विषयेऽण्प्रत्ययो भवति । ठणोऽपवादः । मन्थे दण्डे चाभिधेये । मन्थनं मन्थः विलोडनम् । विशाखा प्रयोजनमस्य वैशाखो मन्थः । [12]वैशाखाया पौर्णमास्या सर्वे गोमन्तः सर्वगोदोहं दधिभूतं शान्तमभिवृद्ध्यर्थं मथ्नन्ति । मथित्वा गृहदेवताभ्यो बलिमुपहृत्याऽतिथिभ्यः प्रदायावशिष्टं स्वयमुपयुञ्जते स मन्थो वैशाखः । अस्य हि विशाखा प्रयोजनम् । आषाढाः प्रयोजनमस्य आषाढो मन्थः । आषाढ्या पौर्णमास्यां वेणुं छित्वा सर्वगन्धैरनुलिप्य स्वयमनुलिप्ताः [13]स्रग्विणोऽलङ्कृताः कुमारकाः तेनागाराण्यभिघ्नन्ति स दण्ड आषाढः । तस्य ह्याषाढाः प्रयोजनम् ।

उत्थापनादेश्छः ॥३।२।१२१॥ उत्थापना[14] इत्येवमादिभ्यस्तदस्य प्रयोजनमित्यस्मिन् विषये छप्रत्ययो भवति । ठणोऽपवादः । उत्थापनं प्रयोजनमस्य उत्थापनीयम् । अनुप्रवचनीयम् । उत्थापन, अनुप्रवचन, अनुवाचन, अनुपान, अनुवासन, आरम्भव[15] इत्युत्थापनादिः ।

विशिपदिरुहिपूरिसमापोऽनात्सपूर्वपदात् ॥ ३।२।१२२ ॥ विशि पदि रुहि पूरि समापि इत्येतेभ्योऽनप्रत्ययान्तेभ्यो विद्यमानपूर्वपदेभ्यस्तदस्य प्रयोजनमित्यस्मिन् विषये छप्रत्ययो भवति । विशि—संवेशनं प्रयोजनमस्य संवेशनीयम् । अनुप्रवेशनीयम् । गृहप्रवेशनीयम् । पदि—गोप्रपदनीयम् । अश्वप्रपदनीयम् । रुहि—आरोहणीयम् । [16]प्रासादारोहणीयम् । पूरि—प्रपापूरणीयम् । समापि—अङ्गसमापनीयम् । श्रुतस्कन्धसमापनीयम् ।

स्वर्गस्वस्तिवाचनादिभ्यो यश्लुकू ॥३।२।१२३॥ स्वर्गादिभ्यः स्वस्तिवाचनादिभ्यश्च यथासङ्ख्यं तदस्य प्रयोजनमित्यस्मिन् विषये यप्रत्ययः श्लुक् च भवतः[17] । स्वर्गः प्रयोजनमस्य स्वर्ग्यम् । यशस्यम् । आयुष्यम् ।

---

१. निवृत्तम् म० । २. पुष्पफलम् म० । ३. उपवस्ता म० । ४. प्राप्तोपाधिकात् म० । ५. कालादित्यस्य दीर्घादिति विशेषणम् । स इति प्रथमान्तात् काल इत्येतस्मात् दीर्घोपा-म० । ६. -धिकादस्येति षष्ठ्यर्थे ठण् प्रत्ययो भवति । म० । ७. क्रियत म० । ८. -नमस्य जै-म० । ९. -च्चौरे म० । १०. चेच्चौरो म० । ११. चौरः चौरे म० । १२. वैशाख्यां पौर्ण-म । १३. स्रग्विणो म० । १४. -वम इत्येव-म० । १५. आरम्भण म० । १६. प्रासादारोहणीयम् म० । १७. -तः । स्वर्गादिभ्यो यः । स्व-म० ।

काम्या इत्यः । स्वस्तिवाचनादिभ्यः इलुक् भवति ठणः । स्वस्तिवाचनं प्रयोजनमस्य स्वस्तिवाचनम् । शान्तिवाचनम् । पुण्याहवाचनम् । स्वर्गादयः स्वस्तिवाचनादयश्च प्रयोगगम्याः ।

आकालिकं ठश्चाद्यन्ते ॥३।२।१२४॥ आकालिकमिति [1]अकालशब्दात् ठ ठण् च निपात्येते । भवदर्थे आदिरेव यद्यन्तो गम्यते[2] । यस्मिन्नेव काले[3] यत्प्रवृत्तं तस्मिन्नेव प्रत्यावृत्ते यदि तदुपरमेत अथवा यस्मिन्नेव काले तज्जन्म तस्मिन्नेव काले यदि तस्य विनाशो भवेन्नात्मलाभकालादूर्ध्वं तिष्ठेदित्यर्थः । आकालं भवन्नाकालिकोऽनध्यायः । पूर्वेद्युर्यस्मिन् काले तृतीये चतुर्थे वा यामे प्रवृत्त. । पुनरपरेद्युरपि आ तस्मात् कालाद्भवन्ननध्याय आकालिक उच्यते । आकालिको विद्युत् । आकालिका[4] विद्युत् । ठण्[5] ङी ठे आङ् आजन्मकालमेव भवन्ती नोर्ध्वं सा जन्मान्तर-विनाशिन्येवमुच्यते । आद्यन्त इति किम् ? सर्वकालभाविनो मा भूत् । आदावन्ते चेति निवृत्त्यर्थं निपातनम् । अथवा समानकालशब्दस्य [6]आकालदेशः आद्यन्त इति द्वन्द्व[7]प्रकृतिविशेषणमस्येति षष्ठ्यर्थे ठण्ठौ प्रत्ययौ निपात्येते । निपातं च कस्यचिदिष्टस्य प्रतिपत्त्यर्थं [8]समानकालावाद्यन्तावस्य आकालिकोऽनध्यायः । आकालिको आकालिका वा विद्युत् । समानकालता च[9]न्तयोः पूर्ववद् वेदितव्या ।

त्रिंशद्विंशतेर्डुरनाम्न्याऽर्हात् ॥३।२।१२५॥ त्रिंशत् विंशति इत्येताभ्याम्[10] आ अर्हदर्थाद्योऽर्थो वक्ष्यते तस्मिन् डुप्रत्ययो भवति । कापवादः । अनाम्नि असञ्ज्ञायां विषये न चेत्प्रत्ययान्तं कस्यचित्सञ्ज्ञा भवति । त्रिंशता क्रीतं त्रिंशकम् । विंशकम् । त्रिंशतमर्हन् त्रिंशकः । विंशकः । आ[11] अर्हदित्यभिविधावाकारः । अनाम्नीति किम् ? त्रिंशत्कम् । विंशतिकम् ।

संख्याऽडतेश्चाशत्तिष्टेः कः ॥३।२।१२६॥ शत् [12]तिष्ट इत्येतदन्तवर्जितायाः संख्यायाः डतिप्रत्ययान्ताच्च शब्दात् त्रिंशद्विंशतिशब्दाभ्यां च[13] आ अर्हतोऽर्थे कप्रत्ययो भवति । ठणोऽपवादः । संख्यायाः— द्विकम् । त्रिकम् । पञ्चकम् । सप्तकम् । बहुकम् । गणकम् । यावत्कम्[14] । अध्यर्द्धकम् । अर्धपञ्चमकम् । डुति । [15]कतिकम् । त्रिंशत्–त्रिंशत्कम् । विंशति–विंशतिकम् । डति—त्रिंशत् । विंशतीनामुपादानमशत्तिष्टेरिति प्रतिषेधात् । अशत्तिष्टेरिति किम् ? चात्वारिंशत्कम्[16] । आशीतिकम् । नावतिकम् । षाष्टिकम् ।

अनादेः शताद्यतस्मिन्यठौ ॥३।२।१२७॥ आ अर्हदर्थाद्योऽर्थो वक्ष्यते तस्मिन्ननादेरपूर्वपदात्[17] शब्दात् य ठ इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । कापवादः । अतस्मिन् स चेदर्थो वस्तुतः प्रकृत्यर्थादभिन्नो न भवति । शतेन क्रीतं शत्यम् । शतिकम् । शतमर्हति शत्यः । शतिकः । अनादेरिति किम् ? द्व्युत्तरं शतं[18] तेन क्रीतं द्विशतकम् । संख्यादेश्चार्हदतु[19]च इति प्राप्नोति । अतस्मिन्निति किम् ? शतं मानमस्य शतकं स्तोत्रम् । शतकं निदानम् ।

वातोरिष्ठः ॥ ३।२।१२८ ॥ अतोः अत्वन्तायाः संख्याया अर्हतोऽर्थे ठप्रत्ययो[20] भवति । यावतिकम् । यावतम्[21] । [22]तावतिकम् । ठविधानसामर्थ्यात् कादेशो न भवति ।

सहस्रशतमानादण् ॥ ३।२।१२९ ॥ सहस्र शतमान इत्येताभ्यामार्हदर्थेऽण्प्रत्ययो भवति । कठणोरपवादः । साहस्रम् । शातमानम् । "वसनात्"[23] इत्यत्र सहस्रशतमानग्रहणमकृत्वाऽण्वचनं "वा अण" इत्येवमर्थम् ।

---

१. आकाल म० । २. द्विधा चादिरेवान्तो भवति यस्मिन्नेव म० । ३. -स्मिन्नेव काले प्र-म० । ४. अकालिका म० । ५. ठणि म० । ६. आकालादेशः म० । ७. द्वन्द्वः प्रकृ-म० । ८. समानकालावाद्य-म० । ९. -वाद्यन्तयोः म० । १०. असंज्ञायां म० । ११. आ इति म० नास्ति । १२. तिष्टि म० । १३. चार्हतोऽर्थे म० । १४. यावत्कम् तावत्कम् म० । १५. दुति म० । १६. -त्कम् । पाञ्चाशत्कम् सासतिकम् । आ-म० । १७. -दात् शतशब्दा-म० । १८. -तं द्विशतं तेन म० । १९. -दतुश्च म० । २०. यो वा स- म० । २१. यावत्कम् म० । २२. तावतिकम् । तावत्कम् म० । २३. -समादीष्य-म० ।

कंसार्धाट्ठट् ॥३।२।१३०॥ कंस अर्ध इत्येताभ्यामार्हतोऽर्थे ठट्प्रत्ययो भवति। कंसिकम्। कंसिकी। अर्धिकम्। अर्धिकी। टकारो ङ्यर्थः।

अर्धात्पलकंसकर्षात् ॥३।२।१३१॥ अर्धादेः पल कंस कर्ष इत्येवमन्ताच्छब्दादार्हतोऽर्थे ठट्प्रत्ययो[1] भवति। अर्धपलिकम्। अर्धपलिकी। अर्धकंसिकम्। अर्धकंसिकी। अर्धकर्षिकम्। अर्धकर्षिकी।

कार्षापणात् प्रतिश्चास्य वा ॥३।२।१३२॥ कार्षापणशब्दादार्हतोऽर्थे ठट्प्रत्ययो भवति, अस्य कार्षापणशब्दस्य च प्रति इत्ययमादेशो भवति वा। कार्षापणिकम्। कार्षापणिकी। प्रतिकम्। प्रतिकी। चकार आदेशस्य प्रत्ययसन्नियोगशिष्टार्थः[2]। अत एव द्विगोः ह्लुचि प्रत्यादेशो न भवति। द्विकार्षापणम्। अध्यर्धकार्षापणम्। अस्येति स्थानिप्रतिपत्त्यर्थम्। अन्यथा प्रतिः प्रत्ययान्तरं विज्ञायेत[3]।

शूर्पाद्वञ् ॥३।२।१३३॥ शूर्पशब्दाद्वार्हतोऽर्थेऽञ्प्रत्ययो वा भवति। ठणोऽपवादः। शौर्पम्। शौर्पिकम्।

वसनात् ॥३।२।१३४॥ वसनशब्दादार्हतोऽर्थेऽञ्प्रत्ययो नित्यं भवति। वासनम्। योगविभागो नित्यार्थः।

विंशतिकात् ॥३।२।१३५॥ विंशतिकशब्दादार्हतोऽर्थेऽञ्प्रत्ययो भवति। वैंशतिकम्। योगविभाग उत्तरार्थः।

द्विगोः खः ॥३।२।१३६॥ विंशतिकशब्दान्ताद् द्विगोरार्हतोऽर्थे खप्रत्ययो भवति। अञोऽपवादः। विधानसामर्थ्यात् ह्लुग्न भवति। द्विविंशतिकीनम्। द्विविंशतिकीनम्। अध्यर्धविंशतिकीनम्। अर्धपञ्चविंशतिकीनम्।

खारीकाकणीभ्यः कच् ॥३।२।१३७॥ खारी काकणी इत्येवमन्ताद् द्विगोः केवलाभ्यां च खारीकाकणीभ्यामार्हतोऽर्थे कच्प्रत्ययो भवति। द्विखारीकम्। त्रिखारीकम्। अध्यर्धखारीकम्। खारीकम्। द्विकाकणीकम्। त्रिकाकणीकम्। अध्यर्धकाकणीकम्। काकणीकम्। बहुवचनं केवलार्थम्। चकारो न कचीति [4]प्रतिषेधार्थम्।

माषपणपादाद्यः ॥३।२।१३८॥ द्विगोरिति वर्तते। माष पण पाद इत्येवमन्ताद् द्विगोरार्हतोऽर्थे यप्रत्ययो भवति। द्विमाष्यम्। अध्यर्धमाष्यम्। द्विपण्यम्। त्रिपण्यम्। अध्यर्धपण्यम्। द्विपाद्यम्। त्रिपाद्यम्। अध्यर्धपाद्यम्। माषपणसाहचर्यात्पादः परिमाणं न प्राण्यङ्गमिति पत्काषिहिमहति य इति पद्भावो न भवति।

शताद्वा ॥३।२।१३९॥ शतान्ताद् द्विगोरार्हतोऽर्थे यप्रत्ययो वा भवति। पक्षे संख्यालक्षणः कः। तस्य ह्लुग् न[5] भवति। अस्य[6] तु[7] विधानसामर्थ्यान्न भवति। [8]द्विशत्यः। द्विशतम्। अध्यर्धशत्यः। अध्यर्धशतम्।

शाणात् ॥३।२।१४०॥ [9]शाणाद् द्विगोरार्हतोऽर्थे[10] यप्रत्ययो वा भवति। पक्षे ठण्। तस्य ह्लुक्। [11]अस्य तु विधानसामर्थ्यान्न भवति। द्विशाण्यम्। द्विशाणम्। अध्यर्धशाण्यम्। अध्यर्धशाणम्। योगविभाग उत्तरार्थः।

[12]**द्वित्रेरणच्** ॥३।२।१४१॥ द्वि त्रि इत्येतत्पूर्वो यः शाणशब्दः तदन्तात् द्विगोरार्हतेऽर्थे अण् च यश्च वा प्रत्ययो भवतः। पक्षे ठण्, तस्य ह्लुक्। एवं त्रैरूप्यं सम्पद्यते। द्विशाण्यम्। द्वैशाणम्। द्विशाणम्। [13]त्रिशाण्यम्।

---

१. -तोऽर्थे ठट्प्र-म०। २. शिष्टार्थं म०। ३. विज्ञायते म०। ४. प्रतिषेधार्थः म०। ५. ह्लुक्न- -म०। ६. यप्रत्ययस्य म० टि०। ७. विशेषे म० टि०। ८. द्विशत्यम् म० टि०। ९. शाणान्ताद्द्वि-म० टि०। १०. -तेऽर्थे म०। ११. यप्रत्ययस्य म०। १२. रण् च म०। १३. त्रिशाण्यम्, त्रैशाणम्, त्रिशाणम् म०।

अलुचो नाम्नि प्लुक् ॥३।२।१४२॥ अलुगन्तात् द्विगोरार्हतोऽर्थे उत्पन्नस्य प्रत्ययस्य प्लुग् भवति अनाम्नि न चेत्प्रत्ययान्तं कस्यचिन्नाम भवति । द्वाभ्यां कंसाभ्यां द्विकंस्या[1] वा क्रीतं द्विकंसम्[2] । त्रिकंसम् । अध्यर्धेन कंसेन क्रीतम् [3]अध्यर्धकंसम् । अर्धपञ्चमकंसम् । [4]द्विशूर्पम् । त्रिशूर्पम् । अध्यर्धशूर्पम् । अर्धपञ्चम-शूर्पम् । अलुच इति किम् ? द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पम् । द्विशूर्पेण क्रीतं [5]द्विशौर्पिकम् । अनाम्नीति किम् ? पञ्चलोहित्यः परिमाणमस्य [6]पाञ्चलोहितिकम् । [7]पञ्चकलापाः प्रमाणमस्य पाञ्चकलापिकम् । परिमाणविशेष-स्य नामनी एते, [8]पकारषकारानुबन्धौ पिति तद्धित इति पुम्भावार्थौ । पञ्चगर्गः । दशगर्गः ।

वाऽणः ॥३।२।१४३॥ अलुगन्तात् द्विगोः परस्यार्हतोऽर्थेऽणः प्रत्ययस्य प्लुग् भवति वा । नित्या-पवादः । द्विसहस्रम् । [9]द्विसाहस्रम् । अध्यर्धसहस्रम् । अध्यर्धसाहस्रम् । द्विशतमानम् । द्विशातमानम् । अध्यर्ध-शतमानम् । अध्यर्धशातमानम् । अण इति किम् ? द्वौ[10] द्रोणौ पचन् द्विद्रोणः । अध्यर्धद्रोणः ।

सुवर्णकार्षापणात् ॥३।२।१४४॥ सुवर्णान्तात् कार्षापणान्ताच्च द्विगोरलुगन्ताद्विहितस्यार्हतोऽर्थे[11] प्लुग्वा भवति । द्विसुवर्णम् । द्विसौवर्णिकम् । अध्यर्धसुवर्णम् । अध्यर्धसौवर्णिकम् । द्विकार्षापणम् । द्विकार्षापणिकम् । द्विप्रतिकम् । अध्यर्धकार्षापणिकम् । अध्यर्धप्रतिकम् । प्लुगि प्रतिरादेशो नास्ति चकारस्य सन्नियोगार्थत्वात् ।

द्वित्रिबहोर्निष्कविस्तात् ॥३।२।१४५॥ द्वि त्रि बहु इत्येतेभ्यः परो यो निष्कशब्दो विस्तशब्दश्च तदन्तात् द्विगोरलुगन्तात्परस्यार्हतोऽर्थे प्रत्ययस्य प्लुग्वा भवति । द्विनिष्कम् । द्विनैष्किकम् । त्रिनिष्कम् । त्रैनैष्किकम्[12] । द्विविस्तम्[13] । त्रिवैस्तिकम् । बहुविस्तम् । बहुवैस्तिकम् ।

मूल्यैः क्रीते ॥३।२।१४६॥ मूल्यवाचिनस्तृतीयान्तात् क्रीतेऽर्थे यथाविहितं [14]ठणादयश्च प्रत्यया भवन्ति । निर्देशादेव तृतीयान्तत्वं विज्ञायते । सप्तत्या क्रीतं साप्ततिकम् । आशीतिकम् । नैष्किकम् । पाणिकम् । पादिकम् । त्रिशकम् । विंशकम् । द्विकम् । त्रिकम् । शत्यम् । शतिकम् । मूल्यग्रहणं किम् ? देवदत्तेन क्रीतम् । पाणिना क्रीतम् । शूर्पाभ्यां क्रीतम् । शूर्पैः क्रीतम् । इति परिमाणशब्दात् द्विवचनबहुवचनान्तात् प्रत्ययो न भवत्यनभिधानात् । शूर्पादयो ह्यव्यक्तपरिमाणानामर्थानां वाचकाः[15] । न च संख्याभेदवाचिनो विभक्तिवर्णाश्च इव वृत्तावस्ति । यत्र नु संख्याभेदः[16] प्रतिपत्तौ प्रमाणमस्ति तत्र भवत्येव । द्वाभ्यां क्रीतं द्विकम् । त्रिकम् । द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पम् । त्रिशूर्पम् । तथा मुद्गैः क्रीतं मौद्गिकम् । माषिकम् । न ह्येकेन मुद्गेन माषेण वा क्रयः संभवति ।

तस्य वापे ॥३।२।१४७॥ उप्यतेऽस्मिन्निति वापः । तस्येति षष्ठ्यन्तात् वापेऽर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । प्रस्थस्य वापः क्षेत्रं प्रास्थिकम् । द्रौणिकम् । खारिकम् ।

वातपित्तश्लेष्मसन्निपाताच्छमनकोपने ॥३।२।१४८॥ तस्येति वर्तते । तस्येति षष्ठ्यन्तेभ्यः वात पित्त श्लेष्म सन्निपात इत्येतेभ्यः शमने कोपने चार्थे यथाविहितं ठण्प्रत्ययो भवति । शाम्यति येन

---

१. समाहारे द्विगुः स्त्रियामिति द्विगोरिति ङी म० टि० । २. अत्र ठणि प्राप्ते तदपवादः । कंसा-र्धाट्ठिति ठट् । तस्यानेन प्लुक् म० । लुक्तद्धितलुकीति ईकारस्य ह्लुक् म० टि० । ३. कसमासेऽध्यर्ध इति वचनाद्द्विगौ समासेऽध्यर्धः संख्येति तद्धितद्विगौ ततः कंसार्धाट्ठिति ठट् म० टि० । ४. द्वा शूर्पादञ्जित्यञः ठणो वा प्लुक् म० टि० । ५. द्विशौर्पिकम् म० । ६. पाञ्चलोहितिकम् म० । तद्धितद्विगोर्नास्तित्यर्हितार्थे ठण् म० टि० । ७. पञ्चकलापाः परिमाणमस्य पाञ्चकलापिकम् म० । ८. ते ते पकारे शकारावनु म० । ९. द्वाभ्यां सहस्राभ्यां क्रीतमिति द्विगौ ततः सहस्रशतमानादणिति वचनात् सहस्रशतमानादणि-त्यण् । मानसंवत्सरेत्युत्तरपदवृद्धिः म० टि० । १०. पचत्पञ्चद्रोणादिरयम् ठण् वा म० टि० । ११. -र्थे प्रत्ययस्य प्लुग्–म० । १२. -ककम् । बहुनैष्किकम् म० । १३. –स्तम् । द्विवैस्तिकम् । त्रिविस्तम् । त्रिवै- म० । १४. ठञ्वादयश्च म० । १५. वाचकाः म० । १६. –द्प्रतिप–म० ।

तच्छमनम् । कुप्यति येन तत्कोपनम् । वातस्य शमनं कोपनं वातिकम् । पैत्तिकम् । श्लैष्मिकम् । सान्निपातिकम् । विरुद्धयोरर्थयोः प्रकरणादेव[1] विशेषगतिः ।

हेतौ संयोगोत्पाते ॥३।२।१४९॥ तस्येति षष्ठ्यन्ताद् हेतावर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति योऽसौ हेतुः स चेत् संयोग उत्पातो वा भवति । हेतुर्निमित्तम् । संयोग. संबन्धः । प्राणिना शुभाशुभसूचको भूतपरिणाम उत्पातः । शतस्य हेतुर्देवदत्तसंयोगः शत्यः । शतिकः । साहस्र. । उत्पाते—सोमग्रहणे[2] हेतुः सोमग्रहणको[3] भूमिकम्पः । साङ्ग्रामिकमिन्द्रधनुः । सोमक्षिकः[4] सन्देशः । शतस्य हेतुर्दक्षिणाक्षिस्पन्दनं शतिकम् । साहस्रम् ।

द्रुयच्ब्रह्मवर्चसाद्योऽसंख्यापरिमाणाश्वादेः ॥३।२।१५०॥ संख्यापरिमाणाश्वादिवर्जिताद् द्व्यच्कात् ब्रह्मवर्चसशब्दाच्च तस्येति षष्ठ्यन्ताद्धेतावर्थे यप्रत्ययो भवति । ठणाद्यपवादः । स चेद्धेतुः संयोग उत्पातो वा भवति । धनस्य हेतुः संयोग उत्पातो वा धन्यः । यशस्य॰ । आयुष्यः । वात्या विद्युत् । ब्रह्मवर्चस्य । गव्य इति गोर्योऽचीति[5] सिद्धम् । असंख्यापरिमाणाश्वादेरिति किम् ? सङ्ख्यायाः—पञ्चकः । सप्तकः । परिमाणात्—प्रस्थिकः । शौर्पः । खारीकः । अश्वादेः—आश्विकः । आश्मिकः ।

ऊर्ध्वमानं किलोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः । आयामस्तु प्रमाणं स्यात् संख्या बाह्या तु सर्वतः ।

अश्व, अश्मन्, गण, उमा, ऊर्णा, भङ्गा, वर्ष, वस्त्र इत्यश्वादि॰ ।

पुत्राच्छयौ ॥३।२।१५१॥ पुत्रशब्दात्तस्येति षष्ठ्यन्ताद् हेतावर्थे छ य इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । स चेद्धेतुः संयोग उत्पातो वा भवति । पुत्रस्य हेतुः संयोग उत्पातो वा पुत्रीयः । पुत्र्य॰ ।

पृथिवीसर्वभूमिभ्यामञ् ॥३।२।१५२॥ पृथिवी सर्वभूमि इत्येताभ्यां तस्य हेतौ संयोगोत्पातेऽञ्प्रत्ययो भवति । पृथिव्याः हेतु. संयोग उत्पातो वा पार्थिवः । सार्वभौमः । सर्वभूमेरनुशतिकादित्वा-दुभयपदवृद्धिः ।

ईशे ॥३।२।१५३॥ पृथिवीसर्वभूमिशब्दाभ्यां तस्येति षष्ठ्यन्ताभ्याम् ईशे ईश्वरेऽर्थेऽञ्प्रत्ययो भवति । पृथिव्या ईशः पार्थिवः । सार्वभौमः । योगविभागादीश इत्यर्थान्तरमिदं न हेतोर्विशेषणम् विशेषणत्वे हि पृथिवी-सर्वभूमिरीशे[6] चाञित्येक एव योग. क्रियेत ।

ज्ञाते ॥३।२।१५४॥ पृथिवीसर्वभूमिशब्दाभ्यां तस्येति षष्ठ्यन्ताभ्यां ज्ञातेऽर्थेऽञ्प्रत्ययो भवति । ज्ञातो विदितः प्रकाशित[7] इत्यर्थ. । पृथिव्या विदितः पार्थिवः । सार्वभौमः । कर्तृसंबन्धविवक्षाया षष्ठी । पृथिवीसर्व-भूमिशब्दाभ्यामिह[8] तस्याः प्राणिन उच्यन्ते पूर्वत्रात्र च पृथिवीसर्वभूमिभ्यामञिति वर्तते लोकसर्वलोकादित्या-रम्भात् । ज्ञात इति यदि प्रकृतिमात्राट्ठणादिप्रत्ययो विधेयः स्यात् लोकसर्वलोकग्रहणमनर्थकं[9] स्यात् । यदि च पृथिवीसर्वभूमिभ्या ठण् विधेयः लोकसर्वलोक[10] इति विभागोऽनर्थकः । ज्ञाते[11] लोकसर्वलोकाच्चेत्येक एव योगः क्रियेत ।

लोकसर्वलोकात् ॥३।२।१५५॥ लोकसर्वलोकशब्दाभ्यां तस्येति षष्ठ्यन्ताभ्यां ज्ञातेऽर्थे यथाविहितं ठण्प्रत्ययो भवति । लोकस्य ज्ञातो लौकिकः । सार्वलौकिक. । सर्वलोकस्यानुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः ।

तदत्रास्मै वा वृद्ध्यायलाभोपदाशुल्कं देयम् ॥३।२।१५६॥ तदिति प्रथमान्तादत्रेति सप्तम्यर्थेऽस्मै इति चतुर्थ्यर्थे वा यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्प्रथमान्त तच्चेद्वृद्धिरायो लाभ उपदा शुल्कं वा देयं भवति । अधमर्णेनोत्तमर्णे धनातिरिक्तं देयम् । वृद्धिः ग्रामादिषु नित्यं निबद्धो ग्राम्यो[12] भाग आयः पटादीनामुपादान-

---

१. –णादेर्विशे– म० । २. सोमग्रहणस्य हेतुः म० । ३. –हणिको भू– म० । ४. सौमिक्षिकः परिवेषः म० । –परिवेषं विजानीयादुपसूर्यकमण्डले, परिवेष्टनमप्याहुः परिवेषं मनीषिणः ॥ इति शाश्वतः म० टि० । ५. –र्योऽजीति– म० । ६. –मेरीशे चा– म० । ७. प्राकाशित म० । ८. –भ्यां चेह म० । ९. –र्थकम् । यदि म० । १०. –कादिति योगवि– म० । ११. अज्ञाते म० । १२. ग्राम्यो म० ।

मूल्यातिरिक्तं ग्राह्यं धनं[1] लाभः। उपदा उत्कोचो लञ्च उत्कोट इत्यर्थः। वणिजो रक्षाकारितो राजभागः शुल्कम्। पञ्चास्मिन्शते वृद्धिः पञ्चकं शतकम्। पञ्चास्मिन्ग्रामे लाभः पञ्चको ग्रामः। पञ्चास्मिन्पटे लाभः पञ्चकः पटः। पञ्चास्मिन्व्यवहारे उपदा पञ्चको व्यवहारः। पञ्चास्मिन् शते शुल्कं पञ्चशतम्[2]। एवं शतमस्मिन् वृद्धिरायो लाभ उपदा शुल्कं वा देयमिति शत्यम्। शतिकम्। सहस्रम्[3]। प्रस्थिकम्। चतुर्थ्यर्थे देवदत्ताय वृद्धिरायो लाभ उपदा शुल्कं वा देयं पञ्चको देवदत्तः। शत्यः। शतिकः। सहस्रः[4]। प्रास्थिकः।

इदर्धाट्ठः ॥३।२।१५७॥ इत्प्रत्याहारगृहीतप्रत्ययान्तादर्धशब्दाच्च तदिति प्रथमान्तादत्रेति सप्तम्यर्थे वा ठप्रत्ययो भवति। ठण्ठटोरपवादः। तच्चेत्प्रथमान्तं वृद्ध्यायलाभोपदाशुल्कं देयं भवति। [5]द्वितीयस्मिन्नस्मै वा वृद्धिरायो लाभ उपदा शुल्कं वा देयं द्वितीयिकः। तृतीयिकः। पञ्चमीकः। षष्ठीकः। अर्धात्-अर्धिकः। अर्धिका स्त्री। अर्धशब्दो रूपकार्धवाची।

भागाद् यठौ ॥३।२।१५८॥ भागशब्दाद् यठप्रत्ययौ भवतः। ठणोऽपवादः। तदत्रास्मै वा वृद्ध्यायलाभोपदाशुल्कं देयमित्यस्मिन्विषये। भागोऽस्मिन्नस्मै वा वृद्ध्यादिर्देयं भाग्यः। भागिकः। भागिका[6] स्त्री। [7]भागशब्दो रूपकार्धे रूढः।

[8]**वस्त्रांशभृत्यस्य** ॥३।२।१५९॥ तदिति वर्तते। तदिति प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति। यत्प्रथमान्तं [9]तच्चेद्वस्त्रं मूल्यं अंशो भागो भृतिर्वेतनं वा भवति। पञ्चास्य वस्त्रं पञ्चकः पटः। पञ्चास्याशाः[10] पञ्चकं [11]नगरम्। पञ्चको देवदत्तः। पञ्चास्य भृतिः पञ्चकः कर्मकरः। एवं शत्यः। शतिकः। साहस्रः। प्रास्थकः[12]।

मानम् ॥३।२।१६०॥ तदस्येति वर्तते। तदिति प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति। यत्प्रथमान्तं तच्चेन्मानं भवति। मीयते येन तन्मानं इयत्तापरिच्छेदः। प्रस्थो मानमस्य प्रास्थिको राशिः। द्रौणिकः। [13]दौल्मिकः। वाहिकः। खारीकः। खारशतिकः। खारसहस्रिकः। वर्षशतं मानमस्य वार्षशतिको देवदत्तः। वार्षसहस्रिकः। पञ्चलोहितानि परिमाणमस्य पाञ्चलोहितिकः[14]। पाञ्चकलायकम्[15]। मानसंवत्सरस्याशाणकुलिजस्येति संवत्सरग्रहणात्कालो मानग्रहणेन गृह्यते इति कालान्मानमिति प्रत्ययो[16] भवति। षष्टिर्जीवितपरिमाणमस्य षाष्टिकः। साप्ततिकः। वार्षशतिकः। वार्षसहस्रकः[17]। [18]द्विषष्टिर्जीवितपरिमाणं[19] द्विषाष्टिक.। द्विसाप्ततिकः[20]। [21]द्विवार्षशतिकः। त्रिवार्षशतिकः। द्विवार्षसहस्रिकः। त्रिवार्षसहस्रिकः[22]। इति जीवितवृत्तेस्तन्माविभूते इति भवति यस्य हि [23]षष्टिवर्षाणि जीवितपरिमाणं षष्टिमासो भूतो भवति।

सङ्ख्यायाः सङ्घसूत्रपाठे ॥३।२।१६१॥ सङ्ख्यावाचिनस्तदिति प्रथमान्तान्मानोपाधिकादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति स चेत् षष्ठ्यर्थः सङ्घः सूत्रं पाठो वा भवति। सङ्घः समुदायः। सूत्रं शास्त्रं ग्रन्थः। [24]पाठोऽध्ययनम्। पञ्च[25] परिमाणमस्य सङ्घस्य पञ्चकः। नवकः। दशकः। अष्टावध्यायाः परिमाणमस्य अष्टकं पाणिनीयसूत्रम्। दशकं वैयाघ्रपदीयम्। अष्टौ रूपाणि वाराः परिमाणमस्य अष्टकः पाठोऽधीतिः। नवकः। दशकः। सङ्घसूत्रपाठ इति किम्? चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिः। को न भवति क्रमभाव्यवयवेषु सूत्रपाठयोरेव

---

१. मूल्यं म०। २. पञ्चकं श– म०। ३. साहस्रं प्रास्थि– म०। ४. साहस्रः म०। ५. द्वितीयमस्मि– म०। ६. भागिका म०। ७. भागो रूपार्धके प्रोक्तो भागधेयैकदेशयोः इति विश्वः म० टि०। ८. वस्नांश–म०। ९. वस्नं म०। १०. –स्यांशाः म०। ११. –कं नग– म०। १२. प्रास्थिकः म०। अष्टिवाभाषकद्रोणौ खारीवाहो निकुञ्चकः। कुडवः प्रस्थ इत्याद्याः परिमाणार्थकाः पृथक्॥ –म० टि०। १३. कौडविकः म०। १४. पाञ्चलोहितिकम् म०। १५. –कायिकम् म०। १६. –यो न भव– म०। १७. –सहस्रिकः म०। १८. द्वे षष्टी जी– म०। १९. –माणमस्य द्वि– म०। २०. –कः। त्रिसाप्ततिकः। द्वि– म०। २१. वार्षश– म०। २२. –सहस्रिकः म०। २३. षष्टिर्वर्षाणि म०। २४. पाठादिति अध्ययन– म०। २५. पञ्च वाराः परि– म०।

नान्यस्मिन्समुदाय इति नियमार्थं सूत्रपाठो[1] पञ्चतयं पदमिति को न भवति । अथवा सङ्घः प्राणिसमुदाय इति तयोः पृथगुपादानं पञ्चादीनां संख्येयानामवयवतया सङ्घादेर्मानित्वात्तयटो[2] बाधनार्थमिदं वचनं[3] सुबाधौ बाधेदकवतो पयतो[4] तुतपढेव यथा द्वये देवमनुष्याः । चतुष्टये ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्रा इति ।

नाम्नि ।।३।२।१६२।। सङ्ख्यावाचिनः स्वार्थे[5] विहितं प्रत्ययो भवति नाम्नि समुदायश्चेन्नाम भवति । पञ्चैव पञ्चकाः शकुनयः । त्रिकाः शालङ्कायनाः । सप्तका ब्रह्मवृक्षाः ।

[6]**त्रैंशचत्वारिंशम्** ।।३।२।१६३।। तदस्य मानं नाम्नीति च वर्तते । त्रैंशचत्वारिंशमिति त्रिंशच्चत्वारिंशदित्येताभ्या तदस्य मानमित्यस्मिन्विषये[7] ठण्प्रत्ययो निपात्यते नाम्नि सञ्ज्ञाया विषये । त्रिंशदध्यायाः परिमाणमेषां त्रैंशानि । [8]चत्वारिंशानि [9]ब्राह्मणानि कानिचिद् उच्यन्ते ।

पञ्चद्दशद्वर्गे वा ।।३।२।१६४।। पञ्चद्दशत् इत्येतौ शब्दौ ड[10]प्रत्ययान्तौ वा निपात्येते । तदस्मिन्मानमित्येतस्मिन्विषये वर्गेऽभिधेये । पक्षे को भवति । पञ्च प्रमाणमस्य वर्गस्य पञ्चद्वर्गः । पञ्चको वर्गः ।[11] दशको वर्गः । विंशत्यादयो गुणशब्दा गुणे गुणिनि [12]चायत्वलिङ्गसंख्या एव वर्तन्ते । विंशतिर्गवां विंशतिर्गाव इति साधुत्वमेषां पृषोदरादय उणादयो बहुलमिति वा [13]तन्निर्देशाद्वा विज्ञायते ।

स्तोमे डट् ।।३।२।१६५।। सङ्ख्यायाः स्तोमेऽभिधेये डट्प्रत्ययो भवति । तदस्य मानमित्येतस्मिन्विषये । पञ्चदशः । सप्तदशः । विंशः । पञ्चविंशः[14] स्तोमः । पञ्चदशा[15] रात्रिः ।

तद्धरद्वहदावहत्सु वंशादेर्भारात् ।।३।२।१६६।। तदिति द्वितीयान्ताद्भारभूतार्थवाचिनो वंशादेर्हरति वहत्यावहति चार्थे[16] यथाविहितं प्रत्ययो भवति । वंशान्भारभूतान् हरन्वहन्नावहन् वा वांशिकः । कौटिकः । [17]बाल्वजिकः । भारादिति किम् ? एक वंश [18]वहति पुनः वंशादिभ्यः परो यो भारशब्दस्तदन्ताच्छब्दरूपान्ता-[19]दिति द्वितीयाद्धरति[20] वहत्यावहति चार्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । वांशभारिकः । [21]काटभारिकः । [22]बाल्वजभारिकः । वंशादेरिति किम् ? भारं वहति । भारादिति किम् ? वंशं हरति । हरतिर्देशान्तरप्रापणे चौर्ये वा । वसतिरुत्क्षिप्य धारणे । [23]आवहतिरुत्पादने । वंश, कुट,[24] बल्वज, मूलस्थूण, [25]लक्ष, अश्मन्, इक्षु, [26]खट्व इति वंशादिः ।

वस्नद्रव्याट्ठकम् ।।३।२।१६७।। [27]वस्न द्रव्य इत्येताभ्यां तद्धरद्वहदावहत्सु यथासङ्ख्यं ठ क इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । वस्नं[28] हरन् वहन् आवहन् वा वस्निकः[29] । एवं द्रव्यकः ।

[30]**पचत्पञ्चद्रोणात्** ।।३।२।१६८।। तदिति वर्तते । तदिति द्वितीयान्ताद् द्रोणशब्दात् [31]पचत्यर्थे[32]ऽप्रत्ययो भवति । चकारादधिकृतश्च ठण् । द्रोणं पचन् द्रौणः । द्रौणिकः । द्रौणिकी स्थाली । द्रौणिकी गृहिणी ।

सम्भवदवहरतोश्च ।।३।२।१६९।। तदिति द्वितीयान्तात्पचति सम्भवदवहरतोश्चार्थयोर्यथाविहितं प्रत्ययो भवति । प्रस्थं पचन् संभवन् अवहरन्वा प्रास्थिकः । प्रास्थिकी स्थाली । [33]कौडुविकः । [34]खारिकः । प्रमाणानतिरेकः सम्भवः । तत्र[35] सम्भवति[36] सकर्मकोऽकर्मकश्च । सकर्मक इहोपात्त । सम्भवत्यवगृह्णातीत्यर्थः ।

---

१. पाठोपादानं तेन पञ्चवर्णाः परिमाणमस्य पञ्च– म० । २. –त्वात्तयटो बाध– म० । ३. –वचनं सङ्घा– म० । ४ –तोपत्ता तु तथाहे– म० । ५. –र्थे यथा वि– म० । ६. –त्रैंशचात्वा– म० । ७. –ये ठण् प्र– म० । ८. चात्वा– म० । ९. ब्राह्मणानि कानिचिदेवोच्यन्ते म० । १०. डत्प्रत्य–गं० । ११. गं: । दशद्वर्गः । द्–म० । १२ -नि चोपात्तस्वलि । १३ वा तन्नि– म० । १४ -शः त्रिंशः म० । १५.–दशी रा–म० । १६. यथा– म० । १७. बाल्वजिकः म० । १८. –शं हरति म० । १९. –रूपात्तदिति म० । २०. –तीयान्ताद्ध– म० । २१. कौटभा– म० । २२. बाल्वाज भा– म० । २३. –रुत्पादने म० । २४. कुट म० । २५. अक्ष म० । २६. खट्वा म० । २७. वस्न द्र– म० । २८. वस्नं हर– म० । २९. वस्निकः म० । ३०. पचत्पञ्च– म० । ३१. पचत्य– म० । ३२. अञ् प्र– म० । ३३. कौडुविकः म० । ३४. खारीकः म० । ३५. अत्र म० । ३६. -वतिः स म० ।

अवहारः क्षेपणमुपसंहरणम् । चकारः पचत्सम्भवदवहरतोः समुच्चयार्थः [1]तेनोत्तरत्रार्थः चस्यानुवृत्तिः ।

पात्राढकाचितात्खो वा ॥३।२।१७०॥ पात्र आढक [2]आचित इत्येतेभ्यस्तत्पचत्सम्भवदवहरत्सु खप्रत्ययो वा भवति । पक्षे ठण् । पात्रं पचन्संभवन्नवहरन् पात्रीणः । पात्रिकः । पात्रीणा । पात्रिकी स्थाली । आढकीना । आढकिकी । आचितीना । [3]आचितिकी । पात्रादयः परिमाणशब्दाः ।

द्विगोष्ठंश्च ॥ ३।२।१७१ ॥ पात्राद्याचितान्तात् द्विगोस्तत्पचत्सम्भवदवहरत्सु ठन् ख इत्येतौ प्रत्ययौ वा भवतः । पक्षे ठण् । तस्य प्लुग्भवति वाऽनयोर्विधानसामर्थ्यात् । द्वे पात्रे पचन् सम्भवन्नवहरन्वा द्विपात्रिकः । द्विपात्रीणः । द्विपात्रः । द्विपात्रिकी । द्विपात्रीणा । द्विपात्री स्थाली । द्व्याढकिकी । द्व्याढकीना । द्व्याढकी । द्व्याचितिकी । द्व्याचितीना । द्व्याचिता । आचितान्ताद् ङी न भवति । [4]अविस्ताचितकम्बल्यादिति प्रतिषेधात् ।

प्लुक्च कुलिजात् ॥३।२।१७२॥ कुलिजशब्दान्ताद् द्विगोस्तत्पचत्सम्भवदवहरत्सु ठन्खौ प्रत्ययौ वा भवतः । पक्षे ठण् तस्य प्लुक् च वा [5]भवतः । एवं चातूरूप्यं सम्पद्यते [6]द्विकुलिजे पचन् सम्भवन्नवहरन् वा द्विकुलिजिकः । द्विकुलिजीनः । द्वैकुलिजिकः । द्विकुलिजः । द्विकुलिजिकी । द्विकुलिजीना । द्वैकुलिजिकी । द्विकुलिजी स्थाली । प्लुचि द्विगोरिति ङी ।

अर्हति ॥३।२।१७३॥ तदिति द्वितीयान्तादर्हतीत्यर्थे यथाविहितं[7] प्रत्ययो भवति । श्वेतच्छत्रमर्हति श्वैतच्छत्रिकः । आभिषेचनिकः । वास्त्रिकः । वास्त्रयुगिकः । बलीवर्दिकः । शत्यः । शतिकः । साहस्रः । भोजनमर्हति पानमर्हतीति भोजनादिष्वनभिधानान्न भवति ।

दण्डादियज्ञाद्यच्छम् ॥३।२।१७४॥ दण्डादिभ्यो यज्ञशब्दाच्च तदर्हतीत्यर्थे यथासङ्ख्यं य छ इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । ठणोऽपवादः । दण्डादेः—दण्डमर्हति दण्ड्यः । मुसल्यः । मधुपर्क्यः । यज्ञात्—यज्ञमर्हति यज्ञीयो देशः । यज्ञीयः पुरुषः । यज्ञो नाम क्रियासमुदायः । केचित् दक्षिणाङ्गं वाऽपूर्वमित्याहुः । दण्ड, मुसल, मधुपर्क, कशा, कथा, अर्घ, मेघ, मेधा, उदक, वध, युग, इभ इति दण्डादिः ।

पात्रात् ॥३।२।१७५॥ पात्रशब्दात्तदर्हत्यर्थे यछप्रत्ययौ भवतः । पात्र्यः । पात्रीयः ।

कडङ्करदक्षिणास्थालीबिलाच्छयौ ॥३।२।१७६॥ कडङ्कर दक्षिणा स्थालीबिल इत्येतेभ्यः तदर्हत्यर्थे छ य इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । कडङ्करमर्हति कडङ्करीयः । कडङ्कर्यो बलीवर्दः । कडङ्करं माषादिकाष्ठम् । दक्षिणीयः । दक्षिण्यो गुरुः । स्थालीबिलीयाः । स्थालीबिल्यास्तण्डुलाः ।

शालीनकौपीनार्त्विजीनाः ॥३।२।१७७॥ शालीन कौपीन आर्त्विजीन इत्येते शब्दास्तदर्हतीत्यर्थे खञ्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । शालीन इति शालाप्रवेशनशब्दात् खञ् । उत्तरपदस्य च लुक् । शालाप्रवेशनमर्हतीति शालीनः । [9]शालीना भार्या । शालीनशब्दोऽधृष्टपर्यायः । कौपीन इति कूपप्रवेशनशब्दात् । कूपप्रवेशनमर्हतीति कौपीन[10]: । कौपीनशब्दः पापस्य पायूपस्थस्य तदावरण[11]चीरखण्डस्य च वाचकः । आर्त्विजीनः इति ऋत्विज्[12]शब्दात् ऋत्विक्कर्मशब्दाद्वा खञ्प्रत्ययः कर्मशब्दस्य[13] लोपे निपात्यते । ऋत्विजमर्हति आर्त्विजीनो यजमानः । ऋत्विक्कर्मार्हति आर्त्विजीन ऋत्विगेव ।

छेदादेर्नित्यम् ॥३।२।१७८॥ नित्यमित्यर्हतीत्यस्य विशेषणम् । छेदादिभ्यस्तदिति द्वितीयान्तेभ्यो नित्यमर्हतीत्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । छेदं नित्यमर्हति छैदिक[14]म् । छेद, भेद, दोह, द्रोह, कर्ष, विकर्ष, प्रकर्ष, विप्रकर्ष, प्रयोग, विप्रयोग, संप्रयोग, [15]वर्त, प्रेक्षा[16], संप्रश्न[17] इति छेदादिः ।

१. तेनोत्तरत्रार्थश्च–म० । २. आचित म० । ३. आचितिकी म० । ४. अविस्ताचि– म० । ५. भवति म० । ६. द्वे कुलि– म० । ७. –हितः प्रत्य– म० । ८. –स् तदमित्यकृष्यं म० । ९. शालीनाभार्यः म० । १०. कौपीनम् म० । ११. चीरं खण्डकमभिधानमिति स्यादिः । चीरचीवरपञ्जरमिति नामलिङ्गानुशासनलक्ष्मवर्गे–म० टि० । १२. इत्येतस्मात् स० । १३. –स्य च लो– म० । १४. छैदिकः म० । १५. वर्त म० । १६. प्रेक्षण म० । १७. सम्प्रश्न म० ।

वैरङ्गिकः ॥३।२।१७९॥ वैरङ्गिक इति विरागशब्दात्तन्नित्यमर्हतीत्यर्थे ठण्प्रत्ययो विरङ्गादेशश्च निपात्यते । विरागं नित्यमर्हति वैरङ्गिकः ।

शीर्षच्छेदाद्यो वा ॥३।२।१८०॥ शीर्षच्छेदशब्दात्तन्नित्यमर्हति यप्रत्ययो वा भवति । पक्षे ठण् । शीर्षच्छेदं नित्यमर्हति शीर्षच्छेद्यः । शैर्षच्छेदिकः ।

यः ॥३।२।१८१॥ ठणिति निवृत्तम् । प्रत्ययान्तरमधिक्रियते । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः । यावत्प्रकृतिसामान्यविषयमनुपात्तप्रकृतिविशेषं प्रत्ययान्तरं चाधिकरिष्यते तावत्तत्र य इत्येतदपवादविषयं परिहृत्याधिकृतं वेदितव्यम् ।

वहति रथप्रासङ्गात् ॥३।२।१८२॥ तदिति वर्तते । तदिति द्वितीयान्ताद्रथशब्दात्प्रासङ्गशब्दाच्च वहत्यर्थे यप्रत्ययो भवति । रथं वहन् रथ्यः । प्रासज्यत इति प्रासङ्गः [1]काष्ठम्, यद्वत्सानां दमनकाले स्कन्धे आसज्यते—तद्वहन् प्रासङ्ग्यः । यत्त्वन्यत्प्रसङ्गादागतं प्रासङ्गमिति न भवत्यनभिधानात् । रथग्रहणं किमर्थम् ? यो हि रथं वहति स रथस्य वोढा भवति । रथात्साादेश्च वोढ्रङ्गे य इत्येव सिद्धम् । [2]अश्लुगर्थं तस्य य इत्यस्य श्लुग्द्विगोरलुचोऽनपत्ये ज्यादेरिति श्लुग्भवति । द्वयो रथयोर्वोढा द्विरथ इति । अस्य तु न भवति । अप्राग्जितत्वाद् द्वौ रथौ वहन् द्विरथ्यः । एवं च द्विगो रूपद्वयं सम्पन्नम् । युग्ये इति युग्यं नाम्नीति सिद्धम् ।

धुरो यढण् ॥३।२।१८३॥ धुर इत्येतस्मात्तदिति द्वितीयान्ताद्वहत्यर्थे य ढण् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । धुरं वहन् धुर्यः । धौरेयः । अथ यग्रहणं किमर्थम् ? न ढण् चेत्येवोच्येत तत्र चकारेण यथाविहित प्रत्ययो विज्ञायते, नैवं शक्[3]यं यथाविहितं विज्ञायमाने तस्य स्वत्वविवक्षायां वहत्यण् प्रसज्येत तन्निवृत्त्यर्थं यग्रहणम् ।

वामाद्यादेः खः ॥३।२।१८४॥ वामाद्यादेः धुर् इत्येतदन्ताद्वहति खप्रत्ययो भवति । वामधुरं वहन् वामधुरीणः । सर्वधुरीणः । उत्तरधुरीणः । दक्षिणधुरीणः ।

अश्चैकादेः ॥३।२।१८५॥ एकादेर्धुर् इत्येतदन्ताद्वहत्यर्थेऽप्रत्ययो भवति खश्च । [4]एकधुरं वहन् एकधुरः । एकधुरीणः ।

शकटादण् ॥३।२।१८६॥ शकटशब्दात्तद्वहत्यण्प्रत्ययो भवति । शकटं वहन् शाकटो गौः ।

हलसीराट्ठण् ॥३।२।१८७॥ हल सीर इत्येताभ्यां तद्वहति ठण्प्रत्ययो भवति । हलं वहन् हालिकः । सैरिकः । शकटाद्धलसीराभ्यां च स्वत्वविवक्षायामण्ठणौ सिद्धौ—अर्थविशेष प्रत्ययाभ्यामभिधापयितुं वचनम् ।

विध्यत्यनन्येन ॥३।२।१८८॥ तदिति वर्तते । तदिति द्वितीयान्ताद्विध्यत्यर्थे यप्रत्ययो भवति । न चेत्स विध्यन्नात्मनोऽन्येन करणेन विध्यति । पादौ विध्यन्त्यः पद्याः शर्कराः । ऊरू विध्यन्त ऊरव्याः कण्टकाः । उरो विध्यन्त उरस्या वाताः । अनन्येनेति किम् ? चोरं विध्यति देवदत्तः । अत्र चोरं विध्यन्देवदत्तो धनुषा पाषाणेन वाऽन्येन विध्यति । शर्कराः कण्टका वा न तथा मुखादि च करणं ततो नान्यत् । पादौ विध्यन्ति शर्करा मुखेनेतिकरणप्रयोगसापेक्षत्वान्न भवति । क्रिया च साधनप्रसाधने तद्धित उपसर्जनम् । अनभिधाने हि मुखेन पद्या इत्युक्ते व्यधिक्रति [7]मुखस्य करणत्वं प्रतीयते । किं तर्हि [8]व्यद्धरूपकण्टकादि (?) ।

धनगणं लब्धा ॥३।२।१८९॥ द्वितीयान्ताद्धनशब्दाद्गणशब्दाच्च लब्धेत्यर्थे यप्रत्ययो भवति । धनं लब्धा धन्यः । गण्यः । लब्धेति तृन्नन्तम् ।

णोऽन्नात् ॥३।२।१९०॥ अन्नशब्दाद्द्वितीयान्ताल्लब्धरि णप्रत्ययो भवति । अन्नं लब्धा आन्नः ।

पदमस्मिन्दृश्यम् ॥३।२।१९१॥ पदशब्दात्प्रथमान्ताद् दृश्यत्वोपाधिकाद् अस्मिन्निति सप्तम्यर्थे यप्रत्ययो भवति । निर्देशादेव प्रथमान्तता । दृश्यमिति क्वचित् कर्मणो गतत्वात् । दृश्यं च शक्यार्थे । पदमस्मिन्दृश्यं पद्यः कर्दमः । नातिद्रवो नातिशुष्को यत्र प्रतिमुद्रोत्पादनेन पदं द्रष्टुं शक्यम् ।

---

१. काष्ठः म० । २. अश्लुगर्थं म० । ३. शक्यं म० । ४. एकधुरां म० । ५. –धनप्रधाने तद्धि– म० । ६. –भिधानाद्वा नहि मु– म० । ७. मुखस्य म० । ८. व्यद्ध्र म० ।

नौविषेण तार्यवध्ये ॥३।२।१९२॥ नौ विष इत्येताभ्यां यथासंख्यं तार्ये वध्ये चार्थे यप्रत्ययो भवति। नावा तार्यं नाव्यमुदकम्। नाव्या नदी। विषेण वध्यो विष्यः। वध्यो वधार्हः।

न्यायार्थादनपेते ॥३।२।१९३॥ न्याय अर्थ इत्येताभ्यां निर्देशादेव पञ्चम्यन्ताभ्यामनपेतेऽर्थे यप्रत्ययो भवति। न्यायादनपेतं न्याय्यम्। अर्थ्यम्।

मतस्य करणे ॥३।२।१९४॥ मतशब्दान्निर्देशादेव षष्ठ्यन्तात्करणेऽर्थे यप्रत्ययो भवति। मतं स्योम्यं इष्टं ज्ञातं मतिर्वा तस्य करणं मत्यं करणम्। करणं भावो वा। मदस्येति च पाठः। तत्र मद्यमित्युदाहरणम्।

वश्यपथ्यवयस्यधेनुष्यागार्हपत्यजन्यधर्म्यहृद्यमूल्यम् ॥३।२।१९५॥ वश्यादयः शब्दा यथास्वमर्थविशेषेषु यप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते। वश्य इति वशशब्दाद् द्वितीयान्ताद् गतेऽर्थे यप्रत्ययो निपात्यते। वशं गतो वश्यः। गुरोर्विधेय इत्यर्थः। निपातनं रूढ्यर्थमितीह न भवति। वशं गतः। इच्छां प्राप्तः। अभिप्रेतं गत इत्यर्थः। पथ्य इति पथिन् इत्येतस्मादनपेते यः। पथोऽनपेतं पथ्यमोदनादि। निपातनादिह न भवति पथोऽनपेतं शकटादि। वयस्येति वयश्शब्दात्तृतीयान्तात्तुल्येऽर्थे यः। वयसा तुल्यो वयस्यः सखा। निपातनादिह न न भवति वयसा तुल्यः शत्रुः। धेनुष्येति धेनुशब्दाद्विशिष्टायां धेनौ यप्रत्ययः षगागमः धेनुष्या या गोमता गोपालाय अधमर्णेन चोत्तमर्णाय आ ऋणप्रदानाद्दोहार्थं धेनुर्दीयते सा धेनुष्या। गार्हपत्येति गृहपतिशब्दात्तृतीयान्तात्संयुक्ते ञ्यः प्रत्ययः। गृहपतिना संयुक्तो गार्हपत्यः। एवंनामा कश्चिदग्निः। निपातनादन्यत्र न भवति। जन्येति जनीशब्दाद्वधूवाचिनो द्वितीयान्ताद्वहत्सु जनशब्दाच्च षष्ठ्यन्ताज्जल्पे यः प्रत्ययः। जनीं वहन्तो जन्याः. जामातृवयस्या उच्यन्ते। जनस्य जल्पो जन्यः। निपातनादन्यत्र न भवति। धर्म्येति धर्मशब्दात्तृतीयान्तात्प्राप्येऽर्थे पञ्चम्यन्ताच्चानपेते यप्रत्ययो भवति। धर्मेण प्राप्यं धर्म्यं सुखम्। धर्मादनपेतं च धर्म्यम्। यद्धर्ममनुवर्तते। हृद्येति हृदयशब्दात्षष्ठ्यन्तात्प्रियेऽर्थे बन्धने च वशीकरणमन्त्रे यः। हृदयस्य प्रियं हृद्यम् औषधम्। हृद्यो देशः। हृदयस्य बन्धनं हृद्यो वशीकरणमन्त्रः। निपातनादन्यत्र न भवति। हृदयस्य प्रियः पुत्रः। मूल्यमिति मूलशब्दात्प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे यो निपात्यते। तच्च मूल्यं यद्युत्पाट्यं उत्पाटनयोग्यं भवति। मूलमेषामुत्पाट्यं मूल्या मुद्गाः। मूल्या माषाः। तृतीयान्ताच्चानाम्ये समे च यः। मूलेनानाम्यं मूल्यम्। मूल्यं पटाद्युत्पत्तिकारणम्। तेनानाम्यं यत्तस्य पटादेर्विक्रयात् प्राप्यते सुवर्णादि तन्मूल्यम्। मूलेन समो मूल्यो पटः उपादानेन समानफल इत्यर्थः। तुल्यशब्दः सदृशपर्यायः। तुल्यार्थे[2] तृतीयेति निपातनात्साधुर्विज्ञायते।

तत्र साधौ ॥३।२।१९६॥ तत्रेति सप्तम्यन्तात्साधावर्थे यप्रत्ययो भवति। सामनि साधुः सामन्यः। वेमन्यः। कर्मण्यः। सभ्यः। शरण्यः। साधुर्योग्यः प्रवीण उपकारको वा।

पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ् ॥३।२।१९७॥ पथिन् अतिथि वसति स्वपति इत्येतेभ्यः तत्र साधौ ढञ्प्रत्ययो भवति। पथि साधु पाथेयम्। आतिथेयम्। वासतेयम्। स्वापतेयम्।

भक्ताण्णः ॥३।२।१९८॥ भक्तशब्दात्तत्र साधौ णप्रत्ययो भवति। भक्ते साधुः भाक्तः शालिः। भाक्तास्तण्डुलाः।

परिषदो ण्यश्च ॥३।२।१९९॥ परिषच्छब्दात्तत्र साधौ ण्यप्रत्ययो भवति णश्च। परिषदि साधुः पारिषद्यः। पारिषदः।

सर्वजनात्खञ्च ॥३।२।२००॥ सर्वजनशब्दात्तत्र साधौ खञ्प्रत्ययो भवति चकाराद्यश्च। सार्वजन्यः। सार्वजनीनः।

---

१. सार्थ्यं म०। २. जन्यं म०। ३. "उपमायां विकल्पे वा" म० टि०। ४. यप्रत्य– म०। ५. ज्ञाति मृत्या मनोज्ञाया जन्या स्निग्धा वरस्य ये इति वैजयन्ती म० टि०। ६. –नादिह न भव– म०। ७. मूलं म०। ८. पटः म०। ९. –ल्यार्थैस्तृती– म०।

२५

प्रतिजनादेः ॥३।२।२०१॥ प्रतिजनादिभ्यः तत्र साधौ खञ्प्रत्ययो भवति । प्रतिजने जने जने साधुः प्रातिजनीनः । आनुजनीनः । इदंयुगे साधुः ऐदंयुगीनः । प्रतिजन, अनुजन, इदंयुग, संयुग, समयुग, परयुग, परस्यकुल, अमुष्यकुल, विश्वजन, पञ्चजन, महाजन इति प्रतिजनादिः ।

कथादेष्ठण् ॥३।२।२०२॥ कथादिभ्यस्तत्र साधौ ठण्प्रत्ययो भवति । कथायां साधुः काथिकः । वैकथिकः । कथा, विकथा, विश्वकथा, संकथा, वितण्डा, जनवाद, जनेवाद, जनोवाद, वृत्तिसङ्ग्रह, गुण, गण, आयुर्वेद, गुड, गुल्मास, इक्षु, सक्तु, वेणु, अपूप, मामौदन, संग्राम, संघात, प्रवास, निवास, उपवास इति कथादिः ।

देवतान्तात्तदर्थे ॥३।२।२०३॥ देवतान्ताच्छब्दरूपात्तदर्थे[1] यप्रत्ययो भवति । अर्थाच्चतुर्थ्यन्तात् प्रत्यय. । अग्निदेवतायै इदम् अग्निदेवत्यम् । पितृदेवत्यम् । देवदेवत्यम् । देवताशब्देन देयस्य हविरादेः प्रतिगृहीता स्वामी सम्प्रदानमुच्यते ।

पाद्यार्घ्ये ॥३।२।२०४॥ पाद्यार्घ्यशब्दौ तदर्थे यप्रत्ययान्तौ निपात्येते । पादार्थं पाद्यमुदकम् । निपातनादेव पदादेशो न भवति । अर्घार्थमर्घ्यं रत्नम् ।

ण्योऽतिथेः ॥३।२।२०५॥ अतिथिशब्दात्तदर्थे ण्यप्रत्ययो भवति । अतिथ्यर्थम् आतिथ्यम् ।

हलस्य सादेश्च कर्षे ॥३।२।२०६॥ हलशब्दात्केवलात्सादेश्च निर्देशादेव षष्ठ्यन्तात्कर्षेऽर्थे यप्रत्ययो भवति । हलस्य कर्षो हल्या । द्वयोर्हलयोर्द्विहल्या । त्रिहल्या । परमहल्या । कर्षो गतमार्ग. । सादेरित्यधिकार आपादपरिसमाप्ते. ।

सीतया सङ्गते ॥३।२।२०७॥ सीताशब्दात्केवलात्सादेश्च निर्देशादेव तृतीयान्तात्सङ्गतेऽर्थे यप्रत्ययो भवति । सीतया सङ्गतं सीत्यम् । द्वाभ्यां सीताभ्यां सङ्गतं द्विसीत्यम् । त्रिसीत्यम् । परमसीत्यम् ।

छः ॥३।२।२०८॥ य इति निवृत्तम् । प्रत्ययान्तरमधिक्रियते । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः । तत्र छ इत्येतदधिकृतं वेदितव्यम् ।

हविरन्नभेदापूपादेर्यो वा ॥३।२।२०९॥ हविर्भेदवाचिभ्योऽन्नभेदवाचिभ्योऽपूपादिभ्यश्च शब्देभ्यो वा यप्रत्ययोऽधिक्रियते । छापवादः । हविषः—आमिक्ष्यं दधि । आमिक्षीयं दधि । पुरोडाश्यास्तण्डुलाः । पुरोडाशीयास्तण्डुलाः । अन्नभेदात्—ओदन्यास्तण्डुलाः । ओदनीयास्तण्डुलाः । कृसर्यास्तण्डुलाः । कृसरीयास्तण्डुलाः । अपूपादे.—अपूप्यम् । आपूपीयम् । तण्डुल्यम् । तण्डुलीयम् । सादेश्चेत्यधिकारात्तदन्तादपि भवति । यवापूप्यम् । यवापूपीयम् । उवर्णान्ताद् हविरन्नभेदात् परत्वान्नित्यो यो भवति । चरव्यास्तण्डुलाः । सक्तव्या धाना. । अपूपादिषु येऽन्नभेदशब्दा अपूपादयस्तेषा केनचिदाकारसादृश्यादिनाऽर्थान्तरवृत्तौ प्रत्ययार्थमुपादानम् । अपूप, तण्डुल, पृथक्, अभ्यूष, अभ्योष, अवोष, किण्व, मुसल, कटक, कर्णवेष्टक, इर्गल, स्थूणापूय[2], सर्म्य[3]:, दीप, प्रदीप, अश्वपत्र, इत्यपूपादि· ।

युगाद्योर्यः ॥३।२।२१०॥ युगादिभ्य उवर्णान्तेभ्यश्च यप्रत्ययोऽधिक्रियते । छापवादः । युगादेः— युग्यम् । हविष्यम् । शङ्कव्यं दारु । पिचव्य. कार्पासः । परशव्यमयः । कमण्डलव्या मृत्तिका: । चरव्यास्तण्डुलाः । सक्तव्या धानाः । इह यग्रहणं बाधकबाधनार्थम् । अनडुह्यं चर्म । अत्र हि परत्वाच्चर्मण्यञिति प्राप्नोति । सादेश्चेत्यधिकारात् सुयुग्यम् । अतियुग्यम् । गव्यमिति गोर्योऽचीति सिद्धम् । युग, हविस, अष्टका, बर्हिष, मेधा, स्रुच्[3], [4]बीज, कूप, रक्ष, खद, विष—इति युगादिः ।

शुन्यशून्योधन्यनभ्याः ॥३।२।२११॥ शुन्यादयः शब्दा आपादपरिसमाप्तेर्वक्ष्यमाणेष्वर्थेषु निपात्यन्ते शुन्यशून्येति श्वन्नित्येतस्मादयप्रत्ययः । शुन् शून् इत्येतौ चाद्यादेशौ निपात्येते । श्वभ्यो हितं शुन्यं शून्यम् ।

---

१. ॰ेऽर्थे यप्र- म० । २. स्थूणायाप म० । ३. सूप म० । ४. बीज म० ।

ऊधन्येति ऊधसुशब्दाद्य: । नङचान्तादेश: । ऊधसे हित ऊधन्य: । नभ्येति नाभिशब्दाद् य: प्रत्यय: नभभावश्च । नाभये हितं नभ्यमञ्जनम् । औत्सर्गिक: एवायं[1] नभभावो न प्राण्यङ्गलक्षणे, तत्र नाभये हितं नाभ्यं तैलमिति । न भवति । नाभये इदं नभ्यं दारुपदनरगण्डम्[2] । चक्रमेककाष्ठं फलकञ्च तत्र[3] मण्डलनभ्यं काष्ठ-नभ्यं मध्यफलकम् । इत्यवयवात्समुदाये वृत्ते सिद्धम् । अवयवो हि अक्षधारण उन्नति शौषिर्यादि-गुणान्त-रयोगाद्विकृतेर्नभ: प्रकृतिर्भवतीति । नभ्यार्थो वृक्षस्तदर्थे ताच्छब्द्यान्नभ्य उच्यते ।

कम्बलान्नाम्नि ॥३।२।२१२॥ कम्बलशब्दान्नाम्नि संज्ञायां विषये यप्रत्ययो भवत्यापादपरिसमाप्ते-रर्थेषु । कम्बलस्य स्यात्कम्बल्यम् । परिमाणस्येयं संज्ञा । नाम्नीति किम् ? कम्बलीया ऊर्णा[4] ।

तस्मै हितेऽराजाचार्यब्राह्मणवृष्ण:[6] ॥३।२।२१३॥ तस्मै इति चतुर्थ्यन्ताद्राजन् आचार्य ब्राह्मण वृषन् इत्येतद्वर्जितादि्हतेऽर्थे यथाधिकृतं प्रत्ययो भवति । उपकारकं हितम् । वत्सेभ्यो हितो वत्सीय: । करभीय: । मात्रीय: । पित्रीय: । आमिक्ष्य: । आमिक्षीय: । ओदन्य: । ओदनीय: । अपूप्य: । अपूपीय: । युग्य: । हविष्य: । शुन्य: । शून्य: । अराजाचार्यब्राह्मणवृष्ण इति किम् ? राजादिभिर्वाक्यमेव भवति । राज्ञे हित:, आचार्याय हित:, ब्राह्मणाय हित:, वृष्णे हित: ।

रथखलतिलयवमाषवृषब्रह्मप्राण्यङ्गाद्य: ॥३।२।२१४॥ रथ खल तिल यव माष वृष ब्रह्मन्—इत्येतेभ्य: प्राण्यङ्गवाचिभ्यश्च तस्मै हिते यप्रत्ययो भवति । छापवाद: । रथाय हिता रथ्या भूमि: । खलाय हितं खल्यमग्निरक्षणम् । तिलेभ्यो हितस्तिल्यो वायु: । यवेभ्यो हितो यव्यस्तुषार: । माषेभ्यो हितो माष्यो वात: । वृषाय हितं वृष्यं क्षीरपानम्[5] । ब्रह्मणे हित: ब्रह्मण्यो देश: । प्राण्यङ्गेभ्य:—दन्तेभ्यो हितं दन्त्यम् । कर्ण्यम् । चक्षुष्यम् । नाभ्यम् । सादेश्चेत्यधिकारात्—प्रवररथ्या भूमि: । कृष्णतिल्य: । राजमाष्य: । राजदन्त्य-मित्यादि सिद्धम् ।

ष्योऽजावे ॥३।२।२१५॥ अज, अवि इत्येताभ्यां हिते ष्यप्रत्ययो भवति । अजेभ्यो हितम् अजथ्यम् । अविथ्यम् । षकार इति पुम्भावार्थ: । अजाभ्यो हिता अजथ्या यूथिका ।

माणवचरकात् खञ् ॥३।२।२१६॥ माणव चरक इत्येताभ्यां तस्मै हिते खञ्प्रत्ययो भवति । माणवेभ्यो हितो माणवीन: । चारकीण: ।

भोगोत्तरपदात्मभ्यां ख: ॥३।२।२१७॥ भोगोत्तरपदादात्मन्शब्दाच्च तस्मै हिते खप्रत्ययो भवति । मातृभोगाय हित: मातृभोगीण: । पितृभोगीण: । ग्रामणीभोगीण: । सेनानीभोगीन: । राजभोगीन: । आचार्यभोगीन: । अत्र क्षुभ्नादित्वादणत्वम् । आत्मने हित: आत्मनीन: । आत्मन्निति[7] नकारोच्चारणोऽपदस्येति-लोपो न भवति ।

पञ्चसर्वविश्वाज्जनात् कर्मधारयात् ॥३।२।२१८॥ पञ्च सर्व विश्व इत्येतेभ्य: परो यो जन-शब्दस्तदन्तात्कर्मधारयात्तस्मै हिते खप्रत्ययो भवति । छापवाद: । पञ्चभ्यो जनेभ्यो हित: पञ्चजनीन: । सर्वस्मै जनाय हित: सर्वजनीन: । कर्मधारयादिति किम् ? पञ्चानां जनाय हित: पञ्चजनीय: । सर्वेषां जनाय हित: सर्वजनीय: । विश्वजनीय: । महान् जनोऽस्य महाजन: तस्मै हितो महाजनीय: ।

सर्वमहतष्ठण् ॥३।२।२१९॥ सर्व महत् इत्येताभ्यां परो यो जनशब्दस्तदन्तात् कर्मधारयात् तस्मै हिते ठण्प्रत्ययो भवति । सर्वस्मै जनाय हित: सार्वजनिक: । महते जनाय हित: महाजनिक: । एवं सर्वजनात् पूर्वं ख: । अयं च ठणिति द्वैरूप्यं भवति । कर्मधारयादिति किम् ? सर्वेषां जनाय हित: सर्वजनीन: ।

---

१. एव ये न म० । २. दारुपदमगण्डं म० । ३. तत्र नभ्यं मण्डकचक्रं नभ्यं मध्यफलकम् इत्यव– म० । ४. ऊर्णा मेषादिकोऽम्नि स्यादित्यभिधानम् । म० टि० । ५. क्षीरपानम् म० । ६. -र इत्यु-भ्मा– म० । ७. णाम्नोऽपद– मं० ।

सर्वाण्णो वा ॥३।२।२२०॥ कर्मधारयादिति निवृत्तम् । सर्वशब्दात्तस्मै हिते णप्रत्ययो वा भवति । पक्षे छः । सर्वेभ्यो हितः सार्वः । सर्वीयः ।

परिणामिनि तदर्थे ॥३।२।२२१॥ तस्मै इति चतुर्थ्यन्तात् तदर्थे चतुर्थ्यन्तार्थ परिणामिनि अभिधेये यथाधिकृतं प्रत्ययो भवति । तद्भावः परिणामः । अङ्गारेभ्य काष्ठानि अङ्गारीयाणि काष्ठाणि अङ्गारार्थानीत्यर्थः । एवंप्राकारीया इष्टकाः । आमिक्ष्यं दधि । आमिक्षीयं दधि । ओदन्यास्तण्डुलाः । ओदनीयास्तण्डुलाः । अपूप्यं पिष्टम् । अपूपीयं पिष्टम् । शङ्कव्यं दारु । पिचव्य.[1] कार्पासः । परिणामिनीति किम् ? उदकाय कूपः । अंशये[2] कोषीनकोशीकूपावस्युदकभावे परिणामिनी । तदर्थ इति किम् ? मूत्राय यवागूः । उच्चाराय यवान्नं सम्पद्यते न तु तदर्थम् ।

चर्मण्यञ् ॥३।२।२२२॥ तस्मै इति चतुर्थ्यन्तात् परिणामिनि तदर्थे चर्मण्यभिधेयेऽञ्प्रत्ययो भवति । वर्ध्राय इदं वार्ध्रं चर्म । वारत्रं चर्म । राथोपस्थं चर्म । हालबन्धं चर्म । सङ्गव्य चर्मेति । उवर्णान्ताद् युगाद्योर्यः इति यग्रहणाद्य एव भवति ।

ऋषभोपानहाञ्ञ्यः ॥३।२।२२३॥ ऋषभ उपानह् इत्येताभ्या चतुर्थ्यन्ताभ्या परिणामिनि तदर्थे[3] चर्मण्यभिधेये ञ्यप्रत्ययो भवति । ऋषभाय अयम् आर्षभ्यो वत्सः । औपानह्यो मुञ्जः । औपानह्यं काष्ठम् । औपानह्यं चर्म । चर्मण्यपि परत्वादयमेव भवति ।

छदिर्बलेर्ढण् ॥३।२।२२४॥ छदिस्[4] बलि इत्येताभ्या चतुर्थ्यन्ताभ्या परिणामिनि तदर्थे ढण्प्रत्ययो भवति ।[5] छदिषे इमानि छादिषेयाणि तृणानि । छादिषेयं चर्म । बालेयास्तण्डुला । चर्मण्यपि परत्वादयमेव भवति । औपधेयमित्युपधेयशब्दात् प्राज्ञाद्यण् स्वार्थिक । औपधेयशब्देन चोपधिरेवोच्यते । तेनोपधिशब्दात् परिणामिनि तदर्थे ढण् विधीयते ।

परिखाऽस्य स्यात् ॥३।२।२२५॥ परिखाशब्दान्निर्देशादेव प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे परिणामिनि ढण् प्रत्ययो भवति । तदिति यथाधिकृतं विधानाद्या सा परिखा सा चेत्स्यादिति योग्यतया सम्भाव्यते । परिखात्सामिष्टकाना[6] स्यात्पारिखेय्य इष्टका । स्यादिति किम् ? परिखा इष्टकानाम् । परिणामिनीति किम् ? परिखाऽस्य नगरस्य स्यात् ।

अत्र च ॥३।२।२२६॥ परिखाशब्दान्निर्देशादेव प्रथमान्तादत्रेति सप्तम्यर्थे ढण्प्रत्ययो भवति सा चेत्परिखा स्यादिति सम्भाव्यते । परिखाऽस्या स्यात्पारिखेयी भूमि. । योगविभाग. परिणामिनीत्यस्येहासम्बन्धार्थः । चशब्द उत्तरत्रास्य स्यादिति परिणामिन्यत्र स्यादिति चोभयस्याप्यनुवृत्त्यर्थः ।

तत् ॥३।२।२२७॥ तदिति प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे परिणामिनि अत्रेति सप्तम्यर्थे च यथाविहितं प्रत्ययो भवति । यत्प्रथमान्तं तच्चेत्स्यादिति अर्हतया सम्भाव्यते । प्राकार आसामिष्टकाना स्यात् प्राकारीया इष्टका. । प्रासादीय दारु । परशव्यमयः । प्रासादोऽस्मिन देशे स्यात् प्रासादीयो देशः । प्रासादीया भूमिः । स्यादिति किम् ? प्राकार इष्टकानाम् । परिणामिनीति किम् ? प्रासादोऽस्य स्यात् । गुणवानयं देवदत्तः ।

इति श्रुतकेवलिदेशीयाचार्यशाकटायनकृतौ शब्दानुशासने वृत्तौ तृतीयस्याध्यायस्य
द्वितीय. पाद. समाप्तिमगमत् ।

---

१. तन्तुयोग्यः कार्पासविशेषः पिचुः म० टि० । कृञः पास इत्यौणादिकसूत्रेण पासप्रत्ययः, अरादेशश्च म० टि० । २. अमये कोशी न को- म० । ३. -दर्थेऽभिधे- म० । ४. उपहारो बलिः स्मृतः म० टि० । ५. वलीकनिध्रे पटलप्रान्तेऽथ पटलं छदिः इत्यमरः म० टि० । ६. -खासामिष्टका स्यात् पारिखेय्यस्य इष्टकाः म० ।

[तृतीयः पादः]

तस्यार्हं कृत्ये वत् ।।३।३।१।। तस्येति षष्ठ्यन्तादर्हतीत्यर्हस्तस्मिन्नर्हेऽर्थे वत्प्रत्ययो भवति यत्तदर्हं तच्चेत् कृत्यं कर्तव्यं क्रिया भवति । राज्ञोऽर्हं राजवद्वृत्तमस्य । राज्ञः राजत्वस्य वा युक्तमस्य वृत्तमित्यर्थः । राजवदवर्तत भरत इति राजार्हमवर्तत इत्यर्थः । एवं कुलीनवत्, साधुवत् । कृत्य इति किम् ? शतस्यार्हो देवदत्तः । राज्ञोऽर्हो मणिः ।

सुप इवे ।।३।३।२।। कृत्ये वदिति वर्तते । सुबन्तादिवार्थे वत्प्रत्ययो भवति । इवशब्दः सादृश्यं द्योतयति । तच्चेत् सादृश्यं कृत्ये क्रियाविषयं क्रियागतं भवतीत्यर्थः । क्षत्रिय इव क्षत्रियवद् युध्यते । अश्ववद् धावति देवदत्तः । देवमिव देववत्पश्यन्ति देवदत्तम् । साधुनेव साधुवदाचरितं देवदत्तेन । ब्राह्मणायेव ब्राह्मणवद् दत्तं देवदत्ताय । पर्वतादिव पर्वतवदवरोहन्त्यासनात् । सुप इति किम् ? गच्छन्नास्ते इव मन्दत्वादीप्सितदेशस्या-सम्प्राप्तेः । अधीयमानो नृत्यति वाङ्गविकारप्रायत्वात् । कृत्य इति किम् ? देवदत्त इव स्थूलः । देवदत्त इव गोमान् । अत्र गुणादिविषये सादृश्ये, न भवति ।

तत्र ।।३।३।३।। तत्रेति सप्तम्यन्तादिवार्थे वत्प्रत्ययो भवति । मथुरायामिव मथुरावत् स्रुघ्ने प्राकारः । पाटलिपुत्रवत्साकेते परिखा । गुरुवद्गुरुपुत्रे वर्तितव्यमिति । क्रियासादृश्ये पूर्वेणैव सिद्धमिति [1]अकृत्यार्थो-ऽयमारम्भः ।

तस्य ।।३।३।४।। तस्येति षष्ठ्यन्तादिवार्थे वद्भवति । देवदत्तस्येव देवदत्तवत् जिनदत्तस्य गावः । देवदत्तस्येव देवदत्तवज्जिनदत्तस्य दन्ताः । अक्रियाविषयदृश्यार्थं आरम्भः । योगविभाग उत्तरार्थः ।

भावे त्वतल् ।।३।३।५।। तस्येति षष्ठ्यन्ताद्भावेऽभिधेये त्वतलित्येतौ प्रत्ययौ भवतः । भवतोऽस्माद-भिधानप्रत्ययाविति भावः, शब्दप्रतीतिप्रवृत्तिनिमित्तम् । गोर्भावः गोत्वं गोता । अश्वस्य भावोऽश्वत्वम् । अश्वता । अत्र सामान्यं भावः । शुक्लत्वम् । शुक्लता पटस्य । अत्र गुणः । शुक्लत्वं शुक्लता रूपस्य । अत्र गुण-सामान्यम् । राजपुरुषत्वम् । राजपुरुषता । पाचकत्वम् । पाचकता । औपगवत्वम् । औपगवता । अत्र सम्बन्धः । समासकृत्तद्धितेष्वपि [2]रूढशब्देषु जात्यभिधानमेव । कृष्णसर्पत्वम् । कृष्णसर्पता । कुम्भकारत्वम् । कुम्भ-कारता । रजकत्वम् । रजकता । हस्तित्वम् । हस्तिता । धवखदिरत्वम् । धवखदिरता । इति जाति[3]सङ्केतः । यदृच्छाशब्देषु शब्दस्वरूप[4] सञ्ज्ञासञ्ज्ञिसम्बन्धः । बालकुमाराद्यवस्थानुगतं[5] वा वस्तुरूपम् । डित्थत्वम् । डित्थता । देवदत्तस्येति यः प्राथमकल्पिको डित्थः तत्क्रियागुणा देवदत्ते । भवनं भूतिर्भाव इति । प्रकृत्यर्था-वच्छिन्ना वा सत्ता प्रत्ययार्थो वेदितव्यः । पृथक्त्वम् । पृथक्ता । नानात्वम् । नानातेति । वृत्तौ पृथगादिशब्दाः पृथग्भूताद्यर्थे सत्त्वे वर्तन्ते इति प्रत्ययः । विग्रहस्तु पृथग्भूतस्य भाव इति तस्येति वेह शब्दो विज्ञायते । स्वभाव-तस्त्वान्तं नपुंसकम्, तलन्तं स्त्रियाम् ।

प्राक्त्वादगडुलादे ।।३।३।६।। त्वतलित्यनुवर्तते । ब्रह्मणस्त्व इत्यात्वसंशब्दनात्प्राक्त्वतलित्येतौ प्रत्ययावधिकृतौ वेदितव्यौ गडुलादीन् वर्जयित्वा । उत्तरत्रैवोदाहरिष्यते । अगडुलादेरिति किम् ? गाडुल्यम् । कामण्डलवम् । गडुलादेर्वक्ष्यमाणावेव टघणणौ भवतः । अपवादैः समावेशार्थः कृत्ये विधानार्थश्चाधिकारः । गडुल, विशस्त, दायाद, वाडिश, संवादिन्, बहुभाषिन्, शीर्षघातिन्, कमण्डलु इति गडुलादिः ।

नञ्तत्पुरुषादबुधादेः ।।३।३।७।। प्राक्त्वान्नञ् पूर्वात्तत्पुरुषाद् बुधादन्तवर्जितात् त्वतलौ भवतः इत्ययमधिकारो वेदितव्यः । टघणादिबाधनार्थम् । न शुक्लः अशुक्लः, तस्य भावः अशुक्लत्वम् । अशुक्लता ।

---

1. अकृत्यार्थोऽयमा– म० । 2. रूढिशब्देषु म० । 3. जातिसङ्कातः म० । 4. गौः शुक्लश्चलो डित्थ इत्यादौ चतुष्टयी शब्दप्रवृत्तिरिति महाभाष्यकारः । अत्र गौरिति जातिः, शुक्ल इति गुणः, चल इति क्रिया, डित्थ इति यदृच्छाशब्दः, इति ज्ञातव्यम् । म० टि० । 5. वा वस्तु म० ।

वर्ण इति टयण्बाधया त्वतलौ। अशौक्ल्यमकार्ष्ण्यमिति टयणन्तेन समासः। समासाट्टयणि नञो वृद्धिः प्रसज्येत। एवमपतित्वमपतिता। पत्यन्त इति ट्यण्बाधया। अनाधिपत्य गाणपत्यमिति ट्यणन्तेन समासः। अराजत्वम्। अराजता। राजान्त इति टयण्बाधनया।[1] अनाधिराज्यम्, अयौवराज्यमिति टयणन्तेन समासः। अमूर्खत्वम्। अमूर्खता। गुणाङ्ग इति टयण्बाधया। अमौर्ख्यम्। अजाड्यमिति ट्यणन्तेन समासः। अस्थविरत्वम्। अस्थविरता। वयोवचन इत्यञ्बाधया। अस्थाविरम्। अकैशोरमित्यञन्तेन समासः। अहायनत्वम्। अहायनता। हायनान्त इत्यण्बाधया। अद्वैहायनम्। अत्रैहायणमिति अणन्तेन समासः। अपटुत्वम्। अपटुता। इगन्त इत्यण्बाधया। अपाटवम्। अलाघवमित्यणन्तेन समासः। अरमणीयत्वम्। अरमणीयता। योपान्त्य इत्यण्बाधया।[2] अरामणीयकम्। अकामनीयकमिति वुञन्तेन समास.। नञ्ग्रहणं किम्? प्राजापत्यम्। सैनापत्यम्। तत्पुरुषग्रहणं किम्? न विद्यते पतिरस्येत्यपतिर्ग्रामः तस्य भावः कृत्यं वेत्यापत्यम्। एवमाराज्यम्। आहायनम्। आपटवम्। आरमणीयकम्। अबुधादेरिति किम्? न बुधः अबुधः—तस्य भावः कृत्यं वा आबुध्यम्। आचतुर्यम्। बुध, चतुर, यथातथा, यथापुर, सङ्गत, लवण, वदक, तरस, असु,[3] ईश्वर, क्षेत्रज्ञ, संवादिन्,[4] सुवेशिन्, संभाषिन्, बहुभाषिन्, शीर्ष, घातिन्, समस्थ, विषमस्थ, पुरस्थ, परमस्थ, मध्यस्थ, दुःपुरुष, कापुरुष, विशाल—इति बुधादिः।

पृथ्वादेर्वेमन् ॥३।३।८॥ पृथु इत्येवमादिभ्यस्तस्य भावे वा इमन्प्रत्ययो भवति। प्राक्त्वादिति त्वतलौ च, वा वचनाद्यश्च। प्राप्नोत्यणादिस्सोऽपि भवति। पृथोर्भावः प्रथिमा। पृथुत्वम्। पृथुता। पार्थवम्। बंहिमा। बहुलत्वम्। बहुलता। बाहुल्यम्। वत्सिमा। वत्सत्वम्। वत्सता। वात्सम्। पृथु, मृदु, महि, पटु, तनु, लघु, बहु, साधु, आशु, उरु, गुरु, खण्डु, बहुल, चण्ड, खण्ड, अकिञ्चन, बाल, बाढ, पाक, वत्स, मन्द, स्वादु, ऋजु, वृष, ह्रस्व, दीर्घ, क्षिप्र, क्षुद्र, प्रिय इति पृथ्वादिः।

वर्णदृढादिभ्यष्ट्यण् च ॥३।३।९॥ वर्णविशेषवाचिभ्यो दृढादिभ्यश्च तस्य भावे इमन् टयण् च प्रत्ययौ वा भवत. प्राक्त्वादिति वा त्वतलौ च वावचनाद्यश्च प्राप्नोत्यण् सोऽपि भवति। शुक्लस्य भावः शुक्लिमा। शौक्ल्यम्। शुक्लत्वम्। शुक्लता। कृष्णिमा। कृष्णत्वम्। कार्ष्ण्यम्। कृष्णता। कद्रिमा। काद्रव्यम्। कद्रुत्वम्। कद्रुता। शितिमा। शैत्यम्। शितित्वम्। शितिता। शैतम्। वावचनादिगन्तस्य पाक्षिकरूप्यम्। दृढादिभ्य.—दृढस्य भावः द्रढिमा। दार्ढ्यम्। दृढत्वम्। दृढता। व्रढिमा। वार्ढ्यम्। वृढत्वम्। वृढता। परिव्रढिमा। परिवार्ढ्यम्। परिवृढत्वम्। परिवृढता। विमतिमा। वैमत्यम्। विमतित्वम्। विमतिता। वैमतम्। सम्मतिमा। सम्मतित्वम्। साम्मत्यम्। सम्मतिता। साम्मतम्। इगन्तस्येत्यण्। टकारो ङ्यर्थः। आर्हन्ती। औचिती। यथाकारामी।[5] साहस्री। शैत्री[6]। पारिख्याती। दृढ, वृढ, परिवृढ, कृश, भृश, चुक्र, शुक्र, आम्र, लवण, शीत, उष्ण,[7] जड, बधिर, मूक, मूर्ख, पण्डित, मधुर, वियात, विलात, विमनस्, विशारद, विमति, सम्मति, सम्मन इति दृढादिः। आकृतिगणोऽयम्। तेन स्थैर्यं स्थेमेत्याद्यपि सिद्ध्यति[8]।

पतिराजान्तगुणाङ्गराजादिभ्यः कृत्ये च ॥३।३।१०॥ पत्यन्तेभ्यो गुणाङ्गेभ्यो राजादिभ्यश्च तस्येति षष्ठ्यन्तेभ्यः कृत्ये कर्तव्ये कर्मणि क्रियाया च भावे च टयण्प्रत्ययो भवति। प्राक्त्वादिति त्वतलौ च। पत्यन्तेभ्य—अधिपत्योर्भावः कृत्यं वा आधिपत्यम्। नारपत्यम्। बार्हस्पत्यम्। प्राजापत्यम्। सैनापत्यम्। अधिपतित्वम्। अधिपतिता। राजान्तेभ्य—आधिराज्यम्। यौवराज्यम्। सौराज्यम्। अधिराजत्वम्। अधिराजता। गुणा अङ्गं निमित्तं येषां प्रवृत्तेस्ते गुणाङ्गा गुणद्वारेण गुणिनि वर्तमानास्तेभ्यः—मौढ्यम्।[9] मौर्ख्यम्। मूढत्वम्। मूढता। राजादिभ्य—राज्यम्। काव्यम्। ब्राह्मण्यम्। राजत्वम्। राजता। चकारो भावे कृत्ये चेति समुच्चयार्थः। राजन्, कवि, ब्राह्मण, माणव, वाडव, चोर, धूर्त, आराधय, विराधय, उपराधय, अपिराधय, अनृशंस,

1. बाधया म०। २. इति बुञ्। ३. लस म०। ४. संवेशिन् म०। ५. साहस्री म०। ६. शैत्री म०। ७. जल म०। ८. सिद्धम्। ९. मौर्ख्यम् म०।

कुशल, चपल, निपुण, पिशुन, बाल, स्वस्थ, विश्वस्त, विफल, विशांपति, पुरोहित, ग्रामिक, खण्डिक, दण्डिक, कर्मिक, [1]वर्मिक, [2]व्यलीक, सूतका, अजिनिका, अञ्जलिक, छत्रिक, सूचक—इति राजादिराकृतिगणः।

सहायाद्वा ॥३।३।११॥ सहायशब्दात्तस्य भावे कृत्ये च टघण्प्रत्ययो वा भवति। प्राक्त्वादिति त्वतलौ। वावचनाद्वुञ्च। सहायस्य भावः कृत्यं वा साहाय्यम्। साहायकम्। सहायत्वम्। सहायता।

वयःप्राणिजातेरञ् ॥३।३।१२॥ वयोवचनात्प्राणिजातिवाचिनश्च तस्य भावे कृत्ये चाऽञ्प्रत्ययो भवति। त्वतलौ च। कुमारस्य भावः कृत्यं वा कौमारम्। कैशोरम्। शावम्। [3]वार्करम्। कुमारत्वम्। कुमारता। अश्वस्य भावः कृत्यं वा—आश्वम्। गार्दभम्। माहिषम्। द्वीपिनो द्वैपम्। हस्तिनो हास्तम्। अश्वत्वम्। अश्वता। प्राणिग्रहणं किम्? तृणत्वम्। तृणता। जातिग्रहणं किम्? देवदत्तत्वम्। देवदत्तता।

युवादिहायनान्तादण् ॥३।३।१३॥ युवादिभ्यो हायनान्तेभ्यः शब्देभ्यस्तस्य भावे कृत्ये चाऽण्प्रत्ययो भवति। त्वतलौ च। युवादेः—यौवनम्। युवता। युवत्वम्। यौवनिकेत्यपि भवति चोरादिपाठात्। हायनान्तात्–द्विहायनस्य भावः कृत्यं वा द्वैहायनम्। त्रैहायनम्। चातुर्हायनम्। द्विहायनत्वम्। द्विहायनता। अञि यौवनं न सिद्ध्यति। अणि द्वैपमिव [4]अणोहराशनम्। युवन्, स्थविर, यजमान, कुकुर[5], [6]श्रावणस्त्री, दुःस्त्री, सुस्त्री, हृदय, दुर्हृदय, सुहृदय, दुर्हृत, सुभ्रातृ, दुर्भ्रातृ, परिव्राजक, सब्रह्मचारिन्, अनृशंस, चपल, कुशल, निपुण, पिशुन, कुतूहल, क्षेत्रज, उद्गातृ, उन्नेतृ, प्रशास्तृ, प्रतिहर्तृ, होतृ, पोतृ, भ्रातृ, भर्तृ, रथगणक, पतिगणक, सुष्टु, दुष्टु, अध्वर्यु—इति युवादिः।

लघ्वादेरिकः ॥३।३।१४॥ लघुरादिः समीपभूतो यस्येकस्तदन्तात्तस्य भावे कृत्ये च अण्प्रत्ययो भवति। शुचेर्भाव. कृत्यं वा शौचम्। शाकुनम्। मौनम्। साम्पतम्। नागरजनम्। हारीतकम्। तैतवम्। पार्थिवम्। पाटवम्। लाघवम्। बाधवम्। पैत्रम्। शुचित्वम्। शुचिता। तैतवमित्यत्र यद्यपि तितउ इत्यव्यवहितलघ्वादिगतं सम्भवति तथाप्यनैकमुदाहरणं लक्षणारम्भं प्रयोजयतीति शुच्यादिभ्योऽपि भवति। लघ्वादेरिति किम्? पाण्डुत्वम्। कद्रूत्वम्। इक इति किम्? घटत्वम्। पटत्वम्। केचिल्लघ्वादेरित्यपि प्रकृतेर्विशेषणमिच्छन्ति। कार्शानवम्, आरतम् आरातमित्युदाहरन्ति साम्मतमितीच्छन्ति।

हृदयपुरुषादसमासे ॥३।३।१५॥ हृदय पुरुष इत्येताभ्यां तस्य भावे कृत्ये चाऽण्प्रत्ययो भवति त्वतलौ च असमासे, न चेत् हृदयपुरुषशब्दयोः समासो विषयभूतो भवति। हृदयस्य भावः कृत्यं वा हार्दम्। हृदयत्वम्। पौरुषम्। पुरुषत्वम्। असमास इति किम्? परमस्य हृदयस्य भावः कृत्यं वा परमहृदयत्वम्। परमपुरुषत्वम्। परमहार्दं परमपौरुषमिति माभूत्। अत एव निपातनात्सापेक्षादपि भावे प्रत्ययो विज्ञायते तेन काकस्य कार्ष्ण्यम्, बलाकायाः शौक्ल्यमित्यादि सिद्ध्यति। अत्र हि काकाद्यपेक्षा कृष्णादिप्रकृतिः पौरुषमिति प्राणिजात्यञापि सिद्धम्। समासविषये प्रतिषेधार्थं पुरुषोपादानम्।

सखिवणिक्दूताद्यः ॥३।३।१६॥ सखि वणिज् दूत इत्येतेभ्यः तस्य भावे कृत्ये च यप्रत्ययो भवति। त्वतलौ च। सख्युर्भावः कृत्यं वा सख्यम्। सखित्वम्। सखिता। वणिज्या। वणिक्त्वम्। वणिक्ता। दूत्यम्। दूतत्वम्। दूतता। राजादिदर्शनाद्वाणिज्यं दौत्यमित्यपि भवति।

स्तेयार्हन्त्यश्रौत्रम् ॥३।३।१७॥ स्तेय आर्हन्त्य श्रौत्रेति तस्य भावे कृत्ये च निपात्यते। स्तेयेति स्तेनाद्यो नलोपश्च निपात्यते। स्तेनस्य भावः कृत्यं वा स्तेयम्। राजादिदर्शनात् स्तैन्यमित्यपि भवति। आर्हन्त्येति अर्हतो नुम् टघण् च। अर्हतो भावः कृत्यं वा आर्हन्त्यम्। आर्हन्ती। श्रौत्रमिति श्रोत्रियादण् यलोपश्च। श्रोत्रियस्य भावः कृत्यं वा श्रौत्रम्। चोरादिपाठाद्वुञ् च। श्रौत्रियकम्। सर्वत्र त्वतलौ भवतः। एवं स्तेनत्वम्। स्तेनता। अर्हत्त्वम्। अर्हत्ता। श्रोत्रियत्वम्। श्रोत्रियता।

---

१. चर्मिक म०। २. लिरिक म०। ३. वार्करम् म०। ४. —स्यजनो म०। ५. कुकुक म०। ६. श्रवणस्त्री म०।

कपिज्ञातेरेयण् ॥३।३।१८॥ कपि ज्ञाति इत्येताभ्यां तस्य भावे कृत्ये च एयण्प्रत्ययो भवति त्वतलौ च। कपेर्भावः कृत्यं वा—कापेयम्। कपित्वम्। कपिता। ज्ञातेयम्। ज्ञातित्वम्। ज्ञातिता।

योपान्त्याद्गुरूपोत्तमाद्वुञ् ॥३।३।१९॥ त्रिप्रभृतीनामन्त्यमुत्तमम्। तत्समीपमुपोत्तमम्। उपोत्तमं गुरुर्यस्य तस्माद्यकारोपान्त्यात्तस्य भावे कृत्ये च वुञ्प्रत्ययो भवति त्वतलौ च। रमणीयस्य भावः कृत्यं वा-रामणीयकम्। कामनीयकम्। पानीयकम्। औपाध्यायकम्। आचार्यकम्। रमणीयत्वम्। रमणीयता। गुरुग्रहणादनेकहल्व्यवधानेऽपि भवति। गुरुग्रहणं हि दीर्घसंयोगपरार्थम्। अन्यथा दीर्घोपोत्तमादित्युच्येत। योपान्त्यादिति किम्? कापोतत्वम्। विभ्रांतत्वम्। गुरूपोत्तमादिति किम्? क्षत्रियत्वम्।

द्वन्द्वचोरादेः ॥३।३।२०॥ द्वन्द्वसमासाच्चोरादिभ्यश्च तस्य भावे कृत्ये च वुञ्प्रत्ययो भवति। गोपालपशुपालानां भावः कृत्यं वा गोपालपशुपालिका। शैष्योपाध्यायिका। कौत्सकौशिकिका। मैत्रो वैत्रिका। चोरादेः—चौरिका। धौतिका। मानोज्ञकम्। प्रैयरूपकम्। चोर, धूर्त, युवन्, ग्रामपुत्र, ग्रामसंकूट, ग्रामकुमार, अमुष्यपुत्र, अमुष्यकुल, शरपत्र, मनोज्ञ, प्रियरूप, अदोरूप, अभिरूप, बहुल, मेधाविन्, कल्याण, आढ्य, सुकुमार, छान्दस्, छात्र, श्रोत्रिय, विश्वदेव इति चोरादिः।

गोत्रचरणाच्छ्लाघात्याकारावाये ॥३।३।२१॥ गोत्रवाचिनश्चरणवाचिनश्च शब्दास्तस्य भावे कृत्ये च वुञ्प्रत्ययो भवति त्वतलौ च श्लाघादिषु विषयभूतेषु। श्लाघा विकत्थनम्। अत्याकारः पराधिक्षेपः। अवायः प्राप्तिर्निश्चयो वा। विषयभाव पुनरेषा क्रियारूपाणां भावकृत्ये प्रतिसाध्यत्वात्। गार्ग्यस्य भावः कृत्यं वा गार्गिका तया गार्गिकया। गार्गिकया श्लाघते। गार्गिकया अत्याकुरुते। वात्सिकया अत्याकुरुते। गार्गिकामवेतवान्। वात्सिकामवेतवान्। चरणात्—काठिकया श्लाघते। कालापिकया श्लाघते। काठिकया अत्याकुरुते। कालापिकया अत्याकुरुते। काठिकामवेतवान्। कालापिकामवेतवान्। गार्ग्यत्वेन कठत्वेन। श्लाघात्याकारावाय इति किम्? गार्ग्यम्। काठम्। प्राणिजातिलक्षणोऽञ्।

होत्राभ्यश्छः ॥३।३।२२॥ होत्राशब्द ऋत्विग्वचन., ऋत्विग्विशेषवाचिभ्यस्तस्य भावे कृत्ये च छप्रत्ययो भवति त्वतलौ च। अच्छावाकस्य भावः कृत्यं वा अच्छावाकीयम्। मैत्रावरुणीयम्। ब्राह्मणच्छंसीयम्। अच्छावाकत्वम्। अच्छावाकता। हूयते आभिरिति होत्रा ऋच इत्येके। तान्येवोदाहरणानि। अच्छावाकादयस्तु ऋग्वचनाः। बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम्।

ब्रह्मणस्त्वः ॥३।३।२३॥ होत्राभ्य इति वर्तते। ब्रह्मन्नित्येतस्मादृत्विग्वाचिनस्तस्य भावे कृत्ये च त्वप्रत्ययो भवति। छापवादः। ब्रह्मणो भावः कृत्यं वा ब्रह्मत्वम्। होत्राभ्यो ब्रह्मणश्चेति ब्रह्मणिपेधे त्वतलावपि प्राप्नोतीति ब्रह्मणस्त्ववचनम्। होत्राधिकाराज्जातिशब्दस्तु ब्राह्मणपर्यायब्रह्मशब्दात्त्वतलौ भवतः। एवं ब्रह्मत्वम्। ब्रह्मता।

शाकटशाकिनौ क्षेत्रे ॥३।३।२४॥ तस्येति वर्तते। क्षेत्रं धान्यादीनामुत्पत्त्याधारभूमिः। तस्येति षष्ठ्यन्तात्क्षेत्रेऽर्थे शाकट शाकिन इत्येतौ प्रत्ययौ भवत.। इक्षूणां क्षेत्रम् इक्षुशाकटम्[७]। इक्षुशाकिनम्। मूलशाकटम्। मूलशाकिनम्।

धान्येभ्यः[८] खञ् ॥३।३।२५॥ तस्येति वर्तते धान्यविशेषवाचिभ्यस्तस्येति षष्ठ्यन्तेभ्यः क्षेत्रेऽर्थे खञ्प्रत्ययो भवति। कुलत्थानां क्षेत्रं कौलत्थीनम्। मौद्गीनम्। प्रैयङ्गवीणम्। नैवारीणं पत्वकम्।

---

१. कपेः क्रीडादिकं किञ्चित्कापेयमिति कथ्यते इति विश्वः, म० टि०। २. विभ्रान्तत्वं म०। ३. इत्युद्गतं गुरोः श्रुत्वा शिष्यो नोत्तरमूचिवान्। स्वबाचा किन्तु वक्त्रेण शैष्योपाध्यायिका हि सा म० टि०। ४ कौत्साकुशिकिका म०। ५ ग्रामसण्ट म०। ६. होत्राधिकाराज्जातिशब्दात्तु म०। ७. इक्षुशाकटमिक्षूणां क्षेत्रमिक्षुवणं वनिम् शाकशाकटमित्युक्तमथवा शाकशाकिनम्। शाकस्य क्षेत्रमन्येषामेवं क्षेत्रेषु सङ्गतिः इत्यभिधानम्। म० टि०। ८. जातिवद्बहुवदेकाख्यायाम् इति सूत्रेण बहुवचनम् म० टि०।

व्रीहिशालेर्ढण् ॥३।३।२६॥ व्रीहि शालि इत्येताभ्यां तस्य क्षेत्रे ढण्प्रत्ययो भवति । खञोऽपवादः । व्रीहेः क्षेत्रं व्रैहेयम् । शालेयम् ।

यवयवकषष्टिकाद्यः ॥३।३।२७॥ यव यवक षष्टिक इत्येतेभ्यस्तस्य क्षेत्रे यप्रत्ययो भवति । खञोऽपवादः । यवानां क्षेत्रं यव्यम् । यवक्यम् । षष्टिक्यम् । षष्टिरात्रेण पच्यमाना व्रीहयः षष्टिकाः । अत एव निपातनात्सिद्धम् ।

वाऽणुमाषात् ॥३।३।२८॥ अणु माष इत्येताभ्यां षष्ठ्यन्ताभ्यां क्षेत्रेऽर्थे यप्रत्ययो वा भवति । पक्षे खञ् । अणूनां क्षेत्रमणव्यम् । आणवीनम् । माष्यम् । माषीणम् ।

भङ्गोमातिलात् ॥३।३।२९॥ भङ्गा उमा तिल इत्येतेभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्यः क्षेत्रे यप्रत्ययो वा भवति । पक्षे खञ् । उमाभङ्गेऽपि धान्य एवेष्येते । भङ्गाना क्षेत्रं भङ्ग्यम् । भाङ्गीनम् । उम्यम् । औमीनम् । तिल्यम् । तैलीनम् । योगविभाग उत्तरार्थः । नेत्यत्रानुवर्तत एव । अन्यथा यवयवकषष्टिकाद्य इत्यस्य पूर्वाकरणमकौशलं स्यात् । नित्यविधेर्विप्रकरणे फलाभावात् । वाक्यं तु महाविभाषया सिद्धम् ।

रजस्यलाब्वाश्च कटः ॥३।३।३०॥ अलाबूशब्दाद् भङ्गा उमा तिल इत्येतेभ्यश्च षष्ठ्यन्तेभ्यो रजस्यर्थे कटप्रत्ययो भवति । अलाबूना रज. अलाबूकटम् । भङ्गाकटम् । उमाकटम् । तिलकटम् ।

गम्येऽह्नाश्वात् खञ् ॥३।३।३१॥ तस्येति षष्ठ्यन्तादश्वशब्दादेकेनाह्ना गम्ये खञ्प्रत्ययो भवति । अश्वस्यैकेनाह्ना गम्य आश्वीनं. अध्वा । अह्नेति किम् ? अश्वस्य मासेन गम्यः ।

कुलाज्जल्पे ॥३।३।३२॥ तस्येति षष्ठ्यन्तात्कुलशब्दाज्जल्पेऽर्थे खञ्प्रत्ययो भवति । कुलस्य जल्पः कौलीनः ।

तुल्ये कस्सञ्ज्ञाप्रतिकृत्योः ॥३।३।३३॥ तस्येति षष्ठ्यन्तात्तुल्येऽर्थे कप्रत्ययो भवति सञ्ज्ञाप्रतिकृत्योः सञ्ज्ञायां प्रतिकृतौ च विषये । प्रतिकृतिः काष्ठादिमयं प्रतिच्छन्दकम् । अश्वस्य तुल्यः अश्वकः । उष्ट्रकः । गर्दभकः । अश्वादिसदृशस्य सञ्ज्ञा एताः । अश्वकं रूपम् । अश्विका प्रतिमा । अश्वकानि रूपाणि । तुल्य इति किम् ? इन्द्रदेव एवं नामा कश्चित् नात्र सादृश्यम् । सञ्ज्ञाप्रतिकृत्योरिति किम् ? गोस्तुल्यो गवयः । सञ्ज्ञाग्रहणम् अप्रतिकृत्यर्थम् । तुल्यमात्रे प्रत्ययः । शिव इव शिवक इत्येके ।

न नृपूजार्थध्वजचित्रे ॥३।३।३४॥ नरि मनुष्ये पूजार्थे ध्वजे चित्रे चित्रकर्मणि चाभिधेये कप्रत्ययो न भवति । तत्र सोऽयमित्येवाभिसम्बन्धः । सञ्ज्ञाप्रतिकृत्योरिति यथासम्भवं प्राप्तिः । नरि चञ्चा सदृशः चञ्चा मनुष्यः । सिध्रिका । खरकुटी । दासी । पूजार्थे—अर्हन् । शिवः । स्कन्दः । पूजार्था. प्रतिकृतय उच्यन्ते । ध्वजे—गरुडः । सिंहः । तालः । ध्वजः । चित्रकर्मणि—दुर्योधनः । भीमसेनः ।

जीवनेऽपण्ये ॥३।३।३५॥ जीवन्त्यनेनेति जीवनम्, पण्यं विक्रेतव्यम्, जीवनं यदपण्यं तस्मिन् कप्रत्ययो न भवति । वासुदेवसदृशो वासुदेवः । शिवः । स्कन्दः । विष्णुः । देवलकानां जीविकार्थाः प्रतिकृतय उच्यन्ते । जीवन इति किम् ? कोऽस्मै माभूत् । हास्तिकः । अपण्य इति किम् ? हस्तिकान् विक्रीणीते ।

देवपथादिभ्यः ॥३।३।३६॥ देवपथादिभ्यस्तुल्ये सञ्ज्ञाप्रतिकृत्योः कप्रत्ययो न भवति । देवपथतुल्यो देवपथः । हंसपथः । देवपथ, हंसपथ, वारिपथ, अजपथ, राजपथ, शतपथ, शङ्कुपथ, स्थलपथ, सिन्धुपथ,

---

१. जातिव्यक्त्योः कथञ्चित्तादात्म्यात् म० । २. अतसी स्यादुमा क्षुमा । मातुलानी तु भङ्गायाम्, व्रीहिभेदस्त्वणुः पुमान् म० टि० । ३. त्रिष्वाश्वीनं यदश्वेन दिनेनैकेन गम्यते इति नामलिङ्गानुशासनम् म० टि० । ४. प्रतिबिम्बं प्रतिरूपं प्रतिमानं प्रतिकृतिं प्रतिच्छन्दः प्रतिकायश्च प्रतिनिधिमाहुः प्रतियातनां प्रतिच्छायाम्, म० टि० । ५. सचित्तपुरुषो वास्तु चञ्चापुरुष एव च । यो विनापि गुणैः पौंस्नैः नाम्नैव पुरुषायते ॥ म० टि० ।

उष्ट्रग्रीवा, वामरज्जु, हस्त, इन्द्र, दण्ड, पुष्प, मत्स्य—इति देवपथादिराकृतिगणः। अस्यैव पूर्वप्रयोगे[1] प्रपञ्चः।

वस्तेर्ढञ् ॥३।३।३७॥ तस्य तुल्य इति वर्तते। न सञ्ज्ञाप्रतिकृत्योरिति। बस्तिशब्दात् षष्ठयन्ता-तुल्येऽर्थे ढञ्प्रत्ययो भवति। वस्तेस्तुल्यं वास्तेयम्। वास्तेयी प्रणालिका।

शिलाया ढश्च ॥३।३।३८॥ शिलाशब्दात्तस्य तुल्ये इत्यस्मिन् ढच्प्रत्ययो भवति। चकारात् ढञ् च। शिलातुल्यं शिलेयम्। शिलेयी इष्टका। शैलेयं दधि। शैलेयी इष्टका। चकार इत्। टिड्ढ्णेऽञणिति सामान्यग्रहणार्थः। अन्यथा हि अस्यैव स्यात्। केचिड्ढान्तं द्रव्यवत् स्त्रिया नास्तीत्याहुः। तन्मतेन चकारो न कर्तव्यः।

शाखादेर्यः ॥३।३।३९॥ शाख इत्येवमादिभ्यस्तत्तुल्ये यप्रत्ययो भवति। शाखायास्तुल्यः शाख्यः। मुख्यः। जघन्यः। शाखा, मुख, जघन, स्कन्ध, मेघ, शृङ्ग[2], स्कन्द, चरण, शरण, उरस्, अग्र, शिरस् इति शाखादिः।

द्रोर्भव्ये ॥३।३।४०॥ द्रुशब्दात्तस्य तुल्ये भव्ये यप्रत्ययो भवति विशिष्टेष्टपरिणामेन भवति इति भव्यमभिप्रेतानामर्थाना पात्रम्। द्रव्यं कार्षापणम्। द्रव्यो माणवकः। यथाद्रु अग्रन्थ्यजिह्मं दारु[3] कल्प्यं मानं विशिष्टेष्टरूपं भवति तथेदं कार्षापणं विनियुज्यमानं विशिष्टेष्टमाल्याद्युपभोगफलम्। माणवकश्च निनीयमानो विद्यालक्ष्म्यादिभाजनं भवतीति द्रव्यमुच्यते[4]। भव्य इति किम्? द्रुणस्तुल्यः।

कुशाग्राच्छः ॥३।३।४१॥ कुशाग्रशब्दात्तुल्ये छप्रत्ययो भवति। कुशाग्रस्य तुल्यं कुशाग्रीयम्। तदाकारत्वात्कुशाग्रीया बुद्धिः। तीक्ष्णत्वेन णः।

काकतालीयादयः ॥३।३।४२॥ काकतालीयादयश्छप्रत्ययान्ताः साधवो वेदितव्याः। तत्तुल्ये[5]ऽभिधेये। काकश्च तालञ्च काकतालमिति[6] लक्षणया पततः काकस्य निपतता तालेनातर्कितोपनतश्चित्रीयमाण-संयोग उच्यते। तत्तुल्यं काकतालीयम्। अन्धकश्च वर्तका चान्धकवर्तकमित्यन्धकस्य वर्तकाया उपरि अतर्कितः पादन्यास उच्यते। तत्तुल्यमन्धकवर्तकीयम्[7]। अजया पादेनावकीर्यत्या कृपाणस्य दर्शनमजाकृपाणं तत्तुल्यमजाकृपाणीयम्। एवंविधविचित्रीकरणविषयाः काकतालीयादयः। निपातनं रूढ्यर्थम्।

शर्करादेरण् ॥३।३।४३॥ शर्करादिभ्यस्तुल्येऽण्प्रत्ययो भवति। शर्करया तुल्यं शार्करं दधि मधुरत्वात्। शार्करी मृत्तिका कठिनत्वात्। शर्करा, कपालिका, कम्बालिका[8], गोपुच्छ, गोलोमन्, पुण्डरीक, शतपत्र, नराची, नकुल, सिकता—इति शर्करादिः।

एकशालायाष्ठः ॥३।३।४४॥ एकशालाशब्दात्तत्तुल्ये ठप्रत्ययो भवति। एकशालायास्तुल्य-मेकशालिकम्।

गोण्यादेश्च ठण् ॥३।३।४५॥ गोण्यादिभ्य एकशालाशब्दाच्च तत्तुल्ये ठण्प्रत्ययो भवति। गोण्या-स्तुल्यं गौणिकम्। आङ्गुलिकम्। एकशालाया ऐकशालिकम्। गोणी, अङ्गुली,[9] भस्त्रा,[10] बभ्रु, मण्डल, शष्कुली, हरि, कवि,[11] भरा,[12] खलु, उदश्वित्, तरस्, मुनि, कुलिश इति गोण्यादिः।

---

१. पूर्वयोगौ म०। २. सङ्ग म०। ३. दारुपकल्प्यं मानं म०। ४. सन्निरादीयमाना गुणा यत्र संक्रामन्ति तद्द्रव्यमिति वचनात् म० टि०। ५. तस्य तुल्ये म०। ६. मुख्यार्थबाधे तद्योगे रूढितोऽथ प्रयोजनात्। अन्योऽर्थो लक्ष्यते यस्माल्लक्षणाऽरोपिता क्रिया इति काव्यप्रकाशिकायाम् म० टि०। ७. वर्तको वर्तिकाद्यपः इति नामलिङ्गानुशासनम्। म० टि०। ८. कम्बाष्टिका म०। ९. मरूज् म०। १०. -भ्रु बम्लु म०। ११. भह म०। १२. खल म०।

कर्कलोहिताट्टीकण् च ॥३।३।४६॥ कर्क लोहित इत्येताभ्यां तत्तुल्ये टीकण्प्रत्ययो भवति। चकाराट्ठण् च। कर्कस्य तुल्यं कार्कीकम्। कार्किकम्। लोहितीकः। लौहितिकः स्फटिकः। टकारो ङ्यर्थः। कार्कीकी। लोहितीकी।

पील्वादेः कुणः पाके ॥३।३।४७॥ पीलु इत्येवमादिभ्यस्तस्येति षष्ठ्यन्तेभ्यः पाकेऽर्थे कुणप्रत्ययो भवति। [1]पीलूनां पाकः पीलुकुणः। [2]कर्कन्धुकुणः। पीलु, कर्कन्धु, शमी, करीर, बदर, कुवल, अश्वत्थ, खदिर, इति पील्वादिः।

कर्णादिपक्षाज्जाहति मूले ॥३।३।४८॥ कर्णादिभ्यः पक्षशब्दाच्च षष्ठ्यन्तान्मूलेऽर्थे जाह ति इत्येतौ प्रत्ययौ यथासंख्यं भवतः। कर्णादेर्जाहः। कर्णस्य मूलं कर्णजाहम्। अक्षिजाहम्। पक्षात्तिः—पक्षस्य मूलं पक्षतिः। कर्ण, अक्षि, आस्य, वक्र, नख, मुख, केश, दन्त, ओष्ठ, भ्रू, शृङ्ग, पाद, गुल्फ, पुष्प, फल— इति कर्णादिः।

शीतोष्णतृप्रादसह आलुः ॥३।३।४९॥ शीत उष्ण तृप्र इत्येतेभ्यस्तस्येति षष्ठ्यन्तेभ्योऽसहे—असहमाने—आलुप्रत्ययो भवति। शीतस्यासहः शीतमसहमानः शीतालुः। उष्णालुः। तृप्रालुः। तृप्रम् दुःखम्।

हिमादेलुः सहे ॥३।३।५०॥ हिमशब्दात्तस्येति षष्ठ्यन्तात्सहे सहमाने एलुप्रत्ययो भवति। हिमस्य सहः हिमं सहमानः हिमेलुः।

बलवातादूलः ॥३।३।५१॥ बलशब्दाद्वातशब्दाच्च तस्येति षष्ठ्यन्तात् सहे ऊलप्रत्ययो भवति। बलस्य सहः बलं सहमानः बलूलः। वातूलः।

यथामुखसम्मुखाद्दर्शने खः ॥३।३।५२॥ तस्येति वर्तते। यथामुख सम्मुख इत्येताभ्यां षष्ठ्यन्ताभ्यां दर्शनेऽर्थे खप्रत्ययो भवति। दृश्यतेऽस्मिन्निति दर्शन[3] आदर्शादिः—प्रतिबिम्बाश्रय उच्यते। यथामुखं दर्शन यथामुखीनम्। यथामुखमित्यत एव निपातनाद्यथा[4] इति प्रतिषेधेऽपि समासः। षष्ठ्या अम्भावोऽपि पूर्वपदार्थप्रधानत्वेऽव्ययीभावस्यामपञ्चम्यास्तृतीयाया वा सप्तम्या इति लिङ्गादव्ययीभावात्सर्वाविभक्तयो भवन्ति। यथामुखं तथाऽस्मिन्दृश्यते प्रतिबिम्बमिति यथामुखीन[5]मादर्शादिकमुच्यते। समं मुखं सम्मुखं समं मुखमस्यानेनेति वा सम्मुखं प्रतिबिम्बमुच्यते। तस्य दर्शनं सम्मुखीनम्। आदर्शादिकमेवोच्यते। इन्द्रस्य नीतावविचक्षुरष्टावाज्ञापयामास दिशां कुमारीः। ऐशं भविष्यज्जननीमुपाध्वं यूयं जिनस्येति यथामुखीनाः ॥१॥ क्षणमपि रिपुपक्षं सम्मुखीनं न सेहे इति चोपमानात्प्रयोगः। यथादर्शादिकं यथामुखीनं सम्मुखीनम्। अभिमुखं तिष्ठति तथा ताः दिक्कुमार्योऽभिमुखं स्थिता रिपुपक्षश्च।

सर्वादेः पथाङ्गकर्मपत्रपात्रशरावाद्व्यापिनि ॥३।३।५३॥ तस्येति वर्तते। तस्येति षष्ठ्यन्तात्सर्वशब्दादे. पथ अङ्ग कर्मन् पत्र पात्र शराव इत्येतदन्ताच्छब्दरूपाद्व्यापिनीत्यस्मिन्नर्थे खप्रत्ययो भवति। सर्वपथस्य व्यापी सर्वपथीनो रथः। सर्वपथानां व्यापि सर्वपथीनमुदकम्। सर्वस्याङ्गस्य व्यापी सर्वाङ्गीणस्तापः। सर्वेषामङ्गानां व्यापी सर्वाङ्गीणः पटः। सर्वस्य कर्मणः सर्वेषां वा कर्मणां व्यापी सर्वकर्मीणः पुरुषः। एवं सर्वपत्रीणः सारथिः। सर्वपात्रीण ओदनः। सर्वशरावीण ओदनः।

आप्रपदम् ३।३।५४॥ आप्रपदमित्येतस्मात्षष्ठ्यन्ताद्व्यापिन्यर्थे खप्रत्ययो भवति। आप्रपद व्यापी आप्रपदीनः पटः। पदस्याग्रं प्रपदम्। प्रवृद्धं पदं प्रपदम्। पदस्योपरिष्टात्संस्थाखलक इत्यन्ये। मर्यादायामाङ् तेनाप्रपदं व्याप्नोति न तदिति वर्तते यः स आप्रपदीनः। अनेन पटस्य प्रमाणमाख्यायते।

---

१. पीलौ गुडफलः स्रंसीत्यभिधानम् म० टि०। २. कर्कन्धुर्बदरी कोली इत्यमरः, म० टि०। ३. दर्शनम् म०। ४. -थाथा इत्यथा इति प्र- म०। ५. -नमित्यादर्श—म०।

यथाकामानुकामात्यन्तपारावारपारावाराद्गामिनि ॥३।३।५५॥ यथाकाम अनुकाम अत्यन्त पार अवार पारावार अवारपार इत्येतेभ्यो निर्देशादेव द्वितीयान्तेभ्य गामिनि खप्रत्ययो भवति। यथाकामं गामी यथाकामीनः। अनुकामीनः। अत्यन्तीनः। पारीण.। अवारीणः। पारावारीणः। अवारपारीणः।

अनुग्वलम् ॥३।३।५६॥ अनुगु इत्येतस्माद्द्वितीयान्तात् अलङ्गामिनि खप्रत्ययो भवति। अलं पर्याप्तमित्यर्थः। अनुग्वलं गामी अनुगवीनो गोपालकः।

अध्वानो यखौ ।।३।३।५७।। अलङ्गामिनीति वर्तते। अध्वन्नित्येतस्मान्निर्देशादेव द्वितीयान्ताद-लङ्गामिनि य ख इत्येतौ प्रत्ययौ भवत। अध्वानं अलङ्गामी अध्वन्यः। अध्वनीनः।

छश्चाभ्यमित्रम् ॥३।३।५८॥ अभ्यमित्र इत्येतस्मान्निर्देशादेव द्वितीयान्तादलङ्गामिनि छप्रत्ययो भवति यखौ च। अभ्यमित्रमलङ्गामी अभ्यमित्रीयः। अभ्यमित्र्य। अभ्यमित्रीणः। अमित्राभिमुखं भृशं गन्तेत्यर्थः।

परोवरीणपरम्परीणपुत्रपौत्रीणसर्वान्नीनायानयीनानुपदीनागवीनाद्यश्वीनाद्यप्रातीन-समांसमीनसाप्तपदीनम् ॥३।३।५९॥ परोवरीणादय शब्दाः समांसमीनान्ताः खप्रत्ययान्ताः साप्तपदीनः खञ्प्रत्ययान्तो यथास्वमर्थविशेषे निपात्यन्ते। परोवरीणेति परावरान् द्वितीयान्तादनुभवति खः परस्योत्वं च प्रत्ययसन्नियोगे निपात्यते। पराश्चावराश्चानुभवन् परोवरीणः। परोवर्यमित्यत्र परोवरमित्यतीतक्रमवाचि-शब्दान्तरम्। परम्परीणेति परपरतरान् द्वितीयान्तादनुभवति ख परम्पराभावश्च (?) पराश्च परतराश्चानुभवन् परम्परीणो मन्त्री। परम्परा मन्त्रं मिनत्तीति। परम्पराशब्दः प्रकृत्यन्तरम्। पुत्रपौत्रीणेति पुत्रपौत्राद् द्वितीयान्ता-दनुभवति ख पुत्राश्च पौत्राश्चानुभवन् पुत्रपौत्रीण। सर्वान्नीनेति सर्वान्नाद् द्वितीयान्ताद् भक्षयति खः सर्वाण्यन्नानि भक्षयन् सर्वान्नीनो भिक्षु. नियमरहित.। अयानयीनेति—अयानयाद् द्वितीयान्तान्नेये खः। अयानयं नेयः, अयानयीनः शारः। अय प्रदक्षिणं गमनम्। अनयः प्रसव्यम्, शारि द्यूते, शाराः केचित्प्रदक्षिणं गच्छन्ति केचित्प्र-सव्यम्, तेषां गति. अयसहितोऽनय अयानय इत्युच्यते तत्र यस्मिन् परशारं पदानामप्रवेशस्तन्नेयोऽयानयीनः। निपातनं हि रूढ्यर्थम्। अनुपदीनेति अनुपदशब्दाद्बन्धार्थे खः। अनुपद बद्धा अनुपदीना उपानत् पदप्रमाणेत्यर्थः। आगवीनेति आगोः प्रतिदानात्कारिणा ख. प्रतिदानशब्दस्य च लुक् आगो. प्रतिदानकारी आगवीनः कर्मकरः। गवा भृतो य आ तस्यागोः प्रत्यर्पणात्कर्म करोति स आगवीन.। रूढिशब्दोऽयम्। यत्किञ्चिदादाय यस्तस्य प्रति-दानात्कर्मकर. एवमुच्यते इत्येके। अद्यश्वीनेति अद्यश्वशब्दयोर्वार्थे समास., विजनिष्यमाणेऽर्थे खः। विजनस्य प्रत्यासत्तौ गम्यमानायाम्—अद्य वा श्वो वा विजनिष्यमाणा अद्यश्वीना गौ.। एवमासन्नप्रसवेत्यर्थः। अन्ये प्रत्यासत्तौ गम्यमानायां भविष्यत्यर्थे प्रत्ययमाहु.। अद्य श्वो वा भविष्यदद्यश्वीन मरणम्। अद्यश्वीनो वियोग इति। एवमद्यप्रात शब्दात्ख., अद्यप्रातीना गौः। अद्यप्रातीनं मरणम्। अद्यप्रातीनो वियोगः। समांसमी-नेति समां समामिति वीप्सा द्वितीयान्तसमुदायात् गर्भं धारयतीत्यर्थे ख। पूर्वपदसुपश्चाऽलुक् समां समां गर्भं धारयन्ती समांसमीना गौः। अन्ये समायां समायां गर्भं विमुञ्चतीति समांसमीनेति पूर्वपदस्य यत्योऽयमाहुः। साप्तपदीनेति सप्तपदात् तृतीयान्तादवाप्येऽर्थे खञ् यत्तदवाप्य तच्चेति सख्यं सत्वा वा भवति। सप्तभिः पदैरवाप्यं साप्तपदीनं सख्यम्। साप्तपदीन. सखा। साप्तपदीनं मित्रम्। गोगोष्ठम्। अश्वगोष्ठम्। उष्ट्रगोष्ठमिति गोष्ठशब्दः पशुमात्रस्थाने रूढ. प्रातिपदिकं न प्रत्ययः। गवां गोष्ठम्। अश्वानां गोष्ठमिति विग्रहस्यापि भावात्। एवम् अविकटः। अजाकट.। अविपटः। अजापटः। इति कटपटौ पशुसमूहे। उष्ट्रगोयुगम्। अश्वगोयुगम्। इति गोयुगशब्द पशुद्वन्द्वे हस्तिषड्गवमिति षड्गवशब्दः पशुषट्के। तिलतैलमिङ्गुदतैलमिति तैलशब्दोऽपि स्नेहे। क्वचिद्व्युत्पादिता अपि हि रूढिवशात्सामान्ये न वर्तन्ते।

तदस्य प्रमाणान्मात्रट् ॥३।३।६०॥ तदिति प्रथमान्तात्प्रमाणवाचिन. शब्दादस्येति षष्ठ्यर्थे मात्रट्प्रत्ययो भवति। आयाममान प्रमाणम्। तद्द्विविधम्—ऊर्ध्वमानम्, आयाममानञ्च। तत्र ऊर्ध्वमानात्—

१. अध्वानं म० टि०। २. आसन्नप्रसवेत्यर्थः म०। ३. –स्थाने म०। ४. पशुद्वित्वे म०।

ऊरुः प्रमाणमस्य ऊरुमात्रमुदकम् । ऊरुमात्री खाता । जानुमात्रमुदकम् । जानुमात्री खाता । अख्यामाने— रज्जुमात्रभूमिः । तन्मात्री । तावन्मात्री ।

हस्तिपुरुषाद्वाऽण् ॥३।३।६१॥ तदिति प्रथमान्तात्प्रमाणवाचिनो हस्तिशब्दात्पुरुषशब्दाच्च अस्येति षष्ठ्यर्थेऽण्प्रत्ययो वा भवति । पक्षे यथाप्राप्तम् । हस्ती प्रमाणमस्य हास्तिनम् । हस्तिमात्रम् । हस्तिदघ्नम् । हस्तिद्वयसमुदकम् । हस्तिमात्री । हस्तिदघ्नी । हस्तिद्वयसी खाता । पौरुषम् । पुरुषमात्रम् । पुरुषदघ्नम् । पुरुषद्वयसमुदकम् । पौरुषी । पुरुषमात्री । पुरुषदघ्नी । पुरुषद्वयसी खाता । पौरुषी । पुरुषमात्रीच्छाया ।

वोर्ध्वे दघ्नट्द्वयसट् ॥३।३।६२॥ ऊर्ध्वं यत्प्रमाणं तद्वाचिनः शब्दरूपात् प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे दघ्नट् द्वयसट् इत्येतौ प्रत्ययौ वा भवतः । पक्षे मात्रट् । ऊरुः प्रमाणमस्योरुदघ्नम् । ऊरुद्वयसम् । ऊरुमात्रमुदकम् । ऊरुदघ्नी । ऊरुद्वयसी । ऊरुमात्री खाता । तद्दघ्नी । तद्द्वयसी । तन्मात्री । तावद्दघ्नी । तावद्द्वयसी । तावन्मात्री । वाग्रहणमण्मात्रबाधनार्थम् । पुनर्वाग्रहणादुत्तरत्र विकल्पो नास्ति । ऊर्ध्वमिति किम् ? रज्जुमात्री भूमिः ।

श्लुङ्मानात् ॥३।३।६३॥ मानवाच्येव साक्षाद्यः प्रमाणशब्दस्तस्मात्प्रस्तुतस्य प्रत्ययस्य मात्रडादेः श्लुग्भवति । शमः प्रमाणमस्य शमः । दिष्टिः । वितस्तिः । हस्तः । मानादिति किम् ? ऊरुमात्रमुदकम् । रज्जुमात्री भूमिः । उत्तरत्र संशये चेति वचनादिह संशये श्लुग्नास्ति । शमः प्रमाणमस्य स्यात् शममात्रम् । दिष्टिमात्रम् । वितस्तिमात्रम् ।

द्विगोस्संशये च ॥३।३।६४॥ मानादिति वर्तते न प्रमाणादिति । पुरुषात्प्रमाणाद्वेति लुचो ङीविधानात् मानान्ताद् द्विगोः संशये चासंशये च प्रत्ययस्य मात्रडादेः श्लुग्भवति । द्वौ शमौ प्रमाणमस्य द्विशमः । द्विदिष्टः । द्विवितस्तिः । द्विकाण्डा क्षेत्रभक्तिः । द्विकाण्डी रज्जुः । द्विपुरुषी । द्विपुरुषा खाता । द्विहस्तिनी । त्रिहस्तिनी । द्वौ प्रस्थौ मानमस्य स्यात् द्विप्रस्थः । द्विपलं द्विपलः । चकारोऽसंशयार्थः । इह संशये चेति वचनं पूर्वत्रासंशयार्थम् ।

मात्रट् ॥३।३।६५॥ मानात्संशयेति वर्तते । तदिति प्रथमान्तान्मानवाचिनः शब्दादस्येति षष्ठ्यर्थे मात्रट्प्रत्ययो भवति संशये । प्रस्थो मानमस्य स्यात् प्रस्थमात्रं धान्यम् । प्रस्थो मानमेषा प्रस्थमात्रा व्रीहयः । कुडवमात्रम् । पलमात्रम् । कर्षमात्रम् । पञ्चमात्राः । शतमात्राः । शममात्रम् । दिष्टिमात्रम् । मात्रदघ्नद्वयसानि प्रातिपदिकान्यपि सन्ति । तत्र प्रत्ययविधानमनुबन्धासञ्जनार्थम् । तेन च स्त्रियां विशेषः ।

शन् शद्विंशतेः ॥३।३।६६॥ शन्नन्ताच्छदन्ताच्च सङ्ख्याशब्दाद्विंशतिशब्दाच्च मानवृत्तेः तदिति प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे संशये मात्रट्प्रत्ययो भवति । डिनोऽपवादः । दश मानमेषां स्यात् दशमात्राः । पञ्चदशमात्राः । त्रिंशन्मात्राः । त्रयस्त्रिंशन्मात्राः । विंशतिमात्राः ।

डिन् ॥३।३।६७॥ संशय इति निवृत्तम् । शन्नन्तात् दशन्नन्ताच्च संख्याशब्दात् विंशतिशब्दाच्च मानवृत्तेः प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे डिन्प्रत्ययो भवति । पञ्चदशिनोऽर्धमासाः । त्रिंशिनो मासाः । त्रयस्त्रिंशिनो देवाः । विंशिनो भवनेन्द्राः ।

यत्तदेतदिदंकिमः ॥३।३।६८॥ तदस्य मानादिति वर्तते । तदिति प्रथमान्तान्मानवृत्तेरिदं शब्दात्किं- शब्दाच्च अस्येति षष्ठ्यर्थे मेये वतुप्रत्ययो भवति । मानं चतुर्विधं प्रमाणं परिमाणम् (उ)न्मानं संख्या चेति । तत्र प्रमाणात्—इदं मानमस्येति इयान् पटः । परिमाणात्—इयद्धान्यम् । कियद्धान्यम् । उन्मनात्—कियत्सुवर्णम् । इयत्सुवर्णम् । संख्यायाः—इयन्तो गुणिनः । कियन्तः सन्ति गुणिनः ।

एतदो वो वः ॥३।३।६९॥ एतदः परस्य वातोर्वकारस्य वकारादेशो भवति । एतावान् दण्डः । एतावती परिखा । एतावन्त्यलीकरणानि । वग्रहणं किम् ? न परस्यादेरेव भवति वग्रहणं प्रत्ययान्तरत्वनिवृ- त्त्यर्थम् । सर्वादेशो वा स्यात् । अकारस्योच्चारणार्थत्वव्याख्यानाच्च वग्रहणं लघु मन्यते ।

यत्तदः ॥३।३।७०॥ यत् तद् इत्येताभ्यां परस्य घतोर्घकारस्य वकारादेशो भवति । यावान् । तावान् । इदमेवादेशवचनं ज्ञापकं यत्तदेतद्भ्यो घतुर्भवतीति । योगविभाग उत्तरार्थः ।

किमश्च सङ्ख्याया डतिश्च ॥३।३।७१॥ संख्या यन्मानं तद्वृत्तेस्तदिति प्रथमान्तात्किंशब्दात् यत्तद्भ्यां च अस्येति षष्ठ्यर्थे संख्येये मेये डतिप्रत्ययो भवति । चकाराद्घतुश्च । का संख्या मानमेषां कति । कियन्तः । या संख्या मानमेषां यति, यावन्तः । सा संख्या मानमेषाम्, तति, तावन्तः । स्वभावत इह घतुडतौ बह्वादिवद्बहुवचनविषयावेव । संख्याया इति किम् ? कियान् । यावान् । तावान् पटः । मानादिति किम् ? क्षेपविषये माभूत् । का संख्यैषां दशानाम् ।

अवयवात्तयट् ॥३।३।७२॥ तदस्येति वर्तते सङ्ख्याया इति च । न मानादिति । अवयवादवयवे वर्तमानात्संख्यावाचिनः शब्दात्तदिति प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे अवयविनि तयट् प्रत्ययो भवति । चत्वारोऽवयवा अस्या चतुष्टयी रज्जुः । चतुष्टयी[2] शब्दानां प्रवृत्तिः । पञ्चतयो यमः । सप्ततयो नयवृत्तिः । दशतयो धर्मः ।

द्वित्रिभ्यां तुड्वा ॥३।३।७३॥ द्वि त्रि इत्येताभ्यां परस्य तयडादेरनकारस्य तुड्वा भवति द्वावयवावस्य द्वयम्[3] । द्वितयम् । द्वितयः । त्रयः । त्रितयो मोक्षमार्गः । द्वयी, द्वितयी रज्जुः । त्रयी, त्रितयी रज्जुः । त्रयाणि पानानि । भेदरूपेण समुदायाभिधानाद् बहुवचनम् । द्वये पदार्थाः जीवा अजीवाश्च । जीवाजीवतया द्वैराश्योपादानाद् बहूनामपि द्वावयवौ भवतः । उभयो मणिः । उभये देवमनुष्याः । उभयं दृष्टिरित्युभयशब्दः सर्वादिषूभयादिति पठ्यमानः शब्दान्तरमेव विज्ञेयम् । तथा चास्य जसः शि विकल्पो न भवति ।

द्व्यादेर्गुणान्मूल्यक्रेये मयट् ॥३।३।७४॥ द्व्यादेर्गुणवृत्तेः संख्याशब्दात्तदीति प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे मयट्प्रत्ययो भवति स चेत्षष्ठ्यर्थो मूल्यं क्रेयं वा भवति । द्वौ गुणौ येषां मूल्यभूतानां यवानामुदश्वितो द्विमया यवा उदश्वितो मूल्यम् । त्रिमयाश्चतुर्मयाः । द्वौ गुणावस्योदश्वितः क्रेयभूतस्य द्विमयमुदश्विद्यवानां क्रेयम् । त्रिमयम् । चतुर्मयम् । द्व्यादेरिति किम् ? एकगुणा यवा उदश्वितो मूल्यम् । एकगुणमुदश्विद्यवानां क्रेयम् । गुणादिति किम् ? उदश्वितस्त्रयाणां[4] भागानां द्वौ भागौ यवानां मूल्यभूतानां यवानां त्रयाणां भागानां द्वौ द्वौ भागा उदश्वितः क्रेयस्य द्वौ गुणाविति क्रेयम् । मूल्यञ्चैकगुणं कृत्वा तदपेक्षया मूल्यक्रेयया द्विस्तातोच्यते[5] । मूल्यक्रेय इति किम् ? द्विगुणं क्षीरं तैलस्य पाकस्य । केचिन्मूल्यक्रेय इत्यपि प्रकृतिविशेषणमेवेच्छन्ति मयट् द्व्यादेर्गुणवृत्तेः[6] संख्याशब्दात्तदिति प्रथमान्ता दस्येति षष्ठ्यर्थे मयट्प्रत्ययो भवति । स चेत्सङ्ख्याशब्दो मूल्ये क्रेये वा वर्तते । अत्रैव मूल्य क्रेयं च गुण एव द्विगुण्यादि चास्येति क्रेयं मूल्यभूत प्रत्ययार्थमेकमेकगुण कृत्वा तदपेक्षं तदपेक्षं वेदितव्यम् । यवानां द्वौ गुणौ मूल्यमस्योदश्वितः क्रेयस्य द्विमयमुदश्विद्यवानाम् । त्रिमयम् । चतुर्मयम् । उदश्वितो द्वौ गुणौ क्रेयावेषां यवानां द्विमया यवा उदश्वितः । त्रिमयाश्चतुर्मयाः । अत्र द्व्यादिशब्दस्य सापेक्षस्यापि गमकत्वाद्वृत्तिः । द्व्यादेरिति किम् ? यवानामेको मूल्यमस्योदश्वितः । उदश्वित एको गुणः क्रेय एषां यवानाम् । गुणादिति किम् ? द्वौ व्रीहियवौ मूल्यमस्योदश्वितः । द्वे घृतोदश्विती एषां यवानाम् । मूल्यक्रेये इति किम् ? क्षीरस्य द्वौ गुणौ तैलस्य पाकस्य ।

अधिकमस्मिन् शतसहस्रे तत्संख्यं शतिशद्दशान्ताड्ड ॥३।३।७५॥ तदिति वर्तते । तदिति प्रथमान्ता शति शद् दशन् इत्येवमन्तात् सङ्ख्याशब्दात् तस्मिन्निति सप्तम्यर्थे शते सहस्रे चाडित्ययं डित्प्रत्ययो भवति । यत्तत्प्रथमान्तं तच्चेतत्सङ्ख्यामधिकं भवति शत सहस्रमिति च यत्सङ्ख्यायते तदेव यद्यधिकमपि भवती-

---

१. विज्ञापकम् म० । २. जातिक्रियागुणद्रव्यभेदेन चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिरिति वचनात् म० टि० । ३. द्वयं द्वितयमुभयं यमलं युगलं युगम् । युग्मं द्वन्द्वं युगं द्वैतं पादयोः पातु जैनयोः ॥ इति धनञ्जयः । मिथुनं द्वितयं द्वैतं द्वयं द्वन्द्वं युगं यमम् । यमलं युगलं युग्मं युतकञ्च द्वयोर्गणे ॥इति वैजयन्ती । म० टि० । ४. निर्धारणे म० टि० । ५. द्विस्तावत्तोच्यते म० । ६. वृत्तेः म० ।

र्थः। योजनानां विंशतिर्योजनानि वा विंशतिरधिकास्मिन्योजनशते शते वा योजनेषु विंशं योजनशतं, विंशं शतं योजनानि। एवं विंशं योजनसहस्रम्। विंशं सहस्रं योजनानि। विंशं कार्षापणशतम्। विंशं कार्षापणसहस्रम्। एकविंशम्। द्वाविंशम्। त्रिंशच्छतम्। त्रिंशं सहस्रम्। एकत्रिंशम्। योजनसहस्रद्वात्रिंशम्। चत्वारिंशम्। पञ्चाशम्। दशन्—एकादशं शतम्। एकादशं सहस्रम्। द्वादशम्। त्रयोदशम्। विंशतिशतान्यधिकान्यस्मिन् शतानां सहस्रे इति विंशम्। त्रिंशम्। एकादशम्। शतसहस्रम्। विंशतिः सहस्राण्यधिकान्यस्मिन् सहस्राणां शते त्रिंशम्। त्रिंशम्। एकादशम्। शतसहस्रम्। राजदन्तादिपाठाच्छतस्य पूर्वो निपातः। अधिकमिति किम्? विंशतिरूनाऽस्मिन् शते। शतसहस्रे इति किम्? एकादशाधिका अस्याः त्रिंशतिः। तत्संख्यमिति किम्? त्रिंशतिर्दण्डा अधिकाः अस्मिन् योजनशते त्रिंशन्माषा अधिका अस्मिन्कार्षापणशते। सहस्रे। शतिशद्-शान्तादिति किम्? दशाधिका अस्मिञ्छते। संख्याया इति किम्? गोविंशतिरधिकाऽस्मिन् गोशते।

संख्यापूरणे डट् ॥३।३।७६॥ संख्या इति वर्तते। संख्याशब्दात् सा संख्या येन पूर्यते तस्मिन् संख्यापूरणेऽभिधेये डट्प्रत्ययो भवति। अत्र सामर्थ्यात्षष्ठ्यन्तात्प्रत्ययो विज्ञायते। एकादशानां पूरणः एकादशः। एकादशसंख्यापूरण इत्यर्थः। एवं द्वादशः। त्रयोदशः। चतुर्दशः। एकादशी स्त्री। संख्याग्रहणं किम्? एकादशानामुष्ट्रिकाणां[1] पूरणो घटः।

यतोरिथट् ॥३।३।७७॥ यत्वन्तायाः संख्यायाः संख्यापूरणे इथट्प्रत्ययो भवति। डटोऽपवादः। इयतां पूरण इयतिथः। इयतीनां पूरणी इयतिथी। कियतिथः। कियतिथी। एतावतिथः। एतावतिथी। यावतिथः। तावतिथः।

बहुगणपूगसङ्घात् तिथट् ॥३।३।७८॥ बहु गण पूग संघ इत्येतेभ्यः संख्यापूरणे तिथट्प्रत्ययो भवति। बहूनां पूरणः बहुतिथः। बहूनां पूरणी बहुतिथी। गणतिथः। गणतिथी। पूगतिथः। पूगतिथी। संघतिथः। संघतिथी। संख्याविशेषणं सम्भवापेक्षार्थम्[2]। पकारः पिति तद्धित इति पुम्भावार्थः। टकारो ङ्यर्थः।

षट्कतिकतिपयात् थट् ॥३।३।७९॥ षट् कति कतिपय इत्येतेभ्यः संख्यापूरणे थट्प्रत्ययो भवति। षण्णां पूरणः षष्ठः। षष्ठी। कतीनां पूरणः कतिथः। कतिथी। कतिपयथः। कतिपयथी। षष्ठी-चानादरे द्वितीया चतुर्थ्यौ[3] इति निर्देशात् थटि सिद्धमिति पदत्वं न भवति।

चतुरः ॥३।३।८०॥ चतुर् इत्येतस्मात् सङ्ख्यापूरणे थट्प्रत्ययो भवति। चतुर्णां पूरणः चतुर्थः। चतसृणां पूरणी चतुर्थी। योगविभाग उत्तरार्थः।

यच्छौ चश्लुक् च ॥३।३।८१॥ चतुर् इत्येतस्माद् यच्छ इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः, चशब्दस्य च लुक्। चतुर्णां पूरणः तुर्यः। तुर्या। तुरीया। एवं पूर्वेण च त्रैरूप्यं भवति।

विंशत्यादेस्तमड्वा ॥३।३।८२॥ विंशति इत्येवमादिकायाः संख्यायाः सङ्ख्यापूरणे तमट्प्रत्ययो भवति वा। पक्षे डट्। विंशतेः पूरणः विंशतितमः। विंशः। विंशतितमी। विंशी स्त्री। एकविंशतितमः। एकविंशः। द्वाविंशतितमः। द्वाविंशः। त्रिंशत्तमः। त्रिंशः। एकत्रिंशत्तमः। एकत्रिंशः। चत्वारिंशत्तमः। चत्वारिंशः। पञ्चाशत्तमः। पञ्चाशः।

शतादिमासार्धमाससंवत्सरात् ॥३।३।८३॥ शतादिभ्यः संख्याशब्देभ्यो मास अर्धमास संवत्सर इत्येतेभ्यश्च संख्यापूरणे नित्यं तमट्प्रत्ययो भवति। शतस्य पूरणः शततमः। शततमी। एकशततमः। सहस्रतमः। लक्षतमः। मासस्य पूरणो मासतमो दिवसः। अर्धमासतमः। संवत्सरतमः। षष्ट्यादेरित्येव नित्यं तमटि सिद्धे शतादिग्रहणं सावर्थम्।

---

1. अथ मृद्भाण्डमुष्ट्रिका, इत्यभिधानम् म० टि०। 2. सम्भवपेक्षम् म०। 3. इत्यादि म०।

षष्ट्यादेरनादेः ॥३।३।८४॥ षष्टि इत्येवमादेस्तत्प्रभृतेः संख्याशब्दात् यस्यादिरवयवः संख्याशब्दो नास्ति ततः संख्यापूरणे नित्यं तमट्प्रत्ययो भवति। विकल्पापवादः। षष्टितमः। सप्ततितमः। अशीतितमः। नवतितमः। अनादेरिति किम्? सादेर्विकल्प एव। एकषष्टितमः। एकषष्टः। एकसप्ततितमः। एकसप्ततः।

नो मट् ॥३।३।८५॥ नान्तादनादेः संख्याशब्दात् संख्यापूरणे मट्प्रत्ययो भवति। डटोऽपवादः। पञ्चमः। पञ्चमी। सप्तमः। सप्तमी। अष्टमः। नवमः। दशमः। न इति किम्? विंशः। अनादेरिति किम्? एकादशः। द्वादशः।

द्वित्रेस्तीयट्त्रेश्च ऋश्[1] ॥३।३।८६॥ द्वि त्रि इत्येताभ्यां संख्याशब्दाभ्यां संख्यापूरणे तीयट्प्रत्ययो भवति त्रिशब्दस्य च यत्त्रि इति रूपं तस्य प्रत्ययसन्नियोगे ऋश् इत्ययमादेशो भवति। द्वयोः पूरणो द्वितीयः। द्वितीया। त्रयाणां पूरणः तृतीयः। तृतीया। तकारो इदिति प्रत्याहारार्थः। शकारः सर्वादेशार्थः।

पूर्वमनेन सादेश्चेन् ॥३।३।८७॥ पूर्वमिति क्रियाविशेषणाद् द्वितीयान्तात्केवलात् सादेः सपूर्वाच्च अनेनेति तृतीयार्थे कर्त्तरि इन्प्रत्ययो भवति। केवलात् पूर्वमनेन पूर्वी पूर्विणौ पूर्विणः। अनेनेति कर्ता क्रियामन्तरेण वेति कृतं भुक्तं पीतं वेति काचित्क्रियापेक्ष्यते। विशेषाधिगमस्त्वर्थप्रकरणाच्छब्दान्तरसन्निधेर्वा भवति। पूर्वी कटम्। पूर्वी ओदनम्। पूर्वी सुराम्। सादेः—कृतं पूर्वमनेन कृतपूर्वी कटम्। भुक्तं पूर्वमनेन भुक्तपूर्वी ओदनम्। पीतं पूर्वमनेन पीतपूर्वी सुरा। वृत्तौ क्तान्त कटादिना न सामानाधिकरण्यमिति कटादिगतं कर्मत्वमगतमतो द्वितीया।

इष्टादेः ॥३।३।८८॥ इष्ट इत्येवमादेः प्रथमान्तादनेनेति तृतीयार्थे कर्त्तरि इन्प्रत्ययो भवति। इष्टमनेन इष्टी यज्ञे। पूर्ती श्राद्धे। इष्ट, पूर्त, उपपादित, निगदित, [2]पराभिगत, [3]निकरित, [4]निपरित, संकलित, परिकलित, संरक्षित, परिरक्षित, अर्चित, अगणित, अवकीर्ण, अभुक्त, [5]अयुक्त, अधीति, आम्नात, श्रुत, आसेवित, अवधारित, अवकलित, कृत, निराकृत, उपाकृत, उपकृत, अनुयुक्त, अनुगणित, परिगणित, अनुपरीत, व्याकुलित इति इष्टादिः।

श्राद्धमद्य भुक्तं ठेनौ ॥३।३।८९॥ श्राद्धशब्दात्प्रथमान्तादद्य भुक्तमित्येवमुपाधिकात् अनेनेति तृतीयार्थे कर्तरि ठ इन् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः। श्राद्धशब्दः कर्मनामधेयं तत्साधने द्रव्ये वर्तिष्यात् प्रत्ययमुत्पादयति। श्राद्धमनेनाद्य भुक्तं श्राद्धिकः श्राद्धी। अद्येति किम्? अद्य भुङ्क्ते श्राद्धे श्वः श्राद्धिक श्राद्धी इति च माभूत्। भुक्तमिति किम्? श्राद्धमनेनाद्य कृतम्।

[6]**क्षेत्रेऽन्यस्मिन्नाश्ये घः** ॥३।३।९०॥ क्षेत्रशब्दान्निर्देशादेव सप्तम्यन्तादन्योपाधिकात् नाश्येऽर्थे घप्रत्ययो भवति। अन्यस्मिन्क्षेत्रे नाश्यः क्षेत्रियो व्याधिः। क्षेत्रं शरीरम्। अन्यदिति जन्मान्तरशरीरमुच्यते। तत्र नाश्यो नेहेति असाध्यो व्याधिरुच्यते। क्षेत्रियं विषम्। तद्धि स्व(तस्य)शरीरादन्यस्मिन्परशरीरे संक्रमय्य किञ्चिन्नाश्य किञ्चिच्चिकित्स्यं भवति। [7]क्षेत्रियाणि तृणानि तानि हि सस्यक्षेत्रेऽन्यस्मिन्नुत्पन्नानि नाश्यान्युत्पाट्यानि भवन्ति। क्षेत्रियः पारदारिकः। स हि परदारेषु स्वक्षेत्रादन्यस्मिन्क्षेत्रे प्रवर्तमानस्तत्र नाश्यो निग्राह्यो भवति। दाराश्च क्षेत्रम्।

श्रोत्रियो वा छन्दोऽध्यायी ॥३।३।९१॥ श्रोत्रिय इति वा निपात्यते छन्दोऽध्यायी चेदुच्यते। किमिह निपात्यते छन्दश्शब्दादध्यायिनि घप्रत्ययो छन्दश्शब्दस्य च श्रोत्रभावः। छन्दसोऽध्यायी श्रोत्रियः। वावचनाच्छान्दस इत्यपि भवति॥

---

१ ऋश् म०। २. परिधिगत म०। ३. निगरीन म०। ४. निपरी। ५. आयुक्त म०। ६. क्षेत्रं शरीरे केदारे सिद्धस्थानकलत्रयोः, इति विश्वः, म० टि०। ७. क्षेत्रियं क्षेत्रजतृणे परदाररते त्रिषु इत्यभिधानम्। उभयत्र त्रिलिङ्गम्। म० टि०।

इन्द्रियम् ॥३।३।९२॥ इन्द्रियमितीन्द्रशब्दाद् घप्रत्ययो निपात्यते। रूढिशब्दोऽयम्, चक्षुरादीनां संज्ञा। तत्र यथायोगमर्थकल्पना इन्द्र आत्मा तस्येन्द्रस्य लिङ्गमिन्द्रेण सृष्टमिन्द्रेण [1]जुष्टम्। इन्द्रेण दत्तम्। [2]इन्द्रस्यावरणक्षयोपशमसाधनमिति वेन्द्रियम्।

तेन वित्ते चुञ्चुचणौ ॥३।३।९३॥ तेनेति तृतीयान्ताद्वित्तेऽर्थे चुञ्चु चण इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः। वित्तः प्रतीतो जातः प्रकाश इत्यर्थः। विद्यया वित्तः विद्याचुञ्चुः। विद्याचणः। केशचुञ्चुः। केशचणः।

डतो ग्रन्थस्य ग्राहके कश्चलुक् च ॥३।३।९४॥ तेनेति तृतीयान्ताड्डतो डत्प्रत्याहारगृहीतप्रत्ययान्ताद् ग्रन्थस्य शास्त्रस्य ग्राहकेऽवधारके कप्रत्ययो भवति डतश्च श्लुक्। द्वितीयेन रूपेण ग्रन्थस्य ग्राहकः द्विकः। त्रिकः। चतुष्कः। पञ्चकः। ग्रन्थस्येति किम्? द्वितीयेन दिनेन शत्रूणां ग्राहकः।

ग्रहणाद्वा ॥३।३।९५॥ डत्प्रत्याहारगृहीतप्रत्ययान्ताद् ग्रन्थस्य ग्रहणाद् ग्रहणे वर्तमानात्कप्रत्ययो भवति स्वार्थे प्रकृत्यर्थ एवार्थान्तरान्निर्देशात्। डतश्च श्लुग्वा भवति द्विकं ग्रन्थग्रहणमस्य द्वितीयकं ग्रन्थग्रहणमस्य। त्रिकं व्याकरणस्य ग्रहणं तृतीयकं व्याकरणमस्य ग्रहणम्। चतुष्कं चतुर्थकम्। पञ्चकं, पञ्चमकम्। द्वितीयं ग्रन्थग्रहणमिति। पक्षे प्रत्ययानुत्पत्तेः कृतयो महाविभाषयैव सिद्धत्वात् अनेन वाग्रहणेन् डत एव श्लुग्विकल्प्यते। ग्रन्थस्येति किम्? द्वितीयं ग्रहणं धान्यस्य।

सस्याद् गुणात् परिजाते ॥३।३।९६॥ सस्यशब्दाद् गुणवाचिनस्तेनेति तृतीयान्तात् परिजातेऽर्थे कप्रत्ययो भवति। परि. सर्वतो भावे। जनिः सम्पत्तौ। सस्येन परिजातः सस्यकः। शालीयः। सर्वतो गुणैः सम्पन्नो न यस्य किञ्चिदपि वैगुण्यमस्ति स एवमुच्यते। एवं सस्यको देशः। सस्यको वत्सः। सस्यकं सीधु। सस्यको मणिः। रूढिशब्दश्चायं मणिविषये। गुणादिति किम्? धान्यवचनान्माभूत्। सस्येन परिजातं क्षेत्रम्।

पार्श्वकायश्शूलिकदाण्डाजिनिकानुपद्यन्वेष्टा ॥३।३।९७॥ पार्श्वक आयश्शूलिक दाण्डाजिनिक अनुपदिन् इत्येते शब्दाः क ठण् इन् इत्येते प्रत्यया निपात्यन्ते। अन्वेष्टा चेत्प्रत्ययार्थो भवति। पार्श्वात् कः। पार्श्वमनृजुरु[3]पाय। पार्श्वेनान्वेष्टा पार्श्वकः। ऋजुनोपायेनान्वेष्टव्यानर्थान्योऽनृजुनोपायेनान्विच्छति स पार्श्वक उच्यते। यस्तु राज्ञः पार्श्वे नार्थानन्विच्छति राजपुरुषस्तत्र न भवति। निपातनं हि प्रसिद्ध्युपसंग्रहार्थम्। एवम् अयश्शूलदण्डाजिनाभ्यां ठण्। तीक्ष्णोपायोऽयःशूलसाम्यादयश्शूलम्। अयश्शूलेनान्वेष्टा [4]आयश्शूलिकः। यो मृदुनोपायेनान्वेष्टव्यानर्थान् तीक्ष्णेनोपायेनान्विच्छति रासभिकः स उच्यते। दण्डाजिनं दम्भः। दण्डाजिनेनान्वेष्टा दाण्डाजिनिकः। यो मिथ्याव्रती परप्रसादनार्थं दण्डाजिनमुपादायार्थानन्विच्छति स दाम्भिक उच्यते। केचिदयश्शूलदण्डाजिनाभ्यां ठमाहुः। अयश्शूलिकः। अयश्शूलिका। दण्डाजिनिकः। दण्डाजिनिका। अनुपदादिन्। पदस्य पश्चादनुपदम्। अनुपदमन्वेष्टा अनुपदी गवाम्। अनुपदी उष्ट्राणाम्।

धनहिरण्येऽभिलाषे ॥३।३।९८॥ धन हिरण्य इत्येताभ्यां निर्देशादेव सप्तम्यन्ताभ्यामभिलाषेऽर्थे कप्रत्ययो भवति। धनेऽभिलाषो धनको देवदत्तस्य। हिरण्यको देवदत्तस्य।

स्वाङ्गेषु सक्ते ॥३।३।९९॥ स्वाङ्गवाचिभ्यो निर्देशादेव सप्तम्यन्तेभ्यः सक्तेऽर्थे कप्रत्ययो भवति। केशेषु सक्तः केशकः। नखकः। दन्तकः। केशादिरचनायां सक्त उच्यते। बहुवचनं स्वाङ्गसमुदायादपि यथा स्यात्। केशनखकः। दन्तनखकः।

उदरे ठणाद्यूने ॥३।३।१००॥ उदरशब्दान्निर्देशादेव सप्तम्यन्तात्सक्तेऽर्थे ठण्प्रत्ययो भवति। सक्तश्चेदाद्यूनो भवति। उदरे सक्त औदरिकः आद्यूनः। अविजिगीषुरित्यर्थः। आद्यून इति किम्? उदरकोऽन्यः।

कर्मठो घटः ॥३।३।१०१॥ कर्मठ इति कर्मन्शब्दात् सप्तम्यन्ताट्ठप्रत्यय इकादेशाभावश्च निपात्यते। घटः घटिता चेत्प्रत्ययार्थो भवेत्। कर्मणि घटः घटिता घटमानः कर्मठः पुरुषः।

---

1. सेवितम् म० टि०। 2. इन्द्रस्यावरणक्षयोपशमसाधन म०। 3. ऽपायः म०। 4. स आयश्शूलिको यस्तु साध्यः स्यात्तीक्ष्णसाधनैः, इत्यभिधानम्, म० टि०।

अंशं हारिणि ॥३।३।१०२॥ अंशमिति द्वितीयान्ताद् हारिण्यर्थे कप्रत्ययो भवति । अंशहारी अंशकः पुत्रः । अंशको दायादः । हारीत्यावश्यके णिन् ।

शीतकोष्णकौ कारिणि ॥३।३।१०३॥ शीतक उष्णक इति शीतोष्णशब्दाभ्यां मन्दशीघ्रार्थवाचिभ्यां क्रियाविशेषणाभ्यां कारिण्यर्थे कप्रत्ययो निपात्यते । शीते[1]ङ्कारी शीतकः । क्रियासु मन्द इत्यर्थः । उष्णंकारी उष्णकः । क्रियासु शीघ्र इत्यर्थः । निपातनं रूढ्यर्थमिति स्पर्शवचनाभ्यां प्रत्ययो न भवति ।

तन्त्रादचिरोद्धृते ॥३।३।१०४॥ तन्त्रशब्दान्निर्देशादेव पञ्चम्यन्तादचिरोद्धृतेऽर्थे कप्रत्ययो भवति । तन्त्रे[2]ादचिरोद्धृतः तन्त्रकः प्रावारः । तन्त्रकः पटः । तन्त्रकं वस्त्रम् । प्रत्यग्रमित्यर्थः ।

कमितर्यन्वभ्यभीभ्यः ॥३।३।१०५॥ अनु अभि अभी इत्येतेभ्यः कमितरि कामयमाने कप्रत्ययो भवति । अनुकमिता अनुकः । अभिकमिता अभिकः । अभीकः । निपातनादेव पक्षे दीर्घत्वम् । तदर्थमेवाभ्य-भीति द्विरुपादानं बहुवचनं हि एकवचने च दीर्घस्याश्रुतिः स्यात् । अधिकः खारी द्रोणः । अधिका खारी द्रोणेनेति अधिकमस्मिन् शतसहस्र इत्यादिनिर्देशात् सिद्धम् ।

विशालविशङ्कटविकटसंकटोत्कटप्रकटनिकटावकटावकुटारावटीटावनाटावभ्रटनिबि-डनिबिरीसचिक्कचिकिनचिपिटचिक्लपिल्लचुल्लोपत्यकाधित्यकाः ॥३।३।१०६॥ विशालादयः समु-दाया व्यादिभ्यः शालादिप्रत्ययान्ता यथास्वं प्रसिद्धेऽर्थविशेषे निपात्यन्ते विगते विशाले शृङ्गे । विशङ्कटे शृङ्गे । विशालो गौः । विशङ्कटो गौः । विकटो देशः । विकटः कटीतटः । अत्र वेः शालशङ्कटकटाः प्रत्ययाः । संगतः संकटः पन्थाः । उद्गत उत्कटो गन्धः । प्रगत प्रकटोऽर्थः । निगतः निकटो ग्रामः । अत्र समुत्प्रनिभ्यः कटः । अवगत अवकटः । अवकुटारः । अत्र अवात्कटकुटारश्च । अवनतम् अवटीटम् । अवनाटम् । अवभ्रटम् नासिकायाः । अवनता अवटीटा । अवनाटा । अवभ्रटा नासिका । नासिकायामवनतः अवटीटः अवनाटः । अवभ्रटो देवदत्तः । अत्र अवान्नासिका नतविषये टीटनाटभ्रटाः । निनतं निबिडम् । निबिरीसम्—नासिकायाः । निबिडा निबिरीसा नासिका । निबिडो निबिरीसो देवदत्तः । निबिडा निबिरीसाः केशाः । निबिडं निबिरीसं वस्त्रम् । अत्र नेर्बिडबिरीसौ नासिकानतविषयेऽन्यत्र च निनतं चिक्कं चिकिनं चिपिटं नासिकायाः । चिक्का, चिकिना, चिपिटा नासिका । चिक्कः, चिकिनः, चिपिटो देवदत्तः । अत्र नेर्नासिकानतविषये क्कइनपिटाः प्रत्ययाः चि च नेरादेशः । क्लिन्ने चिल्ले पिल्ले चुल्ले चक्षुषी क्लिन्नचक्षुः । चिल्लः, पिल्लः, चुल्लो देवदत्तः । अत्र क्लिन्नशब्दाच्चक्षुर्विषये लप्रत्ययः क्लिन्न[3]शब्दस्य च चिल् पिल् चुल् इत्यादेशाः । उपत्यका, अधित्यका पर्वतस्यासन्नाधिरूढौ प्रदेशौ । अत्र उप अधि इत्येताभ्यां त्यकप्रत्ययौ निपात्यते । निपातनं रूढ्यर्थम् । रूढिशब्दा-श्चैते यथा कथञ्चिद्व्युत्पाद्यन्ते । विना नानेति स्वरादिपाठात्सिद्धम् ।

तदस्मिन्प्रायोऽन्नं नाम्नि ॥३।३।१०७॥ तदिति प्रथमान्तादस्मिन्निति सप्तम्यर्थे कप्रत्ययो भवति नाम्नि समुदायो नाम यत्तत् प्रथमान्तं तच्चेत्प्रायोऽन्नं भवति । प्रायकृत्स्नं बहुत्वम् । तत्स्थानेन सामानाधिकरण्य-निर्देशः । गुडापूपाः प्रायोऽन्नमस्यां गुडापूपिका पौर्णमासी । तिलापूपिका । कृशरिका । त्रिघटिका पौर्णमासी । नाम्नीति किम् ? अपूपाः प्रायोऽन्नमवन्तिषु ।

कौल्माषीवटकिन्यौ ॥३।३।१०८॥ कौल्माषीवटकिनीशब्दौ अणिन्प्रत्ययान्तौ निपात्येते तस्मिन्प्रायो-ऽन्नं नाम्नीत्यस्मिन्विषये । कुल्माषप्रायोऽन्नमस्यां कौल्माषी पौर्णमासी । वटकिनी पौर्णमासी ।

ब्राह्मणकोष्णिके ॥३।३।१०९॥ ब्राह्मणक उष्णिक इति कप्रत्ययान्तौ निपात्येते नाम्नि समुदायो नाम । ब्राह्मणा आयुधजीविनो यस्मिन्देशे स ब्राह्मणको देशः । आयुधजीवी ब्राह्मण एव ब्राह्मणक इत्यन्ये । उष्णिका अल्पान्ना यवागूः ।

१. यथा भवति म० टि० । २. तन्त्रं प्रधाने सिद्धान्ते सूत्रवाये परिच्छदे—इत्यमरः । तन्त्रकं तु नवाम्बरं । म० टि० । ३. क्लिन्नस्य च म० ।

कालः प्रयोजनमस्य रोगे ॥३।३।११०॥ तदिति वर्तते। तदिति प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे रोगे कप्रत्ययो भवति। यत्तत्प्रथमान्तं तच्चेत्कालः प्रयोजनं वा भवति। प्रयोजनं[1] कारणं कार्यं च। सततः कालोऽस्य सततको ज्वरः। द्वितीयो दिवसः कालोऽस्य द्वितीयकः। तृतीयकः। चतुर्थकः ज्वरः। विषपुष्पं प्रयोजनं कारणमस्य विषपुष्पकः। काशपुष्पकः। पर्वतको रोगः। उष्णं प्रयोजनं कार्यमस्य उष्णकः। शीतको ज्वरः। रोग इति किम्? द्वितीयो दिवसः कालोऽस्य भोजनस्य।

मुख्यः ॥३।३।१११॥ तदस्येति वर्तते। तदिति प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे कप्रत्ययो भवति। यत्प्रथमान्तं तच्चेन्मुख्यः प्रधानं भवति। देवदत्तो मुख्योऽस्य देवदत्तकः। देवदत्तो मुख्य एषां देवदत्तकाः। जिनदत्तकाः।

शृङ्खलकः करभे ॥३।३।११२॥ शृङ्खलकशब्दः कप्रत्ययान्तो निपात्यते करभे उष्ट्रबालो यदि वाच्यो भवति। शृङ्खलकः करभ[2] उच्यते। वयःशब्दोऽयम्। शृङ्खलबन्धनं भवतु वा मा वा।

उन्मनस्युदुत्सोः ॥३।३।११३॥ उत् उत्सु इत्येताभ्याम् अस्येत्युन्मनस्यभिधेये कप्रत्ययो भवति। उद्गतं मनोऽस्य उत्कः। उत्सु गतं मनोऽस्य उत्सुकः। उन्मना इत्यर्थः।

संजातः तारकादिभ्य इतः ॥३।३।११४॥ तदिति प्रथमान्तेभ्यः संजातोपाधिभ्यः अस्येति षष्ठ्यन्ते(र्थे) इतप्रत्ययो भवति। तारका अस्य संजातास्तारकितं नभः। पुष्पाण्यस्य संजातानि पुष्पितो वृक्षः। तारका, पुष्प, कर्णक, भुजिष, मूत्र, निष्क्रमण, पुरीष, उच्चार, विचार, प्रचार, कुड्मल[3], कुसुम, मुकुल, स्तबक, पल्लव, किसलय, वेग, निद्रा, तन्द्रा, श्रद्धा, बुभुक्षा, पिपासा, अभ्र, स्वभ्र, रोग, अङ्गारक, पर्णक, द्रोह, सुख, दुःख, उत्कण्ठा, भर, तरङ्ग, व्याधि, तृण[4], कण्टक इति तारकादिः। आकृतिगणोऽयम्।

गर्भादप्राणिनि ॥३।३।११५॥ गर्भशब्दात्तदिति प्रथमान्तात्संजातोपाधिकादस्येति षष्ठ्यर्थे इतप्रत्ययो भवति अप्राणिनि, न चेत् षष्ठ्यर्थः प्राणी न भवति। गर्भोऽस्य संजातो गर्भितो व्रीहिः। गर्भिताः शालयः। अप्राणिनीति किम्? गर्भिणी गौः। गर्भिणी वडवा।

अस्त्यस्मिन्नस्येति मतुः ॥३।३।११६॥ तदस्येति वर्तते। तदिति प्रथमान्तादस्तीत्येवमुपाधिकादस्येति षष्ठ्यर्थेऽस्मिन्निति सप्तम्यर्थे वा मतुप्रत्ययो भवति। गावोऽस्य सन्ति गोमान्। यवमान्। अस्ति—धनमस्यास्ति अस्तिमान्। स्वस्त्यारोग्यमस्यास्ति स्वस्तिमान्, अस्ति स्वस्ति, अव्ययौ, विशेषास्तेश्च सामान्यास्तिना सामानाधिकरण्यमुपपद्यत एव। वृक्षा अस्मिन् सन्ति वृक्षवान्पर्वतः। प्लक्षवान्। अस्तीति किम्? गावोऽस्य विनास्तिनाऽश्वविशेषणे स्यात्, (?) गावोऽस्यासन्। गावोऽस्य भवितारः। भूतभविष्यत्सत्तयोरपि स्यात्। गावोऽस्यानन्तराः। गावोऽस्यासमीपाः। अनन्तरादिष्वपि स्यात्। पञ्चगुः। दशगुः। असत्यस्तिग्रहणे बहुव्रीहिद्विगू[5] परत्वाद् बाध्येत। ततश्च मतुः समासान्तः स्यात्। सति तु पञ्च गावोऽस्येत्येतावति प्राप्तिमान्तरङ्गो बहुव्रीहिरस्तित्यधिकप्राप्तिः। (?) तद्धितद्विगुम्। द्वैमातरादिषु सावकाशं बाधते। तत्र च तेनोक्तार्थत्वान्मतुर्न भवति वाशब्दोऽर्थविकल्पार्थः। अन्यथास्मिन्नित्येव प्रत्ययार्थः स्यात्। इतिकरणो विवक्षार्थस्तेन

भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने।
[6]संसर्गेऽस्ति विवक्षायां प्रायो मत्वादयो मताः ॥१॥

भूम्नि—गोमान्, यवमान्। निन्दायाम्—शङ्खाटकी। ककुदावर्ती। प्रशंसायाम्—रूपवान्, वर्णवान्। नित्ययोगे—क्षीरिणो वृक्षाः। अतिशायने—उदरिणी कन्या। [7]संसर्गे—दण्डी। छत्री। प्रायिकमेतद्भूमादिदर्शनम्। सत्तामात्रेऽपि प्रत्ययो दृश्यते। व्याघ्रवान्पर्वतः। स्पर्शरसगन्धवर्णवन्तः पुद्गलाः। रूपरसगन्धस्पर्शवती पृथिवी। स्पर्शवान्वायुः। मत्वर्थीयान्मत्वर्थीयः सरूपो न भवति। गाव एषां सन्तीति गोमन्तः। गोमन्तोऽत्र

१. कार्ये हेतौ प्रयोजनम्—म० टि०। २. कीर्त्यते प्रतिपाद्यते बाल्य एव तस्मिन् दीर्घग्रीवत्वादिवैरूप्यं प्रजापतिनेति करभः म० टि०। ३. कुद्(ड्)मल म०। ४. व्रण म०। ५. द्विर्द्विगुणपरत्वाद् बाध्येत म०। ६. संसङ्गे म०। ७. संसङ्गे म०।

सन्तीति मतुर्न भवति । दण्ड एषामस्तीति दण्डिकाः—तत्र[1] सन्तीति ठो न भवति । विरूपस्तु भवत्येव । दण्डिमती शाला । विरूपोऽपि मत्वर्थीयः समानायां वृत्तौ न भवति । वीरपुरुषा अस्मिन् ग्रामे सन्तीति तत्र बहुव्रीहिरेव भवति । वीरपुरुषको ग्राम इति संज्ञायां तु भवति । गोखरवद्वरण्यम् । कृष्णसर्पवान्वल्मीकः । लोहितशालिमान्ग्रामः । ऐकगविकः । सर्वदा[2] नित्यारम्भादेव भवति । गुणे गुणिनि च ये गुणशब्दास्तेभ्यो[3] मत्वर्थीयो न भवति । शुक्लो वर्णोऽस्यास्ति, तिक्तो रसोऽस्यास्ति । तेषामेव तदभिधाने सामर्थ्यम् ये तु गुणमात्रे तेभ्यो भवत्येव । रूपवान् । रसवान् । शौक्ल्यवान् । कार्ष्ण्यवान् ।

आयात् ॥३।३।११७॥ गुणादिभ्यो य रूपाच्छस्ताहतादित्या एतस्माद्यप्रत्ययाद्याः प्रकृतयो[4] निर्दिष्यन्ते ताभ्यो मतुप्रत्ययो भवति तदस्यास्ति तदस्मिन्नस्तीत्यस्मिन्विषये । वातवान् । चूडावान् । [5]सिध्मवान् । फेनवान् । गुणवान् । अभिविधावाकार अपवादैर्बाधो माभूदिति वचनम् । तेन यथाभिधानमुत्तरत्र मतुरपि भवति ।

वातदन्तबलललाटादूलः ॥३।३।११८॥ वात दन्त बल ललाट इत्येतेभ्यो मत्वर्थे ऊलप्रत्ययो भवति । वातूलः । दन्तूल । बलूल । ललाटूलः । मतु—वातवान् । दन्तवान् । बलवान् । ललाटवान् ।

प्राण्यङ्गादातो लः ॥३।३।११९॥ प्राण्यङ्गवाचिन आकारान्तान्मत्वर्थे लप्रत्ययो भवति । चूडालः । जङ्घाल. । मतु.—चूडावान् । जङ्घावान् । प्राण्यङ्गादिति किम् ? शिखावान् प्रदीप. । शाखावान् वृक्ष । चिकीर्षावान् । लोलूयावान् देवदत्त. । कणिकाल इत्यत्र कणिकाशब्दः प्राण्यङ्गस्यैव वाचक इत्याहुः । आत इति किम् ? हस्तवान् । पादवान् ।

सिध्मादिरुक्क्षुद्रजन्तोः ॥३।३।१२०॥ सिध्मादिभ्यो रुग्वाचिभ्यः क्षुद्रजन्तुवाचिभ्यश्च मत्वर्थे लप्रत्ययो भवति । सिध्मादिः । सिध्मल । गडुलः । पार्ष्णीलः । धमनीला । पार्ष्णीधमनीशब्दौ दीर्घान्तावेव गणे पठ्येते तेन दीर्घान्ताभ्यामेव ल । ह्रस्वान्ताभ्यां मतुरेव । रुक्—मूर्च्छाल । विचर्चिकाल. । [6]विसूचिकालः । क्षुद्रजन्तुः—यूकालः । मक्षिकालः । क्षुद्रजन्तुरानकुलात् । मतुः—सिध्मवान् । गडुमान् । मूर्च्छावान् । यूकावान् । सिध्म, [7]वँद्र्य, गण्डु, तुण्डो, मणि, नाभि, बीज, [8]निपाट, [9]पास, हनु, पर्शु, पार्ष्णी, धमनी, [10]सन्नु, मासपत्र इति सिध्मादिः । वत्सलांसलकुशलपेशला: रूढिशब्दा नात्र कश्चिद्व्युत्पत्त्यर्थोऽस्ति । ते यथाकथञ्चिद्व्युत्पाद्याः ।

प्रज्ञापर्णोदकफेनाल्लेलौ ॥३।३।१२१॥ प्रज्ञा पर्ण उदक फेन इत्येतेभ्यो मत्वर्थे ल इल इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । प्रज्ञालः । प्रज्ञिलः । प्रज्ञावान् । पर्णलः । पर्णिलः । पर्णवान् । उदकल. । उदकिलः । उदकवान् । फेनलः । फेनिलः । फेनवान् ।

काडाजटाघाटात्क्षेपे ॥३।३।१२२॥ काडा जटा घाटा इत्येतेभ्यो मत्वर्थे ल इल इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः क्षेपे प्रत्ययार्थस्य निन्दायां गम्यमानायाम् । काडाल. । जटालः । घाटालः । काडिल. । जटिलः । घाटिलः । क्षेप इति किम् ? काडावान् । जटावान् । घाटावान् । क्षेपो मतुना न गम्यत इति क्षेपे मतुर्न भवति ।

वाचालाटौ ॥३।३।१२३॥ वाच इत्येतस्मात्प्रथमान्तादस्त्युपाधिकात् अस्यास्मिन्नित्येतयोरर्थयोः, आल आट इत्येतौ भवत. । ग्मिनोऽपवादः क्षेपे गम्यमाने । वाचाल. । वाचाटः । यो बहुनिस्सारं भाषते स एवं क्षिप्यते । क्षेपे इति किम् ? वाग्मी । वाग्वान् । क्षेपो मतुना गम्यत इति क्षेपे मतुर्न भवति ।

ग्मिन् ॥३।३।१२४॥ वागस्यास्तीत्यस्मिन् वेऽन्यस्मिन् विषये वाचो ग्मिन्प्रत्ययो भवति मतुश्च । वाग्मी । वाग्वान् । गकारोऽनुनासिकनिवृत्त्यर्थः ।

---

१. अत्र म० । २. सर्वदुनि—म० । ३. स्तेभ्यश्च म० । ४. निर्दिश्यन्ते म० । ५. सिध्मवान् म० । ६. विपादिकालः म० । ७. वर्द्म म० । ८. निःपाट म० । ९. पांसु म० । १०. सक्तु म० ।

मधुकृषिलोमपिच्छादिभ्योरवलशेलाः ॥३।३।१२५॥ मध्वादिभ्यः कृष्यादिभ्यो लोमादिभ्यः पिच्छादिभ्यश्च मत्वर्थे यथासंख्यं र वल श इल इत्येते प्रत्यया भवन्ति । मध्वादिभ्यो रः । मधुरो रसः । मधुरं मधु । मधुशब्दः, स्वादुत्वे गुणसामान्ये गुणे च वर्तमानो रमुत्पादयति । द्रव्यवृत्तेर्मतुरेव । मधुमान् घटः[1] । एवं खं महत्कण्ठविवरमस्यास्तीति खरो गर्दभः । खवानन्यः । मुखं सर्वस्मिन्वक्तव्येऽस्यास्तीति मुखरो वाचालः । मुखवानन्यः । कुञ्जावस्य स्तः कुञ्जरो हस्ती[2] । कुञ्जरशब्दोऽस्मिन् हनुपर्यायः । कुञ्जवानन्यः । नगरं पुरम् । नगवदन्यत् । ऊषरं क्षेत्रम् । ऊषवदन्यत् । मुष्करः पशुः । मुष्कवानन्यः । शुषिरं काष्ठम् । शुषिमदन्यत् । कण्डूरः[3] । कण्डूमान् । पाण्डुरः । पाण्डुमान् । पांशुरः । पांशुमान् । कृष्यादिभ्यो वलः । कृषीवलः कुटुम्बी । कृषिमत्क्षेत्रम् । आसुतीवलः[4] । आसुतिमान् । परिषद्वलः । परिषद्वान् । परिषद्वलम् । परिषद्वत् । रजस्वला स्त्री । रजस्वान् ग्रामः । दन्तावलो नाम राजा । शिखावलं नगरम् । शिखावलो मयूरः । शिखावला स्थूणा । मातृवलः । पितृवलः । भ्रातृवलः । उत्साहवलः । पुत्रावलः । उत्संगावलः । लोमादेः शः लोमशः । रोमशः । लोमवान् । रोमवान् । पिच्छादेरिलः । पिच्छिलः । पिच्छवान् । उरसिलः । उरस्वान् । इतिकरणः सर्वत्र यथाभिधानं व्यवस्थापयति, मध्वादयः, कृष्यादयश्च प्रयोगगम्याः । लोमन्, रोमन्, बभ्रु, बल्गु, हरि, कपि, मुनि, गिरि इति लोमादिः । पिच्छ, उरस, धुवका इति पिच्छादिः ।

नोऽङ्गादेः ॥३।३।१२६॥ अङ्ग इत्येवमादिभ्यो मत्वर्थे नप्रत्ययो भवति मतुश्च । अङ्गान्यस्याः सन्तीत्यङ्गना । रूढिशब्दोऽयम् । कल्याणाङ्गी स्त्र्युच्यते । अन्यत्राङ्गवान् । पामन् । पामनः । पामवान् । वामन् । वामनः । वामवान् । अङ्ग, पामन्, वामन्, हेमन्, श्लेष्मन्, सामन्, कद्रु, बलि इत्यङ्गादिः । योग विभाग उत्तरार्थः ।

शाकीपलालीदद्र्वा ह्रस्वश्च ॥३।३।१२७॥ शाकी पलाली दद्रू इत्येतेभ्यो नप्रत्ययो भवति ह्रस्वश्चैषामन्तादेशो भवति । शाकिनः । पलालिनः । दद्रुणः । शाकीमान् । पलालीमान् । दद्रूमान् । महच्छाकं शाकी । नानाशाकसमाहार इत्यन्ये । महत्पलालं पलाली । पलालं 'क्षोद' इत्यन्ये । दद्रूर्नाम व्याधिः ।

विषुणलक्ष्मणौ ॥३।३।१२८॥ विषुणेति विष्वच् इत्येतस्मान्मत्वर्थे नप्रत्ययो विषु इत्ययं चास्यादेशो निपात्यते । लक्ष्मणेति लक्ष्मीशब्दान्नप्रत्ययोऽकारश्चान्तादेशः । विष्वञ्चो विष्वग्गतानि वाऽस्य सन्तीति विषुणः आदित्यः । विषुणो वायुः । विषुशब्दो निपातो नानात्वे वर्तते । लक्ष्मीरस्यास्तीति लक्ष्मणः ।

प्रज्ञाश्रद्धार्चावृत्तेर्णः ॥३।३।१२९॥ प्रज्ञा[5] श्रद्धा[6] अर्चा वृत्ति इत्येतेभ्यो मत्वर्थे णप्रत्ययो भवति । प्राज्ञः । श्राद्धः[7] । आर्चः । वार्तः[8] । मतुः—प्रज्ञावान् । श्रद्धावान् । अर्चावान् । वृत्तिमान् ।

ज्योत्स्नादिभ्योऽण् ॥३।३।१३०॥ ज्योत्स्नादिभ्यो मत्वर्थेऽण्प्रत्ययो भवति । ज्योतिरस्यामस्तीति ज्योत्स्ना चन्द्रप्रभा । अत एव निपातनान्नप्रत्ययः । उपान्त्यस्य[9] च लुक् । सास्मिन्नस्तीति ज्यौत्स्नः पक्षः । ज्यौत्स्नी[10] रात्रिः । तमोऽस्यामस्तीति तमिस्रा[11] रात्रिः । तमिस्रं तमःसमूहः । तदस्मिन्नस्तीति तामिस्रः पक्षः ।

---

१. घटकः म० । २. कुञ्जो दन्तेऽपि न स्त्रियाम् इत्यमरः म० टि० । ३. कन्दूं खर्जी विगदण्ड उक्तः कण्डूरपूरणौ—इति वैजयन्ती म० टि० । ४. यज्वा च कल्यपालश्च द्वाविमावासुतीवलौ—इत्यभिधानम् म० टि । ५. स्मृतिर्व्यतीतविषया मतिरागामिगोचरा । बुद्धिस्तात्कालिकी प्रोक्ता प्रज्ञा त्रैकालिकी मता म० टि० । ६. श्रद्धा सम्प्रत्ययः स्पृहा—इत्यमरः म० टि० । ७. श्राद्धः श्रद्धालुरास्तिक इति वैजयन्ती म० टि० । ८. वृत्तिमन्निरजो वार्तो वार्तमारोग्यफल्गुनोरिति विश्वः म० टि० । ९. उपान्त्यस्य म० । १०. द्विट्त्वाणमित्यादिना ङीप्प्रत्ययः म० टि० । ११. तमिस्रा तामसी रात्रिर्ज्यौत्स्नी चन्द्रिकयाऽन्विता—इत्यमरः म० टि० ।

तामिस्त्री रात्रिः । तामिस्राणि गुहामुखानि । वैसर्पो व्याधिः । वैयाधिकं कुष्ठम् । कौतपं गृहम् । कौण्डलो युवा तापसः । पावण्डो साहस्रो देवदत्तः । मतु:—ज्योत्स्नावान् । तमिस्रावान् । तापसशब्दो रूढिशब्दः रूढिविषये मतुर्न भवति । कुण्डली सहस्रीति शिखादित्वात् । ज्योत्स्नादयः प्रयोगगम्याः ।

सिकताशर्करात् ॥३।३।१३१॥ सिकता शर्करा इत्येताभ्यां मत्वर्थेऽण्प्रत्ययो भवति । सैकत ओदनः । शार्करः ओदनः । मतु:—शर्करावान् । सिकतावान् ।

इलश्च देशे ॥३।३।१३२॥ सिकताशर्कराभ्यां देशे मत्वर्थे इलश्च अण् च प्रत्ययो भवतः मतुश्च । सिकतिलः । सैकतः । सिकतावान् देशः । शर्करिलः । शार्करः । शर्करावान् देशः । सिकता देशः । शर्करा देश इत्यभेदोपचारात् ।

द्युद्रोर्मः ॥३।३।१३३॥ द्युद्रुशब्दाभ्यां मत्वर्थे मप्रत्ययो भवति । द्यौरस्य अस्मिन्वाऽस्तीति द्युमः । द्युशब्द उकारान्तोऽह्नः पर्याय. । प्रकृत्यन्तरमित्यपरे । द्रूण्यस्यास्मिन्वा द्रुमः । रूढिशब्दाविमौ । रूढिविषये मतुर्न भवति । अन्यत्र मतुरेव । द्युमान् । द्रुमान् ।

काण्डाण्डभाण्डादीरः ॥३।३।१३४॥ काण्ड आण्ड भाण्ड इत्येतेभ्यो मत्वर्थे ईरप्रत्ययो भवति । मतुश्च । काण्डीरः ।[1] काण्डावान् । आण्डीरः ।[2] आण्डावान् । भाण्डीरः ।[3] भाण्डावान् ।

कच्छ्वा डुरः ॥३।३।१३५॥ कच्छू इत्येतस्मान्मत्वर्थे डुरप्रत्ययो भवति । कच्छुरः । कच्छूमान् ।

दन्त उन्नतः ॥३।३।१३६॥ दन्तशब्दादुन्नतोपाधिकान्मत्वर्थे उरप्रत्ययो भवति । दन्ता उन्नता अस्य सन्ति दन्तुरः[4] । उन्नत इति किम् ? दन्तवान् ।

मेधारथाद्वेरः ॥३।३।१३७॥ मेधा रथ इत्येताभ्यां मत्वर्थे इरप्रत्ययो वा भवति । मेधिरः । मेधावी । मेधावान् । रथिरः । रथी । रथिक. । रथवान् ।

कृपाहृदयादालुः ॥३।३।१३८॥ कृपाहृदयशब्दाभ्यां मत्वर्थे आलुप्रत्ययो वा भवति । कृपालुः । कृपावान् । हृदयालुः । हृदयिक । हृदयी । हृदयवान् ।

केशाद्वः ॥३।३।१३९॥ केशशब्दान्मत्वर्थे वप्रत्ययो वा भवति । केशवः । केशी । केशिकः । केशवान् ।

मण्यादिभ्यः ॥३।३।१४०॥ मण्यादिभ्यो मत्वर्थे वप्रत्ययो भवति मतुश्च । मणिव. । मणिमान् । सिध्मादिपाठान्मणिलः । हिरण्यवः । हिरण्यवान् । बिम्बावम् । कुरावम् ।[5] राजीवम् । इष्टकावम् । गाण्डीवम् । अजकावम् । रूढिविषये मतुर्न भवति । मण्यादय. प्रयोगगम्याः । इह वेति नास्ति पृथगारम्भात् ।

स्वाङ्गाद्धीनादः ॥३।३।१४१॥ हीनोपाधिकात्स्वाङ्गान्मत्वर्थेऽप्रत्ययो भवति । खण्ड.[6] कर्णोऽस्यास्तीति कर्णः । छिन्ना नासिकास्यास्तीति नासिकः । हीनादिति किम् ? कर्णवान् । नासिकावानित्येवाम्यत्र भवति ।

अभ्रादिभ्यः ॥३।३।१४२॥ अभ्र इत्येवमादिभ्यो मत्वर्थेऽप्रत्ययो भवति । अभ्राण्यस्मिन्सन्ति अभ्रं नभः । अर्शांस्यस्य सन्ति अर्शसो देवदत्त । उरसः—यथादेश् (?)[7] मातुरपि भवति । उरस्वान् । जटावान् । घाटावान् । कामवान् । बलवान् । अभ्र, अर्शस्, उरस्, तुण्ड, चतुर, पलित, जटा, घाटा, कर्दम, काम, बल इत्यभ्रादिराकृतिगणः ।

शृङ्गादारकः ॥३।३।१४३॥ शृङ्गान्मत्वर्थ आरकप्रत्ययो भवति । शृङ्गारकः । शृङ्गवान् । शिखा-

---

1. स्यात्काण्डवांस्तु काण्डीरः, इत्यभिधानम् म० टि० । 2. अण्डं खगादिकोशे स्यान्मुष्के वीर्येऽपि च कचित् म० टि० । 3. वणिङ्मूलधने पात्रे भाण्डं भूषाश्वभूषयोः, म० टि० । 4. दन्तुरं वाच्यवद् विद्याद् विषमोन्नतदन्तयोरित्यभिधानचिन्तामणिः म० टि० । 5. कुररावम् म० । 6. खण्डं— म० । 7. यथा दश् मन्मतुरपि भवति म० ।

दित्वाच्छृङ्गी । वृन्दारक इति वृन्दारकनागकुञ्जरैरिति निपातनात्सिद्धम् । मतुना वृन्दवान् । शिखादित्वात् वृन्दी ।

फलबर्हाच्चेनः ॥३।३।१४४॥ फल बर्ह इत्येताभ्यां शृङ्गाच्च मत्वर्थे इनप्रत्ययो भवति । फलिनः । बर्हिणः । शृङ्गिणः । मतुः—फलवान् । बर्हवान् । शिखादित्वात्—फली । बर्ही ।

मलादीमसश्च ॥३।३।१४५॥ मलशब्दान्मत्वर्थे ईमसश्च इनश्च प्रत्ययौ भवतः, मतुश्च । मलीमसः । मलिनः । मलवान् ।

मरुत्पर्वणस्तः ॥३।३।१४६॥ मरुत् पर्वन् इत्येताभ्यां मत्वर्थे तप्रत्ययो भवति । मरुत्तः । पर्वतः । मरुत्वान् । पर्ववान् ।

वलितुण्डिवटेर्भः ॥३।३।१४७॥ वलि तुण्डि वटि इत्येतेभ्यो मत्वर्थे भप्रत्ययो भवति । वलिभः । वलिन इत्यङ्गादित्वात् । तुण्डिभः । वटिभः । प्रवृद्धा नाभिस्तुण्डी ।

ऊर्णाहंशुभमो युस् ॥३।३।१४८॥ ऊर्णा अहं शुभम् इत्येतेभ्यो मत्वर्थे युस्प्रत्ययो भवति । ऊर्णायुः । अहंयुः—अहंकारवान् । शुभंयुः कल्याणवृद्धिः ।

कंशमस्तियुस्तुयस्तवभाः ॥३।३।१४९॥ कं शम् इत्येताभ्यां मत्वर्थे ति युस् तु यस् त व भ इत्येते प्रत्यया भवन्ति । कन्तिः । शन्तिः । कंयुः । शंयुः । कन्तुः । शन्तुः । कंयः । शंयः । कन्तः । शन्तः । कंवः । शंवः । कम्भः । शम्भः । युस्यसोः सकार इत्पदत्वार्थः ।

तपस्स्रग्मायामेधाऽसो विन् ॥३।३।१५०॥ तपस् स्रग् माया मेधा इत्येतेभ्योऽसन्तेभ्यश्च मत्वर्थे विन्प्रत्ययो भवति । तपस्वी । स्रग्वी । मायावी । मेधावी । असः—यशस्वी । तेजस्वी । अर्चस्वी । मतुः—स्रग्वान् । मायावान् । मेधावान् । यशस्वान् । यशस्वती । सरस्वती । ज्योत्स्नादित्वाणा बाधा माभूदिति तपसो ग्रहणम् । मायी । मायिकः इति व्रीह्यादिपाठात् ।

तमिस्रार्णवोर्जस्वलोर्जस्विन्नामयाविन्गोमिन् ॥३।३।१५१॥ तमिस्र अर्णव ऊर्जस्वल ऊर्जस्विन् आमयाविन् गोमिन् इति मत्वर्थे निपात्यन्ते । तमश्शब्दाद्र उपान्त्यस्य चेत्वं तमिस्रा रात्रिः । तमिस्राणि गुहामुखानि । अर्णसो वः प्रत्ययः अन्त्यस्य च लोपः । अर्णवः समुद्रः । ऊर्ज इत्येतस्माद्वल विन् इत्येतौ प्रत्ययौ असक्चागमः । ऊर्जस्वलः । ऊर्जस्वी । आमयशब्दाद्विन् दीर्घश्चास्य आमयावी । गोशब्दान्मिन्, गावोऽस्य सन्ति गोमी । मतुः—तमस्वान् । [1]ऊर्जस्वान् । गोमान् । स्वमैश्वर्यमस्यास्तीति स्वामीति स्वामीश्वरादिति निपातनात्सिद्धम् ।

नौशिखादिभ्यां ठेनौ ॥३।३।१५२॥ नावादिभ्यः शिखादिभ्यश्च मत्वर्थे यथासंख्यं ठ इन् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः मतुश्च । नावादिभ्यष्ठः । नाविकः[2] । नौमान् । कुमारिकः । कुमारीमान् । यवखादिकः । यवखादवान् । शिखादिभ्यः इन् । शिखी । शिखावान् । माली । मालावान् । नावादयस्त्रय उदाहृताः । शिखा, माला, मेखला, शाखा, वीणा, सज्जा, वडवा, अष्टका, बलाका, पताका, कर्मन्, वर्मन्, चर्मन्, बल, उत्साह, उद्वास[3], उद्भास, उल[4], मुल, आयाम, व्यायाम, प्रयाम, आरोह, अवरोह, परिणाह, शृङ्ग, वृन्द इति शिखादिराकृतिगणः । तेन करुणी, करुणावान् इत्यादि सिद्धम् ।

व्रीह्यादतोऽनेकाचः ॥३।३।१५३॥ व्रीह्यादिभ्योऽकारान्ताच्चानेकाचो मत्वर्थे ठ इन इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः, मतुश्च । व्रीहिकः । व्रीही । व्रीहिमान् । मायिकः । मायी । मायावान् । मायावीति विन् । व्रीह्यादयः प्रयोगगम्याः । अतः दण्डिकः । दण्डी । दण्डवान् । छत्रिकः । छत्री । छत्रवान् । तकारादिह न भवति । खट्वावान् ।

---

१. ऊर्ग् वान् म० । २. नाविकाः सङ्ग्रामवार्धितरणे प्रस्थिता नाविका इव इति जिनसेनाचार्यप्रयोगः । म० टि० । ३. उद्वास म० । ४. उक शुक मुल म० ।

मात्राभावात् । अनेकाच इति किम् ? खवान् । स्ववान् । कारकवान् । हारकवान् । वृक्षवान् । प्लक्षवान् । सिंहवान् । व्याघ्रवान् । दण्डवती शालेति क्रियाजातिशब्दाभ्यां सप्तम्यर्थे च ठेनौ भवतः । इत्याहु[1] । तथा रसरूपस्पर्शगन्धशब्दस्नेहेभ्यश्च गुणवाचिभ्यो दृश्यते च क्वचित् । कार्यी । कार्यिकः । हार्यी । हार्यिकः । भोगी । भोगिकः । तण्डुली । तण्डुलिकः । खलिनी भूमिः । शाद्वलिनो भूमिः । रसिको नटः । रूपिणी कन्या । रूपिको दारकः । रूपिण्डवधे. रूपिसमवायाच्चाक्षुषाणि, स्पर्शिको वायुरिति तदत्राभिधानतो, व्यवस्था वेदितव्या इति करणश्च सर्वत्र तदर्थोऽनुवर्तते ।

अशिरसोऽशीर्षश्च ॥३।३।१५४॥ अशिरस् इत्येतस्मान्मत्वर्थे ठ इन् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः मतुश्च तत्सन्नियोगे चाशिरसः अशीर्ष इत्ययमादेशो भवति । अशीर्षी । अशीर्षिक । अशीर्षवान् मतावशिरसो शीर्षभावः, ठेनोस्तु शीर्षोऽस्तीति विद्यत एव ।

अर्थार्थान्ताद्भावात् ॥३।३।१५५॥ अर्थशब्दादर्थान्ताच्च भाववाचिनो मत्वर्थे ठेनावेव भवतः तौ च ततो भाववाचिन एव । उभयथा चायं नियमो वाक्यभेदेन क्रियते । *अर्थो याच्ञायाम्* । *अर्थनमर्थः*, सोऽस्यास्तीत्यर्थिकः, अर्थी । प्रतीपमर्थनं प्रत्यर्थः, सोऽस्यास्तीति प्रत्यर्थिक. । प्रत्यर्थी । ठेनावेवेति नियमादतो मतुर्न भवति । भावादेवेति नियमादतो द्रव्यवाचिनष्ठेनौ न भवत. । अर्थो हिरण्यादिरस्तीत्यर्थवानिति मतुरेव भवति ।

व्रीहितुन्दादेरिलश्च ॥३।३।१५६॥ व्रीहिवाचिभ्यस्तुन्दादिभ्यश्च मत्वर्थ इलप्रत्ययो भवति । चकाराट्ठेनौ च, यादिति मतुश्च । व्रीहेः कलमिलः । कलमिक । कलमी । कलमवान् । व्रीहिशब्दास्त्विको न भवति पूर्वत्रोपादानात् । *भावे हि तत्रोपादानमनर्थकं स्यात्* । इतरेषामप्यनेन सिद्धं. *तुन्दादिभ्यः*—*तुन्दिलः* । तुन्दिकः । तुन्दी । तुन्दवान् । उदरिलः । उदरिकः । उदरी । उदरवान् । पिचण्डिलः । पिचण्डिक । पिचण्डी । पिचण्डवान् । यविलः । यविकः । यवी । यवमान् ।

स्वाङ्गाद्विवृद्धात् ॥३।३।१५७॥ स्वाङ्गाद्विवृद्धोपाधिकान्मत्वर्थे इलश्च ठेनौ च मतुश्च प्रत्यया भवन्ति । विवृद्धौ महान्तौ कर्णावस्य स्तः कर्णिल । कर्णिकः । कर्णी । कर्णवान् । ओष्ठिलः । ओष्ठिकः । ओष्ठी । ओष्ठवान् । विवृद्धाविति किम् ? अन्यत्रेलो न भवति ।

गुणादिभ्यो यः ॥३।३।१५८॥ गुणादिभ्यो मत्वर्थे यप्रत्ययो भवति । गुण्यः पुरुषः । हिम्यः पर्वतः । मतुः—गुणवान् । हिमवान् ।

रूपात् शस्ताहतात् ॥३।३।१५९॥ रूपात् शस्ताहतोपाधिकान्मत्वर्थे यप्रत्ययो भवति । शस्तं प्रशस्तं रूपमस्यास्तीति रूप्यो गौः । रूप्यः पुरुषः । आहतं रूपमस्यास्तीति रूप्य[2] कार्षापणः । निघातिका[3] ताडनाद्दीनारादिषु यद्रूपमुत्पद्यते तदाहतं रूपम् । शस्ताहतादिति किम् ? रूपवान् । प्रशंसायाम्, रूपवती कन्येति मतुरप्यायादिति भवति । अतः परं मतुर्नास्ति ।

गवादेष्ठण् ॥३।३।१६०॥ गोशब्दपूर्वादिकारान्तान्मत्वर्थे ठण्प्रत्ययो भवति । मत्वादीनामपवादः । गोशतिक. । गोसहस्रिकः । अत इति किम् ? गोविंशतिमान् । कथं गोशकटिकः ? शकटिशब्देन समानार्थः शकटशब्दोऽस्ति । शकट[4]शब्दार्थेऽनभिधानात् मतुर्न भवति । केषाञ्चिदत इति नानुवर्तते गौत्रिकः । गोवयसिक[5] इति हि भवति । गोविंशतिमानिति त्वनभिधानान्न भवति । एवं चित्रललाटिकावतीत्यादौ चेत्याहुः ।

निष्कादेः शतसहस्रात् ॥३।३।१६१॥ निष्को[6] य आदिस्ततः परं यच्छतं सहस्रञ्च तदन्तान्मत्वर्थे

१. इत्याहुः म० । २. स्यात्कोशश्च हिरण्यञ्च हेमरूप्ये कृताकृते । ताभ्यां यदन्यत्तत्कुप्यं, रूप्यं तद्द्वयमाहतम्—इति नामलिङ्गानुशासनम् । रूप्यं स्यादाहतस्वर्णरजते रजतेऽपि च—इति विश्वः म० टि० । ३. यत्र निक्षिप्य कूटेन हन्यते सा निघातिका म० टि० । ४. शकटिशब्दा—म० । ५. इत्यादि हि म० । ६. साष्टे शते सुवर्णानां हेम्न्युरोभूषणे पले । दीनारेऽपि च निष्कोऽस्त्री, इति नामलिङ्गानुशासनम् म० टि० ।

ठण्प्रत्ययो भवति । नैष्कशतिकः । नैष्कसहस्रिकः । निष्कादेरिति किम् ? शती । सहस्री । आदिग्रहणात् सुवर्णादि-निष्कशतमस्यास्तीत्यत्र न भवति ।

एकादेः कर्मधारयात् ॥३।३।१६२॥ एकादेः कर्मधारयादकारान्मत्वर्थे ठण्प्रत्ययो भवति । एको गौः एकगवः, सोऽस्यास्तीत्यैकगविकः । ऐकहलिकः । ऐकशतिकः । ऐकसहस्रिकः । कर्मधारयादिति किम् ? एकस्य गौः एकगवः, सोऽस्यास्तीति न भवति । अत इति किम् ? एकविंशतिरस्यास्मिन् वाऽस्तीति न भवति ।

सर्वादेरिन् ॥३।३।१६३॥ सर्वादेरकारान्तात्कर्मधारयादिन्प्रत्ययो भवति । मत्वादीनामपवादः । सर्वं धनं तदस्यास्तीति सर्वधनी । सर्वजीवी । सर्वकेशी नटः ।

द्वन्द्वरुग्निन्द्यात्प्राणिस्थादस्वाङ्गात् ॥३।३।१६४॥ द्वन्द्वः समासो रुग्रोगो निन्द्यं गर्ह्यं च यत्प्राणिस्थमस्वाङ्गमकारान्तं तस्मान्मत्वर्थे इन्प्रत्ययो भवति । द्वन्द्वात्—कटकवलयिनी । शङ्खनूपुरिणी । रुजः—कुष्ठी । कीलासी । निन्द्यात्—शङ्खाढकी[1] । ककुदावर्ती । काकतालुकी । प्राणिस्थादिति किम् ? पुष्पफलवान् वृक्षः । अस्वाङ्गादिति किम् ? स्तनकेशवती । पाणिपादवती । अत इति किम् ? चित्रललाटिकावती । विपादिकावती । काकतालुमती । आतोऽनेकाच[2] इत्येव सिद्धे वचनमस्य निवृत्त्यर्थम् ।

वातातिसारपिशाचात्कक् च ॥३।३।१६५॥ वात अतिसार पिशाच इत्येतेभ्यो मत्वर्थ इन्प्रत्ययो भवति कक् चैषामागमो भवति । वातकी । अतिसारकी । पिशाचकी । वातातिसारयोरुक्त्वा पूर्वेणेन् सिद्धः । कगर्थमुपादानम् । पिशाचस्य तूभयार्थम् ।

वयसि ऊतः ॥३।३।१६६॥ ऊत्प्रत्याहारगृहीतप्रत्ययान्तान्मत्वर्थ इन्नेव भवति वयसि गम्यमाने । पञ्चमो मासः संवत्सरो वाऽस्यास्तीति पञ्चमी उष्ट्रः । नवमी । दशमी ।

सुखादेः ॥३।३।१६७॥ सुखादिभ्यो मत्वर्थे इन्नेव भवति । सुखी । दुःखी । सुख, दुःख, तृप्र, कृच्छ्र, अस्र, अलीक, कृपण, सोढ, प्रताप, शील, हल इति सुखादिः ।

मालाऽक्षेपे ॥३।३।१६८॥ मालाऽस्यास्मिन्वास्तीति मालाशब्दादिन्नेव भवति क्षेपे गम्यमाने । माली । क्षेप इति किम् ? मालावान् । मालाशब्दः शिखादिस्ततः क्षेपे मतुनिवृत्त्यर्थं वचनम् ।

धर्मशीलवर्णान्तात् ॥३।३।१६९॥ धर्म शील वर्ण इत्येतदन्तान्मत्वर्थ इन्नेव भवति । तपस्विधर्मी[3] । तपस्विशीली । ब्राह्मणवर्णी । शूद्रवर्णी ।

बाह्वूर्वादेर्बलात् ॥३।३।१७०॥ बाहु ऊरु इत्येवमादेर्बलशब्दान्तान्मत्वर्थ इन्नेव भवति । बाहुबली । ऊरुबली ।

मन्माब्जाम्नि ॥३।३।१७१॥ मन् म इत्येवमन्तान्मत्वर्थ इन्नेव भवति समुदायश्चेन्नाम भवति । दामिनी । वर्मिणी । चर्मिणी । [म—सोमिनी] संसोमिनी । प्रथमिनी । यामिनी[4] । कामिनी । नाम्नीति किम् ? दामवान् । सोमवान् ।

हस्तदन्तकराज्जातौ ॥३।३।१७२॥ हस्त दन्त कर इत्येतेभ्यो मत्वर्थ इन्नेव भवति जातौ, समुदायेन चेज्जातिरभिधीयते । हस्तोऽस्यास्तीति हस्ती । दन्ती । करी । जाताविति किम् ? हस्तवान् । करवान् । दन्तवान् ।

पुष्करादेर्देशे ॥३।३।१७३॥ पुष्करादिभ्यो मत्वर्थ इन्नेव भवति देशेऽभिधेये । पुष्करिणी । पद्मिनी । देश इति किम् ? पुष्करवान् हस्ती । पुष्कर, पद्म, उत्पल, तमाल, कुमुद, नल, कपित्थ, बिस, मृणाल, कर्दम, शालूक, विगह, करीष, शिरीष, यवास, हिरण्य इति पुष्करादिः ।

---

१. शङ्खाधकी म० । २. इत्येवेति सिद्धे म० । ३. तपोऽस्यास्तीति, तपस्विधर्मोऽस्यास्तीति म० टि० । ४. यामिनी म० ।

वर्णी ब्रह्मचारी ॥३।३।१७४॥ वर्णीति वर्णशब्दान्ताम्मत्वर्थ इन्निपात्यते ब्रह्मचारी चेदभिधेयो भवति। वर्णशब्दो ब्रह्मचर्यपर्याय । वर्णो ब्रह्मचर्यमस्यास्तीति वर्णी ब्रह्मचारीत्येके। [2]वर्णशब्दो ब्राह्मणादिवर्णवचनस्तत्र ब्रह्मचारीत्यनेन शूद्रव्यवच्छेदः क्रियते तेन त्रैवर्णिको वर्णीत्युच्यते। स हि विद्याग्रहणार्थमुपनीतो ब्रह्म चरति न शूद्र इत्यन्ये।

सूक्तसाम्निच्छः ॥३।३।१७५॥ तदस्यास्त्यस्मिन्वेत्यस्मिन्विषये सूक्ते सामनि चाभिधेये छप्रत्ययो भवति। मत्वादीनामपवादः। अच्छावाक्शब्दोऽस्मिन्नस्तीत्यच्छावाकीयम्। मैत्रावरुणीयं सूक्तम्। साम्नि—यज्ञायज्ञीयम्। अशनपि[3]पासीयम्। वारतन्तवीयम्। अस्यवामीयम्। कयाशुभीयम् इत्यत्र अस्य वामादीनि सूक्तसामस्थानामनुकार्याणामखण्डान्येवानुकरणप्रातिपदिकानि नात्र स्यादिति स्सुचिति श्लुग्भवति। प्रथमान्तता चोपपद्यते। सूक्तादयो ग्रन्थविशेषाः।

श्लुग्वाऽध्यायानुवाके ॥३।३।१७६॥ अध्यायेऽनुवाके चाभिधेये मत्वर्थे यश्छस्तस्य श्लुग्वा भवति। अतएव श्लुग्वचनादध्यायानुवाकयोरपि छोऽनुमीयते। गर्दभाण्डशब्दोऽस्मिन्नध्यायेऽनुवाके वास्ति गर्दभाण्डः। गर्दभाण्डीयो वा अध्यायोऽनुवाको वा। दीर्घजीवितः। दीर्घजीवितीयः। पलितस्तम्भः। पलितस्तम्भीयः। द्रुमपुष्पः। द्रुमपुष्पीयः। उच्छिष्टः। उच्छिष्टीयः। पलितः। पलितीयः। स्कम्भः। स्कम्भीयः।

विमुक्तादेरण् ॥३।३।१७७॥ विमुक्तादिभ्यो मत्वर्थेऽध्यायानुवाकयोरभिधेययोरण्प्रत्ययो भवति। वैमुक्तः। दैवासुरः। अध्यायोऽनुवाको वा। विमुक्त, देवासुर, रक्षोसुर, उपसद्, परिसारक, वसु, मरुत्, सत्वत्, दशार्ह, वयस्, हविर्धान, महित्री, सोमा, पूषन्, इडा, अग्नि, विष्णु, वृत्रहन्—इति विमुक्तादिः।

घोषडादेर्वुञ् ॥३।३।१७८॥ घोषड इत्येवमादिभ्यो मत्वर्थे अध्यायानुवाकयोरभिधेययोर्वुञ्प्रत्ययो भवति। घोषड्(ड्–छ)शब्दोऽस्मिन्नस्तीति घोषडकः। इषेत्वकः। वुञ्चकारो वीरक इति सामान्यग्रहणाविघातार्थः। घोषड, घोषद्, इषेत्वा, मातरिश्वन्, देवस्यत्वादे, वीराय, कृष्णोऽस्या, खरेष्टा, दैवीन्धीय, रक्षोहण, अञ्जन, प्रभूत, उशान, कृशानु इति घोषडादि।

प्रकारो जातीयर् ॥३।३।१७९॥ तदस्येति वर्तते। तदिति प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे जातीयर्प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमान्तं [4]तच्चेत्प्रकारो भवति सामान्यस्य भिद्यमानस्य यो विशेषो विशेषान्तरानुप्रवृत्तः स प्रकारः। पटुः प्रकारोऽस्य पटुजातीयः। मृदुजातीयः। तज्जातीयः। यज्जातीयः। नानाभूतः प्रकारोऽस्य नानाजातीयः। एवंजातीयः। तथाजातीयः। यथाजातीयः। कथंजातीयः। इत्थंजातीयः। थाथमोः प्रकारमात्रे जातीयः। प्रकारवतीति तदन्तादपि भवति। जातीयरिति रेफ इन् अरित्स्वार्थ इति पर्युदासार्थः।

कोऽण्वादेः ॥३।३।१८०॥ अणु इत्येवमादिभ्यस्तदस्य प्रकार इत्यस्मिन्विषये कप्रत्ययो भवति। जातीयरोऽपवादः। अणुः प्रकारोऽस्य अणुकः पटः। स्थूलकः पटः। अणुका माषाः। स्थूलका माषाः। माषकं हिरण्यम्। इषुका गोलिका। अणु, स्थूल, माष, इषु, इक्षु, तिल, वाद्य, काल, पत्र, मूल, पत्रमूल, कुमारीपुत्र, कुमारी, श्वशुर, श्रमणी, वञ्चत्, बृहत् इत्यण्वादिः।

कृष्णयवजीर्णसुरावदातगोमूत्रात्तिलव्रीहिशाल्यहिसुराच्छादने ॥३।३।१८१॥ कृष्ण यव जीर्ण सुरा अवदात गोमूत्र इत्येतेभ्यो यथासंख्यं तिलव्रीहिशाल्यहिसुराच्छादनेषु वाच्येषु तदस्य प्रकार इत्यस्मिन्विषये कप्रत्ययो भवति। कृष्णात्तिलेषु—कृष्णः प्रकारो येषां ते, कृष्णकास्तिलाः। कृष्णजातीयोऽन्यः। एवमुत्तरत्रापि यवाद् व्रीहिषु—यवप्रकारा यवका व्रीहयः। जीर्णाच्छालिषु—जीर्णप्रकारा जीर्णकाः शालयः। सुराया अहौ—सुरा प्रकारः। सुरावर्णः सुरकोऽहिः सर्पः। अवदातात्सुरायाम्—अवदातप्रकारा अवदातिका सुरा। गोमूत्रादाच्छादने—गोमूत्रप्रकारं गोमूत्रकमाच्छादनम्।

इति श्रुतकेवलिदेशीयाचार्यशाकटायनकृतौ शब्दानुशासने
वृत्तौ तृतीयस्याध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः॥

---

१. ब्रह्मचारिलक्षणम् उपनयनं ब्रह्मचर्यम् म० टि०। २. आकृतावक्षरे रूपे ब्राह्मणादिषु जातिषु। माल्यानुलेपनेषु च वर्णशब्दः षडर्थभाक्। म० टि०। ३. अशनायापिपासीयम् म०। ४. स चेत्।

[चतुर्थः पादः]

भूतपूर्वे ष्चरट् ॥३।४।१॥ अत. परं प्रायशः स्वार्थिकाः प्रत्ययाः तत्रोपाधिः प्रकृतेर्विज्ञायते स प्रत्ययस्य योग्यो भवति। पूर्वं भूतो भूतपूर्वः। भूतपूर्वत्वे वर्तमानात्सुबन्तात्षष्ठ्यन्तात् ष्चरट्प्रत्ययो भवति स्वार्थे। आढ्यो भूतपूर्वः आढ्यचरः। दर्शनीयचरः। आढ्या भूतपूर्वा आढ्यचरी। दर्शनीयचरी। भूतशब्दो वर्तमानेऽप्यस्ति पूर्वशब्दो दिगादावपि इत्यतिक्रान्तकालप्रतिपत्त्यर्थमुभयोरुपादानम्। षकारः पुम्वद्भावार्थः। टकारो ङ्यर्थः। इह कस्मान्न भवति। अर्जुनो माहिष्मत्या भूतपूर्व इति। प्रत्यासत्तेः शब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य भूतपूर्वत्वे प्रत्ययः।

गोष्ठात् खञ् ॥३।४।२॥ गोष्ठशब्दाद् भूतपूर्वे खञ्प्रत्ययो भवति। गोष्ठो भूतपूर्वः गौष्ठीनो देशः।

षष्ठ्या रूप्यष्चरट् ॥३।४।३॥ षष्ठ्यन्ताद्भूतपूर्वेऽर्थे रूप्यष्चरट् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः। भूतपूर्व इतीह प्रत्ययार्थः। देवदत्तस्य भूतपूर्वः देवदत्तरूप्यो गौः। देवदत्तचरो गौः।

व्याश्रये तस् ॥३।४।४॥ नानापक्षाश्रयो व्याश्रयः। षष्ठ्यन्ताद् व्याश्रये गम्यमाने तस्प्रत्ययो भवति। देवदत्तश्चैत्रतोऽभवत्, गुरुदत्तो मैत्रतः। चैत्रमैत्रयोर्विघटमानयोश्चैत्रस्य पक्षे देवदत्त. मैत्रस्य पक्षे गुरुदत्तोऽभवदित्यर्थः। एवं यत्तोऽभवत्। तत्तोऽभवत्। त्वत्तोऽभवत्। मत्तोऽभवत्।

व्याधेः प्रतीकारे ॥३।४।५॥ व्याधिवाचिन. षष्ठ्यन्तात्प्रत्ययो भवति प्रतीकारे गम्यमाने। प्रवाहिकातः कुरु। प्रच्छर्दिकातः कुरु। तस्य व्याधेः प्रतीकारं कुर्वित्यर्थः।

पर्यभेः सर्वोभये ॥३।४।६॥ परि अभि इत्येताभ्या यथाक्रमं सर्वोभयार्थे वर्तमानाभ्यां तस्प्रत्ययो भवति। परित.। सर्वतः इत्यर्थ.। अभित उभयत इत्यर्थः। सर्वोभय इति किम्? परिषिञ्चति। अभिषिञ्चति। अभियाति।

आद्यादिभ्यः ॥३।४।७॥ आद्यादिभ्यः सम्भवद्विभक्त्यन्तेभ्यस्तस्प्रत्ययो भवति। आदावादित.। अन्ततः। मध्यतः। पृष्ठेन—पृष्ठतोऽर्कं निषेवेत। पार्श्वतः। मुखत.। दुष्ट. शब्द स्वरतो वर्णतो वा। शब्दत:, अर्थत', अभिधानत. आद्यादयः प्रयोगगम्याः।

क्षेपातिग्रहाव्यथेऽकर्तुस्तृतीयायाः ॥३।४।८॥ तृतीयान्तादकर्तृवाचिनः क्षेपातिग्रहाव्यथाविषये तस्प्रत्ययो भवति। क्षेपो निन्दा; तत्र वृत्तेन क्षिप्तो वृत्ततः क्षिप्त', वृत्तेन निन्दित इत्यर्थः। अतिक्रम्य ग्रहणमतिग्रह.। वृत्तेनातिगृह्यते वृत्ततोऽतिगृह्यते साधुवृत्तोऽन्यानतिक्रम्य वृत्तेन गृह्यते साध्वाचार इति सम्भाव्यत इत्यर्थः। अचलनमक्षोभणमव्यथा अभीतिरित्यन्ते तत्र वृत्तेन न व्यथते—वृत्ततो न व्यथते—वृत्तेन न चलति न बिभेति वेत्यर्थः। क्षेपातिग्रहाव्यथ इति किम्? वृत्तेन भिन्न। अकर्तुरिति किम्? देवदत्तेन क्षिप्तः। तृतीयाया इति किम्? देवदत्तं क्षिपति।

पापहीयमानेन ॥३।४।९॥ तृतीयान्तादकर्तृवाचिनः पापहीयमानाभ्यां योगे तस्प्रत्ययो[1] भवति। वृत्तेन पापः वृत्ततः पापः। चारित्रेण हीयते चारित्रतो हीयते। मन्त्रतो हीनः स्वरतो वर्णतो वा। पापहीयमानेनेति किम्? चारित्रेण शुद्धः। अकर्तुरिति किम्? देवदत्तेन हीयते। तृतीयाया इति किम्? ग्रामो हीयते। अधि[2]क्षेपार्थं वचनम्।

पञ्चम्याः प्रतिना ॥३।४।१०॥ प्रतिना योगे या पञ्चमी विहिता तदन्तात्तस्प्रत्ययो वा भवति। प्रद्युम्नो वासुदेवात् प्रति वासुदेवतः प्रति वासुदेवस्य प्रतिनिधिरित्यर्थः। पञ्चम्या इति किम्? वृक्षं प्रति विद्योतते। उत्तरार्थं च।

---

१. प्रत्ययो वा म०। २. अक्षेपार्थं वचनम् म०।

अहीयरुहोऽपाये ॥३।४।११॥ हीयरुहवर्जितस्य धातोरपायेऽवधौ या पञ्चमी विहिता तदन्तात्तस्प्रत्ययो वा भवति । ग्रामादागच्छति । ग्रामत आगच्छति । उपाध्यायादधीते । उपाध्यायत. अधीते । अहीयरुह इति किम् ? सार्थाद्धीयते, सार्थाद्धीनः । पर्वतादवरोहति । स्वार्थादिति कर्तुरपायेऽवधिविवक्षा । हीयते इति कर्मकर्तत्यन्ये हीयेति विकरणेन जहातिनिर्देशो जिहोतिनिर्देशार्थः । तेन तत्र प्रतिषेधो न भवति भूमितः उज्जिहते । अपाय इति किम् ? ऋते धर्मात्कुतः सुखम् । पाटलीपुत्राद् वृष्टो देवः ।

अद्व्यादिवैपुल्यात्सर्वादिकिंबहोः तस् ॥३।४।१२॥ द्व्यादिवर्जितेभ्यः सर्वादिभ्यः किम्शब्दाद्वैपुल्यवाचिनो बहुशब्दाच्च पञ्चम्यन्तात् तस्प्रत्ययो भवति । सर्वस्मात् सर्वतः । विश्वत. । यतः । ततः । कुतः । बहुभ्य. । बहुत । द्व्यादिप्रतिषेध किम् ? द्वाभ्या त्वत् निमित्तात् त्वत्तः मत्त. भवतः इत्यहीयरुहोपाय इति भवति । वैपुल्यप्रतिषेधः किम् ? बहोः सूपात् । सर्वादिकिंबहोरिति किम् ? वृक्षात् प्लक्षाद्धिना । किमो द्व्यदित्वात्पृथगुपादानम् । तर्हि सर्वादिकिम्बहोः त्सस्विषयेऽपि परत्वादयमेव भवति । यतः प्रति, ततः प्रति, यत आगच्छति, तत आगच्छति । पकारः पुम्भावार्थ । बह्वीभ्यः, बहुत. ।

इतोऽतः कुतः ॥३।४।१३॥ इतस् अतस् कुतस् इत्येते शब्दा निपात्यन्ते इत इति इदमः त्सि इशादेशो निपात्यते । अस्मात् इत । इमकस्मात् इतः । अत इति एतदः अशादेशः । एतस्मात् एतकस्मात् अतः । कुत इति किम कु इत्यादेश. कस्मात्कुतः । इह पञ्चम्या इति नानुवर्तते लक्षणान्तरेण सप्तम्यादेशमात्रं विधीयते । तेन भवदादियोगेऽपि भवति । इतो भवान् । अतो भवान् ।

भवदायुष्मद्दीर्घायुर्देवानाम्प्रियैकार्थात् ॥३।४।१४॥ भवत् आयुष्मत् दीर्घायुम् देवानाम्प्रिय इत्येतत्समानाधिकरणादद्व्यादिवैपुल्यात् सर्वादिकिंबहोः सर्वविभक्त्यन्तात् त्सस्प्रत्ययो भवति वा । स भवान् । ततो भवान् । तौ भवन्तौ । ततो भवन्तौ । ते भवन्त. । ततो भवन्त. । तं भवन्तम् । ततो भवन्तम् । तेन भवता । ततो भवता । तस्मै भवते । ततो भवते । तस्माद्भवत । ततो भवत. । तस्य भवत. । ततो भवतः । तस्मिन्भवति । ततो भवति । एवमायुष्मद्दीर्घायुर्देवानाम्प्रियैरप्युदाहार्यम् । भवदिति प्रतिपदोक्तविज्ञानान्मतुबन्तव्युदास. ।

त्रप्च ॥३।४।१५॥ भवत् आयुष्मद् दीर्घायुम् देवानाम्प्रिय इत्येतत्समानाधिकरणादद्व्यादिवैपुल्यात्सर्वादिकिम्बहोः सर्वविभक्त्यन्तात्त्रप्च प्रत्ययो वा भवति । स भवान् । तत्र भवान् । तं भवन्तम् । तत्र भवन्तम् । तेन भवता । तत्र भवता । तस्मै भवते । तत्र भवते । तस्माद्भवतः । तत्र भवतः । तस्य भवतः । तत्र भवतः । तस्मिन्भवति । तत्र भवति । एवमायुष्मद्दीर्घायुर्देवानाम्प्रियैरप्युदाहार्यम् । योगविभागश्चकारेण पुनः त्सम्विधानार्थः । तेन सप्तम्यन्तादपि त्सम् भवति । ततो भवतीति । अन्यथा हि ततः परत्वात् त्रबेव स्यात् । रूढिशब्दा इमे, ततो भवदादयः समुदायाः पूजावचना यथाकथंचिद् व्युत्पाद्यन्ते । अतएव पुनस्त्यदादिरनुप्रयुज्यते । स तत्रभवान् । त तत्रभवन्तम् ।

क्वकुत्रात्रेह ॥३।४।१६॥ क्व कुत्र अत्र इह इति त्रबन्ता निपात्यन्ते । क्वेति किमः क्वादेशः त्रपश्चादेश । कुत्रेति किम एव कु-इत्यादेशः । कस्मि(न्निति) क्व, कुत्र । अत्रेति—एतदोऽशादेशः । एतस्मिन्नत्र । एतकस्मिन्नत्र । इहेतीदम इशादेश त्रपश्च हादेशः । अस्मिन् इह । इमकस्मिन्निह । अत्र त्रम्मात्र आदेशो विधीयते । तेन भवदादियोगेऽभवदादियोगे च भवति ।

सप्तम्याः ॥३।४।१७॥ सप्तम्यन्तादद्व्यादिवैपुल्यात् सर्वादिकिम्बहोस्त्रप्प्रत्ययो भवति । सर्वस्मिन् सर्वत्र । तत्र । कुत्र । बहुषु इति बहुत्र । पकारः पुम्भावार्थ । बह्वीषु बहुत्र ।

---

१ स देवानां प्रियः प्राज्ञो मन्दो धीनामवर्जितः—इति धनञ्जयः म० टि० । २. अत्रभवान्, तत्रभवान् पूज्ये च भगवानिति । इत्यभिधानम् । अत्रभवान् भगवानिति शब्दो विबुधैः प्रयुज्यते पूज्ये इति वैजयन्ती । म० टि० ।

किंयत्तत्सर्वैकान्यात्काले दा ॥३।४।१८॥ किं यत् तत् सर्व एक अन्य इत्येतेभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यः काले वर्तमानेभ्यः दाप्रत्ययो भवति। कस्मिन् काले कदा। यदा। तदा। सर्वदा। एकदा। अन्यदा। काल इति किम् ? क्व देशे।

सदैतर्ह्यधुनेदानीन्तदानींसद्यः ॥३।४।१९॥ सदा एतर्हि अधुना इदानीं तदानीं सद्यस् इत्येते शब्दाः काले निपात्यन्ते। सदेति सर्वशब्दात् सप्तम्यन्तात् काले वर्तमानाद्दाप्रत्ययः सभावश्च निपात्यते। सर्वस्मिन् काले सदा। सर्वदेति पूर्वविधेर्भवति। एतर्हीति इदमोर्हिप्रत्ययः एतादेशश्च। अधुनेति धुनाप्रत्ययः अशादेशश्च। इदानीमिति दानीम्प्रत्ययः इशादेशश्च। अस्मिन् काले एतर्हि अधुना, इदानीम्। तदानीमिति तदो दानीम्। तस्मिन्काले तदानीम्। तदेति पूर्वविधेः। सद्यः इति समानशब्दात् द्यस् सभावश्च। समाने काले सद्यः। केचित्समानेऽहनि सद्य इत्याहुः। तेषां सद्य. परेद्यव्यह्नीत्युत्तरत्र प्रक्षेपः।

परेद्यव्यह्नि ॥३।४।२०॥ परेद्यवीति परशब्दात् सप्तम्यन्तादह्नि काले वर्तमानादेद्यविप्रत्ययो निपात्यते। परस्मिन्नहनि परेद्यवि। अह्नीति किम् ? परस्मिन्वर्षे। अद्येति श्राद्धमद्यभुक्तं ठेनौ इति निपातनात्सिद्धम्।

पूर्वापराधरोत्तरान्यान्यतरेतरादेद्युस् ॥३।४।२१॥ पूर्व अपर अधर उत्तर अन्य अन्यतर इतर इत्येतेभ्यः अह्नि काले वर्तमानेभ्यः एद्युम् प्रत्ययो भवति। पूर्वस्मिन्नहनि पूर्वेद्यु.। अपरेद्युः। अधरेद्युः। उत्तरेद्युः। अन्येद्यु। अन्यतरेद्युः। (इतरेद्यु)

उभयद्युश्च ॥३।४।२२॥ उभयशब्दात्सप्तम्यन्तादह्नि काले द्युस्प्रत्यय एद्युस्प्रत्ययश्च। उभयस्मिन्नहनि उभयद्युः[1], उभयेद्युः[2]।

परुत्परार्यैषमो वर्षे ॥३।४।२३॥ परुन् परारि ऐषमस् इत्येते शब्दा वर्षे संवत्सरे काले निपात्यन्ते। परुदिति पूर्वशब्दात् सप्तम्यन्तात् संवत्सरे वर्तमानादुनप्रत्ययस्तस्य परादेशो निपात्यते। पूर्वस्मिन् संवत्सरे परुत्। परारीति पूर्वतरशब्दादारिप्रत्ययस्तस्य च परादेशः। पूर्वस्मिन् संवत्सरे परारि। ऐषम इति इदंशब्दात् [3]मसिण् इदम[4]श्चैषादेश। अस्मिन्संवत्सरे ऐषमः[5]। इमकस्मिन् ऐषमः।

अनद्यतने र्हिः ॥३।४।२४॥ सप्तम्यन्तादनद्यतने काले वर्तमानाद्यथासंभवमद्व्यादिवैपुल्यात्सर्वादिकिंबहो र्हिप्रत्ययो भवति। यस्मिननद्यतने काले यर्हि। तर्हि। अन्यर्हि। अमुर्हि। कर्हि। काल इति किम् ? यस्मिननद्यतने भोजने यत्र। अनद्यतन इति किम् ? यस्मिन्काले यदा। अनद्यतने काले कालमात्रविवक्षायां दादिप्रत्ययो भवति। यदा। तदा। तदानीम्। सप्तम्यर्थे मात्रविवक्षाया त्रपि भवति। अमुत्र काले।

प्रकारे था ॥३।४।२५॥ सप्तम्या इति निवृत्तम्। यथासंभवं विभक्तिः। सामान्यस्य भेदो भेदान्तरानुप्रवृत्तः प्रकारः। अस्मिन्विद्यमानादद्व्यादिवैपुल्यात्सर्वादिकिम्बहोः थाप्रत्ययो भवति। सर्वेण प्रकारेण सर्वथा। यथा। तथा। बहोस्तु परत्वाद्धा भवति।

कथमित्थमुः ॥३।४।२६॥ कथं इत्थं इति प्रकारे निपात्यते। कथमिति किमः थापवाद. थम्निपात्यते। केन प्रकारेण कथम्। इत्थमिति इदमः एतदो वा थमुप्रत्ययः। इदादेशश्च। अनेन एतेन प्रकारेण वा इत्थम्। उकार इत् प्तसो थादिति प्रत्याहारार्थः।

सङ्ख्याया धा ॥३।४।२७॥ सङ्ख्यावाचिनः सुपः प्रकारे वर्तमानात् धाप्रत्ययो भवति। एकेन प्रकारेण एकधा। द्विधा। त्रिधा। चतुर्धा। पञ्चधा भुङ्क्ते। षोढा द्रव्यम्। बहुधा गुणो भवति।

---

१. उभयद्युरुपोषणम्। २. उभयेद्युरुत्सवः। म० टि०। ३. समसिण् म०। ४. -दमश्च (श्चे) शादे म०। ५. परारि संचितं वित्तं परुत्समभोगतः। ऐषमश्चीयते यस्मात् ततः किं वा भविष्यति। म० टि०।

विचाले च ॥३।४।२८॥ विचलनं विचालः । द्रव्यस्य पूर्वसङ्ख्यायाः प्रच्युतिः सङ्ख्यान्तरापत्तिः । एकस्यानेकीभावः, अनेकस्य चैकीभावः, तस्मिन् गम्यमाने सङ्ख्यायाः सुप धाप्रत्ययो वा भवति । एको राशिः द्वौ क्रियते द्विधा क्रियते । एकं राशिं द्वौ करोति, द्विधाकरोति । शतेन शतधा । उन्मत्तशतधाम्यर्थो तवैषोऽत्र फलिष्यति । (?) अनेकः एकः क्रियते एकधा क्रियते । अनेकमेकं करोति एकधा करोति । चकार उत्तरत्र प्रकारे विचाले चेत्युभयोः समुच्चयार्थः ।

चैकाज्ज्यम् ॥३।४।२९॥ एक इत्येतस्मात्सङ्ख्यावाचिनः प्रकारे वर्तमानाद्विचाले वा गम्यमाने ज्यं प्रत्ययो भवति वा । एकेन प्रकारेण ऐकध्यं भुङ्क्ते । अनेकमेकं करोति ऐकध्यं करोति । एकधा करोति । वाग्रहणं धार्थम् ।

द्वित्रेर्ध्यमेधौ ॥३।४।३०॥ द्वि त्रि इत्येताभ्यां सङ्ख्यावाचिभ्यां प्रकारे वर्तमानाभ्यां विचाले वा गम्यमाने ध्यम् एधा इत्येतौ प्रत्ययौ वा भवतः । वचनभेदादिह याथासङ्ख्यं नेष्यते । द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां द्वैधम् । त्रैधम् । द्वेधा । त्रेधा भुङ्क्ते । वावचनाद्धा । द्विधा । त्रिधा करोति ।

तद्वति धण् ॥३।४।३१॥ द्वित्रिभ्यां सङ्ख्यावाचिभ्यां तद्वति प्रकारवति विचालवति चाभिधेये धण्प्रत्ययो भवति । द्वौ प्रकारौ विभागौ एषां द्वैधानि । त्रैधानि । द्वैधीभावः ।

वारे कृत्वस् ॥३।४।३२॥ सङ्ख्याया इति वर्तते । वारो धात्वर्थस्यायौगपद्येन वृत्तिस्तत्कालो वा तस्मिन्वर्तमानात् सङ्ख्याशब्दस्तद्वति वारवति धात्वर्थे क्रियायामर्थे कृत्वस्प्रत्ययो भवति । पञ्च वारा अस्य पञ्चकृत्वो भुङ्क्ते । षट्कृत्वः । शतकृत्वः । सहस्रकृत्वः । भुज्यर्थो वारवानिति भुज्यर्थेऽस्येदं विशेषणम् । तद्वतीति किम् ? भोजनस्य पञ्च वाराः ।

चतुस्त्रिद्वेस्सुच् ॥३।४।३३॥ चतुर् त्रि द्वि इत्येतेभ्यो वारे वर्तमानेभ्यः सङ्ख्याशब्देभ्यः तद्वति सुच्प्रत्ययो भवति । कृत्वसोऽपवादः । चत्वारो वारा अस्य चतुर्भुङ्क्ते । त्रिर्भुङ्क्ते । द्विर्भुङ्क्ते । चकारः सुचो वेति विशेषणार्थः ।

सकृत् ॥३।४।३४॥ सकृदित्येकशब्दाद्वारे वर्तमानात्तद्वत्यभिधेये सुच्प्रत्ययः सकृदिति चास्यादेशो निपात्यते । एकवारं भुङ्क्ते सकृद्भुङ्क्ते ।

बहोर्धासन्ने ॥३।४।३५॥ बहु इत्येतस्मात्सङ्ख्यावाचिन आसन्नेऽदूरेऽविप्रकृष्टे काले वारे क्रियाप्रवृत्तौ, अविप्रकृष्टौ वा तत्काले वर्तमानात्तद्वति धाप्रत्ययो भवति । बह्वासन्नवारं भुङ्क्ते बहुधा भुङ्क्ते । बहुधा पिबति । [1]वृणानैर्बहुधा समाग लयानुपात. । आसन्न इति किम् ? बहुकृत्वो भुङ्क्ते । आसन्नवारेऽपि वारमात्रे द्योत्ये कृत्वस्प्रत्ययो भवत्येव बहुकृत्वोऽत्र भुङ्क्ते इति । तत्रासन्नता प्रकरणादिगम्या भवति । अन्येभ्योऽपि दृश्यते । गणधा भुङ्क्ते इत्येके ।

दिशो दिग्देशकालेऽतृतीयायुजः ॥३।४।३६॥ दिशः दिक्शब्दात् यो दिशि रूढस्तस्माद् दिशि देशे काले च वर्तमानात् तृतीयावर्जितादयुग्विभक्त्यन्तात् स्वार्थे धाप्रत्ययो भवति । प्राची दिग्रमणीया । प्राग्रमणीयम् । प्राग्दिशो रमणीयाः । प्राग्रमणीयम् । [2]प्राक्कालो रमणीयः । प्राग्रमणीयम् । प्राच्या दिश आगतः प्रागागतः । प्राचो देशादागतः प्रागागतः । प्राचः कालात् प्रागागतः । प्राच्यां दिशि । प्राचि देशे । प्राचि काले वसति । देश इति किम् ? ऐन्द्री दिक् । दिग्देशकाल इति किम् ? प्राङ्वृक्षः । अतृतीयायुज इति किम् ? प्राच्या दिशा प्रज्वलितम् । प्राचीं दिशं प्रपश्यात[3] । प्राच्यै दिशे देहि । प्राच्याः दिशः स्वम् । इलुगञ्चेरिति धाप्रत्ययश्लुक् । स्तातं विधाय यदि तस्य श्लुक् क्रियेत तदा विधियोगे स्तात्ता इति प्राप्नोति ।

---

1. पुनर्वृणानैर्बहुधा समागमं तदानुयातः म० । 2. प्राक्कालो म० । 3. पश्यति म० ।

परावरात्स्तात् ॥३।४।३७॥ पर अवर इत्येताभ्यां दिग्देशकालेषु वर्तमानाभ्यामतृतीयाऽयुग्विभक्त्यन्ताभ्यां स्वार्थे स्तात्प्रत्ययो भवति । आपवाद: । परस्ताद्रमणीयम् । परस्तादागत: । परस्ताद् वसति । अवरस्ताद्रमणीयम् । अवरस्तादागत: । अवरस्ताद् वसति ।

दक्षिणोत्तराच्चातस् ॥३।४।३८॥ दक्षिण उत्तर इत्येताभ्यां दिग्देशकालेषु वर्तमानाभ्यां तृतीयावर्जितायुग्विभक्त्यन्ताभ्याम् अतस्प्रत्ययो भवति । चकारात्परावराभ्यां च । दक्षिणशब्द: काले न सम्भवतीति दिग्देशवृत्तिर्गृह्यते । दक्षिणतो रमणीयम् । दक्षिणत आगत: । दक्षिणतो वसति । उत्तरतो रमणीयम् । उत्तरत आगत: । उत्तरतो वसति । परतो रमणीयम् । परत आगत: । परतो वसति । अवरतो रमणीयम् । अवरत आगत: । अवरतो वसति । अकारस्तसोऽस्य भेदार्थ: । तेनात: क्वेह्वामातस्त्रात्यजिति त्यज् न भवति । परतो भवं पारतम् ।

अधराच्चात् ॥३।४।३९॥ अधरशब्दाद्दिग्देशकालवृत्तेरतृतीयाऽयुग्विभक्त्यन्तादात्प्रत्ययो भवति । चकाराद्दक्षिणोत्तराभ्यां च । अधराद्रमणीयम् । अधरादागत: । अधराद्वसति । दक्षिणाद्रमणीयम् । दक्षिणादागत: । दक्षिणाद्वसति । उत्तराद्रमणीयम् । उत्तरादागत: । उत्तराद्वसति ।

पश्चोऽपरस्य दिगादेश्चाति ॥३।४।४०॥ अवरशब्दस्य दिग्वाचिन: प्रकृतेराद्यवयवात् परस्य च आतिप्रत्यये परे पश्चादेशो भवति । आपवाद: प्रत्ययोऽनएव निमित्तत्वेनोपादानात् । विज्ञायते अपरा दिग्देश: कालो वा । पश्चाद्रमणीयम् । पश्चादागत: । पश्चाद्वसति । दिगादे:—दक्षिणा परा दिग्देशो वा दक्षिणपश्चाद्रमणीयम् । दक्षिणपश्चादागत: । दक्षिणपश्चाद्वसति । उत्तरपश्चाद्रमणीयम् । उत्तरपश्चादागत: । उत्तरपश्चाद्वसति ।

वोत्तरपदेऽर्धे ॥३।४।४१॥ अपरशब्दस्य केवलस्य दिग्वाचिन: समासाद्यवयवात्परस्य चार्धशब्दे उत्तरपदे पश्चादेशो वा भवति । अपरमर्धम् अपरार्धम् । पश्चार्धम् । दक्षिणापरस्यार्ध: दक्षिणपश्चार्ध: । दक्षिणापरार्ध: । उत्तरपश्चार्ध: । उत्तरापरार्ध: । उत्तरपद इति किम् ? अपरार्ध: शोभते । असमासोऽयम् । समासे एतद्भवति । पूर्वपदमुत्तरपदमिति दिशो दिग्देशकाले । तृतीयायुज इति प्रत्ययविधौ विशेषणं नादेश इत्यर्धशब्द आदेश: अविशेषेण विज्ञायते ।

पुर पुरस्तावधोऽवस्तादधोऽधस्तादुपर्युपरिष्टात् ॥३।४।४२॥ पुरस् पुरस्तात् अवस् अवस्तात् अधस् अधस्तात् उपरि उपरिष्टात् इत्येते शब्दा निपात्यन्ते । पुर: पुरस्तादिति पूर्वशब्दाद्दिग्देशकालवृत्तेरतृतीयायुग्विभक्त्यन्तात् । आपवाद: । अस् अस्तादित्येतौ प्रत्ययौ तस्य च पुरादेशो निपात्यते । पुरो रमणीयं पुरस्ताद्रमणीयम् । पुर आगत: पुरस्तादागत: । पुरो वसति पुरस्ताद्वसति । अवोऽवस्तादिति अवरशब्दात् अस् अस्तादित्येतौ प्रत्ययौ अवादेशश्च । अवो रमणीयम् अवस्ताद्रमणीयम् । अव आगत: अवस्तादागत: । अवो वसति अवस्ताद्वसति । एवमवरशब्दस्य चातूरूप्यं भवति । अधोऽधस्तादिति अधरशब्दादसस्तातौ अधादेशश्च । अधो रमणीयम् । अधस्ताद्रमणीयम् । अध आगत: । अधस्तादागत: । अधो वसति । अधस्ताद्वसति । एवमधरशब्दस्य त्रैरूप्यम् । उपर्युपरिष्टादिति । ऊर्ध्वशब्दाद् रिरिष्टादित्येतौ प्रत्ययौ तस्य च उप इत्ययमादेश: । उपरि रमणीयम् । उपरिष्टाद्रमणीयम् । उपर्यागत: । उपरिष्टादागत: । उपरि वसति । उपरिष्टाद् वसति । स्तादस्तादिति प्रत्ययान्तरकरणमधरार्थं स्तादधादेशो नास्ति । अस्तात् तिष्ठतु भवतीत्यवरस्तादवस्तादिति रूपद्वयं सिद्धं भवति । अन्यथा हि परावरात् स्तादित्यवरग्रहणमुत्तरार्थं स्यादिति रूपभेदो न लभ्यते उत्तरत्र चाकृतिरुत्तरत्रानन्वृत्त्यर्था स्यात् । उपरिष्टादिति द्वितकारको निर्देश: । तत्रैकस्तकार इत् स्तात्ता इति प्रत्याहारार्थम् ।

दक्षिणाद्वाऽपञ्चम्या: ॥३।४।४३॥ दक्षिणशब्दात्पञ्चमीतृतीयावर्जिताद् अयुग्विभक्त्यन्ताद्दिग्देशवृत्तेराप्रत्ययो भवति वा । दक्षिणा रमणीयम् । दक्षिणा वसति । दक्षिणतो रमणीयम् । दक्षिणतो वसति । दक्षिणाद् रमणीयम् । दक्षिणाद्वसति । पञ्चम्या: सावकाशावस्तात् स्तातावपञ्चम्यामाकारो बाधेतेति वा ग्रहणम् । अपञ्चम्या इति किम् ? दक्षिणत आगत: । दक्षिणादागत: ।

आहि दूरे ॥३।४।४४॥ दिक्शब्दा अवध्यपेक्षास्तत्रावधेर्दूरे दिशि देशे वा वर्तमानात् पञ्चमीतृतीयावर्जितायुग्विभक्त्यन्ताद्दक्षिणशब्दाद् आ आहि इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः। ग्रामाद्दूरा दक्षिणा दिग् रमणीया देशो वा, *ग्रामाद् दक्षिणा रमणीयम्। दक्षिणाहि रमणीयम्।* दक्षिणा वसति, दक्षिणाहि वसति। दूर इति किम्? दक्षिणतः, दक्षिणात् दक्षिणा रमणीयम्। दक्षिणशब्दादाप्रत्ययो दूरतां प्रकरणादिनि(र)पेक्षो न द्योतयति। सामान्येऽपि विधानात्। प्रकरणाद्यपेक्षायां सामान्यशब्दत्वेऽपि सिद्धयति। तत्राकारग्रहणं सामान्यबाधायां दूरार्थमुत्तरार्थं च। अपञ्चम्या इति किम्? दक्षिणत आगत। दक्षिणादागतः।

उत्तरात् ॥३।४।४५॥ उत्तरशब्दात्पञ्चमीतृतीयावर्जितायुग्विभक्त्यन्तादा आहि इत्येतौ प्रत्ययौ वा भवतः। उत्तरा रमणीयम्। उत्तराहि रमणीयम्। उत्तराहि वसति। उत्तरतः उत्तरात्। वाग्रहणमतसाद्बाधनार्थं वर्तते। अपञ्चम्या इति किम्? उत्तरत। उत्तरादागत। योगविभागादिह दूर इति नास्ति।

एनोऽदूरे ॥३।४।४६॥ दिग्देशकाले तृतीया युज इति वर्तते। अपञ्चम्या इति च नोत्तरादिति दिक्शब्दादवधेरदूरे दिग्देशकाले वर्तमानात् पञ्चमीतृतीयावर्जितायुग्विभक्त्यन्तात् स्वार्थे एनप्रत्ययो भवति अस्मात्पूर्वा अदूरादि ग्रामणीयादेशः कालो वा। पूर्वेणास्य रमणीयम्। पूर्वेणास्य वसति। अपरेणास्य रमणीयम्। अपरेणास्य वसति। दक्षिणेन। उत्तरेण। अदूर इति किम्? पुरो रमणीयम्। पुरो वसति। अपञ्चम्या इति किम्? पुर आगतः। अदूरेऽपि दिग्देशकालमात्रे द्योत्ये सामान्यप्रत्यया भवन्त्येव। तत्र अदूरता प्रकरणादिगम्या भवति।

श्लुगञ्चेः ॥३।४।४७॥ पञ्चम्यन्ताद्दिक्शब्दाद्दिग्देशे काले वर्तमानात्तृतीयायुग्विभक्त्यन्ताद्यः प्रत्ययो विहितः धा एनो वा तस्य श्लुग्भवति। प्राची दिगदूरा वा रमणीया देशः कालो वा। प्राग् रमणीयम्। प्रागागतः। प्राग्वसति। प्रत्यक्। अवाक्। उदक्। दिग्वृत्तेः स्त्रीप्रत्ययस्य लुचपगोणी सूच्योप्यत इति लुक्।

तीयशम्बबीजात् कृषौ कृञा डाच् ॥३।४।४८॥ तीयप्रत्ययान्तात् शम्ब बीज इत्येताभ्यां च सुबन्ताभ्यां कृञा योगे कृषिविषये डाच्प्रत्ययो भवति। द्वितीयाकरोति क्षेत्रम्। द्वितीयं वारं कृषतीत्यर्थः। तृतीया करोति क्षेत्रम्। तृतीयं वारं कृषतीत्यर्थ। शम्बाकरोति क्षेत्रं पुनस्तिर्यक् कृषतीत्यर्थ.। शम्बेन कृषतीत्येके अन्ये शम्बाकरोति कुलीबमित्युदाहरन्ति। लोहं कुञ्ची वर्द्धकुण्डलिका वा शम्बं तत्कुलीबस्य करोतीत्यर्थः। *बीजाकरोति क्षेत्रम्। उप्ते पश्चाद् बीजैः सह कृषतीत्यर्थः। अन्ये क्षेत्रस्य बीजं करोति वपतीत्यर्थः* इत्याहुः। द्वितीयाकरोतीत्यादयो मुण्डयतीत्यादिवत् क्रियाशब्दास्तेषां क्षेत्रादिकर्मत्वेन विज्ञायते। कृषाविति किम्? द्वितीयं करोति पदम्। कृञ इति किम्? द्वितीय वार कृषति। डाजिति चकार. डाच्यूर्यादिति विशेषणार्थः।

सङ्ख्यादेर्गुणात् ॥३।४।४९॥ सङ्ख्यायाः आद्यवयवात् परो यो गुणशब्दस्तदन्तात्कृञा योगे कृषिविषये डाच्प्रत्ययो भवति। द्विगुणाकरोति क्षेत्रम्। त्रिगुणाकरोति क्षेत्रम्। क्षेत्रस्य द्विगुणं त्रिगुणं च विलेखनं करोतीत्यर्थः। कृषाविति किम्? द्विगुणा करोति रज्जुम्।

सपत्रनिष्पत्रादतिपीडने ॥३।४।५०॥ सपत्र निष्पत्र इत्येताभ्यामतिपीडने गम्यमाने कृञा योगे डाच्प्रत्ययो भवति। सपत्राकरोति मृगम्। पत्रं शर.; सह पत्रमनेनेति[1] सपत्रः तं करोति शरमस्य शरीरे प्रवेशयतीत्यर्थ.। निष्पत्राकरोति निर्गतं पत्रमस्मादिति निष्पत्रः तं करोति शरमस्यापरपार्श्वेण निष्क्रमयतीत्यर्थ.। सपत्राकरोति वृक्षं वायुः। निष्पत्राकरोति वृक्षं वायुः। अत्र पत्रशातनमेवातिपीडनम्। सपत्राकरोतीत्यपि मंगलाभिप्रायेण वृक्षस्य निष्पत्राकरणमेवाख्यायते। यथा दीपो नन्दतीति विध्वंसः। अतिपीडन इति किम्? सपत्रं करोति वृक्ष[2] जलसेक.। निष्पत्रं करोति वृक्षं भूमिशोधकः।

---

१. सहस्रपत्रमनेनेति क० म०। १. वृक्षतलं क० म०।

मद्रभद्राभ्यां मुण्डने ॥३।४।५१॥ मद्र भद्र इत्येताभ्यां मुण्डने वर्तमानाभ्यां कृञा योगे डाच्प्रत्ययो भवति। मद्रं मुण्डनं करोति मद्राकरोति शिरः। भद्राकरोति शिरः। मद्रभद्रशब्दौ माङ्गल्यवचनौ। मुण्डन इति किम्? मद्रं करोति। भद्रं करोति।

प्रियसुखावानुकूल्ये ॥३।४।५२॥ प्रिय सुख इत्येताभ्यामानुकूल्ये वर्तमानाभ्यां कृञा योगे डाच्प्रत्ययो भवति। प्रियाकरोति देवदत्तम्। सुखाकरोति देवदत्तम्। देवदत्तस्यानुकूल्यं करोति अनुकूलमाचरति। समाराधयतीत्यर्थः। आनुकूल्य इति किम्? प्रियं करोति सुखं करोति तिक्तौषधपानम्।

दुःखनिष्कुलशूलसमयसत्यात्प्रातिकूल्यनिष्कोषपाकयापनाऽशपथे ॥३।४।५३॥ दुःख निष्कुल शूल समय सत्य इत्येतेभ्यो यथासंख्यं प्रातिकूल्य निष्कोषे पाके यापनायामशपथे च विषये कृञा योगे डाच्प्रत्ययो भवति। दुःखात्प्रातिकूल्ये—दुःखाकरोति देवदत्तम्। देवदत्तस्य प्रातिकूल्यं करोति प्रतिकूलमाचरति तं चित्तेऽनभिमतानुष्ठानेन पीडयतीत्यर्थः। प्रातिकूल्य इति किम्? दुःखं करोत्यशनम्। निष्कुलान्निष्कोषे—निष्कुलाकरोति दाडिमम्। निष्कुषातीत्यर्थः। अन्तरवयवानां बहिष्करणं निष्कोषः। निष्कोष इति किम्? निष्कुलं करोति शत्रुम्। शूलात् पाके—शूलाकरोति मांसम्। शूले पचतीत्यर्थः। पाक इति किम्? शूलं करोति कदन्नम्। समयाद्यापनायाम्—समयाकरोति तन्तुवायः। अद्यश्वस्ते पटं दास्यामीति कालक्षेपं करोतीत्यर्थः। यापनायामिति किम्? समयं करोति। सत्यादशपथे—सत्याकरोति वणिक् भाण्डम्[1]। कार्षापणदानेन भाण्डं ग्रहीष्यामीति निश्चाययतीत्यर्थः। अशपथ इति किम्? सत्यं करोति यदीदमेवं न स्यादिदं मे इष्टं माभूदनिष्टं वा भवत्विति शपथं करोतीत्यर्थः।

अनेकाचोऽव्यक्तानुकरणात् कृभ्वस्तिभ्यां द्विश्च ॥३।४।५४॥ अनेकोऽच् यस्य तस्मादव्यक्तस्यानुकरणात्कृञ् भू अस्ति इत्येताभ्यां च धातुभ्यां योगे डाच्प्रत्ययो भवति वा द्विश्चास्य प्रकृतिरुच्यते प्रत्ययस्य द्विर्वचनानर्थक्यात्। डाच्यादाविति वचनादत्र प्रकृतेरेव द्विर्वचनम्। पटत्करोति। पटपटाकरोति। पटपटाभवति। पटपटास्यात्। दमत्करोति दमदमाकरोति। दमदमाभवति। दमदमास्यात्। मसत्करोति मसमसाकरोति। मसमसाभवति। मसमसास्यात्। खरटत्करोति खरटखरटाकरोति। खरटखरटाभवति। खरटखरटास्यात्। अनेकाच इति किम्? श्रत्करोति। [2]खात्करोति। अव्यक्तानुकरणादिति किम्? दृषत्करोति। अत्र व्यक्तवर्णमनुकार्यम् अव्यक्तवर्णस्यापि कथञ्चित् ध्वनिमात्रसादृश्यात् व्यक्तवर्णमनुकरणं भवति। कृभ्वस्तिभ्यामिति किम्? पटं(टो) भवते। भूश्च अस्तिश्च। कृ च भ्वस्ति च कृभ्वस्तिनी ताभ्यां कृभ्वस्तिभ्यामिति द्वित्वनिर्देशः। उत्तरत्र कर्मकर्तृभ्यामिति याथासंख्यार्थः। पटिति करोति इत्यत्र पट इत्यस्येति नायोगो न करोतिना, इतिस्तु करोतिनेति न भवति।

कर्मकर्तृभ्यां प्रागतत्तत्त्वे च्विः ॥३।४।५५॥ कृकर्मणो भ्वस्तिकर्तुश्च प्राक्पूर्वमतस्य तत्त्वे गम्यमाने कृञा भ्वस्तिभ्यां च योगे च्विप्रत्ययो भवति। शुक्लीकरोति पटम्। प्रागशुक्लं पटमिदानीं शुक्लं करोतीत्यर्थः। शुक्लीभवति पटः। प्रागशुक्लः पटः। इदानीं शुक्लो भवतीत्यर्थः। शुक्ली स्यात्पटः, प्रागशुक्लः इदानीं शुक्लः स्यादित्यर्थः। एवं कारकीकरोति देवदत्तम्। कारकीभवति देवदत्तः। कारकीस्यात् देवदत्तः। दण्डीकरोति देवदत्तम्। दण्डीभवति देवदत्तः। दण्डीस्यात् देवदत्तः। घटीकरोति मृदम्। घटीभवति मृत्। घटीस्यात् मृत्। पटीकरोति तन्तून्। पटीभवन्ति तन्तवः। पटीस्युः तन्तवः। संघीकरोति गाः। संघीभवन्ति गावः। संघीस्युः गावः। कर्मकर्तृभ्यामिति किम्? प्रागदेवकुल इदानीं देवकुले करोति। प्रागदेवकुले करोति। प्रागदेवकुल इदानीं देवकुले भवति। समीभवति। अभ्यासीभवतीति। ताच्छब्द्याद्भवति। प्रागतत्त्व इति किम्? शुक्लं करोति। शुक्लीभवति। शुक्लः स्यात्। प्राग्ग्रहणं किम्?

---

१. वणिक्मूल्यधनेऽभ्रे भाण्डं भूषाऽश्वभूषयोः इति वैजयन्ती, क० म० टि०। २. खाद् करोति क० म०।

अशुक्लं करोति शुक्लम् । एककालमतत्त्वेन भवति । भवति ह्येको भावः कश्चिदेककालं शुक्लोऽशुक्लश्च देशभेदेन । कृभ्वस्तिस्म्यामिति किम् ? अशुक्लं शुक्लं सम्पादयति । अशुक्लः शुक्लः सम्पद्यते ।

चेतोमनोरहोरजोऽरुश्चक्षुषो लुक्च्वौ ॥३।४।५६॥ चेतस् मनस् रहस् रजस् अरुस् चक्षुष् इत्येतेषां च्वौ परे लुग्भवति । चेतीकरोति । चेतीभवति । चेतीस्यात् । विचेतीकरोति । विचेतीभवति । विचेतीस्यात् । मनीकरोति । मनीभवति । मनीस्यात् । उन्मनीकरोति । उन्मनीभवति । उन्मनीस्यात् । रहीकरोति । रहीभवति । रहीस्यात् । विरहीकरोति । विरहीभवति । विरहीस्यात् । रजीकरोति । रजीभवति । रजीस्यात् । विरजीकरोति । विरजीभवति । विरजीस्यात् । अरूकरोति । अरूभवति । अरूस्यात् । महारूकरोति । महारूभवति । महारूस्यात् । चक्षूकरोति । चक्षूभवति । चक्षूस्यात् । उच्चक्षूकरोति । उच्चक्षूभवति । उच्चक्षूस्यात् । च्वाविति किम् ? मनःकरोति । च्विर्विधिः । सर्वविशेषणसंबन्धेऽप्येषां[1] च्विसन्नियोगे लुग्विज्ञाने विचेनोकरोति इत्यादौ न स्यात् । चेत आदीनां वृत्तिपदाना च्वि तत्संबन्धाभावात् । तदन्तविज्ञाने केवलाना न स्यात् । उपादानात् केवलाना. तदन्तविधिना च तदन्ताना च प्रतिपत्तिगौरवपरिहारार्थं च्विग्रहणम् ।

इसुसोर्बहुलम् ॥३।४।५७॥ इस् उस् इत्येवमन्तस्य च्वौ परे बहुलं[3] लुग्भवति । सर्पीर्भवति नवनीतम् । धनूभवति दण्ड. । न च भवति सर्पिर्भवति । धनुर्भवति । बहुलग्रहणं प्रयोगानुसरणार्थम् ।

इग्हलः ॥३।४।५८॥ हलन्तस्य च्वौ परे बहुलमिगागमो भवति । दृषदीभवति । शिलासमिधीभवति काष्ठम् । न च भवति । दृषद्भवति । समिद्भवति ।

व्याप्तौ सात् ॥३।४।५९॥ कृभ्वस्तिभ्या योगे कर्मकर्तृभ्या प्रागतत्तत्त्व इति वर्तते । एतस्मिन्विषये सात्प्रत्ययो भवति । व्याप्तौ, प्रागतत्तत्त्वस्य चेद्व्याप्तिः, सर्वात्मना द्रव्येणाभिसम्बन्धो गम्येत । सर्वं काष्ठं प्रागनग्निमग्निं करोति अग्निसात्करोति काष्ठम् । अग्निसाद्भवति । अग्निसात्स्यात् । उदकसात्करोति लवणम् । उदकसाद्भवति । उदकसात्स्यात् । व्याप्ताविति किम् ? अग्नीकरोति काष्ठम् । अग्नीभवति काष्ठम् । सत्यामपि वस्तुनि व्याप्तौ प्रागतत्तत्त्वभावे द्विर्भवत्येव । तत्र व्याप्ति. प्रकरणादिगम्या भवति ।

जातेः सम्पदा च ॥३।४।६०॥ कृभ्वस्तिभि. सम्पदा च योगे कृकर्मणो भ्वस्तिकर्तुः सम्पदिति कर्तुश्च प्रागतत्तत्त्वे जातेः सामान्यस्य व्याप्तौ सात्प्रत्ययो भवति । अस्या सेनाया सर्वं शस्त्रम् अग्निसात्करोति दैवम् । अस्या सेनाया सर्वं शस्त्रम् अग्निसाद्भवति । अग्निसात्स्यात् । अग्निसात्सम्पद्यते । वर्षासु सर्वं लवणमुदकसात्करोति देव । उदकसाद्भवति । उदकसात्स्यात् । उदकसात्सम्पद्यते । यथैकस्य द्रव्यस्य सर्वावयवाभिसम्बन्धे प्रागतत्तत्त्वस्य व्याप्तिर्भवति तथा जाते । सामान्यस्य सर्वव्यक्त्यभिसम्बन्धे भवति । कृभ्वस्तियोगे पूर्वेणैव सात्सिद्धः । व्याप्ताविति सामान्योपादानात् सम्पद्यर्थं वचनम् । चकार उत्तरत्र उभयो समुच्चयार्थः ।

तत्राधीने ॥३।४।६१॥ कर्मकर्तृभ्या प्रागतत्तत्त्व इति निवृत्तम् । कृभ्वस्तिभ्या सम्पदा चेति वर्तते । तत्रेति सप्तम्यन्तादधीते आयत्तेऽर्थे कृभ्वस्तिसम्पद्भिर्योगे सात्प्रत्ययो भवति । राजन्यधीनं करोति राजसात्करोति । राजसाद्भवति । राजसात्स्यात् । राजसात्सम्पद्यते । आचार्यसात्करोति । आचार्यसाद्भवति । आचार्यसात्स्यात् । आचार्यसात्सम्पद्यते ।

देये त्रा च ॥३।४।६२॥ तत्रेति सप्तम्यन्ताद्देयोपाधिके अधीनेऽर्थे कृभ्वस्तिसम्पद्भिर्योगे त्राप्रत्ययो भवति । राजन्यधीनं देयं करोति राजत्राकरोति द्रव्यम् । राज्ञि दातव्यमिति यत्स्थापितं तदिदानीं राज्ञे ददातीत्यर्थः । राजन्यधीनं देयं भवति राजत्राभवति । राजत्रास्यात् । राजत्रासम्पद्यते । गुरुत्राकरोति । गुरुत्राभवति । गुरुत्रास्यात् । गुरुत्रासम्पद्यते । देय इति किम् ? राजसाद्भवति राष्ट्रम् । देयेऽपि वस्तुन्यधीनता मात्रे

१ सम्बन्धेनैषां क० म० । २. वर्ति क० म० । ३ लुग्लोपो भवति म० ।

पूर्वेण साङ्कर्यस्येव । तत्र विशेषाधिगमः प्रकरणादिना भवति । चकारः कृभ्वस्तिभ्यां सम्पदा चेत्यस्यानुकर्षणार्थः । तेनोत्तरत्र नानुवर्तते ।

देवादिभ्यः सप्तमीद्वितीयात् ॥३।४।६३॥ देवादिभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यो द्वितीयान्तेभ्यश्च स्वार्थे त्राप्रत्ययो वा भवति । देवेषु वसति देवत्रावसति । देवान् गच्छति देवत्रागच्छति । मनुष्येषु वसति मनुष्यत्रावसति । मनुष्यान् गच्छति मनुष्यत्रागच्छति । पुरुषेषु वसति पुरुषत्रावसति । पुरुषान् गच्छति पुरुषत्रागच्छति । पुरुषु वसति पुरुत्रावसति । पुरून् गच्छति पुरुत्रागच्छति । मर्त्येषु वसति मर्त्यत्रावसति । मर्त्यान् गच्छति मर्त्यत्रागच्छति । बहुषु वसति बहुत्रावसति । बहून् गच्छति बहुत्रागच्छति । देवादयः शिष्टेभ्योऽवगन्तव्याः[1] ।

बह्वल्पार्थात्कारकाच्छसिष्टानिष्टे ॥३।४।६४॥ बह्वर्थादल्पार्थाच्च कारकाभिधायिनः शब्दात्सुबन्ताच्छसि प्रत्ययो भवति यथाक्रममिष्टेऽनिष्टे च विषये । कारकं क्रियानिर्वर्तकं [2]कर्माद्युच्यते । बहु धनं ददाति । बहुशो धनं ददाति विवाहे । बहून् कार्षापणान् ददाति बहुशः कार्षापणान् ददाति विवाहे । बहुभिर्भुक्तमतिथिभिः । बहुशो भुक्तमतिथिभिः । बहुभ्योऽतिथिभ्यो ददाति । बहुशोऽतिथिभ्यो ददाति । बहुभ्यो ग्रामेभ्यः आगच्छति । बहुशो ग्रामेभ्य आगच्छति । बहुषु ग्रामेषु वसति । बहुशो ग्रामेषु वसति । एवं भूरिशः[3] । प्रभूतशः । अल्पार्थात्—अल्पं ददाति अल्पशो ददाति धनम् । श्राद्धे अल्पैर्भुक्तम् अल्पशो भुक्तम् । अल्पेभ्यो ददाति अल्पशो ददाति । अल्पेभ्य आगत अल्पश आगतः । अल्पेषु वसति अल्पशो वसति । एवं स्तोकशः । कतिपयशः । कारकादिति किम् ? बहूना स्वामी । इष्टानिष्ट इति किम् ? बहूनि ददाति श्राद्धादिष्वनिष्टेषु । अल्पानि प्राशित्रादिष्विष्टेषु कर्मसु । केचिद्बह्वल्पार्थयोर्नानाभिधायिनोर्ग्रहणं न वैपुल्यैवदर्थवाचिनोरित्याहु । तद्बहुशो ददाति धनमिति पदशेषाद्युदाहरणेन विरुध्यते । शसीति इकारः "तस्वन्क्वामषण्तसि" इति प्रत्याहारार्थः ।

संख्यैकाद्वीप्सायाम् ॥३।४।६५॥ सङ्ख्यावाचिन एकत्वावच्छिन्नार्थवाचिनश्च कारकाभिधायिनः शब्दात्सुबन्ताद्वीप्साया द्योत्यायां शसिप्रत्ययो भवति । वाधिकाराद् द्विर्वचनमपि भवति । एकैकं ददाति एकशो ददाति । द्वौ द्वौ द्विशः । त्रिशः । तावच्छः । कतिशः । एकैकेन दीयते एकशो दीयते । द्वाभ्यां द्वाभ्यां द्विशः । त्रिशः । तावच्छः । कतिशः । एकार्थवाचिनः । माषं माषं देहि माषशो देहि । कार्षापणशः । पादशः । पणशः । प्रस्थशः । कुडवशः । क्रमेण क्रमेणागच्छन्ति क्रमश आगच्छन्ति । संख्यैकादिति किम् ? माषौ माषौ ददाति । वीप्सायामिति किम् ? द्वौ ददाति । माषं ददाति । तानेकैकशः पृच्छेदेकैकशो ददाति । वीप्साया द्विरुक्तात्पूर्वेणाल्पार्थादिति शस् । वीप्सितवीप्साया वा । कारकादिति किम् ? द्वाभ्यां द्वाभ्यां सह भुङ्क्ते । माषस्य माषस्य स्वामी ।

संख्यादेः पादादिभ्यो दानदण्डे च वुच्लुक्च ॥३।४।६६॥ संख्यायाः प्रकृत्यावयवात् परे ये पादादयः तदन्ताच्छब्दाद्दाने दण्डे वीप्सायां च विषये वुच्प्रत्ययो भवति । तत्सन्नियोगे प्रकृतेश्च लुग्भवति । द्वौ पादौ ददाति द्विपदिकां ददाति । त्रिपदिकां ददाति । द्विशतिकाम् । त्रिशतिकाम् । द्विमोदकिकाम् । त्रिमोदकिकाम् । दण्डे—द्वौ पादौ दण्डितः द्विपदिकां दण्डितः । त्रिपदिकाम् । द्विशतिकाम् । त्रिशतिकाम् । द्विमोदकिकाम् । त्रिमोदकिकाम् । वीप्सायां द्वौ द्वौ पादौ भुङ्क्ते द्विपदिकाम् । त्रिपदिकाम् । द्विशतिकाम् । त्रिशतिकाम् । द्विमोदकिकाम् । त्रिमोदकिकाम् । संख्यादेरिति किम् ? पादं ददाति । पादं दण्डितः । पादं पादं भुङ्क्ते । पादादिभ्य इति किम् ? द्वौ द्वौ माषौ ददाति । दानदण्डे चेति किम् ? द्वौ पादौ भुङ्क्ते । चकारो वीप्सायामित्यस्यानुकर्षणार्थः । वुचश्चकारः वोरक इत्यत्र सामान्यग्रहणाविघातार्थः । लुक्चेति लुग्वचनं पादः पदर्थम् । एरिति लुक् परनिमित्तेति तत्र स्थानिवद्भावान्न स्यात् । पादादयः शिष्टेभ्योऽनुसर्तव्यः ।

प्रकृते मयट् ॥३।४।६७॥ प्राचुर्येण प्राधान्येन वा कृतं प्रकृतम् । प्रकृतेऽर्थे वर्तमानाच्छब्दरूपात् स्वार्थे मयट्प्रत्ययो भवति । अन्नं प्रकृतं अन्नमयम् । घृतमयम् । दधिमयम् । पूजायाम्-यवागूमयम् । यवागूमयी । स्वार्थिकानां प्रत्ययानां प्रकृतिलिङ्गवचनातिवृत्तिरपि भवति । प्रकृत इति किम् ? अन्नम् । घृतम् ।

---

१. -भ्योऽधिगन्तव्याः क० म० । २. षट्कारकीत्यर्थः । सम्प्रदानमपादानं करणाधिकरणं तथा । स्वाम्यादिकर्म कर्ता च सेयं षट्कारकी स्मृता क० म० टि० । ३. -शः, प्रभूरिशः, प्रभू—क० म० ।

अस्मिन् ॥३।४।६८॥ प्रकृतेऽर्थे वर्तमानाच्छब्दरूपादस्मिन्निति सप्तम्यर्थे मयट्प्रत्ययो भवति। अन्नं प्रकृतमस्मिन्नन्नमयं भोजनम्। घृतमयी पूजा।

तयोः समूहवच्च बहुषु ॥३।४।६९॥ तयोः प्रकृते मयट् अस्मिन् इत्येतयोर्विषययोर्बहुषु वर्तमानात् समूहवच्च प्रत्ययो भवति। मयट् च। आपूपाः[1] प्रकृताः आपूपिकम्। आपूपमयम्। मौदकिकम्। मोदकमयम्। आपूपाः प्रकृता अस्मिन् आपूपिकं पर्व[2]। आपूपमयं पर्व। मौदकिकी पूजा। मोदकमयी पूजा। गणिकाः प्रकृता अस्यां यात्रायां गाणिक्या[3]। गणिकामयी यात्रा। अश्वीया[4]। अश्वमयी यात्रा। तयोरिति योगद्वयविषयनिर्देशा[5]र्थम्। अन्यथा अस्मिन्नित्यत्रैव स्यात्।

निन्द्ये पाशप् ॥३।४।७०॥ निन्द्येऽर्थे वर्तमानात् सुबन्तात्स्वार्थे पाशप्प्रत्ययो भवति। निन्द्यो वैयाकरणः वैयाकरणपाशः। तार्किकपाशः। प्रत्यासत्तेः शब्दप्रवृत्तिनिमित्तनिन्दायामयं प्रत्ययः। इह न भवति। कुशीलो वैयाकरणः। पकारः पुम्भावार्थः। कुमारपाशा। किशोरपाशा। कुमारादयो वयोवचनाः, न कुमारपाशादयः। एते हि निन्दावचना इति ङो न भवति।

तिङश्च प्रकृष्टे तमप् ॥३।४।७१॥ तिङन्तात् सुबन्ताच्च प्रकृष्टे प्रकर्षवत्यर्थे वर्तमानात्स्वार्थे तमप्प्रत्ययो भवति। तिङः सर्व एते पचन्ति अयमेषां प्रकृष्टं पचति पचतितमां देवदत्तः। पचतस्तमाम्। पचन्तितमाम्। सुपः, सर्व इमे शुक्लाः अयमेषां प्रकृष्टः शुक्लः शुक्लतमः। आढ्यतमः। सुकुमारतमः। कारकतमः। साधकतमः। गोतमो यः शकटं वहति सीरं च। सूक्ष्मवस्त्रतमो येषां सूक्ष्मतमानि वस्त्राणि। प्रधानमयं ग्रामः। प्रधानतमोऽयं ग्रामः। आढ्यं नगरं आढ्यतमोऽयं नगरम्। पाकशौक्ल्यादयः प्रकर्षाः प्रकर्षवन्तः, तत्र प्रकर्षवति प्रकर्षप्रत्ययः, प्रकर्षप्रत्ययान्तात्प्रकृष्टप्रकर्षे पुनः प्रकर्षप्रत्ययो भवति। यथा युधिष्ठिरः श्रेष्ठतमः कुरूणामिति। तरबन्तात्तु तरप् न भवति। अनभिधानात्। तथा यथापूर्वपदातिशये पूर्वपदाद् बहुव्रीहेश्चातिशायिकः। सूक्ष्मतमवस्त्रः सूक्ष्मतमवस्त्र इति न तथोत्तरपदातिशये बहुव्रीहेः बह्वाढ्यतमो बह्वाढ्यतमकः, इत्यतिशायिकान्तेन बहुव्रीहिः। पकारस्तमपः पुम्भावार्थः। शुक्लतमा शाटी।

द्वयोर्विभज्ये च तरप् ॥३।४।७२॥ द्वयोस्तद्गुणयोरर्थयोर्मध्ये यः प्रकृष्टस्तस्मिन् विभज्ये विभक्तव्ये च प्रकृष्टेऽर्थे वर्तमानात्तिङन्तात् सुबन्ताच्च तरप्प्रत्ययो भवति। तमपोऽपवादः। द्वाविमौ पचतः, अयमनयोः प्रकृष्टं पचति पचतितराम्। पठतितराम्। पचतेतराम्। अधीतेतराम्। द्वाविमौ पटू अयमनयोः प्रकृष्टं पटुः पटुतरः। अयमनयोः सुकुमारतरः। पाचकतरः। गोतरो यः शकटं वहति सीरं च। गोतरा या समा समा विजायते। स्त्रीवत्सा च भवति। दन्तोष्ठस्य दन्ताः स्निग्धतराः। पाणिपादस्य पाणी सुकुमारतरौ। समाहारेऽवयवो स्वार्थमात्रमुपादाते न संख्याभेदमिति द्वयोरेव प्रकर्षः। अस्माकं च देवदत्तस्य च देवदत्तोऽभिरूपतरः, अस्माकमित्येकस्यैव बहुवद्भावः। पर[6]न्द्रुत्रान् पटुरासीत्पटुतर एषमः। पर्यायार्थापणया द्वित्वम्। विभज्येति ङ.। साकाश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रका अभिरूपतरा[7]। पचन्तितराम्। पठन्तितराम्। सुपः—सांकाश्यकेभ्यः पाटलीपुत्रका आढ्यतराः। अभिरूपतराः[8]। साकाश्यकेभ्यः पाटलीपुत्रकेभ्यश्च माथुरा आढ्यतरा अभिरूपतराः। साकाश्यकादिषु पाटलीपुत्रकादीनाम[9] विशेषाद्विभागः। तद्विशेषणमाढ्याद्यर्थम्। प्रकृष्टं विभज्यम्। द्वयोर्विभज्ये चेति किम्? कृष्णा गवां सम्पन्नक्षीरतमा। साकाश्यकानां पाटलीपुत्रकानां च पाटलीपुत्रका अभिरूपतमाः। राश्यपेक्षया द्वित्वेऽपि शब्देन बहुत्वोपादानान्न भवति। विभज्यग्रहणमद्वित्वार्थम्। अत एव निपातनाद्वा प्रत्ययः।

---

1 आपूपमादाय करेण कश्चित् कुरामयान्तःकरणो मनीषी क० म० टि०। २. तिथिभेदे क्षणे पर्व—इत्यभिधानम्। क० म० टि०। ३. गणिकायां व्यः क० म० टि०। ४. छोऽश्वात् क० म० टि०। ५. प्रकृतेर्मयट् अस्मिन्निति सूत्रद्वये क० म० टि०। ६. नित्यमत्रै—क० म०। ७. तिङ्द्वाद्विवच—क० म०। ८. इमे क० म०। ९. पञ्चपरारिर्षमोऽब्दपूर्वे पूर्वतरे इति नामलिङ्गानुशासनम् क० म० टि०। १०. अभिरूपकाः क० म०। ११. -मप्रवेशाद्वि—क० म०।

प्रकृष्ट इति किम् ? अयमनयोः पटुः । सांकाश्यकेभ्यः—पाटलीपुत्रका अभिरूपाः । पकारः पुम्भावार्थः । शुक्लतरा शाटी ।

तौ ङः ॥३।४।७३॥ तकारादितरप्तमपो ङमञ्जौ भवतः । श्रेयसितरा । श्रेयसितमा । ताविति किम् ? पटिष्ठा । पटीयसी । टौ[1] प्रदेशाः रूपकल्पङेत्येवमादयः ।

अव्ययैरेकितिङोऽसत्त्वे तयोर्डाम् ॥३।४।७४॥ अव्ययेभ्यः एकारान्तात्किम्शब्दात्तिङन्ताच्च परयोस्तयोस्तरप्तमपोर्डामादेशो भवति । न चेत्तौ सत्त्वे द्रव्ये—इदं तदिति परामर्शयोग्ये प्रकृष्टे वर्तेते । उच्चैस्तरां जल्पति । उच्चैस्तमां जल्पति । नीचैस्तरां कथयति । नीचैस्तमां कथयति । एत्—पूर्वाह्णेतरां भुङ्क्ते । पूर्वाह्णेतमां भुङ्क्ते । अपराह्णेतरामागच्छति । अपराह्णेतमामागच्छति । एद्ग्रहणसामर्थ्यात्काले सत्त्वेऽपि डाम् भवति । नान्यस्मिन्नेदन्ताभावात् । अथवा विभक्त्यर्थोऽत्र न द्रव्यं तत्प्रकर्षेऽत्र तरप्तमपौ । किम्—किन्तरां पचति । किन्तमां पचति । किन्तरां करोति । किन्तमां करोति । तिङः—जल्पतितराम् । जल्पतितमाम् । अव्ययैरेकितिङ इति किम् ? शीघ्रतरं गच्छति । असत्त्व इति किम् ? उच्चैस्तरो वृक्षः । किंतरं दारु । तयोरिति स्वार्थ्यर्थम् । साधकतर. । डकारोऽन्त्यादेशार्थः ।

गुणाङ्गाद्वेष्ठेयसू ॥३।४।७५॥ गुणमभिधाय यः शब्दो द्रव्ये वर्तते तस्माद्गुणाङ्गात् परयोस्तरप्तमप् इत्येतयोर्यथासंख्य इष्ठ ईयसु इत्येतावादेशौ भवतः । पटिष्ठः । पटुतमः । पटीयान् । पटुतरः । लघिष्ठः । लघुतमः । लघीयान् । लघुतर. । श्रविष्ठाऽषाढाच्छण् चेति निर्देशाद्विष्ठस्येक न भवति । गुणाङ्गादिति किम् ? गोतम. । गोतरः । साधकतम । साधकतरः । अङ्गग्रहणं किम् ? शुक्लतमं शुक्लतरं रूपम् । असत्यङ्गग्रहणेऽत्र स्यात् प्रकृना महाविभाषा प्रत्ययाभावार्थेऽन्यर्था[2] । [3]वा ग्रहणमादेशाभावार्थम् । अत एव डाम्नित्यः । इयसो-रुकार उगित्कार्यार्थ. ।

प्रशस्ते रूपप् ॥३।४।७६॥ तिङश्चेति वर्तते । तिङन्तात्सुबन्ताच्च प्रशस्तेऽर्थे वर्तमानाद्रूपप्प्रत्ययो भवति । प्रशस्त पचति पचतिरूपम् । पचतोरूपम् । पचन्तिरूपम् । प्रशस्तो वैयाकरणः वैयाकरणरूपः । नैयायिकरूपः । पण्डितरूप. । प्रकृत्यर्थस्य वैस्पष्ट्यं परिपूर्णत्वं प्रशस्तता । तेनेहापि भवति वृषलरूपोऽयमपि पलाण्डुना सुरां पिबेत् । चोररूपोऽयमप्यक्षिस्थमञ्जनं हरेत् । दस्युरूपोऽयमपि दावन्याः लोहितं पिबेत् । पटुतमरूपः । पटुतररूपः । पकारः पुम्भावार्थः । शोभनरूपा । दर्शनीयरूपा ।

ईषदसमाप्तेऽङादेः कल्पब्देश्यब्देशीयर् ॥३।४।७७॥ तिङन्तात्सुबन्ताच्च ङाद्यन्तवर्जितादीषदसमाप्तेऽर्थे वर्तमानात् कल्पप् देश्यप् देशीयर् इत्येते प्रत्यया भवन्ति । ईषदसमाप्तं पचति पचतिकल्पम् । पचतिदेश्यम् । पचतिदेशीयम् । पचतः कल्पम् । पचतो देश्यम् । पचतो देशीयम् । पचन्तिकल्पम् । पचन्तिदेश्यम् । पचन्तिदेशीयम् । तिङो यद्रूपवादितिङर्न्त[4] क्रियाया अभेदैकत्वलक्षणा संख्या नपुंसकलिङ्गं चोपादत्त इति [5]सुरम्भा वश्च । इदमेव च तिङ्ग्रहणं ज्ञापकमन्यस्तद्धितः सुबन्तादेव न तिङन्तादि । ईषदसमाप्तः पटु पटुकल्पः । पटुदेश्यः । पटुदेशीयः । ईषदसमाप्तः कारकः कारककल्पः । कारकदेश्यः । कारकदेशीयः । ईषदसमाप्त भुक्तं भुक्तकल्पम् । भुक्तदेश्यम् । भुक्तदेशीयम् । ईषदसमाप्तो गुडो गुडकल्पा द्राक्षा । गुडदेश्या । गुडदेशीया । पयस्कल्पा यवागूः । तैलकल्पा प्रसन्ना । गुडादिधर्माणां माधुर्यादीनां द्राक्षादिष्वीषदसमाप्तत्वात् गुडादित्वेनेषदसमाप्ता द्राक्षादय एवमुच्यन्ते । कल्पबाद्यन्तमुपमेये वर्तमानमुपमेयलिङ्गसंख्यम् । बहुपूर्वं तु प्रकृतिलिङ्गसंख्यमेव स्वभावात् । अङादेरिति किम् ? तमादिभ्यो न भवन्ति । प्रकर्षादीषदसमाप्तिविशिष्टविवक्षायां कल्पादिभ्य एव तमादयः । पटुकल्पतमः । पटुकल्पतरः । पटुदेश्यतरः । पटुदेश्यतमः । पटुकल्परूपः । पटुदेश्यरूपः । रूपवन्तो

---

१. -टिप्रदेशा. क० म० । २. यार्थेऽन्यर्था क० म० । ३. दुम्यथाग्रह—क० म० । ४. तिसस्-शीत्यादि विभक्त्यन्तं क० म० टि० । ५. सुबन्त क० म० टि० । ६. अतोऽम् इति अ(म्)भावः क० म० टि० ।

डादिः । पकारः पुम्भावार्थः । दर्शनीयकल्पा । दर्शनीयदेश्याः । केचिद्दर्शनीया देश्येत्येव भवितव्यमिति देश्यपः पकारं नेच्छन्ति । देशीयरिति रेफः अरित्स्वार्थ इति पर्युदासार्थः । लोध्नदेशीया । पञ्चदेशीया ।

सुपः प्राग्बहुर्वा ॥३।४।७८॥ ईषदसमाप्तेऽर्थे वर्त्तमानात् सुबन्ताच्छब्दरूपात् प्राक् पुरस्ताद् बहु-प्रत्ययो वा भवति न परस्तात् । ईषदसमाप्तः पटुः बहुपटुः । बहुमृदुः । बहुभुक्तम् । बहुगुडा द्राक्षा । बहुपयो यवागूः । बहुतैलं प्रसन्ना । वावचनात् कल्पबादयो भवन्ति । सुप इति किम् ? तिङन्तान्माभूत् ।

नडादिः कपोऽच्छिन्नादिभ्यः ॥३।४।७९॥ छिन्नादिवर्जिताद्यः कप्प्रत्ययस्तदन्ताद् डादिः प्रत्ययो न भवति । अयमेषा प्रकृष्टः पटुकः । अयमनयोः प्रकृष्टः पटुकः । प्रशस्तः पटुकः । प्रशस्तादिकुत्सितत्वादिविशिष्टाया तत एव को भवति । अयमेषा पटुतमकः । अयमनयोः पटुतरकः । पटुरूपकः । पटुकल्पकः । पटुदेश्यकः । पटुदेशीयकः । कप इति किम् ? कुटीरतमः । पकारः किम् ? लोहितकतमो मणिः । लोहितकमक्षिकोपेन । अच्छिन्नादिभ्य इति किम् ? कुत्सितः अज्ञातो वा छिन्नः छिन्नकः । अयमेषा छिन्नकतमः । अयमनयोश्छिन्नकतरः । छिन्नकरूपः । छिन्नककल्पः । छिन्नादयः प्रयोगगम्याः ।

अनत्यन्ते ॥३।४।८०॥ अनत्यन्तेऽर्थे यः कप् तदन्ताद् डादिर्न भवति । अनत्यन्तं छिन्नं छिन्नकम् । अनत्यन्तं भिन्नं भिन्नकम् । इदमेषा प्रकृष्टं भिन्नकम् । इदमेषा प्रकृष्टं छिन्नकम् । इदमनयोः प्रकृष्टं छिन्नकम् । प्रकृष्टं भिन्नकम् । प्रकर्षानत्यन्तताविशिष्टविवक्षायां डादिग्रहणात्तत एव को भवति छिन्नतमकम् । भिन्नतमकम् । छिन्नतरकम् । भिन्नतरकम् ।

प्राक्कात्कप् ॥३।४।८१॥ लोहितान्मणौ कः इति वक्ष्यते इति ऊर्ध्वं ततः प्राक्कात्प्रत्ययोऽधिकृतो वेदितव्यः । कुत्सितोऽल्पोऽज्ञातो वाऽश्वः अश्वकः । गर्दभकः । पकारः पुम्भावार्थः । कुत्सिता दरद् दारदिका प्राक्कादित्यवध्यर्थम् । अन्यथाऽपवादबाधितो नोत्तरत्रानुवर्तेत । परतोऽपि वा वर्तेत ।

तिङ्सर्वादेरस्वन्त्यात् पूर्वोऽक् ॥३।४।८२॥ तिङन्तस्य सर्वादीनां च अक्षु अचां मध्ये योऽन्त्योऽच् तस्मात्पूर्वः अक्प्रत्ययो भवति । प्राक्कात् कबपवादः । कुत्सितमल्पमज्ञातं वा पचति पचतकि । पचतकः । पचन्तकि । सर्वके । विश्वके । यकत्पिता । तकत्पिता । त्वकत्पिता । मकत्पिता । परमत्वकत्पिता । परममकत्पिता । परमसर्वके । परमविश्वके । कुत्सितादिवृत्तेः सर्वादेरगिति तदन्तेऽप्यत्राक् । अस्वन्त्यादिति किम् ? तिङ् सर्वादेः पूर्वः स्यात् । पूर्व इति किम् ? परः स्यात् ।

युष्मदस्मदोः सुपोऽसोभि ॥३।४।८३॥ युष्मदस्मदोरक् सुबन्तस्याक्ष्वन्त्यात्पूर्वो भवति । युष्मदस्मदोरस्वन्त्यात् पूर्वत्वापवादः । असोभि । न चेद्युष्मदस्मद्भ्यां सकार ओकारो भकारो वा परो भवति । त्वयका । मयका । त्वयकि । मयकि । युष्माककम् । अस्माककम् । परमत्वयका । परममयका । युष्मदस्मदोरिति किम् ? तकया । यकया । सर्वकेण । विश्वकेन । इमकेन । अमुकेन । इमकैः । अमुकैः । भवकन्तौ । भवकन्तः । सुप इति किम् ? युष्मदस्मदोरेव स्यात् । वचनं सोऽभिनिषेधार्थं भविष्यति । असोभीति किम् ? युष्मकासु । अस्मकासु । युवकयोः । आवकयोः । युवकाभ्याम् । आवकाभ्याम् । युष्मकाभिः । अस्मकाभिः ।

कोद्दिश्चाव्ययस्य ॥३।४।८४॥ अव्ययस्य योऽस्वन्त्योऽच् तस्मात्पूर्वोऽक्प्रत्ययो भवति प्राक्कात् । कपोऽपवादः । यत्तु ककारान्तमव्ययम् । तस्याक्सन्नियोगे दकारश्चान्तादेशो भवति । कुत्सितमल्पमज्ञातं वा उच्चैः उच्चकैः । नीचैः नीचकैः । धिक्—धकित् । हिरुक्—हिरकुत् । पृथक्—पृथकत् । दिरितीकारोच्चारणं स्थान्यादेशविभागार्थम् । युगपकत् । चकारोऽन्वाचयेत् । न सर्वस्याग्भवति । ककारान्तत्वे दिश्च योगविभागस्तिङो दित्वाभावार्थः । शक्लृ शक्तौ । यङ्लुक् । लङ्—अशाशक् । अकि अशाशकक् ।

तूष्णीकाम् ॥३।४।८५॥ तूष्णीकामिति तूष्णीमः काम् निपात्यते । प्राक्कादकोऽपवादः । कुत्सितमल्पमज्ञातं वा तूष्णीं तूष्णीकामास्ते । तूष्णीका तिष्ठति ।

---

१. प्रकर्षान—क० म० ।

कुत्सिताल्पाज्ञाते ॥३।४।८६॥ कुत्सितं गर्हितम् । अल्पं महत्प्रतियोगि । अज्ञातं प्रकृत्युपात्तधर्मव्यतिरेकेण केनचित्स्वस्वादिना धर्मेणाज्ञातम् । अन्यथायोगात् । एतदुपाधिकेऽर्थे वर्तमानाद्यथायोगं कबादयः प्रत्यया भवन्ति । कुत्सितः अल्पः अज्ञातो वा अश्वः अश्वकः । गर्दभकः । घृतकम् । तैलकम् । पचतकि । जल्पतकि । सर्वके । विश्वके । उच्चकैः । नीचकैः । तूष्णीकाम् । कुत्सितकः । अल्पकः । अज्ञातकः । कुत्सितादीनां भेदोपपत्ते । कुत्सितादिभ्यः कुत्सितादौ च प्रत्ययः । राधकः । पूर्णकः । शूद्रकः इति संज्ञाया कुत्सायोगात् । कुत्सित इत्येव कः । व्याकरणकेन नाम त्वं गर्वितः । याज्ञिक्यकेन नाम त्वं गर्वित इत्येव क्षेपणमपि कुत्सितमेव । न ह्यकुत्सितेनावक्षिप्यते ।

अनुकम्पातन्नीत्योः ॥३।४।८७॥ अनुकम्पा कारुण्येनाभ्युपपत्तिरनुग्रहस्तस्य नीतिस्तन्नीतिः । अनुकम्पायुक्ता नीतिरित्यर्थः । नीतिः सामादिप्रयोगः । तत्रानुकम्पा सामोपप्रधान एव न भेददण्डौ तयोरनुकम्पायामयोगात् । अनुकम्पायामनुकम्पायुक्तायां च नीतौ गम्यमानायां यथायोगं कबादयः प्रत्यया भवन्ति । अनुकम्पा तन्नीतिश्च । प्रयोक्तृधर्मो वेदितव्यः । पुत्रकः । वत्सकः । बालक. । बुभुक्षितकः । ज्वरितकः । पचतकि । जल्पतकि । स्वपितकि । श्वसितकि । अनुकम्पमान एवं प्रयुङ्क्ते तन्नीतौ । पुत्रक उत्सङ्गके उपविश । कर्दमकेनासिदिग्धकः । वत्सक तूष्णीका तिष्ठ । हन्त ते तिलका. । हन्त ते गुडकाः । हन्त ते धानकाः । एहकि[2] । अद्धकि[3] । अनुकम्पाया प्रत्यासत्तेरनुकम्प्यमानादः स्यात् । नान्यस्मादुत्सङ्गादेः तथा यथा स्यादिति तन्नीतिग्रहणम् ।

बह्वचो नृनाम्नोऽजातेष्ठघेला वा ॥३।४।८८॥ बह्वचो नृनाम्नो मनुष्यनामधेयाच्छब्दात् ठ घ इल इत्येते प्रत्यया वा भवन्ति । अनुकम्पायां गम्यमानायाम् । अजातेः, न चेत्स शब्दो जातिशब्दो भवेत् । अनुकम्पितो देवदत्तः देविकः । देवियः । देविलः । देवदत्तकः । जिनिकः । जिनिलः । जिनियः । जिनदत्तकः । बह्वच इति किम् ? नामकः । गुप्तकः । नृनाम्न इति किम् ? सुशोमकः । शोमासुरा[4] । नृग्रहणं किम् ? अनुकम्पितो देवदत्तो हस्तो देवदत्तकः । नामग्रहणं किम् ? कुमारकः । भद्रबाहुकः । विशेषणमेतन्नाम । अजातेरिति किम् ? महिषक· । वराहकः । शरभकः । सूकरकः । गर्दभकः । एते जातिशब्दा न[2] मनुष्या न नामनि । केचिदजातेरिति प्रायिको निषेधः । व्याघ्रिलः । सिंहिलः इत्यपि हि दृश्यते इत्याहुः । वाग्रहणं कबर्थम् ।

वुजदौ चोपाधेः ॥३।४।८९॥ बह्वचो नृनाम्नोऽजाते कः इत्येवमादेः शब्दरूपाद्वुच् अद इत्येतौ ठघेलाश्च प्रत्यया भवन्ति । अनुकम्पायाम्, अनुकम्पित उपेन्द्रदत्तः उपकः । उपदः । उपिकः । उपियः । उपिलः । उपेन्द्रदत्तकः । वुचश्चकारः सामान्यग्रहणार्थः ।

उकोऽचो लुक् प्रकृत्या च ॥३।४।९०॥ उगन्तात्परस्यानुकम्पायामजादेः प्रत्ययस्यादेर्लुग्भवति । तच्चोगन्तं शब्दरूपं प्रकृत्या भवति न विकारमापद्यते । वायुदत्तको वायुकः । वायुयः । वायुलः । गुरुकः । गुरुयः । गुरुलः । मातृकः । मातृयः । मातृलः । पितृकः । पितृयः । पितृलः । प्रकृतिभावादवादेशरीभावदीर्घा न भवन्ति । ठो लुचं प्रयोजयति । इगादेशो हि सति मा भूदिति काचित्कादेशो न भवति । उक इति किम् ? देविकः । देविय. । देविलः । वाजिकः । वाजियः । वाजिलः । अच इति किम् ? भद्रबाहुकः ।

ह्लुक्युत्तरपदस्य ष्कन् ॥३।४।९१॥ नृनाम्नो यदुत्तरपदं तस्य ह्लुग्वेति ह्लुकि सत्यां ततः ष्कन् प्रत्ययो भवति । कबादीनामपवादः । अनुकम्पायां देवदत्तः देवः । अनुकम्पितो देवः देवकः । जिनकः । देवदत्ता देवी । जिनदत्ता । जिना । अनुकम्पिता देवी देवका । जिनका । उत्तरपदस्येति किम् ? देवदत्ता । दत्ता । अनुकम्पिता दत्ता दत्तिका । षकारः पुम्भावार्थः । नकारः इच्चा पुंसो नित्कीति पर्युदासार्थः । कपि सतीत्वं स्यादिति ष्कन्वचनम् ।

---

१. लुकम्पायां क० म० । २. एहि क० म० टि० । ३. अद्धि क० म० टि० । ४. स्कदा क० म० ।
५. -ब्दा मनुष्यनामानि च क० म० ।

ष्लुक्चाजिनात् ॥३।४।९२॥ अजिनान्तात्समासान्नृनाम्नः ष्कन् भवति अनुकम्पायाम्। कबादीनामपवादः। उत्तरपदस्य च श्लुक् व्याघ्राजिनो व्याघ्रमहाजिनो वा नाम मनुष्यः। सोऽनुकम्पितः व्याघ्रकः। सिंहकः। वृकक:। कृष्णकः। उलकः। अनुकम्पिता व्याघ्राजिना व्याघ्रमहाजिना वा व्याघ्रका। सिंहका। अकृतवद् व्यूहे नाकृतमन्धेरुत्तरपदस्य श्लुक्। शकारः सर्वलोपार्थः।

अषडेकाच् पूर्वपदस्याचि ॥३।४।९३॥ षड्वर्जितं यस्यैकाच्पूर्वपदं तस्य यदुत्तरपदं तस्यानुकम्पाया विहितेऽजादौ प्रत्यये श्लुग्भवति। द्वितीयादच इत्यस्यापवादः। अनुकम्पितो वागाशीः वाग्दत्तो वाचिकः। वाचियः। वाचिलः। त्वचिकः। त्वचिय। त्वचिलः। स्रुचिकः। स्रुचिय। स्रुचिलः। अषडेकाच्पूर्वपदस्येति किम्? उपेन्द्रेण दत्तः उपेन्द्रदत्तः सोऽनुकम्पितः उपकः। उपदः। उपिकः। उपियः। उपिलः। षट्प्रतिषेधः किम्? षडङ्गुलिः। षडिकः। षडियः। षडिलः। अत्र द्वितीयादचः श्लुचि एरिति लुचः स्थानिवद्भावात् पदत्वस्यानिवृत्तेर्जश्त्वं न निवर्तते। अचीति किम्? वागाशीर्वः वाग्दशकः।

द्वितीयादचः ॥३।४।९४॥ अनुकम्पाया विहितेऽजादौ प्रत्यये परतः प्रकृतेर्द्वितीयादचः उत्तरस्य शब्दरूपस्य श्लुग्भवति। शित्वात्सर्वस्य भवति। अनुकम्पितो देवदत्तः देविकः। देवियः। देविलः। उपेन्द्रदत्तः उपकः। उपदः। उपिकः। उपियः। उपिलः। वायुदत्तः। वायुकः। वायुयः। वायुलः। पितृदत्तः पितृकः। पितृयः। पितृलः।

तेनैचः ॥३।४।९५॥ अनुकम्पाया विहितेऽजादौ प्रत्यये परतः प्रकृतेर्द्वितीयेनाचा सह तस्मादुत्तरस्य शब्दरूपस्य श्लुग्भवति। यदि सद्वितीयोऽजेज्भवति। अनुकम्पितः अहोडः अहिकः। अहियः। अहिलः। अमोदः—अमिकः। अमियः। अमिलः। कपोतरोमा—कपिकः। कपियः। कपिलः। एच इति किम्? गुरुदत्त—गुरुकः।

शेवलसुपरिविशालवरुणार्यमादेस्तृतीयात् ॥३।४।९६॥ शेवल सुपरि विशाल वरुण अर्यमन् इत्येवमादेर्मनुष्यनाम्नोऽनुकम्पायामजादौ प्रत्यये परतः तृतीयादच उत्तरस्य श्लुग्भवति। द्वितीयादच इत्यस्यापवादः। अनुकम्पित शेवलदत्तः शेवलिकः। शेवलियः। शेवलिकः। सुपरिकः। सुपरियः। सुपरिलः। विशालिकः। विशालियः। विशालिलः। वरुणिकः। वरुणियः। वरुणिलः। अर्यमिकः। अर्यमियः। अर्यमिलः। अकृतवद्व्यूहेनाकृतसन्धेरेव लोपः। शेवलेन्द्रदत्तः शेवलिकः। सुपर्याशीर्दत्तः सुपरिकः। शेवलयिकः। सुपर्यिक इति न भवति।

क्वचित् तुर्यात् ॥३।४।९७॥ अनुकम्पाया विहितेऽजादौ प्रत्यये परे क्वचित्तुर्याच्चतुर्थादच उत्तरस्य शब्दरूपस्य श्लुग्भवति। अनुकम्पितो बृहस्पतिदत्तः बृहस्पतिशर्मा वा बृहस्पतिकः। बृहस्पतियः। बृहस्पतिलः। प्रजापतिकः। प्रजापतियः। प्रजापतिलः। क्वचिदिति प्रयोगानुसरणार्थम्। उपेन्द्रदत्तः उपकः। उपदः। उपिकः। उपियः। उपिलः।

पूर्वपदस्य वा ॥३।४।९८॥ पूर्वपदस्यानुकम्पायामजादौ प्रत्यये परे क्वचित् श्लुग्वा भवति। अनुकम्पितो देवदत्तः दत्तिकः। दत्तियः। दत्तिलः। श्लुगभावाद्देविकः। देवियः। देविलः।

ह्रस्वे ॥३।४।९९॥ दीर्घप्रतियोगि ह्रस्वम्, ह्रस्वेऽर्थे वर्तमानाच्छब्दरूपाद्यथायोगं कबादयः प्रत्यया भवन्ति। ह्रस्वः पटः पटकः। पुरुषकः ह्रस्वं पचति। पचतकि। अल्पतकि। ह्रस्वकालयोगात् क्रिया ह्रस्वेत्युच्यते। ह्रस्वाः सर्वे सर्वके। विश्वके। उच्चकैः। नीचकैः। तूष्णीकाम्। वंशकः। वेणुकः। नलकः। चरकः। इति सञ्ज्ञाया ह्रस्वत्वयोगाद्ध्रस्व इत्येव कः। योगविभाग उत्तरार्थः।

कुटीशुण्डाद्रः ॥३।४।१००॥ कुटी शुण्डा इत्येताभ्यां ह्रस्वेऽर्थे वर्तमानाभ्यां रप्रत्ययो भवति। कबपवादः। ह्रस्वा कुटी कुटीरः। शुण्डारः।

शम्या रुरौ ॥३।४।१०१॥ शमीशब्दाद्ध्रस्वेऽर्थे वर्तमानाद्रु र इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः। ह्रस्वा शमी शमीरुः। शमीरः।

कुतुपः ॥३।४।१०२॥ कुतुप इति कुतूशब्दाद्ध्रस्वेऽर्थे वर्तमानात् प्रत्ययो निपात्यते । ह्रस्वा कुतूः कुतुपः । चर्ममयं स्नेहभाजनं कुतूरित्यावपनम् । कुट्यादयः स्त्रीलिङ्गाः कुटीरादयस्तु पुल्लिङ्गाः शब्दशक्तिस्वाभाव्यात् ।

कासू गोण्याः ष्तरट् ॥३।४।१०३॥ कासू गोणी इत्येताभ्यां ह्रस्वेऽर्थे वर्तमानाभ्यां ष्तरट्प्रत्ययो भवति । ह्रस्वा कासूः कासूतरी । गोणीतरी । कासूतरः गोणीतरः इति पुल्लिङ्गमपि दृश्यते इत्येके । कासूः[1] शक्तिनामायुधम् । गोण्यो[2]वपनम् । षकार उत्तरत्र पुम्भावार्थः । वत्सतरी । गर्भमश्वतरी यथा । कासू गोण्या इति कासूश्चासौ गोणी चासौ कासूगोणीति समुदाय उच्यते । समुदायेन चावयवलक्षणादवयवकार्ययोगो द्वन्द्वैकत्वेऽपि चाचार्याणां सूत्र[3]निबन्धने पुल्लिङ्गव्यभिचारो दृश्यते ।

वत्सोक्षर्षभाश्वाद्ध्रासे ॥३।४।१०४॥ वत्स उक्षन् ऋषभ अश्व इत्येतेभ्यः स्वार्थे ष्तरट्प्रत्ययो भवति ह्रासे । प्रत्ययामत्तेर्यस्य गुणस्य भावाद्द्रव्ये शब्दनिवेशः, तस्य स्वार्थस्यापचये गम्यमाने । ह्रसितो वत्सः वत्सतरः । वत्सः । प्रथमवयास्तस्य ह्रासो द्वितीयवयःप्राप्तिः । ह्रसित उक्षा उक्षतरः । उक्षा द्वितीयवयास्तरुणस्तस्य ह्रासस्तृतीयवयःप्राप्तिः । ह्रसित ऋषभ ऋषभतरः । ऋषभोऽनड्वान् बलीयांस्तस्य ह्रासो भारवहने मन्दशक्तिता । ह्रसितोऽश्व अश्वतर । अश्वस्याश्वायां जातोऽश्वः तस्य ह्रासो गर्दभपितृकता । आशुगमनादश्वः, तस्य ह्रासो गमने मन्दिमेत्येके । सर्व[4]दाऽश्वतरशब्दो जातिशब्दः ।

यत्तत्किमन्याद्द्वयोर्निर्धार्ये डतरः ॥३।४।१०५॥ यद् तद् किम् अन्य इत्येतेभ्यो द्वयोरेकस्मिन्निर्धार्ये वर्तमानेभ्यः डतरप्रत्ययो भवति । समुदायादेकदेशस्य प्रकृत्या निष्कृष्य धारणं निर्धारणम् । यतरो भवतोः कठः पटुर्गन्ता दण्डी देवदत्तो वा ततर आगच्छतु । कतरो भवतोः कठः अपटुर्वा । अन्यतरो भवतोरागच्छतु । महाबाधिकारात्प्रत्ययो न भवत्यपि । यो भवतो पटुः स आगच्छतु । द्वयोरिति किम् ? योऽस्मिन् ग्रामे प्रधानः स आगच्छतु । निर्धार्य इति किम् ? योऽनयोर्ग्रामयोः स्वामी स आगच्छतु ।

वैकात् ॥३।४।१०६॥ एकशब्दाद् द्वयोरेकस्मिन्निर्धार्ये वर्तमानाड्डतरप्रत्ययो वा भवति । एकतरो भवतोः कठः पटुः । वावचनमगर्थम् । एककः । महाबाधिकाराच्च भवत्यपि । एको भवतो पटुः पण्डितः ।

बहूनां प्रश्ने डतमश्च ॥३।४।१०७॥ यत्तत्किमन्यदिति वर्तते । नैकादित्युत्तरत्र पृथगेकग्रहणात् प्रश्नग्रहणाच्च । यद् तद् किम् अन्य इत्येतेभ्यो बहूना मध्ये निर्धार्ये वर्तमानेभ्यः प्रश्नविषये डतमप्रत्ययो भवति डतरश्च वा । यतमो यतरो वा भवतां कठः । ततमस्ततरो वाऽऽगच्छतु । कतमः कतरो वा भवतां कठः, बहुष्वासीनेषु कश्चित् कञ्चित्पृच्छति कतमो देवदत्तः कतरो देवदत्तः[5] । अन्यतमः अन्यतरो वा भवतां कठः । शुचि वल्कवीतवपुरन्यतमस्तिमिरच्छिदामिव गिरौ भवतः । वृद्धस्तु व्याधितो वा राजा मातृबन्धुकुल्यवस्सामन्ता[6]नामन्यतमेन क्षेत्रे[7] बीजमुत्पादयेत् । वावचनमगर्थम् । यको भवतां कठः सक आगच्छतु । महाबाधिकाराच्च भवत्यपि । यो भवतां कठः स आगच्छतु । बहूनामिति किम् ? योऽस्मिन् ग्रामे कठः स आगच्छतु । प्रश्न इति किम् ? क्षेपे माभूत् । को भवतां कठः । कुत्सित इत्यर्थः । प्रश्नग्रहणं किमो विशेषणम् । नान्यस्यासम्भवात् । यत्तत्किम्भ्यो जातावेव डतरो डतमश्च । बहूना निर्धार्ये किम एव जातावेव । अन्यशब्दादपि बहुविषये डतम एव । डतमडतरौ च निर्धार्ये अन्यशब्दान्नित्यावेवेत्येके । अन्ये स्वविशेषेणेत्यत्राभिधानमनुसर्तव्यम् । सर्वादिषु चान्यतरशब्दस्य पृथक् पाठाड् डतमशब्देन गृह्यते । अन्यतमायान्यतमं वस्त्रम् ।

---

१. कासूसामर्थ्ययोः शक्तिरित्यभिधानम् क० म० टि० । २. सर्वभावपर्नं भाण्डम् क० म० टि० कुम्भः सूर्पो स्त्रियां तौ द्वौ गोणी वाहस्तु तद्द्वयम् । तौ द्वौ खारी क० म० टि० । ३. सूत्रनिबन्धेषु क० म० । ४. सर्वथा क० म० । ५. वेदशाखा क० म० । ६. सामन्ता राज्यसन्निधस्था क० म० टि० । ७. क्षेत्रं पत्नीशरीरयोः क० म० टि० ।

एकात् ॥३।४।१०८॥ एकशब्दाद् बहूनां निर्धार्ये डतमप्रत्ययो भवति वा। एकतमो भवता कठः पटुर्गन्ता वा। वाकनाद्यक्, एकक:। महाबाधिकारान्न भवत्यपि। एकः। एकादिति पृथग्योगो डतरनिवृत्त्यर्थः।

क्तात्कादेश्चानत्यन्ते ॥३।४।१०९॥ क्तान्तात्केवलाद् ङादेस्तमाद्यन्ताच्चाऽनत्यन्तेऽर्थे वर्तमानात्कप्-प्रत्ययो भवति। अनत्यन्तं भिन्नं भिन्नकम्। छिन्नम्। छिन्नकम्। भिन्नका घटी। छिन्नका रज्जुः। ङाद्यन्तात् क्तात्। अनत्यन्तं भिन्नतरं भिन्नतरकम्। भिन्नतमं भिन्नतमकम्। भिन्नकल्पं भिन्नकल्पकम्। छिन्नतरकम्। छिन्नतमकम्। छिन्नकल्पकम्। भेदादेः स्वेनाश्रयेण साकल्येनाभिसम्बन्धोऽनत्यन्तता। ङादौ क्तान्तता नास्तीति ङादिग्रहणम्। असमासोऽङादेरित्यत्रापि क्तादित्यस्य सम्बन्धार्थः। तेन सह न भवति। अनत्यन्तं शुक्लतमम्।

न सामिवचने ॥३।४।११०॥ सामिवचने उपपदे अनत्यन्तेऽर्थे वर्तमानात् क्तान्तात् केवलात् ङादेस्तरतमाद्यन्ताच्च कप्रत्ययो न भवति। 'सामि अर्धं नेममनत्यन्तं भिन्नं कृतं भुक्तं पीतं भिन्नतरं भिन्नतमम्। साम्यादिभिः समुदायविषये क्रियाया अनत्यन्तता प्रतीयते न स्वविषये। तत्र 'कः' प्राप्नोतीति प्रतिषेधः।

लोहितान्मणौ कः ॥३।४।१११॥ लोहितशब्दात् सुगे मणौ वर्तमानात्कप्रत्ययो भवति वा। लोहित एव लोहितको मणिः। मणेर्विशेषणमेतदित्येके। अन्ये नामधेयमित्याहुः। वाऽधिकारान्न भवत्यपि। लोहितो मणि.। कपि प्रकृते कवचनम्। नड़ादिः कपोऽच्छिन्नादिस्य इति प्रतिषेधनिवृत्त्यर्थम्। लोहितकतमो मणिः। लोहितकतमं वस्त्रं कृमिरागेण। लोहितकमक्षिकोपेन। पुम्भावनिवृत्त्यर्थं च। लोहिनिका मणिः। लोहिनिका शाटी कृमिरागेण। लोहिनिका कन्या कोपेन। लोहितिका मणिः। लोहितिका शाटी कृमिरागेण। लोहितिका कन्या कोपेनेति। आङ्पक्षे। पाक्षिको ङीप्रत्ययः।

रक्तानित्यवर्णयोः कालाच्च ॥३।४।११२॥ रक्ते द्रव्यान्तरेण लाक्षादिना वर्णान्तरमापादिते-ऽनित्ये च वर्णे वर्तमानाल्लोहितशब्दात्कालशब्दाच्च कप्रत्ययो वा भवति। रक्ते—लोहितक. पटः। कालकः पटः। अनित्ये वर्णे। लोहितकमक्षिकोपेन। कालकं मुख वैलक्ष्येण। वाधिकारान्न भवत्यपि। लोहित. कालः पटः। लोहितं कालं मुखम्। नित्योऽपि रक्तो वर्णोऽस्ति यथा कृमिरागादिरक्ते पटे, इति रक्तग्रहणम्। अनित्यग्रहणं किम्? लोहिता गौ। काली महिषी। सत्येवाश्रये द्रव्येऽपयन्निहानित्य उच्यते। अन्यथा रक्तग्रहणा-नर्थक्यात्। वर्णग्रहणं द्रव्यनिवृत्त्यर्थम्। अवति वर्णग्रहणे स्त्रीणामार्तवे द्रव्ये स्यात्। तद्धि सत्येवाश्रये स्त्रियां कदाचिन्न भवति लोहितशब्दवाच्यं च।

शीतोष्णादृतौ ॥३।४।११३॥ शीतोष्णशब्दाभ्यामृतौ वर्तमानाभ्यां स्वार्थे कप्रत्ययो वा भवति। शीत एव शीतक ऋतुः। उष्णकः ऋतुः। ऋताविति किम्? शीतो वायुः। उष्णः स्पर्शः।

लूनविहानात्पशौ ॥३।४।११४॥ लून विहान इत्येताभ्यां पशौ वर्तमानाभ्यां स्वार्थे कप्रत्ययो भवति। लून एव लूनकः पशुः। विहान एव विहानकः पशुः। लूनो विहान इत्येवान्यत्र।

तनुपुत्राणुस्नातबृहतीशून्यात्सूत्रकृत्रिमनिपुणसमाप्तवेदाच्छादनरिक्ते ॥३।४।११५॥ तनु पुत्र अणु स्नात बृहती शून्य इत्येतेभ्यः यथासंख्यं सूत्रे कृत्रिमे निपुणे समाप्तवेदे आच्छादने रिक्ते चाभिधेये कप्रत्ययो भवति। तनोः सूत्रे—तनुक सूत्रम्। तन्विरत्येवान्यत्। पुत्रात्कृत्रिमे—पुत्रकः कृत्रिमः पुत्रः। कृत्रिम इति किम्? औरसः पुत्रः। अणो निपुणे—अणुको निपुण इत्यर्थः। अन्योऽणुः। स्नातात्समाप्तवेदे स्नातकः। यस्य समाप्तो वेदः स उच्यते। समाप्तवेद इति किम्? नद्यां स्नातः। बृहत्या आच्छादने बृहती शाटी बृहतिका। आच्छादन इति किम्? बृहती छन्दः। बृहती ओषधिः। शून्याद्रिक्ते शून्यकः तुच्छ इत्यर्थः। शून्योऽन्यः, सूत्रा-दिरित्यर्थः। प्रत्ययमन्तरेण न प्रतीयते इत्यस्मिन् विषये नित्यः प्रत्ययः।

कुमारीक्रीडने योऽव्यादिभ्यः ॥३।४।११६॥ कुमारीणां यानि क्रीडनानि तद्वाचिभ्य इयसन्तेभ्यः अवि इत्येवमादिभ्यश्च स्वार्थे कप्रत्ययो वा भवति। कुमारीक्रीडनात्-कन्दुरेव कन्दुकः। उदकष्ठकः। ईयस् श्रेयानेवश्रेयस्कः। ज्यायस्कः। भूयस्कः। अव्यादि—अविरेव अविकः। याव एव यावकः। मणिरेव मणिकः।

कुमारीक्रीडनेयो ग्रहणमव्यादेरेव प्रपञ्चः। अवि, याव, मणि, अस्थि, पील, स्तब्ध, ज्ञात, अज्ञात, पुण्य, नित्य, सत्वत्, दशार्ह, वयस्, इत्यव्यादिराकृतिगणः। तेन अभिस्तरकं बहुतरकम् इत्यादि सिद्धं भवति। लोहितान्मणौ क इत्याद्यस्यैव प्रपञ्चः।

तीयाट्टीकण् विद्यायाम् ॥३।४।११७॥ तीयप्रत्ययान्तात्स्वार्थे टीकण्प्रत्ययो वा भवति न चेत् तीयान्तं विद्याया वर्तेत। द्वितीयं द्वैतीयकम्। तृतीयं तार्तीयकम्। टकारो ङ्यर्थः। द्वैतीयीकी, तार्तीयीकी, शाटिकी शाटी। अविद्यायामिति किम्? द्वितीया विद्या। तृतीया विद्या। अविद्यायामिति प्रसज्यप्रतिषेधोऽयम्। तेन विद्यायामेव न भवति। अन्यत्र तु सर्वत्र भवत्येव। मुखतीयः, पार्श्वतीयः। इत्यत्र तीयोऽनर्थकः। अवयव एवार्थवानिति न भवति।

ञोऽष्टमाद्भागे ॥३।४।११८॥ अंशे वर्तमामात्स्वार्थे ञप्रत्ययो वा भवति। अष्टम एव अष्टमो भागः। भाग इति किम्? अष्टमो जिनश्चन्द्रप्रभः।

षष्ठात् ॥३।४।११९॥ षष्ठशब्दाद्भागे वर्तमानात्स्वार्थे ञप्रत्ययो वा भवति। षष्ठ एव षाष्ठो भागः। योगविभाग उत्तरार्थः।

माने कश्च ॥३।४।१२०॥ मीयते येन तन्मानम्, तस्मिन्माने भागे वर्तमानात् षष्ठशब्दात् कश्च ञश्च प्रत्ययौ वा भवतः। षष्ठ एव षष्ठकः। षाष्ठो भागः मानं चेत्। मान इति किम्? षष्ठ एव षाष्ठो भागोऽन्यः।

एकादाकिन्नासहाये ॥३।४।१२१॥ एकशब्दादसहायार्थवाचिन आकिन्प्रत्ययो भवति कश्च वा। एक एव एकाकी। एककः। एकाकिभिः क्षुद्रकैर्जितम्। असहाय इति किम्? एके आचार्याः। एकः द्वौ बहवः।

तिलात् पिञ्जपेजौ निष्फले ॥३।४।१२२॥ निष्फलेऽर्थे वर्तमानात्तिलशब्दात्पिञ्ज पेज इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः। निष्फलः तिलः तिलपिञ्जः। तिलपेजः।

मृदस्तिकः ॥३।४।१२३॥ मृच्छब्दात्स्वार्थे तिकप्रत्ययो वा भवति। मृदेव मृत्तिका। तिकं कुर्वन् आदित्वे क्रियमाणे प्रक्रियागौरवम्। पञ्चभिर्मृत्तिकाभिः क्रीतः। पञ्चमृत्तिकः। इत्याद्यभावे इत्वाभावश्च स्यादिति को विधीयते।

सस्नौ प्रशस्ते ॥३।४।१२४॥ मृद् इत्येतस्मात्सुपः प्रशस्तेऽर्थे वर्तमानात् स स्न इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः। प्रशस्ता मृद् मृत्सा। मृत्स्ना। रूपपि प्राप्तेऽयं विधिः। तत्र केचिद्रूपबाधनं नेच्छन्ति। तत्रोत्तरं बहुलग्रहणमत्रापि सम्बन्ध्यम्। मृद्रूपा।

बहुलं यतोर्द्वयसड्मात्रट् ॥३।४।१२५॥ यत्वन्तात्स्वार्थे द्वयसट् मात्रट् इत्येतौ प्रत्ययौ बहुलं भवतः। यावदेव यावद्द्वयसम्। यावन्मात्रम्। तावदेव तावद्द्वयसम्। तावन्मात्रम्। एतावदेव एतावद्द्वयसम्। एतावन्मात्रम्। बहुलग्रहणं प्रयोगानुसरणार्थम्।

वर्णात्कारः ॥३।४।१२६॥ वर्णवाचिनः कारप्रत्ययो भवति स्वार्थे। अ एव अकारः। ककारः। चकारः। बहुलमित्येव तेनाभिनिष्टान इत्यादौ न भवति। एवकार इत्यादौ च भवति। रेफ इति रियः फ इति सिद्धम्। रकार इत्यपीष्यते।

भेषजादिहोत्रादेवेभ्यष्ट्यण् कृतल् ॥३।४।१२७॥ भेषजादिभ्यो होत्रादेव इत्येताभ्यां च स्वार्थे यथासंख्यं ट्यण् क तल् इत्येते प्रत्यया वा भवन्ति। भेषजमेव भैषज्यम्। अनन्त एवानन्त्यम्। आवसथ एवावसथ्यम्। इतिह इत्येव ऐतिह्यम्। इतिहेति निपातसमुदायः। उपदेशपारम्पर्ये वर्तते। चत्वार एव वर्णाश्चातुर्वर्ण्यम्। चातुराश्रम्यम्। चातुर्वेद्यम्। त्रैविद्यम्। त्रैलोक्यम्। ऐकभाव्यम्। द्वैभाव्यम्। आन्यभाव्यम्। सार्ववैद्यम्। सार्वलौक्यम्। शीकमेव शैकीयमाचार्यस्य। भैषज्यानन्त्यावसथ्यैतिह्यशब्दा यदि स्त्रियां स्युरजादिषु प्रपठ्यन्ते। भेषजादयः शिष्टेभ्योऽविज्ञातव्याः। होत्रायाश्छः होत्रैव—होत्रीयम्। देवात्तल्, देव एव देवता। बहुवचनं भेषजादेराकृतिगणत्वार्थम्। वचनभेदेऽपि यथासंख्यम्। अन्यथा होत्रादेवौ भेषजादौ एव विज्ञायेयाताम्।

नामरूपभागाद्धेयः ॥३।४।१२८॥ नामन् रूप भाग इत्येतेभ्यः स्वार्थे धेयप्रत्ययो वा भवति । नाम–नामधेयम् । रूप–रूपधेयम् । भाग–भागधेयम् ।

मर्तादिभ्यो यः ॥३।४।१२९॥ मर्त इत्येवमादिभ्यः स्वार्थे यप्रत्ययो वा भवति । मर्त एव मर्त्यः । एवं सूर्यः । क्षेम्यः । यविष्ठ्यः । भाग्यम् । लभ्यम् । रव्यम् । मर्तादयः प्रयोगगम्याः ।

नवात्स्नतनखं च नू च ॥३।४।१३०॥ नवशब्दात्स्वार्थे त्न तन ख इत्येते यश्च प्रत्यया वा भवन्ति तत्सन्नियोगे च नवस्य नू इत्यादेशः । नवम् । नूत्नम् । नूतनम् । नवीनम् । नव्यम् ।

प्रात्पुराणे ॥३।४।१३१॥ प्रशब्दात्पुराणेऽर्थे वर्तमानात् स्वार्थे त्न तन ख इत्येते प्रत्यया वा भवन्ति । प्रगतं कालेन पुराणं प्रत्नम् । प्रतनम् । प्रीणम् ।

प्रज्ञादिभ्योऽण् ॥३।४।१३२॥ प्रज्ञ इत्येवमादिभ्यः स्वार्थेऽण्प्रत्ययो वा भवति । प्रज्ञ–प्रजानातीति प्रज्ञः । प्रज्ञ एव प्राज्ञः, प्राज्ञी कन्या । प्रज्ञाऽस्यास्तीति प्राज्ञा कन्या । वणिज्-वाणिजः । उशिज्-औशिजः । प्रज्ञ, वणिज्, उशिज्, उष्णिह्, प्रत्यक्ष, विद्वस्, विदत्, षोडत्, विद्या, मनस्, जुह्वत्, चिकीर्षत्, वसु, मरुत्, सत्वत्, दशार्ह, कुञ्च, वयस्, असुर, रक्षस्, शत्रु, चोर, योध, चक्षुष्, पिशाच, अशनि, कर्षापण, देवता, बन्धु, अनुजावर, अनूपक, चतुःप्राश्य, रक्षोघ्न, वियात्, विकृत, चरवस्कृत, अग्रायणी, अग्रहायणी, सन्तमस इति प्रज्ञादिराकृतिगणः । तेन आग्नीध्री । आग्नीध्रा वा शाला । साधारणी साधारणा वा भूमिरित्यादि सिद्धम् ।

कृष्णौषधिश्रोत्रान्मृगभेषजशरीरे ॥३।४।१३३॥ कृष्ण ओषधि श्रोत्र इत्येतेभ्यो यथासंख्यं मृगभेषजशरीरेषु वर्तमानेभ्योऽण्प्रत्ययो भवति । कृष्णान्मृगे, कृष्ण एव कार्ष्णो मृगः । कृष्ण एवान्यः । ओषधेर्भेषजे ओषधिरेव औषधं भेषजम् । ओषधिरेवान्या । श्रोत्राच्छरीरे–श्रोत्रमेव श्रौत्रं शरीरम् । श्रोत्रमेवान्यत् ।

कर्मणः सन्दिष्टे ॥३।४।१३४॥ सन्दिष्टेऽर्थे वर्तमानात् कर्मन्शब्दादण्प्रत्ययो भवति । अन्येनान्यः स्वात्मन्यर्पितामन्यस्मै यथाह त्वयेदं कर्म कर्तव्यमिति तेनोक्तमिति तत्सन्दिष्टं कर्म [2]कार्मणं करोति सन्दिष्टं कर्म करोतीत्यर्थः । वशीकरणमपि वृद्धपरम्परोपदेशात्क्रियते इति कार्मणमुच्यते । सन्दिष्ट इति किम् ? कर्म करोति । सत्यपि महावाऽधिकारे विशिष्टे[3]ऽर्थे प्रत्ययमन्तरेण न[4] प्रतीतिरिति अस्मिन्विषये नित्यमेव प्रत्ययः ।

वाचष्ठण् ॥३।४।१३५॥ सन्दिष्टेऽर्थे वर्तमानाद् वाक्शब्दात् ठण्प्रत्ययो भवति । अन्येनान्यकः स्वात्मन्यर्पितामन्यस्मै यामाह सा सन्दिष्टा वाक् वाचिकम्[5] । वाचिकं कथयति । सन्दिष्टां वाचं कथयतीत्यर्थः । सन्दिष्ट इति किम् ? चित्रा वाग्देवदत्तस्य । वाऽधिकारेऽपि नित्य एव प्रत्ययोऽन्यथा तद्विशेषाप्रतीतेः ।

विनयादिभ्यः ॥३।४।१३६॥ विनय इत्येवमादिभ्यः स्वार्थे ठण्प्रत्ययो वा भवति । विनय एव वैनयिकम् । समय एव सामयिकम् । विनय, समय, सङ्गति, कथञ्चित्, अकस्मात्, उपचार, समाचार, व्यवहार, सम्प्रदान, समुत्कर्ष, संग्राम, समूह, विशेष, अत्यय इति विनयादिराकृतिगणः ।

औपयिकम् ॥३।४।१३७॥ औपयिकमिति उपायशब्दात् स्वार्थे ठण्प्रत्ययो[6] निपात्यते । तत्सन्नियोगे च नित्यं ह्रस्वः । उपाय एव औपयिकम् ।

अनुगादिनः ॥३।४।१३८॥ अनुगादिन्शब्दात्स्वार्थे ठण्प्रत्ययो भवति । अनुगदतीत्यनुगादी । आनुगादिकः । विनयादिष्वस्याप्रक्षेपान्निवृत्ता महाविभाषा । अतः परं नित्याः प्रत्ययाः ।

अञिनोऽण् ॥३।४।१३९॥ अञिन्नित्यंतत्प्रत्ययान्तात् स्वार्थेऽण्प्रत्ययो भवति । व्यावक्रोशी । व्यावलेखी । व्यावहासी वर्तते । इनुन् । साकुटिनम् । साकोटिनम् । सांराविणम् । साम्मार्जिनम् ।

विसारिणो मत्स्ये ॥३।४।१४०॥ विसरतीति विसारी । विसारिन्शब्दान्मत्स्ये वर्तमानादण्प्रत्ययो भवति । वैसारिणो मत्स्यः । मत्स्य इति किम् ? विसारी देवदत्तः ।

---

१. मन्तपन क० म० । २. कार्मणं मन्त्रतन्त्रादि योजने कर्मकारके, इति विश्वः क० म० टि० । ३. विशिष्टोऽर्थः म० । ४. न प्रतीयते, इति म० । ५. सन्देशवाग्वाचिकं स्यात्, इति नामलिङ्गानुशासनम् क० म० टि० । ६. यो वा निपा–क० म० ।

ञ्यिञ्योऽमुख्यकात्पूगात् ॥३।४।१४१॥ नानाजातीया अनियतवृत्तयो धर्मकामप्रधानाः संघाः पूगाः, पूगवाचिनः शब्दात्स्वार्थे ञ्यप्रत्ययो भवति । ञिः । ञिसंज्ञः । स चेत्पूगशब्दो मुख्य इति विहितकप्रत्ययान्तो न भवति । लोहध्वजाः । पूगो लौहध्वज्यः । लौहध्वज्यौ । लोहध्वजाः । शैब्यः । शैब्यौ । शिबयः । ञिस्वाद् बहुषु ल्लुक् । अमुख्यकादिति किम् ? देवदत्तकः । इन्द्राग्निगुप्तकः ।

व्रातञ्फावस्त्रियाम् ॥३।४।१४२॥ नानाजातीया अनियतवृत्तयः उत्सेधजीविनः संघा व्राताः । व्रातवाचिनः ञ्फप्रत्ययान्ताच्चास्त्रियां वर्तमानास्स्वार्थे ञ्यप्रत्ययो भवति । ञिसञ्ज्ञः । कापोतपाक्यः । कापोतपाक्यौ । कपोतपाकाः । व्रैहिमत्यः । व्रैहिमत्यौ । व्रीहिमताः । ञ्फ—कौञ्जायन्यः । कौञ्जायन्यौ । कौञ्जायनाः । ब्राध्नायन्यः । ब्राध्नायन्यौ । ब्राध्नायनाः । अस्त्रियामिति किम् ? कपोतपाका । व्रीहिमता । कौञ्जायनी । ब्राध्नायनी स्त्री ।

शस्त्रजीविसंघाद् ञ्यड्वा ॥३।४।१४३॥ शस्त्रजीविनां यः संघस्तद्वाचिनः स्वार्थे ञ्यट्प्रत्ययो वा भवति ञिः । शबराः शस्त्रजीविसंघः शाबर्यः । शाबर्यौ । शबराः । पौलिन्द्यः । पौलिन्द्यौ । पुलिन्दाः । कुन्तेरपत्यं बहवो माणवकाः कुन्तयः, ते शस्त्रजीविसंघः कौन्त्यः । कौन्त्यौ । कुन्तयः । वाग्रहणान्न भवत्यपि । शबरः । पुलिन्दः । शस्त्रजीविग्रहणं किम् ? मल्ला: संघः मल्लः । शयण्डः । संघादिति किम् ? सम्राट् वागुरः । वागुरौ वागुरा । नैते श्रेणिपन्थाः । ञ्यटि टकारो ङ्यर्थः । शाबरी । पौलिन्दी । कौन्ती । आवन्ती ।

वाहीकेष्वब्राह्मणराजन्येभ्यः ॥३।४।१४४॥ वाहीकेषु यः शस्त्रजीविसंघो ब्राह्मणराजन्यवर्जितस्तद्वाचिनः स्वार्थे ञ्यट्प्रत्ययो नित्यं भवति ञिः । कुण्डिविसाः शस्त्रजीविसंघः कौण्डीविस्यः । कौण्डीविस्यौ । कुण्डीविसाः । क्षौद्रक्यः । क्षौद्रक्यौ । क्षुद्रकाः । मालव्यः । मालव्यौ । मालवाः । वाहीकेष्विति किम् ? शबराः शस्त्रजीविसंघः शबरः । शबरौ । पुलिन्दः । पुलिन्दौ । अब्राह्मणराजन्येभ्य इति किम् ? गोपालिः । गोपाली । शालङ्कायनः । शालङ्कायनाः । राजन्येभ्यः, राजन्यः । राजन्यौ । राजन्याः । काम्बव्यः । काम्बव्यौ । काम्बव्याः । ब्राह्मणे विशेषग्रहणं वाहीकेषु शस्त्रजीविसंघे स्वरूपाभावाद्राजन्ये तूभयग्रहणम् तदर्थमेव बहुवचनम् । शस्त्रजीविसंघादिति किम् ? मल्लः । मल्लौ । मल्लाः । शयण्डः । शयण्डौ । शयण्डाः । साम्राटा वागुरः । वागुरौ । वागुराः ।

दामनीयौधेयपर्श्वादिवृकाच्छाञण्टेन्यण् ॥३।४।१४५॥ दामन्यादिभ्यः यौधेयादिभ्यः पर्श्वादिभ्यः वृकशब्दाच्च शस्त्रजीविसंघवाचिभ्यो यथासंख्यं छ अञ् अण् टेन्यण् इत्येते स्वार्थे ञिसंज्ञाः प्रत्यया भवन्ति । दामन्यादिभ्यश्छः—दामनयः शस्त्रजीविसंघः । दामनीयः । दामनीयौ । दामनयः । औलपीयः । औलपीयौ । औलपयः । दामनी, औलपी, वैजवापि, औदकि, आच्युतन्ति, काकन्दि, शाभुन्नपि, सार्वसेनि, बिन्दुतुलभ, मौञ्जायन, सावित्रीपुत्र, काण्डीरथ, दण्डकी, क्रौष्ट्रकी, जालमानि, ब्रह्मगुप्त, जानकि इति दामन्यादिः । यौधेयादिभ्योऽञ्—यौधेयः । यौधेयौ । यौधेयाः[2] । शौभ्रेयः । शौभ्रेयौ । शुभ्रयाः[3] । यौधेयादिभ्योऽञ्वचनं यौधेयस्य संघादियौधेयमिति गोत्रावञ्यञिञ इत्यणर्थम् । यौधेयादयोऽप्यपत्यप्रत्ययान्ता गोत्रं भवन्ति । अपत्यं हि गोत्रम्, अपत्यस्वार्थिकश्चापत्यग्रहणेन गृह्यते । तत्र चेदमञ्वचनम् । यौधेयादिर्भर्गाद्यन्तर्गणः । पर्श्वादिभ्योऽण्—पर्शोरपत्यं बहवो माणवकाः पर्शवः शस्त्रजीविसंघः पार्शवः । पार्शवौ । पर्शवः । राक्षसः । राक्षसौ । रक्षांसि । आसुरः । आसुरौ । असुराः । स्त्रियां ञेरतो प्राग् भर्गादेः इति ल्लुक् । पर्शुः । रक्षः । आसुरी । पर्शु, रक्षस्, असुर, बह्लीक, वयस्, वसु, मरुत्, सत्वत्, दशार्ह, पिशाच, अशनि, कार्षापण इति पर्श्वादिः । वृकाट्टेन्यण्—वृकाः शस्त्रजीविसंघः वार्केण्यः । वार्केण्यौ । वृकाः । टकारो ङ्यर्थः । वार्केणी ।

वाहीकत्वे नित्यं ञ्यट्यवाहीकत्वे विकल्पेन प्राप्ते वचनम् ।

श्रीमच्छमीशिखाशालोर्णामत्वभिजिद्विदभृतो गोत्रेऽणो यञ् ॥३।४।१४६॥ इह शस्त्रजीविसंघादिति नास्ति । श्री शमी शिखा शाला ऊर्णा इत्येतेभ्यो यो मतुप्रत्ययस्तदन्ताच्छ्रीमदित्यादेरभिजित् विदभृत् इत्येताभ्यां चाणन्तेभ्यो गोत्रे वर्तमानेभ्यः स्वार्थे ञिर्यञ्प्रत्ययो भवति । श्रीमत्—श्रीमतोऽपत्यं श्रैमतः ।

१. ञेः क० म० । २. यौधेयाः, क० म० । ३. शौभ्रेयाः, क० म० ।

श्रैमत्यौ । श्रैमताः । शमीवत्—शामीवत्यः । शामीवत्यौ । शामीवताः । शिखावत्—शैखावत्यः । शैखावत्यौ । शैखावताः । शालावत्—शालावत्यः । शालावत्यौ । शालावताः । ऊर्णावत्—और्णावत्यः । और्णावत्यौ । और्णावताः । अभिजित्—आभिजित्यः । आभिजित्यौ । आभिजिताः । विदभृत्—वैदभृत्यः । वैदभृत्यौ । वैदभृताः । गोत्र इति किम् ? श्रीमत इदं श्रैमतम् । अभिजितो मुहूर्तः आभिजितः । आभिजितः स्थालीपाकः । स्वार्थिकोऽयं यञ् गोत्रेऽपत्य एव वर्तते । इति तदाश्रयः प्रत्ययो भवति । श्रैमत्यस्यापत्यं युवा श्रैमत्यायनः । आभिजित्यायनः । श्रैमतानां समूहः श्रैमतकम् । आभिजितकम् । श्रैमत्यस्य संघादि श्रैमतम् । आभिजितकम् ।

इति श्रुतकेवलिदेशीयाचार्यशाकटायनकृतौ शब्दानुशासने वृत्तौ तृतीयस्याध्यायस्य
चतुर्थः पादः समाप्तः समाप्तोऽध्यायस्तृतीयः ।

■

चतुर्थोऽध्यायः

[प्रथमः पादः]

गुपौधूप्विच्छिपन्पणेरायः ॥४।१।१॥ गुपौ रक्षणे, धूप सन्तापे, विच्छि गतौ, पनि स्तुतौ, पणि व्यवहारे इत्येतेभ्यः आयप्रत्ययो भवति स्वार्थे । नित्याः शपीति वचनादेते विकल्पिता विषयः । गुप्तिर्गोपाया । जुगोप । गोपायाञ्चकार । गोपिता, गोपायिता । धूपिता, धूपायिता । विच्छिता, विच्छायिता । पनिता, पनायिता । पणिता, पणायिता । स्तुत्यर्थेन पनिना साहचर्यात्पणिरपि स्तुत्यर्थ एव प्रत्ययमुत्पादयति नान्यः । शतस्य पणते । सहस्रस्य पणते । अन्ये द्वौ पणौ पठादिषु च । तत्र गुपौ इत्यादिभिः साहचर्यादेधादिरेवेह गृह्यते नेतर इत्याहुः । तेषां शतस्य पणायतीत्यपि भवति । एवं विच्छायति विच्छतीत्यपि । गुपावित्यौकारोच्चारणं गुपि गोपन इत्यस्य निवृत्त्यर्थम् । तद्ग्रहणे ह्यायान्तादात्मनेपदं स्यात्तथा सनि जुगुप्सते इति । यङ्श्लुङ्निवृत्त्यर्थं वा ।

कमृतेर्णिङीयङ् ॥४।१।२॥ कमेः ऋतेश्च धातोर्यथासङ्ख्यं णिङ् ईयङ् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः स्वार्थे । कमिता । कामयिता । अर्तिता । ऋतीयिता ।

नित्याः शपि ॥४।१।३॥ आयादयो गुपादिभ्यः शपि प्रत्यये नित्या भवन्ति । गोपायति । धूपायति । विच्छायति । पनायति । पणायति । कामयते । ऋतीयते । शपि नित्यवचनाच्छपि भावेऽत्र पूर्वे विषयो विकल्पिताः । तथा चैवोदाहृतम् । बहुवचनं प्रत्ययत्रयपरिग्रहार्थम् अन्यथानन्तर एव विकल्प्येत ।

कित्तिज्गुपेर्भिषज्यादिक्षमानिन्दे सन् ॥४।१।४॥ किति तिज् गुप् इत्येतेभ्यो यथासंख्यं भिषज्यादौ क्षमायां निन्दायां चार्थे वर्तमानेभ्यः सन्प्रत्ययो भवति स्वार्थे । भिषग्व्यापारो भिषज्या व्याधिप्रतीकारस्तत्र ज्वरं चिकित्सेति । कुष्ठं चिकित्सति । आदिग्रहणात् क्षेत्रे चिकित्स्यानि तृणानि । विनाशयितव्यानीत्यर्थः[2] । क्षेत्रे । चिकित्स्यः पारदारिकः निग्राह्य इत्यर्थः । विचिकित्सति संशेत इत्यर्थः । तिजः क्षमायां—तितिक्षते । गुपो निन्दायां—जुगुप्सते । तिज्गुपोरनुबन्धकरणसामर्थ्यादात्मनेपदम् । भिषज्यादिक्षमानिन्द इति किम् ? सङ्केतिता । सङ्केतयति । सङ्केतकः । सङ्केतः । संकेतनम् । तेजयति, तेजः, तेजनं, तिग्मं, तीक्ष्णम् । गोपयति, गोपनम्, सनोऽकारनकारौ सन्ग्रहणेषु सामान्यग्रहणार्थौ ।

शान्दान्मान्बधान्निशानार्जवजिज्ञासा[3]वैरूप्य ईश्चैः ॥४।१।५॥ शान् दान् मान् बध् इत्येतेभ्यः यथासंख्यं निशाने आर्जवे जिज्ञासायां वैरूप्ये चार्थे वर्तमानेभ्यः सन्प्रत्ययो भवति ईकारश्चैषामभ्यासस्यादेशो भवति । शीशांसति । शीशांसते । दीदांसति । दीदांसते । मीमांसते । बीभत्सते । आशाविदितौ[4] तेषामनुबन्ध-

1. तुदादिः, म० । 2. उत्पाटयितव्यानीत्यर्थः । म० टि० । 3. शास वै—म० । 4. -तौ शेषाविदितौ, म० ।

करणसामर्थ्यात्तस्यात्मनेपदम् । अर्थोपादानं किम् ? अर्थान्तरे न भवति । निशानम् अथ् । मानिता मानयति । बाधयति ।

धातोः कण्ड्वादेर्यक् ॥४।१।६॥ कण्डूञ् इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यो यक्प्रत्ययो भवति स्वार्थे । कण्डूयति । कण्डूयते । मन्तूयति । वल्गूयति । असूयति । हृणीयते । धातोरिति किम् ? कण्डूः कण्ड्वौ कण्ड्वः । मन्तुः, वल्गुः । कण्डूञ्, हृणीञ् इत्येवमादीनां दीर्घोच्चारणात्किस्करणाच्च कण्ड्वादेर्धातोः एवायं प्रत्ययो विज्ञायते न प्रातिपदिकात् । तत्र धातुग्रहणमुत्तरार्थमिह च विस्पष्टार्थं भवति । कण्ड्वादिषु अकार-ईकारावनुबन्धौ आत्मनेपदार्थौ । कण्डूञ्, मन्तु, वल्गु, असु, हृणीञ्, महीञ्, वेट लाड् । इरस्, इयस्, इरच्, दुवस्, मेधा, कुषुभ, मगध, तन्तस, पम्पस, सुख, दुःख, सपर, अरर, भिषज, भिष्णज्, इषुध, चरण, चुरण, तुरण, भुरण, पुरण, गद्गद, एला, केला, खेला, लिट्, लोट, इति कण्ड्वादिः ।

चुरादिभ्यो णिच् ॥४।१।७॥ चुरादिभ्यो धातुभ्यो णिच्प्रत्ययो भवति स्वार्थे । चोरयति । लुण्ठयति । चिन्तयति । लक्षयति । लक्षयते । चेतयते । लक्ष्यादावयवे कृतं लिङ्गं समुदायार्थम्, अवयवे कार्याभावात् । बहुवचनमस्याकृतिगणता द्योतयति । तेन [2]संवाहयति इत्यादि सिद्धम् । णकार आकारार्थः णिग्रहणेषु ग्रहणार्थश्च । चकार सान्यग्रहणाविघातार्थः । चुर, लुण्ट, चिन्तु, यन्त्रु, चूण, स्फुट[3], कुट्ट, अर्द[4], मिदु, स्निट, डुल, बल, दुअल, पीर[5], नट, श्रथ[6], बध[7], प्रवर्ध, ऊर्ज, इल, जुड, चूर्ण, प्रथ, लम्ब, भक्ष, [8]बटु, [9]छट्ट, कुट्ट[10], चुद[11], अह, स्मिट, श्वठ, श्वठु, तुजु, पिट्ठु[12], पिस, सान्त्व, श्वल्क, वल्का, श्लिष, पथु, पिच्छ, छद, श्रण, छद[13], खद, खदु, कदु[14], मदु, भदु, छर्द, बुस्त, चुद, नक्क, ठक्क, पसु, चक्क, चुक्क, क्षल[15], तल, तुल[16], दुल, स्तूप, मूल, दीप, कल, पिल[17], कुट्ट, जसु, पल, सूर[18], मुट[19], वज, शुल्ब, छपु, क्षपु, क्षुट्ट[20], श्वर्त, घट्ट[21], खट्ट, चूर, श्वस्त, क्षपु, डेपु पीडु, पूण, पस, टकु, धूम[22], कीट, पूज शुठ, गज, मार्ज, घृ, पचु, तिज, कुन, कुबु, लुबु, तुबु, ह्लप, म्रक्ष, म्लेच्छ, सह[23], बट, जस, रुज, धूप, लूल[24], बर्ह, गर्द, पुर्व, अर्क, ईड, रुष । चर्च अध्ययने । बुक्क[25] आभाषणे । शब्द उपसर्गादाविष्कारे च । कण निमीलने । जभु नाशने । सूद आस्रवणे । जस ताडने । पशु बन्धने । आम रोगे । चटी स्फुटी घटी च हन्त्यर्थाः । दिवो आर्दने । आर्ज प्रतियत्ने । घुषु विशब्दने । आङः क्रन्दे । लस शिल्पयोगे । भूष अलङ्कारे । अर्ह पूजायाम् । ज्ञा नियोजने । यत निकारोपस्कारयोः । निरश्च श्वद प्रसहने । भज विश्राणने । वस स्नेहच्छेदावहरणेषु । चर संशये । क्षमु सहने । भू कृपोऽवकल्पने । रक रग आस्वादने । अञ्च विशेषणे । क्लिबु चित्रकरणे । मुद संसर्गे । त्रस धारणे । मुच प्रमोचने । आस्पदः सकर्मकात् । पुष धारणे । दल विदारणे । पट, पुट, लुट, तुजु, पिजु, भजु, पिसु, कुसु, दशु, लघु, त्रसु, कुशु, पटु, बृहु, गुप, धूप, विच्छ, चिव, वर्द, बल्ह, पुथ, लोकु, लोचु, नद, कुर, तर्क, वृत्र भाषार्थाः । पूर आप्यायने । स्वद संवरणे । सूत्र, मूत्र, रूक्ष, ह्लक, कत्थ, चित्र, अंश, मिश्र, छिद्र, कर्ण, अन्ध, दण्ड, अङ्क, अङ्ग, पर्ण, वर्ण, कथ, वर, गण, शर, स्वर, घट, वट, वृष, रह, स्तन, गदो, देव शब्दे । पत गतौ वा । पष अनुपसर्गात् । स्वर आक्षेपे । रघ प्रतियत्ने । कल आगतौ । चह मह पूजायाम् । क्षार, कृप, श्रथ, दौर्बल्ये । स्पृह, भाम, सूच, श्वेड, श्वोड, गोम, कुमार, शील, साम, वेल, कालोपदेशा पत्, पूल, वात, गवेष, वास, निवास, भज, समाज, ऊन, कूट, केत, साम, कुण, गुण, स्तेन, वटु, अलजु, पार, तीर, स्तोम, सुख, दुःख, तस, (रस) व्यय, रूप, छेद, लाभ, व्रण, पिजु, पटि, गृहि, मृगि, कुहि, शूरि, वीरि, स्थूलि—वृत् । अर्थी, सत्री, गर्वी, सङ्ग्रामि, चिति,

---

१. गुणेषु दोषमारोपयति, म० टि० । २. संवापयति, म० । ३. स्पटु, म० । ४. लद, म० । ५. पीड, म० । ६. श्रथ, म० । ७. बध, म० । ८. खुड्ड, म० । ९. छुट, म० । १०. कुट्ट, म० । ११. चुट्ट अट्ट स्मिट—म० । १२. पिड्ड, म० । १३. छड, म० । १४. कद्रुवदु म—म० । १५. क्षल शौचकर्मणि, म० टि० । १६. तुल उन्माने, म० टि० । १७. पिल, म० । १८. सूर्प, म० । १९. मुट सञ्चूर्णने, म० टि० । २०. क्षुट्ट म० । २१. घट्ट चलने, म० टि० । २२ धूम, म० । २३. सट्ट, म० । २४. लूर्ष, म० । २५. बुक्कनं भषितं शुनः, म० टि० ।

दषि, दंशि, दसि, दम्भि, डिम्भि, तन्त्रि, स्पशि, मस्ति, तर्जि, बस्ति, गन्धि, किष्कि, निष्कि, अलि, कूणि, तूणि, भ्रूणि, शरि, यक्षि, स्यामि, गूरि, कुस्मि, शमि, लक्षि आलोचने। कुत्सि अवक्षेपणे। कुदि प्रतापने। भक्ति आमण्डने। वञ्चि प्रलम्भने। वृषि शक्तिबन्धने। मदि तृप्तियोगे। दिवि परिकूजने। गृङ् विज्ञापने। विदि चेतनाख्याननिवासेषु। मनि स्तम्भे। युङ् जुगुप्सायाम्। गृङ् विज्ञापने लक्षी इति चुरादय:।

युजादेर्वा ॥४।१।८॥ युज् इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यो णिच्प्रत्ययो वा भवति। योजयति, योजति। पर्चयति, पर्चति। साहयति, सहति। कलभेभ्यः परिभवम्। युज, पृज, सह, हर, ली, व्रजि, जू, चरि, शिष विपूर्वोऽतिशये। नृप, छृद, छद, दृभी, मी, श्रथ, क्रथ, हिसु, ग्रथ, चीक, शीक, आटिस्सद, जुष, अन्व, ध्रम्य, आप्लृ, तनू, उपसर्गाद्दैर्घ्यम्। वच भाषणे। मान पूजायां गर्हे। मार्ग, कुठु, मृजा, दृषा, मृषि, तपि, ददि, अर्चि, अर्दि, शुन्थि, वृञ्, प्रीञ्, इति युजादि:।

भुवेः प्राप्ताविणिः ॥४।१।९॥ भू इत्यतो धातोः प्राप्तावर्थे वर्तमानादिणिप्रत्ययो वा भवति। भावयते, भवति—प्राप्नोतीत्यर्थ.। भवतीत्येवान्यत्र। इ इति इकारस्तदर्थः। भुवेरितीकारनिर्देशेनेण्यभावेऽप्यस्य तङ् सूच्यते। तेन सिद्धं "याचितारश्च नः सन्तु, दातारश्च भवामहे। आक्रोष्टारश्च नः सन्तु, क्षन्तारश्च भवामहे॥" इति।

अटयाद्येकाज्हलादिभ्योऽरुचिशुचिभ्यां भृशाक्ष्णे(क्ष्ण्ये)यङ् ॥४।१।१०॥ अटयादिभ्य एकाज्भ्यो हलादिर्धातुस्तस्माच्च रुचिशुचिवर्जितात् भृशे आभीक्ष्ण्ये चार्थे वर्तमानाद्यङ्प्रत्ययो भवति। गुणक्रियाणामधिश्रयणादीनां क्रियान्तराद्व्यपेतानां साकल्येन सम्पत्तिः फलातिरेको वा भृशत्वम्। प्रधानक्रियाया विक्लेदादेः क्रियान्तराव्यवायो वृत्तिः पौनःपुन्यमाभीक्ष्ण्यम्। भृशं पुनर्वा। अटति, अटाट्यते। ऋच्छति, इयर्तीति वा। अरार्यते। अश्नुते, अशाश्यते। अर्णोति, ऊर्णोनूयते। सूचयति, सोसूच्यते। सूत्रयति, सोसूत्र्यते। मूत्रयति, मोमूत्र्यते। एकाज्हलादे. भृशमभीक्ष्णं वा पचति पापच्यते। पापठ्यते। देदीप्यते। जाज्वल्यते। वेत्येव। लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनाति। अटयर्त्यशोर्णुसूचिसूत्रिमूत्रयोऽटयादयः। अपरे भृशमश्नातीत्यशाश्यते इत्याहुः। अपरे जागर्तेरपीच्छन्ति। जाजागर्यते सर्वस्मादप्रत्ययान्तादेकेषाम्। अवाव्यते। दादरिद्र्यते। अटयादिग्रहणमनेकाज्हलाद्यर्थम्। अत एवैकाज्हलादिग्रहणं समुदितं लक्षणं न प्रत्येकम्। एकाज्ग्रहणं किम्? भृशं पाचयति। हलादिग्रहणं किम्? भृशमीक्षते, भृशमीहते। अरुचिशुचिभ्यामिति किम्? भृशं रोचते, भृशं शोचते। भृशाभीक्ष्ण इति किम्? पचति।

गृलुप्सदहजपजभचरदंशगत्यर्थाभ्यां गर्हाकुटिलयोः ॥४।१।११॥ गृ लुप् सद् दह जप् जभ चर दश इत्येतेभ्यो गत्यर्थेभ्यश्च धातुभ्यो यथासंख्यं गर्हे कुटिले चार्थे वर्तमानेभ्यो यङ्प्रत्ययो भवति। यथासङ्ख्यार्थ एव द्वित्वनिर्देशः। गर्हितं निगिरति, निजेगीर्यते। एवं लोलुप्यते। सासद्यते। दन्दह्यते। जञ्जप्यते। जञ्जभ्यते। चञ्चूर्यते। दन्दश्यते। दशेति दंशेर्नलोपं कृत्वा निर्देशः। यङ्लुच्यपि नलोपार्थः। दन्दशीति। गत्यर्थेभ्यः। कुटिलं क्रमति चङ्क्रम्यते। दन्द्रम्यते। आवनीवच्ययोऽलीवस्यत्र्रनि गतागतानि करोति स एवमुच्यते। नाप्राप्ते भृशाभीक्ष्णे यङ्यत्रायमारभ्यमाणं तं बाधते। तेन भृशं निगिरति भृशं कामयत इति यङ् न भवति। केचिदत्र भृशाभीक्ष्ण इत्यस्यानुवृत्तिमिच्छन्ति। तत्र सिद्धे विधिरारभ्यमाणो नियमार्थो भवतीति शुद्धे भृशाभीक्ष्णे न भवति। जङ्गम इति लक्षणया स्थावरविपक्षमात्रमुपादाय वर्तते। रूढिशब्दोऽयम्। रूढिशब्दाश्च रूढिवशादेव वर्तन्ते न सम्बन्धवशात्।

श्लुक् बहुलम् ॥४।१।१२॥ यङः श्लुग्बहुलं भवति। बोभूयते। बोभोति, बोभवीति। रोरूयते, रोरोति। रोरवीति। लालप्यते। लालप्ति। लालपीति। बहुलग्रहणं प्रयोगानुसरणार्थम्।

अचि ॥४।१।१३॥ अचि प्रत्यये परे यङः श्लुग्नित्यं भवति। चेच्यः। चेक्षियः। लोलुवः। लोलुवः। मरीमृजः। सनीस्रंसः। धनि(दनी)ध्वंसः। नित्यार्थं वचनम्।

---

१. व्यवायो व्यवधानमपि, इत्यभिधानम्, म० टि०।

नोतः ॥४।१।१४॥ उकारान्ताद्विहितस्य यङोऽचि परे श्लुक् न भवति। योयूयः। रोरुवः।

प्रयुज्याप्याण्णिङ्वा ॥४।१।१५॥ प्रयुज्याप्यार्थाद्धातोर्णिङ्प्रत्ययो भवति वा। प्रयोगः प्रवृत्तिकरणं प्रेरणम्। तत्प्रेषणाध्येषणनिमित्तमात्राख्यानाभिनयज्ञानप्राप्तिभेदैरनेकधा भवति। देवदत्तस्य कटस्य करणं प्रयुङ्क्ते देवदत्तं कटं कारयति। देवदत्तस्यासनं प्रयुङ्क्ते देवदत्तमासयति। देवदत्तेनौदनस्य पाकं प्रयुङ्क्ते देवदत्तेनौदनं पाचयति। अत्र प्रेषणेनाध्येषणेन वा प्रयोगाः। भिक्षावासं प्रयोजयन्ति भिक्षावासयन्ति। कारीषोऽग्निरध्यापयति, अत्र निमित्तमात्रेण। राजागमनं प्रयुङ्क्ते राजानमागमयति। मृगान् रमयति। रात्रिं विवासयति कथकः। अत्राख्यानेन हि बुद्धिप्रत्यागमनादिप्रयुक्तं प्रतीयते। कंसस्य वधं प्रयुङ्क्ते कंसं घातयति। बलिं बन्धयति शोभनिकः। अत्राभिनयेन। पुष्येण योगं प्रयुङ्क्ते। पुष्येण प्रयोजयति। मघाभिर्योजयति गणकः। अत्र ज्ञानेन। उज्जयिन्याः प्रदोषे प्रस्थितो माहिष्मत्यां सूर्योद्गमनं प्रयुङ्क्ते माहिष्मत्यां सूर्यमुद्गमयति। पाटलीपुत्रात्प्रस्थितः उज्जयिन्यां सूर्यं पातयति देवदत्तः। अत्र प्राप्त्या। प्रयोज्येति किम्? पाकं विहन्ति। आप्यादिति किम्? पाकेन प्रयुङ्क्ते वेति वाक्यार्थम्। देवदत्तं पाचयति। देवदत्तं कटं कारयति। देवदत्तमासयतीत्यादौ क्रियायाः प्रयोज्यत्वे कर्तुर्यत्नात्कर्मत्वम्। देवदत्तेनौदनं पाचयति जिनदत्त इति यत्नाभावाद्देवदत्तः पचिकर्ता न लकारेणोक्त इति तृतीया प्रयुजिकर्ता तु लकारेणोक्तः।

कर्म्यैककर्तृकात्सन्नतत्सनः ॥४।१।१६॥ वेति वाक्यार्थमनुवर्तते। कमेराप्याद्धातोः कमिनैवैककर्तृकात् साधारणकर्तृकात् कम्यर्थे इच्छायां सन्प्रत्ययो वा भवति। अतत्सनः। न चेत्स कमि यो विहितः सन् तदन्तो भवति। कर्तुं कामयते इच्छति चिकीर्षति। जिहीर्षति। कमीति किम्? कर्तुं शक्नोति। कुलं पिपतिषति। श्वा मुमूर्षतीत्युपादानाद्यथा वाक्यं भवति। कुलं पतितुमिच्छति श्वा मर्तुमिच्छतीति। एककर्तृकादिति किम्? देवदत्तस्य गमनमिच्छति। अतत्सन इति किम्? चिकीर्षितुमिच्छति। तद्ग्रहणं किम्? चिकित्सिषति। शिशांसिषति। आप्यादिति किम्? गमनेनेच्छति। सनोऽकारः किम्? प्रतीषिषति। नकारः सन्ग्रहणेषु विशेषणार्थः।

सुपः कर्तुः काम्यः ॥४।१।१७॥ सुबन्तात्काम्याप्यात्कर्तुरात्मनः कामयितुरेव सम्बन्धिनः कम्यर्थे काम्यप्रत्ययो वा भवति। आत्मनः पुत्रं कामयते इच्छति पुत्रकाम्यति। वस्त्रकाम्यति। इदं काम्यति। स्वः काम्यति। आत्मार्थो वृत्तावन्तर्भूतः इति आत्मशब्दो न प्रयुज्यते। सुप इति किम्? आत्मनो गमनमिच्छति। अत्रात्मोपाधिके धातोः काम्यं स्यात्। महान्तं पुत्रमिच्छति। अत्र समुदायसमुदायिनोरभेदनये समुदायोऽपि कर्मेति काम्ये इति न्यग्भूतयोः। परस्परमसामर्थ्यसमासोऽन्येत्युत्तरपदलक्षणमात्वं न स्यात्। महापुत्रकाम्यतीति समासोऽप्रत्ययः। कर्तुरिति किम्? अघमिच्छति, दुःखमिच्छति। अत्र परस्येच्छति। आत्मनः पुत्रं भोजयितुमिच्छति। महान्तं पुत्रमिच्छतीत्यत्र सापेक्षस्यासामर्थ्यान्न भवति। क्यच्काम्यान्तकमावकर्मकमिति तस्यापि महान्तमिति कर्म भवति। धातूनां सकर्मकत्वेऽकर्मकत्वे च प्रयोगः प्रमाणम्।

क्यच्चामाव्ययात् ॥४।१।१८॥ सुबन्तादाप्यादात्मनः काम्ये क्यच्प्रत्ययो भवति काम्यश्च। यद्यसौ सुप् मकारान्तादव्ययाच्च न भवति। पुत्रमात्मन इच्छति पुत्रीयति। वस्त्रीयति। वाच्यति। स्रुच्यति। चकारः काम्यार्थः। अन्यथा मान्ताव्ययोः। सावकाशो बोध्येन प्रकृतस्य वाऽधिकारो वाक्यार्थः। अमाव्ययादिति किम्? इदमिच्छति। किमिच्छति। स्वरिच्छति। ककारो नमक्य इति सामान्यग्रहणार्थः। चकारः सामा(न्य)ग्रहणाविघातार्थो विशेषणार्थो वा।

गौणादाधाराच्चाचरि ॥४।२।१९॥ गुणाद्विषयान्तरमागतो गौणः। यथा गौर्वाहीक इति। तस्मात्सुबन्तादमाव्ययादाचरेराप्यादाधाराच्चाचर्यर्थे क्यच्प्रत्ययो भवति वा। पुत्रमाचरति पुत्रीयति छात्रम्। वस्त्रीयति कम्बलम्। आधारात्—कुट्यां प्रासाद आचरति। प्रासादीयति कुट्याम्। पर्यङ्कीयति मञ्चके। गौणादिति किम्? छात्रादेर्न भवति। आधाराच्चेति किम्? परशुना दात्रेणेवाचरति। आधारोऽपि कर्मतया शक्यते विवक्षितुं तत्रानुप्रयोगे कुट्यामिति सप्तमी न सङ्गच्छते इति आधारग्रहणम्।

कर्तुः क्विप् ॥४।१।२०॥ गौणादाचरीति वर्तते । गौणादाचरेः कर्तुः सुपः आचारार्थे क्विप्प्रत्ययो भवति वा । अयमप्रयोगे । अश्व इवाचरति अश्वति । गर्दभति । पुरुषति । कर्तुरिति किम् ? पुत्रीयति छात्रम् ।

गल्भक्लीबहोडाण्ङित् ॥४।१।२१॥ गल्भ क्लीब होड इत्येतेभ्य आचारिकर्तृभ्यः आचारार्थे क्विप्प्रत्ययो ङिद् भवति । अवगल्भते । अवगल्भांचक्रे । विक्लीबते । विक्लीबाञ्चक्रे । विहोडते । विहोडाञ्चक्रे ।

क्यङ् ॥४।१।२२॥ गौणादाचारि कर्तुरिति वर्तते । गौणादाचरति कर्तुः सुप आचारार्थे क्यङ्प्रत्ययो भवति । काकः श्येन इवाचरति काकः श्येनायते । अश्वायते । गर्दभायते । पुरुषायते । अवगल्भायते । विक्लीबायते । विहोडायते । क्विप् क्यङोरनन्यविषयत्वाद्विकल्पः । ङकारः पुम्भावार्थः । अतद्धितेऽप्यनुबन्धकरणसामर्थ्यात्पुम्भावः । एनी–एतायते । श्येनी[1]–श्येतायते ।

तद्वत्योजसः ॥४।१।२३॥ ओजः[2] शब्दाद् यः क्यङ् स तद्वति ओजस्विनि वर्तमानाद्भवति । ओज[3]स्विनीवाचरति ओजायते । ओजस्यते । अनोजस्वी ओजस्वी भवति ओजायते । तद्वतीति किम् ? ओज इवाचरति अनोजः ओजो भवति । परिभाषेयम् । इहाचरीति न सम्बध्यते । स्स इति सकारग्रहणार्थः ।

सो वा लुक्च ॥४।१।२४॥ सकारान्तस्य गौणस्य कर्तुः सुपः आचारि क्यङ्प्रत्ययो भवति लोपश्च वा । पयायते । पयस्यते । क्यङ्सिद्ध लुगर्थं वचनम् । चकारो लुचः क्यङ्सन्नियोगार्थः ।

अप्सरसः ॥४।१।२५॥ अप्सरसः क्यङ्सन्नियोगे नित्यं लुग्भवति । अप्सरायते ।

भृशादेश्च्वौ स्तः ॥४।१।२६॥ भृश इत्येवमादेः सुबन्तात्कर्तुः च्वौ च्व्यर्थे प्रागतत्तद्भावे क्यङ्प्रत्ययो वा भवति तत्सन्नियोगे च स्तः सकारतकारान्तस्य लुग्भवति । अभृशः भृशो भवति भृशायते । शीघ्रायते । उन्मनायते । अभिमनायते । रेहायते । वेहायते । उत्सुकायते । कर्तुरिति किम् ? अभृशं भृशं करोति । अत एव शेषस्य स्वशब्देनोक्तेश्च्वौ प्रागतत्त्वमात्रेऽपि लक्षणया प्रागतत्तद्भावे क्यङ् । अर्थभेदात् च्विरपि भवति । च्वाविति किम् ? क्व भृशा भवन्ति ? अत्र ये भृशास्ते क्व भवन्तीत्यर्थः । न त्वभृशा भवन्तीति । भृशीभवन्तीत्यत्र च्विनैव सोऽर्थ उक्त इति न भवति । भृश, शीघ्र, चपल, पण्डित, उत्सुक, उन्मनस्, अभिमनस्, सुमनस्, दुर्मनस्, वर्चस्, ओजस्, रेहत्, वेहत्, रेफट्, संश्चत्, नृषन्, शुचि, अण्डर, नील, वभ्र, फेन, हरित, मन इति भृशादिः ।

निद्रादिडाज्भ्यो धर्मिणि क्यष् ॥४।१।२७॥ निद्रादिभ्यो डाजन्तेभ्यश्च धर्मिणि वर्तमानेभ्यः सुबन्तेभ्यः कर्तृवाचिभ्यः च्व्यर्थे क्यष्प्रत्ययो भवति । अनिद्रो निद्रावान् भवति निद्रायति । निद्रायते । निद्राशब्दोऽत्र वृत्तौ धर्मिविषय । एवं कृपायति । कृपायते । करुणायति । करुणायते । अलोहितो लोहितो भवति । लोहितायति । लोहितायते । अचर्म चर्म भवति चर्मायति । चर्मायते । निद्रादयः प्रयोगगम्याः । डाच्-अपटत्पटद्भवति पटपटायति । पटपटायते । दमदमायति । दमदमायते । डाजन्तात्क्यष् । वचनात्कृभ्वस्तिभिरिव क्यषापि योगे डाज्भवति । धर्मिणीति किम् ? धर्ममात्रवृत्तेर्माभूत् । निद्रा भवति । कर्तुरिति किम् ? निद्रावन्त करोति । द्वितीयाकरोति क्षेत्रम् । च्व्याविति किम् ? निद्रावान्भवति । लोहितीभवतीत्यत्र च्विनैव सोऽर्थो गत इति न भवति । ककारो नङ् क्य इति सामान्यग्रहणार्थः । षकारस्तद्विघातार्थः विशेषणार्थो वा ।

णिज्बहुलं कृञादिषु ॥४।१।२८॥ सुप इति वर्तते । सुबन्तात्कृञादीनां धातूनामर्थे बहुलं णिज्भवति । बहुलग्रहणं प्रयोगानुसरणार्थम् । तेन यस्माच्छब्दाद्यत्सुबन्ताद्यस्मिन् धात्वर्थे दृश्यते तस्मात्सुबन्तात्तद्धात्वर्थे एव भवतीति नियमो लभ्यते । सूत्रं करोति सूत्रयति व्याकरणम् । पर्चयति पारायणम् । मुण्डयति माणवकम् । मिश्रयति ओदनम् । श्लक्ष्णयति वस्त्रम् । लवणयति सूपम् । छिद्रयति । कर्णयति । अम्लयति । दण्डयति । अङ्कयति । व्रतं करोति व्रतयति । पयोव्रयति पय एव भुङ्क्त इत्यर्थः । सावद्यं व्रतयति सावद्यं न भुङ्क्त

---

१. शोणश्येतैतहरितभरतलोहिताद्वर्णात्तो नश्च, इति ङी तो नश्च । म० टि० । २. ओजस्तु तेजो धातूनां शुक्रान्तानां परं स्मृतम्, म० टि० । ३. तमित्याणंबोअंलकेरयादिना साधुः । म० टि० ।

एवेत्यर्थः । मुण्डं बलीवर्दं करोतीत्युभयधर्मविधाने मुण्डं शुक्लं करोतीत्यनुवादे चानभिधानान्न भवति । कृतं गृह्णाति कृतयति । तूस्तानि विहन्ति वितूस्तयति । तूस्तान्युद्धन्ति उत्तूस्तयति केशान्, विजटीकरोतीत्यर्थः । पाशं विमोचयति विपाशयति । रूपं दर्शयति रूपयति । लोमान्यनुमार्ष्टि अनुलोमयति । पटुमाचष्टे पटयति । वृक्षमाचष्टे वृक्षयति । तृणान्युद्धृत्य वार्तयति[2] उत्तृणयति । वस्त्रेण समाच्छादयति संवस्त्रयति । वीणया उपगायति उपवीणयति । तूलैरनुकुष्णाति अनुतूलयति । श्लोकैरुपस्तौति उपश्लोकयति । सेनया अभियाति अभिषेणयति[3] । वर्मणा सन्नह्यति संवर्मयति । वास्या[4] छिनत्ति वासयति । परशयति । अशयति । अश्वेनातिक्रामति अत्यश्वयति । अतिहस्तयति । आख्यानमाचष्टे इत्यत्र बहुलवचनान्न भवति ।

श्वेताश्वाश्वतरगालोडिताह्वारकस्याश्वतरेतकलुक्च ॥४।१।२९॥ श्वेताश्व अश्वतर गालोडित आह्वारक इत्येतेषां णिच्सन्नियोगे यथासङ्ख्यम् अश्व तर इत क इत्येतेषां लुग्भवति । श्वेताश्वमाचष्टे श्वेतयति । अश्वतर–अश्वयति । गालोडित–गालोडयति । आह्वारक–आह्वरयति । चकारो लुचो णिच्सन्नियोगार्थः । णिच् तु पूर्वेणैव सिद्धः ।

हलिकल्योरः ॥४।१।३०॥ हलि कलि इत्येतयोर्णिच्सन्नियोगे अकारादेशो भवति । हलिमग्रहीत् अजहलत् । कलिमग्रहीत् अचकलत् । हलिकल्योरिति किम् ? अपीपटत् । अलीलघत् । हलिकल्योरप्येतदिष्टम् । हलिकल्यो रूपान्तरनिवृत्त्यर्थमत्ववचनम् । अत्वे ह्यको लुगित्यग्लुक्युच्यमानः सन्वद्भावो न भवति । अत्वाभावे तु परत्वाण्णिच्चेङ्येङो लुक्वाल्लुगिति स्यात् । अत एव वचनादग्धातुप्रत्ययेऽप्येङ् । अन्ये यथाकथञ्चिदको निवृत्तिरग्लुक् । तत्रेङ्यादिश्यमानेऽको निवृत्तिरस्तीति प्रतिषेधो भवत्येव । अचीकरदपीपचदित्यत्र ह्रस्वादिमात्रे सन्वद्भावस्यासम्भवात् । ह्रस्वादेशो निमित्तमेव सन्वद्भावस्येति भवति लुक्चेङः प्रवृत्तिमेवोच्छिनत्ति एङ् तु शब्दान्तरं प्रापयतीति । लुगेङादेशयोरनित्यतापि न तुल्येति लुचैव भवितव्यम् । तेन अजहलत् । अचकलत् । अपपटत् । अललघदित्येव भवतीत्याहुः । तच्च प्रतिक्षिप्तम् । अपीपठत् । अलीलघदित्येव गजरथः ।

सत्यार्थवेदस्याः ॥४।१।३१॥ सत्य अर्थ वेद इत्येतेषां णिच्सन्नियोगे आकारादेशो भवति । सत्यमाचष्टे सत्यापयति । अर्थापयति । वेदापयति । णावाद्यविधौ धात्वधिकारान्न क्रियते ।

निरस्यङ्गेभ्यः कर्मणो णिङ् ॥४।१।३२॥ अङ्गेभ्यः शरीरावयववाचिभ्यः सुबन्तेभ्यः कर्मभूतेभ्यः निरसिक्रियायां णिङ्प्रत्ययो भवति । णिचोऽपवादः । हस्तं निरस्यति हस्तयते । पादयते । निरसीति किम् ? हस्तं करोत्याचष्टे वा हस्तयति । पादयति । कर्मण इति किम् ? हस्तेन निरस्यति । प्रत्येकमभिसम्बन्धादेकवचनम् ।

पुच्छभाण्डाद्व्यस्तसमाचौ ॥४।१।३३॥ पुच्छ भाण्ड इत्येताभ्यां कर्मवाचिभ्यां यथासंख्यम् अस्यत्यर्थे समाचिनोत्यर्थे च णिङ्प्रत्ययो भवति । पुच्छमस्यति पुच्छयते पुच्छमुदस्यति उत्पुच्छयते । पुच्छं पर्यस्यति परिपुच्छयते । पुच्छं भ्रमति विपुच्छयते । भाण्डं समाचिनोति सम्भाण्डयते । परिभाण्डयते ।

चीवरात्परिधाज्योः ॥४।१।३४॥ चीवरशब्दात् कर्मणः परिदधातेरर्जेश्चार्थे णिङ्प्रत्ययो भवति । चीवरं परिधत्ते अर्जयति वा संचीवरयते । परिचीवरयते ।

सत्रकक्षकष्टकृच्छ्रगहनात्पापे चिकीर्षौ क्यङ् ॥४।१।३५॥ सत्र कक्ष कष्ट कृच्छ्र गहन इत्येतेभ्यः कर्मभ्यः पापे वर्तमानेभ्यः चिकीर्षौ चिकीर्षेऽर्थे क्यङ्प्रत्ययो भवति । सत्रं चिकीर्षति सत्रायते । पापं कर्तुमिच्छतीत्यर्थः । एवं कक्षायते । कष्टायते । कृच्छ्रायते । गहनायते । ककारो यङो भेदार्थः । पाप इति किम् ? सत्रं चिकीर्षति ।

---

१. –त्युत्प्लुत्य वा–म० । २. वतूल् भाषणे वा सवोर्बिधूनागत्यो अकत्त्वाविति शावेशः म० टि० । ३. कोकिलाभकलिकाभेरकिञ्चारवजृम्भितैः । अभिषेणयतीवोच्चैर्मनोभूर्भुवनत्रयम् । म० टि० । ४. तक्षकशस्त्रेण 'वासी स्यात्तक्षणि' इत्यभिधानम् म० टि० ।

बाष्पोष्मफेनादुद्वमति ॥४।१।३६॥ बाष्प उष्म फेन इत्येतेभ्यः कर्मभ्य उद्वमत्यर्थे क्यङ्प्रत्ययो भवति । बाष्पमुद्वमति बाष्पायते । धूमाच्चैके । धूमायन्त इवाश्लिष्टाः प्रज्वलन्तीव संहताः ।

सुखादेर्भुजि ॥४।१।३७॥ सुखादिभ्यः कर्मभ्यो भुज्यर्थे क्यङ्प्रत्ययो भवति । सुखादिमतोऽनुभवो भुज्यर्थः । सुखं भुङ्क्ते सुखायते । दुःखायते । भुजीति किम् ? सुखं वेदयते प्रसादको देवदत्तस्य । नेयमानुमान्यको वेदना भुज्यर्थ. । यथा ह्योदनं भुङ्क्ते इति भोजने रसाद्यनुभवः तथाविधः सुखाद्यनुभवोऽत्र भुज्यर्थः । सुख, दुःख, तृप्र, कृच्छ्र, आस्र, अलीक, करुण, कृपण, साघ, प्रतीप इति सुखादिः ।

शब्दादेः कृञि वा ॥४।१।३८॥ शब्दादिभ्यः कर्मभ्य कृञि करोत्यर्थे क्यङ्प्रत्ययो वा भवति । शब्दं करोति शब्दायते । वैरायते । शब्दयति । वैरयति । शब्द, वैर, कलह, अभ्र, कण्व, मेघ, सुदिन, दुर्दिन, नीहार, अटा, अट्टा, अटाटया, शीका, कोटा, पोटा, शोका, सोटा, प्रष्टा, दीर्घ ँ, वेग, युद्ध, इति शब्दादिः ।

रोमन्थादुच्चर्वणे ॥४।१।३९॥ उच्चर्वणे वर्तमानाद् रोमन्थशब्दात् कर्मणः करोत्यर्थे क्यङ्प्रत्ययो भवति । अभ्यवहृतस्योद्‌गीर्य चर्वणमुच्चर्वणम् । रोमन्थनं रोमन्थ. । तं करोति रोमन्थायते गौः । उच्चर्वण इति किम् ? रोमन्थं करोति कीटः । गवादीनामुद्‌गीर्णं वा द्रव्यं वर्तयतीत्यर्थः ।

नमोवरिवस्तपसः क्यच् ॥४।१।४०॥ नमस् वरिवस् तपस् इत्येतेभ्यः कृञर्थे क्यच्प्रत्ययो भवति । नमस्करोति नमस्यति देवान् । पूजयतीत्यर्थः । वरिवस्यति गुरुन्—सपर्यति, परिचरतीत्यर्थः । तपस्यति, तपश्चरतीत्यर्थ. । नमः करोति । वरिव करोति । तपः करोति । नम इत्यादिशब्दरूपमुच्चारयतीत्यत्रानभिधानान्न भवति । पुत्रीयपुत्रकाम्यादयः । सुबन्तोपादाना. क्रियार्था धातवो जीवत्यादिवत् तिरोहितसाध्यसाधनप्रविभागा यथाकथञ्चिद् व्युत्पाद्यन्ते । तत्र पृथगवयवार्थाभावान्नमस्यति देवानिति नम शब्दयोगनिबन्धना चतुर्थी न भवति । अन्तरङ्गत्वादुपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी भवति । तथा देवेभ्यो नमोऽस्त्विति चतुर्थी, मावकाशेति ऊरीकरोत्यर्थमित्यादिवद्वाक्येऽपि नमस्करोति देवानिति द्वितीया भवति ।

चित्रङो विस्मये ॥४।१।४१॥ चित्रङ इत्येतस्मात्कर्मणो वर्तमानात् कृञर्थे क्यच्प्रत्ययो भवति । चित्रं करोति चित्रीयते । विस्मयं करोतीत्यर्थ. । विस्मय इति किम् ? चित्र करोति । ङकारः आत्मनेपदार्थः ।

ह्रस्वस्य तक् पिति कृति ॥४।१।४२॥ ह्रस्वस्य पिति कृति परे तगागमो भवति । अग्निचित् । सोमसुत् । प्रकृत्य । प्रहृत्य । सुत्वा[3] । सुत्वानो । सुत्वान. । ह्रस्वस्येति किम् ? लोलूय । पितीति किम् ? चितम् । स्तुतम् । कृतीति किम् ? पचति । ग्रामणीकुलमित्यत्रासिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे, इति न भवति । सुदृः । उपशूय । पिपरोरित्यादौ परत्वादिग्दीर्घादि भवति ।

द्विर्धातुः श्लुब्लिड्ङेप्रत्यये प्राक्त्वच्यचः ॥४।१।४३॥ श्लुपि लिटि ङे च प्रत्यये परे धातुर्द्विर्भवति प्राक्त्वच्यचः । अजादौ तु तन्निमित्तादच्कार्यात्प्रागेव भवति । जुहोति । बिभेति । इयाय । आर । पपाच । पपाठ । अशिश्रियत् । असुस्रुवत् । धातुरिति किम् ? प्राशीश्रियत् । कारयाञ्चकार । वेत्तः किद्वचनादामि न भवति । दयाञ्चक्रे । विदाञ्चकार । श्लुवद्वचनादिह न भवति । बिभयाञ्चकार । बिभराञ्चकारेति । श्लुब्लिड्ङे इति किम् ? ग्रामणोलिटयति । प्राक्त्वच इति किम् ? निनाय । लुलाव । बिनयिथ । लुलविथ । निन्यतुः । निन्युः । चक्रतुः । चक्रुः । पपौ । पपतुः । पपुः । जग्मतुः । जग्मुः । अदधत् । तुशब्दो विशेषणार्थः । प्राग्भावस्त्वचि न तु द्विर्भावः स ह्यविशेषेणेति । अचीति किम् ? दिदीर्वान् । शिशीर्वान् । जेघ्नीयते । देध्मीयते । अच इति किम् ? शुशाव । शुशुवतुः । शुशुवुः । आपिप्ये । आपिप्याते । आपिप्यिरे । अचिकीर्तत । तितवतीत्यत्रातन्निमित्तत्वान्न भवति । अवतुतावयिषति 'ओः पुयण्ज्य' इति वचनात् पुयणजवर्णपरे णिनिमित्तादपि भवति । जग्ले । मम्लके इत्यनिमित्तकमात्वम् । अधिजग इति विषय आदेशः । प्राक्त्वच्यच इति यावद् द्विर्वचनमविक्रियत अन्यथा ह्यटीट इत्यादि न सिद्धयति ।

---

१. —दुद्वमि म० । २. दीघ म० । ३. सुत्वा स्वमिषघाकूर्ध्वंम् म० टि० ।

आद्येकाच् ॥४।१।४४॥ योऽनेकाच् धातुस्तस्यादिरेकाचोऽवयवो लिङ्के द्विर्भवति । जजागार । अचा-करत् । अजीहरत् । पूर्वेण सर्वस्य प्राप्ते वचनम् ।

सन्यङश्च ॥४।१।४५॥ सनन्तस्य यङन्तस्य च धातोरवयव आद्येकाज् द्विर्भवति । पिपक्षति । पिपक्षति । पापच्यते । चेक्रीयते । देध्मीयते । सतेस्तीर्यते । निपोपूर्यते । प्राक्त्वच्यच इति यावद् द्विर्वचनमधिक्रियते । षष्ठी-निर्देश उत्तरार्थः । चकारो लिङ्के चेति समुच्चयार्थ उत्तरार्थ एव ।

सुपः ॥४।१।४६॥ एकाज्ग्रहणमनुवर्तते । नादिग्रहणमादेः पूर्वेणैव सिद्धत्वाद् । सुबवयवस्य धातोः सन्यङन्तस्य लिङडे परतः पूर्वस्य च यः कश्चिदेकाजवयवः स एको द्विर्भवति । पुपुत्रीयिषति । पुत्रीयियिषति । पुत्रीयिषिषति । पुत्रीयां (यन्त) प्रायुङ्क्त अपुपुत्रीयत् । अपुतित्रीयत् । अपुत्रीयियत् ।

नाद्यच् ॥४।१।४७॥ सुब्धातोरादिरच् न द्विरुच्यते । अशिश्वीयिषति । अश्वीयियिषति । अश्वीयिषि-षति । पूर्वेण प्राप्तिः प्रतिषिध्यते । अत एव प्रतिषेधात् परमपि सुब्धातोस्तत इत्येतन्न भवति ।

ततः ॥४।१।४८॥ तत इत्याद्यच् परामृश्यते न सुप इति नाद्यच इति प्रतिषेधात् । अनेकाचो धातो-रजादेः सन्यङन्तस्य च लिङ्डेपूर्वस्य चादेरच. पर एकाच् द्विर्भवति । आदिद्विर्वचनापवादः । अटीटिषति । अशोशिषति । अटाटयते । अशाशयते । प्राक्त्वच्यच इत्येव । प्रोर्णुनविषति । प्रोर्णुनाव । प्रोर्णुनवत् । आटिटत् । आशिशत् । अजादौ सनिति विज्ञानादिह न भवति । दुयूषति । अजादौ सनि परे तत एकाजिति विज्ञानादिह न भवति । अरीरिषति । अरीरीषति ।

न बन्द्रा बलि ॥४।१।४९॥ ततः आदेरचः परे बकारनकारदकाररेफाः बलपराः सन्यङन्तस्य च लिङ्डेपूर्वस्य च न द्विर्भवन्ति । उब्जिजीषति । अब्जिजीषति । इन्दिधीषति । उन्दिदीषति । अड्डिदीषति । अचि-चिषति । प्रोर्णुनाव । प्रोर्णोनूयते । प्रोर्णुनविषति । औब्जिजत् । आब्जिजत् । ऐन्दिधत् । अड्डिटत् । आड्डत् । आर्चिचत् । प्रोर्णनवत् । बन्द्रा इति किम् ? चेईक्षिषते । बलीति किम् ? अरिरिषति । अरार्यते । तत इति किम् ? दिद्रासति । इन्द्रिद्रीयिषति । अत्र दकारो नाचः परः इति तस्य प्रतिषेधो न भवति ।

द्विरेकेषाम् ॥४।१।५०॥ एकेषामाचार्याणा द्विर्द्विनं भवति । द्विरुक्तस्य द्विर्वचनं न भवतीत्यर्थः । लोलूयिषते । पोपूयिषते । अन्येषां भवत्येव । सुसोषुषिषते, अभिसुसोसुषिषते, (अभिसुसोपूयिषते) । प्राणिनि-निषत् ।

यकस्तृतीयः ॥४।१।५१॥ यगन्तस्य कण्ड्वादेर्धातोः सन्यङन्तस्य लिङ्डे च पूर्वस्य तत आदेरचस्तृतीय एकाच् द्विर्भवति । तत इत्यस्यापवादः । असूयियिषति । असूयियत् । केषाञ्चित् तत इति नानुवर्तते । कण्डू-यियिषति ।

ईर्ष्यः ॥४।१।५२॥ ईर्ष्यतेः सन्यङन्तस्य लिङ्डेपूर्वस्य तृतीयो हलेकाच् द्विर्भवति । अचस्तृतीयस्या-सम्भवात् तृतीयहल्परिग्रहः । तृतीयस्य वर्णस्य रेफद्विर्वचननिषेधात् सिद्धम् । ईर्ष्यियिषति, ऐर्ष्यियत् ।

सन्वा ॥४।१।५३॥ ईर्ष्यतेः सन् वा तृतीय एकाच् द्विरुच्यते । ईर्ष्यिषिषति, ईर्ष्यियिषति ।

चरिचलिपतिवदोऽचि ॥४।१।५४॥ चरि चलि पति वदि इत्येते धातवोऽचि प्रत्यये परे द्विर्वा भवन्ति । चरतीति चरः । चराचरः । चलतीति चलः । चलाचलः । पततीति पतः । पतापतः । वदतीति वदः । वदावदः ।

घनाघनपटूपटम् ॥४।१।५५॥ घनाघनपटूपटौ निपात्येते । घनाघनेति हन्तेरचि द्विर्वचनं घत्वं च निपात्यते । आकारस्त्वच्यातित्येव सिद्धः । हन्तीति घनाघनः । घनः । पटूपटेति पाटेरचि णेः लुग् द्विर्वचनम् । पूर्वस्य चागपवादः । ऊगागमः । पाटयतीति पटूपटः । पाटः । केषाञ्चित् पाटूपट इति दीर्घो निपात्यते ।

---

१. आड्डिटत्, म० ।

चिक्लिदचक्नसदाश्वत्साह्वन्मीढ्वत् ॥४।१।५६॥ चिक्लिदादयः शब्दाः कादौ प्रत्यये परे द्विर्वचनादिभावाभावाभ्यां निपात्यन्ते। चिक्लिदेति क्लिद्यतीति चिक्लिदः, इगुपान्त्यलक्षणः कः। क्नस्यतीति चक्नसः। ण्वुतृच्। उभयत्र घञर्थे वा कः। चक्रंयुः[1]। [2]बभुरित्यादीन्यभ्युदाहरणानि। दाश्वदिति दाश्रुक्दाव इत्यस्य क्वसाविड्[3]द्विर्वचनस्य चाभावः। दाश्वान्। साह्वदिति सहेः परस्मैपदोपान्त्यदीर्घत्वे च साह्वान्। मीढ्वदिति मीहेर्द्वित्वमनिट्त्वमुपान्त्यदीर्घत्वं ढत्वं च मीढ्वत्।

सीर्धीप्ज्ञीप्सन्यृधाब्ज्ञपेर्ने च ॥४।१।५७॥ ऋध् आप् ज्ञपि इत्येतेषां धातूनां सकारादौ सनि परे यथासङ्ख्यम् ईर्ध ईप् ज्ञीप् इत्येते आदेशा भवन्ति। न च द्विः द्वित्वचैषामेकाज् न भवति। न चेत्यादेशे कृते द्विर्वचनं प्राप्नोतीति निषेधः। ईर्त्सति। ईप्सति। ज्ञीप्सति। सीति किम्? अर्दिधीषति। जिज्ञपयिषति। आदेशसन्नियोगे द्विर्वचनं प्रतिषिध्यते। तदभावे भवत्येव। सनीति किम्? आप्स्यति।

धिप्धीप्दम्भः ॥४।१।५८॥ दम्भेः सकारादौ सनि परे धिप् धीप् इत्येतावादेशौ भवतः। न चास्य द्विर्भवति। धिप्सति। धीप्सति। सीति किम्? दिदम्भिषति।

वौन्मुचोऽनाप्येऽचः ॥४।१।५९॥ मुचेर्धातोः सकारादौ सनि परे अच ओकारादेशो वा भवति। न चास्य द्विः। अनाप्ये[4] न चेदस्याप्यं कर्म विवक्ष्यते। मोक्षते वत्सः। मुमुक्षते वत्सः स्वयमेव। आदेशसन्नियोगे द्विर्वचनप्रतिषेधः। अनाप्य इति किम्? अन्यस्य मा भूत्।

घुमीमारभलभशक्पत्पदामिस् ॥४।१।६०॥ घुसञ्ज्ञाना मी मा रभ लभ शक् पत् पद् इत्येतेषां चाच. सकारादौ सनि परे इसादेशो भवति। एषामेकाच्च न द्विर्भवति। मी इति मिञ्मीञ्मीङां ग्रहणम्। मिञो वै हि सनि दीर्घ मी इति रूपं भवति। घु—दाण्—प्रदित्सति दानम्। देङ्—दित्सते पुत्रम्। डुदाञ्—दित्सति। दित्सते वस्त्रम्। दो—दित्सति दण्डम्। धेट्—धित्सति स्तनम्। डुधाञ्—धित्सति। धित्सते श्रुतम्। मिञ्—मित्सति शतम्। प्रमित्सति शत्रुम्। मीञ्—मित्सते। मा इति मेङ्माङोर्ग्रहणम्। निमित्सते। प्रमित्सते। न मातेरादादिकत्वात्—मीमांसति[5]। अन्ये त्रयाणामप्यविशेषमाहुः। मित्सति। रभ—आरिप्सते। लभ—लिप्सते। शक्—शिक्षति(ते)। पत्—पित्सति। पद्—प्रपित्सते। सीति किम्? पिपतिषति। अच इति किम्? सर्वस्य मा भूत्।

राधेर्वधे ॥४।१।६१॥ राधेर्वधे हिंसायामर्थे वर्तमानस्य सकारादौ सनि परे अच इसादेशो भवति। न चास्य द्वि। प्रतिरित्सति। अपरित्सति। वध इति किम्? आरिरात्सति गुरुम्।

लिटीडप्येत् ॥४।१।६२॥ राधेर्वधेऽर्थे वर्तमानस्य इटि इडादौ अपि अपिति च लिटि परे अच एकारादेशो भवति। न चाय द्विर्भवति। रेधतुः। रेधुः। रेधिथ। अपरेधतुः। अपरेधुः। अपरेधिथ। प्रतिरेधतु। प्रतिरेधुः। प्रतिरेधिथ। परिरेधतुः। परिरेधुः। परिरेधिथ। लिटीति किम्? अपराध्यते। इडपीति किम्? अपरराध। इड्ग्रहणं पिदर्थम्। वध इति किम्? आरराधतुः। आरराधिथ।

त्रप्फलिभजत्रफट्क्वजक्कादिवदिशसिकृतस्याऽन्तर्हलोः ॥४।१।६३॥ त्रप् फलि भज तृ इत्येषां धातूनां यो जकार यश्च शटकवर्गजिह्रकारवकारादिददिशसिकृतवर्जितस्य द्वयोरसहाययोर्हलोरन्तर्मध्ये वर्तते तस्यापि इडादौ च लिटि परे एकारादेशो भवति। न च द्विः। त्रेपे। त्रेपाते। त्रेपिरे। फेलतुः। फेलुः। फेलिथ। फलीति फलनिष्पत्तौ ञिफला विशरणे इत्युभयोर्ग्रहणम्। भेजतुः। भेजुः। भेजिथ। तेरतुः। तेरुः। तेरिथ। येमतुः। येमुः। येमिथ। रेणतुः। रेणुः। रेणिथ। लेभे। लेभाते। लेभिरे। मेने। मेनाते। मेनिरे। नेमतुः। नेमुः। नेमिथ। जेमतुः। जेमुः। जेमिथ। देमतुः। देमुः। देमिथ। चेरतुः। चेरुः। चेरिथ। तेमतु। तेमुः। तेमिथ। पेचतुः। पेचुः। पेचिथ। शेकतुः। शेकुः। शेकिथ। सेहे। सेहाते।

---

१. चक्रं यथु', म०। २. बभुरि—म०। ३. विणो द्वि—म०। ४. अनाप्येन भेदस्याप्यं कर्म विवक्ष्यते। म०। ५. मातुमिच्छति म० टि०।

सेहिरे । अपग्रहणमद्विहल्मध्यार्थम्, फलिभजग्रहणम् सहार्थम् । तृग्रहणं कृतार्थम् । शद्ववज्लादिददिशसि-कृतपर्युदासः किम् ? शशादिः—शशटतुः । शशटुः । शशटिथ । बभणतु. । बभणुः । बभणिथ । क्वादि–चकणतुः । चकणुः । चकणिथ । जगदतुः । जगदुः । जगदिथ । वशादि—इयजिथ । उवपिथ । उवहिथ । उवयिथ । उवसिथ । उवदिथ । उवशिथ । हादि–जहसतुः । जहसुः । जहसिथ । वादि–ववणतुः । ववणुः । ववणिथ । ववले । ववलाते । ववलिरे । ददि—ददते । ददाते । ददिरे । शसि—विशशसतुः । विशशसुः । विशशसिथ । कृत—विशशरतुः । विशशरुः । विशशरिथ । निपपरतुः । निपपरुः । निपपरिथ । लुलविथ । पुपविथ । अत इति किम् ? दिदिवतुः । दिदिवुः । दिदेविथ । ररासे । ररासाते । ररासिरे । अन्तर्हलोरिति किम् ? आटतुः । आटुः । आटिथ । हलोरिति द्वित्वनिर्देशादिह न भवति । ततक्षतुः । ततक्षुः । ततक्षिथ । तत्सरतुः । तत्सरुः । तत्सरिथ । लिटीति किम् ? पिपक्षति, पापच्यते । इटपीति किम् ? पपक्थ, अहं पपच ।

फणादिजॄत्रसभ्रमवमां वा ॥४।१।६४॥ फणादीनां सप्तानां जॄ त्रस् भ्रम वम इत्येतेषां चाच इडादावपिति च लिटि परे, एकारादेशो वा भवति । न च द्विः । फेणतुः । फेणुः । फेणिथ । पफणतुः । पफणुः । पफणिथ । स्येमतुः । स्येमुः । स्येमिथ । सस्यमतुः । सस्यमुः । सस्यमिथ । स्वेनतुः । स्वेनु. । स्वेनिथः । सस्वनतुः । सस्वनुः । सस्वनिथ । रेजतुः । रेजुः । रेजिथ । रराजतुः । रराजुः । रराजिथ । भ्रेशे । भ्रेशाते । भ्रेशिरे । बभ्राशे । बभ्राशाते । बभ्राशिरे । भ्लेशे । भ्लेशाते । भ्लेशिरे । बभ्लाशे । बभ्लाशाते । बभ्लाशिरे । भ्रेजे । भ्रेजाते । भ्रेजिरे । जॄ—जेरतुः । जेरुः । जेरिथ । जजरतुः । जजरुः । जजरिथ । त्रस्—त्रेसतुः । त्रेसुः । त्रेसिथ । तत्रसतुः । तत्रसुः । तत्रसिथ । भ्रेमतु. । भ्रेमुः । भ्रेमिथ । बभ्रमतुः । बभ्रमुः । बभ्रमिथ । वेमतुः । वेमुः । वेमिथ । उद्वेमुस्तत्र रुधिरं रथिनोऽन्योन्यवीक्षिताः । ववमतुः । ववमुः । ववमिथ ।

श्रन्थग्रन्थोर्न्लुक्च ॥४।१।६५॥ श्रन्थग्रन्थोरिडादावपिति च लिटि परे अच एकारादेशो वा भवति । न च द्विर्न्लुक्च नकारस्य चानयोर्लुग्भवति । श्रेथतुः । श्रेथुः । श्रेथिथ । शश्रन्थतुः । शश्रन्थुः । शश्रन्थिथ । ग्रेथतुः । ग्रेथुः । ग्रेथिथ । जग्रन्थतुः । जग्रन्थुः । जग्रन्थिथ । इटपीति किम् ? शश्रन्थ । जग्रन्थ ।

दम्भः ॥४।१।६६॥ दम्भेरपिति लिटि परेऽच एकारादेशो भवति । न च द्विर्न्लुक्च । देभतुः । योगविभागोऽस्य नित्यार्थः ।

थे वा ॥४।१।६७॥ दम्भेः थे परे एकारादेशो वा भवति । न च द्विर्न्लुक् च । देभिथ । दम्भिथ ।

घोर्हि ॥४।१।६८॥ घुसञ्ज्ञकस्य धातोर्हकारादौ प्रत्यये हि इत्येतस्मिन् लेडादेशे परे अच एकारादेशो भवति । न च द्विः । देहि । धेहि । न च द्विरपीति । कृतस्यापि निवृत्तिरिति यङ्लुच्यप्येवम् । हीति किम् ? दत्तात् । धत्तात् ।

देर्लिटीगिः ॥४।१।६९॥ देः देङ् रक्षणे इत्येतस्याचो लिटि परे इगि इत्ययमादेशो भवति । न च द्विः । अवदिग्ये । अवदिग्याते । अवदिग्यिरे ।

पिबस्येव्ङे ॥४।१।७०॥ पा पाने इत्यस्याचो ङे परत ईय् इत्ययमादेशो भवति । न च द्विः । अपीप्यत् । अपीप्यताम् । अपीप्यन् । शब्निर्देशः किम् ? अपापयतुः (अपापयत) । ङे इति किम् ? पाययति ।

ह्विन्नोऽङे कुः पूर्वात् ॥४।१।७१॥ ङवर्जिते प्रत्यये परतो यौ [1]हि हन् इत्येतौ धातू, तयोर्द्विर्भावे पूर्वस्मात् परयोरादेः कुः कवर्गादेशो भवति । हि–प्रजिघाय । प्रजिघीषति । प्रजेघीयते । प्रजिघेति । हन्-जघनिथ । अहं जघन । जिघांसति । जङ्घन्यते । जङ्घनीति । अङ इति किम् ? प्राजीहयत् । अङे द्विर्वचन निमित्ते प्रत्ययेऽनन्तरस्य विज्ञानादिह भवति । इहनीयितुमिच्छति जिह्ननीयिषति । ङपर्युदासात्तु णिव्यवधानेऽपि भवति । प्रजिघाययिषति । पूर्वादिति किम् ? परस्य यथा स्यात् ।

---

1. हि गतिवृद्धयोः, म० टि० ।

जेर्लिट्सनि ।।४।१।७२।। जि इत्येतस्य लिटि सनि च परे द्विर्भावे पूर्वात् परस्य कुरादेशो भवति । जिगाय । जिग्यतुः । जिग्युः । विजिग्ये । जिगीषति । विजिगीषते । लिट्सनीति किम् ? जेजीयते, जिज्यतुः, जिज्युरिति जिनातेर्जिरूपस्य लाक्षणिकत्वान्न भवति ।

चेर्वा ।।४।१।७३।। चिनोतेर्धातोर्लिट्सनोः परतो द्विर्भावे पूर्वस्मात् परस्य कुरादेशो वा भवति । चिकाय, चिचाय । चिकीषति, चिचीषति । लिट्सनीति किम् ? चेचीयते ।

सञ्जेर्ष्विष्यणि ।।४।१।७४।। षञ्जे. सञ्ज सञ्ज् इत्येतस्य ण्यन्तस्य षणि षत्वभूते सनि सति द्विर्भावे पूर्वात् परस्य षिर्वा भवति । सिसञ्जयिषति । सिषञ्जयिषति ।

न स्विदिस्वदिसह्यणिस्तोः ।।४।१।७५।। स्विदि स्वदि सहि इत्येतेषां ण्यन्तस्तौतिवर्जितानां च धातूनां षणि षत्वभूते सनि सति द्विर्भावे पूर्वात्परस्य षिर्न भवति । सिस्वेदयिषति । सिस्वादयिषति । सिसाहयिषति । सुषूपति । सिसिक्षति । स्विदिस्वदिसहिग्रहणं ण्यन्तार्थम् । अणिस्तोरिति किम् ? सिसेचयिषति । सुस्वापयिषति । षणीति किम् ? सिषेच । षत्वं किम् ? सिषासति । सुषुप्सति । नकारः किम् ? व्यतिसुषुपिषे । पूर्वादिति किम् ? प्रतीषिषति । अधीषिषति । षणा पूर्वविशेषणं किम् ? सुसोषुपिषते ।

पूर्वस्यास्वेऽचीयुव्योः ।।४।१।७६।। द्विर्भावे यः पूर्वस्तस्य योः[1] इवर्ण उवर्णस्तस्य च अस्वेऽचि परे यथासङ्ख्यम् इय् उव् इत्येतावादेशौ भवतः । इयर्ति । इयृतः । इयृति । इयेष । उवोष । इयाय । अरियर्ति । अरियरीति । अर्यर्ति । अर्यरीति । इत्येके । तेषां पूर्वस्येति योरित्यस्य समानाधिकरणं विशेषणम् । पूर्वस्येति किम् ? पूर्वात् परस्य न भवति । तथैवोदाहृतम् । पूर्वस्येत्यधिकारः । अस्वे इति किम् ? ईषतुः । ऊषतुः । अचीति किम् ? पिपक्षति । अदिदीषति । इयाज । उवाप । योरिति किम् ? उवोष । इयेष । इकारस्य उव् उकार इय् स्यात्तस्य इकारादेशो भवति (?) ।

आण्जश्चञ्झषः ।।४।१।७७।। द्विर्भावे पूर्वस्य य ऋवर्णः योऽच् यश्च झष तेषां यथासंख्यम् आण् च (अश्च अण् च) जश्च भवन्ति । चकार । जहार । पपौ । निन्ये । लुलूषति । सिस्रेकिषते । तुत्रौकिषते । जश्—जिझकारीयिषति । बभार । डुढौकिषते । दधौ ।

द्युतेरिः ।।४।१।७८।। द्युतेर्द्विर्भावे यः पूर्वस्याच् तस्य इकारो भवति । व्यविद्युतत् । विदिद्युतिषते । विदिद्योतिषते । विदेद्युत्यते ।

खरश्चर् ।।४।१।७९।। द्विर्भावे पूर्वस्य च यः खर् तस्य चरादेशो भवति । पफाण । पफणतुः । पफणुः । चिच्छेद । चिच्छिदतुः[2] । चिच्छिदुः । टिठकारीयिषति । तिष्ठामति । खर इति किम् ? जिजनिषते । आणजित्यत्रास्याकरणमुत्सर्गार्थम् ।

ष्ठिवेष्टो वा ।।४।१।८०।। ष्ठिवेर्धातोर्द्विर्भावे पूर्वस्य खरष्टकारादेशो वा भवति । तिष्ठेव । टिष्ठेव । तेष्ठीव्यते । टेष्ठीव्यते । ष्ठेव इति किम् ? तष्टौ[3] । तिष्ठासति ।

लुक्खयि ।।४।१।८१।। द्विर्भावे पूर्वस्य यः खर् खय्परः तस्य लुग्भवति । अमादिलुचोऽपवादः । चुश्च्योतिषति । तिष्ठासति । पिस्पन्दिषते । खयीति किम् ? सस्नौ ।

हलोऽनादेः ।।४।१।८२।। द्विर्भावे पूर्वस्य योऽनादिर्हल् तस्य लुग्भवति । जग्लौ । मम्लौ । पपाच । पपाठ । आट । आटतुः । आटुः । पापच्यते । पापठ्यते । डुढौकिषते । तुत्रौकिषते । अटाट्यते । अदिदिषते । उचिच्छिषति । हल् इति किम् ? पपाच । अचो माभूत् । अनादेरिति किम् ? आद्येर्माभूत् ।

---

१. य्वोः, म० । २. चिच्छेदतुः । चिच्छेदुः । म० । ३. तष्ट्यौ, तिष्ठासति । म० ।

आच्याक् ॥४।१।८३॥ अचि प्रत्यये द्विर्भावे पूर्वस्य आगागमो भवति। चराचरः। चलाचलः। पतापतः। वदावदः। आगित्यागमविधानसामर्थ्यादत्र हलोऽनादेर्लुग्न भवति। अन्यथा हि आ इत्यादेश एव विधीयेत।

कुहोश्चुः ॥४।१।८४॥ द्विर्भावे पूर्वस्य यः कवर्गो हकारश्च तस्य चुः चवर्गादेशो भवति। कु—चकार। चखान। जगाम। जघान। जुङ्गुवे। जिङ्कारीयिषति। ह्—जहौ। जहास। जिहीर्षति।

यङोऽकवतेः ॥४।१।८५॥ यङन्तस्य द्विर्भावे पूर्वस्य कुहोः कवतिवर्जितस्य चुर्भवति। चेक्रीयते। जेह्रीयते। यङ् इति किम्? उष्ट्रश्चुकूषते। अकवतेरिति किम्? उष्ट्रः कोकूयते। विकरणनिर्देशः कौतिकुवतिनिवृत्त्यर्थः। चोकूयते[1]। कवतिरव्यक्ते शब्दे। कुवतिरार्तस्वरे। कौतिः शब्दमात्रे पाठे शब्दार्थत्वेऽप्येषां रङ्गत्यादिगत्यर्थवदर्थभेदः। यङ्लुपि च प्रतिषेधो न भवति। चोकवीति। कवतेः प्रतिषेधार्थं वचनम्।

एङमिदाहाकोः ॥४।१।८६॥ यङन्तस्य द्विर्भावे पूर्वस्यामितः, अमिङ्गुविनः, आकारान्तहावर्जितस्य आकार, एङ् चादेशो भवति। पापच्यते। अटाटयते। चेचीयते। बेभिद्यते। लोलूयते[2]। बोभुज्यते। ढोढौक्यते। तोत्रौक्यते। पापचीति। बेभिदीति। लोलवीति। श्लुपि नियमस्तन्निमित्तकस्य इदन्त्ययङन्तस्य द्विर्भावे पूर्वस्यानिमित्तकं विधानम्। अमिदाहाकोरिति किम्? यंयम्यते। रंरम्यते। जहाति। जिहेति। मिदपवादत्वाद् ऐचो बाधको भविष्यति। तत्र मिद्ग्रहणं द्विर्भावे पूर्वविधौ बाधको न बाधकः इति ज्ञापकम्। तेनैवं[3] हलोऽनादेरिति न बाध्यते। अन्यथा बेभिद्यत इत्यादौ दकारादेरेङ् स्यात्। आकारविशेषणं किम्? जिह्रीयते।

वञ्चस्रंसध्वंसभ्रंशकसपतपदस्कन्दां नीम् ॥४।१।८७॥ वञ्च् स्रंस ध्वंस भ्रंश कस् पत् पद् स्कन्द् इत्येतेषां यङन्तानां द्विर्भावे पूर्वस्य नीमागमो भवति। वनीवच्यते। वनीवञ्चीति। सनीस्रस्यते। सनीस्रंसीति। दनीध्वस्यते। दनीध्वंसीति। बनीभ्रश्यते। बनीभ्रंशीति। चनीकस्यते। चनीकसीति। पनीपत्यते। पनीपतीति। आपनीपद्यते। आपनीपदीति। चनीस्कद्यते। चनीस्कन्दीति। दीर्घोच्चारणन्नीम् न विक्रियते।

अतोऽनुनासिकस्य मम् ॥४।१।८८॥ अकारान्तात्परो योऽनुनासिकस्तदन्तस्य धातोर्यङन्तस्य द्विर्भावे पूर्वस्य ममागमो भवति। यंयम्यते। यंयमीति। रंरम्यते। रंरमीति। जङ्गम्यते। जङ्गमीति। बंभण्यते। बम्भणीति। तन्तन्यते। तन्तनीति। चञ्चलः। तन्तयः। मंमण्यते। अदीनामननुनासिकत्वे चचालः, (चाचलः)। तताग्रः (तातयः)। मामण्यते। अत इति किम्? तेतीम्यते। सेसिम्यते। जोघुण्यते। बाभाम्यते। अनुनासिकस्येति किम्? पापच्यते।

जपजभदहदशभञ्जपसाम् ॥४।१।८९॥ जप् जभ दह् दश भञ्ज पस इत्येतेषां यङन्तानां द्विर्भावे पूर्वस्य ममागमो भवति। जञ्जप्यते। जञ्जपीति। जञ्जभ्यते। जञ्जभीति। दन्दह्यते। दन्दहीति। दन्दश्यते। दन्दशीति। बम्भज्यते। बम्भजीति। पम्पस्यते। पम्पसीति। दशेति लुप्तनकारनिर्देशाद् यङः श्लुप्यपि दंशेर्नकारो न श्रूयते। पसिः सौत्रो धातुः।

चरफलाम् ॥४।१।९०॥ चर गतिभक्षणयोः, फल निष्पत्तौ, ञिफला विशरणे इत्येतेषां धातूनां यङन्तानां द्विर्भावे पूर्वस्य ममागमो भवति। चञ्चूर्यते। चञ्चुरीति। पम्फुल्यते। पम्फुलीति। धान्यं पुष्पं वा। बहुवचनं ञिफला विशरणे इत्यस्य परिग्रहार्थम्। अन्यथा हि निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्येति फलनिष्पत्तावित्यस्यैव स्यात्।

---

1. चरिचलिपतिवदीनां वाचीति द्विः। म० टि०। 2. कुकुशब्दे, म० टि०। 3. लकारमात्मन इच्छति (इति)—म० टि०। 4. वनद्रुमाः षट्पदचौरवृन्दैर्विलुप्यमानप्रसवार्थसाराः। चोकूयमाना इव भाम्यमुच्चैः समुच्चरत्कोकिलनिःस्वनेन म० टि०। 5. ऐचो म०। 6. तेनैका म०। तेन अतोऽनुनासिकस्य मम् इत्यनेन ऐङ् न बाध्यते।— ऐचो हलोऽनादेरिति न बाध्यते, इति ग्रन्थान्तरे पाठान्तरम् म० टि०।

तिक्यातोऽस्युत् ॥४।१।९१॥ चर्फणां यङन्तानां रेफलकारपरस्याकारस्य ति च तकारादौ प्रत्यये पर उकारादेशो भवति । चञ्चूर्यते । चञ्चुरीति । पम्फुल्यते । पम्फुलीति । चरणं चूर्तिः । ब्रह्मचूर्तिः । प्रफुल्तिः । प्रफुल्त. । प्रफुल्तवान् । प्रफुल्ताः सुमनसः । आदित्वाद्विशरणार्थस्योदभावः । उदिति तकारः चञ्चूर्ति । पम्फुल्ति इत्येड्निवृत्त्यर्थः । दीर्घस्तु परशास्त्रे प्रवर्तमाने स्वयमसन्निति न बाध्यते । अत इति किम् ? फाल्यतेः क्विपि ततः कर्तुः क्विप् । यङ्—पम्फाल्यते । पम्फालीति । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् फल उच्यमानं फालोऽपि प्राप्नोति । लीति पूर्वनिवृत्त्यर्थम् ।

रीमृत्वताम् ॥४।१।९२॥ ऋकारवतो धातोर्यङन्तस्य द्विर्भावे पूर्वस्य रीमागमो भवति । वृतूङ् । वरीवृत्यते । वरीवृतीति । वृधूङ् । वरीवृध्यते । वरीवृधीति । नृतै—नरीनृत्यते । नरीनृतीति । दृश्—दरीदृश्यते । दरीदृशीति । दरीदृज्यते । दरीदृजीति । परीपृच्छ्यते । परीपृच्छीति । वरीवृश्च्यते । वरीवृश्चीति । प्रच्छव्रश्च्योर्यङ् । ऋकारे कृते ऋत्वत्वम्[1] । ऋत्वतामिति किम् ? चेक्रीयते । जेह्रीयते । कृञ्हृञोरीभावे कृते द्विर्वचनमिति ऋत्वता नास्ति । बहुवचनं लाक्षणिकार्थम् ।

रम् रिम् च श्लुचि ॥४।१।९३॥ ऋत्वतो धातोर्यङः श्लुचि सत्या द्विर्भावे पूर्वस्य रम्-रिमौ रीम् आगमा भवन्ति । कृ—चर्कर्ति । चरिकर्ति । चरीकर्ति । हृ—जर्हर्ति । जरिहर्ति । जरीहर्ति । नर्नर्ति । नरिनर्ति । नरीनर्ति । दर्दृङ्क्ति । दरिदृङ्क्ति । दरीदृङ्क्ति । वर्वृश्चीति । वरिवृश्चीति । वरीवृश्चीति । रमोऽकार उच्चारणार्थः । चकारो रीम्बाधनार्थः । श्लुचीति किम् ? नरीनृत्यते । ऋत्वतामिति किम् ? मोमोत्ति । कृ—चार्कर्ति । चाकरीति । चाकीर्तः । चाकिरति । गृ—जागर्ति । तृ—तातर्ति ।

निजामेत् ॥४।१।९४॥ निजादीनां श्लुचि ह्वादेः श्लुश्लुगिति द्विर्भावे यः पूर्वस्तस्यैकारादेशो भवति । नेनेक्ति । नेनिक्तः । नेनिजति । द्विर्भावे पूर्वविधौ बाधको न बाधक इति हल्लोऽनादेर्लुक्येत्वम् । एवं वेवेक्ति । वेवेष्टि । श्लुचीति किम् ? निनेज । निनिक्षति । अनीनिजत् । णिजृञ् विजृञ् विषृञ् इति त्रयो निजादय. परतो दिवादय ।

पभृहाङ्माङामित् ॥४।१।९५॥ पृ ऋ भृ हाङ् माङ् इत्येतेषां श्लुपि श्लुपि विहिते द्विर्भावे यः पूर्वस्तस्य इकारादेशो भवति । पिपर्ति । इयर्ति । बिभर्ति । जिहीते । मिमीते । हाङिति ङकारोपादानात् ओहाक् त्यागे इत्यस्य न भवति । जहाति । श्लुचीति किम् ? पपाठ । पर्पर्ति । परिपर्ति । परीपर्ति । यङन्तस्य द्विर्भावेन श्लुचीति न भवति ।

सन्यतः ॥४।१।९६॥ धातोः सनि परे द्विर्भावे पूर्वस्याकारस्येकारादेशो भवति । पिपक्षति । पिपासति । प्रतीषिषति । सनीति किम् ? पपाच । अत इति किम् ? लुलूषति । पापचिषते । सनोऽस्येति निर्दिश्य सन्सम्बन्धिद्विर्भावः इत्वमिति तकारः शक्यमकर्तुम् । तितनिपिपतीति यथा स्यादिति ह्युत्तरार्थः सप्तमीनिर्देशः कर्तव्यः ।

ओः पुयण्ज्ये ॥४।१।९७॥ सनि परे द्विर्भावे पूर्वस्योवर्णस्य पुयण्ज्ये पवर्गे यणि जकारे चाऽवर्णे पर ईकारादेशो भवति । पू—पुङ्—पिपविषति । पिपावयिषति । भू-बिभावयिषति । मूङ्—मिमावयिषति । यण्—यु—यियविषति । यियावयिषति । रु—रिरावयिषति । लू—लिलावयिषति । जकारे जुः सौत्रो धातुः । जिजावयिषति । असम्भवाण्णिना व्यवधानमाश्रीयते । ओरिति किम् ? पापचिषते । लोलविषते । पुयण्ज्यीति किम् ? नुनूतावयिषति । दुदावयिषति । नुनावयिषति । शुशावयिषति । सुसावयिषति । जुजावयिषति[2] । चुचावयिषति । तुतावयिषति । पुस्फावयिषति[3] । इदमेवेत्ववचनं ज्ञापकं णिनिमित्तादपि प्राग् द्विर्वचनमिति । अन्यथा पूर्वेणैव[4]

१. ऋत्त्वम् म० । ऋत्तम क० । २. जुषावयिषति, क० म० । ३. पुस्पारयिषति, क० म० ।
४. सन्यत इत्यनेन सूत्रेण क०म० टि० ।

सिद्धम् । एतच्च पृथग्भवदवर्णपर एव ज्ञापकं वेदितव्यम् । अन्यथा ह्यविकोर्तदिति न सिद्धयेत् । ए इति किम् ? बुभूषति । लुलूषति । जुज्यावयिषति । सनीति किम् ? लुलाव ।

श्रुस्रुद्रुप्रुप्लुच्योर्वा ॥४।१।९८॥ श्रु स्रु द्रु प्रु प्लु च्यु इत्येतेषां सनि परे द्विर्भावे यो पूर्वस्योवर्णस्य यञि ए अवर्णपरे इकारादेशो वा भवति । शिश्रावयिषति । शुश्रावयिषति । सिस्रावयिषति । सुस्रावयिषति । दिद्रावयिषति । दुद्रावयिषति । पिप्रावयिषति । पुप्रावयिषति । पिप्लावयिषति । पुप्लावयिषति । चिच्याव-यिषति । चुच्यावयिषति । ए इति किम् ? सुस्रूषते । ओरिति किम् ? शोश्रविषति । सोस्रविषति ।

स्वपेर्णाद्युः ॥४।१।९९॥ स्वपेर्धातोर्णौ परे द्विर्भावे पूर्वस्य यञि उकारादेशो भवति । सुस्वाप-यिषति । असुष्वापयिषत् । हलो अनादेरिति लुचि अकारस्योकारः । स्वपेरिति किम् ? यियाजयिषति । णाविति किम् ? सिष्वाप[१]कीयिषति । स्वापं करोतीति स्वापयति । स्वापयतेः सन् । सिष्वापयिषति इत्यत्र न स्वपेर्णि. पुक् व्यवधानात् । यञीति किम् ? सोषोपयिषति ।

सन्वल्लघौ ङेऽनग्लुचि ॥४।१।१००॥ न विद्यतेऽको लुक् यस्मिन् णौ ङेपरे यो द्विर्भावः तस्मिन् पूर्वस्य लघौ धात्वक्षरे परे सनि द्विर्भावे पूर्वस्य यथा तथा कार्यं भवति । सन्यत इतीत्वमत्रापि । अची-करत्[२] । अजीहरत् । ओः पुयण्ज्ये इति । अपीपवत्[३] । अबीभवत् । अमीमवत् । अपीपवत् । अरीरवत् । अलील-वत् । अजीजवत् । 'श्रुवादि'-विकल्पः । अशिश्रवत् । अशुश्रवत् । असिस्रवत् । असुस्रवत् । अदिद्रवत् । अदुद्रवत् । अपिप्रवत् । अपुप्रवत् । अपिप्लवत् । अपुप्लवत् । अचिच्यवत् । अचुच्यवत् । लघाविति किम् ? अततक्षत् । अररक्षत् । अजजागरत् । अचिक्षणत् । अचिक्रमत् । इत्यादौ हल संघातव्यवधाने स्वा[४]दीनामत्व-वचनाद् भवति । ङे इति किम् ? पपच । ददे । अच्यो[५]मकियत् । अनग्लुचीति किम् ? अचकमत् । अतस्तनत्[६] । अजगदत् । दृषदमाख्यत् अददृषत् । वाद[७]ने प्रायुङ्क्त अवीवदिति । णिजातेर्निमित्तत्वेनाश्रयणात् ततोऽन्यस्याको लुचि प्रतिषेध इति भवति आदिधत् आपियत् अजिज्ञपत् इत्यादौ पूर्वस्य सन्मात्राश्रयणः । कार्यस्यादेशेनस्वस्याश्रयणात् दीर्घादिर्न भवति । ईर्घ्यादेशो हि न पूर्वस्य । क्षीति विशेषश्चाश्रीयते ।

लघोर्दीर्घोऽनजादेः ॥४।१।१०१॥ धातोर्द्विर्भावे पूर्वस्य लघोर्लघौ धात्वक्षरे परे दीर्घो भवति । अचीकरत् । अजीहरत् । अबूबुधत् । अबुभुजत् । लघोरिति किम् ? अचिक्षणत्[८] । अचिक्रमत् । अबिभ्रजत् । अनजादेरिति किम् ? प्रोर्णुनवत् । औरिरवत् । लघाविति किम् ? अततक्षत्, अररक्षत् । ङ इति किम् ? पपच । रिरमयिषति । अनग्लुचीति किम् ? अचकमत् । अजगदत् । अदधृषत् ।

स्मृदृत्वरप्रथम्रदस्तृस्पशोऽत् ॥४।१।१०२॥ स्मृ दॄ स्तॄ त्वर् मृद प्रथ स्पृश इत्येतेषां धातूनां ङपरेऽ-नग्लुचि णौ परतो द्विर्भावे पूर्वस्याकारादेशो भवति । सन्वद्भावापवादः । असस्मरत् । अददरत् । अत-स्तरत् । अतत्वरत् । अममृदत् । अपप्रथत् । अपस्पशत् । अदिति तपरकरणात् अददरदित्यत्र लघोर्दीर्घोऽनजादे-रिति दीर्घो न भवति ।

वेष्टिचेष्टो वा ॥४।१।१०३॥ वेष्टि चेष्टि इत्येतयोर्ङे[९] परेऽनग्लुचि णौ परतः द्विर्भावे पूर्व-स्याकारादेशो वा भवति । अववेष्टत् । अचचेष्टत् । अविवेष्टत् ।

---

१. णुः । योरकः, ततः क्यच्, याङ्किकेति दीर्घः । ततः सन्, क० म० टि० । २. केऽशास्वग्लास्वृ-दित इति ह्रस्वः । क० म० टि० । ३. पून्, क० म० टि० । ४. स्त्रादीना—का स्वादीना—म० (शीर्दीपर्की-सम्पुदाज्ञपेनं च इति क० म० टि०) । ५. अजीगमकीयत्, म० । अजगमकीयत्, क० । ६. स्तन गदौ देवशब्दे इत्यादिः, क० म० टि० । ७. वादानां प्रायु—क० म० । ८. भिस्वरिष् सम्भ्रमे । ९. ङपरे, क० म० ।

गणश्चेः ॥४।१।१०४॥ गणयतेर्ङे परे द्विर्भावे पूर्वस्येकारादेशो वा भवति । अजीगणत् । अजगणत् । चशब्दो वाऽनुकर्षणार्थः । चशब्दाद् भूरिदाक्षिण्यसंयुक्तं यत्त्वंशान्त्वमचीकथ इत्येके । अदन्तत्वादित्वस्याप्राप्तौ वचनम् ।

लिट्यातोऽदेरतः ॥४।१।१०५॥ लिटि धातोर्द्विर्भावे पूर्वस्यादेरकारस्याकारादेशो भवति । आटतुः । आटुः । आटिथ । आदतुः । आदुः । आदिथ । लिटीत्युत्तरार्थम् । आदेरिति किम् ? पपाच । अत इति किम् ? ईषतुः । ईषुः । तकार उत्तरार्थः । एद लुचो बाधनार्थं वचनम् ।

नक्चाश्नुवृदाद्यनेकहलः ॥४।१।१०६॥ अशौङ् व्याप्तावित्यस्य ऋकारादेरनेकहलश्च धातोर्लिटि द्विर्भावे पूर्वस्यादेरकारस्याकारादेशो भवति नक्चास्यागमः । अश्नु—आनशे । आनशाते । आनशिरे । अश्नु इति श्नुविकरणोपादानादश भोजन इत्यस्य न भवति । आश । आशतुः । आशुः । ऋदादि—ऋधू–आनृधतुः । आनृधुः । ऋजि–आनृजे । आनृजाते । आनृजिरे । दकार ऋकाराभिव्यक्त्यर्थः । अनेकहल्—आनर्च । आनर्चतुः । आनर्चुः । आनर्च्छ । आनर्च्छतुः । आनर्च्छुः । आनङ्ग[1] । आनङ्गतुः । आनङ्गुः । आनञ्ज । आनञ्जतुः । आनञ्जुः । आनक्ष । आनक्षतुः । आनक्षुः । अनेकग्रहणं किम् ? आट । आटतुः । आटुः । विधीयमानाकारसन्नियोगेऽयं नक् चाकारः अत इति तकारादाकारभूतपूर्वस्य न भवतीतीह न भवति । आछु आयामे । आञ्छ । आञ्छतुः । आञ्छुरित्येके ।

भूव्यथोदित् ॥४।१।१०७॥ भू व्यथ इत्येतयोर्लिटि द्विर्भावे पूर्वस्य यथासंख्यम् अत् इत् इत्येतावादेशौ भवतः । बभूव । बभूवे देवदत्तेन । अनुबभूवे कम्बलो देवदत्तेन । विव्यथे । विव्यथाते । विव्यथिरे । लिटीति किम् ? बुभूषति । वाव्यथ्यते । केचित्—भवति व्यथोऽदित् इति निर्देशमिच्छन्ति तत्र किल न भवतीति कर्तृनिर्देशात् । [2]कर्त्रर्थे लिटि भुवो अकारो भवति । न भावकर्मणोः । बभूवे देवदत्तेन । अनुबभूवे कम्बलो देवदत्तेन ।

इग्यजस्साचोऽर्याज्यम् ॥४।१।१०८॥ आज्यमिति आज्या इत्यतो यो निर्देश्यते धातुस्तस्य लिटि द्विर्भावे पूर्वस्य साऽच परेणाचा सहितस्य अर्यि च अरेफयकारपरस्य यत्र स्थाने इगादेशो भवति । उवास । उवसिथ । उवाद । उवदिथ । इयाज । इयजिथ । उवाप । उवपिथ । उवाह । उवहिथ । उवाय । उवयिथ । संविव्याय । संविव्यायिथ । सुष्वाप । सुष्वपिथ । उवाच । उवचिथ । उवाश । उवशिथ । विव्याच । विव्यचिथ । विव्याध । विव्य—विव्यथिथ । शिज्यौ—शिज्यिथ । साच इति किम् ? यत्रोऽचश्चोभयस्य स्थाने एक इग्यथा स्यात् । न यत्रमात्रस्य । अर्यीति किम् ? विव्याय । विव्याच । विव्याध । वकारस्य मा भूत् । निषेधसामर्थ्याद्यकारस्येकि कृतेऽपि प्रतिषेधः । अर्यीतीदमेव ज्ञापकं हलोऽनादेरिति[3] लुचं बाधित्वा इग्यत्रो भवतीति । रग्रहणमुत्तरार्थम् । वृश्चति । वृश्चते । आज्यमिति किम् ? सस्याम । सस्यमतुः । सस्यमुः । प्रहिद्रविप्रच्छिभ्रज्जामिकि सत्युरत्वम् । असति हलोऽनादेरिति लुमिति नास्ति विशेषः । स्वापेश्चाम् भवति । लिटीति किम् ? वावस्यते । यायज्यते । श्वयतेर्लिटि अङि नेत्ययं विधिर्न भवति । शिश्वाय । शिश्वियतुः । शिश्वियुः । शुशावेत्यादौ शुभूतो द्विरुच्यते ।

न वः ॥४।१।१०९॥ द्विर्भावे पूर्वस्येति निवृत्तम् । वः वेञादेशस्य वयो यो यत्र् लिटि परे तस्येगादेशो न भवति । प्ये चेनि वयाबप्राप्त्यर्थं वचनम् । तेन वयोर्व इत्यस्येग्भवति । उवाय । ऊयतुः । ऊयुः । व इति किम् ? अपिप्ये । अपिप्याते । अपिप्यिरे । उत्तरार्थं च ।

वा ॥४।१।११०॥ वः वेञादेशस्य वयो यो यत्र् लिटि परे तस्येगादेशो वा न भवति । पूर्वेण नित्ये निषेधे प्राप्ते विकल्पः । ऊयतुः । ऊयुः । ऊवतुः । ऊवुः । निषेधविकल्पः किम् ? उवाय । उवयिथ । उवय ।

---

१. अगु गतौ, क० म० टि० । २. कर्त्रर्थेव, क० म० । ३. -देर्लुचं वा-क० म० ।

व्ये च ॥४।१।१११॥ वः वेञो धातोः ल्ये च क्ङिति परे यज इग् न भवति । प्रवाय । उपवाय । ववौ । ववतुः । ववुः । पूर्वेण वकारस्येक्प्रतिषेधः । स्थानिवद्भावेन वेञादेशस्य वयेरयं प्रतिषेधो न भवति ।

ज्यः ॥४।१।११२॥ ज्या इत्येतस्य ल्ये परे यज इग् न भवति । प्रज्याय । अनुज्याय ।

व्यः ॥४।१।११३॥ व्येञः ल्ये परे यज इग् न भवति । परिव्याय[1] । उपव्याय । योगविभाग उत्तरार्थः ।

परेर्वा ॥४।१।११४॥ परेः परस्य व्यः ल्ये परे च यज इगादेशो वा भवति । परिव्याय । परिवीय[2] ।

श्व्यादिस्वप्वचः किति ॥४।१।११५॥ नेति निवृत्तम् । इग्यजस्साचः इति वर्तते । श्व्यादीनां स्वप् वच् इत्येतयोश्च किति प्रत्यये साचः अर्यपरस्य यज इगादेशो भवति । शून[3] । शूनवान् । उषितः[4] । उषितवान् । उदितः । उदितवान् । इष्टः । इष्टवान् । उप्तः । उप्तवान् । ऊढः । ऊढवान् । उतः । उतवान् । संवीतः । संवीतवान् । हूतः । हूतवान् । स्वप्—सुप्तः । सुप्तवान् । वच्—वच् भाषणे–ब्रुवो वचिः । उक्तः । उक्तवान् । कितीति किम् ? श्वयिता । यायज्यते । अर्यीति किम् ? संवीतः । वकारस्य मा भूत् । धातोरिति प्रत्ययविशेषणम् । धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्ययविज्ञान भ्रूणहत्येति निपातनादिति चात्र न भवति । वाश्वयति, टोश्वि, वस, वद, यजी, डुवपी, वही, वेञ्, व्येञ्, ह्वेञ् इति श्व्यादिः ।

वशिव्यचिव्यधिज्याग्रहिव्रश्चिप्रच्छिभ्रस्जां क्ङिति ॥४।१।११६॥ वशि व्यचि व्यधि ज्या ग्रहि व्रश्चि प्रच्छि भ्रस्ज इत्येतेषां धातूनां किति ङिति च परे साचोऽर्यपरस्य यज इगादेशो भवति । वशि—वष्टि । उष्टः । उशन्ति । उशितः । उशितवान् । व्यचि—विचति । वेविच्यते । विचितः । विचितवान् । व्यधि—विध्यति । वेविध्यते । वेवेद्धि । विद्धः । विद्धवान् । ज्या—जिनाति । जेजीयते । जीनः[5] । जीनवान् । गृहि—गृह्णाति । जरीगृह्यते । गृहीतः । गृहीतवान् । व्रश्चि—वृश्चति । वरीवृश्च्यते । वृक्णः । वृक्णवान् । प्रच्छि—पृच्छति । परीपृच्छ्यते । पृष्टः । पृष्टवान् । भ्रस्ज–भृज्जति । बरीभृज्ज्यते । भृष्टः । भृष्टवान् । अर्यीति किम् ? विचति । विद्धयति । वृश्चति ।

स्वापेर्ङे ॥४।१।११७॥ स्वापि इत्येतस्य ण्यन्तस्य ङे प्रत्यये परे साचो यज इगादेशो भवति । स्वपेर्णौ—असूषुपत् । असूषुपताम् । असूषुपन् । स्वाप इति घञन्ताण्णौ—असुषुपत् । असुषुपताम् । असुषुपन् । ङ इति किम् ? स्वाप्यते । सोसुप्यते । स्वापेः क्विबन्तात्कर्तुः क्विपि—यङ् ।

वशो न यङि ॥४।१।११८॥ वशेर्धातोर्यङि परे यज इग् न भवति । वावश्यते । यङीति किम् ? उष्टः । उशन्ति ।

स्वप्स्यास्यमः ॥४।१।११९॥ यङीति वर्तते । न नेति । स्वप् स्यम् इत्येतेषां यङि प्रत्यये साचोऽर्यपरस्य यज इगादेशो भवति । सोषुप्यते । संवेवीयते । सेसिम्यते । यङीति किम् ? स्वपन्ति । [6]अर्य इति किम् ? वेवीयते । वकारस्य मा भूत् ।

चायः की ॥४।१।१२०॥ [7]चायृञ् इत्येतस्य धातोर्यङि की इत्ययमादेशो भवति । चेकीयते । चेकीयन्ते । दीर्घो यङ्लुगर्थः । चेकीतः ।

द्व्युक्तौ ह्वः ॥४।१।१२१॥ द्वे उक्ती अस्मिन्निति द्व्युक्तः । तस्मिन् द्विर्वचननिमित्ते प्रत्यये विषयभूते ह्वः ह्वा इत्येतस्य धातोः साचो यज इगादेशो भवति । जुहाव । जुहूषति । जोहूयते । द्विर्वचनप्रत्यये परतः इग्विधौ, जुहुवतुः । जुहुवुरिति । परत्वाद्वल्लुचि[9] सत्यां साचो यज इग्विधीयमानो न प्राप्नोति । विषयभाव आश्रीयते यदि लुच. स्थानिवद्भावः स्यात्परेऽपि न दोषः ।

---

१. प्रव्याय, क० म० । २. दीर्घोऽच्योऽवः इति दीर्घः, क० म० टि० । ३. शूनं वाच्यवदुच्छूने, इति विश्वः (उच्छूने) क० म० टि० । ४. उक्तिं वयुषितेऽपि च, इत्यभिधानम् क० म० टि० । ५. "जिनः स्यात्त्रिवृद्धे च वृद्धे चार्हति जित्वरे" इति कश्चिद्ग्रन्थः । म० टि० । ६. सोष्वाप्यते, क० म० । ७. इय, क० म० । ८. चायृञ् पूजायाम् , क० म० टि० । ९. इति धातो लुक् इति क०म० टि० ।

णौ सन्ङे ॥४।१।१२२॥ सन्परे ङपरे च णौ परे ह्वा इत्यस्य धातो; साचो यत्र इगादेशो भवति। जुहावयिषति। अजूहवत्। सन्ङे इति किम्? ह्वाययति। णावित्युत्तरार्थम्।

श्वेर्वा ॥४।१।१२३॥ श्वि इत्येतस्य धातोः सन्परे ङपरे च णौ साचो यत्र इगादेशो वा भवति। शुशावयिषति। शिश्वाययिषति। अशूशवत्। अशिश्वयत्।

लिड्यङि ४।१।१२४॥ श्वयेर्धातोर्लिटि यङि च परे साचो यत्र इगादेशो वा भवति। शुशाव। शिश्वाय। शुशविथ। शिश्वयिथ। अहं [1]शुशाव। शिश्वाय[2]। शुशुवतुः। शिश्वियतुः। शुशुवुः। शिश्वियुः। शोशूयते। शेश्वीयते।

न ॥४।१।१२५॥ श्वयतेर्धातोर्लिड्यङोः परतः साचो यत्र इगादेशो न भवति। शिश्वियतुः। शिश्वियुः। शिश्वाय। शिश्वयिथ। विकल्पः पिति सावकाशः इत्यपिति परत्वात् किद्वद्भावेन नित्यमेवेक्स्यात्। पूर्वस्य चेति प्रतिषेधः।

प्यायः ४।१।१२६॥ प्यायैङित्यस्य धातोर्लिड्यङो परतः साचो यत्र इगादेशो भवति। आपिप्ये। आपिप्याते। आपिप्यिरे। आपेपीयते। आपेपीयन्ते। आकारेण सह परस्य यकारस्येकि कृते पूर्वस्येक्। [3]नायिति किम्? प्रतिषेधोऽव्यवधानात्।

क्तयोरनुपसर्गस्य ॥४।१।१२७॥ अनुपसर्गस्य प्यायः क्तयोः क्तक्तवत्वोः प्रत्यययोः परतः साचो यत्र इगादेशो भवति। पीनं [4]मुखम्। पीनवन्मुखम्। पीनेऽमे। पीनोऽन्धुः। पीनमूधः। क्तयोरिति किम्? प्यायते। अनुपसर्गस्येति किम्? प्राप्यानमूधः।

आङोऽन्धूधसोः ॥४।१।१२८॥ आङः परस्य प्यायः क्तयोः परतः अन्धूधसोरभिधेययोः साचो यत्र इगादेशो भवति। आपीनोऽन्धुः। आपीनवानन्धुः। आपीनमूधः। आपीनवदूधः। आङ इति किम्? प्राप्यानमूधः। प्राप्यायिरनुपसर्ग आङ्पूर्वः आङन्तोपसर्गसमुदायपूर्वो वा प्रयुज्यते। तत्राङ इत्यादि ङन्तोपसर्गसमुदायपूर्वस्य निनिवृत्ति। अन्धूधसोरिति किम्? आप्यानश्चन्द्रमाः। आप्यानेऽस्मै। अन्धुर्व्रणमूधस एव पर्यायः। क्तयोरिति किम्? आप्याय्य।

स्फायः ॥४।१।१२९॥ स्फायैङित्येतस्य धातोः क्तयोः परतः साचः पूर्वेणाचा सहितस्य यत्र इगादेशो भवति। स्फीतः। स्फीतवान्। संस्फीतः। संस्फीतवान्। क्तयोरिति किम्? स्फातिः[5]।

स्त्यः प्रपूर्वस्य ॥४।१।१३०॥ प्रपूर्वो यः स्त्या इति धातुस्तस्य क्तयोः परतः साचो यत्र इगादेशो भवति। प्रास्तीतः। प्रास्तीतवान्। प्रास्तीमः। प्रास्तीमवान्। प्रपूर्वस्येति किम्? संस्त्यानः, संस्त्यानवान्। प्रस्य इत्येव प्रस्तीत इत्यादौ सिद्धे प्रपूर्वग्रहणं प्र एव पूर्वो यस्मात्तस्य यथा स्यादधिकपूर्वस्य मा भूदित्येवमर्थम्। सम्प्रस्त्यानः, सम्प्रस्त्यानवान्। अन(न्य) त्राधिकपूर्वस्य भवत्येव। अभिनिविशते। केषाञ्चित्प्रपूर्वस्य धातूपसर्गसमुदायस्य योऽत्रयत्र. स्त्या इति तस्य क्तयोर्यत्र इग्भवति। प्रस्तीतः, प्रस्तीतवान्। प्रसस्तीतः। प्रसंस्तीतवान् इति।

द्रवमूर्तौ श्य ॥४।१।१३१॥ द्रवस्य [6]मूर्तिः काठिन्यम्। द्रव्यमूर्तौ वर्तमानस्य श्यैङित्येतस्य धातोः क्तयोः परतः साचो यत्र इगादेशो भवति। [7]शीनं, शीनवत्(द्)—घृतम्। शीनं शीनवन्मेदः। शीना, शीनवती-वसा। द्रवावस्थाया काठिन्यं गता इत्यर्थः। द्रवमूर्ताविति किम्? संश्यानो वृश्चिकः शीतेन। शीतं वर्तते। शीतो वायुः। शीतमुदकमिति गुणे शीतोष्ण तृप्रादसह आलुरिति निपातनात्सिद्धम्।

---

१. अहं शुशव, क० म०। २. शिश्वय, क० म०। ३. नायिति प्रतिषेधो व्यवधानात्, क० म०। ४. दीर्घोऽचोऽश्र इति दीर्घः क० म० टि०। ५. क्रियां क्तिन्, क० म० टि०। ६. मूर्तिः काठिन्यकाययोः, क० म० टि०। ७. शीनं स्त्यानं शृतं पक्वं विलीनं विद्रुतं घृते, इति वैजयन्ती क० म० टि०।

प्रतेः ॥४।१।१३२॥ प्रति इत्येतस्मात्परस्य श्या इत्येतस्य क्तयोः परतः साधो इगादेशो भवति। प्रतिशीनः। प्रतिशीनवान्। अद्रवमूर्त्यर्थ आरम्भः।

वाऽभ्यवपूर्वस्य ॥४।१।१३३॥ अभि अव इत्येतत्पूर्वस्य श्यः क्तयोः [परयोः] परतः साधो यत्र इगादेशो वा भवति। अभिशीनः। अभिशीनवान्। अभिश्यानः। अभिश्यानवान्। अवशीनः। अवशीनवान्। अवश्यानः। अवश्यानवान्। द्रवमूर्तावपि परत्वादयमेव विकल्पः। अवशीनं घृतम्। अवश्यानं घृतम्। अभ्यवपूर्वस्येति किम्? संश्यानः। संश्यानवान्। पूर्वग्रहणं किम्? समभिश्यानः। समभिश्यानवान्। समवश्यानः। समवश्यानवान्। इत्येके। अभिसंशीनः। अभिसंशीनवान्। अभिसंश्यानः। अभिसंश्यानवान्। अवसंशीनः। अवसंशीनवान्। अवसंश्यानः। अवसंश्यानवानित्यपरे।

शृतं पक्वे हविः क्षीरे ॥४।१।१३४॥ पक्वशब्देन एकीकृतोऽर्थः पक्वः। पचेः कर्मकर्ता कर्म च तस्मिन् क्ते शृतमिति निपात्यते योऽसौ पक्वार्थः स चेद्धविः क्षीरं वा भवति। श्रा इत्यस्य श्रपयतेश्च प्रथमण्यन्तस्य शृभावो निपात्यते। श्रा इति हि कर्मकर्तृ पच्यर्थमाह। श्रपिः प्रथमण्यन्तः कर्मकर्तृविषयम्[२] शृतं हविः। शृतं क्षीरं स्वयमेव। शृतं हविः। शृतं क्षीरं देवदत्तेन। पक्व इति किम्? श्रपितं हविः क्षीरं वा देवदत्तेन। पाचितमित्यर्थः। द्वितीयण्यन्तात् क्तः। हविः क्षीर इति किम्? श्राणा यवागूः। श्रपिता यवागूः।

दीर्घोऽचोऽचः ॥४।१।१३५॥ अजन्तस्य वेड्वर्जितस्य धातोः साधो यत्र इक्प्रत्यये परे दीर्घो भवति। जीनः। सवीतः। हूतः। शूनः। अच इति किम्? सुप्तः। उक्तः। उशितः। विजितः। उत्तरार्थं च। अच इति किम्? उत। उतवान्। निरुतम्। दुरुतम्।

क्विजलि झ्कित्यनुनासिके ॥४।१।१३६॥ क्वौ किति ङिति च जलादौ प्रत्यये परतो योऽनुनासिकस्तस्मिन् परे योऽज्धातोस्तस्य दीर्घो भवति। प्रशान्। प्रतान्। प्रवान्। प्रतामौ। प्रतामः। प्रदामौ। प्रदामः। प्रतान्भिः। प्रदान्भिः। प्रशानिति स्वरादिः। जलि किति, शान्तः। शान्तिः। तान्तः। दान्तः। ङिति शंशान्तः। तन्तान्तः। दन्दान्तः। क्विजलीति किम्? यम्यते। रम्यते। यंयम्यते। रंरम्यते। झ्कितीति किम्? यन्ता। रन्ता। अनुनासिक इति किम्? पक्वः। पक्ववान्। ओदनपक्।

सनि ॥४।१।१३७॥ अजन्तस्य धातोर्जलादौ सनि परे दीर्घो भवति। चिचीषति। तुष्टूषति। निसमीषति। चिकीर्षति। जिहीर्षति। अच इति किम्? रिरंसते।

इ ग्नः ॥४।१।१३८॥ एरिणि गिङादेशस्य गमेर्हन्तेश्चाचो जलादौ सनि परे दीर्घो भवति। जिगांस्यते। सञ्जिगांस्यते। अधिजिगांस्यते। माता अधिजिगांस्यते। जिगांसति। येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपीस्युपान्त्यस्यैवाऽचो दीर्घ इति गमिग्रहणाद्गच्छतेर्न भवति। संजिगंसते वत्सो मात्रा। जलीति किम्? जिगमिषति। अधिजिगमिषति।

तनो वा ॥४।१।१३९॥ तनूञ् विस्तार इत्यस्य धातोरोऽच् तस्य जलादौ सनि प्रत्यये परे दीर्घो वा भवति। तितांसति, तितंसति। जलीति किम्? तितनिषति। यङ् लुचः तन्तनिषति।

क्रमस्त्वि ॥४।१।१४०॥ क्रम् इत्येतस्य धातोरचः जलादौ क्त्वाप्रत्यये परे दीर्घो वा भवति। क्रान्त्वा। क्रन्त्वा। जलीति किम्? प्रक्रम्य। क्रमित्वा।

शूच्छ्वोऽनुनासिके च ॥४।१।१४१॥ धातोर्यौ छकारवकारौ तयोरनुनासिकादौ क्विपि जलादौ प्रत्यये यथासङ्ख्यं श ऊठ् इत्येतावादेशौ भवतः। प्रश्नः। विश्नः। शब्दप्राट्। शब्दप्राशौ। शब्दप्राशः।

---

१. अन्तर्गतण्यन्ताः सर्वे धातवः, क० म० टि०। २. शाम्भाद्यमपक्वं स्याच्छृतमादकलैः (?) प्रोतेन तण्डुलैः पक्वं परं निरवार्थंमाविधौ। निष्पक्वं कथितं पाके क्षीराज्यहविषां शृतम्, क० म० टि०। ३. शूलं वाप्यवच्छूले विश्वः क० म० टि०।

गोविद् । गोविदौ । गोविदः । प्रष्टा । प्रष्टुम् । प्रष्टव्यम् । पृष्टः । पृष्टवान् । पृष्ट्वा । ऊच्–प्रथच्छूः । हिरण्यष्ठूः । स्यूतः । स्यूतवान् । स्यूत्वा । स्यूतिः । स्यूमः । स्योनः । सुस्योमा वन्क्वनिपोर्वकारस्यानुनासिकत्वे सुस्योवा सुस्यूवा ह्रस्वस्य हल इत्यतो नित्यत्वादूच्यामिङ्विस्येङ् । नाडानन्तर्यो बहिःप्रक्लृप्ति, निर्मृन्तेवयवृनादेरिति निर्देशादिति [1]यङ् । ऊश्चीति चकार एजुच्चैर्जिति विशेषणार्थः । धातोरिति किम् ? द्युभ्याम् । द्युभिः । इह केषाञ्चित् जलि चिङीत्यनुवर्तते । तेषां द्विर्वेयङ्श्लुचि देदेति । देदेषि । येषां नानुवर्तते तेषा देद्योति । देद्योषि ।

त्वर्जर्मव्यविस्त्रिवोऽवश्च ॥४।१।१४२॥ त्वर् जर् मवि अवि स्त्रिव् इत्येतेषामचो वकारस्य च अनुनासिके क्वौ जलि च प्रत्यये ऊआदेशो भवति । चकारः स्थानीव सम्भवति । तेन शकारोऽस्यादेशो न भवति । त्वर्—तूः । तुरौ । तुरः । तूर्तिः । तूर्णः । तूर्णवान् । तातूर्ति । ज्वर्—जूः । जुरौ । जुरः । जूर्तिः । आजूर्तिः । मवि–मूः । मुवौ । मुवः । मूतिः । अवि ओमादौ । दुरोमाणम् । ऊः । उवौ । उवः । ऊतिः । ओतुः । स्त्रिव्—सुस्रामा । स्रूः । स्रुवौ । स्रुवः । स्रूतः । स्रूतवान् । स्रूत्वा । स्रूतिः । त्वर्जर्मव्यविस्त्रिवोऽच् इत्युच्यमानेन यङ्श्लुचि पूर्वस्याप्यच. स्यादनुनासिके चेत्यचो विशेषणात् ।

राल्लुक् ॥४।१।१४३॥ रात्परयोर्धातोश्छकारवकारयोरनुनासिके क्वौ जलि च प्रत्यये परे लुग्लोपो भवति । श्लुचोऽपवादः । हुर्छा—हूः । हुरौ । हुरः । हूर्णः । हूर्णवान् । हूर्तिः । मूर्छा—मूः । मुरौ । मुरः । मूर्तः । मूर्तवान् । मूर्तिः । तुर्वे—तूः । तुरौ । तुरः । तूर्णः । तूर्णवान् । तूर्तिः । धुर्वे—धूः । धुरौ । धुरः । धूर्णवान् । धूर्तिः ।

[2]गाङ्कुटां ङिद्वदञ्णि ॥४।१।१४४॥ गाङित्येतस्य कुटादीनां च धातूनां अञ्णिति प्रत्यये परे ङिद्वत् ङिदिव कार्यं भवति । गाङ्—अध्यगीष्ट । अध्यगीषाताम् । अध्यगीषत । अध्यगीष्यत । अध्यगीष्येताम्, अध्यगीष्यन्त । कुटाम्—कुटिता । कुटितुम् । कुटितव्यम् । कुटित्वा । घुटिता । घुटितुम् । घुटित्वा । गाङिति ङकारः किम् ? कै गै शब्दे । गाता । अनभिधानाद् व्याख्यानादादेशङकारस्यानन्यार्थत्वाच्च इति अधिकाराद्वा न गाङ् गतावित्यस्य ग्रहणम् । तस्यापि ग्रहणमित्येके । अञ्णीति किम् ? [3]उत्कोटः । तृणकोटः । उत्कोटयति । [4]उत्कोटकः । सङ्कुटति । उच्चकुटिषति । निचुकुटिषति । उरव्यचा इत्यौणादिकः । कुट, घुट, कुच, व्यच, गुड, गुज, छिप, छुर, चुट, छुट, त्रुट, स्फुट, मुट, तुट्, जुट्, कट, लुद, कृद, कुद, घुड् तुड, थुड, स्थुड, स्फर, स्फुर, वुड, बुड, भ्रुड, हुड, तृड, स्फल, स्फुल, णू, दू, गु, ध्रु, कुङ्, गुरैङ्, वृत् इति कुटादिः । कटस्फरफलां कुटादिकार्यं नास्ति । कटकः । स्फरकः । स्फलकः । इण्तिण्वोः कुटादिषु पाठसामर्थ्याद् आकाराभावमेके मन्यन्ते ।

इटि विजः ॥४।१।१४५॥ विज[5] इत्येतस्य धातोरिडादौ प्रत्यये ङिद्वत्कार्यं भवति । उद्विजिता । उद्विजितुम् । उद्विजितव्यम् । इटीति किम् ? उद्वेग[6] । उद्वेजनीयः ।

वोर्णोः ॥४।१।१४६॥ ऊर्णोरिडादौ प्रत्यये परे ङित्कार्यं भवति वा । प्रोर्णुविता । प्रोर्णविता । प्रोर्णुवितुम् । प्रोर्णवितुम् । प्रोर्णुवितव्यम् । प्रोर्णवितव्यम् ।

शल्यक्लौ ॥४।१।१४७॥ श इति शकारावयवकः शित् । एवं प इति पित् । क्लीति लिङ्लिटोर्ग्रहणम् । धातोर्विहिते प्रत्यये शिति लादेशे चापिन्लौ परे ङितीव पूर्वस्य कार्यं भवति । चिनुतः । चिन्वन्ति । विध्यति । वृश्चति । जिनाति । गृह्णाति । जागृत. । जाग्रति । जागृहि । जागृतात् । कुरुतः । कुर्वन्ति । हतः । घ्नन्ति । शंशान्तः । तन्तान्त । शलीति किम् ? कर्ता । कर्तुम् । अक्लाविति किम् ? जागर्ति । हन्ति । करोति । करोषि । करोमि । चेषेष्ट । वरिषीष्ट । वर्तिषीष्ट । वर्द्धिषीष्ट । लिटि सस्रंसे दध्वंसे व्यचन्ते क्लौ ङिङिल्वचन्त इति एङि कृते एद इति लुक् स्थानिवद्भावाद्वा एङ उपाटो ङित्वादयाथासङ्ख्यम् ।

---

1. अङ्गिल्लुग्चेतौ, इति क० म० टि० । 2. कुटि कौटिल्ये तुदादौ, अन्तर्गणः—क० म० टि० । 3. अकर्तरीति घञ् क० म० टि० । 4. ण्वुल्तृचौ इत्यादिभ्यः, इति ण्वुः । क० म० टि० । 5. ओविजीङ् भयचलनयोः, क० म० टि० । 6. समे उद्वेग उद्भ्रमे, इत्यमरः । क० म० टि० ।

किद्वल्लिटीन्धेश्चासंयोगात् ॥४।१।१४८॥ इन्धेरन्यस्माद् धातोरसंयोगादपिति लिटि किद्वत् कितीव कार्यं भवति । समीधे । समीधाते । समीधिरे । निन्यतुः । निन्युः । बिभिदतुः । बिभिदुः । चक्रतुः । चक्रुः । ववृते । ववृधे । ऊजतुः । ऊजुः । सुषुपतुः । सुषुपुः । लिटीति किम् ? इन्धिता । नेता । चकारः किम् ? इन्धिषीष्ट । नेषीष्ट । इन्धेरिति संयोगार्थम् । चकारोऽन्यार्थः । अन्यथेन्धिरेवासंयोगान्तोऽपि विज्ञायेत । असंयोगादिति किम् ? सस्रंसे । दध्वंसे । अपितीति किम् ? निनाय । निनयिथ । बिभेद । बिभेदिथ । इयाज । इयजिथ । ङिद्वदीति प्रकृते किद्वद्वचनं क्ङ्यादीति यङोऽर्थं आगतेरर्थं च । ङिति हि तत्र भवति । स्वपितः । स्वपन्ति । जागृतः । जाग्रति ।

स्वञ्जेर्वा ॥४।१।१४९॥ स्वञ्ज इत्येतस्य लिटि परे किद्वत् कितीव कार्यं वा भवति । परिषस्वजे । परिषस्वञ्जे ।

नशञ्स्ति स्वि न्युपान्त्ये ॥४।१।१५०॥ नशः आन्ताच्च धातोर्नकारः उपान्त्ये सति तकारादौ क्त्वाप्रत्यये परे किद्वत्कार्यं भवति वा । नष्ट्वा । नंष्ट्वा । भक्त्वा । भङ्क्त्वा । रक्त्वा । रङ्क्त्वा । भक्त्वा । भङ्क्त्वा । तीति किम् ? विभज्य । प्रसज्य । परिष्वज्य । स्वीति किम् ? नंष्टा । भङ्क्ता । न्युपान्त्य इति किम् ? मुक्त्वा । इष्ट्वा । भृष्ट्वा । उपान्त्य इति किम् ? निक्त्वा ।

थफवञ्चिलुञ्च्यृतितृषिमृषिकृष इटि ॥४।१।१५१॥ नकार उपान्त्ये सति थकारफकारान्तयोः वञ्चि लुञ्चि ऋति तृषि मृषि कृष इत्येतेषां च इडादौ क्त्वाप्रत्यये परे किद्वत्कार्यं वा भवति । क्त्वीति प्रतिषेधे विकल्पः । श्रथित्वा । श्रन्थित्वा । ग्रथित्वा । ग्रन्थित्वा । गुफित्वा । गुम्फित्वा । वचित्वा । वञ्चित्वा । लुचित्वा । लुञ्चित्वा । ऋतित्वा । अर्तित्वा । तृषित्वा । तर्षित्वा । मृषित्वा । मर्षित्वा । कृषित्वा । कर्षित्वा । न्युपान्त्य इति किम् ? कुथ[1]—कोथित्वा । पुथ[2]—पोथित्वा । रिफ[3]—रेफित्वा । न्युपान्त्य इति थफविशेषणं नान्येषां सम्भवव्यभिचाराभावात् । क्त्वीति किम् ? ग्रथितः । ग्रथितवान् । इटीति किम् ? वक्त्वा । मृष्ट्वा । मृ (व)ञ्चू मृष् इति ऊदितौ क्त्वायां विकल्पितेटौ ।

यौ हलादेरलः संस्त्वोः ॥४।१।१५२॥ यौ इकारे उकारे च उपान्त्ये सति रलन्तस्य हलादेर्धातोरिडादौ सनि क्त्वायां च प्रत्यये परे कित्कार्यं वा भवति । लिलिखिषति । लिलेखिषति । लिखित्वा । लेखित्वा । दिद्युतिषते । दिद्योतिषते । द्युतित्वा । द्योतित्वा । याविति किम् ? विवर्तिषते । वर्तित्वा । हलादेरिति किम् ? एषिषिषति । एषित्वा । रल इति किम् ? दिदेविषति । देवित्वा । इटीति किम् ? बुभुक्षते । भुक्त्वा ।

उति शपः क्तयोर्भावारम्भे ॥४।१।१५३॥ शब्वान् शप यः इलेले शपमुत्पादयति । तस्य धातोरुति उकार उपान्त्ये सति भाव आरम्भ आदिकर्मणि च इडाद्योः क्तयोः क्तक्तवत्वोः कित्कार्यं वा भवति । कुच शब्दे तारे—कुचितमनेन । कोचितमनेन । प्रकुचितः । प्रकोचितः । प्रकुचितवान् । प्रकोचितवान् । द्युति दीप्तौ—प्रद्योतितः । द्युतितमनेन । द्योतितमनेन । प्रद्युतितः । लुटितमनेन । लोटितमनेन । प्रलुटितः । प्रलोटितः । रुदितमनेन । रोदितमनेन । प्ररुदितः । प्ररोदितः । प्ररुदितवान् । प्ररोदितवान् । उतीति किम् ? श्वितितमनेन । प्रश्वितितः । शप इति किम् ? गुधितमनेन । प्रगुधितः । क्तयोरिति किम् ? प्रद्योतिषीष्ट । भावारम्भ इति किम् ? रुचितः कार्षापणः । इटीति किम् ? रूढमनेन । प्ररूढः । प्ररूढवान् ।

शीङ्डीङ्पूङ्स्विदिमिदिक्ष्विदधृषो न ॥४।१।१५४॥ शीङ् डीङ् पूङ् स्विदि मिदि क्ष्विद् धृष् इत्येतेषामिडाद्योः क्तयोः परतः कित्कार्यं न भवति । शयितः । शयितवान् । डयितः । डयितवान् । पवितः । पवितवान् । प्रस्वेदितः । प्रस्वेदितवान् । प्रमेदितः । प्रमेदितवान् । प्रक्ष्वेदितः । प्रक्ष्वेदितवान् । धर्षितः । धर्षितवान् । शीङ् डीङ् पूङ् अनुबन्धोच्चारणं यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थम् । शोशयितः[4] । शोशयितवान् । डेडयितः । डेडयितवान् । पोपुवितः । पोपुवितवान् । इटोऽस्येव । पूतः । पूतवान् । स्विन्नः । स्विन्नवान् ।

---

1. कुथ पूतीभावे—क० म० टि० । 2. पुथ हिंसायाम्—क० म० टि० । 3. रिफ कथने—क० म० टि० । 4. दीर्घो अकितः इत्येतयोरपवादोऽयम् । प्रत्ययेऽशुधीण इति यम् । क० म० टि० ।

मृषः क्षान्तौ ॥४।१।१५५॥ मृष इत्येतस्य क्षान्तौ वर्तमानस्य इटि क्तयोः कित्कार्यं न भवति । मर्षितः । मर्षितवान् । क्षान्ताविति किम् ? अपमृषितं वाक्यमाह अपक्लिष्टम् इत्यर्थः । इटीति किम् ? मृष्टः । मृष्टवान् ।

क्त्वि ॥४।१।१५६॥ इडादौ क्त्वाप्रत्यये परे कित्कार्यं न भवति । देवित्वा । सेवित्वा । वर्तित्वा । वर्धित्वा । स्रंसित्वा । ध्वंसित्वा । वृश्चित्वा । इटीत्येव । कृत्वा । हृत्वा । दृष्ट्वा । शान्त्वा ।

स्कन्दस्यन्दः ॥४।१।१५७॥ स्कन्दस्यन्दोर्धात्वोः क्त्वाप्रत्यये कित्कार्यं न भवति । स्कन्त्वा । स्यन्त्वा । त्वीति तकारप्रश्लेषः । स चेहार्थ एव । तेन तकारादावेवायं प्रतिषेधो न प्रस्कन्द्य प्रस्यन्द्येत्यत्रेके । अन्ये अव-स्कन्द्य । अवस्यन्द्य इत्यप्युदाहरन्ति । अनिडर्थं वचनम् ।

मृडमृदगुधकुषक्लिशवदवसः ॥४।१।१५८॥ नेति निवृत्तम् । मृड् मृद् गुध् कुष् क्लिश् वद् वस् इत्येतेषां क्त्वाप्रत्यये परे कित्कार्यं भवति । मृडित्वा । मृदित्वा । गुधित्वा । कुषित्वा । क्लिशित्वा । उदित्वा । उषित्वा । त्वीति प्रतिषेधे यौ हलादेरलः संस्त्वोरिति विकल्पे च प्राप्ते वचनम् ।

रुदविदमुषिग्रहिस्वपप्रच्छां सनि च ॥४।१।१५९॥ इटीति निवृत्तम् । रुद् विद् मुषि ग्रहि स्वप् पृच्छ इत्येतेषां सनि चकारात् क्त्वाप्रत्यये च परे किद्वत्कार्यं भवति । रुदित्वा । रुरुदिषति । विदित्वा । विविदिषति । मुषित्वा । मुमुषिषति । गृहीत्वा । जिघृक्षति । सुषुप्सति । पिपृच्छिषति । रुदविदमुषीणां क्त्वि विकल्पे ग्रहेः प्रतिषेधे प्राप्ते वचनम् । स्वपिपृच्छ्योः सनर्थमेव । क्त्वा हि किदेव ।

सीकः ॥४।१।१६०॥ इगन्तस्य धातोः सकारादौ सनि परे किद्वत्कार्यं भवति । चिचीषति । निनीषति । तुष्टूषति । चुकूषति । चिकीर्षति । तितीर्षति । सीति किम् ? शिशयिषते । इक इति किम् ? पिपासति । तिष्ठासति । सनीति किम् ? चेष्यति । नेष्यति । कुटादिष्वोत्वबाधाया मौ(सौ) इति सामान्यग्रहणे न वा सनीति दीर्घः कृतार्थो न चिचीषत्यादिषु एङ्गौ बाधते इतीदं वचनम् ।

हलि ॥४।१।१६१॥ सकारादौ सनि परे यो हल् तस्मिन्परे य इक् तस्य किद्वत्कार्यं भवति । बिभित्सति । बुभुत्सते । विवृत्सते । विवृत्सति । सीति किम् ? विवर्तिषते । विवर्धिषते । इक इति किम् ? यियक्षति । विवप्सति । सनीति किम् ? भेत्स्यति । भोत्स्यते ।

सि लौ तङि ॥४।१।१६२॥ तङ्परे सकारादौ सिप्रत्यये सकारादौ लौ लिङि च परे यो हल् तस्मिन्परे इक् तस्य किद्वत्कार्यं भवति । अभित्त । अबुद्ध । असृष्ट । भित्सीष्ट । सृक्षीष्ट । लिटि किद्वद्भावस्य सिद्धत्वाल्लीति लिङो ग्रहणम् । सिलाविति किम् ? भेत्स्यते । भोत्स्यते । तङीति किम् ? अस्राक्षीत् । अद्राक्षीत् । तङीति सेर्विशेषणं साङस्तु लिटाङ्विषय एव । सीति किम् ? अवर्तिष्ट । वर्तिषीष्ट । इक इति किम् ? अयष्ट । यक्षीष्ट । हलीति किम् ? अचेष्ट । चेषीष्ट ।

ऊः ॥४।१।१६३॥ ऋवर्णान्तस्य धातोस्तङि सकारादौ सि लौ परे किद्वत्कार्यं भवति । अकृत । अहृत । कृषीष्ट । हृषीष्ट । आस्तीर्ष्ट । न्यमूर्ष्ट[1] । आस्तीर्षीष्ट । न्यमूर्षीष्ट । सीति किम् ? अकारिषाताम् । कारिषीष्ट । अवरिष्ट । अवरिषीष्ट ।

गमो वा ॥४।१।१६४॥ गमेर्धातोः सनि सकारादौ सिलौ परे किद्वत्कार्यं वा भवति । समगत । समगंस्त देवदत्तः । अगसाताम् । अगंसाताम् ग्रामो देवदत्तेन । संगसीष्ट । संगंसीष्ट ।

यमः सौ विवाहे ॥४।१।१६५॥ यम् इत्येतस्य विवाहे दारकर्मणि पाणिग्रहणे वर्तमानस्य तङि सकारादौ सिप्रत्यये परे किद्वत् कार्यं वा भवति । उपायत कन्याम् । उपायंस्त कन्याम् । उपायत भार्याम् ।

---

1. न्यमृर्ष्ट क० म० ।

उपायंस्त भार्याम् । सार्थिति किम् ? उपायंसीष्ट कन्याम् । विवाह इति किम् ? आयंस्त पादौ । आयंस्त कूपाद्रज्जुम् ?

गन्धने ॥४।१।१६६॥ वेति निवृत्तम् । गन्धनं सूचनं परेण प्रच्छाद्यमानस्यावद्यस्य प्रकटीकरणम् । तस्मिन् वर्तमानस्य यमेस्तङि सकारादौ सिप्रत्यये परे किद्वत्कार्यं भवति । उदायत । उदायसाताम् । उदायसत । सूचितवान् इत्यर्थः ।

हनः ॥४।१।१६७॥ हन् इत्येतस्य धातोस्तङि सकारादौ सिप्रत्यये परे किद्वत् कार्यं भवति । आहत । आहसाताम् । आहसत ।

घुस्थोरि च ॥४।१।१६८॥ घुसञ्ज्ञकस्य स्था इत्येतस्य च धातोस्तङि सकारादौ सिप्रत्यये परे इकारादेशो भवति । किद्वच्च । घु—दाण्—व्यदित । अदिषातां वस्त्रे । देङ्—प्रदित पुत्रम् । डुदाञ्—अदित दानम् । दो—व्यवदित । अदित । अदिषाता दण्डौ । धेट्—व्यधित । अधिषाता स्तनौ । डुधाञ्—अधित भारम् । स्था—प्रास्थित । प्रास्थिषाताम् । प्रास्थिषत । घुस्थोरिति किम् ? दाप्लवोः दाब्दैपोः—व्यदास्त । अदासत । चकारेण किद्वद्वचनमेङ्बाधनार्थम् । इत्ववचनं लाघवार्थमपि स्यात् । तङीति किम् ? अधासीत् स्तनम् । सेति किम् ? अधायिषाताम् ।

अन्त्योपान्त्यर्तामिर् ॥४।१।१६९॥ धातोरन्त्यस्योपान्त्यस्य च ऋकारस्य प्रत्यये परे इरादेशो भवति । किरति । गिरति । तीर्णम् । आस्तीर्णम् । चिकीर्षति । उपान्त्यस्य—कीर्तयति । कीर्तयतः । कीर्तयन्ति । बहुवचन लाक्षणिकार्थम् । इदमेव ज्ञापकम्—लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणमिति । अन्त्योपान्त्य इति किम् ? ऋकारीयति । धातोरिति किम् ? पितृणाम् ।

पुवादुर् ॥४।१।१७०॥ पवर्गाद्वकाराच्च धात्ववयवात् परस्य अन्त्यस्योपान्त्यस्य च ऋकारस्य उरादेशो भवति । इरोऽपवादः । पिपुरति । बुभूर्षति । मुमूर्षति । वुवूर्षति । प्रावुवूर्षति कम्बलम् । परिपूर्णः मरिमूर्ण्ड (? र्ण.) । आस्तैरणम् । आस्तरकः । निपरणम् । निपारक. । प्रावरणम् । प्रावारक—इत्यत्र परत्वादर् भवति । पुवादिति किम् ? तीर्णम् । विशेषणादिह न भवति—समीर्णम् ।

क्तेऽनिट्चजः कुर्घिति ॥४।१।१७१॥ क्तेऽनिटो धातोश्चजान्तस्य कवर्गादेशो भवति घिति प्रत्यये । पाकः । योगः । पाक्यम् । योग्यम् । क्तेऽनिड्ग्रहणं किम् ? सङ्कोचः । कूजः । कर्जः । खर्ज. । गर्जः । उदाजः । समाजः । परिव्राजः । शोच्यम् । क्त इति किम् ? अर्चः । अर्च्यः । याच्यम् । रोच्यम् । अर्क; याञ्चा इममित्यनिटोऽपि । क्ते सेटः आरोकदर्शिपातनात् ।

वाक्यार्घनिदाघावदाघं नाम्नि ॥४।१।१७२॥ वाक्य अर्घ निदाघ अवदाघ इत्येते शब्दाः कुत्वकुत्वाः नाम्नि निपात्यन्ते । वाक्यम् । अविवाक्यम् । अर्घः । अर्हतेर्घञ् । निदाघ. । अवदाघ. । न्यवपूर्वाद् दहेर्घञ् । नाम्नीति किम् ? वाच्यम् । अविवाच्यम् । अर्हः । निदाहः । अवदाहः । वचेर्नियमार्थं वाक्यनिपातनम् ।

उद्गादयः ॥४।१।१७३॥ उद्गादय इति उद्गादीनां कुत्वादि निपात्यते । उद्गः । अभ्युद्गः । समुद्गः । उब्जेर्घञ् कुत्वं च निपात्यते । ओकः । शुचेर्घञि कुः क्ते सेट्त्वात् । श्वपाकः । मासपाकः । पिण्डपाकः । उलूकपाकः । कपोतपाकः । सामप्रवाकः । गोयोगः । कर्मणो णे, व्यतिसङ्गः । सर्गः । अवसर्गः । मेघः । अनु-

---

१. उत्साहने च हिंसायै सूचने चापि गन्धनम्—इति रभसः । क० म० टि० । २. व्यतिहरते गतिहिंसाशब्द इति सूत्रेण तङ् । क० म० टि० । ३. करणाधारे चानट्(ड्) इत्यनट् क० म० टि० । ४. प्रावरणं संव्यानं प्रच्छादनमुत्तरीयं च, इत्यभिधानम् क० म० टि० । ५. तिङ्सुबन्तचयो वाक्यं क्रिया वा कारकान्विता, इत्यमरः क० म० टि० । ६. अर्ह पूजायाम्—क० म० टि० । ७. समुद्गकः संपुटक इत्यमरः क० म० टि० ।

पाकः । नीचे पाकः । दूरे पाकः । फलेपाकः । क्षणेपाकः । न्युब्जम् । पचेः कर्मकर्तरि दीर्घश्च । गणे निपातनादेव । नीचेपाकुः । दूरेपाकुः । फलेपाकु । क्षणेपाकुः । न्यङ्कुः । मद्गुः । भृगुः । औणादिकः उः । तर्कं चर्कं तञ्चिवञ्च्योरः अविहितलक्षणकुत्वमुद्गादिषु द्रष्टव्यम् । तेन न्योकः । शकुन्तः । न्योको वृक्षः । दिवौकस् इत्यादि सिद्धम् । न्यग्रोधः । अवरोध. । वीरुदिति रुणद्धिः ।

न गतौ वञ्चः ॥४।१।१७४॥ वञ्चेर्गतौ वर्तमानस्य कुर्न भवति । वञ्च्यं वञ्चन्ति वाणिजाः । गन्तव्यं गच्छन्तीत्यर्थः । गताविति किम् ? वङ्कं काष्ठम् । कुटिलमित्यर्थः ।

याजादयो यज्ञाङ्गे ॥४।१।१७५॥ याजादय कुत्वाभावेन यज्ञाङ्गे भवन्ति । याजः । प्रयाजः । अनुयाजः । उपयाज । उपांशुयाजः । ऋतुयाज. । एवंप्रकारा. याजादयः । यज्ञाङ्ग इति किम् ? [1]योगः । प्रयागः । भुनक्तीति भुजः । कः । न घञ् ।

ण्यण्यावश्यके ॥४।१।१७६॥ आवश्यके ण्यणि कुत्वं न भवति । अवश्यपाच्यम् । अवश्यसेच्यम् । आवश्यक इति किम् ? पाक्यम् । सेक्यम् ।

निप्राद्युजः शकि ॥४।१।१७७॥ नि प्र इत्येताभ्यां परस्य युज. शक्यर्थे गम्यमाने ण्यणि कुत्वं न भवति । नियोज्यः । प्रयोज्यः । शकीति किम् ? नियोग्यः । प्रयोग्यः ।

भुजोऽदौ ॥४।१।१७८॥ भुजोऽद्यर्थेऽभ्यवहारे ण्यणि कुर्न भवति । भोज्य ओदनः । भोज्या यवागूः । अदाविति किम् ? [2]भोग्यः कम्बलः । भोग्या भूपाः । पाल्या इत्यर्थ ।

त्यज्यजः ॥४।१।१७९॥ त्यज् यज् इत्येतयोर्ण्यणि कुत्वं न भवति । त्याज्यम् । याज्यम् ।

एचोऽश्या ॥४।१।१८०॥ एजन्तस्य धातोराकारादेशो[3] भवति अशि अशकारादौ प्रत्यये विषयभूते भविष्यति बुद्धिस्थिते भवति । तेन आत्वे कृते प्रत्ययो भवति । [4]वेञ्—वाता । वानीयम् । शाता । शानीयम् । ग्लै—ग्लाता । ग्लानीयम् । सुग्नः । सुग्लः । सुम्नः । सुग्लानम् । सुम्लानम् । सुम्लानम् । एच इति किम् ? कर्ता । हर्ता । अशीति किम् ? वयन्ति । ग्लायन्ति । जग्ले । मम्ले । इत्येश्[5] न शादिरिति भवत्येव प्रागेवानिमित्तत्वात् । धातोरिति किम् ? गोभ्याम् । नौभ्याम् । इह लाक्षणिकत्वान्न भवति । चेता । स्तोता ।

व्योऽलिटि ॥४।१।१८१॥ व्य. व्यञ् इत्येतस्य धातोरलिटि अशि विषये आकारादेशो भवति । संव्याता । संव्यानम् । संव्यासीष्ट । अलिटीति किम् ? संविव्याय । संविव्ययिथ । संविव्यय । अलिटि पूर्वेणैव सिद्धम् । लिटि प्रतिषेधार्थं वचनम् ।

स्फुरस्फुलोर्घञि ॥४।१।१८२॥ स्फुर स्फुल इत्येतयोर्धात्वोरेच. घञि परे आकारादेशो भवति । विस्फारः । विस्फालः । घञीति किम् ? विस्फोरक: । विस्फोलक. ।

अस्यपगुरो वा ॥४।१।१८३॥ अपपूर्वस्य गुरैङ् उद्यमन इत्यस्य धातोरचः स्वाङ्गे अमि खमुञि णमि च प्रत्यये परे आकारादेशो वा भवति । अपगारमपगारम् । अपगोरमपगोरम् । अस्यपगारं युध्यन्ते । अस्यपगोरं युध्यन्ते ।

दीङस्सनि ॥४।१।१८४॥ दीङः सन्याकारो वा भवति । दिदासते । दिदीषते । उपदिदासते । उपदिदीषते ।

ल्याक्ङि ॥४।१।१८५॥ दीङ इत्येतस्य धातोर्नित्यमाकारादेशो भवति ल्ये किति ङिति च प्रत्यये विषयभूते भविष्यति बुद्धिस्थिते एवेत्यर्थः । तेनात्वे कृते प्रत्ययो भवति । ल्ये-उपदाय । अवदाय । अक्ङि ।

---

१. योगः प्रयोगः क० म० । २. पराध्यं वद्धनं लोके तयोर्यं पृथिवीभुजाम् । न भोक्तुरीदृशी भोग्या कन्दमूलफलाशिभिः क० म० टि० । ३. -कार आदे- क० म० । ४. सम्लुसम्लाने, क० म० । ५. इत्येत्, क० म० ।

उपदाता । उपदातुम् । उपदातव्यम् । उपदायः । अवदायः । उपदायो वर्तते । अवदायो वर्तते । ईषदुपदानम् । ईषदवदानम् । अवङीत्युक्तेरिह न भवति । दीनः । उपदीयते । उपदेदीयते । सानुबन्धनिर्देशाद् यङ्लुचि न भवति । उपदेदेति ।

मिञ्मीञोरखाचि[1] ॥४।१।१८६॥ मिञ् मीञ् इत्येतयोर्धात्वोः ख अच् इत्येतद्वर्जितेष्याक्ङि विषयभूत आकारादेशो वा भवति । निमाय गतः । निमाता । निमातुम् । निमातव्यम् । निममौ । प्रमाय गतः । प्रमाता । प्रमातुम् । प्रमातव्यम् । प्रममौ । अखाचीति किम् ? ईषन्निमयः । दुष्प्रमयः । अचि निमिनोति निमानं वा निमयः । आमीनाति आमानं वा आमयः । प्याक्ङीति किम् ? निमिम्यतुः । निमिम्युः । मेमीयते । सानुबन्धनिर्देशादिह न भवति । अकारेदुपादानाद् मीङ् हिंसायामिति ङानुबन्धस्य दैवादिकस्य न भवति । मेता, मेतुम् ।

लीङ्लिनात्योर्वा ॥४।१।१८७॥ प्याक्ङि अखाचीति वर्तते । लीङ्लिनात्योर्धात्वोः खाज्वर्जिते प्ये अक्ङिति च प्रत्यये विषयभूते अकारादेशो वा भवति । विलाय । विलीय । विलाता । विलेता । विलास्यते । विलेष्यते । विलास्यति । विलेष्यति । विललौ । विललाय । प्याक्ङि इति किम् ? विलीयते । विलेलीयते । लिलीषते । लिलीषति । लीनः । अखाचीति किम् ? ईषल्लयः । विलयः । इत्तिङ्(ञ)निर्देशाद् यङ्लुचि न भवति । लेलेति । लीयतिलिनात्योरुपादानाल्ली द्रवीकरणे इति युआदेर्न भवति । विलयति ।

पूजाप्रलम्भाभिभवे णौ ॥४।१।१८८॥ लिङ्लिनात्योर्णौ परतः पूजायां प्रलम्भे वञ्चनेऽभिभवे चार्थे नित्यमाकारादेशो भवति । जटाभिरालापयते—पूजयति आत्मानम् । पूजां प्रापयतीत्यर्थः । वञ्चने—कस्त्वामुल्लापयते । लोपमुल्लापयते वञ्चयते विप्रलम्भं प्रापयतीत्यर्थः । अभिभवे—श्येनो वर्तिकामपलापयते अभिभवति । न्यग्भावं प्रापयतीत्यर्थः । पूजाप्रलम्भाभिभव इति किम् ? विलाययति ।

क्रीङ्जेः ॥४।१।१८९॥ क्री इङ् जि इत्येतेषां णौ पर आकारादेशो भवति । क्रापयति । अध्यापयति । जापयति ।

सिध्यतेरज्ञाने ॥४।१।१९०॥ सिध्यतेर्णौ परत एव आकारादेशो भवति अज्ञाने, न चेत्स ज्ञानार्थो भवति । अन्नं साधयति । पक्षं साधयति । देवदत्तं जिनदत्तः काम्पिल्ये साधयति । राजनि साधयति । अज्ञान इति किम् ? तपस्तपस्विनं सेधयति । स्वान्येवैनं कर्माणि[2] सेधयन्ति । सिद्ध्यति तपस्वी, ज्ञानेन सम्बद्ध्यते, आविर्भूतप्रकाशो भवतीत्यर्थः । तत्र ज्ञाने प्रयोजने णिजि तत्रात्वं न भवति । अन्नं साधयतीति साधेः सिद्धं तत्र सेधयतीति प्रयोगनिवृत्त्यर्थं वचनम् । अनुबन्धनिर्देशेनापि यङ्लुङ्निवर्तयितुं शक्यते तत्र सिद्धयतीति श्येन निर्देश ऐधादिकनिवृत्त्यर्थं. ।

प्रयोक्तुस्स्मिङः ॥४।१।१९१॥ स्मिङो णौ पर आकारादेशो भवति प्रयोक्तुः स चेत्स्मिङो णिकर्तुः कारकाद्भवति नान्यस्मात् । अर्थस्ततो भवतीति स्मिदोपितततो (?) भवतीत्युच्यते । मुण्डो विस्मापयते । जटिलो विस्मापयते । प्रयोक्तुरिति किम् ? कुञ्चिकयैनं विस्मापयति । करणादत्र विस्मयो न प्रयोक्तुः । अनुबन्धनिर्देशाद् यङ्लुचि न भवति । विसेष्मापयति ।

बिभेतेर्भीष् च[3] ॥४।१।१९२॥ बिभेतेर्णौ परत आकारादेशो भवति भीषादेशश्च । प्रयोक्तुः स चेद्बिभेतेर्णिकर्तुः कारकाद् भवति । [4]मुण्डो भापयते । [5]जटिलो भापयते । मुण्डो भीषयते । जटिलो भीषयते । प्रयोक्तुरिति किम् ? कुञ्चिकयैनं भाययति । अत्र करणाद् भयं न प्रयोक्तुः । कुञ्चिका हि मत्वा बालस्तस्मा बिभेतीति । श्तिप्निर्देशाद् यङ्लुचि न भवति । बिभाययति ।

---

१. मिन्वतुः (मिम्युः) । क० म० । २. कर्मणि, क० म० । ३. [illegible]र्थः, क० म० टि० । ४. मुण्डस्तु मुण्डके [illegible] मुण्डिते इत्यभिधानम् । क० म० टि० । ५. "जटिलस्तु जटायुक्ते" इति विश्वः क० म० टि० ।

चिस्फुरोर्वा ॥४।१।१९३॥ चि स्फुर इत्येतयोर्धात्वोरेचो स्था णौ परे आकारादेशो भवति वा। चापयति। चाययति। स्फारयति। स्फोरयति।

वेतेः प्रजने[1] ॥४।१।१९४॥ वी गतिप्रजनकान्त्यशनखादनेष्विरयदादिषु पठ्यते, तस्य प्रजनेऽर्थे णौ परे आकारादेशो वा भवति। पुरो[2] वातो गाः प्रवापयति। प्रवाययति। गर्भं ग्राहयतीत्यर्थः। प्रजनो जन्मन उपक्रम.। गर्भग्रहणम्। वातिः प्रजने न दृश्यते इति योगारम्भः।

लीलोर्नग्लुक्स्नेहद्रवे ॥४।१।१९५॥ स्नेहद्रवेऽर्थे वर्तमानयोः ली ला इत्येतयोर्धात्वोर्णौ परे यथासङ्ख्यं लुक् नक् इत्येतावागमौ वा भवतः। ली इति ली द्रवीकरणे। ला इति ला आदाने। अथास्य स्नेहद्रवे न वृत्तिः। ली इत्ययमेव कृतात्वः। घृतं विलीनयति। घृतं विलालयति। घृतं विलाययति। घृतं विलापयति। कृतात्वस्य लीग्रहणेन ग्रहणे बलकामुक्ते पक्षे अनात्वे सावकाशं नकं परत्वात्पक् बाधते। स्नेहद्रव इति किम्? अयो विलाययति। जटाभिरालापयते। पूर्वान्तिकरणं ह्रस्वार्थम्। घृतं व्यलीलीत्। व्यलोललत्। एवमुत्तरत्रापि।

रुहः पः ॥४।१।१९६॥ रुह इत्येतस्य णौ परे पकारादेशो वा भवति। रोपयति व्रीहीन्। रोहयति व्रीहीन्। आरोपयति। आरोहयति। रोहत्यर्थे रुप्यतिर्न दृश्यत इति योगारम्भः।

कथादिपातिस्फायोऽल्लक्वम् ॥४।१।१९७॥ वेति निवृत्तम्। कथादीना, पा रक्षणे, स्फायेङ् वृद्धावित्येतयोर्धात्वोश्च णौ यथासङ्ख्यम् अल्लगागमावकारादेशश्च भवति। कथयति। वरयति। अचकथत्। अववरत्। अशशारत्। असुसूरत्। [4]वटापयति। लज्जाययति। पालयति। अपीपलत्। स्फारयति। कथादयः प्रागर्थेरविमतृ। रिणा हि अर्थयते सङ्ग्रयते गर्वयते इत्येव भवति। अपरे पुनराहुः। आगर्वात्, अवचनसामर्थ्याल्लुक् नास्ति। अर्थापयते। सङ्ग्रापयते।·गर्वापयते इति भवतीत्याहुः। पातेर्लग्वचनं रूपान्तरनिवृत्त्यर्थम् पल रक्षण इति चुरादिषु पठ्यते एव। लकि अकार उच्चारणार्थः। ककारो देशविध्यर्थः। पातीति तिब्निर्देशोऽदादिप्रतिपत्त्यर्थो यङ्लुनिवृत्त्यर्थश्च। पापापयति।

प्रीञ्धूञोर्नक् ॥४।१।१९८॥ प्रीञ् इत्येतयोर्णौ परे नगागमो भवति। प्रीणयति। अपिप्रीणत्। धूनयति। अदुधूनत्। प्रीञिति ञकारोच्चारणं यङ्लुनिवृत्त्यर्थं धुवतिनिवृत्त्यर्थं च।

वाशद्योर्विधूननागत्योर्जत्वौ ॥४।१।१९९॥ वा शद् इत्येतयोर्णौ परे यथाक्रमं विधूनने[6] गतौ चार्थे जगागमस्तादेशश्च भवति। पुष्पाणि प्रवाजयति। पक्षकेणोपवाजयति। उपावोवजत्। फलानि शातयति। विधूननागत्योरिति किम्? केशानावापयति। शोपयतीत्यर्थः। यष्ट्या गाः शादयति गमयति कालयतीत्यर्थः। वाजयतीति वज गतावित्यस्यापि सिद्ध्यति। वाते रूपान्तरनिवृत्त्यर्थं वाग्रहणम्।

वेव्यापाह्वाशाच्छासो यिक् ॥४।१।२००॥ वे व्या पा ह्वा शा च्छास इत्येतेषां णौ परे यिगागमो भवति। वे—वाययति शाटकम्। अवीवयत्। वे इति वेञोऽनात्वेन निर्देश ओवै इत्यस्य निवृत्त्यर्थः। आवापयति केशान्। व्या—सव्याययति। पा पाने—पाययत्युदकम्। पै इत्यस्यापि पा इति ग्रहणं केचिदिच्छन्ति। अपरे तु लाक्षणिकत्वान्नेत्याहुः। ह्वा—ह्वाययति। शा—निशाययति। छा—अवच्छाययति। सा—अवसाययति।

ह्रीब्लीरीक्नूयीक्ष्माय्यत्यर्तां पक् ॥४।१।२०१॥ ह्री ब्ली री क्नूयी क्ष्मायी आर्ति इत्येतेषामाकारान्ताना च धातत्रयवानां णौ परे पुगागमो (भवति)। ह्री—ह्रेपयति। ब्ली—ब्लेपयति। री—रेपयति। बहुवचनात्सानुबन्धः निरनुबन्धपरिभाषेह नाश्रीयते—इति रीरीङोर्द्वयोरपि ग्रहणम्। क्नूयी—

१. प्रजनं स्यादुपसरः, इत्यमरः क० म० टि०। २. गोगम्भनः पुरो वातः, इत्यभिधानम् क० म० टि०। ३. -बित्यनयोर्धा- क० म०। ४. वट विभाजने- क० म० टि०। ५. लज प्रकाशने- क० म० टि०। ६. विधूननं विधूनमित्यमरः क० म० टि०। ७. कक अगतौ, चौरादिको धातु.। क० म० टि०।

क्नोपयति । क्ष्मायी—क्ष्मापयति । अर्पि—अर्पयति । आर्तीति ऋ गतिप्रापणयोः, ऋ गतावित्युभयोर्ग्रहणम्, अविकरणनिर्देशात् । तिप्निर्देशाद् यङ्यङ्लुग्निवृत्तिः । अरारयति । अरिरेयति । आताम्—दापयति । अदीर्द(द)पत् । जटाभिरालापयते । क्रापयति । अध्यापयति । आपयति । सत्यापयति । अर्थापयति । वेदापयति । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा च बहुवचनादेव नाश्रीयते ।

घटादिक्रणेवनूजनैङ्जूष्क्नसूरञ्ज्यमोऽकमिचम्यमथपरिस्खद उपान्त्यस्याचोऽणम्णौ तु दीर्घो वा ॥४।१।२०२॥ अपपरिपूर्वस्खदवर्जितानां घटादीनां क्रणे वनू जनैङ् जूष् क्नसू रञ्ज इत्येतेषां कमिचम्यमिवर्जितानां चामन्तानां धातूनामुपान्त्यस्याचो णौ परे अण्परे अण् ह्रस्वो भवति । अमि तु णौ अस्याचः स्थाने दीर्घो वा भवति । घटादि—घटयति । घटंघटम् । घाटंघाटम् । अघटि । अघाटि । व्यथयति । व्यथंव्यथम् । व्याथंव्याथम् । अव्यथि । अव्याथि । हिडयति । हिडंहिडम् । हीडंहीडम् । अहिडि । अहीडि । क्रणे—क्रणयति । क्रणंक्रणम् । क्राणंक्राणम् । अक्रणि । अक्राणि । वनू—उपवनयति । उपवनमुपवनम् । उपवानमुपवानम् । उपावनि । उपावानि । जनैङ्—जनयति । जनंजनम् । जानंजानम् । अजनि । अजानि । जूष्—जरयति । जरंजरम् । जारंजारम् । अजरि । अजारि । क्नसू—क्नसयति । क्नसंक्नसम् । क्नासंक्नासम् । अक्नसि । अक्नासि । केचित्तु जनैङ्: ज्नस्यति पठन्ति ज्नसु निरसने इति धात्वन्तरं दैवादिकं मन्यन्ते । रञ्ज—रजयति मृगान् व्याधः । रजंरजम् । राजंराजम् । अरजि । अराजि । अमि—गमयति । गमंगमम् । गामंगामम् । अगमि । अगामि । दमयति । दमंदमम् । दामंदामम् । अदमि । अदामि । द्व्यङ्गुलोत्क्रमम् । द्व्यङ्गुलोत्क्रामम् । अन्तरङ्गत्वादणि कृते अणेव वा दीर्घ इति हेडादावदोषः । घटादिग्रहणं किम् ? पारयति । पारंपारम् । अपारि । क्रणे इत्येकार एदित्कार्यार्थः । अक्रणीत् । वनू इत्यूदित्वुपादानाद्वनूङ् याचन इत्यस्यैव भवति । वन षण सम्भक्तावित्यस्य तु वानयति, वानंवानम् । अवानीत्येव भवति । क्रणादिष्विहार्थविशेषानुपादानम् । घटादयः पुनः पठितार्था एवेति तेषां पृथगुपादानम् । तेन उद्घाटयति । राटयति । नाटयति । राणयति । स्मारयति । धारयति । श्रापयति । चालयति । छादयति । लालयति । प्रमादयति । ध्वानयति । स्वानयति । पाणयतीत्यन्यत्र भवति । अकमिचम्यमथपरिस्खद इति किम् ? कामयते । कामंकामम् । अकामि । आचामयति । आचाममाचामम् । आमयति । आममामम् । आमि—अपस्खादयति । अपस्खादमपस्खादम् । अपास्खादि । परिस्खादयति । परिस्खादं परिस्खादम् । पर्यस्खादि । अ(प)परिग्रहणं किम् ? स्खदयति । प्रस्खदयति । उपान्त्यस्येति किम् ? श्रपयति । श्रपंश्रपम् । श्रापंश्रापम् । अश्रपि । अश्रापि । क्रन्दंक्रन्दम् । क्रान्दंक्रान्दम् । अक्रन्दि । अक्रान्दीति क्रन्दरञ्जिवर्जितानां घटादिषु पाठसामर्थ्याद् भवति । रञ्जंरञ्जम् । अरञ्जीत्यत्र रञ्जेर्न लुप्युपादानं सावकाशमिति न भवति । अच इति किम् ? उपान्त्यस्य हलो मा भूत् । तुशब्दो विशेषणार्थः । तेन विशेषणो ह्रस्वः । दीर्घस्तु अम्णि परेणाम्रिति विशेष्यते । दीर्घ इति किम् ? न ह्र(स्वः) (?) एव विकल्पेत । शमंशमम् । शामंशामम् । अशमि । अशामि । शंशमंशंशमम् । शंशामंशंशामम् । अशंशमि । अशंशामि । अत्र णि ण्यन्ताद्यङ् ण्यन्ताच्चायो णोणिलुगल्लुक् च दीर्घविधौ न स्थानिवदिति दीर्घः । घटिष् चेष्टायां, व्यथिष् भयचलनयोः, प्रथिष् प्रख्यापने, प्रसिष् विस्तारे, म्रदिष् मर्दने, स्खदिष् स्खदने, त्वरिष् सम्भ्रमे, क्रदिष् क्लुङ् वैक्लव्ये, क्लन्दूङ् गतिवैदनयोः, दक्षि गतिहीनयोः, कृपि कृपायाम्, ज्वरिति ज्वररोगे, गड सेचने, हेड वेष्टने, नट भट परिभाषणे, नट नृत्तौ, स्तक प्रतिघाते, चक तृप्तौ, च, कखे हसने, रगे शङ्कायाम्, लगे सङ्गे, ह्रगे ह्लगे सगे स्थगे संवरणे, अक अग कुटिलायां गतौ, कण रण चण गतौ, चण श्रण दाने, श्रथ श्नथ क्नथ क्लथ चण हिंसार्थाः, ज्वल ह्वल चलने, ज्वल दीप्तौ च, स्मृ आध्याने, दृ भये, श्रा पाके, चल कम्पने, छद ऊर्जने, लड् जिह्वोन्मन्थने, मदी हर्षग्लपनयोः, ध्वन शब्दे, स्वन अवतंसने, फण गतौ, वृत् एते घटादयः । फणमेके घटादिं नेच्छन्ति । मतावपि फाणयतीत्याहुः । तेषां ततः पूर्वं वृत्करणं द्रष्टव्यम् ।

---

१. अरियारयति, क० म० । २. गतिप्रापणयोः क० म० । ३. ह्रगे, क० म० ।

शमोऽदर्शने ॥४।१।२०३॥ शमः अदर्शनेऽर्थे वर्तमानस्योपान्त्यस्याचो णौ परे ह्रस्वो भवति। अम्ञि परे तु दीर्घो वा भवति। शमयति रोगम्। निशमयति श्लोकान्। शमंशमम्। शामंशामम्। अशमि। अशामि। अदर्शनम् इति किम्? निशामयति रूपम्। शमः दर्शन इत्येकेषामवग्रहः। तेषां प्रत्युदाहरणं मूलोदाहरणम्।

यमोऽपरिवेषे णिचि च ॥४।१।२०४॥ यमः अपरिवेषणेऽर्थे वर्तमानस्योपान्त्यस्याचो णिचि चाणि च ह्रस्वो भवति। अम्ञि परे तु दीर्घो वा भवति। यमयति। यमंयमम्, यामंयामम्। अयमि। अयामि। अपरिवेष इति किम्? यामयत्यतिथीन्। यामयति चन्द्रमसम्। यमपरिवेष इत्येकेषां पाठः। तेषां प्रत्युदाहरणं मूलोदाहरण प्रत्युदाहरणम्। नान्विति सिद्धेऽप्यणिचि चेति वचनादन्येषां णिचि न भवति। स्यमि वितर्कणे। स्यामयते। स्यामंस्यामम्। अस्यामि। शमि आलोचने। शामयते। निशामं निशामम्। न्यशामि।

मारणतोषणनिशाने ज्ञश्च ॥४।१।२०५॥ मारणे तोषणे निशाने चार्थे वर्तमानस्य जानातेरुपान्त्यस्याचः णिचि चाणि चिचणो ह्रस्वो भवति। अम्ञि परे दीर्घो वा भवति। मारणे—सञ्ज्ञपयति मृगान् व्याधः। तोषणे—ज्ञपयति गुरून् शिष्यः। निशाने—ज्ञपयति शरान् व्याधः। ज्ञपंज्ञपम्। ज्ञापंज्ञापम्। अज्ञपि। अज्ञापि। निशानं तेजनं—तीक्ष्णकरणम्। अन्ये निशामन इति पठन्ति. निशामनमालोचनप्रणिधानमाहुः। णिचि चाणि चिचणो पूर्वत्रात्र च समानं रूपम्। अर्थस्तु भिद्यते णिच्प्रयुजि णिचकास्स्वार्थक.। अत एव वचनाच्चकारः। णिचि चेत्यस्यानुकर्षणार्थः।

चहः शाठ्ये ॥४।१।२०६॥ चहेर्धातोः शाठ्येऽर्थे वर्तमानस्योपान्त्यस्याचः णिचि णौ ह्रस्वो भवति। अम्ञि परे तु दीर्घो वा भवति। चहयन्ति। चहंचहम्। चाहंचाहम्। अचहि। अचाहि। शाठ्ये इति किम्? चहंचहम्। अचहि। चहतीत्येतरकथादित्वादकापि सिद्धे दीर्घार्थं वचनम्।

वाऽनुपसर्गाज्ज्वलह्वलह्मलवनूवमनमग्लास्नाम् ॥४।१।२०७॥ ज्वल ह्वल ह्मल वनूञ् वम नम ग्ला स्ना इत्येतेषां धातूनामुपान्त्यस्याचो ह्रस्वो वा भवति। न चेदुपसर्गात्ते परे भवन्ति। ज्वलयति। ज्वालयति। ह्वलयति। ह्वालयति। ह्मलयति। ह्मालयति। वनयति। वानयति। वमयति। वामयति। नमयति। नामयति। ग्लपयति। ग्लापयति। स्नपयति। स्नापयति। ज्वलंज्वलम्। ज्वालंज्वालम्। अज्वलि। अज्वालि इति दीर्घविकल्पः सिद्ध एव। अनुपसर्गादिति किम्? प्रज्वलयति। प्रह्वलयति। प्रह्मलयति। प्रवनयति। प्रवमयति। प्रणमयति। प्रग्लापयति। प्रस्नापयति। ग्लास्नोरप्राप्ते विकल्पः। शेषाणां प्राप्तिपूर्वकं वा ग्रहणं दीर्घविकल्पार्थमिदं तु ह्रस्वविकल्पार्थम्। वेति च योगविभागः कर्त्तव्यः। तेन सङ्क्रामयतीत्यादि सिद्धं भवति।

खचि ॥४।१।२०८॥ खचि परे यो णिस्तस्मिन् परे धातोरुपान्त्यस्याचः ह्रस्वादेशो भवति। द्विषन्तपः। परन्तपः। पुरन्दरः। युगन्धरः। वसुन्धरा। चकारः किम्? दुर्भिभावम्। सुभिभावम्।

छदेर्मन्क्वौ ॥४।१।२०९॥ छदेर्धातोर्मन्परे क्विपरे च णावुपान्त्यस्याचो ह्रस्वादेशो भवति। छद्म। दामच्छद्। परमच्छद्। छदिरिति छदिर्वलेर्डणिति निपातनात्सिद्धम्। छन्नमिति छन्न देरक्तोति।

घेऽद्व्याद्युपसर्गस्य ॥४।१।२१०॥ छदेरुपान्त्यस्य घप्रत्यये परे णौ परतः ह्रस्वो[2] भवति न चेत्तस्य द्व्यादय उपसर्गा भवन्ति। छाद्यतेऽनेनेति छदः। सप्त छदा अस्य सप्तच्छदः। उरश्छदः उरच्छदः। प्रच्छाद्यतेऽनेनेति प्रच्छदः। उपच्छदः। परिच्छदः। घ इति किम्? प्रच्छादनं प्रच्छादः। अद्व्याद्युपसर्गस्येति किम्? समुपच्छादः। समुपाभिच्छादः। यद्यपि यस्य त्र्यादयः सन्ति तस्य द्वावपि स्तः, तथापि संख्योत्तरोपजायमाना सत्यपि तत्र संख्यान्तरे संख्यान्तरकृतं व्यपदेशं निवर्तयति। नहि लोके द्विपुत्र आनीयतामित्युक्ते त्रिपुत्र आनीयत इत्यादिग्रहणम्।

---

१. णिङ् प्र- क० म०। २. ह्रस्वादेशो भवति, क० म०।

ङेऽशास्वग्नाश्यृदितः ॥४।१।२११॥ शास् अको नाशो निवृत्तिर्यस्यास्ति सोऽग्नाशी ऋकार इत् यस्य स ऋदित्, एतद्वर्जितस्य धातोर्योऽर्धस्तस्य ङपरे णौ परतः पूर्वभागोपान्त्यस्य ह्रस्वादेशो भवति। अपीपचत्। अपीपठत्। अचीकरत्। अजीहरत्। अलीलवत्। अपीपवत्। अदीदवत्[1]। अचीक्लृपत्। गोनामाख्यत् अजुगुनत्। नौरायमाख्यत् अनूनुरत्। ङिपरणिपरत्वेन न धातुर्विशेष्यते किं तर्हि तदङ्गोति णेः पूर्वस्या[2]धातुत्वेऽपि ह्रस्वो भवत्येव। ङ इति किम्? कारयति। हारयति। घटाद्यादीनां ह्रस्ववचना-दत्र न भवति। अचीकरदजीहरदित्यत्र भवतीति दुर्शनम्। अशास्वग्नाश्यृदित इति किम्? शासु[3]—अन्व-शशासत्। आशशासत्। अग्नाशी—अशुशारत्। अशुशूरत्। मालामाख्यत् अममालत्। मातरमा-ख्यत् अममातत्। राजानमतिक्रान्तवान् अत्यरराजत्। लोमान्यनुमृष्टवान् अन्वलुलोमत्। अच-समुदायनाशेऽप्यग्नाशोऽस्ति। अत्राप्यवयवावयविनोरभेदनये परेऽचः प्राचः इत्येव सिद्धेऽग्नाशिग्रहणं स्थानिवद्भावाभावार्थम्। तेन अर्जु[4]गुनदित्यादि सिद्धम्। ऋदित्—बाधृ—अबबाधत्। याचृ—अययाचत्। ढौकृ—अडुढौकत्। मा भवानोचिचत्। मा भवानोणिणत्। मा भवानेजिजत्। शासु[5] इत्युकारो यङ्-ल्लुग्निवृत्त्यर्थः अपरेषां ङे शास्वग्नाशोत्येव पाठः। शास्विति शासु[6] अनुशिष्टौ आङः शासु इच्छायामित्युभ-योरपि ग्रहणम्। उपान्त्यस्येति किम्? अचकासत्। अचकाङ्क्षत्। उपान्त्यस्येत्यृदित्येवमर्थमप्यनु-वर्तनीयम्। येन नाव्यवधानमित्येतन्निरपेक्षमिहापि व्यवस्थापयति मा भवानटिटत् इत्यादावोण्यादेऋर्दित्-करणान्नित्यादपि[7] द्विर्वचनात्पूर्वं ह्रस्वो भवति। वादना, प्रयोजितवान् अवीवदद् वीणा परि-वादकेनेति णिमात्रपरिग्रहात् सिद्धम्। णाविति किम्? ङ उपान्त्यस्य ह्रस्व इतीयति, नी—अनीनयत्। लू—अलूलवत् इत्यादौ अयवादेशं बाधित्वा ह्रस्वः स्यात्। अदीदपदित्यादौ पक्। अपीपचदित्यादौ न स्यादेव।

भ्राज्भास्भाष्दीप्पीड्मील्जीवकण्रणश्रण्वण्लुटां वा ॥४।१।२१२॥ भ्राज् भास् भाष् दीप् पीड् मील् जीव् कण् रण् श्रण् वण् लुट् इत्येतेषां धातूनामुपान्त्यस्याचः ङपरे णौ परतः ह्रस्वादेशो वा भवति। अबिभ्रजत्। अबभ्राजत्। अबीभसत्। अबभासत्। अबीभषत्। अबभाषत्। अदीदिपत्। अदिदीपत्। अपीपिडत्। अपिपीडत्। अमीमिलत्। अमिमीलत्। अजीजिवत् अजिजीवत्। अचीकणत्। अचकाणत्। अरीरणत्। अरराणत्। अशिश्रणत्। अशश्राणत्। अवीवणत्। अववाणत्। अलूलुटत्। अलुलोटत्। पूर्वेण नित्ये प्राप्ते वचनम्।

उर्ऋत् ॥४।१।२१३॥ ङपरे णौ परे धातोः ऋवर्णस्योपान्त्यस्य ऋकारादेशो वा भवति। अचीकृतत्। अचिकीर्तत्। अवीवृतत्। अववर्तत्। अमीमृजत्। अममार्जत्। ऋकारेणान्तरङ्गावपि इररौ वचनाद्बाध्येते। उपान्त्यस्येति किम्? अचीकरत्।

जिघ्रतेरिः ॥४।१।२१४॥ जिघ्रतेः घ्रा इत्येतस्योपान्त्यस्याचः ङपरे णौ परतः इकारादेशो वा भवति। अजिघ्रिपत्। अजिघ्रपत्। तिप्निर्देशो यङ्ल्लुग्निवृत्त्यर्थः। अजाघ्रपत्।

तिष्ठतेः ॥४।१।२१५॥ तिष्ठतेः स्था इत्येतस्योपान्त्याचः ङपरे णौ परत इकारादेशो भवति। अति-ष्ठिपत्। अतिष्ठिपताम्। अतिष्ठिपन्। तिब्निर्देशो यङ्ल्लुग्निवृत्त्यर्थः। अतास्थपत्। योगविभागो नित्यार्थः।

ऊद्दुषो णौ ॥४।१।२१६॥ दुषेर्धातोरुपान्त्यस्याचो णौ पर ऊकारादेशो भवति। दूषयति। दूषयतः। दूषयन्ति। णाविति किम्? दोषः। दुषमाचष्टे दुषयतीत्यत्र धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये विज्ञानान्न भवति। णाविति वर्तमाने पुनर्णौ ग्रहणं ङ इत्यस्य निवृत्त्यर्थम्। ऊदिति तकारो निर्देशार्थः ङे ह्रस्वबाधनार्थः इत्येके—अदुदूषदिति।

---

1. अदीदवत्, अचीक्लृपत्, क० म०। 2. -र्वस्याधातुत्वेऽपि- क० म०। 3. शासू, क० म०। 4. अजुगुनत्, क० म०। 5. शासु-इत्यूकारो- क० म०। 6. शासू क० म०। 7. -त्वाऽपि क० म०।

चित्ते वा ॥४।१।२१७॥ चित्ते चित्तविषयस्य चित्तकर्तृकस्य दुषेर्णौ परे उपान्त्यस्याचः ऊकारादेशो वा भवति। चित्तं दुष्यति तदन्यो दूषयति दोषयति वा। मनो दूषयति दोषयति वा। प्रज्ञां दूषयति दोषयति वा।

लुङ्लिटि भुवः ॥४।१।२१८॥ भू इत्येतस्य धातोरुपान्त्यस्याचो लुङि लिटि च परे अकारादेशो भवति। अभूवन्। अभूवम्। अभूव। बभूवतुः। बभूवुः। उवबादेशयोः कृतयोरुकारः। लुङ्लिटीति किम्? भवितभविषीष्ट। भुव इति किम्? लुलाव। लुलुवतुः। लुलुवुः। उपान्त्यस्येति किम्? अन्त्यस्यैव विध्यन्तरबाधनार्थो मा भूत्। अच इति किम्? अभूत्। अभूताम्। अभूवन्।

गोहोऽचि ॥४।१।२१९॥ गोहो भूतस्य गुहेरजादौ प्रत्यये परत उपान्त्यस्याच ऊकारादेशो भवति। निगूहयति। निगूहकः। साधु निगूहि। निगूहम्। निजुगूह। निगूहो वर्तते। गोह इति किम्? निजुगुहतुः। निजुगुहुः। अचीति किम्? निगोढा। निगोढुम्। निगोढव्यम्।

गम्हन्जन्खन्घसोऽनङ्यचि लुक् क्ङिति ॥४।१।२२०॥ गम् हन् जन् खन् घस् इत्येतेषामुपान्त्यस्याचः किति ङिति चाङ्वर्जितेऽजादौ प्रत्यये परतः लुग्भवति। किति—जग्मतुः। जग्मुः। जघ्नतुः। जघ्नुः। जज्ञे। जज्ञाते। जज्ञिरे। चख्नतुः। चख्नुः। जक्षतुः। जक्षुः। ङिति—घ्नन्ति। कतीह निघ्नानाः। अनङीति किम्? अगमत्। अघसत्। अचीति किम्? गम्यते। हन्यते। इहाच इत्युत्तरत्राननुवृत्त्यर्थः। क्ङितीति किम्? गमनम्। हननम्।

हलोनोऽनर्चाञ्च्युदितोः ॥४।१।२२१॥ हलन्तस्य धातोरुपान्त्यस्य नकारस्य क्ङिति प्रत्यये परे लुग्भवति अनर्चाञ्च्युदितोः, अर्चा पूजा तस्या वर्तमानमञ्चमुदितञ्च वर्जयित्वा। स्रस्तः। ध्वस्तः। स्रस्यते। ध्वस्यते। सनीस्रस्यते। दनीध्वस्यते। अस्रभत्। अग्लुचत्। हल इति किम्? नीयते। नेनीयते। न इति किम्? वृश्च्यते। वरीवृश्च्यते। अनर्चाञ्च्युदितोरिति किम्? अञ्चिता गुरवः। नम्यते। नानम्यते। अर्चाग्रहणं किम्? उदक्तमुदकं[1] कूपात्, उद्धृतमित्यर्थः। उपान्त्यस्येति किम्? नह्यते। नानह्यते। क्ङितीति किम्? स्रंसिता। ध्वंसिता।

लङ्गिकम्प्योरुपतापाङ्गविकृत्योः ॥४।१।२२२॥ रगु लगि इति लङ्गिः पठ्यते; कपुङ् चलने; अनयोरुपान्त्यनकारस्य क्ङिति प्रत्यये परे यथासंख्यमुपतापेऽङ्गविकृतौ चार्थे लुग्भवति। विलगितः। विकपितः। उपतापाङ्गविकृताविति किम्? विलङ्गितः। विकम्पितः। लङ्गिकम्प्यो रुदित्वादुपतापाङ्गविकृत्योरुपान्त्यनिवृत्त्यर्थं वचनम्।

भञ्जेर्ञौ वा ॥४।१।२२३॥ भञ्ज इत्येतस्य धातोरुपान्त्यस्य नकारस्य ञौ परे लुग्वा भवति। अभाजि। अभञ्जि।

दंशसञ्जः शपि ॥४।१।२२४॥ दंश सञ्ज इत्येतयोर्नकारस्य शपि परे लुग् भवति। दशति। सजति। दशन्तौ। सजन्तौ। शपं विधाय शब्वचनं[2] नित्यशबर्थम्।

रञ्जः ॥४।१।२२५॥ रञ्ज शपि नकारस्य लुग्भवति। रजति। रजतः। रजन्ति। योगविभाग उत्तरार्थः।

णौ मृगरमणे ॥४।१।२२६॥ रञ्जेरुपान्त्यस्य णौ परतो मृगाणां रमणे क्रीडायामर्थे लुग्भवति। रजयति मृगान् व्याधः। मृगरमण इति किम्? रञ्जयति वस्त्रं रजकः। रञ्जयति नटः परिषदम्।

---

१. समुद्धृतोदधृते समे, इत्यमरः, क० म० टि०। २. शमर्थम् (अशुद्धोधितः) क० म०।

घञि भावकरणे ॥४।१।२२७॥ रञ्जेरुपान्त्यस्य नकारस्य भावे करणे च घञि परतो लुग्भवति। रञ्जनं रज्यतेऽनेनेति वा रागः। घञीति किम्? रञ्जनम्। भावकरण इति किम्? रजन्त्यस्मिन्निति रङ्गः। रञ्जनं, रजः, रजनी इत्युणादयः।

स्यदो जवे ॥४।१।२२८॥ स्यद इति स्यन्देर्घञि नलोप आकाराभावश्च निपात्यते जवे वेगे गति-..वेऽभिधेये। गोस्यदः। अश्वस्यदः। जव इति किम्? घृतस्यन्दः। तैलस्यन्दः।

प्रश्रथहिमश्रथैधावोदौद्मदशनम् ॥४।१।२२९॥ प्रश्रथ हिमश्रथ एध अवोद ओद्मन् दशन् इत्येते शब्दा घञादौ कृतनलोपादयो निपात्यन्ते। प्रश्रथः। हिमश्रथः। प्रहिमपूर्वस्य श्रन्थेर्घञि न लुगात्वाभावश्च निपात्यते। एध इन्धेर्घञि नलोप एत्वं च। अवोदः। अवपूर्वस्य उन्देर्घञि नलोपः। ओद्मन्। उन्देर्मनि नलोप ओत्वं च। दशनम्। दंशेरनीट नलोपः।

ञ्णित्यस्याः ॥४।१।२३०॥ ञिति णिति च प्रत्यये परे धातोरुपान्त्यस्याकारस्य आकारादेशो भवति। अपाचि। अनायि। अलावि। अकारि। पाचयति। लावयति। कारयति। पाचकः। नायकः। लावकः। कारकः। ञ्णितीति किम्? पचति। करोति। अस्येति किम्? अभेदि। भेदकः। अभोजि। भोजकः। पिपठिषकः। चकासकः।

जागुर्ञ्णि ॥४।१।२३१॥ जागृ इत्येतस्य धातोर्ञ्णिति[2] च प्रत्यये परे उपान्त्यस्याकारस्य आकारादेशो भवति। अजागरि। जागरिष्यते। जजागार। ञ्णि इति किम्? जागरयति। जागरकः। साधु जागरी। जागरम्। जागरः। जागरो वर्तते। नियमार्थो योगः।

मृजुः ॥४।१।२३२॥ अस्येति वर्तते। न ञ्णीति। मृजेर्धातोर्ऋवर्णस्य स्थाने योऽकारस्तस्य आकारादेशो भवति। मार्ष्टि। मार्ष्टा। सम्मार्जकः। सम्मार्जनम्। उरिति किम्? म्रष्टा। म्रष्टुम्। म्रक्षिमा। मृजेरप्यम-मिच्छन्ति। यत्रस्यासाम्न दृश्यत इत्याहुः। तेषामुरित्युत्तरार्थम्।

आर्वाचि ॥४।१।२३३॥ मृजुरिति वर्तते नास्येति मृज ऋकारस्याऽजादौ प्रत्यये परे आकारादेशो वा भवति। परिमृजन्ति। परिमार्जन्ति। परिमृजन्। परिमार्जन्। परिमृजतुः। परिमार्जतुः। अचीति किम्? म्रष्ट.[4] म्रष्टवान्। उरिति किम्? मार्जनम्। मार्जकः।

विश्रमो घञि ॥४।१।२३४। विपूर्वस्य श्रमे घञि उपान्त्याकारस्याऽऽकारादेशो वा भवति। सूर्यविश्रामभूमिः। विश्रामहेतोः। विश्रमः। अविश्रमं यावदिदं शरीरम्। विपूर्वग्रहणं किम्? श्रमः। आश्रमः। घञीति किम्? विश्रमि।

नोद्यमोपरमः ॥४।१।२३५॥ उद्यमेरुपरमेश्च घञि उपान्त्यस्याकारस्याऽऽकारादेशो न भवति। उद्यमः। उपरमः। उदुपपूर्वग्रहणं किम्? यामः। संयामः। सुयामः। रामो विरामः।

मजन्वधोऽयंरनंगंकंचमः कृञ्णौ ॥४।१।२३६॥ यमिरमिनमिगमिवमिकमिचमिवर्जितस्य मान्तस्य धातोर्जनिवधोश्चोपान्त्यस्याकारस्य कृति ञौ ञ्णिति च प्रत्यये परे आकारादेशो न भवति। शमः। तमः। दमः। शमी। तमी। दमो। शमकः। तमकः। दमकः। अशमि। अतमि। अदमि। प्रजनः। जन्यः। जनकः। अजनि। वधः। वध्यः। वधकः। अवधि। वधिरहनादेशो व्यञ्जनान्तः प्रकृत्यन्तरमस्ति। यमादिप्रतिषेधः किम्? नियामकः[5]। अभिरामकः। विनामकः। आगामकः[6]। कामः। कामुकः। आचामकः। केचिदाचाम इति पठन्ति। चमकः। विचमकः—इति[7] प्रत्युदाहरन्ति। आमयति निष्याकारः। कृञ्णाविति किम्? शशाम। तताम। ददाम। ववाध। आमयति। निशामयते।

---

१. चकासः, क० म०। २. ञिति च णिति, क० म०। ३. आगरिष्यत, क० म०। ४. मृष्टः, मृष्टः। उरि क० म० टि०। ५. नियामकः ऐतराहे कर्णधारे नियन्तरि, क० म० टि०। ६. आगामुकः, क० म०। ७. इति पाठिः प्रत्यु- क० म०।

आतो यम् ॥४।१।२३७॥ आकारान्तस्य धातोः कृति ञौ च ञ्णिति प्रत्यये परे यमागमो भवति। दायः। धायः। दायकः। धायक.। दरिद्रायकः। अदायि। अधायि। दायिष्यते। धायिष्यते। यमो मकारोऽन्यादयः परत्वार्थ. इतीहोपान्त्यस्येति नास्ति।

घ्नो नस्तोऽञिणे ॥४।१।२३८॥ हन्तेर्णिणश्च वर्जिते ञ्णिति प्रत्यये परे नकारस्य तकारादेशो भवति। घातयति। घातकः। साधुघाती। घातंघातम्। घातो वर्तते। घ्न इति योगविभागेनाकारः। अञिण इति किम्? अघानि। अघानिष्ट। जघान। घातो. कार्यं तत्प्रत्यये विज्ञायत इतोह न भवति। वार्तघ्नम्। उपान्त्यविकाराद्दुपान्त्यस्य स्यादिति न इत्युच्यते।

ह्रो घः ॥४।१।२३९॥ ञिणीति वर्तते। हन्तेर्ञिणिति प्रत्यये हकारस्य घकारो भवति। अघानि। घातयति। घातकः। साधुघाती। घातम्। घातो वर्तते। ञ्णीति किम्? हन्ता। घ्न इति किम्? हारकः।

शासः क्ङित्यङ्हलीत् ॥४।१।२४०॥ शास इत्येतस्य धातोरङि क्ङिति हलादौ च प्रत्यये परे उपान्त्यस्येकारादेशो भवति। अङि—अशिषत्। अशिषताम्। अशिषन्। क्ङिति हलि—शिष्टः। शिष्टवान्। शिष्टिः। शिष्ट्वा। अनुशिष्य.। शिष्यः। शिष्यते। शेशिष्यते। शिष्टः। शिष्ठ। शिशिष्वः। शिष्वः। शिष्मः। शाशिष्टः। क्ङितीति किम्? शास्ति। अङ्हलीति किम्? शशासतुः। शशासुः। शासति।

क्वौ ॥४।१।२४१॥ शासित्येतस्य धातो. क्वावुपान्त्यस्येकारादेशो भवति। आर्यशीः। मित्रशीः।

आङः ॥४।१।२४२॥ आङ. परस्य शासेः क्वावेवोपान्त्यस्येकारादेशो भवति। आशीः। पूर्वेण सिद्धे नियमार्थो योगः। इह न भवति। आयुराशास्ते। आशास्महे। आशास्महे। आशास्यते।

क्तिन्यपचायः ॥४।१।२४३॥ अपपूर्वस्य चायते क्तिनि प्रत्यये उपान्त्यस्येत्वं भवति। अपचितिः।

ह्लादेः क्तिः ॥४।१।२४४॥ ह्लादतेरुपान्त्यस्य क्ति तकारादौ किति प्रत्यये परेऽकारादेशो भवति। ह्लन्नः। ह्लन्नवान्। ह्लत्ति.। क्तीति किम्? ह्लादित्वा। ककारः किम्? आह्लात्ति। आह्लात्तः। इदमेव लिङ्गं प्रकृतिग्रहणे यङ्लुबन्तस्यापि ग्रहणमित्यस्य। तकारः किम्? प्राह्लाद्। निह्लाद्यते। जह्लादानः।

ऋल्वादेः क्तक्तिनां नोऽप्रः ॥४।१।२४५॥ ऋकारान्ताल्ल्वादिभ्यश्च परयो. क्तक्तवत्वोः क्तिन-श्चादेर्नकारादेशो भवति—अप्रः—प्र इत्येतद्वर्जयित्वा। तीर्ण.। तीर्णवान्। तीर्णिः। कीर्णः। कीर्णवान्। कीर्णिः। निगीर्णः। निगीर्णवान्। निगीर्णिः। लून.। लूनवान्। लूनिः। धूनः। धूनवान्। धूनिः। अप्र इति किम्? पूर्त.। पूर्तिः। ल्वादिष्वृकारान्तानाम् इत्येव सिद्धमनृकारार्थं ल्वादिग्रहणम्। ल्वादिष्वृकारान्तपाठः ल्वादिकार्यार्थः। लूञ्, धूञ्, स्तॄञ्, कॄञ्, वृञ्, भृ, कॄ, मॄ, पॄ, भॄ, दॄ, जॄ, नॄ, बॄ, ज्या, ब्ली, ल्वी, री, ली, वृत् इति ल्वादय.।

क्तयोर्द्र्यौदित्सूयत्यादेर्दस्य चामन्मूर्च्छः ॥४।१।२४६॥ तीति वर्तते। दकारान्ताद् रेफान्तात्स्त्यश्च श्यायतेरोदितः सूयत्यादेश्च मन्मूर्च्छिवर्जिताद्धातोः परयोः तकारादोः क्तयोः क्तक्तवत्वोरादेर्नकारादेशो भवति। तत्सन्नियोगे पूर्वस्य दकारस्य च नकारादेशो भवति। द.—भिन्नः। भिन्नवान्। छिन्नः। छिन्नवान्। रः—आगूर्णः। आगूर्णवान्। श्या—शीनं घृतम्। (अनवेक्षणादीलक्षितमेवैतत्येवं स्थितं न ग्रन्थामाप्त्या) प्रतिशीनम्। अभिशीनम्। अविशीनम्। अवशीनम्। अभ्यवशीनम्। शीतं वर्तते शीतमुदकमिति गुणे शीतोष्ण-तृप्रादसह आतुरिति निपातनान्न भवति। ओदितः। ओलजेड्—लग्नः। लग्नवान्। ओविजैङ्—उद्विग्नः। उद्विग्नवान्। ओप्यायैङ्—पीनः। पीनवान्। टुओश्वि—शूनः। शूनवान्। सूयत्यादयः। प्रसूनः। प्रसूनवान्। दूनः। दूनवान्। दीनः। दीनवान्। उड्डीनः। उड्डीनवान्। डीनः। डीनवान्। मीनः। मीनवान्। रीणः। रीणवान्। लीनः। लीनवान्। व्रीणः। व्रीणवान्। एते सूयत्यादयः। क्तयोरिति किम्? भित्तिः। चूर्तिः। द्विवचनादर्थवद्ग्रहणानपेक्षं क्तक्तवत्वोर्ग्रहणम्। द्र्यौदीत्। सूयत्यादेरिति किम्? कृतवान्। रात्परेणागमे

व्यवधानम् । ऋकारस्य हि मध्येऽर्धमात्रो रेफः पूर्वं पश्चाच्च तुर्योऽज्भागः प्रतिज्ञायते । ऋणं धारयतीति । 'ऋणे' इति निपातनात् सिद्धम् । सूयतीति श्यनिर्देशः सुयतिस्रवतिनिवृत्त्यर्थः । तीति किम् ? विदितम् । चरितम् । अमन्मूर्च्छ इति किम् ? मत्तः । मत्तवान् । मूर्तः । मूर्तवान् । कृतस्यापत्यं कार्तिरित्यत्रासिद्धं च बहिरङ्गमन्तरङ्गे इति न भवति । भिन्नवद्भूयां भिन्नवद्भिरिति प्रत्ययवकारस्यासङ्ख्याच्चादबुत्वाच्च (न) भवति ।

हलो यञ आतोऽध्याख्यः ॥४।१।२४७॥ ध्याख्यावर्जितस्य धातोर्हलः परात् यञः परो योऽकारस्तस्मात्परयोस्तकारयोः क्तयोर्नकारादेशो भवति । संस्त्यानः । संस्त्यानवान् । निद्राणः । निद्राणवान् । म्लानः । म्लानवान् । ग्लानः । ग्लानवान् । हल इति किम् ? यातः । देवरातः । यञ इति किम् ? प्रभातः । स्नातम् । ध्मातम् । आत इति किम् ? च्युतः । च्युतवान् । अध्याख्य इति किम् ? ध्यातः । ध्यातवान् । धातूनां हलादेर्विशेषणादिह न भवति । निर्यातः । निर्यातवान् । निद्यातः । निद्यातवान् (निध्यातः । निध्यातवान्) । द्वित्वेऽपि यञिति जात्याश्रयणादसिद्धेश्च न भवति । क्तीति किम् ? दरिद्रितम् । दरिद्रितवान् ।

पूदिव्यञ्चेर्नाशाजिगीषाऽपादाने ॥४।१।२४८॥ पू दिवि अञ्चि इत्येतेभ्यो यथासंख्यं नाशे अजिगीषायाम् अनपादाने च क्तयोः क्तयोर्नकारादेशो भवति । पूना यवाः । आद्यूनो देवदत्तः । परिद्यूनं वस्त्रम् । समक्नो शकुनेः पक्षौ । नाशाजिगीषापादान इति किम् ? [1]पूतं धान्यम् । द्यूतं वर्तते । उदक्तमुदकं कूपात् । द्यूते क्षेपादि जिगीषणा[2] च क्रियते इति जिगीषार्थो भवति ।

सेः कर्मकर्तरि ग्रासे ॥४।१।२४९॥ षिञ् बन्धने इत्येतस्मात्परयोः क्तयोर्नकारादेशो भवति ग्रासे कर्मणि कर्तृत्वेन विवक्षिते । सीनो ग्रासः स्वयमेव । कर्मकर्तरीति किम् ? सितो गलो ग्रासेन । सितो ग्रासो देवदत्तेन । सितवान् ग्रास देवदत्तः । ग्रास इति किम् ? सितं कर्म स्वयमेव ।

निर्वाणोऽवाते ॥४।१।२५०॥ निर्वाण इति निर्पूर्वाद् वातेः क्तस्य क्तप्रत्ययस्य नत्वं निपात्यतेऽवाते कर्तरि वातश्चेन्निर्वाति क्रियायाः कर्ता न भवति । निर्वाणो मुनिः । निर्वाणः प्रदीपः । अवात इति किम् ? निर्वातो वात । निर्वातः । निर्वातं वातेन । निर्वाणः प्रदीपो [3]वातेनेत्यत्र वातो हेतुः करणं वा न कर्ता । केचिन्निर्वाणं[4] वातेनेतीच्छन्ति तेषां वातेः कर्तरि प्रत्यये सति प्रतिषेधः ।

दुग्वोर्दीर्घश्च ॥४।१।२५१॥ दु गु इत्येताभ्यां परयोः क्तयोर्नकारादेशो भवति । तत्सन्नियोगे च तयोर्दीर्घो भवति । आदूनः । आदूनवान् । विगूनः । विगूनवान् । गूनो वत्सः ।

क्षेरध्ये ॥४।१।२५२॥ क्षि इत्येतस्मात्परयोः क्तयोर्नकारादेशो भवति तत्सन्नियोगे चास्याक्षेर्दीर्घो भवति अध्ये ध्यण्प्रत्ययस्यार्थो भावकर्मणी ततोऽन्यत्र चेत्तौ क्तौ भवतः । क्षीणो देवदत्तः । क्षीणमिदं देवदत्तस्य । अधिकरणेऽयं क्तः । अध्य इति किम् ? क्षितमस्य । भावे क्तः । क्षिप हिंसायामित्येतस्येह ग्रहणं न भवति सानुबन्धकत्वादित्येके । श्रुतपालस्तु ग्रहणं मन्यते ।

दैन्याक्रोशे वा ॥४।१।२५३॥ क्षि इत्येतस्मादध्यण्यर्थे क्तयोर्नकारादेशो वा भवति । तत्सन्नियोगे चास्या क्षेः दीर्घादेशो भवति दैन्य आक्रोशे च गम्यमाने । (दैन्ये)—क्षितस्तपस्वी । क्षीणस्तपस्वी । क्षितकः । क्षीणकः । आक्रोशे—क्षितो जाल्मः । क्षितायुर्जाल्मः । क्षीणायुर्जाल्मः । अध्य इति किम् ? क्षितं तपस्विनः । क्षितं जाल्मस्य । ध्यणर्थस्य क्तो नास्ति । भाषायामिति श्रुतपालः ।

ह्रीघ्राघ्राध्मोन्दनुदविन्तेः ॥४।१।२५४॥ ह्री घ्रा द्रा ध्मा उन्द नुद इत्येतेभ्यो विन्तेश्च विचारणार्थाच्च विदेः परयोः क्तयोर्नकारादेशो वा भवति तत्सन्नियोगे पूर्वस्य च दकारस्य नकारः । ह्रीणः । ह्रीणवान् । ह्रीतः । ह्रीतवान् । घ्राणः । घ्राणवान् । घ्रातः । घ्रातवान् । द्राणः । द्राणवान् । द्रातः । द्रातवान् । ध्माण. ।

---

1. सद्मावसितं धान्यं पूतं तु बहुलीकृतम्, इति नामलिङ्गानुशासने क० म० टि० । 2. जिगीषणा क्रि- क० म० । 3. वासामञ्जकवातेन दीपो निर्वाणमागतः, क० म० टि० । 4. निर्वाणमस्तं गमने निर्वृतौ गजमज्जने, क० म० टि० ।

घ्रामवान् । घ्रातः । घ्रातवान् । समुन्नः । समुन्नवान् । समुत्तः । समुत्तवान् । नुन्नः । नुन्नवान् । नुत्तः । नुत्तवान् । विन्नः । विन्नवान् । वित्तः । वित्तवान् । विन्तेरिति नमा निर्देशः विद विचारण इत्यस्य प्रतिपत्त्यर्थः । तेन विध्यन्तरस्य न भवति । विद सत्तायाम् । विन्नः । विन्नवान् । व्यवस्थितविभाषेयम्, तेन त्रामतेः सञ्ज्ञायां न भवति । त्रातः । देवत्रातः । अन्यत्र नरत्रम् । त्राणः । उभयमित्येके ।

प्रस्त्यो म. ॥४।१।२५५॥ प्रपूर्वात् स्त्यायतेः क्तयोर्मकारादेशो भवति वा । प्रस्तीमः । प्रस्तीमवान् । प्रस्तीतः । प्रस्तीतवान् ।

क्षः ॥४।१।२५६॥ क्षै क्षय इत्यस्मात् क्तयोस्तकारस्य नित्यं मकारादेशो भवति । क्षामः । क्षामवान् । योगविभागो नित्यार्थः ।

शुष्पचः कवम् ॥४।१।२५७॥ शुष् पच इत्येताभ्यां क्तयोर्यथासंख्यं ककारवकारावादेशौ भवतः । शुष्कः । शुष्कवान् । पक्वः । पक्ववान् ।

अनुपसर्गाः क्षीबोल्लाघकृशपरिकृशफुल्लोत्फुल्लसम्फुल्लाः ॥४।१।२५८॥ अनुपसर्गाः क्षीब उल्लाघ कृश परिकृश फुल्ल उत्फुल्ल सम्फुल्ल इत्येते शब्दाः क्तान्ता निपात्यन्ते । क्षीबेति क्षीबृङ् मद इत्येतस्मात्परस्य क्तस्य इडभावः तलोपश्च निपात्यते । क्षीबः । उल्लाघेति 'लाघृङ् सामर्थ्ये' इत्येतस्मादुत्पूर्वात्परस्य क्तस्येडभावः तलोपश्च । उल्लाघः । कृश परिकृशेति कृश तनूकरण इत्येतस्मात् केवलात् पर्युपसृष्टाच्च क्ते क्तस्येडभावः तलोपश्च । कृशः । परिकृशः । फुल्लोत्फुल्लसम्फुल्लेति ञिफला विशरण इत्येतस्मात् केवलादुत्पूर्वात् सम्पूर्वाच्च परस्य क्त इडभावः आदेशश्च धातोश्चाकारस्योकारः । फुल्लः । उत्फुल्लः । सम्फुल्ल. । अनुपसर्गादिति किम् ? प्रक्षीबितः । प्रोल्लाघित । व्युद्ग्रहणं केवलव्युदासार्थं स्यात् । कृशफुल्लयोः सोपसर्गयोरपि पृथगुपादानादनुपसर्गयोर्निपातन शक्येत विज्ञातुम् । क्षीबादयः शब्दाः केनाचापि च सिद्धयन्ति । क्षीबित इत्याद्यनिष्टरूपनिवृत्त्यर्थं निपातनम् । अपरे क्षीबवानित्याद्यपि रूपमिच्छन्ति । तदर्थं क्तक्तवत्वोस्तशब्दात्रयेनिपातनं विज्ञायते ।

भित्तं शकलम् ॥४।१।२५९॥ भित्तमिति भिदे. क्तस्य नत्वाभावो निपात्यते शकलं शकलपर्यायो यदि भित्तशब्दो भवति । भित्त शकलमित्यर्थः । शकलमिति किम् ? भिन्नं शकलम् । भिन्नं भित्तम् । अत्र भिन्नशब्दः क्रियाविशिष्टकारकवाची । अत एव शकलं भित्तमिति च विशेष्यमुपादीयते ।

वित्तं धनप्रतीतम् ॥४।१।२६०॥ धनं च प्रतीतं च धनप्रतीतम् । वित्तमिति विदेर्लाभार्थात्परस्य क्तस्य नत्वाभावो निपात्यते । स चेद्वित्तशब्दो धनपर्यायः प्रतीतपर्यायो वा भवति । वित्तं धनमित्यर्थः । वित्तः प्रतीत इत्यर्थः । धनप्रतीतमिति किम् ? विन्नः । वि(वे)त्तेर्विदितं [1]विन्तेर्विन्नं वित्तं च । विद्यतेर्विन्नं वित्तं धनप्रतीते च । विन्दतेर्विन्नमन्यत्र ।

हन्मन्यम्रम्गम्नम्वनतितनादेर्लुग्झलि ॥४।१।२६१॥ क्ङितीति वर्तते । हन् मन् यम् रम् गम् नम् इत्येतेषा वनतेस्तनादीना च झलादौ क्ङिति प्रत्यये परे लुग्भवति । हन्—हतः । हतवान् । हत्वा । हतिः । आहत । आहथाः । मन्—मतः । मतवान् । मत्वा । मतिः । यम्—यतः । यतवान् । यत्वा । यतिः । रम्—रतः । रतवान् । रत्वा । रतिः । गम्—गत. । (इदं सूत्रं तद्वृत्तिश्च ताडपत्रपुस्तके लेखकप्रमादतश्चु-(च्यु)ते यतो लभ्यते ततो लिखितम् ।) गतवान् । गत्वा । गतिः । नम्—नतः । नतवान् । नत्वा । नतिः । अवनतिः । तनादि—तनूञ्—ततः । ततवान् । तत्वा । ततिः । अतत । अतथा. । सनूञ्—आत्वं वक्ष्यते । क्षणूञ्—क्षतः । क्षतवान् । क्षत्वा । क्षति. । अक्षत । अक्षथाः । ऋणूञ्—ऋतः । ऋतवान् । ऋत्वा । ऋतिः । आर्त । आर्थाः । तृणूञ् । तृतः । तृतवान् । तृत्वा । तृतिः । अतृत् । अतृथाः । घृणूञ् । घृतः । घृतवान् । घृत्वा । घृतिः । अघृत । अघृथाः । वनूङ्—वतः । वतवान् । वत्वा । वतिः । अवत । अवथाः । मनूङ्—मतः । मतवान् । मत्वा । मति. । अमत । अमथाः । हनादीनामिति किम् ?

1. वित्तेः, क० म० ।

शान्तः । दान्तः । तिङ्गणनिर्दिष्टेषु यङ्लुपि न भवति । दंदान्तः । तन्तान्तः । अन्यत्र भवति—जङ्गतः । मम्मतः । यंयतः । रंरतः । कन्ग्रहणं मन्यत्यर्थं मनुतिस्तु तनादीत्येव भवति । झलीति किम् ? तन्यते । तन्त-न्यते । क्ङिती किम् ? हन्ता । मन्ता ।

ल्ये ॥४।१।२६२॥ हनादीनां धातूनां ल्ये परतो लुग्भवति । प्रहत्य । प्रमत्य । प्रवत्य । प्रतत्य । प्रक्षत्य ।

मो वा ॥४।१।२६३॥ हनादीनां मकारान्तानां ल्ये परतो लुग्वा भवति । नियत्य । नियम्य । विरत्य । विरम्य । आगत्य । आगम्य । प्रणत्य । प्रणम्य । हनादीनामिति किम् ? उपशम्य ।

गमादीनां क्वौ ॥४।१।२६४॥ हनादीनां गमादीनां क्वौ लुग्भवति । जनगत् । कलिङ्गगत् । संयत् । सुयत् । सुमत् । परीतत् । प्रतीतत् । सत् । सुक्षत् । अग्रेगूः । भूरित्यौणादिको डूः ।

न क्तौ दीर्घश्च ॥४।१।२६५॥ हनादीनां क्तौ प्रत्यये लुग्दीर्घश्च न भवतः । हन्तिः । मन्तिः । यन्तिः । रन्तिः । नन्तिः । वन्तिः । तन्तिः । क्षन्तिः । हनादीनां लुचि प्रतिषिद्धायां 'क्विझलि क्ङित्यनुनासिक' इति दीर्घः प्राप्नोति सोऽपि प्रतिषिध्यते । क्ताविस्येकानुबन्धग्रहणाद्द्व्यनुबन्धके क्तिनि प्रतिषेधो न भवति । हनादी-नामिति किम् ? शान्तिर्भगवान् ।

वन्यनुनासिकस्यात् ॥४।१।२६६॥ अनुनासिकान्तस्य धातो वनि प्रत्यये परे आकारादेशो भवति । जन्—विजावा । खन्—[1]विखावा । कम्—दधिकावा । गम्—अग्रेगावा । घुण्—घ्वावा । नित्यत्वादेङः आकारः । घूर्णि—घूगावा । ओण्—अवावा । इवु—यावा । वलिलोपेन म आत्वे आदेशः । तिल् इत्यनुनासिकोपदेशोऽन्यत्र भाष्येऽनुनासिकार्थ. । इह तु उभयोरुपदेशात् उभयोऽपि ।

जन्सन्खनाम् ॥४।१।२६७॥ झलि क्ङिती वर्तते । जन् सन् खन् इत्येतेषां झलादौ क्ङिति प्रत्यये परे आकारादेशो भवति । जातः । जातवान् । जातिः । सातः । सातवान् । सात्वा । सातिः । खातः । खातवान् । खात्वा । खातिः ।

सनि ॥४।१।२६८॥ जन्सन्खनां झलादौ सनि परे आकारादेशो भवति । सिषासति । झलीति किम् ? जिजनिषते । सिसनिषते । चिखनिषते । एवं च सनीति सनर्थमेव ।

ये वा ॥४।१।२६९॥ जन्सन्खनां ये क्ङिति प्रत्यये पर आकारादेशो वा भवति । जायते । जन्यते । जाजायते । जञ्जन्यते । सायते । सन्यते । सासायते । संसन्यते । खायते । खन्यते । चाखायते । चङ्खन्यते । जनेः श्येजादेशेन नित्यं जात इत्येव भवति । क्ङितीति किम् ? जन्यम् । सान्यम् । य इति प्रत्ययनिर्देशो न वर्ण-निर्देशः तेन सन्यात्, खन्यात् इत्यात्वं न भवति । केचिदत्रापि भवत्येवेत्याहुः । सायात् । खायात् ।

तनो यकि ॥४।१।२७०॥ तनोतेर्धातोर्यकि पर आकारादेशो वा भवति । तायते । तन्यते । यकीति किम् ? तन्तन्यते । केषाञ्चित् तनोतेर्यकीति सूत्रं तेषामपि धातुनिर्देशार्थ एव तिप् न यङ्लुग्निवृत्त्यर्थः ।

सनस्तौ क्तौ ॥४।१।२७१॥ सनित्यतो धातोः क्तिप्रत्यये तौ लुगाकारौ वा भवतः । सतिः । सातिः । सन्तिः । सान्तिरिति सनतेः, तौ ग्रहणमुभय-विकल्पार्थम् । असति ह्योकार एवानन्तरो विविकल्प्येत ततश्च सातिः । सन्तिः । सान्तिरित्येव स्यात् न सतिः ।

इति श्रीश्रुतकेवलिदेशीयाचार्यशाकटायनकृतौ शब्दानुशासने वृत्तौ
चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ॥४।१॥

■

---

१. त्रिखखावा, क० म० ।

[द्वितीयः पादः]

ह्विणोऽच्यीकश्श्केले यत्र् ।।४।२।१।। हु इण् इत्येतयोर्धात्वोरिकः शिति लेटि लेङि लटि लङि च विङत्यजादौ परे यत्रादेशो भवति । इयुवपवादः । कतीह जुह्वानाः । जुह्वतु । व्यतिजुह्वीरन् । जुह्वति । व्यत्यजुह्वाताम् । व्यत्यजुह्वत । यन् । यन्तौ । यन्तः । यन्तु । यन्ति । मा स्म यन् । ह्विण इति किम् ? युवन्ति । योयुवन्ति । अचीति किम् ? जुहुतः । जुहुथः । इतः । इथः । इक इति किम् ? अजुहवुः । श्केले इति किम् ? जुहवतु । जुहुवुः ।

वकः ।।४।२।२।। इक इत्येतस्य धातोरजादौ श्केले प्रत्यये परे यत्रादेशो वा भवति । इयपवादः । कतीह अधीयानाः । अधीयन्तु । अधियन्तु । व्यत्यधीरन् । अधियन्ति । अधियन्तु । मास्माधियन् । मास्माधीयन् ।

एः शीङः ।।४।२।३।। शीङ इत्येतस्य धातोरिकः श्केलेपर एकारादेशो भवति । कतीह शयानाः । शेताम् । शयाताम् । शेरताम् । शयीत । शयीयाताम् । शयीरन् । शेते । शयाते । शेरते । अशेत । अशयाताम् । अशेरत । सानुबन्धोपादानाद् यङ्श्लुचि न भवति । शेशीतः । शेश्यति । श्केल इति किम् ? संशीतिः । शिश्ये । शिश्याते । शिश्यिरे ।

य्यय ।।४।२।४।। शीङ इकः विङति यकारादौ प्रत्यये पर अयादेशो भवति । शय्यते । शाशय्यते । संशय्य । शय्या । योति किम् ? शिश्ये । विङतीति किम् ? शेयम् । अनुबन्धाद् यङ्श्लुचि न भवति । संशेशीयः ।

उपसर्गादूहः ।।४।२।५।। उपसर्गात्परस्य ऊहतेरिकः विङति यकारादौ प्रत्यये परे उकारादेशो भवति । समुह्य । समुह्यते । समुह्यात् । पर्युह्य । पर्युह्यते । पर्युह्यात् । उपसर्गादिति किम् ? ऊह्यते । ऊह इति किम् ? समीह्य । पोति किम् ? समूहित. । विङतीति किम् ? समूह्यः । अभ्यूह्यार्थः । इक इति किम् ? आ ऊह्यते । ओह्यते । समोह्यते । समोह्यात ।

ल्येतेरित् ।।४।२।६।। उपसर्गात्परस्य एतेः इण् गताविस्यस्य धातोरिकः विङति यकारादौ लिलादेशे पर इकारादेशो भवति । समियात् । समियास्ताम् । समियासुः । उदियात् । उदियास्ताम् । उदियासुः । अन्वियात् । अन्वियास्ताम् । अन्वियासुः । यङ्लङ्कृतिवर्द्धचोरीदीर्घाविति दीर्घो ह्रस्वः । लीति किम् ? समीयते । उदीयते । उपसर्गादिति किम् ? ईयात् । इक इति किम् ? आ ईयात्—एयात् । समेयात् ।

श्वयत्यस्त्र्वपतोऽङ्यथगुरुपम् ।।४।२।७।। श्वयतेरिकोऽस्यतिवचिपतोना चाऽङि परतो यथासंख्यम् अ, थक् उम् पम् इत्यंते आदेशागमा भवन्ति । श्वयतेरः—अश्वत् । अश्वताम् । अश्वन् । अश्वः । अस्यतेस्थक्—आस्थत् । आस्थताम् । आस्थन् । सेरास्थः । वच उम्—अवोचत् । अवोचताम् । अवोचन् । अवोचत । पतः पम्—अपप्तत् । अपप्तताम् । अपप्तन् । श्वयतीति तिब्निर्देशो यङ्श्लुग्निवृत्त्यर्थ. । अशिश्वियत् । अशोशुवत् । अशित्यस्यतेर्ग्रहणमन्यस्याङोऽसम्भवात् ।

नशो वेम् ।।४।२।८।। नशेर्धातोरङि इमागमो वा भवति । अनेशत् । अनशत् । अनेशम् । अनशम् ।

ॠदृशोऽर् ।।४।२।९।। ऋवर्णान्ताद् दृशेश्च धातोरिकोऽङि परेऽरित्ययमादेशो भवति । मा भवानरत् । अरताम् । अरन् । असरत् । अजरत् । जरा । अदर्शत् । अदर्शताम् । अदर्शन् ।

जागुः किति ।।४।२।१०।। जागृ इत्येतस्येकः किति प्रत्यये परेऽरादेशो भवति । जागरितः । जागरितवान् । जागर्यते । जागः । कितीति किम् ? जागृतः । जाग्रति । जागृहि । जागरीत्युक्तरेण ।

शॄद्रॄप्रां लिट्यथा ।।४।२।११।। शॄ दॄ पॄ इत्येतेषां धातूनामिको लिटि ऋकारादेशो वा भवति । विशश्रतुः । विशश्रुः । विशशरतुः । विशशरुः । विदद्रतुः । विदद्रुः । विददरतुः । विददरुः । निपप्रतुः । निपप्रुः । निपपरतुः । निपपरुः । शश्रृवान् । शिशीर्वान् । ददृवान् । दिदीर्वान् । पपृवान् । पुपूर्वान् । शद्रु•

ग्रामिति किम् ? निचकरतुः । निचकरुः । लिटीति किम् ? शीर्णम् । दीर्णम् । निपूर्णम् ।

स्कृच्छृतः ॥४।२।१२॥ अरनुवर्तते । स्कृ ऋच्छ् इत्येतयोर्ऋकारान्तानां च धातूनामिको लिटि परेऽरादेशो भवति । स्कृ—संचस्करतुः । संचस्करुः । ऋच्छ—आनर्च्छ । आनर्च्छतुः । ऋत्—निचकरतुः । निचकरुः । गृ–निजगरतुः । निजगरुः । स्कृ इति कृञः ससट्कस्योपादानादिह न भवति । चक्रतुः । चक्रुः । उत्तरेणैव सिद्धे स्कृग्रहणमन्यत्र हल्भ्यामृदर्तेरित्यौपदेशिकहल्द्वयपरिग्रहेण कृञोऽपरिग्रहार्थम् । ऋत इति तकार ऋकारार्थः । अन्यथा ऋि ऋ गताविति ऋणातेरेव स्यात् । किद्वद्भावेऽरादेशः सावकाशः क्वसौ किस्वेनाधिकेनाबिङदिति प्रतिषिध्यते । तितीर्वान् ।

हल्भ्यामृदर्तेः ॥४।२।१३॥ हल्द्वयात् परो य ऋकारस्तदन्तस्य चार्तेश्च धातोरिको लिटि परेऽरादेशो भवति । स्मृ–सस्मरतुः । सस्मरुः । दृ–दद्वरतुः । दद्वरुः । ध्वृ–दध्वरतुः । दध्वरुः । ह्वृ–जह्वरतुः । जह्वरुः । स्वृ–सस्वरतुः । सस्वरुः । अर्तेः–आरतुः । आरुः । हल्भ्यामिति किम् ? चक्रतुः । चक्रुः । जह्रतुः । जह्रुः । ऋदर्तेरिति किम् ? चिक्षियत् । ऋतो हल्भ्यामिति विशेषणात् अर्तिग्रहणम् । तकारस्तिनिर्देशश्चोत्तरार्थः ।

यङ्यक्क्याशृशे ॥४।२।१४॥ हल्द्वयात् परो य ऋकारस्तदन्तस्यार्तेश्च धातोरिको यङ् यक् क्यास श इत्येतेषु परतोऽरादेशो भवति । यङ्–सास्मर्यते । दाद्वर्यते । दाध्वर्यते । जाह्वर्यते । सास्वर्यते । अरार्यते । यक्–स्मर्यते । स्वर्यते । अर्यते । क्यास्–स्मर्यात् । स्वर्यात् । अर्यात् । शग्रहणमुत्तरार्थम् । योरयनुकरशा पृथक् सानुबन्धोपादानं किम् ? ह्रियात् । संस्क्रियात् इति । लिटि पृथक् स्कृग्रहणान्न भवति । वितेस्तीर्यते । विस्तीर्यते । विस्तीर्यादिति तकारात् । अरियात्, (अरियृयात्) । अर्यात् । अप्रियात् (अयृर्यात्) । इति तिङ्निर्देशात् ।

रिः ॥४।२।१५॥ ऋत इति वर्तते । धातोः ऋकारस्य यङ्यक्क्याश्शेषु परतो रिशब्द आदेशो भवति । क्रियते । ह्रियते । क्रियात् । ह्रियात् । 'तुदभ्यश्शः' । मृ–म्रियते । धृञ्–आध्रियते । दृ–द्रियते । पृङ्–व्याप्रियते । रिविधौ रीबाधनार्थं यङ्ग्रहणाद्यङि रीतिभावो न भवति । यङ्यक्क्याश्श इति किम् ? पिपृयात् । बिभृयात् । कृषीष्ट । दृषीष्ट । निचरीकृत्यते । निह्रयते । निकृत्यात् । निकृन्ततीत्यतो व्यवधानान्न भवति । ऋत इति सतकारत्वादृकारस्य न भवति । निचेकीर्यते । निकीर्यते । निकीर्यात् । निकिरति ।

जुस्पक्येङ् ॥४।२।१६॥ धातोरिको जुसि पकि च परे एङ्गौ भवन्ति । अबिभयुः । अजिह्रयुः । अजुहवुः । अबिभरुः । अजागरुः । पकि—ह्रेपयति । क्ळेपयति । रेपयति । क्ष्मापयति । ङ्याद्क्यासटोः बिङ्स्वेनेदङ्ङिद्वद्भावं बाधित्वा सावकाशमबिङतीति प्रतिषिध्यते । इयुः । स्नुयुः । स्तुयुः । ईयासुः । स्तूयासुः । अविदुः । अनेनिजुरित्यत्रेवाजुसो व्यवधानान्न भवति । जुस्पकीति हीन्विशेष्यते न धातुः इगन्तस्य धातोरितीका धातुं विशेषयितुं न शक्यते अरः सर्वादेशत्वप्रसङ्गात् ।

अक्ङिल्लुग्घेतौ ॥४।२।१७॥ धातोर्विहिते प्रत्यये परे पूर्वस्येक एङ्गौ भवन्ति न ङिङति लुग्घेतौ च । जेता । जयति । भविता । भवति । सुनोति । कर्ता । करोति । तरिता । तरति । धातुना—इकोऽविशेषणात् प्रत्ययेकोऽपि भवत्येव । अक्ङिल्लुग्घेताविति किम् ? चितः । चितवान् । कृतः । कृतवान् । अधिभ्रियत् । अचुद्रुवत् । निन्ये । लुलुवे । ङतः—सुनुतः । तनुतः । जागृतः । जाग्रति । लोलुवः । पोपुवः । वेदः । चेच्यः । चोक्षियतः । अलावीत् । हेतुग्रहणं किम् ? विवेकः । एकः । भेकः । कर्कः । हेतुग्रहणं किम् ? रेटा । वेटा । प्रसज्यप्रतिषेधोऽयम् । तेन तितीर्वानित्यादौ न भवति । धातोर्विहिते प्रत्यये विधानादिह न भवति । अग्निरत्नम् । अग्निकाम्यति ।

---

१. निपूर्तम्, क॰ म॰ । १. अप्राधान्यं विधेर्यत्र प्रतिषेधे प्रधानता । प्रसज्य प्रतिषेधोऽसौ क्रियया सह यत्र नञ् ॥ म॰ टि॰ ।

ह्रस्वस्य हलः ॥४।२।१८॥ हलन्तस्य धातोः प्रत्यये परे पूर्वस्येको ह्रस्वस्यैङरो भवति अविङल्लुग्वेतौ । भेत्ता । गोप्ता । वर्तनम् । वर्तते । ह्रस्वस्येति किम् ? शोकते । पूरयति । कीर्तयते । अविङल्लुग्वेताविति किम् ? भिन्नः । भिन्नवान् । सुत्वा । सुत्वानौ । सुत्वानः । बेभिदः । मरीमृजः । प्रसज्यप्रतिषेधादिह न भवति । आनुच्छवान् । हल इत्युत्तरार्थमिह हि पूर्वेणाव्यवहितस्य सिद्धेर्व्यवहितार्थमेतदिति विज्ञायते । एकवर्णव्यवधाने कृतार्थत्वाद्विदेरनेकवर्णव्यवधाने न भवति । भिन्नते । सम्भुलते । वृश्चते । भिनत्ति । इको धातुनेह विशेषणादिह न भवति । अकणिषम् । अरणिषम् । कणितास्वः । रणितास्वः ।

द्व्युक्तेर्नोचिल्यलौ ॥४।२।१९॥ द्वे उक्ती आवृत्ती यस्य स्तः तस्य द्व्युक्तेर्द्विरुक्तस्य हलन्तस्य धातोरिकोऽजादौ लिर्वजितलादेशे परे एङरो न भवन्ति । बेभिदीति । अबेभिदम् । मोमुदीति । अमोमुदम् । नेनिजानि । अनेनिजम् । वेविषाणि । अवेविषम् । नर्नृतीति । अनर्नृतम् । द्व्युक्तेरिति किम् ? वेद । वेदानि । अवेदम् । अचीति किम् ? नेनेक्ति । मोमोति । नर्नति । क्ङीति किम् ? वर्तिषते । विवर्धिषते । अलाविति किम् ? निनेज । विवेष । वेभिदिषीष्ट । हल इति किम् ? जुहवानि । अजुहवम् ।

भूसोऽद्वेः ॥४।२।२०॥ न स्तो द्वे आवृत्ती यस्य तदद्वि. तस्याद्वेः । भू सू इत्येतयोरद्विरुक्तयोरिको लिर्वजितलादेशे पर एङ् न भवति । अभूत् । अभूः । सुवै । सुवावहै । सुवामहै । भूप्रतिषेधादवोभोत् । अद्वेरिति किम् ? बोभोति । सोसोति । बोभवीति । सोसवीति । क्ङीति किम् ? भवति । अलाविति किम् ? भ्यतिभविषीष्ट । आढयेन भविषीष्ट । योगविभागोऽचीत्येतन्निवृत्त्यर्थः ।

हल्योरौत् ॥४।२।२१॥ अविङल्लुग्वेतौ लालाविति वर्तते । उवर्णान्तस्याऽद्विरुक्तस्य धातोरविङल्लुग्वेतौ हलादौ लिर्वजितलादेशे पर इक ओकारादेशो भवति । यौति । रौति । स्तौति । यौषि । रौषि । स्तौषि । यौमि । रौमि । स्तौमि । अयौत् । अरौत् । हलीति किम् ? ब्रवीति । यवानि । रवाणि । ओरिति किम् ? एति । अध्येति । अविङल्लुग्वेताविति किम् ? ब्रूते । युतः । रुत. । अपि स्तुयाद्राजानम् । क्ङीति किम् ? स्तोता । स्तोतुम् । अलाविति किम् ? च्योषीष्ट । पोषीष्ट । अद्वेरिति किम् ? योयोति । जुहोति । इहोकारान्तस्य धातोर्विधानादिह न भवति । सुनोति । सुनोषि । तनोति । तनोषि ।

वोर्णोः ॥४।२।२२॥ ऊर्णोतेर्द्विरुक्तस्याऽविङल्लुग्वेतौ हलादौ लिर्वजितलादेशे पर इक औकारो भवति वा । प्रोर्णोति । प्रोर्णौति । प्रोर्णोषि । प्रोर्णौषि । प्रोर्णोमि । प्रोर्णौमि । अद्वेरिति किम् ? प्रोर्णोनोति । पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पः ।

अत्योत् ॥४।२।२३॥ ऊर्णोतेर्धातोरद्विरुक्तस्याऽविङल्लुग्वेतौ हलादौ लिर्वजितलादेशेऽस्मात्रे इक ओकारो भवति । औत्वापवादः । प्रोर्णोत् । प्रोर्णोः । क्ङीति किम् ? प्रोर्णौति ।

तृणेह् ॥४।२।२४॥ तृणेह्निति तृहि हिसु हिंसायामित्येतस्याऽविङति हलादौ लिर्वजितलादेशे परे श्नमि कृते नकारस्य एत्वं निपात्यते । तृणे ढि। तृणेक्षि । तृणेह्मि । तृणेढु । अतृणेट् । अविङतीति किम् ? तृण्ढः । तृण्ढ । हलीति किम् ? तृणहानि । अतृणहम् ।

ब्रुव ईट ॥४।२।२५॥ ब्रू इत्येतस्माविगन्तात्परस्याऽविङतौ हलादेर्लिर्वजितलादेशस्य ईडागमो भवति । ब्रवीति । अब्रवीत् । ब्रवीषि । ब्रवीमि । अब्रवीः । इक इति किम् ? आरथ । अविङतीति किम् ? ब्रूतः । ब्रूते । हल इति किम् ? अब्रवम् । ब्रवाणि ।

यङ्लुतुरुस्तोर्बहुलम् ॥४।२।२६॥ यङ्लुगन्तात्तुरुस्तु इत्येतेभ्यश्च धातुभ्यः परस्याऽविङतोर्हलादेर्वजितलादेशस्येडागमो बहुलं भवति । प्रियं मयूरः परिनर्नृतीति । यश्च त्वं नरवर नर्नृतीषि हृष्टः । नर्नर्ति । नर्नर्सि । बोभवीति । बोभोति । लालपीति । लालप्ति । तौति । तवीति । उत्तौति । उत्तवीति । रौति । रवीति । उपरौति । उपरवीति । स्तौति । स्तवीति । उपस्तौति । उपस्तवीति । सुदृष्टव्याकरणं स्तवीमि ।

भूयो भूयः स्तवीमि हितेच्छया । तु[1] वृत्तिहिंस्यमारणेष्वित्यादिषु स्मरन्ति । अविङत इति किम् ? लालप्त: । स्तुतः । स्तुमः । हल इति किम् ? लालपानि । स्तवानि । बहुलग्रहणं प्रयोगानुसरणार्थम् ।

स्यस्तेस्सोऽलः ॥४।२।२७॥ सि इत्यतः प्रत्ययादस्तेश्च धातोः सकारात् परस्यार्ऽविङतो हलादेर्लिवर्जितलादेशस्यात्मामात्रस्य ईडागमो भवति । अकार्षीत् । अकार्षीः । अलावीत् । अलावीः । आसीत् । आसीः । स इति किम् ? असेवेत् । अभूत् । स इति विशेषणात् सिः प्रत्ययो गृह्यते न धातुः । अल इति किम् ? अकार्षम् । अस्मि ।

अदोऽट् ॥४।२।२८॥ अदेर्धातो. परस्याऽविङतो हलादेर्लिवर्जितलादेशस्यात्मामात्रस्याऽडागमो भवति । आदत् । आदः । अल इति किम् ? अत्ति । अत्सि ।

ईट् चाजक्षरुद्भ्यः ॥४।२।२९॥ आजक्ष् अक्षित्यन्तेभ्यो रुदादिभ्यः परस्य विङतो हलादेर्लिवर्जितलादेशस्यात्मामात्रस्याऽडीटौ चागमौ भवतः । (अरोदत्) अरोदीत् । अस्वपत् (अस्वपीत्) । प्राणत् । प्राणीत् । अश्वसत् । अश्वसीत् । अजक्षत् । अजक्षीत् । आजक्षिति किम् ? अजागः । रुद्भ्य इति किम् ? अहन् । अल इति किम् ? रोदिति । स्वपिति ।

वल इट् ॥४।२।३०॥ रुदादिभ्यो धातुभ्यो वलादेर्लिवर्जितलादेशस्येडागमो भवति । रोदिति । रुदितः । रोदिषि । रुदिथः । रोदिमि । रुदिवः । रुदिमः । स्वपिति । प्राणिति । श्वसिति । जक्षिति । वल इति किम् ? रुदन्ति । आजक्षीति किम् ? जागर्ति । रुद्भ्य इति किम् ? हन्ति । लीति किम् ? स्वप्ता । अलावेति किम् ? सुष्वप । व्यतिस्वप्सीष्ट ।

ईशीड्भ्यां स्ध्वे ॥४।२।३१॥ ईश् ईड् इत्येताभ्यां परस्य सकारादेः ध्वे इत्येतस्य च लिवर्जितलादेशस्येडागमो भवति । ईशिषे । ईशिष्व । ईशिध्वे । ईशिध्वम् । ईडिषे । ईडिष्व । ईडिध्वे । ईडिध्वम् । वचनभेदाद्यथासंख्यं नास्ति । ध्वे इति कृतैत्वस्य ग्रहणाल्लङि न भवति । ऐड्वम् । लेटि तु एत्वे एकारस्य अमादेश इत्येकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद् भवति ।

जल्होर्हो धिः ॥४।२।३२॥ जलन्तात् हु इत्येतस्माच्च धातोः परस्य लिवर्जितलादेशे हकारस्य धकारादेशो भवति । इकार उच्चारणार्थः । जल—अद्धि । विद्धि । छिन्धि । भिन्धि । हु—जुहुधि । जल्होरिति किम् ? याहि । ह इति किम् ? छिन्तात् त्वम् । जुहुतात् त्वम् । जल्होः परत्वेन हकारस्य विशेषणादिह न भवति । रुदिहि । स्वपिहि ।

शाध्येधिजहि ॥४।२।३३॥ शाधि, एधि, जहीति हौ निपात्यन्ते । शाधीति शास्तेः प्रकृतेर्यङ्लुगन्तस्य च हौ शाभावः हो धश्च निपात्यते । एधीति अस्तेर्हौ एत्वं हा धश्च । जहीति हन्तेर्हौ जभावः यङ्लुगन्तस्यापि । अन्ये यङ्लुगन्तस्य नेच्छन्ति । जङ्घहीति भवतीत्याहुः । अतो ह इति श्लुग्धातोः धकार-हकारान्तात्प्रत्ययात् परस्य विधीयते ।

आधात्म्यतः ॥४।२।३४॥ धातोर्विहिते मकारादौ वकारादौ च लिवर्जितलादेशे परेऽकारस्याऽऽकारादेशो भवति । भवामि । भवावः । भवामः । पचामि । पचावः । पचामः । पचावहे । पचामहे । पक्ष्यामि । पक्ष्यावः । पक्ष्यामः । पक्ष्यावहे । पक्ष्यामहे । धातोः प्रत्ययेन सम्बन्धो नाकारेणेति प्रत्ययस्याकारस्याप्यात्वम् । मवीति किम् ? पचति । पचतः । पचन्ति । पचथः । पचते । पचध्वम् । अत इति किम् ? चिनुवः । चिनुमः । तकार उत्तरार्थः । आदिति तकारः प्लुतनिवृत्त्यर्थः । [2]तेनास्य प्लुतनिर्णये प्लुतो न भवति ।

इय्यः ॥४।२।३५॥ धातोर्यो लिवर्जितलादेशस्तस्य यो यकारस्तस्यातः परस्य इयादेशो भवति । पचेत् । पचेताम् । पचेयुः । दीव्येत् । दीव्येताम् । दीव्येयुः । तुदेत् । तुदेताम् । तुदेयुः । जुस्याकारलोपेऽप्येकदेशे

---

१. तु वृत्तिहिंसापूरणेष्विव- क० म० । २. तेनास्य प्लुतविषये प्लुतो न भवति । क० म० ।

विकृतस्यानन्यत्वाद् भवति । अत इति किम् ? चिनुयात् । पायात् । यायात् । क इति किम् ? अयात् । अयासीत् ।

आतोऽपः ॥४।२।३६॥ धातोर्योऽपि ञिर्वजितलादेशस्तस्य य आकारस्तस्यातः परस्य इयादेशो भवति । पचेते । पचेथे । पचेताम् । पचेथाम् । अपचेताम् । अपचेथाम् । पक्ष्येते । पक्ष्येथे । अपक्ष्येताम् । अपक्ष्येथाम् । आत इति किम् ? पचत. । अप इति किम् ? पचावहै । पचामहै । अत इति किम् ? मिमाते । मिमाथे ।

इलुगुसि ॥४।२।३७॥ धातोर्य उस् तस्मिन् परत आकारस्य इलुग्भवति । भिन्द्युः । छिन्द्युः । अदुः । अपुः । उसीति किम् ? भिन्द्यात् । धातोरित्यनेनाकारस्याविशेषणात् याटोऽप्याकारस्य भवत्येव । शित्व- मुत्तरार्थम् ।

ञेः ॥४।२।३८॥ धातोर्यो ञिस्ततः परस्य ञिर्वजितलादेशस्य इलुग्भवति । अभावि । अकारि । लोति किम् ? कारिष्यते । अकारितमाम् । अञाविति किम् ? कारिषीष्ट । सकारः सर्वादेशार्थः ।

अतो ह्नः ॥४.२।३९॥ धातोः परो योऽकारान्तप्रत्ययस्तस्मात् परस्य हकारादेर्लिर्वजितलादेशस्य इलुग्भवति । भव । दीव्य । तुद । अत इति किम् ? युहि । रुहि । याहि । वाहि । अत. प्रत्ययादितीह न भवति । पापहि । वावहि । ह इति किम् ? भवतात् त्वम् ।

असंयोगादोः ॥४।२।४०॥ असंयोगात्परो य उकारस्तदन्तो य. प्रत्ययो धातोः ततः परस्य हकारा- देर्लिर्वजितलादेशस्य इलुग्भवति । कुरु । तनु । सुनु । चिनु । असंयोगादिति किम् ? अर्णुहि । तर्णुहि । अक्ष्णुहि । तक्ष्णुहि । ओरित्यस्य विशेषणादिहापि न भवति । आप्नुहि, राध्नुहि । ओरिति किम् ? क्रीणीहि । प्रत्यय- विशेषणादिह न भवति । युहि । रुहि । ह इति किम् ? तनुतात् । सुनुतात् त्वम् ।

म्वि लुग्वा ॥४।२।४१॥ असंयोगात्परो य उकारस्तदन्तो यः प्रत्ययो धातोस्तस्य मकारादौ वकारादौ चापिति ञिर्वजितलादेशे परे लुग्वा भवति । तन्वः । तनुवः । सुन्वः । सुनुवः । तन्मः । तनुमः । सुन्मः । सुनुमः । तन्वहे । तनुवहे । सुन्वहे । सुनुवहे । तन्महे । तनुमहे । सुन्महे । सुनुमहे । म्वीति किम् ? तनुतः । सुनुतः । ओरिति किम् ? क्रीणीवः । क्रीणीमः । प्रत्ययविशेषणादिह न भवति । युवः । युमः । असंयोगादिति किम् ? अर्णुवः । अर्णुमः । अक्ष्णुवः । अक्ष्णुवः । आप्नुवः । आप्नुमः । अपीति किम् । सुनोमि । तनोमि ।

कुर्यि च ॥४।२।४२॥ करोते परस्याकारस्य मकारवकारावपिति यकारादौ च ञिर्वजितलादेशे परे नित्यं लुग्भवति । कुर्वः । कुर्मः । कुर्वहे । कुर्महे । कुर्यात् । कुर्याताम् । कुर्युः । उल्लुकः स्थानिवद्भावादकारा- देशः । कृञि हिंसायाम्—कृणुवः । कृणुमः । कृणुयादित्यत्रोकारो न कुं पर इति न भवति । इ चेति किम् ? कुरुतः । अपितीति किम् ? करोमि । ओरिति किम् ? करिष्यामः ।

अतः शि चोत् ॥४।२।४३॥ शित्यपि यि च ञिर्वजितलादेशे च य उकारस्तन्निमित्तकस्तस्य कार्यभूतो योऽकारः कृञवयवस्तस्योदादेशो भवति । कुर्वाणः[2] । कुरुतः । कुर्वन्ति । कुर्वः । कुर्मः । कुर्यात् । उतः कार्यत्वेन विज्ञानादुकारलोपेऽपि भवति । करिष्यत इत्यत्रापि न भवति । अकुरुताम् । अकुरुतेत्यडागमस्य न भवति । उदिति तकारकरणादस्योकारो न भवति । अत इति स्थान्यर्थम् । तकार उत्तरार्थः । शि चेति लोत्यनुवृत्तेरुत्तरार्थं च । अपीति किम् ? करोति । करोषि । करोमि । कादेशस्योत्वं प्रति निमित्तविज्ञानम्, किन्तु कुरु अत्रापि यथा स्यात् । परत्वं हीह न स्यात् । कुरिति किम् ? अर्णुतः । तर्णुतः ।

मगाने ॥४।२।४४॥ धातोर्विहित आने परेऽतोऽकारस्य मगागमो भवति । पचमानः । पचमानः । शिखण्डं वहमानः । करिष्यमाणः । आत इति किम् ? पचन् । अत इति किम् ? अपह्नुवानः ।

---

१. कुत्पर क० म० । २. निर्वाणमस्तं गमने निर्वृतौ गजमज्जने । अपवर्गेऽपि कुर्वाणो कृष्य- कारकयोरपि- इति विश्वः । क० म० टि० ।

आसीनः ॥४।२।४५॥ आसीन इति आसः परस्यानस्य ईकारो निपात्यते । आसीनः ।

श्नमस्त्योर्लुक् ॥४।२।४६॥ श्नमो विकरणस्याऽस्तेश्चाकारस्य क्ङिस्यपिति यि च लिवर्जितलादेशे परे लुग्भवति । रुन्धानः । रुन्धः । रुन्धन्ति । रुन्ध्यात् । भिन्दानः । भिन्तः । भिन्दन्ति । भिन्द्यात् । सन्ति । स्थः । स्थ । स्वः । स्मः । स्यात् । अपीति किम् ? रुणद्धि । रुणत्सि । रुणध्मि । अस्ति । असि । अस्मि । अत इति किम् ? अन्त्यस्य मा भूत् । तकारः किम् ? आस्ताम् । आसन् ।

श्नाऽभ्यस्ताऽऽतः ॥४।२।४७॥ श्नाप्रत्ययस्य अभ्यस्तसंज्ञकस्य दरिद्रातेश्च धातोराकारस्य अपिति यि च लिवर्जितलादेशे परे लुग्भवति । क्रीणन्ति । क्रीणन्तु । अक्रीणन् । लुनते । लुनताम् । अलुनत् । पुनते । पुनताम् । अपुनत् । ददति । ददतु । दद्यात् । मिमते । मिमताम् । अमिमत । उज्जिहते । उज्जिहताम् । उदजिहत । यायति । यायतु । वामति । वामतु । दरिद्रति । दरिद्रतु । श्नाभ्यस्तेरिति किम् ? यान्ति । वान्ति । आत इति किम् ? जक्षति । बिभ्रति । अपीति किम् ? अक्रीणाम् । अजहाम् । क्ङीति किम् ? यायानम् ।

हल्यघोरीः ॥४।२।४८॥ श्नाप्रत्ययाभ्यस्तस्य चाघुसंज्ञकस्य धातोराकारस्याऽपिति यि च हलादौ लिवर्जितलादेशे परे ईकारो भवति । लुनीतः । लुनीथः । लुनीथ । लुनीमः । लुनीते । लुनीषे । लुनीध्वे । लुनीवहे । लुनीमहे । लुनीयात् । मिमीते । मिमीषे । मिमीध्वे । मिमीवहे । मिमीमहे । दाब्दैपोर्यङ्श्लुचि । दादीतः । दादीथः । दादीथ । हलीति किम् ? लुनन्ति । मिमते । अघोरिति किम् ? दत्तः । धत्तः । दद्वः । दध्मः । दद्याम । अपीति किम् ? लुनाति । ददाति ।

इद्दरिद्रः ॥४।२।४९॥ दरिद्रातेराकारस्याऽपिति यि च हलादौ लिवर्जितलादेशे परे इकारादेशो भवति । दरिद्रितः । दरिद्रिथः । दरिद्रिवः । दरिद्रिमः । दरिद्रियात् । अपीति किम् ? दरिद्राति । दरिद्रासि । दरिद्रामि । हलीति किम् ? दरिद्रति । क्ङीति किम् ? दिदरिद्रासति ।

भियो वा ॥४।२।५०॥ भी इत्येतस्य धातोरपिति यि च हलादौ लिवर्जितलादेशे परे इकारादेशो वा भवति । बिभितः । बिभीतः । बिभिथः । बिभीथः । बिभिवः । बिभीवः । बिभिमः । बिभीमः । बिभियात् । बिभीयात् । अपीति किम् ? बिभेति । हलीति किम् ? बिभ्यति । क्ङीति किम् ? भीतः ।

हाकः ॥४।२।५१॥ ओहाक् त्याग इत्येतस्य धातोरपिति यि च हलादौ लिवर्जितलादेशे परे इकारादेशो भवति वा । जहितः । जहीतः । जहिथः । जहीथः । जहिथ । जहीथ । जहिवः । जहीवः । जहिमः । जहीमः । अपीति किम् ? जहाति । हलीति किम् ? जहति । सानुबन्धनिर्देश ओहाङ्प्रङ्श्लुनिवृत्त्यर्थः । उज्जिहीते । संजिहीते । जहीतः । योगविभाग उत्तरार्थः ।

आ च हौ ॥४।२।५२॥ हाको हौ परत इकाराकारौ वा भवतः । जहिहि । जहाहि । जहीहि ।

यि लुक् ॥४।२।५३॥ हाको लिवर्जितलादेशे यकारादौ परे लुग्भवति । जह्यात् । जह्याताम् । जह्युः ।

क्सस्याचि ॥४।२।५४॥ धातोः क्सप्रत्ययस्याऽजादौ लिवर्जितलादेशे परे लुग्भवति । अधुक्षाताम् । अधुक्षाथाम् । अधुक्षि । अधिक्षाताम् । अधिक्षाथाम् । अधिक्षि । अचीति किम् ? अधुक्षत् । अधिक्षत् । अधुक्षन्ने-न्यन्तादेशस्याल्विधौ स्थानिवद्भावात्सलोपे नादादेशः ।

दुहदिहलिहगुहस्तङि तुथि श्लुग् वा ॥४।२।५५॥ दुह दिह लिह गुह इत्येतेभ्यो धातुभ्यः परस्य क्सप्रत्ययस्य तवर्गवकारादौ तङि परे लुग्वा भवति । अदुग्ध । अधुक्षत । अदुग्धाः । अधुक्षथाः । अधुग्ध्वम् । अधुक्षध्वम् । अदुह्वहि । अधुक्षावहि । अदिग्ध । अधिक्षत । अदिग्धाः । अधिक्षथाः । अधिग्ध्वम् । अधिक्षध्वम् । अदिह्वहि । अधिक्षावहि । अलीढ । अलिक्षत । अलीढाः । अलिक्षथाः । अलिढ्वम् । अलिक्षध्वम् । अलिह्वहि । अलिक्षावहि । न्यगूढ । न्यघुक्षत । न्यगूढाः । न्यघुक्षथाः । न्यगूढ्वम् । न्यघुक्षध्वम् । न्यगुह्वहि । न्यघुक्षावहि । दुहादेरिति किम् ? व्यत्यघुक्षत । तङीति किम् ? अधुक्षत् । अधिक्षत् । तुथीति किम् । अधुक्षामहि । लुचि वर्तमानायां श्लुग्ग्रहणं सर्वार्थम् ।

ओतश्श्ये ॥४।२।५६॥ धातोरोकारस्य श्यप्रत्यये परे शलुग्भवति । निश्यति । अवच्छ्यति । अवस्यति । अवद्यति । श्य इति किम् ? गोरिवाचरति गवति ।

यम्गमिषोश्शिश्छः ॥४।२।५७॥ यम् गम् इषु इत्येतेषां धातूनां शिप्रत्यये परे छकारादेशो भवति । यच्छति । गच्छति । इच्छति । शीति किम् ? यन्ता । गन्ता । एष्टा । येमे । जग्मे । ईषे । इषे । ऊदितो ग्रहणादिह न भवति । इष्यति । इष्णाति ।

पाघ्राध्मास्थाम्नादाण्दृश्यर्तिश्रौतिधिन्वुकृण्वुशद्सदः पिबजिघ्रधमतिष्ठमनयच्छपश्यर्च्छशृधिकृशीयसीदाः[1] ॥४।२।५८॥ पादीनां धातूनां शिप्रत्यये परे यथासंख्यं पिबादय आदेशाः भवन्ति । पः पिबः—पिबति । पिबतः । पिबन्ति । पिबन् । उत्पिबन् । पिबः । अदन्तत्वात् पिबस्यैङ् न भवति । घ्रो जिघ्रः—जिघ्रति । जिघ्रतः । जिघ्रन्ति । जिघ्रन् । उज्जिघ्रः । निजिघ्रः । ध्मो धम.—धमति । धमतः । धमन्ति । धमन् । उद्धम. । विधमः । स्था—तिष्ठति । तिष्ठतः । तिष्ठन्ति । तिष्ठन् । म्नो मनः—आमनति । आमनन्ति । दाणो यच्छः—यच्छति । यच्छतः । यच्छन्ति । दृशेः पश्यः—पश्यति । पश्यतः । पश्यन्ति । उत्पश्यः । निपश्यः । अर्तेर्ऋच्छ —ऋच्छति । ऋच्छतः । ऋच्छन्ति । श्रौतेः शृ—शृणोति । शृणुतः । शृण्वन्ति । धिन्वो धिः—धिनोति । धिनुतः । धिन्वन्ति । कृण्वोः कृ—कृणोति । कृणुतः । कृण्वन्ति । शदेः शीयः—शीयते । शीयन्ते । शीयेते । सदेः सीदः—सीदति । सीदतः । सीदन्ति । पा इत्यनदादेर्ग्रहणम् । अदादेः पाण् दाण् इति णकारो यङ्लुग्धात्वन्तरनिवृत्त्यर्थ. । दाधत्, दान्, दृश्यर्तिश्रौतीति दृशेः ऋ इत्यस्य श्रु इत्यस्य च शिपा निर्देशो यङ्लुग्निवृत्त्यर्थः । दद्दशत् । आरत् । शोश्रुवत् । एवमुकरात् (?) । देदिन्वन् । चरीकृण्वन् । पादि-साहचर्यादर्तेरनेधादेर्न भवति । इयृत् । शवत एव निर्देशान्न भवति । श्रुधिन्वुकृण्वय: स्वादौ द्रष्टव्या नेधादौ । प्रकृत्यन्तराणां सिद्धौ रूपान्तरनिवृत्त्यर्थं वचनम् ।

सर्तेर्धौ वेगे ॥४।२।५९॥ सर्तेर्धातोः शिति प्रत्यये धावादेशो भवति वेगे गम्यमाने । धावति । धावतः । धावन्ति । वेग इति किम् ? सरति ।

ज्ञाजनो जाः ॥४।२।६०॥ ज्ञा जन् इत्येतयोर्धात्वोः शिति प्रत्यये परे जा इत्ययमादेशो भवति । जानाति । जायते ।

एद्मिदोऽकः ॥४।२।६१॥ मिद् इत्येतस्य धातोरकः शिप्रत्यये परे एकारादेशो भवति । मेद्यति । मेद्यतः । मेद्यन्ति । अक इति किम् ? हलो मा भूत् । शीति किम् ? मिद्यते । मेमिद्यते । अमेद्यदित्यटो विप्रकर्षान्न भवति । एवमुत्तरत्रापि ।

प्वां ह्रस्वः ॥४।२।६२॥ पू इत्येवमादीनां धातूनामकः शिप्रत्यये ह्रस्वो भवति । पूञ्—पुनाति । धूञ्—धुनाति । स्तॄञ्—स्तृणाति । वॄञ्—वृणाति । शॄ—शृणाति । मॄ—मृणाति । पॄ—पृणाति । वॄ—वृणाति । भॄ—भृणाति । दॄ—दृणाति । जॄ—जृणाति । नॄ—नृणाति । ऋॄ—ऋणाति । वॄ—वृणाति । ज्यो—जिनाति । क्नी—क्निनाति । ल्वी—ल्विनाति । री—रिणाति । ली—लिनाति । प्वामिति किम् ? ब्रूणाति । पूर्वेषां न भवति । वृत्करणं प्वादिल्वादिपरिसमाप्त्यर्थमित्येके । तेषां वृत्करणात्परेषामपि न भवति । प्रीणाति । श्रीणाति । अपरेषामागणान्तात् प्वादयः तेषां जानातीत्यत्र ज्ञाजनो जा इति दीर्घोच्चारणाद्ध्रस्वो न भवति । जायत इति तु यङ्लेङ्कृतिवर्द्धचोरि दीर्घाविति दीर्घः सिद्ध्यति । अक इति बन्धादीनां न भवति । बध्नाति । श्रथ्नाति ।

शमां दीर्घोऽष्टानाम् ॥४।२।६३॥ शमादीनां यः शादिप्रत्ययस्तस्मिन् परतः शमादीनामेवाष्टानामको दीर्घो भवति । शाम्यति । दाम्यति । ताम्यति । श्राम्यति । भ्राम्यति । क्षाम्यति । क्लाम्यति । माद्यति । अष्टानामिति किम् ? असति । शमादिभिः शिविशेषणाच्छ्यपि न भवति । भ्रमति । अत एवोत्तरं क्लमुग्रहणं योग-विभागश्च[2] इष्टाद्ययेऽपि सिद्धम् । दीर्घग्रहणमुत्तरार्थम् ।

---

1. शीयसीदम्, क० म० । 2. इष्टाइत्येपि, क० म० ।

ष्ठिवूक्लम्वाचमः ॥४।२।६४॥ ष्ठिवु क्लमु आचम इत्येतेषामकः शिति प्रत्यये दीर्घो भवति । ष्ठीवति । क्लामति । आचामति । चम आङ्पूर्वस्य ग्रहणादिह न भवति । चमति । विचमति ।

क्रमोऽतङाने ॥४।२।६५॥ क्रमोऽकोऽतङाने शिप्रत्यये दीर्घो भवति । क्रामति । क्रामतु । क्रामेत् । अक्रामत् । अतङान इति किम् ? आक्रामते चन्द्रमाः । आक्रममाणः । अतङान इत्येतच्छिनिमित्तत्वेन विशेषणं न परत्वेन, तेन क्रामति तस्मिन् लुप्तेऽपि भवति प्रसज्यप्रतिषेधो वा ।

सावार्चैचः ॥४।२।६६॥ धातोरकः अतङानपरे सौ परतः आरैच आदेशा भवन्ति । अकार्षीत् । अहार्षीत् । अचैषीत् । अनैषीत् । अलावीत् । अपावीत् । साविति किम् ? एति । येन नाप्राप्तिन्यायेनैङरोऽयं बाधकः । उवादेशेनान्तरङ्गत्वाद् बाध्यते । न्यनुवीत् । न्यनुवीत् । प्रोर्णोनुवीत् । अतङान इति किम् ? अच्योष्ट । अप्लोष्ट । अक इति किम् ? गौरिवाचारीत् अगवीत् । अचिकीर्षीदित्यतः परत्वाल्लुक् ।

हलाम् ॥४।२।६७॥ हलन्तस्य धातोर्योऽक् तस्याऽतङानपरे सौ परतः आ आरैचो भवन्ति । अपाक्षीत् । अधाक्षीत् । अताप्सीत् । अदाप्सीत् । अभैत्सीत् । अरौत्सीत् । बहुवचनं जात्यर्थम् । तेनानेकहल्व्यवधानेऽपि भवति । असांक्षीत् । अराक्षीत् । अताक्षीत् । अत्वाक्षीत् । अच इति किम् ? उदबोधा(ढा)म् । उदबोध(ढ) ।

वद्व्रज्ल्रोऽतः ॥४।२।६८॥ वद् व्रज् इत्येतयोर्लकारान्तस्य रेफान्तस्य च धातोरकारस्याऽतङानपरे सौ परतः आकार आदेशो भवति । अवादीत् । अव्राजीत् । अज्वालीत् । अह्वालीत् । अचारीत् । अक्षारीत् । वद्व्रज्ल्रा इति किम् ? मा निरशीत् । मा निरदीत् । अत इति किम् ? न्यमीलीत् । न्यरवारीत् । अवल्लीत् । अवश्रीदित्यत्रात सेरवाश्चानेकवर्णव्यवधानमिति न भवति ।

वोर्णुञ् हलादेर्लघोरिटि ॥४।२।६९॥ ऊर्णुञो हलादेश्च धातोर्हलन्तस्य लघोरकारस्य इडादावतङानपरे सौ परत आरैजादेशो वा भवति । ऊर्णुञ्–प्रोर्णवीत् । प्रोर्णुवीत् । हलादेः–अकणीत् । अकाणीत् । अरणीत् । अराणीत् । गौरिवाचरीत् अगवीत् । अगावीत् । ऊर्णुञ्हलादेरिति किम् ? मा भवानशीत् । मा भवानटीत् । सानुबन्धोपादानं यङ्श्लुग्निवृत्त्यर्थम् । प्रोर्णोनावीत् । प्रोर्णोनुवीत् । वोर्णो नुरित्यत्र त्वनुबन्धाभावाद् यङ्श्लुगन्तस्यापि ग्रहणम् । एवं च प्रकृतेस्त्रैरूप्यम् । यङ्श्लुगन्तस्य द्वैरूप्यं भवति । लघोरिति किम् ? अतक्षीत् । अरक्षीत् । हलामिति जात्युपादानमिति लघुग्रहणम्, अन्यथाऽनेकवर्णव्यवधानादेवात्र न भवति । अचकाशीदित्यत्र अज्झलसमुदाये न व्यवधानमिति न भवति । इटीति किम् ? अपाक्षीत् । अधाक्षीत् । अत इति किम् ? न्यमिलीत् । न्यकोरीत् । ऊर्णुञ् अत इत्यस्यासम्बन्धः । सम्बन्धे वाचनादेङपवादेशोऽयं विधिर्विज्ञायते ।

न क्षणश्वसिश्विजागृमेदिद्ग्मह्यश्च ॥४।२।७०॥ क्षण् श्वस् श्वि जागृ इत्येतेषामेदितो मह्यान्तस्य हलन्तस्य च धातोरिडादावतङानपरे सौ परत आरैचो न भवन्ति । क्षण्–अक्षणीत् । श्वस्–व्यश्वसीत् । श्वि–अश्वयीत् । जागृ–अजागरीत् । एदित्–कखे–अकखीत् । कगे–अकगीत् । म–अस्यमीत् । अक्रमीत् । ह–अग्रहीत् । अग्रहीत् । य–अहयीत् । अव्ययीत् । हलानि–अकर्तीत् । अवेवीत् । असेवीत् । अकोषीत् । अमोषीत् । क्षणादीनां यङ्श्लुगन्तानामपि प्रतिषेधः । अचङ्क्षणीत् । अशाश्वसीत् । एदितस्तु यङ्श्लुग्यप्रतिषेधः । अजाहसीत् । अजाहासीत् । अत एव क्षणादयो नैदितः क्रियन्ते, अन्यथा ह्येदितः कृत्वेह क्षणादिग्रहणं न क्रियेत । क्षणादिग्रहणं किम् ? अलावीत् । अपावीत् । इटीति किम् ? अपाक्षीत् । अधाक्षीत् ।

धूञ्सुस्तुभ्यः इट् ॥४।२।७१॥ धूञ् सु स्तु इत्येतेभ्यो धातुभ्यः परस्य सेऽतङाने पर इडागमो भवति । अधावीत् । अधाविष्टाम् । अधाविषुः । असावीत् । असाविष्टाम् । असाविषुः । अस्तावीत् । अस्ताविष्टाम् । अस्ताविषुः । धूञित्यनुबन्धोपादानं धुवतिनिवृत्त्यर्थम् । अन्यथा हि धुवतेरेव ग्रहणं स्यात् तत्र नियमो विज्ञायेतार्थविशेषासम्भवात् । बहुवचनं सुमात्रार्थम् । अतङान इति किम् ? अधोष्ट । असोष्ट । अस्तोष्ट । धूञो विकल्पे इतराभ्यामप्राप्ते वचनम् ।

यमरमनमातां सक्च ॥४।२।७२॥ यम् रम् नम् इत्येतेभ्य आकारान्तेभ्यश्च धातुभ्यः परस्य सेरतङाने परे इडागमो भवति सगागमश्चैतेषाम् । अयंसीत् । अयंसिष्टाम् । अयंसिषुः । अरंसीत् । अरंसिष्टाम् । अरंसिषुः । अनंसीत् । अनंसिष्टाम् । अनंसिषुः । तिप्सिपोश्चेटधाकारो न भवतीति विशेषः । आतः—अयासीत् । अयासिष्टाम् । अयासिषु (अवासीत्) । अवासिष्टाम् । अवासिषुः । अदरिद्रासीत् । अदरिद्रासिष्टाम् । अदरिद्रासिषुः । अदरीद्रीत् । अदरिद्रिष्टाम् । अदरिद्रिषु. । इति लुकाक्षे । अतङान इति किम् ? आयंस्त । आरंस्त । आनंस्त दण्डः स्वयमेव । अमास्त धान्यम् । बहुवचनं च लाक्षणिकार्थम् । अग्लासिष्टाम् । अग्लासिषुः ।

घुपाभूस्थैतेश्श्लुक् ॥४।२।७३॥ घुभ्यः पा भू स्था इत्येतेभ्यः एतिभ्यां च परस्य सेस्तङाने परे श्लुग्भवति । अदात् । अधात् । अस्थात् । अगात् । अध्यगात् । एभ्य इति किम् ? अदासीत् केदारम् । अदासीद् भूमिम् । पा इति पा पाने इत्यस्य, न पा रक्षणे । पै ओवै शोषणे इत्यनयोरदादित्वाल्लाक्षणिकत्वाच्च, अपासीद् वनम्, अवासीद् वस्त्रम् । भू इति भवत्यस्त्यादेशयोरुभयोर्ग्रहणम् । एतीति तिब्निर्देश इणिगर्थः । अतङान इति किम् ? व्यत्यभविष्ट । उपास्थिषत ।

घ्राधेट्शाच्छासो वा ॥४।२।७४॥ घ्राधेट्शाच्छास इत्येतेभ्यः परस्य सेरतङाने परे श्लुग्भवति । अघ्रात् । अघ्रासीत् । अधात् । अधासीत् । अशात् । अशासीत् । अच्छात् । अच्छासीत् । असात् । असासीत् । अतङान इति किम् ? अघ्रासाताम् स्तनौ देवदत्तेन । धेटः पूर्वेण नित्ये प्राप्ते शेषेभ्योऽप्राप्ते विकल्पः ।

तन्भ्यस्थास्ते ॥४।२।७५॥ तनादिभ्यः परस्य सेः थासि ते च प्रत्यये परे श्लुग्वा भवति । अतत । अतथाः । अतनिष्ट । अतनिष्ठाः । असात । असाथाः । असनिष्ट । असनिष्ठाः । अक्षत । अक्षथाः । अक्षणिष्ट । अक्षणिष्ठाः । इह अतङान इति निवृत्तम् । थासाहचर्यात्तोऽपि तङेव परिगृह्यते । तेनेह न भवति । अतनिष्ट यूयम् ।

जलह्रस्वाल्लुक्सस्तौ ॥४।२।७६॥ जलन्ताद्ध्रस्वान्ताच्च धातोः परस्य सेः सकारस्य तवर्गादौ प्रत्यये परे लुग्भवति । जलः—अभैत्ताम् । अभैत्त । अभित्त । अभित्थाः । अच्छैत्ताम् । अच्छैत्त । अच्छित्त । अच्छित्थाः । ह्रस्वात्—अकृत । अकृथाः । अहृत । अहृथाः । जल्ह्रस्वादिति किम् ? अमंस्त । अरंस्त । अच्योष्ट । अप्लोष्ट । लुचः परत्वेऽपि नित्यत्वादेड् । अस इति किम् ? अवादिष्टाम् । अवादिष्ट । ताविति किम् ? अभैत्सम् । अभैत्स । अभित्साताम् । अभित्सत । अकृषाताम् । अकृषत । धातोरिति किम् ? अलाविष्टाम् । अपाविष्टाम् । श्लुगधिकारे लुग्वचनं स्थानिकार्यार्थम् । अवात्ताम् । अवात्त । वसः सेर्लुचि हलमित्याकारः स नित्यत्वाच्छ्लुचि सत्यां सौ विधीयमानो न स्यात् ।

ईटीट ॥४।२।७७॥ इट उत्तरस्य सेः सकारस्येकारादौ प्रत्यये परे लुग् भवति । अलावीत् । अपावीत् । सेर्लुचः स्थानिवद्भावादेच् । ईटीति किम् ? अलाविष्टाम् । अलाविषुः । इट इति किम् ? अकार्षीत् । अहार्षीत् ।

धि वा ॥४।२।७८॥ धातोर्धकारादौ प्रत्यये परे सकारस्य लुग् वा भवति । अलविढ्वम् । अलविड्ढ्वम् । चकाधि । चकाद्धि । धीति किम् ? चकास्ति । वाग्रहणमसिः प्रयोजयति वाग्रहणात् हन्मन्यमिति लोपविषयेऽपि न भवति । अनन्ध्वम् । अमन्ध्वम् ।

तासस्त्योः क्रि ॥४।२।७९॥ तास इत्येतस्य प्रत्ययस्य अस्तेश्च धातोः सकारस्य सकारादौ रेफादौ च प्रत्यये परे लुग्भवति । कर्तासि । कर्तासे । कर्तारौ । कर्तारः । अस्तेः—असि । व्यतिसे । अकारसकारयो-र्लोपे से इति प्रत्ययमात्रं पदं तेनास्त्युदाहरणम् ।

एति हः ॥४।२।८०॥ तासस्त्योः सकारस्यैकारादौ प्रत्यये परे हकारादेशो भवति । कर्ताहे । व्यतिभावयामहे । कारयामहे ।

तस्सि स्यसशलि ॥४।२।८१॥ धातोर्व्यादेशो[1] शिर्द्वर्जिते क्तादेशे च शिद्वर्जिते सकारादौ प्रत्यये सकारस्य तकारादेशो भवति। व्यतिवत्सीष्ट। वत्सीष्ट देवदत्तेन। वत्स्यति। अवत्स्यत्। विवत्सति। जिघत्सति। अवात्सीत्। अवात्स्यम्। अवात्तम्। अवात्त। सिस्यशलि इति विषयसप्तमी, तेन निस्याज् जल्लस्वाक्लुक् सस्ताविति लोपादपि सौ तकारो भवति। सीति किम्? वसिषीष्ट। वसिष्यते। स्यशलीति किम्? आस्से। वस्से। लेर्लत्वेन प्रतिषेधे प्राप्ते ग्रहणम्। शित्प्रतिषेध उत्तरार्थ.। न हि शित् सकारादिरस्ति। स इति किम्? पक्षीष्ट। पक्ष्यति।

ध्याहः ॥४।२।८२॥ आहः ब्रूवादेशस्य थादौ प्रत्यये परे तकारादेशो भवति। आत्थ। थीति किम्? आह। आहतुः। आहुः।

दीङो यिक्विङत्यचि ॥४।२।८३॥ दीङो धातोरजादौ क्ङिति प्रत्यये यिगागमो भवति। उपदिदीये। उपदिदीयाते। उपदिदीयिरे। उपदिदीयिषे। उपदिदीयाथे। उपदिदीयिध्वे। उपदिदीयिढ्वे। दीङ इति किम्? चड्डीढ्वे। ङकारः किम्? उपदिदीयितः। क्ङितीति किम्? उपदानम्। अचीति किम्? उपदेदीयते।

इटि चातो लुक् ॥४।२।८४॥ आकारान्तस्य धातोरिडादावजादौ च क्ङिति स्यशिलप्रत्यये लुग्भवति। इटि—पपिथ। तस्थिथ। क्ङित्यचि—पपतुः। पपुः। तस्थतुः। तस्थुः। अदधत्। आह्वत्। इटि चेति किम्? ग्लाता। इटीत्यक्ङिदर्थम्। क्ङितीति किम्? ग्लानम्। अचीति किम्? ग्लायते। स्यशलीति किम्? यान्ति। वान्ति। व्यत्यरे। व्यत्यले।

हल्भ्यां लिङ्येद्वा ॥४।२।८५॥ धातोर्द्वाभ्यां हल्भ्यां परस्याऽऽकारस्य क्ङिति लिङि प्रत्यये एकारादेशो वा भवति। ग्लेयात्। ग्लायात्। म्लेयात्। म्लायात्। स्नेयात्। स्नायात्। हल्भ्यामिति किम्? यायात्। पायात्। लिङीति किम्? ग्लायते। क्ङितीति किम्? ग्लासीष्ट।

घुमास्थागापाहाक्सः ॥४।२।८६॥ घु मा स्था गा पा हाक् सा इत्येतेषां क्ङिति लिङि प्रत्यये नित्यम् एकारादेशो भवति। देयात्। धेयात्। मेयात्। स्थेयात्। गेयात्। पेयात्। हेयात्। अवसेयात्। एतेषामिति किम्? दायात् केदारम्। अवदायात् भूमिम्। (पा) इत्यैधादिकस्य ग्रहणं न पा रक्षण इत्यदादेः। पायात्। हागिति ककारो यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थः। क्ङितीति किम्? दासीष्ट।

ई हल्यघ्ये ॥४।२।८७॥ घु मा स्था गा पा हाक् सा इत्येतेषां धातूनां घ्यवर्जिते हलादौ क्ङिति स्यशिलप्रत्यये ईकारादेशो भवति। घु—दीयते। देदीयते। धीयते। देधीयते। धीतः। धीतवान्। धीत्वा स्तनम्। मा—मीयते। मेमीयते। स्था—स्थीयते। तेष्ठीयते। गा—गीयते। जेगीयते। गीतः। गीतवान्। गीत्वा। अध्यगीष्ट। पा—पीयते। पेपीयते। पीतः। पीतवान्। पीत्वा। हाक्—हीयते। जेहीयते। हीनः। हीनवान्। हाङ्[2]—हायते। जाहायते। सा—सीयते। सेषीयते। हलीति किम्? तस्थतुः। तस्थुः। अघ्य इति किम्? प्रदाय। प्रधाय। प्रमाय। प्रस्थाय। प्रगाय। प्रपाय। अवहाय। अवस्थाय। स्यशलीति किम्? अदाताम्। अधाताम्। अस्थाताम्। अपाताम्। क्ङितीति किम्? दाता। धाता।

ये ॥४।२।८८॥ आकारान्तस्य धातोर्ये प्रत्यये परे ईकारादेशो भवति। देयम्। धेयम्। पेयम्। मेयम्। आप्रेयम्।

घ्राध्मोर्यङि ॥४।२।८९॥ घ्रा ध्मा इत्येतयोर्धात्वोर्यङि परे ईकारादेशो भवति। जेघ्रीयते। देध्मीयते। यङीति किम्? घ्रायते। ध्मायते। आघ्राति। वाध्मातीति—यशोऽभावान्न भवति।

---

1. क्ङ् किट्, क० म० टि०। 2. हाधिः, क० म०।

घ्नो घ्नी हिंसायाम् ॥४।२।९०॥ हन् इत्येतस्य धातोर्हिंसायां वर्तमानस्य यङि घ्नीति ईक् अलुक् च निपात्यते । जेघ्नीयते द्विषः । जेघ्नीयिषीष्ट वः । हिंसायामिति किम् ? गतौ जङ्घन्यते । केचिदिमं विकल्पेनाहुः । त्वं तु राजन् चटकमपि न जङ्घन्यसे ।

अस्तिब्रुवोर्भूवचौ ॥४।२।९१॥ स्यदशीति वर्तते । अस्तेर्ब्रुवश्च स्यदिशप्रत्ययविषये यथासङ्ख्यं भू वच इत्येतावादेशौ भवतः । बभूव । भूयात् । भविता । अभूत् । भविष्यति । अभविष्यत् । भव्यम् । भविता । भवितुम् । भवितव्यम् । उवाच । ऊचे । उच्यात् । वक्षीष्ट । अवोचत् । वक्ष्यति । वक्ष्यते । अवक्ष्यत । वाच्यम् । वक्ता । वक्तुम् । वक्तव्यम् । स्यदिशीति किम् ? अस्ति । स्तः । ब्रवीति । आसीत् । अब्रवीत् । अस्तु । ब्रवीतु । स्यात् । ब्रूयात् । स्यदशीति विषयसप्तमी तेन तदुत्पत्तेः प्रागेव स्यदशादेशेषु कृतेषु पश्चाद्यथायथं प्रत्यया भवन्ति । भ्वादेशोऽस्तिनिवृत्त्यर्थः । वचादेशो ब्रूञ्निवृत्त्यर्थः । आत्मनेपदार्थश्च । द्विवचनात् स्यदशीत्यनेन यथासङ्ख्यं न भवति ।

चक्षः क्शाञ् वाचि ॥४।२।९२॥ चक्षेर्धातोर्वाचि वर्तमानस्य स्यदिशप्रत्यये विषये क्शाञ् इत्ययमादेशो भवति । शत्वे–आक्शायात् । आक्शेयात् । आक्शाता । आक्शातुम् । आक्शातव्यम् । ख्यत्वे–आख्यायात् । आख्येयात् । आख्याता । आख्यातुम् । आख्यातव्यम् । वाचीति किम् ? चक्षुः । विचक्षणः । अत्र [1]बोधे । अवसंचक्ष्याः । परिसंचक्ष्याः । अत्र वर्जने । नृचक्षः राक्षसः । अत्र हिंसायाम् । स्यदशीति किम् ? आचष्टे । आचष्ट । आचष्टाम् । आचक्षीत । क्शाञिति ञकारो नित्यात्मनेपदनिवृत्त्यर्थः ।

लिटि वा ॥४।२।९३॥ चक्षो लिटि क्शाञादेशो वा भवति । आचक्शौ । आचख्यतुः । आचख्युः । आचचक्षे । आचचक्षाते । आचचक्षिरे ।

शो यः ॥४।२।९४॥ क्शाञादेशस्य यः शकारस्तस्य यकारादेशो वा भवति । आक्याता । आक्यातुम् । आक्यातव्यम् । आक्यानम्[2] । आक्शाता । आक्शातुम् । आक्शातव्यम् । आक्शानम् । शो यत्वविधानं स्थोऽलुपोत्येवमर्थम् ।

भ्रस्जो रोऽर् ॥४।२।९५॥ भ्रस्ज इत्येतस्य यो र इति भागस्तस्य स्यदिशप्रत्यये विषये–अर् इत्ययमादेशो वा भवति । बभर्ज । बभर्जतुः । बभर्जुः । बभ्रज्ज । बभ्रज्जतुः । बभ्रज्जुः । भर्क्षीष्ट । भ्रक्षीष्ट । अभार्क्षीत् । अभ्राक्षीत् । भर्ष्टा । भर्ष्टुम् । भर्ष्टव्यम् । भ्रष्टा । भ्रष्टुम् । भ्रष्टव्यम् । बिभर्क्षति । बिभ्रक्षति । बिभर्जिषति । बिभ्रज्जिषति । भर्ग्यम् । भ्रग्यम् । [3]भर्गः । भ्रग. । भर्जनम् । भ्रज्जनम् । भ्रस्जीति किम् ? व्रष्टा । व्रश्चिता । रस इति किम् ? सर्वस्य स्यात् । स्यदशीति किम् ? भृज्जति । भृज्जते । रसोर्वचने कथम् ? भृष्टः । भृष्टवान् । भृज्यात् । भृज्यते । बरीभृज्यते । बभृज्जतः । इत्यरादेशे कृते पूर्वेणाचा साचकस्य यत्र इग्भवति ।

लुङि लुग्दरिद्रः ॥४।२।९६॥ दरिद्रो लुङि स्यदिश वा लुग्भवति । अदरिद्रीत् । अदरिद्रासीत् । अदरिद्रि । अदरिद्रायि ।

असन्ण्वुणचने ॥४।२।९७॥ दरिद्रातेर्स्यदिशप्रत्यये विषयभूते नित्यं लुग् भवति । सकारादिसनम्ण्वु अनट् इत्येतांश्च वर्जयित्वा । दरिद्र्यात् । दरिद्र्यते । दरिद्रयति । अदरिद्रीत् । दरिद्रिता । दरिद्रितुम् । दरिद्रणीयम् । साधु दरिद्री । असन्ण्वुणचने इति किम् ? दरिद्रासति । दरिद्रायको व्रजति । दरिद्रायकाः । दरिद्रायिका । दरिद्राणम् । सनः सादिविशेषणं किम् ? दिदरिद्रिषति । इदमेव ज्ञापकम्—दरिद्रः सनो विकल्पेनेडिति । ण्वुण्वोः पृथगुपादानं किम् ? न वु इत्येवोच्येत—वुनि–दरिद्रकः । विषयविज्ञानं किम् ? दुर्दरिद्रम् । [4]अनो न भवति ।

---

१. बोधे । २. उपाख्यानम्, क० म० । ३. भर्ङ्गः, भ्रङ्गः । क० म० । ४. आलो न इति, क० म० टि० ।

हलो यः ॥४।२।९८॥ हलन्ताद्धातोः परस्य यकारस्य स्यादिलप्रत्यये विषये नित्यं लुग्भवति । बेभिदिषीष्ट । बेभिदिता । मरीमृजीष्ट । मरीमृजकः । लोटिता । लोटकः । हल इति किम् ? लोलूयिता । कण्डूयिता । सोसूचिता । मोमूत्रिता । साधयिता । कुषुभिता । मगधकः । इति य्यल्लुचि कृतायाम् अयादेशे च हलन्तता । धातोरिति किम् ? ईर्षिता । मध्विता । पुत्रकाम्यिता । स्यदलीति किम् ? बेभिद्यते । मगध्यति ।

क्यो वा ॥४।२।९९॥ धातोर्हल उत्तरस्य क्यः क्यच्क्यङोर्यकारस्य स्यादिलप्रत्यये परे लुग्वा भवति । समिधिषीष्ट । समिध्यिषीष्ट । समिधिता । समिध्यिता । दृषदिषीष्ट । दृषद्यिषीष्ट । दृषदिता । दृषद्यिता । क्यच् क्यङ् वाऽयम् । हल इति किम् ? पुत्रीयिता । काकायिता । क्य इति किम् ? बिभित्सकः । ककारः किम् ? ईर्ष्यिता । बेभिदिता । आद्युच्चारणं किम् ? कुषुभिता । मगधकः । अन्त्योच्चारणे इह स्यात् । समिधितेत्यादौ न स्यात् । केचित्–यक् इत्यत्रापि विकल्पमाहुः । क्य इत्यनकात् षष्ठी । अतो लुचि कृतायां गुणार्था अन्यथा ह्यतो गुणपवादो विज्ञायेत । स्यदलीति किम् ? समिध्यति । समिध्यते । दृषद्यति । दृषद्यते ।

अतः ॥४।२।१००॥ अकारान्ताद्धातोर्विहिते स्यादिलप्रत्यये पूर्वस्याकारस्य लुग्भवति । कथयति । कुषुम्यति । मनस्यति । चिकीर्ष्यात् । चिकीर्षिता । चिकीर्ष्यते । प्रचिकीर्ष्य । समिध्यिता । दृषद्यिता । योगविभागाद्धल इति निवृत्तम् । हलन्ताद्धातोर्विज्ञायमाने चिकीर्ष्यत[1] इत्यादावेव स्यात् । मगध्यतीत्यादौ न स्यात् । अतो विहितविज्ञानात् ततः, ततवान्, तत्वा, ततिरित्यत्र न भवति ।

णेरिक्तानिङामाल्वन्तेत्न्वाय्ये ॥४।२।१०१॥ धातोरवयवस्य णेरिडाद्योः क्तयोरिडागमाल्वन्तेत्न्वाय्यवर्जिते च स्यादिलप्रत्यये लुग्भवति । गणितः । गणितवान् । कारितवान् । कार्यात् । हार्यात् । अततक्षत् । आटिटत् । कारणा । कारकः । कार्यते । प्रकार्य । ज्ञीप्सति । अनिङामाल्वन्तेत्न्वाय्य इति किम् ? इट्–कारयिषीष्ट । हारयिषीष्ट । कारयिता । हारयिता । आम्–कारयाञ्चकार । हारयाञ्चकार । आलुः–स्पृहयालुः । गृहयालुः । अन्तः–गन्धयन्तः । मण्डयन्तः । त्नु–स्तनयित्नुः । गदयित्नुः । आय्य–स्पृहयाय्यः । महयाय्यः । इक्तग्रहणमिडर्थम् । इकारादिति(टि) कृते लोपः न प्राक्–शाकितः । शाकितवान् । अन्यथेहेड् न स्यात् । ककारादिह न भवति । हारयितव्यम् । कारयितव्यम् । अत एव क्तप्रत्ययस्य क्तवदवयवस्य चार्थवतोऽनर्थकस्य च द्वयोरपि ग्रहणम् ।

दान्तशान्तपूर्णदस्तस्पष्टच्छन्नज्ञप्ता वा ॥४।२।१०२॥ दान्त शान्त पूर्ण दस्त स्पष्ट छन्न ज्ञप्त इत्येते शब्दाः क्ते कृतणिलुगादयो निपात्यन्ते वा । दान्तः । दमितः । शान्तः । शमितः । पूर्णः । पूरितः । अत्र णिलुङ्निपात्यते । दस्तः । दासितः । स्पष्टः । स्पाशितः । छन्नः । छादितः । अत्र ह्रस्वश्च । ज्ञप्तः । ज्ञपितः । ज्ञापितः । अत्र क्वचिद्ध्रस्वश्चेडभावश्च सर्वत्र । वृत्तो गुणो देवदत्तेन । वृत्तं पारायणं देवदत्तेनेति प्रकृतेरेव ण्यर्थः । वृत्तेः क्तः । यथा तेन निवृत्तमिति । ण्यन्तात्तु क्ते–वर्तितो गुणो देवदत्तेनेत्युच्यते । तेन णेरध्ययने वृत्तमित्यस्यानारम्भः ।

लघोर्हलः ल्येयः ॥४।२।१०३॥ धातोर्यो लघुस्ततः परो यो हल् तस्मात्परस्य णेः ल्ये नित्यमयादेशो भवति । प्रशमय्य । प्रतमय्य । प्रबेभिदय्य (प्रबेभिदय्य) । प्रचेच्छिदय्य । प्रकथय्य । प्रगणय्य गतः । लघोरिति किम् ? प्रतिपाद्य गतः । हल इति भूतपूर्वगतिव्युदासार्थम् । लघोरिति उच्यमाने हल इत्यसति ल्ये लघोरव्यवहितो णिर्न सम्भवति । तत्र किमेकेन वर्णेन व्यवधानमाश्रयेयमुत भूतपूर्वगतिरिति सन्दिह्येत । तत्र भूतपूर्वगतो प्रकथय्येत्यादावेव स्यात् न प्रशमय्येत्यादौ प्रचिकीर्ष्येत्यादौ च स्यात् ।

वाऽऽप्नोः ॥४।२।१०४॥ आप्नु व्याप्ताविस्येतस्माद्धातोः परस्य णेः ल्ये परतेऽयादेशो वा भवति । प्रापय्य गतः । प्राप्य गतः । विकरणनिर्देशः किम् ? अध्याप्य गतः ।

इ मेङः ॥४।२।१०५॥ मेङः ल्ये पर इकारादेशो वा भवति । अपमित्य । अपमाय ।

---

1. चिकि(की)र्षीत्येत्यादावेव क० म० ।

क्षेरीः ॥४।२।१०६॥ क्षि इत्येतस्य धातोः ण्ये परत ईकारादेशो भवति । प्रक्षीय । उपक्षीय । योगविभागो नित्यार्थः ।

क्षय्यजय्यौ शक्तौ ॥४।२।१०७॥ क्षय्य जय्य इति शक्तौ गम्यमानायां यप्रत्ययो अयादेशो निपात्यते । क्षय्य इति । क्षिजिघोर्यः । क्षय्यं देवदत्तेन । क्षय्यो देवदत्तः । जय्यं देवदत्तेन । जय्यो देवदत्तः । क्रय्य इति क्रीडा । शक्ताविति किम् ? प्रतिपाद्य गतः । शक्ताविति किम् ? अर्हे—क्षेयम् । जेयम् ।

क्रय्यः क्रयार्थे ॥४।२।१०८॥ क्रय्य इति क्रीणातेर्यप्रत्यये अयादेशो निपात्यते क्रयार्थे क्रयाय चेत् प्रसारितोऽभिधेयो भवति । क्रय्यः कम्बलः । क्रय्या गौः । क्रयार्थ इति किम् ? क्रेयं नो धान्यं न तु क्रयाय प्रसारितम् ।

दोसोमास्थां क्ति ॥४।२।१०९॥ द्यतिस्यतिमास्थां क्ति किति तकारादौ प्रत्यये परे इकारादेशो भवति । दो—निर्दितः । निर्दितवान् । दित्वा । दितिः । मा—मितः । मितवान् । मित्वा । मितिः । स्था—स्थितः । स्थितवान् । स्थित्वा । स्थितिः । दोसो इत्योकारनिर्देशो निश्चयेन दोऽवखण्डने षोऽन्तकर्मणि इत्यनयोः प्रतिपत्त्यर्थः । दा सा इत्यात्वनिर्देशे ह्येतन्न स्यात् । दावादिरपि हि दारूपः । क्षै जै सै क्षये इत्यपि सारूपः । मा इति मामेङ्माङा सामान्यग्रहणम् । क्तीति किम् ? अवदाय । अवसाय । ककारः किम् ? अवदाता । अवसाता । [1]घोरेद्धावस्यापवादः । शेषाणामित्वस्य । तेनायम् क्तीति सन्धिसामान्येऽपि—इकारो विज्ञायेत ।

शो व्रते ॥४।२।११०॥ श्यतेर्व्रतविषये तकारादौ किति प्रत्यये इकारादेशो भवति । संशितो व्रती । संशितं व्रतम् । संशितशब्दोऽन्यत्राप्यस्तीति व्रतविशेषणं न दुष्यति । व्रत इति किम् ? निशातः । उत्तरेण विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं वचनम् ।

छशच वा ॥४।२।१११॥ शा छा इत्येतयोर्धात्वोस्तकारादौ किति प्रत्यये इकारादेशो वा भवति । निशितः । निशितवान् । निशातः । निशातवान् । अवच्छीतः । अवच्छीतवान् । अवच्छातः । अवच्छातवान् । निशितः, निशात इति शिञ्शात्योरप्येतत्सिद्धम् । तत्र स्यतेर्विकल्पवचन तन्त्रादिभिर्नैरित्येवमर्थं शाता । छीतम् ।

दद्घोर्दः ॥४।२।११२॥ दा इत्येतस्य धातोर्घुसंज्ञकस्य तकारादौ किति प्रत्यये परे दत् इत्ययं तकारान्त आदेशो भवति । दत्तः । दत्तवान् । दत्त्वा । दत्तिः । घोरिति किम् ? दातं बर्हिः । अवदातं मुखम् । द इति किम् ? धेट्—धीतः । धीतवान् । धीत्वा । धीतिः ।

त्तोऽच उपसर्गात् ॥४।२।११३॥ अजन्तादुपसर्गादुत्तरस्य दा इत्येतस्य धातोर्घुसंज्ञकस्य तकारादौ किति प्रत्यये त्नादेशो भवति । शकारः सर्वादेशार्थः । प्रत्तः । प्रत्तवान् । परीत्तः । परीत्तवान् । परित्निमम् । प्रणिणिमम् । अच इति किम् ? निदत्तम् । दुर्दत्तम् । निर्दितम् । दुर्दितम् । उपसर्गादिति किम् ? दधि दत्तम् । लता दिता । घोरिति ? अवदातं मुखम् ।

प्राद्दाञस्ते वाऽऽरम्भे ॥४।२।११४॥ दाञ् इत्येतस्यारम्भे आदिकर्मणि वर्तमानस्याजन्तादुपसर्गात्प्रादुत्तरस्य तकारादौ किति प्रत्यये ते क्ते परे त्तादेशो वा भवति । प्रत्तम् । प्रदत्तम् । प्रादिति किम् ? परीत्तम् । दाञ इति किम् ? दोऽवखण्डने—प्रत्तम् । द्यतेरित्वम्—इत्वापवादेन सावकाशत्वेन परत्वाद्बाध्यते । त इति किम् ? प्रत्तवान् । आरम्भ इति किम् ? प्रत्तः ।

निविस्वन्ववात् ॥४।२।११५॥ नि वि सु अनु अव इत्येतेभ्यः प्राग्भ्य उत्तरस्य दाञः क्तप्रत्यये त्तादेशो वा भवति । नित्तम् । निदत्तम् । वित्तम् । विदत्तम् । सूत्तम् । सुदत्तम् । अनूत्तम् । अनुदत्तम् । अवत्तम् । अवदत्तम् । सुदत्तमित्येवैके । तत्र व्यवस्थितविभाषा विज्ञायते । केषांचित्कर्मण्यारम्भ एव विकल्पः ।

1. घर्देद्धाव– क० म० ।

तेषां योगविभागो वैचित्र्यार्थः । प्रादेः क्रियान्तरोपधाने प्रदत्तमित्यादि सिद्ध्यति । योगविभागाक्रियोपादानेन सिद्ध्यतीति विकल्पवचनम् ।

धाञो हिः ॥४।२।११६॥ धाञ तकारादौ किति प्रत्यये परतो हिरादेशो भवति । हितः । हितवान् । हित्वा । हितिः । ञकारो धेट्निवृत्त्यर्थः । धीतः । धीतवान् । धीत्वा । धीतिः । यङ्लुपा हिट् स्यात् । अथ त्वनित्यमागमशासनमिति न स्यात् तन्निवृत्त्यर्थं च । दाधीतः । दाधीतवान् ।

हाकस्त्वि ॥४।२।११७॥ हाकः ओहाक् त्यागे इत्येतस्य तकारादौ किति क्त्वाप्रत्यये परे हि इत्ययमादेशो भवति । हित्वा राज्यं वनं गतः । ककारो हाङ्निवृत्त्यर्थः । हात्वा । त्वीति किम् ? हीनः । तीति किम् ? विहाय गतः ।

जग्धद्ः ल्ये च ॥४।२।११८॥ अद इत्येतस्य धातोस्तकारादौ किति ल्ये च प्रत्यये जग्ध इत्ययमादेशो भवति । जग्धः । जग्धवान् । जग्धिः । जग्ध्वा । प्रजग्ध्य । सन्निपातपरिभाषयेड् न भवति । ल्ये चेति किम् ? अदनम् । तीति किम् ? अद्यात् । कितीति किम् ? अत्तुम् । क्तीत्येव सिद्धे ल्यग्रहणमन्तरङ्गेऽपि ल्यो भवतीति ज्ञापनार्थम् । तेन प्रशम्य । प्रपृच्छ्य । प्रदीव्य । प्रक्षम्य । प्रस्थाय । प्रदाय । प्रधायेत्यादौ ल्ये दीर्घादि न भवति । अन्नमिति णोऽन्नादिति निपातनाद् भवति । अन प्राणन इत्यस्य वौणादिको नः ।

घस्लज्घञ्लुङ्सनि ॥४।२।११९॥ अदेर्धातोः अच् घञ् लुङ् सन् इत्येतेषु प्रत्ययेषु घस्लृ इत्ययमादेशो भवति । प्रात्तीति प्रघसः, प्रदानं (प्रादनं) वा प्रघसः । घञ्—घासः । लुङ्—अघसत् । सन्—जिघत्सति । लृदिदर्थः ।

लिटि वा ॥४।२।१२०॥ अदेर्लिटि प्रत्यये परे घस्लृ इत्ययमादेशो भवति । जघास । जक्षतुः । जक्षुः । आद । आदतुः । आदुः । घस्लृ अदन इति धात्वन्तरं नाम श्रूयते । घस्मर इत्यादेरेव अनुज्ञानेन वाऽसौ सर्वविषय इति सूचनार्थो विकल्पः ।

वेर्वय् ॥४।२।१२१॥ वेञो लिटि वय् इत्ययमादेशो वा भवति । उवाय । ऊयतुः । ऊयुः । ववौ । ववतुः । ववुः ।

घ्नो वधस्तङि लुङि ॥४।२।१२२॥ घ्नः हन इत्येतस्य धातोस्तङि लुङि वध इत्ययमादेशो भवति । नित्यापवादः । आवधिष्ट । आवधिषाताम् । आवधिषत । अवधि । आहत । आहसाताम् । आहसत । अघानि । तङीति किम् ? अवधीत् । नित्य एव विधिः । लुङीति किम् ? आजघ्ने । भक्षकश्चेन्न विद्येत वधकोऽपि न विद्यत इति वधिः प्रकृत्यन्तरमजन्तवध इत्याकारो वर्ण्यते ।

लिङि च ॥४।२।१२३॥ हन्तेर्लिङि लुङि च विषये वध इत्ययमादेशो भवति नित्यम् । अवधीत् । अवधिष्टाम् । अवधिषुः । वध्यात् । वध्यास्ताम् । वध्यासुः । आवधिषीष्ट । आवधिषीयास्ताम् । आवधिषीरन् । वध इत्यदन्तोऽयमतः वोर्णुञ् हलादेरित्याकारो न भवति ।

वैत्योः ॥४।२।१२४॥ एत्योः इणः इकश्च लुङि गा इत्ययमादेशो भवति । अगात् । अगाताम् । अगुः । अगायि भवता । अध्यगात् । अध्यगाताम् । अध्यगुः । अध्यगायि भवता । इह त्येतेरित् इतोरवद्यासनात्क्ङीति न वर्तते ।

णौ गमज्ञाने ॥४।२।१२५॥ एत्योर्णौ प्रत्ययेऽज्ञानेऽर्थे गम् इत्ययमादेशो भवति । गमयति । अधिगमयति । अज्ञान इति किम् ? अर्थान् सम्प्रत्याययति । अज्ञान इति इणो विशेषणम् । नेकः असम्भवात् । एतदर्थमेव द्विवचनम् ।

सनीङश्च ॥४।२।१२६॥ सनि इङश्च एत्योश्च गम् इत्ययमादेशो भवति अज्ञाने । अधिजिगांसते । जिगमिषति । अधिजिगमिषति । अज्ञान इति किम् ? अर्थान् प्रतीषिषति । अज्ञान इतीण एव विशेषणं नेतरयोरसम्भवात्, अव्यभिचाराच्च ।

गाङ् क्किटि ॥४।२।१२७॥ इङो क्किटि गाङ् इत्ययमादेशो भवति । अधिजगे । अधिजगाते । अधिजगिरे । अधिजगिषे । ङकारो गाङ्कुटामिति विशेषणार्थः ।

लुङ्लृङ्णौ सन्ङे वा ॥४।२।१२८॥ इङो लुङि लृङि सन्परे ङपरे च णौ गाङ् इत्ययमादेशो वा भवति । लुङि—अध्यगीष्ट । अध्यगीषाताम् । अध्यगीषत । अध्यैष्ट । अध्यैषाताम् । अध्यैषत । लृङि—अध्यगीष्यत । अध्यगीष्येताम् । अध्यगीष्यन्त । अध्यैष्यत । अध्यैष्येताम् । अध्यैष्यन्त । णौ सनि—अधिजिगापयिषति । अध्यापिपयिषति । णौ ङे—अध्यजीगपत् । अध्यापिपत् । णि ग्रहणं किम् ? अधिजिगांसते । सन्ङ इति किम् ? अध्यापयति । सन्ङे इति णावन्तरङ्गेन कुविशेषणं न लुङ्लृङोरसम्भवात् । लुङ्लृङ्णिपरे सनिङ् चेति लिङ्लृङ्णावित्येतत्सनो विशेषणं लक्षणविरोधात् । लुङ्लृङ्णाविति पूर्वमुपादानाच्च ।

खलनेऽजो वि ॥४।२।१२९॥ अज्[1] इत्येतस्य धातोर्वकादौ अन इत्येतस्मिंश्च ल्यखिलप्रत्यये विषयभूते वि इत्ययमादेशो वा भवति । नित्यापवादः । प्रवेता । प्रवेतुम् । प्रवेतव्यम् । प्राजिता । प्राजितुम् । प्राजितव्यम् । प्रवयणो दण्डः । प्राजनो दण्डः ।

अक्यप्घञचि ॥४।२।१३०॥ अजेर्धातोः क्यप्घञजर्वर्जिते ल्यखिलप्रत्यये वि इत्ययमादेशो नित्यं भवति । वीयात् । वीयास्ताम् । वीयासुः । विवाय । विव्यतुः । विव्युः । वीयते । प्रवेयम् । प्रव(य)णीयम् । प्रवायकः । प्रवीय । अक्यप्घञचीति किम् ? समज्या । समाजः । उदाजः । समजः पशूनाम् । उदजः पशूनाम् । अजतीत्यजः । अजा ।

लङ्लुङ्लृङ्ष्वमाङाट् ॥४।२।१३१॥ धातोर्लङ्लुङ्लृङ्विषयेऽडागमो भवति अमाङा न चेन्माङास्य योगो भवति । अकरोत् । अहरत् । अकार्षीत् । अहार्षीत् । अकरिष्यत् । अहरिष्यत् । विषयविज्ञानाद्विकरणव्यवधानेऽपि भवति । परविज्ञाने हि अहन्नित्यादावेव स्यात् । अमाङेति किम् ? मा स्म भवान् करोत् । मा स्म भवान् हरत् । मा स्म भवान् कार्षीत् । मा स्म भवान् हार्षीत् । मा दोष(व)मन्ति वचनानि समानि भूवन् ।

आरैचाद्यचः ॥४।२।१३२॥ लङ्लुङ्लृङ्विषये धातोरादेरचः आ—आर् इत्येतौ ऐच्चादेशा भवन्ति, अमाङायोगे । आ—आटत् । आश्नात् । आटीत् । आश्नीत् । आटिष्यत् । आशिष्यत् । आर्—आर्च्छत् । [2]ऋणाते.—आर्णात् । आर्च्छीत् । आर्च्छिष्यत् । ऐच्—ऐक्षत । ऐलयत् । ऐज्यत । ऐहिष्ट । ऐलिलत् । ऐहिष्यत । ऐलयिष्यत् । औ—औव(ब्ज)त् । औम्भत् । औह्यत । औब्जी(जी)त् । औम्भीत् । औब्जिष्यत् । औम्भिष्यत् । उस्रामैच्छत् औस्रीयत् । औकारीयत् । आ ऊढा ओढा । तामैच्छत् औढीयत् । अमाङेति किम् ? मा स्म भवानटत् । मा भवानटीत् । मा स्म भवानृच्छत् । मा भवानृच्छीत् ।

यसः ॥४।२।१३३॥ एः इण इकश्च अस भुवीत्येतस्य धातोराद्यचः लङ्लुङ्लृङ्विषये आरैशासश्च ऐकार आकारश्चादेशो भवति । अमाङा योगे । यङ्लुगपवादः । आयन् । अध्यायन् । आस्ताम् । आसन् । अमाङेति किम् ? मा स्म भवन्तो यन् । मा स्म भवन्तः सन् । यलादेशे कृतेऽल्लुचि च—आदिरज् नास्तीति पूर्वेणारैज् न भवति । इति वचनम् । अगात् । अभूत् । इति नेमावजादेशौ कस्य तर्हि धातोरिति न बाध्येते इदमेव ज्ञापकम्—लङ्लुङ्लृङ्विषयज्ञानेऽपि निष्पन्नेऽन्यस्मिन् धातुप्रत्ययकार्ये पश्चादारैच् भवतीति तेन—अचीकरत् । अजीहरत् । अध्यैयन् । अध्यैरत । ऐयरुरित्यादि सिद्धं भवति । परविज्ञाने विकरणव्यवधाने न भवतीति विषयविज्ञानम् ।

वलादेरिडग्रवपुणादेः ॥४।२।१३४॥ धातोर्वलादेरार्धधातुकस्य प्रत्ययस्य इडागमो भवति । अग्र वपुणादेः न चेदसौ ग्रो वपादिरुणादिर्वा भवति । लुलविथ । लुलविषे । लुलविध्वे । लविषीष्ट । पविषीष्ट । लविता । पविता । वलादेरिति किम् ? लव्यम् । लवनीयम् । आदिग्रहणं किम् ? लावकः । पावकः । अग्र वपुणादेरिति किम् ? त्र—हलस्य पोत्रम् । पत्रम् । सूकरस्य पोत्रम् । वप्—ईश्वरः । दीप्रम् । भस्म । धस्मः । उणादेरिति

---

1. अज् गतिक्ष(क्षे)पणयोः, इति धातुः । क० म० टि० । २. ऋणातेः—आर्णोत्, क० म० ।

तु, थ, तृ, स्न(क्), क, ष, स, सर, कु, त, स्य, तिक, तक, तन, थी, क्षि, सु, कर, पाल, त्रि, थ, र, स, सिक, स्य, ति, फ, ह, ट, तुम्, स्म, तम इत्यत्र न भवति। तु—तन्तुः। जन्तुः। थ—कुष्ठम्। कोष्ठम्। तृ—शंस्ता। शास्ता। स्नक्—कृत्स्नम्। अक्ष्णः। अभीक्ष्णः। तीक्ष्णम्। क—कल्कः। शल्कः। ष—कर्षः। प्रवर्षः। स—वत्सः। वृक्षः। स्नुषा। सर—मत्सरः। अक्षरम्। क्षरः। क्षुरः। कु—रिस्कः। त—हस्तः। चेक्रीतम्। पुस्तः। स्य—चौरस्यः। पस्त्यम्। तिक—वर्तिका। कृत्तिका। तक—इष्टका। अष्टका। तन—पट्टनम्। थि—अस्थि। सिक्—कुक्षिः। अक्षिः। सुक्—इक्षुः। अक्षुः। कर—कर्करा। पाल—शेपालम्। त्रि—कशाय इवः पूषी। रक्—शार। स—शङ्खुः। सिक—मक्षिका। स्यङ्—मत्स्यः। ति—सप्तिः। वितस्तिः। फ—गुल्फः। शफः। शोफः। ट—जटाः। ह—लोहः। तुम्—कान्तुम्। शान्तुम्। स्म—सूक्ष्मम्। तम—तन्त्रमः। इत्यादिव। इत्यादिमेति स्नादिनियमाद् भवति। स्यबलीति किम्? आस्ते, शेते।

तेर्ग्रहादिभ्यः॥४।२।१३५॥ ग्रहादिभ्यः परस्य वलादेर्व्यवलः प्रत्ययस्य तेरिडागमो भवति। गृहीतिः। अपस्निहितिः। विकुषितिः। निपकि(ठि)ति। उदितिः। तेर्ग्रहादेरेव नियमार्थं वचनम्। तेनान्यतस्तेर्न भवति। शान्तिः। दीप्तिः। पाक्तिः। याष्टिः। प्रज्ञप्तिः। तेरेव ग्रहादेरिति नियमो न भवति। उत्तरत्रालिटीति प्रतिषेधात्।

ग्रह एकाचोऽलिटीटः॥४।२।१३६॥ एकाचो ग्रहेर्धातोरिटः इडागमो भवति। अलिटि न चेत्स इट् लिटि भवति। ग्रहीता। ग्रहीतुम्। ग्रहीतव्यम्। अग्रहीत्। अग्रहीष्वम्। ग्रह इति किम्? भविता। एकाच इति किम्? जरीगृहीता। जरीगृहीतुम्। जरीगृहीतव्यम्। उत्तरार्थं चैकाज्ग्रहणम्। अलिटीति किम्? जगृहिव। जगृहिम। नित्यत्वेऽपि द्विर्वचनस्यैकाच इति विहितविशेषणमित्यलिट्ग्रहणम्। इटीति[2] किम्? ग्रहिषीष्ट। इट इति किम्? ग्रहणम्। ग्राहकः। अग्रहिषाताम् इति। भिक्षमेट्।

ऋद्वृवृर्वालतङ्सेः॥४।२।१३७॥ ऋकारान्ताद् वृ इति वृङ्वृञ्भ्यां च इटः इड् भवति वा अलतङ्सेः। न चेत्स लिङ्लिटोरतङ्परश्च सेर्भवति। (तरि)ता। तरीता। तितरिषति। तितरीषति। जरिता। जरीता। जरित्वा। जरीत्वा। जिजरिषति। जिजरीषति। वृ—वरिता। वरीता। विवरिषति। विवरिषते। प्रावरिता। प्रावरीता। प्राविवरिषति। प्राविवरीषति। ऋद्वृरिति किम्? करिष्यति। हरिष्यति। ऋदिति तकारो वर्णनिर्देशार्थः। अन्यथा ऋणाति विज्ञायेत। अलतङ्सेरिति किम्? तेरिव। ववरिव। तेरिव। तेरिम। विशरिषीष्ट। आस्तरीषीष्ट। वरिषीष्ट। अतारिष्टाम्। अतारिषुः। आस्तारिष्टाम्। आस्तारिषुः। प्रावारिष्टाम्। प्रावारिषुः। अतङेति विशेषणादिहेद् भवत्येव। आस्तरिष्ट। आस्तरीष्ट। अवरिष्ट। अवरीष्ट। प्रावरिष्ट। प्रावरीष्ट।

हल्भ्यां चोस्सट् तङ्सेः॥४।२।१३८॥ धातोर्हल्भ्यां हल्द्वयात् परो य ऋकारस्तदन्तात् ऋद्वृश्च धातोः परस्य सटस्तङ्परस्य च सेरीडागमो वा भवति। दृषीष्ट। द्वरिषीष्ट। स्मृषीष्ट। स्मरिषीष्ट। स्मरीषीष्ट। तर्षीष्ट। तरीषीष्ट। आस्तर्षीष्ट। आस्तरीषीष्ट। वृषीष्ट। वरिषीष्ट। प्रावृषीष्ट। प्रावरिषीष्ट। तङ्सेः—अध्वृषाताम्। अध्वरीषाताम्। अस्मृषाताम्। अस्मरीषाताम्। आस्तीर्ष्ट। आस्तरीष्ट। आवृत। आवरिष्ट। प्रावृत। प्रावरीष्ट। हल्भ्यामिति किम्? कृषीष्ट। अकृत। धातोरिति विशेषणादिह न भवति। निष्कृषीष्ट। मा निष्कृत। 'स्कृच्छ्र' इति स्कृग्रहणात्सट्। हल्भ्यामिति निर्दिश्यते। तेनेह न भवति। संस्कृषीष्ट। समस्कृत। ऋरिति ऋकारार्थम्। चकारः ऋद्वर्थः। तङ्ग्रहणं किम्? अध्वार्षीत्। अस्मार्षीत्। अतारीत्। अस्तारीत्। प्रावारीत्। प्रावारिष्टाम्। प्रावारिषुः।

रधाद्यौदितृधूञः॥४।२।१३९॥ रधादेरौदितो धूञश्च धातोः परस्य वलादेर्व्यवलः प्रत्ययस्य इडागमो वा भवति। रध—रद्धा। रधिता। नश—नंष्टा। नशिता। तृप्—तप्र्ता। तर्पिता। दृप्—दप्र्ता। दर्पिता। द्रुह—द्रोग्धा। द्रोढा। द्रोहिता। मुह—मोग्धा। मोढा। मोहिता। ष्णुह—स्नोग्धा। स्नोढा। स्नोहिता। ष्णिह—स्नेग्धा। स्नेढा। स्नेहिता। औदितः—गुपौ—गोप्ता। गोपिता। गुहौ—निगोढा।

1. धातु क० म०। 2. इटौ किम्, क० म०।

निगोहिता । गाहौ—विगाढा । विगाहिता । औस्वृ—स्वर्ता । स्वरिता । सेर ऋद्व्यनः से इति नित्य एवेट् । सूङ्—सोता । सविता । आदादिको दैवादिकश्च । औदित न ष्व प्रेरणे इति तौदादिकः । व्यङ्ग्रहणे इति तौदादिकः । यङ्ग्रहणे अदादावदादेरनदादेरेव ग्रहणमिति तौ दीर्घितौ क्रियेते । रधादीनामेवित्करणात्प्रथादिग्रहणमेव लघु मन्यते । धूञ्—धोता । धविता ।

अञ्जोऽसेः ॥४।२।१४०॥ अञ्ज इत्येतस्माद्धातोः परस्य सिवर्जितस्य वलादेर्व्यञ्जनः प्रत्ययस्य इडागमो भवति (वा) । अङ्क्ता । अञ्जिता । असेरिति किम् ? आञ्जीत । आञ्जिष्टाम् । आञ्जिषुः ।

निष्कुषः ॥४।२।१४१॥ निस्पूर्वात्कुष इत्येतस्माद्धातोः परस्य वलादेः प्रत्ययस्य इडागमो वा भवति । निष्कोष्टा[1] । निष्कोषिता । निष्कोष्टुम् । निष्कोषितुम् । निष्कोष्टव्यम् । निष्कोषितव्यम् । निस्पूर्वग्रहणात् केवलादन्यत्पूर्वाच्च नित्य एव । कोषिता । प्रकोषिता । योगविभाग उत्तरार्थः ।

क्तयोः ॥४।२।१४२॥ निष्कुषः क्तयोरिडागमो नित्यं भवति । निष्कुषितः । निष्कुषितवान् । योगविभागो नित्यार्थः ।

न डीयश्व्यैदिद्वेटोऽपतः ॥४।२।१४३॥ डीय श्वि इत्येताभ्याम् ऐकारानुबन्धाद् वेटः यत्र क्वचिद्विकल्पितेटश्च धातोरिडागमो न भवति, अपतः पतिवर्जितात् । डीय—निडीनः । निडीनवान् । उड्डीनः । उड्डीनवान् । डीयेति श्यनिर्देशात् शब्विकरणादिड् भवत्येव । डयितः । डयितवान् । श्वि—शून । शूनवान् । ऐदितः—ओलजै—लग्नः । लग्नवान् । उद्विग्नः । उद्विग्नवान् । वेट्—अपरद्धः । अपरद्धवान् । अक्तः । अक्तवान् । शान्तः । शान्तवान् । सोढः । सोढवान् । भ्रष्टः । भ्रष्टवान् । विग्नः । विग्नवान् । तृप्तः । तृप्तवान् । अपत इति किम् ? पतितः । पतितवान् । सनि विकल्पितेट्त्वात् पतः पर्युदासः । एकाच इत्येव दरिद्रितः । दरिद्रितवान् । श्विडीययोरोदितित्सूयत्यादित्वसामर्थ्यात् क्तयोरिटयपि न कर: स्यादिति ग्रहणम् । कृन्तत्यादेः कृतृन्नृच्छ्छृदः इति विकल्पितेट्त्वेऽपि ऐदित्वं यङ्लुगर्थम् । चरीकृतः । चरीकृतवान् इति ऐदित्वसामर्थ्याच्च न तत्रैकाच इति विशेषणम् ।

अर्द्दस्सन्निवेः ॥४।२।१४४॥ सन्निवीत्येतेभ्यः परस्यार्दः क्तयोरिडागमो न भवति । समर्णः । न्यर्णः । व्यर्णः । अर्द इति किम् ? समेधितः । सन्निवेरिति किम् ? अर्दितः । दुरर्दितः ।

अविदूरेऽभेः ॥४।२।१४५॥ अभेरुत्तरादर्दः क्तयोरविदूरेऽविप्रकृष्टेऽर्थे इडागमो न भवति । अभ्यर्ण-(म्)—अविदूरमित्यर्थः । अभ्यर्णा शरत् । अभ्यर्णे आसवे । अविदूर इति किम् ? अभ्यर्दितः शीतेन । बाधित इत्यर्थः ।

शसि धृषः प्रगल्भे ॥४।२।१४६॥ शसि धृष् इत्येताभ्यां क्तयोः प्रगल्भेऽर्थे इडागमो न भवति । शस्तः । विशस्तः । धृष्टः—प्रगल्भ इत्यर्थः । प्रगल्भ इति किम् ? विशसितः । धर्षितः । आदित्वाद्धृषेर्वेटः आदित इति च प्रतिषेधे सिद्धे नियमार्थं वचनम् । भावारम्भयोश्चेह वृत्तिर्नास्ति ।।

कृषः कृच्छ्रगहने ॥४।२।१४७॥ कृच्छ्रं दुःखं दुःखकारणं च तस्मिन् गहने चार्थे कषेर्धातोः क्तयोरिडागमो न भवति । कष्टं वर्तते । कष्टं गणितम् । कष्टं वर्तनम् । कृच्छ्रगहन इति किम् ? कषितम् ।

घुषोऽविशब्दे ॥४।२।१४८॥ (वि)-नानाशब्दनं विशब्दः प्रतिज्ञानं वा ततोऽन्यत्राविशब्देऽर्थे वर्तमानाद्घुषेर्धातोः क्तयोरिडागमो न भवति । घुष्टो रज्जुः । घुष्टौ पादौ । घुष्टासम्बन्धावयवैरित्यर्थः । अविशब्द इति किम् ? अवघुषितं वाक्यमाह । अयमेव विशब्दने प्रतिषेधो ज्ञापकम् । अनित्यत्वमुरादिणिजिति, तेनेदमप्यु(प)पन्नं जुघुषः घुष्यमाणवाः ।

---

1. अन्तरवयवानां बहिष्करणं निष्कोषः, क० म० टि० ।

दृढः स्थूलबलिनोः ॥४।२।१४९॥ दृढ इति दृहेः दृंहेर्वा धातोः क्तप्रत्यये स्थूले बलवति चार्थे इडभावादि निपात्यते । दृढः स्थूलो बली वा । परिदृढस्य गतः । पारिदृढी कन्या । स्थूलबलिनोरिति किम् ? द्रहितम् । दृंहितम् ॥

क्षुब्धस्वान्तध्वान्तपरिवृढलग्नम्लिष्टविरिब्धफाण्टबाढं मन्थमनस्तमःप्रभुसक्तास्पष्टस्वरानायासभृशे ॥४।२।१५०॥ क्षुब्ध स्वान्त ध्वान्त परिवृढ लग्न म्लिष्ट विरिब्ध फाण्ट बाढ इत्येतानि यथासंख्यं मन्थमनःतमःप्रभुसक्तास्पष्टस्वरानायासभृशेष्वर्थेषु निपात्यन्ते । क्षुब्ध इति क्षुभेः क्ते मन्थे इडभावो निपात्यते । मन्थनं मथ्यते वा यः स मन्थः[1] । तदभिधाने क्षुब्धं देवदत्तेन मथितमित्यर्थः । क्षुब्धः समुद्रः, क्षुब्धाणी नदी । मथितः मथ्यमानो वा सन् क्षोभं गत इत्यर्थः । सक्तुः[2] संसृष्टं[3] वा द्रवद्रव्यं मन्थः, तद्द्रव्याभिधाने क्षुब्धो मन्थ इत्यर्थः । संचारितो मन्थ इत्यन्ये । मन्थ इति किम् ? क्षुभितं समुद्रेण । क्षुभितं मन्थेन । क्षुभितः समुद्रः । क्षुभितः समुद्रो मन्थेन । स्वान्तेति स्वनेः, स्वान्तं मनः, विषयेष्वविक्षिप्तमनाकुलमित्यर्थः । तन्नामधेयं वा । अन्यत्र स्वनितो मृदङ्गः । स्वनितं मनसा घट्टितं स्पृष्टमित्यर्थः । ध्वान्तेति ध्वनेः, ध्वान्तं तमः अनालोकं गम्भीरमित्यर्थः । तमो नामधेयं वा । अन्यत्र ध्वनितो मृदङ्गः । ध्वनितं तमसा । परिवृढेति परिपूर्वस्य बृंहेर्बृहेर्वा क्ते इडभावादि । परिवृढः कुटुम्बी, प्रभुरित्यर्थः । परिवृढस्य गतः । पारिवृढी कन्या । अन्यत्र परिबृहितम् । परिबृंहितम् । लग्नेति लगतेः[4] लग्नम्, सक्त(म्)—इत्यर्थः । लगितमन्यत् । म्लिष्टेति, म्लेच्छतेरिडभाव इत्वं च । म्लिष्टमविस्पष्टम् । म्लेच्छितमन्यत् । विरिब्धेति रिभेः रेभृङ्शब्द इत्येतस्य वा विपूर्वस्य इत्वं विरिब्धः स्वरो ध्वनिरित्यर्थः । विरिभितम् । विरेभितं वान्यत्र रिभिः । सौत्रो धातुः । फाण्टेति फणे फाण्टमनायासं यदश्रपितमपिष्टमुदकसम्पर्कमात्राद्धिमक्तरसं कषायं तदुच्यते । अग्निना तप्तं यत्किञ्चिद्गुण वस्फाण्टमित्यन्ये । फणितमन्यत् । बाढेति बाहेः बाढं भृशमित्यर्थः । बाहितमन्यत् । केचित्त्वरादिप्रात्वर्थस्य सकर्मादेर्विषयभावे मात्रे भवतीत्याहुः । यथा लोम्नि[5] हृष्टमिति ।

आदितः ॥४।२।१५१॥ आदितो धातोः क्तयोरिडागमो न भवति । ञिमिदा—मिन्नः । मिन्नवान् । ञिक्ष्विदा—क्ष्विण्णः । क्ष्विण्णवान् । वेट इति यदुपधेर्विकल्पास्तदुपाधेः प्रतिषेधः । विदितः । विदितवान् । हृषितः । हृषितवान् । तुष्ट इत्यर्थः । तुष्ट्यर्थं हृषिमेकेऽनूदितमाहुः प्रत्ययोऽस्वकाशत्वाद्भवति ।

भावारम्भे वा ॥४।२।१५२॥ आदितो धातोर्भावे आरम्भे आदिकर्मणि चार्थे क्तयोरिडागमो वा न भवति । मिन्नमनेन । मेदितमनेन । प्रमिन्नः । प्रमेदितः । प्रमिन्नवान् । प्रमेदितवान् । क्ष्विण्णमनेन । क्ष्वेदितमनेन । प्रक्ष्विण्णः । प्रक्ष्विण्णवान् । प्रक्ष्वेदितः । प्रक्ष्वेदितवान् । आदित इति किम् ? विदितमनेन । प्रविदितमनेन । प्रविदितः । भावारम्भ इति किम् ? मिन्नः । मिन्नवान् । पूर्वेण नित्ये प्रतिषेधे प्राप्ते विकल्पः ।

शकेः कर्मणि ॥४।२।१५३॥ शकेः क्तयोः कर्मणि इडागमो वा न भवति । शक्तो घटः कर्तुम् । शकितो घटः कर्तुम् । कर्मणि क्तवतुर्नास्तीति क्त एवोदाह्रियते । कर्मणीति किम् ? शक्तो देवदत्तः ।

हृषेर्लोमविस्मयप्रतिघाते ॥४।२।१५४॥ हृष् इत्येतस्माद्धातोर्लोमविस्मयप्रतिघातेषु वर्तमानात् क्तयोरिडागमो वा न भवति । लोमविषया लोमस्था क्रिया लोमेत्युच्यते । लोम चाङ्गजं मूर्धजं च गृह्यते । हृष्टं लोम । हृषितं लोम । हृष्टानि लोमानि । हृषितानि लोमानि । हृष्टं लोमभिः । हृषितं लोमभिः । हृष्टाः केशाः । हृषिताः केशाः । हृष्टं केशैः । हृषितं केशैः । विस्मयः—हृष्टो देवदत्तः । हृषितो देवदत्तः । विस्मय (स्मित) इत्यर्थः । प्रतिघाते—हृष्टा दन्ताः । हृषिता दन्ताः । प्रतिहता इत्यर्थः । लोमविस्मयप्रतिघात इति किम् ? हृष्टोऽलीके । हृषितस्तुष्टो ।

---

1. हलश्चेति भावे कर्मणि च घञ्, क० म० टि० । 2. भृष्टा यवाः पुनर्भाना: धाना चूर्णं तु सक्तव इति वैजयन्ती, क० म० टि० । 3. मिश्रितम्, क० म० टि० । 4. लग्नं राश्युदये लग्नं सक्तसज्जितयोरपि, क० म० टि० । 5. हृष्टो हृषितवल्लोमाञ्चितविस्मृतयोरपि, क० म० टि० ।

अप्तस्वस्तापचितम् ॥४।२।१५५॥ अप्त स्वस्त अपचित इत्येते शब्दाः पक्षे वा निपात्यन्ते । अप्तः । अपितः । स्वस्तः । स्वसितः । प्रस्वस्तः । प्रस्वसितः । आस्वस्तः । आस्वसितः । विस्वस्तः । विस्वसितः । अत्र पक्षे इडभावः । अपचितः । अपचायितः । अत्र चिभावश्च चिनोतेः पूजार्थो नास्तीति इदं निपातनम् । यथास्मिन् विषये पूजापचयश्च विज्ञायेत । शक्यमकर्तुं क्रियमाणं वा विस्पष्टार्थं भविष्यति ।

वमरुष्यमत्वरसङ्घुषास्वनः ॥४।२।१५६॥ वम रुषि अम त्वर सङ्घुष आस्वन् इत्येतेभ्यः क्तयोरिडागमो वा न भवति । वान्तः । वान्तवान् । वमितः । वमितवान् । रुषि—रुष्टः । रुष्टवान् । रुषितः । रुषितवान् । अस्य वेटीति नित्ये प्रतिषेधे ग्रहणम् । अम्—अभ्यान्तः[1] । अभ्यान्तवान् । अभ्यमितः । अभ्यमितवान् । तूर्णः । तूर्णवान् । त्वरितः । त्वरितवान् । सङ्घुष्टः । सङ्घुष्टं वाक्यम् । सङ्घुषितं वाक्यम् । सङ्घुष्टौ दम्यौ । सङ्घुषितौ दम्यौ । अविशब्दनेऽपि परत्वादयमेव विकल्पः । आस्वन्—आस्वान्तो देवदत्तः । आस्वनितो देवदत्तः । आस्वान्तं मनः । आस्वनितं मनः । मनस्यपि विकल्प एव ।

जॄव्रश्चास्त्वि ॥४।२।१५७॥ जॄ वृश्च इत्येताभ्यां क्त्वाप्रत्यये परे तस्य इडागमो भवति । जरित्वा । जरीत्वा । वृश्चित्वा । जॄ इत्येतस्योगन्तत्वात्प्रतिषेधे वृश्चेरौदित्वाद्विकल्पे प्राप्ते वचनम् । जॄ इति निरनुबन्धः क्रैयादिक उपादीयते । यस्तु जॄषीति सानुबन्धो दैवादिकस्तस्य जीर्त्वा इत्येव भवति ।

क्षुधवसः ॥४।२।१५८॥ क्षुध बुभुक्षायां वस निवासे इत्येताभ्यां परयोः क्तयोः क्त्वायाश्च वलादेरिडागमो भवति । क्षुधितः । क्षुधितवान् । क्षुधित्वा । (क्षोधित्वा ?) । उषितः । उषितवान् । उषित्वा । वस्तेरप्रतिषेधादिडस्त्येव ।

लुभ्यञ्च्योर्विमोहार्चे ॥४।२।१५९॥ लुभ अञ्चु इत्येताभ्यां धातुभ्यां [2]यथाक्रमं विमोहेऽर्चायां चार्थे वर्तमानाभ्यां परयोः क्तयोः क्त्वायाश्च वलादेरिडागमो भवति । विलुभितः सीमन्तः । लुभिताः केशाः । विलुभितानि पदानि । विलुभितवन्तः । लुभित्वा । लोभित्वा केशान् गतः । अञ्चेः—अञ्चिता गुरवः । गुरूनञ्चितवन्तः । अञ्चित्वा गुरून् स्वर्गमाप्नोति । विमोहार्च इति किम् ? लुब्धो जाल्मः । लुब्ध्वा । लुभित्वा । लोभित्वा । उदक्तमुदकं कूपात् । अक्त्वा । अञ्चित्वा । विमोहः—विमोहनमाकुलीकरणम् । अर्चा पूजा तत्र यथाप्राप्तमेव भवति ।

पूङ्क्लिशो वा ॥४।२।१६०॥ पूङ् क्लिश इत्येताभ्यां परयोः क्तयोः क्त्वायाश्च वलादेरिडागमो वा भवति । पूतः । पूतवान् । पूत्वा । पवितः । पवितवान् । पवित्वा । क्लिष्टः । क्लिष्टवान् । क्लिष्ट्वा । क्लिशितः । क्लिशितवान् । क्लिशित्वा । क्लिशितः । पूङिति ङकारः पूञ्निवृत्त्यर्थः । तस्य हि शीङ् डीङ् पूङ् स्मिङ् मिदिक्ष्विदधृषोऽजनेः, इति प्रतिषेधाभावात् [3]पवितमित्यनिष्टमापद्यते । प्रतिषेधे चानुबन्धोच्चारणं पोपुवितः, पोपुवितवान् इति यङ्लुचि प्रतिषेधनिवृत्त्यर्थम् ।

क्त्व्यूदितः ॥४।२।१६१॥ ऊदितो धातोः क्त्वाप्रत्यये वलादेरिडागमो वा भवति । शम्—शान्त्वा । शमित्वा । तम्—तान्त्वा । तमित्वा । दम्—दान्त्वा । दमित्वा ।

सहलुभेच्छरुषरिषस्ति ॥४।२।१६२॥ सहलुभेच्छरुषरिष इत्येतेभ्यस्तकारे परतो वलादेर्यः वलः प्रत्ययस्य इडागमो वा भवति । सह—सोढा । सोढुम् । सोढव्यम् । सहिता । सहितुम् । सहितव्यम् । लुभ—लोब्धा । लोब्धुम् । लोब्धव्यम् । लोभिता । लोभितुम् । लोभितव्यम् । इच्छ—एष्टा । एष्टुम् । एष्टव्यम् । एषिता । एषितुम् । एषितव्यम् । इच्छेति इषेः शविकरणोपादानम् । इष गतौ इष आभीक्ष्ण्ये इति दैवादिकक्रैयादिकयोर्निवृत्त्यर्थम् । ताभ्यां नित्य एवेड् भवति । प्रेषिता । प्रेषितुम् । केचिदिष्णातेरपि विकल्पमाहुः । रुष—रोष्टा । रोषिता । रिष—रेष्टा । रेषिता । तीति किम् ? सहिष्यते ।

---

1. रोषी, क० म० टि० । 2. यथासङ्ख्यम्, क० म० । 3. पुवित, क० म० ।

भ्रस्जृधदम्भतन्सन्पतिज्ञपिश्रियूर्णुभरस्वृश्रिवृतः सनि ॥४।२।१६३॥ भ्रस्ज ऋध दम्भ तन् सन पत ज्ञपि श्रि यु ऊर्णु भर स्वृ श्रि वृ इत्येतेभ्य इव इत्येवमन्तेभ्यः ऋकारान्तेभ्यश्च धातुभ्यः परस्य वलादेस्यवलः प्रत्ययस्य इडागमो वा भवति सनि। भ्रस्ज—बिभ्रक्षति। बिभर्क्षति। बिभ्रज्जिषति। बिभर्जिषति। ऋध—ईर्त्सति। अर्दिधिषति। दम्भ—धिप्सति। धीप्सति। दिदम्भिषति। तन्—तितंसति। तितांसति। तितनिषति। सन्—सिषासति। सिसनिषति। सनिति सनते. सनोतेश्च ग्रहणम्। पति—पित्सति। पिपतिषति। ज्ञपि—ज्ञीप्सति। जिज्ञपयिषति। ज्ञपीति कृतह्रस्वस्योपादानात् ज्ञापेर्जिज्ञापयिषतीत्येव भवति। श्रि—शिश्रीषति। शिश्रयिषति। यु—युयूषति। युयविषति। ऊर्णु—प्रोर्णुनूषति। प्रोर्णुनविषति। भर—बुभूर्षति। बिभरिषति। भरेति शब्निर्देशो धारणपोषणार्थवृत्तेर्बिभर्तेर्माभूत् इत्येवमर्थः। अन्ये भरतेर्बिभर्तेश्च नास्त्यर्थभेदः भरत्यरादेशनिपातनमेतत्। बिभर्षति यथा स्यादित्येवमर्थमित्याहुः। स्वृ—सुस्वूर्षति। सिस्वरिषति। स्वरतेरौदित्त्वलक्षणस्योगन्तत्वात्प्रतिषेधे प्राप्ते ग्रहणम्। वृ—वुवूर्षते। विवरिषते। प्रावुवूर्षति। प्राविवरिषति। प्राविवरीषति। वृ इति वृङ्वृञोर्ग्रहणम्। इव—दिद्यूषति। दिदेविषति। सुस्यूषति। सिसेविषति। इवेति इवन्तग्रहणम्। न इवु व्याप्ताविति धातोः, स ह्युदित्वादिन्व इति निर्दिश्येत। ऋत्—तितीर्षति। तितरिषति। तितरीषति। आतिस्तीर्षति। आतिस्तरिषति। आतिस्तरीषति। आचिकीर्षति। आजिहीर्षति। ती दीर्घे कृते ऋकारो लाक्षणिक इति न भवति दरिद्रातेरातः सकारादौ सनि न लुगिति विशेषणाद्विकल्पो विज्ञायते। दिदरिद्रिषति। दिदरिद्रासति।

क्राद्यृपूङ्स्म्यञ्ज्यशः ॥४।२।१६४॥ कॄ विक्षेपण इत्यादिभ्यः पञ्चभ्यः ऋ पूङ् स्मि अञ्जि अशित्यतेभ्यश्च सन इडागमो नित्यं भवति। क्रादि—चिकरिषति। जिगरिषति। दिधरिषति। दिधरिषते। पिपृच्छिषति। पृच्छे. परतो वृत्करणात्तुदादिप्रतिपत्तेः कृणातेः चिकीर्षति। गृह्णाते (गृणाते.) जिगीर्षति। धरतेः—दिधीर्षति। इतीड् न भवति। ऋ—अरिरिषति। पूङ्—पिपविषते। पूञः—पुपूषति। स्मि—सिस्मयिषति। अञ्जिजिषति। अशि—अशिशिषते। अशित्याशोङित्यस्य ग्रहणम्। अश्नातेरिडस्त्येव।

न किदाद्युग्रहगुहः ॥४।२।१६५॥ किदादिभ्य उगन्ताद् ग्रहगुहाभ्यां च सनि, इडागमो न भवति। चिकित्सति। तितिक्षति। शिशासते। रुरूषति। लुलूषति। जिघृक्षति। जुघुक्षति। कित्तिज्गुप्शान्दान्बधाः किदादयः। एभ्योऽभिधानव्याप्तो सन्विधीयते।

ऋद्धनः स्ये ॥४।२।१६६॥ ऋकारान्ताद्धन्तेश्च परस्य स्यवलः प्रत्ययस्येडागमो भवति स्ये। करिष्यति। अकरिष्यत्। हरिष्यति। अहरिष्यत्। स्वरिष्यति। अस्वरिष्यत्। हनिष्यति। अहनिष्यत्। स्वरतेरौदितोऽपि परत्वादयमेव नित्यः। तकारो वर्णनिर्देशार्थः।

क्वस्यैकाज्घसः ॥४।२।१६७॥ आकारान्तादेकाचः घसेश्च धातोः परस्य स्यवलः प्रत्ययस्येडागमो भवति क्वसौ। आतः—पपिवान्। तस्थिवान्। एकाचः—आदिवान्। आरिवान्। आशिवान्। अनूषिवान्। पेचिवान्। पेठिवान्। उपसेदिवान्। घसः—जक्षिवान्। क्वसौति किम्? बिभर्दिव। बिभदिम। एकाज्वस इति किम्? बिभिद्वान्। चिच्छिद्वान्। बभूवान्। उपशुश्रुवान्। नित्यत्वाद् द्विर्वचने कृते सत्यनेकाच्त्वं विहितविशेषणं चे ग्रहणं क्रीयते? इणः—ईयिवान्। समीयिवानित्यत्र द्विर्वचने कृतेऽपि दीर्घे सत्येकाजेवायं भवतीति[1] हि प्राप्तिग्रहः प्राप्तिसद्भावादिनित्य इति पूर्वमेव भवति घस्ग्रहणमनेकाजर्थं स्मादिनियमादिटि प्राप्ते नियमार्थं वचनम्।

गमहन्विद्दृश्विशो वा ॥४।२।१६८॥ गम् हन् विद् दृश् विश् इत्येतेभ्यः क्वस इडागमो वा भवति। जगन्वान्। जग्मिवान्। जघन्वान्। जघ्निवान्। विविद्वान्। विविदिवान्। ददृश्वान्। ददृशिवान्। विविश्वान्। विविशिवान्। अदादावनवाद्योरेव ग्रहणमिति लाभार्थस्य विदेर्ग्रहणम्। ज्ञानार्थस्य विविद्वानित्येव भवति। सत्ताविचारणार्थयोः क्वसुरेव नास्ति।

---

1. –तीति टः प्राप्तिसद्भावादिः, क० म० टि०।

कृतचृतच्छृदतृदनृतः स्यसौ ॥४।२।१६९॥ कृतैं च्छेदने, कृतैं संवेष्टने, द्वयोरपि ग्रहणम्। तृदृ हिंसानादरयोः। नृतैं गात्रविक्षेपणे। चृतैं हिंसाग्रन्थनयोः। छृद संदीपने—एभ्यो धातुभ्यः परस्य स्यसलः प्रत्ययस्येडागमो वा भवति सकारादौ सिवर्जिते। कृत्—कर्त्स्यति। अकर्त्स्यत्। चिकृत्सति। [1]कर्तिष्यति। अकर्तिष्यत्। चिकर्तिषति। तृद्—तर्त्स्यति। अतर्त्स्यत्। तितृत्सति। तर्दिष्यति। अतर्दिष्यत्। तितर्दिषति। नृत्—नर्त्स्यति। अनर्त्स्यत्। निनृत्सति। नर्तिष्यति। अनर्तिष्यत्। निनर्तिषति। चृत्—चर्त्स्यति। अचर्त्स्यत्। चिचृत्सति। चर्तिष्यति। अचर्तिष्यत्। चिचर्तिषति। छृद्—छर्त्स्यति। अच्छर्त्स्यत् चिच्छृत्सति। छर्दिष्यति। अच्छर्दिष्यत्। चिच्छर्दिषति। सीति किम्? कर्तिता। तर्दिता। नर्तिता। चर्तिता। छर्दिता। असाविति किम्? अकर्तीत्। अतर्दीत्। अनर्तीत्। अचर्तीत्। अच्छर्दीत्।

गमः ॥४।२।१७०॥ गमेर्धातोः परस्य सकारादेर्ल्यंशलः प्रत्ययस्येडागमो वा भवति। संजिगंसिता। संजिगमिषिता। अधिजिगांसिता। अधिजिगमिषिता। सीति किम्? गन्ता।

अतङः ॥४।२।१७१॥ अतङ्निमित्ताद् गमेः परस्य सकारादेर्ल्यंशलः प्रत्ययस्येडागमो नित्यं भवति। गमिष्यति। अगमिष्यत्। जिगमिषति ग्रामम्। अधिजिगमिषति मातुः। जिगमिषिता। जिगमिषितुम्। अधिजिगमिषिता। अधिजिगमिषितुम्। अधिजिगमिषितव्यम्।

न वृद्भ्यः ॥४।२।१७२॥ अतङ इति वर्तते न सीति। वृतादिभ्योऽतङ्निमित्तेभ्यः परस्य प्रत्ययस्येडागमो न भवति। अतङ्निमित्तं च वृतादयः। स्यसनोः तासि च कृपिः। वृतूङ्—वर्त्स्यति। अवर्त्स्यत्। विवृत्सति। विवृत्सितुम्। वृधूङ्—वर्त्स्यति। अवर्त्स्यत्। विवृत्सति। विवृत्सितुम्। [2]शृधूङ्—शर्त्स्यति। अशर्त्स्यत्। शिशृत्सति। शिशृत्सितुम्। स्यन्दौङ्—स्यन्त्स्यति। अस्यन्त्स्यत्। सिस्यन्त्स्यति। सिस्यन्त्स्यतु। असिस्यन्त्स्यत्। सिस्यन्त्स्यति। सिस्यन्त्स्यतुम्। कृपौङ्—कल्प्स्यति। अकल्प्स्यत्। चिक्लृप्सति। चिक्लृप्सिता। चिक्लृप्सितव्यम्। कल्प्ता। कल्प्तारौ। कल्प्तारः। कल्प्तासि। कल्प्तास्थः। कल्प्तास्थ। स्यन्दिकृपोः औदिल्लक्षणो विकल्पोऽनेन परत्वाद्वृतादित्वसामर्थ्याच्च बाध्यते। अतङ इति किम्? वर्तिता। कल्पितव्यम्। स्यादावपि पाक्षिकमेषामतङ्निमित्तत्वम्। यत्रातङ्निमित्तता नास्ति तत्रेड् भवत्येव। वर्तिष्यते। अवर्तिष्यत। विवर्तिषते। विवर्तिषिता। विवर्तिषितुम्। विवर्तिषितव्यम्। वर्धिष्यते। अवर्धिष्यत। विवर्धिषते। विवर्धिषितुम्। शर्धिष्यते। अशर्धिष्यत। शिशर्धिषते। शिशर्धिषितुम्। स्यन्दिकृपोरौदित्वाद्विकल्पः। स्यन्त्स्यते। स्यन्दिष्यते। अस्यन्त्स्यत। अस्यन्दिष्यत। सिस्यन्त्स्यते। सिस्यन्दिषते। सिस्यन्त्सितुम्। सिस्यन्दिषितुम्। कल्प्स्यते। कल्पिष्यते। अकल्प्स्यत। अकल्पिष्यत्। चिक्लृप्सते। चिकल्पिषते। चिकल्प्सितुम्। चिकल्पिषितुम्। कल्प्ता। कल्पिता। कल्प्तासे। कल्पितासे। विवृत्सितीयते (विवृत्सति) इत्यत्र क्यङन्तः निमित्तं वृतिरतङ एव। वृतूङ् वृधूङ्, शृधूङ्, स्यन्दौङ्, क्लृपौङ् वृत् एते पञ्च वृतादयः। वृत्करणं द्युतादिवृतादिपरिसमाप्त्यर्थम्।

गम्स्नोरसुप्तङाने ॥४।२।१७३॥ गम् स्नु इत्येताभ्यां परस्य वलादेर्ल्यंशलः प्रत्ययस्य इडागमो न भवति। असुप्तङाने। असुब्धातोः सम्बन्धिनि तङाने सति। गंस्यते ग्रामः। संगंस्यते वत्सो मात्रा। गंस्यमानः। सगंस्यमानः। अगंस्यत। समगंस्यत। गंसीष्ट। संगंसीष्ट। संजिगंसते। संजिगंसमानः। संजिगंसिष्यते। संजिगंसिष्यमाणः। अधिजिगांसते। अधिजिगांसमानः। अधिजिगांसिष्यते। अधिजिगांसिष्यमाणः। गम इति प्राप्तिः। स्नु—प्रस्नोता। प्रस्नोतासे। प्रस्नोष्यते। प्रस्नोष्यमाणः। प्रस्नोष्यसे। (प्रास्नोष्यत)। प्रस्नोषीष्ट। प्रास्नोष्ट। असुप्तङान इति किम्? सञ्जिगमिषिता। अधिजिगमिषिता। प्रस्नवितुम्। प्रस्नवितव्यम्। असुब्ग्रहणं किम्? जिगमिषिष्यते। प्रस्नविषीयते। असुब्ग्रहणात्तङानपरेऽपि तङानभावमात्रे प्रतिषेधः।

---

1. कर्तनं छेदने प्राहुर्नारीणां तूलसेचने, इत्यभिधानम्, क० म० टि०। 2. शृधूङ्शब्द कुत्सायाम् (पर्दने-गुदरवेत्यर्थः) क० म० टि०।

क्रमः ॥४।२।१७४॥ क्रमः परस्य वलादेर्व्यंजनादेः प्रत्ययस्याऽसुप्तङाने सति इडागमो न भवति। प्रक्रंसीष्ट। उपक्रंसीष्ट। प्रक्रन्ता। उपक्रन्ता। प्रक्रन्तासे। उपक्रन्तासे। प्रक्रंस्यते। उपक्रंस्यते। प्रक्रंस्यमानः। उपक्रंस्यमानः। प्राक्रंस्यत। उपाक्रंस्यत। प्राक्रंस्त। उपाक्रंस्त। प्रचिक्रंसते। प्रचिक्रंसिष्यते। असुप्तङान इति किम्? क्रमिता। निरक्रमीत् नृपतिः। असुप्ग्रहणं किम्? क्रमिषीयते।

तुः ॥४।२।१७५॥ असुप्तङान इति वर्तते। असुप्तङाने यः क्रमिः। असुप्तङानविषये इत्यर्थः। तस्मात्परस्य तुः तु इत्येतस्य प्रत्ययस्येडागमो न भवति। प्रक्रन्ता। उपक्रन्ता। असुप्तङान इति किम्? क्रमिता। निष्क्रमिता। असुब्ग्रहणं किम्? क्रमिषीयते।

शक्प्रच्छिविन्द्विद्हन्वसिघस्यचोऽश्विश्रिशीङ्डीङ्रुष्णट्कोदूवृदतः ॥४।२।१७६॥ एकाच इति वर्तते। शक् प्रच्छि विन्द् विद हन् वसि घसि इत्येतेभ्योऽजन्तेभ्यश्चैकाज्भ्यो धातुभ्यो विहितस्य प्रत्ययस्येडागमो न भवति। श्वि श्रि शीङ् डीङ् इत्येतान् रुष्णट्कमूकारान्तं वृङ्वृञौ ऋकारान्तमकारान्तं च वर्जयित्वा। शक्–शक्ता। शक्तुम्। प्रच्छि—प्रष्टा। प्रष्टुम्। विन्द—वेत्ता। वेत्तुम्। विद–वेत्ता। वेत्तुम्। विन्विद्येति नम्श्यविकरणोपादानं ज्ञानार्थव्युदासार्थम्। वेदिता शास्त्रस्य। विभागेनोपादानं साहचर्यार्थं विन्दतेरपि व्युदासार्थम्। केचिदाहुः। वेदिता धनस्य। हन्—हन्ता। हन्तुम्। वसि–वस्ता। वस्तुम्। वसीति वसतेर्ग्रहणं, न वस्तेरदादित्वात्। वसिता वस्त्राणाम्। घसि—घस्ता। घस्तुम्। घस्तव्यम्। अजन्तेभ्यः—पाता। चेता। नेता। स्तोता। कर्ता। हर्ता। अश्विश्रिशीङ्डीङ्रुष्णट्कोदूवृदत इति किम्? श्वयिता। श्रयिता। शयिता। डयिता। रुष्णट्कम्–रविता। क्षविता। क्ष्णविता। प्रस्नविता। नविता। यविता। ऊत्–लू–लविता। पू–पविता। धू–धविता। वृ–वरिता। वरीता। प्रावरिता। प्रावरीता। वृ इति वृङ्वृञोः सामान्यग्रहणम्। ऋत्–तरिता। तरीता। स्तॄ–आस्तरिता। आस्तरीता। अत्–अवधीत्। आवधिष्ट। आवधिषीष्ट। शकादिमाहचर्यात्पाठेऽजन्तस्य प्रतिषेध इतीह न भवति। विरिवावारीत् अत्रायीत्। अगवीत्। अगावीत्। एकाच इति किम्? प्रोर्णविता। प्रोर्णुविता। शाशकिता। परिपृच्छिता। एकाचो विहितस्येति विहितविशेषणं किम्? विवत्सति[2]। जिघत्सति। पश्चादनेकाच्त्वेऽपि प्रतिषेधो भवत्येव।

मुरिसिविपचाच्चः ॥४।२।१७७॥ मु रि सि वि पच इत्येतेभ्यः परो यश्चकारस्तदन्तादेकाचो विहितस्येडागमो न भवति। मुच–मोक्ता। मोक्तुम्। रिच–रेक्ता। रेक्तुम्। सिच्–सेक्ता। सेक्तुम्। विच–वेक्ता। वेक्तुम्। मुरिसिविपचादिति किम्? शोचिता। च इति किम्? प्रमोदिता।

भ्रस्जमस्जसृयुयविनित्यजभुरुभाज्जः ॥४।२।१७८॥ भ्रस् मस् सृ यु य वि नि त्य भु रु भ इत्येतेभ्यः परो यो जकारस्तदन्तादेकाचो धातोर्विहितस्येडागमो न भवति। भ्रस्ज–भ्रष्टा। भर्ष्टा। मस्ज–मङ्क्ता। मङ्क्तुम्। सृज्–स्रष्टा। स्रष्टुम्। युज्–योक्ता। योक्तुम्। यज्–यष्टा। यष्टुम्। विज्–वेक्ता। वेक्तुम्। वोति वीजृभ् पृथग्भाव इति धातुरस्ति। तस्मादयं प्रतिषेधः। ओविजैङ् भयचलनयोरित्येतस्मात्त्वोदित्वान्न भवति। तद्धि क्तयोः प्रतिषेधार्थम्। यद्यनेनैव हि प्रतिषेधः स्यात्तर्हि तदनर्थकमापद्यते। निज्–नेक्ता। नेक्तुम्। त्यज्–(त्यक्ता) त्यक्त्वा। त्यक्तुम्। भुज–भोक्ता। भोक्तुम्। रुज्–रोक्ता। रोक्तुम्। भज–भक्ता। भक्तुम्। एतेभ्य इति किम्? गर्जितुम्। ज इति किम्? रोचिता।

रभलस्वाञ्जः ॥४।२।१७९॥ र भ स स्व इत्येतेभ्यः परो यो ञ्ज इति तदन्तादेकाचो धातोर्विहितस्येडागमो न भवति। रञ्ज–रङ्क्ता। रङ्क्तुम्। भञ्ज्–भङ्क्ता। भङ्क्तुम्। सञ्ज्–सङ्क्ता। सङ्क्तुम्। स्वञ्ज्–स्वङ्क्ता। स्वङ्क्तुम्। रभसस्वादिति किम्? शिञ्जितम्। ञ्ज इति किम्? रक्षितम्।

अक्षुनुतुस्कन्भिच्छिखिशपसहाद्दः ॥४।२।१८०॥ अ क्षु नु तु स्कन् भि छि खि श प स ह इत्येतेभ्यः परो यो दकारस्तदन्तादेकाचो धातोर्विहितस्येडागमो न भवति। अद्–अत्ता। अत्तुम्। क्षुद्–क्षोत्ता। क्षोत्तुम्। नुद्–नोत्ता। नोत्तुम्। तुद्–तोत्ता। तोत्तुम्। स्कन्द्–स्कन्ता। स्कन्तुम्। भिद्–भेत्ता। भेत्तुम्।

---

१. व्युदासम्, क० म०। २. विवत्सति, क० म०।

छिद्-छेत्ता । छेत्तुम् । खिद्-खेत्ता । खेत्तुम् । शद्-शत्ता । शत्तुम् । पद्-पत्ता । पत्तुम् । सद्-सत्ता । सत्तुम् । हद्-हत्ता । हत्तुम् । एतेभ्य इति किम् ? रोदिता । केचिदिह ञिक्ष्विदग्रहणमपीच्छन्ति । क्ष्वेत्ता । क्ष्वेत्स्यति । अपरेषाम्-क्ष्वेदिता । क्ष्वेदिष्यति । द इति किम् ? असितम् ।

बन्धराधसाधयुधबुधक्रुधशुधरुधक्षुधव्याधः ॥४।२।१८१॥ बन्ध राध साध युध बुध क्रुध शुध रुध क्षुध व्यध इत्येतेभ्यः परो यो धकारस्तदन्तादेकाचो धातोर्विहितस्येडागमो न भवति । बन्ध-बद्धा । राध-राद्धा । साध-साद्धा । युध-योद्धा । बुध-बोद्धा । क्रुध-क्रोद्धा । शुध-शोद्धा । रुध-रोद्धा । क्षुध-क्षोद्धा । व्यध-व्यद्धा । एतेभ्य इति किम् ? बाधिता । ध इति किम् ? रोदिता ।

आपवपलिपलुपक्षिपछुपसृपस्वपतिपशपतापः ॥४।२।१८२॥ आ व लि लु क्षि छु सृ स्व ति श त इत्येतेभ्यः परो यः पकारस्तदन्तादेकाचो धातोर्विहितस्येडागमो न भवति । आप्-आप्ता । आप्तुम् । वप्-वप्ता । वप्तुम् । लिप्-लेप्ता । लेप्तुम् । लुप्-लोप्ता । लोप्तुम् । क्षिप्-क्षेप्ता । क्षेप्तुम् । छुप्-छोप्ता । छोप्तुम् । सृप्-स्रप्ता । स्रप्तुम् । स्वप्-स्वप्ता । स्वप्तुम् । तिप्-तेप्ता । तेप्तुम् । शप्-शप्ता । शप्तुम् । तप्-तप्ता । तप्तुम् । एतेभ्य इति किम् ? वेपितम् । प इति किम् ? आसितम् ।

यरलाद्भः ॥४।२।१८३॥ य र ल इत्येतेभ्यः परो यो भकारस्तदन्तादेकाचो धातोर्विहितस्येडागमो न भवति । यभ्-यब्धा । यब्धुम् । रभ्-आरब्धा । आरब्धुम् । लभ्-लब्धा । लब्धुम् । यरलादिति किम् ? क्षभिता । भ इति किम् ? रणितम् ।

रयनगान्मः ॥४।२।१८४॥ र य न ग इत्येतेभ्यः परो यो मकारस्तदन्तादेकाचो धातोर्विहितस्येडागमो न भवति । रम्-रन्ता । रन्तुम् । यम्-यन्ता । यन्तुम् । नम्-नन्ता । नन्तुम् । गम्-गन्ता । गन्तुम् । रयनगादिति किम् ? कमिता । म इति किम् ? रणितम् । रयेत्यादिकेवलग्रहणं भ्रमसित्यादौ यस्यादिग्रहणात्तेन भ्रमिता, स्यमिता इत्यादौ न प्रतिषेधः ।

दन्दृशिविशस्पृशमृशदिशरुशक्रुशरिशः शः ॥४।२।१८५॥ दन् दृ लि वि स्पृ मृ दि रु क्रु रि इत्येतेभ्यः परो यः शकारस्तदन्तादेकाचो धातोर्विहितस्येडागमो न भवति । दंश—दंष्टा । (दंष्टुम्) । दृश—(द्रष्टा) द्रष्टुम् । विश्—प्रवेष्टा । प्रवेष्टुम् । स्पृश्—स्प्रष्टा । स्प्रष्टुम् । मृश्—आम्रष्टा । आमर्ष्टा । आम्रष्टुम् । आमर्ष्टुम् । दिश्—देष्टा । देष्टुम् । रुश्—रोष्टा । रोष्टुम् । क्रुश्—क्रोष्टा । क्रोष्टुम् । रिश्—रेष्टा । रेष्टुम् । एतेभ्य इति किम् ? मृशिता (भ्रशिता) । श इति किम् ? रुदितम् ।

शिशुद्विष्त्विक्रपिविनुदोष्षः ॥४।२।१८६॥ शि शु द्वि त्वि क्रु पि वि तु दु इत्येतेभ्यः परो यः षकारस्तदन्तादेकाचो धातोर्विहितस्येडागमो न भवति । शिष्—शेष्टा । शेष्टुम् । शुष्—शोष्टा । शोष्टुम् । द्विष्—द्वेष्टा । द्वेष्टुम् । त्विष्—त्वेष्टा । त्वेष्टुम् । कृष्—क्रष्टा । क्रष्टुम् । कर्ष्टा । पिष्—पेष्टा । पेष्टुम् । विष्—वेष्टा । वेष्टुम् । तुष्—तोष्टा । तोष्टुम् । दुष्—दोष्टा । दोष्टुम् । एतेभ्य इति किम् ? अमोषिता । ष इति किम् ? इनीभिता ।

वनमिदुरुदिलिवदाद्धः ॥४।२।१८७॥ व न मि दु रु दि लि व इत्येतेभ्यः परो यो हकारस्तदन्तादेकाचो धातोर्विहितस्येडागमो न भवति । वह—वोढा । वोढुम् । नह—नद्धा । नद्धुम् । दुह—दोग्धा । दोग्धुम् । रुह—आरोढा । आरोढुम् । दिह—देग्धा । देग्धुम् । लिह—लेढा । लेढुम् । दह—दग्धा । दग्धुम् । एतेभ्य इति किम् ? सहिष्यते । असहिष्ट । ह इति किम् ? रुदितम् ।

स्विद्मन्सिधिश्लिषिपुषश्श्यात् ॥४।२।१८८॥ स्विद् मन् सि धि श्लिषि पुष् इत्येतेभ्यः श्यविकरणेभ्यो विहितस्येडागमो न भवति । स्वेत्ता । मन्ता । सेद्धा । आश्लिष्टा । पोष्टा । श्यादिति किम् ? स्वेदिता । मनिता । सेधिता । श्लेषिता । पोषिता ।

क्रिस्युकभ्यूमर्णु:[1] ॥४।२।१८९॥ उगन्तात् श्रि इत्येतस्माच्चैकाच ऊर्णुवश्च किति प्रत्यये विहित इडागमो न भवति । रुतम् । लूनम् । युत्वा । तीर्त्वा । श्रित्वा (श्रित्वा) । ऊर्णुत्वा । विहितविशेषणविज्ञाना-द्भवादनुगतत्वेऽपि प्रतिषेधो न भवति । एकाच इति किम् ? जागरितः । जागरितवान् । जागरित्वा । ऊर्णुग्-ग्रहणमनेकाजर्थम् । सानुबन्धनिर्देशाद्यङ्लुपि न भवति । ऊर्णोनवित्वा ।

नित्यानिट्तासोऽत्ववृच्सृजदृशस्थेवाव्यार्तेः ॥४।२।१९०॥ नित्यानिट् तास् यस्यास्ति स नित्यानिट् तास् तस्मादकारवतोऽमन्तात् सृजिदृशिभ्यां च थ तुभ्या विहिते थप्रत्यय इडागमो वा न भवति । वृ ऋ व्या अर्ति इत्येतान् वर्जयित्वा । एतेभ्यो भवत्येवेन्यर्थः । अत्वत्—पपक्थ । पेचिथ । शशक्थ । शेकिथ । जगन्थ । जगमिथ । इयष्ठ । इयजिथ । अच्—पपाथ । पयिथ । ववाथ । वविथ । चिचेथ । चिचयिथ । निनेथ । निनयिथ । जुहोथ । जुहविथ । सृज्—ससृष्ठ । ससर्जिथ । दृश्—ददृष्ठ । ददर्शिथ । नित्यानिट्तास इति किम् ? अधसिथ । उवयिथ । नास्य तासस्ति लिटयेवादेशविधानात् । नित्यानिट्ग्रहणं किम् ? अदहिथ । लुलु-विथ । नित्यग्रहणं किम् ? आनञ्जिथ । दुधविथ । अत्वदच्सृजदृश इति किम् ? बिभेदिथ । तकारः किम् ? ररधिथ । थ इति किम् ? पेचिव । पेचिम । अवृव्यार्तेरिति किम् ? विवरिथ । आरिथ । संविव्ययिथ । आदिथ । वृत्यारेतत्प्रतिषेधसामर्थ्यान्नोत्तरोऽपि प्रतिषेधः । वृञः स्वृभृञ इति च प्राप्तिः । विहितविशेषणं किम् ? त्वकर्षिथ ।

ऋृतः ॥४।२।१९१॥ ऋकारान्तादेकाचो धातोर्विहितस्य थ इत्येतस्य प्रत्ययस्य इडागमो न भवति । सस्मर्थ । सस्वर्थ । त्रिजहर्थ । भूर्त्थ । थ किम् ? सस्मरिम । सस्वरिम । ऋत इति किम् ? निनयिथ । एकाच इति किम ? जजागरिथ ।

कृञोऽसः ॥४।२।१९२॥ कृञोऽसकाराद्विहितस्य थस्येडागमो न भवति । चकर्थ । अस इति किम् ? संचस्करिथ । ससकारात् पूर्वेण प्रतिषेधे प्राप्ते इदं वचनम् ।

सृभृवृस्तुद्रुश्रुस्रोश्च लिटि ॥४।२।१९३॥ सृ भृ वृ स्तु द्रु श्रु स्रु इत्येतेभ्यः कृञश्च सकारकाद्विहितस्य लिट इडागमो न भवति । सृ—ससृव । ससृम । भृ—बभृव । बभृम । वृ इति—वृङ्वृञोः सामान्येन ग्रहणम् । (ववृमहे) । ववृमहे । ववृव । ववृम । स्तु—तुष्टोथ । तुष्टुव । तुष्टुम । द्रु—दुद्रोथ । दुद्रुव । दुद्रुम । श्रु—शुश्रोथ । शुश्रुव । शुश्रुम । स्रु—सुस्रोथ । सुस्रुव । सुस्रुम । कृ—चकृव । चकृम । परत्वार्थेऽप्ययमेव प्रतिषेधो न विकल्पः । अस इति किम् ? संचस्करिव । संचस्करिम । सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः[2] । तेन लिटि स्रादि-भ्योऽन्ये सेट एव । सस्वरिव । सस्वरिम । बिभेदिथ । बिभेदिव । बिभेदिम । वृङ्वृञोः प्रत्ययाश्रयः प्रकृति-प्रत्ययाश्रयश्च प्रतिषेधः । शेषस्य प्रकृत्याश्रयश्च तत्तस्य सर्वस्याप्ययं प्रतिषेधः ।

सृजदृशोऽम् जल्यकि ॥४।२।१९४॥ स्वचलोति निवृत्तम् । सृज दृश इत्येतयोर्धात्वोर्झलादौ प्रत्यये परेऽमागमो भवति । अकि—अकिति । स्रष्टा । स्रक्ष्यति । अस्राक्षीत् । अस्राष्टाम् । द्रष्टा । द्रक्ष्यति । अद्राक्षीत् । अद्राष्टाम् । अमि कृतेऽस्यावाकारः । झलीति किम् ? सर्जनम् । दर्शनम् । अकीति किम् ? दृष्टः । सृष्टः । सिसृक्षति । दिदृक्षते । प्रसज्यप्रतिषेधोऽयम् । प्रतिषेधे झलीति नाश्रीयते इति सिलुचः स्थानिवद्भावादिहापि प्रतिषेधः । असृष्ट । असृष्टाः । समसृक्षः । समसृष्टाः । धातुप्रत्यये कार्यविज्ञानाच्चेह न भवति । रज्जुसृड्भ्याम् । देवदृग्भ्याम् ।

दृप्तृपसृपकृषिस्पृशमृषो वा ॥४।२।१९५॥ दृप् तृप् सृप् कृष् स्पृश् मृश् इत्येतेषामकिति झलादौ प्रत्ययेऽमागमो वा भवति । द्रप्ता । दर्प्ता । त्रप्ता । तर्प्ता । स्रप्ता । सर्प्ता । क्रष्टा । कर्ष्टा । स्प्रष्टा । स्पर्ष्टा । आम्रष्टा । आमर्ष्टा ।

---

१. क्रिट्थादेशे विधा—क० म० । २. नियमः । क० म० ।

नशमस्जझलोर्नम् ॥४।२।१९६॥ नश् इत्येतस्य धातोर्मस्जश्च धातोः सकारस्य स्थाने झलि प्रत्यये परे नमागमो भवति। नंष्टा। नंष्टुम्। नंष्टव्यम्। नंष्ट्वा। नङ्क्ष्यति। निनङ्क्षति। मङ्क्ता। मङ्क्तुम्। मङ्क्तव्यम्। मङ्क्त्वा। मङ्क्ष्यति। मिमङ्क्षति। झलीति किम्? नशिता। मज्जनम्। मस्जेः सकारस्य स्थाने भवन्नयमागम आदेशश्च। आदेशकरणम्। मग्नः। मग्नवान्। मक्त्वा। ममाक्त इति नलोपार्थम्।

उदितः ॥४।२।१९७॥ उदितो धातोर्नमागमो भवति प्रत्यये विषयभूते। तेन प्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेव नमि सति यथायथं प्रत्ययो भवति। उदित्त्वं च हलो नोऽचाञ्क्नुदितोरिति विशेषणार्थः। निन्दति। नन्दति। [1]निन्दतः। [2]नन्दनः। कुण्डिता। हुण्डिता। कुण्डा। हुण्डा।

लिपादितृफदृफगुफोभशुभश्शे ॥४।२।१९८॥ लिपादीनां तृफ दृफ गुफ उभ शुभ इत्येतेषां च धातूनां शे प्रत्यये परे नमागमो भवति। लिपादि—लिम्पति। लिम्पते। सिञ्चति। सिञ्चते। मुञ्चति। मुञ्चते। लुम्पति। लुम्पते। विन्दति। विन्दते। कृन्तति। कृन्तते। [3]खिन्दति। पिंशति। तृफ—तृम्फति। दृफ—दृम्फति। गुफ—गुम्फति। उभ—उम्भति। शुभ—शुम्भति। लिपादिग्रहणं किम्? तुदति। नुदति। तृपादीनां श्ये नस्य लुगिति तृफादीनां नम्वचनम्। श इति किम्? लेप्ता। लेप्तुम्। लिपि षिचि मुच्लृज् विद्लृज् कृतै खिद पिश वृत् इति लिपादि।

जभोऽचि ॥४।२।१९९॥ [4]जभ इत्येतस्य धातोरजादौ प्रत्यये नमागमो भवति। जम्भयति। जम्भकः। साधुजम्भी। जम्भंजम्भम्। जम्भो वर्तते। अचीति किम्? जब्धम्। जञ्जभिषे।

रधः ॥४।२।२००॥ रध इत्येतस्य धातोरचि प्रत्यये नम् भवति। रन्धयति। रन्धकः। साधुरन्धी। रन्धंरन्धम्। रन्धो वर्तते। अचीति किम्? रद्धा।

नेटचलिटि ॥४।२।२०१॥ रध इडादावलिटि नम् न भवति। रधिता। रधिष्यति। इटीति किम्? रन्धयति। अलिटीति किम्? ररन्धिव। ररन्धिम। रेधिवानित्यत्र नमो लुक्लिटीति पूर्वेण सिद्धे नियमार्थे योगे लिटीट्येवेत्यवधारणे ररन्धेत्यत्र न स्यात्। रोधितेत्यादौ स्यादेव।

रभः ॥४।२।२०२॥ रभ् इत्येतस्य लिड्वर्जितेऽजादौ प्रत्यये नम् भवति। आरम्भयति। आरम्भकः। साध्वारम्भी। आरम्भमारम्भम्। आरम्भो वर्तते। अलिटीति किम्? आरेभे। अचीति किम्? आरब्धा। आरभते इति तुदादित्वाच्छे न लुक्।

लभ ॥४।२।२०३॥ लभ इत्येतस्य लिड्वर्जितेऽजादौ प्रत्यये नमागमो भवति। लम्भयति। लम्भकः। साधुलम्भी। अलिटीति किम्? लेभे। अचीति किम्? लब्धा। अलभत (लभत) इति तुदादित्वाच्छेन लुक्। लभेर्न शतान च नित्यो नुम्। लम्भतीति भावेऽपि ञ्ग्योर्वा दश्न इति व्यवस्थितविभाषा स्येते योगविभाग उत्तरार्थः।

य्याङः ॥४।२।२०४॥ आङः परस्य लभेर्यि—यकारादौ—प्रत्यये नमागमो भवति। आलम्भ्या गौः। यीति किम्? आलब्धा। आङ् इति किम्? लभ्यम्।

स्तुतावुपात् ॥४।२।२०५॥ उप इत्येतस्मात् परस्य लभो यकारादौ प्रत्यये परे स्तुतौ प्रशंसायां गम्यमानायां नमागमो भवति। उपलम्भ्या विद्या। उपलम्भ्यं धनम्। स्तुताविति किम्? उपलभ्यमस्माद् वषलात् किञ्चित्।

ञ्यमि वा ॥४।२।२०६॥ लभेर्ञौ—अमि च प्रत्यये नमागमो वा भवति। अलम्भि। अलाभि। लम्भंलम्भम्। लाभंलाभम्।

---

१. निन्दितः, क० म०। २. नन्दितः, क० म०। ३. खिन्तति, क० म०। ४. जभ मैथुने। क० म० टि०।

घञ्खे चोपसर्गात् ॥४।२।२०७॥ घञ्खे ञ्णमि च प्रत्यये उपसर्गात्परस्य लभेर्नमागमो भवति । प्रलम्भः । उपलम्भः । ईषत्प्रलम्भः । ईषदुपलम्भम् । दुष्प्रलम्भम् । प्रालम्भि । प्रलम्भम् । उपसर्गादिति किम् ? लाभः । ईषल्लाभः । ञ्णमि मित्यार्थं घञ्खे उपसर्गादेव घञ्खे इति नियमार्थं च वचनम् ।

सुदुर्भ्यः ॥४।२।२०८॥ सु दुस् इत्येताभ्यामुपसर्गाभ्यां व्यस्ताभ्यां समस्ताभ्यां चोपसर्गात्पराभ्यां परस्य लभेर्घञ् खे परे नमागमो भवति । अतिसुलम्भः । अतिदुर्लम्भः । अतिसुदुर्लम्भः । अतिसुलम्भम् । अतिदुर्लम्भम् । अतिसुदुर्लम्भम् । उपसर्गादिति किम् ? सुलाभः । दुर्लाभः । सुलभम् । दुर्लभम् । अतिसुलभम् । अत्रातिर्यामतिक्रमे वार्तिः । उपसर्गादेव सुदुर्भ्य इति नियमार्थं वचनम् ।

क्रीञ्तन्यञ्चस्यावेर्लुग्बहुलम् ॥४।२।२०९॥ अव इत्येतस्योपसर्गस्य क्रीञ्तन्योर्धात्वोः परयोरादेर्बहुलं लुग्भवति । [1]वक्रयः । अवक्रयः । तनुषु वक्रयगेहवदस्पृहाः । वतंसः[2] । अवतंसः । वतंसयन्ति सहकारमञ्जरीम् । बहुलग्रहणं किम् ? प्रयोगानुसरणार्थम् ।

धाञ्नह्यपेः ॥४।२।२१०॥ अपि इत्येतस्योपसर्गस्य धाञ्नह्योर्धात्वोः परत आदेर्बहुलं लुग्भवति । पिहितम् । अपिहितम् । यत्र संहताभ्यां [3]पिहितं स्तनाभ्याम् । पिनद्धम् । अपिनद्धम् । पिनद्धरत्नाङ्गदकोटिरेषः ।

सम्पर्य्युपात्कृञस्सड् भूषसमवाये ॥४।२।२११॥ सम् परि उप इत्येतेभ्यः परस्य कृञो भूषे भूषायामलङ्कारे समवाये समुदाये चार्थे सडागमो भवति । संस्करोति । परिष्करोति । उपस्करोति कन्याम् । भूषयतीत्यर्थः । तत्र न संस्कृतम् । तत्र न परिष्कृतम् । तत्र न उपस्कृतम् । समुदितमित्यर्थः । सम्पर्युपादिति किम् ? सुकृता कन्या । कृञ इति किम् ? सङ्कृतम् । भूषसमवाय इति किम् ? संकृतिः । संकारः । परिकृतम् । उपकरोति । संस्कृतं वचनमिति भावतो निर्देशः । सञ्चस्कार । सञ्चस्करतुः । सञ्चस्करुः । सञ्चिस्कीर्षति । सञ्चिस्क्रीयते । समस्करोत् । समस्कार्षीत् । समचिस्करदित्यत्र परत्वादन्तरङ्गत्वाच्च सटि कृते पश्चाद्द्विर्भावाडागमौ । प्रत्यय इति हि निवृत्तम् । संस्क्रियात् । संस्क्रियते । संस्कृषीष्टेति सटः कृञादित्वेऽपि स्मर्यते । स्मर्यान् । समस्कृषीष्ट । वाददरिटोस्कृच्छृत[6] इति स्कृग्रहणाद्वलम्यामित्यपरिग्रहात्र भवतः । सडिति द्विसकारको निर्देशः, तेन सकार एव सड् भवतीति समचिस्करदित्यादौ षिर्न भवति । परिष्करोतीत्यादौ षट्स्तु स्वञ्जामिति वचनाद्भवति ।

उपाद्विकारप्रतियत्नवाक्याध्याहारे ॥४।२।२१२॥ प्रकृतेरन्यथाभावो विकारः । पुनर्यत्नते प्रतियत्नः सतोऽर्थस्य संबन्धाय वृद्धये तावदवस्थाय वासमीहा । गम्यमानार्थस्य वाक्यैकदेशस्य स्वरूपेणोपादानं वाक्याध्याहारः । एतेष्वर्थेषु वर्तमानस्य उप इत्येतस्मादुपसर्गात् परस्य कृञः सडागमो भवति । विकारे—उपस्कृतं भुङ्क्ते । उपस्कृतं गच्छति । विकृतमित्यर्थः । प्रतियत्ने—एधो दकस्योपस्कुरुते । काण्डः शरस्योपस्कुरुते । अत्र प्रतियतत इत्यर्थः । वाक्याध्याहारे—उपस्कृतमधीते । उपस्कृतं जल्पति । सोपस्काराणि सूत्राणि । [5]सवाक्याध्याहाराणीत्यर्थः ।

किरतेर्लवने ॥४।२।२१३॥ उप इत्येतस्मादुपसर्गात्परस्य कॄ विक्षेपण इत्येतस्य धातोः सडागमो भवति लवने लवनविषयश्चेत्तदर्थो भवति । उपस्कारं मद्रका लुनन्ति । उपस्कीर्य मद्रका लुनन्ति । विक्षिप्य लुनन्तीत्यर्थः । लवन इति किम् ? उपकिरति धान्यम् ।

प्रतेश्च वधे ॥४।२।२१४॥ प्रतेरुपाच्चोपसर्गात् परस्य किरतेर्धातोर्वधे हिंसाविषये सडागमो भवति । प्रतिस्कीर्णं ह ते वृषल भूयात् । उपस्कीर्णं ह ते वृषल भूयात् । हिंसानुबन्धी विक्षेपस्ते भूयादित्यर्थः ।

---

१. माटको वक्रयः स्मृतः, इति हलायुधः । क० म० टि० । २. वतंसोत्तावतंसाः कर्णपूरेऽपि शेखरे, इति वैजयन्ती, क० म० टि० । ३. अपवारितं च पिहितं संवीतं संवृतं स्थगितम्, इत्यभिधानचिन्तामणिः क० म० टि० । ४. प्रतियत्नस्तु संस्कारे लिप्सोपग्रहयोरपि, इत्यभिधानम् क० म० टि० । ५. सवाक्याध्याहारीत्यर्थः क० म० । ६. कृञिमग्रादेशात्कः क० म० ।

चतुष्पदपाऽहर्षात् ।।४।२।२१५।। अप इत्येतस्मादुपसर्गात् परस्य किरतेः सडागमो भवति । हर्षा-च्चेच्चतुष्पदीविषये तदर्थो भवति । अपस्किरते वृषभः । हर्षाद्विलिख्य विक्षिपतीत्यर्थः । चतुष्पदीति किम् ? अपकिरति बालो हृष्टः । अपादिति किम् ? विकिरति वृषभः । हर्षादिति किम् ? अपकिरति श्वा हर्षादित्यत एव निर्देशाद्धेतौ पञ्चमी ।

वि शुनि भक्षाश्रयाय ।।४।२।२१६।। अपात् परस्य किरतेः सड् भवति चोपक्षिणि भक्षाय शुनि चाश्रयाय चेत्तदर्थो भवति । अपस्किरते कुक्कुटः भक्षाय । विलिख्य विक्षिपतीत्यर्थः । अपस्किरति श्वा आश्र-याय । विलिख्य विक्षिपतीत्यर्थ. । भक्षाश्रयायेति किम् ? अपकिरति श्वा ओदनपिण्डमाशितः ।

वौ विष्किरो वा ।।४।२।२१७।। विष्किर इति वौ पक्षिणि शकुनावभिधेये विपूर्वस्य किरतेः कप्रत्यये पक्षे सट्(ड्) निपात्यते । विष्किरः शकुनिः, विकिरो वा । एके विष्किरः शकुनिः विकिरो वेति । [1]परे तु आहुः—विष्किरो वेति वक्तव्ये विकिरोपादान तस्यापि पक्षिण्येव प्रयोगो नान्यत्रेति प्रयोगनियमार्थम् ।

प्रात्तुम्पतेर्गवि ।।४।२।२१८।। प्र इत्येतस्मादुपसर्गात् परस्य तुप तुम्प इत्येतस्य धातोर्गवि कर्तरि सडागमो भवति । प्रस्तुम्पति गौः । प्रस्तुम्पति वत्सो मातरम् । प्रस्तुम्पको वत्सः । गवीति किम् ? प्रतुम्पति वनस्पति. । कपीति गवीत्यत्र पाठः । कपि हिंसायां कपि कवि वा समासान्त इत्याहुः ।

प्रादुसश्चाज्व्यस्तेष्षिः ।।४।२।२१९।। उपसर्गादिति वर्तते । उपसर्गात्प्रादुसश्च परस्यास्तेरचि यकारे च परे षिकारादेशो भवति । क्विब. सष्पः । शर्नम इति चेहोपतिष्ठते । अभिषन्ति । निषन्ति । व्यति-षते कुल्यानि । निष्यान् । विष्यान् । प्रादुःषन्ति । प्रादुष्ष्यान् । प्रादुसश्चेति किम् ? दधीनि सन्ति । दधि स्यात् । अज्यीति किम् ? निस्तः । प्रादुस्त । अस्तेरिति किम् ? अनुसरणम् । अनुम्रोपरयम् । [2]अनुसेयम् ।

सुञ्सूसोस्तुस्तुभोऽटयप्यद्वे: ।।४।२।२२०।। उपसर्गादित्येव । पुञ् अभिषवे षू प्रेरणे षो अन्त-कर्मणि ष्टुञ् स्तुतौ । ष्टुभूङ् स्तम्भ इत्येतेषामद्विरूपाणा सकारस्योपसर्गात्परस्य षिरादेशो भवति. न अटयागमे-ऽन्तरे सत्यसत्यपि पुञ्—अभिषुणोति । नि.षुणोति । अभिषावयति । परिषावयन्ति । अभ्यषुणोत् । सू—अभि-षुवति । परिषुवति । अभ्यषुवत् । पर्यषुवत् । सो—अभिष्यति । परिष्यति । अभ्यष्यत् । पर्यष्यत् । अभिष्टौति । प्रतिष्टौति । सुष्टुतम् । सुदुष्टवम् । व्याकरणं स्तवीमि । अभ्यष्टौत् । प्रत्यष्टौत् । स्तुभ । अभिष्टोभते । परिष्टोभते । अभ्यष्टोभत् । पर्यष्टोभत् । पर्यष्टोभत । उपसर्गादिति किम् ? दधि सुनोति । पदात् परस्याप्राप्तेर्वचनं क्विब: सः षिः शर्नम इति षिर्नियम्यते तत्र । दिक्षति कर्णा[3]षर्न प्राप्नोति[4] ग्रहणं अपिशब्दादभावार्थः । अन्यथा ह्यटयेव स्यात् । अद्वेरिति किम् ? अभिसुसूषति । अभ्यसुसूषत् । परिसुसूषति । पर्यसुसूषत् । अभिसिषोसति । अभ्य-सिसोषत् ।

स्थासेनिसेधसिच्सञ्जां द्व्यटि ।।४।२।२२१।। स्था सेनि सेध् सिच् सञ्ज् इत्येतेषामुपसर्गात्परेषां सकारस्य षिरादेशो भवति । द्वयोः मतोर्द्विभावे अटि च सत्यसत्यपि । स्था—अधिष्ठास्यति । अधितष्ठौ । अभ्यष्ठात् । अभ्यष्ठास्यत् । अनुष्ठास्यते । अनुतष्ठौ । अन्वष्ठात् । अन्वष्ठास्यत् । सेनि—सेनया अभियाति. अभिषेणयति । अभिषिषेणयिषति । अभ्यषेणयत् । अभ्यषिषेणयिषत् । सेध—प्रतिषेधति । प्रतिषिषेधिषति । प्रत्यषेधत् । प्रत्यषिषेधिषत् । सिच्—अभिषिञ्चति । सुषिक्तं नाम किं तवात्र । अभिषिषिक्षति । अभ्यषिञ्चत् । अभ्यषिक्षत् । सञ्ज—अभिषञ्जति । अभिषषञ्ज । अभिषिषङ्क्षति । अभ्यषजत् । अभ्यषिषङ्क्षत् । सेधीत्ये-वादिपरिग्रहः । सिध्यति निवृत्यर्थः । यङ्लुचस्तु ग्रहणमित्यत एव प्रतिषेधिषीति असोऽऽदेशार्थं अनिलतीत्यर्थं प्रतिषेधार्थं वचनम् ।

---

१. परन्त आहुः, क० म० । २. आनुसेयम्, क० म० । ३. कणषिर् इति क० म० नास्ति । ४. -तीत्यत्रग्रह-क० म० । ५. कोकिलानकनिःस्वानैरलिश्यारवजृम्भितैः । अभिषेणयतीवोच्चैर्मनोभूर्भुवन-त्रयम् । क० म० टि० ।

स्तम्भोऽङ् प्रतिस्तब्धनिस्तब्धे ॥४।२।२२२॥ उपसर्गात्परस्य स्तम्भेः सकारस्य द्वयोरटि (सत्य) —सत्यपि षिरादेशो भवति । न चेदसौ स्तम्भःङे प्रतिस्तब्धनिस्तब्धे च भवति । विष्टम्नाति । प्रतिष्टम्नाति । वितष्टम्भ । प्रतितष्टम्भ । व्यष्टम्नात् । प्रत्यष्टम्नात् । अङ्प्रतिस्तब्धनिस्तब्ध इति किम् ? व्यतस्तम्भत् । प्रत्यतस्तम्भत् । प्रतिस्तब्धः । निस्तब्धः ।

अवाच्चालम्बनाविदूर्ये ॥४।२।२२३॥ आलम्बनमाश्रयणम् । अविदूरभावः आविदूर्यम् । औजित्यमूर्कः, एतेष्वर्थेषु वर्तमानस्य स्तम्भेरव इत्येतस्मादुपसर्गात्परस्य सकारस्य द्वयोरटि च सत्यसत्यपि षिरादेशो भवत्यङि आलम्बने । दुर्गविष्टम्भः । दुर्गमवष्टम्नाति । अवतष्टम्भ । अवाष्टम्नात् । आविदूर्ये अवष्टब्धा, शरत् । अवष्टब्धे सेने । ऊर्जि अहो वृषलस्यावष्टम्भः । अवष्टब्धो रिपुः शूरेण । अवादिति किम् ? प्रस्तब्धः । चकारः अपि इत्यस्यानुकर्षणार्थः । अवातस्तम्भत् । आलम्बनाविदूर्योर्जिति किम् ? अवस्तब्धो वृषलः शीतेन ।

वेश्च स्वनोऽशने ॥४।२।२२४॥ वि इत्येतस्मादवाच्चोपसर्गात्परस्य स्वन् इत्येतस्य धातोरशनेऽर्थे वर्तमानस्य सकारस्य द्वयोरटि च सत्यसत्यपि षिरादेशो भवति । विष्वणति । विषष्वाण । विषष्वण्यते । व्यष्वणत् । अवष्वणति । अवषष्वाण । अवषष्वण्यते । अवाष्वणत् । भोजनमत्र स्वनेरर्थः । विष्वणत्यवष्वणति । भुङ्क्ते इत्यर्थः । अन्ये सशब्दं भोजनमाहुः । अपरे भोजने स्वनपर्यम् । अशन इति किम् ? विस्वनति । अवस्वनति मृदङ्गः ।

सदोऽप्रतेर्लौत्वादे ॥४।२।२२५॥ प्रतिवर्जितादुपसर्गात्परस्य सदेर्धातोर्द्वयोरटि सत्यसत्यपि षिरादेशो भवति लौ लिटि नु द्वयोः सतोरादेर्भवति । निषीदति । विषीदति । निषाषद्यते । विषाषद्यते । न्यषीदत् । अप्रतेरिति किम् ? प्रतिसीदति । लौत्वादेरिति किम् ? परनिवृत्त्यर्थः । निषसाद । विषसाद । तुर्विशेषणार्थः । अन्यथाविशेषः । लिटयेव विशेष इति ।

स्वञ्जेश्च ॥४।२।२२६॥ उपसर्गात्परस्य स्वञ्जेस्सकारस्य द्वयोरटि च सत्यसत्यपि षिरादेशो भवति लौ लिटि तु द्वयोः सतोरादेरेव भवति । अभिष्वजते । परिष्वजते । प्रतिष्वजते । अभिषिष्वङ्क्षते । परिषिष्वङ्क्षते । प्रतिषिष्वङ्क्षते । अभ्यष्वजत । पर्यष्वजत । प्रत्यष्वजत । अभिषस्वजे । अभिषस्वञ्जे । प्रतिषस्वजे । प्रतिषस्वञ्जे । योगविभागादप्रतेरिति नास्ति । चकारो लौत्वादेरित्यस्यानुकर्षणार्थः ।

परिनिवेस्सेवः ॥४।२।२२७॥ परि नि वि इत्येतेभ्य उपसर्गेभ्यः परस्य सेवतेः सकारस्य द्वयोरटि च सत्यसत्यपि षिरादेशो भवति । परिषेवते । परिषिषेविषते । पर्यषेवत् । निषेवते । निषिषेविषते । न्यषेवत् । विषेवते । विषिषेविषते । व्यषेवत ।

सयसिते ॥४।२।२२८॥ परिनिविभ्यः परयोः सयसित इत्येतयोः सकारस्य षिरादेशो भवति । परिषयः । निषयः । विषयः । परिषितः । निषितः । विषित. । सय इति सिनोतेरजन्तः । सित इति क्तान्तः । अपरे तु स्यतेरपि ग्रहणमिच्छन्ति । क्ते परिनिविभ्य एव यथा स्यादन्येभ्यो मा भूदिति नियमार्थम् । योगविभागा (त्) द्वयटि अपीति निवृत्तम् । इह न भवति । मा विसमयत् । न्यसीषयत् । पर्यसितायत ।

सट्स्तुस्वञ्जां वा त्वटि ॥४।२।२२९॥ परिनिविभ्यः परस्य सट्स्तुस्वञ्जोश्च धात्वोः षिरादेशो भवति । वचनभेदाद्यथासंख्याभावः । अटि तु सति वा भवति । परिष्करोति । विष्करोति शकुनिः । परिष्टौति । निष्टौति । विष्टौति । परिष्वजते । विष्वजते । वा त्वटि । पर्यस्करोत् । पर्यष्करोत् । पर्यस्तौत् । पर्यष्टौत् । न्यस्तौत् । न्यष्टौत् । व्यस्तौत् । व्यष्टौत् । पर्यस्वजत । पर्यष्वजत । न्यस्वजत । न्यष्वजत । व्यस्वजत । व्यष्वजत ।

---

१. कोऽयं प्रभुरवष्टम्भी कुलस्यो (हि) कियद्वृषकः । बलवानित्यनासोदय नाभिषेयः कथञ्चन, क० म० टि० । २. स्वनम् क० म० । ३. सेधः, क० म० । ४. सेधते:, क० म० । ५. परिषेधते, क० म० । ६. परिषिषेधिषते क० म० । ७. पर्यषेधत्–क० म० । ८. सिनोति— क० म० । ९. व्यसषीषत– क० म० । १०. विष्किरः–क० म० ।

स्तुस्वञ्जिग्रहणमविकल्पार्थम् । तुशब्दो विशेषणार्थः । अधिकविकल्पो नाम्यन्तेति । परिनिवेरिति किम् ? प्रतिस्कीर्णं ते वृषल भूयात् ।

सीवोसहोऽड्ऽसोः ॥४।२।२३०॥ परिनिविभ्यः परस्य सीव्यतेः—असोभूतस्य च सहोऽपि षिरादेशो भवति वा ड्वटि । परिषीव्यति । निषीव्यति । विषीव्यति । परिषहते । निषहते । विषहते । अटि पर्यषीव्यत् । पर्यसीव्यत् । न्यषीव्यत् । न्यसीव्यत् । व्यषीव्यत् । व्यसीव्यत् । पर्यसहत । पर्यषहत । न्यसहत । न्यषहत । व्यसहत । व्यषहत । अनुबन्धः किम् ? परिसेषिवीति । अटीति किम् ? मा परिसिषीवत् । पर्यसिषीवत् । मा परिसिषहते । पर्यसिषहत । परस्य कृतस्येति भवति । असोरिति किम् ? परिसोढः । परिसोढव्यः । निसोढः । निसोढव्य. । विसोढः । विसोढव्यः ।

स्यन्दतेर्वाऽभ्यनोश्चाप्राणिनि ॥४।२।२३१॥ अभि अनु इत्येताभ्यां परिनिविभ्यश्चोपसर्गेभ्यः परस्य स्यन्दतेः षिरादेशो वा भवति अप्राणिनि अप्राणिकर्तृकश्चेदर्थो भवति । अभिष्यन्दते तैलम् । अभिस्यन्दते तैलम् । अनुष्यन्दते । अनुस्यन्दते । परिष्यन्दते । परिस्यन्दते । विष्यन्दते । विस्यन्दते । तिप्निर्देशादिह न भवति । अभिसास्यन्दीति तैलम् । प्रकृतमटि दिवतीति वा ग्रहणम् । अभ्यनोश्चेति किम् ? अतिस्यन्दते तैलम् । अप्राणिनीति किम् ? परिस्यन्दते मत्स्यः उदके । पर्युदासोऽयम् । न तु प्राणिनि प्रतिषेधः । तेनेहापि भवति । अनुष्यन्देते मत्स्योदके । अनुस्यन्देते मत्स्योदके ।

वेस्स्कन्दोऽक्तयोः ॥४।२।२३२॥ वेरुपसर्गात्परस्य स्कन्देर्धातो षिरादेशो वा भवति अक्तयोः न चेत् क्तक्तवतूपरतो भवतः, द्विवचनादुभयपरिग्रहः । विष्कन्ता । विस्कन्ता । अक्तयोरिति किम् ? विस्कन्नः । विस्कन्नवान् ।

परेः ॥४।२।२३३॥ परेरुपसर्गात् परस्य स्कन्देः षिरादेशो वा भवति । परिष्कन्ता । परिस्कन्ता । परिस्कन्नः । परिष्कन्न. । परिष्कन्नवान् । परिस्कन्नवान् । अक्तयोरितीह नापेक्ष्यते । परिस्कन्दः प्राच्यभरतेष्विति नारभ्यते । तत्र हि केचित् परिष्कन्द इति परत्वं निपातयन्ति । अन्ये परिस्कन्द इति षत्वाभावं तदुभयमिति परिग्रहो विकल्प एवायं स च परेरित्येव सिद्धः । अन्यतरनियमे वा व्यवस्थितविभाषा विज्ञायते[1] ।

स्फुरस्फुलोर्निर्निः ॥४।२।२३४॥ निस् नि इत्येताभ्यां परयोः स्फुर स्फुल इत्येतयोः षिरादेशो भवति वा । निःष्फुरति । निस्स्फुरति । निष्फुरति । निस्फुरति । निस्फुलति । निष्फुलति । निष्ष्फुलति । निस्स्फुलति ।

वेः ॥४।२।२३५॥ वेरुपसर्गात्परयोः स्फुरस्फुलो. षिरादेशो वा भवति । विष्फुरति । विस्फुरति । निष्फुरति । निस्फुरति । विष्फुलति । विस्फुलति । निष्फुलति । निस्फुलति । योगविभाग उत्तरार्थः ।

स्कभ्नः ॥४।२।२३६॥ वेरुपसर्गात्परस्य स्कभ्नातेर्नित्यं षिरादेशो भवति । विष्कभ्नाति । विष्कम्भिता । विष्कम्भितुम् । विष्कम्भः । विष्कम्भक. । श्नानिर्देश. स्कम्भतेर्निवृत्यर्थः । विस्कम्भते । योगविभागो नित्यार्थः । अन्यथा हि वेः स्कभ्नश्चेति पठ्येत ।

निर्दुस्सुवेस्समसुतिस्वपोऽवः ॥४।२।२३७॥ निस् दुस् सु वि इत्येतेभ्य उपसर्गेभ्यः परस्य समशब्दस्य सूतिशब्दस्य च स्वपेश्चावकारस्य धातोः षिरादेशो भवति । निष्षमः । दुष्षम. । सुषमः । विषमः । विष्षूतिः । दुष्षूतिः । सुषूतिः । विषूतिः । निष्षुप्तः । दुष्षुप्तः । सुषुप्तः । विषुप्तः । विषुषुपतुः । विषुषुपुः । अव इति किम् ? निस्स्वप्न । दुस्स्वप्नः । विसुष्वाप । समसूतीति प्रातिपदिकग्रहणम् । तेनेह न भवति । निस्समति । दुस्समति । निस्सूतम् । दुस्सूतम् । अन्ये धातुग्रहणमेवाहुः । तेषां निष्षमति । दुष्षमति । निष्षूतम् । दुष्षूतम् ।

---

१. विज्ञास्यते क० म० ।

हिनुमीनानिमोऽदुरोऽन्तरश्च णः ॥४।२।२३८॥ दुर्वर्जितादुपसर्गादन्तःशब्दाच्च परस्य धातो- हिनुमीनानि इत्येतेषां नकारस्य णकारादेशो भवति। प्राक्रोण इति परिभाषया व्यवस्था। प्रहिणोति। प्रमीणाति। प्रयाणि। प्रवपाणि। प्रापयाणि। प्रणमति। परिणमति। प्रणयति। परिणयति। प्रणामकः। परिणामकः। अन्तर्णयति। अन्तर्णायकः। हिनुमीनानिण इति किम्? प्रनृत्यति। प्रनन्दति। नृतिनन्दिनर्दिनर्दिनक्किनाटिनाथ्[६]णां णोपदेशाभावान्न भवति। प्रवपानि मांसानीत्यानीत्यनर्थकम्। लेखादेशोऽर्थवान्। अदुर इति किम्? दुर्नयः। दुर्नतम्। अन्तरश्चेति किम्? मुनिर्नयति। साधुर्नयति। प्रगतो नायकोऽस्मात् प्रनायको देशः। प्रादेरत्र प्रत्ययार्थेन योगो न धातुनेत्यनुपसर्गत्वम्। परिनदनमित्यत्र नदनशब्दस्य क्षुम्नादिषु पाठान्न भवति।

शः ॥४।२।२३९॥ अदुर उपसर्गादन्तरश्च परस्य शकारान्तस्य धातोर्णकारादेशो भवति। प्रणश्यति। परिणश्यति। अन्तर्णश्यति। प्रणाशः। परिणाशः। प्रणाशकः। परिणाशकः। अशान्तत्वादिह न भवति। प्रनष्टः। प्रनङ्क्ष्यति। धात्प्राक्त्वसत्त्वान्न भवति। नशेरणोपदेशत्वात्पूर्वेणासिद्धे विध्यर्थो योगः।

नेर्घुमानद्गद्पत्यदिस्यतियातिवातिद्रातिप्सातिहन्तिवपिव (हि) शमूचिञ्देग्धौ[१] ॥४।२।२४०॥ अदुर उपसर्गादन्तरश्च परस्य नेर्घुसंज्ञे मानद् गद् पत्यदि स्यति याति वाति द्राति प्साति हन्ति वपि वहि शमू चिञ् देग्धिषु च परतो णकारादेशो भवति। प्रणियच्छति। परिणियच्छति। प्रणिदयते। परिणिदयते। प्रणिददाति। परिणिददाति। प्रणिधति। परिणिधति। प्रणिदयति। परिणिदयति। प्रणिदधाति। परिणिदधाति। प्रणिमयते। प्रणिमिमीते। प्रणिमाता। प्रणिनदति। परिणिनदति। प्रणिगदति। परिणिगदति। प्रणिपतति। परिणिपतति। प्रणिपद्यते। परिणिपद्यते। प्रणिष्यति। प्रणियाति। परिणियाति। प्रणिवाति। परिणिवाति। प्रणिद्राति। परिणिद्राति। प्रणिप्साति। परिणिप्साति। प्रणिहन्ति। परिणिहन्ति। प्रणिवपति। परिणिवपति। प्रणिवहति। परिणिवहति। प्रणिशाम्यति। परिणिशाम्यति। प्रणिचिनोति। परिणिचिनोति। प्रणिदेग्धि। परिणिदेग्धि। अन्तर्णिदेग्धि। तिनिर्देशो यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थः। तेन प्रनिसासाति प्रनिसासेति इत्यादौ न भवति। अन्यत्र भवति। प्रणिदादाति। प्रणिमीमाति। प्रणिजागदीति। मा इति मेङ्माङोर्ग्रहणम्। मारूपेण धातूपलक्षणाद्घुसाहचर्यान्मानस्य[२]। प्रनिमाता। प्रण्य[३]मादित्यादावडागमो धातुभक्त इति भवति। प्रण्यास्यतीत्यादावाङ्यत्तरे[४]प्रतिषेधाभावाद् भवति। उपसर्गादिति किम्? वारि निदधाति।

शेषेऽषान्तकखपाठे वा ॥४।२।२४१॥ शेषे घ्वादिभ्योऽन्यस्मिन् धातौ पाठे धातूपदेशेऽषान्तेऽकखादौ परेऽदुर उपसर्गादन्तरश्च परस्य नेर्णकारादेशो वा भवति। प्रणिपचति। प्रनिपचति। परिणिपचति। परिनिपचति। प्रणिभिनत्ति। प्रनिभिनत्ति। परिणिभिनत्ति। परिनिभिनत्ति। अन्तर्णिभिनत्ति। अन्तर्निभिनत्ति। शेष इति किम्? प्रणिदयते। प्रणिमयते। घुमा नद्गद्पत्यदिग्रहणं यङ्लुचि सावकाशम्। अषान्तकखे[५] इति किम्? प्रनिपिनष्टि। प्रनिकरोति। प्रनिखनति। पाठ इति किम्? प्रनिसा[६]साति। प्रनिपापचीति। प्रनिचकार। प्रनिचखाद। प्रनिपेक्ष्यति। अत्रायं विधिर्न भवति। प्रणिवेष्टा। प्रनिवेष्टा। प्रणिदेष्टा। प्रनिदेष्टा।

परेरनितेः ॥४।२।२४२॥ परेरुपसर्गात्परस्यानितेर्धातोर्णकारादेशो भवति वा। पर्यणिति। पर्यनिति। परेरिति किम्? प्राणिति। अनित इति दैवादिकोऽस्तीति ति(प्)निर्देशः। नित्यापवादोऽयम्।

अन्ते च ॥४।२।२४३॥ अदुर उपसर्गादन्तरश्च परस्यानितेर्नकारस्य पदस्यान्तेऽनन्ते च वर्तमानस्य णकारादेशो भवति। प्राणिति। पराणिति। हे प्राण्। हे पराण्। हे पर्यण्। अन्त.क्षुम्नादीनामिति निषेधादन्तेन विकल्पविधिरिति परेरप्यन्तेऽयमेव विधिः। पर्यनिति पर्यनित्येवैके तत्र नञ् प्रश्लेषेणापरे रनितेरन्ते चेत्येक एव योगः। अन्तेविधानं प्रतिषेधबाधनार्थम्। अत एवान्त इति पदान्तो गृह्यते।

---

१. चिह उपदेहे क० म० टि०। २. माम्यस्य क० म०। ३. प्रण्यदा–क० म०। ४. कसि क० म०। ५. खीति क० म०। ६. षोऽन्तःकर्मणि, षुचोऽश्वाः यङ्लुक्। द्विः। पश्चात् क्रियार्थो धातुः। क० म० टि०।

अन्योः ॥४।२।२४४॥ अदुर उपसर्गादन्तरश्च परस्य अनितेर्द्वयोर्नकारयोर्णकारादेशो भवति । प्राण्येकम् । प्राणिणिषति । पर्यणिणिषति । प्राणिणत् । पर्यणिणत् । प्राणिणिनिषत् । द्वयुल्लुस्ताविति प्रतिषेधा-त्परस्य न प्राप्नोतीति वचनम् । परिपूर्वस्य पक्षे अप्राप्तिस्तदर्थं च ।

घ्नः ॥४।२।२४५॥ अदुर उपसर्गादन्तरश्च परस्य हन्तेर्नकारस्य णकारादेशो भवति । प्रहण्यते । पराहण्यते । निर्हण्यते । परिहण्यते । प्रहणनम् । पराहणनम् । अन्तर्हणनम् । प्रघ्नन्ति । प्रघानीत्यत्र चि घ्न इति प्रतिषेधान्न भवति ।

म्वि वा ॥४।२।२४६॥ अदुर उपसर्गादन्तरश्च परस्य हन्तेर्मकारवकारयोः परतो णकारादेशो वा भवति । प्रहण्व. । प्रहण्म. । प्रहन्वः । प्रहन्मः । प्राहण्वहे । प्राहन्वहे । प्राहण्महे । प्राहन्महे । अन्तर्हण्वः । अन्तर्हन्वः । अन्तर्हण्मः । अन्तर्हन्मः ।

न देशेऽन्तरोऽयनघ्नः ॥४।२।२४७॥ अन्तर इत्येतस्मात्परस्याऽयनशब्दस्य हन्तेश्च नकारस्य णकारादेशो न भवति देशाभिधाने । अन्तरयनो देशः । अन्तर्हननो देशः । देश इति किम् ? अन्तरयणं वर्तते । अन्तर्हणनं वर्तते । अन्तर्हण्यते । अन्तर इति किम् ? प्रायणो देशः । प्रहणनो देशः । अयनघ्न इति किम् ? अतर्नमनो देशः ।

निसनिक्षनिन्दः कृति वा ॥४।२।२४८॥ अदुर उपसर्गादन्तरश्च परेषां निसनिक्षनिन्दां धातूनां कृति परे णकारादेशो भवति वा । प्रणिसनम् । प्रनिसनम् । प्रणिक्षणम् । प्रनिक्षणम् । प्रणिन्दनम् । प्रनिन्दनम् । कृतीति किम् ? प्रणिंस्ते । प्रणिक्षति । परिणिक्षति । प्रणिन्दति । परिणिन्दति । हिनुमी(ने)नीति नित्यमेव भवति ।

अपोऽचोऽभाभूपूज्कम्गम्प्यायिवेपः ॥४।२।२४९॥ कृतीति वर्तते । अपकारान्तादुदुर उपसर्गा-दन्तरश्च परात् भा भू पूज् कम् गम् प्यायि वेप इत्येतद्वर्जिताद्धातोः परस्य कृत्प्रत्ययस्थस्य नकारस्याचः परस्य णकारादेशो भवति । प्रयाणम् । परियाणम् । निर्याणम् । प्रयायमाणम् । परियायमाणम् । प्रयाणीयम् । परियाणीयम् । अप्रयाणिः । अपरियाणिः । प्रयायिणौ । परियायिणौ । प्रहीणः । परिहीणः । अप इति किम् ? निष्पानम् । अच इति किम् ? प्रभुग्नः । निर्भुग्नः । अभा भू पूज् कम् गम् प्यायि वेप इति किम् ? प्रभानम् । प्रभवनम् । प्रकमनम् । प्रगमनम् । प्राप्यायनम् । प्रवेपनम् । पूजिति ञकारानुबन्धोपादानाद् डुकारानुबन्धस्य भवति । प्रपवणम् । प्रपवमाणः । कृतीति किम् ? प्रवापेन ।

नमीजादेरेव ॥४।२।२५०॥ अपान्तादुदुर उपसर्गादन्तरश्च परस्य धातोर्नमि सति इजादेरेव भादिवर्जितात्कृत्स्थस्य नकारस्याचः परस्य णकारादेशो भवति । प्रेङ्खणम् । परेङ्खणम् । प्रेङ्गणम् । परेङ्गणम् । नमीति किम् ? नम्यसति नियमो नास्ति । प्रवपणम् । इजादेरिति किम् ? प्रमङ्कनम् । प्रमङ्गनम् । एवकार इष्टावधारणार्थो नम्येवेजादेरिति हि नियमे इह णो न स्यात् । प्रेहणम् । प्रोहणम् । प्रेन्धनमित्यत्र द्वयुल्टुस्ता-विति प्रतिषेधान्न भवति । पूर्वेण प्राप्ते नियमार्थं वचनम् । ण्यन्तादुत्तरेण विकल्पो भवत्येव । प्रमङ्गणा, प्रमङ्ग-नेति । अत एव नियमाल्लभ्नाति विधेरसत्त्वम् ।

णिह्रल्जिजुपान्त्याद्वा ॥४।२।२५१॥ हलन्ताद्वा परो य इच् तदुपान्त्याच्च धातोर्भादिवर्जितात् कृत्स्थ-स्याचः परस्य नकारस्यापकारान्तोपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य णकारादेशो वा भवति । प्रयापणम् । प्रयापनम् । प्रयाप्यमाणम् । प्रयाप्यमाणनम् । प्रयापणीयम् । प्रयापनीयम् । अप्रयापणिः । अप्रयापनिः । प्रयायिणः । प्रयायिनः । हलिजुपान्त्यात् प्रकोपणम् । प्रकोपनम् । प्रकोप्यमाणम् । प्रकोप्यमानम् । हल्ग्रहणं किम् ? प्राहणम् । पराहणम् । इजुपान्त्यस्य हलन्तत्वाद्व्यभिचाराद्धलः परो य इच् तदुपान्त्यादिति सम्बध्यते । इजुपान्त्यादिति किम् ? प्रवपणम् । परिवपणम् । अप इति किम् ? निष्पापनम् । दुष्पापनम् । अभादेरिति किम् ? प्रभापना । प्रभावना । प्रपावना । प्रकावना । प्रगमना । प्राप्यायना । प्रवेपना । उभयत्र विभाषेयं नम्यनिजादेरप्राप्तेरन्यतः प्राप्ते ।

निर्विण्णः ॥४।२।२५२॥ निर्विण इति निष्पूर्वाद्विदेः सत्तालाभविचारार्थात्परस्य क्तनकारस्य णकारादेशो निपात्यते । निर्विण्णः प्राज्ञआल्पिता ।

रोलोऽयौ ॥४।२।२५३॥ उपसर्गादिति वर्तते । उपसर्गादयि गतौ परे उपसर्गस्य रेफस्य लकारादेशो भवति । प्लायते । पलायते । पल्ययते । अया इति किम् ? प्रायः । परायः । इणोऽय्, अस्यायादेशे कृतेऽयतिरूपस्य लाक्षणिकत्वात्पाठ इत्यधिकाराच्च । अयिवयीति प्रतिपदोक्तं गृह्यते ।

निष्प्रतेर्वा ॥४।२।२५४॥ निस् प्रति इत्येतयो रेफस्यायतौ परे लादेशो वा भवति । निलयनम् । निलयते । निरयणम् । निरयते । प्लत्ययते । प्रत्ययते । दुलयनम् । दुलयत इति दुरः—दुरयनम् । दुरयते इति । दुस—दुसः दुष्टनं दुस्थितमित्येवमर्थं ह्रीमौ द्वावप्यभ्युपगम्येते ।

परेर्घाङ्कयोगे ॥४।२।२५५॥ परे रेफस्य घ अङ्कयोग इत्येतेषु परतो लादेशो वा भवति । परिघः । पलिघः । पल्यङ्कः । पर्यङ्कः । पलियोगः । परियोगः ।

ऋफिडादीनाम् ॥४।२।२५६॥ ऋफिडादीनां रेफस्य ऋकारस्य च लकारादेशो वा भवति । लृफिडः । ऋफिडः । लृतकाः । ऋतकाः । कपिलकः । कपिरकः । तैल्प्ररीकं तैल्पिरीकं (?) लोमानि । रोमाणि । पामुलम् । पामुरम् । कलमः । कर्मः । ह्रस्य—ऋफिलः । ऋफिडः । चूडा । चूला । पीला । पीडा । बल्शिम् । बडिशम् । पुलिनम् । पुडिनम् । अज्भागमध्यगतरेफ ऋवर्णः प्रतिज्ञायते । अज्भागमध्यगतलकारश्च लृवर्णः । तत्र ऋवर्णरेफस्य लकारे कृते लृवर्णः सम्पद्यते । धातुरित्यनुवर्तमानमपीहासम्भवान्न सम्बध्यते । ऋपिडादयः शिष्टप्रयोगादनुसर्तव्याः ।

ग्रोऽचि ॥४।२।२५७॥ ग्रृ इत्येतस्य धातोर्विहितेऽचि च अजादौ प्रत्यये परे रेफस्य लकारादेशो भवति वा । निगिलति । निगिरति । निगलनम् । निगरणम् । निगालकः । निगारकः । अचीति किम् ? निगीर्णम् । निगीर्यते । निगाल्यते । निगार्यते—इत्यत्रान्तरङ्गत्वाल्लत्वे कृते णिलुक् । गिरौ गिर इत्यत्र न धातोः प्रत्यय इति न भवति ।

यङि ॥४।२।२५८॥ वेति निवृत्तम् । ग्रो यङि रेफस्य लकारादेशो नित्यं भवति । निजेगील्यते । निजेगील्येते । निजेगील्यन्ते ।

गरगलं विषप्राण्यङ्गे ॥४।२।२५९॥ गर गल इति विषे प्राण्यङ्गे च यथासंख्यं लत्वाभावो लत्वं च निपात्येते । गरो विषम् । गलः प्राण्यङ्गम् । नियमार्थमिदम् । विषे गर एव । प्राण्यङ्गे गल एवेति वदीशे (?) तूभयं दृश्यते गरो गल इति च ।

कृपोऽकृपीडादिषु ॥४।२।२६०॥ कृपेर्धातो रेफस्य कृपीडादिवर्जितेषु शब्देषु लकारादेशो भवति । क्लृप्तः । क्लृप्तवान् । चिक्लृप्सति । अचिक्लृपत् । कल्पते । कल्पिता । कल्पकः । अकृपीडादिष्विति किम् ? कृपीडाः । कृपणः । कृपाणः । कर्पूरः ।

आदेर्ष्णोऽष्वष्कष्ठ्याष्ठीवस्सनम् ॥४।२।२६१॥ पाठ इति वर्तते । ष्वष्कष्ठ्याष्ठीवर्जितस्य धातोः षकारस्य णकारस्य च धातुपाठे आदिभूतस्य यथासंख्यं सकारो नकारश्चादेशो भवतः । षही—(हि)सहते । षिचि—सिञ्चति । णिञ्—नयति । णमु—नमति । आदेरिति किम् ? प्रणिलषति । प्रनिप्रेक्ष्यति । प्रनिपिनष्टि । वणति । मणति । अष्वष्कष्ठ्याष्ठीव इति किम् ? ष्वष्कते । ष्ठ्यायति । ष्ठीवति । पाठ इति किम् ? षोडीयति । णकारीयति । [illegible] सृजि स्त्यास्तु सृसेकृ वर्जः स्मिदच्च षत्वव्यवस्थार्थं ष्विष्वष्कष्ठ्यायतिवत् षादयः पठ्यन्ते । नदिनाटिनाथृनृवर्जणादयः पठ्यन्ते । नाथश्च णत्वव्यवस्थार्थम् । नृति नशि नदि नन्दि-नक्कि तत्रेदं स्नत्वविधानम् ।

इति श्रीश्रुतकेवलिदेशीयाचार्यशाकटायनकृतौ शब्दानुशासने वृत्तौ चतुर्थस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः समाप्तः ।४।२।

[तृतीयः पादः]

तास्स्यौ लुलोः ॥४।३।१॥ धातोरिति वर्तते। तदेतत्प्रभृति पञ्चम्यन्तं वेदितव्यम्। लुलोरिति सप्तमी। धातोः लुलृ इत्येतयोः परतो यथासंख्यं मध्ये तास् स्य इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः। लु इति लुटो ग्रहणम्। लुङि स्यादेरपवादः। लृ इति लृङ्लृटोः सामान्येन ग्रहणम्। कृञः कर्ता। कर्त्तारौ। कर्त्तारः। कर्तासि। कर्त्तास्थः। कर्तास्थ। करिष्यति। अकरिष्यत्।

सिर्लुङि ॥४।३।२॥ धातोर्लुङि परे मध्ये सिप्रत्ययो भवति। अकार्षीत्। अहार्षीत्।

दृपादेर्वाऽसृपः ॥४।३।३॥ दृप इत्येवमादिभ्यः सृपिवर्जितेभ्यो लुङि परे मध्ये सिः प्रत्ययो वा भवति। अङोरपवादः। दृप् तृप् सृप् कृषि स्पृ इमृशो वेति सूत्रोपात्ताः, दृपादयः। अदृपत्। अदार्प्सीत्। अद्राप्सीत्। अतृपत्। अतार्प्सीत्। अत्राप्सीत्। अकृक्षत्। अकार्क्षीत्। अक्राक्षीत्। अस्पृक्षत्। अस्पार्क्षीत्। अस्प्राक्षीत्। अमृक्षत्। अमार्क्षीत्। अम्राक्षीत्। असृप इति किम्? असृपत्।

इक-शलोऽदृशः क्सो नेट् चेत् ॥४।३।४॥ इकः परो यः शल् तदन्ताद्धातोर्दृशिवर्जिताल्लुङि परे मध्ये क्सः प्रत्ययो भवति न चेत्तस्य क्सस्येड्भवेत्। लिह्—अलिक्षत्। अलिक्षताम्। अलिक्षन्। द्विष्—अद्विक्षत्। अद्विक्षताम्। अद्विक्षन्। दुह्—अधुक्षत्। अधुक्षताम्। अधुक्षन्। इक इति किम्? अधाक्षीत्। अतौक्षीत्। शल इति किम्? अभैत्सीत्। अदृश इति किम्? अद्राक्षीत्। नेट् चेदिति किम्? अकार्षीत्। अमार्षीत्। विकल्पितेटो यदेड्भवति तदा न भवति। न्यगूहीत्। यदा न भवति तदा भवत्येव। न्यघुक्षत्।

श्लिषः ॥४।३।५॥ श्लिषेर्धातोर्लुङि क्सो भवति न चेत्तस्येड् भवति। आश्लिक्षत् कन्यां देवदत्तः। नेट् चेदिति किम्? उष् श्लिष् प्रुष् प्लुष् दाहे। अश्लेषीत्। श्लिषोऽस्य पुष्यादित्वात्—अतङे ङा क्सस्य बाधितत्वात्। आश्लेषि कन्या देवदत्तेनेत्यत्र तूत्तरो निर्भवत्येव।

नानालिङ्गने ॥४।३।६॥ आलिङ्गनमुपगूहनं परिष्वञ्जनं परिरम्भणम्। अनालिङ्गनेऽर्थे वर्तमानाच्छ्लिषेर्धातोः क्सप्रत्ययो न भवति पूर्वाभ्यां योगाभ्यां प्राप्तः प्रतिषिध्यते। उपाश्लिषज्जतु काष्ठम्। समाश्लिषमुरु कुलम्। समाश्लिष्टा. प्लक्षा न्यग्रोधेन। अनालिङ्गन इति किम्? आश्लिक्षत् कन्या देवदत्तः। अश्लिक्षन्त कन्या देवदत्तेन। आलिङ्गन इत्युच्यमाने जिज्ञासा विज्ञायेत न क्सनियम इति प्रतिषेधवचनम्।

कम् श्रीद्रुस्रुणेर्ङः कर्तरि ॥४।३।७॥ कम् श्रि द्रु स्रु इत्येतेभ्यो ण्यन्तेभ्यश्च धातुभ्यः कर्तरि लुङि परे मध्ये ङप्रत्ययो भवति। अचकमत्। अशिश्रियत्। अदुद्रुवत्। असुस्रुवत्। णेः—अचीकरत्। अजीहरत्। अचीकमत्। अजीहरत्। अचीकरत्। कटः स्वयमेव। कमिग्रहणमणिङन्तार्थम्। कर्तरीति किम्? अकमिषाताम्। अकारयिषातां कटौ देवदत्तेन।

धेटश्वेर्वा ॥४।३।८॥ धेटः श्वयतेश्च कर्तरि लुङि परे मध्ये ङप्रत्ययो वा भवति। अदधत्। अधात्। अधासीत्। अशिश्वियत्। अश्वत्। अश्वयीत्। कर्तरीति किम्? अधिषाता स्तनौ देवदत्तेन।

स्तम्भूम्रुचूम्लुचूग्रुचूग्लुचूग्लुञ्चूश्विजॄोऽङ् ॥४।३।९॥ स्तम्भू म्रुचू म्लुचू ग्रुचू ग्लुचू ग्लुञ्चू श्विज इत्येतेभ्यो धातुभ्यः कर्तरि लुङि परे मध्येऽङ्प्रत्ययो भवति वा। अस्तभत्। अस्तम्भीत्। अम्रुचत्। अम्रोचीत्। अग्रुचत्। अग्रोचीत्। अग्लुचत्। अग्लोचीत्। अग्लुञ्चत्। अग्लुञ्चीत्। अश्वत्। अशिश्वियत्। अश्वयीत्। अजरत्। अजारीत्। ग्लुञ्चेरपि पृथगुपादानसामर्थ्यान्न लुग्न भवति। केचिदाहुः—ग्रुचिग्लुञ्च्योरर्थभेदात्। द्वयोरप्यर्थयो रूपद्वयार्थमुपादानमिति तेषां लुग्भवत्येव।

---

१. श्वो गतेऽनागतेऽह्नि श्वः परश्वस्तु परेऽहनि—इत्यमरः। क० म० टि०। २. अतार्प्सीत् क० म०। ३. अक्रोचीत्। अम्रोचीत् क० म०। ४. वनम्, आश्लेक्षीति कन्या क० म०। ५. ग्रुचिग्लुच्योः क० म०।

ऋदितोऽतङि ॥४।३।१०॥ ऋदितो धातोः कर्तरि अतङि लुचि परे मध्येऽङ् प्रत्ययो वा भवति। अरुधत्। अरौत्सीत्। अभिदत्। अभैत्सीत्। अच्छिदत्। अच्छैत्सीत्। पर्यविखत्। पर्यविक्षत्। अतङीति किम्? अरुद्ध। अभित्त। अच्छित्त।

सर्तिशास्तिलिदृद्युतादिपुष्यादेः ॥४।३।११॥ सर्तिशास्तिभ्यां लृदितः द्युतादिभ्यः पुष्यादिभ्यश्च कर्तर्यतङि लुचि परेऽङ् प्रत्ययो भवति। असरत्। अशिषत्। लृदिद्भ्यः—अगमत्। असृपत्। अशकत्। आपत्। द्युतादिभ्यः—अद्युतत्। द्युतादयो द्युद्भ्यो लुङि इत्यत्रोदाहृताः। पुष्यादिभ्यः, पुष्—अपुषत्। शुष—अशुषत्। तुष्—अतुषत्। दुष—अदुषत्। श्लिष—उपाश्लिषत् जतु च काष्ठञ्च। शक—अशकत्। ष्विदा—अस्विदत्। क्रुध—अक्रुधत्। क्षुध्—अक्षुधत्। शुध—अशुधत्। षिधू—असिधत्। शमू—अशमत्। दमू—अदमत्। तमू—अतमत्। श्रमू—अश्रमत्। भ्रमू—अभ्रमत्। क्षमू—अक्षमत्। क्लमू—अक्लमत्। मदी—अमदत्। असू—आस्थत्। यसू—अयसत्। जसू—अजसत्। तसू—अतसत्। दसू—अदसत्। वसू—अवसत्। प्लुषू—अप्लुषत्। पुस—अपुसत्। कुस—अकुसत्। बुस—अबुसत्। मुस—अमुसत्। मसी—अमसत्। लुट—अलुटत्। उच—औचत्। भृश—अभृशत्। भ्रश—अभ्रशत्। वृश—अवृशत्। कृश—अकृशत्। ञितृष्—अतृषत्। हृष—अहृषत्। रुष—अरुषत्। डिप—अडिपत्। कुप्—अकुपत्। गुप्—अगुपत्। युप—अयुपत्। रुप—अरुपत्। लुट—अलुटत्। लुभ—अलुभत्। क्षुभ—अक्षुभत्। णभ्—अनभत्। तुभ्—अतुभत्। क्नोङी—अक्नोदत्। ञिमिदा—अमिदत्। ञिक्ष्विदा—अक्ष्विदत्। ऋधु—आर्धत्। गृधू—अगृधत्। रध—अरधत्। णश्—अनशत्। तृप—अतृपत्। दृप—अदृपत्। द्रुह—अद्रुहत्। मुह—अमुहत्। ष्णुह—अष्णुहत्। ष्णिह—अस्निहत्। वृत्। श्यैन निर्देशः किम्? अपोषीत्। अक्षोत्। अक्षासीत्। पोषतिपुष्णात्यादिभ्यो न भवति। तङीति किम्? व्यद्योतिष्ट। व्यस्यवक्षत। योगविभागो नित्यार्थः।

वक्त्यस्ख्यातेः ॥४।३।१२॥ वक्तीति वच भाषणे ब्रूञादेशश्च, असु क्षेपणे, ख्यातीति ख्या प्रकथने चक्षादेशश्च। एतेभ्यो धातुभ्यः कर्तरि लुङि अङ्प्रत्ययो भवति। अवोचत्, अवोचत। पर्यास्थत, पर्यास्थेतां कुण्डे स्वयमेव। आख्यत्। आख्यत। असूग्रहणं तङर्थम्। अतङि पुष्यादित्वात्सिद्धम्। तिब्निर्देशो यङ्लुब्निवृत्त्यर्थम्। अवावचीत्। अचाख्यासीत्। इण्निर्देशोऽस्वाघ्नदाधोरनादेरित्यस्मान्नित्यत्वात्। ख्याग्रहणमस्त्यादेशार्थम्[1]। अभूत्। ओसोखेचादिधातुरस्ति तन्निवृत्त्यर्थमित्येके[2]।

लिप्सिच्ह्वार्तेः ॥४।३।१३॥ लिपसिच् ह्वार्ति इत्येतेभ्यो धातुभ्यः कर्तरि लुङि परे मध्येऽङ्प्रत्ययो भवति। अलिपत्। असिचत्। आह्वत्। आरत्। योगविभाग उत्तरार्थः।

तङि वा ॥४।३।१४॥ लिप्सिज्ह्वार्तिभ्यो धातुभ्यः कर्तरि लुङि तङि परेऽङ् प्रत्ययो वा भवति। अलिपत। अलिप्त। असिचत। असिक्त। आह्वत। आह्वास्त। समारत। समार्ष्ट। पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पः।

दिप्पूरजन्बुधताय्प्याय्स्ते ञिः ॥४।३।१५॥ दिप् पूर जन बुध ताय् प्याय् इत्येतेभ्यः कर्तरि लुङि तङि ते परे ञिप्रत्ययो वा भवति। अदीपि। अदीपिष्ट। अपूरि। अपूरिष्ट। अजनि। अजनिष्ट। अबोधि। अबुद्ध। अतायि। अतायिष्ट। अप्यायि। अप्यायिष्ट। त इति किम्? अदीपिषाताम्। अदीपिषत। कर्तरीति किम्? अदीपि भवता। तङीति किम्? बुधि बोधने—अबोधिष्ट यूयम्।

पदः ॥४।३।१६॥ पदेर्धातोर्ञिप्रत्ययो भवति कर्तरि लुङि ते परे। उदपादि भैक्षम्। समुदपादि सस्यम्[3]। त इति किम्? उदपत्साताम्। उदपत्सत। योगविभागो नित्यार्थः।

कर्मभावे ॥४।३।१७॥ धातोः कर्मणि भावे च लुङि ते परे मध्ये ञिप्रत्ययो भवति। अकारि कटो देवदत्तेन। अहारि भारो देवदत्तेन। आसि भवता। अशायि भवता।

---

1. ख्याग्रहणमस्त्यादेशार्थः, क० म०। 2. आ (अ) सोस्येचादिधातुरस्ति तन्निवृत्त्यर्थमित्येके, क० म०। 3. समपादि, क० म०।

हन्दृशिग्रहज्स्वरस्सितास्स्यसटां ञिड् वा ॥४।३।१८॥ हन् दृशि ग्रह इत्येतेभ्योऽजन्तेभ्यश्च धातुभ्यो विहितानां कर्मभावविषयाणां सि तास् स्य सट् इत्येतेषां प्रत्ययानां ञिडागमो भवति वा । हनः सेः—अघानिषाताम् । अवधिषाताम् । अहसाताम् । दृशः—अदर्शिषाताम् । अदृक्षाताम् । ग्रहः—अग्राहिषाताम् । अग्रहिषाताम् । चञः—अचायिषाताम् । अचेषाताम् । अदायिषाताम् । अदिषाताम् । अशामिषाताम् । अशमयिषाताम् । अशमिषाताम् । तासः, हनः—घानिता । हन्ता । दृशः—दर्शिता । द्रष्टा । ग्रहः—ग्राहिता । ग्रहीता । चञः—चायिता । चेता । दायिता । दाता । शामिता । शमयिता । स्यस्य, हनः—घानिष्यते । हनिष्यते । अघानिष्यत । अहनिष्यत । दृशः—दर्शिष्यते । द्रक्ष्यते । अदर्शिष्यत । अद्रक्ष्यत । ग्रहः—ग्राहिष्यते । ग्रहीष्यते । अग्राहिष्यत । अग्रहीष्यत । चञः—चायिष्यते । चेष्यते । अचायिष्यत । अचेष्यत । दायिष्यते । दास्यते । अदायिष्यत । अदास्यत । शामिष्यते । शमयिष्यते । शमिष्यते (अशामिष्यत), अशमयिष्यत । अशमिष्यत । सटः, हनः—घानिषीष्ट । वधिषीष्ट । दृशः—दर्शिषीष्ट । दृक्षीष्ट । ग्रहः—ग्राहिषीष्ट । ग्रहिषीष्ट । चञः—चायिषीष्ट । चेषीष्ट । दायिषीष्ट । दासीष्ट । शामिषीष्ट । शमिषीष्ट । शमयिषीष्ट । हन्दृशिग्रहज्भ्यः इति किम् ? अपरिषाताम् । अवधिषाताम् । कारिता । करिष्यते । कारिष्यते । (इ) त्यत्र नित्यत्वाद्वरादेशे कृतेऽपि तास्स्यावच एव विहिताविति ञिड् भवति । तास्स्यसटामिति किम् ? चेच्ये । चीयते । कर्मभाव इति किम् ? आहत । अचेष्ट । बहुवचनाद्यथासङ्ख्याभावः । यदि स्याल्लावादेकवचनेन निर्दिश्येत् । उभयत्र बहुवचनम् । हनादिभ्यः स्यादीनां सर्वेषां ञिडर्थम् । तेन घानिषीष्टेति वधादेशो न भवति । यदि स्यात्तत् ञिड्विधानमनर्थकं स्यात् । इत्वमेङ्निवृत्त्यर्थम् । विप्रदेशा एकशेषः । पूर्वस्मिन्नपीति सिरपि स्यात् ।

श्लेले यक् ॥४।३।१९॥ धातोः कर्मणि भावे च वर्तमाने शि शिदादौ ले ले लेङ् लेङि लङ् लङि च प्रत्यये परे मध्ये यक्प्रत्ययो भवति । क्रियतां कटः । क्रियेत कटः । क्रियते कटः । अक्रियत कटः । अक्रियेतां कटौ । अक्रियन्त कटाः । आस्यतां भवता । आस्येत भवता । आस्यते भवता । आस्यत भवता । शिद्ग्रहणमुत्तरार्थम् । श्लेल इति किम् ? चक्रे । कृषीष्ट । शिश्ये । शयिषीष्ट ।

कर्तरि शप् ॥४।३।२०॥ धातोः कर्तरि वर्तमाने श्लेले परतो मध्ये शप्प्रत्ययो भवति । धारयः । पारयः । अङ्गमेजयः । धनमेजयः । ग्लायतु । ग्लायेत् । ग्लायति । अग्लायत् । जयतु । जयेत् । जयति । अजयत् । कर्तरीति किम् ? पच्यते । उत्तरार्थं च । श्लेल इति किम् ? [1]पपाच । पच्यात् । पक्तासि । पक्ष्यति । अपक्ष्यत् । अपाक्षीत् । अत्र तासादिर्यकि सावकाशः । परत्वाच्छप्प्रभृतिभिर्बाध्यते ।

हुदादेः श्लुब्लुक् ॥४।३।२१॥ हु इत्येवमादिभ्योऽदादिभ्यश्च परस्य कर्तरि श्लेलेविकरणस्य शपोऽन्यस्य वा यथासङ्ख्यं श्लुप् लुक् च । शित्लोपो बाधकभिन्नो भवति । जुह्वानः । जुहोतु । जुहुयात् । जुहोति । अजुहोत् । अत्ति । हन्ति । बाभ्राष्टि । स्वास्वष्टि । कति हु निक्नानाः । हुञि, ञिभि, ह्री, पृ भृ, भु, ओहाक्, ओहाङ्, माङ्, डुडुभृञ्, डुदाञ्, डुधाञ्, णिजृञ्, विजृञ् इति ह्वादयः । अद, विदि, हन, अस, मृजो, वच, रुद, ञिष्वप, अन, श्वस्, जक्ष, जागृ, दरिद्रा, चकासृ, शासु, सस्तु, शास, वस, द्यु, सु, तु, कु, रु, टुक्षु, क्षु, स्नु, णु, यू, इण्, इक, त्रि, या, वा, भा, ष्णा, श्रा, द्रा, प्सा, पा, रा, ला, दाङ्, ख्या, प्रा, मा, चर्करीतिश्च, अङिङ्डिदितः । चक्षि, ईरि, ईडि, ईशि, आसि, वसि, आङः शासुङ् कुसुङ्, णिजुङ्, विजृङ्, पृजुङ्, पृचैङ्, पूङो, शीङ, इङ्, ह्नुङ, द्विषी, दुह्री, दिह्री, लिह्री, ऊर्णुञ्, ष्टुञ्, ब्रूञ्, इत्यदादयः ।

दिवादेः श्यः ॥४।३।२२॥ दिवादिभ्यो धातुभ्यः कर्तरि श्लेले परे मध्ये श्यप्रत्ययो भवति । दीव्यमान्यः । दीव्यतु । दीव्येत् । दीव्यति । अदीव्यत् । दिवू, षिवू, स्रिवू, ष्ठिवू, क्नसू, व्युष, नृती, त्रसी, कुथ, पुथ, गुध, क्षिप, पुष्यति, भ–हिम, होम, व्रीड, इष, पुह, राध वृद्धौ, व्यध, पुष्, शुष्, तुष्, दुष्, श्लिष, शक मर्षणे, ञिष्विदा, क्षुध्, शुध्, षिधू, शमू, दमू, तमू, श्रमू, भ्रमू, क्षमू (क्लमू),

1. पपच, क० म० ।

क्लमू, मदै, असू, यसू, जसू, तसू, दसू, वसू, प्लुषू, शुषू, पुसू, बिस, कुस, बुस, मुस, मसी, लुट, वच, गृधू, क्षुधू, शुध, कुध, क्रुध, षिधु, हृष, रुष, दीप, कुप, गुप, युप, रुप, लुप, क्षुभ, तुभ, नभ, तुभ, क्लिदौ, ञिमिदा, ञिक्ष्विदा, ऋधू, गृधू, रध, नश, तृप, दृप, द्रुह, मुह, ष्णुह, ष्णिह, वृत्, कुष, शमु, शो, छो, षो, ओ‍व्रीङ्, काशि, पूरीङ्, तूरीङ्, धूरीङ्, जूरीङ्, शूरीङ्, गूरीङ्, शूरीङ्, चूरीङ्, तपि ऐश्वर्ये, वा वृतूङ् वरणे, क्लिश, लक्षी, वाशि, पदि, विदि, युधि, बुधि, मनि, यनि, अनो रुधि, कामे, मृषि, सृजि, लिशि, पूडी, दूङ्, दीङ्, धीङ्, मीङ्, रीङ्, लीङ्, व्रीङ्, वृत्, पीङ्, ईङ्, प्रीङ्, मृषी, शू, शूरी, जही, रञ्जी, शपि इति दिवादयः ।

भ्राशम्लाशभ्रमिक्रमिक्लमित्रसित्रुटिलषो वा ॥४।३।२३॥ भ्राश, म्लाश भ्रमि क्रमि त्रसि त्रुटि लष इत्येतेभ्यो धातुभ्यः कर्तरि शकेले परे मध्ये श्यप्रत्ययो वा भवति । भ्राशमानः । भ्राश्यमानः । भ्राशताम् । भ्राश्यताम् । म्लाशताम् । म्लाश्यताम् । भ्रमतु । भ्राम्यतु । क्रामतु । क्राम्यतु । त्रसतु । त्रस्यतु । त्रुटतु । त्रुट्यतु । लषतु । लष्यतु । भ्रमेर्दैवादिकस्य श्ये शमां दीर्घोऽस्यानामिति दीर्घो नैवादिकस्य । क्लमेः—क्लामति । क्लाम्यतीति शमां दीर्घोऽस्यानां ष्ठिवू क्लमूचमाम् इति दीर्घविधानात् शप्श्यौ भवतः ।

यसोऽनुपसर्गात् ॥४।३।२४॥ अनुपसर्गाद्यसिरयसो धातोः कर्तरि शकेलेपरे श्यप्रत्ययो वा भवति । यसमानः । यस्यमानः । यसतु । यस्यतु । अनुपसर्गादिति किम् ? आयस्यति । प्रयस्यति । सम इति सम एवो-पसर्गादिति दुर्ज्ञानम् ।

समः ॥४।३।२५॥ सम इत्युपसर्गात् परात् यसिरयसो धातोः कर्तरि शकेलेपरे श्यप्रत्ययो वा भवति ! सं(य)समानः, सं(य)स्यमानः । संयसतु, संयस्यतु । सोपसर्गार्थ आरम्भः ।

अक्षः श्नुः ॥४।३।२६॥ अक्षौ इत्येतस्माद्धातोः कर्तरि प्रत्यये शकेले मध्ये श्नुप्रत्ययो वा भवति । अक्षमाणः । अक्ष्णुवानः । अक्षतु । अक्ष्णोतु ।

तक्षस्तनूकृतौ ॥४।३।२७॥ तनूकृतौ[1] वर्तमानात्तक्षेर्धातोः कर्तरि प्रत्यये शकेलेपरे श्नुप्रत्ययो वा भवति । तक्षमाणः । तक्ष्णुवानः । तक्षतु । तक्ष्णोतु काष्ठम् । तनूकृताविति किम् ? संतक्षति वाग्भिः । निर्भर्त्सयतीत्यर्थः ।

स्वादेः ॥४।३।२८॥ वेति निवृत्तम् । स्वादिभ्यो धातुभ्यः कर्तरि शकेले प्रत्यये परे श्नुप्रत्ययो भवति । सुन्वानः । सुनोतु । सुनुयात् । सुनोति । असुनोत् । षुञ्, षिञ्, शिञ्, डुमिञ्, चिञ्, स्तृञ्, कृञ्, वृञ्, धूञ्, दु, षु, धु, हि, पृ, स्पृ, आप्लृ, शक्लृ, राध, साध, तिक, तिग, षघ, ञिधृषा, दम्भू, ऋधू, दिवु, कृवु, अशौङ्, ष्टिघि, इति स्वादयः ।

स्तम्भूस्तुम्भूस्कम्भूस्कुम्भूस्कोः श्नाच ॥४।३।२९॥ स्तम्भू स्तुम्भू स्कम्भू स्कुम्भू स्कु इत्येतेभ्यो धातुभ्यः कर्तरि शकेले परे मध्ये श्नाप्रत्ययो भवति श्नुश्च । स्तभ्नानः । स्तभ्नुवानः । स्तभ्नातु । स्तभ्नोतु । स्तुभ्नातु । स्तुभ्नोतु । स्कभ्नातु । स्कभ्नोतु । स्कुभ्नातु । स्कुभ्नोतु । स्कुनातु । स्कुनोतु । सौत्रा एते धातवः । स्कुञस्तु स्कुनाति[2], स्कुनोति इत्येव भवति । ऊकार इत् । स्तब्ध्वा, स्तम्भित्वा इति इड्विकल्पार्थः ।

क्र्यादेः ॥४।३।३०॥ डुक्रीञ् इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः कर्तरि शकेले श्नाप्रत्ययो भवति । [3]क्रीणानः । क्रीणातु । क्रीणीयात् । क्रीणाति । अक्रीणात् । डुक्रीञ्, प्रीञ्, श्रीञ्, मीञ्, षिञ्, युञ्, स्कुञ्, क्नुञ्, द्रूञ्, ग्रही, पूञ्, लूञ्, धूञ्, स्तॄञ्[4], कॄञ्, वॄञ्, शॄ, पॄ, मॄ, दॄ, भॄ, धॄ, जॄ, नॄ, कॄ, गॄ, ज्या, व्री, ल्वी, री, ल्ली, वृत्, व्री, भ्री, क्षिष्, ज्ञा, बन्ध, श्रन्थ, मन्थ, ग्रन्थ, कुन्थ[5], मृड, मृद, गुध, कुष, क्षुभ, नभ, तुभ, क्लिशौ, अश, धृषू, इष, विष, प्रुष, प्लुष, मुष, पुष, [6]खव, वृङ्, इति क्र्यादयः ।

---

१. तनूकरणे, क० म० । २. स्कुनाति, स्कुनीतः, क० म० । ३. आक्रयकं क्रीणानः शिशुरोस्तुरुयं मन्यते, इति अमोघः । क० म० टि० । ४. इत आरभ्य इहवे ऋकारविशिष्टा धातवः, क० म० । ५. कुन्थ संक्लेशे, क० म० । ६. खपि क० म० ।

हलः श्नो ह्यानः ॥४।३।३१॥ हलन्ताद्धातोः परस्य श्नाप्रत्ययस्य हौ परे आनादेशो भवति । स्तभान । स्तुभान । कुषाण । मुषाण । हल इति किम् ? क्रीणीहि । श्न इति किम् ? स्तभ्नुहि । स्तुभ्नुहि । श्न इति स्थानिनिर्देशः आदेशसम्प्रत्ययार्थः । इतरथा हि सर्वविषयः क्र्यादिविषयो वा प्रत्ययो विज्ञायेत । ह्याविति किम् ? स्तभ्नाति ।

तुदादेः शः ॥४।३।३२॥ तुदादिभ्यः कर्तरि श्लेकेप्रत्यये परे मध्ये शप्रत्ययो भवति । तुदमानः । तुदतु । तुदेत् । तुदताम् । तुदति । अतुदत् । तुदि, दिशि, भ्रस्जी, क्षिपी, कृषी, लिपी, षिची, मुच्लृञ्, लुप्लृञ्, विप्लृञ्, कृती, खिद, पिश, वृत् । रि, पि, धि, उक्षिषू, मृ, कृ, गृ, दृङ्, धृङ्, प्रच्छ, वृत् । सृज, टुमस्जो, रुजो, भुजो, छुप, स्पृश, रुश, रिश, मृश, विश, लिश, विद, णुद, षद्लृ, ओव्रश्चो, उछि, ऋछ, मिछ, चर्च, झर्झ, चर्च, त्वच, ऋच, उब्ज, उज्झ, लुभ, रिफ, रिम्फ, तृफ, तृम्फ, पृफ, पृम्फ, गुफ, गुम्फ, उभ, उम्भ, शुभ, शुम्भ, दृभी, चृती, ऋषी, जुन, शुन, विद, पृड, मृड, पृण, मृण, तुण, पुण, मुण, कुण, दुण, घुण, घूर्ण, सुर, कुर, क्षुर, घिर, मुर, घुर, पुर, वृहौ, तृहौ, स्तृहौ, तृम्हौ, इषू, मिष, किल, तिल, बिल, चल, बिल, इल, चिल, णिल, हिल, शिल, सिल, खिल, लिख, कुट, पुट, कुच, व्यच, गुज, गुड, दीप, छुर, चट, छुट, तृट, स्फुट, मुट, त्रुट, जुड, कुड, कड, लुड, कुड, घुड, तुड, थुड, स्थुड, स्फर, स्फुर, वुड, वृड, मृड, तृड, हुड, स्फल, स्थुल, णू, दू, गु, ध्रु, कुड, कूङ्, गुरैङ्, वृत् । पृङ्, जुषैङ्, ओविजैङ्, ओलस्जैङ्, षञ्ज, रभि, डुक, मिष, इति तुदादयः ।

कृञ्तनादेरुः ॥४।३।३३॥ कृञस्तनादिभ्यश्च कर्तरि श्लेके परे मध्ये उप्रत्ययो भवति । कुर्वाणः । करोतु । कुर्यात् । करोति । अकरोत् । तन्वानः । तनोतु । तनुयात् । तनोति । अतनोत् । कृञोऽतनादित्वाद्-ग्रहणं तनादित्वेऽप्यदधि तनादिकार्यं स्यात् । कृतः । कृतवान् । तनूञ्, षणूञ्, ऋणूञ्, तृणूञ्, घृणूञ्, वनूङ्, मनूङ् इति तनादयः ।

रुधां नम् लुक् च ॥४।३।३४॥ रुधादीनां धातूनां कर्तरि श्लेके नम् भवति नकारस्य च लुक् अन्वी-यते । मित्त्वादयोऽन्त्यादचः परा वेदितव्याः । शपस्त्वेककार्यत्वाद् बाधकः । रुन्धानः । रुणद्धु । रुन्ध्यात् । रुणद्धि । अरुणत् । भञ्जो–भनक्तु । हिंसु–हिनस्तु । उन्धै–उनत्तु । अञ्ज–अनक्तु । तञ्जु–आतनक्तु । नमोऽ-कारस्य विधानसामर्थ्याल्लुग्भवति । रुधृञ्, भिदृञ्, छिदृञ्, रिचृञ्, विचृञ्, छुदृञ्, दृदृञ्, तिजृञ्, ञि इन्धैङ्, खिदि, विदि, कृती, शिष्लृ, पिष्लृ, भञ्जो, भुज, तृह, हिंसु, उन्धै, अञ्ज, तञ्चू, ओविजै, वृचै, पृचै इति रुधादयः ।

कर्मण्यस्थादीनां कर्मवत् ॥४।३।३५॥ धातोः कस्यचित्कश्चिदर्थभागः कर्मस्थः प्रधानम् फलरूपो विक्लेदादिः कश्चित्कर्तृस्थो गुणो भवनारूपोऽधिश्रयणादिः, तत्र यथाकर्मस्थे स्वस्यार्थभागे सुकरत्वेन वा कर्मण्यध्यारोपितायां भवनायां धातुर्वर्तते तथा तत्कर्मकर्ता भवति । तस्मिन् स्थात्र्यादिवर्जितस्य धातोः कर्तरि लकारे सति तदन्तस्य कर्मवत्कार्यं भवति । कर्मणि लकारे सति यथा जिञिड्घकतना भवन्ति तथाऽत्रापि ते भवन्तीत्यर्थः । पचत्योदनं देवदत्तः विक्लेदयतीत्यर्थः । पच्यते ओदनः स्वयमेव । विक्लिद्यतीत्यर्थः । भिनत्ति कुसूलं देवदत्तः । द्वेधाभावयतीत्यर्थः । भिद्यते कुसूलः स्वयमेव । द्वेधाभवती-त्यर्थः । एवं लूयते केदारः । लूयमानः केदारः स्वयमेव । क्रियते कटः । क्रियमाणः कटः स्वयमेव । अपाच्योदनः स्वयमेव । अभेदि कुसूलः स्वयमेव । लविषीष्ट लविष्ट केदारः स्वयमेव । कृषीष्ट कारिषीष्ट कटः स्वयमेव । लुलुवे केदारः स्वयमेव । बिभिदे कुसूलः स्वयमेव । कर्मणीति किम् ? ग्रामं गच्छति देवदत्तः । साध्वसिः छिनत्ति । साधु स्थाली पचति । पचत्योदनं देवदत्तः । राध्यत्योदनः स्वयमेव । भिद्यमानः कुसूलः

---

१. अच्छं ध्वर्च, क० म० । २. मृड, क० म० । ३. निर्वाणमस्तंगमने निर्वृतो गजमज्जने । अपवर्गेऽपि कुर्वाणो भृत्यकारकयोरपि । इति विश्वः क० म० टि० । ४. अन्वाचयो नैकः प्राधान्येना-भिधीयते । परो गुणभावेनेति । भिक्षामटन् गामानय । अत्र भिक्षाटनं प्रधानम् । गवानयनमुपसर्जनम्, क० म० टि० । ५. तदा क० म० । ६. कविषिष्ट क० म० ।

पचाभि भिनत्ति अन्योन्यमाश्लिष्यतः । हन्त्यात्मानमात्मना इत्यत्रापि न लभ्यतीत्यादिवदं कर्मकर्तरि, तस्य कर्तुः कर्मत्वं पचत्योदनमित्यादेः शब्दान्तरात्प्रतीयमानं बहिरङ्गं प्रत्यासत्तेश्च धातुक्रियाकारकभेदेन भवति । दुग्धे गौः पयः । उदुम्बरः फलं पच्यते इति पय.फलयोः कर्मत्वेऽपि देवदत्तादिव्यापारापेक्षया गवोदुम्बरयोरपि कम-तास्त्येव । गां दोग्धि पयो देवदत्तः । उदुम्बरं फलं पचति वायुरिति । अस्त्रादीनामिति किम् ? स्रवत्युदकं कुम्भः । स्रवत्युदकं स्वयमेव । गलत्युदकं कुम्भः । गलत्युदकं स्वयमेव । क्रीति किम् ? भिन्दानः कुसूलः स्वय-मेव । पृथक् प्रत्यये माभूत् ।

तपस्तपसि ।।४।३।३६।। कर्मणोत्येतदिह तपसीत्येतस्य विशेषणम् । तपेर्धातोस्तपसि कर्मणि सति यः कर्ता तस्मिल्लकारे तदन्तस्य कर्मवत्कार्यं भवति । तप्यते तपांसि धीरः तेपे तपांसि धीरः । तपिरत्र करोत्यर्थः । तप इति किम् ? कुरुते तपांसि धीरैः । तपसीति किम् ? उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः । कर्मणीति किम् ? तपांसि साधुं तपन्ति । दुःखयन्तीत्यर्थः ।

सृजः श्राद्धे ।।४।३।३७।। सृजेर्धातोः[1] श्राद्धे[2] श्रद्धावति कर्तरि लकारे सति तदन्तस्य कर्मवत्कार्यं भवति । सृज्यते माला धार्मिकः । असर्जि माला धार्मिकः । श्राद्ध इति किम् ? सृजति मालां मालिकः । असाक्षीन्मालां मालिकः ।

करणे क्वचित् ।।४।३।३८।। धातोः करणे कर्तरि लकारे सति क्वचित् कर्मवत्कार्यं भवति । परि-वारयन्ति कण्टकैः पुरुषा वृक्षम् । परिवारयन्ते कण्टका वृक्षं स्वयमेव । क्वचिदिति किम् ? साध्वसिः छिनत्ति ।

(कु)कुषिरञ्जःश्याश्च वा ।।४।३।३९।। (कु)कुषिरञ्जिभ्यां श्यात्परस्य कर्मणि कर्तरि लकारस्य कर्मवत्कार्यं तङानं वा न भवति । कुष्णाति पादं देवदत्तः । कुष्यति पादः स्वयमेव । कुष्यते पादः स्वयमेव । कुष्यन्पादः स्वयमेव । कुष्यमाणः पादः स्वयमेव । रजन्ति वस्त्रं रजकः । रज्यति वस्त्रं स्वयमेव । रज्यते वस्त्रं स्वयमेव । रज्यद्वस्त्रं स्वयमेव । रज्यमानं वस्त्रं स्वयमेव । श्यादिति किम् ? चुकुषे । कोषिषीष्ट । ररञ्जे । रंक्षीष्ट । कोषिताहे । अकोषि । रंक्तासे । अरञ्जि । कोषिष्यते । कोषिष्यमाणम् । अकोषिष्यत । रङ्क्ष्यते । रङ्क्ष्यमाणम् । अरङ्क्ष्यत स्वयमेव । अत एव वचनाद्यकोऽस्वार्थः श्यो विज्ञायते । तेन कुष्यन्ति रज्यन्तीति नित्यं नम् । नेति कर्मवदिति विधिनिवृत्त्यर्थमुत्तरार्थं च कतीह कुष्णानाः पादा इत्यत्र श्यः कर्मवत्त्व एवेति न भवति ।

न्यजः दुहः ।।४।३।४०।। अजन्ताद् दुहेश्च धातोः कर्तरि ञिप्रत्ययो वा न भवति । अकृत कटः स्वयमेव । अकारि कटः स्वयमेव । अलविष्ट केदारः स्वयमेव । अलावि केदारः स्वयमेव । अदुग्ध गौः स्वयमेव । अदोहि गौः स्वयमेव । [3]ञेर्विकल्पे कर्मणि कर्तरि प्राप्नोति इति निषेधविकल्पः क्रियते । कर्तरीति किम् ? अकारि कटो देवदत्तेन । अदोहि गौर्गोपालकेन ।

रुधः ।।४।३।४१।। रुधेर्धातोः कर्तरि ञिर्न भवति । अरुद्ध गौः स्वयमेव । कर्तरीति अरोधि गौर्गोपाल-केन । योगविभागो नित्यार्थः ।

तपोऽनुतापे च ।।४।३।४२।। तपेर्धातोः कर्तरि अनुतापे च विषये ञिर्न भवति । अतप्त तपांसि धोरः । अन्ववातप्त पापेन कर्मणा । अनुतापे चेति किम् ? अतापि पृथिवी राज्ञा । अनुतापग्रहणं कर्मभावार्थम् ।

णिश्रिस्नुतङकर्मणः ।।४।३।४३।। ण्यन्तानां च श्रि स्नु इत्येतयोश्च तङि विधातव्ये येऽकर्मकाः येभ्यः कर्मण्यसति तङ् विधीयते, तेषां च धातूनां कर्तरि ञिर्न भवति । णि—स्वयं पच्यमान ओदनः पाकं प्रायुङ्क्त इति अपीपचतौदनः स्वयमेव अथवा पचत्योदनं गुरुदत्तः । तेन अपीपचदोदनं देवदत्तः । तस्य पुनः कर्तृत्वे अपीपचतौदनः स्वयमेव । स्वयमेवाऽपाचीत्यर्थः । उदपुपुच्छते गौः स्वयमेव पुच्छं वा । श्रि—उदश्रि-

१. सृजर्जिंतयोः श्राद्धे, ञिसु, सृष्टं च निर्मिते । इति कद्रम् । क० म० टि० । २. श्राद्धः श्रद्धालुरास्तिकः, इति वैजयन्ती, क० म० टि० । ३. ञेर्विधिविकल्पे, क० म० ।

निरहृण्ढं देवदत्तः । उदयशिश्रियत दण्डः स्वयमेव । स्नु–प्रास्नावीद् गां देवदत्तः । प्रास्नोष्ट गौः स्वयमेव । तङ्कर्मणः–[1]व्यकृत सैन्धवः स्वयमेव । व्यकृत कटः स्वयमेव । आहत गौः स्वयमेव । व्यतप्त पृथिवी स्वयमेव । व्यतप्त सुवर्णं स्वयमेव । करोतिर्बलनेऽन्तर्भावितण्यर्थः कर्मस्थक्रियो भवति । ञिः–[2]पीपचितौदनः स्वयमेव, पा[3]र्पचिष्टौदनः स्वयमेव । उच्छ्रा[4]यिष्ट दण्डः स्वयमेव । उच्छ्रायिषीष्ट दण्डः स्वयमेव । प्रास्नो[5]षिष्ट गौः स्वयमेव । अप्रास्निष्ट प्रास्निषीष्ट गौः स्वयमेव । योगविभाग उत्तरार्थः ।

भूषार्थसन्दुहादीनां च ञि यक् ॥४।३।४४॥ भूषार्थानां सनन्तानां दुहादीनां णिश्रिस्नूनां तङ्प-कर्मणां च कर्तरि ञिञिट् यक् च प्रत्ययो न भवति । अबुभूषत्कन्यां देवदत्तः । अबुभूषत कन्या स्वयमेव । अममण्डत कन्या स्वयमेव । भूषयिष्यति कन्यां देवदत्तः । भूषयिष्यते कन्या स्वयमेव । मण्डयिष्यते कन्या स्वयमेव । भूषयति कन्यां देवदत्तः । भूषयते कन्या स्वयमेव । मण्डयते कन्या स्वयमेव । अचिकीर्षत्कटं देवदत्तः । उत्पादयितुमैषीदित्यर्थः । अचिकीर्षिष्ट कटः स्वयमेव । [6]उत्पत्तुमैषीदित्यर्थः । एवमभिसीष्ट कुसूलः स्वयमेव । अभित्सीष्ट रज्जुः स्वयमेव । बिभित्सते कन्या स्वयमेव । दुहादि–दुग्धे गौः स्वयमेव । दुहेर्विकल्प उक्तः । अनंसीद्दण्डं देवदत्तः । अनंस्त दण्डः स्वयमेव । नमते दण्डः स्वयमेव । परिणममानं पक्वालं न भवति । यदान्त-र्भावितण्यर्थो नमिस्तदा कर्मस्थक्रियेति कर्मकर्तृता, यदा तु नान्तर्भावितण्यर्थो नमिस्तदा न कर्मकर्तृता भवति भावबशात्परिणमत्येवमिति एवं चैवंविधानाप्रमत इत्यादीनि रूपाणि पाक्षिकाणि वेदितव्यानि । अश्रन्थीद् ग्रन्थं देवदत्तः । अश्रन्थिष्ट ग्रन्थः स्वयमेव । अश्रन्थिष्ट मेखला स्वयमेव । श्रथ्यते ग्रन्थः स्वयमेव । श्रन्थते मेखला स्वयमेव । श्रथ्नीते मेखला स्वयमेव । श्रन्थि ग्रन्थि क्र्यादौ युजादौ च । अवोचत्कथां देवदत्तः । अवोचत कथा स्वयमेव । वृते स्वयमेव । अकीर्ष्ट स्वयमेव । कीर्षीष्ट स्वयमेव । किरते स्वयमेव । अगीष्ट स्वयमेव । गिरते स्वयमेव । णिश्रिस्नु तङः कर्मणां निरुदाहृतः । यक्–पाचयत्यौदनः स्वयमेव । उत्पुच्छयते गौः स्वयमेव । पुच्छं वा उदस्यते गौ स्वयमेव । उच्छ्रयते दण्डः स्वयमेव । प्रस्नुते गौः स्वयमेव । विकुर्वते सैन्धवाः स्वयमेव । आहते गौः स्वयमेव । कर्तरीति किम् ? अभूषि । भूषिष्यते । भूष्यते कन्यया । अत्र ञिडपि प्रतिषिध्यते ।

कृत्वोऽतुम्क्त्वाम् ॥४।३।४५॥ तुं क्त्वा अम् इत्येतद्वर्जिताः कृतो णकारश्च प्रत्ययाः कर्तरि भवन्ति । कर्तैषां वाच्यत्वेन विधीयते । कर्ता । कारकः । पचति आस्ते । ल् ग्रहणं भावकर्मण्यो[8]र्बाधार्थम् । अतुंक्त्वामिति किम् ? कर्तुं व्रजति । कृत्वा व्रजति । कारंकारं व्रजति । चोरं कारमाक्रोशति । अतिथिवेदं भोजयति देवदत्तः । अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भाव एवैते भवन्ति । भवादयस्तु वास्वर्थाद् बहिर्भावे । अत्र च प्रधानक्रियाया व्रज्यादेः कर्तरि तङादिनाभिहिते तुमाद्यन्तक्रियाकर्तृत्वं न भेदेन विवक्षत इति देवदत्ते कर्तृविभक्तिर्न भवति । भिन्नादेशस्य त्वमस्तुन्क्त्वाबाहुल्यात्प्रतिषेधो नेष्यते स तु कर्तर्येव ।

घुरकेलिमकृष्टपच्यं कर्मणि ॥४।३।४६॥ घुर केलिम इत्येतौ प्रत्ययौ कृष्टपच्यश्च कर्मणि कर्तरि भवन्तीति वेदितव्यम् । घुरो वक्ष्यते । केलिमोऽत एव वचनाद्विज्ञायते । कृष्टाध्ये यस्य भङ्गुरं काष्ठम् । भिदुरं काष्ठम् । छिदुरा रज्जुः । पचेलिमा माषाः । भिदेलिमानि काष्ठानि । कृष्टे पच्यन्त इति कृष्टपच्याः शालयः । [9]भासभिद्विदां कर्तर्येव घुरः, कर्मकर्तुः असम्भवात् ।

सङ्गतेऽजर्यम् ॥४।३।४७॥ सङ्गमनं सङ्गतं तस्मिन् कर्तरि अजर्यं भवतीति वेदितव्यम् । अतएव वचनान्नञ् पूर्वाज्जीर्यतेर्यः प्रत्ययो विज्ञायते । अजर्यं सङ्गतम् । अजर्यं नोऽस्तु सङ्गतम् । सङ्गत इति किम् ? अजरः पटः । अजरिता कम्बलः । अकर्तरीति किम् ? अजर्यं सङ्गतेन ।

---

१. वेः कृञः शब्दे—क० म० टि० । २. पाचिषीदनः स्वयमेव । क० म० । ३. पाचिषीष्टौदनः स्वयमेव, क० म० । ४. उच्छ्रायिता दण्डः, क० म० । ५. प्रास्नाविषीष्ट, क० म० । ६. उत्पत्तुमैषी-दित्यर्थः, क० म० । ७. साधु दान्त बध्नाति इत्यर्थः । क० म० टि० । ८. -ण्याममबाधा—म०, -ण्यामाबाधा- क० । ९. भासभिद्विषिदां, म० ।

रुच्याव्यथ्यौ ॥४।३।४८॥ रुच्य अव्यथ्य इत्येतौ कर्तरि भवत इति वेदितव्यम् । अत एव रोचतेर्नञ्पूर्वाच्च व्यथतेः क्यप्प्रत्ययो विज्ञायते । रोचत इति रुच्यो मोदको देवदत्ताय । न व्यथत इत्यव्यथ्यो देवदत्तः ।

भूगेयो यो वा ॥४।३।४९॥ भू गा इत्येताभ्यां यप्रत्ययः कर्तरि वा भवति । भावकर्मणोः प्राप्तयोः कर्ताऽनेन पक्षे वाच्यत्वेन विधीयते । भव्यो देवदत्तः । भव्यं देवदत्तेन । [1]गेयो माणवको गाथानाम् । गेया माणवकेन गाथा ।

प्रवचूपस्थोऽनीयः ॥४।३।५०॥ प्रवचूपस्था इत्येताभ्यामनीयःप्रत्ययः कर्तरि वा भवति । प्रवचनीयो गुरुः शासनस्य । प्रवचनीयं गुरुणा शासनम् । उपस्थापनीयः शिष्यो गुरोः । उपस्थापनीयः शिष्येण गुरुः ।

जनाप्लृवापतो ञ्यण् ॥४।३।५१॥ जन् आप्लृ[2] आपत् इत्येतेभ्यो ञ्यण्प्रत्ययः कर्तरि वा भवति । जन्योऽयम् । जन्यमनेन । आप्लाव्योऽयम् । आप्लाव्यमनेन । आपात्योऽयम् । आपात्यमनेन । ञ्यणीति किम् ? आप्लव्यं देवदत्तेन ।

श्लिषशीङ्स्थाजॄवासवसजनरुहारम्भात् क्तः ॥४।३।५२॥ श्लिष् शीङ् स्था जॄष् आस् वस् जन रुह् इत्येतेभ्य आरम्भात् आदिकर्मार्थेभ्यश्च धातुभ्यो यः क्तः स कर्तरि वा भवति । श्लिष—आश्लिष्टः कन्यां देवदत्तः । आश्लिष्टा कन्या देवदत्तेन । आश्लिष्टं देवदत्तेन । शयि—अतिशयितो गुरुं देवदत्तः । अतिशयितो गुरुर्देवदत्तेन । अतिशयितं देवदत्तेन । स्था—उपस्थितो गुरुं देवदत्तः । उपस्थितो गुरुर्देवदत्तेन । उपस्थितं देवदत्तेन । जॄष—अनुजीर्णो वृषलीं देवदत्तः । अनुजीर्णा वृषली देवदत्तेन । अनुजीर्णं देवदत्तेन । आस्—उपासितो गुरुं देवदत्तः । उपासितो गुरुर्देवदत्तेन । उपासितं देवदत्तेन । वसि—अनूषितो गुरुं देवदत्तः । अनूषितो गुरुर्देवदत्तेन । अनूषितं देवदत्तेन । जन्—अनुजातो माणविकां माणवकः । अनुजाता माणविका माणवकेन । अनुजातं माणवकेन । विजाता वत्सं गौः । विजातो वत्सो गवा विजातं गवा । रुह्—आरूढो वृक्षं देवदत्तः । आरूढो वृक्षो देवदत्तेन । आरूढं देवदत्तेन । आरम्भः प्रकृतः कटं देवदत्तः । प्रकृतः कटो देवदत्तेन । प्रकृतं देवदत्तेन । प्रभुक्त ओदनं देवदत्तः । प्रभुक्त ओदनो देवदत्तेन । प्रभुक्तं देवदत्तेन । अकर्मका अपि धातवः सोपसर्गाः सकर्मका भवन्ति इति श्लिषादीनां ग्रहणम् ।

गत्यर्थाकर्मकादाधारे च ॥४।३।५३॥ गत्यर्थाकर्मके चार्थे वर्तमानाद्धातोः क्तः आधारे चकारात्कर्तरि वा भवति । इदमहेः सृप्तम् । इदं यातम् । इदं गतं देवदत्तस्य । गतो देवदत्तो ग्रामम् । गतो देवदत्तेन ग्रामः । गतं देवदत्तेन । इदमेषामासितम् । इदमेषां शयितम् । आसितो देवदत्तः । शयितो देवदत्तः । आसितं शयितं देवदत्तेन । अकर्मकेति यस्य कालादिकर्म नास्ति तन्निर्देशः । तेन कृतो देवदत्तः हृतो देवदत्तः इत्यविवक्षितकर्मकात्कर्तरि न भवति । भुक्ता[3] ब्राह्मणाः । पीता गाव इति मत्वर्थीयोऽकारः ।

अद्यौ ॥४।३।५४॥ अद्यर्थादभ्यवहारार्थाद्धातोः क्तप्रत्यय आधारे वा भवति । इदमेषां जग्धम् । इदमेषां भुक्तम् । इदमेषां पीतम् । भुक्त ओदनः । पीतमुदकं देवदत्तेन । भुक्तं पीतं देवदत्तेन । योगविभागात्कर्तरीति नास्ति ।

साप्याप्याल्लकृत्यक्तखलर्थाः कर्मभावे ॥४।३।५५॥ वेति निवृत्तम् । कृत्य इति लग्रहणात् सकर्मकादकर्मकाच्च धातोर्लकृत्यक्तखलर्थाः प्रत्यया यथासंख्यं कर्मणि भावे च भवन्ति । एवं लकाराणां त्रयोऽर्था वाच्यत्वेन विहिता भवन्ति । शेषाणां द्वौ । पच्यते ओदनो देवदत्तेन । पेचे ओदनो देवदत्तेन । आस्यते देवदत्तेन । शिश्ये देवदत्तेन । कृतः कटो देवदत्तेन । शयितं देवदत्तेन । कार्यः कर्तव्यः

---

१. गेयो गायको गायकेऽपि च, क० म० टि० । २. प्लुङ् गतौ, क० म० टि० । ३. भुञ्जते स्म । भोजनार्थात्कर्तर्यपि क्तः स्यादिति व्यवहितपाठः । ओदनं ते भुक्ताः, जलं ताः पीताः, इति कथुवृत्तौ । क० म० टि० ।

कटो देवदत्तेन । शयितव्यं देवदत्तेन । सुकरः कटो देवदत्तेन । सुशयं देवदत्तेन । सुकटंकराणि वीरणानि । ईषदाढ्यम्भवं देवदत्तेन । सुज्ञातं तत्त्वं देवदत्तेन । सुग्लानं देवदत्तेन । साध्यानाप्यादिति किम् ? सकर्मकाद्भावे मा भूत् । कटं क्रियते देवदत्तेनेति । अविवक्षिते तु कर्मण्यकर्मका एवेति भवन्ति । भुज्यते देवदत्तेनेति । गोदोहमास्यते । कुरून् सुप्यत इत्यकर्म चेति वचनाद्भवति । द्विकर्मकाणां धातूनां गुणमुख्यकर्मणोस्तुल्यकक्षताभावाद्युगपदभिधानयोगे मुख्यक्रिया भावकर्मणि भवन्ति । अजा नीयते ग्रामम् । गौर्दुह्यते पयः । माणवको बोध्यते धर्मम् । माणवकं बोध्यते शास्त्रमित्यत्र तु बुद्धिरुपगमे वर्तते इत्युपगन्तुं शास्त्रमेव प्रधानक्रिया कर्म तद्विप्रेष्यते ।

भीमादयोऽपादाने ।।४।३।५६।। अपादीयतेऽस्मादित्यपादानं अपायोऽवधिरुच्यते । तत्र भीमादयः शब्दा भवन्ति । बिभ्यत्यस्मादिति भीमः । एवं भीष्मः । भयानकः । भयानकश्चरः समुद्रः । स्रुवः, स्रुक् प्रष्टिः रक्षः संकुसुकः खलतिः ।

सम्प्रदानाच्चान्यत्रोणादयः ।।४।३।५७।। सम्प्रदीयतेऽस्मै इति सम्प्रदानम्, तस्माच्चकारादपादानाच्चान्यत्रोणादयः प्रत्यया भवन्ति । करोतीति कारुः । कषितोऽग्राविति कषिः । ऋच्छन्ति तयेति ऋक् । वृत्तं तत्रेति वर्त्म । चर्म । मर्म ।

कृद्बहुलम् ।।४।३।५८।। कृत्प्रत्ययो निर्दिष्टादर्थादन्यत्राप्यर्थे बहुलं भवति । पादाभ्यां ह्रियत इति पादहारकः । गले चोप्यत इति गलेचोपकः । दाश्यते तस्मादिति दाशः । गा घ्नन्ति तस्मै दातुमिति गोघ्नो ब्राह्मणः । स्नान्ति तेनेति स्नानीयं चूर्णम् । दीयते तस्मा इति दानीयोऽतिथिः । समावर्तन्ते तस्मादिति समावर्तनीयो गुरुः । उद्वेजनीयो राजा । मोहयत्यात्मानं मुह्यत्यनेनात्मेति मोहनीयं कर्म । निरदन्ति तदिति निरदनम् । अवसेचनम् । अवस्रावणम् । राजभोजनाः शालयः । राजाच्छादनानि वासांसि । सम्प्रदीयते तस्मा इति सम्प्रदानम् । अपादीयते तस्मादित्यपादानम् । प्रस्कन्दनम् । प्रपतनम् । निर्दिष्टेऽर्थे कृतो नियोगतो भवन्त्यन्यत्र तु यथादर्शनमल्पशः बहुत्ववचनाच्चरेहः मनसो हृञः सञ्ज्ञायामित्येके । मनोहरी मनोहृर्यास्तनयोऽतिबलस्य च । अधिकारश्चायं तेन वक्ष्यमाणाः प्रत्ययाः बाहुलकेन भवन्त्यनभिधानानुसारेण ।

प्राक्क्त्रिप्रासोऽसमः ।।४।३।५९।। इत ऊर्ध्वं स्त्रियां क्तिप्रित्यतः प्राग्यो विषयस्तस्मिन्प्राप्तश्चासमः औत्सर्गिकश्चासरूपः प्रत्ययो भवति । अपवादेन बाधितस्योत्सर्गस्यापवादविषयेऽनेन समावेशः क्रियते । अवश्यलाव्यम् । अवश्यलवितव्यम् । अवश्यलवनीयम् । जेयम् । जेतव्यम् । जयनीयम् । ज्ञा-ज्ञाता । ज्ञायकः । विक्षिप्तः । विक्षेप्ता । विक्षेपकः । प्राक्क्त्रीति किम् ? कृतिः । चितिः । रक्षितम् । रक्षणम् । घञादिर्न भवति । चिकीर्षा । जिहीर्षा । क्तिन्न भवति । ईषत्पानः । सुपानः । खो न भवति । प्राप्त इति किम् ? सुभगङ्करणम् ख्युणादिः । खनदादिविषये न भवति । असम इति किम् ? उरिरचः । निपिबः । को न भवति । नानुबन्धकृतमसारूप्यम् । तथाहि नासमः कश्चित् ।

ध्यण् ।।४।३।६०।। धातोर्घ्यण्प्रत्ययो भवति । कार्यम् । हार्यम् । पाक्यम्[1] । पाठ्यम् ।

पाणिसमवात् सृजः ।।४।३।६१।। पाणि समव इत्येताभ्यां परात्सृजेर्धातोर्घ्यण्प्रत्ययो भवति । कथकोऽश्वादः । पाणिसर्ग्या रज्जुः । समवसर्ग्यः । पाणिसमवादिति किम् ? संसृज्यः । समवेति समुदायपूर्वाद् विज्ञायते लाघवार्थम् सम्पाप्यवादित्यनिर्देशात् ।

ओरावश्यके ।।४।३।६२।। उवर्णान्ताद्धातोरवश्यभावे द्योत्ये ध्यण्प्रत्ययो भवति । यापवादः । लाव्यम् । लाव्यमवश्यम् । अवश्यलाव्यम् । पाव्यम् । पाव्यमवश्यम् । अवश्यपाव्यम् । समासो मयूरव्यंसकादित्वात् । आवश्यक इति किम् ? लव्यम् । पव्यम् । अवश्यस्तुत्य इत्यत्र परत्वात्क्यब्भवति ।

---

१. बहुः पुनर्माणवको भिक्षा स्वाद् ग्रासमात्रकम्—क० म० टि० । २. पक्तव्यम्, क० म० टि० ।

वाऽधारेऽमावस्या ॥४।३।६३॥ अमापूर्वाद्वसतेराधारे घ्यण्प्रत्ययः धातोः। पक्षे ह्रस्वश्च निपात्यते। अमा सहवसतोऽस्यां तिथौ सूर्याचन्द्रमसौ इति अमावस्या। अमावास्या वा। रूढिशब्दाविमौ। तिथिविशेषवचनौ। अमावास्याशब्दस्यैव पक्षे ह्रस्वनिपातनादेकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद् वाऽऽश्वामावास्याया इत्यत्र अमावास्याग्रहणेनामावस्याशब्दस्यापि ग्रहणं भवति।

कुण्डपाय्यसञ्चाय्यराजसूयाः क्रतौ ॥४।३।६४॥ कुण्डपाय्य सञ्चाय्य राजसूय इत्येते शब्दाः क्रत्वभिधेये घ्यणन्ता निपात्यन्ते। कुण्डैः पीयतेऽस्मिन् सोम इति कुण्डपाय्यः क्रतुः। कुण्डपानोऽन्यः। सञ्चीयत इति सञ्चाय्यः क्रतुः। सञ्चेयोऽन्यः। राज्ञा सोतव्यो राजा वा सूयतेऽस्मिन्निति राजसूयः क्रतुः।

पाय्यधाय्यसान्नाय्यनिकाय्यप्राणाय्यानाय्यं मानार्ग्घविर्निवासासम्मत्यनित्ये ॥४।३।६५॥ पाय्यादयः शब्दा मानादिष्वर्थेषु यथासंख्यं घ्यणन्ता निपात्यन्ते। मीयते येन तन्मानं तत्र पाय्येति माङो घ्यण् आदित्वं च निपात्यते। पाय्यं मानम्। मेयमन्यत्। धाय्येति धाञ ऋचि घ्यण् धाय्या ऋचः। रूढिशब्दोऽयम्। काश्चिदेव ऋच उच्यन्ते। सान्नाय्येति सम्पूर्वान्नियो हविषि घ्यण्। उपसर्गदीर्घत्वं च। सान्नाय्यं हविः। अयमपि रूढिशब्दः। किञ्चिदेव हविरुच्यते। निकाय्येति निपूर्वाच्चिनोतेर्निवासे घ्यणायादेशादिकुत्वानि निकाय्यो निवास इत्यर्थः। निचयमन्यदिन्धनमिति निचाय्य.। प्राणाय्येति प्रपूर्वान्नियोऽसम्मतौ सम्मतिरिच्छा संरागोऽभिलाष, सोऽस्मिन्नास्तीत्यसम्मतिः, असम्मतो निष्कामो वोच्यते। प्राणाय्यश्चोरः। परेषां तत्र सम्मत्यभावात्। प्राणाय्योऽन्तेवासी विनय स्वाध्याय इच्छाभावात्। आनाय्येति आङ्पूर्वान्नियोऽनित्ये, आनाय्यो दक्षिणाग्निः। रूढिशब्दोऽयम्। गार्हपत्यादानेनव्ये नित्यं आप्रति वा दक्षिणाग्नौ वर्तते। अनित्य इति च रूढिदेशामर्शः। आनाय्यो गोधुगिति च केचाञ्चिदुदाहरणम् नेऽनित्यपर्यायमेवानाय्य मन्यन्ते।

अग्नौ परिचाय्योपचाय्यसमूह्यचित्याः ॥४।३।६६॥ अग्नौ परिचाय्यादयः शब्दा निपात्यन्ते। परिचाय्योपचाय्येति पर्युपपूर्वस्य चिञो घ्यणायादेशो निपात्येते। परिचाय्योऽग्निः। परिचेयोऽन्यः। उपचाय्योऽग्निः। उपचेयोऽन्यः। समूह्येति सम्पूर्वादूहतेर्घ्यण् समूह्योऽग्निः। समूहितव्योऽन्यः। चित्येति चिञः क्यप् चित्योऽग्निः। चेयोऽन्यः। समूहे घ्यणित्येव सिद्धे नियमार्थम्। समूह्येत्यग्नेरन्यत्र मा भूत्। शेषाणां ये प्राप्ते निपातनम्।

तव्यानीयौ ॥४।३।६७॥ धातोस्तव्य अनीयो इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः। कर्तव्यम्। करणीयम्। वस्तव्यम्। वसनीयं देवदत्तेन। वास्तव्य इति तद्धिते वस्तुनि भवति इति।

यवर्णचशकिशकशसियत्सहियजोऽप्वासुवपरपलपत्रपदिपदभवमुर्थः ॥४।३।६८॥ यवर्गान्ताद् अन्ताच्चवत् शकि शसि यत् सहि इत्येतेभ्यश्च धातुभ्यो यप्रत्ययो भवति यु आसु वप रप लप त्रप दिप दभ चम इत्येतान् ऋवर्णान्तादच वर्जयित्वा। यु—शव्यम्। लभ्यम्। गम्यम्। रम्यम्। अच्—देयम्। धेयम्। लव्यम्। पव्यम्। चनादिभ्य—चत्यम्। तक्यम्। शक्यम्। शस्यम्। यत्यम्। सह्यम्। यज्यम्। त्यज्यमिति। वचनाद् घ्यणपि। याज्यम्। य्वादिप्रतिषेधः किम्? याव्यम्। आसाव्यम्। वाप्यम्। राप्यम्। लाप्यम्। अपत्राप्यम्। देप्यम्। दाभ्यम्। आचाम्यम्। कार्यम्। हार्यम्। ङित्वे कुदादित्वाद्य एकारो न लभ्यत इति घ्यणेव प्राप्यते।

गद्मदयमोऽनुपसर्गात् ॥४।३।६९॥ गद् मद् यम् इत्येतेभ्योऽनुपसर्गेभ्यो यप्रत्ययो भवति। गद्यम्। मद्यम्। यम्यम्। अनुपसर्गादिति किम्? निगाद्यम्। प्रमाद्यम्। आयाम्यम्।

चरः ॥४।३।७०॥ चरतेर्धातोरनुपसर्गाद्यप्रत्ययो भवति। चर्यम्। योगविभाग उत्तरार्थः।

आङोऽगुरौ ॥४।३।७१॥ आङः परात् चरेर्यं प्रत्ययो भवति अगुरौ। आचर्यो देश.। अगुराविति किम्? आचार्यो सामनन्दी।

पणोऽपद्यवद्याहर्यक्रेयतुर्यस्युपेयागर्ह्ये ॥४।३।७२॥ पण अपसु वृ अवद इत्येतेभ्योऽनुपसर्गेभ्यो यप्रत्ययो भवति यथासंख्यं विक्रेयतुल्यस्युपेयागर्ह्येष्वर्थेषु। पण्यः कम्बलः। पण्यो गौः। विक्रेय इत्यर्थः।

उपसर्या गौः । उपसर्या वडवा । ऋतुमती काल्या प्रजन[1] इत्यर्थः । शतेन वर्या स्त्री । सहस्रेण वर्या स्त्री । उपेया सम्भवतव्या मिश्रीकर्तव्येत्यर्थः । अवद्यं पापम् । अवद्या हिंसा । गर्ह्येत्यर्थः । अवद्येति नञ्पूर्वस्य वदेर्निर्देशः । विक्रेयर्तुमत्युपेयागर्ह्येति किम् ? पाण्यः साधुः । उपसार्या शरदि मथुरा । वृत्या गौः । अनूद्या [2]अमवार्ताः । अवद्या इति निरुपपादात् । घ्यणि पश्चान्नञ् समासे भवति । उपेयेति स्त्रीलिङ्गनिर्देशादिह न भवति । वार्या ऋत्विजः वृङि एव घ्यण् । वृत्येति वृञः क्यप् ।

स्वामिवैश्येऽर्तेः ॥४।३।७३॥ स्वामिनि वैश्ये चाभिधेये ऋ गतावित्येतस्मादनुपसर्गाद्यः प्रत्ययो भवति । अर्यः स्वामी । अर्यो वैश्यः । स्वामिवैश्य इति किम् ? आर्यो देवदत्तः ।

वदः सुपः क्यप् च ॥४।३।७४॥ अनुपसर्गादिति वर्तते । अनुपसर्गात्सुपः पराद्वदतेः धातोः क्यप्प्रत्ययो भवति । चकाराद्यश्च । ब्रह्मोद्यम् । ब्रह्मवद्यम् । सत्योद्यम् । सत्यवद्यम् । सुप इति किम् ? वाद्यम् । अनुपसर्गादिति किम् ? प्रवाद्यम् ।

हत्याभूयं भावे ॥४।३।७५॥ अनुपसर्गात्सुबन्तात् परं हत्या भूय इत्येतद्भावे क्यबन्तं निपात्यते । हत्येति हन्तेः स्त्रीभावे क्यप् तकारश्चान्तादेशः । ब्रह्महत्या । भ्रूणहत्या । दस्युहत्या । अश्व[3]हत्या । भूयेति भुवतेर्नपुंसके भावे क्यप् । ब्रह्मभूयं गतः । देवभूयं गतः । ब्रह्मत्वं देवत्वमित्यर्थः । भाव इति किम् ? श्वघात्या वृषली । सुप इति किम् ? हतिर्वर्तते । अनुपसर्गादिति किम् ? उपहतिर्वर्तते । घ्यणा तु हन्तेर्भावेऽभिधानान्नोदाह्रियते । तथा च बहुलाधिकारः ।

अग्निचित्या ॥४।३।७६॥ अग्नेः पराच्चिञः स्त्रीभावे [4]क्यप् निपात्यते । अग्नेश्चयनमग्निचित्या ।

खेयमृषोद्यम् ॥४।३।७७॥ खेयमृषो[5]द्यमिति क्यबन्तं निपात्यते । खेयेति खनेर्घ्यणोऽपवादः क्यप् । अन्त्यस्य च इकारः । खेयम् । उत्खेयम् । निखेयम् । मृषोद्येति मृषापूर्वाद्वदतेः पक्षे ये प्राप्ते नित्यं क्यप् । मृषोद्यम् । न भाव इति योगविभागः ।

कुप्याज्यभिद्योद्ध्यसिध्ययुग्यं नाम्नि ॥४।३।७८॥ कुप्य आज्य भिद्य उध्य सिध्य युग्य इत्येतानि सरूपाणि क्यबन्तानि नाम्नि निपात्यन्ते । गोपाद्यत इति कुप्यं धनम् । आज्यत इत्याज्यं घृतम् । भिनत्ति कूलमिति भिद्यो नाम नदः । उज्झत्युदकमिति उद्ध्यो नाम नदः । सिध्यन्त्यस्मिन्नर्था इति सिध्यो नाम नक्षत्रम् । युज्यते तद्गमन इति युग्यं यानम् । नाम्नीति किमर्थम् । अतोऽन्यत्र गोप्यम् । आञ्ज्यम् । भेद्यः । उज्झ्यः । सेध्यः । योग्यं पुष्यसूर्यौ । पुष्यार्थात्पुनर्वसुज्योतिषि सूर्यागस्त्ययोश्छे चेति निपातनात्सिद्धौ ।

शास्वृञ्दृजुषस्त्वेत्यृदुपान्त्यादनृच्क्लृपृचृतः ॥४।३।७९॥ शास् वृञ् दृ जुष् स्तु एति इत्येतेभ्यः ऋच्क्लृपिचृतिवर्जितेभ्यश्च ऋकारोपान्त्येभ्यो धातुभ्यः क्यप्प्रत्ययो भवति । एतीति इणिकोर्ग्रहणं नेङः । शिष्यः । प्रावृत्यम् । आदृत्यम् । जुष्यम् । स्तुत्यम् । इत्यम् । अधीत्यम् । वृत्यम् । वृध्यम् । शृध्यम् । ऋकारः किम् ? वार्या ऋत्विजः । अनृच्क्लृपृचृत इति किम् ? अर्च्यम् । कल्प्यम् । चर्त्यम् । उपेयमिति इङः ।

जिविपूभ्यो हलिमुञ्जकल्के ॥४।३।८०॥ जि इत्येतस्माद्विपूर्वाभ्यां पू नी इत्येताभ्यां च धातुभ्यां यथासंख्यं हलिमुञ्जकल्केषु कर्मसु वाच्येषु क्यप्प्रत्ययो भवति । महद्धलं हलिः । मुञ्जस्तृणविशेषः । कल्कस्तिलफलादीनाम् । जित्या हलिः । विपूयो मुञ्जः । विनीयः कल्कः । हलिमुञ्जकल्क इति किम् ? जेयम् । विपव्यम् । विनेयम् ।

ग्रहः पदास्वैरिबाह्यापक्ष्ये ॥४।३।८१॥ सुबन्तं पदं स्वयमिर्न(र्ति) इति स्वैरी स्वतन्त्रः, अस्वैरी परतन्त्रः । बाह्या बहिर्भवाः । पक्ष्यो वर्ग्यः । एतेषु ग्रहेः क्यप्प्रत्ययो भवति । घ्यणोऽपवादः । पदे—प्रगृह्यम् । अवगृह्यं पदम् । अस्वैरिणि—गृह्यका इमे गृहीतकाः । परवशा इत्यर्थः । बाह्यायाम्—ग्रामगृह्या स्त्री । नगर-

---

१. वृषभसङ्क्रम इत्यर्थः । क० म० टि० । २. अमवाताः क० म० । ३. -बहत्या, क० म० । ४. कयञ् नि— क० म० । ५. —घोद्य इति क्य— क० म० ।

गृह्या सेना । बहिर्भूतेत्यर्थः । बाह्येति स्त्रीलिङ्गनिर्देशाल्लिङ्गान्तरे न भवति । पक्षे—स्वद्गृह्यो, मद्गृह्यो गुण-गृह्या वचने विपश्चितः । तत्पक्षाश्रिता इत्यर्थः । अन्यत्र ग्राह्यम् ।

भृञोऽनाम्नि ॥४।३।८२॥ भृञो धातोरनाम्नि क्यप्प्रत्ययो भवति । भृत्याः[1] । कर्मकराः भर्तव्याः पोष्या इत्यर्थः । अनाम्नीति किम् ? भार्या नाम क्षत्रियाः । भार्या देवदत्तस्य ।

समो वा ॥४।३।८३॥ सम्पूर्वाद्भृञः क्यप्प्रत्ययो वा भवति । सम्भृत्याः सम्भार्याः ।

कृमृज्वृषशंसगुहदुहजपः ॥४।३।८४॥ कृ मृज् वृष शंस गुह दुह जप् इत्येतेभ्यो धातुभ्यः क्यप्प्रत्ययो वा भवति । कृत्यम् । कार्यम् । मृज्यम् । मार्ग्यम् । वृष्यम् । वर्ष्यम् । शस्यम् । शंस्यम् । गुह्यम् । गोह्यम् । दुह्यम् । दोह्यम् । जप्यम् । जाप्यम् । क्यपा मुक्ते घ्यण् ये विकल्पाभावात् ।

ण्वुतृजच् लिहादिभ्यश्च ॥४।३।८५॥ धातोर्लिहादिभ्यश्च ण्वु तृ अच् इत्येते प्रत्यया भवन्ति । कारकः । कर्ता । करः । हारकः । हर्ता । हरः । पाचकः । पक्ता । पचः । वाचकः । वक्ता । वचः । वापकः । वप्ता । वपः । वादकः । वदिता । वदः । लोलुवः । पोपुवः । मरीमृजः । एवं यथ उत्सर्गा । लिहादिभ्यः—लेहः । शेषः । मेघः । सेधः । कोपः । मेघः । नर्तः । दर्शः । दर्भः । सर्पः । आरभराश्च । पचः । अजगरः । बाधकबाधनार्थं लिहादिग्रहणम् । आकृतिगणश्चायम् । नटी । भषी । प्लवी । चरी । गरी । तरी । चोरी । गाही । सूदी । देवीति गौरादिषु द्रष्टव्याः ।

नन्द्यादिभ्योऽनः ॥४।३।८६॥ नन्द्यादयो नन्दनरमणेत्यादिप्रातिपदिकपाठादपोद्धृता वेदितव्याः । स च प्रत्ययपाठो विशिष्टविषयार्थः । रूपनिग्रहार्थश्च । नन्दनः । वाशनः । मदनः । दूषणः । साधनः । नर्दनः । शोभनः । रोचनः[2] । अत्र ण्यन्तेभ्यः—सहनः । तपनः । दमनः । सर्वं एतं सञ्ज्ञायाम् । जल्पनः । दर्पणः । रमणः । क्रन्दनः । सङ्कर्षणः । संहर्षणः । विभीषणः । यवनः । लवणः । निपातनाण्णत्वम् । जनार्दनः । मधुसूदनः । विश्वविनाशनः । कुलदमनः । अत्राणिष्यते ।

ग्रहादिभ्यो णिन् ॥४।३।८७॥ ग्रहादिभ्यो णिन्प्रत्ययो भवति । ग्रहादयश्च प्रातिपदिकपाठादेवा-पोद्धृता वेदितव्याः । ग्राही । उत्साही । उद्दासी । उद्भासी । स्थायी । मन्त्री । सम्मर्दी । ग्रहादिराकृतिगणस्तेन विभागीत्यादि सिद्धम् ।

नेर्वपश्रुशाविशरक्षः ॥४।३।८८॥ निपूर्वेभ्यः वप श्रु शा विश रक्ष इत्येतेभ्यो धातुभ्यो णिन्प्रत्ययो भवति । निवापी । निश्रावी । निशायी । निवेशी । निरक्षी ।

नञो याचृव्याहृसंव्याहृव्रजवदवसः ॥४।३।८९॥ नञः परेभ्यो याचृ व्याहृ संव्याहृ व्रज वद वस इत्येतेभ्यो णिन्प्रत्ययो भवति । अयाची । अव्याहारी । असंव्याहारी । अव्राजी । अवादी । अवासी ।

अचोऽचित्ते ॥४।३।९०॥ नञः परादजन्ताद्धातोरचित्ते कर्तरि णिन्प्रत्ययो भवति । अकारी परशुः । अहारी गन्धः । अचित्त इति किम् ? अकर्ता । अहर्ता देवदत्तः । नञ इति किम् ? कर्ता । हर्ता । केचिदिह नञ इति नानुवर्तयन्ति । कारी, हारीत्युदाहरन्ति ।

रुधराधोऽपात् ॥४।३।९१॥ रुध राध इत्येताभ्यामपपूर्वाभ्यां णिन्प्रत्ययो भवति । अपरोधी । अपराधी ।

इन् च परिभुवः ॥४।३।९२॥ परि भू इत्येतस्मादिन्प्रत्ययो भवति चकारात् णिश्च । परिभवी । परिभावी ।

वेः शीङ्क्रियो देशे ॥४।३।९३॥ विपूर्वात् शीङ् क्रियश्च इन्प्रत्ययो भवति देशेऽभिधेये । विशयी देशः । विषयी देशः । षित्व इतीह निपातनादेव षत्वम् ।

1. भृती साधकाः, क० म० टि० । 2. पूरणः, क० म० टि० ।

ज्ञाकॄगॄप्रीगुपान्त्यात्कः ॥४।३।९४॥ ज्ञा कॄ गॄ प्री इत्येतेभ्य इगुपान्त्येभ्यश्च धातुभ्यः कप्रत्ययो भवति। ज्ञः[1]। किरः। उत्किरः। विकिरः। गिलः। निगिलः। प्रियः। सम्प्रियः। विलिखः। बुधः। युधः। विबुधः। काष्ठभेदे परत्वादण्।

उपसर्गादातोऽनिकः ॥४।३।९५॥ उपसर्गात्परादाकारान्ताद्धातोः कप्रत्ययो भवति अनिक् इकश्चात्र न भवति। प्रस्थः। सुग्लः। सुम्लः। सुरः। व्यालः। उपसर्गादिति किम्? त्राता। आत इति किम्? प्रहर्ता। अनिगिति किम्? आह्वः। प्रह्वः। प्रज्ञः। अन्यथा ह्वोऽणजः स्यात्। यथा जुहुवतुः। जुहुवुः। दीङः उपदायः। अवदाय इति। पूंकियात्व णेनक इति णो भवति। पूर्वेऽपवादा अनन्तरान्विधीन् बाधन्ते नोत्तरानिति णो बाध्यते, नाऽण्। गोसन्दायः। वडवासन्दायः।

पाघ्राध्माधेट्दृशः शः ॥४।३।९६॥ पा घ्रा ध्मा धेट् दृश इत्येतेभ्यो धातुभ्य उपसर्गात्परेभ्यः शप्रत्ययो भवति। कापवादः। पा इति पिबतेर्ग्रहणं न पातेः। उत्पिबः। निपिबः। उज्जिघ्रः। विजिघ्रः। उद्धमः। विधमः। उद्धयः। विधयः। उत्पश्यः। निपश्यः। कश्चिदुपसर्गादिति नानुवर्त्यम्। पश्य इति हि दृश्यत इत्याहुः। व्याघ्रो व्याघ्रादिभिरगौणै[2]रित्यादिनिर्देशात्सिद्धः। व्याघ्रः सञ्ज्ञायामन्यत्र व्याजिघ्र इति विपरीतनियमो लोकात्।

धारिपारिवेद्युदेजिचेतिसातिसाहिलिम्पविन्दोऽनुपसर्गात् ॥४।३।९७॥ धारि पारि वेदि उदेजि चेति सातिसाहि इत्येतेभ्यो ण्यन्तेभ्यः लिम्पतेर्विन्दतेश्चानुपसर्गेभ्यः शः प्रत्ययो भवति। धारयः। पारयः। वेदयः। उदेजयः। चेतयः। सातयः। साहयः। लिम्पः। विन्दः। अनुपसर्गादिति किम्? संधारयिता। प्रलिपः। छत्रधारः। कुण्डधार इति। मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन् बाधन्ते नोत्तरानिति अण् भवति। निलिम्पा नाम देवाः। गोविन्दः। अरविन्दः। कुरुविन्द इति। संज्ञा एता। अत्र लिम्पविन्दिभ्यां केवलाभ्यां प्रत्ययः। पश्चात्स्यादिनागमादिषु प्रादय इत्यादिना समासः। लिम्पविन्दोः सनकनिर्देशः सम्प्रदेशावस्थायामेवेति ज्ञापनार्थः। तेन कुण्डा हुण्डेति सिद्धः। ददः, दधः, इति ददिदध्योर्न्। दायः, धायः, इति दाञ्धाञोर्णः। तेन ददातिदधात्योर्विभाषा नारभ्यते।

दुन्योर्णः ॥४।३।९८॥ दु नी इत्येताभ्यामनुपसर्गाभ्यां णप्रत्ययो भवति। दावः। नायः। अनुपसर्गादिति किम्? प्रदवः। प्रणयः।

सहादिग्रहाद्वा ॥४।३।९९॥ सह इत्येवमादिभ्यो ग्रह इत्येतस्माच्च धातोरनुपसर्गाण्णप्रत्ययो वा भवति। सहः। साहः। रमः। रामः। बुधः। बोधः। ज्वलः। ज्वालः। चलः। चालः। ग्रहः। ग्राहः। अनुपसर्गादिति किम्? उज्ज्वलः। प्रज्वलः। बहुलाधिकाराद्विषयनियमादि विज्ञायते। ज्योतिषि ग्रहः इति। जलचरे ग्राहः इति। गृहं गृहा इति गृह्णातेरच्। षहि, रमि, बुधि, ज्वल, चल, टल, ट्वल, स्थल, हल, णल, बल, पुल, कुल, शल, ह्वल, फल, पत्लृ, पथे, हुल, क्वथे, मथे, टुवमू, क्षर, पद्लृ, षद्लृ, कुश, कुच, दह, कस, भू, वृत् सहादिः।

श्यात्व्यधास्रुसंस्रवसावहृञतीण्श्वसः ॥४।३।१००॥ श्या आत् तन् व्यध आस्रु संस्रु अवसा अवहृञ् अतीण् श्वस् इत्येतेभ्यो णप्रत्ययो भवति। अनुपसर्गादिति चेह निवृत्तम्। श्या—अवश्यायः। प्रतिश्यायः। श्याग्रहणं सोपसर्गार्थम्। आत्—दायः। धायः। ग्लायः। तन्—तानः। वितानः। अवतानः। व्यधः। व्याधः। आस्रावः। संस्रावः। अवसायः। अवहारः। अत्यायः। श्वासः। आश्वासः।

नृत्खनरञ्जो वुट् शिल्पिनि ॥४।३।१०१॥ नृत् खन् रञ्ज् इत्येतेभ्यः शिल्पिनि कर्त्तरि वुट्प्रत्ययो भवति। शिल्पं क्रियाजं कौशलं तद्वान् शिल्पी। नर्तकः। नर्तकी। खनकः। खनकी। रजकः। रजकी। अत एव निर्देशाद्रञ्जेरिहानुषङ्गलोपः। शिल्पिनीति किम्? नर्तिका। टकारो ङ्यर्थः।

---

1. जानातीति ज्ञः, सर्वज्ञः। क० म० टि०। 2. -णैरिति निर्दे—क० म०।

पाणिघट्ताडघट् ॥४।३।१०२॥ पाणिघट् ताडघटिति पाणिताडपूर्वस्य हन्तेः शिल्पिनि कर्तरि टट्प्रत्ययो घादेशश्च निपात्यते । टकारो ङ्यर्थः । पाणिं हन्तीति पाणिना हन्तीति वा पाणिघः । पाणिघी । ताडं हन्तीति ताडघः । ताडघी । शिल्पिनीति किम् ? पाणिघातः । ताडघातः ।

गस्थकः ॥४।३।१०३॥ गायतेः शिल्पिनि कर्तरि थकप्रत्ययो भवति । गाथकः ।

टनण् ॥४।३।१०४॥ गायतेः शिल्पिनि कर्तरि टनण्प्रत्ययो भवति । गायनः । गायनी । टकारो ङ्यर्थः । णकारो णार्थः । योगविभाग उत्तरार्थः ।

हो व्रीहिकाले ॥४।३।१०५॥ हा इत्येतस्माद्धातोः टनण्प्रत्ययो भवति व्रीहौ काले च कर्तरि । जहत्युदकमिति हायना नाम व्रीहयः । जहाति भावानिति हायनः संवत्सरः ।

प्रुसृल्वस्साधौ वुच् ॥४।३।१०६॥ प्रु सृ लू इत्येतेभ्यः साधुत्वविशिष्टेऽर्थे वर्तमानेभ्यो वुच्प्रत्ययो भवति । साधु प्रवत इति प्रवकः । एवं सरकः । लवकः । साधाविति किम् ? प्रावकः । सारकः । लावकः । चकारो वोरक इति सामान्यग्रहणार्थः ।

आशिषि वुन् ॥४।३।१०७॥ अभीष्टस्य प्रार्थनाऽऽशीस्तस्यां गम्यमानायां धातोर्वुन्प्रत्ययो भवति । जीवतादित्याशास्यमानो जीवकः । एवं नन्दकः । भवकः । नकार इच्छापुंसो नित्काद्यसुप इति पर्युदासार्थः । जीवकाः । नन्दकाः । भवकाः ।

नाम्नि क्तिः ॥४।३।१०८॥ आशिषि गम्यमानायां धातोः क्तिप्रत्ययो भवति नाम्नि समुदायश्चेन्नाम भवति । तनुतात् तन्तिः । रन्तिः । सातिः । शान्तिः । भूतिः ।

कर्मणोऽण् ॥४।३।१०९॥ कर्मणः पराद्धातोरण्प्रत्ययो भवति । अजाद्यकारापवादः । कुम्भं करोतीति कुम्भकारः । नगरकारः । काण्डलावः । शरलावः । वेदाध्यायः । चर्चापाठः । छत्रधारः । द्वारपालः । वज्रप्रणायः । भारहारः । ग्रामं गच्छत्यादित्यं पश्यति हिमवन्तं शृणोतीति प्राप्यात्कर्मणो महान्तं कुम्भं करोतीति चानभिधानान्न भवति । तथा च बहुलाधिकारः ।

शीलिकामिभक्ष्याचरीक्षिक्षमो णः ॥४।३।११०॥ शीलि कामि भक्षि आचर् ईक्षि क्षम इत्येतेभ्यः कर्मणः परेभ्यो णप्रत्ययो भवति । आचरित्याङ्पूर्वश्चरतिः । धर्मं शीलयतीति धर्मशीलः । धर्मशीला । धर्मकामः । वायुभक्षः । वायुभक्षा । कल्याणाचारः । कल्याणाचारा । सुखप्रतीक्षः । सुखप्रतीक्षा । क्लेशक्षमः । क्लेशक्षमा । कर्मणि शीलादौ बहुव्रीहिणाऽप्येते सिध्यन्ति । अण्बाधनार्थं तु वचनम् । अणि हि स्त्रियामीकारः स्यात् । पयस्कामीत्यण्यन्ते पयस्यकामेति मा भूत् । इति कामेर्णचकारमत एव कामीति ण्यन्तोपादानात्कमेः ण्यन्तग्रहणम् । अम्भांसि गामोऽस्या इति बहुव्रीहिर्न भवति तत्र बाहुलकादम्भोतिगामीति तत्राणेव ।

गोऽनुपसर्गाट्टक् ॥४।३।१११॥ कर्मणः परादनुपसर्गाद्गा इत्येतस्माद्धातोः टक्प्रत्ययो भवति । इत्यणपवादः । वक्रगः । वक्रगी । अनुपसर्गादिति किम् ? वक्रसङ्गायः । खरसंगायः । समसङ्गायः ।

सुराशीध्वोः पिबतेः ॥४।३।११२॥ सुरा शीधु इत्येताभ्यां कर्मभ्यां परात्पिबतेरनुपसर्गाट्टक्प्रत्ययो भवति । सुरापी । शीधुपी । सुराशीध्वोरिति किम् ? क्षीरपा ।

आतोऽह्वावामोऽङ् ॥४।३।११३॥ कर्मणः परात् ह्वावामावर्जितादाकारान्तादनुपसर्गाद्धातोरङिति डित्कारः प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । गोदः । कम्बलदः । पाष्णित्रम् । अङ्गुलित्रम् । ब्रह्मज्यः । अह्वावाम इति किम् ? स्वर्गह्वायः । तन्तुवायः । धान्यमायः । अनुपसर्गादिति किम् ? गोसन्दायः । वडवासन्दायः ।

ज्ञाकः प्रे ॥४।३।११४॥ कर्मणः पराभ्यां ज्ञा इत्येताभ्यामनुपसर्गाभ्यां धातुभ्यां प्रे उपसर्गेऽङ्प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । सर्वप्रदः । पथिप्रज्ञः । प्र इति किम् ? गोसन्दायः ।

संख्यः ॥४।३।११५॥ कर्मणः परादनुपसर्गात् ख्या इत्येतस्मात् सम्युपपदेऽट्प्रत्ययो भवति। अणोऽपवादः। गाः सञ्चष्टे गोसंख्यः। अश्वसंख्यः।

आशिषि घ्नः ॥४।३।११६॥ आशिषि गम्यमानायां कर्मणः पराद्धन्तेरट्प्रत्ययो भवति। तिमिं वध्यादित्याशंसितः तिमिहः। शत्रुहः। पापहः।

क्लेशतमसोऽपे ॥४।३।११७॥ क्लेश तमस् इत्येताभ्यां कर्मवाचिभ्यां पराद्धन्तेरप उपसर्गे सति अट्-प्रत्ययो भवति। क्लेशापहः। तमोऽपहः। अनाशीरर्थ आरम्भः।

शीर्षकुमाराण्णिन् ॥४।३।११८॥ शीर्ष कुमार इत्येताभ्यां पराद्धन्तेर्णिन्प्रत्ययो भवति। शीर्षघाती। कुमारघाती। निपातनाच्छिरसः शीर्षभावः इत्येके। शिरःपर्यायः शीर्षशब्दोऽकारान्तोऽस्तीत्यन्ये। दृश्यते च प्रयोगः—शीर्षाश्रितं पृष्ठतः शीर्षोपहारादिभिरात्मनः खैरित्यादि।

अमनुष्ये टक् ॥४।३।११९॥ कर्मणः पराद्धन्तेरमनुष्ये कर्तरि टक्प्रत्ययो भवति। वातघ्नमाविकं क्षीरम्। पित्तघ्नं माहिषं पयः। श्लेष्मघ्नं कटुकम्। शशघ्नः शकुनिः। जायाघ्नः तिलकालकः। पतिघ्नी पाणिरेखा। अमनुष्य इति किम्? आखुघातः शूद्रः। प्राणघातः ऋषिः। चोरघातो हस्ती। नगरघातो हस्ती। बहुलाधिकारान्न भवति।

जायापतेर्लक्षणे ॥४।३।१२०॥ जाया पति इत्येताभ्यां कर्मभ्यां पराद्धन्तेर्लक्षणे लक्षणवति कर्तरि टक्प्रत्ययो भवति। लक्षणं शुभाशुभसूचकं शरीरस्थं किञ्चित्तिलकालकादि। जायाघ्नो ब्राह्मणः। पतिघ्नी कन्या। मनुष्यार्थ आरम्भः।

हस्तिकवाटाच्छक्तौ ॥४।३।१२१॥ हस्ति कवाट इत्येताभ्यां कर्मभ्यां पराद्धन्तेः शक्तौ गम्यमानायां टक्प्रत्ययो भवति। हस्तिनं हन्ति इति हस्तिघ्नः पुरुषः। हस्तिनं हन्तुं शक्त इत्यर्थः। एवं कवाटघ्नश्चोरः। हस्तिकवाटादिति किम्? चोरघातो मनुष्यः। शक्ताविति किम्? हस्तिनं हन्ति विषेण हस्तिघातो देवदत्तः। मनुष्यार्थ आरम्भः।

राजघः ॥४।३।१२२॥ राजघ इति राज्ञः कर्मणो हन्तेष्टक्प्रत्ययो घादेशश्च निपात्यते। राजानं हन्ति राजघः।

अर्होऽः ॥४।३।१२३॥ अर्ह इत्येतस्माद्धातोः कर्मणः परादप्रत्ययो भवति। अणोऽपवादः। पूजार्हः। पूजार्हा प्रतिमा।

शक्तिलाङ्गलाङ्कुशर्ष्टितोमरधनुर्घटाद्ग्रहः ॥४।३।१२४॥ शक्ति लाङ्गल अङ्कुश ऋष्टि तोमर धनुष् घट इत्येतेभ्यः पराद्ग्रहेर्धातोरः भवति। अणोऽपवादः। शक्तिग्रहः। लाङ्गलग्रहः। अङ्कुशग्रहः। ऋष्टिग्रहः। तोमरग्रहः। धनुर्ग्रहः। घटग्रहः। शक्त्यादेरिति किम्? कमण्डलुग्राहः। प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति। घटीग्रहः।

सूत्राद्धारणे ॥४।३।१२५॥ सूत्रशब्दात्कर्मणः पराद्ग्रहेर्धारणेऽर्थे वर्तमानादप्रत्ययो भवति। सूत्रग्रहः। धारण इति किम्? यो हि सूत्रमुपादत्ते स सूत्रग्राहः।

हृञो वयोऽनुद्यमे ॥४।३।१२६॥ कर्मणः पराद्धृञ् इत्येतस्माद्धातोर्वयस्यनुद्यमे च गम्यमानेऽप्रत्ययो भवति। अणोऽपवादः। प्राणिनां कालकृतावस्था यौवनादिर्वयः[1]। उद्यम उत्क्षेपणमाकाशस्थस्य वा धारणम्। अस्थिहरः श्वा। कवचहरः क्षत्रियकुमारः। अंशहरः पुत्रः। विषहरो मणिः। वयोऽनुद्यम इति किम्? भारहारः। वयसि क्रियमाणः सम्भाव्यमानो वोद्यम उच्यमानो वयो गमयतीत्युद्यमार्थं वयोग्रहणम्।

---

१. वयः पक्षिणि बाल्यादौ वयो यौवनमात्रके, क॰ म॰ टि॰।

आङि शीले ॥४।३।१२७॥ शील्यत इति शीलं स्वाभाविकम्। कर्मणः पराद्धञोऽर्थे वर्तमानाद्धृञो धातोराङुपसर्गे सति अप्रत्ययो भवति। पुष्पाहरः। फलाहरः। सुखाहरः। दुःखाहरः। यस्य कर्तुः पुष्पाद्याहरणेन स्वभावादन्यो हेतुरस्ति स एवमुच्यते। आङीति किम्? पुष्पाणि हर्ता। शील इति किम्? पुष्पाहारः सुखाहारः, इत्यशीलेऽनुद्यम इति पूर्वेणाकारः।

दृतिनाथात्पशाविः ॥४।३।१२८॥ दृति नाथ इत्येताभ्यां कर्मभ्यां पराद्धृञः पशौ कर्तरि इप्रत्ययो भवति। दृतिहरिः पशुः। नाथहरिः पशुः। पशाविति किम्? दृतिहारः। नाथहारः।

फलेग्रहात्मम्भरिकुक्षिम्भरिः ॥४।३।१२९॥ फलेग्रहि आत्मम्भरि कुक्षिम्भरि इति इप्रत्ययान्ता शब्दा निपात्यन्ते। फलानि गृह्णातीति फलेग्रहिर्वृक्षः। निपातनादेव फलकर्मण एकारान्तत्वम्। आत्मानं बिभर्त्यात्मम्भरिः। कुक्षिं बिभर्तीति कुक्षिम्भरिः। निपातनादेव कर्मणो मम्।

शकृत्स्तम्बाद्वत्सव्रीहौ कृञः ॥४।३।१३०॥ शकृत् स्तम्ब इत्येताभ्यां परात्कृञः यथासंख्यं वत्से व्रीहौ च कर्तरि इप्रत्ययो भवति। शकृत्करिर्वत्सः। स्तम्बकरिर्व्रीहिः। वत्सव्रीहाविति किम्? अन्यः शकृत्कारः। स्तम्बकारः।

किंयत्तद्बहोरः ॥४।३।१३१॥ किम् यत् तत् बहु इत्येतेभ्यः कर्मभ्यः परात्कृञोऽप्रत्ययो भवति। अणोऽपवादः। किंकरः। यत्करः। तत्करः। बहुकरः। बहुकरा। बहुकरीति संख्यावचनात् परेण टः। आतिरिदानीम्। किंकरीति हेत्वादौ टः।

दिवाविभानिशाप्रभाभास्कारान्तकर्त्रन्तानन्तादिनान्दीलिपिलिबिबलिचित्रक्षेत्रजङ्घाबाह्वहर्धनुर्भक्तसंख्यात्टः ॥४।३।१३२॥ दिवा विभा निशा प्रभा भास् कार अहन् कर्तृ अन्त अनन्त आदि नान्दी लिपि लिबि बलि चित्र क्षेत्र जङ्घा बाहु अहन् धनुस् भक्त इत्येतेभ्यः संख्यायाश्च कर्मभ्यः परात्करोतेष्टप्रत्ययो भवति। सकारेस्यर्थग्रहणम्। तेनैकादिपरिग्रहः। दिवाकरः। विभाकरः। निशाकरः। प्रभाकरः। भास्करः। काराकरः। अहस्करः। कर्तृकरः। अन्तकरः। अनन्तकरः। आदिकरः। नान्दीकरः। लिपिकरः। लिबिकरः। बलिकरः। चित्रकरः। क्षेत्रकरः। जङ्घाकरः। बाहुकरः। अहस्करः। धनुष्करः। भक्तकरः। संख्या—एककरः। द्विकरः। त्रिकरः। प्रत्ययान्तरकरणं स्त्रियां ङ्यर्थम्। भक्तकरी।

हेतुतच्छीलानुकूलेऽशब्दश्लोककलहगाथावैरचाटुसूत्रमन्त्रपदात् ॥४।३।१३३॥ हेतुरैकान्तिकं कारणम्, तच्छीलस्तत्स्वभावः, अनुकूलः आराध्यचित्तानुवर्ती। शब्द श्लोक कलह गाथा वैर चाटु सूत्र मन्त्र पद इत्येतद्वर्जितात् कर्मणः परात्करोतेर्हेत्वादिषु कर्तृषु टप्रत्ययो भवति। हेतौ—यशस्करी विद्या। शोककरी कन्या। कुलकरं धनम्। तच्छीले—पूजाकरः। श्राद्धकरः। अनुकूले—प्रेषणकरः। वचनकरः। हेतुतच्छीलानुकूल इति किम्? कुम्भकारः। नगरकारः। शब्दादिप्रतिषेधः किम्? शब्दकारः। श्लोककारः। कलहकारः। गाथाकारः। वैरकारः। चाटुकारः। सूत्रकारः। मन्त्रकारः। पदकारः। तच्छीलो ताच्छीलिकः तृप्रत्यय उदाहार्यः।

भृतौ कर्मणः ॥४।३।१३४॥ कर्मणः कर्मन्शब्दात्कृञो भृतौ गम्यमानायां कर्तरि टप्रत्ययो भवति। भृतिर्वेतनम्। कर्मकरो भृतकः। भृताविति किम्? कर्मकारः।

क्षेमप्रियमद्रात्खाण् ॥४।३।१३५॥ क्षेम प्रिय मद्र इत्येतेभ्यः कर्मभ्यः परात्कृञः ख, अण्, इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः। क्षेमंकरः। क्षेमकारः। प्रियंकरः। प्रियकारः। मद्रंकरः। मद्रकारः। हेत्वादिविवक्षायामपि परत्वादिमावेव प्रत्ययौ भवतः। योगक्षेमकरी लोकस्येति तदन्तविज्ञानाभावाट्टो भवति। खकारो ममर्थः।

मेघर्तेः खच् ॥४।३।१३६॥ मेघ ऋति इत्येताभ्यां कर्मभ्यां परात् कृञः खच्प्रत्ययो भवति। मेघंकरः। ऋतिङ्करः। चकारः खचीति विशेषणार्थः।

भयात् ॥४।३।१३७॥ इह कर्मण इत्येतद्भयादित्येतेन विशेष्यते। तेन भयान्ताच्च कर्मणः परात्कृञः खच्प्रत्ययो भवति। भयंकरः। अभयंकरः।

प्रियवशाद् वदः ॥४।३।१३८॥ प्रिय वश इत्येताभ्यां कर्मभ्यां परात् वदेर्धातोः खच्प्रत्ययो भवति। प्रियंवदः। वशंवदः।

द्विषत्परात्तस्तापे ॥४।३।१३९॥ पर इत्येतस्मात्तकारान्ताच्च द्विषच्छब्दात्कर्मणः परात्तापेर्धातोः खच्प्रत्ययो भवति। द्विषन्तपः। परन्तपः। त इति द्विषद्विशेषणं किम्? द्विषतीं तापयति द्विषतीतापः। द्विषत्तापः। परतापः। इति तपेरण्यन्तस्य रूपम्। तापेरिति यौजादिक ऐधादिकस्य ण्यन्त परिगृह्यते।

मितनखपरिमाणात्पचः ॥४।३।१४०॥ मित नख इत्येताभ्यां परिमाणशब्देभ्यश्च कर्मभ्यः परात्पचेर्धातोः खच्प्रत्ययो भवति। सर्वतो मान परिमाणं प्रस्थादि। मितम्पचा ब्राह्मणी। नखम्पचा यवागू। प्रस्थंपचं कुलम्। द्रोणंपचा स्थाली। खारींपचः कटाहः।

करीषाभ्रकूलात्कषः ॥४।३।१४१॥ करीष अभ्र कूल इत्येतेभ्यः कर्मभ्यः परात्कषेर्धातोः खच्प्रत्ययो भवति। करीषङ्कषा वात्या। [1]अभ्रंकषाः कदलीध्वजाः। कूलंकषा[2] नदी।

सर्वात्सहश्च ॥४।३।१४२॥ सर्वशब्दात्कर्मणः परात्सहेः कषेश्च धातो खच्प्रत्ययो भवति। सर्वंसहः। सर्वंकषः।

भृतृवृधारिजिदमितपश्च नाम्नि ॥४।३।१४३॥ कर्मणः परेभ्यो भृ तृ वृ धारि जि दमि तप इत्येतेभ्यो धातुभ्यः सहेश्च कर्मणो नाम्नि खच्प्रत्ययो भवति। विश्वम्भरा वसुधा। रथन्तरं साम। पतिंवरा कन्या। वसुन्धरा पृथिवी। शत्रुंजयः पर्वतः। अरिन्दमः। शत्रुंतपः। शत्रुंसहः। एवं नामानो राजानः। नाम्नीति किम्? कुटुम्बं बिभर्ति कुटुम्बभरः[3]।

वाचंयमो व्रती ॥४।३।१४४॥ वाचंयम इति वाचः कर्मणः परात्यमेर्धातोः खच्प्रत्ययोऽमश्चालुग् निपात्यते व्रती चेदुच्यते। व्रतं शास्त्रीयो नियमः। वाचं यच्छति वाचंयमः। व्रतीति किम्? वाग्यमोऽन्यः।

मन्याण्णिन् ॥४।३।१४५॥ कर्मणः परान्मन्यतेर्धातोर्णिन्प्रत्ययो भवति। पण्डितं मन्यतेऽसौ पण्डितमानी। दर्शनीयमानी। श्यविकरणनिर्देश उत्तरार्थः।

कर्तुः खश् ॥४।३।१४६॥ कर्मणः परान्मन्यतेः खश्प्रत्ययो भवति। प्रत्ययार्थः कर्तैव चेत् तत्कर्म भवति। पण्डितमात्मानं मन्यते पण्डितम्मन्यः। दर्शनीयम्मन्यः[4]। सर्वज्ञम्मन्यः। असमत्वे णिन्नपि भवत्येव। पण्डितमानी। दर्शनीयमानी। कर्तुरिति किम्? दर्शनीयमानी देवदत्तस्य। शकारो विकरणार्थः।

एजेः ॥४।३।१४७॥ कर्मणः परादेजयतेर्धातोः खश्प्रत्ययो भवति। अङ्गमेजयः। धनमेजयः।

शुनीस्तनाद्धेटः ॥४।३।१४८॥ शुनी स्तन इत्येताभ्यां कर्मभ्यां परात् धेटः खश्प्रत्ययो भवति। शुनिन्धयः। स्तनन्धयः। धेटष्टित्त्वान् ङी। स्तनन्धयी[5] सर्पजातिः।

नाडीमुष्टिघटीखरीनासिकावाताद् ध्मश्च ॥४।३।१४९॥ नाडी मुष्टि घटी खरी नासिका वात इत्येतेभ्यः कर्मभ्यः पराद्ध्मः धेटश्च धातोः खश्प्रत्ययो भवति। [6]नाडिन्धमः। नाडिन्धयः। मुष्टिन्धमः। मुष्टिन्धयः। घटीन्धमः। घटीन्धयः। खरीन्धमः। खरीन्धयः। नासिकन्धमः। नासिकन्धयः। वातंधमः। वातंधयः। चकारो धेटोऽनुकर्षणार्थः।

---

1. कदली करी वैजयन्ती स्यादिति वैजयन्ती। क० म० टि। 2. कूलङ्कषा निर्झरिणी रोधोवक्रा पयस्विनी क० म० टि०। 3. कुटुम्बचिन्ताकारकः क० म० टि०। 4. दर्शनीयं मनोज्ञे च चित्तपर्यायहारि च क० म० टि०। 5. दैवादिकः श्यः, क० म० टि०। 6. स्तनपास्तु स्तनन्धयी, क० म० टि०। 7. नाडी नाडं वायुसखः, क० म० टि०।

पाणेः ॥४।३।१५०॥ पाणेः कर्मणः परात् ध्मा इत्येतस्माद्धातोः खश्प्रत्ययो भवति । पाणिं धमतीति पाणिन्धमः । पाणिन्धमाः पन्थानः इति तद्योगात् । यथा कुन्ता हसन्तीति ।

कूलादुद्रुजवहः ॥४।३।१५१॥ कूलादुत्कर्मणः पराभ्यां रुजिवहिभ्यां उत्पूर्वाभ्यां खश्प्रत्ययो भवति । कूलमुद्रुजः । कूलमुद्वहः ।

वहाभ्राल्लिहः ॥४।३।१५२॥ वह अभ्र इत्येताभ्यां कर्मभ्यां परात्लिहेर्धातोः खश्प्रत्ययो भवति । वहंलिहो गौः । अभ्रंलिहः प्रासादः ।

विध्वरुस्तिलात्तुदः ॥४।३।१५३॥ विधु अरुस् तिल इत्येतेभ्यः कर्मभ्यः परात् तुदो धातोः खश्-प्रत्ययो भवति । विधुन्तुदः । अरुन्तुदः । तिलन्तुदः ।

शर्धललाटवातात् हाक्तपाजः ॥४।३।१५४॥ शर्ध ललाट वात इत्येतेभ्यः कर्मभ्यः परेभ्यो यथा-संख्यं हाक्, तप्, अज् इत्येतेभ्यो धातुभ्यः खश्प्रत्ययो भवति । शर्धंजहा मृगाः । ललाटंतपः सविता । वात-मजाः मृगाः । हागिति ककारो हाङ्निवृत्त्यर्थः ।

पुरन्दरभगन्दरेरम्मदोग्रंपश्यासूर्यंपश्या ॥४।३।१५५॥ पुरन्दरादयः शब्दाः खशन्ता निपात्यन्ते । पुरं दारयतीति पुरन्दरः शक्रः । पूःशब्दपूर्वाद्दारयतेः खच्प्रत्ययोऽमश्चालुग् निपात्यते । पुरपूर्वात्तु पुरन्दार इति भवति । भगं दारयतीति भगन्दरो व्याधिः । अत्र खच् । इरा सुरा तया माद्यतीति इरम्मदः इराकरणपूर्वा-न्माद्यतेः खच् । उग्रं पश्यतीत्युग्रंपश्यः । उग्रकर्मणो दृशेः खशः । सूर्यं न पश्यन्तीत्यसूर्यंपश्या राजदाराः । असूर्यम्पश्यानि मुखानि । सूर्यकर्मणो नञ्युक्तात्खशः । नञो दृशिनाऽभिसम्बन्धः न सूर्येण गुप्तिः परमेत्त्वेवं नामगुप्ता परिहार्यदर्शनं सूर्यमपि न पश्यन्तीति ।

सुभगाढ्यस्थूलपलितनग्नान्धप्रियात् सुपोऽच्व्यर्थेष्वनौ ख्स्नुखुकञ् भुवः ॥४।३।१५६॥ सुभग आढ्य स्थूल पलित नग्न अन्ध प्रिय इत्येतेभ्यः अच्व्यन्तेभ्यश्च्व्यर्थे वर्तमानेभ्यः सुबन्तेभ्यः पराद्भू इत्येतस्माद्धातोः ख्स्नु खुकञ् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । असुभगः सुभगो भवति सुभगंभविष्णुः । सुभगंभावुकः । एवमाढ्यंभविष्णुः । आढ्यंभावुकः । स्थूलंभविष्णुः । स्थूलंभावुकः । पलितंभविष्णुः । पलितंभावुकः । नग्नंभविष्णुः । नग्नंभावुकः । अन्धंभविष्णुः । अन्धंभावुकः । प्रियंभविष्णुः । प्रियंभावुकः । सुब्ग्रहण-मिह सुभगादिभिः सुबन्तविशेषणार्थम् । तेन सुभगाद्यन्तादपि भवति । सुभगः असुभगो भवति असुभगं-भविष्णुः, असुभगंभावुक इत्यादि । अच्वेरिति किम् ? सुभगीभविता । च्व्यर्थ इति किम् ? सुभगो भविता ।

कृञः करणे खनट् ॥४।३।१५७॥ सुभग आढ्य स्थूल पलित नग्न अन्ध प्रिय इत्येतेभ्यः अच्व्यन्तेभ्यः च्व्यर्थे वर्तमानेभ्यः परात् कृञः करणे खनट्प्रत्ययो भवति । करणे इति कर्मणोऽनटोऽस्या-पवादः । एवमन्यत्रापि । असुभगं सुभगं करोत्यनेनेति सुभगंकरणो मन्त्रः । सुभगंकरणी विद्या । एवमाढ्यं-करणम् । स्थूलंकरणम् । पलितंकरणम् । नग्नंकरणम् । अन्धंकरणम् । प्रियंकरणम् । सुभगाद्यन्तादपि भवति । सुभगमसुभगं कुर्वन्त्यनेनेति असुभगंकरणो मन्त्रः । एवमनाढ्यंकरणमित्यादि । अन्यत्र तु सुप्कर्म चोपा-त्तस्य विशेषणं विज्ञेयम् । अच्वेरिति किम् ? सुभगीकुर्वन्त्यनेन खनटः प्रतिषेधसामर्थ्यादनडपि भवति । नह्युभयोरच्व्यन्तपूर्वाद्विधाने विशेषोऽस्ति । अच्वेरित्येकेषां नानुवर्तते । च्व्यर्थ इति किम् ? सुभगं कुर्वन्ति तैलेनाभ्य-ञ्जनम् । अनाश्रितपूर्वावस्थो वा प्रादुर्भाव इह कृञोऽर्थः ।

भावे चाशितंभवः ॥४।३।१५८॥ आशितम्भव इति आशितशब्दादश्नातिभवत्योः कर्तृवचनात्सुब-न्तात्पराद्भवतेः खप्रत्ययो भावे करणे च निपात्यते । आशितस्य भवनमाशितंभवो वर्तते । आशितत्वमित्यर्थः । आशितो भवत्यनेन आशितम्भव ओदनः । अत एव निपातनादश्नातेः कर्तरि क्तो बोद्धव्यः ।

---

१. पाणेर्ध्मः, क० म०

गमः खखड्डाः ॥४।३।१५९॥ सुबन्तात्पराद्गमेर्धातोः ख खड् ड इत्येते प्रत्यया बहुलं भवन्ति। ख–सुतङ्गमः। तुरङ्गमः। भुजङ्गमः। प्लवङ्गमः। मितङ्गमः। अमितङ्गमा हस्तिनी। हृदयङ्गमा वाचः। खड्–तुरङ्गः। भुजङ्गः। डत्–तुरगः। भुजगः। प्लवगः। पतगः। अन्तगः। अनन्तगः। अत्यन्तगः। अध्वगः। दूरगः। पारगः। सर्वगः। सर्वत्रगः। ग्रामगः। स्वर्गपारगः। गुरुतल्पगः। बहुलाधिकाराद्यथाप्रयोगदर्शनं व्यवस्था।

विहायसो विहश्च ॥४।३।१६०॥ विहायस् इत्येतस्मात् सुबन्तात्पराद्गमेः खखड्डाः प्रत्यया भवन्ति विहायसश्च विहादेशः। विहायसा गच्छतीति विहङ्गमः। विहङ्गः। विहगः।

उरगः ॥४।३।१६१॥ उरग इत्युरस्शब्दात् पराद्गमेर्डप्रत्ययः सलुक्च निपात्यते। उरसा गच्छती-त्युरगः।

सुगदुर्गमाधारे ॥४।३।१६२॥ सुग दुर्ग इत्याधारे डप्रत्ययान्तो निपात्यते। सुखेन गम्यतेऽस्मिन्निति सुगो देशः। दुःखेन गम्यतेऽस्मिन्निति दुर्गो देशः। सुगमनो दुर्गमन इत्यसरूपत्वादनादपि भवति। आधार इति किम्? सुखेन गच्छतीति सुगन्ता। सुगमः दुर्गमः इति कर्मणि।

निर्गो देशे ॥४।३।१६३॥ निर्ग इति आधारे देशे निपात्यते। निर्गम्यतेऽस्मिन्देशे इति निर्गो देशः। देश इति किम्? निर्गमनः।

नाम्न्यः शमः ॥४।३।१६४॥ शमित्येतस्मात्सुबन्तात्पराद्धातोर्नाम्नि संज्ञायामकारप्रत्ययो भवति। शङ्करः। शम्भवः। शंवदः। हेत्वादावपि नाम्नि परत्वादयमेवाकारो न टप्रत्ययः। शङ्करा नाम शकुनिका। शङ्करा नाम परिव्राजिका, तच्छीला च। नाम्नीति किम्? शङ्करी विद्या।

पार्श्वादिभ्यः शीङः ॥४।३।१६५॥ पार्श्वादिभ्यः सुबन्तेभ्यः परात् शीङः अकारप्रत्ययो भवति। पार्श्वाभ्यां शेते पार्श्वशयः। उदरशयः। पृष्ठशयः। दिग्धेन सह शेते, दिग्धसहशयः। दिग्धसहात्तृतीया समासा-च्छीङोऽकारः। पार्श्वादयः प्रयोगगम्याः। अनाधारार्थ आरम्भः।

उत्तानादिभ्यः कर्तुः ॥४।३।१६६॥ उत्तानादिभ्यः कर्तृवाचिभ्यः पराच्छीङोऽकारप्रत्ययो भवति। उत्तानः शेते उत्तानशयः। अवमूर्धशयः। उत्तानादयोऽपि प्रयोगगम्याः।

आधारात् ॥४।३।१६७॥ आधारात्तद्वाचिनः सुबन्ताच्छीङोऽकारः प्रत्ययो भवति। खे शेते खशयः। खेशयः। बिलशयः। बिलेशयः। गुहाशयः। गिरिश इति गिरिशब्दाल्लोमादित्वाच्छः।

भिक्षासेनादायाच्च चरष्टः ॥४।३।१६८॥ भिक्षा सेना आदाय इत्येतेभ्यः आधारवाचिभ्यश्च सुबन्तेभ्यः पराच्चरेर्धातोष्टप्रत्ययो भवति। भिक्षा चरति भिक्षाचरः। भिक्षाचरी। सेना चरति सेनाचरः। सेनाचरी। आदाय चरति आदायचरः। आदायचरी। आदायेति ल्यबन्तः। कुरुषु चरति कुरुचरः। कुरुचरी। मद्रचरः। मद्रचरी। भिक्षासेनादायाच्चेति किम्? कुरूंश्चरति। पञ्चालांश्चरति। टकारो ङ्यर्थः।

पुरोऽग्रतोऽग्रेः सर्तेः ॥४।३।१६९॥ पुरस् अग्रतस् अग्र इत्येतेभ्यः सुबन्तेभ्यः परात्सर्तेर्धातोष्ट-प्रत्ययो भवति। एकारान्तत्वं चाग्रे इति पूर्वपदस्य निपात्यते। पुरः सरतीति पुरस्सरः। अग्रतः सरतीति अग्रतःसरः। अग्रेण सरति अग्रे सरति अग्रः सरति इति वा अग्रेसरः।

पूर्वात्कर्तुः ॥४।३।१७०॥ पूर्वशब्दात्कर्तुः परात्सर्तेर्धातोष्टप्रत्ययो भवति। पूर्वः सरति पूर्वसरः। कर्तुरिति किम्? पूर्वदेशं सरति पूर्वसारः।

स्थः कः ॥४।३।१७१॥ सुबन्तात् परात्तिष्ठतेः कप्रत्ययो भवति। समे तिष्ठतीति समस्थः। विषमस्थः। परत्वादयं नाम्न्यः शम इत्यकारं बाधते। शम्स्थो नाम कश्चित्। विरूपा समस्थात्समावेशः संस्था इति।

---

१. भिक्षाचरः कौक्कुटिकः, क० म० टि०।

दुहो घश्च ॥४।३।१७२॥ सुबन्तात्पराद् दुहेर्धातोः कप्रत्ययो भवति घश्चान्त्यादेशः। कामान् दुग्धे कामदुघा। धर्मांय दुग्धे धर्मदुघा[1] धेनुः।

शोकापनुदतुन्दपरिमृजस्तम्बेरमकर्णेजपाःसुखाहरालस्यहस्तिसूचकाः ॥४।३।१७३॥ शोकापनुद तुन्दपरिमृज स्तम्बेरम कर्णेजप इत्येते कप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते यथासंख्यं सुखाहरालस्यहस्तिसूचकाश्चेत् कर्तारो वाच्या भवन्ति। शोकमपनुदतीति शोकापनुदः। सुखाहरः। सुखस्याहर्ता। शोकापनोदोऽन्यः। तुन्दपरिमृजोऽलसः। तुन्दपरिमार्जोऽन्य.। स्तम्बेरमो हस्ती। स्तम्बेरन्ताऽन्यः। कर्णेजपः सूचकः। कर्णेजपिताऽन्यः।

मूलविभुजादयः ॥४।३।१७४॥ मूलविभुजादयो नियतार्थधातूपपदाः कप्रत्ययान्ता यथाशिष्टप्रयोगं साधवो वेदितव्याः। मूलानि विभुजति मूलविभुजो रथः। नखानि मुञ्चन्ति नखमुचानि धनूंषि। काकेभ्यो गूहीतव्या काकगुहास्तिलाः। को मोदते कुमुदम्। द्वाभ्यां पिबति द्विपः। अनेकपः। कच्छप.। पादपः। कटाहप.। धर्माय प्रददातीति धर्मप्रदः। कामप्रदः। स्वर्गप्रद.। शास्त्रेण प्रजानातीति शास्त्रप्रज्ञः। आगमप्रज्ञः।

विण्भजः ॥४।३।१७५॥ सुबन्ताद्भजेर्धातोर्विण्प्रत्ययो[2] भवति। (अर्धम्भजनीति)[3] अर्धभाक्। पादभाक्। प्रभाक्। वकारो विण्क्विपोः साम्यार्थ.। तेनेह क्विप् न भवति।

स्पृशोऽनुदकात् क्विप् ॥४।३।१७६॥ अनुदकात् सुबन्तात् स्पृशेर्धातोः क्विप्प्रत्ययो भवति। घृतं स्पृशतीति घृतस्पृक्। मन्त्रेण स्पृशतीति मन्त्रस्पृक्। अनुदकादित्युदकसदृशोऽनुपसर्गः। सुप् परिगृह्यते। तेनेह न भवति। उपस्पृशति। अनुदकादिति किम्? उदकस्पर्शः। उदकेन स्प्रष्टा।

अदोऽनन्नात् ॥४।३।१७७॥ अन्नवर्जितात् सुबन्तात्पराददेर्धातोः क्विप्प्रत्ययो भवति। आममत्ति आमात्। सस्यात्। अनन्नादिति किम्? अन्नादः। अन्नप्रतिषेधार्थं वचनम्।

क्रव्यात्क्रव्यादावामपक्वादौ ॥४।३।१७८॥ क्रव्यात् क्रव्याद इत्येतौ क्रव्यकर्मकादवदेः क्विबणन्तौ साधू भवतः यथासंख्यं यद्यामपक्वाभिधेयौ भवतः। क्रव्यमत्ति क्रव्यात्—आममांसभक्षकः। क्रव्यादः पक्वमांसभक्षक.। वृत्तावेवात्र पक्वमांसे क्रव्यशब्दः। सिद्धो प्रत्ययो विषयनियमार्थं वचनम्।

मन्वन्क्वनिब्विच्क्वचिद् दृश्यते ॥४।३।१७९॥ सुबन्तात्पराद्धातोः मन् वन् क्वनिप् विच् क्विप् च प्रत्ययो दृश्यते। मन्–सुशर्म[4]। सुनर्म। शर्म[5]। वर्म[6]। हेम[7]। दाम[8]। वन्–विजावा[9]। अग्रेगावा[10]। क्वनिप्[11]–प्रातरित्वा[12]। कृत्वा[13]। धीवा[14]। पीवा[15]। विच्–रेट्। रेट्। आगः। शुभंयुः। कीलालपाः। क्विप्–अन्तरिक्षसत्। प्रसत्। उपसत्। अण्डसूः। शतसूः। प्रसूः। मित्रद्विट्। प्रद्विट्। द्विषोऽन्नो। यविष्ठवः। मित्रध्रुक्। प्रध्रुक्। विध्रुक्। गोधुक्। कामदुक्। प्रधुक्। अश्वयुक्। प्रयुक्। युङ्। युञ्जौ। युञ्जः। तत्त्ववित्। प्रविद्। निर्विविदे। विदांवरः। काष्ठभिद्। प्रभिद्। तमश्छिद्। भवतोर्जनं भवच्छिद्। दुर्धरं तपः प्रच्छित्।

---

१. धर्माय दुग्धे धर्मदुघा क० म०। २. णकारः णित्कार्यार्थः। इकार उच्चारणार्थः। वकारः विण्क्विपोः सामान्यार्थः। तेनेह क्विप् न भवति। ३. अर्धं भजतीति विग्रहः, क० म०। ४. णप्रत्ययान्त क० म० टि०। ५. शर्म। सुशर्म। वर्म, क० म०। (सुष्ठु शृणातीति) सुशर्म, ण्यगिति दीर्घः। न लुक्। सुष्ठु तरतीति सुतर्म, शृणाति दुःखमिति शर्म सुखम्। क० म० टि०। ६. वृणाति शरीरमिति वर्म तनुत्रम्, क० म० टि। ७. हिनोति व्यवहारमिति हेम, क० म० टि०। ८. ददाति (इति) दाम क०. म० टि०। (दृशिग्रहणात्केवलपदादपि प्रत्ययः) क० म० टि०। ९. विजायत इति विजावा, वन्यनुनासिकस्याः, इति नकारस्याकारः। क० म० टि०। १०. अग्रे गच्छतीति अग्रे गावा तत्पुरुषे कृति बहुलमिति अलुक्, क० म० टि०। ११. पकारस्तगर्थः। किरवादेकर भावः। इकार उच्चारणार्थः। क० म० टि०। १२. प्रातरेति (इति) प्रातरित्वा, क० म० टि०। १३. करोतीति कृत्वा, क० म० टि०। १४ ध्यायति इति धीवा, क० म० टि०। १५. प्यायते इति पीवा, क० म० टि०।

शत्रुजित् । प्रजित् । प्रसेनजित् । अग्रणीः । ग्रामणीः । प्रणीः । नीः । नियौ । नियः । पक् । छिद् । भिद् । विराट् । सम्राट् । राजराट् । प्रतिभूः । मित्रभूः । उखास्रत् । पर्णध्वत् । महाभृद् । प्राड् । दध्यङ् । ऋतुं ऋतौ ऋतवे ऋतुप्रयोजनो वा यजत इति ऋत्विक् । धृष्णोतीति दधृक् । दधृक्स्रगित्यादिति निपातनाद्द्वित्वकुत्वे । उष्णिहात्युष्णिहातीति वा उष्णिक् । अनडुदुष्णिगिति निपातनात् कुत्वादि । सृज्यत इति स्रक् । दिश्यत इति दिगिति । सम्पदादि क्विप् । तपः स्रग्मायामेधासो विड्विति निपातनात् सृजेरमागमः कुत्वं च । दृशिग्रहणं प्रयोगानुसरणार्थम् । तेन न सर्वस्मादेते प्रत्यया भवन्ति । निरुपपदादपि भवन्ति । साधु धर्मशीलेऽपि क्वचित् क्विप् भवति । विभ्राट् । भाः । भूः । विद्युत् । ऊर्क् । पूः । ग्रावस्तुत् । विध्यन्तरं च भवति । क्वचिद्दीर्घश्च । जूः । स्तूः । स्रोः । आयतस्तूः । कटप्रूः । क्वचिद्दीर्घयजिगमाभावो च । वाक् । प्राट् । शब्दप्राक् । तत्त्वप्राट् । क्वचिद्द्विर्वचने च । दिद्युत् । जगत् । जुहोतेर्द्विर्वचनदीर्घत्वे च जुहू. द्रुणातेर्ह्रस्वद्विर्वचने च । दद्रुत् । दधातेर्ध्यायतेर्वा धी. । इति दृश्यत इत्यपि बहुलमित्येव स्मार्यते ।

त्यदाद्यन्यसमानाद्गौणाद् दृशोऽव्याप्ये क्विप्कट्क्साः ॥४।३।१८०॥ त्यदादेरन्यशब्दात्समानशब्दाच्च गौणादुपमेयवृत्तेः सुबन्ताद् दृशेर्धातोरव्याप्ये कर्मणि क्वि कट् क्स इत्येते प्रत्यया भवन्ति । त्य इव दृश्यते त्यादृक् । त्यादृशः । त्यादृशी । त्यादृक्षः । तादृक् । तादृशः । तादृशी । तादृक्षः । अन्यादृक् । अन्यादृशः । अन्यादृशी । अन्यादृक्षः । सदृक् । सदृशः । सदृशी । सदृक्षः । क्समपि दितं मन्यते । वचनभेदादयथासंख्यम् । त्यदाद्यन्यसमानादिति किम् ? वृक्ष इव दृश्यते । गौणादिति किम् ? स दृश्यते । अव्याप्य इति किम् ? स इव पश्यति ।

कर्तुर्णिन् ॥४।३।१८१॥ कर्तृवाचिनो गौणात्सुबन्तात्पराद्धातोर्णिन्प्रत्ययो भवति । उष्ट्र इव क्रोशति उष्ट्रक्रोशी । ध्वाङ्क्षरावी । रासभरावी । खरनादी । सिंहनर्दी । कर्तुरिति किम् ? शालीनिव भुङ्क्ते कोद्रवान् । अपूपानिव भक्षयति माषान् । गौणादिति किम् ? उष्ट्रः क्रोशति ।

शीलेऽजातेः ॥४।३।१८२॥ शीलेऽर्थे वर्तमानाद्धातोः सुबन्तादजातिवाचिनः पराण्णिन्प्रत्ययो भवति । उष्णभोजी । शीतभोजी । उदासारिण्यो गावः । प्रत्यासारिण्यो गावः । प्रस्थायी । प्रतिबोधी । प्रयायी । प्रतियायी । शील इति किम् ? उष्णभोजः । अजातेरिति किम् ? ब्राह्मणानामन्त्रयिता । शालिभोक्ता । उपभोक्ता । सम्भोक्तेत्यनभिधानान्न भवति ।

व्रताभीक्ष्ण्ये ॥४।३।१८३॥ सुबन्तात्पराद्धातोर्व्रते आभीक्ष्ण्ये च गम्यमाने णिन्प्रत्ययो भवति । व्रत शास्त्रीयो नियमः । आभीक्ष्ण्यं पौनःपुन्यम् । तात्पर्यमासेवा । व्रते—रावर्णशायी । स्थण्डिलशायी । अश्राद्धभोजी । अलवणभोजी । तदन्यपरिवर्जनमिह व्रतं गम्यते । आभीक्ष्ण्ये । कषायपायिणो गान्धाराः । क्षीरपायिण उशीनराः । सौवीरपायिणो बाह्लीकाः । बहुलाधिकारात् कुल्माषखादा इत्यत्र न भवति । अशीलार्थं आरम्भं च वचनम् ।

साधौ ॥४।३।१८४॥ साध्वर्थे वर्तमानाद्धातोः सुबन्तात्पराण्णिन्प्रत्ययो भवति । साधुकारी । साधुदायी ।

ब्रह्मवादी ॥४।३।१८५॥ ब्रह्मवादीति ब्रह्मकर्मपूर्वाद्वदेर्णिन्प्रत्ययो निपात्यते । अशीलार्थमसमभिव्याहारार्थं च । ब्रह्मवादिनो वदन्ति ब्रह्माणं ब्रह्मवादिनम् ।

व्यभेर्भुवो भूते ॥४।३।१८६॥ वि अभि इत्येताभ्यां सुबन्ताभ्यां परात् भू इत्येतस्माद्धातोर्भूतेऽर्थे वर्तमानाण्णिन्प्रत्ययो भवति । विभूतवान् विभावी । अभिभूतवान् अभिभावी । भूत इति किम् ? विभवति । अभिभवति ।

करणाद्यजः ॥४।३।१८७॥ करणवाचिनः सुबन्तात् पराद्यजेर्धातोर्भूतेऽर्थे वर्तमानाण्णिन्प्रत्ययो भवति । अग्निष्टोमेनेष्टवान् अग्निष्टोमयाजी । अग्निष्टोमयाज्यस्य पुत्रो जनिता । विश्वदृश्वास्य पुत्रो जनितेति

भविष्यत्ताच्च विशेष्येण सम्बध्यमानमग्निष्टोमयाज्यादिपदं विशेषणं भूतार्थमेव । अग्निष्टोमेन यक्ष्यमाणो जनितेति हि प्रयोगेऽप्यन्तरमेव गम्यते एवमेतदुक्तं भवति पठन् गतः । पठन्गमिष्यति । भाविकृत्यमासीत् । भाविकृत्यं भवति । गोमानासीत् । गोमान् भविष्यतीति स्वकालमेव विशेषणं विशेष्येण सम्बध्यते ।

इन्विक्रियः कर्मणः कुत्स्ये ॥४।३।१८८॥ कर्मणः सुपः पराद्विक्रियः विपूर्वात्क्रीणातेरर्थे वर्तमाना-त्कुत्स्ये कर्तरि इन्प्रत्ययो भवति । तैलं विक्रीतवान् तैलविक्रयी । घृतविक्रयी । रसविक्रयी । सोमविक्रयी । कुत्स्य इति किम् ? धान्यविक्रयः ।

घ्नो णिन् ॥४।३।१८९॥ कर्मणः सुबन्तात्परात् हन्तेर्भूतेऽर्थे वर्तमानात्कुत्स्ये कर्तरि णिन्प्रत्ययो भवति । पितृघाती । मातृघाती । पितृव्यघाती । मातुलघाती । कुत्स्य इति किम् ? चोरं हतवान् । शत्रुं हतवान् ।

ब्रह्मभ्रूणवृत्रात्क्विप् ॥४।३।१९०॥ ब्रह्म भ्रूण वृत्र इत्येतेभ्यः पराद्धन्तेर्भूतेऽर्थे क्विबेव प्रत्ययो भवति । ब्रह्म हतवान् ब्रह्महा । भ्रूणहा । वृत्रहा । अन्यः प्रत्ययो णिन् वा न भवति । पुनः ब्रह्मभ्रूणवृत्रादेव हन्तेर्भूते क्विप् भवति । इह न भवति । पुरुषं हतवान् । आखुहा बिडाल इत्यभूते पुनः ब्रह्मभ्रूणवृत्राद्धन्तेरेव भूते क्विप् भवति । इह न भवति ब्रह्माधीतवान् । पुनः ब्रह्मभ्रूणवृत्राद्धन्तेर्भूत एव क्विप् भवति । इह न भवति ब्रह्माणं हन्ति ब्रह्माणं हनिष्यति । तन्त्रेण इमे चत्वारो योगा मन्वन्क्वनिब्विच्क्विप इत्येव सिद्धे नियमार्था वेदितव्याः ।

सुकर्मपापमन्त्रपुण्यात् कृञः ॥४।३।१९१॥ सु इत्येतस्मात् कर्म पाप मन्त्र पुण्य इत्येतेभ्यश्च कर्मभ्यः सुबन्तेभ्यः परात् कृञो भूते क्विबेव प्रत्ययो भवति । सुष्ठु कृतवान् सुकृत् । कर्मकृत् । पापकृत् । मन्त्रकृत् । पुण्यकृत् । अन्यः प्रत्ययो न भवति । पुनः सुकर्मपापमन्त्रपुण्यात् कृञ एव[1] भूते क्विप् । इह न भवति । मन्त्र-मधीतवान् । पुनः सुकर्मपापमन्त्रपुण्यात्कृञो भूत एव क्विप् । कर्म करोति । कर्म करिष्यति । सुकर्ममन्त्रपाप-पुण्यादेवेति धातुनियमो नेष्यते । शास्त्रकृत्, तीर्थकृदित्यपि हि भवति । केचिदिह धातुनियममपीच्छन्ति । शास्त्रकृत्तीर्थकृदित्यभूत इत्याहुः । इमेऽपि पूर्ववत् क्विपि सिद्धे तन्त्रेण त्रयश्चत्वारो वा नियमार्था योगा वेदितव्याः ।

सोमात्सुञः ॥४।३।१९२॥ सोमात्कर्मणः सुबन्तात्परात् सुनोतेर्भूते क्विबेव प्रत्ययो भवति । सोमं सुतवान् सोमसुत् । पूर्ववदत्रापि चतुर्विधो नियमः । तेनान्यः प्रत्ययोऽत्र न भवति । इहापि क्विप् न भवति । सुरां सुतवान् । सोमं पीतवान् । सोमं सुनोतीति ।

अग्नेश्चेः ॥४।३।१९३॥ अग्नेः कर्मणः सुबन्तात्पराच्चिनोतेर्भूते क्विप्प्रत्ययो भवति । अग्निं चितवान् अग्निचित् । अत्रापि चतुर्विधो नियमः तेनान्यः प्रत्ययो न भवति । इहापि क्विप् न भवति । इष्टकाश्चितवान् । अग्निं हुतवान् । अग्निं चिनोतीति । मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन् बाधन्ते नोत्तरानिति हन्त्यादि-क्विपाऽणादिरेव बाध्यते, न क्तवतुः ।

कर्मण्यग्न्यर्थे ॥४।३।१९४॥ कर्मणः परात् चिनोतेर्भूते कर्मण्यग्न्यर्थेऽभिधेये क्विप्प्रत्ययो भवति । श्येन इव श्येनः । श्येनश्चितः श्येनचित् । अग्न्यर्थं इष्टकाचय उच्यते । बहुलाधिकाराद्रूढिविषय एवायं द्रष्टव्यः ।

दृशः क्वनिप् ॥४।३।१९५॥ कर्मणः पराद्दृशो भूते क्वनिप्प्रत्ययो भवति । मेरुं दृष्टवान् मेरुदृश्वा । परलोकदृश्वा । मन्क्वनिब्विच्क्विप इत्येव सिद्धे प्रत्ययान्तरनिवृत्त्यर्थं वचनम् । दृशिग्रहणस्यैव प्रपञ्चः ।

राजसहात्कृञ्युधिभ्याम् ॥४।३।१९६॥ राजन् इत्येतस्मात्कर्मणः सहशब्दाच्च परात्कृञः युधेश्च धातोर्भूते क्वनिप्प्रत्ययो भवति । वचनभेदाद्यथासङ्ख्यमत्र नेष्यते । राजानं कृतवान् राजकृत्वा । राजानं योधितवान् राजयुध्वा । सह कृतवान् सहकृत्वा । सह युद्धवान् सहयुध्वा । युधिर्योधयतेरर्थे सकर्मको भवति । अकर्मका अपि हि धातवो ण्यर्थे वर्तमानाः सकर्मका भवन्ति । यथा मेघं नमन्तीति । प्रत्ययान्तरनिवृत्त्यर्थं वचनम् ।

---

1. कृञ एव भूते क० म० ।

अजोऽनौ डः ॥४।३।१९७॥ कर्मणः परादनुपूर्वाज्जनेर्धातोर्भूतेऽर्थे डप्रत्ययो भवति । अणपवादः । पुमांसमनुजातः पुमनुजः ।

सप्तम्याः ॥४।३।१९८॥ सप्तम्यन्तात्परात्जनेर्धातोर्भूते डप्रत्ययो भवति । उपसरे जाताः उपसरजाः । मन्दुरायां जातो मन्दुरजः । अप्सु जातम् अब्जम् । अप्सुजम् ।

अजातेः पञ्चम्याः ॥४।३।१९९॥ पञ्चम्यन्तादजातिवाचिनः सुपो जनेर्भूते डप्रत्ययो भवति । बुद्धेर्जातो बुद्धिजः संस्कारः । शोकजः । दुःखजः । विषादजः । अजातेरिति किम् ? अश्वाज्जातः । हस्तिनो जातः ।

क्वचित् ॥४।३।२००॥ क्वचिदन्यस्मिन्नपि विषये डो भवति । लक्ष्यानुसारेणान्यस्मादपि सुबन्तात्-पराज्जनेर्धातोर्भूते डप्रत्ययो भवति । किंजातेन किंजः । अलं जातेन अलंजः । न जातोऽजः । अविजाः । उपजाः । परिजाः केशाः । शशास कृत्यादिषु कर्मसु प्रजाः । अनुजा विजयधर्मशीलभर्तुः । स्त्रीजमनृतम् । ब्राह्मणजः पशुवधः । क्षत्रियजं युद्धम् । अब्जम् । अन्यस्मिन्कर्त्रर्थेऽपि क्वचिदर्थे भवति । पुंसा अनुजाता पुंसानुजा । अन्यस्मादपि धातोर्भवति, वरमाहन्ति वराहः । परिखाता परिखा । आखा । उपखा । अ । क । खम् । भम् ।

जृषोऽतृ ॥४।३।२०१॥ जृषेर्धातोर्भूते अतृप्रत्ययो भवति । जरन् । जरन्तौ । जरन्तः ।

सुयजो ङ्वनिप् ।४।३।२०२॥ सु यज् इत्येताभ्यां धातुभ्यां भूते ङ्वनिप्प्रत्ययो भवति । सुत्वा[3] । सुत्वानौ । सुत्वानः । यज्वा । यज्वानौ । यज्वानः । यज्वसुत्वनावन्यत्वनिसिद्धयोर्भूते नियमार्थं वचनम् । द्विषिग्रहणस्यैव प्रपञ्चः ।

भस्मादयः ॥४।३।२०३॥ भस्मन्नित्येवमादयः शब्दा मन्नादिप्रत्ययान्ता भूते धात्वर्थे साधवो वेदितव्याः । भसितं तदिति भस्म । चरितं तत्रेति चर्म । वृत्तं तत्रेति वर्म । भस्मादयः प्रयोगतोऽनुसर्तव्याः ।

क्तक्तवतू ॥४।३।२०४॥ धातोर्भूतेऽर्थे वर्तमानात् क्त क्तवतु इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । कृतः । कृतवान् । प्रकृतः कटं देवदत्तः । प्रकृतं कटो देवदत्तेन । इत्यादि कर्मणि तस्य भूतत्वादभूतत्वेऽपि समुदायस्य भवति ।

लुङ् ॥४।३।२०५॥ भूतेऽर्थे वर्तमानाद्धातोर्लुङ्प्रत्ययो भवति । अकार्षीत् । अहार्षीत् ।

रात्रौ वसोऽन्त्ययामास्वापेऽद्य ॥४।३।२०६॥ रात्रौ भूतेऽर्थे वर्तमानाद्वसतेर्धातोरद्यलुङ्प्रत्ययो भवति । लङोऽपवादः । अन्त्ययामास्वापे । यस्या रात्रावसौ वसिर्वर्तते । तत्रान्त्येऽन्त्ययाममस्वप्तरि चेत्कर्तर्यसौ धात्वर्थो भवति । क्व भवानुषितः । अमुत्रावात्सम् । रात्र्यन्त्ययामे तु मुहूर्तमपि स्वापे लङेव । अमुत्रावसम् । अद्येति प्रयोगकालनियमः । तेन यत्रासावन्त्यो यामस्तदहरेव प्रयोगो न दिवसान्तरे ।

अनद्यतने लङ् ॥४।३।२०७॥ आन्याय्यादुत्थानादान्याय्यात्संवेशनादेषोऽद्यतनः कालः । अहरुभयतोऽर्धरात्रं वा न विद्यतेऽद्यतनोऽस्मिन्तस्मिन्भूतेऽर्थे वर्तमानाद्धातोर्लङ्प्रत्ययो भवति । अपचत् । अपठत् । बहुव्रीहि-परिग्रहः किम् ? अद्य ह्योऽभुक्ष्महीति व्यामिश्रे भूतसामान्ये च मा भूत् । अद्यतनेऽप्यनद्यतनो मुहूर्तादि सामान्यं भवतीति अद्यतने न भवति । अगमाम घोषानापाम पयः । जम्बूद्वीपे विदेहेऽभूदितः सप्तमजन्मनीति भूतेऽनद्यतनेऽपि भूतमात्रविवक्षायां लुङ् ।

ख्याते दृश्ये ॥४।३।२०८॥ भूतेऽनद्यतने ख्याते लोकविज्ञाते दृश्ये प्रयोक्तुः सम्भवदर्शने वर्तमानाद्धातो-र्लङ्प्रत्ययो भवति । लिडपवादः । अरुणद्देवः पाण्ड्यम् । अदहदमोघवर्षोऽरातीन् । ख्यात इति किम् ? चकार कटं देवदत्तः । दृश्य इति किम् ? जघान कंसं किल वासुदेवः । अनद्यतन इति किम् ? उदगादादित्यः ।

---

१. स स्यादलजः किञ्च यस्य निरर्थकम्, क० म० टि० । २. कृष्यादिषु क० म० । ३. सुत्वा स्वभिषवात्पूर्वम्, इति वैजयन्ती । क० म० टि० ।

स्मृत्यर्थेऽयदि लृट् ॥४।३।२०९॥ स्मृत्यर्थे धातावुपपदे सति भूतानद्यतनेऽर्थे वर्तमानाद्धातोर्लृट्प्रत्ययो भवति अयदि न चेत्तत्र यच्छब्दः प्रयुज्यते। अभिजानासि देवदत्त कश्मीरेषु वत्स्यामः। गमिष्यामः। अभिजानामि नमस्तिलकपर्वतम्। स्मरसि बुध्यसे चेतयसि कलिङ्गेषु वत्स्यामः। अयदीति किम्? अभिजानासि देवदत्त यत्कलिङ्गेष्ववसाम।

साकाङ्क्षे वा ॥४।३।२१०॥ अपेक्षा आकाङ्क्षा तद्वान् साकाङ्क्षः, साकाङ्क्षे भूतानद्यतनेऽर्थे वर्तमानाद्धातोः स्मृत्यर्थ उपपदे लृट्प्रत्ययो वा भवति। अयदीति नानुवर्तते। तेन यद्ययदि च परत्वादयमेव विकल्पः। अभिजानासि देवदत्त कलिङ्गेषु वत्स्यामः तत्रौदनं भोक्ष्यामहे। अभिजानासि देवदत्त कलिङ्गेष्ववसाम तत्रौदनमभुञ्ज्महि। अभिजानासि देवदत्त यत्कलिङ्गेषु वत्स्यामस्तत्रौदनं भोक्ष्यामहे। अभिजानासि देवदत्त यत्कलिङ्गेष्ववसाम तत्रौदनमभुञ्ज्महि। तत्र वासः भोजने लक्ष्यलक्षणतया परस्पराकाङ्क्षे। वासेन हि भोजनं लक्ष्यते।

अत्यन्तापह्नवे लिट् ॥४।३।२११॥ अपह्नवो निह्नुतिः, अपलापोऽनभ्युपगमः। अत्यन्तापह्नवो यत्सदसद्वा न किञ्चिदभ्युपैति सर्वं मूलतोऽपलपति तत्र भूतानद्यतनेऽर्थे वर्तमानाद्धातोर्लिट्प्रत्ययो भवति। लङोऽपवादः। किं त्वं गत्वा कलिङ्गेषु स्थितोऽसि? कः कलिङ्गान् जगाम। नाहं कलिङ्गान् जगाम। नाहं कलिङ्गान् ददर्श। अत्यन्तग्रहणादेकदेशापह्नवे लङेव। नाहं कलिङ्गेष्वतिष्ठम्।

परोक्षे ॥४।३।२१२॥ परोक्षे भूतेऽनद्यतनेऽर्थे वर्तमानाद्धातोर्लिट्प्रत्ययो भवति। परोक्षं यत्प्रयोक्त्रा न साक्षादधिगतम्। चकार। जहार। सुप्तोऽहं किल विललाप। मत्तोऽहं किल विचचार। चिन्तयन् किलाहं शिरः कम्पयाम्बभूव। अङ्गुलिं स्फोटयामास। बभूवुस्तापसाः केचित्पाण्डुपत्रपलाशिनः पारिव्राज्यं तदाऽऽदत्त मरीचिरिव तृषार्दितः इति। भूतानद्यतनपरोक्षेऽपि भूतमात्रस्य भूतानद्यतनमात्रस्य च विवक्षायां लुङ्लङौ भवतः। न हि वस्तुनि सम्भविनो धर्माः सर्वे विवक्षितव्या भवन्ति। योगविभाग उत्तरार्थः।

हशश्वत्पञ्चाब्द्यन्तःप्रच्छ्ये लङ् च ॥४।३।२१३॥ ह शश्वदित्येतयोरुपपदयोः पञ्चाब्द्यन्तः प्रच्छ्ये च भूतानद्यतने परोक्षेऽर्थे वर्तमानाद्धातोर्लङ् लिङ् च प्रत्ययो भवतः। पञ्चानामब्दानां वर्षाणां समाहारः पञ्चाब्दी तस्यामन्तर्यः पृच्छ्यते स पञ्चाब्द्यन्तःपृच्छ्यः। अभिजानासि देवदत्त इति हाकरोत्। इति ह चकार। शश्वदकरोत्। शश्वच्चकार। किमगच्छद् देवदत्तः? अगच्छद् देवदत्तः। किं जगाम देवदत्तः? जगाम देवदत्तः। हशश्वत्पञ्चाब्द्यन्तःप्रच्छ्य इति किम्? जघान कंसं किल वासुदेवः। लङ् परोक्षापरोक्षयोः सामान्यशब्दो न परोक्षं विशेषं बोधयति तत्र विशेषप्रतिपत्तिर्वर्षाद्यपेक्षमिति पूर्वेणैव सिद्धम्। स्मृत्यर्थे लृड्बाधनार्थं वचनम्। अतएव लङ्ग्रहणमन्यथा चेत्युच्यते।

पुरि लुङ् वा ॥४।३।२१४॥ परोक्ष इति निवृत्तम्। भूतानद्यतनेऽर्थे वर्तमानाद्धातोः पुरशब्द उपपदे लुङ् वा भवति। अवात्सुरिह पुरा छात्राः। आसन्निह पुरा छात्राः। परोक्षे लिट्। ऊषुरिह पुरा छात्राः। इति ह पुराऽकार्षीत्। शश्वत्पुराऽकार्षीत्। पुरि लुङ्वचनात् स्मृत्यर्थे हशश्वत्सु सामान्यविवक्षाया लुङ्न भवति।

स्मे च लट् ॥४।३।२१५॥ भूतानद्यतनेऽर्थे वर्तमानाद्धातोः स्मशब्दे पुराशब्दे चोपपदे लट्प्रत्ययो भवति। पृच्छति स्म पुरोधसम्। वसन्तीह पुरा छात्राः। एवं पुराशब्दे चत्वारो लकारा भवन्ति। स्म पुरायोगे तु परत्वाल्लडेव। माणवकेन स्म-पुरा दीयते।

ननौ पृष्टोक्तौ ॥४।३।२१६॥ अनद्यतन इति निवृत्तम्। पृष्टस्योक्तिरुत्तरं प्रतिवचनमित्यर्थः। तत्र भूतेऽर्थे वर्तमानाद्धातोर्ननुशब्द उपपदे लट्प्रत्ययो भवति। किमकार्षीः कटं देवदत्त? ननु करोमि भोः। किमवोचः किञ्चिद् देवदत्त? ननु ब्रवीमि भोः। पृष्टोक्ताविति किम्? नन्वकार्षीन्माणवकः कटम्। वर्तमाना—

---

1. -वर्षाद्यपे—क० म०। 2. चेत्यं चेत क० म०।

विवक्षैवेयं तथाहि शत्रानशावपि दृश्येते । ननु कुर्वन्तं मा पचय । ननु कुर्वाणं मा पचयेति तन्नोत्तरेणैव सिद्धम् । भूतविवक्षाव्युदासार्थं वचनम् । अन्यथा हि लुङाद्यपि प्रसज्येत । यथा किमकार्षीः कटं देवदत्त ? न करोमि । नाकार्षम् । अहं नु करोमि । अहं न्वकार्षमिति ।[1]

सति ॥४।३।२१७॥ सन्विद्यमानो वर्तमान इत्यर्थः । वर्तमानाद्धातोर्लट्प्रत्ययो भवति । पूर्वापरीभूतावयवा क्रिया समुदायरूपा पाकादिस्तस्याः सैव सत्ता [2]यावताऽवयवसत्त्वम् । पचति । पठति ।

पूङ्यजः शानः ॥४।३।२१८॥ पूङो यजेश्च धातोः सत्यर्थे वर्तमानात् शानप्रत्ययो भवति । पवमानः । यजमानः । आनशानः । षष्ठीसमासः । न च यजेरफलेशो शोऽस्तीति वचनम् ।

वयः शक्तिशीले ॥४।३।२१९॥ धातोः सत्यर्थे वर्तमानाद् वयसि शक्तौ शीले च गम्यमाने शानप्रत्ययो भवति । वयः प्राणिनां कालकृताऽवस्था यौवनादिः । शक्तिः सामर्थ्यम् शीलं स्वाभाविकम् । वयसि—कतीह शिखण्डं वहमानाः । कतीह कवचं पर्यस्यमानाः । कतीह कण्डूयिन्दानाः । यस्मिन्वयसि शिखण्डिवहनादि भवति तदिह वयो गम्यते । शक्तौ—कतीह पचमानाः । कतीह समश्नानाः । कतीह पाके समाशे च समर्था इत्यर्थः । शीले—कतीहाञ्जानाः । कतीह मण्डयमानाः । अञ्जनशीला मण्डनशीला इत्यर्थः ।

धारीङः शत्रकृच्छ्रे ॥४।३।२२०॥ अकृच्छ्रः सुखसाध्यः अकृच्छ्रे सत्यर्थे वर्तमानाद्धारेरिङश्च धातोः शतृप्रत्ययो भवति । धारयन्नाचारप्रकल्पम् । अधीयन् पुण्डरीकम् । अकृच्छ्र इति किम् ? कृच्छ्रेण धारयति । कृच्छ्रेणाधीयते ।

सुञ्द्विषार्हस्सत्र्यरिप्रशस्ये ॥४।३।२२१॥ सुञ् द्विष अर्ह इत्येतेभ्यो धातुभ्यः सत्यर्थे वर्तमानेभ्यो यथाक्रमं सत्रिणि अरौ प्रशस्ये च कर्तरि शतृप्रत्ययो भवति । सर्वे सुन्वन्तो यजमानाः सत्रिण उच्यन्ते । द्विषन् शत्रुरित्यर्थः । अर्हन् विद्याम् । अर्हन् पूजाम् । विद्यापूजार्हतया कर्ता प्रशस्यते । सत्र्यरिप्रशस्य इति किम् ? सुरां सुन्वन्ति । पतिं द्वेष्टि । चोरो वधमर्हति ।

तृ साधुधर्मशीलेषु ॥४।३।२२२॥ साधौ धर्मशीले च सत्यर्थे वर्तमानाद्धातोस्तृप्रत्ययो भवति । धर्मानुवृत्त आचारः । साधौ—कर्ता विकटः । कर्ता खेलः । साधु करोति । साधु गच्छतीत्यर्थः । धर्मे—वधूमूँढां मुण्डयितारः । आविशायनाः । श्राद्धे सिद्धेऽन्नमपहर्तारः आहूकाराः । मुण्डाद्येतेषां कुलधर्म इत्यर्थः । शीले—कर्ता कटान् । वदिता जनवादान् । करणं वदनं चास्य शीलमित्यर्थः । नप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृप्रशास्तार औणादिका पितृमात्रादिवत् । अतएव नैषां तृप् । स्वसृनप्तृनेष्ट्रिति दीर्घविधौ पृथगुपादानम् । बहुवचनं कथपत्पद इत्यादावयथासंख्यार्थम् ।

भूवृतूवृधूभ्राजसहचरस्चापत्रपालङ्कृञ्निराकृञ्प्रजनोत्पचोत्पतोत्पदोन्मदादिष्णुः ॥४।३।२२३॥ साधुधर्मशीले सत्यर्थे वर्तमानेभ्यः भू वृतू वृधू भ्राज सह चर रुच अपत्रप अलंकृञ् निराकृञ् प्रजन उत्पच उत्पत उत्पद उन्मद इत्येतेभ्यः इष्णुक्प्रत्ययो भवति । भविष्णुः । सर्वेषां प्रभविष्णुः । राजन्यानां नव सयोध्यः । वर्तिष्णुः । वर्धिष्णुः । भ्राजिष्णुः । भ्राजिष्णुना लोहितचन्दनेन । सहिष्णुः । चरिष्णुः । रोचिष्णुः । अपत्रपिष्णुः । अलङ्करिष्णुः । निराकरिष्णुः । प्रजनिष्णुः । उत्पचिष्णुः । उत्पतिष्णुः । उत्पदिष्णुः ।

भूजेः स्नुक् ॥४।३।२२४॥ साधुधर्मशीले सत्यर्थे वर्तमानाभ्यां भू जि इत्येताभ्यां धातुभ्यां स्नुक् प्रत्ययो भवति । भूष्णुः । जिष्णुः ।

ग्लास्थः स्नुः ॥४।३।२२५॥ साधुधर्मशीले सत्यर्थे वर्तमानाभ्यां ग्ला स्था इत्येताभ्यां धातुभ्यां स्नुप्रत्ययो भवति । ग्लास्नुः । स्थास्नुः । प्रत्ययान्तरकरणं स्वार्थम् तस्य हि कितीकारः स्यात् ।

---

१. न त्वन्नु करोमि अहन्न्वकार्षम्, इति क० म० । २. यावतावयवसत्त्वम्, क० म० टि० । ३. परिक्षीणामित्यर्थः, क० म० ।

गृधिधृषिक्षिप्त्रसः क्नुः ॥४।३।२२६॥ साधुधर्मशीले सत्यर्थे वर्तमानेभ्यो गृधि धृषि क्षिप् त्रस् इत्येतेभ्यो धातुभ्यः क्नुप्रत्ययो भवति । गृध्नुः । धृष्णुः । क्षिप्नुः । त्रस्नुः ।

सन्भिक्षाशंस्विन्देच्छादुः ॥४।३।२२७॥ साधुधर्मशीले सत्यर्थे वर्तमानेभ्यः सन्प्रत्ययान्ताद्भिक्ष आशंस् विन्द इच्छ इत्येतेभ्यश्च उप्रत्ययो भवति । चिकीर्षुः । जिहीर्षुः । भिक्षुः । आशंसुः । विन्दुः । इच्छुः । सन्निति प्रत्ययग्रहणं न धातोः । आशंसिति आङः शसुङ इच्छायामित्यस्य ग्रहणं न शंसू स्तुतावित्येतस्य विन्दिति विद ज्ञाने इत्येतस्य प्रत्ययसन्नियोगे निपातनान्नकारः । इच्छेति इच्छतेश्छकारः ।

शृवन्द्यारुः ॥४।३।२२८॥ शृ वन्द इत्येताभ्यां साधुधर्मशीले सत्यर्थे वर्तमानाभ्याम् आरुप्रत्ययो भवति । शरारुः । वन्दारुः ।

सद्राशद्धेट् सेरुः ॥४।३।२२९॥ सद् द्रा शद् धेट् सि इत्येतेभ्यः साधुधर्मशीले सत्यर्थे वर्तमानेभ्यः रुप्रत्ययो भवति । सद्रुः । द्रारुः । शद्रुः । धारुः । सेरुः ।

निद्रातन्द्राश्रद्धास्पृहिगृहिपतिशीङ्दयादालुः ॥४।३।२३०॥ निद्रा, तन्द्रा, श्रद्धा, स्पृहि, गृहि, पति, शीङ्, दय इत्येतेभ्यः साधुधर्मशीले सत्यर्थे वर्तमानेभ्य आलुप्रत्ययो भवति । निद्रालुः । तन्द्रालुः । श्रद्धालुः । स्पृहयालुः । गृहयालुः । पतयालुः । शयालुः । दयालुः । निद्रातन्द्रेति निद्रापूर्वात् तन्द्रापूर्वात् द्रायतेर्दकारस्य नकारो निपातनात् श्रद्धेति श्रत्पूर्वो धाञ् । स्पृहिगृहिपतयश्चुरादिषु कथादयः ।

सहिवहिचलिपापतो यङ इः ॥४।३।२३१॥ सहि वहि चलि पापत् इत्येतेभ्यो यङन्तेभ्यः साधुधर्मशीले सत्यर्थे वर्तमानेभ्यः इप्रत्ययो भवति । सासहिः । वावहिः । चाचलिः । पापतिः । पापदिति पतेर्यङ् प्रकृते निर्देशो नियमभावार्थः ।

ददिसस्त्रिचक्रिजज्ञिनेमिः ॥४।३।२३२॥ ददि सस्त्रि चक्रि जज्ञि नेमि इत्येते शब्दा इप्रत्ययान्ताः साधुधर्मशीले सत्यर्थे निपात्यन्ते । दधीति डुधाञः इः किद् द्विर्वचनं च । दधिः । एवं 'सृ' इत्येतस्य सस्त्रिः । कुलटचक्रिः । अनेर्जज्ञिः । नेमीति नमेरेत्वं च नेमिः ।

भूवृषस्थाशृहन्कम्गमादुकण् ॥४।३।२३३॥ भू वृष स्था शृ हन् कम् गम् इत्येतेभ्यः साधुधर्मशीले सत्यर्थे वर्तमानेभ्यः उकण् प्रत्ययो भवति । प्रभावुकः । वर्षुकः । प्रवर्षुकः पर्जन्यः । उपस्थायुकः । गुणानधिष्ठायुकः । प्रशारुकः । आघातुकः । कामुकः । आगामुकः ।

लषपतपदः ॥४।३।२३४॥ लष पत् पद् इत्येतेभ्यः धातुभ्यः साधुधर्मशीले सत्यर्थे वर्तमानेभ्यः उकण् प्रत्ययो भवति । अपलाषुका वृषलो । अपलाषुकं वृषलं सङ्गतं प्रपातुका गर्भाः, उपपादुकः सत्त्वः, योगविभाग उत्तरार्थः ।

क्रुद्भूषार्थसृगृधज्वल्जुशुभश्चानः ॥४।३।२३५॥ क्रुत् क्रोधो भूषाऽलङ्कारस्तदर्थो येषां तेभ्यः सृ गृध ज्वल् जु शुभ इत्येतेभ्यः लषपतपदिभ्यश्च धातुभ्यः साधुधर्मशीले सत्यर्थे वर्तमानेभ्यः अनप्रत्ययो भवति । क्रोधनः । रोषणः । भूषणः । मण्डनः । सरणः । गर्धनः । ज्वलनः । जवनः । शोभनः । लषणः । पतनः । पदनः । जयतिर्वेगे संस्कारे वर्तते । पदेरिङ्गितो न वचनम् सकर्मकार्थमुत्तरमानवचने ह्यकर्मकाधिकारः । एकेऽपवादविषये साध्वादिर्यं उत्सर्गो समस्थान भवतीति ज्ञापनार्थम् उकणा ह्यस्य बाधायां प्राप्तायामिदं वचनम् । तेन चिकीर्षिता कटम्, अलङ्कर्ता कन्यामिति न भवतीति प्रायिकं चेदं ज्ञापकं विज्ञेयम् । गन्ता खेलं भविता, जागरिता परराभाग् । अपलाषुकं वृषलसङ्गतम् । विकत्थनः । भासनः । कम्पना युवतिः । कम्पना शाखेति हि दृश्यते तथा चोत्तरत्र दीपिग्रहणम् । अन्यथा रेणाऽनोऽस्य बाध्यत इति तदर्थकं स्यात् ।

---

1. सोका, क० म० ।

रुशब्दार्थादकर्मकात् ।।४।३।२३६।। रुशब्दे चल कम्पन इत्येतदर्थेभ्योऽकर्मकेभ्योऽविद्यमानकर्मभ्योऽविवक्षितकर्मभ्यश्च धातुभ्यः साधुधर्मशीले सत्यर्थे वर्तमानेभ्योऽनप्रत्ययो भवति। रवणः। शब्दनः। आक्रोशनः। कम्पनः। चलनः। जापनः। अकर्मकादिति किम् ? परीता विद्याम्।

हलाद्यन्तान्ङिदितः ।।४।३।२३७।। ङित इति तस्य धातोर्हलन्तादकर्मकात् साधुधर्मशीले सत्यर्थे वर्तमानादनप्रत्ययो भवति। वृतुङ्—वर्तनः। वर्धनः। शर्धनः। स्पर्द्ध—स्पर्द्धनः। गुपि—जुगुप्सनः। मीमांसनः। चेतनः। हलाद्यन्तादिति किम् ? एधिता। वर्ता। ङिदित इति किम् ? पक्ता। हलाद्यन्त एक एव विज्ञायते। तेन यथासंख्यं च न भवति। अकर्मकादिति किम् ? वसिता वस्त्रम्। एकेऽत्राकर्मकादिति नापेक्षन्ते।

न दीक्षदीप्सूदणि ज्यः ।।४।३।२३८।। दीक्ष् दीप् सूद् इत्येतेभ्यो णिजन्तेभ्यो यकारान्तेभ्यश्च धातुभ्यः साधुधर्मशीले सत्यर्थे वर्तमानेभ्योऽनप्रत्ययो न भवति। दीक्षिता। दीपिता। सूदिता। णिज—हस्तयिता। उत्पुच्छयिता। इदं प्राप्तिमतोर्णेरुपलक्षणम्। तेन भावयिता। यः—क्नूयिता। क्ष्मायिता। मधुसूदनः। रिपुसूदनः। बलसूदनः। इति नन्द्यादिषु द्रष्टव्याः।

द्रम्क्रमो यङः ।।४।३।२३९।। द्रम् क्रम् इत्येताभ्यां यङन्ताभ्यां धातुभ्यां साधुधर्मशीले सत्यर्थे वर्तमानाभ्यामनप्रत्ययो भवति। दन्द्रमणः। चङ्क्रमणः। सकर्मकार्थं य इति प्रतिषेधनिवृत्त्यर्थं वचनम्। अतो लुग्विषप्रत्यये विषयभूते एव भवति।

यज्वद्दशजपादूकः ।।४।३।२४०।। यज् वद दश् जप् इत्येतेभ्यो यङन्तेभ्यो धातुभ्यः साधुधर्मशीले सत्यर्थे वर्तमानेभ्य ऊकप्रत्ययो भवति। यायजूकः। वावदूकः। दन्दशूक.। जञ्जपूकः।

जागुः ।।४।३।२४१।। जागृ इत्येतस्माद्धातोः साधुधर्मशीले सत्यर्थे वर्तमानादूकप्रत्ययो भवति। यङ इति निवृत्तम्। जागरूकः।

शमष्टकत्रुषद्विषद्रुहदुहयुजत्यजरजभजाभ्याहनाऽनुरुधो घिनञ् ।।४।३।२४२।। शमादिभ्योऽष्टाभ्यो दुष द्विष द्रुह दुह् युज त्यज रज भज अभ्याहन अनुरुध इत्येतेभ्यश्च धातुभ्यः साधुधर्मशीले सत्यर्थे वर्तमानेभ्यः घिनञ् प्रत्ययो भवति। शमी। दमी। तमी। श्रमी। भ्रमी। क्षमी। क्लमी। वन्दी। प्रमादी। दोषी। द्वेषी। द्रोही। दोही। योगी। त्यागी। रागी। भोगी। कल्याणभागी। अभ्याघाती। अनुरोधी। युजेति युज्यतियुनक्त्योर्ग्रहणम्। रजेति निपातनान्न लुक्। अनुरुधेत्यनो रुधि कामे।

आङः क्रीडयमयसमुषः ।।४।३।२४३।। आङः परेभ्यः क्रीड् यम् यस् मुष इत्येतेभ्यो धातुभ्यः साधुधर्मशीले सत्यर्थे वर्तमानेभ्यो घिनञ्प्रत्ययो भवति। आक्रीडी। आयामी। आयासी। आमोषी। साध्वादीयाः(दयः) प्रायेण कविप्रकाराः प्रयोगानुसारेण प्रयुज्यन्ते इत्युपसर्गविकल्पेन भवति। एवमुत्तरत्रापि।

समः पृचसृजज्वरोऽकर्मकात् ।।४।३।२४४।। समः परेभ्यः पृच् सृज् ज्वर इत्येतेभ्योऽकर्मकेभ्यो धातुभ्यः साधुधर्मशीलेऽर्थे वर्तमानेभ्यो घिनञ् प्रत्ययो भवति। सम्पर्की। संसर्गी। संज्वारी। अकर्मकादिति किम् ? सम्पृणक्ति शाकम्।

वौ विचकषकत्थस्रम्भलसः ।।४।३।२४५।। विशब्दे उपपदे विच कष कत्थ स्रम्भ लस इत्येतेभ्यो धातुभ्यः साधुधर्मशीले सत्यर्थे वर्तमानेभ्यो घिनञ्प्रत्ययो भवति। विवेकी। विकाषी। विकत्थी। विस्रम्भी। विलासी।

लपोऽपे च ।।४।३।२४६।। अपे चोपपदे लपेर्धातोः साधुधर्मशीले सत्यर्थे वर्तमानाद् घिनञ्प्रत्ययो भवति। अपलपतीत्येवं अपलापी। विलापी।

चरोऽतौ च ।।४।३।२४७।। अतिशब्देऽपे चोपपदे चरेर्धातोः साधुधर्मशीले सत्यर्थे वर्तमानाद् घिनञ्प्रत्ययो भवति। अतिचारी। अपचारी।

लपसृद्रुमथवदवसः प्रे ॥४।३।२४८॥ प्र उपपदे लप् सृ द्रु मथ वद वस इत्येतेभ्यो धातुभ्यः साधुधर्मशीले सत्यर्थे वर्तमानेभ्यो घिनञ्प्रत्ययो भवति । प्रलापी । प्रसारी । प्रद्रावी । प्रमाथी । प्रवादी । प्रवासी । वसतेर्ग्रहणम्, न वस्तेः ।

परेः सृवददहमुहः ॥४।३।२४९॥ परिपूर्वेभ्यः सृ वद् दह मुह इत्येतेभ्यस्साधुधर्मशीले सत्यर्थे वर्तमानेभ्यो धातुभ्यो घिनञ्प्रत्ययो भवति । परिसारी । परिवादी । परिदाही । परिमोही ।

देवो णेश्च ॥४।३।२५०॥ परिपूर्वाद्देवृङ् इत्येतस्मात् ण्यन्तात्केवलाच्च साधुधर्मशीले सत्यर्थे वर्तमानाद् घिनञ्प्रत्ययो भवति । परिदेवत इति परिदेवी । णेः परिदेवयतीति परिदेवी ।

क्षिपरटः ॥४।३।२५१॥ परिपूर्वाभ्यां क्षिप रट इत्येताभ्यां धातुभ्यां साधुधर्मशीले सत्यर्थे वर्तमानाभ्यां घिनञ्प्रत्ययो भवति । परिक्षेपी । परिराटी ।

वादेश्च वुञ् ॥४।३।२५२॥ परिपूर्वात् वादि इत्येतस्मात् ण्यन्तात् क्षिपरटिभ्यां च साधुधर्मशीले सत्यर्थे वुञ्प्रत्ययो भवति । परिवादकः । परिक्षेपकः । परिराटकः । अतो वुञ् वचनात् ण्वादयोऽपि ताच्छीलादिविषये असमत्वान्न भवन्तीति विज्ञायते ।

निन्दहिंसक्लिशखादविनाशिव्याभाषासूयात् ॥४।३।२५३॥ निन्द हिंस क्लिश खाद विनाशि व्याभाष असूय इत्येतेभ्यः साधुधर्मशीले सत्यर्थे वर्तमानेभ्यो वुञ्प्रत्ययो भवति । निन्दकः । हिंसकः । क्लेशकः । खादकः । विनाशकः । व्याभाषकः । असूयकः ।

उपसर्गाद्देवदेविक्रुशः ॥४।३।२५४॥ उपसर्गात्परेभ्यो देव देवि क्रुश इत्येतेभ्यो धातुभ्यः साधुधर्मशीले सत्यर्थे वर्तमानेभ्यो वुञ्प्रत्ययो भवति । आदेवत इति आदेवकः । परिदेवकः । आदेवयतीत्यादेवकः । परिदेवकः । आक्रोशकः । परिक्रोशकः । उपसर्गादिति किम् ? देवनः । देवयिता । क्रोष्टा ।

कुट्टिलुण्टिवृङ्जल्पभिक्षादाकट् ॥४।३।२५५॥ कुट्टि लुण्टि वृङ् जल्पि भिक्ष इत्येतेभ्यः धातुभ्यः साधुधर्मशीले सत्यर्थे वर्तमानेभ्य आकट्प्रत्ययो भवति । कुट्टाकः । लुण्टाकः । वराकः । जल्पाकः । भिक्षाकः । टकारो ङ्यर्थः । कुट्टाकी । लुण्टाकी । वराकी । भिक्षाकी ।

दृक्षीण्वमज्यव्यथाभ्यमपरिभूविश्रेरिन् ॥४।३।२५६॥ दृ क्षि इण् वम जि अव्यथ अभ्यम् परिभू विश्रि इत्येतेभ्यो धातुभ्यः साधुधर्मशीले सत्यर्थे वर्तमानेभ्य इन्प्रत्ययो भवति । आङ्पूर्वो दृः । क्षीति निरनुबन्धस्य ग्रहणम्, न क्षियः । अव्यथेति व्यथेर्नञ् पूर्वस्य ग्रहणम् । आदरी । क्षयी । उदयी । अत्ययी । वमी । जयी । अव्यथी । अभ्यमी । परिभवी । विश्रयी ।

प्रात्सूजोः ॥४।३।२५७॥ प्रपूर्वाभ्यां सू जु इत्येताभ्यां साधुधर्मशीले सत्यर्थे वर्तमानाभ्यां धातुभ्यामिन्प्रत्ययो भवति । प्रसवी । प्रजवी । सु इति सुवतेर्ग्रहणं न सूतिसूयत्योः । प्रसविता ।

मरक् सृघस्यदः ॥४।३।२५८॥ सृ अद् घस् इत्येतेभ्यो धातुभ्यः साधुधर्मशीले सत्यर्थे वर्तमानेभ्यो मरक्प्रत्ययो भवति । सृमरः । अद्मरः । घस्मरः ।

भञ्जभासमिदो घुरः ॥४।३।२५९॥ भञ्ज भास मिद् इत्येतेभ्यः साधुधर्मशीले सत्यर्थे वर्तमानेभ्यो धातुभ्यो घुरप्रत्ययो भवति । भङ्गुरं काष्ठम् । भासुरं वपुः । मेदुरो नरः ।

वेत्तिच्छिद्भिदः कित् ॥४।३।२६०॥ विद् ज्ञाने छिद् भिद् इत्येतेभ्यो धातुभ्यः साधुधर्मशीले सत्यर्थे वर्तमानेभ्यः कित् घुरप्रत्ययो भवति । विदुरः । छिदुरः । भिदुरः । वेत्तीति तिब्निर्देश इतरविविदनिरासार्थः[1] । कित्त्वमनेकार्थम् ।

---

१. ष्ठुवासार्थः, क० म० ।

सर्तीण्नश्जेष्ट्वरप् ॥४।३।२६१॥ क्विदिति वर्तते । सर्ति इण नश् जि इत्येतेभ्यो धातुभ्यः साधुधर्मशीले वर्तमानेभ्यः कित् ट्वरप्प्रत्ययो भवति । सृत्वरः । सृत्वरी । इत्वरः । इत्वरी । नश्वरः । नश्वरी । जित्वरः । जित्वरी । टकारो ङ्यर्थः । पकारस्तगर्थः ।

गत्वरः ॥४।३।२६२॥ गत्वरः इति गमेः साधुधर्मशीले सत्यर्थे वर्तमानात् ट्वरप्मलुक् च निपात्यते । गत्वरः । गत्वर्यो यवनश्रियः ।

नम्कम्यजस्कम्पस्मिहिंसदीपो रः ॥४।३।२६३॥ नम् कमि अजस् कम्प स्मि हिंस दीप इत्येतेभ्यो धातुभ्यः साधुधर्मशीले सत्यर्थे वर्तमानेभ्यो रप्रत्ययो भवति । नम्रं मुखम् । नम्रा युवतिः । अजस्रं श्रवणम् । कम्प्रा शाखा । स्मेरं मुखम् । हिंस्रः पापः । दीप्रः प्रदीपः । अजस्रमिति जस् मोक्षणे नञ्पूर्वः सरप्रत्ययान्तः क्रियासातत्ये दृश्यते ।

स्वप्तृषिधृषो क्नज् ॥४।३।२६४॥ स्वप् तृषि धृष् इत्येतेभ्यः धातुभ्यः साधुधर्मशीले सत्यर्थे वर्तमानेभ्यो क्नज्प्रत्ययो भवति । स्वप्नक् । तृष्णक् । धृष्णक् ।

भ्यः क्रुक्रुकक्लुकाः ॥४।३।२६५॥ भी इत्येतस्मात्साधुधर्मशीले सत्यर्थे वर्तमानाद् धातोः क्रु क्रुक क्लुक इत्येते प्रत्यया भवन्ति । भीरुः[1] । भीरुकः । भीलुकः । इति क्रुकिङादित्वात्क्लुकवचनं लघु ।

स्थेशभासपिसकसो वरः ॥४।३।२६६॥ स्था ईश भास पिस कस् इत्येतेभ्यो धातुभ्यः साधुधर्मशीले सत्यर्थे वर्तमानेभ्यो वरप्रत्ययो भवति । स्थावरः । ईश्वरः । भास्वरः । पेस्वरः । कस्वरः । विकस्वरः ।

यायावरश्च ॥४।३।२६७॥ या इत्येतस्माद्यङन्तात् साधुधर्मशीले सत्यर्थे वर्तमानाद् वरप्रत्यय आकारलुगभावश्च निपात्यते । यायावरः । चकारः साधुधर्मशीलेऽधिकारस्यानुकर्षणार्थः । तेनोत्तरत्रानतुवृत्तिः ।

संविप्राद्भुवोऽनाम्न्युङ् ॥४।३।२६८॥ सं वि प्र इत्येतेभ्यः पराद्भुवो धातोः सत्यर्थे वर्तमानाद्डुङ्प्रत्ययो भवति । अनाम्नि समुदायश्चेत्संज्ञा न भवति । सम्भवतीति सम्भुर्जनिता । विभुः सर्वगतः । प्रभुः स्वामी । अनाम्नीति किम् ? विभूर्नाम कश्चित् ।

मितद्र्वादयः ॥४।३।२६९॥ मित द्रुव इत्येवमादयः उङ्प्रत्ययान्ताः साधवो वेदितव्याः । आदिशब्दः प्रकारे । मितं द्रवतीति मितद्रुः । शम्भुः । स्वयम्भुः । शम्भुवः सदृशः । स्वयम्भुवा भूर्ताहिनेन भूतलेनेति क्विबन्तौ ।

इत्रः प्वो दैवते ॥४।३।२७०॥ पू इत्येतस्माद्धातोः देवतैव दैवतं तस्मिन् कर्तरि इत्रप्रत्ययो भवति । पवित्रोऽर्हन् स मा पुनातु ।

संज्ञर्षौ करणे ॥४।३।२७१॥ पुवो धातोः करणे इत्रप्रत्ययो भवति संज्ञायां ऋषौ चाभिधेये । दर्भः पवित्रम् । बर्हिः पवित्रम् । यज्ञोपवीतं पवित्रम् । ओघोपकरणं पवित्रम् । पवित्रा नदी । ऋषौ पवित्रोऽयं ऋषिः ।

लूधूसूखनसहचरर्तेः ॥४।३।२७२॥ लू धू सू खन सह चर अर्ति इत्येतेभ्यः करणे इत्रप्रत्ययो भवति । लवित्रम् । धवित्रम् । सवित्रम् । खनित्रम् । सहित्रम् । चरित्रम् । अरित्रम् ।

व्ययोद्रोर्घनः ॥४।३।२७३॥ वि अयस्[2] द्रु इत्येतेभ्यः पराद्धन्तेः करणेऽप्रत्ययो घनभावश्च निपात्यते । विहन्यतेऽनेनेति विघनः । अयोघनः । द्रुघनः । द्रुघण इति घणतिरजन्तः घणिग्रहणार्थः प्रकृत्यन्तरमस्ति अरिहणादिषु तथापाठाद्वा णत्वम् ।

स्तम्बाद्घ्नश्च ॥४।३।२७४॥ स्तम्बशब्दात्पराद्धन्तेः कः प्रत्ययः चकाराद्घनश्च करणे कारके निपात्यते । स्तम्बो हन्यतेऽनेनेति स्तम्बघ्नः । स्तम्बघनः । स्वभावात्पुंसि नपुंसके च घनशब्दः । तेन स्त्रियां क

---

१. सदृशम्, क० म० । २. अयश्चर्मटिका कूटः द्रुघणस्ताडकश्रमः क० म० टि० ।

एव स्तम्बघ्नी इष्टका । असमस्तात् क्तिनादिरपि । स्तम्बहतिः । स्तम्बहननी । करणस्य कर्तृत्वविवक्षायामु- गपि । स्तम्बघ्नेष्टका ।

वघ्नपरिघम् ॥४।३।२७५॥ वहतेर्यप्रत्ययः परिपूर्वस्य च हन्तेरप्रत्ययो घादेशश्च करणे कारके निपात्यते । वहत्यनेनेति वघ्नम् । परिहन्यतेऽनेनेति परिघः ।

पुवो हलक्रोडमुखे त्रट् ॥४।३।२७६॥ पू इत्येतस्माद्धातोः हलमुखे क्रोडमुखे च करणे त्रट्प्रत्ययो भवति । क्रोडः [1]सूकरः । हलस्य पोत्रम् । सूकरस्य पोत्रम् । मुखमित्यर्थः । टकारो नद्यर्थ इत्यर्थः ।

दाम्नीशस्युयुजिसिचसिस्तुतुदमिहनहदंशपतः ॥४।३।२७७॥ दाप् नी शस् युज् यु सिच् सि स्तु तुद् मिह नह दंश पत् इत्येतेभ्यो धातुभ्यः करणे त्रट्प्रत्ययो भवति । दाम्ति लुनन्ति तेनेति दात्रम् । नेत्रम् । शस्त्रम् । योक्त्रम् । योत्रम् । सेक्त्रम् । सेत्रम् । स्तोत्रम् । तोत्रम् । मेढ्रम् । नद्ध्री । दंष्ट्रा । [2]अजादि- त्वादाङ्(प्) पत्रम् । दाबिति दाप्लवन इत्यस्य ग्रहणम्, न दैप्शोधन इत्यस्य दंष्ट्रेत्यजादित्वादाप् ।

धात्री ॥४।३।२७८॥ धेटो धाञश्च कर्मणि त्रट् निपात्यते । धयन्ति तामिति [3]धात्री स्तनदायिनी । दधाति तां व्याधिभिरिति धात्री आमलकी ।

मतिपूजार्थशीलोल्यादिभ्यः क्तः ॥४।३।२७९॥ सतीति वर्तते । मत्यर्थेभ्यः पूजार्थेभ्यः शीद्भ्यः शील्यादिभ्यश्च धातुभ्यः सत्यर्थे वर्तमानेभ्यः क्तप्रत्ययो भवति । मतिरिच्छा ज्ञानं च । इच्छार्थेभ्यः—राज्ञां मतः । राज्ञामिष्टः । ज्ञानार्थेभ्यः—राज्ञा ज्ञातः । राज्ञा बुद्धः । राज्ञां विदितस्तथापि । पूजार्थेभ्यः—राज्ञां पूजितः । राज्ञामर्चितः । शीतः, ञिमिदा—मिन्नः । ञिक्ष्विदा—क्ष्विण्णः । ञिधृषा—धृष्टः । शील्यादिभ्यः श्लोकः—

शीलितो रक्षितः क्षान्त आक्रुष्टो जुष्ट उद्यतः । संयतः शयितस्तुष्टो रुष्टो रुषित आसितः ॥

कान्तोऽभिव्याहृतो हृष्टो दृप्तस्तृप्तो मृतस्तथा । लिप्तश्छिन्नश्च दयित इत्याद्या सति लक्षिताः ॥

कथं भविष्यतीत्याहुः भगम्यादिषु दृश्यताम् ।

केचिदत्र भूतकालता तत्र क्त इतीदं नारभते ।

उणादयः ॥४।३।२८०॥ बहुलमिति वर्तते । धातोः सत्यर्थे वर्तमानादुणित्येवमादयो बहुलं भवन्ति । कारुः । [4]पायुः । करण्डः । वरण्डः । जरण्डः । एरण्डः । ऋफिडः । ऋफिड्डः । सर्पींषि । यजूंषि । तसू । पिसू । कुसेरः [5] । धूमरः । शङ्कुः । षण्डः । बहुलग्रहणं किम् ? प्रयोगानुसरणार्थम् । तेन येभ्यो धातुभ्यो यस्मिन्नर्थे यथा दृश्यन्ते ते तेभ्यस्तस्मिन्नर्थे तथा भवन्तीति । धात्वर्थकार्यनियमः सिद्धो भवति ।

गम्यादिर्भविष्यति ॥४।३।२८१॥ गम्यादिशब्दगणः इनादिप्रत्ययान्तो वर्त्स्यति धात्वर्थे साधुर्वेदितव्यः । गमी । आगामी । भावी । प्रस्थायी । प्रतिबोधी । प्रयायी । प्रतियायी । प्रतियाची । कथं पदं सामान्यवृत्तावप्य- र्थात् प्रकरणाच्छब्दान्तरसन्निधेर्वा विशेषप्रतिपत्तिर्भवति । श्वो गमी ग्राममिति स वाक्यार्थः ।

लृट् ॥४।३।२८२॥ वर्त्स्यत्यर्थे वर्तमानाद्धातोर्लृट्प्रत्ययो भवति । करिष्यति । हरिष्यति ।

परिदेवनानद्यतने लुट् ॥४।३।२८३॥ भविष्यत्यर्थे वर्तमानाद्धातोर्लुट्प्रत्ययो भवति । लृटोऽपवादः । परिदेवने अनद्यतने च । परिदेवनमनुशोचनम् । परिदेवमानश्चेत्प्रयुङ्क्ते । अनद्यतनश्च इति धात्वर्थो भवति । इयं नु कदा गन्ता येवं पादौ निदधाति । अयं नु कदाऽध्येता य एवमनभियुक्तः । अनद्यतने श्वो गन्ता । श्वोऽध्येता । भविष्यत्सामान्ये लुड्बाधनार्थं परिदेवनग्रहणम् । श्वः करिष्यति मासे न करिष्यति इति पदं भविष्यत्सामान्य एव । अनद्यतन इति बहुव्रीहिः । तेनेह न भवति । अद्य श्वो वा गमिष्यति ।

---

१. बहूम्यपत्यानि सूते सूकरः क० म० टि० । २. क० म० पुस्तकयोर्नास्ति । ३. धात्री स्यात्स्तनदायिनी, इति ध्वनिमञ्जरी, क० म० टि० । ४. पायुः क० म० । ५. मुद्गादिसिद्धं कुसरमित्य- भिधानम्, क० म० टि० । तुवरी सिकान्ने कुसरकृसरावथ पिच्छः, इति वैजयन्ती, क० म० टि० ।

पुरायावतोर्लट् ॥४।३।२८४॥ वत्स्यतीत्येव वर्तते। वत्स्यर्त्यर्थे वर्तमानाद्धातोः पुरायावदित्येतयोरव्यययो- रुपपदयोर्लट्प्रत्ययो भवति। लृट्लुटोर्बाधकः। पुराऽधीते। पुरा भुङ्क्ते। पुरा छात्रोऽधीते। पुरा छात्रो भुङ्क्ते। यावद्भुङ्क्ते। यावदधीते। यावच्छात्रो भुङ्क्ते। यावच्छात्रोऽधीते। लाक्षणिकत्वादिह न भवति। प्रत्युद्यातया पुरायान इष्यते नगरेणेत्यर्थः। यावद्दास्यते तावद्भक्ष्यते यत्परिमाणमित्यर्थः।

कदाकर्ह्योर्वा ॥४।३।२८५॥ कदा कर्हि इत्येतयोरुपपदयोर्वत्स्यर्त्यर्थे वर्तमानाद्धातोर्लट्प्रत्ययो वा भवति लृट्लुटावपि भवतः। कदा भुङ्क्ते, कदा भोक्ष्यते। कदा भोक्ता। कर्हि भुङ्क्ते। कर्हि भोक्ष्यते। कर्हि भोक्ता। कदा भुङ्क्ते। कर्हि भुङ्क्ते इति वत्स्यर्त्यविवक्षयेयम्, तद्विवक्षायां हि शत्रानशावपि प्रसज्येयाताम्।

किंवृत्तेऽर्थित्वे ॥४।३।२८६॥ वत्स्यर्त्यर्थे वर्तमानाद्धातोः किंवृत्त उपपदे अर्थित्वे प्रष्टुर्लिप्सायां गम्य- मानायां लड्वा भवति। पक्षे लृट्लुटावपि भवतः। को भवतां भिक्षां ददाति। को भवतां भिक्षां दास्यति। को भवतां भिक्षां दाता। के भवतो भोजयन्ति। भोजयिष्यन्ति। भोजयितारः। कतरो भिक्षां ददाति। दास्यति। दाता। कतमो भिक्षां ददाति। दास्यति। दाता। वृत्तग्रहणे तद्विभक्त्यन्तं डतरडतमौ च इति वैयाकरणस्मृतिः। तेन किंतराम्। किंतमाम्। किंगोः। किंपुरुष इत्यादौ न भवति। अर्थित्व इति किम्? कः पाटलिपुत्रं गमिष्यति। गन्ता।

अर्थ्यसिद्धौ ॥४।३।२८७॥ अर्थ्यो दाता देयं वा। अर्थ्यस्य अर्थ्याद्वा सिद्धिः अर्थ्यसिद्धिः फलनिष्पत्तिः फलावाप्तिः तस्यां गम्यमानायां वा किंवृत्ते वत्स्यर्त्यर्थे वर्तमानाद्धातोर्लट्प्रत्ययो वा भवति। लृट्लुटावपि भवतः। यो भक्तं ददाति स स्वर्गं गच्छति। यो भक्तं दास्यति स स्वर्गं गमिष्यति। यो भक्तं दाता स स्वर्गं गन्ता। दातुर्दानात्स्वर्गसिद्धिमाचक्षाणो दाने प्रवर्तयति।

लेटिहेतौ ॥४।३।२८८॥ लेडन्त उपपदे लेटो लेडन्तार्थस्य हेतौ निमित्ते वत्स्यर्त्यर्थे वर्तमानाद्धातोर्लट्- प्रत्ययो वा भवति। पक्षे लृट्लुटावपि भवतः। उपाध्यायश्चेदागच्छति आगमिष्यत्यागन्ता, अथ त्वं सूत्रमधीष्व, अथ त्वमनुयोगमाप्नुस्व। उपाध्यायागमनमधीष्वेत्याद्यस्य निमित्तम्।

लेड्चोर्ध्वमौहूर्तिके ॥४।३।२८९॥ ऊर्ध्वं मुहूर्तादभवमूर्ध्वमौहूर्तिकम् प्रत्यासन्नमित्यर्थः। निपातनात् सिद्धिः। लेडन्त उपपदे लेटो लेडन्तार्थस्य हेतौ ऊर्ध्वमौहूर्तिकैर्वत्स्यर्त्यर्थे वर्तमानाद्धातोर्लेड् च लट् च वा भवतः। पक्षे लृट्लुटावपि भवतः। ऊर्ध्वं मुहूर्तादुपरि मुहूर्तस्य परमुहूर्ताच्छीघ्रमुपाध्यायश्चेदागच्छेत् आगच्छति आग- मिष्यति, आगन्ता। अथ त्वं सूत्रमधीष्व अनुयोगमाप्नुहि।

इति श्रुतकेवलिदेशीयाचार्यशाकटायनकृतौ शब्दानुशासने वृत्तौ चतुर्थस्याध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः।

■

[चतुर्थः पादः]

पदरुजो घञ् ॥४।४।१॥ पद रुजि इत्येताभ्यां घञ्प्रत्ययो[1] भवति। पद्यतेऽसाविति पादः। रुजत्यसा- विति रोगः। देशस्पर्शो[2] व्याधिः। स्पर्शो देवदत्त. कम्बलस्येति लिहाद्यचा सिद्धम्।

सुस्स्थिरव्याधिमत्स्यबले ॥४।४।२॥ सृ इत्येतस्माद्धातोः स्थिरव्याधिमत्स्यबलेषु कर्तृषु घञ्प्रत्ययो भवति। स्थिरे—चन्दनसारः[3]। खदिरसारः। अवयव-[4]संश्लेषं गतः[5] संहतस्थिरस्थायो पदार्थ उच्यते। व्याधौ- अतीसारो व्याधिः। विसारो मत्स्यः। सारो बलम्।

---

१. पूर्वं कालविशेषे प्रत्यया उक्ता अतः सामान्येन विधानम्। क०म०टि०। २. देशस्पर्शो, क०म०। ३. सरतीति सारः, चन्दनस्य सारः क० म० टि०। ४. -यव-संने—क० म०। ५. संहतस्थि—क० म०।

अकर्तरि ॥४।४।३॥ भावे कर्तृवर्जिते च कारके धातोर्घञ्प्रत्ययो भवति । पचनं पाकः । त्यागः । रागः । कारके—प्रास्यन्ति तमिति प्रासः । प्रसेवः[1] । दायो दत्तः । लाभो लब्धः । दास्यते तस्मै इति दासः[2] । आहरन्ति तस्मादित्याहारः, कृतः कटः, हृतो भारः—इत्यादौ क्वचिदसञ्ज्ञायां कारके घञो बानभिधानं न भवति । तथा च बहुलाधिकारः । धात्वर्थे धातुनोक्तत्वाच्च कृद्वाच्यस्तु भावो धात्वर्थो धर्मः सिद्धतानाम सलिङ्ग-संख्यायोगी । द्रव्यवद्वास्वर्थादिभ्यः ।

इङः ॥४।४।४॥ इङोऽकर्तरि घञ्प्रत्ययो भवति । अचोऽपवादः । अध्यायः । उपेत्याधीयते[3] ऽस्मादुपाध्यायः[4] । उपाध्यायेति बह्वादिषु उपाध्यायशब्दपाठादपादाने स्त्रियां क्तिन्बाधया घञ् ङी वा भवति ।

श्रो वायुवर्णनिवृते ॥४।४।५॥ शृ इत्येतस्मादकर्तरि वायौ वर्णे निवृते चाभिधेये घञ्प्रत्ययो भवति । निवृतं निवर्णमावरणमित्यर्थः । शारो वायुः । शारो वर्णः शबलः । निशारो निवृतम् । गौरिवाकृतनिशारः प्रायेण शिशिरे कृशः । वायुवर्णनिवृत इति किम् ? शरः ।

पूलूनिरोर्निरभ्यवोपसर्गे ॥४।४।६॥ निस् अभि अव इत्येतेषूपपदेषु[5] यथासंख्यं पू लू नि रु इत्येतेभ्योऽकर्तरि घञ्प्रत्ययो भवति । निष्पाव । अभिलावः । अवनाय. । संरावः । निरावः । निरभ्यवोपसर्ग इति किम् ? पवः । लवः । नवः । रवः ।

भूश्र्यदोऽल् ॥४।४।७॥ उपसर्ग इति वर्तते । उपसर्ग उपपदे भू श्री अद् इत्येतेभ्यो कर्तरि अल्-प्रत्ययो भवति । घञोऽपवादः । चकारः घञ्कञ्ञल्लुङ्लनीति ग्रहणार्थः । प्रभवः । विभवः । सम्भवः । प्रश्रयः । प्रनिश्रयः[7] । संश्रयः । प्रघसः । विघसः । संघसः । उपसर्ग इति किम् ? भावः । श्रायः । घासः । भूश्र्योरुपसर्ग एवेति नियमार्थमुपादानम् ।

नौ णश्चादः ॥४।४।८॥ नावुपसर्ग उपपदे अदेरकर्तरि णप्रत्ययो भवति । अन्न । न्यादः । निघसः । अविकल्पे घञि घस्लादेशः स्यादिति णवचनम् । अचश्च बाधा माभूदिति चकारः ।

स्वनमदगदक्वणपठो वा ॥४।४।९॥ स्वन् मद् गद् क्वण पठ् इत्येतेभ्यो नावुपसर्ग उपपदेऽकर्तरि अच्प्रत्ययो वा भवति । तेन मुक्ते पक्षे घञ् । निस्वनत्यनेनेति निस्वनः । निस्वानः । निमदः । निमादः । निगदः । निगादः । निक्वणः । निक्वाणः । निपठः । निपाठः । णप्रत्ययविकल्पे तेन मुक्ते घञा भवितव्यम् । ततश्च कर्तरीत्येव सिध्यतीत्यविकल्पो विज्ञायते ।

यमः सन्निव्युपे ॥४।४।१०॥ सम् नि वि उप इत्येतेषूपसर्गेषु उपपदेषु यमेर्धातोरच्प्रत्ययो वा भवति । संयमः । संयामः । नियमः । नियामः । वियमः । वियामः । उपयमः । उपयामः ।

क्वणो वैणे ॥४।४।११॥ वीणायां च भवो वैणः । वैणेऽर्थे वर्तमानात् क्वणेर्धातोरुपसर्ग उपपदेऽकर्तरि अच्प्रत्ययो वा भवति । प्रक्वणो वीणायाः । प्रक्वाणो वीणायाः । वैण इति किम् ? प्रक्वाणः मृदङ्गस्य । अनुप-सर्गात् "क्वणयमहसस्वनन्यो वा" इति वैणेऽपि भवति ।

घोः किः ॥४।४।१२॥ वेति निवृत्तम् । घुसञ्ज्ञकाद्धातोरुपसर्ग उपपदेऽकर्तरि किप्रत्ययो भवति । [8]प्रधिः । विधिः । उपधिः । निधिः । समाधिः । [9]आधिः । घोरिति किम् ? निदायः केदारस्य । अवदायो मुखस्य ।

आप्याद्वाधारे ॥४।४।१३॥ आप्यात्कर्मणः [10]पराद्धातोरकर्तर्याधारे किप्रत्ययो भवति । जलं धीयतेऽस्मिन्निति [11]जलधिः । शरधिः । इषुधिः । वालधिः ।

---

१. प्रसीव्यन्ति तद् प्रकुर्वन्ति तं प्रासकाः । क० म० टि० । २. दासः स्याद्दानपात्रेऽपि, इत्यभिधानम्, क० म० टि० । ३. -त्या इत्यु क० म० टि० । ४. उपाध्यायस्तु पाठकः, इत्यभिधानचिन्तामणिः, क० म० टि० । ५. -त्येतेषूपसर्गे चोपपदे क० म० टि० । ६. प्रश्रयोऽनुनयः समौ, क० म० टि० । ७. सप्रणाका प्रतिश्रयः, इति हलायुधः क० म० टि० । ८. प्रधानं प्रधीयते इति वादे । दोघाणो घा किः । इटि चातो लुगित्याकारलोपः । प्रधिः । ९. आधीयतेऽस्मादिति चतुर्णां धारूपाणामन्यतमस्माल्किः । क० म० टि० । १०. शब्दोरक—क० म० । ११. स्वकृतास्तुकमिति समासः क० म० टि० ।

युवृगमवशवृरणपृग्रहोऽच् ॥४।४।१४॥ इ उ ऋ इत्येतदन्तेभ्यो गम् वश् वृ रण् पृ ग्रह इत्येतेभ्यश्च धातुभ्योऽकर्तरि अच्प्रत्ययो भवति। घञपवादः। इ—चयः। अयः। क्षयः। उ—नवः। यवः। स्तवः। लवः। पवः। ऋ—सरः। दरः। शरः। करः। गमादिः—गमः। वशः। वरः। रणः। आदरः। ग्रहः। चकारः अचयवृषवञ्चीति ग्रहणार्थः।

समुद्यजः पशौ ॥४।४।१५॥ सम् उत् इत्येतयोरजेर्धातोरच्प्रत्ययो भवति। पशौ पशुविषयश्चेत् स धात्वर्थो भवति। समजः पशूनाम्, समवाय इत्यर्थ.। उदजः पशूनाम्। प्रेरणमित्यर्थः। समुदिति किम्? व्याजः पशूनाम्। पशाविति किम्? समाजो मनुष्याणाम्। उदाजः क्षत्रियाणाम्।

सर्तिग्लहपणः प्रजनाक्षेयत्त्वे ॥४।४।१६॥ सर्तिग्लहपणिभ्यो धातुभ्योऽकर्तर्यच्प्रत्ययो भवति यथासंख्यं प्रजनाक्षेयत्त्वेषु। प्रजनविषये धात्वर्थे सर्तेः—गवामुपसरः। पशूनामुपसरः। प्रजनो गर्भग्रहणम्। तदर्थं स्त्रीगवीषु पुङ्गवानामुपसरणमुच्यते। अक्षविषयेऽर्थे ग्लहः अक्षस्य ग्लहः ग्रहणमित्यर्थः। ग्रहेर्लत्वनिपातनम्। ग्लहिः प्रकृत्यन्तरं वा। इयत्त्वे गम्यमाने पणः—मूलकपणः। शाकपणः। मूलकादीनामियत्तापरिच्छिन्नः सव्यवहारार्थं मुष्टिरुच्यते। प्रजनाक्षेयत्त्व इति किम्? उपसारः। ग्लाहः। पाण.।

प्रमदसम्मदौ हर्षे ॥४।४।१७॥ प्रमदसम्मदावित्येतावजन्तौ निपात्येते हर्षाभिधेये। प्रमदः कन्यानाम्। सम्मदः कोकिलनाम्। हर्ष इति किम्? प्रमादः। सम्मादः। सम्प्रान्मदो हर्ष इत्यनुक्त्वा निपातनं रूपविग्रहणार्थम्। तेनोपसर्गान्तराधिक्येन भवति। प्रसम्मादः। अभिसम्मादः।

देशेऽन्तर्घनान्तर्घणौ ॥४।४।१८॥ अन्तःपूर्वाद्धन्तेर्देशेऽभिधेयेऽच्प्रत्ययो भवति घनघणौ चादेशौ निपात्येते। अन्तर्हण्यतेऽस्मिन्निति अन्तर्घनः, अन्तर्घणो वादेशः। वाहीकेषु देशविशेषस्य सञ्ज्ञे इमे। देश इति किम्? अन्यत्रान्तर्घात; अन्तर्घण इति। घणिः प्रकृत्यन्तरं वा तस्मादच्।

प्रघणप्रघाणौ कोष्ठकांशे ॥४।४।१९॥ प्रपूर्वाद्धन्तेः कोष्ठकांशे दीर्घकुट्या एकदेशेऽभिधेये अच्प्रत्ययो घणाघणौ चादेशौ निपात्येते। प्रघणः। प्रघाणः। कोष्ठके बाह्यप्रदेश उच्यते। कोष्ठकांश इति किम्? प्रघाणोऽन्यत्र।

घनोद्घनापघनोपघ्ननिघोद्घसङ्घा मूर्त्यत्याधानाङ्गासन्ननिमित्तप्रशस्तगणाः ॥४।४।२०॥ घन उद्घन अपघन उपघ्न [1]निघ उद्घ[2] सङ्घ इत्येते शब्दा अजन्ता निपात्यन्ते यथासङ्ख्यं मूर्त्यादिषु वाच्येषु। घनो मूर्तिः संहतिः काठिन्यम्। अभ्रघनः। दधिघनः। घनं दधीति धर्म्यभिधानम्। गुणशब्दोऽयं गुणिन्यपि वर्तते। उद्घन्यतेऽस्मिन्नित्युद्घनोऽत्याधानं यस्मिन्काष्ठे स्थापयित्वा काष्ठानि तक्ष्यन्ते। [3]कर्माराणामधिकर[4]णमित्येके। अपहन्यतेऽनेनेति अपघनोऽङ्गम् पाणिः। पादो वा। न सर्वमुपहन्यते समीपमिति ज्ञायते इत्युपघ्नः अच्, घ्नभावश्च। आसन्नः समीप उच्यते। सर्वतोपघ्नः। ग्रामतोऽपघ्नः[5]। निहन्यते निर्विशेषं निश्चयेन वा ज्ञायत इति निघः। अज्घभावश्च निमित्तः। समारोह परिणाह उच्यते। निघा वृक्षाः। निघाः शालयः। उद्धन्यते उत्कर्षेण ज्ञायत इत्युद्घः प्रशस्तः। संहतिः सङ्घः गणः प्राणिसमुदायः। कथं सङ्घातो मनुष्याणामिति? सङ्घातशब्दः समुदायमात्रे निपातनादेवोपात्तार्थविशेषे वृत्ति[6]रसमप्रत्ययबाधनं च विज्ञायते।

ह्वो वश्चोऽभिन्यभ्युपे ॥४।४।२१॥ वि नि अभि उप इत्येतेषूपपदेषु ह्वयतेरकर्तर्यच्प्रत्यय वशादेशश्च वा शब्दस्य भवति। विहवः। निहवः। अभिहवः। उपहवः। विन्यभ्युप इति किम्? संह्वायः। ह्वा इति किम्? निवायः। व इति किम्? सर्वस्य माभूत्। चकारः सन्नियोगार्थः। शकारो वा इत्यस्यादेशार्थः। हव इत्यनिपातनं ण्ङ्श्लुगर्थम्। विजो हवः। जुहोतेर्ह्वाने वृत्तिर्नं दृष्टा ह्वयतेश्च घञि रूपान्तरं प्राप्नोतीति वचनम्।

---

1. आविदो विद्यते येन तत्र विष्वक् स मे निघः, इति नामलिङ्गानुशासने क० म० टि०। 2. उद्घः स्वात्पापके हस्तपुटके देहआनिले, इति विश्वः, क० म० टि०। 3. कर्माराणामयसार इत्यभिधानम्। क० म० टि०। 4. -धिकरणीत्ये—क० म०। 5. ग्रामोपघ्न: क० म०। 6. वृत्ति क० म०।

आङि युद्धे ॥४।४।२२॥ आङ्युपपदे ह्वयतेरकर्तरि अच्प्रत्यय ह्वादेशश्च वा शब्दस्य भवति युद्धेऽभिधेये। आहूयन्तेऽस्मिन्परस्परमित्याहवो युद्धम्। युद्ध इति किम्? आह्वायः। आह्वानम्।

निपानमाहावः ॥४।४।२३॥ आङ्पूर्वाद् ह्वयतेरच्प्रत्ययो भवति हावादेशश्च निपात्यते निपानं चेदभिधेयं भवति। निपिबन्त्यत्रेति निपानमुदकाधारः पशुशकुनीनां पानाय कृत उच्यते। आहूयन्ते पशवः पानायात्रेति, आहावः पशूनाम्। आहावः शकुनीनाम्। निपानमित्यर्थः। निपानमिति किम्? आह्वायः। आह्वानम्।

भावेऽनुपसर्गात् ॥४।४।२४॥ ह्वयतेर्धातोरविद्यमानोपसर्गादकर्तरि भावेऽच्प्रत्यय ह्वादेशश्च वा शब्दस्य भवति। हवः। भाव इति किम्? अन्यत्र ह्वायः। अनुपसर्गादिति किम्? आह्वायः।

मदव्यधजपः ॥४।४।२५॥ मद् व्यध् जप् इत्येतेभ्योऽनुपसर्गेभ्योऽकर्तरि अच्प्रत्ययो भवति। मदः। व्यधः। जपः। अनुपसर्गादिति किम्? उन्मादः। आव्याधः। उपजापः। वध इति यस्य भजन्वध इत्यादावप्रतिषेधः तस्य घञि रूपम्। हन्तेश्च घात इति यदि वध इत्यस्यानुपसर्गस्यैव भाव एव प्रयोग इष्यते ततोऽन्यत्रानभिधानं श्रयितव्यम्। घञि प्रायेणाभिधानाश्रय एव। तथाहि दायो दत्त.। लाभो लब्धः इति कर्मणि भवति। कर्तव्य कट इत्यादौ न भवति।

क्वणयमहसस्वनन्यो वा ॥४।४।२६॥ क्वण् यम् हस् स्वन नि इत्येतेभ्योऽनुपसर्गेभ्यो धातुभ्योऽकर्तरि अच्प्रत्ययो वा भवति। क्वण। क्वाण.। यम.। यामः। हसः। हासः। स्वनः। स्वानः। नयः। नायः। अनुपसर्गादिति किम्? प्रक्वाण.। प्रयामः। प्रहास। विस्वाणः। प्रणयः। क्वणादीनां घञि नयतेरचि प्राप्ते विकल्पः।

आङि रुप्लोः ॥४।४।२७॥ आङ्युपपदे रु प्लु इत्येताभ्यामकर्तरि अच्प्रत्ययो वा भवति। आरवः। आरावः। आप्लव.। आप्लावः। आङीति किम्? विरावः। विप्लवः। रौतेर्घञि प्लवतेरचि नित्यं प्राप्ते विकल्प.।

ग्रहोऽवे वर्षे ॥४।४।२८॥ अव इत्येतस्मिन्नुपपदे ग्रहेर्धातोरकर्तरि अच्प्रत्ययो वा भवति वर्षे वर्षविषयश्चेद्धात्वर्थो भवति। अवग्रहो वर्षस्य। अवग्राहो वर्षस्य। प्रतिबन्धः प्राप्तकालस्य वर्षस्य कुतश्चिन्निमित्तादभावो धात्वर्थो न वर्षः। वर्ष इति किम्? अवग्रहः पदस्य[3]। अत्र नित्यमेवाच्।

प्रे युग्यतुलासूत्रे ॥४।४।२९॥ प्र उपपदे ग्रहेर्धातोरकर्तर्यच्प्रत्ययो वा भवति युग्यसूत्रे तुलासूत्रे चाभिधेये। युगं वहन् युग्यः अश्वो बलीवर्दो वा। प्रग्रहः। प्रग्राहः। रथादिनियुक्ताश्वादिसंयमरज्जु। तुलाग्रहणसूत्रं चाभिधीयते। युग्यतुलासूत्र इति किम्? अन्यत्र प्रग्रह एव।

वृर्वस्त्रे ॥४।४।३०॥ प्र उपपदे वृ इत्येतस्मादकर्तरि अच्प्रत्ययो वा भवति वस्त्रविशेषे चाभिधेये। प्रवरः। प्रावारः। वस्त्र इति किम्? प्रवरो यतिः। नित्येऽचि प्राप्ते विकल्पः।

उदि नीश्रिञः ॥४।४।३१॥ उदि उपपदे नी श्रिञ् इत्येताभ्यां धातुभ्यामकर्तर्यच्प्रत्ययो वा भवति। उन्नय। उन्नायः। उच्छ्रयः। उच्छ्रायः। नित्यमचि प्राप्ते विकल्पः।

स्रुद्रुप्लोर्घञ् ॥४।४।३२॥ वेति निवृत्तम्। उदुपपदे स्रुद्रुप्लुभ्योऽकर्तरि घञ्प्रत्ययो भवति। अचोऽपवादः। उत्स्रावः। उद्द्रावः। उत्प्लावः।

ग्रहः ॥४।४।३३॥ ग्रह इत्येतस्मादुदुपपदेऽकर्तरि घञ्प्रत्ययो भवति। अचोऽपवादः। उद्ग्राहः। उदिति किम्? ग्रहः। विग्रहः।

---

१. कर्तरीति क० म० पुस्तकयोर्नास्ति। २. घञि क० म०। ३. पदस्य क० म०। ४. प्रुङ् गताविति धातुः। पृषोदरादित्वात्साधु क० म० टि०।

समि मुष्टौ ॥४।४।३४॥ सम्युपपदे ग्रहेर्मुष्टिविषयेऽर्थे वर्तमानादकर्तरि घञ्प्रत्ययो भवति। [१]मुष्टि-रंगुलिसन्निवेशो न परिमाणम्। तत्र मान इति सिद्धत्वात्। अहो मल्लस्य संग्राहः[२]। अहो मौष्टिकस्य[३] संग्राहः। मुष्टेर्दार्ढ्यमाख्यायते। मुष्टाविति किम्? संग्रहस्तस्वार्थस्य।

युद्रुदोः ॥४।४।३५॥ यु द्रु दु इत्येतेभ्यः सम्युपपदे कर्तरि घञ्प्रत्ययो भवति। संयावः[४]। संद्रावः। संदावः। समीति किम्? यवः। द्रवः। उपद्रवः। दवः।

स्तोर्यज्ञे ॥४।४।३६॥ सम्पूर्वात् स्तौतेरकर्तरि यज्ञविषये घञ्प्रत्ययो भवति। संस्तुवन्त्यत्रेति संस्तावः छन्दोगानाम्। यत्र देशे छन्दोगाः समेत्य स्तुवन्ति स देशः संस्ताव उच्यते। यज्ञ इति किम्? संस्तवोऽन्यदृष्टेः।

परौ ग्रहः ॥४।४।३७॥ परिपूर्वाद् ग्रहेरकर्तरि यज्ञविषये घञ्प्रत्ययो भवति। उत्तरपरिग्राहः। अधरपरिग्राहः। यज्ञ इति किम्? परिग्रहः।

न्यवे शापे ॥४।४।३८॥ नि अव इत्येतत्पूर्वाद् ग्रहेरकर्तरि घञ्प्रत्ययो भवति शाप आक्रोशे गम्यमाने। निग्राहो हते जाल्म भूयात्। अवग्राहो हते जाल्म भूयात्। शाप इति किम्? निग्रहश्चोरस्य। अवग्रहः पदस्य।

लिप्सायां प्रे ॥४।४।३९॥ प्रपूर्वाद् ग्रहेरकर्तरि घञ्प्रत्ययो भवति लिप्सायां गम्यमानायाम्। पात्रप्रग्राहेण चरति पिण्डपातार्थी। स्रुवप्रग्राहेण चरति दक्षिणार्थी। लिप्सायामिति किम्? मनसः प्रग्रहः।

द्रुस्तुस्रोः ॥४।४।४०॥ प्रपूर्वेभ्यो द्रु स्तु स्रु इत्येतेभ्योऽकर्तरि घञ्प्रत्ययो भवति। प्रद्रावः। प्रस्तावः। प्रस्रावः। प्र इति किम्? द्रवः। स्तवः। स्रवः।

स्त्रोऽयज्ञे ॥४।४।४१॥ प्रपूर्वात् स्तृ इत्येतस्माद्धातोरकर्तरि घञ्प्रत्ययो भवति अयज्ञे न चेद्यागविषय-प्रयोगो भवति। प्रस्तारः। मणिप्रस्तारः। विमानप्रस्तारः। नरप्रस्तारः। अयज्ञ इति किम्? बर्हिःप्रस्तरः।

वौ प्रथनेऽशब्दे ॥४।४।४२॥ विपूर्वात् स्तृ इत्येतस्माद्धातोः प्रथन विस्तीर्णतायां वर्तमानादकर्तरि घञ्प्रत्ययो भवति अशब्देन चेत्तत्प्रथनं शब्दविषयं भवति। विस्तारः पटस्य। विस्तारो गृहस्य। प्रथन इति किम्? विस्तरस्तृणस्य छादनमित्यर्थः। अशब्द इति किम्? अहो द्वादशाङ्गस्य विस्तरः। विष्टारः पङ्क्ति-च्छन्दः। विष्टारः बृहतीछन्दः इति विष्टाराभिनि[५]ष्टानमिति निपातनात्सिद्धम्।

श्रुधोः ॥४।४।४३॥ विपूर्वाभ्यां श्रुश्रुभ्यामकर्तरि घञ् भवति। विक्षावः[६]। विश्रावः[७]। वाविति किम्? क्षवः। श्रवः।

व्युपे शीङः क्रमे ॥४।४।४४॥ वि उप इत्येतयोरुपपदयोः शीङोऽकर्तरि घञ्प्रत्ययो भवति क्रमे। क्रमविक्रमविषयश्चेद्धात्वर्थो भवति। तव विशायः। मम विशायः। तव राजोपशायः। मम राजोपशायः। क्रमप्राप्तं [८]पर्यायसाध्यं शयनमुच्यते। अन्ये शयितुं पर्याय उच्यते इत्याहुः। क्रम इति किम्? विशयः। उपशयः। अत्र केचित् त्रिविषये घञेव भवतीत्याहुः। तदपरे तद्दर्शी एतदेव तदनिष्टैरुच्यमानमनादरणीयमित्याहुः।

हस्तादेयेऽस्तेयेऽनुदश्चेः ॥४।४।४५॥ हस्तादेये हस्ते नोपायान्तरनिरपेक्षं यदादातुं शक्यते तद्विषयाच्चिनोतेर्धातोरनुत्पूर्वादकर्तरि घञ्प्रत्ययो भवति अस्तेये। स चेद्धात्वर्थस्स्तेये न भवति। स्तेयं चौर्यम्। हस्तादेये इति च प्रत्यासत्तिरुच्यते। तेन तत्प्रत्यासन्नकर्मविषये धात्वर्थे विधानम्। पुष्पप्र[९]चायः। फलप्रचायो[१०]

---

१. मुष्टिः प्रहरणस्य इति, क० म० टि०। २. अस्त्रियां मुष्टिमस्त् द्वौ सङ्ग्राहो मुष्टिः स्त्रियाम्, इति वैजयन्ती, क० म० टि०। ३. दृढाङ्गुलिसङ्घातः, क० म० टि०। ४. संयावो घञ्प्रपातितः, क० म० टि०। ५. अभिनिष्टानशब्दो विसर्जनीयार्थः (?) मतः इति विश्वः, क० म० टि०। ६. निगारो द्वार-विक्षावोद्गाहा निगरणादिषु, इत्यमरः, क० म० टि०। ७. विश्रावस्तु प्रतिख्यातिः, इत्यमरः, क० म० टि०। ८. उपशायो विशायश्च पर्यायशयनार्थकौ, इति नामलिङ्गानुशासनम् क० म० टि०। क्रमेण क्रियायाः पदार्थानां सम्बन्धः प्राप्तिकालानतिवृत्तिः पर्यायः क० म० टि०। ९. पुष्पलावकः। क० म० टि०। १०. फललावकः। क० म० टि०।

गुल्मात्[1] । हस्तादेय इति किम् ? पुष्पप्रचयं करोति[2] । फलप्रचयं करोति तरुशिखरे । अस्तेय इति किम् ? पुष्पप्रचयः स्तेयेन । अनुद इति किम् ? पुष्पोच्चयः । फलोच्चयः । माने नियमार्थं चेदं विज्ञेयमस्तेय एवेति । हस्तादेयमिति हि तेन प्रमाणं चोच्यते यद्धस्ते सम्भवति न हस्तादतिरिच्यत इति । तेन हस्तादेये चेः स्तेये मानेऽपि पुष्पाणां हस्तप्रचय इत्येव भवति ।

चित्युपसमाधानावासदेहे कश्चादेः ॥४।४।४६॥ चीयत इति चितिः, अग्न्याधारः विप्रकीर्णानामेकत्रोपर्युपरिराशीभावेन करणमुपसमाधानम् । आवसन्त्यत्रेत्यावासः । देहं शरीरम् । एतेष्वभिधेयेषु चिनोतेरकर्तरि घञ्प्रत्ययो भवति आदेश्च ककारादेशः चितौ आकायमग्निं चिन्वीत । उपसमाधाने–महान् गोमयनिकायः । गोमयपरिकायः । आवासे–ऋषिनिकायः । देहे–जलबुद्बुदधर्माणः कायाः । एतेष्विति किम् ? चयः काष्ठनिचयः इत्यत्र बहुत्वमुच्यते शब्देन न राशिः ।

सङ्घेऽनुपरौ ॥४।४।४७॥ न विद्यते कस्यचिदुपरि कश्चिदस्मिन्नसोऽनुपरि तस्मिन् सङ्घे प्राणिसमुदायेऽकर्तरि चिनोतेर्घञ्प्रत्ययो भवति । आदेश्च कः । वैयाकरणनिकायः । तार्किकनिकायः । संघ इति किम् ? सारसमुच्चयः । सर्वसमुच्चयः । अनुपराविति किम् ? सूकरनिकायः । सूकरा उपर्युपरि निचीयन्ते ।

माने ॥४।४।४८॥ माने इयत्तायां गम्यमानायां धातोरकर्तरि घञ्प्रत्ययो भवति । णाचोरपवादः । इयत्ता च संख्या परिमाणं च । एको निघासः । द्वौ निघासौ । एकस्तण्डुलावक्षायः । एकस्तण्डुलनिश्चायः । एकः कारः । द्वौ कारौ । त्रय कारा: । समित्सम्ग्राहः[3] । तण्डुलसंग्राहः । मुष्टिरित्यर्थः ।

न्युदि ग्रः ॥४।४।४९॥ नि उद् इत्येताभ्यां परात् ग्र इत्येतस्मादकर्तरि घञ्प्रत्ययो भवति । निगारः । उद्गारः । न्युदिति किम् ? गरः । संगरः ।

क्रो धान्ये ॥४।४।५०॥ नि उत् इत्येताभ्यां परात्कॄ इत्येतस्माद्धातोरकर्तरि धान्यविषयेऽर्थे वर्तमानाद् घञ्प्रत्ययो भवति । निकारो धान्यस्य । उत्कारो धान्यस्य । राशिरित्यर्थः । धान्य इति किम् ? पुष्पोत्करः । फलनिकरः ।

नौ वुः ॥४।४।५१॥ धान्य इति वर्तते तत्समुदायविशेषणम् । नि इत्येतस्मिन्नुपपदे वृ इत्येतस्मादकर्तरि घञ्प्रत्ययो भवति । धान्ये प्रत्ययान्ते न चेद्धान्यविशेषोऽभिधीयते । निव्रियन्ते इति नीवारा नाम व्रीहयो भवन्ति । धान्य इति किम् ? निवरा कन्या ।

इणोऽभ्रेषे ॥४।४।५२॥ निपूर्वादिणो धातोरभ्रेषे विषयेऽर्थे वर्तमानादकर्तरि घञ्प्रत्ययो भवति । भ्रेषः स्वरूपाच्चलनम् प्रच्युतिः । एषोऽत्र न्यायः । एतदत्र साधु इत्यर्थः । अभ्रेष इति किम् ? न्ययं गतं पापम् ।

परौ क्रमे ॥४।४।५३॥ परावुपपदे इणः क्रमविषयेऽर्थे वर्तमानादकर्तरि घञ्प्रत्ययो भवति । तव पर्यायो भोक्तुम् । क्रमेण पदार्थानां क्रियासम्बन्धः पर्यायः । क्रम इति किम् ? पर्ययः कालस्य अतिपात इत्यर्थः ।

द्यूते न्यः ॥४।४।५४॥ परिपूर्वान्नयतेर्धातोर्द्यूतविषयेऽर्थे वर्तमानादकर्तरि घञ्प्रत्ययो भवति । [4]परिणायेन शारी हन्ति । समन्तान्नयनेनेत्यर्थः । द्यूत इति किम् ? परिणयः कन्यायाः ।

भ्वोऽवज्ञाने वा ॥४।४।५५॥ परिपूर्वाद्भवतेर्धातोः अवज्ञाने वर्तमानादकर्तरि घञ्प्रत्ययो वा भवति । परिभावः । परिभवो देवदत्तस्य । अवज्ञान इति किम् ? समन्ताद्भावः परिभवः ।

---

१. फलपुष्पादिगुल्मात्, क० म० टि० । २. करकर्माद्दिना उपायान्तरेण फलपुष्पादीनि लुनातीति यावत् । किंशुल्पाद्यवचयः शक्यः फलकाले समागते इति शब्दचूडामणौ । ३. अखिधौ मुष्टिमस्तु द्वौ संग्राहो मुष्टिः स्त्रियाम् क० म० टि० । ४. परिणायस्तु शारीणां समन्तान्नयने, क० म० टि० ।

स्थादिभ्यः कः ॥४।४।५६॥ (इदमपि तथा) स्था इत्येवमादिभ्योऽकर्तरि कप्रत्ययो वा[1] भवति। सन्तिष्ठन्तेऽस्मिन्निति संस्था। व्यवतिष्ठन्तेऽनयेति व्यवस्था। प्रस्नान्त(न्त्य)स्मिन्निति प्रस्नः। प्रपिबन्त्यस्यामिति प्रपा। विद्यतेऽनेनेति विदः। [2]आविध्यतेऽनेनेत्याविधः। निहन्यतेऽनेनास्मिन्निति वा निघ्नः। आयुध्यन्तेऽनेनेत्यायुधः। करणाधिकरणयोरनटि प्राप्ते कः। वेत्येव आव्याधः। घातः। विघातः। उपघातः।

ट्वड्वितोऽथुक्त्री ॥४।४।५७॥ टु ड् इत्येतदितो धातोर्यथासंख्यम् अकर्तरि अथु त्रि इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः। ट्वितोऽथुः—वेपथु.[3]। श्वयथुः। क्षवथुः। ड्वितः त्रिः। पवित्रमम्। उप्त्रिमम्। कृत्रिमम्। विहित्रिमम्। याचित्रिमम्।

यजयतप्रच्छस्वप्रक्षो नः ॥४।४।५८॥ यज् यत् प्रच्छ् स्वप् रक्ष इत्येतेभ्योऽकर्तरि नप्रत्ययो भवति। यज्ञः। यत्नः। प्रश्नः[4]। स्वप्नः। रक्ष्णः।

विच्छेर्नङ् ॥४।४।५९॥ विच्छेर्धातोरकर्तरि [5]नङ्प्रत्ययो भवति। विश्नः। एकाराभावार्थं न ङि (नङ्व) वचनम्।

व्याप्तौ भावेऽनञिन् ॥४।४।६०॥ धातोर्व्याप्तौ क्रियायाः स्वसम्बन्धिनः साकल्येनाभिसम्बन्धे गम्यमाने भावे अन जिन् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः। संकुटिनं साकोटिनमेषाम्। संरवणम्, साराविणम्। सेनाया वर्तते। व्याप्ताविति किम्? सकोटः। सरावः। भावग्रहण कर्मप्रतिषेधार्थम्। अनग्रहणादसम इति घञादिर्न भवति।

स्त्रियां क्तिन् ॥४।४।६१॥ धातोरकर्तरि स्त्रियां क्तिन्प्रत्ययो भवति। घञादेरपवादः। दृष्टिः। सृष्टिः। चितिः। वृतिः। वृत्तिः। नकारो वेदाक्तिनोऽङिति प्रतिषेधार्थः। स्त्रियामिति किम्? सर्गः। जयः।

लभादिभ्यः ॥४।४।६२॥ लभादिभ्यो धातुभ्योऽकर्तरि स्त्रियामर्थे क्तिन्प्रत्ययो भवति। लब्धिः। उपलब्धिः। आप्तिः। राद्धिः। दीप्तिः। स्रस्तिः। ध्वस्तिः। कुञ्चेर्णि कुञ्चितिः, अर्देः—शिरोऽर्त्ति। षित्वादङपि भवति। उपलम्भ्या[6]।

स्विष्यजस्तोः करणे ॥४।४।६३॥ स्रु इष् यज स्तु इत्येतेभ्यो धातुभ्योऽकर्तरि स्त्रियामर्थे करणे कारके क्तिन्प्रत्ययो भवति। अनडपवादः। स्रवन्त्यनयेति स्रुति.। इच्छन्त्यनयेति इष्टिः। यजन्तेऽनया इति इष्टिः। स्तुवन्त्यनयेति स्तुतिः।

गापापचो भावे ॥४।४।६४॥ गा पा पच् इत्येतेभ्यो धातुभ्योऽकर्तरि स्त्रियामर्थे भावे क्तिन्प्रत्ययो भवति। अङपवादः। संगीतिः। उपगीतिः। प्रपीतिः। पक्तिः।

स्थो वा ॥४।४।६५॥ स्था इत्येतस्मादकर्तरि स्त्रियामर्थे भावे क्तिन्प्रत्ययो वा भवति। प्रस्थितिः। उपस्थितिः। वावचनादङपि भवति। आस्था। व्यवस्था। अङ्बाधाया प्राप्ताया पक्षे प्रापणार्थं वचनम्। णिजङ्भ्या तु परत्वाद्बाध्यते।

व्यतिहारे ञः ॥४।४।६६॥ व्यतिह्रियत इति व्यतिहारः व्यतिह्रियमाणेऽर्थे वर्तमानाद्धातोरकर्तरि स्त्रियामर्थे भावे ञप्रत्ययो भवति वा। व्यतिहृतिरत्र[7] परस्परस्य कृतप्रतिकृतम्। व्याक्रोशी वर्तते। व्याकुष्टिर्वर्तते। परस्परमाक्रोशस्त्वेवं प्रयुज्यते। एवं व्यापचेली। व्यापलावी। व्यापहासी वर्तते। ञित्त्वो णित्यणन्तस्य प्रयोगः। स्त्रियामिति किम्? व्यतिहारो वर्तते।

---

१. इदं ताडपत्रपुस्तके नास्ति। २. आविध्यन्त्यस्मिन्नित्याविधः, क० म० टि०। ३. श्लेफस्तु श्वयथुः शोथः, इति नामलिङ्गानुशासनम्। क० म० टि०। ४. प्रच्छ्वोऽनुनासिके च, क० म०। इति छकारस्य शकारः क० म० टि०। ५. ङित्वादेङ्न भवति क० म० टि०। ६. उपलभा क० म०। ७. —रिह क० म०।

ण्युक्तः ॥४।४।६७॥ ण्यन्तादुक्तेश्च धातोर्व्यतिहारेऽर्थे वर्तमानादकर्तरि स्त्रियामर्थे भावे अप्रत्ययो भवति । अनाकारापवादः । [1]व्यवचोरी । व्यावचर्ची । व्यात्युक्षी वर्तते । योगविभागो नित्यार्थः ।

व्रज्यजः क्यप् ॥४।४।६८॥ व्रज् यज् इत्येताभ्यां धातुभ्यामकर्तरि स्त्रियां भावेऽर्थे क्यप्प्रत्ययो भवति । व्रज्या । इज्या । पित्त्वमुत्तरार्थम् ।

नाम्नि भृञः ॥४।४।६९॥ भृञो धातोरकर्तरि स्त्रियां भावेऽर्थे नाम्नि क्यप्प्रत्ययो भवति । भृत्या । नाम्नीति किम् ? भृतिः । भाव इति किम् ? भार्या ।

समजनिषद्‌निपद्‌मन्‌विदीण्‌षुञ्‌शीङः ॥४।४।७०॥ योगविभागाद् भाव इति निवृत्तम् । समज् निषद् निपद् मन् विद् इण् षुञ् शीङ् इत्येतेभ्योऽकर्तरि स्त्रियामर्थे क्यप्प्रत्ययो भवति नाम्नि । समजन्ति तस्यामिति समज्या । निषद्या । निपद्या । मन्या । विद्या । इत्या । सुत्या । शय्या । केचित् निपद-मिति पतिं गृह्णन्ति निपतन्ति तस्यामिति निपत्या मतिः । समितिः । आसुतिरिति बहुलाधिकारात् ।

कृञश्शक्तिन् च ॥४।४।७१॥ कृञोऽकर्तरि स्त्रियामर्थे श क्तिन् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । चकारात्क्यप् च । क्रिया । कृतिः । कृत्या ।

सम्पदादिभ्यः क्तिन् क्विप् ॥४।४।७२॥ सम्पदादिभ्योऽकर्तरि स्त्रियामर्थे क्तिन् क्विप् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । सम्पत्तिः । विपत्तिः । आपत्तिः । प्रतिपत्तिः । संवित्तिः । क्विपि—सम्पत् । विपत् । आपत् । प्रतिपत् । संवित् । परिपत् । आशीः ।

यूतिजूतिसातिहेतिकीर्त्यटाटयामृगयेच्छायाच्ञाकृपाः ॥४।४।७३॥ यूत्यादयः शब्दा अकर्तरि स्त्रियामर्थे निपात्यन्ते इच्छेति भावे अकर्तरीति सामान्येनाधिकारेऽप्यभिधानतोऽर्थव्यवस्था । यूतिः । जूतिः । अत्र दीर्घो निपात्यते । सातिः । अत्र स्यतेरित्वाभावः । हेतिः । हन्तेर्हिनोतेर्वा हेभावः । सञ्ज्ञैषा । कीर्तिः । कीर्तयतेः क्तिन् । अटाट्या अटतेर्यः । यङ्वा द्विर्वचनं च । मृगया । इच्छा । मृगयतेरिच्छतेश्च शः शप् च यगपवादः । याच्ञा नः । कृपा क्रपतेरङ्णिच्च ।

ग्लाज्याहो निः ॥४।४।७४॥ ग्ला ज्या हा इत्येतेभ्यो स्त्रियामर्थे निप्रत्ययो भवति । ग्लानिः । ज्यानिः । हानिः ।

णिवेत्त्यासश्रन्थघट्टवन्दोऽनः ॥४।४।७५॥ ण्यन्तेभ्यो वेत्ति-आसश्रन्थघट्टवन्दिभ्यश्च धातुभ्योऽकर्तरि स्त्रियामर्थेऽनप्रत्ययो भवति । कारणा । हारणा । कामना । लक्षणा । [2]भावना । वेदना । आसना । श्रन्थना । घट्टना । वन्दना । अस्यतेः व्यणा सिद्धम् । वेत्तीति तिनिर्देशो ज्ञानार्थपरिग्रहार्थः ।

इषोऽनिच्छायाम् ॥४।४।७६॥ इषोऽनिच्छायां वर्तमानात् अकर्तरि स्त्रियामर्थे अनप्रत्ययो भवति । एषणा । अन्वेषणा । अनिच्छायामिति किम् ? इष्यत इति इष्टिः । इच्छेति भावे ।

परेर्वा ॥४।४।७७॥ परिपूर्वादिषेरनिच्छायामर्थे वर्तमानादकर्तरि स्त्रियामर्थेऽनप्रत्ययो वा भवति । पर्येषणा । परीष्टिः ।

सृचरो यः ॥४।४।७८॥ परिपूर्वाभ्यां सृ चर इत्येताभ्यामकर्तरि स्त्रियामर्थे यप्रत्ययो भवति । परिसर्या । परिचर्या । परेरिति किम् ? संसृतिः । चूर्तिः ।

जागुरश्च ॥४।४।७९॥ जागृ इत्येतस्मादकर्तरि स्त्रियामर्थेऽप्रत्ययो यश्च । जागरा । जागर्या ।

प्रत्ययात् ॥४।४।८०॥ प्रत्ययान्ताद्धातोरकर्तरि स्त्रियामर्थेऽप्रत्ययो भवति । गोपाया । चिकित्सा । तितिक्षा । चिकीर्षा । कण्डूया । लोलूया । पुत्रीया । पुत्रीकाम्या । चिकित्सन्तीत्यादिनैकयोगेन दिवादुक्त्वा कारवचनं धानाकस्येति प्रतिषेधार्थम् ।

---

१. व्यातिचोरी क० म० । २. भुवेः प्राप्ताविति णिः । पूर्वेकारस्तकर्थः । क० म० टि० ।

गुरोर्हलः ॥४।४।८१॥ गुरुमतो हलन्ताद्धातोरकर्तरि स्त्रियामर्थेऽप्रत्ययो भवति । कुण्डा । हुण्डा । शिक्षा । भिक्षा । ईहा । ऊहा । गुरोरिति किम् ? निपठितिः । निगूहीतिः । हल इति किम् ? नीतिः । संश्रोतिः । लभादित्वात् आप्तिः । राद्धिः । दीप्तिः । सुप्तिः[1] । स्वस्तिः ।

षिद्भिदन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्च्यन्तर्धोऽङ् ॥४।४।८२॥ षितः चिन्त्यादिभ्यः अन्तःपूर्वाच्च धाञ् धातोरकर्तरि स्त्रियामर्थेऽङ्प्रत्ययो भवति । जृष्–जरा[2] । क्षिष्–क्षिपा । घटिष्–घटा । व्यथिष्–व्यथा । प्रथिष्–प्रथा । चिन्त्यादेः–चिन्ता । पूजा । कथा । कुम्भा । चर्चा । चिन्तिपूजिकुम्बिचर्चिग्रहणमनबाधार्थम् । अन्तर्धा अन्तर्द्धिरिति तिरोऽन्तर्धाविति सिद्धम् ।

उपर्गादातः ॥४।४।८३॥ उपसर्गात्परादाकारान्ताद्धातोरकर्तरि स्त्रियामर्थेऽङ्प्रत्ययो भवति । प्रज्ञा । प्रदा[3] । उपदा । उपधा । आधा । उपसर्गादिति किम् ? दत्तिः । श्रद्धेति प्रज्ञाश्रद्धार्चावृत्तेर्ण इति निपातनात्सिद्धम् ।

भिदादयः क्वचित् ॥४।४।८४॥ भिदादयः शब्दाः अङन्ताः क्वचिदकर्तरि स्त्रियामर्थे साधवो वेदितव्याः । भिदा विदारणे । भित्तिरन्या । छिदा द्वैधीकरणे । छित्तिरन्या । विदा विचारणे । वित्तिरन्या । आरा शस्त्र्याम् । आर्तिरन्या । धारा प्रपतने । धृतिरन्या । गुहा गिर्योषध्योः । गूढिरन्या । एवं क्षिपा । मेधा । हाका । काका । तरा । क्षिया । रेखा । लेखा । चूडा । पीडा । वपा । वसा । मृगा । यदिह लक्षणेनानुत्पन्नं तत्सर्वं निपातनात्सिद्धं वेदितव्यम् ।

सञ्ज्ञाभावे ण्वुः ॥४।४।८५॥ धातोरकर्तरि स्त्रियामर्थे सञ्ज्ञायां भावे च क्वचित् ण्वुप्रत्ययो भवति । प्रच्छर्दिका । प्रवाहिका । प्रस्कन्दिका । विचर्चिका । एवं नामानो व्याधयः । उद्दालकपुष्पभञ्जिका । वारणपुष्पप्रचायिका । सालभञ्जिका । तालभञ्जिका । आम्रशोपखादिका । अवोषखादिका । एवंनाम्न्यः क्रीडाः । भावे का नाम आसिका । अन्येष्वीहमानेषु का नाम पीयिका[4] । अन्येष्वधीयमानेषु क्वचिदिति वचनात् क्वचिन्न भवति । शिरोऽर्तिः । शिरोऽभितप्तिः । ईक्षा । ईहा ।

प्रश्नाख्याने वेञ्च ॥४।४।८६॥ धातोरकर्तरि स्त्रियामर्थप्रश्ने आख्याने च प्रश्नस्य प्रतिवचने च इञ्प्रत्ययो भवति ण्वुश्च । वावचनाद्यथाप्राप्तं च । का कारिम्, का कारिकाम्, कां क्रियाम्, कां कृतिम्, कां कृत्यामकार्षीः । सर्वा कारीः, सर्वाः कारिकाः, सर्वाः क्रियाः, सर्वाः कृतीः, सर्वाः कृत्याः, अकार्षम् । एवं गणिम्, गणिकाम्, गणनाम् । पचिम्, पाचिकाम्, पक्तिम् । पठिम्, पाठिकाम्, पठितिम् ।

पर्यायोत्पत्त्यर्हर्णे ण्वुः ॥४।४।८७॥ धातोरकर्तरि स्त्रियामर्थे पर्यायोत्पत्त्यर्हर्णेषु गम्यमानेषु नित्यं ण्वुप्रत्ययो भवति । क्तिनाद्यपवादः । पर्याये–भवत आसिका । भवतः शायिका । भवतोऽग्रगामिका । शयनपर्यायः शयनपर्याय इत्यर्थः । उत्पत्तौ–इक्षुभक्षिका मे उदपादि । पयःपायिका मे उदपादि । अर्हणमर्हः अत्रार्हति भवानिक्षुभक्षिकाम् । अर्हति भवानोदनभोजिकाम् । अर्हति भवान्दरिद्रायिकाम् । ऋणे–इक्षुभक्षिकां मे धारयसि । असञ्ज्ञाभावार्थं क्वाचित्कत्व ण्वुशासार्थविज्ञानादिबाधनार्थं वचनम् । केचिद्धेत्यनुवर्त्य चिकीर्षोत्पद्यते जिहीर्षोत्पद्यते इत्यप्युदाहरन्ति ।

नञोऽनिश्शापे ॥४।४।८८॥ नञ पराद्धातोरकर्तरि स्त्रियामर्थे शाप आक्रोशे गम्यमानेऽनिप्रत्ययो भवति । क्तिनाद्यपवादः । अकरणिः । अप्रयाणिः । अगमनिर्हि ते वृषल भूयात् । नञ इति किम् ? मृतिस्ते जाल्म भूयात् । शाप इति किम् ? अकृतिः कटस्य । सत्र कष्टकक्षकृच्छ्गहनात्पापे । चिकीर्षा चरिचलपति- वधो (दा) विवक्षत्यवचनातः सर्तिशास्तिलिपिसजह्लकातेरित्यादिना निर्देशाद्धातोः स्वरूपार्थनिर्देशे श्तिपि वीकोशवादिविकरणस्तदभावश्च विज्ञायते ।

---

1. स्वप्तिः क० म० । 2. ऋदृशोरित्यरादेशः, क० म० टि० । 3. इटि चातो लुक्, क० म० टि० । 4. शायिका क० म० ।

नब्भावे क्तोऽभ्यादिभ्यः ॥४।४।८९॥ बिभेत्यादिर्वर्जितेभ्यो धातुभ्यो नब्भावे नपुंसकभावे क्तप्रत्ययो भवति । घञाद्यपवादः । हसितम् । जल्पितम् । शयितम् । आशितम् छात्रस्य शोभनम् । नप्ग्रहणं किम् ? हसः, हासः । अभ्यादिभ्य इति किम् ? भयम् । वर्षम् ।

करणाधारे चानट् ॥४।४।९०॥ भ्यादिवर्जितेभ्यो धातुभ्यः करणे आधारे अधिकरणे चकारान्नब्भावे चार्थेऽनट्प्रत्ययो भवति । घञाद्यपवादः । करणे–विचयनी इध्मव्रश्चनः । फलशातनः । अविलवनः । श्मश्रुकर्तनः[1] । आधारे–(शय्यतेऽस्मिन्निति) शयनम्[2] । आसनम्[3] । अधिकरणम्[4] । गोदोहनी[5] । तिलपीडनी[6] । सक्तुधानी[7] । राजधानी[8] । नब्भावे–हसनम् । जल्पनम् । शयनम् । आसनम् । राजभोजनाः शालयः । राजाच्छादनानि वासांसि इति कृद्बहुलमिति सिद्धम् । पयःपानं सुखम् । ओदनभोजनं सुखमित्यत्र पयःपानमिति चासमासो दृश्यत इति कर्मणि भावे येन संस्पर्शात्तुः शरीरसुखमिति नारभ्यते ष्ठिविसिव्योरेवेनटिकारस्य पक्षे दीर्घः । निष्ठीवनं निष्ठेवनं[9] निसीवनं निसेवनमिति केचित् ।

पुन्नाम्नि घः प्रायः ॥४।४।९१॥ पुंसो नाम्नि पुल्लिङ्गनाम्नि धातोः करणाधिकरणयोर्घप्रत्ययो भवति प्राय ; क्वचिन्न भवत्यपीत्यर्थः । करणे–प्रच्छाद्यतेऽनेनेति[10] प्रच्छदः । उरश्छदः । दन्तच्छदः । प्लवः । करः । अधिकरणे एत्यस्मिन्कुर्वन्तीत्याकरः । आलवः । आपवः । पुन्नाम्नीति किम् ? हरणो दण्डः । पुंग्रहणं किम् ? विचयनी । प्रसादनम् । प्राय इति किम् ? दोहनः । प्रसादनः । घकारः घेद्र्यद्युपसर्गस्येति विशेषणार्थः ।

गोचरसञ्चरकषनिकषखलभगवहव्रजव्यजापणनिगमम् ॥४।४।९२॥ गोचरादयः शब्दाः करणाधारयोः पुन्नाम्नि घप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । हलो घञोऽपवादः । गावश्चरन्त्यस्मिन्निति गोचरः । सञ्चरन्त्यनेनेति सञ्चरः[11] । कषन्ति तस्मिन् कषः । निकषः । खलः । भगः । वहः । व्रजः । व्यजः । आपणः । निगमः । पदमिति सुहृत्पदमिति निपातनात्सिद्धम् ।

हलो घञ् ॥४।४।९३॥ हलन्ताद्धातोः करणाधारयोः पुन्नाम्नि घञ्प्रत्ययो भवति । घापवादः । वेदः । वेष्टः । स्पन्दः । नेगः । वेगः । अपामार्गः । विमार्गः । आरामः । प्रासादः । आपाकः । प्राय इत्येव । आकषः । दोहनः ।

तृस्त्रोऽवात् ॥४।४।९४॥ तृ स्तृ इत्येताभ्यां करणाधारयोः पुन्नाम्नि घञ्प्रत्ययो भवति । अवतारः[12] । अवस्तारः ।

समश्च ह्नः ॥४।४।९५॥ समवाभ्यां पराद्धृञः करणाधारयोः पुन्नाम्नि घञ्प्रत्ययो भवति । संहारः । अवहारः ।

आरदाराध्यायन्यायोद्धावानायाधारावायाः ॥४।४।९६॥ आरादयः शब्दाः करणाधारयोः पुन्नाम्नि घञन्ता निपात्यन्ते । ॠीर्यतेऽनेनेति आरः । दीर्यते पुमानेभिरिति दाराः । अधीयतेऽस्मिन्नित्यध्यायः । [13]नीयतेऽनेनेति न्यायः । उद्धुवन्ति अनेनेति उद्धावः । आनीयतेऽनेनेत्यानायः । आध्रियतेऽस्मिन्नित्याधारः । एत्यवयन्त्यस्मिन्नित्यवायः ।

---

1. श्मश्रु कृत्यतेऽनेनेति क० म० । 2. शेरतेऽस्मिन्निति, शयनम् क० म० टि० । 3. आसतेऽस्मिन्निति, आसनम्, क० म० टि० । 4. अधिक्रियतेऽस्मिन्निति, क० म० टि० । 5. गौर्दुह्यतेऽस्यामिति, गोदोहनी । क० म० टि० । 6. तिलाः पीड्यन्तेऽस्यामिति, क० म० टि० । 7. सक्तवो धीयन्तेऽस्यामिति, क० म० टि० । 8. राजानो धीयन्तेऽस्यामिति, क० म० टि० । 9. सीवनम्, सेवनम्, क० म० टि० । 10. निजन्तात्ः क० म० टि० । 11. मार्गः क० म० टि० । 12. अवतारो घटस्तीर्थः क० म० टि० । 13. नियन्ति अनेनेति न्यायः, क० म० ।

उदङ्कोऽजले ॥४।४।९७॥ उदङ्क इति उत्पूर्वादञ्चतेर्घो घञ् वा निपात्यते करणाधारयोः पुन्नाम्नि, अजले जलविषयश्चेत् धात्वर्थो भवति । जलं चेत्तेन नोच्यत इत्यर्थः । तैलोदङ्कः । घृतोदङ्कः । अजल इति किम् ? जलोदञ्चनः[1] । उदकोदञ्चनः । जलप्रतिषेधार्थ आरम्भः ।

खनोऽडडरेकेकवकाश्च ॥४।४।९८॥ खनेर्धातोः करणाधारयोः पुन्नाम्नि अड, डर, इक, इकवक इत्येते प्रत्यया भवन्ति । चकाराद्घञ्च । आखनः । आखः । आखरः । आखनिकः । आखनिकवकः । खनि—आखानः । बहुवचनमकाराभिव्यक्त्यर्थम् ।

दुस्स्वीषतः कृच्छ्राकृच्छ्रे खः ॥४।४।९९॥ करणाधार इति निवृत्तम् । कृच्छ्रं दुःखम् । अकृच्छ्रं सुखम् । कृच्छ्रार्थवृत्तेर्दुरः, अकृच्छ्रार्थवृत्तिभ्यां सु ईषदित्येताभ्यां पराद्धातोः खप्रत्ययो भवति । घञाद्यपवादः । सम्भवापेक्षं विशेषणम् । दुःखेन शय्यत इति दुःशयं भवता । सुखेन शय्यत इति सुशयम् । ईषच्छयं भवता । दुष्करः । सुकरः । ईषत्करः कटो भवता । दुस्स्वीषत इति किम् ? कृच्छ्रेण कार्यः । कृच्छ्राकृच्छ्र इति किम् ? ईषल्लभ्यम्, अल्पं लभ्यमित्यर्थः । खकार उत्तरत्र ममर्थः । खार्थेति विशेषणार्थश्च ।

च्वौ कर्त्राऽऽप्याद् भूकृञः ॥४।४।१००॥ कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेभ्यो दुस्स्वीषद्भ्यः परात्कर्तृवाचिनः आप्यात्कर्मवाचिनश्च च्वौ च्व्यर्थे वर्तमानात् परो यथासंख्य भवतेः कृञश्च खप्रत्ययो भवति । दुःखेनानाढ्येनाढ्येन भाव्यं दुराढ्यम्भवं भवता । सुखेनानाढ्येनाढ्येन भाव्यं स्वाढ्यम्भवं भवता । ईषदाढ्यम्भवं भवता । दुःखेनानाढ्य आढ्यः क्रियते दुराढ्यङ्करो देवदत्तो भवता । सुखेनानाढ्यः आढ्यः क्रियते इति स्वाढ्यङ्करम् । ईषदाढ्यङ्करो देवदत्तो भवता । सुकरङ्कराणि वीरणानि । सुकरः कटो वीरणैरिति वीरणानां करणत्वविवक्षा । च्वाविति किम् ? दुःखेनाढ्यः क्रियते ।

आतोऽनः ॥४।४।१०१॥ कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेभ्यो दुस्स्वीषद्भ्यः परादाकारान्ताद्धातोरनप्रत्ययो भवति । खापवादः । दुर्ग्लानम् । सुग्लानम् । ईषद्ग्लानम् । दुर्म्लानम् । सुम्लानम् । ईषद्म्लानम् । दुर्ज्ञानम् । सुज्ञानम् । ईषज्ज्ञानम् । दुष्पानम् । सुपानम् । ईषत्पानम् । दुर्दाना गौः । सुदाना । ईषद्दाना ।

शास्युधिदृशिधृषिमृषेः ॥४।४।१०२॥ कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेभ्यो दुस्स्वीषद्भ्यः शास युधि दृशि धृषि मृषि इत्येतेभ्योऽनप्रत्ययो भवति । दुःशासनः । दुर्योधनः । दुर्दर्शनः । दुर्धर्षणः । हृदि दुर्मर्षणमुद्वहन् सरोषः । योगविभागादयमनित्यो वेदितव्यः । तथा चेदमप्युपपन्नं भवति । दुर्दर्शो हि राजा कार्याकार्यविपर्यासमासन्नैः कार्यते । अर्थमग्विष्ट दुर्धर्षभीरुष्टानोन्मुखस्वरमिति ।

वाऽऽशंस्ये सद्भूतवत् ॥४।४।१०३॥ प्राप्तुमिष्टमाशंस्यमभिप्रेतं प्रार्थितमित्यर्थः । तस्मिन्नर्थे वर्तमानाद्धातोः सद्भूतवच्च वा प्रत्ययो भवति । आशंस्यस्य भविष्यत्त्व इयमतिदेशः । वावचनाद्यथाप्राप्तं च । उपाध्यायश्चेदागच्छति आगमत्, आगतः, आगमिष्यति, आगन्ता, युक्ता अधीमहे, अध्यगीष्महि, एतदधीतं अध्येष्यामहे अध्येतास्महे । सामान्यातिदेशोऽयं न विशेषस्येति लङ्लिटौ न भवतः । आशंस्य इति किम् ? उपाध्याय आगमिष्यति । कदा देवदत्त आगतोऽसि । अयमागच्छामि, आगच्छन्तमेव मां विद्धि । अयमागामुकोऽस्मि । कदा देवदत्तागमिष्यसि, अयमागच्छामि, आगच्छन्तमेव मां विद्धि । अयमागामुक इति समीपेऽसमीपेऽसमीपशब्दा[3] वृत्तिर्यथा गङ्गायां घोष इति कारणकार्ययोर्वा कार्योपचार[4] इति वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वेति नारभ्यते । देवश्चेद्वृष्टो निष्पन्नाः शालयः इति सिद्धं कृत्वेदमभिधानम् तत्र यथाकालमेव प्रत्ययः । कूपोऽस्ति, कूपो भविष्यति, कूपो भविता, कूपोऽभूत्, कूप आसीत्, कूपो बभूवेति तत्कालसत्तापेक्षाः प्रत्ययाः ।

---

1. जनमुदञ्च्यतेऽनेनेति क० म० टि० । 2. अस्युक्तमिति जातिनिर्देश इति दुराढ्येत्यस्युक्तमिति समुदायस्य स्वकृतास्युक्तमिति समास । क० म० टि० । 3. -पे शब्दवृत्तिर्यदा क० म० । 4. कारणोपचारः क० म० ।

क्षिप्राशंसार्थे लृट् लेङ् ॥४।४।१०४॥ आशंस्येऽर्थे वर्तमानाद्धातोः क्षिप्रार्थे आशंसार्थे चोपपदे यथासंख्यं लृट् लेङ् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः। वाऽऽशंसे सद्भूतवदित्येतस्य लुटश्चापवादः। उपाध्यायश्चेदागच्छति आगमत्, आगमिष्यति आगन्ता क्षिप्रमाशु त्वरितं शीघ्रमङ्गायाध्येष्यामहे। आशंसे [1]संभावयेऽवकल्पये युक्तोऽधीयीय। द्वयोरुपपदयोर्लेङ् भवति। शब्दतः परत्वादाशंसे। क्षिप्रमधीयीय।

अद्येवासन्नाविच्छिन्नयोः ॥४।४।१०५॥ [2]आसन्नः कालतस्तुल्यजातीयेनाव्यवहितकालः अविच्छित्तिरव्यवच्छिन्नः [3]प्रतिबन्धवान् सन्ततः। आसन्ने अविच्छिन्ने चार्थेऽनद्यतने वर्तमानाद्धातोरद्येव प्रत्ययो भवति। नानद्यतनः। आसन्ने—येयं पौर्णमास्यति[4]क्रान्ता एतस्यां जिनमहः प्रावर्तिष्ट[5] प्रावर्तत[6]। येयं पौर्णमास्यागामिनि(नी) एतस्यां जिनमहः प्रवर्तिष्यते। यावज्जीवं वृषमन्नं दत्तवान्। यावज्जीवं वृषमदादन्नम्, दास्यति। यावज्जीवं युक्तोऽध्यापयिष्यति। अद्यतनानुवादेन यद्यपि न कश्चित्प्रत्ययो विहितोऽस्ति तथाप्यद्यतने दृष्टो लङ् लुङादिर्भूतभविष्यत्सामान्यप्रत्ययो विधीयते। इवशब्दो यथाविहितार्थः। तेन[7] यथाकालं विधिर्न भवति। अनद्यतनप्रत्ययबाधनार्थं वचनम्।

वत्स्यर्त्यनहोरात्रेऽवोऽवधौ ॥४।४।१०६॥ अवधौ सति योऽर्वागर्थक् अवरस्मिन्प्रविभागे वत्स्यर्त्यर्थे तस्मिन्वर्तमानाद्धातोरद्येव प्रत्ययविधिर्भवति नानद्यतनः अनहोरात्रे न चेदसौ वत्स्यर्त्यर्थः। अहोरात्रविषये भवति। आविष्टपुराद् गन्तव्येऽस्मिन्नध्वनि पौदनस्यावरस्ताद् द्विरोदनं भोक्ष्यामहे, द्विः सूत्रमध्येष्यामहे। आगामिनि संवत्सरेऽवरस्तादाग्रहायण्या द्विरोदनं भोक्ष्यामहे द्विः सूत्रमध्येष्यामहे। लुट् न भवति। वत्स्यर्दिति किम्? आविष्टपुराद्गन्तव्येऽस्मिन्नध्वनि पौदनस्यावरस्ताद् द्विरोदनमभुञ्ज्महि[8]। द्विः सूत्रमध्यैमहि। अतीते संवत्सरेऽवरस्तादाग्रहायण्या द्विरोदनमभुञ्ज्महि। द्विः सूत्रमध्यैमहि। अनहोरात्र इति किम्? आगामिनो मासस्यावरस्मिन् पञ्चदशरात्रे द्विः सूत्रमध्येतास्महे[9]। आगामिनस्त्रिंशद्रात्रस्यावरस्मिन्नर्धमासे द्विः सूत्रमध्येतास्महे। त्रिंशद्रात्रावयवार्धमासविषयोऽप्यहोरात्रविषय एवेति तत्रापि प्रतिषेधः प्रसज्यप्रतिषेधात्। नह्यहोरात्रावयवविषयप्रतिषेधे पर्युदासप्रतिषेधयोरस्ति विशेषः। अव इति किम्? आविष्टपुराद् गन्तव्येऽस्मिन्नध्वनि द्विः सूत्रमध्येतास्महे। आगामिनि संवत्सरे द्विः सूत्रमध्येतास्महे। अवधाविति किम्? योऽयमध्वा निरवधिको गन्तव्यस्तस्मिन्पौदनस्यावरस्ताद् द्विः सूत्रमध्येतास्महे। योऽयं निरवधिककाल आगामी, एतस्मिन्नवरस्तादाग्रहायण्या द्विः सूत्रमध्येतास्महे। अनासन्नाविच्छिन्नार्थं वचनम्। आसन्नाविच्छिन्नयोर्हि पूर्वेणैव सिद्धम्। देशकालयोरयं विधिरनहोरात्रग्रहणादुत्तरत्र च [10]कालग्रहणात्।

काले परे वा ॥४।४।१०७॥ अवधौ सति परस्मिन्प्रविभागे काले वत्स्यर्त्यर्थे वर्तमानाद्धातोरद्येव प्रत्ययो वा भवति अनहोरात्रे। आगामिनः संवत्सरस्य आग्रहायण्याः परस्ताद् द्विः सूत्रमध्येष्यामहे। अविच्छिन्नं सूत्रमध्येतास्महे। काल इति किम्? आविष्टपुराद् गन्तव्येऽस्मिन्नध्वनि पौदनस्य पुरस्तादविच्छिन्नं सूत्रमध्येष्यामहे। पर इति किम्? आगामिनि संवत्सरे अवरस्तादाग्रहायण्याः सूत्रमध्येष्यामहे। वत्स्यर्तीति किम्? अतीते संवत्सरे परस्तादाग्रहायण्याः निरन्तरमध्यगीष्महि। अनहोरात्र इति किम्? आगामिनो मासस्य परस्तात्पञ्चदशरात्रे निरन्तरं सूत्रमध्येष्यामहे। अवधाविति किम्? योऽयं निरवधिकः कालः आगामी, एतस्मिन् परस्ताद् आग्रहायण्या निरन्तरमध्येष्यामहे। आसन्नाविच्छिन्नयोरपि, अस्मिन्विषयेऽयमेव विकल्प इति सूत्रम्।

---

१. भूकृपोऽवकल्पने युरादिः। २. भूतानद्यतने भविष्यदनद्यतनेऽनद्यतने च लुङ्लुटौ विहितौ। तयोः प्रतिषेधः क्रियते। क० म० टि०। ३. प्रबन्धवान् सन्ततः क० म०। ४. पौर्णमास्यन्तरेण अव्यवहिता या पौर्णमासी तामभिकृत्येदमाह येयमिति। सा हि यद्यप्यमावास्यया अन्याभिश्च तिथिभिर्व्यवहिता तथापि तुल्यजातीयेन पौर्णमास्यात्मकेन कालेन अव्यवहितत्वात्सामीप्यं नातिवर्तते। क० म० टि०। ५. भूतानद्यतने लुङ्, क० म० टि०। ६. क० म० पुस्तकयोर्नास्ति। ७. –नायमा क० म०। ८. अनद्यतने लङ्, क० म० टि०। ९. अत्र भविष्यदनद्यतने लुट् क० म० टि०। १०. इह सूत्रे देशकृता मर्यादा, उत्तरसूत्रे कालकृता मर्यादा वेदितव्या। तत्र च विशेषं वक्ष्यति। क० म० टि०।

लेङ्निमित्तेऽवृत्तौ भूते च लृङ् ॥४।४।१०८॥ लेङो निमित्तं कारणसामग्री लेङ्निमित्तं तस्य वृत्तिर्निष्पत्तिरस्तीत्यवृत्तिरतिपत्तिमान् । लेङ्निमित्तेऽवृत्तौ भूते वर्त्स्यति चार्थे वर्तमानाद्धातोर्लृङ्प्रत्ययो भवति । यदि स गुरूननुपासिष्यत शास्त्रान्तमगमिष्यत् । दक्षिणेन चेदयास्यद् न शकटं पर्याभविष्यत् । यदि [1]कमलकमाह्वास्यत् न शकटं पर्याभविष्यत् । यदि मत्समीप आसिष्यत घृतेनाभोक्ष्यत । हेतुभूतं गुरूपासनादिफलभूतं च शास्त्रान्तगमनादिभविष्यद्वृत्तिकमुपलभ्यैवं प्रयुज्यते । कारणं फलं[2] च । लेङ्निमित्तभूते न क्षमो न श्रद्दधे तत्र भवाग्रामादाय कृतमसेविष्यत । अत्रा[3]मर्षाश्रद्धे दृष्टो मया भवतः पुत्रोऽन्नार्थी चङ्क्रम्यमाणः अपरश्चा-तिथ्यर्थी यदि स तेन दृष्टोऽभविष्यत् अथ भोक्ष्यत उताभोक्ष्यत न तु दृष्टोऽन्येन पथा गतः अत्र वाडेऽप्युते[4] न पर्याभविष्यत् । घृतेनाभोक्ष्यते इति नञ् घृनविशिष्टस्यावृत्तिः । भूते चेति आसन्नवृत्त्यर्थः ।

वाऽऽशेषात् ॥४।४।१०९॥ भूते इति वर्तते । [5]आशेषसंशब्दनाद्यदित ऊर्ध्वं लेङ्निमित्त एतस्मिन् भूते वृत्तिकेऽर्थे वर्तमानाद्धातोर्लृङ्प्रत्ययो वा भवति । पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पः । तेन पूर्वेण भूते वाडेऽप्युते लेङित्यादौ भवति । कथं नाम संयतः सन्ननागारे तत्र भवानादाय कृतमसेविष्यत धिग्गर्हामहे । वाक्यवनाद्यथा-प्राप्तं च । कथ सेवेत सेवते धिग्गर्हामहे । आशेषादिति किम् ? कालोऽयमभोक्ष्यत् भवान् । भूत इति किम् ? भविष्यति नित्यमेव ।

गर्हेऽपिजात्वोर्लट् ॥४।४।११०॥ अपि जातु इत्येतयोरुपपदयोर्धातोर्गर्हे क्षेपे गम्यमाने लट्प्रत्ययो भवति । काल[6]सामान्येऽयं लट् परत्वात्काल[7]विशेषविहितानपि प्रत्ययान् बाधते । एवमुत्तरत्रापि । अपि तत्र भवान् भूतानि हिनस्ति जातु तत्र भवान् भूतानि हिनस्ति अपि संयतः सन्ननागारे तत्र भवानादाय कृतं सेवते जातु तत्र भवानादाय कृतं सेवते धिग्गर्हामहे । अन्याय्यमेतत् इह लेङ्निमित्तो लृङ् न भवति ।

[8] **कथमि लेङ् च वा** ॥४।४।१११॥ कथंशब्द उपपदे धातोर्गर्हे गम्यमाने लेङ् लट् च प्रत्ययौ वा भवतः । वावचनाद्यथाप्राप्तं च । कथ नाम तत्र भवान् भूतानि हिंस्यात् । कथं नाम तत्र भवान् भूतानि [9]हिंस्यात् । हिंसिष्यति । हिंसिता । अहिंसीत् । अहिनत् । जिहिंस । अत्र लेङ्निमित्तमस्तीत्यवृत्तौ लृङ् भवति । कथं नाम तत्र भवान् भूतान्यहिंसिष्यत् ।

किंवृत्ते लेङ्लृटौ ॥४।४।११२॥ किंवृत्त उपपदे गर्हायां गम्यमानायां धातोर्नित्यं लेङ्लृटौ प्रत्ययौ भवतः[1] । किं तत्र भवाननृतं ब्रूयात् । किं तत्र भवाननृतं वक्ष्यति । को नाम कतरो नाम कतमो नाम यस्मै तत्र

---

१. भविष्यत्कालविषयमेतद्वचनम् । भविष्यदपर्याभवनम् । हेतुहेतुमद्धेतुभूतं च कमलकाह्वानं लिङ्गेन बुद्ध्वा तदतिपत्तिं च प्रमाणान्तरादवगम्य, वक्ता वाक्यं प्रयुङ्क्ते—यदि कमलकमाह्वास्यत् न शकटं पर्याभविष्यत् । हेतुहेतुमतोराह्वननापर्याभवनयोः भविष्यद्विषययोः अतिपत्तिरितो वाक्याद् गम्यते । लिङ्गेन बुद्ध्वा इत्यत्रोच्यते—असकृत् प्राक् कमलकाह्वाने सति शकटस्य पर्याभवनं दृष्ट्वा भाविनोऽपि कमलकाह्वानस्य शकटापर्याभवनहेतुभूतत्वं लिङ्गेन बुद्ध्वा लिङ्गं पुनः कमलकाह्वानत्वसामान्यधर्मं तदतिपत्तिश्चेति कमलकाह्वानस्य शकटापर्याभवनस्य चातिपत्तिस्तत्र कमलकाह्वानस्य चातिपत्तिं कमलकस्य देशान्तरागमनादिना लिङ्गेनावगम्य शकटापर्याभवनस्यातिपत्तिमपि शकटस्य तु गुरुतरभारारोपणादिना इतो वाक्यादिति । यदि कमलकमाह्वास्यदित्येवमादिवाक्यात् क० म० टि० । २. वर्त्स्यंति फलकारणे, इति वक्ष्यमाणत्वात् क० म० टि० । ३. अत्रामर्षाश्रद्धेऽन्यत्रापि, क० म० टि० । ४. लेङ् क० म० टि० । ५. मर्यादायामाङ् । नाभिविधौ । लृट्शेषे यदाविति वक्ष्यति । प्रागेतस्मिन् सूत्रावधेर्याभीत ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः । क० म० टि० । ६. वर्तमाने लड्लक्षः कालसामान्ये न प्राप्नोतीति विधीयते कालविशेषविहितानपि प्रत्ययानयं परत्वादस्मिन्विषये बाधते । क० म० टि० । ७. कालसामान्य इत्यनेन भविष्यतीत्यादेः कालविशेषवाचिनोऽननुवृत्तिं दर्शयति । ८. भूते कालविशेषे लङ्लुङ्लिटो विहिताः । भविष्यति लुट्किटौ तान् सर्वा-(न्) (बाधेते) इत्यर्थः । क० म० टि० । ९. सर्वलकाराणामपवादः । लेङ्ग्रहणं लटो निवृत्त्यर्थम् । वृत्तग्रहणेन तद्विभक्त्यन्तं प्रतीयात्— कतर-कतमौ चेति । क० म० टि० ।

भवाननृतं ब्रूयात् । अनृतं वक्ष्यति । लेङ्निमित्तं तत्रास्तीत्यवृत्तौ लृङ् भवति । किं तत्र भवाननृतमवक्ष्यत् ।

अमर्षाश्रद्धेऽन्यत्रापि ॥४।४।११३॥ लेङ्लृटावित्यनुवर्तते । अमर्षोऽक्षमा । अश्रद्धाऽसम्भावना । अन्यत्र अकिंवृत्तेऽपि शब्दात् किंवृत्तेऽप्युपपदेऽमर्षाश्रद्धयोर्गम्यमानयोर्धातोर्लेङ्लृटौ प्रत्ययौ भवतः, वचनभेदाद्याथासंख्यं नास्ति । अमर्षे किंवृत्ते न क्षमे नावमर्षयामि धिङ्मिथ्या नैतदस्ति किं तत्र भवानदत्तं गृह्णीयात् किं तत्र भवानदत्तं ग्रहीष्यति । अकिंवृत्तेन क्षमे अहममर्षो मे धिङ्मिथ्या नैतदस्ति तत्र भवाभामादत्तं गृह्णीयात् ग्रहीष्यति । अश्रद्धायाम् किंवृत्ते—न श्रद्दधे न सम्भावयामि नावकल्पयामि किं तत्र भवानदत्तं गृह्णीयाद् ग्रहीष्यति । अकिंवृत्ते—न श्रद्दधे तत्र भवाभामादत्तं गृह्णीयाद् ग्रहीष्यति । अन्यत्रापीति किम् ? अर्थात् प्रकरणाद्वाऽमर्षाश्रद्धयोर्गम्यमानयोर्निरुपपदाद्धातोर्मा भूताम् । अवृत्तौ लृङ् भवति । न क्षमे न श्रद्दधे तत्र भवान्मामादत्तमग्रहीष्यत् ।

किंकिलास्त्यर्थयोर्लृट् ॥४।४।११४॥ किंकिलशब्दे समुदाये[1] अस्त्यर्थे चोपपदे अमर्षाश्रद्धयोर्गम्यमानयोर्धातोर्लृट्प्रत्ययो भवति । लेङो[2]ऽपवादः । वचनभेदाद्याथासंख्यं नास्ति । न क्षमे न श्रद्दधे किंकिल नाम तत्र भवानकल्प्यं प्रसेविष्यते । अस्ति नाम भवति नाम विद्यते नाम तत्र भवानकल्प्यं सेविष्यते । अत्र लेङ् नास्तीति लृङ् न भवति ।

यच्चयदियदाजातौ लेङ् ॥४।४।११५॥ यद् यदि यदा जातु इत्येतेषूपपदेषु अमर्षाश्रद्धयोर्गम्यमानयोर्धातोर्लेङ्प्रत्ययो भवति । लृटोऽपवादः । न क्षमे अमर्षो मे न श्रद्दधे न प्रत्ययो मे यत्तत्र भवानकल्प्यं सेवेत, यदि तत्र भवानकल्प्यं सेवेत, यदा तत्र भवानकल्प्यं सेवेत, जातु तत्र भवानकल्प्यं सेवेत लेङ्निमित्तमत्रास्तीत्यवृत्तौ लृङ् भवति । यदि तत्र भवानकल्प्यमसेविष्यत ।

गर्हेऽपि च यच्चयत्रे ॥४।४।११६॥ यच्च यत्र इत्येतयोरुपपदयोर्गर्हेऽश्रद्धयोश्च गम्यमानयोर्धातोर्लेङ्प्रत्ययो भवति । अमर्षाश्रद्धयोर्लृटोऽपवादः । गर्हे सर्वलकाराणाम् । न क्षमे न श्रद्दधे धिग्गर्हामहे यच्च तत्र भवानाक्रोशेत् । तत्रावृत्तौ लृङ् भवति । यच्च तत्र भवानाक्रोक्ष्यत् । तत्र भवानाक्रोक्ष्यत् ।

चित्रे ॥४।४।११७॥ चित्रमाश्चर्यमद्भुतं विस्मयनीयम् । यच्चयत्रयोरुपपदयोश्चित्रेऽर्थे गम्यमाने धातोर्लेङ् भवति । चित्रमाश्चर्यं यच्च तत्र[3] भवानकल्प्यं सेवेत । यत्र तत्र भवान् अकल्प्यं सेवेत । अवृत्तौ लृट् चित्रं यच्च तत्र भवानकल्प्यमसेविष्यत । यत्र तत्र भवानकल्प्यमसेविष्यत । योगविभाग उत्तरार्थः ।

लृट्शेषेऽयदौ ॥४।४।११८॥ [4]शेष उपपदे चित्रे गम्यमाने धातोर्लृट्प्रत्ययो भवति अयदौ यदि शब्दश्चेन्न प्रयुज्यते । आश्चर्यमन्धो नाम पर्वतमारोक्ष्यति बधिरो नाम व्याकरणं श्रोष्यति मूको नाम धर्मं कथयिष्यति । शेष इति किम् ? यच्चयत्रयोर्लेङेव । यदौ पूर्वयोगः सावकाशः; यद्यभावे तु यच्चयत्रयोरपि परत्वादयमेव स्यात् इति शेषग्रहणम् । अयदाविति किम् ? आश्चर्यं यदि स भुञ्जीत[5]—अश्रद्धाऽप्यस्तीति लेङ्निमित्तं नास्तीति न लृङ् ।

वाढेऽप्युते लेङ् ॥४।४।११९॥ वाढार्थयोरप्युत इत्येतयोरुपपदयोर्धातोर्लेङ्प्रत्ययो भवति । अपि कुर्यात् उत कुर्यात् वाढं करिष्यतीत्यर्थः । एवमध्यगीयीत । वाढ इति किम् ? अपि दास्यति द्वारं उत दण्डः पतिष्यति । अत्र प्रच्छादनं प्रश्नार्थः[6] । उताबलस्य बलवानुत बालस्य पण्डितः । उतानृचस्य वेदज्ञः पुत्रो जनक जायते । कच्चिदित्यर्थः । अवृत्तौ लृङ् । अप्यभोक्ष्यत उताभोक्ष्यत ।

---

१. सूत्रेण किंशब्दकिलशब्दयोः प्रत्येकमुपपदत्वं निरस्यति कस्मात्पुनस्तयोः प्रत्येकमुपपदत्वं न भवति, केवलस्य किंशब्दस्य किलशब्दस्य चामर्षाश्रद्धयोर्द्योतकत्वासम्भवात् । समुदायस्य च सम्भवात् । क० म० टि० । २. पूर्वेण प्राप्तस्य लेङ्निमित्तमिह नास्तीति लृट एव विधानात् । क० म० टि० । ३. अत्र भवान् तत्र भवान् पूज्ये च भगवानिति । ४. वाऽऽदेवादिस्यारभ्य, एतस्मात् सूत्रादुक्तोपपदेभ्योऽन्यः शेषः, क० म० टि० । ५. अत्र अश्रद्धायामिच्छा गम्यते । क० म० टि० । ६. गम्यः क० म० टि० ।

सम्भाव्येऽलम्यर्थात् ॥४।४।१२०॥ सम्भाव्ये श्रद्धेयेऽर्थे वर्तमानाद्धातोः लेङ्प्रत्ययो भवति अलमर्थादर्थाच्चेदलं भवति न स्वरूपतः।[1] अपि पर्वतं शिरसा भिन्द्यात्। अपि द्रोणपाकं भुञ्जीत। अपि मासमुपवसेत्। अपि पुण्डरीकमध्यायमिहाधीयीत। सम्भाव्यत एतच्छक्त इत्यर्थः। शक्यर्थश्चेहालं परिगृह्यते। अलमीति किम्? निदेशस्थो मे प्रायेण गमिष्यति ग्रामं[2] नगरं वेति देवदत्तो जिनदत्तो वेति वा प्रतीयते। अर्थादिति किम्? अलं देवदत्तो धर्मं करिष्यति। शब्दस्य द्वावात्मानौ अर्थः स्वरूपञ्च तत्र स्वरूपव्युदासार्थमर्थग्रहणम्। अत्र लेङ्निमित्तमस्तीत्यवृत्तौ लृङपि बाधहतो नापतिष्यत्।[3] आशंसाभिलापो भविष्यकाला-सम्भावना पुनः श्रद्धानं प्रत्ययस्त्रिकालविषयेत्याशस्यसम्भाव्ययोर्विशेषः।

धातूक्तौ वा यदि ॥४।४।१२१॥ धातूनां सम्भावनावचनेन सम्भावनाया उक्तौ प्रतिपादने सति सम्भाव्येऽर्थे वर्तमानाद्धातोरलम्यर्थात्सति लेङ्प्रत्ययो वा भवति; अयदि यच्छब्दश्चेन्न प्रयुज्यते। पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पः। सम्भावयामि श्रद्दधे प्रत्येमि अवकल्पयामि भुञ्जीत भवान्, अभुक्त भवान्। धातुग्रहणं किम्? अपि पर्वतं शिरसा भिन्द्यात्। अयदीति किम्? सम्भावयामि यद्भुञ्जीत भवान्। अवृत्तौ लृङ्–सम्भावयाम्यभोक्ष्यत भवान्।

सतीच्छार्थात् ॥४।४।१२२॥ सति वर्तमानेऽर्थे वर्तमानादिच्छार्थाद्धातोर्लेङ्प्रत्ययो भवति वा। इच्छेत्। इच्छति। उश्यात्। वष्टि। कामयेत। कामयते। वाञ्छेत्। वाञ्छति। गर्हेऽपि आत्वोर्लेङित्यादावपि परत्वादयमेव विकल्पः। भूते चेति वचनादत्र लृङ् भवति।

वर्त्स्यति फलकारणे ॥४।४।१२३॥ फलं कार्यं हेतुमत्। करोतीति कारणं[4] हेतुर्निमित्तम्। अत एव निपातनात्कर्तर्यनो दीर्घश्च। वर्त्स्यति फलकारणे[5] चार्थे वर्तमानाद् धातोर्लेङ्प्रत्ययो वा भवति। यदि गुरून्नुपासीत शास्त्रान्तं गच्छेत्। यदि गुरूनुपासिष्यते शास्त्रान्तं गमिष्यति। दक्षिणेन चेद्यायात् न शकटं पर्याभवेत्। दक्षिणेन चेद्यास्यति न शकटं पर्याभविष्यति। वर्त्स्यतीति किम्? दक्षिणेन चेद्याति न शकटं पर्याभवति। अवृत्तौ लेङ्। दक्षिणेन चेद् यास्यते न शकटं पर्याभविष्यत्।

कामाविष्कारेऽकच्चिति ॥४।४।१२४॥ वर्त्स्यति चेति निवृत्तम्। काम इच्छाभिप्रायः[6]। तस्याविष्कारे प्रवेदने धातोर्लेङ्[7] प्रत्ययो भवति अकच्चिति कच्चिच्छब्दश्चेन्न प्रयुज्यते। कामो मे भुञ्जीत भवान्, इच्छा मे भुञ्जीत भवान्, अभिप्रायो मे भुञ्जीत भवान्। अनेन परस्य स्वाभिप्रायो निवेद्यते। अकच्चिति किम्? कच्चिज्जीवति ते माता कच्चिज्जीवति ते पिता।

इच्छार्थे लेङ् लेट् ॥४।४।१२५॥ इच्छार्थे उपपदे कामाविष्कारे धातोर्लेङ् लेट् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः[8]। इच्छामि कामये प्रार्थये भुञ्जीत भवान् भुङ्क्तां भवान्। कामाविष्कार इति किम्? इच्छन् करोति। अत्रावृत्तौ परत्वाल्लेटा लृङ् बाध्यते। केवले हि लेङ्विधौ लृङ्वचनं सावकाशमेवमुत्तरत्रापि।

विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसम्प्रश्नप्रार्थने ॥४।४।१२६॥ विधिर्नियोगः। अज्ञातज्ञापनमित्येके। आमन्त्रणं यत्कामचारतः कर्तव्यम्, कर्तव्येऽनुज्ञापनमित्येके। अधीष्टः–सत्कारपूर्विका व्यापारणा। सम्प्रश्नः सम्प्रधारणा बुभुत्सा वेदनम्। प्रार्थना याच्ञा। एतेषु प्रत्ययार्थविशेषणेषु धातोर्लेङ्लेटौ प्रत्ययौ भवतः। विधौ–कटं भवान् कुर्यात्, करोतु। ग्रामं भवान् गच्छेत्, गच्छतु। निमन्त्रणे–सन्ध्यासु भवान् नियमं कुर्यात्

---

१. अत्र यत्पर्वतभेदनसामर्थ्यं पुंसि संभाव्यते तत्तस्य विद्यत एवेत्यवितथत्वात्पर्याप्तं सम्भावनम्। क० म० टि०। २. अस्त्यत्र सम्भावनम् प्रायशब्दात्प्रतीयमानम्। अलमर्थस्तु नास्ति। तेन भविष्यत्काल-विवक्षायां लृडेव भवति। क० म० टि०। ३. कोऽर्थः, क० म० टि०। ४. दक्षिणेन यानं हेतु, अपर्याभवनं हेतुमत्, कारणं कार्यञ्चेत्यर्थः, क० म० टि०। ५. हेतुमद्धेतुभूत क० म० टि०। ६. इत्यवधारन्तरमिति शेषः, क० म० टि०। ७. सर्वलकाराणामपवादः, क० म० टि०। ८. सर्वलकाराणामपवादः, क० म० टि०।

सूत्रं भवान् यथाक्रममधीयीत, अधीताम्। आमन्त्रणे-इह भवानासीत, आस्ताम्। देवदत्तः पठेत्, पठतु। अधीष्टे-तत्त्वं नः प्रसीदेयुः पादाः। प्रसीदन्तु पादाः। संप्रश्ने-किं नु खलु भो व्याकरणमधीयीय, धर्मशास्त्रमधीयीय। किं नु खलु भोः व्याकरणमध्ययै, धर्मशास्त्रमध्ययै। प्रार्थने-भवति मे व्याकरणमधीयीय, अध्ययै। भवति मेऽध्यात्मशास्त्रमधीयीय, अध्ययै। लेटा बाधनादवृत्ताविह लुङ् न भवति।

प्रैषानुज्ञावसरे लेट्‌कृत्यप् ॥४।४।१२७॥ प्रेषणं प्रैषः। कामाभियोगः-अनुज्ञा। अतिसर्जनमतिसर्गः। अवसरः प्राप्तकालता-निमित्तभूतकालोपनतिः। एतेषु गम्यमानेषु धातोर्लेट् कृत्यपश्च प्रत्यया भवन्ति। भवान् कटं करोतु। भवता खलु कटः कार्यः, कर्तव्यः, करणीयः, कृत्यः। भवानिह प्रेषितः, अनुज्ञातः, भवतोऽवसरः कटकरणे लेङ् विधीयते[1]। कृत्यप्ग्रहणं[2] लेटा कृत्यपामबाधनार्थम्, अनुज्ञायां केचिल्लेङमप्याहुः। अतिसृष्टो भवान् ग्रामं गच्छेत्, नगरं गच्छेत्। पूर्वसूत्रेऽतिसर्जनग्रहणमधीयते। प्रैषे[3] लेटि विहितेऽपि प्रैषग्रहणं व्यवर्थम्।

लेङ् चोर्ध्वे मुहूर्तात् ॥४।४।१२८॥ प्रैषानुज्ञावसरेषु गम्यमानेषु ऊर्ध्वं मुहूर्तादुपरि मुहूर्तस्य वर्तमानार्थे वर्तमानाद्धातोर्लेङ्प्रत्ययो भवति लेट् कृत्यप् च। ऊर्ध्वं मुहूर्तात्क्षिप्रं भवान् कटं कुर्यात्, करोतु, भवता खलु कटः कार्यः, कर्तव्यः, करणीयः, कृत्यः। भवान्हि प्रेषितः, अनुज्ञातः, भवतोऽवसरः, कटकरणे।

लेट् स्मे ॥४।४।१२९॥ स्मशब्दे उपपदे प्रैषानुज्ञावसरेषु गम्यमानेषु ऊर्ध्वमौहूर्तिकेऽर्थे वर्तमानाद्धातोर्लेट्प्रत्ययो भवति। लेङ्कृत्ययोरपवादः। ऊर्ध्वं मुहूर्ताद्भवान् कटं करोतु स्म। भवान्हि प्रेषितोऽनुज्ञातो भवतोऽवसरः कटकरणे।

अधीष्टे ॥४।४।१३०॥ ऊर्ध्वं मुहूर्तादिति निवृत्तम्। स्म उपपदेऽधीष्टे गम्यमाने धातोर्लेट्प्रत्ययो भवति। लेङोऽपवादः। अङ्ग स्म राजन् अणुव्रतानि रक्ष, शिक्षाः प्रतिपद्यस्व।

कालवेलासमयेऽवसरे तुं वा ॥४।४।१३१॥ काल वेला समय इत्येतेषूपपदेषु, अवसरे गम्यमाने धातोस्तुम्प्रत्ययो वा भवति। कालो भोक्तुम्। वेला भोक्तुम्। समयो भोक्तुम्। ऊर्ध्वं मुहूर्तात् कालो भोक्तुम्। वावचनाद्यथाप्राप्तं च। कालो[4] भोजनस्य, वेला भोजनस्य, अवसर इति। कालः पचति भूतानि, कालः संहरति प्रजाः। कालः सुप्तेषु जागर्ति, कालो हि दुरतिक्रमः॥

लेङ् यदि ॥४।४।१३२॥ यदि सति कालवेलासमयेषु उपपदेषु अवसरे धातोर्लेङ्प्रत्ययो भवति। तुमोऽपवादः। कालो यद्भुञ्जीत भवान्। वेला यद्भुञ्जीत भवान्। समयो यद्भुञ्जीत भवान्।

तृच्यप् चार्हे ॥४।४।१३३॥ अर्ह इति प्रकृत्यर्थस्य वा विशेषणम्। अर्हे[5] गम्यमाने धातोर्लेङ्प्रत्ययो भवति तृच्यपौ च। भवान् खलु कन्यां वहेत्, कन्याया वोढा। भवता खलु कन्या वोढव्या। भवान् खलु छेदसूत्रं वहेत्, छेदसूत्रस्य वोढा। भवता खलु छेदसूत्रं वोढव्यम्। भवानेतदर्हति। लेङ् विधीयते तृच्यप्ग्रहणं लेङ् तृच्यपो[6]र्बाधनार्थम्।

णिन्‌च्यपावावश्यकाधमर्ण्ये ॥४।४।१३४॥ आवश्यके[7] आधमर्ण्ये च गम्यमाने धातोर्णिन् च्यप् च

---

१. किमर्थं प्रैषादिषु च्यपो विधीयन्ते। सामान्येन भावकर्मणोर्विहिता ये ते प्रैषादिष्वन्यत्र च भविष्यन्तीत्याशङ्क्याह-अविरवादिना। २. विशेषविहितेन लेटा(टा)ऽनेन बाध्यन्ते तन्माभूदित्येवमर्थः क०म०टि०। ३. विधिप्रैषयोः को विशेषः ? केचिदाहुः—अज्ञातज्ञापनं विधिः। अप्रवृत्तप्रवर्तनं प्रैषः। क० म० टि०। ४. कालो भोजनस्येत्युक्तेरस्माद् भुञ्जीत भवानिति प्रैषो गम्यते। ततश्च प्रैषादिकमिह प्राप्नोतीत्यभिप्रायः, क० म०टि०। ५. अर्हतीत्यर्हः योग्य इत्यर्थः, तस्मिन्। क० म० टि०। ६. अथ कस्मात् तृच्यपौ विधीयन्ते। ते यावता सामान्येन विहितत्वात् तेनैव भविष्यन्ति। योऽयमिह लेङ्विधीयते तेन बाधा मा भूदिति। ७. योपान्त्याद् गुरूपोत्तमाद् वुञिति वुञ्। उपाधिरयं आवश्यकशब्दो नोपपदः। उपाधिरिति प्रत्ययार्थविशेषण इत्यर्थः। उपपदत्वे हि कार्यंहारीति निरुपपदे न स्यादित्यभिप्रायः। ओराावश्यक इत्यत्र प्रतिपादितमेतत्। आवश्यकमुपाधिर्नोपपदमिति तदिहापि तद्वदेवोपाधित्वमावश्यकस्य वेदितव्यम्। तेन सह निर्देशात् अधमर्ण्यमप्युपाधिरेव नोपपदम्। यथावश्यकमुपाधिरेवं सत्यपि उपपदमतिङ् इति समासो न स्यात्। सिध्यति न चान्यकारणमस्ति। येन स समासः स्यात् यो मन्येत तं प्रत्याह—समासो मयूरव्यंसकादित्वादिति क०म०टि०।

प्रत्ययो भवति। अवश्यम्भावः आवश्यकम्। ऋणेऽधमः अधमर्णः, अधमर्णस्य भाव आधमर्ण्यम्। वचनभेदाद्यथासंख्यं नास्ति। आवश्यके–कारी। हारी। अवश्यंकारी। अवश्यंहारी। अवश्यंलावी। अवश्यम्पावी। समासो मयूरव्यंसकादित्वात् अवश्यकारीत्यत्रावश्यशब्दस्याकारोऽन्तोऽपि ह्यवश्यशब्दोऽस्ति। ध्यण्–अवश्यम्भाव्यः। अवश्यंगेयः। आधमर्ण्ये–शतं सहस्रं दायी। कारी मेऽसि कटम्। हारी मेऽसि भारम्। ध्यण्–गेयो गाथानाम्।[1] णिन्विधीयते ध्यण्ग्रहणं णिना ध्यणामबाधनार्थम्। भव्यादयो हि कर्तरि भवन्ति। अधमर्णग्रहणमुत्तमर्णव्युदासार्थम्।

शक्तौ लेङ्ध्यण् ॥४।४।१३५॥ शक्तौ[2] गम्यमानायां धातोर्लेङ् ध्यण् च प्रत्ययो भवति। भवान् खलु भारं वहेत्। भवता खलु भारो उह्येत। वाह्यः। वोढव्यः। वहनीयः। भवान् हि शक्तः। लेङ् विधीयते ध्यण्ग्रहणं त्वबाधनार्थम्।

लिङ् लेडाशिषि ॥४।४।१३६॥ आशंसनमाशीः। आङ् शासूञ् इच्छायाम् आशिषि गम्यमानायां धातोर्लेङ्लेटौ प्रत्ययो भवतः। जीयात्। जीयास्ताम्। जीयासुः। जयतात्। जयताम्। जयन्तु।

माङि लुङ् ॥४।४।१३७॥ माङ्युपपदे धातोर्लुङ् प्रत्ययो भवति। सर्वलकारापवादः। मा भूत्। तन्मा जनि खपुष्पवत्।

लङ् च स्मेन ॥४।४।१३८॥ स्मशब्देन सह माङ्युपपदे धातोर्लङ् लुङ् च प्रत्ययौ भवतः। मा स्म करोत् मा स्म कार्षीत्—देवदत्तः स्म हरत्। मा देवदत्तः स्म हार्षीत्।

भृशाभीक्ष्ण्ये लेट् तस्मिंस्तथार्थे ॥४।४।१३९॥ अवयवक्रियाणामधिश्रयणादीनां क्रियान्तरैरव्यवहितानां साकल्यं फलातिरेको वा भृशार्थः। आभीक्ष्ण्यं पौनःपुन्यम्। प्रधानक्रियाया भृश आभीक्ष्ण्ये चार्थे वर्तमानाद्धातोर्लेट्प्रत्ययो भवति। सर्वलकारापवादः। तस्मिन् धातौ तथार्थे उपपदे यथाविधोऽर्थो लेडन्तसाधनोपग्रह इत्यर्थः। लुनीहि लुनीहीत्येवं लुनाति। लुनीतः। लुनन्ति। लुनासि। लुनीथः। लुनीथ। लुनामि। लुनीवः। लुनीमः। अलावीत्। अलाविष्टाम्। अलाविषुः। अलावीः। अलाविष्टम्। अलाविष्ट। अलाविषम्। अलाविष्व। अलाविष्म। लविष्यति। लविष्यतः। लविष्यन्ति। लविष्यसि। लविष्यथः। लविष्यथ। लविष्यामि। लविष्यावः। लविष्यामः। अधीष्व अधीष्वेत्येवाधीते। अधीयाते। अधीयते। अधीषे। अधीयाथे। अधीध्वे। अधीये। अधीवहे। अधीमहे। अध्यगीष्ट। अध्यगीषाताम्। अध्यगीषत। अध्यगीष्ठाः। अध्यगीषाथाम्। अध्यगीढ्वम्। अध्यगीषि। अध्यगीष्वहि। अध्यगीष्महि। अध्येष्यते। अध्येष्येते। अध्येष्यन्ते। अध्येष्यसे। अध्येष्येथे। अध्येष्यध्वे। अध्येष्ये। अध्येष्यावहे। अध्येष्यामहे। अधीयस्व। अधीयस्वेत्यधीयते। अधीयेते। अधीयन्ते। अध्यायि। अध्यायिषाताम्। अध्यायिषत। अध्यायिष्यते। अध्यायिष्येते। अध्यायिष्यन्ते। शप्यस्व शप्यस्वेति शप्यते। अशापि। शापिष्यते। एवं सर्वलकारेषूदाहार्यम्। तस्मिन्निति किम्? लुनीहि लुनीहीति छिनत्तीति मा भूत्। तथार्थ इति किम्? लुनीहि लुनीहीति लुनीते अधीष्व अधीष्वेत्यधीयते देवदत्तेनेति मा भूत्। अर्थग्रहणं स्वरूपगतप्रकारव्युदासार्थम्। अन्यथा हि लुनात्यलुनात् लुनातु लुनीयादिति लट्लङ्लेट्लेङ्ष्वेव स्यात्। अलावीत्, लुलाव, लविष्यति, लविता, अलविष्यत्, लूयादिति प्रत्ययान्तरे न स्यात्।

प्रचये वा सामान्यार्थे ॥४।४।१४०॥ लेडित्यनुवर्तते। प्रचयः समुच्चयः स्वतः साधनभेदेन वा भिद्यमानस्यैकत्रानेकस्य धात्वर्थस्याध्यारोपः[3]। सामान्यार्थे धातावुपपदे प्रचये गम्यमाने धातोर्लेट्प्रत्ययो वा भवति। व्रीहीन्वप, लुनीहि, पुनीहीत्येव यतते, चेष्टते, समीहते, यत्यते, चेष्ट्यते, समीह्यते। व्रीहीन्वपति लुनाति

---

1. णिन्वि—क० म०। 2. शक्ताविति प्रकृत्यर्थविशेषणमेतत्। एतेनोपपदशक्तेर्निराकृतं भवति। उपपदत्वे हि अप्रयुज्यमाने शक्तेर्न स्यादिति भावः क० म० टि०। 3. ध्याधापः क० म० टि०।

पुनातीत्येव यतते, यत्यते । ग्रामेमट वनमट गिरिमटेत्येवाटति । घटते । चेष्टते । अटयते । घटयते । चेष्टयते । घटयते । ग्राममटति गिरिमटति वनमटतीत्येव अटति । घटते । अटयते । घटयते । [2]देवदत्तोऽस्तु इत्येव भुज्यते । देवदत्तोऽस्ति जिनदत्तोऽस्ति गुरुदत्तोऽस्तीत्येव भुञ्जते । भुज्यते । ओदनं भुङ्क्ष्व, सक्तून् पिब, धानाः खादेत्येव अभ्यवहरति, अभ्यवह्रियते । ओदनं भुङ्क्ते, सक्तून् पिबति, धानाः खादतीत्येवाभ्यवहरति, अभ्यवह्रियते । सूत्राण्यधीष्व, निर्युक्तीरधीष्व, भाष्याण्यधीष्वेत्यधीते । पठति । अधीयते । पठ्यते । सूत्राण्यधीते निर्युक्तीरधीते भाष्याण्यधीते । इत्यधीते, पठति । अधीयते । पठ्यते । सामान्यार्थ इति किम् ? निरुपपदः सर्वविशेषोपपदो वा प्रयोगो माभूत् ।

निषेधेऽलं खल्वोः क्त्वा ॥४।४।१४१॥ वेति वर्तते । निषेधे वर्तमानयोरलं खलु इत्येतयोरुपपदयोर्धातोः क्त्वाप्रत्ययो वा भवति । वावचनाद्यथाप्राप्तं च । अलंकृत्वा । खलु कृत्वा । अलं बाले रुदित्वा । अलं बाले रुदितेन रोदनेन महान् प्रयोगविषयो नियतविषयाश्च भवन्तीति स्वाविषये खलुशब्दो निषेधार्थो द्रष्टव्यः । निषेध इति किम् ? अलंकारं सिद्धं खलु । अलंखल्वोरिति किम् ? मा भावि नार्यो रुदितेन ।

परावरे ॥४।४।१४२॥ धातोः क्त्वाप्रत्ययो वा भवति परावरे परेऽवरे च गम्यमाने । पर्वतमनुक्रम्य नदी । नदीमप्राप्य पर्वतः । नदी परावरः पर्वत इत्यर्थः । नदीपर्वतयोः परावरत्वेन व्यवस्थामात्रं प्रतीयते । अस्ति प्राप्यत इति वा न द्वितीया क्रियेति वचनम् । वाधिकाराद्यथाप्राप्तं च पर्वतातिक्रमेण नदी नद्यप्राप्त्या पर्वत इत्यपि भवति ।

व्यतिहारे मेङ्स्तुल्ये कर्तृके ॥४।४।१४३॥ तुल्यः साधारणः कर्ता यस्य तस्मिन् यस्माद् धातोः प्रत्ययो भवति । तस्य धातोर्यः कर्ता स यस्य कर्ता भवति तस्मिन् धातावुपपदे व्यतीहारेऽर्थे वर्तमानान् मेङो धातोः क्त्वाप्रत्ययो वा भवति । अपमित्य याचते याचित्वापमयते । अपमित्य हरति हृत्वापमयतेऽपमित्य याचत इत्यपमातुं याचत इत्यर्थः । प्राक्काले प्राप्तेऽप्राक्कालेऽयं क्त्वाऽऽरभ्यते । अतएव मेङः क्त्वायां याचेः क्त्वा न भवति । व्यतिहार इति किम् ? अर्थान्तरे माभूत् । अनेकार्था हि धातवो भवन्ति । तुल्यकर्तृक इति किम् ? देवदत्तस्यापमाने गुरुदत्तो याचते ।

प्राक्काले ॥४।४।१४४॥ प्राक्काले अपरकालेन तुल्यकर्तृकेऽर्थे वर्तमानाद्धातोः क्त्वाप्रत्ययो वा भवति । भुक्त्वा व्रजति । आसित्वा भुङ्क्ते । स्नात्वा भुक्त्वा पीत्वा व्रजति । वानुवृत्तेरास्यते भोक्तुमित्यपि भवति । उत्तरार्थं च वानुवृत्तिः । तुल्यकर्तृक इति किम् ? ऋषीणां भोजने जाते सति भुङ्क्ते देवदत्तः । व्यादाय स्वपिति । सम्मील्य हसति इति व्यादानाद्युत्तरकालस्वापाद्यपेक्षया प्रत्ययः व्यादाय ह्युत्तरकालं किञ्चित्स्वपिति । सम्मील्य चोत्तरकालं किञ्चिद्धसति । यद्भुज्यते ततो गच्छति यदधीयते ततः शेत इत्यत्र भुज्यते अधीयत इति न पदं प्राक्काले यत्तद्भ्यां क्रमप्रतीतिरिति न भवति । यथापूर्वं भुङ्क्ते ततो व्रजतीति यद्भुक्त्वा व्रजति । अधीत एव ततः परिमितिक्त्वाव्रज्यायाः प्राक्काले यत्तद्भ्यां व्रज्याऽध्ययनयोः क्रमः प्रतीयते । प्राक्काल इत्येतदुत्तरत्रानवस्थितम् । अभिधानतो व्यवस्था ।

पूर्वाग्रे प्रथमाभीक्ष्ण्ये क्त्वाखमुञ् ॥४।४।१४५॥ पूर्व अग्र प्रथम इत्येतेषूपपदेषु आभीक्ष्ण्यधात्वर्थो गम्यमाने तुल्यकर्तृकेऽर्थे वर्तमानाद्धातोः खमुञ्प्रत्ययो वा भवति । पूर्वं भोजं व्रजति । पूर्वं भुक्त्वा व्रजति । अग्रे भोजं व्रजति । अग्रे भुक्त्वा व्रजति । प्रथमं भोजं व्रजति । प्रथमं भुक्त्वा व्रजति । आभीक्ष्ण्ये–भोजं भोजं व्रजति । भुक्त्वा भुक्त्वा व्रजति । पायं पायं व्रजति । पीत्वा पीत्वा व्रजति । खमुञा भुक्ते क्त्वा । लडादयस्तु

---

1. ग्राममटति वनमटति गिरिमटतीत्येवायमटति । इमावटतः । इमे अटन्तीति । ग्राममटसीत्यादि त्वमटसि युवामटथः यूयमटथ इति सर्वविशेषानुप्रयोगनिवृत्त्यर्थः । लाघवं च लौकिके व्यवहारे शब्दस्य नाद्रियते । ग्राममट वनमट गिरिमट इत्येवाटतीति अत्रापि कारणभेदात् क्रियाभेदे सति सामान्यवचनात्सम्भवत्येव । क० म० टि० । 2. देवदत्तोऽस्ति इत्येव भुञ्जते भुज्यते क० म० ।

नैव समर्थं समयन्ति । तत्रापं[1] कार्या भविष्यति पूर्वं [2]भुनक्ति ततो व्रजति पूर्वशब्दोऽत्र [3]प्राक्कालेन तत्पदं पूर्वं भुक्त्वा ततो व्रजतीत्यत्र तु व्रज्यापेक्षे प्राक्काले क्त्वा । व्यापारान्तरापेक्षे पूर्वशब्दः । यत्पुनः पुनर्भुज्यते ततो व्रजतीति यत्तद्भ्यां क्रमः प्रतीयते पुनः पुनरित्यत आभीक्ष्ण्यम् । भुज्यते भुज्यते इति च द्विवचनाविच्छेदः प्रतीयते नाभीक्ष्ण्ये । प्राक्काल्ये खित्वम् चोरङ्कारमाक्रोशति स्वादुङ्कारं भुङ्क्त इत्युत्तरार्थम् ।

अन्यथैवं कथमित्थमः कृञोऽनर्थकात् ॥४।४।१४६॥ अन्यथा एवं कथम् इत्थम् इत्येतेभ्यः परात्तुल्यकर्तृकेऽर्थे वर्तमानात् करोतेरनर्थकाद्धातोः खमुञ्प्रत्ययो भवति वा । आनर्थक्यं करोतेरन्यथादिभ्यः पृथगर्थाभावात् । यत्र ह्यन्यथादयो यया तुल्यकर्तृका प्रकृतिक्रिया भवति । तत्प्रकारमाचक्षते । तत्र कृञपि तैर्विशिष्यमाणस्तमेव प्रकारमाचष्टे । अन्यथाकारं भुङ्क्ते । अन्यथा भुङ्क्त इत्येवार्थः । एवमेवङ्कारं कथङ्कारं भुङ्क्ते । इत्थङ्कारं भुङ्क्ते । वाधिकारात् खमुञा मुक्ते यथाप्राप्तं क्त्वाऽपि भवति । अन्यथाकृत्वा । एवंकृत्वा । कथंकृत्वा । इत्थंकृत्वा । एवमुत्तरत्रापि । अनर्थकादिति किम् ? अन्यथाकृत्वा शिरो भुङ्क्ते । अन्यथाशब्द शिरःप्रकारे कृञश्च शिरःकर्म तत्र विना (?) कृञो गम्यते ।

यथा तथादीर्ष्याप्रत्युक्तौ ॥४।४।१४७॥ यथा तथा इत्येताभ्यां परात्तुल्यकर्तृकेऽर्थे वर्तमानादनर्थकात् करोतेः खमुञ्प्रत्ययो वा भवति ईर्ष्याप्रत्युक्तौ ईर्ष्यश्चेत्पृष्टः प्रतिवक्ति । ईर्ष्या अक्षमा । कथं भवान् भोक्ष्यते यथाकारमहं भोक्ष्ये, तथाकारमहं भोक्ष्ये किं तवानेन किं ते मया । यथाऽहं भोक्ष्ये, तथाऽहं भोक्ष्ये इत्यर्थः । ईर्ष्याप्रत्युक्ताविति किम् ? यथा कृत्वा तिलान् खादति । यथाकृत्वाऽहं भोक्ष्ये तथा द्रक्ष्यसि । अनर्थकादिति किम् ? यथाकृत्वाहं शिरो भोक्षे तथाकृत्वाहं शिरो भोक्ष्ये किं तवानेन ।

आप्यादाक्रोशे ॥४।४।१४८॥ आप्यात्कर्मणः परात्तुल्यकर्तृकेऽर्थे वर्तमानात् करोतेः खमुञ्प्रत्ययो भवति वा आक्रोशे गम्यमाने । चोरंकारमाक्रोशति चोरं कृत्वा चोरशब्दमुच्चार्य क्रोशति चोरोऽसीत्याक्रोशतीत्यर्थः । एवं दस्युंकारमाक्रोशति । व्याधंकारमाक्रोशति । आक्रोश इति किम् ? चोरं कृत्वा हेतुभिः कथयति । साधुं कृत्वा स्तौति ।

स्वादोरव्यच्व्वेः ॥४।४।१४९॥ स्वाद्वर्थादाप्यात्परात् कृञ तुल्यकर्तृकेऽर्थे खमुञ्प्रत्ययो वा भवति । अव्यच्व्वेः व्यदन्तं च्व्यन्तं च वर्जयित्वा । स्वादुङ्कारं भुङ्क्ते । सम्पन्नङ्कारं भुङ्क्ते । लवणङ्कारं भुङ्क्ते । स्वादोरित्यर्थः ग्रहणम् । व्यदिति प्रत्याहारः । अव्यच्व्वेरिति किम् ? स्वादुं कृत्वा सम्पन्नं कृत्वा यवागूं भुङ्क्ते । स्वादूकृत्य भुङ्क्ते । सम्पन्नङ्कारं यवागूं भुङ्क्ते । अस्वादुं स्वादुं कृत्वा भुङ्क्ते स्वादुङ्कारं भुङ्क्ते इति [5]स्वादुत्वमात्रं विवक्षितं न लिङ्गम् । च्विश्च विकल्पित इति भवति ।

विद्दृशिभ्यः कार्त्स्न्ये णम् ॥४।४।१५०॥ आप्यात्परेभ्यो विदिभ्यो दृशेश्च प्राक्काले तुल्यकर्तृकेऽर्थे णम्प्रत्ययो वा भवति । कार्त्स्न्ये साकल्ये गम्यमाने विद्यतिवर्जास्त्रयो विदयो गृह्यन्ते । विद्यतिस्त्वकर्मकः । अतिथिवेदं भोजयति यं यमतिथिं वेत्ति लभते विचारयति वा तं तं सर्वं भोजयतीत्यर्थः । कन्यादर्शं वरयति । यां यां कन्यां पश्यति तां तां सर्वां वरयतीत्यर्थः । बहुवचनात्त्रयाणामपि विदोनां ग्रहणम् । अन्यथाऽदादिकस्यैवा- रनदादेरेव ग्रहणम् । निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्येति वा न लभ्येत । कार्त्स्न्य इति किम् ? अतिथिं विदित्वा भोजयति । कन्यां दृष्ट्वा वरयति ।

यावतो जीवविन्दात् ॥४।४।१५१॥ यावत् इत्येतस्मादाप्यात् पराभ्यां जीव् विन्द इत्येताभ्यां तुल्यकर्तृकेऽर्थे णम्प्रत्ययो भवति कार्त्स्न्ये गम्यमाने । विन्देति लाभार्थस्य सविकरणेन निर्देशः । यावज्जीवमधीते । यावज्जीवति तावदधीते इत्यर्थः । यावद्वेदं गृह्णाति, यावल्लभते तावत्सर्वं गृह्णातीत्यर्थः । जीवेः क्त्वाप्रसङ्गो नास्त्यपूर्व एव विधिः ।

---

१. –यं वाकाध्यौम—क० म० । २. भुज्यति क० म० । ३. प्राक्काल्येन क० म० । ४. प्रत्याहाराद् क० म० । ५. सम्पन्नत्वमात्रम्, क० म० ।

चर्मोदरात्पूरेः ॥४।४।१५२॥ चर्मन् उदर इत्येताभ्यां कर्मभ्यां परात् पूरयतेः प्राक्काले तुल्यकर्तृकेऽर्थे णम्प्रत्ययो वा भवति । चर्मपूरमास्ते । चर्म पूरयित्वाऽऽस्त इत्यर्थः । उदरपूरं शेते । उदरं पूरयित्वा शेत इत्यर्थः ।

वृष्टीयत्त्वेऽस्योत्लुग्वा ॥४।४।१५३॥ आप्वात्पूरयतेर्णम्प्रत्ययो वा भवति अस्य पूरेरूकारस्य च लुग्वा भवति वृष्टीयत्त्वे वृष्टेरियत्त्वे गम्यमाने । गोष्पदप्रो वृष्टो देवः । गोष्पदपूरं वृष्टो देवः । सीताप्रवृष्टो देवः । सीतापूरं वृष्टो देवः । यावता गोष्पदादिपूरणा भवति तावद्वृष्ट इत्यर्थः । अस्येति किम् ? मूषिकाबिलपूरं वृष्टो देवः । उपपदोकारस्य माभूत् । गोष्पदप्रमिति प्रातेरदा केन वा क्रियाविशेषणे सिद्धयति । गोष्पदपूरमित्यणाऽऽवा वा । एवं यावज्जीवमित्यादयोऽपि तत्र णम्विधानं गोष्पदप्रतारं गोष्पदप्रतमां गोष्पदप्रकपमित्याद्यर्थम् । अन्यथा हि गोष्पदप्रतरमित्यादेरेव[1] स्यात् ।

चेलार्थात्क्नोपेः ॥४।४।१५४॥ चेलार्थाद्वाप्यात् परात् क्नोपेर्णतेः तुल्यकर्तृकेऽर्थे णम्प्रत्ययो वा भवति वृष्टीयत्त्वे गम्यमाने । चेलक्नोपं वृष्टो देवः । वस्त्रक्नोपं वसनक्नोपं [2]परिधानक्नोपं वृष्टो देवः । यावता चेलक्नोपितं [3]समुन्नं भवति तावद् वृष्ट इत्यर्थः ।

तृतीयोपदंशः ॥४।४।१५५॥ उपपूर्वाद्दंशतेस्तुल्यकर्तृकेऽर्थे वर्तमानात्तृतीयान्तेन योगे णम्प्रत्ययो वा भवति । मूलकोपदंशं भुङ्क्ते मूलकेनोपदंशं भुङ्क्ते । आर्द्रकोपदंशं भुङ्क्ते । आर्द्रकेणोपदंशं भुङ्क्ते । मूलकाद्युपदंशेः कर्मभुजेः करणम् उपदंशेरपि वा करणमेव कार्मणस्य करणविवक्षाऽस्ति । यथा तण्डुलान्पचति तण्डुलैः पचतीति ।

हिंसार्थात्तुल्याप्यात् ॥४।४।१५६॥ हिंसा प्राण्यपकारः । हिंसार्थाद्धातोरतुल्याप्याद् यदासौ तुल्यकर्तृकस्तत् क्रियातुल्यकर्मकस्तृतीयायोगे णम्प्रत्ययो वा भवति । दण्डाघातं गाः [4]कालयति । दण्डेनाघातं गाः कालयति । खड्गप्रहारं शत्रून् जयति । हिंसार्थादिति किम् ? चन्दनेनानुलिप्य देवदत्तं परिवापयति । तुल्याप्यादिति किम् ? दण्डेनाहत्य गोपालो गाः कालयति ।

तत्सप्तम्योपात्पीड्रुधकृषः ॥४।४।१५७॥ तया तृतीयया सप्तम्या च योगे उप इत्येतस्मात्परेभ्यः पीड् रुध् कृष इत्येतेभ्यस्तुल्यकर्तृकेऽर्थे णम्प्रत्ययो वा भवति । पार्श्वोपपीडं शेते । पार्श्वेनोपपीडं शेते । भुजोपपीडं परिरब्धयोस्तयोः । व्रजोपरोधं व्रजेनोपरोधं गाः स्थापयति । पाण्युपकर्षं धाना गृह्णाति । पाणावुपकर्षं धाना गृह्णाति । तृतीयासप्तम्योर्वाक्यविशेषः । उपादिति किम् ? पार्श्वेन निपीड्य तिष्ठति ।

प्रमाणसमासत्त्योः ॥४।४।१५८॥ आयामप्रमाणं प्रमाणम्, संरम्भात् सन्निकर्षः समासत्तिः, प्रमाणसमासत्त्योर्गम्यमानयोस्तृतीयासप्तमीभ्यां योगे धातोस्तुल्यकर्तृकेऽर्थे णम्प्रत्ययो वा भवति । प्रमाणे—द्व्यङ्गुलोत्कर्षं गण्डिकाश्छिनत्ति । द्व्यङ्गुलेनोत्कर्षम् । द्व्यङ्गुल उत्कर्षं गण्डिकाश्छिनत्ति । त्र्यङ्गुलोत्कर्षम् । त्र्यङ्गुलेनोत्कर्षम् । त्र्यङ्गुल उत्कर्षं गण्डिकाश्छिनत्ति । समासत्तौ—केशग्राहं युध्यन्ते । केशैर्ग्राहम् । केशेषु ग्राहम् । हस्तग्राहं हस्ताभ्यां ग्राहम् । हस्तयोर्ग्राहम् । अस्यपनोदम् । असिभिरपनोदम् । असिष्वपनोदं युध्यन्ते । एवं नाम युद्धसंरभात् सन्निकृष्य युध्यन्त इत्यर्थः ।

तूर्णेऽपादानेन ॥४।४।१५९॥ त्वरणं तूर्णं त्वरेत्यर्थः । त्वरायां गम्यमानायामपादानेनापायेऽवधिना यस्माद्धात्वर्थे प्रवर्तते, तेन योगे धातोस्तुल्यकर्तृकेऽर्थे णम्प्रत्ययो वा भवति । शय्योत्थायं धावति । शय्याया उत्थाय धावति । एवं नाम त्वरते यदन्यानि कर्तव्यानि परित्यज्य शयनादुत्थानमात्रापेक्षो धावति । एवं रन्ध्रापकर्षं रन्ध्रादपकर्षं पयः पिबति । भ्राष्ट्रापकर्षं भ्राष्ट्रादपकर्षम् । अपूपान् भक्षयति । तूर्ण इति किम् ? आसनादुत्थाय गच्छति ।

---

[1]. -मित्यादेव स्यात्, क० म० । [2]. अन्तरीयोपसंव्यानं परिधानान्यधोंऽशुके, इत्यमरः, क० म० टि० । [3]. आर्द्रम्, क० म० टि० । [4]. कश आगतौ चुरादिः, क० म० टि० ।

द्वितीयया ॥४।४।१६०॥ द्वितीयान्तेन योगे तूर्णे गम्यमाने धातोस्तुल्यकर्तृकेऽर्थे णम्प्रत्ययो वा भवति। लोष्टग्राहं युध्यन्ते । लोष्टान् ग्राहं युध्यन्ते । यष्टिग्राहं युध्यन्ते यष्टीर्ग्राहं युध्यन्ते । दण्डोद्यामं धावति । दण्डमुद्यामं धावति । एवंनामा त्वरमाणा युध्यन्ते यदायुधग्रहणमपि नाद्रियन्त इत्यर्थः । योगविभाग उत्तरार्थः ।

स्वाङ्गेनाध्रुवाबाध्येन ॥४।४।१६१॥ अनङ्गच्छेदयोगोपाग्रादि यत्र स्वाङ्गमुक्तलक्षणं यस्मिन्नसत्यपि जीवन्ति तदध्रुवम् । अबाधः सर्वतो विबाधनम्, परिक्लेशः । स्वाङ्गेनाध्रुवेण आबाधेन च द्वितीयान्तेन योगे धातोस्तुल्यकर्तृकेऽर्थे णम्प्रत्ययो वा भवति । अक्षिकाणं जल्पति । अक्षिणी काणं जल्पति । भ्रूक्षेपं जल्पति । भ्रुवोः क्षेपं जल्पति । आबाध्येन—उरःप्रतिपेषं युध्यन्ते । उरांसि प्रतिपेषं युध्यन्ते । शिरश्छेदं युध्यन्ते । शिरांसि च्छेदं युध्यन्ते । स्वाङ्गेनेति किम् ? गडुमुत्पीड्य तिष्ठति । अध्रुवाबाध्येनेति किम् ? शिरः समुत्क्षिप्य जल्पति । आबाध्यग्रहणं ध्रुवार्थम् ।

विशिपतिपदिस्कन्दाद्वीप्साऽऽभीक्ष्ण्ये ॥४।४।१६२॥ विशि पति पद स्कन्द इत्येतेभ्यो धातुभ्यो द्वितीयान्तेन योगे वीप्सायामाभीक्ष्ण्ये च गम्यमाने णम्प्रत्ययो वा भवति । गेहानुप्रवेशमास्ते । गेहं गेहमनुप्रवेशमास्ते । गेहानुप्रपातमास्ते । गेहं गेहमनुप्रपातमास्ते । गेहमनुप्रपातमनुप्रपातमास्ते । गेहानुप्रपादमास्ते । गेहं गेहमनुप्रपादमास्ते । गेहमनुप्रपादमनुप्रपादमास्ते । गेहावस्कन्दमास्ते । गेहं गेहमवस्कन्दमास्ते । गेहमवस्कन्दमवस्कन्दमास्ते । असमासे द्विर्वचनं समासे समासस्तत्र रूढ इति न भवति । तत्र वीप्साया द्रव्यस्य आभीक्ष्ण्ये क्रियाया आभीक्ष्ण्ये णम्वचनं समासार्थम् । अत्र हि टोऽन्तत्वात् समासो भवति । पूर्वाग्रे प्रथमाभीक्ष्ण्ये समुच्चि-यत्र वाधिकारात्तु क्त्वा भवत्येव । गेहं गेहमनुप्रविश्यास्ते । गेहमनुप्रविश्यानुप्रविश्यास्ते ।

तृष्यसः कालेनान्तरे ॥४।४।१६३॥ क्रियामन्तरयतीत्यन्तरः क्रियाया व्यवधायको विच्छेदकः क्रियामध्यस्तस्मिन्नर्थे वर्तमानात् तृष्यतेरस्यतेश्च धातोः कालवाचिना द्वितीयान्तेन योगे णम्प्रत्ययो वा भवति । द्व्यहतर्षं गावः पिबन्ति । द्व्यहं तर्षं गावः पिबन्ति । द्व्यहात्यासं गावः पिबन्ति । द्व्यहमत्यासं गावः पिबन्ति । अन्तर्मुहूर्तात्यासं सम्यक्पश्यति । अन्तर्मुहूर्तमत्यासं सम्यक्पश्यति । द्व्यहादेः पूर्वापरपानाद्यन्तरे तृष्यस्यती । तृष्यस इति किम् ? द्व्यहमुपोष्य भुङ्क्ते । कालेनेति किम् ? योजनं तृषित्वा गावः पिबन्ति । योजनमत्यस्य गावः पिबन्ति । अन्तर इति किम् ? अहरत्यस्येष्वन् गतः । क्रिया क्रियामेवान्तरयतीति क्रियाग्रहणं न क्रियते ।

ग्रहादिशो नाम्ना ॥४।४।१६४॥ ग्रहेरादिशेश्च नाम्ना नामशब्देन द्वितीयान्तेन योगे णम्प्रत्ययो वा भवति । नामग्राहमाचष्टे । नामादेशमाचष्टे । असमासे नामानि ग्राहं नामानि ग्राहं नाम देवदत्तो ग्राहमाचष्टे ।

कृञोऽव्ययेनानिष्टोक्तौ णम्क्त्वौ ॥४।४।१६५॥ कृञो धातोरव्ययेन योगे णम्क्त्वावित्येतौ प्रत्ययौ वा भवतः अनिष्टायामुक्तौ गम्यमानायाम् । ब्राह्मण पुत्रस्ते जातः । किं तर्हि वृषल नीचैःकारमाचक्षे । किं तर्हि नीचैर्वृषल कारमाचक्षे । किं तर्हि वृषल नीचैःकृत्य नीचैः कृत्वाऽऽचक्षे । उच्चैर्नाम प्रियमाख्येयम् । ब्राह्मण कन्या ते गर्भिणी जाता । किं तर्हि वृषलोच्चैःकारमुच्चैर्वृषल कारमाचक्षे उच्चैःकृत्य उच्चैःकृत्वाऽऽचक्षे नीचैर्नामाप्रियमाख्येयम् । अनिष्टोक्ताविति किम् ? उच्चैःकृत्वाचष्टे ब्राह्मण पुत्रस्ते जातः । नीचैः कृत्वाचष्टे ब्राह्मण कन्या ते गर्भिणी जाता । अव्ययेनेति किम् ? ब्राह्मण पुत्रस्ते जातः । किं तर्हि वृषल मन्दं कृत्वाऽऽचक्षे ? ब्राह्मण कन्या ते गर्भिणी जाता । किन्तर्हि वृषल चारं कृत्वाचक्षे ? णम्क्त्वाग्रहणमुभयोः समासार्थम् । अन्यथा हि वाधिकाराद्यथाप्राप्तं क्त्वाऽभ्यनुज्ञाने टोक्त इति समासो णम एव स्यान्न क्त्वायाः तद्विधौ टोक्तस्याभावात् । उत्तरत्र च तुल्यकक्ष्यमुभयमनुवर्तते ।

तिरश्चापवर्गे ॥४।४।१६६॥ तिरश्च इत्यनेनाव्ययेन योगेऽपवर्गे गम्यमाने कृञो धातोर्णम् क्त्वा इत्येतौ प्रत्ययौ वा भवतः । अपवर्गः समाप्तिर्निष्ठा । समाप्तिपूर्वको विराम इत्येके । त्याग इत्यन्ये । तिर्यक्कारम् तिर्यक्कृत्य, तिर्यक्कृत्वा गतः । समाप्य विरम्य वा—उत्सृज्य वा गत इत्यर्थः । अपवर्ग इति किम् ? तिर्यक् कृत्वा काष्ठं गतः ।

भुवोऽनूवानुलोम्ये ॥४।४।१६७॥ भू इत्येतस्माद्धातोरनूवित्यनेनाव्ययेन योग आनुलोम्ये गम्यमाने णम्-क्त्वाप्रत्ययौ भवतः । आनुलोम्यमानुकूल्यं परचित्ताराधनम् । अन्वग्भावम्, अन्वग्भूय, अन्वग्भूत्वा तिष्ठति । अनुकूलो भूत्वेत्यर्थः ।

तूष्णीमा ॥४।४।१६८॥ तूष्णीमा योगे भुवो धातोर्णम्-क्त्वाप्रत्ययौ वा भवतः । तूष्णीम्भावम्, तूष्णीम्भूय, तूष्णीम्भूत्वा तिष्ठति । जोषं तिष्ठतीत्यर्थः ।

स्वाङ्गात्तसा कृभ्वः ॥४।४।१६९॥ व्याश्रये तसित्यागस्य यस्तस्प्रत्ययः स्वाङ्गाद्विहितस्तदन्तेन योगे कृभूभ्यां धातुभ्यां णम्-क्त्वाप्रत्ययौ वा भवतः । स्वाङ्गमुक्तलक्षणम् । वचनभेदाद्यथासंख्यं नास्ति । तेनोभाभ्यामुभावपि प्रत्ययौ भवतः । मुखत.कारम्, मुखतःकृत्य, मुखतःकृत्वा गतः । मुखतोभावम्, मुखतोभूय, मुखतोभूत्वा स्थितः । स्वाङ्गादिति किम् ? सर्वतः कृत्वा गतः । तसेति किम् ? मुखं कृत्वा गतः । तसेति निरनुबन्धकस्य प्रत्ययस्य ग्रहणं न धातोः सानुबन्धकस्य तस्य उपक्षय इति ।

च्वौ धाण् विना नाना ॥४।४।१७०॥ धाणिति संज्ञया धा इत्यारभ्य तद्धति धणः प्रत्याहारेण धाञ् ध्यञ् च (१) एव मेधाः परिगृह्यन्ते । धणस्त्वव्ययेनेति व्युदासः । च्वाविति च्व्यर्थनिर्देशोऽच्व्यन्तेन च यथं-वृत्तिनाव्ययेन विना नाना इत्येताभ्यां च योगे कृभूभ्यां, क्त्वा-णम्प्रत्ययौ वा भवतः । अद्विधाभूतं कृत्वा गत. । द्विधाकारम्, द्विधाकृत्य, द्विधा कृत्वा गतः । अद्विधाभूतः द्विधाभूत्वा स्थित. । द्विधाभावम्, द्विधाभूय, द्विधाभूत्वा स्थितः । एवमैकध्यकारम्, ऐकध्यकृत्य, ऐकध्यम्भावम् ऐकध्यंभूय, ऐकध्यं भूत्वा, द्वैधङ्कारं द्वैधङ्कृत्य, द्वैधम्भावम्, द्वैधम्भूय, द्वैधम्भूत्वा । द्वेधाकारं द्वेधाकृत्वा, द्वेधाभावम् , द्वेधाभूय, द्वेधाभूत्वा, विनाकृत्वा, विनाभावम्, विनाभूय, विनाभूत्वा, नानाकारम्, नानाकृत्य, नानाकृत्वा, नानाभावम् , नानाभूय, नानाभूत्वा स्थितः । च्वाविति किम् ? द्विधाकृत्वा काष्ठानि गतः ।

शुष्कचूर्णरूक्षाद्वाप्यात्पिषस्तस्मिन् णम् ॥४।४।१७१॥ शुष्क चूर्ण रूक्ष इत्येतेभ्यः कर्मभ्यः परात्पिषेर्धातोर्णम्प्रत्ययो भवति तस्मिन्यदि स एव धातुरुपपदं भवति । शुष्कपेषं पिनष्टि । शुष्कं पिनष्टीत्यर्थः । शुष्कपेषं पिष्ट. । शुष्कः पिष्ट इत्यर्थः । एवं चूर्णपेषं पिनष्टि । रूक्षपेषं पिनष्टि । वाधिकाराच्छुष्कस्य पेषं पिनष्टीति घञादयोऽपि भवन्ति । प्रकृत्युपपदयोः क्रियाभेदाभावात् प्राक्काल्यं नास्तीत्यक्त्वाप्रसङ्ग एव विधिः ।

कृग्ग्रहोऽकृतजीवात् ॥४।४।१७२॥ अकृत जीव इत्येताभ्याम् आप्याभ्यां यथासंख्यं पराभ्यां कृञ् ग्रह इत्येताभ्यां धातुभ्यां णम्प्रत्ययो वा भवति तस्मिन् धातावुपपदे । अकृतकारं करोति अकृतं करोतीत्यर्थ. । जीवग्राहं गृह्णाति जीवन्तं गृह्णातीत्यर्थः ।

निमूलात्कषः ॥४।४।१७३॥ निमूलादाप्यात्परात् कषेर्धातोर्णम्प्रत्ययो वा भवति तस्मिन्धातावुपपदे । निमूलकाषं कषति । निमूलं कषतीत्यर्थः ।

समूलाद्घनश्च ॥४।४।१७४॥ समूलशब्दादाप्यात् पराद्धन्ते. कषेश्च णम्प्रत्ययो वा भवति तस्मिन्धातावुपपदे । समूलघातं हन्ति । समूलं हन्तीत्यर्थ. । समूलकाषं कषति । समूलं कषतीत्यर्थ. ।

करणात् ॥४।४।१७५॥ करणवाचिनः पराद्धन्तेर्णम्प्रत्ययो भवति वा तस्मिन्धातावुपपदे । पाणिघातं हन्ति, पाणिना हन्तीत्यर्थः । एवं पादघातं हन्ति । असिघातं हन्ति । शरघातं हन्ति शत्रून् । हिंसार्थादपि करणात् परत्वादयमेव विधिः । अस्मिन्सति नित्यसमासः स एव च धातुरुपपदं भवति ।

हस्तार्थाद् वृतुवर्त्तिग्रहः ॥४।४।१७६॥ हस्तार्थात्करणवाचिनः परेभ्यो वृतुवर्त्तिग्रहेभ्यो धातुभ्यो णम्प्रत्ययो वा भवति तेष्वेवोपपदेषु । हस्तवर्तं वर्तते । करवर्तं पाणिवर्तं बहुवर्तं हस्तेन वर्तत इत्यर्थः । हस्तवर्तं वर्तयति करवर्तं पाणिवर्तं हस्तेन वर्तयतीत्यर्थः । हस्तग्राहं गृह्णाति । करग्राहं पाणिग्राहं गृह्णाति । हस्तेन गृह्णातीत्यर्थः ।

स्वस्नेहनार्थात् पुषिपिषः ॥४।४।१७७॥ स्वार्थात्स्नेहनार्थाच्च करणवाचिनो यथासंख्यं परात्पुषेः पिषेश्च धातोस्तस्मिन्नुपपदे णम्प्रत्ययो वा भवति । आत्माऽऽत्मीयं ज्ञातिर्धनं च स्वार्थः । स्निह्यते येन स स्नेह-

मार्थो द्रवीकरणार्थः । स्वार्थादिपुषः—स्वपोषं पुष्णाति । आत्मपोषं पुष्णाति । गोपोषं पुष्णाति । महिषपोषं पुष्णाति । पितृपोषं पुष्णाति । मातृपोषं पुष्णाति । रैपोषं पुष्णाति । धनपोषं पुष्णाति । स्वादिभिः पुष्णातीत्यर्थः । स्नेहनार्थादिपषः—उदपेषं पिनष्टि । घृतपेषं पिनष्टि । तैलपेषं पिनष्टि । उदकादिभिः पिनष्टीत्यर्थः ।

नाम्नि बन्धः ॥४।४।१७८॥ बन्ध इति प्रकृतिर्नामविशेषणं च बन्धार्थस्य बन्धनस्य यन्नाम तद्विषयात् करणवाचिनः पराद्बन्धेस्तस्मिन्नुपपदे णम्प्रत्ययो भवति । अट्टालिकाबन्धं बद्धः । चण्डालिकाबन्धं बद्धः । क्रौञ्चबन्धं बद्धः । महिषिकाबन्धं बद्धः । मयूरिकाबन्धं बद्धः । मर्कटबन्धं बद्धः । अट्टालिकादीनि बन्धनामधेयानि तैर्बन्धैर्बद्ध इत्यर्थः । अन्ये नाम्नीति प्रत्ययान्तोपाधिं मन्यन्ते प्रत्ययान्तं चेन्नाम भवतीति तेषामट्टालिकाबन्धमित्येवमादीनि बन्धनामधेयानि ।

आधारात् ॥४।४।१७९॥ आधारवाचिनः पराद् बन्धे तस्मिन्नुपपदे णम्प्रत्ययो वा भवति । चक्रबन्धं बद्धः । मयूरिकाबन्धं बद्धः । कूटबन्धं बद्धः । गुप्तिबन्धं बद्धः । चक्रादिषु बद्ध इत्यर्थः । ग्रामे बन्ध इति बहुलाधिकारान्न भवति । नाम्नीति वाऽनुवर्तते ।

कर्तुर्जीवपुरुषान्नशिवहः ॥४।४।१८०॥ कर्तृवाचिनो जीवशब्दात् पुरुषशब्दाच्च यथासंख्यं परान्नशेर्वहेश्च धातोस्तस्मिन्धातावुपपदे णम्प्रत्ययो वा भवति । जीवनाशं नश्यति जीवन्नश्यतीत्यर्थः । पुरुषवाहं वहति । पुरुषः प्रेष्यो भूत्वा वहतीत्यर्थः । कर्तुरिति किम् ? जीवेन नष्टः । पुरुषं वहति ।

ऊर्ध्वात्पूरशुषः ॥४।४।१८१॥ ऊर्ध्वशब्दात्कर्तृवाचिनः परात्पूरेः शुषेश्च तस्मिन्धातावुपपदे णम्प्रत्ययो वा भवति । ऊर्ध्वपूरं पूर्यते । ऊर्ध्वः पूर्यत इत्यर्थः । ऊर्ध्वशोषं शुष्यति । ऊर्ध्वः शुष्यतीत्यर्थः ।

आप्याच्चेवे ॥४।४।१८२॥ आप्यात्कर्मणः कर्तुश्च पराद्धातोस्तस्मिन्धातावुपपदे णम्प्रत्ययो वा भवति इवे इवार्थ औपम्ये गम्यमाने । आप्यात्—घृतनिधायं निहितः । घृतमिव निहित इत्यर्थः । शाकक्लेशं क्लिष्टः । कर्तुः—संभिन्ननाशं नश्यति । महामतिनाशं नश्यति नास्तिकः । तानिव नश्यतीत्यर्थः । एवमजकनाशं नश्यति । ननाश शत्रुर्गजनाशमाशु ।

समर्थास्त्यर्थधृषज्ञाशकग्लाघटसहार्हारभलभक्रमे तुम् ॥४।४।१८३॥ समर्थेऽस्त्यर्थे धृष ज्ञा शक ग्ला घट सह अर्ह रभ लभ क्रम इत्येतेषु चोपपदेषु इवे धातोस्तुम्प्रत्ययो भवति । अतदर्थोपपदार्थोऽयमारम्भः । समर्थो भोक्तुम् । पर्याप्तो भोक्तुम् । अलं भोक्तुम् । पारयति भोक्तुम् । अत्र भोजने सामर्थ्यं प्रतीयते । अस्ति भोक्तुम् । भवति भोक्तुम् । विद्यते भोक्तुम् । अत्र सम्भवमात्रम् । धृषादिषु—धृष्णोति भोक्तुम्, शक्नोति भोक्तुम्, अत्र प्रावीण्यमात्रम् । ग्लायति भोक्तुम्, अत्राशक्तिः । घटते भोक्तुम्, सहते भोक्तुम्, अर्हति भोक्तुम् । अत्र योग्यतामात्रम् । लभते भोक्तुम् । अत्र प्रकाशनमात्रम् । आरभते भोक्तुम्, प्रक्रमते भोक्तुम् । अत्र भुजेरेवाद्यावस्था न क्रियान्तरम् । शक्तिग्रहणसमर्थार्थं शकधमेवं कर्तुमिति हि सौकर्यं प्रतीयते सम्भावो वा शक्त्या भुज्यत इत्यादावनभिधानान्न भवति ।

क्रियायां तदर्थायां णुण् लृट् च ॥४।४।१८४॥ धातोस्तुम् णुण् लृट् च प्रत्यया भवन्ति क्रियायां तदर्थायाम् । यस्माद्धातोः स तुम्प्रत्ययो भवति तदभिधेयार्थं चेत् क्रियान्तरं गम्यते । कर्तुं व्रजति । हर्तुं व्रजति । भोक्तुं ददाति । पातुं ददाति । भोजको व्रजति । भोजका व्रजन्ति । भोजकं कुलं व्रजति । ययौ श्वश्रूमुपासिका । करिष्यामीति व्रजति । अर्जयिष्यन् वसति । प्रियमिव कथयिष्यन्नालिलिङ्ग स्फुरन्तीम्[1] । क्रियायामिति किम् ? भिक्षिष्य इत्यस्य जटाः । तदर्थायामिति किम् ? धावतस्ते पतिष्यति दण्डः । प्रत्ययान्तराणामेते बाधकाः । पाकाय व्रजति, जयाय व्रजति, भूतये व्रजति, जप्यायै तिष्ठति, भोजनाय तिष्ठतीति चतुर्थ्यांऽत्र तादर्थ्यं गम्यते । स्यापि णुण इति वेति भवति ।

---

१. सरत् सरसि सम्फुल्लकह्लारस्वादुवारिणि । मत्स्यो बडिशमांसार्थी जीवनाशं प्रणश्यति । क० म० टि० ।

कर्मणोऽण् ॥४।४।१८५॥ कर्मणः पराद्धातोः क्रियायां तदर्थायां गम्यमानायां अण्प्रत्ययो भवति । (कुम्भं करोतीति) कुम्भकारो व्रजति । गोदायो व्रजति । वुण्लुटोः प्राप्तयोर्बाधनम् । परत्वाद्‌गादीनपि बाधते ।

• **लेङ्तुमिच्छार्थे तुल्यकर्तृके** ॥४।४।१८६॥ धातोर्लेङ्तुमौ प्रत्ययौ भवतः तदर्थायां क्रियायां वर्तमान इच्छार्थे तुल्यकर्तृक उपपदे यस्माद्धातोर्लेङ्तुमावुत्पद्येते तदर्थस्य चेत्कर्ता इच्छार्थस्यापि कर्ता भवति । भुञ्जीयेतीच्छति भुञ्जीयेति वाञ्छति । भोक्तुमिच्छति । भोक्तुं वाञ्छति । भोक्तुं वष्टि । भोक्तुमभिलषति । भोक्तुं कामयते । लेङ् तुमं बाधत[1] इति तुल्यकर्तृके नियमार्थं च तुमग्रहणम् । इच्छार्थ इति किम् ? भोजको गच्छति । तुल्यकर्तृक इति किम् ? इच्छामि भुक्तां भवान् । क्रियायां तदर्थायामिति किम् ? इच्छन् भुङ्क्ते ।

इति श्रुतकेवलिदेशीयाचार्यशाकटायनकृतौ शब्दानुशासने वृत्तौ चतुर्थस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः (समाप्तः) । समाप्तमिदं शास्त्रम् ।

■

---

१. बाधेति मु—म० प्र० ।

परिशिष्ट–१

सूत्राणामकारादिक्रमणिका

५९

इति शाकटायनीयसूत्रपाठाकाराद्यनुक्रमणिका समाप्ता

शाकटायनगणपाठः

डाच्व्यूर्यादनुकरणं च ति ॥१।१।२६॥ ऊरी उररी अंगीकरणे विस्तारे च। पाप्यी विध्वंसे माधुर्ये च। ताली आताली वर्णे। धूसी कान्तौ। शकला, शंसकला, ध्वंसकला, भ्रंशकला, आलंधि (मिश्र), केवाशी; शेवाली, पर्पाली, मस्मसा, मसमसा, मसमस्ना एते हिंसायाम्। गुड्डु गुभा पीडायाम्। सजू सहार्थे। फलू, फली, आक्की, किक्की, निकारे। श्रौषट्, वौषट्, वषट्, स्वाहा, स्वधा दाने श्रत् श्रद्धाने। प्रादुस्, आविस् प्रकाश्ये एते ऊर्यादयः।

साक्षादाद्यच्वि ॥१।१।३५॥ साक्षात्, मिथ्या, चिन्ता, भद्रा, रोचना, अमा, आस्था, प्राजर्या, प्रजुरा, जिजरा, जिजरूहा, समर्या, अर्थे अग्नी, वशे, एकान्ते, प्रहसने, विसहने,। अर्थ इत्यादय. सप्तमीप्रतिरूपकाः। लवणं, उष्णं शीत उदकं, आर्द्रक, लवणादीनामिह निसंज्ञासन्नियोगे मकारान्तत्वं निपात्यते। नमस्, प्रादुस्. आविस् इति साक्षादादि।

तस्वनद्रामभ गतम्यांक्त्वातुंतिसुच्तस्वाभस्वरादीन्यव्ययम ॥१।१।३९॥ स्वर्, अन्तर्, प्रातर्, पुनर्, सर्, तर्, उच्चैस्, नीचैस्, शनैस्, ऋधक्, ऋते, युगपत्, आरात्, पृथक्, ह्यस्, श्वस्, दिवा, साय, चिरं, ईषत्, मनाक्, ज्योक्, ज्योगम्, तूष्णीम्, बहिस्, अवस्, निकषा, समया, मृषा, स्वयं, नक्तम्, इच्छा, सामि, वना, मनस्, सनात्, तिरस्, अन्तरा, ज्योक्, शम्, सना, नाना, विना, अन्यत्, क्षमा, उपांशु, विहायसा, दोषा, मा, मिथ्या, पुरा, मिथो, मिथु, मिथस्, प्रायस्, मुहुस्, प्रवाहु, आर्य, अलम्, अभीक्ष्णम्, साधम्, मनस्, हिरुक्, प्रशान्, च, वा, ह, अह, एव, एवं, मामम्, शाश्वत्, नित्यम्, सूपत्, कूपत्, कूवित्, नेत्, चेत्, कच्चित्, यत्र, नह, हन्त, माकिम्, नकिम्, माङ्, नञ्, यावत्, त्वावत्, न्वावत्, त्वै, न्वै, वै, रै, श्रौषट्, वौषट्, वषट्, स्वाहा, स्वधा, ओम्, हिम्, खलु, किल, अथस्, अथ, स्म, अ, इ, उ, लृ, ऐ, ओ, औ, आदह, आतंक, यावत्, तावत्, किम्, यत्, यद्, तद्, धिक्, हे, है, पाट्, प्याट्, आहो, उताहो, अथो, अन्धो, सा, नृ, ननु, हि, तु, नु, इति, इव, चन, घु, वत, आम्, शप्, कूकम्, शुकम्, सुकम्, नुकम्, नहिकम्, सत्यम्, ऋतम्, श्रद्धा, नोहि, नचेत्, जातु, अय, अड, अव, अहाह, स्विद्, बाह्या, दिष्ट्या, पशु, पट्, सह, अनुषक्, अङ्ग, पुत्, ताजक्, अरे, अये, अवे, वद्, वंद्, बद्, हुँम्, चुम्, भोस्, चिवत्, मर्या, ईम्, किं, सिं, प्र, परा, अप, सम्, अनु, अव, निस्, दुस्, वि, आङ्, नि, अधि, अपि, अति, सु, उत्, अभि, प्रति, परि, उप, इति स्वरादयः। आकृतिगणोऽयम्।

नोर्म्यादिभ्यः ॥१।२।१०१॥ ऊर्मि, भूमि, वल्मि, क्रिमि, यव, कुञ्च, विशा, द्राक्षा, गरुत्, हरोत् (?), ध्रुजित्, ककुद्, शिम्बि, इक्षु, गोद्रु, मधु इति ऊर्म्यादिराकृतिगणोऽयम्। यस्य सति निमित्ते मतोर्वा न दृश्यते स ऊर्म्यादिषु द्रष्टव्यः।

कस्कादिषु ॥१।१।१८१॥ कस्कः, कौतस्कुतः, शुनस्कर्णः, सद्यस्कालः, मस्काण्डः, अयस्कान्तः, अयस्पिण्डः, सर्पिष्कुण्डिका, धनुष्कपालम्, बर्हिष्पात्रम्, यजुष्पात्रम् इति कस्कादिराकृतिगणः।

अंतःक्षुभ्नादीनाम् ॥१।२।५४॥ क्षुभ्ना, तृप्नु, आचार्यानी, आचार्यभोगीन, युवन्, अहन्, पक्वन्, वन, मन, सर्वनाम, नटन, घन, वन, नदी, विवेष, निवास, अग्नि, अनूप, नन्दिन्, नर्तन, गहन, नदन। इति क्षुभ्नादिराकृतिगणः।

सर्वादेर्ङ्यस्येः स्मिन्स्मात्स्मै ॥१।२।१६६॥ सर्व, विश्व, उभ, उभयट्, अन्य, अन्यतर, इतर, डतर, डतम, त्व, त्वत्, नेम, समं सर्वार्थे। पूर्वापरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायाम्। स्वमज्ञातिधनाख्यायाम्। अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोरपुरि। त्यद्, तद्, यद्, अदस्, इदम्, एतद्, एक, द्वि, युष्मद्, अस्मद्, भवतु, किम् इति सर्वादि।

रूढादिभ्यः ॥१।३।४॥ रूढ, क्रोड, आढ, व्यड, अविशल, अपक्षित, मूरीक, भूलीक, कपिष्ठल, शालास्थल, शालासुघात्री, चोपयत्, चेटयत्, शिकयत्, शीतयत् इति रूढादयः। बहुवचनादाकृतिगणोऽयम्।

कुम्भपद्यादौ ॥१।३।१०॥ कुम्भपदी, द्रोणीपदी, सूचीपदी, जालपदी, एकपदी, अष्टापदी, शतपदी, शीतपदी, मुनिपदी, दासीपदी, गोधापदी, सूकरपदी, सुपदी, विपदी, निष्पदी, अर्धपदी, कुणिपदी, कृष्णपदी, शकृत्पदी, इति कुम्भादिः।

टिट्टण्ढेञणञ् गौरादिभ्यः ॥१।३।१४॥ गौर, मत्स्य, मनुष्य, ऋष्य, हय, गवय, मुकय, शिङ्ग, भृङ्ग, घट, पट, द्रुण, द्रोण, हरीवरण, वटर, उकण, आमलक, कुवल, बदर, बिम्ब, तर्कार, शर्कर, शालन्द, शष्कुण्ड, गड्डुज, सुशव, पाण्डश, आनन्द, आढक, सृपाट, शष्कुल, सूर्यसूब, सूष, यूष, मूषा, वतालक, सल्लक, मालत, घातक, वेतस्, वृस, अतस्, उमा, भङ्ग, मह, मठ, देह, लवण, मेद, सौधर्म, अयस्थूण, भौलिङ्गी, आलम्बी, आलर्क, औदाहमनि, भौरिकि, भौलिकि, आरट, कटेट, नाट, मूलाट, अधिकार, सुन्दर, मन्दर, मण्डल, पट, पिण्ड, तूर्द, सूर्द, गूर्द, पाण्ड, लोहाण्ड, कदर, कदल, तरुण, तलुन, अनडुही, अनड्वाही, आग्रहायणी, पृथिवी, विकल, विष्कल, आश्मरथ्य, काठय, वैश्य, एहि, पर्येहि, अराल, उदपिद, चण्ड, नद, भप, प्लव, चर, गर, तर, चोर, गहा, सूद, देव, पिप्पल, कोशातक, शम, हरीतक, करीर, इति गौरादिराकृतिगण।

क्रोडादिभ्यः ॥१।३।३३॥ क्रोड, खुर, गोख, उख, पाल, शफ, गुड, इति क्रोडादिः। बहुवचनादाकृतिगणोऽयम्—तेन सुभगा, सुकरा।

सपत्न्यादौ ॥१।३।४१॥ सपत्न, समान, एक, वीर, पिण्ड, पुत्र, भ्रातृ इति सपत्न्यादिः।

बह्वादेः ॥१।३।६१॥ बहु, पद्धति, चण्ड, अराल, उपाध्याय, कमल, कृपण, विशाल, विशङ्कट, विकट, भरुज, कल्याण, उदार, पुराण इति बह्वादिः।

ऊरुतोऽप्राणिनश्चायुरज्ज्वादिभ्यः ॥१।३।७१॥ रज्ज्वादयः प्रयोगतोऽनुसर्तव्याः।

अथ द्वितीयोऽध्यायः

तिष्ठद्ग्वादयः ॥२।१।१५॥ तिष्ठद्गु, वहद्गु, आयतीगवम्। एते काले वर्तन्ते। खलेयवम्, खरेबुसम्, लूनयवम्, लूयमानयवम्, पूतयवम्, पूयमानयवम् संहृतयवम्, संहृतबुसम्, एते प्रथमान्ता काले देशे चेत्येके। समभूमि, समभूमि, समपदाति, समपदाति, समयक्षम्, समानतीर्थम्, समानतीरम्, अघोनाभम्, सुषमम्, विषमम्, निष्षमम्, दुष्षमम्, अपरसमम्, आयतिसमम्, पुण्यसमम्, पापसमम्, एकान्तम्, प्राह्णम्, प्रान्तम्, प्ररथम्, प्रमृगम् प्रदक्षिणम्, अपदक्षिणम्, सम्प्रति, असम्प्रति, इज्—दण्डादण्डि, मुसलामुसलि, द्विदण्डि, द्विमुसलि, इति तिष्ठद्ग्वादिः।

श्रितादिभिः ॥२।१।३३॥ श्रित, अतीत, गत, अत्यस्त, प्राप्त, आपन्न, गमिन्, गामिन्। इति श्रितादयः। बहुवचनादाकृतिगणोऽयम्। तेन तरवबुभुक्षुः, ओदनबुभुक्षुरित्यादि सिद्धं भवति।

पूर्वाद्यूनार्थैः ॥२।१।३८॥ पूर्व, अवर, सदृश, सम, विकल, निपुण, मिश्र, श्लक्ष्ण इति पूर्वादयः। आकृतिगणोऽयं पाठः, तेन—धान्येनार्थः धान्यार्थ, हिरण्यार्थः, धान्यार्थी, आत्मना पञ्चमः, आत्मना षष्ठः एकेन द्रव्यत्वादित्यादि सिद्धं भवति।

चतुर्थी प्रकृतिरवार्थार्थादिभिः ॥२।१।३८॥ अर्थ, बलि, सुख, हित, रक्षित, इत्यर्थादयः। आकृतिगणोऽयम्। तेन अश्वेभ्यो माष अश्वमाषः अश्वघनमरवासभवनसुरं (?)हस्तिविदेत्यादि सिद्धं भवति।

पञ्चमी भयादिभिः ॥२।१।४१॥ भय, भीति, भी, निर्गत, जुगुप्सा, अपेत, अपोढ, मुक्त, पतित, अपत्रस्त। इति भयादय।

याजकादिभिः ॥२।१।४४॥ याजक, पूजक, परिचा(वा)रक, परिवेषक, स्नापक, अध्यापक, उच्छादक, वर्तक, उद्वर्तक, होतृ, भर्तृ इति याजकादिः। आकृतिगणोऽयम्। तेन तत्प्रयोजको हेतुश्चेति सिद्धम्।

सप्तमी शौण्डादिभिः ॥२।१।५२॥ शौण्ड, धूर्त, कितव, सव्याल, सव्य, आय, सव्यान, सवीण, अन्तर्, अजिन, पटु, पण्डित, कुशल, चपल, निपुण इति शौण्डादिराकृतिगणः। तेन काम्पिल्यसिद्ध, आतपशुष्कः। स्थालिपक्वः। चक्रबन्ध इत्यादि सिद्धं भवति।

पात्रेसमितादयः ॥२।१।५७॥ पात्रेसमिताः। पात्रेबहुलाः। अत्र पात्र एव समिता नान्यत्र कार्ये इत्यवधारणात् क्षेपः। उदुम्बरमशकः, उदुम्बरकृमिः, कूपकच्छपः, अवटकच्छपः, कूपमण्डूकः, कुम्भमण्डूकः, उदपानमण्डूकः, नागरकाकः, आर्ण्यनिकबकः। अत्रोपमया क्षेपः। मातरिपु, रुष, अत्र प्रतिपिद्धसेवनेन। पिण्डीशूरः। गेहेमेली। गेहेनर्ती। गेहेनर्दी। गेहेविचिती। गेहेऽविजिती। गेहेव्यालः। गर्भेदृसः। गर्भेतृसः। गर्भेक्षीरः। गर्भेदूरः। गोष्ठेशूरः। गोष्ठेक्ष्वेरी। गोष्ठेऽविजिती। गोष्ठेपटुः। गोष्ठेपण्डित। गोष्ठेप्रगल्भः। कर्णेटिरिटिरिः। कर्णेचुरुचुरु। अत्र निरीहतया क्षेपः इति पात्रेसमितादयः। आकृतिगणोऽयम्।

व्याघ्रादिभिर्गौणैस्तदनुक्तौ ॥२।१।६४॥ व्याघ्र, सिंह, वृषभ, महिष, चन्दन, वृक, वराह, हस्ति, कुञ्जर, रुरु, पुण्डरीक, क्रुञ्चा, पलाविका इति व्याघ्रादिः। बहुवचनादाकृतिगणोऽयम्। तेन—वाग्वज्रः। मुखपद्मम्। पाणिपल्लवम्। करकिसलयम्, पार्थिवचन्द्रः, वानरश्वेत्यादि सिद्धं भवति।

श्रेण्यादिः कृतादिभिश्च्वौ ॥२।१।६६॥ श्रेणि, ऊर, पूग, कुटुप, राशि, विचय, विशिप, निधन, कृपण, इन्द्र, देव, मुण्ड, भूत, श्रमण, वदान्य, अध्यापक, ब्राह्मण, क्षत्रिय, पटु, पण्डित, कुशल, चपल, निपुण, इति श्रेण्यादिः।

कृत, मत, मित, भूत, उप्त, समाज्ञात, समाम्नात, समाख्यात, संभावित, अवधारित, अवकल्पित, निराकृत, उत्कृत, उपाकृत, अपकृत इति कृतादिः। बहुवचनादाकृतिगणोऽयम्। तेन—श्रेण्यास्थिता। श्रेण्याभूताः। श्रेण्यवबद्धाः इति सिद्धं भवति।

कुमारः श्रमणादिना ॥२।१।७८॥ श्रमणा, प्रव्रजिता, तापसी, कुलटा, गर्भिणी, बन्धकी, दासी, अध्यापक, अभिरूपक, मृदु, पटु, पण्डित, कुशल, चपल, निपुण इति श्रमणादिः।

मयूरव्यंसकादयः ॥२।१।७९॥ मयूरव्यंसकादयस्तत्पुरुषसमासा निपात्यन्ते। व्यंसको मयूरः मयूरव्यंसकः। विसृष्टो विलुप्तो वा अंशो अस्येति व्यंसः, तत्तुल्यो व्यंसकः। व्यसयति छलयतीति वा व्यंसकः। एवं छात्रव्यंसकः। मुण्डः कम्भोजः कम्भोजमुण्डः। यवनमुण्डः। अत्र विशेष्यं पूर्वम्। एहि ईडे स्त्री इति यस्मिन् कर्मणि वर्तते तदेहीडम्, एहि यवं वर्तते। एहि वाणिजेति यस्यां (क्रियायां) सा एहिवाणिजा। अपेहिवाणिजा। प्रेहिवाणिजा। अपेहिद्वितीया। अपेहिप्रपूसा। अपेहि प्रकसं दूरमिति यस्यां सा अपेहिप्रकसा। एमि स्वागतमिति यस्यां सा एमिस्वागता। प्रोह कटमिति यस्यां सा प्रोहकटा। प्रोहकपर्दा। उद्धमचूला। आहरचेला। आहरवसना। आहरवितता। भिन्नलवणा। पचलवणा। छान्तस्येति भावप्रधानाः समासाः। कृन्धि विक्षिणीहीति यस्यां सा कृन्धिविक्षिणा। उद्धरोत्सृजा। उद्धरोत्सृजा। उद्धमविरमा। उद्वपनिवसा। उत्पतनिपता। उत्पचनिपचा। आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्य इति समासः। असातत्यार्थमेषा पाठः। उदक् अवाक् उच्चावचम्। उच्चैश्च नीचैश्च उच्चनीचम्। आचितं चोपचितं च आचोपचम्। आचितं च पराचितं च आचपराचम्। निश्चितं च प्रचितं च निश्चप्रचम्। न किंचन आकिंचनम्। स्नात्वाकालक.। पीत्वास्थिरकः। भुक्त्वासुहितः। प्रोष्यपापीयान्। उत्पतत्यमाकला। निपत्यलोहिणी। अत्र परकालक्रियाभावेऽपि क्त्वा निपात्यते। निषण्णा श्यामा जाता निषण्णश्यामा। अद्यपञ्चमी। इहपञ्चमी। अद्यद्वितीया। इहद्वितीया। इहैकपदं हि कर्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्तारं चाभिदधाति। जहिचोरमित्याभीक्ष्ण्यमाह। अहिजोडः। उज्जहिजोडः। उज्जहिस्तम्बः। बहुलवचनान्न भवति—पचोदनम्। आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये। अश्नीतपिबतेति सततमत्र वर्तते इति अश्नीतपिबता। अश्नीतपचता। पचतभृज्जता। खादतमोदता। खादाचामा। आहरनिवपा। आवपनिष्किरा। पचप्रकला वर्तते। गतप्रत्यागतादयः गतं च तत् प्रत्यागतं च तत् गतप्रत्यागतम्। यातानुयातम्। महान् क्रयः अल्पाक्रयिका। क्रयावयवः क्रयः क्रयिकावयवः क्रयिका।

क्रयश्चासौ क्रयिका च क्रयाक्रयिका समुदायः। एवं घटाघटिका। फलाफलिका। मानामानिका। अत्र व्यवस्थिते पूर्वोत्तरपदः समासः। शाकपार्थिवादय —शाकभोजी पार्थिवः शाकपार्थिवः। कुतपवासः सौश्रुतः कुतपसौश्रुतः। अजापण्यस्तौल्वलि। अजातौल्वलिः। यष्टिप्रधानो मौद्गल्यः यष्टिमौद्गल्यः। घृतप्रधानो रौढिः घृतरौढि। ओदनपाणिनिः। दध्युपसिक्त ओदन दध्योदन। घृतौदनः। गुडसंमिश्रा धाना गुडधानाः। गुडपृथुकाः। अश्वयुक्तो रथ अश्वरथ। दधिपूर्णो घट. दधिघट। अत्र शाकपार्थिवादिषूत्तरपदलोप। वृत्तौ शाकादिः शाकभोज्यादौ तत्परे वर्तते इति। विशेषणसमास इत्यपरे। यदिह लक्षणेनानुपपन्नं तत्सर्वं निपातनात् सिद्धम्। बहुवचनादाकृतिगणोऽयं तेन विस्पष्टं पटुः विस्पष्टपटु। पुना राजा।, पुन-राजः। पुनर्भवः। पादाभ्या ह्रियते पादहारक। गले चोप्यत इति गलेचोपक। इत्यादि विरहितलक्षणस्तत्पुरुषः शिष्टैः प्रयुज्यमानो मयूरव्यंसकादरिति साधुर्मन्तव्य। निपातनादेव मयूरव्यंसकादीना (समासः) अतः परमो मयूरव्यंसक इति पदान्तरेण समासो न भवति।

पात्रशूद्रानपुंसकाध्वर्युक्रत्वधित्यासन्नविलिङ्गनदीपूर्देशगवाश्वादि ॥२।१।१०४॥ गवाश्वम्, गवैलकम्, गवाविकम्, गवैलकम्, अजैडकम्, अजाविकम्, कुब्जवाहनम्, कुब्जकैरातम्, पुत्रपौत्रम्, श्वचण्डालम्, स्त्रीकुमारम्, दासीमाणवकम्, शाटीपच्छिकम्, उष्ट्रखरम्, मूत्रशकृत् मूत्रपुरीषम्, यकृन्मेदम, मांसशोणितम्, दर्भशरम्, दर्भपूतीकम्, अर्जुनपुरुषम्, तृणोलपम्, कुटीकुटम्, दासीदासम्, भागवतीभागवतम्, एते गवाश्वादय।

राजदन्तादौ ॥२।१।१०९॥ राजदन्त., अग्रेवणम्, लिप्तवासितम्, नग्नमुषितम्, अवक्लिन्नपक्वम्, सिक्तासम्मृष्टम्, मृष्टलुञ्चितम, अर्पितोप्तम्, उप्तगाढम्, उलूखलमुसले तण्डुलकिण्वम्, आराटायनिबान्धकि, चित्ररथबह्लीकम्, स्नातकराजानौ, वैकारिमतम्, राजवाजम्, गोपालिकाधाना पूलासम्, करण्डस्थलपूलासम् उशीरबीजसिञ्जास्थम्, दारजारौ, धारार्थम्, अवन्त्यश्मकम्, शूद्रार्यम्, चित्रास्वाती, भार्यापती, जायापती, जम्पती, दम्पती, स्वसृपती, पुत्रपती, पुत्रपशू, केशश्मश्रु, शिरोबिन्दु।

धर्मादिषु द्वन्द्वे ॥२।१।११८॥ धर्मार्थादिरकृतिगण.।

भार्योढादिषु ॥२।१।११५॥ भार्योढ, ऊढभार्यः, अर्थगतः, गतार्थः, अग्न्याहितः, आहिताग्निः, पुत्रजातः, जातपुत्रः, दन्तजात., जातदन्तः, श्मश्रुजात., जातश्मश्रुः, शीर्षच्छिन्न., छिन्नशीर्षः, तैलपीत, पीततैलः, घृतपीत, पीतघृत., भार्योढादिराकृतिगणः। तेन सिद्धं पीतदधिः।

कडारादयः कर्मधारये ॥२।१।११७॥ कडार, गडुल, कूट, काण, खञ्ज, कुण्ठ, खेल, खलति, गौर, वृद्ध, भिक्षुक, पिङ्गल, तनु, वठर, कडारादिराकृतिगणः। बहुवचनमस्याकृतिगणतां द्योतयति।

द्विदण्ड्यादि ॥२।१।१३६॥ द्विदण्डि, द्विमुसलि, उभाञ्जलि, उभयाञ्जलि, उभादन्ति, उभयादन्ति, उभाहस्ति, उभयाहस्ति, उभाकर्णि, उभयाकर्णि, उभापाणि, उभयापाणि, उभाबाहु, उभयाबाहु, एकपदि, प्रोष्ठपदि, आढ्यपदि, सपदि, निकुच्यकर्णि, संहतपुच्छि, अन्तेवासि इति द्विदण्ड्यादिः।

शरदादेः ॥२।१।१५१॥ शरद्, त्यद्, तद्, यद्, कियद्, हिरुक्, हिमवत्, सदस्, ऊनस्, मनस्, विपाश्, दिश्, दृश्, विश्, उपानह्, अनडुह्, दिक्। इति शरदादिः। अत्र अयन्तपाठो निरर्थः।

सस्समानस्य धर्मादिषु च ॥२।३।१०९॥ धर्म, पक्ष, गन्ध, देश, कर, जातीय, ज्योतिस्, जनपद, रात्रि, नाभि, नाम, गोत्र, रूप, स्थान, वर्ण, वयस्, वचन, बन्धु इति धर्मादय। बहुवचनादाकृतिगणोऽयम्।

सुसंख्यात्चाहस्त्यादेः पादस्य लुक् ॥२।१।२०७॥ हस्तिन्, कटोल, कटोलक, कण्टोल, कण्टोलक, गण्डोल, गण्डोलक, महेला, दासी, गणिका, कुसूल, इति हस्त्यादिः।

उरःप्रभृत्यृन्नित्याटः ॥२।१।२२७॥ उरस्, सर्पिस् उपानह्, दधि, मधु, शालि, पुमान्, अनड्वान्, पय., गौ, अक्षि इत्युरःप्रभृतयः।

वर्चस्कादिष्ववस्करादयः ॥२।२।३९॥ अवस्कार, अपस्कर, कुस्तुम्बुरु, अपस्पर, आस्पद, आश्चर्य, प्रतिष्कश, प्रस्कण्व, हरिश्चन्द्र, मस्कर, मस्करी, कास्तीर, अस्तुरं, कारस्कर, पारस्कर, रथस्पा,

निष्कुर, किष्कु, किष्किन्ध, किष्किन्धा, आस्कन्द, तस्कर, बृहस्पति, वनस्पति, प्रायश्चित्त, प्रायश्चित्ति, परश्शतादि, भ्रातुष्पुत्र, कौतस्कुत, शुनष्कर्ण, सद्यस्काल, सद्यस्की, कास्कान, सर्पिष्कुण्डिका, धनुष्कपाल, अयस्कान्त, नमस्काण्ड, मेदस्पिण्ड, भास्कर, अहस्कर, यजुष्पात्र, बर्हिष्पल, इत्यत्रस्करादयः ।

सर्वादिः सर्वो सुपि पुमान् ॥२।२।४०॥ सर्वप्रिय, भवत्पुत्र, एकक्षीरम्, एकरूप्यम्, एकमयम्, तथा, यथा, तदा, तर्हि, सर्वकाम्यति, भवत्काम्यति, एककाम्यति, सर्वकभार्यः, विश्वकभार्यः, सर्वमनोज्ञः इति सर्वादिः ।

मृगक्षीरादिषु ॥२।२।४७॥ मृगक्षीर, मृगशाव, मृगपद, कर्कटाण्ड, मयूराण्ड, काकाण्ड, काकशाव, इति मृगक्षीरादयः प्रयोगतोऽनुसर्तव्याः । मृगक्षीरादिषु स्त्रीपूर्वपदं विवक्षितत्वात् सिद्धं वाचनिके तु पुंभावे एकान्तेन स्त्रीशब्दस्य निवर्तितत्वात् यत्रापि विशिष्टलिङ्गशब्दसंबन्धित्वेनार्थित्वं तत्रापि निवृत्तिः प्राप्नोति ।

भीरुष्ठानादिषु ॥२।२।१५०॥ भीरुष्ठान, अङ्गुलिषङ्ग, सर्वपरमेष्ठिन्, सुष्टु, दुष्टु, अपष्टु, गौरिसक्थ, प्रतिष्ठिका, नौषेचिका, दुन्दुभिषेवण । अविहितलक्षणो दृश्यमानः षिर्भीरुष्ठानादिषु द्रष्टव्यः ।

द्वित्र्यज्भ्योऽनिरिकादिभ्यो वृक्षौषधिभ्यो वा ॥२।२।१६२॥ इरिकावन, तिमिरवन, शमिरवन, कुबेरवन, हरिवन, कर्मारवन, इतीरिकादिराकृतिगण. ।

गिरिनद्यादीनाम् ॥२।२।१६३॥ गिरिनदी, गिरिनख, गिरिनद्ध, गिरिनितम्ब, चक्रनदी, चक्रनितम्ब, चक्रनितम्ब, तूर्यमान, माषोन, आर्गायन, गिरिनद्यादिराकृतिगणः ।

पृषोदरादयः ॥२।२।१७२॥ पृषोदर, पृषोद्वान, बलाहक, जीमूत, श्मशान, उलूखल, पिशाच, बृसी, मयूर, कपित्थ, दधित्थ, मुसल, उलूक, अश्वत्थ, कुक्कर, दिवौकस, आशीविष, बलीवर्द, महिष, मनीषा, बिडाल, मृणाल, शृगाल, दूडास, दूणाश, दूढभ, दूढ्यपुरोडाश, वडवा, शकन्धु, कर्कन्धु, कुलटा, अवटः, इति पृषोदरादयो यथाशिष्टोपदेशमनुगन्तव्याः ।

बह्वच्शरादीनां मत्यनजिरादेः ॥२।२।९६॥ शर, अहि, कपि, मणि, मुनि, शुचि, वार्द्ध, वेट इति शरादिराकृतिगणोऽयम् । तेन वातावती शोभावतीत्यादि सिद्धम् । अजिर, खदिर, स्थविर, खपुर, पुलिन, कारण्डव, चक्रवाक इत्यजिरादिराकृतिगण. ।

बिल्वकादेश्छस्य ॥२।३।७८॥ बिल्व, व्रीहि, मुद्ग, काण्ड, मसूर, गोधूम, इक्षु, वेणु, गवेधुका, कर्पासी, पाटली, कर्कन्धु, कुटीर, वैतसक, कपोतकीया, कुक्कुटकीया, तक्षकीया ।

द्वारादेः ॥२।३।८८॥ द्वार, स्व, स्वर, व्यल्कश, स्वस्ति, स्वर्, स्वस्, स्वाकृत, स्वादु, मृदु, श्वन् इति द्वारादिः ।

अः स्वाङ्गादेः ॥२।३।९०॥ स्वाङ्ग, व्यङ्ग, व्यद, स्वागत, स्वध्वर, श्वपति, व्यवहार, इति स्वाङ्गादि. ।

अनुशतिकादीनाम् ॥२।३।१०८॥ अनुशतिक, अनुहोड, असंवरण, अगारवेणु, असिहत्या, अस्यहस्त्या, अस्यहेति, वध्योग, पुष्करसद्, अनुहृत्, कुरुकत्, कुरुपञ्चाल, उदकशुद्ध, इहलोक, परलोक, सर्वलोक, सर्वपुरुष, सर्वभूमि, प्रयोग, परस्त्री, सूत्रनट, इत्यनुशतिकादयः । बहुवचनादाकृतिगणोऽयम् । अभिगममर्हन्त्याभिगमिका गुणाः । अधिदेवे भवम् आधिदैविकं दुःखम् । आधिभौतिकम् । अतस्त एव विद्याश्चातुर्वैद्यमित्यादि सिद्धं भवति ।

धनादेः पत्युः ॥२।४।५॥ धन, अश्व, दास, गण, क्षेत्र, कुल, गृह, पशु, सभा, धन्वन्, राष्ट्र, धान्य, प्राण, इति धनादिः ।

उत्सादेरञ् ॥२।४।१०॥ उत्स, उदपान, विकर, विनद, महानद, महानस, महाप्रपाण, तरुण, तलुन, धेनु, पङ्क्ति, जगती, त्रिष्टुभ्, अनुष्टुभ्, जनपद, भरत, उशीनर, ग्रीष्म, पीलु, कुण, पृषदंश,

भल्लकीय, रथन्तर, मध्यन्दिन, बृहत्, महत्, महिमन्, सत्वत्, कुरु, पञ्चाल, इन्द्रावसान, उष्णिह्, ककुभ्, सुवर्ण इत्युत्सादिः ।

गोत्रे बाह्वादिभ्यः ॥२।४।२२॥ बाहु, उपबाकु, निवाकु, चाटाकु, उपबिन्दु, बाला, बलाका, वृकका, मूषिका, भगला, अगहा, दुवका, लम्बी, मित्रा, पुष्करसद्, अनुरहत्, उदज्, शिरस्, लोमन्, देवशर्मन्, अग्निशर्मन्, कुनामन्, सुनामन्, पञ्चन्, सप्तन्, अष्टन्, स्वधावत्, माषशरावित्, क्षेमदृश्विन्, शृङ्खलसादि, खरसादिन्, नगरमर्दिन्, प्राकारमर्दिन्, अजीगर्त, कृष्ण, युधिष्ठिर, अर्जुन, साम्पिगद, प्रद्युम्न, राम, संकर्षण, मध्यन्दिन, सत्यक, इति बाह्वादय. । आकृतिगणोऽयं तेन सख्युरपत्यं साखिः ! जङ्घायाः जाङ्घिः । संवेगिनः सावेगिः । विदस्य वैदिरित्यादि सिद्धं भवति ।

विदादेर्वृद्धेऽनृष्यानन्तर्ये ॥२।४।३०॥ विद, उर्व, कश्यप, कुशिक, भरद्वाज, उपमन्यु, किलात, केदर्भ, विश्वानर, ऋषिषेण, ऋतभाग, सृदाकु, पृदाकु, हर्यश्व, पियक, अयस्तम्भ, कूवाचर, शरद्वत्, शुनक, धेनु, गोपवन, शिग्रु, बिन्दु, ताजव, अश्वावतान, श्यामाक, श्यामान, श्यापर्ण, हरित, किंदास, वस्यस्क, अर्कलुश, वधोग, वृष्णु, वृद्ध, प्रतिबोध, रथीतर, गविष्ठिर, निषाद, मधुर, इति विदादिः । मधुरशब्दस्य गोपवनादौ चैकेषा पाठोऽस्लुगर्थः । परो हरितादेरञ इति फणर्थः । माठराद्युद्धिरत्यपि केचित् पठन्ति—माठर्यः ।

कुञ्जादेर्ञ्फः ॥२।४।३१॥ कुञ्ज, ब्रध्न, शङ्ख, भस्मन्, गण, लोमन्, शठ, शुण्डा, शुभा, विपाश, स्कन्द, स्कम्भ इति कुञ्जादिः ।

नडादिभ्यः फण् ॥२।४।३१॥ नड, चर, वर, बक, कुञ्ज, इतिक, इतिश, उपक, अमक, सत्वल, वाज, व्यतिक, प्राण, नर, सायक, दास, मित्र, द्वीप, पिङ्गल, किङ्कर, कातर, काडल, काश्यप, काश्य, काव्य, अज, अमुष्य, लिगु, चित्र, कुमार, लोह, स्तम्भ, शिंशिपा, अग्र, तृण, शकट, मिमत, जन, ऋच्, इन्धन, जलंधर, युगंधर, हंसक, दण्डिन्, हस्तिन्, पञ्चाल, चमशिन्, सुकृत्य, स्थिरक, ब्राह्मण, चटक, अश्वल, खरप, बेदर, लङ्क, इंध, अस्त्र, शोण, दुर्ग, आलोह, कामुक, ब्रह्मदत्त, उदुम्बर, इति नडादिराकृतिगण ।

हरितादेरञः ॥२।४।३४॥ हरितादिः विदाद्यन्तर्गणः ।

गर्गादेर्यञ् ॥२।४।३४॥ गर्ग, वत्स, राज, संकृति, अज, व्याघ्रपात्, पितृवर्ण, प्राचीनयोग, पुलस्ति, रेभ, अग्निवेश, शङ्ख, शर, धूम, अवट, नमस्, धनंजय, वृक्ष, विश्वावसु, जरमास्, कुरुकत, अनडुह्, लोहित, शंसित, बभ्रु, वभ्रु, मण्डु, मङ्क्षु, शङ्कु, गोहलु, अलिगु, जिगीषु, मनु, अतु, तन्तु, मनायीसूनु, करबक, रुक्ष, तरुक्ष, तलुक्ष, तण्डिर, वतण्ड, कपि, कत, शकल, कण्व, वामरथ, गोरथ, गोकक्ष, कुण्डिनी, यज्ञवल्क, वर्णवल्क, अभयभात, विरोहित, वृषगण, शण्डिला, मुद्गल, मुसल, पराशर, जतुकर्ण, मण्डित, अश्मरथ, शर्कराक्ष, पूतिमाष, स्थूरा, अरराका, एलाक, पिङ्ग, कृष्ण, गोलुन्द, उलूक, तितिम्भ, भिषह, भिषज, भण्डित, दल्भ, चेकित, देवहा, इन्द्रहा, यज्ञहा, एकलू, पिप्पलू, बृहदग्नि, सुलाभिन्, कुटीकु, उक्थ, इति गर्गादिः ।

अश्वादेः फञ् ॥२।४।४३॥ अश्व, शङ्ख, जन, उत्स, ग्रीष्म, अर्जुन, चैत्य, अश्मन्, बिद, कुकुटा, पुट, रोहिण, खर्जुल, भाटिक, भटक, भदित, प्राधृत, रामोदृक्षान्ध, ग्रीवका, शकाण, गोलाङ्ख, अर्कस्वन, शून, वन, पदचक्र, कुल, श्रविष्ठा, पावित्र, गोमिन्, श्याम, धूम्र, वाग्मिन्, विश्वतर, वतसनल, गव, अर्ह, वोक्ष, विशम्प, विशाल, गिरि, चपल, चुप, दासक, धार्योजात, शूद्रक, सुमनस्, आरव, किव, खिव, खदिर, इत्यश्वादिः ।

शिवाद्यृष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्योऽपत्येऽण् ॥२।४।४६॥ शिव, प्रोष्ठक, प्रोषिक, वज्र, कुठार, अनभिमान, ककुत्स्थ, कोहद, कहूय, रोध, वलर, वतण्ड, तृण, कर्ण, क्षीर, ह्रद, जाल, इन्द्र, गोपिल, कवलक, जटिलक, बधिरक, मञ्जीरक, वृष्णिक, खरचार, रेक, लेख, आरेखम, वर्तन, सपिटाक, कुशाक, नभाक, ऊर्णनाभ, सुपिष्ट, पिष्टु, मसुर, कर्ण, स्वदूर, क, यस्क, अग्र, ब्रह्म, अयस्थूल, भलन्द, विरूपाक्ष,

भूरिसन्धि, मुनिभूम, कुम्बा, कोकिला, सपत्नी, जरत्कारु, उत्क्षेपा, सुरोहिका, आर्ये, श्वेता, ऋषिषेण,गङ्गा, विपाश, तक्षन्, इति शिवादिः ।

शुभ्रादिभ्यः ॥ २।४।५८ ॥ शुभ्र, विष्टपुर, विष्टपर, ब्रह्मकृत, शतद्वार, शताहर, शताधिक, शालूक, कृकलास, प्रवाहण, भाण, भारत, भारम, कुदत्त, कर्मार, इतर, अन्यतर, आलीढ, सुदत्त, सवक्ष, तुद, श्रक, शाप, वाद्यन, शतल, खदूर, कुराम्ब, शुक, तिम्र, बीजादव, अजिर, मवक, मकण्डु, मकष्टु, सुकण्डु, जिह्माशिन्, अजिबस्ति, शकन्धि, परिधि, अणिवि, शलाका, भ्रूरेखा, भ्रूरोहिणी, विकसा, गन्धपिङ्गला, मदोन्मत्ता, कुमारिका, कुबेरिका, अम्बिका, अशोका, श्वन्, सुनामन्, विमातृ, विधवा, कद्रू, गोधा, सुदामन्, इति शुभ्रादिः । आकृतिगणोऽयम् ।

कल्याण्यादेरिङ्क् च ॥ २।४।६२ ॥ कल्याणी, सुभगा, दुर्भगा, बन्धकी, जाती, बलीवर्दी, ज्येष्ठा, कनिष्ठा, मध्यमा, परस्त्री, अनुसृष्टी, अनुदृष्टी, इति कल्याण्यादिः ।

गृष्ट्यादिचतुष्पाद्भ्यो ढञ् ॥ २।४।६९ ॥ गृष्टि, हृष्टि, हलि, वालि, विश्रि, कुद्रि, अजबस्ति, मित्रयु । इति गृष्ट्यादिः ।

रेवत्यादेष्ठण् ॥ २।४।७४ ॥ रेवती, अश्वपाली, मणिपाली, वृकञ्चित्, वृकग्रह, दण्डग्रह, कर्णग्रह, कुक्कुटाक्ष । इति रेवत्यादिः ।

कुर्वादेर्ञ्यः ॥ २।४।८० ॥ कुरु, शाकम्भू, पथिकारिन्, मतिमत्, पितृमत्, शलाका, केशिनी, कवि, हस्तिन्, पिण्डी, ऐन्द्रताली, धनुञी, दामोष्णिणी, गणकारी, कैशोरी, कापिञ्जला, मर्गर, मङ्गूष, अधि-मारक, वधदृक, कुटल, मुर, दर्भ, शूर्पणाय, श्यावनाय, श्यावरथ, श्यापुत्र, सत्यङ्कार, बलभिकार, स्तद, शाक, इन, रथकार, नापित, तक्षन्, शुभ्र । इति कुर्वादिः ।

तिकादेः फिञ् ॥ २।४।८३ ॥ तिक, कितव, संज्ञा, बाल, शिखा, उरस्, शाठ्य, सैन्धव, यामुन्य, रूप्य, ग्राम्य, नील, अमित्र, कुरु, देवर, तैतल, शताल, औरश, कौरव्य, लौरिक, खोलिक, चोपयत, चेतयत, शैकयत, क्षैकयत, व्यजातत्, चन्द्रमस्, शुभगङ्ग, वरेण्य, वण्डा, अरड्वा, वह्यका, खल्यलोमका, उदन्य, यज्ञ । इति तिकादिः ।

शकादिभ्यश्च लुक् ॥ २।४४।१०४ ॥ शक, यवन, कुम्भोज, चोल, केरल, आधारि, धिधारि, उप-धारि; शकादयः प्रयोगगम्याः ।

द्रेरतोऽप्राग्भर्गादेः ॥ २।४।१०७ ॥ भर्ग, करूश, केकय, कश्मीर, सल्व, सुस्थाल, उशर, यौधेय, शौक्रेय, शौभ्रेय, पूर्वेय, धार्तेय, ज्याहिणेय, त्रिगर्त, भरत, उशीनर । इति भर्गादिः ।

यस्कादेर्गोत्रे ॥ २।४।१०९ ॥ यस्क, लह्य, द्रुह्य, अयस्थूण, तृण, कर्ण, भलन्दन, कल, बल, ह्राल, सदामत, अहियोग, कर्णोदक, पर्णोदक, पिण्डीजङ्घ, पिकसक्थ, रक्षोमुख, जङ्घारथ, उत्कास, कटक, ग्रन्थ, विषपुट, उपरिमेखल, क्रोष्टुपाद, क्रोष्टुमाय, शीर्षमाय, मृगाल, कवक, पदकर्षक, पुष्करसद्, खरप, मदिल, भटक, भदित, भण्डिल, विभ्रि, कुद्रि, अजबस्ति, मित्रयु । इति यस्कादिः ।

यञ्ञोऽगोपवनादिश्यापर्णान्तात् ॥ २।४।११० ॥ गोपवन, शीघ्रु, बिन्दु, भाजन, अश्वावतान, श्यामाक, श्योमाक, श्यामक, श्यापर्ण । विदाद्यन्तर्गणोऽयम् ।

वोपकादेः ॥ २।४।११४ ॥ उपक, लमक, भ्रष्टक, कपिष्ठल, कृष्णाजिन, कृष्णसुन्दर, कृष्णपिङ्गल, वटारक, अरट्टक, अवमक, शलाथल, पतञ्जल, मदक, कुशीतक, कशकृत्स्न, मदाठय, कलशीकण्ठ, दासकण्ठ, पिञ्जलक, पिङ्गलक, अन्धुक, प्रतिलोम, अनुलोम, अपजाघ, प्रतान, अनभिहित, सुपिष्ट, पिष्ट, मसुरकर्ण, कर्णक, पर्णक, जलदेजलक, बधिरक, करैरिति, खरीजन् । इत्युपकादिः ।

तिककितवादौ द्वन्द्वे ॥ २।४।११५ ॥ तिककितव, उब्जशालङ्कट, आग्निवेशदासेरक, शाण्डिलक,

शकुरस्न, अपकलमक, भृङ्गल, कपिष्ठक, कृष्णाजिन, कृष्णसुन्दर, रन्धेर, भाण्डिरथ, पफक, बकनख, दवगुद, परिणद्ध, लक्क, शान्तमुख । इति तिककितवादिः ।

पैलाद्यविप्रात् ॥ २।४।१२५ ॥ पैल, शालङ्कि, सात्यकि, सात्यंकामि, औदमेज, औदभृज्जि, औदमज्जि, औदन्वी, औदञ्ची, औदमेधि, औदकशुद्धि, दैवस्थालि, राणि, राणक्षिति, कौलिङ्कि, पैङ्गलादयनी, औवाहमानी, औञ्जहानि । इति पैलादिः ।

न तौल्वल्यादेः ॥ २।४।१२७ ॥ तौल्वलि, तैल्वलि, तैल्वलकि, धारिणि, रामणि, दालोपि, देवोति, दैवमति, दैवयज्ञि, प्राटाहृति, प्रदायति, बाधदृष्टि, आनुराहित, आनुनि, आहिंसि, आसुरी, नैमिश्री, नैमिषि, असिद्धकि, आसिनासि, बान्धकि, चैङ्कि, पौष्को, पौष्करदी, वैरकि, वैलकि, वैहति, वैकर्णि, कारेणुपालि । इति तौल्वल्यादिः ।

भिक्षादेश्च समूहे ॥ २।४।१२८ ॥ भिक्षा, गर्भिणी, युवति, क्षेत्र, करीष, अङ्गार, भर्मन्, वर्मन्, पद्धति, सहस्र, अथर्वन्, दक्षिणा, खण्डिक, वरत्रा, युगवरत्र, हलबन्ध, ओलूत्य । इति भिक्षादि ।

पाशादेश्च यः ॥ २।३।१४२ ॥ पाश, तृण, खल, धूम, अंगार, पोटगल, पिटक, पिटाक, शकट, खल, हल, नल, वन । इति पाशादि ।

श्रखलादिभ्योऽचिन ॥ २।४।१४४ ॥ खल, ऊरु, कुडुव, इति खलादयः प्रयोगगम्या. ।

हेमादिभ्योऽञ् ॥ २।४।१६१ ॥ हेमन्, उदुम्बर, निवुदार, कोहितक, विभीतक, दण्डकार, गविधु, पटली, श्यामाक, इति हेमादयः । हेमादिराकृतिगण. ।

शराद्येकाचः ॥ २।४।१५३ ॥ शर, दर्भ, कुटी, सोम, तृण, बल्वज । इति शरादिः ।

प्लक्षादेरण् ॥२।४।१७१॥ प्लक्ष, न्यग्रोध, अश्वत्थ, इङ्गुदी, सगु, वेणु, ककनतु, बृहती । इति प्लक्षादि ।

न्यायादिपदकल्पलक्षणान्तक्रत्वाख्यानाख्यायिकाट्टण् ॥२।४।१७४॥ न्याय, न्यास, लोकायत, पुनरुक्त, परिषद्, चर्चा, क्रमेतर, श्लक्ष्ण, संहिता, पदे-पदे, क्रम, सङ्घटा, सङ्घाटा, वृत्तिसंग्रह, गण, गुण, आयुर्वेद, इतिहास, पुराण, त्रिपदा, ज्योतिष, अनुसु, लक्ष्य, लक्षण, अनुलक्ष्य, सुलक्ष्य, वसन्त, वर्ष, शरद्, हेमन्त, शिशिर, प्रथमगुण, अनुगुण, चरमगुण, अथर्वन्, आथर्वण, इति न्यायादिः ।

राष्ट्रेऽनङ्गादिभ्यः ॥२।४।१८१॥ अङ्ग, बङ्ग, सुह्म, पुण्ड्र, इत्यङ्गादय. प्रयोगगम्या. ।

भौरिक्यैषुकार्यादेर्विधभक्तम् ॥२।४।१८७॥ भौरिकि, मौलिकि, चोपयत, चोदयत, वैदयत, शैकयत, क्षैतयत, काणेय, वालिकाज्य । इति भौरिक्यादि ।

ऐषुकारी, मारस्यायन, चान्द्रायण, तार्क्ष्यायण, द्राक्षायण, स्त्राक्षायण, औलयायन, सौवीर, दासमित्रि, दासमित्रायण, शौद्रकायण, शायण्ड, शायण्डायन, खादायन, वैदधेनव, वैश्वमाणव, वैश्वदेव, तुण्डदेव, शायण्डी । इत्यैषुकार्यादिः ।

राजन्यादिभ्यो वुञ् ॥२।४।१९०॥ राजन्य, दैवयातव, आवृत, बाभ्रव, शालङ्कायन, बाभ्रव्य, जालन्धरायण, कौन्ताल, आत्मकामेय, अम्बरीपुत्र, वैल्वन, शैलूषज, उदुम्बर, तैलल, सम्प्रिय, दाक्षि, ऊर्णनाभ इति राजन्यादि । आकृतिगणोऽयम् ।

मध्वादेः ॥२।४।१९६॥ मधु, बिस, स्थाणु, उष्ठि, इक्षु, वेणु, कुकुन्ध्य, शमी, शरीर, हिम, किशरा, शार्यण, मुवत्, यदि, किशर, इष्टका, शुक्ति, आसुती, आसन्दी, शकला, वेद, पीडा, अक्षशिला, आमिषी, इति मध्वादिः ।

रेनसेलवुकच्छेञ्यणढ्णफणफिञ्छकञ्छणककणठणोऽश्मप्रेक्षातृणकाशारीहणसुपन्थिसुतङ्गमबलाहस्रांखपन्थिकर्णात्करनडकुशाश्वश्यवराहकुमुदाश्वत्थादिभ्यः ॥२।४।२०२॥ अश्मन्, यूथ, ऊष, यूष, मीन, गुद, दर्भ, कूट, गुहा, वृन्द, नगर, काण्ड, शिखा । इत्यश्मादिः ।

प्रेक्षा, फलका, बन्धका, ध्रुवका, घ्रुवका, क्षिपका, न्यग्रोध, इक्कट, कण्टक, सङ्कट, गर्त, परिवाप, वुक, युगाध, कूप, हिरण्य । इति प्रेक्षादिः ।

तृण, नड, बुस, पर्ण, वर्ण, धन, वराण, अर्ण, जिन, विल, पुल । इति तृणादिः ।

काश, वाश, अश्वत्थ, पलाश, बर्बुल, शीपाल, पीयुक्षा, कपित्थ, बिस, कर्दम, नड, वन, तृण, कण्टक, गुहा । इति काशादिः ।

अरीहण, खण्डु, द्रुघण, खरदी, भूगल, भलन्दन, उलुन्द, खादुरायण, खानुरायण, कोष्टायन, रौद्रायण, भास्त्रायण, त्रैगर्त्तायन, रायस्पोष, विषय, विपाद्य, उद्दण्ड, ऐदायत, ओम्बवति, शिंशपा, किरण, धीरण, धौमतायन, यज्ञदत्त, सुयज्ञ, बधिर । इत्यरीहणादिः ।

सुपन्थिन्, संकाश, कम्पिल्ल, सुपर्यंय, अश्मन्, नाथ, कूट, वदिता, सृष्टि, आगस्त्य, शूर, चिरन्त, विकर, नासिका, प्रगदिन्, कदीव, कदीप, मूडार, सदार, कोविदार । इति सुपन्थ्यादिः ।

सुतङ्गम, मुनिचित्त, महाचित्त, महापुत्र, शुकश्वेत, विप्रश्वन्, अर्जुन, अजिर, मदिक, बिज, वाप, कर्ण । इति सुतङ्गमादिः ।

बल, वुल, पुल, उल, कुल, नुल, नल, वन, इति बलादिः ।

अहन्, लोमन्, वेमन्, गङ्गा । इत्यहरादिराकृतिगणः ।

सखि, सखिदत्त, वासवदत्त, गोफिल, मल्ल, चक्र, चक्रवाक, छगल, अशोक, सीरक, सरक, चोर, वीर, सरस, समल । इति सख्यादिः ।

पन्थिन्, पक्ष, तुष, अण्डक, पीलिक, पाकचित्र, अतिश्वा, कुम्भी, सीकर, लोमन्, लोमक, पुंसक, सकर्ण, सरक, सहक, सरस, समल । इति पन्थ्यादिः ।

कर्ण, वसिष्ठ, अर्कलाश, द्रुपद, आनुडुह्य, पाञ्चजन्य, स्फिग, कुलिश, आकनी, जित्वन्, चैत्र, आण्डीवत, जीवन् । इति कर्णादिः ।

उत्कर, सङ्कर, सम्पर, सम्पल, सम्फल, पिप्पल, मूल, अर्क, आत्मन्, सुवर्ण, सुपर्ण, पर्ण, इडा, अजिर, अग्नितिक, कितव, आतप, अनेक, पलाश, त्रैनण, पिचुक, अश्वत्थ, काश, क्षुद्रा, भस्त्रा, विशाल, शाला, अरण्य, अजिन, आग्राम, खण्डाजिन, चण्वण, उत्क्रोश, क्षान्त, खण्ड, खदिर, शूर्पणाय, श्यावनाय, नैचाकव, नितान्त, वृक्ष, आर्द्रवृक्ष, इन्द्रवृक्ष, अग्निवृक्ष, मन्त्राणार्हा, अरिहणा, वातामर, विजिगीषा, संभव, रोहितर्त, निवापक । इत्युत्करादिः ।

नड, प्लक्ष, बल्व, वेणु, नेत्र, वेत, राजि, काष्ठ, कपोत, क्रुञ्च, तक्षन् । इति नडादिः ।

कृशाश्व, अरिष्ट, अरिष्य, वेश्य, विशाल, रोमक, लोमक, कवल, कूट, रोमश, बर्बुक, पूरग, सूकर, द्रूरक, पूरक, सम्पृश, पुरगा, सुख, धूम, विनत, विकुट्या, अयस्, इरस्, अरुस्, मौद्गल्य । इति कृशाश्वादिः ।

वराह, न्यग्रोध, शर, निलिन, निवास, विनद्ध, निनद्ध, स्थूलबाहु, खदिर, विदग्ध, विजग्ध, विभग्न, विमन्त । इति वराहादिः ।

कुमुद, इक्कट, निर्यास, कण्टक, गर्त, परिवाप, यवाप, कूप, विकङ्कत, बल्वज, अश्वत्थ, न्यग्रोध । इति कुमुदादिः ।

अश्वत्थ, कुमुद, गोमय, रथकार, दाशग्राम, पूतिक, कुन्द, शाल्मलि, मुनि, स्थल, कुट, मधु, कूर्मि । इत्यश्वत्थादिः ।

नद्यादिर्ड्यण्ढूरोत्तराह्नकणेयाहध्य ॥३।१।१॥ नदी, मही, वाराणसी, श्रावस्ती, कौशाम्बी,

वनकौशम्बी, वनवासी, काश्यपठी, खादिरी, पूर्वनगरा, पावा, मावा, मालवा, दार्वा, सनकी । इति मध्यादिः ।

कत्र्यादेश्च ढकञ् ॥३।१।५॥ कत्री, पुष्कर, पुष्कल, उम्बि, कुण्डिना, नगर, महिष्मती, चर्मती इति कत्र्यादि. ।

शकलादेर्वृद्धात् ॥३।१।२ ॥ शकलादिर्गणाविस्सर्गणः ।

उष्णादिभ्यः कालः ॥३।१।२७॥ उष्ण, शीत । उष्णादयः शिष्टप्रयोगगम्याः ।

व्यादिभ्यष्ठण्णिठौ ॥३।१।२८॥ वैकालिकः, वैकालिकी, वैकालिका, आनुकालिकी, आनुकालिका । ऐदंकालिकी, ऐदंकालिका । चौमकालिकी, चौमकालिका । आपरकालिकी, आपरकालिका ।

काश्यादिवाहीकग्रामात् ॥३।१।२९॥ काशि, चेदि, देवदत्त, सांयति, सांवाह, अच्युत, मोदन, दव, कुलाल, हस्तिकर्ष्याके नाम, हिरण्यकरण, अरिन्दम, सर्वमित्र, सिन्धुमित्र, दागमित्र, छागमित्र, घावावतान, गौवाशन, तार्रङ्कि, युवराज, उपराज, देवराज । इति काश्यादिः ।

कच्छादेर्नृनृस्थे ॥३।१।४६॥ कच्छ, सिन्धु, वर्ण, मधुमत्, कम्भोज, साल्व, कुरु, अनुषण्ड, कश्मीर, विजाय, अजवाह, कूलूतरङ्कु इति कच्छादि ।

गहादिगर्तोत्तरपदेभ्यः ॥३।१।५०॥ गह, अन्तःस्थ, सम, विषम, उत्तम, अङ्ग, मगध, शुक्लपक्ष, पूर्वपक्ष, अपरपक्ष, अधमशाख, उत्तमशाख, समानशाख, एकग्राम, एकवृक्ष, एकपलाश, इष्वग्र, दन्ताग्र, इष्वनीक, अवस्यन्द, कामप्रस्थ, खाडायनी, कारेरणी, आचेरणी, शैशिरी, शौङ्गी, आसुरी, अहिंसी, आमित्री, व्याधि, मौञ्जी, आश्वी, अश्वत्थी, औद्गाहमानी, औपबिन्दवी, आग्निशर्मी, देवशर्मी, श्रौति, वाराटकी, वाल्मीकि, क्षेमदृत्वी, उत्तर, अन्तर, मुखतस्, पार्श्वतस्, एकतस्, इति गहादय । गहादिराकृतिगण । तेन मध्योयः हंसीय इत्यादि सिद्धं भवति ।

भर्तुसन्ध्यादेरण् ॥३।१।७६॥ सन्ध्या, सन्धिवेला, अमावस्या, त्रयोदशी, चतुर्दशी, पञ्चदशी, पौर्णमासी, प्रतिपद्, शरवत् । इति सन्ध्यादिः ।

दिगाद्यङ्गाशाद्यः ॥३।१।११३॥ दिश्, वर्ग, पूग, गण, यूथ, पक्ष, धार्य, मित्र, मेधा, अन्तर्, पथिन्, उखा, साक्षिन्, आदि, अन्त, मुख, जघन, मेघ, न्याय, वश, अनुवंश, देश, काल, वेश, आकाश । इति दिगादिः ।

परिमुखादेरव्ययीभावात् ॥३।१।१२४॥ परिमुख, परिहनु, पर्योष्ठ, पर्युलूखल, परिरथ, परिसरि, उपसीर, अनुसीर, उपस्थूल, उपकपाल, अनुपथ, अनुपग, अनुतिल, अनुसीत, अनुमाष, अनुयव, अनुवंश इति परिमुखादि ।

शिक्षादेश्चाण् ॥३।१।१३६॥ शिक्षा, ऋगयन, पदव्याख्यान, छन्दोमान, छन्दोभाषा, छन्दोविचिति, न्याय, पुनरुक्त, निरुक्त, व्याकरण, निवाप, वास्तुविद्या, अङ्गविद्या, क्षत्रविद्या, त्रिविद्या, विद्या, उत्पात, उत्पाद, संवत्सर, मुहूर्त, निमित्त, उपनिषद् । इति शिक्षादिः ।

रैवतिकादेश्छः ॥३।१।१५६॥ रैवतिक, गौरग्रीवि, स्वापिशि, क्षेमधृत्वि, औदमेघि, औदमहि, बैजवापि । इति रैवतिकादिः ।

शुण्डिकादेरण् ॥३।१।१६३॥ शुण्डिक, उदपान, कृकण, पर्ण, तृण, तीर्थ, स्थण्डिल, उपल, बवक, भूमि, पिप्पल । इति शुण्डिकादि. ।

मौदादिभ्यः ॥३।१।१७०॥ मौदाः, पैप्पलादाः, माधुकरी वृत्तिः, सौलभानि ब्राह्मणानि । मौदादयः प्रयोगगम्याः ।

कठादयः श्लुग्वेदे ॥३।१।१७१॥ कठादयः प्रयोगगम्या ।

शौनकादिभ्यो णिन् ॥३।१।१७४॥ शौनक, शार्ङ्गरव, वाजसनेय, कापेय, खाण्डेय, स्कन्द, स्कम्भ,

वेदवर्श, रज्जुभार, रज्जुकण्ठ, कठशार, कुशाय, तल, बकार, पुरुषा, शक, हरिद्रु, तुम्बुरु, उलप, आलम्बि, पलिङ्ग, कमल, ऋचाभ, आरुणि, ताण्डय, श्यामायन, खादायन। इति शौनकादयः। आकृतिगणोऽयम्। तेन माल्लविना प्रोक्तस्य ब्राह्मणस्य वोद्‌धाध्येतारो माल्लविनः। शाटचायनिनः। ऐतरेयिणः। इत्यादि सिद्धं भवति।

कुलालादेर्वुञ् ॥३।१।१८४॥ कुलाल, वरुट, कर्मार, निषाद, चण्डाल, सेना, सीरध्र, देवराज, परिषद्, वधू, रुरु, रुद्र अनडुह्, ब्रह्मन्, कुम्भकार, श्वपाक इति कुलालादिः।

शण्डिकासिन्ध्वादिशलातुराण्याञ्छण् ॥३।१।२०१॥ सिन्धु, वर्ण, मधुमत्, कम्बोज, कश्मीर, सल्व, गन्धार, किष्किन्ध, गब्धिक, उरस्, दरद, ग्रामणी, काण्ड, वरक। इति सिन्ध्वादिः।

पर्पादेष्ठत् ॥३।२।८॥ पर्प, अश्व, अश्वत्थ, रथ, व्यास, व्याल। इति पर्पादिः।

वेतनादेर्जीवति ॥३।२।११॥ वेतन, वाह, अर्धवाह, धनुष्, दण्ड, धनुर्दण्ड, जालवेश, उपवेश, पेषण, भृति, उपदेश, उपस्थान, सुख, शय्या, शक्ति, उपनिषद्, स्फिग, वाक, उपदेश, पाद। इति वेतनादिः।

भस्त्रोत्सङ्गादेष्ठट्ठण् हरति ॥३।२।१५॥ भस्त्रा, भरण, शीर्ष, भार, असम्भार, इति भस्त्रादि.। उत्सङ्ग, उडुप, उत्पुत, पिटक, पिटाक। इत्युत्सङ्गादिः।

निवृत्तेऽक्षद्यूतादेः ॥३।२।१८॥ अक्षद्यूत, जङ्घाप्रहत, पादसेवन, कण्ठमर्दन, गतागत, यातोपयात, अनुगत। इत्यक्षद्यूतादिः।

परदारादीन् यति ॥३।२।३७॥ परदारादयः प्रयोगगम्याः।

सुस्नातादीन् पृच्छति ॥३।२।४४॥ सुस्नातादयः प्रयोगगम्याः।

प्रभूतादिभ्यो ब्रुवति ॥३।२।४५॥ प्रभूतादयः प्रयोगगम्याः।

माशब्दमित्यादयः ॥३।२।४६॥ माशब्द इत्यादयः प्रयोगगम्याः।

किशरादेष्ठट् ॥३।२।५३॥ किशर, तगर, स्थगर, नलद, उशीर, हरिद्रा, हरिद्रु, पर्ण, गुगुल इति किशरादि.।

इष्टादिभ्योऽन्येषाम् ॥३।२।६०॥ इष्ट, पूर्त, उपासादित, निगदित, परिगदित, परिवादित, निकथित, निषादित, निपठित, संकलित, परिकलित, संरक्षित, परिरक्षित, अर्चित, गणित, अवकीर्ण, आयुक्त, गृहीत, आम्नात, श्रुत, अधीत, अवधान, आसेवित, अवधारित, अवकल्पित, निराकृत, उपकृत, उपाकृत, अनुयुक्त, अनुगणित, अनुपठित, व्याकुलित, इतीष्टादिः।

छत्रादेरञ् ॥३।२।६३॥ छत्र, शिक्षा, बुभुक्षा, भिक्षा, तितिक्षा, चुरास्था, विश्वधा, उदस्थान, पुरोधा, कृषिकर्म, तपस्, सत्य, अनृत, विशिका। इति छत्रादिः।

नवयज्ञादयोऽस्मिन् वर्तते ॥३।२।७१॥ नवयज्ञादय. प्रयोगगम्याः।

निकटादिषु वसति ॥३।२।७६॥ निकटादय. प्रयोगगम्याः।

गोदानादीनां ब्रह्मचर्ये ॥३।२।७९॥ गोदानादयः प्रयोगगम्याः। येऽस्मिन्नर्थे प्रयोगे ठण् दृश्यते ते गोदानादयः।

देवव्रतादीन् डिन् ॥३।२।८१॥ देवव्रतादयः प्रयोगगम्याः।

व्युष्टादिष्वण् ॥३।२।९६॥ व्युष्ट, नित्य, निष्क्रमण, प्रवेशन, तीर्थ, सङ्ग्राम, सङ्घात, प्रवास, उपवास, अग्नीष, पीलुमूल। इति व्युष्टादिराकृतिगणोऽयम्।

ऋत्वादिभ्योऽण् ॥३।२।११४॥ ऋत्वादयः प्रयोगगम्याः।

चूडादिभ्योऽण् ॥३।२।११९॥ चूडादयः प्रयोगगम्याः ।

स्वर्गस्वस्तिवाचनादिभ्यो यङ्लुक् ॥३।२।१२३॥ स्वर्गादय. स्वस्तिवाचकादयश्च प्रयोगगम्याः ।

तद्धरद्वहदावहत्सु वंशादेर्भारात् ॥३।२।१६६॥ वंश, कुट, बल्वज, मूलस्थूण, लक्ष, अश्मन्, इक्षु, स्वद् । इति वंशादिः ।

दण्डादिभ्यः ॥३।२।१७४॥ दण्ड, मुसल, मधुपर्क, शका, कशा, अर्ह, मेघ, मेधा, उदक, वध, युग, इभ । इति दण्डादिः ।

छेदादेर्नित्यम् ॥३।२।१७८॥ छेद, भेद, दोह, द्रोह, कर्ष, विकर्ष, प्रकर्ष, विप्रकर्ष, प्रयोग, विप्रयोग, संप्रयोग, वर्त, प्रेक्षा, संप्रश्न । इति छेदादिः ।

वामाद्यादेः खः ॥३।२।१८४॥ [वामाद्यादयः प्रयोगगम्याः ।]

प्रतिजनादेः ॥३।२।२०१॥ प्रतिजन, अनुजन, इदंयुग, संयुग, समयुग, परयुग, परस्यकुल, अमुष्य-कुल, विश्वजन, पञ्चजन, महाजन । इति प्रतिजनादिः ।

कथादेष्ठण् ॥३।२।२०२॥ कथा, विकथा, विश्वकथा, संकथा, वितण्डा, जनवाद, जनवाद, जनेवाद, जनोवाद, वृत्तिसंग्रह, गुण, गण, आयुर्वेद, गुड, गुल्मास, इक्षु, सक्तु, वेणु, अनूप, मासोदन, संग्राम, संघात, प्रवास, निवास, उपवास, इति कथादिः ।

हविरन्नभेदादपूपादेर्यो वा ॥३।२।१०९॥ अपूप, तण्डुल, पृथक्, अभ्यूष, अभ्योष, अवोष, किण्व, मुसल, कटक, कर्णवेष्टक, इर्गल, स्थूणापूय, सम्य., दीप, प्रदीप, अश्वपत्र । इति अपूपादिः ।

युगाद्योर्यः ॥३।२।११०॥ युग, हविस, अष्टका, बर्हिष्, मेधा, स्रुच्, बीच, कूप, रक्ष, खद, विष । इति युगादिः ।

पृथ्वादेर्वेमन् ॥३।३।८॥ पृथु, मृदु, महि, पटु, तनु, लघु, बहु, साधु, आशु, उरु, गुरु, खण्डु, बहुल, चण्ड, खण्ड, अकिञ्चन, बाल, वाड, पाक, वत्स, मन्द, स्वादु, ऋजु, वृष, ह्रस्व, दीर्घ, क्षिप्र, क्षुद्र, प्रिय । इति पृथ्वादिः ।

वर्णदृढादिभ्यष्ठयण् च ॥३।३।९॥ दृढ, वृढ, परिवृढ, कृश, भृश, चुक्र, शुक्र, आम्र, लवण, शीत, उष्ण, जड, बधिर, मूक, मूर्ख, पण्डित, मधुर, वियात, विलात, विमनस्, विशारद, विमति, सम्मति, सम्मन । इति दृढादिः । आकृतिगणोऽयम् ।

पतिराजान्तगुणाङ्गराजादिभ्यः कृत्ये च ॥३।३।१०॥ राजन्, कवि, ब्राह्मण, माणव, वाडव, चोर, धूर्त, आराधय, विराधय, उपराधय, अपराधय, अनृशंस, कुशल, चपल, निपुण, पिशुन, वाक्ष, स्वस्थ, विश्वस्त, विफल, विद्यापति, पुरोहित, ग्रामिक, खण्डिक, दण्डिक, कर्मिक, वर्मिक, व्यलीक, सूतका, अजिनिका अञ्जलिक, छत्रिक, सूचक । इति राजादिराकृतिगणः ।

युवादिहायनान्तादण् ॥३।३।१३॥ युवन्, स्थविर, यजमान, कुकुर, श्रावणस्त्री, दुःस्त्री, सुस्त्री, हृदय, दुर्हृदय, दुर्हृत्, सुभ्रातृ, दुर्भ्रातृ, परिव्राजक, सब्रह्मचारिन्, अनृशंस, चपल, कुशल, निपुण, पिशुन, कुतूहल, क्षेत्रज, उद्गातृ, उन्नेतृ, प्रशास्तृ, प्रतिहर्तृ, होतृ, पोतृ, भ्रातृ, भर्तृ, रथगणक, पतिगणक, सुष्ठु, दुष्ठु, अध्वर्यु । इति युवादि. ।

देवपथादिभ्यः ॥३।३।३६॥ देवपथ, हंसपथ, वारिपथ, जलपथ, राजपथ, शतपथ, शङ्कुपथ, स्थलपथ, सिन्धुपथ, उष्ट्रग्रीव, वामरज्जु, हस्त, इन्द्र, दण्ड, पुष्प, मत्स्य । इति देवपथादिराकृतिगणः ।

शाखादेर्यः ॥३।३।३९॥ शाखा, मुख, जघन, स्कन्ध, मेघ, शृङ्ग, स्कन्द, चरण, शरण, उरस्, अग्र, शिरस् । इति शाखादिः ।

शर्करादेरण् ॥३।३।४३॥ शर्करा, कपालिका, कम्पालिका, गोपुच्छ, गोलोमन्, पुण्डरीक, शतपत्र, नराची, नकुल, सिकता । इति शर्करादिः ।

गोण्यादेश्च ठण् ॥३।३।४५॥ गोणी, अङ्गुली, भस्त्रा, बभ्रु, मण्डल, शष्कुली, हरि, कपि, भरा, वल्गु, उदश्वित्, उरस्, मुनि, कुलिश । इति गोण्यादिः ।

पील्वादेः कुणः पाके ॥३।३।४७॥ पीलु, कर्कन्धु, शमी, करीर, बदर, कुवल, अश्वत्थ, खदिर । इति पील्वादिः ।

कर्णादिपक्षाज्जाहति मूले ॥३।३।४८॥ कर्ण, अक्षि, आस्य, नख, मख, मुख, केश, दन्त, ओष्ठ, भ्रू, शृङ्ग, पाद, गुल्फ, पुष्प, फल । इति कर्णादिः ।

इष्टादेः ॥३।३।८८॥ इष्ट, पूर्त, उपपादित, निगदित, पराधिगत, निकरित, निपठित, संकलित, परिकलित, संरक्षित, परिरक्षित, अर्चित, अगणित, अवकीर्ण, अभुक्त, अयुक्त, अधीति, आम्नात, श्रुत, आसेवित, अवधारित, अवकल्पित, कृत, निराकृत, उपाकृत, उपकृत, अनुक्त, अनुगणित, परिगणित, अनुपरीत व्याकुलित । इति इष्टादि. ।

संजातः तारकादिभ्य इतः ॥३।३।११४॥ तारका, पुष्प, कर्णक, भुजिष, मूत्र, निष्क्रमण, पुरीष, उच्चार, विचार, प्रचार, कुड्मल, कुसुम, मुकुल, स्तबक, पल्लव, किसलय, वेग, निद्रा, तन्द्रा, श्रद्धा, बुभुक्षा, पिपासा, अभ्र, स्वभ्र, रोग, अङ्गारक, पर्णक, द्रोह, सुख, दुःख, उत्कण्ठा, भर, तरङ्ग, व्याधि, तृण, कण्टक । इति तारकादि ।

सिध्मादिरुकक्षुद्रजन्तोः ॥३।३।१२०॥ सिध्म, वर्ष्य, गण्डु, तुण्डी, मणि, नाभि, बीज, निपाट, पास, हनु, पर्शु, पार्ष्णी, धमनी, सन्तु, मासपत्र । इति सिध्मादिः ।

मधुकृषिलोमपिच्छादिभ्यो रवलशेलाः ॥३।३।१२५॥ मध्वादयः कृष्यादयश्च प्रयोगगम्या. ।
लोमन्, रोमन्, बभ्रु, वल्गु, हरि, कपि, मुनि, गिरि । इति लोमादिः ।
पिच्छ, उरस्, धुवका इति । पिच्छादिः ।

नोऽङ्गादेः ॥३।३।१२६॥ अङ्ग, पामन्, वामन्, हेमन्, श्लेष्मन्, सामन्, कद्रु, बलि । इत्यङ्गादिः ।

ज्योत्स्नादिभ्योऽण् ॥३।३।१३०॥ ज्योत्स्नादयः प्रयोगगम्याः ।

मण्यादिभ्यः ॥३।३।१४०॥ मण्यादयः प्रयोगगम्याः ।

अभ्रादिभ्यः ॥३।३।१४२॥ अभ्र, अर्शस्, उरस्, तुण्ड, चतुर, पलित, जटा, घटा, कर्दम, काम, बल । इत्यभ्रादिराकृतिगणः ।

नौशिखादिभ्यां ठेनौ ॥३।३।१५२॥ नौ, कुमार, यवखाद । इति नावादिः ।

शिखा, माला, मेखला, शाखा, वीणा, सज्जा, बडवा, अष्टका, बलाका, पताका, कर्मन्, वर्मन्, चर्मन्, बल, उत्साह, उद्वास, उद्भास, उल, मुल, आयाम, व्यायाम, प्रयाम, आरोह, अवरोह, परिणाह, शृङ्ग, वृन्द । इति शिखादिराकृतिगणः ।

व्रीहितुन्दादेरिलश्च ॥३।३।१५६॥ व्रीहि, माया, शाला, शिखा, माला, मेखला, केका, अष्टका, पताका, वर्मन्, कर्मन्, दंष्ट्रा, संज्ञा, बडवा, कुमारी, नौ, वीणा, बलाका । इति व्रीह्यादिः ।
तुन्द, उदर, पिचण्ड, यव, व्रीहि, स्वाङ्ग । इति तुन्दादिः ।

सुखादेः ॥३।३।१६७॥ सुख, दुःख, तृप्र, कृच्छ्र, अस्र, अलीक, कृपण, सोढ, प्रतीप, शील, हल । इति सुखादिः ।

पुष्करादेर्देशे ॥३।३।१७३॥ पुष्कर, पद्म, उत्पल, तमाल, कुमुद, नल, कपित्थ, बिस, मृणाल,

कर्दम, शालूक, विग्रह, करीष, शिरीष, यवास, हिरण्य । इति पुष्करादिः ।

विमुक्तादेरण् ॥३।३।१७७॥ विमुक्त, देवासुर, रक्षोसुर, उपसद्, परिसारक, वसु, मरुत्, दशार्ह, वयस्, हविर्धान, महित्री, सोमा, पूषन्, इडा, अग्नि, विष्णु, वृत्रहन् । इति विमुक्तादिः ।

घोषडादेर्वुच् ॥३।३।१७८॥ घोषड, घोषद्, इषेत्वा, मातरिश्वन्, देवस्यत्वादे, वीराय, कृष्णोऽस्या, खरेष्टा, देवीन्दीय, रक्षोहण, अञ्जन, प्रतूर्त, उशान, कृशानु । इति घोषडादिः ।

कोऽण्वादेः ॥३।३।१८०॥ अणु, स्थूल, माष, इषु, इक्षु, तिल, वाद्य, काल, पत्र, मूल, पत्रमूल, कुमारीपुत्र, कुमारी, श्वसुर, मणी, वञ्चत्, बृहत् । इत्यण्वादिः ।

आद्यादिभ्यः ॥३।४।७॥ आद्यादय. प्रयोगगम्याः ।

देवादिभ्यः सप्तमी द्वितीयात् ॥३।४।६३॥ देवादयः शिष्टेभ्योऽवगन्तव्याः ।

नञादिः कपोऽच्छिन्नादिभ्यः ॥३।४।७५॥ छिन्नादय. प्रयोगगम्याः ।

कुमारीक्रीडने योऽव्यादिभ्यः ॥३।४।११६॥ अति, याव, मणि, अस्थि, पीत, स्तब्ध, ज्ञात, अज्ञात, पुण्य, नित्य, सत्वत्, दशार्ह, वयस् । इत्यादिराकृतिगण ।

मर्तादिभ्यो यः ॥३।४।१२९॥ मर्तादयः प्रयोगगम्या ।

प्रज्ञादिभ्योऽण् ॥३।४।१३२॥ प्रज्ञ, वणिज्, उशिज्, उष्णिह, प्रत्यक्ष, विद्वस्, विदत्, षोडत्, विद्या, मनस्, श्रुहत्, चिकीर्षत्, वसु, मरुत्, सत्वत्, दशार्ह, कुब्ज, वयस्, असुर, रक्षस्, शत्रु, चोर, योध, चक्षुष्, पिशाच, अशनि, कर्षापण, देवता, बन्धु, अनुआवर, अनुपूक, चतुःप्राश्य, रक्षोघ्न, वियात्, विकृत्, चरवस्कर, अग्रायणी, अग्रहायणी, सन्तमस् इति प्रज्ञादिराकृतिगणः । तेन आग्नीघ्रो आग्नीघ्रा वा शाला । साधारणी, साधारणा वा भूमिरित्यादि सिद्धम् ।

विनयादिभ्यः ॥३।४।१३६॥ विनय, समय, सङ्गति, कथञ्चित्, अकस्मात्, उपचार, समाचार, व्यवहार, सम्प्रदान, समुत्कर्ष, संग्राम, समूह, विशेष, अव्यय । इति विनयादिराकृतिगण ।

दामनीयौधेयपर्श्वादिवृकाच्छब्यण् टेन्यण् ॥३।४।१४५॥ दामनी, औलपी, बैजवापि, औदकि, आच्युतन्ति, काकन्दि, शाभुप्रपि, सार्वसेनि, बिदुलुलभ, मौञ्जायन, सावित्रीपुत्र, काण्डोपरथ, दण्डकी, जालमानि, ब्रह्मगुप्त, जानकि । इति दामन्यादिः ।

यौधेयादिर्भर्गाद्यन्तर्गणः ।

पशु, रक्षस्, असुर, बह्लीक, वयस्, वसु, मरुत्, सत्वत्, दशार्ह, पिशाच, अशनि, कार्षापण । इति पर्श्वादिः ।

भृशादेश्च्वौ स्तः ॥४।१।२६॥ भृश, शीघ्र, चपल, पण्डित, उत्सुक, उन्मनस्, अभिमनस्, सुमनस्, दुर्मनस्, वर्चस्, ओजस्, रेहत्, वेहत्, रेफट्, सश्चत्, नृसन्, शुचि, अण्डर, नील, वध्र, फेन, हरित, मन । इति भृशादिः ।

सुखादेर्भुजि ॥४।१।३७॥ सुख, दुःख, तृप्र, कृच्छ्र, अस्र, अलीक, करुण, कृपण, साध, प्रतीप । इति सुखादिः ।

शब्दादेः कृञि वा ॥४।१।३८॥ शब्द, वैर, कलह, अभ्र, कण्ड, मेघ, सुदिन, दुर्दिन, नीहार, अटा, अट्टा, अटाटया, शीका, कोटा, पोटा, शोका, सोटा, प्रष्टा, दीर्घ, वेग, युद्ध । इति शब्दादिः ।

ERRATA

(for the Introduction)

Page	*Line*	*Read*
2	22	these"[5]
7	F. note 2	"(Candra [III.3,127:] etc.
9	4	2.4, 208 4.2, 28; etc.
13	F. note 4 line 3	(p.3, note 7)
15	F. note 5	(p.3, note 7)
16	F. note 3	(p.15, note 7)
20	F. note 2	Of this forthcoming
21	8	Occurring
22	24	°*pada*°
23–	31	only 113 and omit III.3
	32	only 145 and omit III.3
25	23	northern[1]—
27	12	*akālakam*
28	2	*hastādeye'nuāy*
	F.note 1	43, p. 210
29	"	43, p. 210
32	8	Puṣya
33	30	of abhayacandra
	F. note 3	*jñyād guṇa*
34	2	: *kāryārtho*
36	2	for *iti*
	32	*jñāna* has
	F. note 1	*vivakṣā tatra*
39	F. note 3	source, of...), is paribhāṣā...*sūcana*
43	3	alluding,
45	25	*tasyedam*
	29	p. 37
	31	p.224, l.if.
	F.note 2	on p.44
46	16	C I.3,
	33	'*karaṇāñki* etc.
47	27	116 :
48	35	*as* results
49	25	and *lābha*
	26	*labheti* [sic !]
50	F.note 1	p.37

Page	Line	Read
52	4	alluded to :
	F.note 1	p.37
55	22	*ı and i,*
57	2	III (just below Adhyāya)
58	34	59)[2] ...*aṅga*[2]
62	5	*jhi* (P,
65	22	occurring
74	22	refer to
	F.note 1	note 9,
75	4	*iṣṭādibhyo*[2] *'nyeṣām*
76	18	occurring
79	18	H I.3,
83	12	cannot
	16	(is) the
85	14	*Śabdānuśāsane amoghavṛttau*
	16	supports
86	14	after
	F.note 6	*JBoRAS*
88	27	in the
89	22	IV.1, 252–3
90	4	*tenopasargāntarādhikye*
91	2	J (Ś)
	7	wording of
	F.note 1	*vat karmasparśāt*
92	29	that the
93	24	Gaṇapātha
95	6	*rūpam śabdasyāśabda-*
	36	84 others
96	F.note 5	*gaḥ*
100	2	*bahiraṅgaḥ*
	32	suffix *-tara*
	F.note 2	[read . *aḥ*]
102	30	is that
103	27	*ṅ ṅ d*
104	F.note 1	*ABhORI* Vol.
109	4	Kolhapur,
111	26–27	*anekalta-[v]am*
113	F.note 11	D °*yoḥ*
114	F.note 39	*bādhako na*
115	F.note 56	(B *-an*)

BHĀRATĪYA JÑĀNAPĪṬHA

MŪRTIDEVĪ JAINA GRANTHAMĀLĀ

General Editors :

Dr. H. L. JAIN, Jabalpur : Dr. A. N. UPADHYE, Kolhapur.

The Bhāratīya Jñānapīṭha, is an Academy of Letters for the advancement of Indological Learning. In pursuance of one of its objects to bring out the forgotten, rare unpublished works of knowledge, the following works are critically or authentically edited by learned scholars who have, in most of the cases, equipped them with learned Introductions etc. and published by the Jñānapīṭha.

Mahābandha or the **Mahādhavalā :**

This is the 6th Khaṇḍa of the great Siddhānta work *Ṣaṭkhaṇḍāgama* of Bhūtabali : The subject matter of this work is of a highly technical nature which could be interesting only to those adepts in Jaina Philosophy who desire to probe into the minutest details of the Karma Siddhānta. The entire work is published in 7 volumes. The Prākrit Text which is based on a single Ms. is edited along with the Hindī Translation. Vol. I is edited by Pt. S.C. DIWAKAR and Vols. 2 to 7 by Pt. PHOOLACHANDRA. Jñānapīṭha Mūrtidevī Jaina Granthamālā, Prākrit Grantha Nos. 1, 4 to 9. Super Royal Vol. I : pp. 20+80+350 ; Vol. II : pp. 4+40+440 ; Vol. III : pp. 10+496 ; Vol. IV : pp. 16+428 ; Vol. V : pp. 4+460 ; Vol. VI : pp. 22+370 ; Vol. VII : pp. 8+320. Bhāratīya Jñānapīṭha Kashi, 1947 to 1958. Price Rs. 15/- for each vol.

Karalakkhaṇa :

This is a small Prākrit Grantha dealing with palmistry just in 61 gāthās. The Text is edited along with a Sanskrit Chāyā and Hindī Translation by Prof. P. K. MODI. Jñānapīṭha Mūrtidevī Jaina Granthamālā, Prākrit Grantha No. 2. Third edition, Crown pp. 48 Bhāratīya Jñānapīṭha Kashi, 1964. Price Rs. 1/50/-.

Madanaparājaya :

An allegorical Sanskrit Campū by Nāgadeva (of the Saṁvat 14th century or so) depicting the subjugation of Cupid. Edited critically by Pt. RAJKUMAR JAIN with a Hindī Introduction, Translation etc., Jñānapīṭha Mūrtidevī Jaina Granthmālā, Sanskrit Grantha No. 1. Second edition. Super Royal pp. 14+58+144. Bhāratīya Jñānapīṭha Kashi, 1964. Price Rs. 8/-.

Kannaḍa Prāntīya Tāḍapatrīya Grantha-sūcī :

A descriptive catalogue of Palmleaf Mss. in the Jaina Bhaṇḍāras of Moodbidri, Karkal, Aliyoor etc. Edited with a Hindī Introduction etc. by Pt. K. BHUJABALI

SHASTRI. Jñānapiṭha Mūrtidevī Jaina Granthmālā, Sanskrit Grantha No. 2. Super Royal pp. 32+324. Bhāratīya Jñānapīṭha Kashi, 1948. Price Rs. 13/-.

***Tattvārtha-vṛtti :**

This is a critical edition of the exhaustive Sanskrit commentary of Śrutasāgara (*c.* 16th century Vikrama Samvat) on the Tattvārthasūtra of Umāsvāti which is a systematic exposition in Sūtras of the fundamentals of Jainism. The Sanskrit commentary is based on earlier commentaries and is quite elaborate and thorough. Edited by Pts. MAHENDRAKUMAR and UDAYACHANDRA JAIN. Prof. MAHENDRAKUMAR has added a learned Hindī Introduction on the exposition of the important topics of Jainism. The edition contains a Hindī Translation and important Appendices of referential value. Jñānapīṭha Mūrtidevī Jaina Granthamālā, Sanskrit Grantha No. 4. Super Royal pp. 108+548 Bhāratīya Jñānapīṭha Kashi, 1949, Price Rs. 16/-.

Ratna-Mañjūṣā with Bhāṣya :

An anonymous treatise on Sanskrit prosody. Edited with a critical Introduction and Notes by Prof. H. D. VELANKAR. Jñānapīṭha Mūrtidevī Jaina Granthamālā, Sanskrit Grantha No. 5. Super Royal pp. 8+4+72. Bhāratīya Jñānapīṭha Kashi, 1949. Price Rs. 3/-.

Nyāyaviniścaya-vivaraṇa :

The Nyāyaviniścaya of Akalaṅka (about 8th century A. D) with an elaborate Sanskrit commentary of Vādirāja (*c.* 11th century A. D.) is a repository of traditional knowledge of Indian Nyāya in general and of Jaina Nyāya in particular. Edited with Appendices etc. by Pt. MAHENDRAKUMAR JAIN. Jñānapīṭha Mūrtidevī Jaina Granthamālā, Sanskrit Grantha Nos 3 and 12. Super Royal Vol. I : pp. 68+546 , Vol. II : pp. 66+468. Bhāratīya Jñānapīṭha Kashi, 1949 and 1954. Price Rs. 18/- each.

Kevalajñāna-praśna-cūḍāmaṇi :

A treatise on astrology etc. Edited with Hindī Translation, Introduction, Appendices, Comparative Notes etc. by Pt. NEMICHANDRA JAIN. Jñānapīṭha Mūrtidevī Jaina Granthamālā, Sanskrit Grantha No. 7. Super Royal pp. 16+128. Bhāratīya Jñānapīṭha Kashi, 1950. Price Rs. 5/-.

Nāmamālā :

This is an authentic edition of the Nāmamālā, a concise Sanskrit Lexicon of Dhanaṁjaya (*c.* 8th century A.D.) with an unpublished Sanskrit commentary of Amarkīrti (*c.* 15th century A. D.). The Editor has added almost a critical Sanskrit commentary in the form of his learned and intelligent foot-notes. Edited by Pt. SHAMBHUNATH TRIPATHI, with a Foreword by Dr. P. L. VAIDYA

* Books marked with asterisk are out of print.

and a Hindī Prastāvanā by Pt. MAHENDRAKUMAR. The Appendix gives Anekārtha nighaṇṭu and Ekākṣarī-kośa. Jñānapīṭha Mūrtidevī Jaina Granthamālā, Sanskrit Grantha No. 6. Super Royal pp. 16+140. Bhāratīya Jñānapīṭha Kashi, 1950. Price Rs. 4.50.

Samayasāra :

An authoritative work of Kundakunda on Jaina spiritualism. Prākrit Text, Sanskrit Chāyā. Edited with an Introduction, Translation and Commentary in English by Prof. A. CHAKRAVARTI. The Introduction is a masterly dissertation and brings out the essential features of the Indian and Western thought on the all-important topic of the Self. Jñānapīṭha Mūrtidevī Jaina Granthamālā, English Grantha No 1. Super Royal pp. 10+162+244. Bhāratīya Jñānapīṭha Kashi, 1950. Price Rs. 12/-.

Jātakaṭṭhakathā :

This is the first Devanāgarī edition of the Pāli Jātaka Tales which are a storehouse of information on the cultural and social aspects of ancient India. Edited by Bhikshu DHARMARAKSHITA. Jñānapīṭha Mūrtidevī Pāli Granthamālā No. 1, Vol. 1. Super Royal pp. 16+384. Bhāratīya Jñānapīṭha Kashi, 1951. Price Rs. 9/-.

Kural or **Thirukkural :**

An ancient Tamil Poem of Thevar. It preaches the principles of Truth and Non-violence. The Tamil Text and the commentary of Kavirājapaṇḍita. Edited by Prof. A. CHAKRAVARTI with a learned Introduction in English. Bhāratīya Jñānapīṭha Tamil Series No. 1. Demy pp. 8+36+440. Bhāratīya Jñānapīṭha Kashi, 1951. Price Rs. 12/-

Mahāpurāṇa :

It is an important Sanskrit work of Jinasena-Guṇabhadra, full of encyclopaedic information about the 63 great personalities of Jainism and about Jain lore in general and composed in a literary style. Jinasena (837 A. D.) is an outstanding scholar, poet and teacher ; and he occupies a unique place in Sanskrit Literature. This work was completed by his pupil Guṇabhadra. Critically edited with Hindī Translation, Introduction, Verse Index etc. by Pt. PANNALAL JAIN. Jñānapīṭha Mūrtidevī Jaina Granthamālā, Sanskrit Grantha Nos. 8, 9 and 14. Super Royal : Second edition, Vol. I : pp. 8+68+746, Vol. II : pp. 8+556 ; Vol. III. : pp. 24+708 ; Bhāratīya Jñānapīṭha Kashi, 1951 to 1954. Price Rs. 20/- each.

Vasunandi Śrāvakācāra :

A Prākrit Text of Vasunandi (c. Saṁvat first half of 12th century) in 546 gāthās dealing with the duties of a householder, critically edited along with a Hindī

Translation by Pt. HIRALAL JAIN. The Introduction deals with a number of important topics about the author and the pattern and the sources of the contents of this Śrāvakācāra. There is a table of contents. There are some Appendices giving important explanations, extracts about Pratiṣṭhāvidhāna, Sallekhanā and Vratas. There are 2 Indices giving the Prākrit roots and words with their Sanskrit equivalents and an Index of the gāthās as well. Jñānapīṭha Mūrtidevī Jaina Granthamālā, Prākrit Grantha No. 3. Super Royal pp. 230. Bhāratīya Jñānapīṭha Kashi, 1952. Price Rs. 6/-.

Tattvārthavārttikam or **Rājavārttikam :**

This is an important commentary composed by the great logician Akalaṅka on the Tattvārthasūtra of Umāsvāti. The text of the commentary is critically edited giving variant readings from different Mss. by Prof. MAHENDRAKUMAR JAIN. Jñānapīṭha Mūrtidevī Granthamālā, Sanskrit Grantha Nos. 10 and 20. Super Royal Vol. I : pp. 16+430 ; Vol. II : pp. 18+436. Bhāratīya Jñānapīṭha Kashi, 1953 and 1957. Price Rs. 12/- for each Vol.

Jinasahasranāma :

It has the Svopajña commentary of Paṇḍita Āśādhara (V. S. 13th century). In this edition brought out by Pt. HIRALAL a number of texts of the type of Jinasahasranāma composed by Āśādhara, Jinasena, Sakalakīrti and Hemacandra are given. Āśādhara's text is accompanied by Hindī Translation. Śrutasāgara's commentary of the same is also given here. There is a Hindī Introduction giving information about Āśādhara etc. There are some useful Indices. Jñānapīṭha Mūrtidevī Jaina Granthamālā, Sanskrit Grantha No. 11. Super Royal pp. 288 Bhāratīya Jñānapīṭha Kashi, 1954. Price Rs. 6/-.

Purāṇasāra-Saṁgraha :

This is a Purāṇa in Sanskrit by Dāmanandi giving in a nutshell the lives of Tīrthaṁkaras and other great persons. The Sanskrit text is edited with a Hindī Translation and a short Introduction by Dr. G. C. JAIN Jñānapīṭha Mūrtidevī Jaina Granthamālā, Sanskrit Grantha Nos 15 and 16. Crown Part I : pp 20+198; Part II : pp. 16+206. Bhāratīya Jñānapīṭha Kashi, 1954, 1955. Price Rs. 5/- each.

Sarvārtha-Siddhi :

The Sarvārtha-Siddhi of Pūjyapāda is a lucid commentary on the Tattvārthasūtra of Umāsvāti called here by the name Gṛdhrapiccha. It is edited here by Pt. PHOOLCHANDRA with a Hindī Translation, Introduction, a table of contents and three Appendices giving the Sūtraś, quotations in the commentary and a list of technical terms. Jñānpīṭha Mūrtidevī Jaina Granthamālā, Sanskrit Grantha No. 13. Double Crown pp. 116+506. Bhāratīya Jñānapīṭha Kashi, 1955. Price Rs. 18/-.

Jainendra Mahāvṛtti :

This is an exhaustive commentary of Abhayanandi on the *Jainendra Vyākaraṇa*, a Sanskrit Grammar of Devanandi alias Pūjyapāda of circa 5th-6th century A. D. Edited by Pts. S. N. TRIPATHI and M. CHATURVEDI. There are a Bhūmikā by Dr. V. S. AGRAWALA, *Devanandikā Jainendra Vyākaraṇa* by PREMI and *Khilapāṭha* by MIMĀNSAKA and some useful Indices at the end. Jñānapīṭha Mūrtidevī Jaina Granthamālā, Sanskrit Grantha No. 17. Super Royal pp. 56+506. Bhāratīya Jñānapīṭha Kashi, 1956. Price Rs. 18/-.

Vratatithi Nirṇaya :

The Sanskrit Text of Sinhanandi edited with a Hindī Translation and detailed exposition and also an exhaustive Introduction dealing with various Vratas and rituals by Pt. NEMICHANDRA SHASTRI Jñānapīṭha Mūrtidevī Jaina Granthamālā, Sanskrit Grantha No. 19 Crown pp 80+200. Bhāratīya Jñānapīṭha Kashi, 1956. Price Rs. 5/-.

Pauma-cariu :

An Apabhraṁśa work of the great poet Svayambhū (677 A. D.). It deals with the story of Rāma. The Apabhraṁśa text up to 56th Sandhi with Hindī Translation and Introduction of Dr. DEVENDRAKUMAR JAIN, is published in 3 Volumes. Jñānapīṭha Mūrtidevī Jaina Granthamālā, Apabraṁśa Grantha Nos. 1, 2 & 3. Crown size, Vol. I : pp. 28+333 ; Vol. II : pp. 12+377; Vol. III : pp. 6+253, Vol. IV, Bhāratīya Jñānapīṭha Kāshi, 1957, 1958. Price Rs. 5/- for each Vol.

Jīvaṁdhara-Campū :

This is an elaborate prose Romance by Haricandra written in Kāvya style dealing with the story of Jīvaṁdhara and his romantic adventures. It has both the features of a folk-tale and a religious romance and is intended to serve also as a medium of preaching the doctrines of Jainism. The Sanskrit Text is edited by Pt. PANNALAL JAIN along with his Sanskrit Commentary, Hindī Translation and Prastāvanā. There is a Foreword by Prof. K. K. HANDIQUI and a detailed English Introduction covering important aspects of Jīvaṁdhara tale by Drs. A. N. UPADHYE and H. L. JAIN. Jñānapīṭha Mūrtidevī Jain Granthamālā, Sanskrit Grantha No. 18. Super Royal pp. 4+24+20+344. Bhāratīya Jñānapīṭha Kashi, 1958. Price Rs. 15/-.

Padma-purāṇa :

This is an elaborate Purāṇa composed by Raviṣeṇa (V. S. 734) in stylistic Sanskrit dealing with the Rāma tale. It is edited by Pt. PANNALAL JAIN with Hindī Translation, Table of contents, Index of verses and Introduction in Hindī dealing with the author and some aspects of this Purāṇa. Jñānapīṭha Mūrtidevī Jaina Granthamālā, Sanskrit Grantha Nos. 21, 24, 26. Super Royal

Vol. I : pp. 44+548 ; Vol. II : pp. 16+460 ; Vol. III : pp. 16+472. Bhāratīya Jñānapīṭha Kashi, 1958-1959. Price Vol. 1 & 2 Rs. 16/- each; Vol. 3 Rs. 13/-.

Siddhi-viniścaya :

This work of Akalaṅkadeva with Svopajñavṛtti along with the commentary of Anantavīrya is edited by Dr MAHENDRAKUMAR JAIN. This is a new find and has great importance in the history of Indian Nyāya literature. It is a feat of editorial ingenuity and scholarship. The edition is equipped with exhaustive, learned Introduction both in English and in Hindi, and they shed abundant light on doctrinal and chronological problems connected with this work and its author. There are some 12 useful Indices. Jñānapīṭha Mūrtidevī Jaina Granthamālā, Sanskrit Grantha Nos. 22, 23. Super Royal Vol. I : pp. 16+174+370 ; Vol. II · pp. 8+808. Bhāratīya Jñānapīṭha Kashi, 1959. Price Rs 20/- and Rs. 16/-.

Bhadrabāhu Saṁhitā :

A Sanskrit text by Bhadrabāhu dealing with astrology, omens, portents etc. Edited with a Hindī Translation and occasional Vivecana by Pt. NEMICHANDRA SHASTRI. There is an exhaustive Introduction in Hindī dealing with Jain Jyotiṣa and the contents, authorship and age of the present work. Jñānapīṭha Mūrtidevī Jaina Granthamālā, Sanskrit Grantha No. 25. Super Royal pp. 72+416. Bhāratīya Jñānapīṭha Kashi, 1959. Price Rs. 14/-.

Pañcasaṁgraha :

This is a collective name of 5 Treatises in Prākrit dealing with the Karma doctrine the topics of discussion being quite alike with those in the Gommaṭasāra etc. The Text is edited with a Sanskrit commentary, Prākrit Vṛtti by Pt. HIRALAL who has added a Hindī Translation as well A Sanskrit Text of the same name by one Śrīpāla is included in this volume. There are a Hindī Introduction discussing some aspects of this work, a Table of contents and some useful Indices. Jñānpīṭha Mūrtidevī Jaina Granthamālā, Prākrit Grantha No. 10. Super Royal pp. 60+804. Bhāratīya Jñānapīṭha Kashi, 1960. Price Rs. 21/-.

Mayaṇa-parājaya-cariu :

This Apabhraṁśa Text of Harideva is critically edited along with a Hindī Translation by Prof. Dr. HIRALAL JAIN. It is an allegorical poem dealing with the defeat of the god of love by Jina. This edition is equipped with a learned Introduction both in English and Hindī. The Appendices give important passages from Vedic, Pāli and Sanskrit Texts. There are a few explanatory Notes, and there is an Index of difficult words. Jñānapīṭha Mūrtidevī Jaina Granthamālā, Apabhraṁśa Grantha No. 5. Super Royal pp. 88+90. Bhāratīya Jñānapīṭha Kashi, 1962. Price Rs. 8/-.

Harivaṁśa Purāṇa :

This is an elaborate Purāṇa by Jinasena (Śaka 705) in stylistic Sanskrit dealing with the Harivaṁśa in which are included the cycle of legends about Kṛṣṇa and Pāṇḍavas. The text is edited along with the Hindī Translation and Introduction giving information about the author and this work, a detailed Table of contents and Appendices giving the verse Index and an Index of significant words by Pt. PANNALAL JAIN. Jñānapīṭha Mūrtidevī Jaina Granthamālā, Sanskrit Grantha No. 27. Super Royal pp. 12+16+812+160. Bhāratīya Jñyānapīṭha Kashi, 1962. Price Rs. 25/-.

Karmaprakṛti :

A Prākṛit text by Nemicandra dealing with Karma doctrine, its contents being allied with those of Gommoṭasāra. Edited by Pt. HIRALAL JAIN with the Sanskrit commentary of Sumatikīrti and Hindī Tīkā of Paṇḍita Hemarāja, as well as translation into Hindī with Viśeṣārtha. Jñānapīṭha Mūrtidevī Jaina Granthamālā, Prākrit Grantha No. 11. Super Royal pp. 32+160. Bhāratīya Jñānapīṭha Kashi, 1964. Price Rs. 8/-.

Upāskādhyayana :

It is a portion of the Yaśastilaka-campū of Somadeva Sūri. It deals with the duties of a householder Edited with Hindī Translation, Introduction and Appendices etc. by Pt. KAILASHCHANDRA SHASTRI. Jñānapīṭha Mūrtidevī Jaina Granthamālā, Sanskrit Granth No. 28 Super Royal pp. 116+539, Bhāratīya Jñānapīṭha, Kashi 1964. Price Rs 16/-.

Bhojcaritra :

A Sanskrit work presenting the traditional biography of the Paramāra Bhoja by Rājavallabha (15th century A. D.). Critically edited by Dr. B Ch. CHHABRA, Jt. Director General of Archaeology in India and S. SANKARNARAYANA with a Historical Introduction and Explanatory Notes in English and Indices of Proper names. Jñānapīṭha Mūrtidevī Jaina Granthamālā, Sanskrit Grantha No. 29 Super Royal pp. 24+192. Bhāratīya Jñānapīṭha Kashi, 1964. Price Rs. 8/-.

Satyaśāsana-parīkṣā :

A Sanskrit text on Jain logic by Ācārya Vidyānandi critically edited for the first time by Dr. GOKULCHANDRA JAIN. It is a critique of selected issues upheld by a number of philosophical schools of Indian Philosophy. There is an English compendium of the text, by Dr. NATHMAL TATIA. Jñānapīṭha Mūrtidevī Jaina Granthamālā, Sanskrit Grantha No. 30. Super Royal pp. 56+34+62, Bhāratīya Jñānapīṭha, Kashi, 1964. Price Rs. 5/-.

Karakaṇḍa-cariu :

An Apabhraṁśa text dealing with the life story of king Karakaṇḍa, famous as

'Pratyeka Buddha' in Jaina & Buddhist literature. Critically edited with Hindī & English Translations, Introductions, Explanatory Notes and Appendices etc. by Dr. HIRALAL JAIN. Jñānapīṭha Mūrtidevī Jaina Granthamālā, Apabhraṁśa Grantha No 4. Super Royal pp. 64+278. Bhāratīya Jñānapīṭha Kashi, 1964. Price Rs. 15/-.

Sugandha-daśamī-kathā :

This edition contains Sugandha-daśamī kathā in five languages viz. Apabhraṁśa, Sanskrit, Gujarāti, Marāthi and Hindī, critically edited by Dr. HIRALAL JAIN. Jñānapīṭha Mūrtidevī Jaina Granthamālā Apabhraṁśa Grantha No. 6. Super Royal pp. 20+26+100+16 and 48 Plates. Bhāratīya Jñānapitha Publication Varanasi, 1966. Price Rs. 11/-.

Kalyāṇakalpadruma :

It is a Stotra in twenty five Sanskrit verses. Edited with Hindī Bhāśya and Prastāvanā etc. by Pt JUGALKISHORE MUKHTAR. Jñānapiṭha Mūrtidevī Jaina Granthamālā Sanskrit Grantha No. 32. Crown pp. 76. Bhāratīya Jñānapīṭha Publication, Varanasi, 1967. Price Rs. 1/50.

Jambū sāmi cariū :

This Apabhraṁśa text of Vīra Kavi deals with the life story of Jaṁbū Swāmī, a historical Jain Ācarya who passed in 463 A.D The text is critically edited by Dr. Vimal Prakash Jain with Hindī translation, exhaustive introduction and indices etc. Jñānapīṭha Murtidevī Jaina Granthamālā Apabhraṁśa Grantha No. 7. Super Royal pp. 16+152+402 ; Bhāratīya Jñānapīṭha Publication, Varanasi, 1968. Price Rs. 15/-.

Gadyacintāmaṇi :

This is an elaborate prose romance by Vādībha Singh Sūri, written in Kāvya style dealing with the story of Jivaṁdhara and his romantic adventures. The Sanskrit text is edited by Pt. Pannalal Jain along with his Sanskrit Commentary, Hindī Translation, Prastāvanā and indices etc. Jñānapīṭha Mūrtidevī Jaina Granthamālā, Sanskrit Grantha No. 31. Super Royal pp 8+40+258. Bharatīya Jñānapīṭha Publication, Varanasi 1968. Price Rs. 12/-.

Yogasāra Prābhṛta :

A Sanskrit text Amitgati Ācarya dealing with Jaina Yoga vidyā. Critically edited by Pt. Jugalkishore Mukhtār with Hindī Bhāṣya, Prastāvanā etc. Jñānapiṭha Mūrtidevī Jaina Granthamālā, Grantha No. 33. Super Royal pp. 44+236. Bhāratīya Jñānapīṭha Publication, Varanasi, 1968. Price Rs. 8/-.

For copies please write to :

Bhāratiya Jnanpitha, 3620/21, Netaji Subhash Marg, Dariyaganj, Delhi (India).